ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS,
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON,
KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

LXXVIII. ÉVFOLYAM

1967.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

Bodgál Ferenc: Az ároktövi kovácsok — Кузнецы села Ароктё — Schmiede von Ároktő ..... 202—218

Domokos Sámuel: A kétnyelvű mesemondás problémái — Проблемы сказочничества на двух языках — Problemele poveştirii bilingve ..... 547—555

Dömötör Sándor: Az ördög szó és motívum történetéről — Об истории слова и мотива «чёрт» — Über die Geschichte des Wortes »ördög« (Teufel) ... 65— 80

Faragó József: Kurcsi Minya havasi mesemondó — Хавашский сказочник, Миня Курчи — Minya Kurcsi der Märchenerzähler aus dem Hochgebirge 238—262

Gunda Béla: Tejoltó növények a Kárpátokban — Растения, используемые для сывороточной закваски молока в Карпатах — Milk-rennet plants in the Carpathians ..... 161—175

Jevszejev Viktor: A Kőműves Kelemen ballada történetéhez — К истории баллады о замурованной жене — Zum Ursprung der Ballade von der eingemauerten Frau ..... 350—358

Kisbán Eszter: A jogurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben — Место и роль производства йогурта в южноевропейских системах переработки молока и производства молочных продуктов — Place and role of the dairy-product „Jogurt" within the milk-processing systems of South-East Europe ..... 81— 94

Kodály Zoltán emlékére — На память Золтана Кодаля — Erinnerung an Zoltán Kodály .....

ifj. Kodolányi János: Az obi-ugor női ruházat — Женская одежда обских угров — Das Frauengewand bei den Obugriern ..... 368—405

Kósa László: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló—kasza eszközváltáshoz) — Экономические связи между низменными и горными районами. (Данные к использованию серпа—косы) — Wirtschaftliche Beziehungen zwischen Tiefebene und Bergland (Angaben zur Benutzung der Geräte Sichel—Sense) ..... 22— 40

Kuusi Matti: A lírai népdalok datálásáról — általános megjegyzések és egy finn példa — К проблеме датирования лирических песен. (Теоретические размышления и анализ одной финляндской песни.) — Zum Datierungsproblem der lyrischen Volkslieder (Theoretische Beobachtungen und ein finnisches Beispiel) ..... 324—340

Köszöntő — Поздравление — Begrüssung ..... 505—506

Láng János: A földhasználat jogának nőági kollektív öröklése a primitív földművelő népeknél — Коллективное наследование права пальзования землей по женской линии у примитивных земледельческих народов — Collective inheritance of the land-utilizing right on the female line at primitive agricultural peoples ..... 523—532

Mérey Klára: A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke — Этнографическая и историческая ценность судебных разбирательств, связанных с наделами земли как источников — Die Grundprozesse des 18. Jh. als ethnographische und geschichtliche Quellen ..... 533—546

Ortutay Gyula: Katona Lajos kiadatlan levelei Kaarle Krohnhoz (1888—1909) — Неизданные письма Лайоша Катона (Katona Lajos) к Карле Крону (Kaarle Krohn) (1888—1909) — Nicht herausgegebene Briefe von Lajos Katona an Kaarle Krohn (1888—1909) ..... 313—323

Räink, Gustav: Fehér falterítők az észt parasztszobákban — Белые настенные покрывала в комнатах эстонских крестьян — Weisse Wandtücher in den Bauernstuben der Esten ..... 341—349

Sándor István: Az aradi vértanúk nótájáról — О происхождении песни арадских мучеников — Über den Ursprung des Liedes von Arader Märtyrern ..... 507—522

Selmeczi-Kovács Attila: A Mátra vidéki molnárok élete a XIX. század végén — Жизнь мельников в районе горы Матра в конце XIX века — Das Leben der Müller der Mátra-Gegend am Ende des 19. Jh. ..... 189—201

Szabadfalvi József: Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén — Народное пчеловодство в средней части земпленского горного района — Volkstümliche Bienenzucht im mittleren Gebiet des Berglandes von Zemplén ..... 41— 64

Szabó László: A népi társasmunkák kutatása — Исследование народных форм коллективного труда — Erforschung der Volkskollektivarbeiten ... 219—237

Szabó Mátyás: Az északi (skandináv) lótartás áttekintése — Обзор северного (шкандинавского) метода содержания лошадей — Übersicht der nordeuropäischen (skandinawischen) Pferdezucht ..... 95—121

Szomjas-Schiffert György: Kalevala, regősének, „páva-dallam" — Калевала, песня регёш, «павлиняя мелодия» — Kalevala, Regös-gesang, Pfaumelodie 452—465

Takács Lajos: Kaszasarlók Magyarországon — Серпы для косьбы в Венгрии — Sensensicheln in Ungarn ..... 1— 21

Timaffy László: Kumetok a Kisalföldön — Куметы на Малой Венгерской Низменности (Кишальфёльд) — Kummete auf der Kleinen Tiefebene 176—188

Újváry Zoltán: Magyar adatok a finn vetési kenyérhez — Венгерские данные к финскому посевному хлебу — Ungarische Angaben zum finnischen Aussaatbrot ..... 359—367

Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek — Эпические песни северных коми (=зырян) — Epische Dischtungen der nördlichen Syrjänen .... 438—451

Voigt Vilmos: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része — Фольклор прибалтийско-финских народов как предмет европейской фольклористики — The folklore of the Balto-Finnic peoples as a region of European folklore ..... 406—437

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

Balázs Lajos: A pusztai csárdák élete a nádudvari határban ..... 268—271

Balogh István: Levéltári adat a tirpák lakodalmi szokásokhoz 1846-ból ..... 568—569

Erdélyi István: Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából ..... 122—126

Gál István: Crane Walter kalotaszegi rajzai ..... 577—584

Gunda Béla: Tanulmányutam az Észak-Amerikai Egyesült Államokban .... 466—473

Györffy Lajos: Nagykunsági házoromdíszek ..... 263—268

Ila Bálint: Körmend város 1649. évi összeírása ..... 556—568

Lányi Ágoston: A finn néptáncok formai sajátosságai ..... 473—488

Molnár Gyula: A „játszó" a konyári fiatalság múltjából ..... 592—597

Schram Ferenc: Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből ..... 570—577

Sonkoly István: A „Karnyóné" dallamai ..... 585—592

Szabó T. Attila: Egy primitív számolásmód nyelvi maradványai és a magyar felezőszámok ..... 488—490 488—490

Viták, vélemények — Diskussionen — Дискуссии

Hoffman Tamás: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában ..... 129—137
Istvánovits Márton: Szovjet vita a hőséposz eredetéről ..... 127—129
Körner Tamás: A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez ..... 280—285
Vajkai Aurél: A népi műemlékvédelem- és a népi építőművészet-kutatás legsürgősebb feladatai ..... 285—289
Voigt Vilmos: Az ember, a kultúra és a társadalom (Eszmék a néprajztudomány központi kategóriái körül) ..... 272—280

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten — — Этнографические известия

B. F.: Kóris Kálmán (1878—1967) ..... 602—603
Balassa Iván: A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák ..... 609—613
Bereczki Gábor: Széljegyzetek cseremisz gyűjtőfüzetemből ..... 491—495
Dankó Imre: A pálfalvi házmúzeum ..... 138—139
Dankó Imre: A hetvenéves Gavazzi Milovan köszöntése ..... 290—291
Dankó Imre: Társaságunk soproni vándorgyűlése. — A soproni múzeum százéves jubileuma ..... 616—618
Erdődi József: Wolfgang Steinitz (1905—1967) ..... 604—609
Gunda Béla: Új európai néprajzi folyóirat 142
Istvánovits Márton: Szergej Pavlovits Tolsztov köszöntése ..... 139—140
Katona Imre: Az európai népballadák típuskatalógusának kérdéseiről rendezett freiburgi értekezlet (1966. szept. 28—30.) ..... 613—616
Kőhegyi Mihály: Bartucz Lajos (1885—1966) ..... 598—601
Ortutay Gyula: Friedrich von der Leyen (1873—1966) ..... 140—141
Sz.: Scripta Instituti Donneriani Aboensis I—II. ..... 619—620
Sz. M.: Stockholmi szimpózium a néprajzi jelenkutatásról 495
Szabó Myátyás: Elektronikus adatfeldolgozó gép bevezetése az Északi Múzeumban ..... 618—619
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok, 1966. III. negyedév ..... 143—144
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok, 1966. IV. negyedév ..... 292—293
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok, 1967. I. negyedév ..... 620—621
Voigt Vilmos: Ivar Paulson (1922—1966) ..... 141—142
Voigt Vilmos: Új néprajzi professzor Finnországban 143

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензии

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965—1966. Zrínyi Nyomda, Budapest, 1966. 206 l. III. (Kőhegyi Mihály) ..... 622—624
A magyar népköltészet. Írta Dömötör Tekla, Katona Imre, Ortutay Gyula, Voigt Vilmos. Budapest, 1966. Tankönyvkiadó. 312 l. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.) Soksz. egyetemi jegyzet (Péter László) ..... 150—152
A magyar néprajzi muzeológia válogatott bibliográfiája, 1955—1965. Összeállította: Korompainé Szalacsi Rácz Mária. Debrecen, 1966. 40 l. Soksz. A Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának kiadása. (Péter László) 150

A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200—1349). Szerkesztette Kovács Ágnes. Főmunkatárs Maróti Lajosné. A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 3. Budapest, 1966. 386 l. (Istvánovits Márton) ..... 302—303

Aulis J. Joki: Maailman kielet. (A világ nyelvei.) Tietolipas 45. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1966. 108 l. + 2 térkép (Fabricius-Kovács Ferenc) ..... 633—634

Az Egri Múzeum Évkönyve III. 1965. Eger, 1965. Globus Nyomda, Budapest, 256 l. III. (Kőhegyi Mihály) ..... 624—626

Bodhanowicz, Janusz: Materialy do kowalstwa ludovego poludniowej kiełeczizny. Adatok a kovácsmesterség néprajzához Dél-Kielce vajdaság területéről. Archiwum Ethnograficzne, Nr. 26. Wrocław, 1963. 93 l. XIV tábla. (Bodgál Ferenc) ..... 503—504

Clinton, R. Edwards: Aboriginal watercraft on the Pacific coast of South America. Ibero-Americana: 47. University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1965. 138 l., 20 tábla (Gunda Béla) ..... 496—498

Csapody Vera—Priszter Szaniszló: A magyar növénynevek szótára. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest 303 l. (Kósa László) ..... 300—301

Cseh és lengyel néprajzi bibliográfia, repertórium, mutató. (Földes László) .... 152—156

Erdélyi István: Avar művészet. Corvina Kiadó, Budapest, 1966. 63 l., 60 kép, ebből 9 színes. (Bán Elek) ..... 147—148

Etnoloski Pregled 1—5. Beograd, 1959—1963. Néprajzi Szemle 1—5. A Jugoszláv Etnológiai Szövetség folyóirata. (Izdanje Etnološko društvo Jugoslavije.) (Dankó Imre) ..... 308—310

Folktales of the World. 3—7. The University of Chicago Press. Chicago—London, 1964—66. General Editor: Richard M. Dorson. (Voigt Vilmos)... 637—640

Frank, Barbara: Die Rolle des Hundes in afrikanischen Kulturen. Studien zur Kulturkunde, Bd. XVII. Franz Steiner Verlag GmbH. Wiesbaden, 1965. ..... 296—297

Gandert, August: Tragkörbe in Hessen. Kulturelle und wirtschaftliche Bedeutung des Korbes. Schriften zur Volkskunde (Staatliche Kunstsammlungen, Kassel) I. Erich Röth Verlag, Kassel, 1963. 207 l. (Gunda Béla) 296

Гусев, В. Е.: Проблемы фольклора в истории эстетики. Издательство Академии наук СССР [Академия наук СССР — Институт русской литературы (Пушкинский дом) Москва—Ленинград. 1963. стр. 203 + (2)] — (Guszev, V. Je.: A folklór kérdései az esztétika történetében. Moszkva—Leningrád, 1963. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója. 205 l.) (Voigt Vilmos) ..... 156—159

Hej, zöld level. Román népdalok. Válogatta Dodu Balan, Joan. Szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1966. 247 l. (Kósa László) ..... 301—302

Humaniora Norvegica. Vol. I—IV. 1950—1959/60. Oslo. 1954—62. Editor: Harald L. Tveteras. (Voigt Vilmos) ..... 636—637

Ildebrandshuse. En bygninkshistorisk og etnologisk undersogelse af 24 ejendomme i gaderne Åbeurå — Landenmaerket i København. (København) Nationalmuseet 1966. 274 l., 2 tábla (Szabó Mátyás) ..... 306—308

Isaksson, Olaf: Bystämma och bystadga. Organisations former i övre Norrlands kustbyar Skytteanska samfundets handlingar 5. Almqvist & Wiksell Boktryteri AB. Uppsala, 1967. 418 l. (Szabó Mátyás) ..... 500—502

Knézy Judit: A hedrehelyi gölöncsérek. Somogyi Múzeum Füzetei 7. Kaposvár, 1966. Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat, 55 l., III. (Kőhegyi Mihály) 304

Közgazdasági Bibliográfia 1959—1963. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1965. 630 l. (Kőhegyi Mihály) ..... 626—627

Markovič, Pavol: Ukrajinské l'udové krížikové výšikiy východného Slovenska. (Kelet-Szlovákiai ukrán népi keresztszemes hímzések.) Prešov (Eperjes), 1964. 23 l., 309 színes rajz, 13 fénykép. (Markuš, M.) ..... 635—636

Mead, Margaret: Antropologists and what they do. Franklin Watts, Inc. New York, N. Y., 1965. 209 l. (Gunda Béla) ..... 498—499

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. Gondolat Kiadó. 862 l. (Schram Ferenc) 627

Орочские сказки и мифы. Составители: В. А. Аврорин и Е. П. Лебедева. Издательство «Наука», сибирское отделение. Новосибирск, 1960 г. 234 стр. — (Orocs mesék és mítoszok. Összeállította Avrorin, V. A. és Lebegyeva, E. P. „Nauka" kiadó szibériai osztálya. Novoszibirszk, 1966. 234 l. (Istvánovits Márton) ..... 630—631

Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet. Budapest, 1966. Magvető, 511 l. (Dömötör Tekla) ..... 145—146

P. Lippay János: Posoni kert. A Nagyszombat—Bécs 1664—1667. évi kiadás hasonmása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 148+244+303+13 l. (Kósa László) 301

Pogány Mária: Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 120 l. Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 39. sz. (Katona Imre) ..... 304—306

Ränk, Gustav: Trån mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushallningen i Sverige. Nordiska Museets Handlingar 66. Lund, 1966., 207 l.(Gunda Béla) ..... 294—295

Rentzhog, Sten: Stad i trä. Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnads-historia. Nordiska Museets Handlingar 67. Berlingska Boktryckeriet. Lund, 1967. 331 l. Angol kivonattal. (Szabó Mátyás) 632

Román János: Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protocollumokban. Sárospatak, 1965. 317 l. (Balogh István) ..... 499—500

Steensberg, Axel: A Bronze Age Ard type from Hama in Syria Intended for Rope Traction. Berytus XV, III. — 139 l. +8 ábra +4 tábla. Különlenyomat. Koppenhága, 1964. (Balassa Iván) ..... 627—629

Studies on the Secret History of the Mongols. By Kuo-yi Pao. (Pao Kuo-ji, Tanulmányok a Mongolok Titkos Történetéről.) Indiana University Publications, Uralic and Altaic Studies, vol. 58. Bloomington, 1965. 163 l. 4, — (Kara György) ..... 159—160

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 215 l. (Balogh István) ..... 298—299

Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerkesztette Ruzsás Lajos. (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1966".) Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. (Andrásfalvy Bertalan) ..... 149—150

Современный русский фольклор. Издательство «Наука», Москва, 1966. 254 стр. Ответственный редактор Э. В. Померанцева. — (A mai orosz folklór. Nauka Kiadó, Moszkva, 1966. 254 l. Szerkesztette Pomeranceva, Erna Vasziljevna.) (Istvánovits Márton) ..... 629—630

Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 936 l. (Kósa László) ..... 299—300

Унгвицкая, М. А.: Хакасская бытовая сказка. Хакасский научно исследовательский институт языка, литературы и истории. Абакан, 1966 г. 71 стр. — (Ungvickaja, M. A.: A hakasz realisztikus mese. Hakasz Tudományos Kutatóintézet, Abakan, 1966. 71 l. (Istvánovits Márton) 147

Witkowski, Czeslaw: Doroczne polskie obrzedy i zwyczaje ludowe. (Az év lengyel népszokásai.) Kraków, 1955. 92 l., 15 kép. Múzeum Etnograficzne w Krakowie kiadása. (Györgyi Erzsébet) ..... 310—312

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1967

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

KODÁLY ZOLTÁN

Takács Lajos: Kaszasarlók Magyarországon ..... 1— 21

Kósa László: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata. (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz) ..... 22— 40

Szabadfalvi József: Népi méhészkedés a Zempléni hegyvidék középső részén ..... 41— 64

Dömötör Sándor: Az ördög szó és motívum történetéről ..... 65— 80

Kisbán Eszter: A jogurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerben ..... 81— 94

Szabó Mátyás: Az északi (Skandináv) lótartás áttekintése ..... 95—121

Kisebb közlemények

Erdélyi István: Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából ..... 122—126

Viták, vélemények

Istvánovits Márton (ford.): Szovjet vita a hőseposz eredetéről ..... 127—130

Hoffmann Tamás: A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában ..... 130—137

Néprajzi hírek

Dankó Imre: A pálfalvi múzeum ..... 138—139

Istvánovits Márton: Szergej Pavlovics Tolsztoj köszöntése ..... 139—140

Ortutay Gyula: Fridrich von des Leyen (nekrológ) ..... 140—141

Voigt Vilmos: Ivar Paulson (nekrológ) ..... 141—142

Gunda Béla: Új európai néprajzi folyóirat 142

Voigt Vilmos: Új néprajzi professzor Finnországban 143

Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 143—144

Könyvszemle ..... 145—160

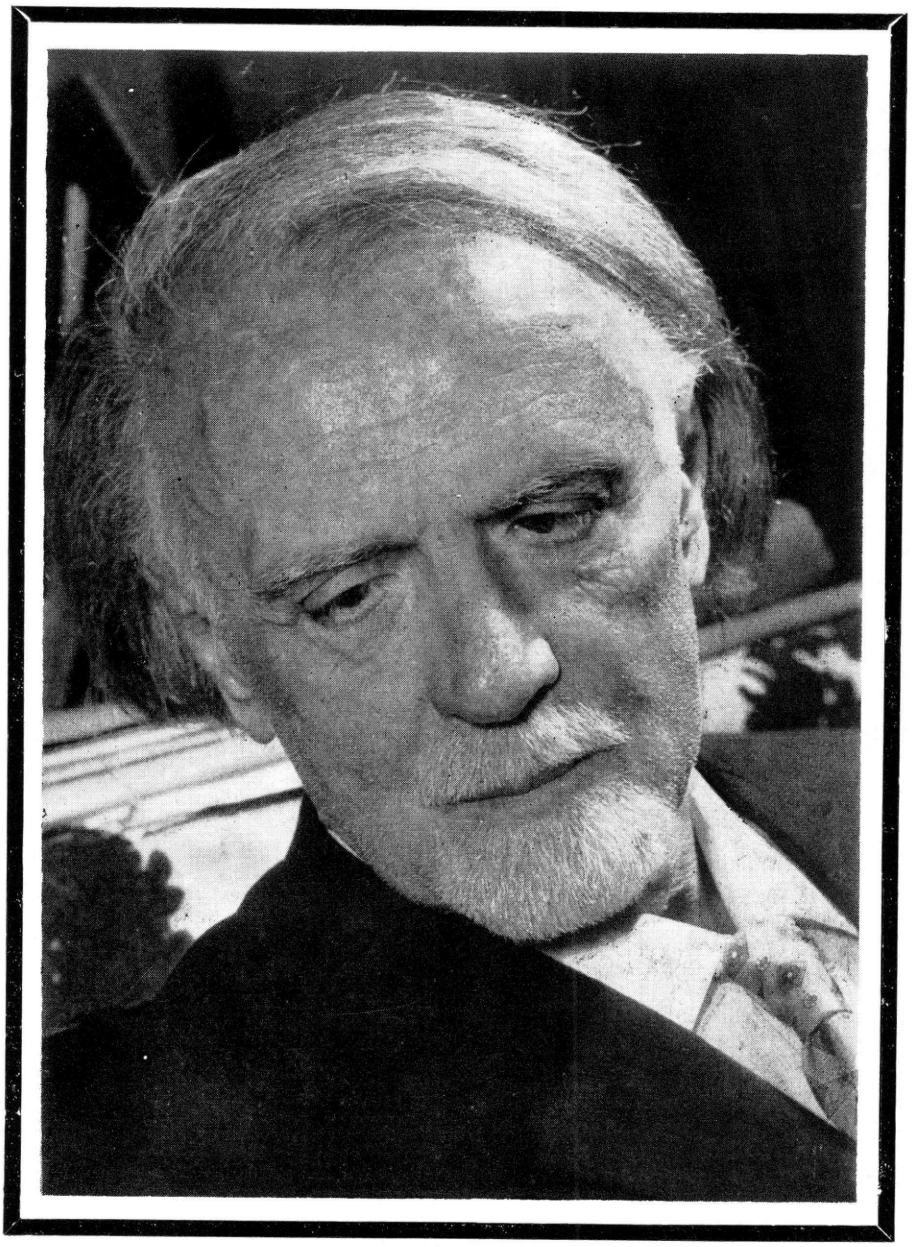

Fotó: Kertész István

KODÁLY ZOLTÁN

Kodály Zoltán emlékére

1882. XII. 16—1967. III. 6.

Miért is nem mondhatjuk úgy, ahogyan szeretnénk: „Jaj, Tanár Úr, miért hagyott itt bennünket ily hirtelen? Hiszen még a minap azt mondta: . . .” Nem lehet, ma már nem illik, csak belülről szabad továbbénekelni, ahogyan muzsikusok tudnak, hang nélkül.

Dicsérni szabad. Ennyi maradt a szokás kötelező erejéből. És Kodály Zoltánon a néprajzosoknak ugyancsak van mit dicsérniök.

Kevesen mondhatjuk el magunkról, hogy első tudatos néprajzi élményünk tizenhárom éves korunkban támadt. Őt azidőtől fogva nem hagyta nyugodni, hogy a milléniumi falu házait még nem látta élő környezetükben, meg az sem, hogy Vikár Fehér László balladáit csak kótán láthatta és nem hallhatta a parasztok hangján.

Néprajzkutató volt. Hallgatag, szemlélődő, megfigyelő típus. De győzhetetlenül munkabíró, aprólékosan kidolgozó, szívós ember is. Úgy dolgozott egy dallamlejegyzésen, mint a paraszti fúró-faragó ember. Büszkén idézte George Sandot, aki látta, hogyan tölt Chopin és Pauline Viardot órákat néhány népzenei frázis lejegyzésével, majd hozzátette: „erre a munkára senki sem tarthatja magát túlságosan jó zenésznek”.

Mégsem volt „specialista”. Nem a dallamot kereste, hanem a népet. Azt tartotta: „A népet csak egészben lehet megismerni. A nép dalát is csak az érti igazán, aki ismeri szokásait, ruházatát, ételét, építkezését, egész életét”. Még tovább: ismerte irodalmát és történetét is. A zenetörténet és néprajz elválaszthatatlan voltát ő mondta ki először ilyen radikálisan a világirodalomban: „A magyar zenetörténésznek előbb folkloristának is kell lennie. Írott emlékeinkkel nem tud mit kezdeni, ha nem ismeri a szájhagyományt személyes tapasztalatból.”

Sokoldalú, példaszerűen felkészült kutató volt hát, zseniális boncolgató és összegező? Több. Hallgassuk csak: „A zenetörténésznek nem azért kell megismernie a népzenét, hogy új variánsokat gyűjtsön . . . hanem hogy életre keljen benne a hagyomány élete — nemcsak kívülről nézze, hanem ő maga is aktív részesévé váljon. A nemzet lelki életét a maga teljességében kell átélnie . . .”

Ez volt Kodály, a népzenekutató!

Néprajzos volt, mert szerelmes volt a népbe. Vagyis: tisztelte, csodálta, dicsérte, örült, hogy együtt lehet vele, jövőjét tervezte, boldogítani és nemesíteni akarta. Nem harácsolni ment a néphez, hanem azt gazdagítani. Amit gyűjtött, százszorosan adta vissza.

Azt mondta: ez „reménytelen, viszonzatlan, viszonozhatatlan szerelem”. A jövendő zenélő Magyarország fogja megmutatni, hogy ez egyszer nem neki volt igaza.

Mi, néprajzkutatók úgy tiszteltük és szerettük, mint apánkat. Így is lesz, míg egy igaz néprajzos él magyar földön.

A Magyar Néprajzi Társaság

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. * BUDAPEST 1967 * 1. SZÁM

Kaszasarlók Magyarországon

Aratóeszközeink, amióta a gabona rendszeres termesztése és betakarítása következtében elváltak a más funkciót is teljesítő késektől és egyetlen műveletre, az aratásra specializálódtak, számtalan változatban és típusban fejlődtek tovább, melynek számbavétele és rendszerezése nagy gondot jelentett az egyes tudományágaknak. Aratóeszközeink típusai ugyanis, mint a legtöbb munkaeszköz, nem kötődtek egyetlen etnikumhoz, népcsoporthoz, hanem egyik-másik olykor földrészeken át szétszóródott és szolgálta ki a hullámzó, fel- és letűnő népeket, míg máskor egy-egy népen belül is több típusát lehetett megkülönböztetni e fontos szerszámoknak. Ilyen körülmények között — bármennyire is nélkülözhetetlen egy-egy nép anyagának ismerete — az a rendszerezés, amely megrekedt e határokon belül, illetve az értelmezésnél nem vette kellően figyelembe a szomszédok, s a szűkebb és tágabb környezet anyagát és annak történeti alakulását, amelyet a jobb, tökéletesebb munkára való törekvés indított el, szükségképp tévútra jutott.

Nem véletlen, hogy aratóeszközeink közül a kifejezetten leletekből álló bronzsarlók rendszerezését végezte el először a fejlett metodikájú és nagy nemzetközi áttekintéssel rendelkező régészet, mégpedig olyan szerencsésen, hogy pl. SCHMIDT H. 1904-i tipológiája máig is jó alapnak bizonyult.[1]

A bennünket közelebbről érdeklő vassarlók osztályozásai közül talán ARCIHOVSZKIJét érdemes kiemelni,[2] aki rendszerezésénél a sarlók görbültségét vette alapul, amelyet az analitikus geometria módszerével határozott meg. Sarlóit hét csoportba osztotta, melyek közül három szláv. E típusok között azonban szabad szemmel alig lehet különbséget tenni, ugyanakkor akadtak olyan sarlók is, melyek egyik csoportba sem kerültek. Kísérletét — nyilván alkalmatlansága miatt — még saját hazájában sem folytatták.

Az alapvető és ma is mintául szolgáló rendszerezést STEENSBERG A. végezte el,[3] aki — a kő- és a bronzsarlók típusmeghatározása és fejlődéstörténeti rajza után, melyekhez igénybe vette pl. a forma és a technika összefüggéseit újszerűen és egzakt módon magyarázó kísérleteit is — a vassarlókat a kő- és a bronzsarlóktól megindított fejlődési sorba állítva, azoknak fő típusait meghatározta és az egyes típusok továbbfejlődését — ezen belül a kasza kialakulását és változatait is — nyomon kísérte. STEENSBERG, akinek már korábbi tanulmányaiban is oly fontos szerepet játszott a forma és funkció, illetve a formához kötődő

[1] SCHMIDT, H.: *Der Bronzesichelfund von Oberthau.* Kr. Merseburg, Zeitschrift für Ethnologie, 1904.

[2] A. V. ARCIHOVSKIJ: *K metodike izučenija serpov.* Trudi Sekcii Archeologii RAJIOM, Moszkva, 1928.

[3] A. STEENSBERG: *Ancient harvesting implements.* København, 1943.

speciális technika meghatározása, abból indult ki, hogy a vágás minőségét nem pusztán a penge görbülete, hanem sokkal inkább a pengéhez kapcsolódó nyél elhelyezkedése határozza meg. Ennek megfelelően a vassarlókat két nagy csoportba osztotta: az elsőbe azokat, amelyeknél a nyél a penge görbültségének vonalát folytatja, a másikba pedig azokat, amelyeknél nem követi, hanem a penge vonalához képest visszatörik. Az előbbiek a horgas (angular sickle), az utóbbiak az íves (balanced sickle) sarlók. Az előbbiek súlypontja a penge ívén kívül, az utóbbiaké az íven belül esett. E két lényegi csoporton belül aztán további elhatárolás is következett.

STEENSBERG rendszerezésére támaszkodott LÜHNING A.[4] is, aki a feldolgozott anyagot nagymértékben bővítette, főképpen német területről és a kitűnő módszert részleteiben kidolgozta s részben tovább is fejlesztette.

STEENSBERG feldolgozása szolgált alapul a cseh archeológus, BERANOVA M. munkájához is[5], aki egy szűkebb időszakasznak, a VI—XII. századnak szláv sarlóanyagát áttekintve illesztette azokat a steensbergi keretbe, illetve az európai fejlődés vonalába.

Mi sem találhatnánk jobb alapot sarlóink feldolgozásához, mint STEENSBERG rendszerezése, és ettől nem is kívánunk eltérni. Feldogozásunk nem kíván túllépni az egyszerű tipológiai munkán, illetve az ebből adódó, a fejlődésre is vonatkoztatható következtetéseken. E dolgozat tulajdonképpen része egy nagyobb munkának, amelybe egyéb vágóeszközeink is beletartoznának. Jelen esetben tulajdonképpen csak sarlóinknak egy fiatalabb csoportját próbáljuk elválasztani a többi típustól és annak fejlődését, elterjedését nyomon kísérni.

Feldolgozásunk alapjául az adatokkal jól ellátott, egzakt, múzeumi anyag szolgált, amelyet természetesen kiegészítettünk — főleg munkatechnikai vonatkozásban — helyszínen gyűjtött adatokkal és fényképekkel, valamint az idevágó irodalommal.

*

Hazánk területén a sarlók nagy formai változatosságot mutatnak, habár zömükben a megtört nyelű, úgynevezett ívsarlókhoz tartoznak. Az ívsarlókon belül, mint a nemzetközi anyagban, nálunk is két alaptípus található: a fogazott és a sima élű. Nálunk általában az előbbieket tartották az igazi aratósarlóknak, és a kutatásra is érdemesnek, míg az utóbbiakra alig jutott párszavas, rövid megemlékezés. BÁTKY például — noha NAGYVÁTI[6] már 1791-ben világosan utalt aratási funkciójára, és a múlt század elején PETHE is megemlítette a sima élű sarlókat[7], szembeállítva az általa ideálisnak tartott alföldivel, a *Nemzeti Gazda* egyik 1817-i cikke pedig a sima élű sarlókat a fogazottak elé helyezte aratás alkalmával is[8], majd a század közepén a *Mezei Gazdaság Könyve* magyar átdolgozása is világosan jelezte az aratási funkciót[9] — 1926-ban megjelent összefoglaló cik-

[4] A. LÜHNING: *Die schneidenden Erntgeräte.* Technologie Entwicklung und Verbreitung unter besonderer Berücksichtigung Nordwestdeutschlands Dissertation, Göttingen 1951. (Kézirat).

[5] M. BERANOVA: *Slovanské znové nastroje v 6—12. století.* Památky Archeologické 1957. 99—117.

[6] NAGYVÁTI János: *A Szorgalmatos mezei gazda.* Pesten, 1791 I. 243.

[7] PETHE Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság* . . . I, Sopron, 1805, 660.

[8] —: Kasza, és (felföldi, fogatlan) Sarlókalapálás és fenés okos módja, Nemzeti Gazda, 1815, 183—185.

[9] Mezei Gazdaság Könyve (STEPHEUS II. nyomán kiadják. KORIZMICS László, BENKŐ Dezső, MORÓCZ István) IV. Pesten, 1856, 413.

kében[10] még kétségesnek tartotta a vele való aratási munkát: „Nálunk két, alakilag élesen szétváló, ugyanazon vidéken ugyanarra a célra egymást, úgy látszik, kizáró szerszám viseli a sarló nevet — írja. Az egyik a fűvágó-, a másik az aratósarló". Szerepköréről megemlíti, hogy „gyenge szárú füvet, csalánt stb . . . vágnak vele" és „markot szed vele a fehérnép". „Hogy valamikor arattak-e nálunk ilyen sima élű sarlókkal, nem tudjuk — írja tovább —, de nyugati és régészeti analógiák után valószínűnek tartjuk."

E cikk után közvetlenül adták közre viszont KÁNTOR Mihály bodrogközi adatait a sarlós aratásról[11], amelynek harmadik részéhez, mely a kaszasarlót ismerteti, BÁTKY már a következő megjegyzéseket fűzi:[12] „Ez az adat azért érdekes, mert elsőnek közli, hogy ugyanazon helyen egyszerre használják a sima és fogazott élű sarlót gabona-aratásra. Az előbbi cikkecske írása óta értesültem, hogy a fekete-körös-völgyi Tárkányban (Bihar m.) is együtt él a két szerszám egymással és mindkettővel aratnak." GYÖRFFY is 1928-ban „fűvágó sarló"-ként említi[13] és állítja szembe az „arató sarló"-val s még hozzáfűzi, hogy a fűvágó sarlót csak „ritkábban használták aratásra".

E sarló elnevezése időnként nagy görbületére utal, amely határozottan elválasztja a nyitottabb szájú fogazottaktól. A Maros-Torda megyei Szentgericén például *hasas solló*-nak nevezik, szemben a fogazott *menedékes solló*-val.[14] A Tolna megyei Bátán pedig *gömbölű sáró* a neve,[15] másutt, pl. Bodrogközön,[16] a Boldva völgyében[17] vagy az Ormányságban[18] *kaszasarló*-nak említették. BÁTKY szerint[19] ezt az elnevezést azért kapta, mert „munkája a kaszáéhoz hasonló" és „nem csupán azért, mert pengéjét esetleg a kasza vasából kovácsolják".

A *Mezei Gazdaság Könyve* a sima élűeken belül még megkülönböztet úgynevezett *nagy sarló*-t,[20] de ilyen nagy formára emlékeztek vissza egyes decsi öregek is.[21] Vas és Zala megyében a nagy sarlókat általánosságban aratósarlóként emlegették azok, akik a sarlós aratásról közvetlen emlékekkel rendelkeztek.[22] (1. kép.)

Noha a gyakorlatban nincs különösebb jelentősége, mégis külön vesszük a (40 cm-en felüli) *nagy-sarlókat* és elterjedésüket is külön térképen tüntetjük fel.

A múzeumainkban található sima élű sarlók elterjedését a mellékelt térképen mutatjuk be. (l. az I. és II. sz. térkép).

Az első, ami a térképen mindjárt szembetűnik, a sima élű sarlók rendkívül kicsi száma — ha pl. a fogazottak több százas múzeumi példányát tekintjük. Ez nyilván a fent is említett szemlélettel hozható összefüggésbe, amely a fogazott sarlót vélte az igazi, kutatásra érdemes aratósarlónak.

[10] BÁTKY Zsigmond: *Aratósarlók a Néprajzi Múzeumban.* NÉ (1926) 75—76.
[11] KÁNTOR Mihály: *Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz.* NÉ XVIII. (1926) 83—86.
[12] KÁNTOR i. m. 85. 2. sz. jegyzet.
[13] GYÖRFFY István: *Takarás és nyomtatás az Alföldön*, NÉ XX. (1928) 3—4.
[14] MOLNÁR István: *Sarlókészítés a marostordai Szentgericén.* Erdélyi Múzeum 1947, 128.
[15] Saját gy.
[16] KÁNTOR i. m. 85.
[17] GUNDA Béla: *Népi gazdálkodás a Boldva völgyében*, NÉ XXIX. (1937) 53 és 27. e. ábra.
[18] L. Ormánysági Szótár *sarló* címszavát.
[19] BÁTKY i. m. 76.
[20] *Mezei Gazdaság Könyve* i. h. 413.
[21] ANDRÁSFALVY Bertalan: *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században* (Dunántúli Dolgozatok 3.), Pécs, 1965, 8.
[22] Saját gy.

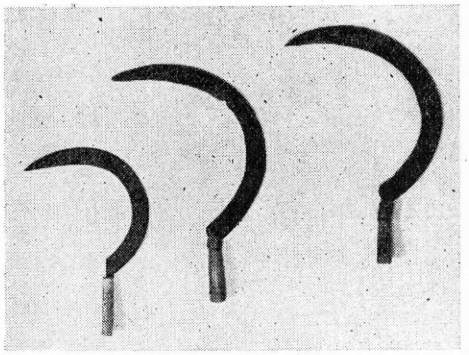

1. kép: Kis és nagy kaszasarlók a Néprajzi Múzeumban
Abb. 1. Kleine und große Sensensicheln im Ethnogr. Museum, Budapest

A földrajzi elterjedésben bizonyos csoportosulás észlelhető: legtöbb található Nyugat-Dunántúlon; elég népes csoport az Alföld közepén, a Tisza két oldalán. A nagy sarlókból három darab a kisalföldi—börzsönyi területen van szétszórva, a kis sarlókból viszont pár darab a Bodrog—Hernád—Sajó vidékén is feltűnik, ott, ahol a fogazott sarló hosszú ideig élt.

Ha a múzeumi anyag csak hiányos képet ad is az elterjedésről, mégis sok vonatkozásban jellemzőnek mondható. Az adatok értelmezésére azonban majd akkor térünk ki, ha a kétfajta sarlóformát és technikát már világosan elkülönítettük.

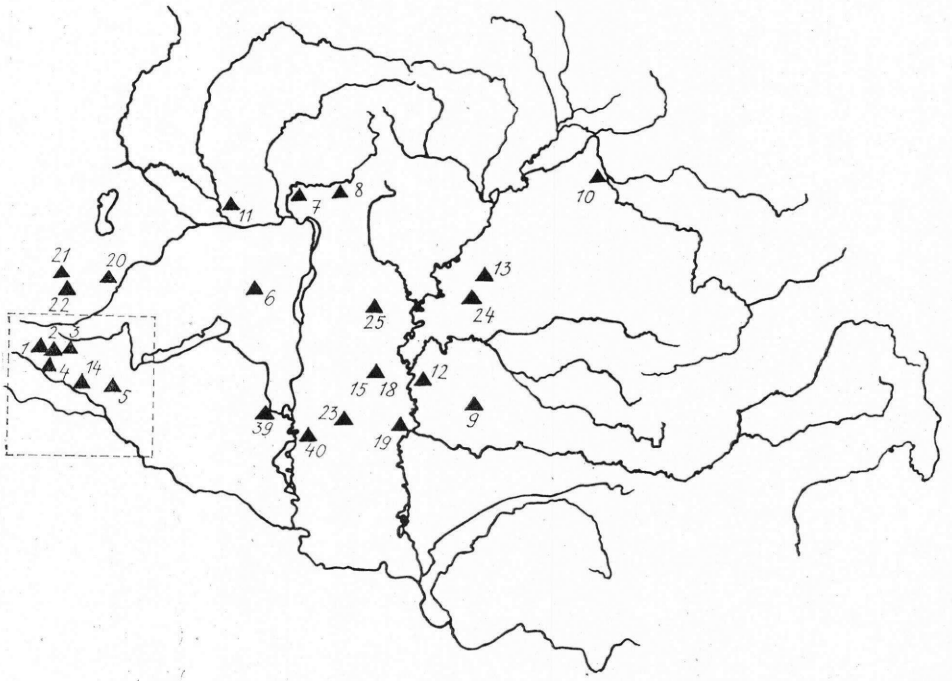

I. sz. térkép: Nagy méretű kaszasarlók a magyarországi múzeumokban

I. TÉRKÉP ADATAI. KASZASARLÓK (40 CM-EN FELÜL)

1. Szalafő (Vas m.) NM 62.127.1 H: 48 cm, nyh: 13 cm; — **2.** Szalafő (Vas m.) NM 62.127.2 H: 51,5 cm, nyh: 14,5 cm; — **3.** Őriszentpéter (Vas m.) NM 53.120.63 H: 43 cm, nyh: 14,5 cm; — **4.** Kercaszomor (Vas m.) NM 55.66.28 H: 47 cm, nyh: 10,2 cm; — **5.** Komárváros (Zala m.) NM 55.69.1 H: 40 cm, nyh: 13 cm; — **6.** Baracska (Fejér m.) NM 132.877 H: 40 cm, nyh: 16 cm; — **7.** Kemence (Hont m.) NM 60.63.63 H: 40 cm, nyh: 12 cm; — **8.** Sóshartyán (Nógrád m.) NM 10.701 H: 42 cm, nyh: 15 cm; — **9.** Nagyszénás (Békés m.) NM 131.845 H: 40 cm, nyh: 12 cm; —

10. Vásárosnamény (Bereg m.) NM 131.785 H: 40 cm, nyh: 13 cm; — **11.** Csicsó (Komárom m.) NM 37.269 H: 43 cm, nyh: 13 cm; — **12.** Szentes (Csongrád m.) NM 33.108 H: 49 cm, nyh: 13 cm; — **13.** Kunmadaras (Szolnok m.) NM 62.310.1 H: 41 cm, nyh: 14 cm; — **14.** Letenye (Zala m.) NkM 59.63.6 H: 44,5 cm, nyh: 15 cm; — **15.** Kiskunfélegyháza (Bács m.) KkfM 55.1262.1 H: 43 cm, nyh: 15 cm; — **16.** Kiskunfélegyháza (Bács m.) KkfM 55.1265.1 H: 41 cm, nyh: 12,5 cm; — **17.** Kiskunfélegyháza (Bács m.) KkfM 55.1259.1 H: 41 cm, nyh: 13 cm; — **18.** Kiskunfélegyháza (Bács m.) KkfM 55.1261.1 H: 48 cm, nyh: 13 cm; — **19.** Szeged (Csongrád m.) SzeM 52.137.2 H: 40 cm, nyh: 14 cm; — **20.** Sárvár (Vas m.) SárvM 58.56.2 H: 40,5 cm, nyh: 15 cm; — **21.** Kőszeg (Vas m.) SárvM 60.408.1 H: 47 cm, nyh: 15,6 cm; — **22.** Gencsapáti (Vas m.) SárvM 62.15.2 H: 44,8 cm, nyh: 14,4 cm; — **23.** Kiskunhalas (Bács m.) KkhM 55.79.45 H: 40 cm, nyh: 11 cm; — **24.** Karcag (Szolnok m.) KkhM 55.604.1 H: 42 cm, nyh: 14 cm; — **25.** Cegléd (Pest m.) KkhM 58.30.1 H: 48 cm, nyh: 15 cm; — **26.** Zala m. ZgszM 52.7.246 H: 43 cm, nyh: 15 cm; — **27.** Zala m. ZgszM 52.7.251 H: 45,5 cm, nyh: 14,5 cm; — **28.** Zala m. ZgszM 52.7.252 H: 41,2 cm, nyh: 10,5 cm; — **29.** Milejszeg (Zala m.) ZgszM 53.11.10 H: 43 cm, nyh: 10,3 cm; — **30.** Kerkakutas (Zala m.) ZgszM 54.35.6 H: 50,5 cm, nyh: 11,5 cm; — **31.** Ramocsa (Zala m.) ZgszM 54.35.25 H: 49,5 cm, nyh: 11 cm; — **32.** Alsószterzsébet (Zala m.) ZgszM 54.35.38 H: 48 cm, nyh: 11 cm; — **33.** Alsószterzsébet (Zala m.) ZgszM 54.35.39 H: 47,5 cm, nyh: 15 cm; — **34.** Gyürüs (Zala m.) ZgszM 57.48.2 H: 39 cm, nyh: 8,5 cm; — **35.** Lendvadedes (Zala m.) ZgszM 59.34.2 H: 43 cm, nyh: 13,5 cm; — **36.** Lenti (Zala m.) ZgszM 59.72.2 H: 48 cm, nyh: 12 cm; — **37.** Szentgyörgyvölgy (Zala m.) ZgszM 61.16.1 H: 51,8 cm, nyh: 15 cm; — **38.** Kerkafalva (Zala m.) ZgszM 62.8.3 H: 50 cm, nyh: 13,5 cm; — **39.** Tolna m. SzekM 01.3.163 H: 49 cm, nyh: 12 cm; — **40.** Érsekcsanád (Bács m.) BaM 62.43.1 H: 43 cm, nyh: 14 cm.

A vidéki kollégáknak, akik a múzeumi anyagot rendelkezésre bocsátották, ezúttal is köszönetet mondok: NM = Néprajzi Múzeum; — NkM = Nagykanizsai Múzeum; — KfhM = Kiskunfélegyházi Múzeum; — SzeM = Szegedi Múzeum; — SárvM = Sárvári Múzeum; — KkhM = Kiskunhalasi Muzeum; — ZgszM = Zalaegerszegi Múzeum; — SzekM = Szekszárdi Múzeum; — BaM = Bajai Múzeum.

A sima élű sarló pontosabb leírását és használatának jellegzetességeit csak úgy tudjuk bemutatni, ha a másik fajtával, a fogazottal vetjük össze, amelyre, szerencsénkre, bőven áll rendelkezésre nemcsak múzeumi anyag, hanem részletes formai és technika leírás is. Ezek szerint a fogas sarlóra jellemző: a keskeny nyitott szájú penge, amely orom nélküli, de elég vastag és vastagsága általában a penge közepén a legnagyobb. Íve alul nyakban öblösödik, olyképpen, hogy a nyél megtörik olykor kétszeresen is. Ívének felső része viszont rendszerint gyengébben hajtott, és nem görbed lefelé, bár akad olyan változat is, amelynél a csaknem egyenes pengetörzshöz kapcsolódik a felső harmadon az egyhe ívelésű pengevég. A penge alsó oldala nyaktól felfelé fogazott, illetve a nyak melletti töréstől a gyakran összekalapált hegyig. A fogak visszafelé a nyél irányába néznek.

A sima élű sarló ezzel szemben erős ívben görbült és a sarló hegye olykor félkörszerűen visszahajlik. A penge széles és vékony, azonban hátát, mint a kaszáét, a felső lapon kiemelkedő orom erősíti. A penge íve egyenletesen, szabályos ívben görbül és nem észlelhető rajt az a nyak melletti törés, ami a fogazottakra jellemző. A nyél azonban a penge irányához mérten csaknem derékszögben lefelé törve csatlakozik a pengéhez, mint általában az íves sarlóknál.

A sima élű sokkal egyöntetűbb, mint a fogazott, ha méretbeli különbségek észlelhetők is köztük. Látszik, hogy gyári szériában készült.

A sarlók használata a fenti formáknak megfelelően történt. Minthogy a fogazott sarlóval való munkáról több jó leírás is készült, elég az egyik legjellemzőbbet, Bátkyét közölnünk, amelyben sok ember gyűjtőtapasztalata összpontosult és amelyet némi változtatással még Györffy is átvett a Magyarság Néprajzába.[23] Bátky szerint:[24] „az arató a levágandó gabona fölé hajlik,

[23] *Magyarság Néprajza II.* 172.
[24] Bátky i. m. 77.

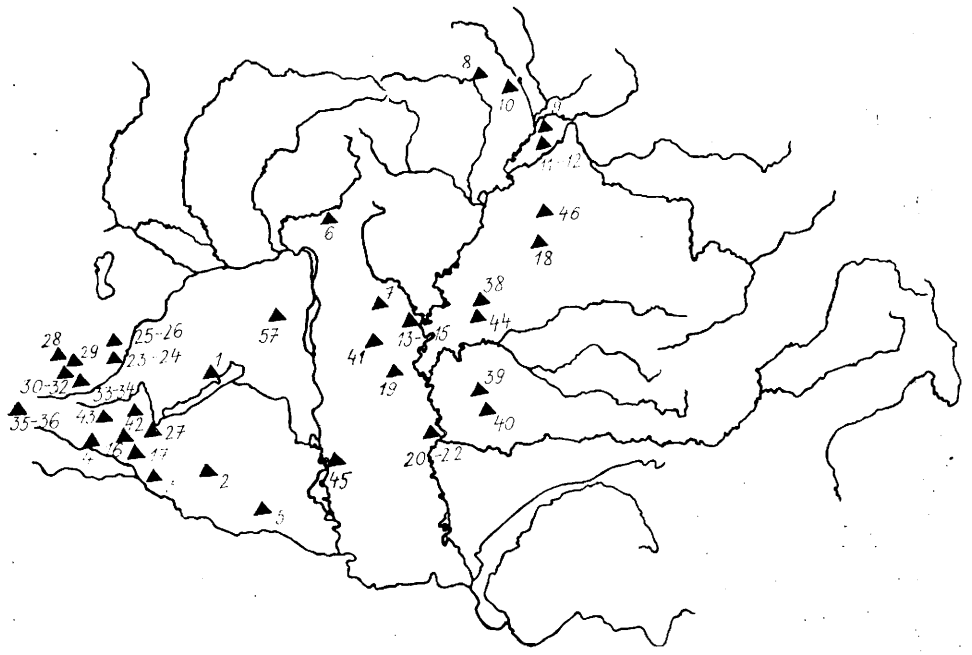

II. sz. térkép: Kis méretű kaszasarlók a magyarországi múzeumokban

II. TÉRKÉP ADATAI. KASZASARLÓK (30—40 CM KÖZÖTT)

1. Tihany (Zala m.) NM 130.746 H: 36 cm, nyh: 11 cm; — **2.** Szenna (Somogy m.) NM 131.432 H: 38 cm, nyh: 11 cm; — **3.** Murakeresztur (Zala m.) NM 133.627 H: 38 cm, nyh: 15 cm; — **4.** Magyarszerdahely (Zala m.) NM 133.015 H: 33 cm, nyh: 10 cm; — **5.** Püspökbogát (Baranya m.) NM 127.302 H: 36 cm, nyh: 11 cm; — **6.** Hollókő (Nógrád m.) NM 62.100.54 H: 36 cm, nyh: 10,5 cm; — **7.** Szentmártonkáta (Pest m.) NP 50.06.34 H: 29 cm; — **8.** Szalonna (Borsod m.) NM 131.339 H: 38 cm, nyh: 11 cm; — **9.** Karcsa (Zemplén m.) NM 142.712 H: 37 cm; — **10.** Nyiri (Abaúj m.) SpM 59.12.11 H: 22,5 cm, nyh: 13,5 cm; — **11.** Tiszacsermely (Abaúj m.) SpM 56.120.1 H: 34 cm, nyh: 11,5 cm; — **12.** Tiszacsermely (Abaúj m.) SpM 56.130.1 H: 37 cm, nyh: 12 cm; — **13.** Szolnok (Szolnok m.) SzolM 61.24.2 H: 34 cm, nyh: 13.5 cm; — **14.** Szolnok (Szolnok m.) SzolM 55.47.1 H: 39 cm, nyh: 14 cm; — **15.** Szolnok (Szolnok m.) SzolM 61.24.1 H: 36,5 cm, nyh: 10,3 cm; — **16.** Berzence (Zala m.) NkM 59.46.3 H: 36 cm, nyh: 14,2 cm; — **17.** Nagyrécse (Zala m.) NkM 59.3.4 H: 39 cm, nyh: 14 cm; — **18.** Debrecen (Hajdu-Bihar m.) DebrM sz. n. H: 39 cm, nyh: 15 cm; — **19.** Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m.) KkfM 55.1264.1 H: 39,5 cm, nyh: 11 cm; — **20.** Szeged (Csongrád m.) SzeM 52.137.1 H: 39 cm, nyh: 15,5 cm; — **21.** Szeged (Csongrád m.) SzeM 52.138.1 H: 38 cm; — **22.** Szeged (Csongrád m.) SzeM 63.9.1 H: 38,4 cm, nyh: 15 cm; — **23.** Sárvár (Vas m.) SárvM 58.141.1 H: 35,5 cm, nyh: 12,7 cm; — **24.** Sárvár (Vas m.) SárvM 58.142.1 H: 35,7 cm, nyh: 13 cm; — **25.** Nagygeresd (Vas m.) SárvM 61.70.1 H: 38,5 cm; — **26.** Nagygeresd (Vas m.) SárvM 61.71.1 H: 31 cm; — **27.** Balatonberény (Somogy m.) KM 5825 H: 35 cm, nyh: 14 cm; — **28.** Kőszegfalva (Vas m.) SavM 61.45.7 H: 36,4 cm, nyh: 13,6 cm; — **29.** Vasszilvágy (Vas m.) SavM 61.85.2 H: 38,2 cm, nyh: 15,3 cm; — **30.** Szombathely (Vas m.) SavM 62.23.23 H: 38,6 cm, nyh: 14,7 cm; — **31.** Szombathely (Vas m.) SavM 62.23.24 H: 37,3 cm, nyh: 9,5 cm; — **32.** Szombathely (Vas m.) SavM 62.23.25 H: 38,8 cm, nyh: 13,5 cm; — **33.** Táplánszentkereszt (Vas m.) SavM 53.6.1 H: 38,8 cm, nyh: 13,1 cm; — **34.** Táplánszentkereszt (Vas m.) SavM 63.6.2 H: 36,8 cm, nyh: 13,8 cm; — **35.** Musznya (Vas m.) SavM 59.1190.1 H: 30 cm, nyh: 13 cm; — **36.** Musznya (Vas m.) SavM 60.92.1 H: 25,5 cm, nyh: 15,5 cm; — **37.** Vál (Fejér m.) SzfvM 61.73.1 H: 37 cm, nyh: 15 cm; — **38.** Karcag (Szolnok m.) KarcM 62.19.1 H: 41 cm, nyh: 15,5 cm; — **39.** Orosháza (Békés m.) OhM 60.36.1 H: 38 cm, nyh: 13 cm; — **40.** Tótkomlós (Békés m.) OhM. 53.2302.1 H: 38 cm, nyh: 9,5 cm; — **41.** Cegléd (Pest m.) CeglM 61.144.1 H: 38,5 cm, nyh: 15 cm; — **42.** Nemesapáti (Zala m.) ZegM 54,24.14 H: 38 cm, nyh: 8,5 cm; — **43.** Zala m. ZegM 52.7.154 H: 27,5 cm, nyh: 10 cm; — **44.** Túrkeve (Szolnok m.) TM 53.156.1 H: 37 cm, nyh: 12 cm; — **45.** Érsekcsanád (Bács m.) BaM 62.44.1 H: 38 cm, nyh: 15 cm.

a gazt lehetőleg kivágja a szálak közül vagy kikerüli, aztán a sarlóval egy maroknyi gabonát a bal kezéhez kanyarít, azzal ezt megmarkolja, megfeszíti s az így összeboruló kúpot a kissé fölfelé tartott szerszámmal egy félig a saját testének irányzott vágással elnyisszantja."

Az arató tehát a levágandó gabonához közel áll, sőt olyan közel áll, reá hajlik, hogy lehetetlen azt közönséges módon, lendülettel levágni. Ez az aratás nem is vágás suhintó mozdulattal, hanem lassú, csendes metszés, húzó mozgással. Ez azért történhet, mert a gabona szára száraz, mely könnyen pattan, törik, és nem csupán éles penge nyisszanthatja le, hanem minden olyan eszköz, amely bele akad, eltöri és húzza. Erre valók a sarlók fogai, amelyek visszafelé hajolva

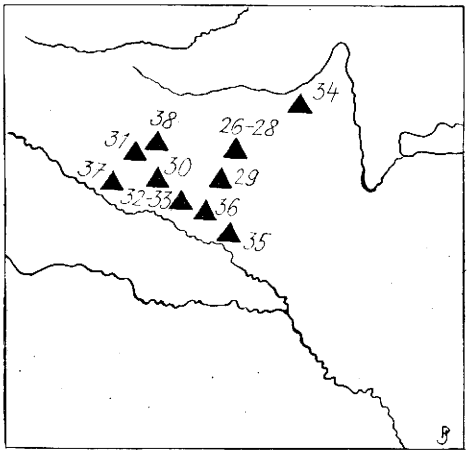

III. sz. térkép: részlet az I. sz. térképből

szinte elrágják az üreges, könnyen pattanó szárt. PETHE kifejezése szerint is e sarló „harapja",[25] BÁTKY szerint „szaggatja" a szárt[26] és GYÖRFFY kifejezése szerint is „fűrészel".[27]

A gabona szára azonban hajlékony és magában állva elhajolna a lassú mozgással húzott sarló elől. Ezért kell fent összefogni és mint a megfeszített húrt a beleakasztott fogakkal szétszakítani. Ezért a szárnak a lemetszés előtti összemarkolása majd minden leírásban, mint fontos mozzanat szerepel. GYÖRFFY szerint is az aratók balkézzel megmarkolták az életet;[28] GUNDA szavával:[29] „a szár közepén annyit fogtak össze kalászokból, amennyi a marokban elfért". De ugyanez érthető a Mezei Gazdák Könyve leírásából is,[30] amelyben az áll, hogy a „fogas sarló, ha erősen nem tartjuk és a szalma felé nem nyomjuk, a szalmát nem vágja el. Legjobban vág — olvashatjuk —, ha egyszerre csak kicsiny markokat fogunk", amelyeket nyilván erősebben össze lehet szorítani.

[25] PETHE i. m. 661.
[26] BÁTKY i. m. 77.
[27] *Magyarság Néprajza* II. 172.
[28] GYÖRFFY: A matyók mezőgazdasága I.
[29] GUNDA i. m. 53 NNy (1934) 6.
[30] *Mezei Gazdák Könyve* i. h. 413.

Mindebből érthető BÁTKYnak az a megjegyzése is,[31] amely szerint a fent összeszorított marok mintegy „összeboruló kúpot" alkot, amelyet az arató „kissé fölfelé tartott szerszámmal, egy félig a saját testének irányzott vágással" metsz le.[32] Ebből pedig az következik, hogy a tarló egyenetlen és általában magas. GYÖRFFY ezt külön ki is emeli:[33] „Ezelőtt magas tarlót hagytak — írja —, Tardon például térdig érőt. Szentistvánon a gabonát a második gancson vágták el".

De következik a fentiekből az is, hogy a ferdén felfelé tartott sarlóval csak akkor tudták a kúpszerűen összetartott markot egyszerre átvágni, ha a sarló nagy, széles szájú volt. Kicsi sarlóval csak a keskeny kúpcsúcsnál, közvetlenül a kéz alatt vághattak, azaz az aratás inkább csak kalászszedés jellegű volt.[34]

De világos az is, hogy a fent jól összemarkolt gabonát a lassú húzó mozgással csaknem rázkódás nélkül arathatták le, és hozzászámítva ehhez a további gondos munkát — aminek részleteire most nem kívánunk kitérni — elgondolható, hogy a szemveszteség a minimálisra csökkent.

A sima élű sarló használata viszont a fentiektől lényegesen eltér. Már alakja is egészen másfajta munkára predesztinálta: míg a fogas sarlónak például a pengéje keskeny és vastag és így a ferdén tartott sarló a gabona közé könnyen befurakodhatott, hogy azt a kéz alá hajtsa, majd lenyisszantsa, a sima élűé széles, vékony és alul teljesen sima, hogy a földhöz közel vízszintesen tudjon szaladni, ha vágnak vele. Ezt segíti görbülete is, amely a vágás irányába előre mutat. Vázlatos leírásai közül még legtöbbet mond BÁTKYé,[35] aki megjegyzi, hogy „munkája a kaszáéhoz hasonló... vízszintes, saraboló mozgás", bár e sorok tulajdonképpen a fű vágására vonatkoznak. A Mezei Gazdák Könyvéből is lehet pár sort idézni,[36] de itt meg azt nem tudjuk, mennyi belőle a hazai tapasztalat. Ez áll benne: a sima élű sarló „az álló gabonát is elvágja, tehát szintúgy lehet vele dolgozni, mint a kaszával".

Bármennyire értékesek számunkra e kurta megjegyzések, mégis szükséges volt azokat olyan recens adatokkal kiegészítenünk, amelyeket még e sima élű sarlóval dolgozó emberektől gyűjtöttünk. Adataink e sarlók jellegzetes területéről, Nyugat-Dunántúlról valók, ahol a legkevésbé keveredhetett a két sarlóval való aratási mód.

A legelső, ami mindjárt szembetűnik ezekből a sokszor töredékes emlékezésekből — hiszen a századfordulóra, amikor a sarlós aratás utolsó időszaka lezárult, csak a nyolcvan év körüli öregek tudtak visszaemlékezni és ezek közül is csak annak az adata elfogadható, aki maga is résztvett a munkában — az, hogy a gabonaszálak összemarkolása elmarad és csak kéz alá hajtják a gabonát, amit egy suhintással elvágnak. A Zala megyei Szilvágyon pl. *Kocsis Ferenc* (77 éves) elbeszélése szerint „bal kézzel takarította az arató a gabonát: hajtotta össze csomóra. Jobbal pedig vágta. Balra hajtotta a bal kezével; az egész bal karjával és nem az ujjaival". A *barabásszegi* (Zala m.) *Józsa Jánosné* (80 éves)

[31] BÁTKY i. m. 77.

[32] Vö. NYÁRÁDY Mihály: Az őszi rozs termelése Ramocsaházán, NÉ XXII. (1930) 87.

[33] GYÖRFFY I.: *A matyók mezőgazdasága* I. NNy (1934) 5—6. vö. még ugyancsak GYÖRFFY NÉ XX. (1928) 4.

[34] Vö. A. MAURIZIO: *Der Ährenschnitt, die Sichel und das Ährenlesen.* Journal für Landwirtschaft, Berlin 1927, 192.

M. DUIGNAN: *Irish Agriculture in Early Historic Times.* The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland, 1944, 140.

[35] BÁTKY i. m. 76.

[36] *Mezei Gazdák Könyve* i. h. 414.

szerint is „bal kézzel hajtották a gabonát és nem az ujjukkal fogták össze, és jobb kézzel vágták. Nem húzták". A szomszédos *Vargaszeg*en (Zala m.) ugyancsak azt hallottuk a 84 éves *Németh János*tól: „sarlós aratásnál a gabonát bal kézzel összesodorították, jobbal meg vágták, nem húzták..." Vagy ugyanő: „a gabonát nem az ujjukkal fogták össze, hanem egész kezükkel kanyarították és úgy vágták el."

De a szomszédos Vas megyéből is hasonlókat jegyezhettünk fel. „Aratáskor, ha nagy sarlóval arattunk, nem metéltük, hanem vágtuk a gabonát — emlékezett vissza a 87 éves *Sós Ferenc* Magyarlakon —, aki vágta, az nem markolta, hanem tolta. Annyit tolt össze, hogy félmarék lett.... Aki vágta, az a bal lábával mindig tolta előre, a bal kezével félre hajtotta." Vagy a viszáki 78 éves *Mihályi Kálmán* szerint: „vágáskor a bal kezükkel bal felé tolták a gabona szárát és a jobbal egy jó suhintással elvágtak egy fél kaszarendnyit. Annyit, hogy össze se tudták volna fogni fél kézzel az egyszerre levágott markot." De figyelemre méltó az is, amit még hozzáfűz: „de csak a férfiak arattak a nagy sarlóval. Az erős férfiak egymás ellenére arattak, melyik vág nagyobbat." Aratáskor ugyanis, mint emlékezett, kétféle méretű sarlót is használtak: „a nőknek kisebb sorujuk volt, a férfiaknak nagyobb, úgyhogy némelykor akkorát vágtak, mint egy fél kaszavágás. Olyan gyorsan nem ment, mint a kaszával — fűzte hozzá a figyelemre méltó megjegyzést —, de gyorsabban, mint a kis sarlóval."

Egyébként a magyarlaki *Sós Ferenc* (87 éves) is hasonlóképpen két méretű sarlóról beszélt: „az asszonyoknak kisebb sorujuk volt. Aki erősebb nő volt, az megdolgozott a férfival, annak a soruja is nagyobb lehetett."

Azok viszont, akik nem tettek különbséget méret szerint a sarlókban, legtöbbször a nagy sarlóra emlékeztek vissza: „azok a sarlók, amivel arattak, a mainál nagyobbak voltak" — emlékezett például vissza a 80 éves kereseszegi (Zala m.) *Csizmadia László*. De hasonló volt a többiek véleménye is.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy e nagy sarlóval való aratásnál már olyanszerű rend is kialakul, mint a kaszás aratásnál: „ha dült volt (ti. a gabona), csak akkor mentek keresztben — említette a szilvágyi *Kocsis Ferenc* (77 éves)—, ha egyenesen állt, akkor sorba mentek egy-egy renden, mint a kaszások."

Világos tehát, hogy a sima élű sarlóval másképpen arattak, mint a fogazottal. A fő különbségek a következők: A szálakat nem fogják össze vágás előtt, mint a fogazottnál, hanem csak félrehajtják, hogy „jobban hozzáférjenek". Minthogy ily módon a szár lazán áll, fent, ahol hajlékonyabb, nehezen lehetne vágni. A laza tartás már magában a talaj feletti, a gyökérhez közeli vágást feltételezi, ahol keményebben tart a szár.

De ebből következik az is, hogy gyenge, lassú húzással, ami a fogazott sarlóra jellemző, itt nem arathatnak, hanem a gabonát lendülettel csapni, vágni kell. A vágás iránya nem saját testük, hanem attól elfelé, amerre lendületesebben sújthatnak.

Világos ebből az is, hogy a gabonához a sima sarlóval való aratáskor távolabb állanak, mint a fogazott sarlónál, amelynél csaknem a gabona fölé kellett hajolni.

A vágás iránya sem ferdén felfelé történik, hanem vízszintes irányban, közel a földhöz.

Mindebből következik, hogy a sima élű sarló után jóval kisebb a tarló — és simább is —, valamint több a szalma, mint a fogazottnál. A lendületes vágás viszont jobban megrázza a szárt és kiveri a szemet, mint a másiknál. Az aratás némileg a kaszáéhoz hasonlít, mint azt a lendülettel történő vágás, a lent aratás

vagy az olykor sorban végzett munka mutatja. Érdemes megemlíteni, hogy külföldön, például a tiroli Bosenben a nagy lapos élű sarlóhoz gereblyét is alkalmaztak[37], akár a Sichte-hez és KRÜNITZ szerint a sima élű sarlóhoz külön marokszedő is alkalmazható.[38]

De a kaszáéhoz hasonló az élesítése is: ugyanúgy kell naponta vagy kétnaponta kalapálni és munka közben sűrű köszörüléssel élesíteni, mint a ka-

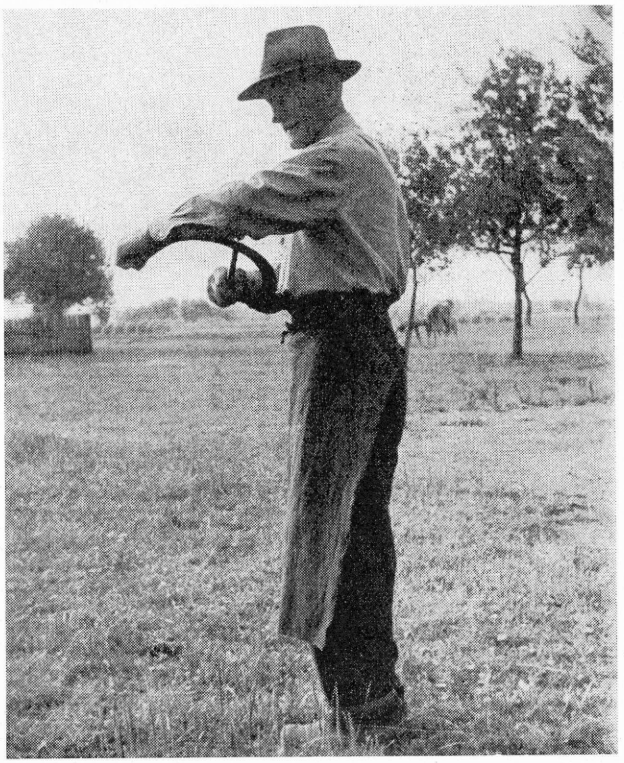

2. kép: Kaszasarló köszörülése (Viszák, Vas m.)
Abb. 2. Das Schleifen der Sensensichel (Viszák, Kom. Vas)

szát[39] (2. kép). Sőt, még vásárlása, kiválasztása is ugyanolyan módon történik: „minőségét a hangjáról ítélik meg, úgy, hogy vason megpengetik."[40]

A sima élű sarlót ugyanis nem a helyi kovács készíti, hanem mint gyári árut kereskedésben, vásáron veszik.[41] Ha mégis kovács csinálja, akkor is a már finomra munkált gyári kaszapengét veszi munkába,[42] amelynek átalakítása korántsem olyan nehéz, mint a vékony penge kikészítése, edzése és köszörülése.

A mai sima élű sarló tehát nem lehet régi, amint erre már BÁTKY is utalt:[43]

[37] E. HAHN: *Zwei Erntegeräte aus Tirol.* Zeitschrift Ethnologie 1918, 672—673.
[38] J. G. KRÜNITZ: *Oeconomische Encyclopädie* . . . XI. Berlin, 1777, 387.
[39] A. LÜHNING i. m. 149.
[40] JANKÓ János: *A Balaton-melléki magyarság néprajza.* Bp., 1902, 246.
[41] BÁTKY i. m. 76.
[42] KÁNTOR i. m. 85.
[43] BÁTKY i. m. 76.

„alkalmasint fiatalabb eredetű. Még nem terjedt el az egész országban — fűzte hozzá az elterjedésére és a gyári készítésre utaló sorokat —, de ahol megvan, alakilag teljesen egyforma."

Mindez a fentiekkel is összhangban van, azonban mielőtt az elterjedés egyes részleteire térnénk, hasznos lesz talán a forma eredetét is vizsgálóra venni.

Sima élű sarlóinknak megfelelőit a vaskor kezdetén a kelta leletek közt találhatjuk meg. (3. kép.) Már VOUGA P. három olyan példánynak közölte rajzát, amely Neuchâtel-ből került elő fogazottak társaságában és formája csaknem a maival egyezik. [44] A sima élű sarlók azonban ennél jóval korábbiak, csak más

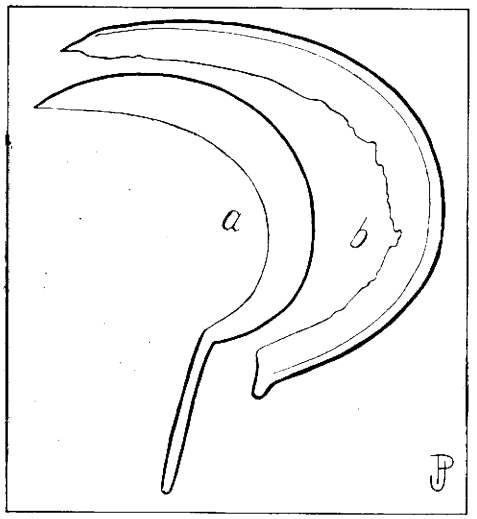

3. kép: La Tène-kori ívsarlók, Neuchâtel (P. Vouga, XXV: 1; XXIV: 2.)
Abb. 3. Bogensicheln aus der La-Tène-Zeit, Neuchâtel (P. Vouga, XXV: 1; XXIV: 2)

formájúak. Így már a bronzkorban is, amikor a bronz anyaga inkább a sima élű készítésének kedvezett, vagy a kőkorszakban, a hosszúkás, hajlított vagy kés alakú kődarabok formájában.[45]

A La Tène-kori vassarlóknak mind felerősítési módja, mind formája csaknem változatlanul élt tovább egészen napjainkig. De tovább éltek azok a fogazott sarlók is, amelyekből a Kárpát-medence területéről is több keltakori példány maradt ránk, sőt, STEENSBERG feltételezése szerint az ívsarlók tipikus formája éppen itt, közelebbről Erdély területén alakulhatott ki, [46] ahol készítéséhez mintául szolgálhatott az erős görbületű, horgas bronz sarló, amely Európának csak e vidékén és ettől keletre, a Kaukázusig terjedő területen került elő.

E két forma, a sima és fogazott, tovább élt, egészen az újkorig, de úgy, hogy a középkor derekától a fogazottak fölénybe kerültek.[47] Nálunk ugyancsak megtalálható e két forma a leletekben is — bár némi hézagokkal.[48] Az egyik 1597-i

[44] P. VOUGA: *La Tène*, Leipzig, 1923, 75; XXIV: 1, 2, XXV: 1. tábla.
[45] Vö. A. STEENSBERG i. m. 27—100.
[46] A. STEENSBERG i. m. 210.
[47] A. LÜHNING i. m. 234, 239—40.
[48] KRALOVÁNSZKY Alán: *Kora árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből.* A M. Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1962, 119.

összeírásban szintén mindkettő szerepel: „Kaza sarro 3, Fogas sarró 4" alakban.[49]

A fogazottak fölénye azonban a XV—XVI. századtól kezdett megtörni. Egyrészt azért, mert olyan új aratóeszköz is kialakult, mint az Északnyugat-Európára, főleg Németalföldre jellemző Sichte,[50] amely később a Balti-tenger vidékén is elterjedt, illetve az eddig csak fűkaszálásra használt hosszú nyelű kaszát is kezdték aratásra alkalmazni,[51] másrészt a sima élű sarló is fokozatosan tért hódított s a XVIII—XIX. századra már e folyamat Európa-szerte jól észlelhető. Elterjedése időnként pontosan nyomon is követhető, mint pl. Franciaországban, ahol KRÜGER F. nyelvészeti anyagból kiindulva ezt meg is tette.[52] Nálunk sajnos, nem ennyire kézen fogható az elterjedés. Az a tény azonban, hogy a sima sarló Európában a félkasza és a kasza aratásra való használatba vételével csaknem egyidőben terjedt el és azonkívül, hogy nálunk a sarlók éppúgy, mint a kaszák, gyári termékek, kiindulópontul szolgálhat.

Európában mint ismeretes, az újkor elején indult meg a nagyobb arányú, intenzívebb gabonatermesztés, amelynek következménye lett a betakarítás gyorsítása és korszerűsítése is. A fogazott sarló bármennyire is megfelelt korábban e célnak, hamar túlhaladottá vált, még ha nagyobb méreteivel igyekezett is nagyobb teljesítményt szolgáltatni. A nagyrészt kisparcellákon folyó középkori termelésben a fogas sarló tökéletes aratószerszám, amellyel a kis területen termelt gabonának csaknem minden szemét meg lehetett menteni. Gyorsabb is volt vele a munka, mint az egyedi darabként kikovácsolt, vastag pengéjű sima sarlóval, amellyel, ha vágták is a gabonát, a tökéletlen él miatt csak lassan ment a munka és a vágás lendülete sok szemet is kivert.

Akkor azonban, amikor a vasgyártásnak tökéletesebb technológiája és ezzel együtt a kasza és sarlókészítésnek jobb módja is kialakult, amelynek következtében finomabb pengéjű, tömegesen előállított olcsóbb sarlókat tudtak produkálni, azonnal felvehette a versenyt a fogazott sarlóval és félreszorított állapotából előbbre, sőt a fogas sarló elé is lépett. Ezzel a sarlóval ugyanis, mint láttuk, gyorsabban lehetett a munkát végezni, ami a gabonaföld nagyobb kiterjedése esetén lényegessé vált, oly lényegessé, hogy még a mutatkozó bő szemveszteséget vagy a sarló gyors elhasználódását is feledtetni tudta. Ehhez járult még olyan kisebb haszon is, mint a több szalma, ami a lent vágással vált lehetővé és ami a fokozódó istállózó állattartásnak fontos kelléke volt. Érthető tehát a sima élű nagyobb térhódítása, mégha a gyors kopás következtében, amit a folytonos kalapálás, köszörülés okozott, élettartama csak negyede is volt a fogazotténak. Az izmosodó gyári termelés könnyen és olcsón pótolhatta a hiányokat.

Ezért a XVIII. századtól kezdve, amikor e folyamat erősen kibontakozott, Európa-szerte tanúi lehetünk a sima élű sarló gyors térhódításának. 1777-ben már KRÜNITZ Németországban területileg is el tudja különíteni a két típust és mint írja, a lapos sarlót Türingiában, és különösen Weimar környékén használják.[53] De egy 1751-i adat szerint Dél-Szászországban és a cseh határ mentén is ismert. A XIX. századra szinte egész Németországban dominánssá vált, és a fo-

[49] *Magyar Oklevél Szótár*, 1902—06, 834.

[50] A. LÜHNING i. m. 287—291.

[51] TÁLASI István: *A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben*. Ethn. LXVIII. (1957) 217—219.

[52] F. KRÜGER: *Alte Erntegeräte in der Romania*. Estudis Romanics II. Barcelona 1949—50, 51—77.

[53] J. G. KRÜNITZ i. m. XI. 386—7.

gazott sarló csak izolált foltokban észlelhető.[54] Olaszországban pedig Scheuermaier adatai alapján ugyancsak érzékelhetjük a sima élű sarló észak–dél irányú fokozatos térhódítását, melynek eredményeképpen e század elejére Észak-Olaszországból a fogas sarló teljesen eltünt, Közép-Olaszországban még feltalálható, de délen még széltében használták.[55]

A Pireneus-félszigeti változásról először KRÜGER F. adott hírt „Hochpyrenäen" című munkájában; később külön cikkben részletesen bemutatta a sima élű arató-sarló franciaországi térhódítását.[56]

Angliában a XVIII. század folyamán ugyancsak terjedt e sarló, amíg a kasza mindkét fajtát feleslegessé nem tette.[57] De hasonló tendencia figyelhető meg Dániában, valamint a Skandináv-félszigeten is, bár itt az úgynevezett horgas sarlók továbbélése olykor megnehezíti az elterjedés pontos nyomon követését.[58]

Dél- és Kelet-Európában mint Görögországban, Makedóniában, Albániában, illetve Romániában és Ukrajnában maradt meg legszívósabban a fogas sarló, egészen addig, amíg a kasza fel nem váltotta.[59]

Csehszlovákia és Lengyelország északi és nyugati szegélyén viszont a németországihoz hasonló változás zajlott le.[60] Jugoszlávia északi felében, Szlavóniában és Észak-Horvátországban a múlt század végén ugyancsak a sima élű került túlsúlyba.[61]

Ezekután már nem nehéz elhelyezni a magyarországiakat sem, amelyek szintén elég korán, a XVIII. század végén és a XIX. század elején feltűntek és nyugatról kelet felé terjedtek. NAGYVÁTI János 1791-ben megjelent könyvében nyilván erre a fajta sarlóra céloz, amikor arról szól, hogy „nemigen alkalmatos szerszám", mivel „akar mint fenjék, tsak ugyan megtompult mindjárt".[62] Fenni ugyanis csak sima élű sarlót szoktak. PETHE Ferenc pedig 1805-ben közreadott munkájában nemcsak a két fajtát választja ketté, hanem az előbbit egyenesen „felső Magyar országi"-nak, azaz nyugat-dunántúlinak nevezi.[63] Még pontosabban szól róla a Nemzeti Gazda idézett cikke, amely már a cikk címében is szereplő „felföldi, fogatlan" megjelöléseken túl, a szövegben az eredetre is utal, hiszen egyszerűen „német sarló"-nak nevezi.[64] De nyugati, ausztriai elterjedésére utal például a fogas sarló fokozatos keletre szorulása is, amely folyamattal a későbbiekben foglalkozunk. Előbb azonban vissza kell fordulnunk nyugati, kiindulási-elterjedési területére.

A sima élű sarló, amint azt már BÁTKY is kiemelte, gyári termék.[65] A sar-

[54] A. LÜHNING i. m. 244—245, 263.

[55] P. SCHEUERMAIER: *Bauernwerk in Italien* ... I. 1943, 107—A. LÜHNING i. m. 248—249.

[56] F. KRÜGER: *Die Hochpyrenäen.* C. Ländliche Arbeit Hamburg 1939, 142—144, Abb. 8. a—e.

uő.: Alte Erntegeräte i. h. 51—77.

[57] A. LÜHNING i. m. 247.

[58] A. LÜHNING i. m. 252—254.

[59] K. MOSZYNSKI: *Kultura Ludowa Słowian I.* Krakow 1929, 191—192. K. VAKARELSZKY: *Az aratósarlók származása és osztályozása* NÉ (1932) 64—65.

A. LÜHNING i. m. 249—250.

[60] A. LÜHNING i. m. 250—251.

[61] H. SCHUCHARDT: *Sichel und Säge; Sichel und Dolch,* Globus 1901, 182,

A. LÜHNING i. m. 250.

[62] NAGYVÁTI János i. m. 243.

[63] PETHE i. m. 60.

[64] *Nemzeti Gazda* 1817, 184—185.

[65] BÁTKY i. m. 76.

lógyártás azonban szorosan összefüggött a kaszagyártással, és csak később specializálódott: a XIX. század legnagyobb sarlógyára a stájerországi Weiz-ben csak 1784-ben kezdte meg a gyártást, amikor a sima élűek már széltében elterjedtek.[66] Nyilván e szakosodást is a fokozódó kereslet hívta életre.

A kaszakészítés Európa-szerte híres középpontjaként Stájerország ismeretes, ahol a XV. század közepétől igazolható a kaszagyártás fontos eszközének, a kaszakalapácsnak a létezése.[67] Az első osztrák kaszakovács-rendtartás 1502-ből való,[68] céhlevelük pedig kb. egy évszázaddal későbbről.[69] A kaszagyártás különösen a XVI. század végén vett nagy lendületet, nemcsak Stájerországban, hanem Felső-Ausztriában is, amikor az eddig csak dorongvas előállítására használt vízikalapácsot kaszapengék kovácsolására is alkalmazták.[70] Ezután nagyot fejlődött mind a stájer, mind az osztrák kaszagyártás és rövid idő alatt csaknem egész Európa legfontosabb szállítójává vált. Még az olyan iparilag fejlett országok mint Anglia és Franciaország is osztrák kaszát importáltak,[71] nem szólva az elmaradottabb, kelet-európai államokról. A XVIII. század közepén például orosz kereskedők közvetlenül Stájerországba utaztak kaszákért[72] és KRÜNITZ adatai szerint a XIX. század elején évente kereken 1 200 000 volt az oroszországi kivitel.[73]

A stájer kaszák legkorábbi vásárlói közé tartozott Magyarország is, azonban a behozatalt a török időkben többször korlátozták, nehogy a kasza török kézre jusson és ott kard készüljön belőle.[74] Az egyik 1604-i linzi vámrendtartásban már „hungarisch oder polnisch sengsen" megjelölés szerepel, [75] de a magyar megkülönböztetése már az 1564-i ausztriai szabvány szerint is létezett. [76] A magyar kasza egyébként egy 1830-i közlés szerint az osztrák és a lengyellel együtt a hosszabbak közé tartozott.[77]

A kaszával együtt készültek viszont a sima élű sarlók is, amelyeknek ugyancsak elég korai időkből vannak nyomai. A muraui számadáskönyvek adatai szerint például a Stájerországból Franciaországba szállított vasárunak jelentős hányada már sarló. Így pl. 1670—79 között a 4347 kasza mellett 1277 sarló és szalmavágó kés, 1720—29 között a 7105 kasza mellett 2553 sarló és szalmakés és 1730—39 között 5286 kasza mellett 2718 sarló és szalmakés szerepelt.[78] Ugyanígy jelentős a sarlók aránya XIX. század eleji és közepi stájer kaszagyártásban is.[79]

A fenti adatok némileg megvilágítják a sima élű sarlók magyarországi elterjedését és eredetét is. NAGYVÁTI említett 1791-es, PETHE 1805-ös és a Nemzeti

[66] F. TREMEL: *Steierische Sensen.* Blätter für Heimatkunde, Graz, 1953 (XXVII) 1. H. 46, 54. lapon l. a 31. sz. jegyzetet.

[67] H. PIRCHEGGER: *Das steierische Eisenwesen bis 1564.* Steierisches Eisen II, Graz, 1937, 72.

[68] G. BRACHMANN: *Die Oberosterreichischen Sensenschmieden im Kampfe um ihre Marken und Märkte.* Wien, 1964, 7.

[69] F. TREMEL i. m. 39.

[70] J. ZEITLINGER: *Sensen, Senseschmiede und ihre Technik.* Jahrbuch des Vereines für Landeskunde und Heimatpflege im Gau Oberdonau, Linz, 1944, 42.

[71] G. BRACHMANN i. m. 91—92.

[72] F. TREMEL i. m. 50.

[73] Id. G. BRACHMANN i. m. 180 lapon a 216. sz. jegyzet.

[74] F. TREMEL i. m. 48.

[75] G. BRACHMANN i. m. 148.

[76] F. TREMEL i. m. 46, 30. sz. jegyzet.

[77] F. TREMEL i. m. 46, 29. sz. jegyzet.

[78] F. TREMEL i. m. 49, 37. sz. jegyzet.

[79] F. TREMEL i. m. 53.

Gazda 1817-es közlése a sima élű „német", „felső-magyarországi" sarló elterjedéséről már egy kiterjedt folyamatra utal, amelynek kezdete talán egy századdal is előbbre tehető. Az Ausztriában készült mezőgazdasági szerszámok, mint a villa, gereblye, magyarországi bevitele — noha azoknak ott is számtalan helyen voltak speciális készítői — még a múlt század végéig is tartott.[80] Mennyivel fontosabb lehetett a vastárgyaké, amelyeket nálunk főképp a felvidéki hámorok készítettek. A szentgotthárdi kaszagyár csak 1902-ben alakult egy ausztriai gyár filiájaként.[81]

A sima élű sarlók először nyilván a határvidéken, illetve a forgalmasabb kereskedelmi utak mentén terjedtek el, vásárok és kereskedések révén. Nyugat-Dunántúlon a XIX. század elejére már annyira általánossá válhattak, hogy az említett gazdasági írók e típust is a vidék nevével jelölték. Ugyanakkor a nyugati kereskedelmi forgalomból kimaradt vidékek, mint például az Ormánység vagy a somogyi Dráva vidék, egészen e század elejéig fenntartották a hagyományos fogas sarlót. A múlt század második felére már csaknem az egész Dunántúlon használatosak a sima élűek, hisz még a nagyon idős emberek is — az Ormánység és a somogyi Dráva mente kivételével — csak a Sárköz egyes falvaiban emlékeztek vissza a régi keskeny sarlóra, ahol pedig Csalog József a XVII. századi Ete ásatásakor fogazottakat talált.[82] Decsen Andrásfalvy Bertalan jegyezte fel a fogazottak emlékét, [83] a szekszárdi Öcsényi hegyen pedig már csak közvetett adatokat gyűjthettünk[84] egyik adatközlőnktől, aki édesapjától hallotta, hogy „azelőtt fogazott sâroval arattak." Somogy megyében — a Dráva menti szegély kivételével — már recens adat nem volt gyűjthető fogazottra, de a kaposvári múzeumban megmaradt egy észak-somogyi, somogyvári fogazott sarló is.[85] Mint érdekességet megemlíthetjük, hogy a székesfehérvári múzeumban is található egy fogazott példány,[86] de a szombathelyi múzeumnak van egy ismeretlen helyről származó gyári készítésű fogazott sarlója.[87]

A sima élű sarlók nagyarányú dunántúli elterjedésére utalnak a térképen feltüntetett múzeumi példányok is, amelyek közül például 21 nagysarló Vas és Zala megyék területéről került a múzeumokba. De a nagysarlók még egy elég népes csoportja található az Alföld közepén a Tisza két oldalán, míg a kisebbekből a Bodrog, Hernád, Sajó vidékén.

Az alföldi elterjedés utalhat arra is, hogy a kaszás aratás korai térhódításával a fűvágó és marokszedő funkciót már az új formájú sarló teljesítette, amelyet a kaszával együtt könnyen megvásárolhattak — bár a marokszedésre éppen az Alföldön alkalmazták a legutóbbi időkig az egyszerű vagy horgas faágat vagy éppen a kezüket és esetleg gereblyét. S talán fűvágásra nem is lett volna szükséges a nagy méretű sarló?

Felmerül tehát a gondolat, hogy az Alföldön a kaszás aratás teljes diadalát megelőző időben esetleg szórványosan lapos élű sarlók is kerültek munkába,

[80] Bellosics Bálint írja a Zala m.-i Hetéssel kapcsolatban 1911-ben: „... az alpesi tartományokból sok villát, gereblyét szállítanak át" XII. NÉ (1911) 263.
vö. Balassa Iván: *A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye*. Ethn. LX. (1949) 121.

[81] Latinák István: *A szentgotthardi kaszagyár*. Technikatörténeti Szemle, 1963, 1—2. sz. 68—69.

[82] Andrásfalvy i. m. 8.

[83] Andrásfalvy i. m. 8.

[84] Saját gy.

[85] Rippl-Rónai Múzeum Kaposvár, ltsz.: 4395.

[86] István Múzeum, Székesfehérvár, ltsz.: 63.45. l.

[87] Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz: 60.91. l.

amelyek némileg a kaszás aratásra való áttérést is megkönnyíthették. Igaz ugyan, hogy GYÖRFFY 1928-as közlése szerint: „Az Alföld déli részén, Halason, Félegyházán, Szegeden, Kecskeméten a legöregebb emberek sem emlékeznek arra, hogy valaha sarlóval arattak volna".[88] de a kép talán a legutóbbi időben vált ilyen egysíkúvá. GALGÓCZYnak például a múlt század közepi Nagykőrösre vonatkozó közlése még nem zárja ki a sarlós aratás lehetőségét,[89] amikor arról tudósít, hogy „a takarás átalában kaszával megy...".

A sima élű sarlók a legfiatalabbak Kelet-Magyarországon, amint azt az adatok mutatják. Itt még egyes helyeken a párhuzamos együttélést aratáskor is lehetett észlelni a két háború közt, de az a tény, hogy a sarlós aratás általában megszűnt, és fogas sarlót már nemigen kovácsoltak, önmagában is növelhette a sima élű szerepét, mert a fűvágásra, gazszedésre vagy marokszedésre, a fogas híján nagyobb szükség volt a boltokban is könnyebben vásárolható sima élűekre. Itteni elterjedése tehát egyúttal összeesett a funkcióváltással is, amit a kasza térhódítása eredményezett.

Még egyetlen kérdéssel, a sarló formájának kérdésével kell röviden foglalkoznunk. Igaz ugyan, hogy e forma már a La-Tène korban kialakult és ránk csaknem változatlan alakban maradt, azonban e sima élűeknek — különösen külföldön — több változata is található. Egyes nyugati példányok például jóval ívesebbek és csőrük előbbre nyúlik,[90] míg más esetben hosszú és alul alig hajlított pengéjükön a nyélnél alig észlelhető az ívsarlókra jellemző törés.[91] Nálunk is található olyan példány, amely eltér az említett formáktól és amelyet könnyen ágvágónak is nézhetnénk. Így például egy Ausztriából való példány,[92] majd egy ezzel rokon, a szombathelyi Savaria múzeumból.[93] A nagykanizsai múzeumnak egyik példánya pedig kifejezetten horgas sarló, amely pedig aratásra szolgált.[94] (4. a. kép.)

A horgas sarlók viszont a sarló kezdetlegesebb típusát képviselik, amelyet Európa nagy részében a közép- vagy az újkorig felváltott a La Tène-korban kialakult ívsarló. Reliktumként csak a Skandináv-félszigeten és Finnország nyugati felében maradt fenn, meglehetősen nagy átalakulással.

Nem aratási funkcióban azonban csaknem egész Európában fellelhetők a sarlószerű, horgas vágóeszközök, amelyek nemcsak maguk vettek át sok formai elemet az ívsarlóktól, hanem gyakran hatottak is az ívsarlók alakulására, különösen a sima élűekre, amelyekkel közelebbi rokonságot tartottak. Egyes korai, például római kori példányokat alig lehet a lomb- vagy a vágókésektől megkülönböztetni, különösen ha azok nyél-rögzítési módja is eltér a ma szokásos tüskés felerősítéstől.[95] A vaskor elejéről maradt sarlókat még valószínűleg több

[88] NÉ XX. (1928) 3.

[89] GALGÓCZY Károly: *Magyarország, a szerb vajdaság, s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája.* Pest, 1955, 208.

[90] R. BRAUNGART: *Die Ackerbaugeräthe* ... Atlas, Heidelberg, 1881. Tafel 42: 385.

[91] E. HAHN i. m. 672—673.

[92] Néprajzi Múzeum, ltsz.: 129.068 (Ausztria, Frohnleiten).

[93] DÖMÖTÖR Sándor: *Aratószerszámok Nyugat-Magyarországon.* NK 1958. 1—2, 130 lap.

[94] Thury György Múzeum, Nagykanizsa, ltsz.: 59.63.6 (Letenye, Zala m.).

[95] Vö. B. STJERNQUIST: *SIMRIS, On cultural connections of Scania in the Roman Iron Age.* Bonn—Lund 1955 (Acta Arch. Lundensia 4/2.) 42, Dl. XXVIII: 1, 3—6.
K. E. SAHLSTRÖM—N. G. GEIWALL: *Bankälea och Stora Ro.* Stockholm, 1954, 28, 47. 57.
E. G. OXENSTIERNA: *Die älteste Eisenzeit in Östergötland.* Lidingő, 1958, 36, 64.
M. DUIGNAN i. m. 144.
A. LÜHNING i. m. 201—202.

funkcióban is használták, mint a későbbi, nagyobb gabonatermesztés idejének példányait, amelyek formájukban igazodtak a nagyobb aratási igénybevételhez. De a vágóeszközök és a sarlók közti összefüggés úgyszólván máig megmarad. Hiszen például még ma is több ág- és vesszővágó eszköz viseli a sarló nevet, vagy éppen sarlóból készült,[96] illetve olykor a sarló is átvette a vágókés nevét és for-

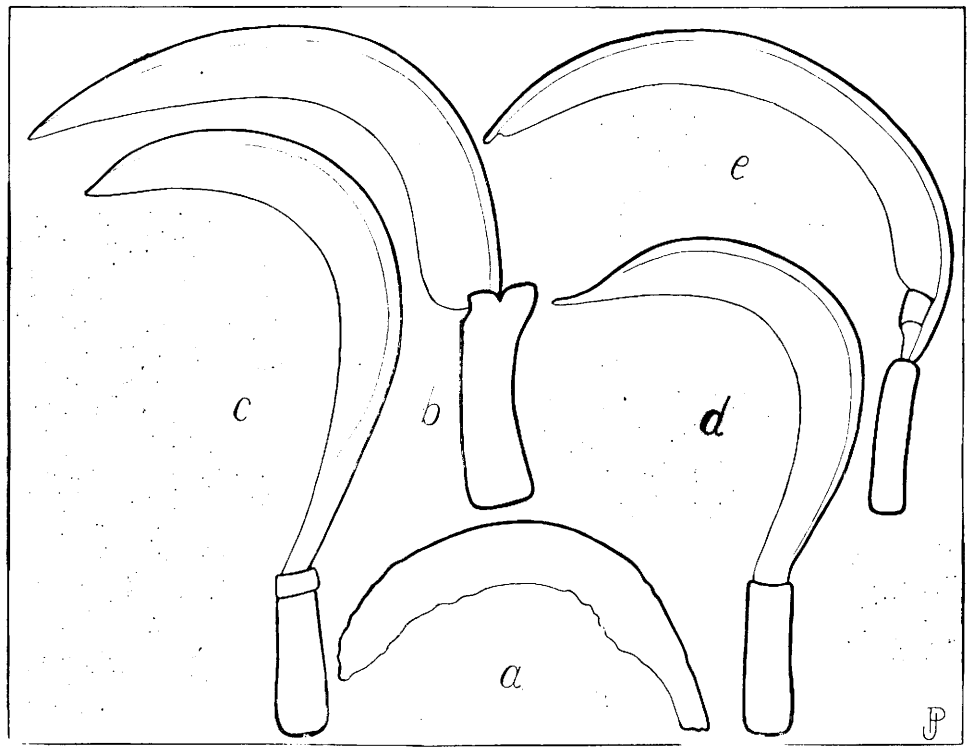

4. kép: Horgas és kissé visszatörött nyelű ívsarlók: *a)* La Tène-kori, Neuchâtel (P. Vouga XXIV : 1). *b)* mai, Letenye, Zala m. (Nagykanizsai Múzeum, ltsz.: 59.63.6). *c)* Kőszeg, Vas m. (Népr. Közl. 1958. 1—2. sz. 130.) *d)* Frohnleiten, Ausztria (Népr. Múzeum, ltsz.: 129.068) *e)* Hollókő, Nógrád m. (Népr. Múzeum, ltsz.: 62.100. 51)

Abb. 4. Hakenförmig gebildete und ein wenig im Winkel gebrochene Sicheln: *a)* La-Tène-Zeit, Neuchâtel (P. Vouga, XXIV: 1) *b)* neuzeitlich aus Letenye, Kom. Zala (Museum Nagykanizsa, Inv. Nr. 59, 63, 6) *c)* Kőszeg, Kom. Vas (Néprajzi Közlemények, 1958, 1—2. Nr. 130) *d)* Frohnleiten, Österreich (Ethnogr. Museum, Budapest, Inv. Nr. 129.068) *e)* Hollókő, Kom. Nógrád (Ethnogr. Museum, Budapest, Inv. Nr. 62. 100. 51)

máját is. Ez utóbbira a legjobb példát Hobi F. és Krüger F. szolgáltatta, akik kimutatták, hogy például a Franciaországban és Svájcban széltében elterjedt sima élű sarló, a *volant* eredetileg ágvágó kés neve.[97]

De érdemes megemlíteni azt is, hogy nálunk is Pethe egyszer „sima élű

[96] A Szabolcs megyei Timáron és Szabolcson vesszőszedésre pl. a sarlóból készült ún. félsalló használatos. A Tolna megyei Faddon ismert a késszerű vesszőszedő salló.

[97] F. Hobi: *Die Benennung von Sickel und Seuse in den Mundarten der Westschweiz.* Heidelberg, 1926, 18.
F. Krüger (1949—50) i. m. 72—77.

kés"-nek nevezi e sarlófajtát[98] és ezt a kifejezést GYÖRFFY is átveszi a Magyarság Néprajzába.[99] De ugyancsak GYÖRFFY egy korábbi tanulmányában az eszköznek Polgárról való neveként a „darunyak sarló"-t említi, amely elnevezésből a jelző az általánosan elterjedt nádvágó alföldi, helyi neve.[100] Az e szerszámokkal való összefüggésekre azonban ezúttal nem térünk ki.

Az mindenesetre világos, hogy a sima élű sarló, ha eredeti formája a La Tène-korban alakult is ki, az ág-, vesszős- és nádvágókkal továbbra is szoros kapcsolatot tartott, amely formában és funkcióban egyaránt megmutatkozott. Ez a kölcsönös kapcsolat kétségtelenül segítette e sarló fennmaradását olyan időben, amikor a fogazott túlsúlyba került, ugyanakkor sok helyen formát és elnevezést kölcsönzött a sarlónak, amikor vékony pengéjű gyári példányként újjáéledve indult hódító útjára. Kapcsolatuk teljesebb, részletes vizsgálata még a jövő feladata.

Ami végül is a sima élű sarló gyors elterjedését illleti, kétségtelen, hogy a nagyobb arányú gabonatermesztés és a kifejlődő gyáripar teremtette meg az igényt és a lehetőséget a gyorsabb, racionálisabb aratáshoz, s ezzel mintegy előkészítette az utat a kaszás aratáshoz. Az eszköz tehát — egyes helyeken — átmeneti szerepet vállalt az évezredes hagyományú sarlós, és az azt felváltó kaszás aratás között, mely utóbbi már maga is csak rövid életű. A fentieket szemlélve ugyancsak igazat kell adnunk TÁLASI Istvánnak, aki már egy évtizeddel ezelőtt leszögezte,[101] hogy „a vágástechnika... — viszonylagos egyöntetűségének látszata mellett — részleteiben állandó termelékenységi előrehaladást mutat, így tehát a sarlós aratásban kifejlődése óta elmúlásáig folytonos a minőségi javításra, bizonyos fokú ésszerűsítésre való törekvés." Ez egyúttal arra is figyelmeztet, hogy a lassú átalakulás több változatot és új formákat is hozhatott létre, amelynek nem-észlelése túlságosan is mechanikussá, egysíkúvá — vagy éppen érthetetlenné is — tenné a hagyományos kultúráról alkotott képet.

TAKÁCS LAJOS

Лайош Такач:

СЕРПЫ ДЛЯ КОСЬБЫ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

Применяемые в Венгрии на жатве серпы, при описании которых автор берет за основу их прекрасную классификацию, проведенную A. Steensberg, за немногими единичными исключениями относятся к дугообразным серпам, которые делятся на две большие группы: серпы с зубчатым и серпы с гладким лезвием. Автор останавливается лишь на описании серпов с гладким лезвием. Так как пользовавшиеся ими крестьяне различали отдельные виды серпов и *большой серп* использовали для жатвы, а *малым серпом* пользовались для других целей (укос травы, срезание прутьев и вязание снопов), то и автор на прилагаемой географической карте отдельно отмечает распространение этих видов. Данные, учитываемые на карте, основаны на достоверном музейном материале.

Серпы с гладким краем на основе их формы называют еще «округлым» или «пузатым» серпами, но общераспространенным их названием служит «серп для косьбы» (kasza-

[98] PETHE i. m. 660.
[99] Magyarság Néprajza II², 172.
[100] GYÖRFFY (1928) i. m. 3.
[101] TÁLASI i. m. 237.

sarló), это название они сохранили и до наших дней, хотя теперь их используют лишь для укоса травы и вязание снопов.

Согласно данным географических карт, выявляется три основных группы распространения серпов с гладким острием: самая большая и многочисленная группа — западная, или задунайская, меньше — алфёльдская, а самая маленькая — на северовостоке Венгрии, последная состоит в основном из малых серпов. Эта картина распространения серпов указывает (в определенной мере) на период и направление распространение этих орудий труда.

Самые ранние данные, относящиеся к концу XVIII — началу XIX века, локализуют серпы с гладким острием, ограничивают их распространение только территорией западной Венгрии, то есть считают их орудиями труда немецкого происхождения (так, например, János Nagyváti, 1791, Ferenc Pethe, 1805, и упоминание в журнале «Nemzeti Gazda» от 1817 года). К концу прошлого столетия серпы эти распространились по всему Задунайскому краю, за исключением южной части территорий по течению Дравы. Зубчатые серпы здесь можно встретить только в музеях, на жатве применялись лишь серпы с гладким острием.

На Алфёльде (Большой венгерской низменности), где жатва серпом очень рано, еще в начале XV века, сменилась жатвой с применением косы, сомнительна роль серпа, ибо достоверного материала о его конкретном использовании нет. Его большие размеры указывают на то, что он использовался в период жатвы, но очевидно, его использовали и для укоса травы и для вязания снопов.

Можно доказать, что во многих местах Восточной Венгрии зубчатым и гладким лезвием серпы одинаково использовали на жатве. В этом районе позже всего, в конце прошлого века, распространился серп с гладким лезвием.

То есть распространение шло в западно-восточном направлении и связано с производством серпов и кос в Штирии и Австрии. Серпы с гладким острием всегда были фабричного производства, венгерский же завод, в Сентготхарде, производивший их, начал действовать только с 1902 года.

З аводы же по производству серпов и кос в Штирии начиная с XVI—XVII века доставляли почти во все концы Европы, а особенно в Восточную Европу, огромные количества кос, серпов и инструментов для резки соломы. Эти заводы снабжали и Венгрию, насколько — показывают и различные таможенные списки. В старых списках фигурирует отдельно и «венгерская коса».

Производство же серпов с гладким острием было подобно производству кос, вместе с которыми их и продавали. Поэтому понятно, что прежде всего, уже в ходе XVIII столетия, они распространились в Задунайском крае, на территории, граничащей с Австрией, а затем уже постепенно распространялись дальше на Восток.

Причиной распространения было то, что жатва им было гораздо быстрее, чем зубчатым серпом.

Зубчатый серп отличается не только своей формой, различна и техника его использования. Зубчатый серп имеет узкое острие, поэтому во время жатвы им нужно было жать, стоя очень близко к пшенице, наклонившись почти на нее, во время жатвы левой рукой вверху сжимали стебли пшеницы, захватывали серпом натянутый стебель и тянули к себе. Так работа шла очень медленно, хотя при таком методе жатвы не было потерь зерна.

Серп же с гладким острием имел полукруглую форму, широкий нож, и, как и у косы, по верхней пластинке, по краю ножа проходит щипец. При жатве этим серпом не нужно сверху захватывать стебли пшеницы, в крайнем случае их только о нужно немного отогнуть в сторону, чтобы лучше приблизиться к ним. Жнецы стоят на некоторой расстоянии от пшеницы, ибо жнут с размахом. Бывает, что после жнецов идут отдельные вязальщики снопов, как и при жатве косой, или же жнецы идут в ряд.

Этот способ жатвы быстрее предыдущего, несмотря на то, что серп с гладким острием приходится несколько раз в день оттачивать и раз в день или каждые два дня отбивать. Он гораздо раньше и изнашивается, хотя его легче достать.

Форма с гладким острием сформировалась еще в эпоху La-Tène и с тех пор существовала по всей Европе наряду с зубчатой. Однако типичным серпом, использовавшимся на жатве, в средневековье был зубчатый серп, использование серпа с гладким краем получило размах уже в новое время с расширением производства пшеницы и развитием промышленности, и, как показывает отлично составленный подбор данных A. Lühning, постепенно распространялся по всей Европе.

Процесс распространения этого орудия труда во Франции изучал F. Krüger, который показал связь серпов с гладким острием с ножами для срезания веток. Эта связь прослеживается и в Венгрии, как в терминологии, так и в формах этих орудий труда.

Уже Pethe в 1805 году называет его «*ножом* с гладким острием», это название было перенято и позже, но называли этот вид серпа и «*журавлиношейным серпом*», то есть применяли название, характерное для алфёльдских орудий для срезания камыша.

Несмотря на то, что серпы с гладким острием относятся к дугообразным серпам, все-таки иногда среди них можно встретить и серпы крючковатой формы, которые давно исчезли даже с территории Карпатского бассейна. Тем, что они в некоторых случаях сохранились, серпы этой формы должны быть обязаны своим сохранением инструментам для срезывания веток, камыша, которые находились в постоянном взаимодействии с серпами с гладким краем влияя на форму друг друга. С одной стороны, например, дугообразные серпы влияли на форму ножей для срезания камыша, а те, в свою очередь, на форму серпов с гладким острием. Благодаря этому и сохранилось несколько крючковатых серпов, вернее, произошло то что на отдельных серпах едва заметна характерная для дугообразных серпов изогнутость.

Уже в продолжении длительного времени серпы с гладким острием не используют на жатве. На отдельных территориях Большой венгерской низменности (Алфёльд) уже начиная с XV века можно проследить использование косы на жатве, которое с XVIII—XIX века постепенно стало общераспространенным и вытеснило обе формы жатвы серпом, чтобы в наши дни уступить первенство машинам.

Lajos Takács:

SENSENSICHELN IN UNGARN

(Auszug)

Unsere Sicheln (bei deren Klassifikation hier die vorzügliche Systematisierung von A. Steensberg zur Grundlage genommen wird) gehören, abgesehen von den wenigen, isolierten Ausnahmen, zu den Bogensicheln. Diese lassen sich in zwei große Gruppen einteilen: 1. Sicheln mit gezahnter Schneide; 2. Sicheln mit glatter Schneide. Hier werden die Sicheln mit glatter Schneide behandelt. Weil ihre Benutzer sie auch der Größe nach unterschieden, und weil die sog. Großsichel (ung. »nagy sarló«) mehr zur Ernte, die Kleinsichel (ung. »kisi sarló«) dagegen auch zu anderen Zwecken diente (Grashauen, Rutensammeln, Bandsammeln), wird ihre Vorbreitung auf der beiliegenden Karte einzeln veranschaulicht. Auf diese Karte wurden nur die zuverläßlichen Daten der Museumsbestände aufgenommen.

Die Sicheln mit glatter Schärfe werden ihrer Form nach auch runde (ung. »gömbölyű«) oder bauchige (ung. »hasas«) Sicheln genannt. Ihr allgemein verbreiteter Name ist Sensensichel (ung. »kaszasarló«). So heißen sie auch heute noch, wenn sie auch nur noch zum Grashauen und Bandsammeln bei der Ernte (ung. »marokszedés«) gebraucht werden.

Die Karten zeigen drei größere Verbreitungsgruppen der Sicheln mit glatter Schneide: die größte und zahlreichste ist die westliche, oder transdanubische Gruppe. Kleiner ist die der Ung. Tiefebene sowie die von Nordostungarn, die hauptsächlich aus kleinen Sicheln besteht. Dieses Verbreitungsbild deutet in gewissem Grad auch auf die Zeit und Richtung der Verbreitung hin.

Durch die frühesten Daten vom Ende des 18. Jh. und Anfang des 19. Jh. wird die Sichel mit glatter Schärfe auf Westungarn lokalisiert, und ihre Herkunft wird als deutsch bezeichnet. (So z. B. János Nagyváti im. J. 1791; Ferenc Pethe im J. 1805 und im »Nemzeti Gazda« 1817). Bis zum Ende des vorigen Jh. verbreitete sie sich bereits im ganzen Transdanubien (mit Ausnahme des Drautales). Sicheln mit gezahnter Schneide sind hier nur in Beständen der Museen zu finden. Man hat die Ernte mit Sicheln glatter Schärfe abgewickelt. Auf der Ung. Tiefebene, wo die Ernte mit Sichel schon früh, seit dem 15. Jh. durch die Ernte mit Sense abgelöst wurde, ist die Funktion der Sicheln unsicher. Wir verfügen nämlich über unmittelbares rezentes Material nicht. Das große Maß deutet zwar auf Ernte hin, sie dürfte aber auch zum Grashauen und Bandsammeln gedient haben.

Für Ostungarn läßt es sich an mehreren Stellen erweisen, daß die Sicheln mit glatter und die mit gezahnter Schneide bei der Ernte nebeneinander verwendet waren. In dieser Gegend verbreitete sich am spätesten, u. zw. in der zweiten Hälfte des vorigen Jh., der Gebrauch der Sichel mit glatter Schneide.

Die Richtung der Verbreitung ist also West—Ost und sie hängt mit der Sense- und Sichelfabrikation in Steiermark bzw. Österreich zusammen. Die Sicheln mit glatter Schneide sind nämlich immer Industriewaren. Die Sensenfabrik von Szentgotthárd (Ungarn) ist erst seit 1902 tätig.

Die Betriebe von Steiermark liefern dagegen eine große Menge von Sensen, Strohmessern und Sicheln seit dem 16—17. Jh. fast nach ganz Europa, besonders aber nach Osteuropa. Auch

Ungarn wurde aus dieser Quelle versorgt, wie es die verschiedenen Zoll-Listen beweisen. Unter den alten Bemerkungen läßt sich auch eine bestimmte »ungarische Sense« finden.

Die Herstellung der Sichel mit glatter Schärfe war ähnlich wie die der Sense; die beiden wurden gemeinsam verkauft. Somit ist verständlich, daß sie im Laufe des 18. Jh. im westlichen Transdanubien, auf den Österreich benachbarten Gebieten und sich später allmählich nach Osten verbreitete.

Die Ursache ihrer Verbreitung war, daß mit ihrer Hilfe die Ernte bedeutend rascher vor sich ging als mit der gezahnten Sichel.

Auch die Form der gezahnten Sichel und dementsprechend auch ihre technische Behandlung weicht von der der Sichel mit glatter Schärfe ab. Die gezahnte Sichel ist mehr geöffnet, ihre Klinge ist schmal. Bei der Ernte mußte man damit zum Getreide ganz nahe stehen, sich fast darüber beugen: Mit der linken Hand hat man den Halm oben zusammengerafft und in den gespannten Halm die gezahnte Sichel eingehängt un an sich gezogen. So kam man nur langsam vorwärts, wenn auch ohne Körnerverluste gearbeitet wurde.

Die Sichel mit glatter Schärfe ist dagegen halbkreisförmig, ihre Klinge ist breit, und, wie bei der Sense, läuft entlang ihrem Rücken (an ihrer Vorderseite) eine Art Grat. Bei der Arbeit mit dieser Sichel muß das Getreide nicht mit der linken Hand zusammengerafft werden. Man hat eventuell den Halm nur beiseite gebogen, um ihm besser beikommen zu können. Man steht vom Getreide etwas weiter, weil es mit einer gewissem Schwung geschnitten wird. Es kommt vor, daß hinter dem Schnitter auch eine Garbenbinderin geht, wie bei der Ernte mit Sense, oder die Schnitter schreiten in Reihe fort.

Diese Methode der Ernte ist rascher als die vorige, obwohl die Sichel mit glatter Schärfe täglich mehrmals geschliffen und täglich oder in allen zwei Tagen gehämmert werden muß. Sie wird rascher abgenutzt ist aber auch leichter zu besorgen.

Die Form mit glatter Schärfe hat sich bereits in der La-Tène-Zeit ausgebildet. Seitdem lebt sie in ganz Europa parallel mit der gezahnten Form. Die typische Erntesichel des Mittelalters war aber die gezahnte. Die Form mit glatter Schärfe hat eigentlich in der Neuzeit mit der massenhaften Getreideproduktion der Neuzeit und mit der Entwicklung der Industrie einen neuen Aufschwung genommen, und verbreitete sich — wie es die vorzügliche Zusammenstellung von A. Lühning zeigt — allmählich in Europa.

Ihre Verbreitung in Frankreich wurde von F. Krüger erforscht. Er hat den Zusammenhang der Sichel von glatter Schärfe mit gewissen Haumessern bewiesen. Dieser Zusammenhang läßt sich sowohl in der Terminologie wie auch in den Formen »Messer mit glatter Schärfe« (ung. »simaélű kés«) auch bei uns finden. Diese Benennung wurde auch später übernommen, sie wurde aber auch als Kranhalssichel (ung. »darunyaksarló«) (ein bezeichnender Ausdruck auch für den Rohrschneider auf der Ung. Tiefebene) erwähnt.

Obwohl die Sicheln mit glatter Schärfe im allgemeinen Bogensicheln sind, läßt sich doch manchmal unter ihnen auch der Typ mit Haken entdecken. Diese aber verschwanden schon lange her auch aus dem Karpatenbecken. Daß sie sich isoliert erhalten konnten, ist offensichtlich den Ast-, Rute- und Rohrmessern (ung. »ág-, vessző- és nádvágók«, plur.) zu verdanken. Mit diesen standen ja die Sicheln mit glatter Schneide in Gegenwirkung. Einerseits haben auch die Bogensicheln auf die Formen der Rohrmesser, anderseits auch jene auf die Sicheln mit glatter Schneide Einfluß geübt. Diesem Umstand sind einige isolierte, hakenförmig gebildete Sicheln zuzuschreiben bzw. der Umstand, daß der im Winkel gebrochene Stiel auf den einzelnen Sicheln, so bezeichnend für die Bogensicheln, noch kaum zu bemerken sind.

Die Sicheln mit glatter Schneide wurden nicht mehr Lange für die Ernte gebraucht. Auf einigen Gebieten der Ung. Tiefebene läßt sich die Ernte mit Sense seit dem 15. Jh. beweisen. Vom 18—19. Jh. an wurde diese Methode allmählich allgemein und hat beide Varianten der Ernte mit Sicheln weggefegt, um in unseren Tagen den Maschinen die Oberhand zu geben.

Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata

(Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz)

Dolgozatom célja, hogy egy kisebb földrajzi-néprajzi egységben bemutassa az ott néhány évtizede lezajlott sarló-kasza eszközváltást. Bár önálló földolgozás ebben a témában még nem született, a szakirodalomban a paraszti szájhagyomány nyomán sokszor utaltak rá. Az Alföld-széli, dunántúli, vagy felföldi területeken az elmúlt félévszázad gyűjtői gyakran lejegyezték a közelmúltban lezajlott változás tényét. Ezek a lejegyzések azonban rendszerint szűkszavúak. A változás idejére általában pontatlanul utalnak, módjára, lefolyására pedig kevés kivétellel nagyon sovány adatokkal szolgálnak, alig terjednek túl néhány mondaton. Így a Hont megyei Szokolyán[1] az Abaúj megyei Hegyközben[2] a Bódva völgyében,[3] Szlavónia magyar falvaiban,[4] Felsőőrben,[5] Galgamácsán, a múlt század 60—80-as éveiben történt a változás.[6] Az 1880—90-es évekből valamivel többet tudunk Zalából,[7] a Bodrogközből,[8] és a Nyírségből.[9] Nyugat-Dunántúl dombos vidékein,[10] a baranyai Hegyháton az 1880-as évek legvégén,[11] Szatmárban Tiszacsécsén 1905—07-ben zajlott le az eszközváltás.[12]

A fölsorolás korántsem teljes, nem is törekedtem teljességre. Lehetne folytatni a sort, de nem célom, mert ezekkel az adatokkal csak az általam leírt jelenséget igyekszem elhelyezni a Kárpát-medencében hasonló időben és módon lejátszódott változások között.

Magyarországon a sarló-kasza eszközváltás több évszázados folyamata különösen a XVIII. század második felében kezdett fokozódni, majd a jobbágyfelszabadítás után, a második gabonakonjunktúra idején kapott nagy lendületet. Helyi, táji és országos állapotoktól függően más-más időben és módon következett be. 1780—1880-ig tartott a nagy átalakulás.[13] A sarlós aratás fokozatosan

[1] Morvay Péter: *Szokolya gazdálkodása.* NÉ XXX (1938) 282—287.
[2] Tagán Galimdzsán: *Pusztafalu gazdálkodása.* NÉ XXXII (1940) 142, és Balassa Iván: *Földművelés a Hegyközben.* Bp. 1964. 80.
[3] Gunda Béla: *Népi mezőgazdálkodás a Bódva völgyében.* NÉ XXIX (1937) 52, 53, 55, 58.
[4] Garay Ákos: *Szlavóniai régi magyar faluk.* NÉ XII (1911) 234, 236.
[5] Imre Samu: *Felsőőri földművelés.* Debrecen 1941. 18.
[6] Gönyei Sándor: *Adatok Galgamácsa néprajzához.* NÉ XXXII (1940) 37.
[7] Bödei János: *A hajdina termelése és feldolgozása.* Ethn. XLVIII (1937) 446.
[8] Kántor Mihály: *Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz.* NÉ XVIII (1926) 83—86.
[9] Nyárády Mihály: *Az őszi rozs termelése Ramocsaházán.* NÉ XXII (1930) 86.
[10] Dömötör Sándor: *Aratószerszámok Nyugat-Magyarországon.* NK III (1958) 131.
[11] Saját gyűjtés.
[12] Saját gyűjtés.
[13] Tálasi István: *A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben.* Ethn. LXVIII (1957) 219.; Varga Gyula: *A parasztgazdaság munkaeszközei.* In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában* 1849—1914. Szerk.: Szabó István. Bp. 1965. I. 318—21.

a Kárpát-medence peremeire szorult. A múlt század végén Magyarország középső területein elvétve, esetleg szociális okok miatt volt szokásban, de Nyugat-Dunántúlon, a középhegységekben, a Felföldön és Erdélyben az összes gabonaneműeknél általános volt.[14] Találók a századforduló állapotára Györffy István tömör megállapításai: „Az Alföld déli részén Halason, Félegyházán, Szegeden, Kecskeméten a legöregebb emberek sem emlékeznek arra, hogy valaha sarlóval arattak volna... A Nagykunságban az öregek csak elődeiktől hallották, hogy volt ilyen szerszám, Komádiban már érték is. A Jászságban épp úgy mint a kaszát. Szabolcsban, Szatmárban néhol még ma is élnek vele a szegényebb emberek, akiknek kevés életük terem. Kéken (Szabolcs megye) 1880 előtt még csak sarlóval arattak."[15] Itt kapcsolódom be a változás vizsgálatába egy viszonylag elmaradt területen kutatva, ahol az eszközváltás csak a XX. század első évtizedeiben zajlott le.

A megvizsgált vidék egy, az Alföld közelébe eső medence, illetve annak leginkább sík területein fekvő hét falu: *Köröstárkány* (Tărcaia), *Kisnyégerfalva* (Negru), *Magyarremete* (Remetea), *Városfenes* (Finiş), *Körösjánosfalva* (Ioaniş), *Belényessonkolyos* (Şuncuiuş), és *Belényesújlak* (Uileacul de Beiuş). A továbbiakban előtag nélkül, rövid alakjukban használom a községneveket.) Ezek a községek a Fekete-Körös felső völgyében, a Belényesi medence közepén fekszenek, egymáshoz közel. A hét falu etnikai egységet alkot, románlakta vidéken teljesen vagy többségben magyarlakta helységek. Sajátos kultúrájuk sokban elüt a tőlük 20—30 km-re eső, de közben román lakossággal elzárt alföldi magyar községek kultúrájától.[16]

A magyar községek, mint említettem, a medence leglaposabb területén fekszenek, a folyó és a fő közlekedési út mentén, Belényes (Beiuş) városa közelében, a legjobb termőföldeken. Történeti adatok, magyar és román elnevezésük is bizonyítják, hogy első lakóik magyarok voltak. Mindegyik középkori megülésű és[17] kontinuus magyar lakosságú.[18] Ezeket a tényeket azért kell hangsúlyozni, mert előnyös helyzetük jóvoltából századokon át leginkább fogékonyak voltak minden új hatásra, ami vizsgálatunk szempontjából nem kis jelentőségű.

Először a sarlós aratást mutatom be. A gyűjtőt nem annyira a munka technikai lefolyása, mint inkább munkaszervezeti kérdések, pontosabban fogalmazva a sarlós aratásnak nem a technikai oldala, hanem szociológiai vonatkozásai érdekelték, főleg azok a mozzanatok, amelyek a kaszás aratással összevetve mondanak valamit számunkra. Az *arató* vagy *sallós*, aki aratott általában bal kézzel fogta a gabonát és jobb kézzel vágta el a szalmát 25—30 cm-re a földtől, majd markokba letette maga mellé a levágott kalászokat. A *kötő* az aratók után dolgozott, kévébe kötötte a markokat. A munkások száma változó volt, egy községen belül sem alakult ki norma. Tárkányban ezek voltak a szélső

[14] Balogh István: *A gabona betakarítása a XV—XVII. században.* Ethn. LXVIII (1957) 270.

[15] Györffy István: *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* NÉ XX (1928) 3.

[16] Etnikai különállásukról lásd: Györffy István tanulmányait: *A feketekörös-völgyi magyarság viselete.* NÉ XIII (1912) 1—24; *A feketekörös-völgyi magyarság (településföldrajzi tanulmány)* FK 1913. 451—552.; *Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta.* Kny. az FK 1915. évfolyamából Bp. 1915. Ő ugyan hozzájuk számítja az Alföld szélén fekvő legközelebb eső néhány magyar községet is. Véleményem szerint azonban ezek már inkább az Alföldhöz tartoznak, mint a felső völgy hét községéhez.

[17] Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Bp. 1940. 168.

[18] Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején.* Bp. 1943. 317, 320, 328, 329, 248.

esetek: három aratóra egy kötő és nyolc aratóra egy kötő. Átlagosnak látszik 4—6 aratóra egy kötő, de Jánosfalván 10:1 arányra is emlékeztek. A sarlózás általában női munka volt. Férfiak csak szegényparaszti gazdaságokban arattak, különben a kötözés volt a munkájuk. Ott ahol a családból nem tellett ki a kívánt arány, férfiak és nők egyformán dolgoztak, mindenki maga aratott és amit aratott azt be is kötötte. Ugyanígy dolgoztak az olyan kis parcellákon, ahol nem kellett sok munkás a kevés gabona levágásához. A gabonatáblákon annyi asszony haladt egymás mellett, ahány megfért a tagosítatlan határ keskeny földcsíkjain.[19]

Általános volt azonban a sarlós aratás bérmunkával való végeztetése. A sok munkaerőt igénylő műveletet már középparaszti szinten nem a család, hanem napszámosok végezték. A napszámosok zöme minden községben a helybeli szegény románokból vagy a szomszéd, ritkábban távolabbi, havasi román falvakból került ki. Nem lehet mechanikusan szemlélni a vegyes lakosságú községek vagyoni és nemzetiségi tagozódásának összefüggését, de a paraszti emlékezet egyöntetűen úgy tudja, hogy a magyarok általában módosabbak voltak, míg a románok nagy része az agrárproletáriatushoz tartozott. Mivel legtöbb magyar „nemzetség" első települő volt az illető községben érthető, hogy a legjobb szántóföldek magyar családok kezén voltak.[20] A magyar szegényparasztság idénymunkára járt, alig maradt közülük otthon valaki aratás idején. A románságnak viszont sokkal nagyobb munkaerő-felesleg volt. A környék leggazdagabb faluja Tárkány volt. Pálinkafőzésből, gyümölcsből, szőlőből, Belényeshez való közelségből pénzelt, lakói szorgalmukról és összetartásukról messze földön híresek voltak. A szomszédos, főleg a keletre fekvő községek rovására terjeszkedtek, összevásárolva földeket.[21] Itt túlnyomó többségben románok arattak. Nem volt elég tárkányi asszony, *Tatárfalváról* (Totoreni), *Henkes*ről (Hinchiriş), *Mérág*ról (Miereag), *Dragánfalvá*ról (Draganeşti), *Kistárkány*ból (Tărcaiţa) jöttek leginkább. Némelyik gazdaság 30—40 asszonyt is megfogadott, megfelelő arányú férfi munkással. Ha beérett a gabona, nem lehetett várakozni, a sarlózás pedig viszonylag lassú munka volt. A románok kalákában arattak, azaz nem családok, hanem alkalmi munkástársulások vállalták fel a munkát. Tárkányban kora reggel a templom előtt volt a *piac*, ahol a gazda fölfogadta az aratókat, akik akkor gyalogoltak át közeli falujukból. Este ki is fizették őket. Az aratók ritkán aludtak a munkaadó faluban, rendszerint hazamentek éjszakára. Sohasem részibe, hanem napszámba dolgoztak. A sarlós napszám a század első évtizedében 30—50 krajcár között ingadozott, ritkán előfordult, hogy egy zsák káposztát vagy egy véka burgonyát adtak az aratásért (Tárkány). Jánosfalván, Sonkolyoson a szomszéd *Biharpoklos* (Pokola), *Pontoskő* (Petrani), *Fűzegy* (Fizeş), lakói arattak, a többi község is hasonlóan oldotta meg a munkát.

A sarlós aratást általában jó munkának tartották. A szemveszteség minimális volt, kalász alig hullott el, gyommagvak ritkán kerültek a szem közé. Aprólékosan, körülményesen dolgoztak. A markokat pontosan egymásra fek-

[19] Györffy i. m. 1928. 6. l. á. Fényképet közöl a köröstárkányi sarlós aratásról.

[20] Györffy István sokszor utal a megtelepülés tényével összefüggő gazdasági-nemzetiségi tagozódásra. Leginkább ezeken a helyeken: i. m. 1913. 456—488. Ma azonban adatok híján ezt nem tudjuk ellenőrizni, de nem is lehet célja mostani kutatásomnak.

[21] Erről a tényről valamint módosságáról minden leíró megemlékezik: Vállaji Sipos Imre: *A belényesi ev. ref. egyház története.* Nagyvárad 1883. 23,43; K. Nagy Sándor: *Bihar vármegye földrajza.* Nagyvárad 1886. 115; Uő.: *Biharország.* Nagyvárad 1884. I. 179; Györffy i. m. 1913. 508—515; Uő.: i. m. 1915. 24.

tették, hogy „a segge egyformán álljon". Ha meg nem volt egyforma, sarlóval, súlyokkal egyenlőre verdesték. Amikor csűrbe rakták, ott is egyenesre csapkodták a kifelé álló végeket. „Olyan egyforma, mint a sallós búza" — mondja egy remetei szólás. Általában ügyeltek arra, hogy szép és pontos munkát végezzenek, legkevesebb szemveszteséggel. Az arató egy *kismarkot* tudott magához ölelni, 4—5 ilyet tett egy *csamó*ba vagy *marak*ba. Négy *csamó*ból kötöttek egy kévét. A kötelet még reggel közösen elkészítették. A férfiak kévekötőfa nélkül a kévére térdelve végezték a kötés nehéz munkáját. Nagy súlyos kévéket kötöttek, egy ember alig tudott egyet fölemelni. Hordásnál két ember három kévét szállított két rúdra fektetve, rudasoltak. A kévéket *sarak*ba (sarok) rakták. Egy sarakba általában 13 kévét tettek. Legfölülre került a *pap*, a legnagyobb kéve, ami lenyomta a többit és egy kicsit szétterítve védte az esőtől. Ezért gondosan választották ki a többi közül, tréfásan *papválasztás*t tartottak. Ha viharos szeles idő volt várható, hatosokat raktak. Két-két kévét egymásra tettek, az ötödiket keresztbe fektették rájuk, a kicsit szétbontott hatodikkal pedig legyezőszerűen befedték a *hatos*t. Ha elmúltak a viharok a hatosokat rendesen sarkokba rakták össze. Sonkolyoson, Jánosfalván és Újlakon nedves esztendőkben a tizennégy kévés sarok is előfordult. Vagy egy kévét raktak legalulra, ez volt a *párnafej*, ilyenkor a tetejire szétterítve a *pap* került, vagy két *papot* tettek a tetejére, az egyiket nehezéknek, a másikat védelemnek. A *pap* alatti kévét *rektor*nak is nevezték. Másutt, ha nedves esztendők voltak, letördelt lombos faágakat tettek a sarkok alá. Hatot—nyolcat raktak egy sorba, de 10—12-nél ritkán többet. Ez a forma látszik általánosnak a századforduló idején. A karózó kéverakást ismerik, de csak hírből, vagy a havasalji román falvakban látták.

A paraszti emlékezet szerint a századforduló előtt kaszával egyik faluban sem arattak. Csak a szénát kaszálták *(füvet vágni)*. A kaszás aratást azok a vándormunkások kezdték minden faluban, akik évről évre az Alföldre jártak aratni. Nyégerfalva, Tárkány, Fenes, Újlak Nagyszalontára (Salonta), Jánosfalva, Sonkolyos Orosházára és környékére, Remete részben Szalontára, részben Békésre járt aratni. Néhányan Hódmezővásárhelyre, Gyulára és Körösladányba is mentek. Ezek voltak a magyar munkások vándorlásának fő irányai. Földtelenek és kisparasztok 8—10 holdasig jártak leginkább, de megesett, hogy középparaszt is elküldte fiait aratni, sőt szolgálni is. Túlnyomó többségben az említett helységek paraszti gazdaságaiba szegődtek, csak nagyon ritkán uradalmakba. A „szolgának menés" sokszor, főleg a tehetősebbeknél nemcsak kenyérkeresetet jelentett, hanem tapasztalatszerzést, tanulást is.[22] A román munkásvándorlás viszont főleg Arad és Csongrád megye, valamint a Bánság felé tartott. A magyar községekkel szomszédos román községek zömében Ó- és Újszentanna (Sîntana) falvakba, illetve környékükre mentek aratni, az ottani gazdag német parasztokhoz. Egy községbeli magyarok és románok sosem társultak bandákba, sőt ritkán mentek azonos helységbe dolgozni, pl. a remetei magyarok Szalontára, a románok Szentannára jártak. A havasi és havasalji községek messzebb mentek és főleg uradalmakban vállaltak munkát.

Kettő kivételével valamennyi faluban emlékeztek azokra, akik legelőször kezdték kaszával aratni a búzát. Mivel Tárkányt kivéve, alig pár száz főnyi közösségekről van szó, többé-kevésbé meg is egyeztek a vélemények. Tárkány-

[22] Ehhez hasonló jelenséget leír Nagy Lajos a szomszédos bihari területekről: *Csere gazdalegények*. Ethn. LXXVI (1965) 610—12.

ban nehezebb volt nyomozni, ki ezt, ki azt a személyt tartotta a kaszás aratás meghonosítójának. Szerepeltek közöttük szolgalegények, fuvaroskocsis, de leginkább vándormunkások. Abban azonban egyet értettek, hogy az Alföldön tanulták. Magukról meg azt tartották, hogy tőlük tanulta a környék minden faluja. Ez az állítás nem bizonyult igaznak, mert a többi község is hasonló jelenségekről adott számot, sőt a kaszás aratás legkorábbi adatai Jánosfalváról származnak (1906—07). A többi községben az 1910-es évek elején kezdték és a legkésőbbi adatok éppen tárkányiak, ahol igaz már csak szórványosan, de még 1922—23-ban is arattak sarlóval néhány kisebb parcellán, szegényparaszti gazdaságban. 1930-ban pedig nagy esőzések után a dőlt gabonát sarlóval vágták le. A havasalji román községekben viszont még az 1940-es években is általános volt a sarlózás. A magyar falvakban a teljes váltás, amint látható, viszonylag gyorsan 10—12 év alatt megtörtént, még a szociális színt sem befolyásolta különösebben, a fentebb említett szegényparaszti gazdaságok szórványos esetek.

A hagyományos gazdálkodást űző idősebbek meg a fiatalok is, először tiltakoztak a kaszálás ellen, de hamar belátták hasznosságát. Íme néhány vélemény: „Amikor először kezdénk vala a búzát vágni, azt mondá Ferikó bácsi: — Ne mocskoljátok, azt a drága búzát!"; „Jó munka vala az, egy fej el nem marada a salló után."; „Azt mondá apám: —Jertek vágjátok! Én meg se nézem. Az nem munka, búzát vágni mint a füvet." „Szalontán kaszálánk, de nem szereténk nézni. Csápolák vala az ottaniak, de nem törődének vele, mert gépbe mene. Itthon másképp végezénk." A földdel rendelkező vándormunkások és ilyenek az emlékezet szerint sokan voltak, kaszával arattak az Alföldön, majd hazamentek és sarlóval levágták a maguk termését. Az éghajlati, földrajzi különbségek ezt pontosan megengedték. Sőt voltak olyan román vándoraratók, akik háromszor arattak. A sonkolyosi gazdák némelyikénél egy havasalji román falu (Mézged-Meziad) aratóbandája dolgozott. Visszafelé a Bánságból itt arattak kaszával részibe, majd hazaérve még a magukét is levágták. Ugyanilyen adat van Tárkányból is, de egyik sem mondható jellemzőnek.

Akik saját falujukban sarlóztak, azok Nagyszalontán általában rendrevágó kévéző rakást végeztek. Egy bandába két *kaszás*, egy *villás*, egy vagy két *kötő* tartozott. A bandák spontán társulás alapján jöttek létre. A búzát rendre vágták, a villás gyűjtötte kévébe, a kötők pedig kévébe kötözték. A villás 17—18 éves legény volt, a többiek mind felnőtt férfiak, nő nem dolgozott velük. Ha ritkán rávágó kévéző aratást végeztek, akkor két kaszás után, két *marikszedő*, egy vagy két *kötöző* dolgozott. A marokszedők nők voltak. Kevés adatom van a kötetlen kaszás aratásban való részvételről, mert túlnyomó részt őszi gabonát arattak, és Nagyszalontán, ahová a többség járt, az őszit mindig kévézték. (De ezt a betakarítási módot is jól ismerték, ami azt jelenti, hogy gyakorlatilag a Kárpát-medencében akkor folytatott minden aratási műveletet elsajátítottak.) Szalontán a kévéket *kereszt*ekbe rakták, egy keresztbe 17—18-at tettek. Nedves esztendőben *sárkévét* raktak a kereszt alá, ez volt a tizennyolcadik, különben a tizenhat kévére tizenhetediknek a *pap* került. 40—50 keresztet raktak egy *sor*ba, ha csak 10—15 jutott, az „tárkányi sor" lett. De ennek nem örült a gazda, mert rossz termést jelentett. Nem célom kimerítően tárgyalni az alföldi aratást, nincs gyűjtésem az illető alföldi helységekből. Lényegesnek tartom azt a tényt, hogy az Alföldön egészen más technikával arattak, mint otthon, és a két aratótechnika közül az alföldi köztudomásúlag termelékenyebb volt.

A kaszás aratás elterjedésével a Fekete-Körös-völgy magyar falvaiban a következő munkatechnika alakult ki: Minden gabonát rávágtak. Azzal okolták,

hogy így nem zilálódik szét annyira és kevesebb lesz a szemveszteség is. A rendrevágás megmaradt a szénakaszálásnál, gabonát, csak akkor vágtak rendre, ha alacsony és ritka volt. Ekkor úgy vágták, akár a füvet és villával kis kévékbe gyűjtötték, de ilyen munka ritkán akadt. Aratásra a szénakaszálásnál megszokott *kétmankós* kaszát használták, amit csak a 30-as években kezdett felváltani az *egymankós*. A kaszára aratáskor *csapófát*, (Jánosfalván és Sonkolyoson *takaró*nak is mondják). erősítettek: egy vagy két ágú vesszőt madzaggal vagy dróttal kifeszítve és a nyélhez erősítve. A csapófa használatát a rávágott gabona egyenletes fektetésével indokolják. Egy kaszás után egy *marikszedő* vagy *marikverő* és egy *kötő* dolgozott. A marokszedő rendszerint női munkaerő volt, aki sarlóval vagy puszta kézzel kévébe gyűjtötte a markokat. Szalontán természetes faággal *kákó*val dolgoztak, de saját falujukban már nem használták. A kötő mindig férfi munkaerő volt, a kévék bekötését végezte el. Kévekötő fát itt sem használtak. A férfiak munkája volt a sarló élezése is, egy nap kétszer reggel és délben fenték meg a sarlókat *kaszak*üvel, amit szénakaszálásnál is használtak. A kévéket *keresztek*be rakták. A 13 kévés sarkot azonban nem váltotta föl egységes kéverakási mód. Szinte minden községben más, és községeken belül is többféle módja él. Igazában nehéz is kiigazodni ezek között, nem lehet tudni, hogy vajon a régi forma továbbfejlesztésével vagy valamilyen új variációval állunk szemben. Jánosfalván, ha 15 kéve került egy keresztbe, akkor legalulra is tesznek egy kévét, ennek a neve *sárkéve*, viszont felülre két *pap* kerül, egyik nehezéknek, a másik szétterítve védelem céljából. Emellett a többség 20 kévét rak egy keresztbe, 5×4-et egymás fölé, a legfölsőt a *pap*ot kissé szétterítve. Sonkolyoson 18 kévét raknak egy keresztbe, alulra kerül a *sárkéve*, felülre pedig egy *pap*, ha szárazabb esztendők vannak, az alsó kéve a *pap* alá kerül és *tanító* lesz a neve. A Sonkolyoson átvonuló és ott arató mézgedi románok is 20 kévét raktak egy *krucsá*-ba, az alsó négy kévét *talpa*-nak, a felső négyet *popa*-nak mondták. Remetén 21 kévét tesznek egy keresztbe, de továbbra is *sarak*nak hívják. A legfelső huszonegyedik kéve a *pap*. Nyégerfalván, Tárkányban és Fenesen alig változott a kéverakás módja: 13 kéve helyett most már mindig 14-et tesznek egy *sarak*ba, tehát a terminus is megmaradt. A tizenharmadik és a tizennegyedik kéve a *rektor* és a *pap*, legfölülre kerülnek. Tárkányban néhány gazda 17-es keresztet is rak: 4x4 kévére egy papot. A kévék mindenütt kisebbek lettek, megszűnt a kévekötés sarlózásnál tapasztalt rendje, és nem alakult ki újabb helyette.

Láthatjuk, hogy a kaszás aratás mennyire megbontotta a sarlózás megszokott menetét, viszont nem is alakított ki helyébe egységesnek mondható munkatechnikát. A betakarítás műveletének átalakulása mellett változást hozott a munkaszervezetben és a nemek közötti munkamegosztásban is, és meghonosította a *csapófa* meg a *búzagereble* használatát. A sarlózásnál búzagereblyére (tarlógereblye) nem volt szükség, mert elhullott kalász alig akadt. Kasza után viszont rövid nyelű, széles, nagyfogú fagereblyével összegereblyézték a tarlón elhullott kalászokat. A kényesebb marokszedők rossz harisnyát húztak karjukra védőnek. Sarlós aratásnál ez egyáltalán nem volt szokás.

A változás szépen megmutatkozik az aratóművelet terminológiájában. A sarlóval *aratnak*, a kaszával *búzát vágnak*, (szénamunkánál *füvet vágnak*, *füvet kaszálnak*, *szénát csinálnak)*. Aki sarlóval dolgozik, az *arató*, aki kaszával, az *kaszás*. A sarlóval aratott kévéket *sarak*ba rakják, a kaszával aratottakat általában *keresztbe* és *párnafej* helyett *sárkévét* tesznek alája.

Nagy vonalakban így zajlott le a vizsgált falukban az arató-eszközváltozás.

A kép természetesen jóval teljesebb lenne a környező román falvak adataival kiegészítve. A magyar paraszti emlékezet azonban mindenütt hangsúlyozta, hogy jóllehet kapcsolataik az Alfölddel és esélyeik a változásra nem sokban különböztek román szomszédaiktól, a kaszás aratásra mégis évekkel előbb tértek át, mint azok. Ennek ellenére a magyaroknál bekövetkezett változás jellemző, a románoknál lezajlott változásra is. Véleményem szerint a románok természeti és társadalmi okokkal magyarázható fáziskésése magát a tényt nem sokban befolyásolta és nem von le annak értékéből.

A változás körülményeinek ismeretében felvetődik a kérdés, milyen tényezők voltak a kiváltó okok, hogy vajon ebben az esetben a kulturális javak diffúzió vagy migráció útján kerültek a Fekete-Körös völgyének magyar falvaiba, illetve a belső szükségletnek milyen szerepe volt az eszközváltásban, vagy miért nem századokkal korábban történt a változás? A kérdés tanulmányozása azért is nagyon tanulságos, mert területünktől nem csik messze (40—60 km) Békés és Csongrád megye, ahol mostani ismereteink szerint Magyarországon először találni bizonyosságát a kötetlen kaszás aratás gyakorlatának (XVI. sz. eleje).[23] Az egyik legrégebben kaszával arató terület szomszédságában vagyunk.

A Belényesi medence viszonylagos Alföld közelsége nem sokat mond. Másképpen fest a probléma, ha a két terület kapcsolatait vizsgáljuk. Maga a medence egy szűk szájú öbölhöz hasonlítható. Erdély felé nincs kivezető útja. Az Alföld viszont könnyen megközelíthető első sorban a Fekete-Körös folyása mentén, aztán a Béli hegyek szorosain, vagy Nagyvárad (Oradea) felé a dombvidéken keresztül. Közigazgatásilag-egyházszervezetileg mindig a Nagyvárad—Debrecen központokhoz tartozott. A XVIII. századig azonban nem sokat tudunk alföldi kapcsolatairól.[24] Feltehető, hogy a kapcsolatok a középkorban is számottevőek voltak, azonban a török pusztítás és a felszabadító háborúk nagyarányú elnéptelenedést okoztak területünkön és a közeli alföldi vidékeken is.[25]

Mindenekelőtt az Alföld és hegyvidék mindenkori kölcsönös kapcsolatára szeretnék utalni, ez a kapcsolat néprajzi irodalmunkban közismert. Itt pedig nagyon fontos tényező vizsgálatainkban.

Kiindulási pontom az, hogy a Belényesi medence lakossága a néprajzi adatgyűjtés tanulsága szerint a *Mezőség*gel (Gyula és Nagyszalonta vidéke) és az *Erdőhát*tal (a Fehér- és a Fekete-Körös közötti sík terület) érinkezett leginkább. Ezért a kapcsolat kutatása közben erre a területre koncentráltam a szöveges források vizsgálatát.

Síkvidék és hegyvidék legjellegzetesebb találkozási helye a vásár. Két különböző termelésű terület érintkezési vonalán alakultak ki a vásárvárosok, különösen ott, ahol ezt a határvonalat könnyen és biztosan járható út keresztezte. Területünkön és szomszédságában mint vásárvárosok legnagyobbak voltak és a múlt században virágkorukat élték: Szatmár, Nagykároly, Debrecen, Nagyvárad, Gyula, Arad Temesvár, Lippa, mintegy félkörben huzódva a haj-

[23] Szabó István: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* Bp. 1954. 28, 30, 31. — Karácsonyi János: *Békés vármegye története.* Gyula 1896. I. 32, 79. — Balogh i. m. 288. Legutóbb Hoffmann Tamás foglalt állást emellett a vontatózás kialakulását fejtegetve: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Bp. 1963. 108—110.

[24] Nem célom történeti áttekintést adni. Általános megállapításaimat Jakó és Mezősi idézett munkáiból, valamint Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története.* Nagyvárad 1883—84. I—II. merítettem.

dani Partiumban.[26] De voltak kisebbek is, lokális vonzókörrel, pl. északon Szinyérváralja, Margitta, Székelyhíd, délen Nagyszalonta, Világos, Simánd, Zaránd, Magyarpécska. Marhavásárairól volt híres: Gyoma, Békés, Nagylak, Szarvas és még folytathatnánk a sort.[27]

Vidékünkön a legnagyobb vonzási energiája *Gyula* városának volt. Az újratelepülés után 1723-ban kapott ismét vásártartási jogot.[28] Ez jelzi, hogy a békésebb idők beköszöntöttek, a vidék lakosságának száma valamelyest stabilizálódott, ismét szükség van vásárokra. A gyulai vásárok a szó szoros értelmében országos vásárok lettek ettől kezdve. Erdély és Tiszántúl nagy találkozó, árukicserélő helye lett Gyula. Érdemes idézni, mit mond az idevonatkozó helyismereti irodalom.

Petik Ambrus, helybeli tanító 1784-ben kéziratos tankönyvében a következőket írta: „Országos három Nagy Vásár, kívül a' Városon, a Bárdos vizén belül, és kívül ezen a' Tartományon megkívántató Sátorbéli Portékáknak Mester emberek munkáinak, és külömb, külömbnémű Marháknak fa-, és Vas Szerszámoknak, Áruló és Megvevő sokaságával. . .". „. . .a fa Vásár, melly a' Város körül folyó körös vize partyán Szokott ugyan a' Vár előtt lévő fapiatzon minden Tavaszon, vagy valamidőn a' víznek árja lévén sok Száz öll tűzrevaló Singfát, és lápokat öszvekötött Gerendákat, és egyébb épületre való négy szegletre faragott hosszú fákat nagyobb és kisebb Ágasokat, oszlopokat Karókat, vállyukat és a' fából munkálkodó Mesteremberekneк Mesterségekhez alkalmaztatott fákat mind a' Városbeli, mind pediglen a' Mezőségen Külső Helységekben lakó Emberek' Szükségre jutalmassan vehetnek."[29] Komáromy Miklós 1834-ben így írt: „. . .vagyon minden pénteken héti-, és négy országos-vásárunk, a'hol kézműveseink munkáikat, földművelő gazdáink barmaikat eladhatják, kerti szőlőkkel biró gazdáink pedig boraikból és gyümölcseikből pénzt szerezhetnek; nem szenvednek hiányt a' fában; mert a' vizek 'nagy áradáskor szállítódnak a faeszközök és tűzifa; rendesen az egész pusztaság Gyulán szerzé meg a' faeszközöket ú. m. nagy itatóvájukat, ekét, jármot, dongát, abroncsot, fa villákat, tölgy- és fenyőeszközöket."[30] Hasonlóképpen ír Fényes Elek[31] és Palugyai Imre is: „. . .a vidéki földművelők terményeiket — az ide nagyobb számmal hajtani szokott s kihízott göbölyöket számos sertéseket, lovakat, magyar és nemesített juhokat és szarvasmarhákat — árulják s eladják. — Rendesen az egész mezőség és pusztaság ezen a gyulai megemlített országos vásárokon szerzi meg a faeszközöket ú. m. itató vájukat stb. (más faeszközöket). . ., . . .a gabonanemek legnagyobb mennyiséggel és számmal különösen a szomszéd Bihar, még sokszor Szabolcs- Szatmár megyékre, sőt Erdély részeire is vásároltatnak és elvitetnek;"[32]

Ezek az idézetek mind röviden és általánosságban szólnak a gyulai vásá-

[25] Mezősi i. m. 230—236.

[26] Galgóczy Károly: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisztikája*. Pest 1855. 142—144.

[27] Uo.

[28] Hanzó Lajos: *Feudalizmuskori árutermelés és iparfejlődés Békés megyében*. Gyula 1959. 29.

[29] Petik Ambrus: *Békés megye leírása 1784*. Gyula 1961. 23—24.

[30] Komáromy Miklós: *Gyula városáról és a' hajdani gyulai várról*. Nagyvárad 1834. 65.

[31] Fényes Elek: *Magyarország geográphiai szótára*. Pest 1851. II. 76: „. . . országos nagy vásárai népesek, kivált az áldozó hétben első baromvásárairól, faszerszámairól, melyeket az Erdőhátról szállítanak ide, innen Békés, Csanád, Csongrád, Arad vármegyékbe széjjel hordatnak."

[32] Palugyay Imre: *Békés-Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása*. Pest 1855. 175.

rokról. Van azonban egy újabban készült munka, ami monográfikus igénnyel dolgozza fel a gyulai vásárokat.[33] Jó leírás készült a közeli hasonló fontosságú és jellegű hódmezővásárhelyi[34] és békési vásárokról is[35] Ezekből megközelíthetően rekonstruálhatjuk mi volt a súlya a vásárra járásnak a hegyvidéki és alföldi parasztság életében. Az iparosok felsorolását, a kisipar és a kezdődő gyáripar áruinak sokféleségét leíró részleteket szántszándékkal nem idéztem. A vásár jellegzetesen feudalizmuskori képződmény: egyrészt mert a vásártartás privilégiuma bonyolult hűbéri kapcsolatokhoz fűződik, másrészt pedig a vásár a kevéssé fejlett feudális kereskedelem legfontosabb intézménye, a falusi lakosságnak szinte egyetlen lehetősége a városba menetelre, ilyenkor szerzik be azokat az árucikkeket, amelyeket önellátó gazdaságukban nem tudnak megtermelni. Vásárhelyeken ezért igen sok az iparos, a vásárokra jobb értékesítési lehetőségek reményében messziről jönnek a „vásározók". Természetesen ez az állapot történetileg visszafelé haladva annál jellemzőbben és körvonalazottabban mutatkozik, minél primitívebb a munkamegosztás, minél fejletlenebb az árutermelés. Azért nem foglalkoztam a kisipar jelentőségével, mert most a probléma kapcsán a vásárok másik jellemző oldala érdekel bennünket: a paraszti háziipar, valamint a félkész áruk és mezőgazdasági termékek paraszti előállítása. A kisipar pénzgazdálkodást folytat, a paraszti háziipar és gazdaság viszont a vásárok virágkorában gyakran még cserekereskedelmet. A cserekereskedelem pedig sokszor mélyebb gazdasági kapcsolatokat fed. De ha nem is közvetlen cserekereskedelmet, hanem pénz közvetítésével fejlettebb áruforgalmat bonyolítanak le, akkor is jobban érintik témánkat. Felhozott áruik alapvető szükségleteket elégítenek ki. Nem csupán a vásározó iparos és kiskereskedő gyakorlatilag mindenütt eladható árui ezek, hanem olyan vidék termékei, félkészárui, amelyeket más vidéken kell eladni, mert termelési helyükön nem vagy nehezen értékesíthetők. Az eladás célja sem elsősorban kapitalisztikus meggazdagodás, hanem nélkülözhetetlen jövedelmi forrás, a csereérték akár pénz, akár nyersanyag, akár termény, szükséges a lét fenntartásához. A hegyvidék, és a nagy Alföldszéli erdők kiirtásáig a hegyalja legfontosabb termékei a faáruk voltak. A fában, és főleg a finomabban feldolgozható fenyőfában szegény Mezőség és „pusztaság" ezt vásárolta, amint az az előbbiekből kiderült. Békésre az erdélyi románok nyomtatáshoz favillát, fagereblyét, fölözéshez nyírfaseprűt, szóráshoz falapátot kötegszámra szállítottak.[36] A „dézsás oláhok" apró lovaikra kötözve, egymásba álligatva hozták a dézsát, sajtárt, famozsarat és más faedényeket.[37] Hódmezővásárhelyen külön térség volt nekik kijelölve a vásár területén.[38] A gyulai vásároknak is jellegzetes alakja volt a „dézsás oláh". Hosszan lehetne sorolni, hogy a paraszti háztartás hol és hogyan használta faedényeiket. Az edényt búzával teletöltötték, ez volt a csereérték.[39] 1864-ből így hangzik egy hiradás: „A legnagyobb favásárok Gyulán voltak: ide már két-három héttel megérkeztek a vásár előtt, különösen a téli vásárba. Az árut ott faragták ki a helyszínen. Legtöbben a vásárban adták el minden portékájukat, aki nem tudta eladni az az alföldi tanyákat járta vele. A gyulai vásáron még Csongrád megyéből is felke-

[33] Dankó Imre: *A gyulai vásárok*. Gyula 1963.
[34] Kiss Lajos: *A vásárhelyi híres vásárok*. Szeged 1956.
[35] Kirner A. Bertalan: *A békési vásár*. Gyula 1964.
[36] Uő. i. m. 105.
[37] Uő. i. m. 107.
[38] Kiss Lajos i. m. 23.
[39] Dankó i. m. 57—58.

resték őket magyarvilláért és tövisboronáért. Volt olyan csongrádi gazda, aki minden tavasszal elment Gyulára favilláért."[40] Az árutermelés fejlődésével egyes falvak bizonyos eszközök készítésére specializálódtak.[41] Ilyen híres specialisták voltak pl. az árpádi boronások[42] és a bélfenyéri villakészítők.[43] A „sóáruló oláhok" ekhós szekerekkel jöttek Békésre. Nagy darabokban hozták a kősót. Búzára, szalonnára, hájra cserélték. A vásárra jöttek, de előtte és utána is árultak a vásáron kívül.[44] A szénégetők is Biharból jöttek apró zsákokba csomagolt faszénnel szekereiken. Inkább az iparosok és a városi lakosság vásárolta a faszenet.[45] Meszet is hoztak a hegyekből.[46] Az előbbiekben idézett vásárleírások mind megemlékeznek hegyekből jött fazekasokról. Dél-Tiszántúlon Hódmezővásárhelyen, Mezőtúron, Békésen, Gyulán Tenkén (Tinca) működtek fazekasok, de sehol sem volt tűzálló edénynek való anyag. Ezért az egész területet a Sebes-Körös menti Rév (Vadul Crişului) község fazekasai látták el tűzálló edényekkel.[47]

Az állatvásár hatalmas tömegű állatállományt mozgatott meg, a felhajtás azonban első sorban a hentes- és mészárosipart szolgálta.[48] A gabonafelhozatal nagyrésze is a nagykereskedelembe került, illetve a gabonában szegény vidékek vásározói megvették.[49] Jelentős volt a hegyvidék gyümölcsáruja is. 1847-ben FÉNYES Elek korának szemléletével így ír, többek között éppen arról a vidékről, ahol a vizsgált hét község fekszik: „A bihari lakos a gyümölcstermesztésre s nemesítésre kevés szorgalmat fordít, de természet ezen kevés fáradságot is gazdagon megjutalmazza. A hegyes vidéken, főképp pedig a Délvidéken, Rézalján, a belényesi járásban szerfelett bőséggel terem a szilva, s a regényes Körös völgyének déli oldala csaknem egy szakadatlan szilvaerdőt képez. Ezen gyümölcsöt a dologtalan oláh nép leginkább szereti, mert kevés munka után szép pénzt vehet be, vagy pálinkát főzvén belőle, vagy e célra zsidóknak adván el. A szőlőhegyekben s a hegyek közt mindenütt termesztenek cseresznyét. Dió szinte a szőlőhegyeken és a hegyes vidékeken bőséggel van, úgy hogy az utóbbi helyekről több ezer zsákkal visznek Békés és Csongrád megyékbe."[50] Ugyanő majdminden községből megemlíti a gyümölcstermesztést.[51] Azután a későbbi írások is a vidék jelentős megélhetési forrásának mondják a gyümölcseladást.[52] GYÖRFFY István, aki elsőnek vizsgálta tudományos fölkészültséggel a

[40] *Jószágismertetés. A Kis-jenői uradalom Arad vármegyében.* Pest 1864. 22.
[41] DANKÓ i. m. 64.
[42] Uő. i. m. 62.
[43] FODOR Ferenc: *Az elnemsodort falu.* Bp. 1942. 41.
[44] KIRNER i. m. 107.
[45] Uő. i. m. 104; DANKÓ i. m. 51.
[46] Uő. i. m. 51.
[47] Vö.: KRESZ Mária: *Fazekas, tálas, korsós.* Ethn. LXXI (1960) 302—327.
[48] GALGÓCZY i. m. 142; DANKÓ i. m. 32—40.
[49] Uő. i. m. 49—50.
[50] FÉNYES Elek: *Magyarország statisticája.* Pest 1847. I. 366.
[51] Uő. i. m. 1851.: Belényes: „Bora középszerű, ellenben az egész megyében itt talán a legszebb gyümölcsöket kaphatni" (I. 112.). Körösjánosfalva: „Földje sárga és fekete agyag, s közép termékeny, sok szilva." (II. 148.) — Köröstárkány: „. . . körte, alma, különösen szilva van bőséggel, mellyből a szorgalmas és jámbor lakósok nagy mennyiségben szoktak szeszt égetni." — (IV. 182.) — Magyarremete: „Földe trágya után jól terem, pataka és sok gyümölcse van. (III. 286.) — Belényessonkolyos: „Földe a Fekete-Körös mellékén termékeny, a dombos rész sovány. Sok szilva és más gyümölcs." (IV. 38.) — Belényesújlak: „Földe elég termékeny, sok gyümölcsöt termeszt." (IV. 239.)
[52] SIPOS i. m. 22.; K. NAGY i. m. 1886. 40.; *Bihar vármegye és Nagyvárad.* Szerk.: *Borovszky* Samu. Bp. 1901. 319.; BÖSZÖRMÉNYI Géza: *A jánosfalvi nyelvjárás.* Bp. 1906. 5.

Fekete-Körös völgyének földrajzát és néprajzát, fontos gazdasági tényezőknek látta. Tárkányt tartotta Belényes környéke legnagyobb gyümölcstermelő községének, ahol egy családra 38 gyümölcsfa esik, holott a járási átlag 21. „A gyümölcsfelesleget megaszalják vagy pálinkát főznek belőle, esetleg az Alföldre viszik eladni." A békési vásárba kocsiszámra hozták az érett gyümölcsöt.[54] A gyulai vásárban is árultak a bihariak almát, aszalt szilvát, lekvárt és pálinkát.[55] A Belényes-vidéki pálinka valóságos márka volt, „oláj pájinkának" is nevezték.[56] A tárkányiak pálinkafőző tudományát már az 1770. évi urbárium is megemlíti és a későbbi források is mind megjegyzik.[57]

Nem folytatom a fölsorolást, mert elegendő a példa. Érheti azonban vád az eddigi adatokat, az hogy zömük a múlt század második felére, vagy a jelen század elejére vonatkozik. Valóban, összefüggő adatrendszer csak ebből az időszakból van, azonban a korábbi szórványos források szerves előzményei ezeknek, amint a gyulai vásároknál kiderült. Nézzünk meg még néhány ide vonatkozó adatot! A belényesi járás korabeli szomszédos járásának, a nagyszalontainak hegyvidéki részeiről 1822-ben írja egy ismertetője: „A járás dombosabb részein a gyümölts sok helyen első kereskedésbeli tárgy. A Szilvából és tseresnyéből főzött pálinka itten jól készítettvén, vagy a Váradi piatzon, vagy a Mezőségen talált vevőket. Az asztalt és nyers szilvát, almát, körtvélt, úgy a diót és a mogyorót a Mezőségre leszekerezik és helyettek annyi mértékű gabonát cserélnek." Továbbá hosszan sorolja, hogy mi mindent csinálnak fából és cserélnek gabonáért, vagy adnak el pénzért a járás lakói.[58]

A Békés megyei vásárok 1827-ből származó vámtarifája többek közt a következő szekerektől írja elő a vámszedést: Favillát hozó, fenyődeszkát hozó, kész szekeret vagy tartozékokat hozó, száraz gyümölcsöt hozó, diót vagy mogyorót hozó, búzát, rozst és más szemes életet hozó, zsendelyes, meszes, mézes, káposztás, dinnyés, nyers gyümölcsös, vesszős vagy tövises, zöldséges, szenes vagy tűzifás, túrós és sajtos stb. szekerektől. Vámot szednek továbbá eladásra hozott állatok után, faggyú, gyapjú és háj stb. után.[59] Idézhetjük FÉNYES Elek korábbi munkáját is: „Micske tájékáról, Bél, Belényes vidékéről a vásárosok több száz szekér cseresznyét, diót almát, szilvát visznek a mezőségre s ezeken gabonát cserélnek."[60]

Mindezekből kitűnik, hogy az árucsere fontos és rendszeres kapcsolatot jelentett az Alföld és a bihari hegyvidék között. Bár adataink viszonylag késeiek

[53] GYÖRFFY i. m. 1913. 497.
[54] KIRNER i. m. 108.
[55] DANKÓ i. m. 52.
[56] Uő. i. m. 42.
[57] GYÖRFFY i. m. 1913. 508.
[58] KOVÁCS Imre: *Bihar Vármegye Szalonthai Járása Statisticai és Topographiai esmérete 1822. Esztendőben.* Kiadta SCHRAM Ferenc: *Két XIX. század eleji kézirat.* Gyula 1962. 34—35.
[59] DANKÓ i. m. 83—84. VÁSÁR VÁM TARIFA Mely a' TN. Vármegyének 1827-ik Esztendő Martius 19 én tartatott köz Gyűléséből kiküldetett Deputatio által minden Megyebeli Vásár privilégiummal bíró helyekre nézve kidolgoztatott.
[60] FÉNYES Elek: *Magyar országnak s' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* Pest 1839. IV. 56. Ugyanitt még a következőket írja: „Fa kereskedése a szalontai és belényesi járásokban nem éppen megvetendő. Gyakran a Bélvidékről, a Fekete Körös és Hollód melléki gyönyörű erdőségekből mindenféle faszerszámokat, edényeket épületfákat visznek le Békés, Csongrád megyékbe részint tengelyen részint a Fekete Körös árjával." „Szalontha, Ol. Apáthi, Sályi, Sz. András helységbeli paraszt marhakereskedők Váradon, Margitán, Belényesen a czimeres ökröket összeszedvén, a gyula, békési, zarándi, és világosi vásárokra más alföldi kupeczeknek tovább alkudják" (57. o.).

a kapcsolat fontosságából és rendszerességéből minden bizonnyal régiségére következtethetünk. Ilyen, az egész hagyományos paraszti életet érintő szimbiózis rövid idő alatt nem keletkezik. Feltehetően középkori eredetű, és eredete a paraszti termékfelesleg növekedésével, a népesség gyarapodásával van kapcsolatban. A hódoltság utóján, a felszabadító háborúk alatt erősen visszaszorult, de a politikai és népességi konszolidáció után gyorsan új erőre kapott és virágzott.[61] A hegyvidék népe volt a kezdeményező, szegényebb volt és lejárt az Alföldre vásározni. Megismerte az alföldiek szokásait és gazdálkodását, így valószínűleg a kaszás aratást is igen korán.

Még egy megjegyezni valóm van a kereskedelem kérdésében. Az Alföldön a legtöbb Biharból jött embert és áruját „oláh"-nak nevezték. Az alföldiek sokszor nem tudtak különbséget tenni a vegyes lakosságú területek magyarjai és románjai között. Mindegyikük beszélt magyarul, ruházatuk sokszor hasonlított egymásra. Legtöbbet a legszegényebb, vándorló havasiakkal, a Móc-vidék románjaival találkoztak,[62] gyakran ezért tartották a magyarokat is románoknak, pedig a különböző nemzetiségű falvak lakosai hasonló helyzetben hasonló életmódot folytattak, ezért jelentkeztek egyforma árukkal.[63] Ugyanígy keverték össze Bihar és Erdély fogalmát is. Ami távolról a hegyekből jött, az mind erdélyi volt szemükben. Az idézett forrásokat ilyen kritikával kell szemlélni.

A hegyvidék és Alföld kapcsolatának másik igen jelentős összetevője, amely közvetlenül elősegítette esetünkben az eszközváltás lezajlását, a munkásvándorlás. Itt is a hegyvidék volt a kezdeményező fél, viszont az Alföld is rászorult a munkaerőre. Ez a kapcsolat bonyolultabb, mint az előbbi, eredete újabb és homályosabb, mint azé.

Az 1770. évi úrbéri összeírások szerint sok dél-bihari falu a Mezőségre és az Erdőhátra jár aratni és szekerezni, mert másképp nem tud megélni.[64] Györffy István idéz Belényes város levéltárából 1816—17-ből olyan rendelkezéseket, amelyek az Alföldre járó, ezért jobbágyi kötelezettségeit elhanyagoló nép vándorlását akarják meggátolni.[65] 1822-ben Kovács Imre Bihar megye esküdtje dologkerülőnek tartja a belényesivel szomszédos nagyszalontai járás hegyvidéki lakóit, akik ahelyett, hogy otthon dolgoznának, az Alföldre mennek munkát keresni.[66] 1843-ban egy bihari földbirtokos már általános, évenként megismétlődő szokásnak mondja ugyanezt a jelenséget.[67] A kisjenői uradalomban 1864-ben ilyenek a munkásviszonyok: „. . .legnagyobb része a munkásoknak a biharmegyei hegyekből jön; évenkint rendszerint 5—600 személy foglalkozik az ura-

[61] Barabás Jenő: *Békés megye néprajza a XVIII. században.* Gyula 1964. 30—32.

[62] Sipos i. m. 22. oldalán a következőket mondja róluk: „Lényeges kereskedelmi cikkök a havasokon lakó úgynevezett móczoknak a fenyő deszka, épületfák és dézsák, melly tárgyakkal ritka kitartással járják be az Alföld rónáit különösen dézsákat, pénzért, gabonáért adva el, jó kedvvel, s duzzadó zsákokkal térnek vissza a havasokra családjaik körébe." A móckérdésnek kiterjedt irodalma van. Azért idéztem ezt a rövid megjegyzést, mert röviden rámutat a bihari mócok legjellegzetesebb tevékenységére. Nyelvükben kultúrájukban a vándorlás és más történeti okok miatt rengeteg a magyar elem. Lásd újabban Theaha, Teofil ide vonatkozó, igen sok vitatható megállapítást tartalmazó könyvét: *Graiul din Valea Crişului Negru.* Bucureşti 1961.

[63] Az Arad megyei Ágya község lakói a szomszédos román falvakhoz hasonlóan „szénnel és faeszközökkel kereskedtek, melyeknek értékesítéséhez különösen értettek, s készítményeiket Arad, Zaránd, Gyula, Békés, sőt még Szeged piacaira is elvitték." *(Jószágismertetés:* 28.)

[64] Györffy i. m. 1915. 21.

[65] Uő. i. m. 1915. 21—22.

[66] Kovács i. m. 35—36.

[67] Magyar Gazda 1843. 1086. Idézi Hoffmann i. m. 313.

dalmi széna takarítással és aratással."[68] Néhány évtizeddel később MILHOFFER szintén megszokott jelenségként értékeli a Fekete-Körös felső völgyéből a szomszédos alföldi megyékbe irányuló munkásvándorlást.[69] BOROVSZKY monográfiája azt írja, hogy a románság még a Duna-Tisza közére is elmegy aratni a jobb megélhetés reményével.[70] Bár BÖSZÖRMÉNYI Géza 1906-ban nyelvészeti értekezést ír, a vidék bemutatásakor fontos tényezőnek tartotta a munkásvándorlást és többször is hangsúlyozza: „A vidék magyar lakossága szorgalmas munkás, az igen rosszul termő földön eléggé biztos megélhetést teremtett magának. A munkabíró férfi és nő a nyár kezdetén egyaránt lejön az Alföldre a hegyek közül aratni, s csak midőn ottan végeztek, ekkor térnek vissza apró gabonájuk learatására. Ez az érintkezés az Alföld magyarságával csak újabb keletű, amióta ott az ármentesítő munkálatok folytán nagyobb terület vált megművelhetővé és több munkaerőre van szükség."[71] GYÖRFFY szerint a románság kétszáz esztendő óta (XVIII. század eleje), a magyarság másfélszáz éve (XVIII. század második fele) lejár az Alföldre dolgozni és gabonaszükségletét pótolni.[72]

Mi az igazság, vajon csak az ármentesítések (1850—60-as évek) óta, vagy jóval régebben folyt ez a nagyarányú munkásvándorlás?

Mezőgazdasági idénymunkáknál alkalmazott vándormunkásokról maradtak szórványos feljegyzések a XVI. századtól, de egyik sem a mi területünkre vonatkozik.[73] A XIX. század elejétől azonban írásos emlékek alapján kirajzolódnak a legtöbb vándormunkást kibocsátó tájak: Magyarország peremterületei és a középhegységek, köztük Bihar megye hegyes vidéke is. Kevés szántóföld, aránylag sűrű lakosság, a jobbágytelkek fokozódó aprózódása, nagyarányú zselléresedés jellemzi ezeket a területeket. A nagybirtokon az első gabonakonjunktúra erőteljesebb kapitalizálódási tendenciákat indít meg, nagyobb lesz a munkáskereslet és rendszeressé válik a vándormunkások alkalmazása.[74] A legnagyobb munkaerőfelesleggel a Felföld rendelkezett, a munkásvándorlás fő iránya később is az észak-déli irány maradt. Az Alföld keleti peremterületein kezdetben még nincs nagy mozgás.[75] Úgy látszik GYÖRFFY István nem sokat tévedett, amikor hiányos adatokra támaszkodva a XVIII. század elejére tette a románság, illetve a század végére a magyarok Alföldre járását.[76]

A fejlődés során 1848 szabadabb utat engedett a mezőgazdaság kapitalizálódásának. A nagybirtok és a nemesi birtok elesett az ingyenes robotmunkától. A gabonatermelés további kiterjedése pedig méginkább növelte az idénymunkások iránti keresletet, ugyanakkor a munkások keresetét is.[77] A nagyobb paraszti gazdaság és a földesúri birtok vagy feles-, harmados bérletekkel, vagy bérmunkával biztosította munkaerejét. A hegyvidék és síkvidék nép-

[68] *Jószágismertetés:* 76.

[69] MILHOFFER Sándor: *A mezei munkásviszonyok hazánkban.* Bp. 1898. 216—217.

[70] BOROVSZKY i. m. 320.

[71] BÖSZÖRMÉNYI i. m. 5, továbbá: 6, 13, 24. (Példamondatnak idézi a következő szöveget: „Várám már ezt haza, mert biz a szegény oda van dógazni Orasházán.".)

[72] GYÖRFFY i. m. 1913. 500, és i. m. 1915. 21.

[73] SÁRKÖZI Zoltán: *A summások.* In: SZABÓ i. m. 1965. 323—24.

[74] Uo.

[75] Uő. i. m. 329.

[76] GYÖRFFY i. m. 1913. 500, és i. m. 1915. 21.

[77] „Aradmegyében, Zarándon, Fazekas-varsándon, mióta az úrbériség megszűnt az óta a lakosság sokkal több földet művelvén a nyomás is sokkal kevesebb és drágább, mint az előtt, úgy annyira, hogy míg a vagyonosabb német lakosok kaszálásukat vagy kukorica kapálásukat el nem végzik: addig a majorsági gazdaságnak állani kell, mert a napszám 1 pfttól 1 ft 1 krrig felmegy s emellett a koszt, ezt a nagy gazdaságnál kiállani nem lehet" (GALGÓCZY i. m. 204.).

sűrűsége között a török hódoltság miatt még mindig nagy különbség volt. A hegyvidéki lakosság társadalmi körülményei és a természeti tényezők miatt alig növelhette szántóterületeit. Ezért kényszerült másutt munkalehetőséget keresni. Így vált a XIX. században a síkvidék és hegyvidék érintkezési sávja a mezőgazdasági munkásvándorlás állandó színterévé.[78] Az elmaradottabb mezőgazdasági vidékek fölös munkaerejüket olyan területekre irányították, ahol kereslet volt. Itt viszont a fejlettebb tudatú helyi munkaerő magasabb bérköveteléssel lépett fel, és hogy ellenállásukat letörjék, szívesen alkalmaztak olcsóbb vándormunkaerőt. Így aztán a helyi munkások kénytelenek még tovább vándorolni. Amint a dolgozat első feléből kitűnik, ez történt az általunk vizsgált területen is. A szegényebb román falvak a Belényesi medencében arattak, a folyómenti termékenyebb területen fekvő magyar falvakban. Az itt lakók igényeit nem elégítette ki a sarlós aratásért járó nyomorúságos napszám, ezért az Alföldre jártak kaszával aratni, éppen azokra a területekre, ahonnan a XIX. század második felének legmozgékonyabb agrárproletariátusa, a kubikusság származott.[79]

A XIX. század közepén már az Alföld középső területein is voltak munkáskibocsátó területek. Galgóczy Károly *Statisztikájában* jó képet nyújt a jobbágyfelszabadítás utáni kor szövevényes munkásviszonyairól.[80] Területünkön még egy jelentős esemény fokozta a munkásvándorlást: a vízszabányozás. A bihari hegyvidékkel szomszédos alföldi részek folyóinak (Körösök és Berettyó alsó folyása) szabályozása érdekében az 1820-as évekig nem történt semmilyen szervezett intézkedés. 1820—23-ban készítette az első vízrendezési tervet Huszár Mátyás mérnök, s bár nem fogadták el, ettől kezdve közügy lett a szabályozás.[81]

A nagyarányú munkálatokat az 50-es években kezdték el, 1880-ban már nyolc kisebb-nagyobb ármentesítő és vízszabályozó társulat működött a vizek mellett.[82] A szántóterület kiterjedését nem illusztrálom részletes adatokkal. Néhány szám is érzékelteti a változás nagyságát. Gallacz János az árvízmentesítő társulatok korabeli monográfusa szerint az általa vizsgált (nagyobbrészt területünkön található) 149 síkvidéki, folyammenti községben a vízszabályozás után közel kétszázezer holddal növekedett a szántóföld és a kert területe, a kaszálók, legelők, nádasok, erdők kárára.[83] Gyula város szántóterülete az 1830-as évek végén 12 800 kishold körül mozgott. 1853-ban elérte a 22 103 kh-at, ami ekkor a város határának, 53 963 kh-nak 41%-a volt. 1895-ben különböző határrészek leszakadása után a meglevő 33 315 kh-ból 22 461 kh a szántó, az összterület 67,4%-a.[84]

Nyilvánvaló, hogy a szántóterület ilyen hatalmas arányú megnövekedése, ami még a második gabonakonjunktúrával is egybe esik, hirtelen nagy munkaerő szükséglettel jár. Ennek pótlására nagyobb arányúvá vált a munkásvándorlás. Így érthetjük meg Böszörményit, aki a század elején nyelvjárásgyűjtés közben az idősebb parasztokkal beszélgetve azt a tanulságot szűrte le, hogy a ván-

[78] Hoffmann i. m. 310—311.
[79] Katona Imre: *Átmeneti bérmunkaformák.* In: Szabó i. m. 1965. II. 422—423.
[80] Galgóczy i. m. 203—204.
[81] Gallacz János: *Monográfia a Körös és Berettyó ármentesítéséről.* Nagyvárad 1896. I. 366.
[82] Uő. i. m. 357—359.
[83] Uő. i. m. I. 534.
[84] Scherer Ferenc: *Gyula város története.* Gyula 1938. II. 229.

dorlás a szabályozás óta folyik. A paraszti emlékezet a hirtelen kitáguló alföldi munkalehetőség és megelőző valószínűleg csak gyermekkorban hallott hagyományok között nem tudott különböztetni.

Az Alföldre járó Fekete-Körös völgyiek mind aratómunkások voltak. Az aratómunkások problematikájával mind ez ideig csak érintőlegesen foglalkozott a magyar néprajztudomány. A hasonlóan vándorló cséplők és nyomtatók munkáját K. Kovács László[85] és Hoffmann Tamás[86] elemezték. Bennünket azonban ebben az esetben leginkább az érdekel, hogy a munkásvándorlás erős kapcsolatot jelentett a bihari hegyvidék és a tiszántúli területek között. Ez a kapcsolat, ahogyan láttuk, nem volt olyan régi, mint a népi kereskedelem, de fokozatosan erősödött és egyre nagyobb tömegeket érintett.

A másik fontos tény, amit hangsúlyoznunk kell, az a vándormunkások jelentős szerepe a kaszás aratás meghonosításában. Az eszközváltásban játszott szerepük nem egyszer felmerült már szakirodalmunkban.[87] A nyomtató vállalkozások útján terjedő kulturális javak kérdésével legutóbb Hoffmann Tamás foglalkozott. Megcáfolva korábbi feltevéseket, gyűjtései alapján rámutatott arra, hogy a vándornyomtatók egész napos fárasztó munkájuk, zárkózott bandaéletmódjuk miatt alig vettek részt az idegen vidékek társadalmi életében, így a kulturális kölcsönzésben is minimális szerepet játszottak.[88] A néprajzi szakirodalomban közismert, hogy a műveltségi javak terjesztését a néptömegek migrációja elősegíti, egy sor más tényező mellett. Barabás Jenő a népi kultúra térbeli terjedésében szerepet tulajdonít a telepeseknek, a kereskedelemnek és a vándormunkásoknak.[89]

Dolgozatom első felében feltettem a kérdést, hogy vajon az ismertetett eszközváltás milyen kulturális folyamat eredményeként történt meg, illetve mik voltak az okai. Nem mondhatjuk, hogy csak a belső szükséglet eredményezte a kaszás aratást a Fekete-Körös völgyében, nem úgy mint a Dél-Alföldön a XVI. század elején kialakult kötetlen kaszás gabonakezelést.[90] Azt sem mondhatjuk, hogy tisztán diffúzió történt, de azt sem, hogy migrációnak köszönhető az eszközváltás. Az anyagi javak termelésének módja, a termelő erők és termelési viszonyok szerepe bonyolult kapcsolatokat takar,[91] különösen egy ilyen fontos változásnál mint amilyen a sarló-kasza eszközváltás. Éppen ezért a jelenségnek többféle oka van. Ugyanis a diffúzió már a váltás előtt évszázadokkal megtörtént, a kaszás aratás technikájának ismerete eljutott a völgyi falvakba, de nem jutott el a befogadás fokára. Csupán a kultúra formális jegye lett, passzív maradt, nem kapott funkcionális szerepet a népi gazdálkodás szerkezetében. A kaszát mint szerszámot ismerték és használták, funkciója azonban nem az aratásban, hanem a szénakaszálásban volt. Ezért mutattam be az Alföld és hegyvidék gazdasági kapcsolatait ilyen széles skálán. A népi kereskedelem és a munkásvándorlás ismeretében hangsúlyoztam, hogy fontos és sok embert érintő kapcsolatot jelentettek. A kapcsolatok jelentősek, régiek, és ha mechanikusan szem-

[85] K. Kovács László: *Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden.* AE. I (1950) 83—91.

[86] Hoffmann i. m. 294—341.

[87] Tálasi i. m. 218.; Kiss Lajos: *Földművelés a Rétközön.* Debrecen 1929. 20.; Györffy István: *Gazdálkodás.* MN 1934. II. 243.

[88] Hoffmann i. m. 335—336.

[89] Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban.* Bp. 1963. 107—109.

[90] Hoffmann i. m. 108. kk.

[91] Barabás i. m. 1963. 68.

lélnénk a kérdést, nem tudnánk megmagyarázni, a kaszás aratás régi, klasszikus területeinek közelében, hogyan maradhatott fenn ilyen sokáig a sarlós aratás. A térbeli terjedés keretei nem azonosak a térbeli terjedés okaival.[92] Megtörtént az ismeretek megszerzéséhez szükséges érintkezés, a tapasztalatok átvétele is, de nem voltak meg a kellő okok a terjedésre. Falvainkat kevés föld, ehhez mérten nagyszámú földműves lakosság, egyre szaporodó agrárproletariátus jellemezte. A folyómenti termékenyebb földeket évszázadok óta művelték, de a növekvő népesség eltartására nem tudtak elegendő új szántóföldet szerezni. Egyszerűen azért nem, mert a határok nagy része erdős-hegyes terület volt, sőt e két gátló tényező mellett még a váradi püspökség birtoka is. Munkalehetőség, megélhetési forrás más nem igen akadt. Kénytelenek voltak a legkevesebb szemveszteséggel járó sarlós aratást gyakorolni. Mivel a nyári munkásvándorlás miatt, főleg a szomszédos falvakban női munkaerő-felesleg volt, ez is elősegítette a sarlózás kései fennmaradását. Jóllehet a kaszás munkát gyorsabbnak ismerték, több termést rövidebb idő alatt le lehetett vele vágni, több idő jutott volna más munkákra, még sem csinálták, mert nem volt rá szükség, nem volt indokolt az említett okok miatt. De az országos átlagtól, sőt az alföldi peremterületek átlagától való lemaradást, nem csak a jelentős földrajzi tényezők, rossz talaj- és domborzati viszonyok okozták, hanem a hagyomány, a megszokás hatalmas ereje is.[93] Idéztem az első búzakaszálást fogadó tiltakozó, rosszalló, kételkedő szavakat. Pedig itt nem is egy bonyolult szerszámról, szerkezetről vagy jelenségről volt szó, amit csak magának a tárgynak a mozgásával lehetett volna elsajátítani, de nem is a tárgy elkészítésével kellett bajlódni, hanem egyszerűen passzív ismeretet kellett volna alkalmazni a gazdaságban.[94] A hagyomány ereje különösen megnyilvánul, ha nem néhány ember igenlése, hanem egy egész közösség beleegyezése kell az új elfogadásához, mint ahogy ez az általam tárgyalt esetben is történt.[95]

Végül is az alapvető, elsődleges hatóerő a korabeli magyar társadalom gazdasági alapja legyőzött minden másodlagos visszatartó erőt. Közismert tény ember és természet viszonyában, hogy minél fejlettebb a társadalom, annál kisebb a földrajzi tényezők hatása. Az erősen kapitalizálódott magyar mezőgazdaságban, 1910 után már nem lehetett Belényes vidékén sarlóval aratni. Az évszázadok óta ismert kaszás aratás kilépett a kultúra passzív jegyei közül, hirtelen és egyszerre kiszorította a mindeddig kizárólagos sarlózást. A váltást egy konkrét történelmi esemény is siettette: az első világháború. Nem volt munkaerő, kénytelenek voltak minden munkafolyamatot egyszerűsíteni. A Fekete-Körös völgyébe századokkal előbb diffúzióval eljutott műveltségi elem a századeleji aratómunkások migrációjával meghonosodott. Mezőgazdasági gépek, eszközök (pl. vetőgép, ekekapa, vaseke), új művelési technikák (pl. soros művelés általában tehetősebb parasztoknál tűnik fel először, aztán terjednek el a szegényebbek között).[96] Külön tanulsága a bemutatott változásnak, hogy nem a nagyobb gazdák, hanem a szegényparasztok honosítják meg a kaszás aratást, a falvak legmozgékonyabb, a hagyományokhoz legkevésbé kötött, fogékony rétege.

A Fekete-Körös felső völgye az Alföld felé évszázadok óta nyitva volt, a

[92] Balogh István: *A paraszti gazdálkodás és termelési technika.* In: Szabó i. m. 1965. I. 404.

[93] Barabás i. m. 1963. 104.

[94] Uő. i. m. 1963. 113—114.

[95] Uő. i. m. 1963. 119.

[96] Varga i. m. 319. kk.

két terület népessége állandóan érintkezett. „Minden kulturális haladás az Alföld felől jön s a tanulékony és újításra hajlandó Fekete-Körös völgyi magyar legelőször fogja fel s használja ki az újabb kultúrhatásokat a maga javára — írta GYÖRFFY István összegezve, évszázadokat áttekintve.[97] Mi hozzátesszük, hogy a szomszédos románságra is áll ez a megállapítás, ők is sokféle kulturális hatást kaptak az Alföldről, az alföldi magyarságtól tanulták a kaszás aratást is. A sarlókasza váltás az Alföldről érkezett hatások közé tartozik, de ha a kultúra egészét tekintjük, csak egyike azoknak a változásoknak, amelyek a századfordulón és a század első évtizedeiben mutatkoztak a polgárosodó, bomló paraszti közösségben.

GYÖRFFY gyűjtéseinek idején a ló igázása terjedt az Alföld felől.[98] Még emlékeztek adatközlői a völgy ősi szarvasmarha fajtájára, a borzderesre, amelyet háttérbe szorított az Alföldről behozott magyarfajta, újabban pedig ez utóbbinak is „veszedelmes" vetélytársa a pirostarka tehén.[99] Ugyancsak ő figyelte meg, hogy az eredeti fehér népviseletet szintén az Alföld felől az 1880-as évek óta szorítja ki a fekete viselet.[100] „A feketekörösvölgyi magyar ház egyre jobban alföldi jelleget ölt. . ."[101] — írja másutt ugyanő. A ház tüzelőberendezése is megváltozott. GYÖRFFY még látta a magyar házakban a régi *kandallós* tüzelőt, szobából tüzeltek bele nyitott padkán, a füstöt füstfogó vezette a konyhába, vagy a padlásra.[102] Jelen dolgozat anyagának gyűjtésekor erre a formára a magyarok már csak emlékeztek, néhány szegényebb román házban pedig még látható volt. Helyette a magyar és román házakban egyaránt elterjedt a tapasztott, konyhából fűtött *búboskemence*, vagy a rakott tűzhely.

Nem utolsósorban, nagy változások történtek a szemnyerés műveletében is. Alapvető szemnyerési mód volt a kézi cséplés, mindenféle gabonát csépeltek. A cséplés összefüggött a sarlós aratással: „A csípnek nem vala mindegy, milyen a kíve.", mondták (pontosan, szépen meg kellett kötni a kévéket). Csűrben tárolták a learatott kalászos gabonát, mindig csak annyit csépeltek el a csűr közepén, amennyi szükséges volt egy ideig a kenyérsütéshez. Középparaszti szinttől a vagyonosabbak bércséplőkkel dolgoztattak. Mindig helybeli szegényparasztok, sosem szomszéd falusiak jártak csépelni, hiszen aratás után bőven volt otthon is munkaerő. Részibe dolgoztak, Tárkányban egy köbölből, fél véka járt egy cséplőnek. Sohasem mentek más községbe csépelni, saját falujukban elszegődtek egy gazdához és a tél nagy részén minden nap csépeltek. A kézi cséplést a cséplőgépek szüntették meg. A múlt század végétől a paraszti emlékezet jól megőrizte a különböző gépfajták megjelenését. Először jött a *kézigép*, majd a *lúgép*, végül a *tüzesgép*. A két előbbi parasztoké volt, az első cséplőgép viszont belényesi vállalkozó tulajdonaként került a vidékre. Bércséplést végeztek vele. Az első világháború előtt mindössze kettő működött, a Belényes környéki magyar falvak, még a legtávolabbi, Remete is közösen csépeltek velük. A bérnyomtatásnak nincs nyoma, nem valószínű, hogy jártak volna bérnyomtatók a Fekete-Körös felső völgyében. A nyomtatás technikáját sokan ismerik, látták az Alföldön, de alig van olyan, aki maga is nyomtatott volna. A századfordulón az első kezdetleges cséplőgépek feltűnésekor ezzel is próbálkoztak né-

[97] GYÖRFFY i. m. 1913. 499.
[98] Uő. i. m. 1913. 495.
[99] Uo.
[100] Uő. i. m. 1912. 15.
[101] Uő. i. m. 1913. 548., és Uő.: *Dél-Bihar falvai és építkezése.* NÉ XVII (1916) 100—104.
[102] Uő. i. m. 1913. 547.

hányan, de abbamaradt, nem volt érdemes versenyezni a gépekkel. A kézi cséplés azonban nem múlt egy csapásra, még a 30-as években kézzel verték ki szegényebb parasztok a kevesebb termést.

1919—20 után a munkásvándorlás megszünt, megszakadt az Alfölddel mindennemű kapcsolat. A falvak a jobb megélhetés új útját keresték. Több Körös menti faluban a szegényparasztok először kezdenek bolgár mintára zöldséget termelni. A tárkányiak élen jártak az öntözéses zöldségtermesztésben. A Körösbe állított bolgárkerekekkel, egyszerű gémeskutakkal öntözték és öntözik ma is a paprikát és a paradicsomot. A 3 km-re fekvő Belényes mindig kitűnő piac volt nemcsak a városi lakosság vásárolja a zöldséget, hanem a minden héten csütörtökön tartott hetivásárra érkező havasiak is.[103] A zöldségtermelés megindulása új irányba mutat, a régi gazdasági problémák újszerű, belterjes megoldási kísérlete.[104]

KÓSA LÁSZLÓ

Ласло Коша:

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ НИЗМЕННЫМИ И ГОРНЫМИ РАЙОНАМИ. (ДАННЫЕ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ КОСЫ-СЕРПА)

(Резюме)

Одним из наиболее важных моментов в истории развития венгерской крестьянской культуры бы предположительно в XV—XVI веке происходивший процесс, в результате которого на большей части Алфёльда (Большой Венгерской Низменности) с метода использования серпа для косьбы во время жатвы перешли на более эффективный метод применения косы. В других районах Венгрии, на территориях, пограничных с Алфёльдом, в горных районах средней высоты, эта перемена произошла лишь в конце второй половины XIX века. А на венгерских горных пахотных землях и в отдельных изолированных районах этот процесс был еще более поздним, он приходится уже на XX век, только тогда здесь адаптировали использование косы в период жатвы. В работе исследуется поздний процесс смены орудий труда, происшедший в 1910—1920-ые годы в одном из горных бассейнов Бихарского горного хребта. Этот район населен небольшим венгерским национальным меньшинством и румынами, которые каждое лето ходили на работы в близлежащие места Большой низменности во время жатвы. Эти приходящие наемные рабочие стали раньше применять косу во время жатвы, а затем постепенно и вся деревня, где они жили. Смена орудий труда коренно переобразовала всю технику жатвы. Появились новые орудия труда, новые формы организации труда, иное разделение труда, новые языковые элементы. Поскольку исследуемая территория расположена всего в 40—50 километрах от того района Алфёльда, где косу во время жатвы стали применять раньше всего, встает вопрос, почему там так долго сохранялась техника использования серпа во время жатвы. Население Алфёльда и горных районов в течение многих веков жило в единстве. Это тесное единство лучше всего проявляется в обмене продуктами двух различных территорий, с различными видами производства. Эти две территории поставляли друг другу продукты, совершенно необходимые, жизненно важные. Горный район поставлял дерево, деревянные орудия труда и предметы обихода, соль, известь, огнеупорные гончарные изделие, фрукты, древесный уголь в обмен на пшеницу и жир с Алфёльда. Обмен продуктами происходил на ярмарках, в определенных городах, расположенных

[103] A tárkányi asszonyok még a kb. 300 km-re fekvő Kolozsvárra is gyakran visznek zsákszámra zöldségfélét (paprika, zöldbab, zöldborsó, tojásgyümölcs stb.): Magukéval és másoktól összevásárolt terményekkel kereskednek. Vö.: CSÁK László: *A paprikatermelés munkamenete és műszókincse Bélfenyéren.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (= NyIrK) II (1958) 157—169. — Uő.: *A dinnyetermelés munkamenete és műszókincse Bélfenyéren.* NyIrK. III (1959) 91—98.

[104] A dolgozat néprajzi anyaga 1964-ben gyűjtődött.

на главной линии сообщения. Другой важной связью являлась поставка рабочей силы, сезонные рабочие, приходившие с одной территории на другую. Горный район в течение столетий был густонаселенным, районом, где постоянно наблюдался излишек рабочей силы. Население исследуемой территории по сведениям письменных и устных источников в течение многих веков знало технику жатвы косой, но не применяло ее, ибо по социальным и географическим причинам не было в том необходимости. В конце концов капиталистическая экономическая основа в обществе победила ретроградные силы. Но правда и то, что конкретное развитие всегда многогранно, его никак нельзя свести к одному единственному моменту.

László Kósa:

WIRTSCHAFTLICHE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN TIEFEBENE UND BERGLAND

(Auszug)

Es war ein bedeutungsvolles Moment in der Geschichte der ungarischen Bauernkultur jener, wahrscheinlich in dem 15—16. Jh. abspielende Prozeß, in dessen Verlauf man in großen Teilen der Ungarischen Tiefebene von der Ernte mit Sichel zur Ernte mit der produktiveren Sense übergegangen ist. Auf anderen Gebieten Ungarns, auf den Randgebieten der Tiefebene in den Mittelgebirgen fand eine ähnliche Veränderung erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. statt. Auf den hochliegenden Ackerfeldern des Berglandes und auf einigen isolierten Gegenden hat sich die Ernte mit Sense erst im 20. Jh. eingebürgert. In dieser Studie wird eine solche späte Gerätablösung aus der Zeit 1910—1920 in einem Becken des Bihargebirges beschrieben. Dieses Gebiet wird von einer kleineren ungarischen Volksgruppe und von Rumänen bewohnt, die jeden Sommer nach der Ung. Tiefebene gehen, um als Lohnarbeiter zu ernten. Die Ernte mit Sense haben zuerst die wandernden Arbeiter der ungarischen Dörfer eingebürgert. Allmählich sind dann alle Dörfer zu dieser Methode übergegangen. Dieses Gerätablösen hat die alte, gewohnte Erntetechnik vollkommen umgeformt. Es wurden neue Geräte, neue Formen der Arbeitsorganisierung, andere Arbeitsteilung und neue sprachliche Elemente eingeführt. Da dieses untersuchte Gebiet nur kaum 40—50 km weit von jenem Teil der Ungarischen Tiefebene liegt, wo seit uralten Zeiten mit Sense geerntet wird, stellt sich die Frage, warum die Technik mit Sichel sich so lange halten könnte. Die Völker der Tiefebene und des Berglandes lebten seit Jahrhunderten in Symbiose. Dieses enge Zusammenleben hat sich meistens im Austausch der Produkte der beiden Gebiete verschiedener Kapazität offenbart. Das eine Gebiet hat dem anderen die für die Lebenserhaltung nötigsten Produkte geliefert. Das Bergland hat für das Getreide und Fett Holz, Holzgeräte, Salz, Kalk, feuerfeste Töpferwaren, Obst, Holzkohle gegeben. Der Austausch dieser Produkte fand in den Marktflecken an den Berührungslinien statt. Eine andere wichtige Verbindung der beiden Gegenden haben die wandernden Arbeiter aufrecht erhalten. Dieses Bergland ist, seit Jahrhunderten dicht bewohnt, Entsender der Arbeitskräften. Die Bevölkerung des untersuchten Gebietes kennt der schriftlichen und mündlichen Überlieferung nach schon seit Jahrhunderten die Technik der Ernte mit Sense. Trotzdem hat sie sie praktisch nicht eingeführt, weil sie infolge sozialer und geographischer Ursachen diese Technik nicht nötig gehabt hatte. Schließlich hat doch die wirtschaftliche Grundlage der kapitalistischen Gesellschaft die rückständigen Kräfte besiegt. Es ist aber auch wahr, daß die konkrete Entwicklung immer vielfältiger ist und sich auf ein einziges Moment nicht zurückführen läßt.

Népi méhészkedés a Zempléni-hegyvidék középső részén

Az Északi Középhegység legkeletibb tömbjének, a Zempléni-hegyvidék lakóinak kultúrája igen sokrétű és gazdag.[1] De a természeti szépségekben gazdag vidék kultúrája mégsem mondható egységesnek. A néprajzi képet a földrajzi környezet, az életmódot biztosító gazdasági tevékenység és a nemzetiségi viszonyok sokrétűvé színezik. Az északról dél felé húzódó hegyvonulat déli határán, főleg Tállya és Sárospatak között a nagyhírű, tokaji szőlőkultúra uralkodik a táj felett; míg a hegyvidék keleti és nyugati lankáinak szomszédságában, a Hegyközben és a Hernád völgyében az Alföldhöz húzó földművelő kultúra a domináns gazdasági tevékenység. A települések jórészét a hegyvonulat keleti, déli és nyugati oldalán, az emelkedők lábainál találjuk. Csak a XVIII. században betelepített szlovák lakosság húzódott be a vadregényes hegyek belső völgyeibe. A Zempléni-hegyvidék erdővel fedett belső részét, főleg Háromhuta községtől északra hatalmas erdőség, mondhatnánk úttalan rengeteg foglalja el.

A népi méhészkedés területén vizsgálataimat a Zempléni-hegység nyugati oldalának középső részén, a Hernád-menti Vizsoly és a hegység közepére települt Háromhuta közötti területen végeztem. Ez a vidék mintegy keresztmetszetét képezi a hegységnek. A Hernád-völgyi községek, s azok, amelyeknek határa oda nyúlik ki, földműveléssel foglalkozó, magyar községek: *Vizsoly* (lélekszáma: 1349), *Korlát* (650), *Fony* (965) és *Hejce* (725).[2] E vidék második legnagyobb községe, *Boldogkőváralja* (1177) ugyancsak nagyhatárú, a filoxera pusztítás előtt intenzív szőlőműveléssel is foglalkozó agrár község. Lakossága magyar, némi ukrán keveredéssel. Egy szűk völgyben meghúzódó, 315 lakosú, ugyancsak magyar község, *Arka* népe is jórészt földműveléssel foglalkozik. Igen jó földje a Hernád völgyébe húzódik ki, kisebb erdője — hasonlóképpen mint Boldogkőváralján — szinte minden gazdának van. E két utóbbi község életében, gazdálkodásában már jelentős szerepet játszik az erdő közelsége. Minél tovább haladunk keleti irányba, a hegység belseje felé, annál jobban adja át a földművelés a helyét a nagykiterjedésű erdőkhöz kapcsolódó, fakitermelő, fafeldolgozó, állattenyésztő és erdei gyűjtögető tevékenységnek. *Baskó* (698) lakóinak életében még egyenlő szerepet

[1] L. idevonatkozóan Szabadfalvi József: *A Zempléni hegyvidék népi kultúrájának kutatásáról.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV. Miskolc, 1964. 115—117. — Balassa Iván: *Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között.* Sárospatak, 1960. E munkák az eddigi néprajzi kutatásokat is összefoglalják.

A Zempléni-hegyvidéken a méhészkedés kutatását a Magyar Tudományos Akadémia tervmunkájának keretében végeztem.

[2] A községek lélekszámára vonatkozó statisztikai adatok: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye fontosabb statisztikai adatai*, 1956. Miskolc, 1957.

játszik az erdő és a földművelés. A hajdani regéci uradalom két községe, *Mogyoróska* (350) és *Regéc* (354) lakossága kevés, hegyoldalakon meghúzódó szántóföldd el és jelentős erdővel rendelkezik. Létalapjukat korábban a fakitermelés, fafeldolgozás biztosította, újabban igen jelentős jövedelmük van erdei gyűjtögetésből (gomba, mogyoró, szeder, csipke, som stb). Mogyoróska és Baskó eredetileg ukrán telepítésű, Regéc magyar falu. E községektől keletre, a hegység közepén, hosszú, keskeny völgyben húzódik meg, az egymástól 2—3 kilométerre eső, három kis szlovák falu, *Óhuta*, *Középhuta* és *Újhuta*, amely 364 lakosával újabban *Háromhuta* néven alkot közigazgatási egységet. Földművelésre alkalmas földjük alig van, lakói erdei munkából, fafeldolgozásból élnek, illetőleg az 1920-ig fennálló üveghutában dolgoztak.[3]

Területünkön a földrajzi környezet, a gazdálkodás rendszere és a nemzetiségi viszonyok igen sokszínűek. A társadalmi helyzet viszonylag egységesebb. Nagyarányú vagyoni és társadalmi rétegződés csak Vizsolyban és Boldogkőváralján volt, jelentősége erősebben hat a földműveléssel foglalkozó községekben. A belső területeken homogénabb mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi kép.

„A méhészet kultiválására megyénk igen alkalmas, miután folyóknak, erdő-vágásoknak, lapály-réteknek bővében vagyunk. . . . A méhcsaládok száma tekintetében Zemplén a megyék közt — az 1888-diki adat szerint a 46-ik helyen áll." — írja a megyei monográfiában Ballagi Géza.[4] A múlt század végi források Abaúj megyére vonatkozóan kiemelik a gazdag méhlegelőket s megemlítik, hogy a megyében 5000 q mézet termelnek évenként.[5] Korponay János is hangoztatja a terület alkalmasságát, s ismeretlen forrás alapján azt írja, hogy Abaúj megyében 8940 kaptár méh van, melynek jövedelme évi 6800 mázsa méz.[6] A statisztikai összeírások a következő adatokat tartalmazzák Abaúj és Zemplén megye határán fekvő községeink méhészetének intenzitására: [7]

Községek	A méhcsaládok száma 1897	1935
Arka	3	**16**
Baskó	50	**38**
Boldogkőváralja	38	**43**
Fony	49	**74**
Háromhuta	26	**49**
Hejce	21	**68**
Korlát	29	**48**
Mogyoróska	30	**30**
Regéc	22	**8**
Vizsoly	71	**66**

[3] Az egyes községeket a szövegben a következőképpen rövidítem: Arka = *A.* — Baskó = *Ba.* — Boldogkőváralja = *Bo.* — Fony = *F.* — Háromhuta = *Hh.* — Hejce = *H.* — Korlát = *K.* — Mogyoróska = *M.* — Regéc = *R.* — Vizsoly = *V.*

[4] Ballagi Géza: *Zemplén vármegye közgazdasági állapota.* Klny. a Közgazdasági és Közigazgatási Szemle 1892. évi kötetéből.

[5] Szinnyei János—Borovszky Samu (szerk.): *Abaúj vármegye és Kassa.* Magyarország megyéinek és városainak monográfiája. Bp. 1896. 410.

[6] Korponay János: *Abaújvármegye monographiája.* I—II. Kassa, 1877—1880. 303.

[7] *Magyar Statisztikai Közlemények*, XV. kötet. Bp. 1897. 317, 321, 429. — 100 kötet 1937. 317, 389.

A statisztikai adatok — minden valószínűség szerint — nem a valóságos helyzetet jelzik. Legfeljebb akkor, ha ősszel, ill. tél elején végezték a felmérést, amikor a helyi méhészek a kasos méhek nagyobb részét elpusztították, s méhesenként csak 3—4 családot hagytak meg. A statisztikai adatok szerint, ha községenként egy-egy méhészre csak 10 családot számítunk is, csak 2—5 méhész élt egy községben. A községek lakóinak emlékezete szerint a méhészkedés sokkal intenzívebb volt. A századforduló idejére még jól visszaemlékező, legidősebb emberek szerint alig volt olyan udvar, amelyikben nem lett volna méhész vagy az eresz alatt polcon ne állt volna néhány kas. Ezt a leghatározottabban Baskón, Fonyon, Mogyoróskán, Regécen és Vizsolyban állították. A méhészkedés széleskörű ismeretére utal az is, hogy — különösen a hegyvidékhez közelebb eső községekben *(M. R. Hh.)*, szinte mindenki ért valamelyest a méhészethez, de különösen az erdei méhes fák kereséséhez és kirablásához.

Egyes községekben igen jelentős volt a szerepe a méhészkedésnek. Nemcsak a család ételeinek édesítőszere, orvossága volt a méz, hanem az őszi lefojtás után a vándor sonkolyosoknak eladott *sonkoly* árából fizették ki évi adójukat. „Mindig ki tudtam fizetni az adómat a mézből régen" *(F.)*; „Ősszel eladtuk a kifojtott *köpük* mézét és az adóba tettük" *(M.)*. E szokás majdnem minden községben ismeretes volt.

A méhészkedés súlya az elmúlt két-három évtized alatt, egyrészt minden községben 1—3 olvasottabb, értelmesebb méhész kezébe kezdett összpontosulni, akik fokozatosan kezdték meghonosítani a kaptáros méhészkedést. Másrészt a mezőgazdasági termelőmunka intenzitásának emelkedésével s a méhlegelők csökkenésével, valamint a versenyképtelenség miatt erősen megcsökkent az ún. „hagyományos méhészkedés." A korábbi, nagyobb arányú méhészkedést csak számos omladozó méhes jelzi.

A gyéren rendelkezésünkre álló történeti adatok is arra utalnak, hogy intenzív volt itt a méhészkedés az elmúlt századok folyamán is. Tokaj várának 1601. évi összeírása szerint a méhes a virágoskertben, Sárospatakon a mandulaskertben, Szerencsen a veteményeskertben volt. Szerencsen az 1648. évi összeírás szerint szalmával fedett *méhkelence* állott. Az 1655. évi sárospataki összeírások *faköpű*ket és *gyékényköpű*ket emlegetnek.[8] I. Rákóczi György Abaúj-Zempléni uradalmainak gazdasági iratai is utalnak a méhészkedésre: 1634-ben a makovicai uradalomban, Kurima oppidumban a *méheskert*ben *méhkelence* s benne 31 *köpű* méh és 19 üres köpű volt. Alsó Svidniken méheskertben 37 méhes és 30 üres köpű, Felsővadászon 1641-ben 47 tele és 37 üres köpű állt.[9] A regéci és sárospataki uradalmaknak a XIX. sz. elején is volt méhese. A mintegy 30—60 „méhanyát" Telkibányán tartották. A méhcsaládok egy részét ősszel rendszeresen „kiütötték". 1825 szeptemberében pl. 16 méhcsaládot fojtottak le.[10]

Abaúj és Zemplén megyék népi méhészkedéséről csak nagyon szűkszavú közléseink vannak. Az 1920—30-as évek gazdasági folyóirata, a Zempléni Gazda évfolyamaiban Éberlein Antal közölt a népi méhtenyésztésre is utaló, szűkszavú adatokat főleg a teleltetésről, a méhek hasznáról és a vándorló méhész-

[8] Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból.* Bp. 1961. 200—201.

[9] Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648).* Bp. 1954. 80, 93, 95—96, 111, 112.

[10] Oláh József: *A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében.* Agrártörténeti Szemle IV (1962) 257.

kedés előnyeiről.[11] Tagán Galimdsán Pusztafalu gazdálkodásáról írott tanulmányában röviden beszámol a község méhészkedésének néhány jellegzetességéről is.[12] Ezeken kívül csak Balassa Iván hegyközi[13] és Ujváry Zoltán háromhutai[14] erdei méhvadászatról írott közléseire hivatkozhatunk.

A méhészek

Egy-egy vidék népi méhészkedését legjobban a lakosság szakismeretének volumenje határozza meg. A Zempléni-hegység népének méhészkedési gyakorlatába a szakszerű méhészeti ismeretek alig hatoltak be. A tudásanyag lényegében máig hagyományosnak mondható. A falvak régi, tanult emberei (pap, tanító, jegyző) sem voltak itt úttörői a méhészkedésnek. Mogyoróskán a századforduló utáni években élt ugyan egy tanító, de az is *odó*ból készült *faköpű*ben tartotta méheit. Méhese sem volt, az egész kertje tele volt a faköpűkkel. Napjainkban is községenként 1—3 szakszerűbben, kaptárakkal dolgozó méhész van. Méhészeti tanfolyamok sem voltak. Csak 1933-ban a vidék legnagyobb községében, Boldogkőváralján a tanító és az állatorvos tartott „gazdasági tanfolyamot". Itt esett szó többek között a méhészetről is. A tanfolyamon hallottak pl. arról, hogy a méhek legelőit, valamint a kirepülésük távolságát meg lehet figyelni: A röplyuknál meg kell pontozni a méhek hátát s többen figyelik a határ különböző pontján. „Itt ezt nem próbáltuk ki. Ez csak a méhészeknek való" — mondotta Majoros József boldogkőváraljai méhészkedő gazda. Vidékünkre még vándor „méhészoktató" sem vetődött el. Méhészkönyveket és folyóiratokat sem tanulmányoztak. Csak tíz-húsz évvel ezelőtt egy-egy vizsolyi és fonyi méhész, valamint a mogyoróskai Kosecki József járatott időnként méhészeti szaklapot, forgatott méhészkönyvet. A vizsolyi méhészek kezén 1952-ben még Tóth Imre: *A méhészet kézikönyve* (Budapest, 1874.) járt körbe. Középhutára az elmúlt években került egy példánya Örösi Pál Zoltán egyik méhészkönyvének. A legtöbb méhész még most is azt tartja, hogy a méhészkönyvekből nem lehet tanulni. „Gyakorlatba kell vele foglalkozni. Méhészkönyvekből csak gyengén lehet tanulni" *(R)*. A szakmunkákban olvasottak is erősen keverednek a hagyományos tudásanyaggal. Az említett méhészek kezdtek hozzá, lényegében az utóbbi 20—30 esztendőben a kaptáros méhészkedés meghonosításához. Akadályozta a szakszerű méhészkedés korábbi elterjedését az is, hogy a századforduló táján még sok volt az analfabéta, az olvasó ember azonban még most sem sok. A gazdasági élet súlya az erdőre és a szerény szántóföldre irányul s a méhészkedés csak kedvtelés, s a saját háztartásukat látják el mézzel. Nem ismerik a vándorméhészkedést sem, csak hallottak róla. Csak a vizsolyi méhészek viszik el kaptáraikat akác- és repcevirágzáskor Hidas- vagy Hernádnémeti melletti erdőkbe. Itt többen együvé telepednek s felváltva vigyáznak és kezelik a méheket. Egy fonyi méhész egy alkalommal Korlátra vitte át a méheit, de nem sikerült a vándoroltatás. A vidék többi községében még senki sem vitte el más területekre méheit. Ennek legfőbb oka az, hogy a legtöbb méhcsalád még mostanában is szalmakasokban található.

[11] Éberlein Antal közlései a Zempléni Gazda 1933., 1934. és 1935. évi kötetéből.
[12] Tagán Galimdsán: *Pusztafalu gazdálkodása.* NÉ XXXI (1939) 153—154.
[13] Balassa Iván: *A vad méh befogása Abaújban.* NK II (1957) 148.
[14] Ujváry Zoltán: *Niektoré údaje k etnografickému štúdiu juhozemplinskej slovenskej obce Háromhuta (Mad'arsko).* Slovenský Národopis VII. Bratislava, 1959. 250—251.

A méhcsaládok belső életéről, munkájáról és természetrajzáról ismereteik igen hiányosak. A legtöbben csak annyit tudnak, hogy van *dolgozó*, vagy *munkás*, *here* és *anya*, ill. *királynő* s ezeket meg tudják egymástól különböztetni; a dolgozó feladata a mézgyűjtés, az anyáé a petézés, a here szerepe pedig az anya megtermékenyítése. Ezen túlmenően, ismereteik csak esetleg újabban hallott, de sokszor meg nem értett „tudásból" áll. A fa köpűkkel és kasokkal való méhészkedés ismeretanyaga érthetően nem is lehet ennél több. Nem áll módjukban megfigyelni a méhcsalád belső életét. „Sokan csak annyit tudnak, ha rajzik, akkor befogják" — mondotta az egyik fonyi adatközlőm. Csak azok méhészkednek ésszerűbben és tudnak többet, akik már kaptárakkal méhészkednek, de sokszor ezek sem a kezükben járt méhészeti irodalom egy-egy, már nem korszerű darabjából gyarapították tudásukat, hanem inkább saját tapasztalatukból. A lépek kiemelése ad lehetőséget a méhcsalád életének elleséséhez. A kaptáros méhészek vannak csak tisztában azzal pl., hogy ugyanazon petéből kel ki az anya, here és a dolgozó s a sejtforma és a táplálás neveli azzá ami lesz, s pl., hogy az anya egyetlen alkalommal párzik egész életében. Készítenek már műlépet s kicserélik a már megöregedett anyát. Alaposabb, szakszerűbb ismeretekkel a tíz községben csak kb. 7—8 méhész rendelkezik.

Megtalálhatók a nyomai a hiedelmeknek és babonás szokásoknak is: Mogyoróskán méheket nem szívesen adtak el, „mert akkor eladja a szerencséjét". Vizsolyban méhet alsó szomszédnak adhattak, de felsőnek nem. „Nem szabad felfelé adogatni a méhet." A legérdekesebb adat azonban a boszorkányos, ördöngős tudománnyal rendelkező méhészekre található: „Akinek boszorkányos tudása van, tud a méheknek parancsolni. Rá tudja küldeni a szomszéd méhesére, hogy azt megrabolják" *(M)*. Göncruszkán évtizedekkel ezelőtt élt egy olyan méhész, aki azt mondta, hogy el tudja csalogatni méheiket. Titkon bevallotta valakinek, hogy a tudománya abból származik, hogy „egy méhanya feje van az ujjába beforrasztva" *(F.)*. „Akinek ördöge van, az az anyát csalja el s utána megy az egész raj. Egy alkalommal jött egy raj, mindenki elszaladt előle. Az ördöngös méhész úgy fogja meg, hogy feltart egy dudvát, erre leszáll, s belemegy a nadrágjába" — mondták Arkán. Vizsolyban a következő történetet jegyeztem fel: „Szopka Andrásnak lopták a kasát. Ezt megtudta, megérezte s meg tudta azt csinálni, hogy a tolvaj nem tudott elmenni, amíg le nem ment a méheshez s el nem engedte." Az ördöngös méhésznek még az is a tudományához tartozott, hogy „valamiképp rá tudták venni a méheket arra, hogy ne pusztuljanak el olyan hamar" *(V.)*. A rajzás, méhbefogás és etetés esetében is több babonás szokás él az idősebbek emlékezetében.

Az ördöngös méhész hit az elmúlt két-három évtizedben keveredett a szakszerű méhészeket körülvevő, téves elképzelésekkel: *Boszorkánynak* tartották az öregek, pl. aki „könyvek szerint méhészkedett". Ilyen vélemény leginkább a mogyoróskai Kosecki József körül keringett. Azt mondták róla, hogy egy kaptártól elvesz annyi mézet, mint más 10 kastól, mert a kasos méhekre *rákülди* méheit, s elraboltatja azt, amit azok gyűjtöttek. Amikor látták, hogy átdobolja a kasos méheket ugyancsak azt mondták, hogy boszorkány, mert úgy *át tudja hajtani*, hogy meg sem csípi. (A teli kast elhagyó méhek megszívják magukat mézzel s ilyenkor nem csípnek.) Amikor hozzákezdett a kaptáros méhészkedéshez, neki nem adtak el sokáig méhet. Egy időben pedig azt fogták rá, hogy a mák azért pondrós, mert a méhei beköpik *(M.)*. Az 1930-as évek közepétől már ugyancsak okszerűen méhészkedő vizsolyi Fazekas Andrásnak sem szívesen adtak el méhet. Arkán és Boldogkőváralján, még az udvarba sem szerették beengedni,

azt mondták, hogy elviszi a hasznát, vagy azt, hogy megnézi a méheket és azok elmennek utána.

A Zempléni-hegyvidék falvaiban még más babonás szokások is ismeretesek: Vizsolyban emlékeznek arra, hogy régen a tavaszi kiröpüléskor a méhest *körüljárták* és *felszentelték*. (Sajnos idevonatkozóan már bőségesebb felvilágosítással nem tudtak szolgálni.) Boldogkőváralján a templom tornyában a bejárat felett egy méhcsalád él, amelynek rajját már többször sikerült befogni. A méhek oda kerülését a következőképpen mondták el: „Egy boldogkőváraljai ember Máriapócson oda ajánlott egy *köpü* méhet, ha betegsége meggyógyul, s nem tett eleget ígéretének, s a méhecske kirajzott a templom tornyába. Az Isten megmutatta, hogy az ide való, ő meg visszakapta a betegségét" *(M.)*. Középhután a méhesekbe régen keresztet vagy szentképet tettek, „ahol az a kép van, azon áldás van".

Igen érdekes hagyománya él a méhek antropomorfizmusának. A régi öregektől a mai utódok mindig azt hallották, hogy a méheket nagyon meg kell becsülni, mert „*a méh nem megdöglik, hanem meghal mint az ember*" *(M.)*. Arkán a következőképpen fogalmazták meg: „*A méhek elhalnak, elpusztulnak úgy mint az ember.*" Háromhuta szlovák lakosai körében is ugyanígy él a hagyomány: „*A méh nem megdöglött, hanem meghalt.*"

Nagyon hiányosak ismereteik a méhek betegségeiről is, Regécen és Arkán az idős emberek egyáltalában nem tudnak róla semmit. Azt mondják, „csak elpusztul". Háromhután pl. mindig csak az első rajokat hagyták meg a következő évre, mert „az öregje pusztul". Mogyoróskán, Vizsolyban és Boldogkőváralján is csak az olvasottabb méhészek — könyvekből és egymástól — ismerik már a méhbetegségeket. A méheket pusztító állatokról — mivel ezeket módjukban áll megfigyelni — a kasos méhészek is többet tudnak. Érdekessége viszont, hogy minden községben azonos az idevonatkozó ismeret: A *szipoly* és a *lepke* bemegy a kasba és a petéit berakja, s ezek behálózzák az egész méhház alját. A *lepke* (moly) nyáron a gyenge családhoz búvik be, petéi kikelve behálózzák mint a *ponkháló*. Ebbe belegabalyodva pusztulnak el a méhek. Az erős családdal azonban nem bír el a moly. A madarak közül pusztítja a méheket a fecske, veréb, *zsóna* (harkály), a kis fekete *cigánymadár*, cinke és a darázs. A fecske és veréb a levegőben kapja el a méheket, a cinke és a harkály pedig télen kivágja a kas oldalát és ott szedegeti ki a méheket — mondják a méhészek.

A néprajzi irodalomban ismert, hagyományos babonás eljárások jó része a Zempléni-hegyvidék középső részének nyugati lejtőin élő nép körében ismeretlenek. A farkasgége, farkasfog, csukafog, bárányvagyapjú, báránytej, kakasvér stb. méheket erősítő vagy szelídítő, analógiás varázslata teljesen ismeretlen.[15]

A Zempléni-hegyvidék falvaiban inkább a *boszorkányos-*, *ördöngösméhész* hiedelem uralkodik. A méhtolvajt megkötő, tudós méhész alakja hasonlóságot

[15] *A magyarság néprajza*,[2] IV. 209.; Györffy István: *Farkasgégén eresztett*... Ethn. XLIII (1932) 83—85. — Gunda Béla: *Farkasgégén eresztett*... Erd. Múz. L (1945) 101—104. — Berze Nagy János: *Farkasgégén eresztett*. Ethn. XLIX (1938) 330—334. — Moór Elemér: *Az állattartással kapcsolatos szokások, hiedelmek és babonák Rábagyarmaton*. Ethn. XLIV (1933) 57—64. — Szabadfalvi József: *Méhészkedés a szatmári Erdőháton*. Ethn. LXVII (1956) 471—472. — Lükő Gábor: *Régimódi méhészet Moldvában*. NÉ XXVI (1934) 48. — Balassa Iván: *Adatok a régi erdélyi méhészethez*. Erd. Múz. LI (1946) 128. — A különböző méhészbabonák a XVII—XVIII. méhészkönyvekben is megtalálhatók: Hofer Tamás: *XVIII. századi méhészhiedelmek*. Ethn. LXII (1951) 160—161. — Pálfy Lőrinc: *Erdélyi méhecske*. Kolozsvár, 1762. Horhy Miklós méhészkönyvének egy XIX. század végén még közkézen forgó példánya is megemlíti: Kovács János: *A méhekrül való hasznos beszéd*. Ethn. II (1891) 20.

mutat az ördöngös kocsiséval,[16] bár már a méhészeti irodalomban a XIX. sz. első felében is előfordul.[17] A szelídebb, gyengébb családokat megtámadó és megdézsmáló, rablóméheket már a régi méhészirodalom is nyilvántartja.[18] Az a hit, hogy a rablóméheket tudós méhész küldi, elég általánosan ismert a magyar méhészeti irodalomban.[19] Élénken él a vidékünk lakóinak tudásanyagában a méheladást tiltó hagyományos hit. Ez is széles körben ismert a népi méhészkedésben.[20] A méhes körüljárással való megóvása is említést nyer már a XVIII. századi méhészkönyvekben is.[21]

A méhek antropomorfizmusának hite lényegében egyedülálló a magyar néprajzi irodalomban, de kapcsolatba hozható azzal az Eger környéki adattal, mely szerint a méhet az Isten, a legyet pedig az ördög teremtette,[22] s erre utalnak a Baranya megyei feljegyzések is, amelyek szerint a méhek Jézus sebéből, Szűzmária könnyéből stb. származnak.[23] Ennek a hitnek az analógiáját megtaláljuk Európában több helyen, de ismeretes volt az európai klasszikus kultúrákban és egyes szibériai népeknél is.[24]

Erdei méhkeresés és mézzsákmányolás

A Zempléni-hegyvidék nyugati lejtőjére települt községeket még napjainkban is hatalmas, összefüggő erdőségek veszik körül. Csak a Hernádhoz közel eső községeknek nincsen erdője. Ezekben szinte ismeretlen az erdei méhkeresés és méh-, illetőleg mézzsákmányolás. Vizsolyban pl. igen ritkán, csak a Hernád mellett levő fűzfák odvaiban meghúzódó méhek mézét szedték ki, vagy a méheket vitték haza és tenyésztették tovább. A belső, hegyes, erdős területek, jórészt bükk és tölgyerdői jó lehetőséget teremtettek az odvakban élő méheknek. Egy-két évtizeddel ezelőtt általánosan gyakorolták, és még napjainkban is megesik, hogy a községek lakói a méhes fákat megkeresik s vagy a mézüket rabolják el, vagy hazahozzák a kivágott fatörzsdarabot s abban a méheket udvarukban továbbtenyésztik.

A méhkeresésnek csapdába fogott méhek repülését követő, klasszikus módja is ismeretes. Mogyoróskán és Regécen említették, hogy virágos erdei tisztáson edénybe vagy földbeszúrt háromágú botocskára lépet vagy cukrot tesznek, s megvárják míg a méh rászáll és teleszívja magát. (A méh visszaérkezéséből is következtet a méhes fa távolságára.) A méhek ezt követően csapatostól érkeznek a zsákmányra, ezekből néhányat kis dobozba megfog s a méh repülési irányába elindul. Majd útközben ki-kienged egy-egy befogott méhet s így keresi meg a méhes fát. Ha elvéti az irányt, ismét befog az előbbi módon méheket s tovább folytatja a nyomozást míg meg nem találja a méhes fát.

[16] Vö. Ferenczi Imre: *Az ördöngős kocsis alakjának néhány kérdése.* Ethn. LXVIII (1957) 56. skk.

[17] Szentpétery Samu: *Még egyszer oka méhészetünk hanyatlásának.* Magyar Gazda, 1843. 949.

[18] *Mezőgazdasági nefelejts.* Magyar Gazda, 1843. augusztusi szám.

[19] *A magyarság néprajza,*[2] IV. 209. — Moór i. m. 64.

[20] Idevonatkozóan csak *A magyarság néprajzára*[2] (IV. 210) és Hofer Tamás adataira hivatkozom (i. m. 164).

[21] Hofer i. m. 164.

[22] Benkóczi Emil: *Egervidéki babonák.* Ethn. XVIII (1906) 251.

[23] Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs, 1940. II. 613. 622.

[24] Berze Nagy i. m. 622. Vö. még Hoffmann-Krayer, E.—Bächtold-Stäubli, Hans *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens,* I. Berlin—Leipzig, 1927. 1226. skk.

A méhkeresést titokban csinálják, nehogy más is tudjon a megtalált fáról. Régebben inkább az volt a szokás, de még napjainkban is előfordul, hogy amikor megtalálják a méhes fát, nem szedik ki a mézet vagy a méheket, csak ősszel, amikor már sokat gyűjtöttek. A fát nem jelölték meg, hanem a fához vezető úton vagy ösvényen jelölik meg az irányt vagy megszámolják a fákat a legközelebbi úttól vagy tisztástól, esetleg megjegyezhető helytől. Ősszel felkeresik a méhes fát, *büdöskő*vel (kén) kifüstölik a nyíláson át a méheket, baltával kibővítik az odú nyílását s kézzel kiszedik a lépeket, s a magukkal hozott edényben viszik haza. Ha magasan van a méhcsalád, létrát is visznek magukkal. Megtörténik az is, hogy nemcsak a mézet viszik haza, hanem az odú nyílásának betapasztása után, az üreg aljának és tetejének kikopogtatása után elfűrészelik, *ponyus*ba kötik s hátukon, ha nehéz, szekérrel viszik haza. Otthon az *odú*ból vagy átdobolják a méheket vagy továbbtenyésztik benne. Az odúkat később kitisztítják kívül és belül, a tetejét bedeszkázzák s tovább is használják. A régéci Doros Ferenc már nem használt méhesében még 1961-ben is volt három *odú*. Ezek közül egyet 1952-ben hoztak haza méhekkel együtt az erdőből.

A többi községben méhcsapda használatára nem emlékeznek. Megeshetik, hogy az említett módról csak hallomásból szereztek tudomást vagy méhészirodalomban olvastak róla. A hagyományos és az olvasottakból szerzett tudás annyira összeötvöződött, hogy nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy ez régi eljárás, vagy olvasmányaik alapján próbálkoztak meg az ilyen méhkeresési móddal. Arra azonban a legidősebbek is emlékeznek, hogy a méhkeresés évtizedekkel ezelőtt nagyobb arányú volt s rendszerint két-három ember járt együtt, s a zsákmányon megosztoztak *(M.)*.

Regécen, Baskón, Háromhután, Arkán és Fonyban az általánosan ismert erdei méhkeresés és mézrablás a következőkben összegezhető: Az erdőket járók, erdei munkások, az intenzív erdei gyűjtögetéssel foglalkozók találtak rá a méhes fákra. „Az erdőkben mászkálva hallja az ember, hogy zümmög. Figyeli a fákat s megleli. Csak így akadtak rá a méhes fákra." A tavasszal vagy nyáron megtalált méhes fát csak ősszel szedik ki. Igyekeztek addig titokban tartani, mert aki rátalál — a szokásjog szerint — nyugodtan kiszedhette. „Nem azé a madár aki megleli, hanem aki kiszedi" *(M.)*. Az első megtaláló Baskón baltával megjegyzi a fát, s a megkereséséhez vezető utat egy-egy fa oldalán. A többi községekben csak az odavezető utat jelölik meg.

A méhvadász felszerelése balta, vödör, kén és létra. A megtalált méhes odút a fatörzsön felmászva vagy létrával közelítik meg, és *büdöskő*vel *(anslág*, Boldogkőváralja — a szőlőtermesztés hatása) lefojtják, a lyukat előzőleg avarral, ronggyal vagy sárral elzárják, majd baltával megbővítik a nyílást és kézzel, kanállal vagy meghajlított pengéjű késsel vágják ki a *sonkoly*t. Arkán a méhek hazahozatala, a hetven évnél idősebb Vereb József szerint nem volt szokásban, csak az odú alját fúrták meg s *anslág*gal megölték a méheket s a mézet vederbe, régebben fa *kupá*ba rakták és hozták haza. Egyes községekben valóságos kikerekített történeteket mondanak el egy-egy eredményes mézrablásról: Mogyoróskán említettek két erdőkerülőt, akik olyan méhes fát találtak, hogy egy hordó méz volt benne.

Az erdőkben talált méhek otthoni továbbtenyésztése szokásban volt Baskón, Fonyon, Háromhután, Mogyoróskán és Regécen. Ez esetben rendszerint estefelé vagy hajnalban az odúban levő méheket leginkább avar vagy rongy füstjével elkábítják, az odú nyílását, mint a lefojtáskor betapasztják, kikopogtatják az ódú nagyságát s fűrésszel elvágják a fát az odú felett és

1. kép. Kertben álló méhkasok. Középhuta/Háromhuta — Szabadfalvi József felv.

alatt. Ha magasan van az odú, akkor az egész fát kidöntik. Ha elvétik az elfűrészelésnél, vagy kidöntésnél a méhek el akarnak szabadulni, kénnel lefojtják és csak a mézet viszik haza *(Ba.)*. Középhután még 1961-ben is hoztak az erdőből úgy méhet, hogy a kivágott odúból kasba seperték bele a kissé megkábított méheket és ruhával körülkötve hozták haza, s otthon továbbtenyésztették.

A méhes fák keresése és kifosztása a hegyvidék keleti lejtőjén is szokásos. Hasonló eljárást ír le a szomszédos Nagyhutáról Balassa Iván,[25] Pusztafaluról Tagán Galimdsán[26] és Háromhutáról Ujváry Zoltán[27] is.

Erdős területeken, ahol az odvas fák természetes lakást biztosítottak a méheknek, általában ismeretes volt a méhes fák megkeresése és kifosztása. A legtöbb fatörzsből készült *bodon* ilyen

2. kép. Méhes. Mogyoróska — Szabadfalvi József felv.

[25] Balassa i. m. (1957) 158.
[26] Tagán i. m. 153—154.
[27] Ujváry i. m. 250—251.

módon került a méhészek kertjébe, méhesébe. A méhvadászatot az egész magyar népterületen űzték. Egyes területeken ki is alakult a méhfogásnak egy egész kifinomult módja. Az erdei tisztásokra kitett mézen befogott méhek vezették el a keresőket a méhes fához. A méhkeresés egyik legfontosabb eszköze a marha szarvából készített kis csapda.[28] A méhesfák befogott méhekkel történő megkereséséről tudósítanak már a XVIII—XIX. századi méhészkönyvek is.[29] Hasonló eljárással, kitett mézen befogott méhek repülésének nyomán keresték a méhesfákat a bihari Réven,[30] Erdélyben több helyen,[31] a szilágysági Bükkben, Székelyvarságon,[32] Magyarlétán,[33] a szatmári Erdőhát falvaiban,[34] és a Börzsöny hegységben.[35] A megtalált méhes fák kirablása ismeretes a Szatmár megyei Szamosháton,[36] a Bakonyban, Göcsejben,[37] az Őrségben, az Ormánságban,[38] Domaházán, a Nógrád megyei Lapujtőn és a Heves megyei Nagyvisnyón.[39] Az erdei méhkeresés és zsákmányolás az emberi művelődés ősi hagyománya. A kőkorszaktól, a klasszikus európai kultúrákon át, az európai és ázsiai népeknél számos helyen ismeretes.[40]

Méhesek és méhlakások

A méhesek a Mogyoróskát körülvevő községekben az udvar végében levő kis kertekben állnak. Egyedül Baskón emlékeznek arra, hogy kb. 35 évvel ezelőtt egy méhész a községtől északra kb. 6 km-re egy *slak*kon (erdei tisztás), helyezte el méheit. Mivel azonban többször megdézsmálták a méheket, s kezelni sem lehetett jól a méhest — néhány év után — hazahozta a portájára. A méhesek elhelyezése esetében némi különbséget figyelhetünk meg az idősebbek és a

[28] Gunda Béla: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, 1956. 66 skk.

[29] Gedde, János: *Angliai méheskert* . . . Eger, 1759. 155—156. — Pethe Ferenc: *Természet história és mesterségtudomány*. Béts, 1915. 6—7. — Implom József: *Vadméhkeresés*. Népünk és Nyelvünk VII (1935) 241. — Györffy István: *Vadméhkeresés Biharban*. Népünk és Nyelvünk VII (1935) 126. — Szigeti Gyula: *Méhész-Könyv*. Nagyenyed, 1763. 7. — Handerla György: *Új Méhész, vagy is a méheknek magyar hazánkhoz alkalmazott gondviselése*. Pozsony, 1819. 159—160.

[30] Györffy i. m. (1935) 126.

[31] Ványalós Miklós: *Erdély méhészetének története*. Kolozsvár, 1912. 31—33.

[32] Tagán Galimdsán: *Erdei méhkeresés Székelyvarságon*. NÉ XXXIII (1935) 332—333. — Nagy Barnabás: *Méhészkedés a szilágysági Bükkben*. Szakdolgozat a debreceni egyetem Földrajzi Intézetében. No. 8923. Kézirat.

[33] Gunda i. m. (1956) 69—71.

[34] Szabadfalvi i. m. 452—454.

[35] Gönyey Sándor: *Ősfoglalkozások a Börzsöny hegységben*. NÉ XXVII (1935) 97.

[36] Sőregi János: *Vadmézszerzés a tilosban*. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1934. 101. — Szabadfalvi i. m. 453—454.

[37] Vajkai Aurél: *A Bakony néprajza*. Bp. 1959. 26. — Vajkai Aurél: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Bp. 1959. 29—30. — Bödei János: *Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához*. NÉ XXXV (1943) 86—87.

[38] Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása*. Bp. 1943. 20. — Kiss Géza: *Ormánság*. Bp. 1937. 69.

[39] Molnár Balázs: *Méhkeresés és méhzsákmányolás Domaházán*. Ethn. LXVIII (1957) 483—384. — Molnár Balázs: *Bee-seeking and Honey-Gathering in Domaháza*. Acta Ethn. XIV (1965) 376—483. — Nagy Benjámin gyűjtése az Egyetemi Néprajzi Intézet (Debrecen) adattárában, No. 27. l. — Fényes Dezső: *Méhkereső*. NÉ XXVI (1943) 104—105.

[40] L. idevonatkozóan Gunda i. m. (1956) 72—73. — Gunda Béla *Ethnographica Carpatica* (Budapest, 1966. 205—246) c. munkájának méhészkedési fejezetében feldolgozta az erdei méhkeresés és mézzsákmányolás magyar és európai problematikáját, s vázolja a kultúrtörténeti hátteret is.

fiatalabbak között. Arkán, Mogyoróskán, Fonyban és Vizsolyban az öreg méhészek északnak háttal állított, dél felé néző méhházakat építettek. Az utóbbi két-három évtized óta azonban már inkább délkeleti s ritkábban délnyugati irányba állították. Azt tartják, hogy a méheseket a reggeli és délelőtti napnak kell melegítenie, de már az erősebb, déli és délutáni nap a szükségesnél jobban felmelegíti a kasokat. Természetesen hozzájárul ehhez a domboldalakon fekvő szűk porták elhelyezési lehetősége is. Háromhután pl. az apró udvarokon csak arra ügyelnek, hogy szélmentes helyen legyen. Mogyoróskán is, valószínűleg a helyhiány miatt, építették egyesek a méhesüket a ház végébe, az eresz meghosszabbítása alá.

A méhlakások elhelyezésénél Háromhután találjuk meg a legarchaikusabb módokat. A szűk völgyben meghúzódó három kis község házai végében, a hegynek dűlő kis kertecskék majd mindegyikében 2—4 kas méh van elhelyezve földbe vert cölöpön álló deszkán. A kasok tetejére egyszerű fedél vagy csak szurkospapír van borítva (1. kép). Ugyancsak jobbára a szlovák eredetű községekben fordul elő, hogy a ház eresze alá, polcra állítanak néhány kast. Megfigyelhető ez pl. a hegyvidék keleti lejtőjén meghúzódó két szlovák faluban, Kishután és Nagyhután is.

A méhesek közül a legrégebbi típusúak a következőképpen készülnek: 4 vagy 6 oszlopot *(tartófa* vagy *régely)* négyszögletesre ácsolt *talp*ra állítanak, esetleg leástak a földbe, ezekre 2—3 *póc*nak, *tartófá*kat szegeztek, a tetejét leginkább a hátsó rész felé csorgósan, a házfedés módjára zsúp *kicská*kkal fedték (2—3. kép). Ilyen *szinke* (szín) típusú méhesek találhatók még Mogyoróskán és Regécen. Az így megépített méheseket kb. 30—40 évvel ezelőtt (Arkán pl. 1934—1936 körül) hátul és két oldalon vesszővel befont és betapasztott *patics* fallal látták el. Vizsolyban, Fonyon, Regécen és Mogyoróskán ugyanebben az

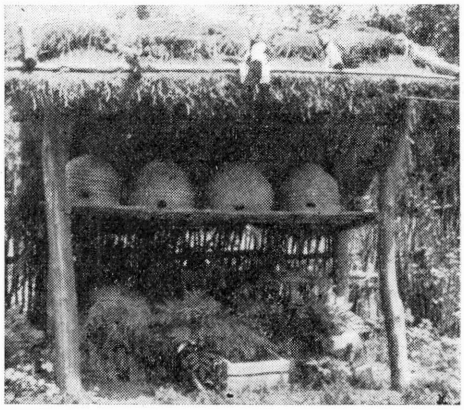

3. kép. Méhes. Boldogkőváralja
Szabadfalvi József felv.

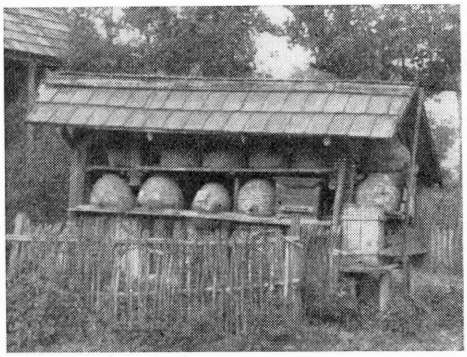

4. kép. Méhes. Regéc.
Szabadfalvi József felv.

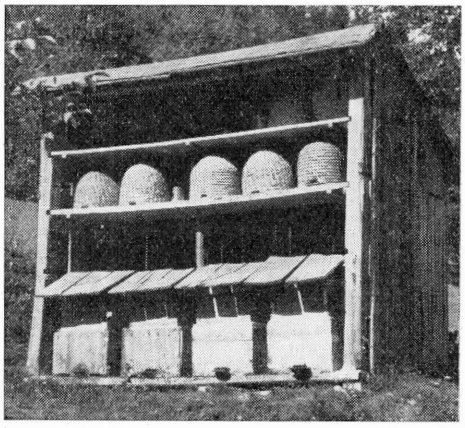

5. kép. Deszkaoldalú méhes.
Újhuta/Háromhuta
Szabadfalvi József felv.

6. kép. Bedeszkázott elejű méhes. Középhuta/Háromhuta — SZABADFALVI József felv.

időben, az intenzívebben méhészkedőknek mélységében is megnőtt a méhese (5—6 kép), s az oldalán ajtón lehetett bemenni a hátsó részbe, amelyben rendszerint fekvőhelyet, üres kasokat, köpűket és más méhészeti szerszámokat helyeztek el. Ezt követte az a fejlődési periódus, amikor a méhes oldalait patics helyett deszkával fedték be (5. kép). Egyes helyeken — így Arkán és Fonyban — vályogból vagy terméskőből építették meg, és cseréppel fedték. A legújabb méhesek között találunk olyanokat is, amelyek elülső részét is bedeszkázták, csak a kasok nyílásánál hagytak egy keskeny nyílást (6. kép). A méhes elé rendszerint kis vályuba tesznek vizet.

A méhlakások legarchaikusabb típusa az erdőből hazahozott, fatörzsből (7—10. kép) készített *odó*, *faodó* (Ba. M. R.) *odú*, *faodú* (Bo, Ba. F.). A középhutaiak ezeket *faköpű*nek vagy *pn'ak*-nak (a röplyukat *litac*-nak) nevezik. Arkán a legidősebb méhész, Vereb József sem emlékszik arra, hogy faköpűkben tartottak méheket. Valószínűleg azért, mert — mint már említettem — az erdei méhvadászat, a méhek hazahozatala sem volt itt szokásban. A többi községben, különösen Fonyban, Regécen és Mogyoróskán még az 1945—50 közötti években egy-egy méhesben még 8—10 faköpű is állt. Az *odó*kat itthon vagy a méhesben helyezték el vagy a kertben kőre, deszkára állítják s ócska kast, deszka tetőt vagy cserepet tettek a tetejére *(Ba. Hh. M. R.)*. Az idősebbek azt tartják, hogy a fatörzsből készített méhlakást nagyon szerették a méhek. A nagyarányú erdei méhkeresés és méh hazahozatal s egyáltalában az erdő lehetőséget is adott a faköpűk biztosítására, annál is inkább, mert — mint mondják — „a *köpü*kért (szalmakas) pénz kellett adni" *(F.)*. A nagy köpűket nem szerették, mert azokat — úgymond — nem tudják a méhek telegyűjteni. A nagy *odó*kból mindig levágtak egy részt. Általában alacsony, széles bodonokat használtak.

A méhek be- és kijárására szolgáló nyílás neve a méhlakásokon a *száj* vagy

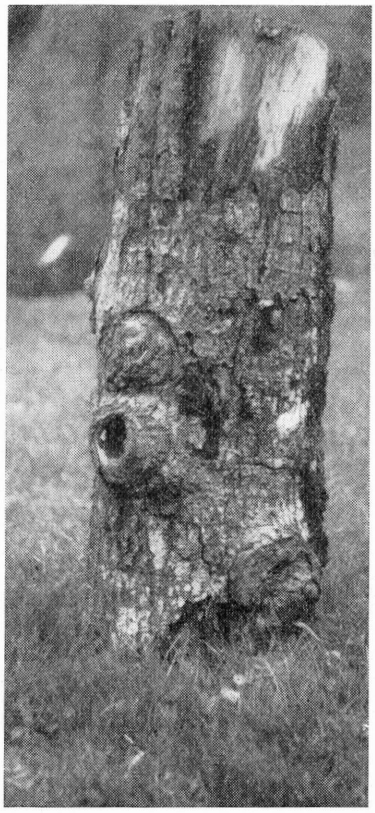

7. kép. Erdőből méhekkel hazahozott *faodó*. Középhuta/Háromhuta
SZABADFALVI József felv.

8. kép. Faköpű. Regéc.
SZABADFALVI József felv.

lyuk (csak az olvasottabb, kaptáros méhészek mondják *röplyuk*nak). A *száj* rendszerint az *odó* alsó részén, sokszor az alján van. Ebbe kis deszka *nyelvecské*t, *nyelv*et helyeznek, vagy kis deszkát szegeznek a lyuk alá (8—9. kép), s a köpű felső részébe egymással átlósan *keresztfá*kat, *nyárs*akat tesznek a lépek megtartására.

Az erdőből hazahozott faodút, amikor a méhek kikerültek belőle, kitisztították. A külső részéről a háncsot rendszerint lehántották s a belső részén a *farev*et vésővel, *kapocská*val esetleg égetéssel tisztították ki. A köpű falát rendszerint 5—6 centiméter vastagságúra hagyták meg. A kiégetés a következőképpen történt: A földre tüzet raktak és ráállították az odvas fát, s amikor a szükséges rész kiégett vizet öntöttek rá. Az így kitisztított bodon tetejét bedeszkázták s az aljára, ha nem volt természetes nyílása, kivágtak egy, rendszerint kicsi *száj*at.

A legáltalánosabban használt, s emberemlékezet óta elterjedt méhház a Zempléni-hegyvidék falvaiban a kas, amelynek a helyi neve *köpü*, ritkábban *méhköpü*, *szalmaköpü*, *gyékényköpü*, Háromhután pedig ugyancsak *köpü* vagy *kos*. A kasokat cigányok fonják megrendelésre, néha házalnak is vele, s a Hernád

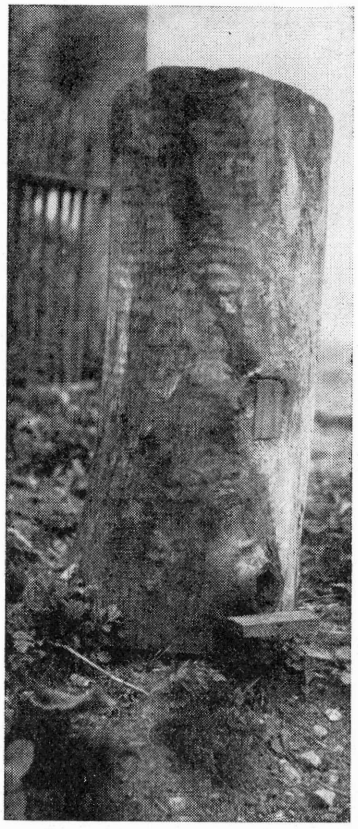

9. kép. Faköpű. Újhuta/Háromhuta
Szabadfalvi József felv.

10. kép. Egykori méhesbodon, amelyben újabban diót tárolnak. Óhuta/Háromhuta — Szabadfalvi József felv.

környéki községekben piacon pénzért vagy élelemért árusították. Ha megrendelésre készítik, akkor a méhészek biztosítják hozzá a zsupszalmát, a cigányok pedig a vesszőt szedik meg. Újabban megpróbálkoztak kas fonással a méhészek is *(Bo. Hh. M. R.)*.[41] Emlékezetük szerint régen használtak csúcsos formájú vesszőkasokat is *(M. V.)*. Gyékénykast csak nagyon keveset találhatunk. Ezeket úgy mondják, hogy az Alföldről (valószínűleg a Bodrog és Taktaközből) hozták fel. A gyékénykasokról azt tartják, hogy nincsen olyan jó mint a szal-

[41] A méhészek a kast zsúpszalmából és háromféle hasított fűzfavesszőből *(bot)* készítik. A szerszámok egyike egy kb. másfél cm átmérőjű 6—7 cm hosszú, henger alakúra összevarrott bőr eszköz. Ebbe vezetik be a megtisztított zsúpszalmát, amelyet a bőr „fonallá fog össze". Ezt vezetik körbe-körbe a kas csúcsától kezdve, s *bot*tal kötik le. A hasított vessző átfűzéséhez vékony hegyes tárggyal nyitnak lyukat, s ott vezetik át a *bot*ot. A kas készítése közben a szalmát úgy pótolják, hogy egy-egy rész lekötése után 2—3 szálat pótlólag belevezetnek a bőrgyűrűbe. A kas csúcsán 4—5 *bot*tal kezdik a lekötést, majd a szükségnek megfelelően, ahogyan szélesedik a készülő eszköz, újabbakat is tesznek bele. A vesszőket, a kosárkötés egyenes vesszőinek elve szerint alkalmazzák. A *száj*at (röplyukat) leginkább az alsó és alulról a második sorba képezik ki úgy, hogy ezt és a kas alját a *bot*tal erősen egymás mellett körbecsavarják.

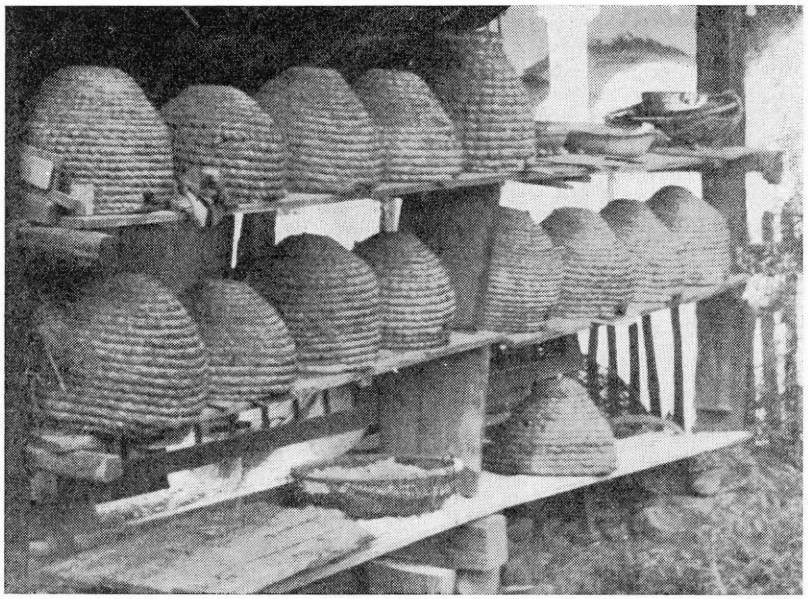

11. kép. Méhesben álló kasok. Arka — SZABADFALVI József felv.

12. kép. A keresztfák elhelyezkedése a kasban. Arka
SZABADFALVI József felv.

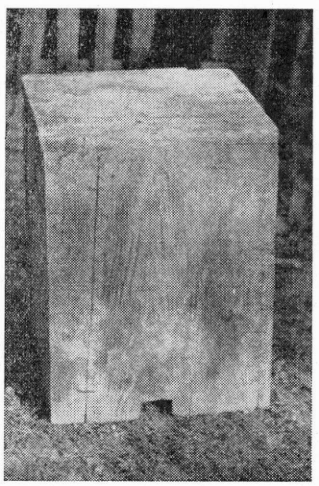

13. kép. Deszkaköpű. Regéc
SZABADFALVI József felv.

14. kép. Szalmakaptárok. Fony — Szabadfalvi József felv.

makas, hamarább beleköltözik a szipoly. A *száj* (röplyuk) leginkább a kasok alsó vagy alulról a második sorában van (14. kép).

A *köpűk* hagyományos típusa az egyenletesen emelkedő oldalú, amelyeket azonban maguk készítettek, kupolára emlékeztető formájuk van, amelynek a teteje hirtelen hajlik össze. Azt mondják azért készítettek ilyet, mert ennek nagyobb az űrtartalma, s könnyebb belőle kiszedni a mézet is. A kasoknak egy érdekes, kétrészes típusa, a *kétrészesköpü*, *kalaposköpü*, *duplaköpü* is használatos volt régebben. Ez esetben a felső rész volt a méztér és az alsó a fészek. A kalapot csak tavasszal tették rá, amikor a méhek már hozzákezdtek a gyűjtéshez, s tél elején levették s az alsó rész tetején levő lyukat *dugó*val (kerek fa lap) zárták be. *Kalaposköpü*ket használtak Fonyban, Mogyoróskán, Regécen és Vizsolyban. Amikor már a kalaposkasok nem voltak használatban, jó mézelő időben növelték a kasok méztartalmát oly módon is, hogy a kasokat négyszögletes fa ládákra állították.

A sonkoly megtartására a kasok esetében is — hasonlóképpen mint a *faköpü*knél — keresztben, egymástól néhány centiméter távolságra léptartó *nyárs*akat szúrnak (12. kép). Ha a száj nem a kas legalján van, hanem egy-két fonással magasabban, akkor hosszúkás, egy végén kiszélesedő *nyelv*et tesznek a méhek ki- és bejárásának megkönnyítésére. A kasokat rendszerint a méhesekbe állítják (11. kép), s gyakran trágyával vagy trágya és homok keverékével tapasztják be. A tapasztás szerepe a hőszigetelés fokozása és a ragadozó madarak ellen való védekezés. Néha csak a méhes deszkájához tapasztják hozzá. A betapasztás minden községben szokásos.

A Zempléni-hegyvidéken is használatban voltak évtizedekkel ezelőtt is már a hasáb formájú *deszkaköpük (Ba. A. F. M. R.)*. Ez képviseli az átmenetet a kasos és a kaptáros méhészkedés között. Ezekben nincsenek kiemelhető lépek, s

15. kép. Méhkaptárok elhelyezése a ház melletti gyümölcsös kertben. Mogyoróska SZABADFALVI József felv.

ugyanúgy kezelhetők mint ahogyan a fa bödönök vagy a szalma kasok (13. kép.). Szükség esetén a méhesbe ládát is beállítanak (4. kép).

A kaptáros méhészkedésre a Hernád menti községekben, talán leghamarabb Vizsolyban 1930 táján kezdtek hozzá, egy tanító korszerű méhészkedése láttán. Ugyanekkor Fonyban ugyancsak egy tanító, majd egy református lelkész kaptáros méhészkedése indította el a ma is csekély kaptáros méhészkedést. Ezt követően kezdte meg Mogyoróskán Kosecki József is a kaptárok készítését, majd az ő nyomdokain és útmutatása alapján Regécen Hegedűs Sándor, Göncruszkán László István 1940—41-ben kezdett hozzá a kaptárok barkácsolásához. Arkán csak 1959-ben készített Sedencki István kerékgyártó 3—4 kaptárt. Baskón ugyancsak nagyon kevés kaptár van, noha egy tanítónál és egy erdésznél már az első világháború idején láthattak már kaptáros méhészkedést. A mostanában használt kaptárok leginkább a mogyoróskai mester korábbi, már nem használt szalmakaptárai (14. kép). Középhután a második világháborút megelőző években kerültek be az első kaptárok. Egy-két évtizeddel ezelőtt voltak itt szalmakaptárok is, amelyet leginkább a mogyoróskai Kosecki József készített (19. kép.) Ez után kezdték meg Háromhután is a deszkakaptárok készítését és használatát.

Területünkön *szalmakaptár*okat Fonyban és Mogyoróskán készítenek. Fonyban olyan szalmakaptárokat állítanak elő, amelyeknek minden oldalát külön csinálják meg a magukkészítette préselő géppel (17. kép). A szalmalapot két léc közé préselik, s vékony dróttal fogják össze. A szalmalapokat derékszög alakú fa sarokkal állítják össze (16. kép). Mogyoróskán Kosecki József is hasonló eljárással készített még 2—3 évtizeddel ezelőtt szalmakaptárokat. Újabban — valamilyen méhészkönyv alapján — konstruált egy olyan prést, amellyel egyszerre készíti el a szalmakaptár négy oldalát. A 18. képen lát-

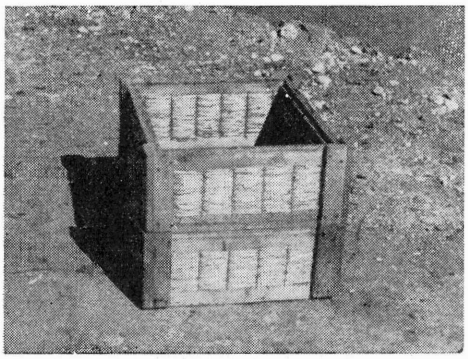

16. kép. Készülő szalmakaptár. Mogyoróska
Szabadfalvi József felv.

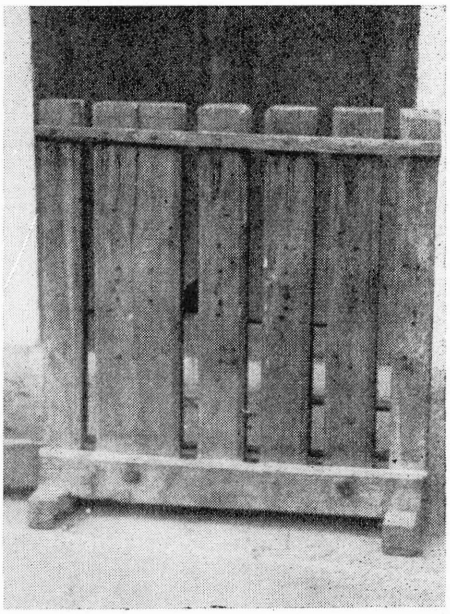

17. kép. Szalmakaptár-prés. Fony
Szabadfalvi József felv.

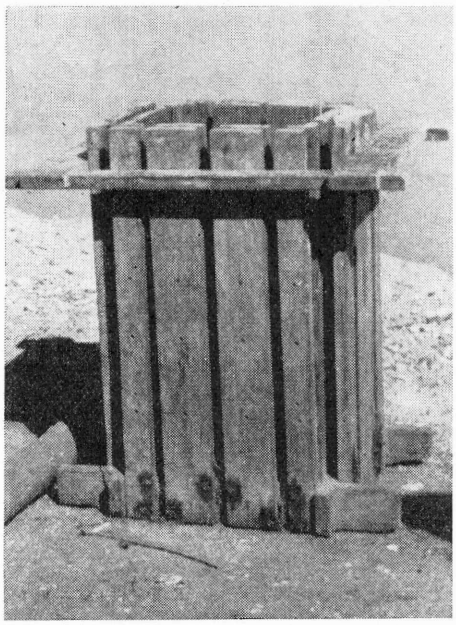

18. kép. Szalmakaptár készítéséhez használt prés. Mogyoróska
Szabadfalvi József felv.

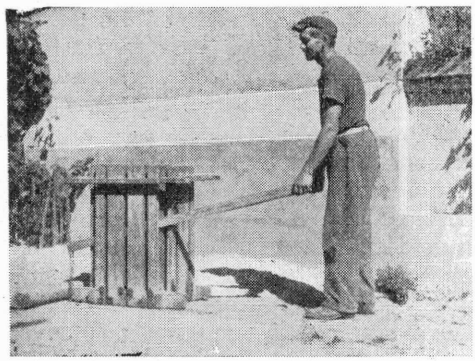

19. kép. Kosecki József méhész beállítja a szalmakaptárprést. Mogyoróska
Szabadfalvi József felv.

ható sajtóba először betesz egy fa keretet, majd körbe-körbe belerak egy kevés szalmát úgy, hogy a sarkoknál mindig továbbhajtja a szalmacsomót. Egy adag szalmát beletesz, majd a préssel összenyomja, erre ismét szalmát rak be s ismét lepréseli. (19. kép). Amikor a kellő magasságot eléri, ráteszi a felső keretet. Mind az alsó, mind a felső kereten fúrt lyukak vannak, s ezeken átfűzött dróttal erősen összevarrják a még présben levő szalmalapokat. Amikor kiemelték

aljat és tetőt erősítenek rá, az élcit derékszög alakú deszkákkal megerősítik, s ezzel készen is van a kaptár. A szalmakaptárokat újabban keskeny deszkácskákkal, zsaluzás-szerűen be is vonják.

A kaptáros méhészkedéshez leginkább a fúró-faragó, ügyeskedő emberek kezdtek hozzá, akik vagy valahol látták, vagy méhészkönyvekben olvastak róla, s maguktól kezdték el készíteni. A néhány kaptáros méhész mindegyikének van egy kis gyalupaddal és néhány egyszerűbb asztalosszerszámmal ellátott kis műhelye.

A Zempléni-hegyvidék középső részén modern, gyárilag előállított kaptárt nem találtunk. A kaptárkészítés ideje a leginkább ősztől tavaszig terjedő, más munkával nem nagyon hasznosítható idő. Másrészt azok lettek a korszerű méhészkedés előfutárai, akiknek kevés földjük volt és e kiegészítő foglalkozással kellett biztosítani a megélhetést. Jó példája ennek a környék legtekintélyesebb méhésze, a többször emlegetett mogyoróskai Kosecki József.[42]

Tavasztól őszig

A továbbiakban a méhészkedés gyakorlati módjait foglaljuk össze a tavaszi kieresztéstől a méznyerésig és a teleltetésig. A tavaszi kieresztés nincsen pontos időhöz kötve, az mindig az időjárástól függ. Mogyoróskán azonban még él annak az emléke, hogy József-napkor kell a méheket először kiengedni. Ekkor kinyitják a méhlakások *száját*, s a méhek kirepülnek *piszkolni*. Ilyenkor nem szabad ruhát kiteregetni, mert azt bepiszkítják. Az első kirepülés után — ha az időjárás megengedi — 2—3 nap múlva kezdenek a méhek rendszeresen kijárni. A méhészek tavaszi teendőjéhez tartozik a kasok aljának kiseprése.

A méhészek legfontosabb teendője az *eresztés*sel (rajzás) kezdődik meg. A kaptáros méhészek mesterséges családok létrehozásával akadályozzák meg a rajzást. A kasos méhészek viszont a télre megcsökkent méhcsaládok számát a tavaszi rajokból egészítik ki. A rajzást előre meg tudják állapítani. A kas szájában *megtőgyel*, nagy csomókban tartózkodik a méh. Az első rajt akár már aznap, de leginkább 9—14 nap múlva követi a második raj, s ugyanannyi idő múlva a harmadik, s ha erős a család és jó az idő, megesik, hogy az első raj *szűzrajt*, *unokarajt* is *ereszt*. A kirajzó méhek legtöbbször egy közeli bokorra, kerítésre, fa alacsonyabb ágára repülnek ki. Ezeket kasba fogják be olyanformán, hogy a kast alátartják s *tallusepr*űvel beleseprik a méheket. Ha magasabbra szállnak a méhek, akkor villára szúrják fel a kast, esetleg ezt még egy rúdra erősítik s úgy tartják a kirajzott méhek alá. Ha nagyon magasra repülnek *lábtó*val (létra) közelítik meg. A méhek sokszor maguk is beleköltöznek az üresen álló kasokba, kaptárokba. A vizsolyi és mogyoróskai méhészek említették, hogy üresen álló kaptáraikba tavasszal rajzó méhek telepedtek be. *Befogás* előtt a kasokat néha szalmalánggal *kiégetik*, s a belső részét régen szenteltvízzel, újabban cukros vagy sós vízzel hintik meg. Egyesek *méhfű*vel *(V.)*, *rajfű*vel *(M.)*, *kakukfű*vel *(Hh.)*, tehát szagos füvekkel dörzsölik be a kasok belsejét vagy vízben megfőzött levével hintik meg. A kasba fogott méheket a befogás helyén a földre a nagy teherhordó abroszra, a *ponyus*ra állítják s estig ott hagyják. Este, a *ponyus*ba belekötve, a *trakk*oknál fogva viszik vissza a méhesbe.

[42] A magyar méhlakások problematikáját a Néprajzi Múzeum gyűjteménye alapján példamutatóan dolgozta fel Boross Marietta: *Méhlakások a Néprajzi Múzeum gyűjteményében*. NÉ XLV (1963) 35—80.

Ha a rajzó méhek el akarnak *szökni* (repülni) szenteltvizet hintenek eléjük, vízipuskából vízsugárral vagy eléjük hajított homokkal igyekszenek visszafordítani. Csak Középhután és Mogyoróskán tudnak arról, hogy csengővel, kapával, kaszával zajt keltve is lehet visszatéríteni a méheket. Az az érzésem, hogy ez sem volt élő gyakorlat az említett községekben, csak hallottak róla. Más, a rajzással kapcsolatos mágikus szokások, eljárások nem ismeretesek. Községeinkben — különösen rajzáskor, ha nincsen otthon férfi az asszonyok is segédkezhetnek.

A Mogyoróska környéki paraszti méhészkedés hagyományos és régi elemeket megőrző voltát igazolja, hogy e méhészkedéshez szerszámaik lényegében nincsenek. Füstölni pl. dohányfüsttel, korábban egy csuporba kivitt parázsra tett száraz marhatrágyával vagy rossz kapcával szoktak. Gyárilag előállított füstölőjük sincsen. Külön méhészöltözetük, fejrevalójuk sem volt. Az olyan méhész, aki rajbefogáskor vagy máskor féltette az arcát, az egy szitát vagy vékony átlátszó ruhát kötött a fejére, vagy arcukat sóval, ecettel dörzsölték be. A méhcsípések helyét pedig „háromféle fűvel" kell megdörzsölni. Arkán a méhcsípés gyógyításának egy érdekes módját jegyeztem le: „Egy csikó leütött egy kast, meglepték a méhek. Alig tudtam kivonszolni. Estére megdagadt. Azt mondták ássam be a földbe úgy, hogy csak az orra és a szeme maradjon ki. Én azonban ecettel kevert sárga fűddel kentem be visszájárul a szőrit. 24 óra alatt elmúlt a daganat."

A kasokból és a köpűkből ősszel nem lehet a mézet a méhcsalád megölése nélkül elvenni. A nyári méhállománynak télére csak a felét sőt leginkább egyharmadát hagyják meg, a többit *lefojtják*. A lefojtás községeink mindegyikében ismeretes még napjainkban is, de évtizedekkel ezelőtt általános módja volt a méznyerésnek. Egy kis gödröt kapartak a földbe ennek az aljába (Arkán *kompérá*ba) behasított végű kis gallyat szúrtak bele, amelynek a hasítékába előzőleg *büdöskö*vet (kénlap) szorítottak. A ként meggyújtják és ráállítják a kast s a szélét földdel kaparják körbe. A kén füstje megöli a méheket s azok belehullnak a kis gödörbe. 4—5 perc elteltével felemelik a kast s az oldalával földhöz ütögetve leszaggatják a lépeket. Az idősebbek emlékeznek még arra, hogy régen kén helyet rongyot gyújtottak meg a kasok alatt.

A méznyerés újabb de nem túlságosan nagyon gyakorolt módja a *herélés*. Ez esetben a nagyobb mézgyűjtési idők után a kasok aljából kivágnak egy-egy részt, amelyet a méhek a továbbiakban ismét kiépítenek és meggyűjtenek. A herélés leginkább Korláton és Fonyban volt szokásban.

A kaptáros méhészkedés megjelenésével, 3—4 évtizeddel ezelőtt, kezdtek hozzá a méznyerés másik fontos módjához a *kidobolás*hoz vagy más néven az *áthajtás*hoz. Nyáron vagy ősszel a teli kasokra ráállítottak egy üres kast, amelyet régebben kis fa nyársakkal összetűztek, a röplyukba *dudvá*t nyomkodtak, újabban ruhával kötik a két kast érintkezésüknél össze. Ez után a teli kast kézzel vagy két kis bottal ütögetik, aminek hatására, a zajt nem szerető méhek a felső, üres kasba húzódnak fel. Ha nyáron, még jó mézelő időben dobolják ki a méheket, akkor esetleg őszig gyűjtenek annyit maguknak, amennyivel kitelelhetnek. Az ősszel kidobolt méheket azonban csak kaptárakban tenyészthették tovább, amelybe előzőleg annyi mézes lépet tettek, amennyi a kiteleltetéshez szükséges. Ezért ismeretlen a kizárólag kasokkal méhészkedők esetében a kidobolás. A nyári kidobolást is csak megpróbálták, de nem vált gyakorlattá. A kidobolást a kaptáros méhészek honosították meg. Ősszel eljártak a kasos társaikhoz s kidobolták az elpusztításra ítélt méheket. Régen a kidobolt rajért nem kértek semmit, de mióta megtudták, hogy a méhek megszívják magukat, amikor

elhagyják telegyűjtött lakásukat, egy kiló méz árát kell megfizetniük. Az átdobolt méheket ponyusba kötve vitték haza, s kaptárban élő gyenge családot erősítettek meg velük, vagy új családot alapítottak belőlük. A vizsolyi méhészek az elmúlt évtizedekben eljártak a méheket kidobolni Boldogkőváraljára, Arkára, Regécre, Mogyoróskára is. Mint már említettem a kasos méhészek nem szívesen adták oda méheiket attól félvén, hogy ezzel elvesztik szerencséjüket. A *faodók*ból és *deszkaköpü*kből a *sonkoly*t (lépet) ugyancsak lefojtással tudták csak megkapni.

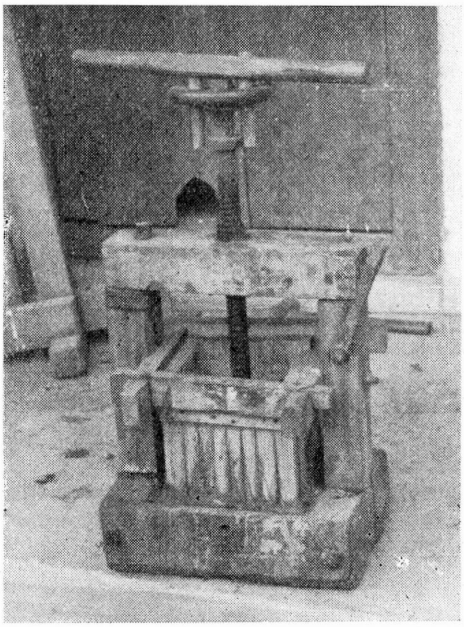

20. kép. Viaszprés. Fony
SZABADFALVI József felv.

A *sonkoly*ból a mézet régen kézzel nyomkodták ki, illetőleg egy lyukas edénybe tették az összetört *sonkoly*t s ráállították egy másik edényre, s kenyérsütés után kemencébe téve lecsorgott a méz. Mogyoróskán emlékeznek még arra, hogy a sok méhhel rendelkező méhészek alul lyukas hordóba törték bele a lépet s a méz egy edénybe csorgott ki. A viaszt a kasos méhészek régen nem dolgozták fel, eladták a vándor sonkolyosoknak. A kaptáros méhészek újabban kipréselik (20. kép) és műlépet is készítenek, s magukkészítette vagy gyári pergetőt használnak már.

Húsz-harminc évvel ezelőtt még ősszel és tavasszal rendszeresen megjelenő alakok voltak az Abaúj és Zemplén megyei községekben a *sonkolyos*ok, *bordás*ok, akik megvásárolták a mézet és a viaszt. A sonkoly árát vagy kifizették, vagy kaszát, sarlót és bordát adtak érte. A megvásárolt mézet a szekerükön hozott hordóba ütötték bele. Sonkolyos Göncön is volt, de az első világháború előtt Észak-Magyarország távolabbi területeiről, főleg Mecenzéf környékéről jártak a sonkolyosok.

A méhészek saját használatukra csak egy-két kas mézet hagytak meg. Fogyasztották mézeskenyérként, de készítettek belőle főleg búcsúkra és ünnepekre mézestésztát is. Karácsonykor hagyományos étel volt a mézes mákos *bobájka*. Ízesítettek mézzel kávét, teát is. Mogyoróskán és Háromhután emlékeznek még arra, hogy *medunká*t (mézsör) készítettek a sonkoly törmelékéből, vagy az olyan sonkolyból, amelyből már kifolyt a méz. Felfőzték a sonkolyt s leszűrték a folyadékot. Ezt azonnal itták vagy erjedni hagyták.[43] Régebben, de különösen háborúk alatt készítettek mézből pálinkát *(Bo. M. V.)*. Felhasználják a mézet gyógyításra is. Még a vizsolyi méhészek is azt tartják, hogy egészséges a gége-, szív-, máj-, és tüdőbajra. Ezenkívül teszik *kilis*re, tejszín és pehely keverékével *(Bo.)* vagy liszttel *(A. M. R.)*. Égett sebre mézes rongyot tettek. Régen a

[43] Vö. a kérdésről: SZABADFALVI József: *Die Metbereitung in Ungarn.* AE XII (1963) 265—295. — SZABADFALVI József: *A magyar mézsörkészítés.* Műveltség és Hagyomány III (1961) 107—128.

a kuruzslással foglalkozó öregasszonyok is rendszeres vásárlói voltak a méhészeknek. Készítettek régen s újabban, a háborúkat követő ínséges években viaszból gyertyát is. Papírból hengert formáztak, a közepébe kanócot helyeztek, s abba öntötték bele a felolvasztott viaszt.[44]

Mint már említettem, a kasos méhészek télére méhállományuk felét vagy egyharmadát hagyták meg. A *köpük* és az *odók* télére is a méhesben maradnak. Ha nagy hideg van, a betapasztott kasokat ponyvával, zsákokkal és rossz ruhadarabokkal takarják be. A méhlakások *száját* pedig ronggyal vagy szúrós tövises növényekkel, leginkább patakparton termő *cikuskával* zárják el. Boldogkőváralján és Mogyoróskán megpróbálkoztak azzal is, hogy kamrába, padlásra, világos pincébe tegyék, de megpenészedtek a kasok a szellőzés hiánya miatt.

Az olyan méhcsaládokat — amelyek nem gyűjtöttek elegendő élelmet, vagy ha a tél hosszú és hideg — etetni szokták. Általánosan ismert módja még napjainkban is a Zempléni-hegyvidéken, a csirkehússal való etetés. Vizsolyban még harminc-negyven évvel ezelőtt az öreg méhészek sült csirkét tettek be a méhlakások aljába ősszel vagy a tél elején. Húsz-harminc évvel ezelőtt Regécen töltött csirkével, Mogyoróskán főtt vagy sült tyúkkal etették a méheket. Középhután még 1961-ben is volt olyan idősebb ember, aki azt tartotta, hogy a sült csirke a legjobb tápláléka a méheknek: „Tavaszra a méhek teljesen lerágják a húst s csak a csontváz marad a kasban." Fonyban az öregek így tanították a fiatalabb méhészeket: „Tudod mit kell adni neki, tőtött csirkét. Ősszel oda adtam, tavasszal csak a csontja maradt." Arkán a 73 éves Vereb József is azt mondta, hogy sült csirkét kell télére a gyenge rajnak adni: „Megeszi a méh, a darázs is." A csirkével való etetés mellett ma már a legáltalánosabb a gyenge méhcsaládok cukorral, cukorsziruppal, mézzel, méz és cukor keverékével való etetése oly módon, hogy a táplálékot kis lapos tányérra téve beteszik a kas alá, s egy-két nap múlva kiveszik az üres tányért. A kettős kasok esetében a dugó helyére állították rá a mézes vagy szirupos üveget, amelyet előzőleg egy vékonyabb vászonnal bekötöttek. A méhek innen szívták a táplálékot *(F. R.)*. A régi méhészek, a mai gyakorlattal ellentétben, nem ősszel és télen etetik méheiket, hanem tavasszal, amikor azok már teljesen legyengültek.

SZABADFALVI JÓZSEF

Йожеф Сабадфалви:

НАРОДНОЕ ПЧЕЛОВОДСТВО В СРЕДНЕЙ ЧАСТИ ЗЕМПЛЕНСКОГО ГОРНОГО РАЙОНА

(Резюме)

Земпленский горный район расположен на границе бывших областей Абауй и Земплен, на север от знаменитых токайских виноградных склонов.

Исследуемая территория включает в себя следующие деревни: Арка, Башко, Больдогкёваралья, Фонь, Харомхута, Хейце, Корлат, Модёрошка, Регец и Вижой. В деревнях, расположенных возле гор, население занимается интенсивным земледелием (Вижой, Корлат, Фонь, Хейце и отчасти Болдогкёваралья, Арка). В лесных территориях

[44] Végezetül még szeretném elmondani, hogy a XVIII. század második felében és a XIX. század első évtizedében megjelent méhészkönyvek nemcsak a XX. századi récens méhészkedéssel mutatnak rokonságot, hanem az ókori méhészeti gyakorlattal is. A római auktorok (PLINIUS, COLUMELLA, DIOSCORIDES, PALLADIUS stb.) méhészeti leírásai, közvetlenül juthattak el a klasszikus kultúrán és irodalmon nevelődött, magyar méhészeti szakírók munkáiba. Itt tehát nem a népi gyakorlat volt az átadás és az átvétel közvetítője, s nem évezredeken át helyileg hagyományozódott, hanem a XVIII. századi magyar értelmiség latinos kultúráján át.

междугорья жители деревень располагают меньшим количеством пашни, хозяйство их основано на лесных богатствах, занимаются они вырубкой леса, деревообработкой, скотоводством, и в настоящее время очень сильно развилось лесное собирательство (села Модёрошка, Регец, Башко, Харомхута). Пчеловодством несколько десятилетий тому назад занимались очень многие. 30—40 лет назад почти не было дома, не имевшего несколько пчелиных семей.

Положение народного пчеловодства данной территории определяется совокупностью знаний населения. В народную пчеловодческую практику специальные знания по пчеловодству стали проникать только в последние два-три десятилетия. В наши дни в деревнях можно найти всего двух-трех пчеловодов, содержащих пчел в дощатых ульях (рамочных). Крестьяне-пчеловоды не пользуются книгами по пчеловодству, знания их в этой области очень скудные. О внутренней жизни пчелиных семейств больше знают лишь те пчеловоды, которые содержат их в дощатых (рамочных) ульях и на вытащенных сотах могут наблюдать работу пчел, их развитие и внутреннюю жизнь. В пчеловодстве можно найти следы различных суеверий и суеверных обычаев. Пчелиные семьи продают неохотно, ибо с этим связано суеверное поверье, что продавая пчелиную семью, хозяин продает и счастье. Характерно и поверье, говорящее о том, что существуют пчеловоды-колдуны, которые могут якобы приказать своим пчелам ограбить улей соседа или даже переманить его пчел к себе. Эти люди как будто даже могут продлить жизнь своим пчелам. Их колдовские чары заключаются в том, что в руку их якобы замурована голова пчелиной матки. Все эти поверья о пчеловодах-колдунах в последнее время перемешались с ошибочными взглядами на работу пчеловодов-специалистов. Общераспространенным среди стариков является и то мнение, что «пчела не дохнет, а умирает как человек».

В больших лесах земпленских гор широко практиковалась охота на пчел. За пчелами, живущими в дуплах деревьев, лесорубы и занимающиеся лесным собирательством, вели наблюдение, искали их. Классический метод ловли пчел — применение пчелиных капканов и выслеживание местоположения пчелиного роя по полету пойманной и отпущенной пчелы — им по сути дела неизвестен. Пчел, находящихся в дупле, или губили дымом и затем вытаскивали мед, или же спиливали дерево, вернее часть его, на которой расположено дупло, и перевозили домой, где и содержали дальше пчел (рис. 7—10).

Пасеки располагаются в садах деревенских домов, как правило, они повернуты к востоку или юго-востоку. Ульи представляют собою старого типа сооружения на коротких ножках, открытые по бокам (рис. 2—4). В наши же дни строят ульи, заднюю стенку которых и два конца заделывают сплетением из прутьев или же досками, саманом, камнем (рис. 5—6). Самые распространенные жилища для пчел — это ульи из ржаной соломы (рис. 4, 11). В прошедшие десятилетия были известны ульи из рогожи или лозы. Несколько десятилетий тому назад большое значение имели пчельники из стволов деревьев, привезенные из лесу часто вместе с пчелами (рис. 7—10). На пчеловодство с использованием дощатых (рамочных) ульев стали переходить всего-то в последние тридцать лет, и то два-три пчеловода на деревню. Первые ящикообразные ульи стали изготовлять из прессованной соломы, при помощи самодельного же оборудования, как это видно на рисунках 17—19. Ульи из досок в последние годы изготовляют всего в 10-ти деревнях и только три пчеловода. Дощатыми (рамочными) ульями фабричного изготовления никто не пользуется. Пчеловодством с использованием дощатых ульев в основном начинали заниматься умельцы на все руки, у которых было мало земли и которые стремились пополнить пчеловодством свои доходы. Те же пчеловоды, которые содержат своих пчел в ульях старого типа, могут достать мед лишь после того, как осенью задушат своих пчел серой. По старому методу мед выдавливали из нагретых сотов руками. Воск раньше продавали странствующим торговцам или же делали из него свечи для своих нужд. Мед играл роль и как лечебное средство в методах народного лечения. Особенно часто его применяли для лечения туберкулёза и заживления воспаленных ран.

József Szabadfalvi:

VOLKSTÜMLICHE BIENENZUCHT IM MITTLEREN GEBIET DES BERGLANDES VON ZEMPLÉN

(Auszug)

Das Bergland von Zemplén liegt in Nordostungarn an der Grenze der Komitate Zemplén und Abaúj, nördlich der berühmten Weinberge von Tokaj. Das untersuchte Gebiet umfaßt die folgenden Dörfer: Arka, Baskó, Boldogkőváralja, Fony, Háromhuta, Hejce, Korlát, Mogyorós-

ka, Regéc und Vizsoly. Die Einwohner der in der Nachbarschaft des Berglandes angesiedelten Gemeinden beschäftigen sich mit intensiver Landwirtschaft (Vizsoly, Korlát, Fóny, Hejce und teilweise Boldogkőváralja, Arka). Die Einwohner der Gemeinden in den inneren Teilen des waldigen Berglandes verfügen über weniger Ackerfelder. Die Grundlagen ihrer Existenz bildete mehr das Forsteigentum, die Baumexploitierung, die Holzbearbeitung, Tierzucht und neuestens das sehr intensive Sammeln der Nebenprodukte der Wälder (Mogyoróska, Regéc, Baskó, Háromhuta). Vor Jahrzehnten haben sich noch viele mit Bienenzucht beschäftigt. Vor 30—40 Jahren gab es noch kaum ein Haus, wo man einige Bienenfamilien nicht hätte finden können. Das Niveau der volkstümlichen Bienenzucht einer bestimmten Gegend wird durch die Gesamtheit der Fachkenntnisse der Bevölkerung bestimmt. In die Praxis der Bienenzucht des Volkes im Zempléner Bergland fang die fachmäßige Bienenzuchtkunde erst in den letzten zwei—drei Jahrzehnten an einzudringen. In unseren Tagen arbeiten 1—3 Imker in jedem Dorf mit Bienenstöcken. Die Bienenzüchter-Bauern blättern keine Fachbücher. Ihre fachmäßigen Kenntnisse sind sehr bescheiden. Über das innere Leben der Bienenfamilien wissen nur jene etwas mehr, die ihre Bienen in Bienenstöcken halten und die auf den herausladbaren Bienenwaben die fleißige Arbeit, das innere Leben und den Zuwachs der Bienen beobachten können. Es lassen auch die Spuren von verschiedenen Aberglauben und abergläubischen Gebräuchen finden. Bienen werden nicht gern verkauft, weil dadurch auch das Glück des Besitzers verkauft würde. Es ist auch der Glaube an gewisse vom Teufel besessene Bienenzüchter bezeichnend. Diese seien imstande, ihren Bienen zu gebieten, die Körbe ihrer Gesellen zu berauben, ja sogar die Bienen wegzulocken. Es stehe in ihrer Macht, das Leben ihrer Bienen zu verlängern. Die Wissenschaft der vom Teufel besessenen Bienenzüchter bestehe darin, daß der Kopf einer Bienenmutter in ihre Hand »verlötet« sei. Die Vorstellungen über den vom Teufel besessenen Bienenzüchter haben sich neuestens auch mit den irrigen Ansichten über die Arbeit der fachkundigen Bienenzüchter gemischt. Es ist eine allgemeine Meinung bei den Alten, daß »die Biene nicht krepiere, sondern sie sterbe, wie der Mensch«.

In den ausgedehnten Waldungen des Zempléner Berglandes wurde die Bienenjagd weit und breit geübt. Die in den Löchern der Bäume des Waldes sich zurückziehenden Bienen wurden durch die Wälder begehenden Leute und Holzhauer beobachtet und gesucht. Die klassische Methode des Suchens der Bienen, der Gebrauch der Bienenfallen sowie die Beobachtung der Flugrichtung der zurückgehaltenen, dann freigelassenen Bienen sind im Wesentlichen unbekannt. Die in Löchern der Bäume lebenden Bienen wurden entweder erstickt und ihr Honig wurde herausgenommen, oder hat man den Baum an zwei Stellen, oberhalb und unterhalb des Loches, abgesägt, das herausgenommene Stück samt Bienen nach Hause gebracht und die Bienen dort weiter gezüchtet (Abb. 7—10).

Die Bienenhäuser (Abb. 2—6) befinden sich in Gärten der Häuser des Dorfes und sind im allgemeinen nach Osten gerichtet. Die älteren Typen waren kleine, auf Pfähle gestellte, an der Seite freie Bauten (Abb. 2—4). Neuerlich werden solche Bienenhäuser gebaut, bei denen die hintere Seite und die beiden Enden mit Flechtwerk, Brett, Lehm- oder Steinmauer umgeben wird (Abb. 5—6). Die gewöhnlichsten Bienenhäuser sind die Körbe (Abb. 4, 11), die aus Schaubstroh verfertigt werden. In den vorigen Jahrzehnten waren auch die aus Matten und Ruten geflochtenen Bienenkörben bekannt. Vor einigen Jahrzehnten hatten die aus Einbaum verfertigten Bienenhäuser eine größere Rolle, die man, oft zusammen mit den Bienen, vom Wald nach Hause gebracht hatte. Zur Bienenzucht mit Bienenkasten sind während der letzten 30 Jahre je 1—2 Bienenzüchter der Gemeinden übergegangen.

Die erste Bienenstöcke (Abb. 14, 16) wurden mit Hilfe der selbstgemachten Geräte (Abb. 17—19) aus Stroh gepreßt. Bienenhäuser aus Holz verfertigen drei Bienenzüchter in den letzten Jahren in zehn Dörfern. Betriebsmäßig verfertigte Bienenstöcke braucht niemand. An die Bienenzucht mit Bienenstöcken haben sich am meisten Tausendkünstler gemacht, besonders solche, die über weniger Grundbesitztum verfügen und die ihr Einkommen auch mit der Bienenzucht hatten ergänzen wollen.

Bienenzüchter, die ihre Bienen in Körben halten, können erst im Herbst zu ihrem Honig kommen, wenn sie die Bienen mit Schwefel ersticken. Nach altem Verfahren wurde der Honig mit Händen aus der erwärmten Bienenwabe ausgepreßt. Das Wachs wurde früher entweder an wandernde Wachshändler verkauft oder Kerzen wurden davon für eigenen Bedarf verfertigt. Eine Rolle bekam der Honig bei den volkstümlichen Heilverfahren. Er wurde besonders bei der Lungentuberkulose verwendet und man heilte mit Honig Entzündungswunden.

Az ördög szó és motívum történetéről

A népköltészetnek az egész világon egyik legnépszerűbb alakja az ördög. RÖHRICH véleménye szerint a *népies ördögalak*ban az emberi lét sokféle veszélyeztettsége perszonifikálódik színesen, érdekesen, változatosan.[1] A keresztény ördögfogalom, a dogmatikus gondolat, az absztrakt rossz a nép hiedelemrendszerében a létező emberek, mitikus-hagyományos lények és fantasztikus elképzelések egymásra hatásának szövevényében konkretizálódik valamilyen emberfeletti szörnyeteggé.[2] RÖHRICH véleménye szerint „a népi ördögelképzelés gyakorlatilag *gyűjtőmedencéje* minden túlvilági, isteni és démoni lényben való néphiedelemnek,"[3] tehát nemcsak a vallásos fogalom, a teológiai gondolat, az absztrakt („legfőbb") Rossz állandósult illusztrációja, hanem a korszerű társadalmi tartalmat is mindenkor tükrözi.[4]

Tanulságosan utal a népmesékkel kapcsolatban AARNE már 1913-ban a *hagyományrendszer kettősségére*. Szerinte „abból, hogy a mesemotívumok régi idők maradványai, nem következik, hogy magánál a mesénél ugyanaz a helyzet. Az ősrégi elemekből a meséknek csak bizonyos, egyes vonásai kerülnek ki, számos elem és pedig a nagyobb rész, későbbi időkre utal. A dolog egyszerűen úgy van, hogy maguk a mesék történeti időkben keletkeztek, azonban összetételüknél régi korokból származott fogalmakat[5] és szokásokat használtak fel."[6] A *vallásos ördögfogalom* is keletkezésekor nem volt a népi hiedelemrendszer része, nem volt epikai motívum, azonban azzá lett, amikor az absztrakt „rossz" fogalmának korszerűbb és pontosabb társadalmi tartalma keletkezett.[7] Az új fogalom a tudományos kísérletek céljaira alkalmasabb volt, mint a keresztény *ördög* „eretnek, istentagadó" szó jelölt. A korszerű társadalmi gyakorlat és a val-

[1] RÖHRICH Lutz: *Az ördög alakja a népköltészetben*. Ethn. LXXVII (1966), 212—228.

[2] DÖMÖTÖR Sándor: *A jáki „ördögkövek" mondájának képzettörténetéhez*. Vasi Szemle XX (1966), 266—295. (Mind itt idézett tanulmányunk, mind jelen munkánk 1965-ben készen volt. A lektorálás elhúzódása következtében alkalmunk nyílt RÖHRICH nagyszerű áttekintésének tanulságait is hasznosítani.)

[3] RÖHRICH i. m. 225. (Az én kiemeléseimmel. D. S.)

[4] DÖMÖTÖR Sándor: *A vasvári múzeum mágikus fedője*. Savaria, a Vas Megyei Múzeumok Értesítője II (1964), 279—284.

[5] Szerintünk a *fogalom* szó helyett ebben a mondatban *motívum* értendő. Olyan epikai motívum, amelyet esetleg egyetlen szó jelöl, mégis a legkölönbözőbb mozzanatok kapcsolására, affiniálására nyújt lehetőséget: mint RÖHRICH mondja, *gyűjtőmedence*.

[6] AARNE Antti: *Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung*. Hamina 1913. 14. (FFC 13) Vö. EPhK. LXXI (1948), 53.

[7] DÖMÖTÖR Sándor: *Néprajzi kutatásunk alapkérdései*. Ethn. LXXII (1961), 86—99. ANTAL László: *A jelentés kérdései*. Nyr. 87 (1963), 83.

lásos felfogás tehát elvált, differenciálódott, majd *vegyült* más régebbi, korszerűtlenné vált társadalmi jelenségekkel is.[8]

Az európai nyelvekben nemcsak az *ördög* fogalma — az ember rossz „szelleme" —, hanem *megnevezése* is az Újszövetség szent könyveinek terméke.[9] Az ógörög *diábolosz* „rágalmazó, szidalmazó" szó[10] (vö. ógörög *diábálló* „elébetesz, odadob, átdug, átszúr", *diszko-bolosz* „diszkoszvető", *pro-bléma* „kiszögellés, nyúlvány, akadály, menedék"[11]) az idők folyamán a keresztény vallásos terminológiában előbb „(szellemi) ellenfél, (vallásos) ellenség" jelentéssel lett nemzetközi műszó.[12] (Vö. olasz *diavolo*, román *diavol*, francia *diable*, spanyol *diablo*, portugál *diabo*,[13] ófelnémet *tiufal*, német *teufel*, angol *devil*.) Az ógermán alakok (gót *diabulus*, ofeln. **diuvulus*) főként az ariánusok (eretnekek, szekták) megjelölésére voltak használatban, idővel azonban mindenféle mitikus, nem vallásos, a vallásosnál kezdetlegesebb perszonifikáció, „rémalak, szörnyeteg" megjelölésére is használták.[14] Az ofn. *tiufal* a *tief* „mély" szó(vö. „szédítő mélység") képzeteivel is vegyült, az olasz—francia elnevezésekben pedig részint a „fekete szín" (vö. „buta, mint a sötét éjszaka"), részint az „ocsmányság" (vö. „felfordul az ember gyomra") képzete is kimutatható némelyik szóösszetétel jelentésében.[15]

Az *ördög* szó tehát a mindennapi szóhasználatban szinoptikus (képszerű) képzeteket kelt, mert tartalma az absztraktum, az önmagában nem észlelhető „rossz", a „veszélyeztetettség" perszonifikációja, elképzelt megszemélyesítése[16] — a népi hiedelemrendszerben „az alvilág, a pokol fejedelme, ura, parancsolója." Az *ördög* (lat. *diabolus*, *cacodaemon)* napjainkban képzelt lény, tehát a valóság keltette ingerek tulajdonságát, az absztrakt pszichikai képzetet („rossz") tükröző társadalmi realitás, képszerű ábrázolás, folklorisztikai motívum és nem fogalom,[17] — az ÉrtSz. szerint „gonosz szellem, a rossz oka, az embert bűnre csábító hatalom"[18] —, szerintünk a szubjektumnak (egyénnek) az általa

[8] A népi közösségek *hagyományrendszer*eit, amelyeknek a *hiedelemrendszer* egyik ága csupán, az osztálytársadalmakban a közéleti (társadalmi) funkciók elsorvadása és a belső funkciók sajátos (családias, patriarchális, nagycsaládi) *közösségi fejlődése* jellemzi. A társadalmi hatékonyság korlátozott, leszűkített volta a *közös létezés*t nem veszélyeztette, ezért a belső funkciók gyakorlásán felül sem anyagi, sem szellemi termelésre nem törekedtek ebben az osztálytársadalmaknál régebbi idők történetében gyökerező „társadalmi" keretben. Napjainkban a *családi hagyományrendszer*nek egyrészt „a belső funkciók gyakorlása", másrészt „a közéleti funkciók kiteljesítése" kettős specifikuma. Vö. Németh Imre: *A népi közösségekben élő fiatalok életmódja és kultúrája.* Arrabona, a győri múzeum Értesítője VIII (1966), 241—263. Dobos Ilona: *Megjegyzések egy könyvkritikához.* Ethn. LXXXVI (1965), 125—127.

[9] Röhrich i. m. 212.

[10] Soltész—Szinnyei: *Görög—magyar szótár.* Sárospatak 1875. 137.

[11] Frisk Hjalmar: *Griechisches etym. Wbuch.* Heidelberg 1960. I, 216.

[12] Kluge Fr.: *Etym. Wb. d. d. Sprache.* Berlin 1957. 17. kiad. 778.

[13] Meyer—Lübke: *Romanisches etym. Wb.* Heidelberg 1935. 239. 2622. sz.

[14] Schrader Ottó: *Reallex. d. idg. Altertumskunde.* Strassbourg 1901. 871—872. Hakulinen Lauri: *A jelentéstan szerepe a lexikológiában.* MTA Nyelv- és Irod. Tud. Oszt. Közl. X (1956), 340—341.

[15] Vö. a 12—14. jegyzet itt nem közölt adalékaival is.

[16] Ortutay Gyula: *A szólahagyományozás törvényszerűségei.* Ethn. LXXVI (1965), 3—9. Ortutay a folklorjelenségeket *differenciálatlan életjelenségek*nek tartja (már: UMNGy. I, 400.) és a „szájhagyományozás *természet*ének gondos vizsgálatát" sürgeti (i. m. 5.). Többek között tanulmányunk ennek az elvi igénynek egy közismert motívum komplex elemzésével, korszerű magyarázatával óhajt eleget tenni.

[17] Kovács Ferenc: *A jelzések jelzése: a szó. Egy jelentéstani törvény.* (In: Pszichológiai Tanulmányok IV.) Bp. 1962. 27—38.

[18] ÉrtSz. V, 488. (A zárójelben: értelmező megjegyzések tőlem. D. S.)

érzékelt külvilághoz való viszonyítása, a belvilágnak a külvilággal való állandó összehasonlítása — s e folyamat egyik felének, a „rossz" képzetének a tudatban (agyban) való absztrahálódása, önállósulása, eluralgása.[19] A normális ember szemében az *ördöngös ember* „olyan személy, akit babonás hit szerint az ördög — (az előbb említett képzelt nem létező személy, az absztrakt „rosszakat" a testre káros ártalmakat megszemélyesítő információ) — megszállt és hatalmában tart."[20]

Ezek előrebocsátása után állíthatjuk azt, hogy látszólag, illúzionisztikusan az *ördöngösség* „olyan rendkívüli képesség, cselekedet, teljesítmény, amely közönséges embertől nem telik ki, csak az ördög — (a képzelt személy) — segítségével lehetséges".[21] Ipolyi szerint az *ördöngös* jelző „olyan emberre mondatik, ki *ördögi mesterséget* (magia supernaturalis) tud, földre szegett tekintettel magával beszél, fennszóval gondolkodik" — „nincs maga, az ördög van vele".[22] Az *ördöngös* szó jelentése„ a rossztól megszállott" — „olyan ember, aki nem tehet arról, hogy rossz", mert a bűnöket nem mi, hanem egy bennünk levő „rossz", egy fiktív személy követi el.[23] Ezért átvitt értelemben is inkább „játékos kedvű, csintalan", mint „bolond, nem épelméjű" az ördöngös ember.[24]

Nyilvánvaló, hogy mind a jó, mind a rossz absztraktuma *információ*, amely valamilyen környezeti jelenségnek a konkrét emberhez való viszonyát jelzi, s ily módon a legkülönösebb természeti és társadalmi jelenségek mind egyénileg, mind társadalmilag hasznos vagy káros voltának jelzésére alkalmazható. Feltevésünk szerint az *ördög* szó mai absztrakt tartalma hajdani hangjelének, a kiáltásnak, a rossz érzékelésének jelzésével is összefüggő ősközösségi jelentésétől oly nagy mértékben távolodott el, hogy a mai nyelvérzék számára az *ördög* szóval kapcsolatban levő konkrét jelentés és az *ördög* szó etimológiai egybetartozásának tudata teljesen elhomályosult, de az egybetartozás nem szűnt meg, hanem különféle közvetítések révén integrálódik a tudatos tevékenységek során.[25]

Boszorkánypereinkben azonban az *ördöngös* ember nem olyan ártalmatlan személy, mint amilyennek mai nyelvérzékünk és tudásunk jelzi. 1621-ben Bethlen Gábor azt írja feleségének, hogy „megfogattam ötöt az *ördöngösök* közül" — tehát bűnösök és többen is voltak, mint amennyit el lehetett fogni.[26] Debrecenben 1626-ban Tátos Erzsébet vallatásakor „arra köti magát, hogy soha az féle *Tátos ördöngösség*ben nem élt".[27] Ugyancsak ez idő tájt a debreceni Portereo (nem Mónár és nem Őrlő) János azt vallja, hogy „ő nem *ördenges* és senkit el nem vesztett".[28] Debrecenben 1631-ben Szücs Lászlóné azt erősítgeti, hogy „az *ördöngösség*hez (incantatio, varázslás) semmitsem tud".[29] 1638-ban Keresztúri Mártonnét azért égetik meg Debrecenben, mert „embervesztő, varázsló, ördön-

[19] Kontra György: *Biológia. Korunk természettudományos világképe.* Bp. 1964. 86—89.
[20] Ákos Károly: *Az ördög (Istenek nyomában.* III.) Bp. 1964. 217—224.
[21] ÉrtSz. V, 491. (L. a 18. jegyzet megjegyzését is.)
[22] Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* 3. kiad. Bp. 1929. I, 124.
[23] Ákos Károly i. m. 96—106.
[24] Katona Lajos: *Mikulás, Krampusz és társai.* (In: *Irodalmi tanulmányai.*) Bp. 1912. II, 316—323. László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete.* Bp. 1944. 376—397.
[25] Vö. Ethn. LXXII, 92.
[26] Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Bp. 1910. 89.
[27] Uo. 91.
[28] Uo. 90.
[29] Uo. 101.

gös" volt,[30] 1636-ban pedig (Bucsay Jánosnét vádolják „ördögi és varázsló mesterséggel" (artem diabolicam ac incantationem).[31] Az *ördöngös ember* ebben a világképben még megmagyarázhatatlan módon, varázslással konkrét ártalmakat idéz elő és nem megmosolyogtató szélhámos, mint napjainkban.[32]

Érdekes, hogy egy évszázaddal később, az *ördöngösség* fogalmával még konkrétabb formában találkozunk. Harangöntő András békésszentandrási lakost azzal vádolják, hogy 1721-ben „pogány tüzet gyújtva, ördöngös énekkel a sötétség fejedelméhez folyamodott".[33] 1730-ban „egy ördöngös embert" Trencsénben vettek próba alá.[34] Adataink azt mutatják, hogy az ördög társadalmi realitása még ekkor sem vált el egészen a *„pogány pap, sámán segítőtársa" fogalmától, s hogy az *„embervesztés" (incantatio) képzete nem a *„gyilkos", hanem a *„gonosz szellemtől megszállott ember" fogalma felé törekedett.[35] Czuczor—Fogarasi nagyszótára szerint az *ördög* „keresztény hittani értelemben gonosz szellem — ellentéte a jó lelkeknek, vagy angyaloknak —, mely az embert rosszra csábítani, s erkölcsileg megrontani, megvesztegetni, kárhozatra vezetni törekszik, bibliai nyelven (héberül) *sátán*, s különféle (képes) kifejezéssel (bűnre) *csábító*, régi *kígyó* (hitszegő), *bukott angyal*, *kísértő lélek* a neve — mely (nem egyedi jelenség, hanem nagyszámú (sokféle) —, s melynek tulajdonképpeni lakóhelye a pokolban van."[36]

Az ördöggel kapcsolatos népi szólásaink tömegét, az ördög elképzelt alakjának folklorisztikai leírását és megjelenítési módjait, lakását, családját, hozzátartozóit és alattvalóit, a vele való szövetségkötés módjait, az általa megkívánt áldozatokat igen alaposan, kora tudományosságával, de ma is használhatóan foglalta össze Ipolyi Arnold magyar mitológiájában. Találóan állapította meg, hogy „a pogány mitoszok óriási, sárkányi, tündéri, ördögi rossz alakjaik vonásaiból kialakult a középkorban a bibliai rossz szellem (démon) elátkozott angyalokra ruházott, s a néphitben máig fennlevő sajátságos vegyülékű ördögfogalom különös alakokban és tulajdonságokkali személyesítése, amelyre sem a bibliai kinyilatkoztatás, sem a keresztény vallási hagyomány, sem hitkönyveink tana nem jogosít".[37] Ipolyi rámutat arra is, hogy az ördögre ruházott sok-sok történeti rétegből álló hagyományanyag egyik rétege csupán a magyar „őshit", a sámánizmus, a magyar nép gondolkodására leginkább jellemző ősközösségi eredetű hiedelemrendszer.[38] Szerintünk az *ördög* szónak az érzékeléstől, az észlelhető tartalomtól való önállósulása azért következett be, mert az „önmagában érzékelhető rossz" absztraktuma tkp. maga az *érzékelés*, melynek fogalma az Árpád-kor folyamán nyert korszerű nyelvi formát, amely később a „pokol fejedelme" motívumban vált a feudális korszakot jellemző társadalmi realitássá. A mai jelentés ezt az információt is tartalmazza és méginkább előtérbe hozza, ha az emberi testben valamilyen rendellenesség keletkezik, amelynek oka — mint ismeret — a tudatban még nincsen jelen.[39] Ilyen esetekben a leglogi-

[30] Uo. 104.
[31] Uo. 102.
[32] Ákos Károly i. m. 224.
[33] Komáromy i. m. 291.
[34] Uo. 428.
[35] Batthyány Ferenc írja Rohoncról 1566-ban: „Hol az kesz gabonak azt myvelyk hogy le töryk és vetyk, ott *Ninczen az isten, hanem Erdegh vagyon ky azt czelekedtety velek.*" Savaria, Vasm. Múz. Ért. II (1964), 163.
[36] CzF. IV, 1192.
[37] Ipolyi i. m. I, 113—126. Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925. 7.
[38] Ipolyi i. m. I, 113.
[39] Vasi Szemle XX, 279.

kusabban gondolkodó emberek agyában is valamilyen *hiedelem* keletkezik, amelynek segítségével a *gátlás* feloldódik. Ezzel kapcsolatban elegendőnek tartjuk a *Hová az ördögbe ment?* (= nem tudom, hová ment), a *Hol az ördögbe járhat?* (= nem tudom, hol járhat), a *Ki az ördög találta ki ezt a haszontalan munkát?* (= nem tudom, ki találta ki . . .) -féle kérdéseket felidézni, amelyek a kérdés ily módon való felvetésével mindjárt a választ is megadják, s a hiábavaló bosszankodást is levezetik.[40]

Újabban NEMESKÜRTHY István hívta fel a figyelmet az absztrakt ördögfogalom társadalmi tartalmának történeti korokhoz fűződő érdekes megváltozásaira. Szerinte „a reneszánsz démonai nem azonosak a középkori ember képzeletének fétisre emlékeztető ördögével, azokkal a részben ijesztő, részben komikus figurákkal, melyek éppúgy megtalálhatók a középkori katedrálisok szobordíszein, mint a primitív népek kultikus szobrain".[41] A középkori ember számára a bűnök nem az ember tulajdonságai, hanem az embertől függetlenül létező *rossz szellem* (démon) művei voltak. A reneszánsz embere azonban egyrészt felfedezte az ember lelkivilágát, pszichikumát, amelyben számára még megmagyarázhatatlan folyamatok zajlanak le, másrészt észrevette, hogy az ördög, a „rossz szellem" inkább a nagyurak között szeret ügyködni, mint a szegények körében, vagyis az ördög leginkább az uralkodó osztálynak az emberi létet veszélyeztető, elembertelenedett tulajdonságait testesíti meg.[42] A protestáns vallásos felfogás szerint *ördögi mű* minden, ami kívül áll a keresztény vallás teleológiai rendszerén. BORNEMISZA Péter prédikátor szavai szerint „az ördög az emberiség véget nem érő kavarodásának kezdeményezője és kárörvendő nézője", tehát a társadalom körében jelentkező ártalmak (háborúk, villongások, pártütések, igazságtalanságok, forradalmak) forrása.[43] A XVI. századi európai irodalom az ördög társadalmi „incselkedéseit", ellentmondásosságát konkrétumaiban igyekszik bemutatni és leleplezni. Amikor a lóvátett ördögről szóló trufákban jelképesen a hatalmasok, a nagyurak bűneit nevetségessé teszi, tkp. a társadalom antagonisztikus ellentmondásait ostorozza és a felvilágosodást, a racionális gondolkodást készíti elő.[44]

Az *ördög* szót a Halotti Beszédben, az első összefüggő magyar szövegben 1200 körül találjuk meg leírva. A fennmaradt halotti prédikáció szerint az első ember a paradicsomban engedett az ördög ösztönzésének *(ürdüng intetüinek)*, amikor a tiltott fa gyümölcséből evett. Ezért a pap imádkozik, hogy a jó Isten szabadítsa meg (az emberiséget) az ördög üldözésétől *(ürdüng ildetüitül)* és a „pokol kínzásától". Látjuk, hogy az *ördög* szó első írott előfordulásában is érvényesül már az absztrakt rossznak, az elképzelt ördögi személynek azon fontos jellemvonása, hogy roppant agresszív, aktív, szüntelenül tevékenykedik és az embert sem hagyja békén, valósággal üldözi, hogy társuljon, szövetkezzen vele különféle ártalmak előidézésére. Az ember fél, retteg ezektől az ártalmaktól, mégis kész felidézni azokat — az ördög kínzó kísértéseinek hatása alatt. Észre kell vennünk, hogy ezeket a lelki jelenségeket a cselekvésre való készség, indulat és a cselekvéstől való félelem, szándék, akarat tudatosodó tendenciáit gazdag tár-

[40] O. NAGY Gábor: *Mi a szólás?* Bp. 1954. 24—26.
[41] NEMESKÜRTHY István: *Bornemisza Péter, az ember és az író.* Bp. 1959. 267—295.
[42] NEMESKÜRTHY i. h. Vö. KATONA Lajos i. h.
[43] BORZSÁK István: *Az antikvitás XVI. századi képe. Bornemisza-tanulmányok.* Bp. 1960. 85., 167.
[44] Vö. Savaria, Vasm. Múz. Ért. II (1964), 167., 171.
[45] MÉSZÖLY Gedeon: *Ómagyar szövegek magyarázatokkal.* Bp. 1956.

sadalmi kapcsolatokban ma is kifejezik az ördög képzetéhez kapcsolódó szavak. Az *ördög* szó alapképzete a jó embernek ártó rossz ember absztraktumán alapul, az ember ártó készségeinek a megszemélyesítése, mely az emberben állandóan jelenlevő hibalehetőségeket vetíti önmagából, a lehető legjobb emberből egy képzelt „rossz" személyre.[46] Röhrich szerint az ördög modern pszichikai vonásai nincsenek kapcsolatban a néphagyomány elképzeléseivel.[47] Viszont ha ezek az elképzelések — amint Röhrich állítja — *gyűjtőmedencéi* minden nem létező rossz, ártalmas lényről, démonról, szörnyetegről alkotott hiedelemnek, az *ördög* szót — bármilyen nyelven hangzik el — nemcsak folklorisztikai, hanem pszichikai motívumnak is kell tekintenünk. A vallásos ördögfogalom — „a vallás ellensége" — beszédben való megnevezése — mint láttuk — olyan empirikus ismeret („rágalmazó ember") képzetéből alakult ki, amely ma is táplálja az ehhez hasonló képzetek integrálódását, fogalommá, absztrakt aktivitássá alakulását abban az esetben is, ha egy-egy adott nyelvnek az ördögfogalom jelölésére használt szava másféle veszélyeztettségből táplálkozik.[48]

A magyar *ördög* szó kielégítő etimológiájával, keletkezése pontos magyarázatával adósunk a magyar nyelvtudomány, s ez a körülmény eléggé megnehezíti motívumelemző munkánkat. Ez viszont elősegítheti a nyelvészeti kutatásokat, mert a jelentésváltozások logikai folytonosságát sok esetben nem támogatják nyelvészeti tények, amelyeket bizonyítékul használhatnánk a folyamatosság érzékeltetésére. Bárczi Géza szerint az *ördög* szó „török, finnugor és árja egyeztetései nem fogadhatók el".[49] Ezekkel az egyeztetésekkel elsősorban Munkácsi Bernát kísérletezett igen szorgalmasan, több alkalommal is. Egyik magyarázatában feltételezte, hogy az *ördög* szó összetétel, mégpedig a zürj. *ort*, votj. *urt*, cser. *ört* „szellem" és osztj. *tonx* „bálvány" jelentésű szavakból. Olyan szinonim tagokból álló szerkezetnek tartotta az *ördög* szót, mint pl. *kőszikla*.[50] Wichmann György ezt nem tartotta valószínűnek és más finnugor „szellem" — esetleg „gonosz haragos (ember)" jelentésű szavakkal próbálkozott.[51] Hunfalvy Pál és Budenz József szerint az *ördög*~*ürdüng* szót a török nyelvhatásnak köszönhetjük. Valószínű, hogy a kirgiz *erteng* „rossz szellem" átvétele.[52] Schmidt József szerint az *ördög* szó eredetije az újperzsa *artang* „eretnek, pogány, ördög festette kép (esetleg idol, bálvány)" — jelentésű szóval függ össze valahogyan, bár ezt a szemantikus összefüggést nem tudja megmagyarázni.[53] Az *ördög* szó etimológiájával Ipolyi is megpróbálkozott. Mitológiai elgondolások alapján a szót az *őr* „custos" és a *dög (dev*~*div*~*deus)* „romlás, betegség, halál" szótők elhomályosult összetételének tartja: „*Ördög* nevünk- és fogalmunkban eszerint a „halál, romlás, rossz, gonosz" elvének (értsd: észleletének), valamint a „had (értsd: katonáskodás)" személyesített istenségének hitnyoma lappanghat" — írja.[54]

Bár ezek a szóegyeztetések tartalmaznak ördögi tulajdonságokat, alapvető

[46] Bárdosi János: *Rómaikori oszlopokhoz fűződő mondák Jákról és Gencsapátiból.* Savaria. Vasm. Múz. Ért. I (1963), 199—224.

[47] Röhrich i. m. 212.

[48] L. részletesebben a bevezetésben és a 9—15. sz. jegyzetanyagban.

[49] SzfSz. 222. Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete.* Bp. 1958. 55.

[50] Ethn. VII, 222—226.

[51] MNy. VIII, 321—324.

[52] NyK. VI (1867), 270., VIII (1870), 168., X (1873), 86—87., XII (1876), 85., XXVIII (1898), 263., XXIX (1899), 384.

[53] Nyr. LV, 99—101.

[54] Ipolyi i. m. I, 109.

hibájuk, hogy az *ördög* szó absztrakt „rossz" információjához olyan társadalmi-történeti jelenségeket (pl. szellem, bálvány, katonáskodás, romlás, eretnek stb.) kapcsolnak, amelyeknek alapképzetei nem arra a konkrét emberi tevékenységre utalnak, amelyből az ördögfogalom ma is táplálkozik. A *diable* „ördög" szavak ma is tükrözik származásukat: a „rágalmazó, szidalmazó, dühöngő ember" képzetét, mert ma is élnek mindenütt bizonyos társadalmi szituációkban ilyen (lehetetlen) viselkedésű emberek.[55]

Gondolatmenetünket BÁRCZI Géza következő szavainál próbáljuk más oldalról is megvilágítani: „Ha a nyelvemlékes kornál régebbi nyelvi folyamatokat, nyelvi elemek keletkezését, alaki vagy funkcionális módosulását próbáljuk magyarázni, a részletjelenségek egymásutánját, összefüggését felderíteni, természetesen föltevésekre vagyunk utalva. A föltevés azonban, bármily jól meg is van alapozva, sohasem bizonyosság, érthető tehát és jogos, ha valaki az eddigi elfogadott magyarázatot egészében vagy egyes részeiben egy másikkal, jobbal helyettesíti, mely nyilvánvalóan ugyancsak föltevések sora . . . Kétségtelen, hogy két, egymással szemben álló vagy egymástól eltérő nézet közül az a valószínűbb, amely jobban igazodik a tényekhez."[56]

Az *ördög* szó magyarázatánál ezek a módszertani megjegyzések azért is fokozottabb mértékben szívlelendők meg, mert nem nyelvészeti tényekkel, hanem az emberrel, gondolkodásával és tevékenységeivel foglalkozó más tudományok eredményeinek alkalmazásával kíséreljük meg a hiányzó nyelvészeti bizonyítékokat pótolni. Különösen a nyelv és a gondolkodás összefüggéseiből próbálunk következtetni olyan történeti folytonosságra, amely nemcsak a folklorisztikának, hanem a nyelvtudománynak is megoldandó feladatot jelent. BÁRCZI Géza szerint „a nyelv visszatükrözi a gondolkodás sajátosságait, a tárgyképeknek, fogalmaknak tudatbeli egymásutánját és logikai kapcsolódását. A nyelvi jelenségekből tehát rendszerint következtetni lehet a beszélő közösség gondolkodásmódjának bizonyos általános és különleges vonásaira. . . A gondolkodásnak ilyen módon megállapított egy-egy sajátos vonása, melyre nyelvi jelenségekből következtettünk, viszont a nyelvi jelenségek keletkezésének, kialakulásának magyarázatára szolgálnak".[57]

Említettük, hogy az *ördög* szót *ürdüng* alakban a Halotti Beszédből nomenként ismerjük meg. Feltevésünk szerint cselekvést is jelenthetett, nemcsak a (rosszat) cselekvő személyt.[58] Egyik régi okmányban (1319) *családnév*ként fordul elő: „Johannes Andreas wrdug (ürdüg) dictus" — s ez a használati mód arra mutat, hogy a szó inkább foglalkozást, mint lelki tulajdonságot jelentő *ragadványnév* volt.[59] (1453-ban már GEORGIUM ERDEG alakban találkozunk a névvel.[60]) BÁRCZI Géza szerint 1075/1217: *orduksara* helyes olvasata: „ördüksara".[61] Az *ördög* szó régi helyneveinkben gyakran szerepel, ez esetben is névszó jellegű.[62] Igei használatára adatunk nincsen, a mai nyelvérték számára az *ördög*

[55] Kovács Ferenc i. h.

[56]—[57] MNy. LXI (1965), 276.

[58] Az *ördög* ~ *ördöng* szó alakváltozatainak összeállítását a kódexekből l. NyK. XLV (1920), 62., 71., 95.

[59] BÁRCZI: *A magyar szókincs* 138.

[60] Uo. 140.

[61] NyK. XXIV (1894), 157., XLV (1920), 108. MNy. XXXVI (1940), 11. XXXVIII (1941), 255.

[62] MNy. XXXIV (1938), 107. XXXVI (1940), 250. *Ördöngös* nevű halmok Debrecen és Hajdúböszörmény határában is vannak. H. FEKETE Péter: *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. Bp. 1959. 92.

szó főnév. Tudatunkban a szó főnév volta emberiesíti, konkretizálja a szó jelentette absztraktumot, a „rossz" fogalmát érzékeltető képzelt személyt, bár teljesen elhomályosult, hogy ez az ember milyen káros tevékenységet fejtett ki egykoron.[63]

Mindennek ellenére az *ördög* szót fejtegetéseink alapján olyan nomenverbumnak tartjuk, amelynek mindkét nyelvi funkciója a honfoglalás előtti török hatás kezdetétől fogva élő jelenség volt. BÁRCZI Géza véleménye szerint nem méltattuk még eléggé ennek a korszaknak művelődéstörténeti jelentőségét, részleteit sem ismerjük eléggé.[64] Mindenesetre a csuvas *ür* „dühöng, megvész" jelentésű ige arra mutat, hogy már ekkor lehetett egy **ür* igetövünk, amely nemcsak konkrét cselekvést, hanem lelki tevékenységet is érzékeltető szó volt.[65] PAIS Dezső megfigyelései szerint a lelki tevékenységet minden esetben a lelki tevékenységre legjellemzőbb konkrét cselekvés érzékelteti. Szerinte ilyen információs cselekvés az emberi test *forgása* is (**fergés*<fürgeség<gyors mozgás) — a *táncolás* egyik specifikus mozgásformája —, amelynek következménye igen sok esetben az embernél **„szédülés→kábulás→eszméletlenség" vagyis rendellenes, nem a megszokott lelki állapot.[66]

Ilyen elhomályosult cselekvést tartalmaz *őr* „custos" jelentésű főnevünk is. JUHÁSZ Jenő szerint az *őr* verbum-nomenből lett névszó. A „forog→körbenjár" alapjelentés „forgó, körbenjáró ember→kerülő (körös mozgást végző)→cirkáló (lat. circare) ember" jelentésfejlődéssel alakult ki „őrálló katona" jelentése. (Vö. 1039: *Ewrii.*) Mint önálló szó kiveszett a használatból, csak összetételekben *(őr-ség, Őr-ség, őr-nagy, őr-álló, őr-fa)* maradt fenn. A szót DUGONICS András és BARÓTI SZABÓ Dávid a régiségből előszedte és a nyelvújítás folyamán újra divatba jött. Az *őriz*~*őröz* szó az *őr* „forog" ige *-z* gyakorító képzős származéka *„körben járogat" alapjelentéssel.[67]

Az *őr* szó főként a férfiakra jellemző **„körüljárással illetékteleneket valamitől távoltartó, védő, custos" funkciójával együttjáró elemi cselekvés — az *ijesztgetés*, az ijedelem érzetének harsány hangú kiáltással való felkeltése, az élőlények ijesztő hangokkal való távoltartása. MÉSZÖLY Gedeon hívja fel figyelmünket a magyar *r* hangnak az ijedelem érzetét keltő akusztikai hatására egy debreceni diák anekdota elmondásával kapcsolatban. Az egyszeri diák azzal rémített meg egy vén kofát, hogy ezt az Aeneis-éneket skandálta előtte: „Armavirumque cano, Troiae qui primus ab oris" stb. A kofa úgy megrémült, hogy bepanaszolta a diákot, mert azt hitte, hogy istentelenül megátkozta őt. A magyar *rg*~*rt* hangkapcsolatnak a rémületet fokozó szerepe van az ijesztgetésben ma is, pl. „Irgum-burgum!" Ttréfásan: „Irgó, morgó, vigyorgó!" Vagy: „Csötörtök, — vigyen el a kis ördög!" RÁKOSI Viktor írta meg egyik tárcájában, hogy rossz gyerekekre rendszerint így kiált, hogy megrettenjenek: „Marrgitrrakparrt, bútorr-rraktárr!" (Azt hiszik, hogy átkozódik.) ARANY János *Jóka ördöge* tréfás versében ezzel a bűvölő verssel kergeti ki az ördögöt a király beteg leányából: „Turgudorgod mirgit forgogargadtargál!"[68]

Az *ür* szótő hangutánzó, archaikus és poliszemantikus jellege alapján a

[63] Kovács Ferenc i. h. — (A következőkben **-gal a képzettörténeti feltételeken alapuló jelentéseket jelöljük.)
[64] BÁRCZI: *A magyar szókincs* 76—77.
[65] LŐRINCZ Jenő, MNy. LX (1964), 478.
[66] MNy. XLVIII (1952), 172.
[67] MNy. XLIV (1948), 136—137. Vö. NyK. X (1873), 86—87.
[68] Néprajz és Nyelvtudomány (Szeged) 1958. II, 31.

*„gyors mozgás→szédülés" alapjelentéssel magyarázható meg az *örül* ige is, amelynek eredetileg **„önmaga körül jókedvűen kering, forog" lehetett a jelentése. Nyelvünkben az *-ül* visszaható képzős származékok mind kéttagú igék, vagyis a képző egytagú alapszavakhoz járul. Feltehető, hogy az *-ül* képző magánhangzójában az egyszerű visszaható *-v* képző lappang. Ez a képző az egyetlen visszaható képzőnk, amely már a kódexek korában is igen ritkán bukkan fel. A mai nyelvhasználatban az eredeti *-v* képző, mely urali ß-re vezethető vissza, ismereteink szerint egyetlen ma élő visszaható igében sem használatos.[69] Szerintünk egy régi **örv* **„vidáman maga körül forog"→„vidáman forgó ember" jelentésű szó továbbképzése az *örvendezik* „u. a." szavunk. Az **örv* elhalásának oka lehetett, hogy a hasonló hangzású **örü* „jókedvet, örömet okozó (kerek) tárgy, karika"→ „nyakperec"→„örv" jelentésű nomen csonka töve, az *örüv*~*örve*, *örvet* stb. alakokban a régiség folyamán vált *örv* „u. a." közszóvá.[70]

A jelentés magvának, az inger keltette képzetnek a szótő a hordozója. Esetünkben mind a *-d*, mind a *-v* képző csupán módosította az **„(izgatottan) körbenjár, forog" alapjelentést. Feltehető, hogy a szótő továbbképzése oly korai időpontban alakult ki, amikor a primitív műveltségbéli javak további differenciációt nem tettek szükségessé. A visszaható ige csupán azt fejezi ki, hogy egy adott testi mozgás, cselekvés, amely magára a cselekvőre irányul, kétféle társadalmi funkciót is jelez. Bizonyos esetekben nemcsak az öröm, hanem a belső feszültség, az izgalmi állapot, a düh is jellemezheti az ember körbejárását, forgolódását — pl. a türelmetlenül várakozó ember izgalmában toporog, körbenjár, különféle taglejtések kíséretében fintorog. Feltevésünk szerint az **ür-* szótő, amelyre az alapképzet differenciációi, a fogalmak, mint motorikus pszichikai jelenségre épülnek, *-d* gyakorító képzővel bővített alakja egy**„az indulat magas fokán körbenjár" alapjelentéssel is rendelkezett. A finnugor, ill. urali eredetű *-nt* képző új származékok képzésére már nem volt használatos.[71] Ezért bizonyosra vehetjük, hogy az ***örd* **„izgatottan körbenjár (káló ember") jelentésű nomenverbum honfoglalás előtti, a török hatás korai időszakában kialakult szóképzés eredménye volt.[72]

A további jelentésfejlődést is hasonló körülmények mutatják. Mivel a *-g* finnugor eredetű régi képzővel alkotott igék nagyrészt poliszemantikus, hangulatot és érzelmet festő-jelölő származékok, továbbképzések, amelyek a jó és a rossz érzelmet-indulatot egyaránt érzékeltethették,[73] azt gyanítjuk, hogy az **ürd*~**örd* **„körben járkál" ige továbbképzését nem lelki okok gazdagodása, vagy szegényedése, hanem a cselekvés — a körbenjárás — társadalmi funkcióinak gazdagodása tette szükségessé. A *„körbenjár" konkrét jelentésből kia-

[69] D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Bp. 1958. 48.
[70] Bárczi Géza: *A szótövek*. Bp. 1958. 42.
[71] D. Bartha i. m. 22.
[72] K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár 1944. 10—26. Utal arra, hogy az ugorkori réteg hiedelemrendszerének emléke a cseremisz *ört* „külső lélek", zűrjén *ort*, votják *urt* „szellem" szó, amely különféle kapcsolatokban *azt az állatot* (pl. lepke, kutya, bagoly, denevér, tyúk, kakas, stb.) *is jelentette, amelynek alakjában esetenként a külső lélek testet öltött*. Valószínűnek tartjuk, hogy a török *ör*-féle szavak átvételét és sámánisztikus továbbfejlesztését a halott szellemével és a külső lélekkel kapcsolatos totemisztikus képzetek léte is elősegítette. Az *ördög* szó esetében ezek a lélekképzetek sokkal régebbi műveltség termékei, mint a sámánisztikus *ördög* szó. A fejlett török hiedelemrendszer az *ört* képzeteit és vokális formáit is magába olvasztotta. (Vö. a 8. jegyzetben kifejtett társadalmi jelenségek hatásával és az 50—51. jegyzetnél id. magyarázatokkal is)
[73] D. Bartha i. m. 23

lakult a „rossz" absztrakt információ állandósulása következtében egy ugyancsak konkrét** „haragosan, dühösen, indulatosan körben jár" →**„valamilyen tárgy körül indulatosan kering, forog" differenciáció. Mind a jókedvűen keringő, mind a dühösen körben járó, cirkáló ember cselekvése a legellentétesebb érzelmi tartalmakat fejezte ki, mert mind a valóságban, mind az érzékelésben, mind a tudatban a tartalom azonos volt, szorosan a „keringő", a forgást kifejtő ember testi mozgásához tapadt. A jelentés társadalmi realitását nemcsak a szó, hanem a szót használó ember magatartása is egyformán jelezte: mind a szó hallása, mind az ember megpillantása ugyanazt a képzetet, a forgó, a körben járó ember képzetét váltotta ki.

Korunkban a tánc — főként a *keringő*re és a *körtánc*ra gondolunk — a „kellemes közérzet" kifejező eszköze, régen azonban sokrétűen és szervesen kapcsolódott a munkához és más társadalmi jelenségekhez is.[74] Az öröm kiváltotta mozgás extázisát csaknem minden nép ismeri.[75] 1582-ben a „Tánc felboncolása" című prédikációban arról olvashatunk, hogy jámbor eleink tánc közben örömükben oly féktelen dühvel szökdécseltek, dobbantottak, toporzékoltak, tomboltak, hogy „az ki effélét ezelőtt nem látott volt, azt tudná, hogy mind megdühödtenek és megbolondultanak".[76] A prédikátor véleménye szerint „a pokolbéli ördögnek hathatósabb eszköze pokla töltésére az ő tojta táncnál nem lehet".[77]

Diószegi Vilmos véleménye szerint a magyarság legrégebbi történeti korszakaiban a *tánc* kiváltotta őrületszerű-extatikus jelenségek a jóslással-jövendőmondással, „a jövő előre való látásával", mint hasznos társadalmi tevékenységek funkcionáltak. A finnugor és a török népekre egyaránt jellemző szellemidéző szertartások számottevő mozzanata volt a sámán, vagy megbízottja által kiváltott extázis *(révülés, rejtezés)*.[78] Ennek a „nem normális" pszichikai állapotnak ma is spontán megnyilvánulásai közé tartozik a türelmetlen, de mégis játékosan ható *körbenjár/kál/ás*. Ez az ösztönszerű cselekvés az ősközösség idején adott esetekben körben való (verseny)futássá, vagy az eszméletlenségig (révülésig) fokozódó ritmikus körtánccá alakult. Bán Aladár szerint a sámánextázist főként az jellemezte, hogy a sámánt a normális, józan viselkedésmód elhagyta és dühöngeni kezdett. Úgy viselkedett, mint idegrohamában az őrült ember, csakhogy az utóbbi nem volt képes sem a maga, sem mások hasznára fordítani „a másvilágon való járást", az elképzelt, nem érzékelhető jelenségekkel való érthetetlen tevékenységet.[79]

A *sámán* tehát az elképzelt-absztrakt világgal való kapcsolatot, a gondolkodás pszichikai feltételeit türelmetlen, felfokozott idegállapotban, de *tudatosan* teremtette meg. A sámán feladata a mágikus védekezés, a gyógyítás, a lélek visszaszerzése, a halott elkísérése volt túlvilági útján, a szellemekkel, a „külső lelkekkel" való közvetlen kapcsolat megteremtése.[80] A totemisztikus nemzetségi hagyományokat ápoló táltos társadalmi funkciója, a halottak emlékének énekkel, tánccal, megszemélyesítéssel való felidézése a XIII. század folyamán a keresztény vallásos világkép térnyerése következtében egybeolvadt azoknak a

[74] Réthei Prikkel Marián: *A magyarság táncai*. Bp. 1924. 11.
[75] Uo. 5. Vö. Kaposi—Maácz: *Magyar népi táncok és táncos népszokások*. Bp. 1958. 9.
[76] Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp. 1961. 303.
[77] Uo. 371. (a 700. sz. jegyzetben.)
[78] Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp. 1958. 307—316.
[79] Uo. 331.
[80] Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek és népi színjátszás*. Bp. 1964. 58.

nagyhatalmú lényeknek (*ősök*nek) az emlékével, akiknek a pogánykorban ők csupán „áldoztak".[81] KARDOS Tibor szerint a pogány *táltos* foglalkozása ekkor elvesztette valóságos vonásait, történetiségét és a keresztény vallás által újjáteremtett társadalmi realitássá: költészetté, mesebeli alakká, a vallás *hajdani* ellenségévé vált, akinek *korszerűtlenné vált* tevékenységei a kereszténység „rossz" absztraktumát konkretizálták.[82]

Rokonnépeink sámánjának extázismódjait DIÓSZEGI Vilmos kutatásai nyomán röviden úgy érzékeltethetjük, hogy a sámánok a magasabbrendű lelki tevékenységet az extázissal, testük tudatos elszédítésével forgatásával idézték elő. A perzsa GARDIZI 1050 körül készített történeti munkájában a kirgizekről írja, hogy az egész törzset érintő fontos elhatározások előtt egyik vezetőjük társaival együtt addig táncol, míg eszméletét veszti. Ebben az állapotban a legfontosabb dolgok várható alakulásáról mond közléseket.[83] A hantik (osztyákok) sámánja a szertartás alkalmával hol ide, hol oda ugrál, mint a megszállott, míg el nem szédül. A nyenyec (jurák-szamojéd) sámán a sátorban helyéről felugorva, körben futkos a kinyilatkoztatás előtt. A korják (paloázsiai) sámán is felszökik a szertartás kezdetén és őrjöngő táncba kezd, míg össze nem roskad. Az orocs és udege sámánok a szellem testükbe való költözésekor vonaglanak, rángatóznak, végül táncra perdülnek és sebzett vad módjára ugrálnak. A szamojéd sámán vonagló testtel táncol a szertartás előtt, mint egy őrült.[84] A sámánok tehát a körben való járással (körtánccal) *tudatosan idézik elő* az őrüléshez hasonló felfokozott idegállapotot, amelyben *külső lelkük* elhagyja testüket és más világokban repked hasznos értesülések után.

Néphagyományaink is őrzik ennek a mágikus tevékenységnek elferdült formájú emlékeit. A sárréti táltosok, ha rájuk jött a révület ideje, a *bónaórá*juk, elindultak „bolyongani". Ilyenkor nem tudtak magukról, ájuldoztak és hörögtek, mint a haldokló, mert „idegen lélek", az „ördög" bújt beléjük. Az őrhalmi palócok hite szerint ilyenkor minden cél nélkül jártak körben a pusztákon — kóboroltak, vándoroltak, mint a mesék hősei, mert kívül voltak a normális életen, vagy felsőbb régiókba jutottak el.[85] OLÁH Mihályné kamocsai (Komárom m.) boszorkány 1727-ben a perirat szerint „az Pokolbéli Ördöggel szövetséget vetett... az ördögök társaságában külömbféle helekre és Tartományokra, az ördögh ereivel (értsd: erejével, segítségével) eiczakáknak idein *Madár módgyára* elrepült és elragadtatott".[86] Éppen úgy bolyongott a boszorkány éjnek idején mint a táltos, vagy a bolond — vagy mint a sámán magasabbrendű extázisában, mert tevékenysége nem a tudatból, hanem a hiedelemrendszerből indult ki.

Nem szükséges részletesebben bizonyítanunk a szóhagyományok mérhetetlen tömegével, hogy a honfoglalás körüli időszakban az *ürdüng* **„sámántáncot járó ember" jelentésű nomen volt. A szó ekkor nemcsak az érzelmi-indulati állapotot jelző **„körben járkáló→körtáncot lejtő→kábulatot, mesterséges szédülést előidéző→az ősök szellemeivel közvetlen kapcsolatba kerülő (ember)" fogalmát, mint emlékképek segítségével realizált valóságot, hanem magát a

[81] MÉSZÖLY Gedeon: *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján.* Szeged 1942. 112. (Acta Univ. Szeg. Sectio Phil. XIV.)

[82] KARDOS Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet.* Bp. é. n. 32—33.

[83] DIÓSZEGI: i. m. 341. Vö. Uő: *A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolatai.* Műveltség és Hagyomány (szerk. GUNDA Béla, Debrecen) I—II. (1960), 285.

[84] DIÓSZEGI: *A sámánhit emlékei* 328—338.

[85] Uo. 301.

[86] Uo. 318.

hagyományos szokások *hivatásos* társadalmi képviselőjét és ápolóját érzékeltette.[87] Diószegi Vilmos kutatásai szerint „a magyar sámánhit a XI. században még élt" — történetünk *pogánylázadás*ainak tanúsága szerint —, azonban „a magyar sámánhit jelenségei (az esetleges önálló magyar alakulásokat kivéve) sokkal korábbi századokra nyúlnak vissza. Lehetnek részint a magyar sámánhit török eredetű jövevény elemei, részint pedig az ugor eredetű alapréteg sajátosságai. Ez az alapréteg nem lehet későbbi az V. századnál, vagyis az ugoroktól való elválás időszakánál."[88]

Az *ür* **„izgatottan körbenjárkál, dühöng" török szónak ugor eredetű *-d* képzővel való ellátása azt mutatja, hogy *az egyéni lelki jelenség* a (nagy)családi körből kiemelkedve, az ősökkel való tárgyalás *társadalmi tevékenységgé*, hivatásos papi munkává alakult. A szó ijesztő, borzadályt keltő, érzelmi-hangulati elemeinek eluralgását elősegítette egyrészt a nagyobb tömegeknek szóló sámánisztikus szertartások indulati felfokozottsága, amelyet nem minden családfő tudott előidézni, másrészt e tevékenységek gyakorlásának foglalkozássá, munkává való leszűkítése. Az *ürdüng* extatikus tánca, az ezt előidéző *füstölés*, majd a bekövetkező *gyógyítás* a sámánisztikus gondolkodásmódban dialektikus egységet képezett. Társadalmilag hasznos elemei közül elsősorban azok hatottak, amelyek ma azért evokálnak, mozgósítanak bennünket, mert a ma gyakorlatában is élnek — más társadalmi jelenségekbe ágyazottan, mint emberi tevékenységek.[89] A körtáncban — mint társadalmilag is állandóan fejlődő, gazdagodó és tudatosodó emberi cselekvésben ma is jelen van egyrészt az „ártalmakat megszüntető", másrészt az „ártalmakat előidéző" informatív pszichikai mozzanat. Ez ma egyszerű pszichikai készségnek látszik, azonban évszázadokkal előbb a keresztény vallás gondolati rendszerében az absztrakt „rossz" fogalmának kialakulását, a magyarság hiedelemrendszerében pedig olyan epikai motívumok formálódását segítette elő — és segíti ma is —, amelyek a társadalom tudatában tkp. a *sámánisztikus világkép* emlékanyagát segítik rekonstruálni. A sámánisztikus világképnek azonban csupán azon pszichikai elemei visszhangzanak bennünk, amelyek egykor nem csupán a létezést segítették elő, hanem a céltudatos munkára, a gondolkodásra való készségeket is fejlesztették.[90] A dinamikus sztereotípiák ezt az emberi többletet ma is fejlesztik, tehát a biológiai létezésen felül, az „érzékelhető világokon kívül" önállóan is létező gazdasági és társadalmi bázist is képeznek. Ezért a sámánisztikus hagyományok rekonstrukciója csupán ezek érzelmi-hangulati lényegét, tartalmát, emberi evokációit képes érzékeltetni és nem magát a sámánisztikus világképet, amelyet néphagyományaink, népi hiedelemrendszerünk egyes elemei az elavult formákkal együtt igyekeznek megőrizni és életben tartani. Napjainkban nevelési feladat e készségek kondicionálása, gyermekkorban a hagyományok élményszerű átadása.[91]

A sámánisztikus hagyományok egyik jellegzetessége a *forgás* és a *kerek alakú jelképek* használata. A *forgás* az anyag mozgásának egyik alapvető formája, amely — mint nagyon sok konkrét mozgásforma absztraktuma — önmagában nem észlelhető, csupán az anyag tulajdonságaként. („Valaminek" forognia kell, hogy észlelhessük a forgást. Csak valaminek a forgását észlelhetjük.)

[87] K. Kovács László i. m. 238—239.
[88] Diószegi, Műveltség és Hagyomány i. h. 289.
[89] K. Kovács László i. m. 41—47.
[90] Uo. 416—424.
[91] Berze Nagy János: *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok.* Pécs 1961. 2. kiad. 27—145.

Az ember ezt a mozgást egyrészt mint a külső világ jelenségeinek tulajdonságát, másrészt mint teste helyzetváltoztatásait érzékeli. Az utóbbi teste elváltozásait is előidézi (kimelegszik, izzad, szédül), amelyek pszichikai hatásokat is kiváltanak (örül, dühös).[92] Ily módon az ördögmotívum és különféle (népi, művészi, irodalmi, vallásos) megfogalmazásai, ábrázolásai a valóságot egyrészt mint természeti, másrészt mint emberi mozgást tartalmazzák valóságában, de a korszerű ismeretek társadalmi összefüggésében, struktúrájában. Az állatok körbenjárása, a víz örvénylése, a forgószél „dühöngése", az égbolt forgása, a föld „kereksége" olyan elemi érzékelések, amelyek a tudatban az emberi test hasonló tevékenységeinek analógiái lettek és azok ma is. Az észleletek és a képzetek közt nemcsak asszociatív, hanem — kezdetben korlátolt, de mindinkább erősödő — sztereotip kapcsolatok is keletkeztek, vagyis a valóság alapvető jelenségeit nemcsak észleljük, hanem állandó kapcsolataikat (pl. a *forgást*) el is tudjuk képzelni. Így látjuk összefüggéseiben a forgást is, mint a valóság egyik részletét. Minden kerek tárgy, amit ember készített, a forgás absztraktumát tükrözi valamilyen konkrét kapcsolatában.[93]

Az *ördög* szó nyelvi jelentését is lényegesen befolyásolja a „forgás" alapvető információja. Történeti jelenség, hogy az *ürdüng* az V—XI. század folyamán hagyományos emberi cselekvésből, *az emberi test forgásából* kialakított társadalmi funkciót jelölt, s a képzelt ártó lényekkel közvetlen kapcsolatot teremtő tevékenységet, hasznos foglalkozást végző embert jelentett. Amikor azonban az *ördög* szót a keresztény vallás által propagált „isteni jóság" fogalom ellentéteként kezdték használni, addig nem testesíthette meg az „emberi rosszaság, gonoszság" absztraktumát, míg a hasznos sámánisztikus tevékenységek emléke el nem enyészett a társadalom tudatából, míg az *ördög* szó által hordozott társadalmi funkció az új társadalmi struktúrában teljesen korszerűtlenné nem vált.[94] A Halotti Beszédben az *ürdüng* szó már a keresztény vallás műszava, mert az osztálytársadalomban keletkezett „pokol fejedelme" motívum, mint irányító képzettartalom támogatja az absztrakt, a képzelt „rossz ember", az „emberben levő démon, rossz szellem" fogalmának társadalmi realizálódását, jelentését. Feltevéseinket idevonható nyelvi jelenségekkel részben a finnugor nyelvészet, részben a turkológia kutatásai is támogathatják.

A mindennapi élet apró-cseprő specifikumai, tartalmi mozzanatai, a pszichikum motorikus készségei, az emberi beszéd megvalósulásának hagyományos cselekvései, vokális szokásai az V—XI. század folyamán totemisztikus jellegű hiedelemrendszerben váltak társadalmi jelenségekké. Hiedelemrendszerünk alapbázisa tehát finnugor jellegű. A sámánisztikus világkép behatolása konkretizálta a poliszemantikus jelentésű ősközösségi eredetű kifejezéseket. Ennek következtében egyes nyelvi jelenségek elhaltak, mások megmaradtak ugyan, de a megváltozott világkép rendszerébe illeszkedve, azt segítették.[95] Az emberi tudat ma is tartalmazza azokat a pszichikai motívumokat, amelyeknek segítségével saját gyakorlata megértésében a tudat azóta is gazdagodott. Azok az egyszerű cselekvések, kiáltások, amelyekből a tagolt beszéd az ősközösség folyamán kialakult, nemcsak az ember létezésének, hanem művelődésének is egyrészt természeti, másrészt társadalmi bázisai — az absztrakt

[92] Szpirkin A.: *A tudat eredete.* Bp. 1963. 74.
[93] Ákos Károly i. m. 80—86.
[94] Uo. 113—117.
[95] Uo. 141—146. K. Kovács László i. m. 375.

ismeretek népi tudássá, empirikus ismeretanyaggá alakulásának nemcsak folyamatai, hanem termékei és szerszámai is. Minden kulturális jelenség örök emberi feltétele a hangos beszéd és tartalma, a motívum nemcsak a szavak jelentését, hanem a beszéd folyamatát általában is irányítja, vagyis az egyén vegetatív életérzése szerint a társadalmi tudatból, az absztrakt ismeretekből integrálja azt, aminek felhasználásával az egyén nemcsak biológiai, hanem társadalmi létezését is meg tudja valósítani.[96]

Az *epikai motívum* tehát a létezés konkrét problémáit, az egyéni lét és a társadalmi lét ellentmondásait a beszéddel, az absztraktumok realizálásával oldja fel. A tagolt beszéd lehetővé teszi a valóság differenciálódását, vagyis az egyénben differenciálatlanul létező *életérzés*, az egyéni lét károsodásának, veszélyeztetettségének szavakkal való jelzését, pszichikai konkretizálódását és ennek társadalmasodását, megértését. Az *ördög* szó — mint folklormotívum — a kísérletezések, a hiábavaló „rossz" emberi tevékenységek vokális szokásokon alapuló hagyományos jelzése. Az *ördög* szó jelentése nem csupán fogalom, hanem az érzékelés értékelésének, viszonyításának, a rossz életérzésnek a fogalommal ki nem fejezhető természeti tartalma, amely egyúttal a fogalom keletkezését elősegítő társadalmi tartalommal is rendelkezik.[97]

Röhrich szerint az *ördög*ről szóló elbeszélések kultúrtörténetének megírásával eddig még senkisem próbálkozott meg, mert megrettentek attól az áthatolhatatlannak látszó dzsungeltől, amely ezt a képzelt alakot körül veszi.[98] Ákos Károly biopszichikai meggondolások alapján próbálta megrajzolni az *ördög* alakját az epikai elemekből, s így inkább kultúrhistóriai illusztráció az általa rajzolt fejlődési folyamat, mint a történeti rétegek feltárása.[99] A folklorisztikai kutatások feladata az ördög-motívum társadalmi tartalmának és funkciójának tisztázása, mert csak ez lehet alapja mind a hiedelmek, mind a szokások, mind az epikumok rendszerezésének, amelyet megkezdeni még ma sem késő. Nemcsak az ördögnek tartozunk vele.[100]

Dömötör Sándor

Шандор Дёмётёр:

ОБ ИСТОРИИ СЛОВА И МОТИВА «ЧЁРТ»

(Резюме)

Одной из самых популярных фигур в народной поэзии всего мира является *чёрт*. По *Röhrich*, в *народнопоэтической фигуре чёрта* олицетворяется многоликая опасность человеческого бытия. Это мнение подчеркивается и тем обстоятельством, что в христианском религиозном понимании *чёрт* абстрактно существует, представляя собою *понятие*, служащее для обозначения воображаемого зла. Название черта в европейских языках может быть сведено к древнегреческому слову diabolos, упоминающемуся в новом завете и означающему «клеветник, хулитель». Сначала этим словом называли еретиков, позже оно стало олицетворением человека, стоящего против религиозных учений, и самых разнообразных его вредных действий.

В венгерском языке вместо слова diabolos используют слово «эрдёг» (ördög), что значит чёрт. Это специфическое выражение, происхождение которого из-за отсутствия

[96] Ákos Károly i. m. 30—79.
[97] Uo. 17.
[98] Röhrich i. m. 225.
[99] Vö. a Röhrich által közölt epikai anyaggal és bibliográfiájával.
[100] Tanulmányunk a *Népművelési Intézet* támogatásával 1964-ben készült.

соответствующих языковых доказательств языкознанием еще не установлено, несмотря на то, что изучением его истории и этимологии занимались очень многие исследователи. Автор указывает на то, что в венгерских судебных процессах над ведьмами ördöngös (diabolicus) фигура не выдуманная, это один из жрецов религиозных обрядов турецкого происхождения, кого за это еще в XVII—XVIII веках преследовали огнем и мечом как лицо, выступающее и действующее против христианской религии.

Одним из важнейших моментов шаманских обрядов был *экстаз*, путем которого шаман или его поверенный создавал непосредственную связь с воображаемым абстрактным небесным, верховным миром, с духом умерщих. Общественная функция строго хранящих тотемистические семейные традиции попов-жрецов — еретиков в продолжении XVIII века дифференцируется в результате распространения христианства, с одной стороны, на шаманистические религиозные обряды, отчасти же на тотемистические почитания памяти предков, давно умерших. Церковь преследовало и те и другие, как несовременные общественные явления. Таким образом вытесненные из сознания феодального общества тотемистические семейные и шаманистические родословные традиции нашли себе место в системе народных суеверий. (Отчасти как развлекательные, отчасти же как суеверные традиции.)

Поэтому значение, общественное содержание слова «эрдёг» (ördög), означавшего человека, вступающего в непосредственную связь с духом, с призраками предков, христианская религия начала использовать в смысле „diabolus, kakodémon", и таким образом все те представления, которые в христианской религии и народной вере европейских народов отождествлялись с ним, в значении венгерского слова „*ördög*" (чёрт) тоже преобразовались в представление, обладающее мобилизующей силой, вызывающее активное влияне. Таким образом, по мнению *Röhrich* мотив венгерского слова „*ördög*" является сборным бассейном всех тех понятий, которыми пользовались раньше, но которые уже утратили свою современность и когда-то служили для олицетворения тщетных попыток человека.

Поэтому слово „*ördög*" является таким основополагающим фольклористическим, центрального характера этническим мотивом, который вместе с тем служит для выражения содержания плохого жизнеощущения, не выражаемого каким-либо определенным понятием. Так как слово это обладает в сознании людей и общественным значением, способствующим возникновению понятия *плохого*, то с помощью традиционных, старых, берущих свое начало в первобытном коммунизме средств оно помогает и конкретизации всякой вредной и злой «суеты сует» в системе народных суеверий.

Венгерское слово „*ördög*" (чёрт) связано с турецкими глаголами „*ür*" (беснуется) и „*ör*" (кружится, ходит вокруг), которые смешались с представлениями угорской эпохи, выраженными словами „*örl* ~ *url*", означающими «дух, призрак». Генетические предположения автора могут быть подкреплены соответствующими языковыми явлениями в результате дальнейших исследований, с одной стороны, на территории угро-финского языкознания, с другой же — в области туркологии.

Sándor Dömötör:

ÜBER DIE GESCHICHTE DES WORTES »ÖRDÖG« (TEUFEL)

(Auszug)

Die populärste Figur der Volksdichtung ist in der ganzen Welt der *Teufel*. Nach *Röhrich* personifiziere sich in der volkstümlichen Teufelfigur die verschiedenartige Gefährdung des menschlichen Daseins. Diese Meinung wird dadurch unterstützt, daß in der Auffassung der christlichen Religion der Teufel ein abstrakter *Begriff* für die Bezeichnung des erdenklichen Schlechten ist. Auch seine Benennung in den europäischen Sprachen läßt sich auf den altgriechischen *diabolos* des Neuen Testamentes zurückführen. Das Wort bedeutet »Verläumder«, »Flucher«. Im Anfang wurden die Ketzer mit diesem Wort bezeichnet. Später ist die Vorstellung vom Antagonisten der Religionslehren eine Verkörperung der verschiedensten schadhaften Tätigkeiten geworden.

In der ungarischen Sprache bedient man sich statt diabolos des Wortes *ördög*. Es ist ein spezifisch ungarischer Ausdruck, dessen Ursprung sich in Ermangelung entsprechender Beweise, linguistisch bisher genau nicht bestimmen ließ, obwohl sich mit diesem Problem viele beschäftigt hatten. Verfasser beweist, daß der »ördöngös« (diabolicus) der Hexenprozesse keine erdachte Person sei, sondern ein berufsmäßiger, priesterlicher Vollzieher der religiösen Handlungen türkischen Ursprungs: Er wurde als eine den christlichen Lehren entgegengesetzte Tätigkeit entfaltende Person auch noch in dem 17.—18. Jh. mit Feuer und Schwert verfolgt.

Ein wichtiges Moment der schamanistischen Zeremonien war die Extase (ung. révület), im Laufe deren der Schamane oder sein Beauftragter mit der gemeinten abstrakten Oberwelt, mit den Geistern der Verstorbenen, eine unmittelbare Verbindung zustande gebracht hatte. Die gesellschaftliche Funktion der heidnischen, totemistischen Stammesüberlieferungen pflegenden Schamanen hat sich während des 19. Jh. infolge der Verbreitung des christlich-religiösen Weltbildes teilweise in schamanistische Zeremonien, teilweise in die totemistischen Kulte der Ahnen differenziert. Die beiden wurden, als anachronistische gesellschaftliche Formen, durch die Kirche verfolgt. Somit schlugen sich sowohl die totemistischen Familienüberlieferungen als auch die schamanistischen Stammestraditionen (ausgedrängt aus dem Bewußtsein der feudalen Gesellschaft) in der *Aberglaubenswelt des Volkes* nieder. Sie spielten hier teils die Rolle der Unterhaltung, teils die der abergläubischen Tradition.

Die christliche Religion begann also das Wort *ördög* mit dem Sinn eines Menschen, der mit den Ahnengeistern verkehrt und mit seinem gesellschaftlichen Inhalt, im Sinne der christlichen Begriffe »diabolus« und »kakodämon«, zu gebrauchen. Somit haben sich alle Vorstellungen, die sich in der christlichen Religion und im europäischen Volksglauben mit diesen identifiziert hatten, in aktivisierende, evokative Vorstellungen umgebildet. Das ungarische Wort *ördög* ist somit ein Motiv — nach Röhrich »Sammelbecken« — für die einst im Gebrauch gestandenen, aber anachronistisch gewordenen Begriffe, die zur Bezeichnung der unnützen Experimentationen des Menschen gedient hatten.

Das Wort *ördög* ist also ein grundlegendes, folkloristisches, episches Motiv von zentraler Bedeutung, das als ein mit dem Begriff nicht ausdrückbarer Inhalt und eine Information des schlechten Lebensgefühls aufzufassen ist. Weil es im Bewußtsein als ein Beförderer der Entstehung des Begriffes »schlecht« in Begleitung von gewissem gesellschaftlichem Inhalt erscheint, begünstigt es die Konkretisierung von allen schadhaften und nachteiligen Vergeblichkeiten mit Hilfe der alten, traditionellen Requisiten der Urgemeinschaft.

Das ungarische Wort *ördög* steht mit den türkischen Zeitwörtern *ür* (dühöng = wütet) und *ör* (forog — körbenjár = sich herumdreht — herumgeht) in Zusammenhang. Diese vermischten sich mit den Vorstellungen der *ört* ~ *urt* der ugrischen Zeit (»äußere Seele, Geist«). Die genetischen Vorstellungen des Verfassers können die finno-ugrische Linguistik mit einschlägigen linguistischen Erscheinungen und auch die weiteren turkologischen Forschungen unterstützen.

A jogurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben

Az állattartás egyik fontos haszonvétele, a népi táplálkozás jelentős összetevője a tej és a belőle készült tejtermékek csoportja. A magyar népi kultúra tekintetében nagy vonalakban látjuk azt, hogy a tejtermékek részaránya a táplálkozási struktúra egészében térben és időben változó. Ismerjük a tejtermékek alaptípusainak hazai változatait, és jól körülhatárolhatók azok a hiányok, ahol ezen ismert variánsok elterjedését, azonos funkcióban párhuzamosan jelentkező eltérő formák helyi jelentőségét a recens felmérés teljessé tételéhez még tisztázni kell.

Az ilyen térben elhelyezett és a recens anyagban funkcionális szempontokat is rögzítő tipológiai áttekintés azonban a néprajzi vizsgálatnak csupán egy szükséges közbülső, mondhatnánk első lépése. A második lépés, nevezetesen a történeti rétegek szétválasztása itt is elengedhetetlen, akár a népi táplálkozás körében maradva azt vizsgáljuk, hogyan változott a tejtermékek szerepe a magyar táplálkozás struktúrájában, akár szélesebb térben és témakörben bogozgatjuk kulturális folyamatok menetét az etnológia módszerével, ahol ez a kérdéscsoport csak adalék sok más mellett.

Az kétségtelen, hogy történeti igényű vizsgálatnál a tejfeldolgozás paraszti és pásztori eljárásait egyaránt tekintetbe kell venni, ezeket eleve elkülöníteni nem szabad. Az etnográfiában már jól kiérett az a tapasztalat, hogy a történeti rétegek valamelyest is biztonságos szétválasztása bármely témakörben is csak a közvetlenül vizsgált vidéknél lényegesen nagyobb terület anyagának ismeretében remélhető. Különös nyomatékkal érvényes ez a tejtermékek esetében, mivel a tejfeldolgozásnál egyrészt a variációs lehetőségek száma a nyersanyag természeténél fogva meglehetősen korlátozott, másrészt a tejsavbaktériumok hasonló körülmények között emberi beavatkozás nélkül is azonos irányban dolgoznak. Ezért egybevágásokat látva különös gonddal mérlegelendő, hogy csupán párhuzamos, vagy egymással kapcsolatban álló fejlődésről van-e szó. Közvetlen kronológiai támpontot csak az utóbbi esetek nyújtanak.

A variációs lehetőségek mikrobiológiailag — kémiailag meghatározott csekély száma e témakörben gyakorlatilag is erősen aláhúzza azt az elvi szempontból magyarázatra sem szoruló módszertani meggondolást, hogy az összehasonlító vizsgálatok történeti tanulságainak értékesítése csak úgy lehet megnyugtató, ha nem egyes kiragadott tejtermékek készítésmódját és szerepét kísérjük elszigetelten figyelemmel, hanem a tejfeldolgozás egész rendszerét tartjuk mindig szem előtt. Így kevésbé fordulhat elő, hogy két különböző korú és hátterű, eltérő tejfeldolgozási rendszer egy-egy formailag azonos tagja között indokolatlanul kapcsolatot feltételezünk.

A szinkronikusan megismerhető tejfeldolgozási rendszerek természetesen különböző korú elemekből állnak, és nem bizonyos az, hogy a funkcionálisan legsúlytalanabb variánsok a legrégibb vagy legújabb réteget képviselik. A különböző korú elemek leválasztásánál is mindig arra kell figyelni, hogy azok megjelenésükkor egy összetett rendszerbe kellett beépüljenek. Ha az új elem egy korábban is ismert alaptípus határain belül csupán a készítésmód tekintetében eltérő új variánst jelent, bekapcsolódása nem változtatja meg szükségszerűen azonnal az egész tejfeldolgozási rendszert, s annak belső proporcionális arányait. Amennyiben új alaptípusról van szó, ennek fellépése kezdettől fogva érinti a struktúra egészét. A további következmények azonban mindkét esetben mindig külön megvizsgálandók, hiszen rendkívül sok körülmény eredőjeként, s nem általános séma szerint alakulnak.

Bármennyire igyekszünk is az egyes tejtermékeket diakronikusan is a tejfeldolgozási rendszerek egészében elhelyezve vizsgálni, aligha tudjuk valamennyinél a kronológiai körülményeket tisztázni. A legegyszerűbb savanyú tej készítmények például a tejgazdag bármely fokán kézenfekvő, rendszeres azonos irányú emberi beavatkozás, különös eszköz- és tárolóedényszükséglet nélkül is létrejövő termékek. Amennyiben a tejfeldolgozás egész rendszerében jelentős súlyuk, esetleg kiindulótermék szerepük nincs, történeti megközelítésük igen problematikus. Az ilyen eleve kétséges esetek száma azonban annál jobban leszorítható, minél inkább egész rendszerekkel, s lehetőleg nagy területre figyelve dolgozunk.

Ha valaki ma át akarná tekinteni legalább az európai népek tejfeldolgozási rendszereit, összefoglalásra törekvő munkát erről csak a századfordulóról talál, Benno MARTINY kitűnő kezdeményezéseit.[1] Noha az ő áttekintése természetszerűleg több ponton vázlatos kellett maradjon, feltűnően hiányzik belőle a kontinens keleti felének igen változatos anyaga. A néprajzi kutatások a problémakör századfordulón ismert képét azóta sokfelé nagy mértékben gazdagították, ezzel történeti kapcsolatok felfedését és a kultúra dinamikájának jobb megismerését téve lehetővé. Még mindig hiányzik azonban az európai áttekintéshez a gazdag kelet-európai anyag átfogó rendszerezése, és az itteni kutatókra vár ennek történeti értékelése is. A feladat sokrétű tanulságokat ígér, mivel az anyag maga is erősen rétegzett. Ha csupán a számunkra itt legfontosabb délkelet-európai és kelet-közép-európai környezetünkre tekintünk is, történetileg különböző kultúrákat képviselő paraszti közösségek hagyományos eljárásai mellett az egész területen számolni kell a pásztorok gyakorlatával is, közülük az utóbbi sokkal jobban ismert. Arra a Földközi-tenger térségében időben messze az ókorban gyökeredző pásztorkultúrára gondolunk itt elsősorban, amely mind teljes struktúráját, mind részletelemeit tekintve igen egységes formában gyűrűzik tovább a középkorban Délkelet-Európából a Kárpátok északnyugati vonulataiig. (A kérdés hatalmas irodalmára ezúttal nem térhetünk ki.) Parasztok és pásztorok kölcsönhatásokban gazdag tartós kulturális érintkezése az etnológiai vizsgálatoknak mindenütt igen tanulságos tárgya, és ez Kelet-Európában sincs másként. Az együttélés és egymásrautaltság a kultúra igen széles körében nyomokat hagy, természetesen nem hatástalan az állattartás és tejfeldolgozás rendszerére, amelyek első helyen állnak azon tárgyak közül, ame-

[1] *Die Milch, ihr Wesen und ihre Verwerthung.* 2 Bde. Danzig 1871., *Kirne und Girbe.* Berlin 1895., *Wörterbuch der Milchwirtschaft aller Länder.* 2. Aufl. Leipzig 1907., *Geschichte der Rahmgewinnung.* I. *Die Aufrahmung.* Leipzig 1909.

lyekhez mind a pásztoroknak, mind a földművelő parasztoknak jelentős gazdasági érdeke, tudásanyaga és hagyományos tevékenysége kapcsolódik. Délkelet-Európában tovább bonyolítja a helyzetet, hogy itt különböző időszakokban különböző török népek közvetítése révén megismert eljárásokkal is számolni lehet. Ezek az eljárások Közép-Ázsia állattartó kultúrájában gyökeredznek, Délkelet-Európában azonban nem feltétlenül a pásztorok tejfeldolgozási rendszerébe illeszkednek bele, illetve tartoznak ma elsősorban.

A korábbi kutatások eredményeként világosan áll előttünk, hogy a délkelet-európai, főbb vonásaiban egységes pásztorkultúra — amelyet a legjelentősebb középkori közvetítő csoport után talán nem a legszerencsésebben vlach pásztorkodásnak szokás nevezni — tejfeldolgozási rendszere alaprétegét és gerincét tekintve közös, azonos struktúrát mutat. Az édes teljes tejből gyomoroltóval sajtot készítenek, a sajtkészítésnél fennmaradó savóból melegítés útján kiválasztják a túrót (orda). A sajtot sóval begyúrva konzerválják. Vajat nem készítenek.[2] Ez a rendszer alapja, noha, mint ismeretes, helyenként variálódik ez a kép. Az Északi-Kárpátokban nem készül orda, míg délen, például Bulgária különböző nemzetiségű pásztorainak esztenáin már hosszabb ideje rendszeresen vajat is csinálnak a juhok édes teljestejéből, ami a tejfeldolgozás menetét némileg módosítja.[3]

A pásztorok tejfeldolgozási rendszere környezetük paraszti háztartásaiban természetesen mindenütt ismeretes, bizonyos részletei gyakorlati alkalmazásra is kerülnek (pl. gyomoroltóval készített sajt), mégis ez a paraszti tejfeldolgozásnak csak kisebb részét teszi, és a parasztasszonyok gyakorlatában a tejfeldolgozásnak a pásztorokétól eltérő rendszerét találjuk, mégpedig területenként különböző formában. Náluk mindenütt rendszeresen készül vaj, és ha csak azt az egy elemet emeljük is ki, hogy a vaj miből készül, azonnal feltárul a helyenként hagyományos eljárások területi különbözősége.

Északon és nyugaton egyedül a tejfelből való vajkészítés ismeretes. Dél felé haladva ezt a magában megaludt teljes-, vagy kissé savótlanított aludttejből való vajkészítés váltja fel, amelyhez a magas csonkakúp alakú, függőleges irányban mozgatható verőszerkezettel működő köpülőnek speciális, leeresztőnyílással ellátott formája kapcsolódik. A vaj kiválasztása után visszamaradó tejtermék mint ital vagy mellékétel szinte a vajnál is fontosabb. Ennek a terméknek a megnevezése román, magyar és bolgár területen azonos kifejezés tükörfordításaival történik.[4] Még délebbre tekintve azt látjuk, hogy a paraszti tejfel-

[2] Emlékeztetnénk itt arra, hogy az ókori görög és római tejfeldolgozás alapterméke is a friss édes tejből oltott sajt, és a vaj szintén nem tartozik a rendszeresen készített tejtermékek körébe. Vö. Pauly—Wissowa: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.* XV/2. Milch, X/2. Käse, III/1. Butter címszó.

[3] Nem adhatjuk itt a tejfeldolgozás teljes bibliográfiáját. Területenként a következő újabb munkák nyújthatnak tájékoztatást: Vakarelski, Hristo: *Vajkészítés és eszközei a bolgároknál.* Ethn. XLVIII (1937) 62—70. — Маринов, Васил: *Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в североизточна България.* София 1956. 211—215. — Uő.: *Принос към изучаването на произхода, бита и културата на каракачаните в България.* София 1964. 57—62. (a továbbiakban Marinov 1964.) — *ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ*, Λ. *Σαρακατσανοι* I. Athen 1957. Zdanovski, Nicola: *Ovčje mljekarstvo, proizvodnja i preradba ovčjeg mlijeka.* Zagreb 1947. — *Viezucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Red. v. László Földes. Budapest 1961. A gyűjteményes kötetben összefoglalások a Kárpátok egész koszorújából, Erdélyből és Szlovéniából. — 1963 őszén három hetes gyűjtőmunka során alkalmam volt Bulgária különböző vidékein közvetlen megfigyelésekre is. Itt és a továbbiakban erre az anyagra is támaszkodom.

[4] *Lapte bătút, vert tej* és *bita prokiša.*

dolgozás alapterméke a *jogurt*, a vaj is ebből készül. Bár ez a tejfeldolgozási rendszer az előzőleg említettnél az irodalomban valamivel jobban ismert, és maga a jogurt a modern ipari tejüzemek készítményeként egész Európában ismertté vált, távolról sem tárta még fel az etnográfia mindazokat a problémákat, amelyeket a népi gyakorlatban hagyományos jogurtkészítés Délkelet-Európa különböző népeinél felvet. A helyi kutatások is egymástól függetlenül folytak, noha eredményeik egymást erősíthetnék. A jogurtkészítésre alapuló délkelet-európai tejfeldolgozási rendszer magyar szempontból különösen tanulságos, mert alapterméke a hazai tarhóval megegyező készítmény. A továbbiakban e tejtermék európai szerepét és történeti problémáit vázoljuk fel.

Az ún. *jogurt*ot Európa bulgáriai tejtermékként ismerte meg, nevét azonban az oszmán-törökből kölcsönözte. Általában máig úgy tartják, hogy Európában elsősorban a bolgároknál, továbbá az oszmán-törököknél, legfeljebb még Jugoszlávia délkeleti területein, s szórványosan Görögországban készül népi gyakorlatban. A készítésénél szerephez jutó tejsavbaktériumok egyike a *Lactobacillus bulgaricus* tudományos nevet viseli. A *jogurt* elnevezés általánosítása egyúttal a készítmény oszmán-török eredetének feltételezését is magában hordja.

A jogurt friss állapotban felforralt (esetleg hosszantartó főzéssel besűrített) tejből készül, amelyet hagynak kb. 45° C-ra lehülni, s ekkor kevés altatóanyagot kevernek bele. Az altatóanyagot általában az előző kész jogurtból veszik ki és minden változtatás nélkül használják. A tejesedényt betakarják úgy, hogy a tej hőmérsékletét pár órán át még tartsa és magára hagyják. Népi gyakorlatban általában csak 8—12 óra múltán bontják ki, erre a kész jogurt már hideg: egységes halmazállapotú, sűrű, kissé savanykás termék, amelyben a zsíranyag, sajtanyag és savó nem vált el egymástól.

Maradjunk egyelőre Bulgáriánál. Az ország valamennyi népe a jogurtot máig rendszeresen készíti, tehén, juh, kecske és bivalytejből egyaránt. Noha a különböző nemzetiségű pásztorok egyaránt ismerik és kis mennyiségben saját fogyasztásukra készítik is,[5] a jogurt mégis sokkal inkább a paraszti tejfeldolgozáshoz kapcsolódik. A háznál tartott fejős állatok tejének ez az elsődleges feldolgozási módja, a parasztasszonyok naponta forralják, altatják a tejet jogurttá, a kész jogurtot magában és különböző ételek mellé fogyasztják, illetve belőle köpülőben rendszeresen vajat készítenek. Bulgáriában tejfelből vajat nem készítenek, édes teljes tejből vajat csak a pásztorok csinálnak, a paraszti háztartásokban az ország legnagyobb részén a vaj kizárólag jogurtból készül — ami viszont a pásztoroknál nem szokásos.[6] A jogurtból való vajkészítésnél visszamaradó író *(mətenica~bərkanica*, törökül *ayran)* felhasználásának kialakult rendszere van. Egyrészt víz helyett isszák, másrészt csaknem forráspontig felmelegítve szétválasztják benne a kazeintartalmú túrót *(izvara~otvara~urda*, törökül *ismik)* és a savót. Az előbbit fogyasztják, az utóbbit állatokkal itatják. Vagyis az író további feldolgozása úgy történik, mint Európa nagy részén a lefölözött tejé, illetve a sajtkészítésnél maradó savóé.

Megemlíthetjük még, hogy a bolgároknál szokásos a jogurt mágikus megújítása évente egyszer, Szent György napján. A rendesen oltószerül használt előzőnapi jogurt helyett ekkor a hajnalban a mezőn gyűjtött harmattal „altatják" a felforralt tejet, amely eljárás sikerét az évtizedeken át használt edé-

[5] Marinov, 1964. 62.
[6] Vakarelski i. h.

nyekben óhatatlanul megtelepült baktériumflórák jelenléte valóban biztosítja bizonyos mértékig.[7] Ehhez annyit jegyzünk meg, hogy mint ismeretes, a Szent György nap dátumához kötődő, állatokkal, tejtermékekkel és harmatgyűjtéssel is kapcsolatos, mágikus elemekkel átszőtt szokáskör az európai parasztkultúrákban a jogurtkészítés elterjedésterületénél sokkal szélesebb területet átfogó komplexum szerves része.

Feltétlenül meg kell említenünk, hogy a bolgár parasztok a jogurtot kizárólag szláv kifejezéssel nevezik meg, beszédükben mindig *kiselo mljako* ‚savanyú tej'-nek hívják, vagyis az oszmán-török *yoyurt* szó az aktív szókincsben nem szerepel, természetesen ismert azonban a passzív szókincsben. (A török lakosság viszont ezt használja.) Az oltóanyagként félretett és felhasznált jogurt ebben a minőségben a *podkvas*, *kvas* nevet viseli, s ha az ember hiányos nyelvi ismeretekkel parasztasszonyoknál a kenyér erjesztéséhez szolgáló kovászmagra gondolva *kvas* után érdeklődik, ők a jogurthoz szükséges *kvas*-ra gondolnak, és megmagyarázzák, hogy a kovászmaggal kapcsolatban *kvas za hljab* terminus kérdezendő.

Bulgária déli és nyugati szomszédságát figyelmen kívül hagyva nézzük meg most, hol ismeretes még népi gyakorlatban Európában a jogurt készítmény. Figyelmet és főleg további kutatást érdemel romániai előfordulása és a *s-a covăsit* ‚megalszik' igealakból képzett elnevezései. Az idevágó irodalom igen kevés figyelmet szentelt a készítménynek. Nyilván nem is ismeretes előttem valamennyi említése, az azonban bizonyos, hogy a kérdés a készítmény elterjedése, terminológiája és történeti beágyazottsága szempontjából vizsgálatra érdemes. Itt annyit mondhatunk, hogy ismeretes Munténiában tehéntejből *lapte covăşit* vagy egyszerűen *covaşa* néven, amely covaşa azonban nem tévesztendő össze a hasonló nevű, de különféle lisztfajták erjesztése útján készített itallal. Készítik a jogurtot Bukovinában juhtejből, román neve itt egyszerűen *lapte acru* ‚savanyú tej'; készítését megtanulták a bukovinai székelyek is, akik tehéntejből csinálták, de nem rendszeresen, hanem csak alkalmilag mellékételként a kukoricapéphez. Ez utóbbi esetben — a rendszertelen készítés miatt — altatóanyagként nem előző jogurtot, hanem savanyú tejfelt használtak. Ismeretes a jogurt Romániában *iaúrt* (<oszmán-török *yoyurt*) néven is. A jogurt mindkét konkrétan említett vidéken végterméknek tűnik, nincs adat arra, hogy további feldolgozásra kerülne, pl. vajat készítenének belőle.[8] Az elmondottak alapján jogos az a következtetés, hogy Romániában a készítmény közel sem olyan jelentős és várhatóan történetileg is fiatalabb mint Bulgáriában. Romániának a Kárpátokon belüli területén, Erdélyben sem a románok, sem a magyarok nem ismerik.

Ezzel szemben igen jól ismert a jogurt készítmény a magyar Alföldön, *tarhó* néven. Jelentőségét a hazai néprajzi kutatás érzékelte, többnyire mégis lokális leírások, említések utalnak csak rá az irodalomban. Így a külföldi kutatók nem is szereztek róla tudomást.

Magyar népi neve, a tarhó helyett, gyakorlati okok miatt célszerűnek látszik e tejterméktípus megjelölésére a szaknyelvi terminológiában a jogurt szó

[7] Pl. Progled községben és Karamanica mahalában (Smoljan ker.). — Мариновъ, Димитър: *Народна вѣра и религиозни народни обичаи.* София 1914. (Сборникъ за народни умотворения и народописъ. Кн. 28.) összefoglalásában idevágó adat nem szerepel.

[8] Fischer, Emil: *Die Küche des rumänischen Bauern.* Archiv für Anthropologie N. F. VIII (1909) 246—248. — Pamfile, Tudor: *Industria casnica la români.* Bucureşti 1910. 25, 33, 191. — A bukovinai székelyekre vonatkozó adatok Felsőnánára települt hadikfalvi családoktól származnak. A bukovinai magyarok jogurtkészítését említi Gratz Ottó: *A tarhó készítése, mikroflórája és vegyi összetétele.* Kísérletügyi Közlemények XXXIII (1930) 29. is (*tahor* néven).

bevezetése. Mint látni fogjuk, a készítmény jelentős nagyságú ázsiai területen ismert tejtermék. Egész eurázsiai elterjedésterületét figyelembe véve egy lokális népi elnevezés szaknyelvi terminussá emelésének jogossága kétségtelenül vitatható, és a szóban forgó *joγurt*ra ez fokozottabban is áll, mintha északi török népi elnevezést ajánlanánk. Viszont a tejüzemi jogurtkészítés nyomán Európában mindenki pontosan tudja, miben áll az így nevezett tejterméktípus, így a jogurt terminus használata egyértelmű.

A magyarországi jogurtkészítés körülményeit a következőkben foglalhatjuk össze.[9] A jogurt elsősorban tehén-, ritkán juhtejből készül. Az alföldi szilaj, félszilaj állattartási rendszer lezárulásáig jellegzetes, hogy a tejfeldolgozást egyébként nem végző gulyások kint a legelőn saját szükségletükre, a kilátogató gazdák megvendégelésére készítenek *tarhót*. Ez egyúttal a maguk ellátására való tejfeldolgozás egyetlen módja is, legfeljebb a fölös mennyiségű jogurtból szűrnek olykor *tarhótúrót*. Tehéntejből jogurt a paraszti háztartásokban is készül, a visszaemlékezésekkel elérhető időben azonban itt ez a tejfeldolgozás menetének gerincét képező készítmények körén kívül esik, jelentősége amazokét mennyiségileg sem közelíti meg. Készítése alkalomszerű, egyszer-egyszer elkezdik, s akkor több napon vagy akár héten át folyamatosan csinálják, majd abbahagyják. 1965-ben a Dél-Alföldön nem sikerült annak az emlékét megtalálni, hogy akár nyáron át megszakítás nélkül készült volna. A gulyásoknál az első világháború előtt a nyári időszakban ez még általánosnak látszik. Juhtejből főként a fejősjuhászok csinálnak helyenként tarhót, elsősorban a maguk használatára. A készítmény a juhtej feldolgozásának állandó rendszerén kívül esik.

A jogurt készítése a pásztoroknál és a parasztasszonyoknál egyformán történik. A felforralt friss teljes tejet hagyják az oltási hőmérsékletre lehűlni. A hőfok próbáját ujjbedugással végzik, ha a kéz éppen állja, megfelelő. Ekkor belekeverik az oltószert, az edényt lezárják és az egészet melegen betakarják, hogy hőmérsékletét hosszabb ideig tartsa. 3—4 óra alatt a tej a kívánt mértékben megalszik. Vagy kitakarják és hidegre hűtik ezután, vagy összesen 8—12 óra elteltével bontják csak ki, mire le is hűlt. Az előbbi esetben minőségi próbát végeznek: ha a szalmaszál megáll a jogurtban, a tej kellőképpen megaludt.

Folyamatosan ismétlődő készítésnél az oltószer *tarhómag:* az előző alkalommal készült tarhóból félretett pár kanálnyi mennyiség. Hosszabb-rövidebb megszakítás esetén egyaránt az első alkalomra oltószerről külön kell gondoskodni. Ennek többféle megoldása ismeretes. A pásztorok ősszel egy bögrényi tarhót vászondarabba kötnek, tavasszal ezt a beszáradt magot langyos tejben feloldják s oltóként felhasználják. Szükségmegoldásként kenyérbéllel összetört érett juhsajt, illetve vízbe áztatott égett kenyérhéj oltóként használt langyos tejes

[9] Az alábbi munkák, illetve publikálatlan anyag alapján. Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Bp. 1914. 436—437. Kecskemét—Bugacmonostor. — Gratz i. h. 27—34. Kecskemét — Bugac, Szentes, Szeged, Bánság: Kanak, Nagyszentmiklós. — Madarassy László: *Gulyások tarhója.* Ethn. XLIII (1932) 79—81. Kiskunfélegyháza. — Ecsedi István: *A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása.* Debrecen 1935. Debrecen. — Tálasi István: *A Kiskunság népi állattartása.* Bp. 1936. 208—209. Peszéradacs, Kiskunfélegyháza, Kiskunnhalas, Kecskemét. — Bálint Sándor: *Szegedi szótár.* Bp. 1957. II. 550, 226. I. 158. Szeged, Tápé. — Nagy-Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon.* Bp. 1959. 226—227. Kiskunhalas. — Tálasi István egyetemi előadásaiban saját kéziratos anyaga alapján említi a bácskai tarhókészítést. Innen és a Bánságból a juhtej feldolgozására vonatkozó kérdés kapcsán a *Magyar Néprajzi Atlasz* kéziratos anyagában is vannak adatok. Saját gyűjtéseimből Tápé, Szentes, Csongrád, kaszaperi megfigyelésekre támaszkodhattam. Mohácsról Salga István gyűjtéséből (Kérdőív 1964.) ismerem.

oldatával is indították a jogurtkészítést. A paraszthháztartásokban első oltószerül borjúgyomor-oltót, savanyú tejfelt használtak, kivételesen forralt, egy napot állt tej bőrös felét. Bakteriológiai vizsgálatok szerint az első megoldás a jogurt minősége szempontjából megfelelő, de a másik kettő is elfogadható. Ahol tejet sajtnak, túrónak nem oltottak, a gyomoroltót pásztoroktól, piacról szerezték be, ugyanitt esetleg tarhót is kaphattak magnak.

A jogurt a már említett kivételtől eltekintve végtermék, teljes egészében fogyasztásra kerül.

Jelenlegi ismereteink szerint a jogurtkészítés (tarhó) a magyar nyelvterület középső részén, délről észak felé haladva a Bánságban, Bácskában, Mohácson, Szeged vidékén, Szentesen, Csongrádon, a hajdani Kiskunság vidékén Halason, Félegyházán, Peszéradacson, továbbá Kecskeméten és bugaci legelőpusztáin, Nagykőrösön, Debrecen vidékén szokásos. Tudomásom szerint nem közölték eddig a Nagykunságból, ahol előfordulása várható, mint ahogy a pásztorkodás kutatói a Hortobágyról is ismerik, bár leírást innen sem tettek közzé.[10] Átfésülendő lenne e szempontból a Sárrét vidéke is. Legészakabbi előfordulása Borsod, Szabolcs-Szatmár területére esik, erről azonban külön kell szólnunk.

Nagyváthy János *A magyar házi gazdaasszony c.* munkájában, a XVIII. század második felében tett megfigyeléseire támaszkodva írja a tejfeldolgozás ismertetésénél, hogy „a' ‚Tiszamelléki Magyar Asszonyságok' tarhó csinálások is ide tartozik... [a tarhó] más részeiben édes hazánknak egészen esmeretlen nyári hivesítő tej neme. Készítését Borsod Vármegyében hajdan így láttam a' falukon és a' Miskolczi piaczon minden nyári reggel árulni". Leírása szerint a tejet hosszú ideig tartó forralással besűrítik, majd „a' kifejt friss édes tej melegjével egyező" hőmérsékletre lehűtik, gyomoroltóval oltják, az edényt homokba ásva érlelik. Másnap hidegen veszik elő, reggelire, uzsonnára kenyérrel fogyasztják.[11] Bár folyamatos jogurtkészítésről ír, a tarhómag használatát nem említi. Lehetséges azonban, hogy a tarhókészítés indításának eljárása maradt csupán emlékezetében. A borsodi és debreceni tarhókészítés valószínűsíti, hogy a Cigándon, Olcsván, Szamosszegen, Kocsordon máig megtalálható *ótott kása* nevű ételben is a hagyományos jogurtkészítés emléke maradt fenn, s nem késői, különálló párhuzamos fejlődésről van szó, bár itt a jogurtot önállóan nem fogyasztják, és a tarhó szó is ismeretlen. Ezekben a községekben az *ótott kása* a következőképpen készül: friss édes tejet hosszan tartó forralással eredeti űrtartalma felére, harmadára befőznek, majd mintegy 40—45°-ra lehűtik. A maradék tejhez ennek felét, harmadát, negyedét kitevő sűrű savanyú tejfelt kevernek, az edényt lefedik, betakarják, hogy sokáig tartsa a meleget. Általában estétől reggelig hagyják állni, kihűlve bontják fel. Ekkor kukoricakását tejben puhára főznek, a kész kását tálra téve lehűtik. Mikor hideg, a tetejére merik a jogurtot (Cigánd: az *ótást*) és kész az *ótott kása*. Olcsván, Kocsordon a kész kását a jogurttal összekeverve is tálalják. Ezt az ételt évente néhány alkalommal készíti csak egy-egy család.[12]

A legutóbb említettektől eltekintve a jogurt elterjedésterületén a tejtermék neve mindenütt *tarhó*. Tápéról *taró*, *Debrecen*ből *tarha* recens alakváltozatot is közölnek. Szeged vidékén szinonimaként *oltott tej* elnevezés is előfordul, a leg-

[10] Földes László és Gunda Béla szíves közlése.

[11] Nagyváthy János: *Magyar házi gazdaasszony*. 2. kiad. Pest 1830. 175—176.

[12] Cigándról Ecsedi i. m. 54—55. és saját gyűjtés; Olcsva: Gálosi Kálmán gyűjtése (Kérdőív 1964.); Szamosszeg: Csüry Bálint: *Szamosháti szótár*. Bp. 1935. II. 183. csak az elnevezés és elnagyolt leírás; Kocsord: Máté Miklósné gyűjtése (Kérdőív 1964.).

újabb telepítésű falvak közé tartozó Kaszaperen viszont csak *ótott tej*ként ismerik, amelynek oltóanyagul meghagyott része a *tejmag*.

A készítmény elnevezéseként a magyar népnyelvben az oszmán-török yoγurt szó ismeretlen, és arra sem mutat semmi, hogy e tejterméket, vagy valamilyen elnevezését az oszmán-törökök balkáni előrehatolása során északra, magyar területre költözött délszlávok ismertették volna meg a déli lakossággal.

A tarhó fogyasztásáról a XVII. század közepétől vannak folyamatosan adatok. Nagykőrös város tanácsának kiadásai között 1658—59-ben többször is szerepel, hogy a „táboros töröknek" tarhót vettek.[13] BARTHA Boldizsár krónikájában „az vezér számára való tarhóval" Debrecenben találkozunk 1666-ban.[14] Később készítői közt a gulyások is előtérbe kerülnek mind a peres eljárások anyagában, mind költői alkotásokban.[15]

A nyelvtörténeti anyag a kérdéses tejtermék ismeretét, készítésének tényét tekintve jóval korábbi támpontokat is kínál. A tematikusan csoportosító Besztercei Szószedetben (XIV. század vége) és Schlägli Szójegyzékben (XV. század eleje) a tej, tejfel, vaj, író, szerdék, túró, sajt és savó társaságában egy coagulumnak értelmezett *thar*, illetve *taruh* nevű készítmény is szerepel.[16] A még tisztázatlan szerdék és a vitatott (ugor-finnugor eredetű tőből vagy belső fejlődésű szó a só főnévből) eredetű savó kivételével a *thar—taruh* nevű készítmény csupa honfoglalás előtti nyelvi rétegbe tartozó vagy olyanra épülő elnevezést viselő tejtermék között bukkan fel.[17] A későbbi szótárirodalomban *tarh, taroh* alakváltozások és oxigala értelmezés fordul még elő. Nem nyert eddig végleges megállapítást, hogy az ismert említések között mikor jelentkezik először a *tarhó* alak.[18]

Ami a tarhó terminus etimológiáját illeti, a hazai nyelvtudomány többször kifejtett és pillanatnyilag is érvényes álláspontja szerint ez a nálunk kizárólag a jogurt megnevezésére szolgáló szó a szláv *tvaroh* ‚túró' átvétele valamely északi szláv nyelvből és így kézenfekvően a szlovákból.[19] Az etimológia legfőbb gyengéje a jelentésbeli eltérésnél, tehát tárgyi oldalról jelentkezik. Minden nyugati és keleti szláv népnél hiányzik a jogurt készítmény, ami függetlenül attól bizonyos, hogy a szláv *tvaroh~tvorog* maga belső fejlődésű szó-e, vagy átvétel a törökből.[20] Az ételnevek jelentésingadozása kétségtelenül a tejtermékek körében is megfigyelhető, az azonban igen kevéssé valószínű, hogy a magyaroknál a jelek szerint (l. alább) nagy múltú jogurt, amelynek készítésmódja alapvető, jellegzetes és szembetűnő jegyeiben a szláv túróétól éppen jelentősen eltér, ez utóbbinak a nevét vegye fel. A készítmény és *tarhó* elnevezésének földrajzi elterjedése sem erősíti különösebben a szláv (szlovák) etimológiát. E fenntartásokkal az etnográfusok között nem állok egyedül, ha az etimológiával kapcsolatos ellenvélemények írásos kifejtésére nem is került eddig sor.[21]

[13] *Monumenta historica. Török—magyar kori történelmi emlékek.* Összegyűjtötte SZILÁDY Áron és SZILÁGYI Sándor. I. Pest 1863. 242.

[14] NySz III. 446.

[15] L. BÁLINT i. m. II. 550. — NySz III. 446. és MADARASSY i. h. 79.

[16] L. BesztSzj. 1012—1021. és SchlSzj. 1433—1442.

[17] Vö. GOMBOCZ Zoltán: *Die bulgarisch—türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Helsinki 1912. és BÁRCZI Géza: *Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941.

[18] L. KNIEZSA István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* I. Bp. 1955. 519—520.

[19] L. GOMBOCZ i. m. 133. és KNIEZSA i. m. 520.

[20] VASMER, Max: *Russisches Etymologisches Wörterbuch.* III. Heidelberg 1958. 85. — RÄSÄNEN, Martti: *Neuere Forschungen über altaisch—slavische Berührungen.* Zeitschrift für slavische Philologie XX (1950) 448.

[21] Ezt az álláspontot képviseli egyetemi előadásaiban TÁLASI István.

A délkelet-európai jogurtkészítés számbavételével a tejtermék európai szerepét ki is merítettük. Eurázsiára tekintve vele azonos készítmény sokfelé ismeretes.

A jogurt nemcsak a déli török népeknél, hanem mind az Aral—Pontus sztyeppvidékén és Közép-Ázsia minden török népénél, mind a mongoloknál az egyik legfontosabb tejtermék különböző állatok tejéből, bár az európai utazók a XIII—XIX. században ennek az alkoholos erjedésű kumisznál kevesebb figyelmet szenteltek. Hosszú ideig nehezítette az összehasonlítás lehetőségét, hogy ezeknek a népeknek a tejfeldolgozása az átlagos európaitól merőben eltérő rendszerű, s így a szótári anyagot nagy körültekintéssel lehet csak kezelni. Az orosz, angol, francia, német nyelvben ugyanis hiányoznak az adekvát szavak számos tejtermékre, mivel az illető nép kultúrájában a megfelelő készítmény is hiányzik. Az utóbbi időben megjelent néprajzi összefoglalások azonban már módot nyújtanak a pontosabb tájékozódásra. Így kimutatható néprajzilag a jogurt készítmény a csuvasoknál és a kipcsak jellegű nyelvet beszélő török népek legtöbbjénél is, mégpedig kultúrájuk alaprétegébe tartozó hagyományos elemként, függetlenül attól, hogy mióta és milyen mértékben hagytak fel nomád életmódjukkal. A csuvasoknál a nagy múltú földműves kultúra ellenére máig készül a jogurt *turšh* néven. Fogyasztják mind jogurt állapotban, mind vízzel keverve *turšh uyranə* nevű italként.[22] Fontos készítmény a baskiroknál *qatïq* néven; a közvetlen fogyasztásra szántat teljes tejből csinálják, míg a felfőzés után lebőrözött tejből altatottat addig hagyják állni, míg az egységes jogurtban a túró és savó szétválik, s a túróból szárított túrót készítenek.[23] A kazáni tatároknál a jogurt a legfontosabb tejtermék, neve *qatïq*. Az újabb keletű vajkészítés érdekében ma általában lefölözött tejből készítik, de csinálják teljes tejből is. A vízzel hígított jogurt *əyrən* nevű italukat nyújtja, míg a vászondarabba kötött jogurtból a savót kicsepegtetve *sezmə* nevű túró készül.[24] Fontos tejtermék a kazahoknál, ahol *əyrən* a neve. A jogurt felhasználása itt két módon történik: savóját kicsepegtetve *qatïq*-nak nevezett túrót nyernek belőle, illetve vízzel hígítva isszák.[25] *Ayran* néven a kirgizeknek is egyik legfontosabb tejterméke, vízben feloldva isszák.[26] Kivételesen szótári adatot is idekapcsolva JUDAHIN szerint ugyanezen *ayran* viseli náluk a *qatïq* nevet is.[27] Az üzbégeknél is a legfontosabb tejtermék, amelyből az egész tejfeldolgozás kiindul. A kész jogurtból készítik a vajat, az íróból *suzma* nevű túrót nyernek.[28] A velük szomszédos és már az iráni nyelvcsaládhoz tartozó tadzsikoknál is a tejfeldolgozás kiinduló készítménye a jogurt, itt azonban a felfőzött, némileg meghűlt tejhez altatóanyagként nem előző kész jogurtot, hanem megsavanyodott írót használnak rendszeresen. A jogurtot vajkészítésre fordítják, amihez meg kell jegyezni, hogy ANDREEV

[22] Воробьев, Н. И.—Львова, А. Н.—Романов, Н. Р.—Симонова, А. Р.: *Чуваши*. Этнографическое исследование. I. Чебоксары 1956. 354—356.

[23] Руденко, С. И.: *Башкиры*. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград 1955. 128—130.

[24] Воробьев, Н. И.: *Казанские татары*. Казань 1953. 317—321.

[25] Vö. Воробьев 1953. 320. — Ezzel szemben Токарев, С. А.: *Этнография народов СССР*. Москва 1958. 375. szerint a kazah jogurt neve *катык*. — Сауранбаев, Н. Т.: *Русско-казахский словарь*. Москва 1954., ahol *айран* a *простокваша, катык* pedig a кислое молоко címszónál található, az ellentmondás okát nem világítja meg.

[26] ALMÁSY György: *Vándorutam Ázsia szívébe*. Bp. 1903. 318.

[27] Юдахин, К. К.: *Киргизско-русский словарь*. Москва 1965. айран, катык.

[28] Писарчик megjegyzése: Андреев, М. С.: *Таджики долины Хуф*. 2. изд. Сталинабад 1958. 308.

hipotézise a vajkészítés iráni hatásra való megjelenéséről Közép-Ázsiában jogosnak tűnik.[29] Keletebbre fordulva tovább követhetjük a jogurt készítményt a halha-mongoloknál Mongóliában,[30] ahol éppúgy, mint a burját-mongoloknál[31] *tarak* néven egyik legfontosabb tejtermék, amelyből a halhák, felforralva azt, túrót is készítenek, amelynek egy részét szárított formában tárolják. A tuvaiban a jogurt neve szintén *tarak*.[32] A kínaiakról ismeretes, hogy náluk éppen a tejfeldolgozás hiánya a hagyományos. Visszatérve a török népekre, a jogurt készítményt fontos tejtermékként megtaláljuk a turkméneknél, ahol ezt — legalábbis a Yomud törzs délnyugat-turkménisztáni, Džafer bayről elnevezett, nomadizáló ágazatára vonatkozó adatok szerint — *suzme*-nek hívják.[33] Végül, amint ez ismeretes, általánosan elterjedt a kisázsiai és balkáni oszmán-törököknél *yoγurt* néven.[34] Ők a jogurtot fogyasztják frissen és ebből készítik a vajat. A visszamaradó írót felforralva Kisázsiában is készítenek túrót, amit frissen vagy szárítva használnak.[35] A dél-iráni és arab térség problémáira, itt nem térhetünk ki.

A jogurt készítésmódjában jellegzetes, szinte félreismerhetetlen tejtermék. Közép-Ázsia és az Aral—Pontus sztyeppevidék állattartó népeinek tejfeldolgozási rendszereiben a legfontosabb készítmények közé tartozik. A délre húzódó oszmán-törökök kultúrájában változatlanul fennmarad, Európában pedig (a középkori közvetítésektől eltekintve) éppen a magyar és bolgár tejfeldolgozásban jelentkezik erőteljesebben. A bulgáriai pásztorkodásban uralkodik a juhtartás, az esztenákon az ún. „vlach" tejfeldolgozási rendszer, tehát egy balkáni réteg. A paraszti tejfeldolgozásban, ahol ez a forma kevésbé érvényesül, a rendszer alapját a jogurtkészítés képezi. A magyar Alföld szilaj, félszilaj marhatartása a vlach pásztorkodástól független történeti alakulat; mivel fejős nyájakra nem terjed ki, tejfeldolgozási rendszeréről nem beszélhetünk. Mégis el nem hanyagolható jelentőséggel bír, hogy éppen a gulyások (saját szükségletükre végzett) tejfeldolgozása pontosan jogurtkészítésben áll. A paraszti tejfeldolgozást tekintve több jel is arra mutat, hogy a jogurtkészítés a néprajzi megfigyelésekkel elérhető időszakra (s ezen belül is folyamatosan tovább) vesztett korábbi jelentőségéből.

A magyar jogurt készítmény történeti kapcsolatait az etnográfusok eddig is — bár az összehasonlító anyag csekély volta miatt igen óvatosan — keleti irányba, ami azt is jelenti, hogy történetileg honfoglalás előtti rétegben figyelték. Herman Ottó a készítmény mongol megfelelőjére rámutatva „kelet felé

[29] Андреев 1958. 138—145, 305.

[30] Бурдуков, А. В.: *Значение молочных продуктов и способы их приготовления у монголов в Джаргалантуйском и Джабхалантуйском округах Монгольской Народной Республики.* Советская этнография 1936/I. 121—128.

[31] Тугутов, И. Е.: *Пища южных бурят.* Советская этнография 1957/3. 77—87.

[32] Пальмбах, А. А.: *Русско-тувайский словарь.* Москва 1953. l. простокваша.

[33] Ниязклычев, К.: *О скотоводческом и земледельческом хозяйстве юго-западного Туркменистана конца XIX — начала XX в.* Труды института истории, археологии и этнографии АН Туркменской ССР. 7(1963) Серия этнографии 58—70. — L. még a 43. jegyzetet.

[34] A *joγurt* szó a jogurt készítmény megnevezésére az északi, kipcsak típusú nyelveket beszélő török népeknél nem használatos. A XIV. század első feléből származó *Codex Cumanicus* nyelvemlékben mégis *joγurt* szó szerepel ebben az értelemben, ami a Codex nyelvét beszélő közösséget déli szomszédságából ért hatásként fogható fel. Vö. Grønbech, K.: *Komanisches Wörterbuch.* Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. København 1942.

[35] Tagán Galimdsán: *A karatepeliek néprajza.* NÉ XXXII (1940) 155—159. Uő. *Néprajzi megfigyelések a kisázsiai Taurusz hegység déli részén.* Ethn. LII (1941) 240—241.

kitűnő nyom"-ról beszél.[36] TÁLASI István számol azzal, hogy a tarhó „esetleg népünk élelmezésében régebben nagyobb szerepet játszott".[37]

Az eurázsiai jogurtkészítésre vonatkozó adatok ma már nagyobb biztonsággal megengedik azt a feltevést, hogy *tarhó* nevű tejtermékünk korát a magyarságnak a Kárpát-medencében való letelepülését megelőző időben, eredetét pedig török állattartó népek tejfeldolgozási rendszerében kialakult elemként határozzuk meg. E tejterméktípus készítésmódjának megismerése az i. e. V—VIII. századok során, amikor a magyarság török népek gyűrűjében és törzsi szervezetében élt, teljességgel lehetséges. E korszakban a török fél kultúrájának befolyása az életforma, gazdálkodás, az itt közelebbről is számbajövő állattartás, sőt a tejfeldolgozás területén is sokoldalúan érvényesült. A magyar jogurtkészítés gyökereit ugyanebben a történeti rétegben látjuk.[38] A *tarhó* szó etimológiájának a tárgyi anyag nyomatékosabb figyelembevételével való felülvizsgálása a nyelvészet részéről kívánatos lenne.

A bulgáriai jogurt készítményről csak legújabb kori néprajzi megfigyelések állnak rendelkezésre. Az írásos források, nyelvemlékek esetleges tanulságai feltáratlanok. Kétségtelen viszont, hogy e máig fontos tejtermék történeti helye a bolgár népi kultúrában megállapításra érdemes. Ennek a feladatnak az elvégzését az anyaghoz jobban hozzáférő bolgár etnográfusokra hagyva néhány megjegyzést mégis tehetünk. Először is teljesen valószínűtlen lenne az a feltételezés, hogy a jogurtkészítés a bolgár-szlávoknál a keleti gyakorlattól független párhuzamos európai alakulás. Úgy látom, épp ilyen valószínűtlen az is, hogy a készítmény csak az oszmán-törökök balkáni megjelenésével került volna a bolgárokhoz; nem zárván ki viszont, hogy a jogurtból való vajkészítés ebbe a későbbi rétegbe is tartozhat. Maga a jogurtkészítés azonban minden bizonnyal valamely keleti állattartó néptől való korábbi átvétel, amely a bolgár parasztkultúrában maradt fent. Teljességgel lehetséges, hogy a bolgár jogurt eredete időben és térben is körülbelül ott keresendő, ahol a magyar jogurté, vagyis nem tartom lehetetlennek, hogy a Dunai-Bulgária török népeleme kozta át a jogurtot az Aral—Pontus sztyeppevidékről a Balkánra.[39] Időben e népelem és az oszmán-törökök közt még számos más lehetőség is lenne, amelyeket egyenként felül kell vizsgálni. Északkelet-Bulgária, valamint Románia déli, keleti területein is minden történeti vizsgálatnál igen körültekintően kell figyelembe venni azokat a nagyarányú népmozgásokat, amelyek itt a középkortól a legutóbbi időkig végbementek. Nemcsak bolgárok, románok többszörös áttelepüléseire, pásztormozgásokra kell figyelnünk, hanem különböző török népek betelepedésére, illetve beolvadására is, hogy a középkorból csak a kunokat, valamint a vitatott gagauz kérdést, a későbbiekben pedig a krími tatárok beköltözését említsük. A jogurt készítmény történeti beágyazottságát *Romániában* mindenesetre mindezekre figyelve kell eldönteni.

[36] HERMAN i. m. 437.

[37] TÁLASI i. m. 209.

[38] Az európai jogurt tejterméktípust — meglehetősen hiányos (csupán kirgiz, turkmén adatok és előázsiai nyomok) alapján — BÜHLER—OPPENHEIM is az ázsiai állattartó népek kultúrájából származtatja. „Das Joghurt, in Europa von Bulgarien her bekannt, stammt aus den Steppen Asiens . . . " A kapcsolatok útjával és körülményeivel nem foglalkozik. *Die Milch.* Ziba Zeitschrift X (1948) Nr. 115. 4246.

[39] Ezt a hipotézist bolgár szakkörökben az AIESE szófiai kongresszusán nem utasították el. Vö. KISBÁN Eszter: *Zum Problem der Systeme der Milchverarbeitung in Südosteuropa.* In: Ier Congres International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes. Resumes des communications. Ethnographie et arts. Sofia 1966. 26—37.

Kiegészítésül érdemes még megemlíteni, hogy Bulgáriában szórványosan egy *kʉtʒk* nevű készítmény is található, amelyre az eddigi kutatás kevés figyelmet fordított. Saját terepmunkám során csak olyan adatközlőktől hallottam róla, akik maguk nem elég jól ismerték. Ezek szerint a *kʉtʒk* úgy készül, hogy felfőzött, lebőrözött tejet folyamatosan tömlőbe gyűjtenek, az ott megalszik. Külön oltóanyag nem szükséges, mert a tömlőt belülről nem mossák, a bacillus-kultúrák benne vannak (Kameno, Burgas ker.) Hlevene faluban (Lovec ker.) *kʉtʒk* néven sózott, megalvadt kecsketej-készítményt értenek, viszont ugyanitt *brano mljako* (‚gyűjtött tej') néven a következő tejtermék ismeretes: az őszi zsíros tejet felmelegítik, kevés jogurtot tesznek hozzá oltóanyagként. Többször egymás után készítik, összerakják, a savó egy részét kicsepegtetik, a készítményt olvasztott vajjal lezárva tárolják. A *kʉtʒk* szót és készítményt a karakacsánok is ismerik, ők ehhez sózott tejet úgy altatnak, mint a jogurtot. Városi piacokon is árulják.[40]

Fent láttuk, milyen készítményeket jelent *qatïq* a különböző kicsak nyelvű török népeknél. Meg kell jegyezni, hogy a *kʉtʒk* szó tejtermék jelentésben a bolgárban nem lehet oszmán-török jövevényszó.[41] A *kʉtʒk*-kel kapcsolatban mind a szó, mind a tárgy szempontjából sokmindent meg kell világítani még. Ami a *készítményt* illeti, nem elég azt Bulgáriában tisztázni, figyelembe veendők a román és az erdélyi magyaroknál a románokéhoz hasonló különféle télre besűrített tejfélék *(lapte gros, sűrű tej, savanyú tej)*. A *szó* lehet késői jövevény pl. a krími tatárból, ha azonban nem annak bizonyulna, a korábbi kölcsönzési lehetőségek gondosan megvizsgálandók.

Ugyanígy megvizsgálandó Bulgáriában a *sizmʙo* nevű készítmény, ami a jogurt-rendszerű tejfeldolgozással szintén kapcsolatban áll.[42] A készítmény nevének kölcsönzése azonban nyilván az oszmán-törökből történt.[43]

Kisbán Eszter

Эстер Кишбан:

МЕСТО И РОЛЬ ПРОИЗВОДСТВА ЙОГУРТА В ЮЖНОЕВРОПЕЙСКИХ СИСТЕМАХ ПЕРЕРАБОТКИ МОЛОКА И ПРОИЗВОДСТВА МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ

(Резюме)

В средней части венгерской языковой территории бытует особое название одного из молочных продуктов: *мархо*. Особо не только название, но и сам продукт, который изготовляется следующим образом: вскипяченное коровье или овечье молоко при температуре 40—45° С закисляют бактериями. Молоко скисает. Густой студнеобразный продукт едят в холодном виде, он имеет немного кисловатый вкус. Готовят его преимущественно пастухи, но не только они. Этот продукт аналогичен болгарскому продукту,

[40] Marinov 1964. 62.

[41] Itt köszönöm meg Kakuk Zsuzsa turkológus segítségét, aki a török nyelvi anyag ellenőrzésénél és összefüggéseinek mérlegelésénél, valamint a cirill betűs adatok transzkribálásában az e kérdésekben járatlanabb etnográfust készségesen kisegítette.

[42] Pl. Čokmanovo (Smoljan ker.), ahol pásztorok készítik.

[43] *Süzme* jelentése ‚süzme yoğurt'. Sāmi bey: *Kāmus-i Türkī*. Istanbul 1899. *Süzme joyurt* jelentése ‚Quark' az oszmán-török, dzsagatáj és tarancsi nyelvekben. Radloff, Wilhelm: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. IV. StPeterburg 1893—1911. Az új-újgurban *sůzmɛ* ‚cheese, made of sour milk' jelentését ismeri Jarring, Gunnar: *An Eastern Turki—English dictionary*. Lund 1964. is.

известному под названием йогурт, распространенному среди болгарского народа молочному продукту, который не так давно в большей части Европы стали производить на молочных заводах. Болгарское крестьянство называет этот продукт *кисело мляко* (что значит: кислое молоко), но знакомо им и слово *йогурт* для названия этого же продукта. У болгарских турок его называют только словом *йогурт*, это же название бытует и среди малоазиатских османских турок. Слово это несомненно османо-турецкого происхождения в Европе, как заимствование кое-где встречается в Румынии. В венгерском народном языке это слово неизвестно, а молочный продукт этот еще до начала османо-венгерских сношений в народе называли *тархо*, так он и фигурирует в средневековых словарных списках.

Распространение этого молочного продукта автор может проследить от внутренней Азии до причерноморских степей, у всех турецких народов, конечно, распространен он под различными названиями. Ето указывает на возможность того, что данный молочный продукт мог появиться в Европе не только благодаря османским туркам, но он мог попасть туда и от других турецких народов, — номадов, так от волжских болгар, куманов, татар и др. Венгры тоже могли познакомиться с ним еще в течение V—VIII веках в нашей эры, когда они населяли Причерноморье в месте с различными турецкими племенами. Под влиянием турецких народов развилось у венгров крупное скотоводство, познакомились они и с примитивным земледелием. Умение производить из молока йогурт венгры принесли с собой и на новую свою родину (896 год) уже сформировавшимся.

Слово йогурт, как и сам молочный продукт, который оно обозначает, западным и восточным славянам неизвестны. В Болгарии, наряду с указанной системой переработки молока, существует и другой метод, который общераспространен среди скотоводов: свеже надоенное молоко приблизительно при температуре 20° С закисляют и изготовляют из него сыр. Существование этого метода на Балканах можно проследить до греко-римского периода. На эту старую систему уже наслоилось производство йогурта, которое в VII веке как будто было принесено сюда с риволжья переселившимися сюда болгарами-турками, слившимися с южными славянами. Относительно встречаемости этого молочного продукта в Румынии можно также думать, что и там вероятна роль нескольких слившихся с румынами турецких народных групп, однако здесь подлежат выяснению еще многие частные вопросы. В бассейн Карпат его принесли обогатившиеся турецкой культурой венгры. Известен был метод приготовления йогурта, туркам-османам и в определенных районах Балкан само слово и определенные молочные продукты, связываемые с ним, их варианты распространили они, но этот метод переработки молока был известен здесь и до них.

Приведенный ход мыслей автора подтверждают этнографические аналогии и этимология слов. Автор подчеркивает, что неправильно исследовать отдельные только изолированные элементы, следует принимать во внимание всю систему переработки молока, ибо только так можно разобраться в часто противоречащих друг другу частных данных. Средиземноморская традиция и метод переработки молока у азиатских турок на территории их соприкосновения породили множество смешанных форм.

E. Kisbán:

PLACE AND ROLE OF THE DAIRY-PRODUCT „YOGURT" WITHIN THE MILK-PROCESSING SYSTEMS OF SOUTH-EAST-EUROPE

(Summary)

On the central part of the Hungarian language-territory a dairy-product named *„tarhó"* is known. It is prepared by curdling (setting) scalded cow's or ewe-milk at a temperature of 40—45 C°. The jelly-like dairy-product consumed in cold state has a slightly sour taste, it is prepared mainly, though not exclusively by shepherds. This so called „tarhó" is an exact counterpart to the product known under the name „yogurt" by the Bulgarians, where it is widely popular as a people's food, but in recent times it is prepared on a large scale on the most part of Europe. By the Bulgarian peasants it is called *„kiselo mljako"* („sour milk"), but the name „yogurt" is also known for it. Turkish people in Bulgaria call it exclusively *„yogurt"* and the same is true for Osmanli Turks of Asia Minor, too. The word *„yogurt"* is undoubtedly of Osmanli-Turkish origin in Europe; as a loan-word it appears also with the Rumanians here and there. In the Hungarian folk-speech it is not known and the name „tarhó" for this product appears in the medieval glossaries already prior to the Osmanli-Hungarian contacts.

The occurrence of the yogurt as a product can be traced — under different names — eve-

ywhere with the Turkish peoples of the steppe-zone from Central Asia up to the Black Sea. This indicates that the dairy product under discussion appeared in Europe not only with the Osmanli-Turks, but with other nomad stock-breading Turkish peoples such as the Bulgarians near the Volga, the Cumanians and Tatars etc., too. The Hungarians could also get acquainted with it still on their dwelling-place in the Black-Sea region, where they lived in close contact with Turkish tribes, during the 5—8th centuries. The Hungarians became a stock-breeder people under the influence of Turkish peoples and they got acquainted with a primitive form of farming, too. Thus, the knowledge of milk preparation like the yogurt-system was brought along by them into their new country already in the course of its conquest about 896.

The name „jogurt" as well as the product itself had not been known either with the Western or the Eastern Slavs. In Bulgaria besides this system of milk preparation another — with the shepherds perhaps more generally used — system also exists, whereby the new milk of about 20° C temperature is treated with rennet will be to obtaind cheese. The existence of this system on the Balkan Peninsula can be traced back to the Greek-Roman era. The yogurt system had been superimposed to this older one owing to the influence of the Bulgarian—Turkish people settled here in the 7th century, coming from the Volga environment and merging with Southern Slavs. Regarding the Rumanian occurrence of this dairy product there can be taken as probable that some absorbed Turkish groups might have been responsable for it but in this point there are still many details to be cleared up. The product could have reached the Carpathian Basin by means of Hungarians who had the occasion of acquiring Turkish cultural elements. The Osmanli-Turks hade been also acquainted with it and on some regions of the Balkan Peninsula they were who popularized the name, as well as some byproducts and variants of it: but in our country the system had been known already before they came here.

The above considerations have been supported by ethnological analogies and etymologica. word-analyses. The authoress underlines that it is not correct to investigate some isolated elel ments, but we have to take into account the whole system of milk preparation, because this i-the only way to be able to get a good orientation between the partial data being sometimes is contradiction one to another. The Mediterranean tradition and the Asian Turkish procedure fon milk preparation resulted in creating various combined forms too on this contacting territoryr

Az északi (Skandináv) lótartás áttekintése

A háziló előfordulásának első nyomai északon vitatottak: a kevés és nehezen datálható vadló és háziló leletek kevés támpontot adnak e kérdés kielégítő megvilágításához. A vadló minden valószínűség szerint előfordult északon az ún. borel-periodus (7—6. évezred i. e.) meleg és száraz időszakában. Ez a vadló a közép-európai vadló törzséhez tartozott.[1] Ekológiai okokból alig látszik valószínűnek, hogy ez a vadló átvészelte volna a későbbi atlantikus klímájú idők nyirkos szakaszát: az ekkor képződött sűrű lomblevelű erdők nem voltak alkalmasak a vadló eltartására, a nyitott területek pedig meglehetősen mocsarasak lehettek, amely ugyancsak alkalmatlan a patás állatok számára.[2] A neolitikum közepéig vagy éppen végéig előforduló lóleletek általában bizonytalanok, szemben a közép-európai leletekkel.[3] A domesztikált ló első előfordulásának kérdése mellett további problémát jelent magának a domesztikálásnak a kérdése. A kutatás korábban csupán a kívülről behozott, szelidített ló mellett foglalt állást.[4] Ma már jogosan felmerül az önálló északi demosztikálás gondolata is.[5] A ló a háziállatállomány utolsó tagjaként jelenik meg az északi gazdálkodók állományában, amikor a háziállattal való bánásmódnak már komoly hagyományai vannak.[6] A neolitikus kultúrák északi terjeszkedésével kapcsolatban a régészeti kutatás nagy jelentőséget tulajdonít a lónak. Az ún. *stridyxa-kultúra* terjedése csupán lovas népekkel lehet kapcsolatos, amiről a neolitikum második szakaszában egyre szaporodó lócsontleletek is tanúskodnak. A gyors és nagy kiterjedésű északi kolonizáció csupán egy keletről jött nomádnép lókultúrájával magyarázható.[7]

Az önálló északi lódomesztikálás ez idő szerint csak teoretikus lehet. ANTONIUS szerint feltételezhető egy keleti-tenger melletti lódomesztikációs

[1] LEPIKSAAR, Johannes: *Husdjurens historia i Skåneland*. Ale, Historisk tidskrift för Skåneland Nr. 2, 1963. 34.

[2] Uo. 35—36.

[3] LEPIKSAAR, Johannes: *Die vor- und frühgeschichtlichen Haustiere Südschwedens*. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie. Band 76 (1962). 117.

[4] ARENANDER, E. O.: *Sveriges boskapsskötsel*. Ur „Sveriges rike" under red. av J. E. Nyström. Stockholm 1902. 299.

[5] Ehhez a kérdéshez alább többször visszatérünk.

[6] HASUND, S.: *Vårt landbruks historia*. Oslo 1932. 11. — FORSSANDER, J.—E.: *Die schwedische Bootaxtkultur und ihre kontinentaleuropeische Vorauszetzungen*. Lund 1933. 41.

[7] STENBERGER, Mårten: *Det forntida Sverige*. Uppsala 1964. 113. RYDBECK, O.: *Das Pferd als Transport- und Kampfmittel in der Völkerwanderungen der Ganggräberzeit*. Meddelanden från Lunds Universitets Arkeologiska Museum. 1934. 86.

központ.[8] HUPPERTZ szintén elképzelhetőnek tart több lódomesztikáló központot. Mindamellett hangsúlyozza a domesztikálásban a nomád népek szerepét. Szerinte nem egyes individuumok szelídítése a domesztikálás alapja, hanem egész nyájak, ménesek egyszerre történő domesztikálása, amely csak szteppe környezetben történhetett.[9] Ez a vitatható kiindulási pont eddig azonban nem támasztható alá észak-európai anyaggal. A kérdéshez később visszatérünk.

II.

A neolitikum végétől a vikingkorig igen nagy — Skandináviában — a ló jelentősége. A munkaerőként való felhasználás mellett komoly a ló szerepe a rituális életben. A nevezetes *flintatőrös lókrábium* (Ullstor, Dél-Svédország) a késő neolitikumba datálható és feltétlen egy már fejlett lókultúra jegyének tekinthető.[10] A bronzkorban a sziklarajzok tanúsága szerint a ló szerepe nagyobb volt a szakrális életben, mint a gyakorlatban. A kultikus hajók és szekerek vonóállata minden bizonnyal nagyobb jelentőséggel bírt az északi bronzkori paraszt gazdálkodásában is, mint ahogyan ezt a sziklarajzok érzékeltetik. Az állatot lovagolták, de eke elé nem fogták.[11] A bronzkortól kezdve előfordul lócsontanyag a temetőkben is: a kutya mellett a lovat is gazdája mellé temették.[12] Ez a szokás megmaradt egészen a viking korig. A vikingkor után azonban nagyobb változás nyomai észlelhetők: A lovaglásra és a teherhordásra használt állatot lassan gazdasági vonóállatnak is használják.

LUNDHOLM a lócsontanyag vizsgálata során arra a meglepő eredményre jutott, hogy a bronzkortól a ló elkorcsosulásának folyamata indul meg.[13] A bronzkori délsvéd (Näbbelöv) ló még 144 cm magas, míg a vaskori leletek a vikingkoriakkal együtt csupán 130 cm körüli lóra mutatnak.[14] Feltételezhető, hogy a vaskortól két szempontot érvényesítettek a tenyésztésben. A lovaglásra, hadicélra szánt kisebb számú lóanyag mellett egy apró termetű lovat használtak a paraszti gazdaságokban. Míg az előbbit racionális istállós tartással nevelték, a

[8] ANTONIUS, O.: *Das Alter unserer Haustiere.* Naturwissenschaftliche Rundschau 8 (1955) 17.

[9] HUPPERTZ, Josefine: *Untersuchungen über die Anfänge der Haustierzucht unter besonderer Berücksichtigung der Pferdezucht.* Anthropos 56 (1961). 25.

[10] EGARDT, Brita: *Hästslakt och rackarskam.* (Nordiska museets handlingar 57) Lund 1962. 183—184. A szerző itt is összeállítja és kommentálja a jelentős leletről írott véleményeket.

[11] Västra Karup, Skåne. — LEPIKSAAR: *Husdjurens historia* 36. — HASUND, *Vårt landbruks* 30.

[12] A dán KLINDT-JENSEN megpróbál egy bornholmi, a bronzkor végére datált lovastemetkezési leletet a szkíta-hun lovastemetkezéssel kapcsolatba hozni: a temetkezésre kitömött ló nyomait találja Bornholmon és ennek kelet-európai és ázsiai párhuzamait használja fel leletének magyarázatára. KLINDT-JENSEN, Ole: *Bornholm i folkevandringstiden.* Köpenhamn 1967. Nationalmuseets Skrifter. Större beretninger II. 83—88. Uő.: *Ost og Vest i Bornholms Jernalder.* Nationalmuseets Arbejdsmark 1961. 157—163. Valószínű, hogy ugyanehhez az északi lovaskultúra komplexumhoz tartozik az az izlandi temetkezési szokás, amely szerint a lovat felnyergelve és felkantározva a halott mellé tették. A 800 és 1000 közötti honfoglaló izlandiak még női sírok mellé is tettek felnyergelt lovakat. NOBIS, Günter: *Zur Frühgeschichte der Pferdezucht. Die Pferde der Wikingerzeit aus Deutschland, Norwegen und Island.* Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie. 76 (1962) 129. További irodalom a kérdéshez: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (a továbbiakban KLNM) 7 (1962) 276.

[13] LUNDHOLM, Bengt: *Abstammung und Domestikation des Hauspferdes.* Uppsala 1947.

[14] NOBIS i. m. 164. — DEGERBÖL, Magnus: *Dyreknogler fra Trelleborg.* (Megjelent mint melléklet NÖRLUND, Poul: *Trelleborg.* Nordiske Fortidsminder IV (1948) 242.

parasztok lovának tartása egészen külterjes volt, ahol aligha lehet „tenyésztés"-ről beszélni. Hogy ez valóban így volt, kitűnik a félvad állatok csontanyagának vizsgálatából: ebből különböző betegségekre lehet következtetni. Az apró termetű lovat húsadó állatként is tekintették és valószínű, hogy valósággal vadászták a levágásra szánt individuumokat.[15] LEPIKSAAR szerint racionális tartásmód mellett nem lehet elképzelni olyan sok silány, elkorcsosult és beteg individuumot, mint amennyit a csontanyag mutat.[16] Satnya minősége ellenére a ló igen lényeges szerepet játszott a táplálkozásban: a leletek túlnyomó része darabolt csontokból áll, ami világosan mutatja az állat húsáért történő levágását. A VI. és VIII. században bekövetkezett feltűnő mennyiségi növekedés a lótartásban egyenesen megmagyarázhatatlan, ha nem a húsadó funkciót tekintjük a lótartás elsődleges céljának. Ugyanakkor sajnos nincs egyelőre módunkban megvilágítani a ló praktikus hasznát ebben az időben. A mítoszok világából elénktáruló gazdag szerepkör mellett a sziklarajzok mint egyetlen forrás mutatják be a ló teherhordó szerepét. A satnya állat aligha versenyezhetett az ökörrel, mint vonóerő.[17]

III.

A vikingkor sem bővelkedik anyagban a lótartás alapproblémáinak a megvilágítására.[18] Ebből a korból is többet tudunk a lónak a szakrális funkciójáról, mint a munkáséletben elfoglalt szerepéről.[19] Mivel a viking hajós nép volt, hódításait elsősorban víziutakról indította, csatáit a meglepetésszerű partraszállás taktikájával készítette elő, könnyen felmerül annak feltételezése, hogy a hadászatban nem volt különösebb jelentősége a lónak. A régészeti anyag természetesen már régóta tudósít lovas-harcos felszerelésről.[20] Egészen más megvilágítást nyer a vikingkor lovashadászati problémája az utóbbi időben, kü-

[15] Feltűnő az egyes individuumok között felmutatható nagy korkülönbség, ami szintén a fogyasztásra való levágás vagy elejtés mellett szól. L. NOBIS táblázatát, amelyet a szerző három északi lelőhely alapján állított össze. NOBIS i. m. 131.

[16] LEPIKSAAR: *Husdjurens historia* 37. — Uő.: *Tierreste der Siedlungen von Valleberga und Rinkaby*. (In: STRÖMBERG, Märta: *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. Acta archaeologica Lundensia 4. Lund 1961.) 222.

[17] A csontleletek nagyjából tájékoztatnak a lóanyag minőségéről. Ez azonban nem áll összhangban azzal a megállapítással, amelyet JORDANES tesz az V. században, nevezetesen, hogy a svédeknek nagyszerű lovaik vannak (*Monumenta Germaniae historica*, V: 1, 59). Korábban a svéd történészek ebből arra is következtettek, hogy Svédország már ebben az időben exportált lovat. Erre azonban nincs semmi adatunk (KLNM 6 (1961) 532). A XII. századig, a svéd tartományi törvények megfogalmazása előtt, nincs közvetlen anyagunk a lótartás nívójának megítéléséhez. Az utóbbi két évtizedben napvilágra került csontanyag elszórt és főleg az ország déli részét érinti.

[18] LEPIKSSAR előbb idézett munkáin kívül hasznos útmutatás ugyancsak tőle: *Djurrester från gamla Lödöse*. Särtryck ur Göteborgs Naturhistoriska Museum Årstryck 1965. 30—31.

[19] A bremeni hercegprímás, ADAM, ki a X. században beutazza Észak nagy részét, megemlékezik az uppsalai pogány áldozati rítusokról, ahol 9 embert 9 kutyával és 9 lóval együtt akasztanak fel az áldozati fákra. ADAM *af Bremen, de hamburgske Aerkebispens Historie*. Oversat of Carsten L. Henrichsen. Köpenhamn 1930. (Skrifter udg. af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversaettelse. Elvte Raekke 1—4).

[20] *Sarkantyú, kengyel, zabla, kantár, nyereg* stb. szép számmal előfordul a vikingkori leletekben. BRÖNDSTED, Johannes: *Vikingarna hemma och i härnad*. Stockholm 1962. 93. A középsvéd Birka leletei között nem ritka a gazdagon díszített lószerszám ezüsttel kiverve. ARBMAN, Holger: *Birka*. I. Die Gräber. Stockholm 1941, 1944.

lönösen ALMGREN B. kutatásaiban.[21] A vikingek harci technikájának analízise során ez a kutató ugyanis igen nagy jelentőséget tulajdonít a lónak. Az eddig is világos volt, hogy a vikingek — noha támadásaikat a víz felől indították — csatáikat nem a vizen, tengeren, hanem a szárazföldön vívták. Az alacsonyra épített (s e tekintetben tökéletesen kifejlesztett) viking hajó lehetővé tette a partraszállást szinte mindenütt, még a legmenedékesebb, laposabb partszakaszokon vagy folyó partokon is. Valójában ebben rejlett a viking stratégia átütő ereje: a csaknem bárhonnan partraszálló meglepetésszerű rajtaütés. Ez eddig is tudott dolog volt. Az azonban már kevésbé ismert tény, hogy ebben a rajtaütésszerű harcászatban igen nagy jelentősége volt a lónak. A viking hajó ugyanis magával vitt hadilovakat is! A taktika lényege ugyanis az volt, hogy a kitűnően felszerelt és jól idomított lovasság bármikor és bárhonnan partra helyezhető legyen. ALMGREN ennek legjobb bizonyítékát a nevezetes hastingsi csatában (1066) látja, amelyet egy gyors lovas-partraszállás előzött meg. A híres bayeuxi szőnyeg nagyszerűen ábrázolja ezt a partraszállást.[22] A kicsiny vinkinghajók valószínű 8—10 lovat szállítottak magukkal. Ebben a csatában kb. 7000 viking vett részt, amelyből 2000 lovasított volt.[23] Ebben az esetben csak a lovak szállítására kellett 200 hajó, ez olyan mennyiség, amelyet egy akkori kikötő nem volt képes befogadni. A viking hajónak azonban nem volt szüksége kikötőre: alacsony vízállású helyeken is minden nehézség nélkül partra tették lovaikat. Erre a célra a viking hajó alacsony építése mellett alacsony pereme miatt is igen alkalmas volt. Szinte a tutajjal lehetne szemléltetően összehasonlítani a lovakkal történő partraszállás egyszerűségét. A brit szigetvilág ellen indított támadásnak alighanem ez volt a leglényegesebb tényezője. A középkori lóbehajózási technika ezzel összehasonlítva igen bonyolult volt, ahol a lovakat csigás emelőkkel egyenként tették hajóba és emeltek ki, ami igen hosszú időt igénylő folyamat volt.

A fentiek ismeretében érdemes egy pillantást vetni magának a lovas harci technikának a lényegére is. A dán régészeti anyagban szépen ki lehet mutatni a lovasság fokozatos növekvő szerepét a hadászatban a koraviking időktől, azaz a VIII. századtól. Az ezt megelőző két évszázad anyaga is mutat bizonyos nyomokat a nehéz lovasság létezéséről,[24] ami azonban kétségtelenül késő római lovashagyomány lehetett. A vikingkor anyaga azonban egész más lovaskomplekszumot mutat, amely harci erejében túlszárnyalta az előző évszázadok lándzsás nehéz lovasságát. A VI. századi északi lovasábrázolások világosan mutatják, hogy a *kengyelt* nem használták. Ez az eszköz csak a VII. századtól kezd mutatkozni.[25] A dán régészeti anyag már lényeges változást mutat — a kengyel típusokban a vikingkortól kezdődően. Ugyanakkor fellép egy T-formájú zablatípus is. ALMGREN szerint kelet felé kell keresni mind két tárgynak az eredetét. Egy másik kutató, a dán THORVILDSEN, rámutat egy tanulmányában, hogy ennek a T-formájú zablának az eredetét, vagy közvetlen párhuzamait a magyar anyagban

[21] ALMGREN, Bertil: *Vikingatågens höjdpunkt och slut.* Thor IX (1963). 215—250.
[22] STENTON, F.: *Der Wandteppich von Bayeux.* Köln/London 1957. (Képanyag).
[23] Uo. 584.
[24] ALMGREN i. m. 233. — LINDQVIST, Sune: *Vendelhjälmarnas ursprung.* Fornvännen 20. 1925.
[25] Ez nem lehet meglepő, mert kengyel újdonság a VI. században Európában: ez a fontos lovassági elem akkor kezdi meg terjeszkedését Ázsiából Dél-Oroszországon keresztül Európa felé. WHITE, Lynn: *Mediavel technology and social change.* Oxford 1962. 14 ff. Id.: ALMGREN i. m. 234.

kell keresni.[26] A honfoglaláskori magyar sírmelléklet anyag bővelkedik ebben a zabla típusban. A tárgy dán előfordulásának magyarázatául a magyar kalandozásokat említi meg: a magyarok eljutottak Bremen vonaláig és ők terjesztették a szóban forgó zabla típust. A hatás talán nem is volt közvetlen: Henrik császár lovassága a magyarokkal történő harcok során sokat átvehetett a magyar lovasharcos felszereléséből, amely technikailag tökéletesebb volt a nyugat-európainál. Ez a német lovasság később részt vett a hedeby-i csatában, ahol már alkalmazta az átvett keleti elemeket. Az északnémet Hedeby pedig 934 után egészen a század végéig német kézen volt és ily módon összekötő kapocsként működött Közép-Európa és Skandinávia között. Ez a hatás pedig komoly változást eredményezett az északi lószerszámanyagban. Mikor a dánok a század végén visszafoglalják Hedebyt, szükségszerűen egy ugyanolyan fejlett lovastechnikával kellett rendelkezniük, mint a német volt. Trelleborg, a dán vikingkori földvár (nem tévesztendő össze a délsvéd Trelleborggal) további magyar elemeket mutat, ami német közvetítéssel került északra: ilyen a háromélű nyílhegy. Ez egészen felhúzódik a középsvéd Birkáig, ahol még a fémtarsolylemez is magyar gyökerekre nyúlhat vissza.[27] Hogy mi lehetett itt a helyzet: közvetlen import vagy a német lovasság által közvetített hatás, ez idő szerint nem dönthető el.

Almgren még tovább megy a vikingkori keleti elemek keresésében: a kúp alakú harci sisak (a nagyszentmiklósi aranylelet analógiájának alapján), valamint a harci öltözet bizánci hatásokra mutat, amely — szerinte — magyar és német úton került az északi lovas harcászat inventáriumába. A németek a kalandozó magyarokkal való harcok során megismerkedtek egy tipikusan keleti lovastaktikával: a színlelt visszahúzódás cselével, — hogy ezzel az ellenséget maguk után csalogassák. Almgren igen helyesen úgy látja, hogy ez a fajta manőver alig lehetett improvizáció pl. a hastingsi harc alatt. A csata leírásában világosan látszik, hogy ez a taktika döntő szereppel érvényesült. Egy hosszantartó erős nyílazás után a lovasság maga után vonta a védőket, hogy azok rendjeit megbontva, a színlelt menekülést szervezett, megsemmisítő ellencsapásokkal folytassák. Egy ilyen taktika elsajátításához igen hosszú idő szükséges. Itt tehát pontosan arról a hadászati taktikáról van szó, amelyet Böles Leó kifejezetten a magyaroknak tulajdonít.

Természetesen ez a harcászati mód sem tartotta magát sokáig. Az angol lovasság kifejlesztésével, valamint a várrendszerek kiépítésével a viking taktika elvesztette átütő erejét. Maga a viking hajó pedig a vízi csatában egészen alul maradt a nagyobb és főleg magasabbra épített középkori nyugat-európai hajók mellett. Ami azonban a fentiekben említett és az angolok ellen alkalmazott viking lovasság szerepét az egyéb viking kalandozások során illeti, e kérdéshez alig rendelkezünk anyaggal, így nem lehet megítélni, mennyire volt általános a ló hadászatban elfoglalt szerepköre a viking idők alatt. A fentiek összefoglalásaként csupán arra kívánunk rámutatni, hogy az északi harcászat akkor éri el vikingkori csúcspontját, amikor speciális, alacsonyra épített hajótípust összekapcsolja, vagy helyesebben, kihasználja egy keleties jellegű — részben a magyarok által közvetített — harcászati eszközökkel és technikával felszerelt lovasság szállítására. Ami minket itt közelebbről érint, az magának a lótartásnak és lóanyagnak a kérdése. Noha történeti források nem számolnak be róla, mégis lenni

[26] Thorvildsen, K.: *Ladby-Skibet*. Nordiske Fortidsminder IV. Köpenhamn (1957), 74 ff.

[27] Arbman, i. m. Taf. 12 : 7—8.

kellett egy fejlett lótartó kultúrának, amely az extenzív módon tartott rideg lovak mellett magába foglalt egy istállóstartást, ahol a hadi lovakat nevelték. Az északiak tehát nemcsak hajós, hanem lovas nép is volt! A késő neolitikum óta, amikor is kelet felől lovas népek özönlik el a skandináv félszigetet, folyamatosan él egy nomádos lókultúra,[28] amely a VIII. századtól újabb hatásokat kap *ismét keletről*, amelyeket gyorsan képes beépíteni lótartó kultúrájának rendszerébe.

IV.

A XII—XIII. századtól lényeges változás következik be a lótartásban. Mindenekelőtt mennyiségi visszaesés. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a kereszténység bevezetésével elvesztette a ló mind szakrális mind húsadó szerepét.[29] A lócsont teljesen eltűnik a konyhahulladékok közül. Ez egyben a neolitikus eredetű lóanyag lassú pusztulását is jelenti.[30] Ettől az időtől világosan szétválik a lótartás fejlődése. 1. XII. századtól szaporodó történeti források a királyi ménesekről, kolostorok és főúrak lótenyésztéséről számolnak be, ahol igen lényeges szerepet foglal el a kifelé történő lókereskedés is. 2. A paraszti lótartásról ugyanakkor csupán közvetített értesüléseink vannak. Az egykori nyugat-skandináv lótartási gyakorlat sokáig él Island szigetén mind az ekológiai tényezők, mind a speciális történeti és társadalmi fejlődési okok miatt.[31] A külterjes tartásmód a királyi és hűbéri lótartási gyakorlatban is sokáig megmarad. A félvad méneseket gyakran szigeteken tartották és igen kevés gondviselésben részesítették, de ugyanakkor racionális tenyésztési szempontokat is érvényesítettek. A szigetek nem csak a lótartás bázisai voltak a középkorban: a nyugat-skandináv szigetvilágnak tekintélyes szerepe volt más háziállat tartásában is. A „vadménes" ismert fogalom volt az egész középkor folyamán, amire mind a mai napig megőrzött helynevek is utalnak.[32] A lótartás Dániában királyi privilégium volt egészen a XVI. századig.[33] A királyi lovak szabadon legeltek a parasztok birtokain Svédországban is. Minden évben más tartomány tartozott gondoskodni a lovak legelőiről és azok téli eltartásáról, ami a parasztgazdaságoknak súlyos terheket jelentett.[34] A király lovainak tartási kötelezettségét olykor meg lehetett váltani termékekkel vagy pénzzel.[35] Hasonló kiváltságokat él-

[28] Éppen úgy mint az állattartás más területén, így a marhatartásban is. Reinton a skandináv havasi gazdálkodás elemeit visszavezeti a neolitikus népvándorlás keleti gyökereihez. Reinton, Lars: *Saeterbruket i Noreg.* III. Oslo 1961. 14 ff. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter XLVIII.) Ő.: *Saeterbruk og garden.* Syn og Segn. 55 (1949) 121—128.

[29] Lepisaar: *Husdjurens historia* 37. — Egardt i. m. 75 ff.

[30] Bergquist, Harry — Lepiksaar, Johannes: *Mediavel Animal Bones Found in Lund.* Archeology of Lund I (1957). (Stadies in the Lund excavation material I) 11 ff.

[31] Schönfeld, E. Dagobert: *Der isländische Bauernhof und sein Betrieb zur Sagazeit.* Strassburg 1902. 101 ff. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker 91. Heft.) — Trolle, Herlauf af: *Om hästen och hästkampen på Island i forna tider.* Rig 14 (1931) 69. A középkori lóviadalok ősi elemeire mutat rá Svale Solheim: KLNM 6 (1961) 538—540.

[32] Steenstrup, Johannes C. H. R.: *Studier over Kong Valdemars Jordebog.* I. Köpenhamn 1973. 255.

[33] KLNM 6 (1961) 524.

[34] Kocken, Thorsten: *Krigshästen från äldsta tider.* (Hästen i Sverige. Samlingsverk om den svenska hästen Red. av Carl Trädgårdh.) Stockholm 1939. 237.

[35] A megváltás történhetett vasban (hästastånds järn), vajban, (hästaståndssmör) vagy gabonában (hästaståndsspannmål). KLNM 7 (1962) 279.

veztek a főúrak is. Míg azonban a király lovai az egész országban „szabadon futottak", addig a nemesek hadi lovai „jogaikat" csak a megye határain belül gyakorolhatták. A középkori nehéz páncélos lovasság kifejlesztése során megnövekedett a németalföldi és friziai lovak behozatala.[36] Ezek eltartása további terheket rakott a paraszti birtokokra. Ugyannyira, hogy a XII. századtól már a törvény védi a parasztságot a hadi lovak kártételei ellen. Ez a lóeltartatási forma a királyi birtokokon megmaradt hosszú évszázadokig. Magukon a királyi tenyésztelepeken nem sok figyelmet szenteltek az igás lovak gondviselésére; úgy bántak velük mint az igásökrökkel. Így ezek értéke nem is volt magasabb, mint az ökröké. Másképpen bántak a hadicélra szánt lovakkal, amelyek értéke a munkaló többszörösét tette ki.[37] 1345-ben bevezetik a lovasszolgálat kötelezettségét: aki adómentesíteni kívánta birtokát, részt kellett vennie e szolgálatban és kötelessége volt tartani egy lovat, amelynek értéke legalább 40 márka volt, szemben a munkalovak 10 márka alatti értékével.[38] A páncélos lovasszolgálatra alkalmas lóanyag azonban hiányzott Skandináviában, ezért lóbehozatalra szorult az ország.[39] Ugyanakkor lóexport eltiltó rendelkezéseket foganatosít a király. Már a XV—XVI, században kialakulnak a lótartás speciális területei. A Keleti-tenger szigetei (Öland, Gotland, Bornholm) nagymértékben tartja az aprótermetű, rideg lovakat, míg Västergötland tartomány a hadilovak nevelésében tünteti ki magát.[40] Ebben az időben nagyszámú lóanyag kerül Dániából is Svédországba. Dániában ugyanis helyenként a parasztok is rendelkeztek tenyésztelepekkel. *Gustav Vasa* király idejében (1530) körül) létesül a könnyű lovasság európai mintára, ami szintén serkentően hatott a lótenyésztésre.[41] A király ezért általános lókiviteli tilalmat rendel el: az ölandi parasztoknak megtiltja a szárazföldről való lóvásárlást és az eladást csak a saját tenyésztésű öland aprótermetű lóra engedélyezi.[42]

Norvégiában nem játszott nagy szerepet a lótartás — a vikingkor után itt alighanem visszaesésről lehet szólni.[43] A középkorban nincs adat sem behozatalra, sem kivitelre.[44] Ebben az országban bizonyos esetekben a lovat fizetőeszköznek is használják.[45]

[36] Kocken, Thorsten: *Hästen under medeltiden.* Svensk ryttartidning, nr. 8 (1943) 19.

[37] Forssel, Hans: *Anteckningar om Sverige jordbruksnäring i sextonde seklet.* Stockholm 1884. 113. — Möller, Peter von: *Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia.* Stockholm 1881. 74.

[38] KLNM 6 (1961) 534.

[39] Kocken: *Krigshästen* 235 ff. — A középkori lókereskedés igen részletesen kidolgozott mind a négy skandináv országra vonatkozóan az északi kultúrtörténeti lexikonban. KLNM 6 (1961) 524—538.

[40] Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken.* Uppsala 1916. Kap. 8. Sjuttonde bok 11 ff.

[41] KLNM 6 (1961) 633.

[42] Uo.: 633.

[43] A késő középkortól azonban egy újabb fellendülésről lehet beszélni. Olaus Magnus megemlékezik norvég lovak exportálásáról Svédországba. I. m. 8. kap. Sjuttonde bok, 11. — A későbbi évszázadok norvég lókereskedelméről: Erixon, Sigurd: *Hur Norge och Sverige mötas.* Bidrag till bondesamfundets historia II. (Oslo 1933). 276. — Hedlund, Märta: *Jämtlandshandel och den jämtska folkkulturen.* Folk-Liv 10 (1946). 83.

[44] KLNM 6 (1961). 538.

[45] A későbbiekben visszatérünk a skandináv ló származástörténetének kérdéséhez. Azok a vizsgálatok, amelyeket Kelet-Karjalában folytattak egy tisztavérű tájtípus alapján, világosan mutatják a *póniszerű*, széleshomlokú, rövidajkú *tarpán*-félét. (KLNM 7 (1962). 272). A norvég havasi ló (fjordhest) mai megjelenési formájában csupán produktuma az elmúlt 150 kereszteződésének. Így is néhány primitív rasbeli jellegzetessége — és főleg szürke színe — összevethető

Egységes képet nem lehet adni a ló szerepköréről a középkori paraszti gazdaságban. Mindenekelőtt táji eltérésekkel kell számolni. A havasi tájakon, Észak-Skandinávia hegyes vidékein már csak az utak hiánya és a földművelés jelentéktelensége miatt sem beszélhetünk a ló vonóerejének használatáról. Ebben a tekintetben semmi változás nem állt be hosszú évszázadok alatt. Norvégiában még az elmúlt generáció során is csak málhásállatnak használták a lovat: lovaglásra inkább csak a gazdagabbak.[46] A XII. és XIII. századi svéd tartománytörvények szerint a lovaglás igen általános lehetett a paraszti gyakorlatban is.[47] A lovaglás gyakorlata megmarad a lóban bővelkedő vidékeken még a múlt század második felében is.[48] A lovaglás egyik tárgyi bizonyítéka a *lóraszálló kövek* sok helyen való elterjedése.[49] Gabonatermelő helyeken használták a lovat természetesen mind az eke, mind a kocsi előtt, valamint télen a szán előtt.[50] Valószínűleg már a középkor utolsó szakaszában megtörtént az igásló és az igásökör közötti terület elhatárolása. Ebben az összefüggésben mindenekelőtt egy fontos szempontot kell hangsúlyozni: az északi állattartásnak az ekológiai tényezőktől való függését az egész középkor folyamán. 1000 körül, amikor a bremeni kardinális, Adam, beutazza Északot, a következőképpen nyilatkozik: nobilissimi homiles, ritu patriacharum et labore manuum viventes. Ebben az időben beszélhetünk tehát egy pásztorkultúráról, amelynek őstörténeti gyökerei az eurázsiai pásztorkultúrákhoz kapcsolódnak és attól csupán táji jellegzetességekben különbözött.[51] Ebben a pásztorkultúrában azonban nem a ló, hanem a marha és a birka dominált, eltekintve a hadicélra nevelt lovaktól.

V.

Az északi késő neolitikus és bronzkori klíma kedvezőbb volt az állattartásra mint a vaskorral bekövetkező hűvösebb, csapadékosabb időjárás. Igen valószínű, hogy a klimaromlás előtt a rideg tartásmód egészen általános volt mindenfajta háziállatra. Istállókat csupán a vaskortól kezdve találunk: akkor azonban tömegesen jelentkezik az istállóépület a régészeti anyagban a Keleti-tenger szigeteitől Norvégiáig.[42] Egy késői párhuzam ehhez a kérdéshez Izland

---

mind a *tarpán*, mind a *Przewalski*-lóval. KLNM 7 (1962). 277—278. Az izlandi póni nem keveredett sokat a honfoglalás után, így a mai izlandi ló alig mutat különbséget a XIV. századi leletekkel összehasonlítva. Degerböl, Magnus: *Nogre Bemaerkninger om Husdyrene paa Island i Middelalderen.* In: Forntida gårdar i Island. Uppsala 1943. 262. Csupán jelentéktelen termetgyarapodásról lehet megemlékezni. Mind a mai, mind a középkori islandi póni a vaskori lóanyag egyenes folytatásának mondható.

[46] KLNM 6 (1961). 524.

[47] Gutalagen 35. — Östgötalagen, Byggningabalken XXVI § 2. — Dalalagen, Byggningabalken XXIX. A dán Skånelagen szintén megemlékezik a lovaglásról mikor más lovának jogtalan használatáról ítélkezik: Om byalag 178. L.: *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar.* Av Åke Holmbäck och Elias Wessén. Stockholm 1936—1943.

[48] Főleg Gotlandon, Ölandon és Värmland tartományban.

[49] Berg, Gösta: *Om stigstenar.* Gotländskt Arkiv XXVIII. 1965. 60—72.

[50] Brahe, Pehr: *Oeconomia eller Huuszholdz = Book för ungt Adels-folck skrifwen anno 1581.* Med efterskrift av E. O. Arenander. Stockholm 1920. XXIII.

[51] Granlund, John: *Hyrde.* I: KLNM 7 (1962) 203.

[52] Stenberger, Mårten: *Öland under äldre järnåldern.* Stockholm 1933. 99 ff. — Hagen, Anders: *Studier i jernalderens gårdssamfunn.* Oslo 1953. (Universitetets oldsaksamlings skrifter IV) 140 ff. — Erixon, Sigurd: *Betesvandringer och flyttsystem.* Folk-Liv XIX—XX (1955—1956) 42 f.

szigetének az utóbbi évszázadokig megőrzött rideg jószágtartása.[53] A „jégló" terminus a középkori Island rideg lovának megjelölésére szolgált: a kijáró lovakat jelentette, amelyek télen is a legelőt járták és patájukkal kaparták a fűvet a hó alól.[54] Ez a tartásmód aligha a honfoglaló izlandiak találmánya, inkább a Nyugat-Skandináv-sziget és partvilágnak az izlandi honfoglalás előtti gyakorlata lehetett, amely Izland szigetének enyhe telein konzerválódott. A norvégiai Rogaland tartományban még 1800 körül is beszélnek félvad lovakról, melyeket nagy számban tartottak Karmöy szigetén. A tenyésztésbe itt nem avatkozott be az ember: a csődör együtt járt a ménessel egész évben. Ez a ló is igen kicsiny 128 cm magas. Mint vonóállat aligha játszott nagy szerepet a paraszti gazdálkodásban.[55] Korábban említettük a szigetek jelentőségét a középkori állattartásban és a lótartásban. Későbbi források is hangoztatják a szigetek szerepét az állattartásban. Itt nem is annyira a Keleti-tenger szigeteiről van szó, hanem inkább a dél-svéd, dán és főleg a nyugat-norvég szigetvilágnak több tízezerre menő szigetéről, amelyeket a források és főleg a helynevek és nem utolsósorban a tradíció bizonysága szerint, csupán állattartásra hasznosítottak.[56] Ennek alapvető oka minden bizonnyal az volt, hogy a szigeteken nem volt a jószág kitéve a farkas és a medve pusztításainak.[57] Ugyanakkor még egy lényeges szempont is volt, hogy nem kellett pásztort állítani a szigeteken. Így a szigeteken való legeltetési szisztéma a ridegtartás egyik megőrző tényezője lett.

A XIII. században megfogalmazott skånei tartománytörvény megemlékezik „vadlovakról", azaz ridegen tartott lovakról, amelyeket a tulajdonos köteles volt más szántójától és rétjétől távoltartani pünkösdtől Mihály napig.[58] De nemcsak a skånei parasztoknak volt szilajménesük: a lundi hercegprimás is tartott rideg lovakat, melyek az erdőt járták. Helynévanyagban követni lehet ennek a ménesnek a legelőterületeit egészen a XVI. századig.[59] Olaus Magnus részletes leírást ad a hadilovak neveléséről és megemlíti, hogy az északi lovak már csikókorukban edződnek a hideghez és soha nem lesznek betegek.[60] Korábban említettük Öland szigetének erős lótartását a középkorban. A ló az erdőn ellett és a parasztok először csak bélyegzésre fogták meg a csikókat, majd ismét az erdőre eresztették. *Gustav Vasa* király, aki kitűnő gazdálkodó is volt és személyesen irányította tenyésztelepeit, rendszabályozza 1532-ben az ölandi lótartást, amelyet igen helyesen nem tartott jövedelmezőnek.[61] Az ölandiakat a lótartás helyett birkatartásra serkenti. Legismertebb volt az erdei rideg lótartás Skåne tartomány északi részén. Itt a lovak minden felügyelet nélkül járták az er-

[53] Johannesson, Þ orkell: *Drag ur näringslivets historia på Island före reformationen.* Folk-Liv XIX—XX (1955—1956) 5—10. Bruun, Daniel: *Hesten i nordboernes tjenste paa Island, Faeröerna og Grönland.* Köpenhamn 1902 (Studier af Nordboernas Kulturliv III. 1. Hefte)

[54] Schönfeld i. m. 99.

[55] KLNM 7 (1962) 277.

[56] Reinton i. m. I (1955) 134—156.

[57] Amikor Claussön az 1600-as évek elején meglátogatja a Färrö szigeteket, meglepve tapasztalja azok jószágban való gazdagságát. A skandináv szigeteket jól ismerő utazó határozottan leszögezi ennek okát: a szigeteken nincs se medve sem farkas és így a legelő jószág nincs kitéve a rendszeres megtizedelés veszélyének, mint Norvégiában. Claussön, Peder: *Norriges Oc Omliggende Öers sandfaerdige Bescriffuelse* . . . Kiöbenhaffu 1632. 149.

[58] Om byalag 179.

[59] Nordholm, Gösta: *Forntida och medeltida åkrar i Kungsmarken.* Skånes Natur 1937 98. — Sjöbeck, Mårten: *Ängs- och skogsgömmare i västra Skåne.* Särtryck ur Hälsingborgs dagblad 4. sept. 1960.

[60] Olaus Magnus i. m. 22.

[61] Nordmark, Marie-Louise: *Ölands jordbruk i äldre tider.* Öland III. Lund 1949. 21.

dőt és csupán három éves korukban fogták meg őket betanításra. Ez a fajta lótartás alighanem jövedelmező lehetett, mert az egyházi birtokok is tartottak rideg lovat. Az 1600-as évek elején a kormány azonban beleavatkozik az erdei ménesek korlátlan tartásába.[62] Az indok az erdővédelem volt: az erdő fokozatos pusztulása — amelyhez az ott legelő állatok is nagy mértékben hozzájárultak — ebben az időben már nemzetgazdasági mértékeket kezd ölteni. Az erdőben tartott állatok száma ebben az időben igen jelentős volt. 1607-ben a kormány eltiltja a lovakat a fiatal erdők legeltetésétől. Szemléltető leírást ad az erdei lovak vegetáció pusztításáról egy a múlt század közepére vonatkozó leírás Skåne nyugati részéről. „A településtől távoleső külső erők megújhodásában különös veszélyt jelentett az erdei ménesek előfordulása. Ezek a lovak télen okoztak nagy károkat azzal, hogy lerágták az elérhető fiatal hajtásokat... A bükkös erdőrészek ilyen helyen bokorvegetációvá alakultak, ahol az erős galyazat úgy összefónodott, hogy minden nehézség nélkül fel lehetett rá mászni[63]" Helyenként a lovak és főleg a csikó védelmére kezdetleges építményeket emeltek a külső erdőövezetben.[64]

Az 1700-as évek közepétől a mezőgazdaság, mint máshol is Európában, a nemzetgazdaság érdeklődésének központjába kerül Svédországban. A középeurópai és főleg az angol racionális gazdasági eszmék termékeny talajra találtak Északon. Egy korszerűbb gazdálkodást célzó komoly törekvés felméri csaknem egész Svédország adottságait és javaslataik felterjesztésekor megemlítik a szerzők mindazt, amit helyesnek vagy helytelennek tartanak a paraszti gyakorlatban. Igaz, hogy ennek az érdeklődésnek a központjában a földművelés és mindenekelőtt a gabonatermelés áll, de mégis sokan foglalkoznak az állattartásban tapasztalható elmaradottságokkal. E század második feléről gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre, amely megvilágítja a jószágtartás állapotát, és így a lótartást is. Mikor LINNÉ 1749-ben beutazza Skåne tartományt, megemlíti az erdei lovakat Göinge járásból. A parasztok nagy mennyiségben tartják a rideg lovat — írja, de a farkas az utóbbi években elpusztította a lóállomány jelentős részét. A lovak leginkább a bükkös erdőkben tartózkodnak, igen vadak, de ugyanakkor tiszták és egészségesek. Vadságuk miatt a paraszt csak szomszédai segítségével tudja megfogni őket. Betörésük nehézségekkel jár és egész életükben megtartják szilaj jellegűket.[65] Egy másik, az országban sokat utazó, mezőgazdasági szakértő, BARCHAEUS, hasonló megfigyeléseket tesz az ország több részéről. A délnyugati Halland tartományból a következőket írja 1773-ban. A lovak nevelésének rendszere az erdőben való tartás. A lovak számára karámokat építenek az edőben, ahová a lovak maguktól betérnek, hogy az ott almozott földön pihenjenek. Minden lovat ideeresztenek tél idejére, amelyet nem használnak a tanyán. A kinn telelő ménes nagyobb része hasas kancákból és még be nem tanított csikókból áll. Szigorú teleken némi takarmányt is vetnek a ménesnek.[66]

[62] WEIBULL, Carl Gustav: *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början.* Lund 1923 (Skrifter utg. av de Skånska hushållningssällskapen. I.) 155.

[63] SJÖBECK, Mårten: *Bondskogar, deras vård och utnyttjande.* Skånska Folkminnen 1927. 40 f.

[64] Uő.: *Ängs- och skogsgömmare.*

[65] LINNÉ, Carl von: *Skånska resa, förrättad 1749.* Stockholm 1963. 86. — Hasonló állapotokról számol be Svédország délnyugati részéről OSBECK, Pehr: *Utkast til beskrifning öfwer Laholms prosteri 1796.* Lund 1922 (Svenska bygder i äldre beskrivningar. Utg. av Göran Sahlgren, Halland 1.) 38.

[66] BARCHAEUS, Anders Gustav: *Underrättelser angående landthushållningen i Halland 1773.* Lund 1924 (Svenska gbygder i äldre beskrivningar. Halland III.) 43.

Az erdei zónán kívül figyelemre méltó a hanga-féle (Heidenkraut) vegetációval rendelkező partvidék rideglótartása.[67] Ez a fajta lótartás nem lehetett általános az egész országban. Középsvéd területekről már szórványosabbak az adatok és Észak-Svédországban nem találunk ridegtartást. Itt a lovak télire istállóba kerülnek: a téli tartás nehézsége az egyik oka Észak-Skandinávia lovakban való szegénységének.[68] Annál gyakrabban emlegetik a télen is kijáró lovakat a Keleti-tenger déli szigetvilágából. Az előző századok tilalmai ellenére is megtartotta Öland az apró termetű lovak ridegtartásának rendszerét. Az előbb említett BARCHAEUS Ölandot is meglátogatja és beszámol a lótartás állapotáról. Az őszi munka befejezése után az anyalovakat kicsapják csikóstól a külterületekre. Kemény telek idején a lovak maguk keresnek menedéket a faluban. A paraszt csupán a legszükségesebb munkaállatokat tartja otthon, de ugyanakkor számol azzal, hogy a legelőre kicsapott lóállomány egy része elpusztul a tél során.[69] Bornholm szigetén még a múlt század közepén is előfordult, hogy a paraszt kilovagolt lovaival a külterületekre és ott lovait szélnek eresztette: a külső határ több falu közös birtoka volt és mindenki annyi lovat eresztett ki télire, amennyit akart.[70] Az általános gyakorlat szerint az erdei és a szigeti rideg ménes csupán kis mértékben használódott: tavaszi szántáskor, őszi betakarítási munkára és ritkábban szállításokra. Sok helyen a ménes be nem tanított csikókból állt: Ölandon (Föra járásban) a lovakat nem fogták ki 6—7 éves koruk előtt betanításra.[71]

Az erdei rideg lóra vonatkozó gazdag terminológia már maga is mutatja, hogy a lótartásnak ez a rendszere nem volt ismeretlen Dániában sem.[72] Ez különösen azokra az időkre vonatkozik, mikor a külterületek nagyobb részét erdők takarták. A XVI. és XVII. században — akármennyire is különösnek látszik a mai nyitott terepű dán tanyavilág ismeretében — az erdő képezte az állattartás bázisát az ország nagyobb részében.[73] Az 1800-as évek elejéről még sok helyről említik a rideg méneseket. Ezek leírása és kihasználásának formái megegyeznek a fentebb említett ridegménesekével.[74] Az 1830-as évektől azonban hirtelen minőségi változás következett be, ami csökkenti a munkalovak számát. Az ezt megelőző időkben Frederiksborg megyében pl. a legtöbb tanyán 12 lovat tartottak, amelyeknek nagyobb része semmi hasznot nem hajtott a gazdaság-

[67] Ez a vegetáció típus az állattartás közvetlen produktuma a legtöbb helyen Északnyugat-Európában. KALM, Pehr: *Wästgötha och Bahusländska Resa.* Förrättad År 1742. Stockholm 1746. 128. — SJÖBECK, Mårten: *Allmänningen Kulla fälad.* Särtryck ur Kring Kärnan III. Hälsingborgs Museums Publikation 1947. 68 f.

[68] WASENIUS, Petrus H.: *Norrländska Boskaps Skötsel med några små Anmärkningar.* Stockholm 1751. 65.

[69] BARCHAEUS, Anders Gustav: *En studieresa genom Kalmar län anno 1775.* Kalmar läns fornminnesförening Meddelande 1959. 69.

[70] A középkorban ugyanerről a tartásformáról tudósítanak a források, de nem a parasztok kezén, hanem az egyházi birtokokon. SCHMIDT, August F.: *Bornholmsk Bondeliv.* Bornholmske Samlingar 34 (1955) 29, 37.

[71] GRANLUND, John: *Arbete och rytm i en Ölandsby.* Svenska Kulturbilder. Ny Följd. 7. band. Del XI och XII. (1938) 295.

[72] MATTHIESSEN, C. C.: *Fortidens vintersultefodring belyst isaer gennem de nordiske landskabsmaal.* Veterinaerhistorisk Årsbok 18 (1953—1954) 49—53.

[73] A legelő jószágtól haldokló erdő pusztulásainak különböző fázisait mutatja a XVII. és XVIII. század folyamán MATTHIESSEN, Hugo: *Det gamle Landet. Billede fra Tiden för Udskiftningen.* Köpenhamn 1942. 74 ff.

[74] CHRISTENSEN, C.: *Agrarhistoriske Studier. I. Danske Landboforhold förend Enevaelden.* Köpenhamn 1886. 86.

ban.[75] A kinntartott lovak apró termetük miatt nem képviseltek komoly munkaerőt, noha szívósak voltak. Egy 1750-es leírás szerint a paraszt 6—8 lovat kényszerült az eke elé fogni tavaszi szántáskor.[76] Kocsi elé nem is fogták őket. A fentiekben említettük Norvégia délnyugati szigeteinek lótartását: rideg lótartás csupán ezeken a délnyugati részeken fordult elő, ahol enyhe téli idő megengedte a ló kinntartózkodását.[77]

A rideg tartás mint általános lótartási rendszer legtovább a délkelet-svédországi Blekinge tartomány partvidékén tartotta fenn magát adataink szerint. A fennmaradásban része volt a tartomány egyes részeinek izoláltsága és konzervatív jellege, ami gazdálkodási ágakban is kifejezésre jutott. Itt párhuzamosan él két lótartási rendszer a múlt század végéig: az egyik az istállóban tartott, hidegvérű, egész éven át igázott munkalovak tartása és mellette egy elkorcsosult törpeló ridegtartása. Míg az istállóban nevelt 3 éves kanca ára 50 korona volt, a rideg ló nem ért többet 10 koronánál. A külterjes tartásmód addig volt gyakorlatban, amíg a határt nem tagosították. A tagosítás előtt szabadon használták a határt legeltetésre, amely a korcs törpeló (átlagos magassága 125 cm) egész évi eltartására szolgált. Csaknem minden családnak volt néhány lova az erdőn. A századforduló körül annyira értéktelen volt a kisló, hogy tartása értelmetlennek látszott: a csikót nem volt érdemes felnevelni és egyesek ezért ellés után agyonütötték, a kicsi, borzas, barna vagy fekete színű lovak elevenek és egészségesek voltak. Az erdőt járó csődöröket soha nem herélték ki, így az ellés idejét a természet határozta meg. A kanca kinn ellett gazdája tudta nélkül, és amelyik csikó életben maradt magas kort ért el. Kemény telek idején a lovak a tanya körül kóboroltak és a trágyadombból szemezgetve tartották magukat életben. Többnyire csak kocsi elé fogták őket párosával: felszerszámozásuk egyszerűbb volt, mint az istállós igáslovaké.[77/a] A századforduló után ez a tartási rendszer úgyszólván túlélte magát. A kinn-tartott lovak valamikor jelentős szerepet játszottak a tartomány gazdálkodásában, de mikor az úthálózatot kiépítették, megszünt jelentőségük.[78]

VI.

A rideg lótartási forma fenti ismertetésekor nem tettünk említést a gotlandi póniról, az ún. *russ*-ról.[79] Ez az aprótermetű lófajta speciális lótartási problémákat vet fel, amelyhez mind zoológusok mint etnográfusok hozzászóltak. Az 1700-as évek leírásai szerint a félvad pónik igen nagy mértékben járták a

[75] Sarauw, G.: *Frederiksborg Amt.* Köpenhamn 1831 (Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers naervaerande Tilstand. VII) 278.

[76] Hansen, Povl: *Bidrag till det danske Landbrugs Historia: Jordfaellesskabets og Landvaesenskommonissionen af 1757.* Köpenhamn 1889. 22.

[77] Hasund i. m. 138. — Helland, Amuld: *Topografisk statistisk beskrivelse over Tromsö amt. I.* Kristiania 1899. 189. Skappel, S.: *Traek af den norske Hesteavls og Hesteholds Historie i aeldre Tid, saerlig i det 18de Aarhundrede.* Tidskrift för det norske Landbrug IX (1902) 76.

[77/a] Lagerholm, Ossian: *Uppfödding av adjur på våra öar i forna tider. Ett blad ur våra öhästars historia.* Blekingebygder 2. (1924) 49 ff.

[78] Björnsson, Sven: Blekinge. *En studie av det blekingska kulturlandskapet.* Lund 1946. 41.

[79] *Russ* vagy *russi* a gotlandi nyelvjárásban neutrum, jelentése etimológiailag összefügg a német, szintén neutrumos, *Ross-al* és tulajdonképpen mind pónit, mind nagyobbtestű munkalovat jelent. Maguk a gotlandiak a pónit *bagge (skogsbagge)*-nak hívják. Ekman, Sven: *Gotländska utegångsdjur.* Natur på Gotland. Under redaktion av B. Pettersson och Kai Curry-Lindahl. Göteborg 1946. 222.

csaknem az egész szigetet borító erdőket. A múlt század közepétől, amikor egykori szerepüket elvesztették, nagymértékben csökkent a számuk. Az 1870-es években még 2000 pónit exportálnak Gotlandról, főleg német és angol bányákba.[80] A század első évtizedeiben a kihalás veszélye fenyegette ezt az érdekes lótípust, de egy hamarosan létrehozott rezervátum megakadályozta a kipusztulást. Manapság számuk 100 körül van.[81] Magát a tartásmódot illetve nem

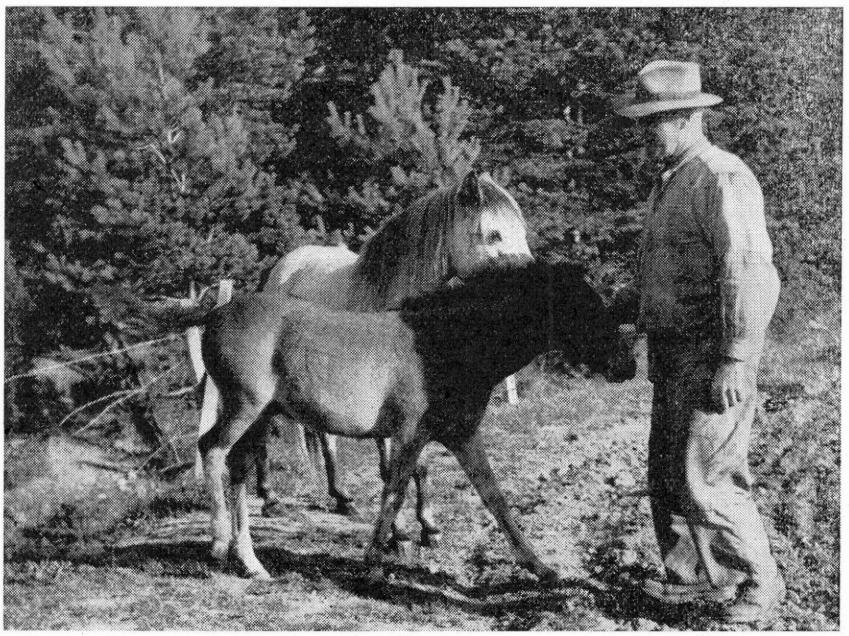

1. kép. Gotlandi póni, az ún. *russ*. Fotó: Szabó Mátyás 1958.

nagy a különbség a korábban felsorolt helyek ridegtartása és gotlandi russ tartása között. Lényeges azonban megjegyezni, hogy valamennyi rideglótartási jegy előfordult Gotlandon még a múlt század második felében is. Ez a fajta akkumulálódás részben a russ gazdag előfordulásával magyarázható. Ebben az időben némelyik gazdának 25 lova is járta az erdőt. Az erre vonatkozó anyagot már korábban összeállította és kommentálta Berg Gösta.[82] Egy múltszázadbeli szerzőre hivatkozva[83] bemutatja Berg a primitív tartásmódot. A tulajdonjog nem volt minden esetben világos: az állatot sokszor vadászták bőréért. A lovak kifogása egy hajtóvadászathoz hasonló összeterelés volt, ahol a pónikat néha

[80] Uő.: 224.

[81] Sjöberg, Fanny: *Gotlandsrusset*. Hästen i Sverige. Samlingsverk om den svenska hästen. Red. av Carl Trädgårdh. Stockholm 1939. 229. E sorok írója meglátogatta ezt a rezervátumot 1958 nyarán. A szóban forgó terület meglehetős nagy és így igen nehézkes a ménest felkutatni. Magán a területen belül ebben az évben kb. 60 póni tartózkodott. A többi állat egyes gazdák birtokában van — így az utóbb idézett szerző tanyáján. Az állat ma igen nagy népszerűségnek örvend.

[82] Berg, Gösta: *Det gotländska russet*. Ymer 53 (1933) 140—145.

[83] Säve, P. A.: *Boskapsskötseln på Gotland samt fåren på Gotland*. Visby 1941.

napokig is űzték, amig azok teljesen kifáradva meg nem adták magukat.[84] Nagyobb érdeklődésre tart számot az a gyakorlat, amely szerint a pónikat a juhokhoz hasonlóan füljegyekkel látták el, ebből is látszik: az erdei pónikat úgy tekintették, mint a birkanyájat.

A legtanulságosabb kérdés a félvad póni tartásával kapcsolatosan a pónik összeterelésekor alkalmazott módszerek és építmények. Säve előbb idézett munkájában ír azokról a terelő kerítésekről, amelyeket a parasztok kidöntött fatörzsekből emeltek, hogy ezekkel, mint terelő falakkal, a kifogásra szánt pónikat egy meghatározott hely felé irányítsák. Ennek az összeterelő munkának kifejezett specialistái voltak, akik mind a terepviszonyokkal mind a félvad lovak életmódjával tisztában voltak. Ugyanaz a szerző, a gotlandi népi kultúra kitűnő ismerője, egy említett művében részletesen leírja a rideg birkák összeterelését és az ezzel kapcsolatos módszereket. Ebből a leírásból kitűnik, hogy lényegében ugyanúgy hajtották össze az erdei pónikat is, mint a birkákat. Berg szerint az ősi skandináv birkatartás módjai hatottak a lótartásra és így a lovaknál az összeterelés módjai másodlagosak. Az ősi skandináv birkatartás ugyanakkor alapja és inspirálója a lappok réntartási módszereinek is. Berg feltételezése cikkének megjelenése óta (1933) nagymértékben alátámasztást nyert, mind ergológiai, mind nyelvi anyaggal. Többek között ma már bizonyított, hogy a lappok tej- és rénfejési kultúrája csaknem teljes egészében a skandináv paraszti kultúra hatására alakult ki.[86]

A kérdésfelvetés jogosultságát részben alátámasztja a zoológusok által felsorakoztattott anyag és az abból leszűrt eredmények. Itt mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mióta létezik póniló Gotlandon. A fentebb említett történeti áttekintés során nem tettünk említést a gotlandi lóról: miközben az ölandi lótartás (amely szintén egy póniféle lovat céloz) többször előfordul a forrásokban, a XVIII. század előtt nem említik a gotlandi russ-t. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a középkor folyamán nem virágzott a pónitartás.[87] A vaskori Vallhagar mintaszerű feltárása során olyan gazdag lócsont anyagot kapott a kutatás, amelyből igen lényeges következtetéseket lehet levonni a póni származástörténetére vonatkozóan.[88] Mindenekelőtt az derült ki a leletek analízise során, hogy a vall-

[84] Ez a fajta összeterelés ismert Skandináviában több helyen. Mikor az erdőn legelő birkákat ősszel hazaviszik, sokszor alkalmazzák a kifárasztást egyéb terelő módszerek hiányában. Ilyenkor fürgelábú fiatal legényeket vesznek igénybe. Olykor a szigeten legelő birkát is így fogják ki.

[85] Säve i. m. 134 ff.

[86] A legfontosabb idevonatkozó irodalom Wiklund, K. B.: *Lapparna*. Nordisk kultur 10 (1947) 57—59. — Nesheim, Asbjörn: *Samisk og nordisk — fellesskap og kulturkontakt*. By og Bygd 11 (1957—1958) 1—18. — Collinder, Björn: *Lapparna*. Stockholm 1953. 113. — Manker, Ernst: *De svenska fjällapparna*. Stockholm 1947. (STF: s handböcker om det svenska fjället. 4.) 82. Az utóbbi szerző, aki nyelvészetileg nem iskolázott ugyan, de a lapp kultúra egyik legkitűnőbb ismerője, részben visszautasítja az előbbiek által képviselt álláspontot. A skandináv paraszti tejkultúra nyelvi anyaga valóban kiszoríthatott ősi lapp terminusokat e témakörben. Tegengren, Helmer: *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark*. Åbo 1952. 197 ff. (Acta Academie Aboensis Humanoria XIX, 4.)

[87] A források gondosabb áttekintése előtt erre feleletet nem adhatunk. Ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy Gotland a paraszti kultúra felbomlása előtti időben teljesen elhanyagolt terület volt az északi néprajzban. A sok fontos kultúrtörténeti problémát kínáló sziget (tárgyi kultúrájában inkább a svéd kontinenshez, szellemi kultúrájában a Baltikumhoz tartozik ugyanakkor erős kötelékkel kötődik mind Dániához mind az észak német kultúrterülethez) mind a mai napig hiányol összefoglaló kultúrtöréneti vagy néprajzi munkát.

[88] Lundholm, Bengt: *The Horses från Vallhager*. Vallhagar II Ed. by Mårten Stenberger. Stockholm 1955. 806—813.

hagari vaskori ló egyenlő a mai gotlandi pónival. A tartásmód a vaskorban is alighanem az lehetett, mint a múlt században: a lovak kinn éltek és a kancák kinn ellettek az erdőn. A település körül kiásott lócsontanyagból teljesen hiányzik a másfél év alatti csikó: az ilyen fiatal állat soha nem került be a tanyára. Az anyag elemzése más kérdésekre is választ ad: a vallhagari vaskori lovat, illetve a russt jellemző vonások túlnyomórészben az északi bronzkori domesztikált lónak a jellegzetességei és egyben a nyugat-európai lónak is ismertető jegyei — szemben a kelet-európai tarpánfélékkel. Az európai háziló eredetkérdésében ez a tény döntő fontossággal bír: az elkövetkező kutatások hivatottak a vallhagari ló — és az azt már megelőző västerbjeri neolitikus ló — és a russ genezisének problémakörét a megfelelő domesztikációs összefüggésbe beleilleszteni.[89] Hogy a vallhagari és a modern russ között a genetikus kapcsolatot közelebbről megvilágíthassuk, további csontleletekre van szükségünk: az időben való távolságot egyelőre nem tudjuk anyaggal áthidalni. Az elkorcsosulás eredményeképpen kialakult másodlagos tulajdonságok összevetése az eredeti primitív jegyekkel nagyobb anyagon végezendő el.[90]

Gotland szigetének állattartása a domesztikációs kérdések kutatásában több szempontól figyelemre méltó szerepet foglal el. Az itt történő domesztikálásnak megtaláljuk a feltételeit. Erre vonatkozólag lényeges megemlíteni a kőkori sertésleleteket, amely már a kutatásnak korai szakaszában felvetette a gotlandon történő domesztikálás gondolatát.[91] Ugyanez vonatkozik a marha domesztikálására is: ennek egy észak-európai centrumát a kutatás ma már elképzelhetőnek tart.[92] Itt újra utalnunk kell ANTONIUS feltevéseire a ló szelidítésének centrumait illetően: a keleti-tengeri kultúrkör nála mintegy alternativum szerepel. Ehhez a gondolathoz kapcsolódva mi új megvilágításban kívánjuk bemutatni a problémát: egy izolált sziget, mint éppen Gotland, mennyire alkalmas természeti és kulturális környezet az egyes háziállatok szelidítésének folyamatában.[93]

VII.

A fentiekben megkaptuk az északi lótartás fejlődésének leglényegesebb és legkarakterisztikusabb szempontjait. Extenzív tartásmód természetesen

[89] LUNDHOLM: *Vallhagar* 812. — LEPIKSAAR: *Die vor- und frühgeschichtliche* 121. Az utóbb szerző, ki a skånei vaskori leleteket veti össze a *russ*-al, szintén hasonló eredményre jut. Ennek ellenére visszautasítja, hogy a *russ* a vaskori ló konzerválódása. A fenti gondolatmenettel ellenkező álláspontot képvisel NOBIS is, aki több tanulmányában példákat hoz fel a nagyobbtermetű háziló elkorcsosulására (i. m. 137, 164. Uő.: *Das Hauspferd*. In: HERRE, Wolf: *Die Haustiere von Haithaibu*. Neu-Münster 1960. 74.). A felhozott példákból kiderül, hogy 100 év elegendő idő egy háziló elkorcsosulásához kedvezőtlen klimatikus és botanikai adottságok mellett. Részben az izlandi póni is egy elkorcsosulási folyamat eredménye.

[90] Tanulságos párhuzamként megemlíthetjük a *moorflächeni* (Bayern) *törpelovat*, amely bizonyítottan egy elkorcsosult, eredetileg nagyobbtestű háziló, amely a mocsaras nyers tájhoz nem tudott alkalmazkodni. KOCH, W.: *Das Feldmochinger Pferd. Ein ausgestorbener Landslag in Südbayern*. Zeitschrift für Tierzucht und Züchtungsbiologie. XIV (1929) 416. Skandinávia több kutatási lehetőséget kínál ebben a témakörben: így pl. a norvégiai vestdalai kisló is hasonló kérdéseket vet fel. STULAND, Arne: *Smalesanking um hausten i Kvinnherad*. Hordalands Landbruksmuseum, Bergen 1951—1952. 96.

[91] PIRA, Adolf: *Studien zu Geschichte der Schweinerassen, insbesondere derjenigen Schwedens*. Jena 1909 (Zoologische Jahrbücher. Suppl. 10.).

[92] NOBIS i. m. 22. — Uő.: *Haustiere im frühgeschichtlichen Alt Lübeck*. Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde. 37 (1957) 151.

[93] Ezt a kérdést a szerző részletesen kidolgozta még nyomtatásban meg nem jelent habilitációs munkájában.

csak egy meghatározott helyen és időben fordult elő, elsősorban az ekológiai tényezők befolyása alatt. Ugyanez vonatkozik a póniféle lófajok elterjedésére is. Ezek bemutatásával arra a különbségre kívántunk rámutatni, amely az északi és kontinentális lótartást évszázadok óta jellemezte.

Nagyobb testű, istállóstartású lótartással már a középkor óta foglalkozik az északi paraszt. Ennek a tartásmódnak a feltárására ez idő szerint azonban nem lehet vállalkozni a megfelelő forrásanyag hiányában.

Az utóbbi generációk élőszóbeli anyagának alapján aligha lehet az északi népi kultúrát a lótartással jellemezni. Az állatnak a gazdálkodásban elfoglalt szerepe igen változó 1850 és 1900 között. Mindenekelőtt nagy táji különbségekre kell itt utalni, míg Dél-Svédországban a ló munkaereje az ökör mellett többnyire háttérbe szorul, Észak-Skandinávia állattartásában dominál a ló.[94] Vonóökör igen szórványosan fordul elő a havasi gazdálkodásban, azaz az ún. *Limus Nordlandicus*tól északra. Ez a kérdés azonban egyelőre teljesen kidolgozatlan. Nagyjából rögzíteni lehet ugyan az egyes korok paraszti gazdálkodásának lóállományát és annak jelentőségét, de pl. még nem mérték fel a távolsági szállítások problémáit lótartási szempontból. A havasi gazdálkodás területén a ló néhány hetes igénybevétele mellett (szántás, terménybeszállítás) elsősorban a málházásról kell megemlékezni. A múlt században nem volt szokatlan, hogy a dalarnai paraszt 170 kilót rakott lovára és azt 200 km-es távolságra szállította.[95] Természetesen ehhez az előbbiekben bemutatott póninál nagyobb testű állatra volt szükség. A múlt század közepéig a délsvéd tartományok, elsősorban Skåne, elégítette ki a katonaság lóigényeit: az erre a célra nevelt lótenyésztésben a parasztságnak is tekintélyes szerep jutott. A múlt század közepéig azonban a déli részeken sem tartották nagy becsben a lovat: noha az állat nagytestű volt, gyengének ítélik meg őket a rossz takarmányozás miatt. Már a Linné által említett és sokáig érvényben tartott szokás, a hat lóval való szántásnak itt kell a magyarázatát keresni.[96] Nem látszik ezzel ellentétben állni az sem, hogy a lovat takarmányozták legjobban valamennyi háziállat között. A hagyományos paraszti gazdálkodás kereteinek széthullása előtt a marha téli takarmányozásának lényege elsősorban a jószág életben tartását célozta: tejhozam a téli hónapokban ismeretlen volt. A lovat azonban télen is használták és így az etetésben kedvezni kellett ennek az állatnak. A lóval való bánás egyik fokmérője az állat tisztántartása: még a századforduló körül is számos nyomát találjuk a lóápolás teljes elhanyagolásának: kivételt csak a városba vagy a vásárra való utazáskor tettek. Közép-Svédországban sok helyen divott a „trágyaistálló" szokása, ahol is a trágyát egész télen meghagyták a ló alatt, és csak tavasszal takarították ki az istállót, mikor az állandóan rétegződő és növekvő trágyahalmazon topogó állat háta már a mennyezetet súrolta.

Az ökör és a ló munkaerő-kihasználásában lényeges a különbség a kis- és középparaszti gazdálkodás, valamint a birtokosok között. Az utóbbi helyen

[94] *Atlas över svensk folkkultur.* I. Material och social kultur. Utg. av Kungl. Gustav Adolf Akademien. Utgiven under red. av Sigurd Erixon. (Hagar, Helmut: *Dragoxar.* Huvudkarta X.) Uddevalla 1957. 32—33.

[95] Ingers, E.: *Bonden i svensk historia.* Del II. Stockholm 1948. 143.

[96] Linné i. m. 164 f. — Az említett Linné-passzus nem régen mint „paraszti presztis" került vita tárgyává — szerintünk alighanem túlzott előszeretettel: a skånei paraszt tehát imponálni kívánt szomszédaira nagyszámú fogatával az eke előtt. Tegengren, Helger: *Bondebygningar og bondeprestisje.* Danmarks Folkeminder 74 (1963) 23 f. (Det 15. nordiske folklivsog folkemindeforskermöde).

inkább lovat használtak a szántóföldi munkákban ökrök helyett.[97] Az állapotok Dánia egyes részein ellenkező tendenciát mutattak: még az uradalmakban is jelentéktelen volt a lótartás. Itt inkább a parasztok foglalkoztak csikónevelés-sel.[98]

Norvégiában és Észak-Svédországban az év nagyobb részében nem voltak a lovak foglalkoztatva egészen az utóbbi évtizedekig. A tavaszi szántási munkák után a ló az erdőre került.[99] Egy részüket hazavitték szénamunka idejére, nagyobb részük azonban csupán ősszel került vissza a tanyára. Az erdőre kivert lovak felkutatása még a közelmúltban is nagy nehézségekkel járt. Mivel az erdei legelőket a nagy határú és kevés gazdaságú falvak közösen használták. A lovak így nagy területen szabadon kóboroltak.[100] Részben megváltozott a ló munkaüteme miután az erdőgazdálkodás nagyobb jelentőséget kapott a paraszti háztartásban az 1870-es évektől. Észak-Svédországban néhol specializálódik a lovak munkafeladata: egy nagyobb testű ló átveszi az erdei munkákat, ezt a lovat csak nehéz szállításokra és favonszolásra használják és soha nem futtatják. A könnyű, nagyobb távolságú szállításokra a kisebbtestű helyi nevelésű ló szolgál.[101] A fakitermelésben a munkaló mind a mai napig megtartotta fontos szerepét olyan helyeken, ahol a terepviszonyok nem teszik a gépek kihasználását lehetővé. Az erre a célra nevelt munkalovakat ilyenkor teherautókon szállítják a fakitermelő társulatok az istálloktól az aktuális munkahelyre. Törpegazdaságokban még itt-ott előfordul a ló régi munkakörében, míg a városi szállításokban már a második világháború után, teljesen elvesztette jelentőségét.

A lovak munkaéletben elfoglalt szerepén kívül különbséget találunk a felszerszámozásban is a kontinentális jellegű délsvéd falukultúra és a közép-, valamint északsvéd szórványtelepülés között. LINNÉ szóváteszi a lovak felszerszámozási módját a XVIII. század közepén.[102] Délen a *hám*ot használták már a történeti időktől, míg északabbra a *kumet*szerű fogatolás a gyakorlat.[103] Nem ismeretlen a *lójárom* sem: ennek elterjedése főleg a délkeleti részekre szorítkozik és nagyjában egybeesik azokkal a területekkel, ahol a rideg lótartás legtovább megmaradt a gyakorlatban. A lótartás szerszámanyagában egy lényeges elem mind a mai napig megtartott *lótalp* (trygga), amelyet a ló patájára illesztenek, hogy az állatot télen a hóban való lesüllyedéstől, nyáron pedig a zsombékos, nyirkos talajon való lesüllyedéstől megakadályozzák. Az eszköznek az előfordulása az ország egész hosszában elsősorban azonban a zsombékos kaszálók elterjedésére utal. Az eszköz magas korára OLAUS MAGNUS is utal és leírja ennek

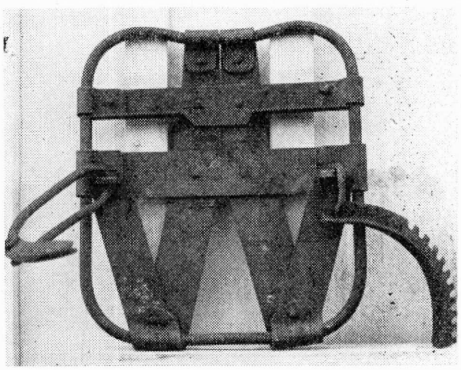

2. kép. Lótalp (trygga). Jämtland.
Fotó: SZABÓ MÁTYÁS 1960

[97] NORING, Alexis: *Handbok i husdjur-skötsel.* Lund 1841. 148.
[98] SCHMIDT, August F.: *Morsingeboer i gamle Dage.* Nyköping 1930. 101.
[99] SANDVIG, Anders: *Seterliv og seterstell.* Oslo 1942. 233.
[100] A ló munkaereje ezeken a helyeken sokszor csak télen került felhasználásra, amikor a hó alkalmasabb szállító utat biztosított szán alatt, mint a csupasz, útnélküli terep.
[101] Jämtland tartomány. Terepmunka 1961.
[102] LINNÉ i. m. 157. f.
[103] Atlas (jegyzet 94), 1957. 33.

különböző formái változatait (növényi rostok fonadéka, deszkaforma, kéreg) és használatát főleg a málhás állatokkal szállító kereskedőkhöz köti.[104] Egy másik lótartásbeli eszköz az ún. „nyomásakadály" (tränghinder), amelynek párhuzamait a magyar „tinóoktatóban" kell keresni. Az eszköz elterjedése és használata kevésbé ismert, a rendelkezésre álló anyag alapján középsvéd területekhez lehet kötni, Uppland tartomány centrummal. Figyelemre méltó, hogy ezzel az eszközzel nem a fiatal, még egészen be nem tanított vonóállat megrendszabályzásáról van szó. Olyan lóra teszik, amely a mellette párban húzó lovat szokta szorítani. Az eszköz ökörfogatolásnál teljesen ismeretlen!

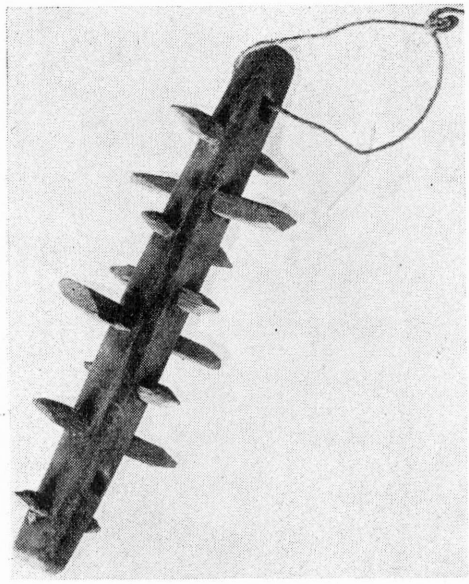

3. kép. Páros fogatoláskor használt „nyomásakadály" *(tränghinder)*. Uppland. Fotó: Nordiska museet

A közös legelőket több falu háziállata használta. A rideg módon tartott póniknál tapasztalható szokás, hogy a csődört szabadon engedték legelni a kancák között még a múlt század végén is, ami már évszázadok óta nem fordul elő istállós tartású munkalovak legeltetési rendszerében. A csődör szabad mozgását a legelőn központi rendelkezések tiltják. Itt egy tanulságos jelenséget figyelhetünk meg. Az intenzív, istállós gazdálkodást folytató falutelepülések tartományai már 1622-ben eltiltják ezt a szokást, hogy ezzel megakadályozzák a tenyészcélra nem alkalmas, vagy fiatal kancák megtermékenyítését.[105] Hasonló rendelkezések fokozatosan késnek minél feljebb haladunk észak felé és bizonyos területeken soha nem is léptek életbe ilyen tartományi előírások. Norvégiában kifejezett csődörtartás jellemezte a lótenyésztést egészen a XVIII. századig. Telemark, Buskerud tartományok teljesen a csődörtartásra voltak állítva, ahol a kanca szinte alig fordult elő.[106] Ennek a különös tüneménynek valószínű az a magyarázata, hogy az általános felfogás szerint a csődörök sokkal jobban megvédték magukat a farkas és medve ellen, mint a kancák.[107] A kanca csupán a lóállomány fenntartásának funkcióját töltötte be a parasztok között, akik még az elmúlt században is vonakodtak eltérni ettől az erős csődörtartási vonaltól. A lótartók ezt a kancák és a csődörök közötti különös irányt azzal is indokolták, hogy a csődör alkalmasabb málhás állat hegyi terepen mint a kanca.[108]

[104] Olaus Magnus i. m. 1 : 194.
[105] Weibull i. m. 155. — Christensen i. m. 42.
[106] Hasund i. m. 136.
[107] KLNM 7 (1962) 278.
[108] Nesten, H.: *Ullesaker. En bygdebok. I.* Oslo 1927. 322.

VIII.

Kifejezett ló pásztoroltatási gyakorlatot, a közép- és kelet-európai praxis szervezett formáihoz hasonlót, nem találunk az északi lótartásban. Ennek egyik okát már részben érintettük az előbbiekben: a ló aránya a többi háziállathoz viszonyítva, valamint a lónak a munkaéletben elfoglalt szerepe. Ez nem meglepő, ha a lőőrzést a pásztoroltatás általános kérdéseivel vetjük össze. Kifejezett európai jellegű falusi pásztor-intézmény csupán a kontinentális jellegű falukultúrák tartományaiban fordul elő (Dánia, valamint Skåne, Halland, Dél-Svédországban). A pásztorszervezet hiánya okainak elemzése itt nem feladatunk, csupán azt jegyezzük meg, hogy ez a jelenség elsősorban településtörténeti tényezőkre vezethető vissza: Skandinávia a szórványtelepülés klasszikus szubkontinense Európának, ahol a falu többnyire csupán 3—4 parasztgazdaságra korlátozódott. Maguk ezek a gazdaságok sokszor csak laza fizikai közelséget fejeztek ki és hiányolták a falu tulajdonképpeni intézményeit, közöttük a pásztorintézményt is. A falutelepülés zónáiban mindamellett találkozunk csikóssal. A dán és skånei falutörvények megemlékeznek lőőrző fiúkról.[109] De ez még itt is szórványos jelenség volt. A munkalovak legeltetése főleg a „belsőségeken" történt az erre a célra fenntartott legelőfoltokon. Az éjjeli lólegeltetés igen gyakori volt: a hagyományanyagban számos nyomát találjuk az éjszaka — sokszor tilosban-legeltető lőőrző fiúknak. A tilalmakkal dacolás és kárban való legeltetés a legényvirtus egyik népszerű formája volt.

Már a korai, XVII. századi térképanyag mutatja, hogy a kerített legelők nagyobb részben a lovak számára voltak fenntartva. Ennek a legelőtípusnak igen nagyok a hagyományai.[110] Kerített legelők mind erdőben, mind nyitott tájakon voltak és a településhez közel feküdtek. Míg a közlegelők, a tagosítás után is, többnyire közös használatban maradtak, addig a kerített legelők első középkori nyomai már privát birtoklást mutatnak. A kerített legelők aránya a közös legelőkhöz viszonyítva magasabb volt olyan helyeken, ahol a gazdaságokban az év nagyobb részében használták a lovat. Ezek mellett a réteket (kaszálás után) és az ugart legeltették lovakkal, kiki legeltetési jogának arányában. A legeltetési jog pedig a gazdaság földterületétől függött. Dél-Svédországban, Dániában és a középkori Norvégiában egy másik norma volt érvényben a közös legelők használatakor: minden gazda csak annyi jószágot hajthatott tavasszal a közösre, amennyit az előző télen saját takarmányával teleltetett ki. A belső legelők jogait szigorúbban ellenőrizték, mint a külső legelőkét.[111]

A hagyományanyagban nyomát találjuk egy bizonyos mértékben szervezett lópásztoroltatásnak Észak-Svédország néhány tartományában is: Dalarnában, Jämtlandban és Medelpadban. Itt nyáron a munkában nem foglalkoztatott lovakat egy őrző vette gondozásba és legeltette az erdőben, vagy éppen az adott időben pihenő kaszálókon. A dalarnai Mora járásban pl. egy lőőrző legény vagy férfi kb.[12] 10 hétig őrizte több gazdaság kb. 100 darabból álló mé-

[109] Ezeket csikósnak aligha lehetne nevezni, noha a közösség és nem egyes gazdák szolgálatában álltak.

[110] Középsvéd és norvég anyagban már a XIII. században tudunk legeltető karámokról: ezek munkaállatoknak voltak fenntartva.

[111] MEYER, Poul: *Danske bylag.* Köpenhamn 1949. 148—160. A szerző csupán a dán anyagot vette figyelembe és ezért következtetései nem állják meg helyüket. A legeltetési jognak ezt a formáját a skandináv népi mezőgazdálkodásnak ahhoz a periódusához kapcsolja, amelyben az állattartás dominál.

nesét. Ugyanitt a csikós állandóan nyűgben tartotta legtöbb lovát, hogy azokat a kóborlásban megakadályozza. Itt az őrzés meglehetős nehéz volt, mivel a környékbeli havasi nyaraltató tanyák kaszálói nem voltak kerítve, sőt azoknak még határa sem volt kijelölve.[113] Ez a legeltetési rendszer azonban meglehetős újnak látszik és csak akkor kezd nagyobb jelentőséget kapni, amikor az erdő fokozatos kihasználásával a lóállomány növekszik. Míg a havasi gazdálkodás marha és birkaőrzés pásztoroltatása évszázadok óta az asszonyok kezén volt, akiket terményekkel fizettek, addig a lópásztor bérét mindig készpénzben adták ki.[114] A lópásztor teendője nem sokból állt: csupán az állatok mozgását ellenőrizte, hogy az elkóborlást megakadályozza. Közép- és Észak-Svédországban, valamint Norvégiában a lovakat egyszerűen kicsapták nyaranként az erdőre — mint a fentiekben említettük. Mivel túlsok állat nem keveredett össze az erdőn, tulajdonjegyre nem mindig volt szükség. Dalárnában alkalmaztak egy fajta tulajdonjegy-rovást, melyet a ló nyakába kötöttek, míg Norvégiában tudunk lópatára sütött tulajdonjegyről.[115] Itt említjük meg, hogy a tulajdonjegy néha a mozgásgátló eszközbe volt beleégetve, amelyet a ló az egész legeltetési időszakban magán hordott.[116] A nagy területeken kóborló lovak összeszedése és főleg megtalálása, igen nagy munkát jelentett és sokszor a gazdák összefogásával történt. Helyenként előfordult egy foglalkozási ág a „lókereső" is, az erdőkkel és a legelő lovak szokásaiban járatos személy volt ez, akinek a feladata a lovak összefogása volt.[117] A „lókeresés" a legények kedvelt teendői közé tartozott, amikor is többen összeállva napokig járták az erdőket és kérdezősködtek lovaik után a havasi tanyákon. A jószág mellett dolgozó lányok előtt, a nyári magányban, kedveltek voltak ezek a látogatások.

4.· kép Tulajdonjegy rovás ló nyakára, erdei legelőn. Dalarna. Fotó: Nordiska museet

Európa legeltetési rendszereiben sehol sem játszik a pányvázás olyan nagy szerepet mint Skandináviában. Ennek egyik magyarázata éppen a falusi pásztor hiányában keresendő és így az egyéni legeltetési rendszer egyik fokmérője. Dániában, ahol a pányvázásnak mind a mai napig nagy a jelentősége, ez a legeltetési forma a régészeti leletek tanúsága szerint igen nagymultú: az északi vaskor állattartói már gyakorolták. A XIII. századi tartománytörvények szerint Dániában és Svédországban mindenütt pányvázták a marhát és a lovat, az erre a célra kijelölt legelőkön, a település közelében.[118] Amikor a XVII. század

[112] Levander, Lars: *Övre Dalarnas bon dekultur under 1800-talets förra hälft. 1. Självhushåll.* Lund 1943. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolf Akademien för folklivsforskning 11 : 1) 137.

[113] Uő.: *Vårmhusfjärdingen.* Stockholm 1944 (Folklivsskildringar. Utg. av Gustav Adolfs Akademien 4.) 29.

[114] Uo. 29 f.

[115] Östberg, Kristian: *Norsk bonderett.* I. Hamar 1914. 184.

[116] Főleg a norvég anyagban van több példa erre. Ez részben azzal is összefügg, hogy sokszor a mozgásgátlóeszköz volt lopás tárgya és nem maga a ló.

[117] Ez a foglalkozás alighanem igen régi (az 1600-as évek elejéről vannak adataink jószágkeresőkről) helyenként váltakozva egyes állatfajok szerint. Észak-Skandináviában inkább a „lókeresőt" ismerték.

[118] Erre adataink vannak valamennyi középkori tartománytörvényben. Sokszor azonban nem világos, hogy valóban pányvázásról van e szó, vagy valamilyen más mozgásgátlásról — a terminus közös a törvény szövegében.

elejétől kezdik a falutörvényeket feljegyezni, kibontakozik egy kép, amely szerint Svédország déli részén inkább a marha, míg Közép-Svédországban a ló a pányvázott állat. Ez az elterjedés megegyezik az elmúlt évtizedek gyakorlatával is. A XIX. század közepéig a legtöbb helyen tagosítják a határt, amely

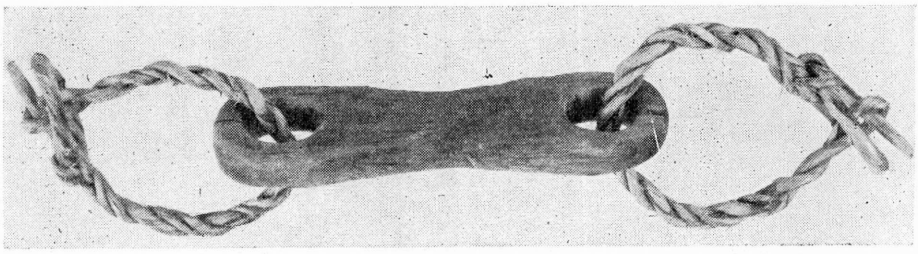

5. kép. Az erdei legelőn való kóborlást akadályozó ún. „ugró-nyűg" *(hopphälla)*. Härjedalen. Fotó: Nordiska museet

részben érintette a közös legelők kiterjedését és használatát is: a pányvázás — amely csak a belső legelőkön fordul elő — ettől az időtől még nagyobb jelentőséget kap.

Azok az eltérések, amelyek a skandináv állattartást a kontinens állattartásával szemben jellemzik, elsősorban a legeltetési rendszer szervezetében és annak technikájában mutatkoznak meg. A közösségi pásztor hiánya nagy terheket

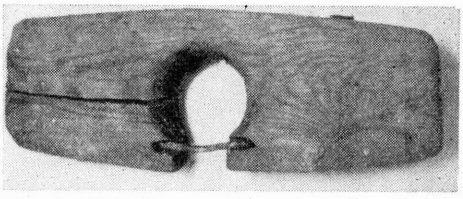

6. kép. Svéd típusú kóborlást akadályozó lópatakorong *(stock)*. Jämtland. Fotó: Szabó Mátyás 1960

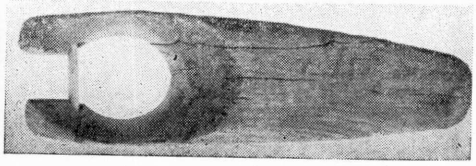

7. kép. Norvég típusú lópatakorong. Jämtland. Fotó: Nordiska museet

rakott az állattartó gazdák vállára: a legelő jószágnak az egybentartását és azoknak a vetett földektől való távoltartását. A kerített legelő és pányvázás csak részben oldotta meg a nyári legeltetés problémáit: kerített legelők a jószágnak csak egy részét tartották bezárva. Maga a kerítés sem volt mindig megfelelő az állatok egybentartására. Ugyanakkor valahogyan meg kellett akadályozni az állat szabad mozgását a kerítetlen, nagy kiterjedésű legelőkön is. A skandináv paraszt hosszú évszázadok óta speciális mozgásgátló eszközöket alkalmaz, hogy jószágát megrendszabályozza, a kerítésen belül tartsa vagy éppen az elkóborolásban megakadályozza.[119] Az idetartozó eszközanyag, amelyet csaknem minden háziállattal kapcsolatosan használnak, igen nagy és változataiban rendkívül gazdag. Az alábbiakban csupán a lóra alkalmazott eszközökről emlékezünk meg.

[119] Az alább felsorolásra kerülő lómozgásgátló eszközök valamennyi alaptípusa megemlítésre kerül a középkori tartománytörvényekben.

A nyílt terepen való szabad mozgás meggátolására szolgáló eszközöket megtaláljuk valamennyi lótartó népnél, nevezetesen a nyűgöket és béklyókat. A mellső lábak közötti távolság részben meghatározza a nyűgözés funkcióját is: az erdőre engedett lovak lába nem volt túlságosan szorosan kötve. Ha az ugrástól akarták viszont leszoktatni a lovat, úgy szorosra kötötték annak mellső

8. kép. Legelő ló, norvég típusú patakoronggal. Jämtland. Fotó: Nordiska museet

lábait. Az ilyen nyűgök alkalmazása sokszor káros lehetett, mivel az állat nem tudta magát megvédeni a farkas és medve ellen. A nyűgözés anyaga a kötél mellett lánc és gyökérfonadék volt. A kulcsos béklyók feladata a legelő lónak a tolvajoktól való megvédése volt. Azok a lovak, amelyek különös hajlandóságot mutattak a kóborláshoz, vagy nem akartak pányvában legelni, oldal- vagy keresztkötést kaptak: egy mellső és egy hátsó láb összekötése ugyanazon vagy az ellenkező oldalon. Félős lovak kifogását is megkönnyítette ez az eljárás. Nagyjából idetartozik a fejnek az egyik lábhoz való kötése is: ami a legelésben nem akadályozza az állatot, de a gyors mozgást lehetetlenné teszi. A kóborlás megakadályozására szolgáló eszközök között, Közép- és Észak-Svédországban legáltalánosabb az ún. ugró-nyűg (hopphälla), amely lényegében az egyszerű nyűgözés továbbfejlesztése. Egy kb. 20—24 cm hosszú fadarab, mely két végén lyukasztott a mellső lábak közé való felerősítési anyag befogadására: szíj, kötél, gyökér, vessző. Az eszköz rendkívül elterjedt: az erdőre kicsapott ló az egész legeltetési periódus alatt a lábán hordta a fanyűgöt. A legjellegzetesebb lómozgásgátló eszköz a patára illeszthető fakorong. Egyik formája, amelyet inkább Észak-Svédországban használnak, kerek, míg a másik — Norvégiában található meg — hosszúkás és valamivel nehezebb. A korong egyik oldalán kívájt, hogy jól feküdjön a patán. A lábon való megkötése egy pöcökkel történik, amelyet

feltétel után mohával rögzítenek. Ez a jellegzetes akadály csupán lovakkal kapcsolatosan fordul elő, míg az előbb említett akadályok nagyobb részének variánsai más háziállatok mozgásgátlásánál is megtalálhatók. A korong funkciója nagyjában ugyanaz, mint a fenti „úgró-gyűgé", csak annál valamivel hathatósabb a lótartók véleménye szerint. Elterjedése is sokkal elhatároltabb, mint más akadályé: zömmel a havasi gazdálkodás előfordulásának déli felén található meg. Norvégiában nagyobb a használata. Skandinávián kívüli párhuzamok a tárgy előfordulására egyelőre ismeretlenek.[120]

A kerítésen belül legelő lovat gyakran akadályozni kellett a mozgásban, hogy a kerítést át ne ugorja vagy azon ne hatoljon keresztül. Ennek a szerszáma, egész Skandináviában, a nyakba akasztható kampó volt: feladatának lényege, hogy ugráskor a kampó a kerítésbe beleakadva visszatartsa a lovat. Hogy a szerszámot hathatósabbá tegyék, egy pöcköt szoktak illeszteni a kampótartó karó belső oldalára, hogy az szúrja a ló szügyét, mikor az állat a kerítés feldöntésére készül. Erre a célra egy fogazott fémkorongot is használtak.

SZABÓ MÁTYÁS

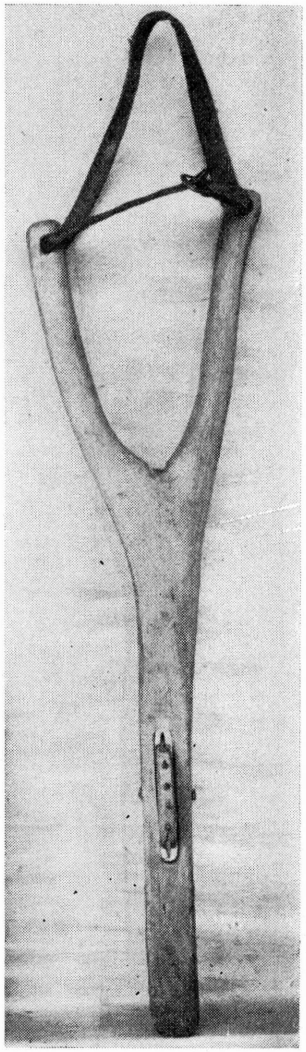

9. kép. Nyakbaakasztható lómozgásgátló. Värmland. Fotó: Nordiska museet

Матяш Сабо:

ОБЗОР СЕВЕРНОГО (СКАНДИНАВСКОГО) МЕТОДА СОДЕРЖАНИЯ ЛОШАДЕЙ

(Резюме)

По свидетельству археологических, данных пред посылкой быстрого распространения поздненеолитических культур, охвативших сетью всю Скандинавию, послужило пользование домашней лошадью. Появившиеся в последние годы, особенно в Южной Скандинавии, археологические находки, связанные с лошадью, до некоторой степени освещают отдельные вопросы содержания лошадей древних времён. На основе найденных костей домашней лошади зоологи Lundholm и Lepiksaar пришли к выводу что насиная с бронзового века происходит процесс ухудшения племени, в результате которого чущественно меньшими становятся размеры домашней лошади. Ка-

[120] Megvannak nyomai azonban a réntartásban. Így az osztyákoknál (MARTIN, F. R: *Sibirica. Ein Beitrag zur Kenntniss der Urgeschichte und Kultur Siberischer Völker.* Stockholm 1897. T. 22.). Újabban több ebbe csoportba való mozgásgátlót közöl KODOLÁNYI az obi-ugor. népek rénszarvastartásával kapcsolatban. Ifj. KODOLÁNYI János: *Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században.* NÉ XLVII (1965). 76—79. 5—8 ábra. Több ázsiai réntartó néptől ismert a mozgásgátló, de a szövegekből nem derül ki, hogy milyen típusról van szó. A skandináv lappok ritkán alkatlmaznak mozgásgátlót rénszarvasaikra — legalábbis mióta a rént nem fejik és a tartásmód lextenzív lett. Az ismert forma csupán az állat nyakába akasztott kolonc, míg a lólábra alkalmazott korong a lapp rénszarvastartásban teljesen ismeretlen.

жется вероятным, что начиная с железного века производство лошадей развивалось в двух направлениях: необходимо было вывести крепкую крупную лошадь для военных целей (чувствуются наеды традиций позднеримской конницы), а в противоположность этому большая часть слходок свидетельствует о маленьких, уродливых лошадях. Изменения, обнаруженные на костях, свидетельствуют об очень частых заболеваниях лошадей. Обнаруженные кости лошадей железного века и эпохи викингов употреблялись для питания: кости ровно—мерно измельчены, часть их обгорелая. Способ содержания в то время, очевидно, представлял собою экстенсивное, полудикое коневодство: преобладающая часть лошадей находилась в лесах, ловили их лишь для резания или просто во время охоты. Кроме функции лошади как пищевого сырья, мы мало знаем о роли домашней лошади в практической жизни. Из пещерных рисунков бронзового и железного веков можно сделать вывод, что их применяли для перевозки грузов, для верховой езды и для тяги боевых колес. Но относительно роли лошади в хозяйственной жизни по всему этому судить очень трудно. Немногими данными освещает роль лощади и эпоха викингов: очень мало материала, который освещал бы роль лошади в практической жизни наряду с ее известной ролью в мифах и сакральной жизни. Однако из материалов раскопок явно следует, что военной лошади нужно придавать гораздо большее значение, чем это предполагали до сих пор. Стремена, удила и лошадиная сбруя для верховой езды, относящиеся к эпохе викингов, свидетельствуют о восточном влиянии, казавшемся викингов через немцев; а последние заимствовали элементы развитой восточной конницы отчасти от кочующих венгров. В зените их военных успехов (о чем свидетельствуют исследования Алмгрена) викинги на военных кораблях везли с собой лошадей, которых везде легко можно было высадить на берег через низкий борт специально низко построенных кораблей. Это обстоятельство имело решающее значение для исхода битв, ибо викинги побеждали благодаря неожиданности и стремительности нападения. Гобелен из Вауеих ясно изображает такой вид высадки лошадей, который, по всей вероятности, оказал большое значение на исход битвы при Гастинге.

Начиная с XII—XIII веков конская кость исчезает из пищевых отбросов, а с прекращением употребления лошади как пищевого продукта медленно пропадает и материал эпохи неолита, связанный с ней. Разведение лошадей теперь уже ясно развивается в двух направлениях: отгонное коневодство в руках крестьях и содержание лошадей в королевских, помещичьих и церковных поместьях. Привилегированность содержания лошадей в господских поместьях означала для крестьян новое бремя, ибо они должны были обеспечить зимнее содержание этих лошадей. Ценность домашних лошадей была очень разнообразна: кто хотел добиться освобождения своего хозяйства от налогов, тот обязан был содержать для конницы такую лошадь, стоимость которой во много раз превышала стоимость простого крестьянского коня. В Швеции не хватало лошадей, пригодных для службы в панцырной коннице, поэтому крупные кони импортировались из Западной Европы. Торговля лошадьми возникает и внутри Скандинавии, причем ведется в следующем направлении: из Дании в Швецию, из Норвегии в Среднюю Швецию, с островов Восточного моря на континент. В XV—XVI веках формируются территориальные типы содержания лошадей в Швеции.

Перед ухудшением климата, происхшедшим в поздний период бронзового века, формой содержания почти всех домашних животных было свободное содержание, без строительства особых помещений для скота. Остатки построек для содержания скота в Скандинавии можно обнаружить по археологическим раскопкам лишь с начала железного века. Отгонное коневодство сохранилось до недавнего прошлого в отдельных частях Южной Щвеции и на островах Восточного моря. Острова были базами для содержания животных, в том числе и лошадей. На это есть ссылки и в исторических источниках, об этом также свидетельствует богатый материал топографических названий и традиции, сохранившиеся в языковом материале предлогов. Остров, бывший замкнутым настбищем, располагал бóльшими преимуществами, чем огромные открытые пастбища на суще. Животные были защищены от нападения волков и не могли разбрестись, как на лесных пастбищах. К лошадям даже не надо было приставлять пастуха. Отгонное коневодство, только в несколько расширенной форме, сохранилось и в лесных районах, о чем свидетельствует пример провинции Скане и Дании. Но из соображений лесозащиты в XVIII веке эта форма содержания лошадей была запрещена. На островах провинции Блекинге еще в конце прошлого столетия крестьяне содержали лошадей отгонным методом, но занятие ими было уже настолько бесценно, что крестьяне убивали жеребят, чтобы поскорее освободиться от хлопот их содержания.

Готландский пони, т. н. *русс* (russ), сохранявший свой полудикий характер до конца прошлого столетия, по всей вероятности, прямой наследник маленькой лошади железного века. Валлхагарская лошадь эпохи железного века обладает многими чертами

северной лошади бронзового века, но имеет и отличительные черты западноевропейской лошади бронзового века в противоположность разновидностям восточноевропейских тарпанов. По мнению автора, можно предполагать, что территория Готланда играл роль в процессе одомашнивания домашней лошади. В связи с формой содержания готландской пони в XIX веке Gösta Berg поднял мысль о влиянии на него древнескандинавских форм овцеводства: об этом свидетельствует метод скопления полудиких лошадей и постройки их, а также отметки на ушах лошадей. Соответствующие этому методы можно найти и в древней овцеводческой практике.

Однако екстенсивное содержание в исторический период касалось только части Скандинавии, особенно районов побережья с мягкой зимой. В Средней и Северной Скандинавии лошадей содержали в конюшнях. Подобно методу содержания следует различать и методы использования лошадей в Южной, а также Северной и Средней Скандинавии. На территории горно-пастбищного коневодства прежде всего нужно считаться с использованием лошади в качестве вьючного животного. Здесь лошадей использовали главным образом зимой, когда снег обеспечивал хорошую дорогу. Летом большую часть лошадей угоняли в леса, где они свободно кочевали на открытых лесных пастбищах. Лошадь обладала некоторым преимуществом по сравнению с крупным рогатым скотом, но говорить о всеобщей любви к лошади как таковой в этот период нельзя. Уровень содержания, ухода за лошадьми и воспитания жеребенка поднялся в крестьянских хозяйствах лишь в очень немногих местах. После начала развития лесообрабатывающей промышленности, начиная со второй половины прошлого столетия в лесных районах выращивают лошадей с большим усердием. Среди методов у запряжки лошадей следует различать методы континентального характера, примерами которых является южношведский хомут и северный вид хомута. В Южной Швеции известно применение и еще одного особого вида хомута. Следует упомянуть и употребление особых «подошв» для лошадей, т. н. trygga.

В культуре пастбищного скотоводства лошадь получает особое место по сравнению с остальными домашними животными. Если крупный рогатый скот и овец очень часто в течение лета пасли коллективно, то очень редко можно встретить табуны, лошади в которых принадлежат разным собственникам. Рабочих лошадей уже в средневековый период пасли в огороженных пастбищах. Средневековые законы содержания скота как общераспространенную практику упоминают метод заарканивания лошадей, значение которого известно и по сей день. Лошадей, использовавшихся в хозяйстве летом, пасли на внутренних пастбищах вместе с молочными коровами. Для лошадей же, не использовавшихся летом, общей практикой было свободное кочевание в течение всего лета, беда была лишь в том, что очень трудно было собрать их осенью, большой урон приносило также вредительство волков и медведей. На разных территориях появились поэтому специалистысборщики лошадей, пропавших в лесах. Неимение коллективного пастуха причиняло крестьянам, содержащим лошадей, много забот, ибо нелегко было хоть как-то обеспечить скопление лошадей; поэтому для того, чтобы воспрепятствовать возможности покидания лошадьми огороженных пастбищ и уходу их в леса, в Скандинавии применяли различные предметы, препятствующие передвижению. Эта традиция имеет богатое прошлое (законы содержания скота упоминают о ней как об общей практике начиная с XIII столетия), она распространилась по всей Скандинавии. Предметы, мешавшие передвижению лошадей, можно разделить на две группы: повешенный на шею крючок применялся в отгороженных пастбищах, различные же типы предметов, прикреплявшихся на ноги, мешали передвижению во время кочевания лошадей по лесу.

Mátyás Szabó:

ÜBERSICHT ÜBER DIE NORDEUROPÄISCHE (SKANDINAVISCHE) PFERDEZUCHT

(Auszug)

Durch die archäologischen Bodenfunde wird bewiesen, daß die Vorbedingung der raschen Verbreitung der sich über Skandinavien verbreiteten spätneolithischen Kulturen der Gebrauch des Hauspferdes war. Die im Laufe der letzten Jahre — hauptsächlich in Südschweden — gefundenen Pferdefunde beleuchten gewissermaßen die einzelnen Probleme der Pferdezucht des prähistorischen Zeitalters. Auf Grund des Knochenmaterials von Hauspferden sind die Zoologen fundholm und Lepiksaar zum Endresultat gelangt, daß seit der Bronzezeit ein Prozeß der De generierung einsetzt, im Laufe deren die Größe des Hauspferdes wesentlich abnimmt. Es scheinwahrscheinlich, daß die Pferdezucht sich bereits vom Anfang der Eisenzeit an in zwei Richtunt gen entwickelte: Für militärische Aktionen mußte unbedingt ein starkes Pferd mit großem Kör-

per erzogen werden (wobei auch die Spuren der Traditionen der spätrömischen Kavallerie zu spüren sind); andererseits werden wir durch die Mehrzahl der Bodenfunde über einen degenerierten Pferdetyp kleiner Statur unterrichtet. Die auf den Knochenmaterialien sichtbaren Deformationen sprechen für häufige Krankheiten der Pferde. Das Pferdeknochenmaterial aus der Eisenzeit und Wikingerzeit deutet auch darauf hin, daß das Pferd als Nahrungsmittel gebraucht wurde: Die Knochen sind absichtlich zerstückelt und oft gebrannt. Die Pferdezucht war hier aller Wahrscheinlichkeit nach extensiv, d. h. halbwild: Der größere Teil der Pferde streifte im Wald herum, nur für das Schlachten wurden die Pferde herausgefangen, ja sogar gejagt.

Außer der Nahrungsfunktion weiß man wenig über die Rolle des Hauspferdes im Wirtschaftsleben: Auf Grund der Darstellungen der Felsenzeichnungen wurde das Pferd als Lasttier oder zum Reiten und zum Anspannen an den Streitwagen benutzt. Aus diesen Daten läßt sich aber nicht allzuviel über die Rolle des Pferdes im Wirtschaftsleben folgern. Auch die Wikingerzeit ist nicht reich an Daten über die Funktion des Pferdes: neben der Rolle des Tieres in den Mythen und im sakralen Leben gibt es wenig Material, das seine Funktion im alltäglichen Leben beleuchten könnte. Aus den archäologischen Bodenfunden erhellt aber, daß dem Schlachtroß eine größere Bedeutung zukommt, als es bisher vorausgesetzt wurde. Steigbügeltypen, Trensen sowie Reiteranzüge deuten auf orientalische Einflüsse hin, die die Wikinger durch deutsche Vermittlung erhielten. Die Deutschen haben die hochentwickelten Elemente des orientalischen Reiterlebens von den Altungarn während ihrer Steifzüge in Westeuropa erlernt. Auf dem Höhepunkt der kriegerischen Erfolgen der Wikingerzeit (wie es die Forschungen Almgrens erwiesen) hat das Wikingerschiff auch Schlachtrosse getragen, die man vom niedrig gebauten Schiff niedrigen Saumes überall schnell ausschiffen konnte. Dieser Umstand war bei den überraschenden Angriffen für den Ausgang des Kampfes von entscheidender Bedeutung. Der Wandteppich von Bayeux stellt eine solche Art Landung klar dar, die für den Ausgang der Schlacht bei Hastings von großer Bedeutung gewesen sein dürfte.

Vom 12. und 13. Jh. an verschwinden die Pferdeknochen aus den Küchenabfällen, und der Pferdebestand neolithischen Ursprunges geht mit Aufhören der Nahrungsfunktion des Pferdes langsam zugrunde. Die Pferdezucht entwickelt sich von nun an in zwei Richtungen ganz klar weiter: einesteils bei den Bauern in Form der extensiven Zucht, andernteils auf den Latifundien der Könige, des Hochadels und der Kirche. Die privilegisierte Pferdezucht der letzteren Stellen hat auf das Bauerntum große Last aufgelegt. Die Bauern waren nämlich gezwungen, die Pferde in Winterszeit zu pflegen. Der Wert der Hauspferde war sehr verschieden: Wer sein Besitztum von der Steuer zu befreien trachtete, mußte im Rahmen des Kavalleriedienstes die Verpflichtung der Pferdewartung auf sich nehmen. Ein solches Pferd hat den Wert des Pferdes eines Bauers mehrfach übertroffen. Das für die geharnischte Kavallerie notwendige Pferdematerial fehlte in Schweden. Deshalb mußten größere Pferde aus Westeuropa importiert werden. Auch innerhalb Skandinaviens gestaltete sich eine Migration im Pferdehandel aus: aus Dänemark nach Schweden, aus Norwegen nach Mittelschweden, aus den Inseln der Ostsee nach dem Festland. In dem 15. und 16. Jahrhundert entstanden somit regionale Typen der Pferdezucht in Schweden.

Vor der in der Spätbronzezeit eintretenden Klimaverschlechterung war höchstwarscheinlich die Form der Haustierzucht die extensive Form ohne Stall. Der Stall läßt sich nur von der Eisenzeit an in der verschiedenen Gegenden Schwedens um archäologischen Material nachweisen. Die extensive Pferdezucht wurde bis fast zu unseren Tagen in Südschweden und auf den Inseln in der Ostsee Bewahrt. Diese Inseln waren Basen der Viezucht und auch der Pferdezucht: Hierauf deuten sowohl die Geschichtsquellen, als auch die Ortsnamen und die mündlichen Überlieferungen. Die Insel, als Weideeinheit war bedeutend vorteilhafter, als die Weiden von großem Umfang. Das Vieh war den Verheerungen des Wolfes nicht ausgesetzt und konnte nicht herumstreifen, wie auf den Weideplätzen der Wälder. Auch mußte man keinen Hirten für die Tiere einsetzen. Die extensive Tierzucht hat sich auch in den Wäldern erhalten. Hierauf deuten Beispiele in erster Linie aus Skåne und aus Dänemark. Aus Waldschutzgründen wird aber diese Form der Tierzucht bereits im 18. Jh. abgestellt. Auf den Inseln des Landes Blekinge haben die Bauern auch noch Ende des vorigen Jh. extensiv erzogene Pferde gehalten. Aber die Beschäftigung mit diesen war schon so nutzlos, daß die Bauern ihre Pferde an manchen Stellen totschlagen mußten, um von der Schererei ihrer Haltung loszuwerden. Der Pony von Gotland, genannt *russ*, der seine halbwilde Form bis zum Ende des vorigen Jh. erhielt, ist aller Wahrscheinlichkeit nach Abkömmling eines eisenzeitlichen Pferdes von kleiner Statur. Das eisenzeitliche Pferd von Vallhagar enthält mehrere Eigenschaften des nordischen Pferdes der Bronzezeit und zeigt gleichzeitig den osteuropäischen Tarpantypen gegenüber auch die Kennzeichen des westeuropäischen Pferdes der Bronzezeit. Verf. hält es für vorstellbar, daß Gotland auch im Domestikationsprozeß des Hauspferdes eine Rolle gespielt habe. In Zusammenhang mit der Form der Zucht des Ponys von Gotland im 19. Jh. hat Göste Berg den Gedanken des Einflusses der uralten skandinavischen Schafzucht aufgeworfen: Hierauf deuten die Methoden und Bauten des Zusammen-

treibens der halbwilden Pferde sowie das Versehen der Pferde mit Ohrzeichen. Parallele dazu finden wir in der älteren Schafhaltung.

Die extensive Haltung berührte aber in den geschichtlichen Zeiten nur einen kleineren Teil Skandinaviens, hauptsächlich die Küstengebiete mit milderer Witterung. In Mittel- und Nordskandinavien ließ man die Pferde in Stall überwintern. Ähnlich dem Haltungssystem muß man auch in der Verwendung des Pferdes ein Unterschied zwischen Südskandinavien sowie Mittel- und Nordskandinavien machen. Auf dem Gebiet der Alpenwirtschaft muß es in erster Linie mit der Packung des Pferdes gerechnet werden. Das Pferd wird hier meistens im Winter in Anspruch genommen, als der Schnee einen günstigen Schneeweg darbietet. Im Sommer gelangt der größere Teil der Pferde in den Wald und streift in den ungezäunten Wäldern der Gemeinschaft frei herum. Bei der Futterung hat man das Pferd etwas besser begünstigt als das Rindvieh. Doch von einem allgemeinen Gefallen an das Pferd kann keine Rede sein. In den Bauernwirtschaften stiegen die Pferdewartung und die Füllenzucht in wenigen Stellen auf ein höheres Niveau empor. Seit der Entwicklung der Forstbewirtschaftung von der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhundertes an wird das Pferd mit mehr Eifer auf den Waldgebieten erzogen. Bei der Beschirrung müssen wir einen Unterschied zwischen dem südschwedischen Pferdegeschirr kontinentalen Charakters und dem nordischen Einspannen in Kummet feststellen. In Südostschweden ist auch das Pferdejoch bekannt. Im Bestand der Geräte sollen die Pferdeschuhe (trygga) erwänt werden.

Im Beweidungswesen kommt dem Pferd eine spezifische Stelle unter den anderen Haustieren zu. Während man das Rindvieh und die Schafe oft kollektiv weiden ließ, kommen Besitzer von gemischten Pferdeherden sehr selten vor. Die Zugpferde pflegte man bereits im Mittelalter oft auf eingezäunten Weideplätzen weiden zu lassen. Die mittelalterlichen Landesgesetze erwähnen das Anbinden der Pferde mittels einer Halfterleine als eine allgemein verbreitete Praxis. Die Bedeutung dieses Verfahrens ist bis zum heutigen Tag bekannt. Die in Sommerszeit beschäftigten Pferde ließ man zusammen mit den Melkkühen auf inneren Weideplätzen weiden. Übrigens war das freie Herumirren der in Sommer nicht beschäftigten Pferde eine allgemeine Erscheinung. Es hatte aber verschiedene Nachteile: die Schwierigkeit, die Pferde im Herbst zasammenzutreiben, dann die Verheerung des Wolfes und des Bären. Es entstanden regionale Spezialisten des Suchens der herumstreifenden Pferde. Das Fehlen eines Hirten der Gemeinschaft hat auf die Schultern der Pferde haltenden Bauern eine schwere Last aufgelegt. Um das Zusammenhalten der Pferde gewissermaßen zu sichern und die Tiere im Verlassen der eingezäunten Weiden und im Herumirren zu verhindern wurden in Skandinavien verschiedene bewegungshindernde Geräte verwendet. Der Gebrauch dieser Geräte blickt auf eine hohe Vergangenheit zurück (die Landesgesetze erwähnen ihn seit dem 13. Jh. als eine allgemeine Praxis) und ist auf vielen Gebieten Skandinaviens allgemein verbreitet. Die die freie Bewegung der Pferde hindernden Gegenstände lassen sich in zwei Gruppen teilen: die an den Hals anhängbaren Haken wurden auf eingezäunten Weideplätzen verwendet, während die auf die Beine der Pferde montierten Fesseltypen die Pferde im Herumirren in den Wäldern hinderten.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából

Az 1961—64 között lefolyt mongol—magyar közös régészeti expedíciók során igen sok néprajzi jellegű megfigyelésre is volt alkalom. Most ezek közül adunk közre néhányat, az 1964—64. évi gyűjtésből, az Archangaj ajmakból (megye).

1. kép. A bőrtömlő megtöltése vagdalt hússal és tüzes kövekkel

Egy archaikus jellegű húsfőzési mód

A mongolok kedvelt étele a bőrében főtt *tarbagán* (Marmota bobac). A néphit szerint már Dzsingisz kán is igen kedvelte. Ősi jellege, az agyagedények használata előtti korra utaló főzésmód miatt, természetesen még régebbi eredetére kell azonban gondolnunk. A hús elkészítése a következőképpen megy végbe: mivel két elejtett állat húsa kerül egy bőrbe, tehát először mindkettőt lenyúzzák, úgy, hogy a bőrt kifordítva, keztyűként húzzák le róluk. A bőrön a lábak rajta maradnak, csak a fejet vágják le, ott kezdve a nyúzást. A lenyúzott bőrt, ami így kifordult, visszafordítják és marék sót hintve bele, vízzel kimosják. Ez alatt már melegszenek az ökölnyi kavicsok a száraz lóganéból rakott tűzön, melyet lankás domboldalon raknak, hogy a széljárás segítségével erősebben égjen. A két tarbagán húsát feldarabolták, szívével, májával, veséjével együtt egy tálra tették. Ló farkából kivágtak egy 15—20 szálat tartalmazó félméteres tincset. Ezzel fogják a tarbagán-

2. kép. A megtöltött tömlőt lószőrzsinegen a tűz fölé tartják

3. kép. A tömlő megkoppasztása. Hünij-folyó völgye. Mongólia, 1963

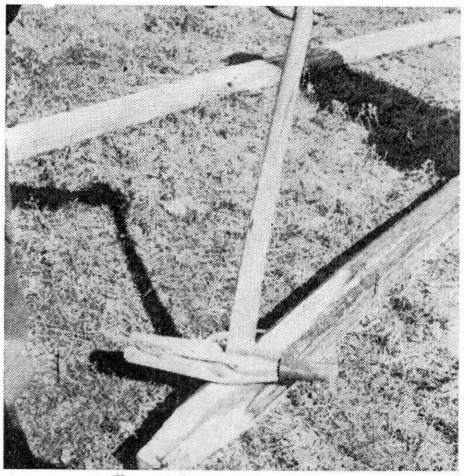

4. kép. A füles balta nyélre erősítve. Hünij-folyó völgye. Mongólia; 1963

bőr nyakrészét elkötni. Az átforrósodott kövek mellé téve a tányér nyershúst, elkezdődik a bőr megtöltése. A húsdarabok közé, váltakozva 8—9 forró kavics kerül. (1. kép) Jól megtömik a bőrt (tömlőt), mint valami zsákot, majd bekötik. Kézzel dögönyözik a „bőrzsákot" (tömlőt), míg egyikük azt a földre támasztva állva tartja. Fortyog, gőzölög a párolódó étel. A „zsákot" a tűzhöz közel tartják, a hosszú lószőrön, így nem perzseli a kezet (2. kép). A nyakrészen csordogál a forró lé kifelé. Lassan elkezdik a szőr leperzselését, késhátával lekapargatását. Vizet is töltögetnek egy kicsit rá, valósággal megkopasztják (3. kép).

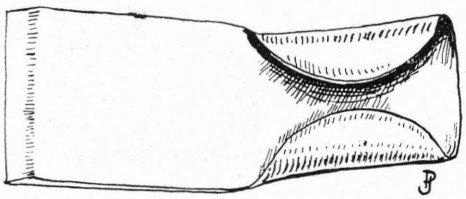

4/a kép. A füles balta; kb. 1/3 nagyság

A hagyományos művelet alatt a hús szépen átfő. Ki is lehet már bontani. A gőz magasra csap a megoldott bőrből. Kész is az étel.

A bőr így természetesen tönkremegy, ezért ma már nem veszik szívesen, ha a pásztorok így főzik a húst. A drága prém-bőrt helyesebb beszolgáltatni az államnak. Egy elsőosztályú targánbőr ára 6 tugrik (kb. 18.—Ft).

Ennek az ételnek a neve *bódog* (a bekötni igéből) vagy *horhog* (sütni igéből), vagy egyszerűen hangutánzó szó lehet, ami a forgyogásra utal.

A mongol néphit szerint a tarbagánok állattá változott emberek, akik valaha igen jó íjászok voltak, minden állatot el tudtak ejteni és hencegtek is ezzel. Emiatt egy rossz szellem megneheztelt rájuk. Megparancsolta hát egy ilyen íjásznak, hogy lője le röptében a fecskét, azonban az annak csak a farkát találta el — azóta villás a fecske farka. Ezután a rossz szellem a hencegő íjászt büntetésből tarbagánná változtatta.[1]

Egy avarkori vaseszköz használatának magyarázatához

Több avarkori temetőből ismeretes egy olyan kovácsolt kis vaseszköz melyet az ásatók leginkább kapának írnak le. Ilyet találtak például a *bácsújfalusi* temetőben (Selenča), *Pilismarót*-Öregek dűlőben, a *Szeged*-Kundomb-i temető 289. sírjában (ebben jól megmaradtak a fanyél rostjai), az *ürbőpusztai* temetőben, a *Kiskőrös*-Város alatti temető 37. sírjában (vörös agyagtál, vaskés, szögletes vasecsat társaságában), a *bonyhádvarasdi* temető 2. sírjában, a *bölcskei* temetőben, a pécsi temető 25. sírjában, az *üllői* temető (Vecsés határán) 83. sírjában (csüngős bronzfülbevalóval, párhuzamos vonaldíszes, kettős csonkakúpos agyagorsógombbal és agyagedénnyel együtt). Az *előszállás*-öreghegyi temető 33. sírjában, a *bólyi* temető 1. sírjában (a lócsontváz nyakánál volt), a *szentes*-nagyhegyi temető 3. sírjában és a *jutasi* temető 174. sírjában is (korai, hosszúfülű kengyelek társaságában). VII. századi és még korábbi leletek között egyaránt elő szokott fordulni. Ázsiai régészeti párhuzamok is szép számmal állanak összehasonlításképpen rendelkezésünkre. Keletről nyugat felé haladva az alábbi lelőhelyeket említem meg: Nyugat Tuvában több VI—IX. századi türk lovassírban is megtalálták, (pl. a Mongun-Tajga-i MT 57-XXVI. halomsírban), Hakassziában, a kápcsáli II. sz. temető 13. kurgánjából ismerjük, melyet a IX—X. századra kelteznek, a Jenyiszej mellől, a Csaszovennaja gora-i temetőből a tomszki temető több sírjából, az Altájból, a katandai II. sz. temetőből, az Uráltól nyugatra a Hopjor folyó partján, ahol a leletegyüttest a VIII—IX. századra keltezik. A Kaukázusban az alán temetőkből ismerjük (katakombasírok): Kamunta, Dzivgisz, Csmi, Galiat, Balta stb.; Dagesztánból pedig a Kazaniscsi temetőből. A bolgár vándorlással a VII. században felkerültek É-ra, ismerjük Bolgáry és Hulas városok romjai közül.

[1] J. SCHUBERT; *Ritt zum Burchan Chaldan.* (Leipzig, 1963) 219. (RADDEra hivatkozva, mint forrásra.)

5. kép. A füles balta használata. Hünij-folyó völgye. Mongólia, 1963

Mint a hazai leleteknél is, feleslegesnek tartottuk most az irodalomra történő utalást, a fentieket csak a tárgy keleti eredetének bizonyítására soroltuk fel. Az eszköz hosszában nem haladja meg a 15 cm-t, éleinek szélessége kb. 8—10 cm. Az él a felhajtott peremből alakított nyéllyukkal enyhe szöget zár be. A penge vékonyra kovácsolt, élezett. Ezért lópatavágó eszközként is leírták már. Magam régebben az irtásos földművelésben való alkalmazására gondoltam. Észak-Mongóliai párhuzamaik alapján, mai használatából indulva ki, a famegmunkáló eszköz (=szalu) magyarázat látszik a legvalószínűbbnek. 1963-ban nyeregkészítő kovácsmesternél[2] láttam használatban, aki a természetes térdalakú nyélre erősített kisméretű „kapát" az enyhén hajlott, lapos nyeregszárnyak kifaragására használta. 1964-ben taligakészítő *(terg* kétkerekű taliga) faragómesterek kezén volt alkalmam tanulmányozni, a Hünij folyó völgyében. A becsapolandó gerendavégek keskenyrefaragására, hántolására használják a kalapácsalakú fanyélbe erősített eszközt. (4. és 4/a. kép.) Kisebb vájatok készítésekor a mester, az eszköz méternél hosszabb nyelét a hóna alá fogja, így ér el vele pontosabb ütéseket (5. kép). Hasonló célokra használhatták ezt az eszközt a VI—IX. századi lovasnépek is.

[2] Ethn. LXXVI (1965) 3. 402—404.

Egy népvándorláskori csontlelet rendeltetéséről

1962-ben Észak-Mongóliában a Hünij folyó völgyében egy korai türkkori sírban (Hana 1),[3] érdekes átlyukasztott csontpeceket

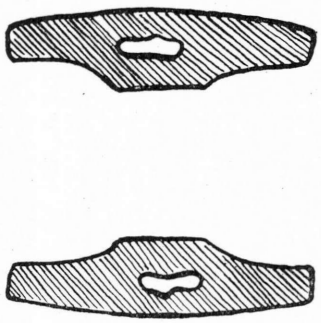

6. kép. Béklyó-kelevéz peckek. Hünij-folyó völgye. Mongólia, 1963

találtunk (6. kép). Rendeltetésére nézve a ma ott élő mongol pásztorok lóbéklyója vetett világot. A három ágat (7. kép) alkotó, a ló három lábát összekötő szíj bekapcsolását hasonló fapecekkel érik el, melyeket, a hurkokba bujtatnak (mint a hurkos fagombokat).

[3] Arch. Ért. 1965; 77-

Ezek a leletek nem egyedülállóak, más közép- és belső-ázsiai hasonlókorú lelőhelyekről is ismeretesek. Magyarországon még csak egy

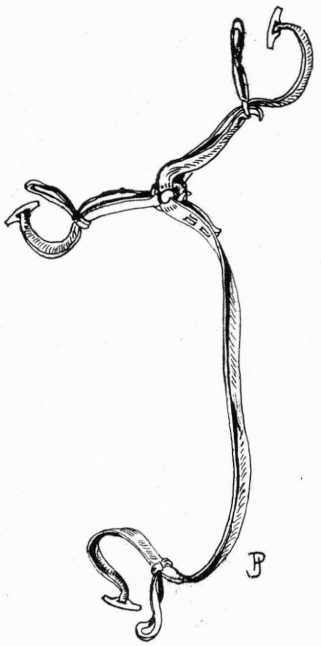

7. kép. Háromláb-béklyó (mongolul: *čödör*). Hünij-folyó völgye. Mongólia, 1963

csontpéldány került elő, a bólyi avarkori temető 2. sírjából, de feltételezhető, hogy a régi időkben is voltak fapéldányok, melyek már a földben elpusztultak, elkorhadtak a béklyó szíjával együtt. Régebben ezek rendeltetésével nem voltak tisztában és csak az újabb szovjet régészeti irodalom[4] értelmezi őket helyesen béklyópeckeknek.

Tejpálinkafőzés

A mongolok egyetlen magasabb szesztartalmú, házi készítésű itala az *arhi*, vagyis a tejpálinka. Tehéntejből készül. A szeszes erjedésű hígtúrós savanyú tehéntejet vászonzsákba töltik, a savót vederbe fogva föl. A nem teljesen savómentes híg túrót ma már rendszerint lapos öntöttvas katlanba öntik át, amely jól ráillik a bádogkályhatűzhely tetejére. Tetejébe állítják a kb. 60 cm magas feneketlen, farocskára emlékeztető, dongákból álló hengert. Ennek egyik dongáján keskeny nyílás látható. Ebbe helyezik bele a kb. 1 m hosszú, keskeny lécszerű favályút, melyen a pálinka végig szivárog majd. A dongás hengeren belül levő vége félkörösen lapáttá szélesedik (egy darabból faragva), rajta három vékony vájat fut egy pontba, a szárának vájata felé. A savóval telt alumínium lavórt téve a dongás henger tetejére, az annak alján meggyűlő pálinkacseppek erre a lapátszerű fejre esnek rá. Abból a célból, hogy a lassan szivárgó pálinka gyorsabban meginduljon, a vályú alsó végéhez kis gyapjúcsomót, vagy vattát tesznek eleinte. A fadongás henger tetejére került alumínium-lavórba töltött hideg savó mennyisége szabályozza a főzés gyorsaságát, a hűtést, ettől függ a szesztartalom is. Az így nyert tejpálinka 4—12°-is, Íze kissé kozmás, hiszen a túró gyengén oda is ég a lepárlás végén. Kb. 40 liter tejből 8 liter pálinka nyerhető. A kifőtt túróból finom csemegét, *arúl*-t gyúrnak, ezt sütemény helyett fogyasztják.

Ennek a hagyományos pálinkafőzésnek XVIII. századi ábrázolását Pallas könyvéből ismerjük[5] *(a kalmüköktől)*. Jól kivehető a rajzon a dongás henger is (8. kép).

Erdélyi István

[4] A. A. *ГАВРИЛОВА Могильник Кудыргэ на Алтае.* 1964. XXIII. 4—6. a kudyrgei temetőből, valamint 9 kép. 8 á. a katandai II. temetőből.

[5] P. S. Pallas; *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften.* (St. Peterburg, 1776) I. rész. III. kép.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Szovjet vita a hőseposz eredetéről

Az alábbiakban közölt írás — a Szovjetszkaja Etnografija 1966. évi 6. számában (43—46. l.) megjelent szerkesztőségi cikk, amelynek közlését több szempontból is fontosnak ítéljük. MELETINSZKIJ E. M. nagyhatású munkássága nem ismeretlen folyóiratunk olvasói számára; nem ismeretlen az az időnként nagyon éles fordulatot vett vita sem, amely a neves szerző hőseposz-elméletének közzététele nyomán alakult ki a Szovjetunióban. MELETINSZKIJ elmélete kétségtelenül, világviszonylatban is a legmagasabb szintű általánosítás a népköltészet epikus műfajainak fejlődéstörténetére; ilyen szintézis visszhangja magától értetődően érdekli a népköltészet valamennyi kutatóját; továbbá, a könyv jellegéből következően, a folklorisztika valamennyi társtudományának specialistáját (irodalomelmélet, esztétika, néprajz, régészet stb.) is. A magyar néprajznak, jelenlegi főfeladatát, az új „Magyarság Néprajza" megvalósítását tekintve pedig, fokozottan érdeklődnie kell a szintézis-alkotásnak ama metodikai fogódzói iránt, amelyek akár MELETINSZKIJ könyvében, akár az ennek nyomán kibontakozott vitacikkekben olvashatók. Ezek a kérdések ui. nálunk sem tekinthetők megoldottaknak; ilyen, vagy olyan megválaszolásuk nélkül pedig aligha remélhetjük az említett alapfeladat kidolgozásában való előrehaladást. A szerkesztőség készséggel nyit teret azok számára, akik az adott kérdésekben elfoglalt, vitára érdemes álláspontjukat kifejteni kívánják.

(Szerk.)

A Szovjetszkaja Etnografija 1965. évi 5. számában vitacikként megjelent DALGAT, U. B. — KIDAJS-POKROVSZKAJA—PUHOV, I. V. „Prekoncipiált séma rabságában. MELETINSZKIJ, E. M.: *A hőseposz eredete.* Korai formák és archaikus emlékek (Moszkva 1963) c. könyvéről" szóló írása. Szerkesztőségünk öt további vitacikket kapott és publikált: BRAGINSZKIJ, I. Sz.: *A hőseposz genezisének kérdéséhez* (1966, No. 1); POMERANCEVA, E. V.: — SZOKOLOVA, V. K. —CSISZTOV, K. V.: DALGAT—KIDAJS-POKROVSZKAJA—PUHOV: „Prekoncipiált séma rabságában" c. cikkről (uo.); VIRSZALADZE, E. B.: *Termékeny-e az efféle kritika?* (1966, No. 2); KOTLJAR, E. Sz.: *Az afrikai mitológia kultúrhőseiről* (uo.) és végül GUSZEV, V. E.: *Mit ad efféle polémia?* (1966, No. 3).

MELETINSZKIJ könyve a lapunkban folyó vitával párhuzamosan, s már azt megelőzően is, széleskörű visszhangot váltott ki a szovjet és a külföldi sajtóban egyaránt. 1965—1966-ban pedig, mint doktori értekezést, megvitatták egy sor tudományos-kutató és oktatási intézményben.

A hőseposz keletkezésének MELETINSZKIJ részéről kidolgozott elmélete néhány esztendő folyamán alakult ki. Részeredményeit 1957-től publikálta már, s ugyancsak megvitatásra került mind a szovjet, mind a külföldi szakirodalomban.

MELETINSZKIJ könyve tehát meglehetősen széleskörű és sokoldalú elbírálásnak vált tárgyává. Mindazok a reflexiók és viták, amelyek lapunkban láttak napvilágot, mind a folklorisztika történeti-genetikai, vagy elméleti problémáinak specialistái, mind pedig az egyes népek eposzai, mitológiája, etnográfiája és régészete történetének szakemberei körében. A könyvet igen jelentősnek ismerték el, mint olyan általánosító kísérletet, amelyik egységes, genetikus koncepcióban óriási anyagot ölel fel; olyan anyagot, amely a népi eposz korai formáival s az ezekből kibontakozott archaikus, írásos epikus emlékekkel (ausztráliai-óceániai és paleoázsiai epikus mondáktól a kaukázusi nárt-mondákig, karél-finn epikus runók és Szibéria török—mongol népeinek heroikus poémáiig; a sumer-akkád Gilgámestől az óind Mahábhárátáig és a homéroszi és óskandináv epikus emlékekig) vannak kapcsolatban.

A vitában részt vettek és a recenzensek többsége termékenynek ismerte fel MELETINSZKIJ legfontosabb tételeit. A szerző iga-

zolta nevezetesen, hogy az ún. kultúrhérosz-első ős — szintetikus jellegű és szerfelett nagy szerepet játszik az ősközösségi fokon levő népek folklórjában; ugyanakkor nem a természeti erők, hanem az ember-közösség munkasikereinek megtestesülése. Ez a felismerés adott lehetőséget arra, hogy kimutassa a kultúrhérosz jelentőségét az archaikus eposz kialakulásában és ciklizációjában. MELETINSZKIJ meggyőzően kimutatta, hogy a különféle népek részünkről ismert eposzait lehetetlen egy valamely tipológiai séma kereteiben elhelyeznünk. Ezért azt javasolta, hogy meg kell különböztetnünk az archaikus eposzt, amelyik a nemzetségi-törzsi társadalom felbomlásának szakaszán keletkezett; és másfelől a klasszikus eposzt, amelyik rendszerint a népek konszolidációjának, az állam szerveződésének fokán jelentkezik. Kimutatta továbbá, hogy e két forma más-más alapon formálódik meg s távolról sem mindenkor függ össze egymással. A feltétel nélküli elismerés arra indította MELETINSZKIJ-t, hogy valamennyi nép eposza stadiális sajátságainak kimutatására törekedjék; még pedig az illető népek etnogenézisének, szociális-életmódbeli fejlődésük jellemzői alapján; s ennek során figyelembe vegye az elérhető folklorisztikai, etnográfiai, történelmi, régészeti és embertani adatok lehető teljességét.

Ugyanakkor, amikor MELETINSZKIJ néhány genetikai kérdésre vonatkozóan teljesen eredeti megoldást javasolt, a recenzensek és a vitában részt vettek általános véleménye szerint, tovább fejlesztette a szovjet eposztudományt (pl. ZSIRMUNSZKIJ, V. M., PROPP, V. Ja., ABAEV, E. I., VIRSZALADZE, E. B., s mások koncepcióját).

Mindazonáltal, MELETINSZKIJ alapjában genetikai problémáknak szentelt és rendkívül széleskörű, sokféle anyagot felölelő elmélete nem lehet más, mint hipotézis, és ebből következően, természete szerint vitatható. Magától értetődik, hogy a könyvben az olvasók felfedezhettek vitatható megoldásokat, vagy részleteket, amelyek további elbírálást-megvilágítást követelnek. MELETINSZKIJ eltér pl. ZSIRMUNSZKIJTÓL az ún. hősmesének a hőseposz kialakulásában betöltött szerepét értelmezve (közvetlen transzformáció lehetősége és mechanizmusa stb.); PROPPTÓL a hőseposz dalolt formáinak megítélésében, továbbá annak lehetőségét tekintve, hogy a hős aktivitása elkülönítő kritériuma lehet a mítosz és a „történelmi korú" hőseposz közt; a chtonikus képzetek, dualisztikus világfelfogás, a nőszerzéssel kapcsolatos epikus szüzsék stb. vonatkozásában-értelmezésében. Eltér MELETINSZKIJ felfogása a kaukázológus-régész KRUPNOV, E. I. eredményétől a kobáni kultúrának a nárt-eposz kialakulásában betöltött szerepét illetően; CSIKOVANI, M. Ja.-tól az Amirání-eposz kronológiai alsó határának megvonásában; JEVSZEJEV, V. Ja.-tól a karél-finn eposz bizonyos sajátságainak megvilágítása tekintetében stb.

PUTYILOV, B. N. és CSISZTOV, K. V. recenzióikban afeletti sajnálkozásukat fejezték ki, hogy MELETINSZKIJ nem elég világosan formulázta, vagy felületesen tekintette át az eposz archaikus és klasszikus formái közti átmenet egyes bonyolult kérdéseit, ami pedig megnehezíti eredményeinek alkalmazhatóságát az eposz késői formáinak, pl. a szláv népek eposzának kutatása során. Egy sor következtetés további pontosabbá tételének, egyes terminológiai kérdések megvilágításának szükségességéről írt már BAZÁNOV, V. G. „Egy folklorista megjegyzései" c. tanulmányában.

Mindezek a kérdések, továbbá olyan rendkívül fontos problémák, mint az epikus műfajok eredete és karakterük, a kultúrhérosz alakjának szerepe az ősközösségi folklórban, mítosz és az eposz klasszikus, ill. archaikus formáinak összefüggése stb. — felvetődtek a vitában. E vita során kitűnt különféle studiumokban jártas folkloristák felfogása a szóban forgó bonyolult és megnyugtatóan meg nem oldott kérdésekről. Megmutatta e vita, hogy a folkloristák többsége elfogadhatónak tartja MELETINSZKIJ könyvének alapkoncepcióját, de rámutattak ugyanakkor egyes részletek, kifejtett tételek, nyilatkozatok vitatható voltára, további kimunkálásának szükségességére. Sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a kibontakozott vitában a felemlített problémák nem nyertek eélg sokoldalú és mélyreható megvilágítást. Ennek oka nagy részben DALGAT—KIDAJS-POKROVSZKAJA—PUHOV cikkének jellegében keresendő, amely a vitát elindította. E szerzők törekvése nem annyira a diszkusszió, mint a vád és elítélés volt; saját nézeteik homályos és ellentmondó voltára a vita valamennyi résztvevője utalt. Nem fogadták el azt a következtetésüket se, hogy ti. MELETINSZKIJ „nem csak újat nem hoz, de visszalépés a szovjet eposztudomány elért eredményeihez képest".

Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek első felében igen kevés történeti-összehasonlító jellegű munka jelent meg. Ez vezetett az általános elméleti és genetikai kérdések lebecsüléséhez, amelyek ti. nem oldhatók meg a történeti-tipológiai metodika alkalmazása nélkül. Ez vezetett továbbá az egyes népek eposzainak történeti-esztétikai megítélésében egyoldalúságra. Az utolsó évtizedben e hiányosságot sikeresen leküzdöttük; a szovjet folklorisztikai elmélet horizontja és gyakorlati lehetőségei jelentősen kitágultak. Ebben a helyzetben, amint a vitázók helyesen figyelmeztettek, a három szerzőnek az a kísérlete, hogy ismét kétségbe vonják a történeti-összehasonlító módszer elméleti alapjait, anakronizmusként hatott. Fejlettebb és későbbi, ill. csökevényes formák összehasonlítását korábbi, vagy primitívebbekkel azért, hogy kitűnjék

az eposz fejlődésének alaptendenciája — ők, a három szerző, miért, miért nem, megengedhetetlen archaizációnak, a későbbi formák történeti-nemzeti sajátságai negligálásának tekintik. Jóllehet ismeretes, hogy e módszert alkalmazta valamennyi szovjet (és számos külföldi haladó) etnográfus, folklorista, vallástörténész, régész stb. Amint a vita résztvevői rámutattak, történetietlenséghez, archaizáláshoz nem e módszer — mint olyan — vezet, hanem az az alkalmazás, amikor a kutató fejlett történeti jelenségekben csupán archaikus magvukat, vagy prototípusaikat látja és ignorálja fejlődésük további útját.

A szerkesztőség alapjában egyetért Meletinszkij könyvének pozitív megítélésével, amelyik ti. kifejezésre jutott a vitázók többségének állásfoglalásában; s mivel több reflexiót nem kaptunk, a vitát lezártnak tekintjük.

Úgy véljük mindazonáltal, hogy az epikus műfajok eredetének és jellegének problémája, mítosz és eposz összefüggésének kérdése stb. további megvitatást igényel; ezért felhívjuk a kutatókat, fejtsék ki véleményüket e kérdéseket illetően.

Az eposz vizsgálata a szovjet folkloristika egyik legfontosabb problémaköre. Az itt felmerülő feladatok kiterjedtek és felelősségteljesek. Minden egyes eredmény, és minden egyes sikertelen kísérlet e téren, objektíven és nyugalommal ítélendő meg, világosan megértve a nemzetközi eposztudomány fejlődésének perspektíváit, valamint a szovjet folkloristika különleges szerepét és feladatait, amely képes megerősíteni elméleti felvértezettségét és sikereit. A vitában szláv, kaukázusi, szibériai, középázsiai és afrikai népek folklórjának kutatói vettek részt s így kitűntek azok a közös problémák, amelyek különféle részterületek folkloristáit egyaránt nyugtalanítják. Ezeknek a kérdéseknek kidolgozását a legkülönbözőbb utakon kell tovább folytatnunk: mind az egyes népek eposzainak elmélyült vizsgálatának, mind pedig a velük kapcsolatos részproblémáknak terjedelmesebb, nemzetközi anyag bevonásával történő kutatása útján.

(Ford.: Istvánovits Márton)

A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában*

Kontinensünk agrármúltjában még sok a homályos folt, a fejlődésről alkotott képünk is vázlatos. Abban azonban már biztosak lehetünk: a hagyományos mezőgazdaság megértésének kulcsát Bloch Marc adta kezünkbe! a francia mezőgazdaság „eredeti jellemzői" kontinensünk agrármúltja reprezentatív vonásainak bizonyultak. Ezek a neolitikumban kezdtek halványan kirajzolódni és a középkorban váltak a legmarkánsabbakká, amikor is kontinensünk agrárcivilizációjának határaivá tolódtak ki. Egy gazdálkodási rendszert fogtak össze, melynek legfontosabb üzemágaiként a szántóföldi növénytermesztést (azaz a gabonatermesztést) és a vele egyensúlyban tartott állattenyésztést szokás megnevezni, ellentétben más kontinensek, illetve más mezőgazdasági zónák üzemágainak rendszerével. Csekélyebb szereppel a zöldség-, a gyümölcs- és az ennél nagyobb jelentőségű szőlőtermesztés (mindhárom kertészet!) is helyet kapott a gazdálkodás szerkezetében, ott, ahol ezt a klima és a talaj adottságai megengedték. Ezek a kert-kultúrák — a szántóföldi növénytermesztéshez és a vele kapcsolatos állattenyésztéshez képest — egyelőre meglehetősen csekély földterületet vettek igénybe, amit a társadalomnak e termelvények iránti (jobbára maguknak a termelőknek családi körére szűkülő) szükségletei, művelésük munkaigényes volta, teljesen kézműves technológiája, továbbá művelésükre fordítható szabad munkaerő gyakori hiánya egyaránt indokolhat. Minden bizonnyal ez lehet az oka a kertkultúrák-, illetve a szántóföldi gabonatermesztéssel kapcsolatos munkaszervezetek, szokások és jogviszonyok különböző voltának. Az is több mint valószínű, hogy mindezek — fej-

* E címmel előadást tartottam a „I. Congressus Internationalis Museorum Agriculturae" (Liblice, CSSR.) tanácskozásai keretében 1966. X. 26-án. A szöveget — némileg bővítve — a magyar szakemberekkel is szeretném megismertetni, várva elgondolásaim diszkussziójáit. Az itt tárgyalandó kérdéseknek meglehetősen nagy irodalma van, részletes hivatkozást mégis mellőzhetőnek érzem. Erre az bátorít fel, hogy mondanivalómnak nem az adatforrásai újak, ezeket bárki ellenőrizheti, például a Szabó István szerkesztette *Agrártörténeti tanulmányok* (Budapest, 1960.), az uő szerkesztette *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914.* (Budapest, 1965. I—II.), vagy a Kovacsics József szerkesztette *Magyarország történeti demográfiája* (Budapest, 1963.) c. gyűjteményes művekben, hanem az, hogy meggondolásaim közül egynémely eltér az irodalomban kifejtett véleményektől. A dolgozat közlését az „ETHNOGRAPHIA"-ban pedig azért látom jobbnak (mint másutt), mert az itt érzékeltetni kívánt törvényszerűségek — megítélésem szerint — messzemenően szabályozták a tanyai népesség anyagi és szellemi kultúráját, társadalmi mozgását és viszonylatait, vagyis mindazokat a jelenségeket, amelyeket az etnográfus vagy folklorita, esetleg a szociológus közvetlen megfigyelés, információ stb. (e tudományágakra jellemző sajátos adatfelvételi módszerek) segítségével — további következtetések levonása céljából — rögzít.

Ebben a dolgozatban nem kívántam kitérni a XIX. és a XX. század során keletkezett, többségükben szőlő- és gyümölcstermesztő (vagy más kertkultúrát gondozó), monokultúrás jellegű üzemekre, amelyeknek fejlődésével kapcsolatos értékelésekkel egyetértek.

lődésük tetőpontján, azaz a középkori Európa szinte valamennyi országában — sokkal többet jelentettek a gazdálkodásnak a természettől meg a földesuraktól más és más módszerekkel kikényszerített robotjánál, végtére is egy gazdasági rendszer — a feudalizmus — újratermelésének üzemszervezetét alkották.

Az üzemszervezet felbomlását végül ugyan azok idézték elő, akik egykor — szükségleteiktől kényszerítve — megteremtették, a parasztok. Alkalmasint jóval korábban, hogysem megszívlelhették volna a közgazdászok jótanácsait, akik — megközelítőleg két-három évszázad óta menthetetlenül maradinak, földhözragadtnak emlegették őket és úgy vélekedtek, csak pénz, azaz kölcsön segíthet rajtuk.

A helyzet azonban bonyolultabb volt. A hagyományos mezőgazdaság konzervativizmusát valójában üzemszervezeti adottságai élteték. A szántóföldi növénytermesztés, mely nem ismert évelő kultúrákat az idők folyamán (és ez a neolitikumtól a középkorig hozzávetőlegesen négy évezredet jelentett) újabb meg újabb kultúrák termesztésével egészült ki, hogy végül is — a középkorban — legalább három-négy gabonafélét gondozzon minden egyes gazdaságban. Hasonló okokból legalább hat-nyolc állatfaj nevelésével bajlódtak ugyanott. Ám a döntő üzemágak (tehát a gabonatermesztés és az állattenyésztés) kölcsönösen kiegészítették egymást, és ezt nemcsak termelvényeik viszonylagos sokféleségének tudhatjuk be, hanem annak a kényszerhelyzetnek is, hogy jószerével ezeknek az üzemágaknak ugyanazt a földdarabot kellett hasznosítaniuk, azaz a művelhető talaj intenzív kihasználása végeredményben földínség következménye volt. Másfelől a műveléskényszer néhány sémájának oly lassú kialakulása és még vontatottabban egymást váltó terjedése arra is utal, hogy a közismerten vánszorgó technikai tökéletesedés és a gazdálkodás — e feltételek között lehetséges — intenziválódása ugyanazon folyamat két oldala lehettek. Az így létrejött kényszerhelyzet ugyan a parasztcsaládot gazdálkodási egység, önállóan is funkcionálni képes üzem rangjára emelte (ennek konzekvenciáit egészen félreérthetetlenül le is vonták a feudális adózási rendszerben), de a családi üzemek — részint az említett két alapvető üzemág egymásrautaltságának technológiai kényszerűségéből, részint az ilyen technikai bázison működő társadalom anyagi szegénységéből — többnyire csak egymással kooperálva tudták a termelést lebonyolítani. A kollektív munkaszervezetek gyakorisága jogviszonyokká kanonizálódott, a kényszerű egymásrautaltság termelési szervezete pedig — nem is mindig rejtett — munkaerőfelesleget takart. Mindamellett e gazdálkodás sokféle terméke aránylag széles skálán elégítette ki a szükségleteket és ez eleve fékezte az üzemszervezet változásának kierőszakolását. Ha tekintetbe vesszük, hogy megfelelő színvonalú ipar és kereskedelem hiányában — úgyszólván a neolitikumtól az ipari forradalomig — parasztgazdaságokban kellett előállítani az ott használatos legtöbb eszközt és szerszámot, újabb, az eddigieket kiegészítő oldalát pillanthatjuk meg a hagyományos gazdálkodás üzemszervezete komplexitásának. Ekkor még inkább nyilvánvalóvá válik, miért kellett kontinensünk megközelítőleg hatezer éves parasztgazdaságának karakterében megváltoznia — az áruforgalom általánossá válásakor. Midőn már a paraszt is arra kényszerült, hogy szükségleteit részben árukkal elégítse ki és ennek ellenértékeként maga is árut állítson elő.

Ezt az utóbbi helyzetet viszonylag jól ismerjük, de a naturálgazdálkodás és a modern árutermelő mezőgazdaság közötti átmenetet csak hozzávetőlegesen és inkább csak ökonómiai következményeiből. Ennek megfelelően: teoretikus alapon is valószínű, hogy a naturálgazdálkodás sok termékű (mondhatnók a régész Childe Gordon szavaival: „vegyes gazdaság"-ú) üzemének önellátása, továbbá a monokultúrát előállító modern mezőgazdasági üzem árutermelése közötti átmenetet valamely üzemág súlyának gyarapodása jellemzi, ennek eredményeként az üzem egyre inkább monokultúrás jellegű lesz, illetve ezzel egyidejűleg a vegyes gazdaság rendszere érvényét veszti.

A folyamat európai eredetű, annak ellenére, hogy legklasszikusabb példáit az északés a dél-amerikai, valamint az ausztráliai farmergazdálkodás produkálta. Az antik Európában a városok és helyenként a hadsereg élelmiszerellátásának szükséglete fejlesztett ki árutermelő mezőgazdasági üzemeket, köztük a többnyire monokultúrákat előállító (igaz viszonylag rövid életű) nagyüzemeket, de valamennyi gazdaság üzemszervezetében csak a középkorban tudott változást kierőszakolni az árutermelés. Tehát a parasztgazdaságot csak a középkorban ragadta magával az árutermelés folyamata, roppant feszültséget teremtve a társadalomban, megindítva annak modern átrétegződését. A történtek közgazdasági oldala meglehetősen ismert, hozzávetőleges értékkel fel tudjuk becsülni a technológia változásait is, az üzemszervezet hagyományos rendjének felbomlását tapasztalva viszont majdhogynem ugyanolyan értékű magyarázatokkal tudunk csak szolgálni, mint a kortársak, akik mégiscsak szemtanúk voltak, azaz csak a folyamat egyik vagy másik oldalát tudták áttekinteni.

Nem tudunk mást tenni, mint elfogadni a közgazdászok érvelését: a gazdálkodás struktúrájának súlypontváltozása az egyszerű árutermelés következménye volt. Az áruforgalom sodrába került parasztgazdaság egyik vagy másik üzemága — a többi rovására —

gyarapodott, rendszeresen állított elő olyan termékfölösleget, ami meghaladhatta a gazdaság üzemeltetőinek ugyancsak limitált szükségleteit.

Sokhelyütt a gazdálkodás szerkezetének változása belterjesedést eredményezett Európában, részint azért is, mert az üzemek átlagos földterülete — a birtokelaprózódás, a társadalmi polarizálódás, meglehetősen széles rétegekre kiterjedő elszegényedés és az ezzel gyakorta együttjáró népességnövekedés következtében — számottevően csökkent. Miután a belterjes kultúrák műveléséhez aránylag csekély földterület, annál több munkaerő kellett, ha a talaj és az éghajlati feltételek is kedveztek, az árutermelés jellegzetes üzeme elaprózódott birtokkal népes, sőt gyakran túlnépesedett tájakon — a szőlőparcella lett. Amikor például a XII—XIII. századtól kezdve a mediterrán Nyugat-Európában, sőt Közép-Európának a távolsági kereskedelem útjaitól átszabdalt tájain a kolostorok után a polgárok, majd a parasztok is megnagyobbították szőlőparcelláikat, fellendült a borforgalom, sokat javult a szállítás technológiája és a pénz is egyre jelentősebb hatótényező lett. De bármennyire is kikezdte a belterjes kultúrák árutermelése a hagyományos gazdálkodás üzemének alapjait, mégsem valósulhattak meg a monokultúrák üzemei. A szőlősgazda rendszerint maga szántott, gabonáját le is aratta, szőlőjét ellenben javarészt napszámosok kapálták és a parasztgazdaság hagyományos családi munkaerejét rendszerint még csak a szüret foglalkoztatta a megnövekedett jelentőségű üzemben, hogy végül a legtöbb szaktudást és felelősséget igénylő, fizikailag viszont nem nagyon megerőltető munka, a borkészítés — a gazda teendője legyen.

Azonban a fejlődésnek ezt az útját nem járhatta meg valamennyi parasztgazdaság. Sokhelyütt nemcsak kedvezőtlen talaj- és klímaviszonyok szabtak gátat, hanem a természeti adottságokat már évszázadok óta kiaknázó emberek is, akik szükségszerűen olyan viszonylatokat alakítottak ki valamenynyi következményükkel egyetemben (átlagos üzemnagyság, társadalmi rétegzettség, munkaerőviszonyok, az áru piaci feltételei), amelyek kifejezetten kedveztek a külterjesen szervezett üzemek létrejöttének. Ezeken a helyeken — az üzemágak közül — rendszerint az állattenyésztés növekedése figyelhető meg. Alkalmasint jóval drasztikusabb társadalmi következményeket okozva, mint a szőlő-, a gyümölcs-, vagy a zöldségtermesztés, melyek közül az utóbbinak majdhogynem elenyésző szerep jutott.

Az állattenyésztés jelentőségének növekedése természetesen különféle arculatú (hús, tej, gyapjú stb. hozamokat hasznosító) gazdaságokat hívott életre. De valamennyiükre jellemző volt, hogy az állatállomány számának gyarapodását csak ritkán biztosította a takarmánygazdálkodás fellendülése. Ennek ellenkezője csak a magashegyvidéki tejgazdaságokban tapasztalható, megközelítőleg a XV—XVI. század fordulójától (elsősorban a középeurópai Alpokban). Igaz, itt olyan, eddig nem hasznosított területekre telepítették az üzemeket, ahol jó minőségű széna terem, és télen — a magas hó miatt — az állat nem tud legelni. De ettől eltekintve, főként a legelőterületek növelésével igyekeztek takarmánybázist teremteni, ami előbb-utóbb már csak a szántóterületek rovására történhetett meg. A városi élelmiszerellátást kielégíteni hivatott magashegyi tejgazdaságok, az ezeknél jóval régebbi (tulajdonképpen az ókori mediterrán városi élet óta jelentőségükből alig veszítő) tejtermékeket, hús- és gyapjúhozamot egyaránt hasznosító magashegyvidéki vándorpásztorkodás nyájai és pásztorszállásai, a középkori textiliparnak gyapjút adó juhtenyésztés (mindenek előtt Spanyolországban és Angliában), végül és nem utolsósorban a húsállattenyésztő síkvidéki gulyák (főként Kelet—Közép-Európában), hogy csak a legfontosabbakat említsem, közös tulajdonságukkal különültek el a gazdálkodás egyéb ágaitól — szinte alig igényeltek beruházást és munkaerőszükségletük is meglehetősen korlátozott volt.

Az európai agrárfejlődés e közismert állomásainak volt egy közös, figyelemre eddig talán alig méltatott vonása. Mind a szőlők, mind az állattenyésztő telepek esetében olyan új üzemek keletkeztek, amelyeknek üzemszervezetileg előbb-utóbb függetlenné kellett válni a hagyományos gazdálkodás régi örökségétől: a műveléskényszerrel összetartott szántóföldi növénytermesztéstől és az azt kiegészítő állattenyésztéstől. Az új üzemek már nem a „vegyes gazdaság" jegyében szerveződtek, monokultúrákat állítottak elő.

Mindez mintegy betetőzte azt a folyamatot, melynek során a parasztok, a polgárok és a nagybirtokosok (ki-ki a maga eszközeivel) üzeme hasznos földterületének megnagyobbítására törekedett. Az erdőirtás évezredes rablógazdasága soha sem gyarapította oly mértékben a mezőgazdaságot, mint a X—XV. század között. Nőtt a telken-kívüli birtokállomány, szaporodott a bérletek száma, melyek szinte ugrásszerű emelkedését (főként a mondott korszak végén) a feudális gazdasági rendszer krónikussá váló munkaerőválsága — kiterjedt depopuláció okozta foltokat teremtve — talán minden másnál jobban segített elő. A mezőgazdaság tehát új, eddig műveletlen területeket hódított meg, olykor pedig csak a meglevő vagy megmaradt üzemek birtokállományát növelte. A terjeszkedés jószerével csak a szántóföldek számát gyarapította, bár helyenként növelte a hozamokat is. Ám a gabona-

termesztés évezredes tapasztalatai arra intettek, hogy ezeket a földeket is tanácsos bevonni a műveléskényszer munkanormákat és kollektív szolgalmakat biztosító kereteibe. A helyzet tehát — legalább is a hagyományos mezőgazdaság sorsát tekintve — szinte semmit sem változott.

A szőlők és az állattenyésztő telepek viszont nem illeszkedtek be a hagyományos gazdálkodás korlátai közé, mindenek előtt azért, mert többnyire azokon kívülfekvő földdarabokon szerveződtek üzemmé. Magától érthetődő: az előbb jellemezni kívánt szántóföldi növénytermesztés stabilizálódásával ellentétben, amit továbbra is a földínség szabályozott, a többi üzemág fejlődésének elengedhetetlen feltétele a föld bősége lett.

Ezen ellentétes előfeltételek ellenére mind a két esetben az árutermelés ugyanazzal a következménnyel járt; növekedett a munka intenzitása. Sőt a szőlők, nemkülönben az állattenyésztő telepek létesítése nyomán új helyzet állt elő, legalább is az átmeneti időszakban: a birtokosoknak két üzemet kellett fenntartaniuk, egyet a kollektív összefogás régi és mind inkább anakronisztikussá váló üzemszervezetében (ami olykor már a háztartás eddigre jócskán megnövekedett szükségleteit is alig volt képes fedezni), továbbá egy másikat, néhol jelentős távolságra a lakóhelytől, ennek termékeit viszont piacra szállíthatták. A gazdálkodás e kettős üzemvitele lassan (a hagyományos üzemszervezet háromnégy évszázad alatt bomlott csak fel) az egyszerű árutermelés szintere lett.

A Kárpát-medence területén meglelhető volt e kettős üzemszervezet valamennyi változata, mégis közülük legnagyobb jelentőségűvé a síkvidékeken keletkezett húsállattenyésztő telepek (a későbbi tanyák) nőttek.

*

Milyen tényleges szerepük lehetett ezeknek a XIV—XVI. századi áruforgalomban, a közép-európai városok hússzükségletének kielégítésében, tehát az állatexportban, továbbá mennyi munkaerőt köthettek le és honnan verbuválódtak ezek az emberek? Olyan izgató kérdések, amelyekre boldogan választ adnánk, ha a részleteket valamelyest is áttekinthetnénk. Erre azonban — a középkori források adatait értékelve — aligha kerülhet sor. Annyi minden esetre bizonyos, hogy az első állattenyésztő telepek földesurak, majd túlnyomó részben városi polgárok tulajdonában voltak, végül — talán csak a XVI. századot követően — parasztok is rendelkeztek velük. Többségük városi testületek által bérelt pusztákon üzemelt, azaz olyan területeken, amelyeket mezőgazdaságilag egyébként nem hasznosíthattak. Ennek különböző okai lehettek. A XIV—XV. században keletkezett üzemek alkalmasint olyan helyekre települtek, amelyek még megszállatlanok voltak, bár valószínű — különösen a XV. században —, hogy az akkori nagyarányú népességfluktuáció következtében pusztává lett falvak földjeit is így hasznosították.

Az elnéptelenedés és a termelők lakóhelyétől távoli pusztákon meginduló gazdálkodás ugyanannak a folyamatnak, a naturálgazdálkodás felbomlásának két oldala lehettek. Az emberek — jobb megélhetés reményében — elmenekültek azokból a falvakból, ahol a szegénységet már elviselhetetlennek érezték, elhagyták földesuraikat, mert adóik, szolgáltatásaik nem mérséklődtek, de állandóan emelkedtek. Ugyanakkor a társadalom mozgását kiváltó anyagi okok oda is hatottak, hogy a gazdálkodás területileg növekedjék. Ahol ezt a feltételek engedték, nagyobbra duzzadt a hagyományos üzemszervezet is, de ahol így nem elégíthették ki a szükségleteket, ott akadtak földesurak, polgárok és parasztok, akik majorgazdaságokat létesítettek. Ezzel az agrártársadalom valamennyi osztályából ráléptek néhányan az árutermelés útjára. Számukat, valamint az egyes osztályok közötti arányaikat nem tudjuk megállapítani. Azt azonban igen, hogy a polgárok és a parasztok közül sokan csak felemás megoldást választottak. Nem létesítettek önkezelésű üzemet, hanem kollektíve béreltek földeket, ahol nyájaik legeltek. Az állattartás takarmánybázisa így szükségképpen a legelő lett, módszere pedig külterjessé vált. A nyáj egy-egy család (illetve tulajdonos) vagy több társult család tulajdona volt.

Ám az is megesett, hogy az állatokat, ha már lehullott a hó, hazahajtották a távoli legelőkről, hogy átteleljenek a lakótelepülések gazdasági udvaraiban. Itt már nemcsak legelőre jártak, szénával is takarmányozták őket.

Ezek a gazdasági udvarok azonban nagyobb állatlétszám befogadására alkalmatlanoknak bizonyultak. Új megoldást kellett keresni, s hogy ezt meglelték, abban valószínűleg az a tény is közrejátszott, hogy az árutermelésre áttérő polgári és paraszti gazdaságok többsége nagyobb agglomerációjú településeken volt található. E települések halmazosodása, továbbá az a körülmény, hogy belső lakóövezetük a telekosztódás folytán mind jobban benépesedett, arra vezettek, hogy a gazdasági udvarokat — most már nagyobb méretekben — a település szélén kerítsék el. A gazdasági udvaroknak a település külső övezetébe való kitelepítését egyébként településrendezési (tűzbiztonsági, stb.) okok is szorgalmazhatták. A folyamat a Kárpát-medence térségében, nyugaton és északon indult meg alkalmasint a XIV. században és a XVII. századig néhány kereskedő-, illetve bányászvárosra korlátozódott.

Ezekkel a kétbeltelkű és mindig városi településekkel ellentétben, melyeknek külső gazdasági udvarait főként kertgazdasággal hasznosították, a XVII. századi forrásokból elénk táruló alföldi „kertes városok" külső kertjei — állattartó üzemek voltak. Nem világos, mikor jött létre ennek a településtípusnak, illetve üzemváltozatnak legkorábbi példája, de annyi bizonyos, hogy a török hódoltság után, a XVIII. században az újonnan keletkező települések túlnyomó többsége e szisztéma szerint rendezkedett be. Ennek okát mindenekelőtt abban sejtjük, hogy az árutermelés legfőbb ága ez idő tájt még mindig a húsállattenyésztés lehetett, üzemi feltételei pedig szinte semmit sem változtak a korábbiakban vázolt állapotokhoz képest. Továbbá azzal is számolnunk kell, hogy a XVIII. században jóval szélesebb rétegek kapcsolódtak be az áruforgalomba, nemcsak a parasztvárosok vagyonos gazdái rendezkedhettek be húsállattenyésztésre, de erre törekedett az újonnan települő falvak parasztjainak egy része is.

A legelőkön, másfelől, gyakorta a kertekben is (télen át) pásztorok őrizték és gondozták a jószágot. Ezeknek legtöbbje a polarizálódó jobbágytársadalom nincstelenjeiből kerültek ki. Sokuknak arra is vállalkozniuk kellett, hogy az állatokat — olykor meglehetősen távol fekvő — piacokra hajtsák és megvédelmezzék a fosztogató zsoldoskatonák, a lovagi útonállás középkori szokását lassan feledő földesuracskák rablótámadásaival szemben.

A földnélkülivé szegényedett paraszt már a XV—XVI. század fordulóján tekintélyes számú réteggé duzzadt, a levert parasztháború seregének zömét adta, s a háborút, a felgyújtott kastélyokat, felkoncolt urakat megtorló 1514. évi VII. decretum, hogy visszaállítsa a rendet, mely „az elmúlt nyáron országunk belsejében ... minden dologra és tisztségre nézve megszűnt" nem mulasztotta el megparancsolni, „hogy jövőre a marhák vagy barmok őrzése céljából *a mások földén* sem parasztnak, sem szabad vagy más királyi városnak mezei házakat vagy kalyibákat, vagyis közönséges szóval szállásnak nevezett kunyhókat állítani és tartani nem szabad, hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága megszűnjék és véget érjen" (a kiemelés tőlem H. T.).

A lakott településektől távol fekvő magános telepek azonban továbbra is funkcionáltak, és mivel közigazgatás nem tudta ellenőrizni ezeket, zendülő jobbágyok ugyanúgy búvóhelynek választották, mint a XVIII—XIX. században nagyszámban elszaporodott fosztogató zsiványok. Az egykorú perek tanúsága szerint ezek főként a marhapásztorok soraiból kerültek ki, bizonyságául annak, hogy a hajdúk gonoszsága nem szűnt meg és nem ért véget. Aminthogy nem szűnt meg a hivatalok formalizmusa sem. Ismét csak közbiztonsági okokra hivatkozva 1780 körül, majd megközelítőleg két emberöltő múlva, az 1850-es években rendeletileg akarták felszámolni a magános mezőgazdasági üzemeket, anélkül, hogy ennek bármilyen gyakorlati következménye lett volna.

Valójában nemcsak a törvényhozás gyakran tapasztalható illuzionizmusa és a hivatalnokok vaskalapossága játszott szerepet történetünkben. Nem, ezek csak statisztáltak. A főbb szerepeket a hagyományos gazdálkodás rendszerének felbomlásában anyagilag érdekelt parasztok alakították.

Csakhogy az anyagi érdeket nem lehetett kollektív szolgalmak segítségével kielégíteni. Szét kellett rombolni a középkori egymásrautaltság kooperációit. Az állattenyésztés eddigi üzemformái erre alkalmatlanok voltak.

Jóllehet a legelőterületek kollektív bérlete új üzemet hívott életre, mégsem önállót. Mezővárosi testületek által bérelt legelők és közösen tartott marha- vagy juhnyájak, amelyek — extenzív tartásmódjuk miatt — magasszázalékú mortalitásukkal fel-felfakadó panaszok forrásai lettek, aligha válhattak rendszeresen árut-termelő gazdaságokká.

Önálló, társulási kényszertől független üzemekre volt szükség, amelyeket nem is kellett „elkeríteni", mint a földesurak majorjait Európa termőföldben szegény, ez idő tájt már túlnépesedettnek tűnő tájain; a föld bősége miatt nem kellett kényszert, erőszakot alkalmazni a kollektív szolgalmak korlátai között maradókkal szemben, mint ahogyan ez elkerülhetetlen volt az árutermelésre való áttéréskor majd mindenütt kontinensünkön.

Mi tette lehetővé az árutermelésre való átmenet e ritka útját, mi lehetett az oka a föld bőségének?

A már mondott középkori előzményektől eltekintve, alkalmasint a négy-öt generáción át dúló háború, a török megszállás. A fosztogató, rabszolgát vadászó katonaság különösen a XVI. század végén ritkította meg a lakosságot, olyannyira, hogy az Alföld déli sávjában a népsűrűség hozzávetőleges értékkel becsülve 1—3/km², az Alföld közepe táján pedig 4—6/km², míg a pusztításoktól háborítatlanabb Nyugat-Dunántúlon 14—18/km², végül az Alföldön északról csatlakozó középhegységek területén 8—12/km² körül szóródott.

Ennek a feltűnően ritkán települt lakosságnak nem a gazdálkodási módszerei voltak változatosak, hanem a birtoklás formái. A XVIII. század első felében az a paradox helyzet állt elő, hogy az Alföldön egyidejűleg találkozunk szabad foglalású szántóföldekkel (ezeket a lakótelepülés mellett törte fel az eke), a szántóföldi földközösség intézményével (olyan helyeken, ahol a lakótelepülés mellett már — a népesség felduzzadása miatt — nem lehetséges a szabad foglalás),

végül azokkal a külső üzemekkel, amelyek közül számosat már nem a társult tulajdonosok nyája népesít be, mert a földjeik magánbirtoklásban vannak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy e külső üzemekben néha megemlékeznek szántóföldekről is.

De mivel magyarázhatjuk a tulajdonformák e sokféleségét? Mivel magyarázhatjuk, hogy az árutermelés céljára létesített külső üzemek eddigi, rendszerint egyetlen főterméket előállító szervezete hasonulni kezdett a hagyományos üzemek vegyes gazdaságához? Miként fonódott össze a birtoklás új, magántulajdont fedő formája és az üzem megváltozott struktúrája? Miért tört meg a vegyes gazdaságból a monokultúrát előállító üzemhez vezető fejlődés, miért kanyarodott vissza a vegyes gazdaság hagyományos rendszeréhez?

Kérdések, melyekre ma még aligha lehet választ adni. Ám az okok, melyek történetünkben közrejátszottak, valamennyire kitapinthatók és talán némi magyarázattal is szolgálnak.

A népsűrűség indexe például egészen más képet mutat a XVIII. század második felében, amikor a Dél-Alföldön és az Alföld középső tájain 26/km², a Nyugat-Dunántúlon 40/km² és az Alföldet északról keretező középhegységek területén 35/km² a népesültség mutatója. Száz évvel később viszont (1869-ben) az Alföld említett körzeteiben és a Nyugat-Dunántúlon 57—60/km², a közép-hegyvidékeken 48/km² az átlag. Vagyis a táji különbségek szinte eltűnnek, sőt az Alföld népsűrűsége valamivel magasabb mint ama hegyvidéki tájaké, melyek a XVI. század második felében, hozzávetőlegesen háromszáz évvel korábban 4—8-szor annyi embernek adtak megélhetést. De nemcsak a népességmegoszlás képe változott. Ez a népesség másként koncentrálódott az említett tájakon és a koncentrálódás mértéke szabályozta sorsuk további alakulását.

Már az 1720. évi országos adóösszeírás adataiból is az derült ki, hogy az Alföldön a települések 46%-ában 25 adózó gazdaságnál többet írtak össze, sőt a községek 9%-ában az adózó gazdaságok száma meghaladta a százat. Ugyanakkor az Alföld északi peremén meghúzódó közép-hegyvidék jellemző települése a törpefalu és ugyanitt csak a települések 7,5%-ában haladja meg a népesség a 25 adózó egységet. Nem sokkal magasabb a Dunántúl nyugati sávjának mutatója sem. A rákövetkező évszázadban a népesség számának abszolút növekedése nem szüntette meg ezt az aránytalanságot, noha — az előbbiek szerint — hozzávetőlegesen kiegyenlítődött a népsűrűség táji megoszlása.

Valójában ezek a demográfiai adatok a gazdálkodás rendszerének táji különbségeit fedték. Kis- és törpefalvakkal tűzdelt tájakon tovább éltek a hagyományos gazdálkodás szokványos normái, melyekből kitörni ez ideig csak a majorgazdaságoknak, tehát elsősorban a földesuraknak sikerült. A parasztgazdaságok légiója viszont továbbra is a középkori egymásrautaltság kollektív keretei között maradt, és noha az évszázadok folyamán némileg differenciálódott, egészében inkább elszegényedett. Önálló gazdálkodásának lehetőségei gyakorlatilag csak a jobbágyfelszabadítás után lezajló tagosítások során nyíltak meg, sajnos már akkor, amikor a rentábilis üzemnagyságot csak csekély hányaduk érte el, és amikor a hagyományos üzemszervezet megkötöttségei túlságosan mélyen átjárták már, hogysem néhány évtized alatt megszabadulhattak volna tőlük. Másfelől viszont — a sík tájakon, a mondott okok miatt — felbomlott a hagyományos gazdálkodás kollektív szervezete, vele egyidejűleg külső gazdasági telepek keletkeztek, e két rendszer egy ideig egymás mellett élt (akár a XVII. századtól a XIX. századba ívelően), de ezen idő alatt az egy jobbágytelek tartozékainak terjedelmét általában meg nem haladó külső üzemekben is a vegyes gazdaság üzemszervezete éledt újjá. Végeredményben itt egy olyan gazdálkodási módszer bizonyult gazdaságosnak, amely — az üzemágak arányait tekintve — nem sokban különbözött a földesúri majoroktól, csakhogy annak itt mintául vett modellje már a XVI. században kialakult.

A vegyes gazdaságra történt áttérésnek azonban az itt felsorolt üzemi és agrárgazdasági tényezőkön túlmenően egyéb okai lehettek, amelyeket a jelen áttekintés kereteit messze meghaladó módon lehetne csak konkrét anyagelemzés segítségével érzékeltetni. Ezek az okok voltaképpen a XV. és XVII. század közötti gazdasági fejlődést determinálták. Röviden jellemezve a történteket talán így: a török hódoltság alá nem eső területeken, elsősorban a királyi Magyarországon és valamelyest Erdélyben a mezőgazdasági árutermelésben fokozatosan megerősítették az allodiális földesúri üzem pozícióit, olyannyira, hogy az — itt nem részletezendő körülmények között – versenytérs nélkül maradva maga is megtorpant és robotgazdálkodásra rendezkedett be. Másfelől megközelítve a történteket, ezek az okok nemcsak a parasztgazdaságokat szegényítették el, rendelték alá a földesúri nagybirtoknak, hanem fokozatosan elsorvasztották a kereskedő és ipari települések városi funkcióit, továbbá növelték e városi népesség soraiban a mezőgazdasági keresők rétegeit, illetve növelték a városlakók tulajdonában vagy bérletében levő mezőgazdasági üzemek számát. Ebben a folyamatban, amelynek legfontosabb mutatója az áruforgalom csökkenése lehetett, a falu és a város közötti munkamegosztás korábban már létrejött távolságai természetszerűen összezsugorodtak. Másfelől viszont a megcsökkent népességű

síkvidéki — főként a töröknek hódolt — területeken, a nagyobb agglomerációjú települések gazdálkodni képes népessége, ha külterjesen szervezett üzemekkel is, néhány generáción át prosperált. E prosperitás jegyében erősödött meg a polgári és paraszti mezőgazdasági árutermelés, kialakítva előbb vázolt üzemi kereteit. Ezeknek a gazdaságoknak a fejlődését azonban nemcsak a mezőgazdasági termelés szokványos bizonytalansági tényezői, továbbá a köz- és vagyonbiztonság súlyos fogyatékosságai mérsékelték, (itt most részletezni nem kívánt egyéb okok mellett), hanem végül is az a tény, hogy a XVIII. században e területekre is érvényessé válnak a királyi Magyarország és Erdély gazdasági életét mind ez ideig szabályozó tendenciái, amelyek viszont az eleddig bizonytalan alapokon mozgó prosperitást a biztos gazdasági stagnálásra, vagy előbb-utóbb bekövetkező hanyatlásra változtatták. E stagnálást vagy néhol a hanyatlást, ami a monokultúrát előállító külső üzemek vegyes gazdaságúvá történt átszervezésében öltött testet, mindenek előtt munkaerőgazdálkodási tényezők erősza kolták ki.

Ugyanis a külső gazdasági üzemeknek, vagy ahogyan a XVIII. században már egyre gyakrabban emlegették: a tanyáknak munkaerő-gazdálkodása merőben különbözött a földesúri majorokétól, amelyek egyébként méreteikben — főként a XVIII. századtól kezdve — jóval meghaladták a tanyákat. A majorok munkaerő-szükségletét ugyanis túlnyomórészt robotoló jobbágyok fedezték, míg a tanyákon — zömükben csak időszakosan, azaz a nyári ciklusban — természetbeni szolgáltatásokat és némi készpénzjárandóságot élvező bérmunkás cselédek dolgoztak. Gyakorta ugyanők a föld egy részét bérlőként is művelték.

A cselédek növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, társadalmi és jogi státusuk pedig hasonló volt a közös nyájakat őrző pásztorokéhoz, vagy azokhoz, akik a magános állattenyésztő üzemekben, ahogy akkor nevezték, a szállásokon dolgoztak. Ugyanazok a társadalmi kategóriák vettek tehát részt az árutermelés paraszti, parasztpolgári rendszerében, ám ezeknek munkája, szakismerete és életmódja — az üzemek struktúrájának alakulásához igazodva — megváltozott. Számukat csak hozzávetőleges értékkel lehet megbecsülni. Egy 1774. évi összeírásból például az derül ki, hogy Debrecen gazdái a környékbeli elpusztult falvak határában is birtokolnak földeket. Hozzávetőleg félezerre tehető a tulajdonosok száma, s közülük mintegy 30% épít földjén tanyát, jobbára szobakonyhás házat (98 esetben) vagy kunyhót (61 esetben). Minden tanyán van istálló (összesen 7292 jószág befogadására alkalmas) és ugyanott mintegy tízezer jószág számára csak akkokat, „sine tecto sepibus cinctus" építettek. Ám ezeken a tanyákon egész éven át még csak 84 ember élt, közülük 38 majoros. Debrecenben 1850-ben közel huszonegyezer lakos van és ennek mintegy 2,7%-a él tanyákon. Szeged lakosságának 1850-ben 26,8%-a, 1857-ben pedig 37,3%-a tanyasi. Nagykőrös több mint tízezer lakójából 1855-ben 44,6% tanyasi. Ezek azonban kiugróan magas arányok, a településeknél általában 3—15% között mozog ez idő tájt a külterületi népesség és sehol sem haladja meg az összlakosság 1/4-ét.

A külterületeken lakó népesség forrásai viszont egyre bővebbek lettek. Az ország 1720. évi adóösszeírása például 140 000 jobbágygazdát, illetve 20 000 zsellér állapotú családfőt rögzített, de az 1775. évi úrbéri statisztika már majdnem 400 000 jobbágyról, illetve megközelítőleg 200 000 zsellérről adott számot. 1828-ra a jobbágycsaládok száma 510 000-re emelkedett, a zselléreké viszont 513 000-re. Az ország egész területén (már amekkorát az összeírások készítői átfogtak) megközelítőleg száz év alatt a jobbágycsaládok száma több mint 3,5 szeresére nőtt, a zselléreké viszont több, mint 25-szörösre. A zsellérrétegek felduzzadása főként a századforduló évtizedeiben lehetett erős, hiszen 1775-ben a zsellérség mintegy fele volt a jobbágyság tömegének, de egy fél évszázad múltán már megközelítőleg azonos lett vele.

Az árutermelésre áttérő agrárnépesség differenciálódása azonban egészen más ütemű volt azokon a területeken, ahol egyrészt folytonos volt a településsűrűség, másrészt, ahol elsősorban a földesúri majorgazdaság hódított tért, mint az újonnan települő, fokozatosan tanyásodó síkvidéki tájakon. Míg például az 1720. évi összeírás szerint a nyugat-dunántúli megyékben a zsellérség 1/3-a vagy akár a fele is lehetett a jobbágynépességnek, addig az alföldi tájakon 1—12%-a között ingadozott. Az 1775. évi adatok szerint a peremterületeken 2/3 : 1/3 volt a jobbágyok és zsellérek közötti arány, az alföldi megyékben pedig körülbelül 3/4 : 1/4. De már az 1828. évi összeírás adatainak tükrében hozzávetőlegesen kiegyenlítette egymást a peremterületeken a zsellérség és a jobbágyság tömege, szintúgy a keleti és déli alföldi megyékben, míg a Nagy-Alföldön (ahol a tanyásodás ekkor már előrehaladt) kétszer annyi zsellér élt, mint jobbágy.

A társadalmi differenciálódás e szokatlan nagy méreteit a gazdálkodás hozamainak, rentabilitásának, munkaerőkapacitásának alacsony színvonala determinálta, azaz a népesség szaporodását nem indokolta a mezei munka gazdaságossága.

Az állatexport lehetőségei — az ausztriai, bajorországi állattenyésztés színvonalának és mindenek előtt takarmánybázisának növekedése, az állatlétszám rendkívül gyors ütem-

ben tapasztalható sűrűsödése miatt — csappantak meg, a belső fogyasztóréteg, a városi népesség és a katonaság pedig nem növekedett oly mértékben, hogy az állattenyésztés konjunktúrájának akárcsak a látszata is fenn maradhatott volna.

Az állattenyésztésen belül egyedül a jó gyapjuhozamú birkafajták tenyésztése kecsegtetett busás haszonnal, ám megindítása rendkívül nagy összegű beruházásokat kívánt és emiatt csak mérsékelt sikerrel terjedhetett, szükségképpen néhány földesúri gazdaságra korlátozódva. A szántóföldi növénytermesztés termékei és mindenekelőtt a kenyérgabona, főként a XVIII—XIX. század fordulójától kezdve jó piacokat talált, de szállítási feltételei korántsem voltak biztosítottak. Szárazföldi szállítása jószerével csak az Ausztriával szomszédos területeken lehetett gazdaságos, e tájak jórésze azonban — a Kis-Alföld kivételével — kedvezőtlen talajú és klímájú, ha gabonát kívánnak termeszteni. A legjobb gabonatermesztő területek, azaz a Nagy-Alföld és főként annak déli sávja távol esett a piacoktól. A szántóföldi növénytermesztés termékei viszont csak akkor lehettek kelendők, ha azokat vízi úton szállíthatták és ezt csak a nagyobb folyamok mellett (elsősorban a Duna mentén) lehetett megoldani. A szaporodó népességnek pedig saját szükségleteit kellett mindenek előtt kielégíteni, ami a technológiának még ez idő tájt kézműves fokán, aligha kecsegtetett magas terméseredményekkel. És egyáltalában, az egész termelésre rávetette árnyékát az egyre nyomasztóbb méretű konkurrencia, a nagybirtok majorgazdasága.

Mindezek a felsorolt és itt nem ismertetett tényezők a parasztüzemek árutermelésének inkább a depresszióját, mintsem példátlan ívű emelkedését ígérték. A szaporodó tanyák gazdálkodásába, az üzemszervezet alakulásába, az üzemágak egymáshoz való arányának változásába mégis a felsorolt okok közül talán legnagyobb nyomatékkal a munkaerő és annak elemi szükségletei szóltak bele.

A majorgazdaságok terebélyesedő szántóinak igásmunkáját többnyire a jobbágyi robot végezte el, de az aratás, a cséplés és más idénymunkák a zsellérréteg bérmunkaalkalma volt. A tanyás gazdaság ilyen bérmunkaalkalmakat a XIX. század dereka előtt még nagyon ritkán tudott biztosítani. Ezt valószínűleg nemcsak a majorgazdaságnál jóval csekélyebb méretei, valamint erre visszahatóan: termékeinek értékesítési nehézségei alakították így, de a lakótelepüléseken példátlan méretekben duzzadó zsellértömeg is, amelyből a tanyai cselédség verbuválódott, mert ez mindenféle mezei munkát elvégzett, megkeresve így családjának élelmét. A munkáltató, az üzemtulajdonos számára természetesen ez a megoldás jóval kisebb beruházást igényelt, de megerősítette az egész gazdálkodás szükségképpen önellátó jellegét. A tanyai üzem munkaerő-gazdálkodásának ez a fajta gazdaságossága eldöntötte az egész tanyai gazdálkodás sorsát.

Már a XVIII. század második feléből ránkmaradt iratokból kiderül, hogy a tanyai üzemet fenntartó tulajdonos családjának felesleges munkaerejét a külső üzem, a tanya foglalkoztatta. Ez annál is inkább indokolt volt, mert a belső üzem — a hagyományos gazdálkodás kollektivizmusának megkötöttségei miatt — szerkezetileg változatlan maradt és méreteiben sem igen tudott gyarapodni. A külső üzemek tehát egyfelől a társadalmi polarizálódás révén felszabaduló munkaerő egy részét kötötték le, másrészt a földtulajdonnal rendelkező családok felesleges munkaerejét. E felesleges munkaerőlétszám valószínűleg szintén növekedhetett, mivel a birtokelaprózódástól való félelem gazdasági kényszere számos családban nem engedte meg új gazdaságok alapítását, hanem egyenesen megkövetelte — e feltételek között kialakuló — családi tőke koncentrációját. E kényszerű lépések ugyan szűkösebb életfeltételeket teremtettek, a gazdasági egymásrautaltság az együttdolgozó családtagok és bérmunkás cselédek között elmosta a társadalmi válaszfalakat, megerősítette az üzem rendszerén belül foglalkoztatottak gazdasági és társadalmi egymásrautaltságát, ám a minimumra csökkentve a beruházásokat, az esetleges, véletlenszerű árutermelő üzemből, mely rendszerint csak egyetlen terméket tudott piacra szállítani olyan gazdaságot alakított ki, mely rendszeresen tudott már többlettermékeket előállítani, többfélét, ha ennek mennyisége valamivel alul is maradt a korábbi üzem hozamainak.

A gazdálkodásnak ez a formája tehát gazdaságosnak tűnhetett. Vonzó lehetett azon rétegek számára is, amelyek már csak külső üzemeket, tanyákat létesíthettek, ha az üzem megindításához szükséges tőkével rendelkeztek és akik már nem tudtak részt vállalni a belső üzemszervezet kollektivizmusából, miután az — technikai és üzemgazdasági adottságai következtében — tovább terebélyesedni képtelennek bizonyult.

Mindamellett a tanyás gazdaság üzemszervezetének és munkaerő-gazdálkodásának volt még egy olyan eredendő fogyatékossága is, amely — a kapás növények XIX. században bekövetkezett elterjedéséig — rést nyitott a családon belüli, évezredes munkamegosztás, a nemek közötti munkamegosztás paraszti rendszerén.

A tanyai üzemeknek a lakótelepüléstől való távolsága szétszakította a családokat és egyelőre csak a férfimunkaerőt kötötte le. A történelmi hagyományokból és gazdálkodás e feltételek között lehetséges rentabilitásából következően mind az állattenyésztésben,

mind a növénytermesztésben külterjes módon alkalmazták a technológiát. Ezek a módszerek (jószerével szinte csak a legelőre alapozott állattartás, a növénytermesztés egyoldalú gabonagazdálkodása, rendszerint egyszeri szántással, a vetésforgók gyakori hiányával, amit — a föld kimerülése miatt — parlagolással ellensúlyoztak, a gabona kaszás aratása és szénaszerű, kötetlen kezelése, betakarítása, majd nyomtatása stb.) nem annyira a női-, mint a férfi munkaerőt kötötték le. Végezetül a tanyák időszakos lakottsága szintén feltartóztatta a női munkaerő ideáramlását.

Vagyis a tanyás gazdálkodás nemcsak korai, monokultúrákat előállító szakaszában, de később is, midőn a vegyes gazdaság rendszerére tért át az előbbiekben vázolt okok miatt, lényegében csak férfi munkaerőt foglalkoztatott.

Ez a megoldás azonban — éppen egyoldalúsága miatt — jóval hatványozottabban növelte a munka intenzitását, különösen munkacsúcsok idején, mint ahogyan ez az árutermelésre áttérő más mezőgazdasági üzemekben bekövetkezett.

A munkaerő-gazdálkodás itt jelzett anomáliái ez idő tájt természetesen még nem tudatosodtak, aminthogy a munkaerő-kínálat üzemszervezetet alakító, az előbbiekben érzékeltetni kívánt hatása is csak objektíve befolyásolta a termelési struktúra fejlődését. A hagyományos mezőgazdaság felbomlását, a vegyes gazdaságnak az árutermelő üzemekben bekövetkezett reorganizációját ezek a tényezők teljesen spontánul hatották át olyannyira, hogy a korabeli szakirodalom — itt nem részletezendő disputáiban — egészen más problémák orvoslására ajánlgatott recepteket.

Ezek közül vajmi kevés vált be. Aminthogy a munkaerő-gazdálkodás itt vázolt módja is egyre akutabb válságba jutott.

Magát a válságot a XIX. század során mindenütt, így a Kárpát-medence területén is lezajló nagyarányú vízrendezések és a nyomukban bekövetkező, főként az 1848-as jobbágyfelszabadítás után lezajló nagyarányú földfoglalások idézték elő. A szántóterületek kiterjedése és ezzel együtt a tanyás gazdálkodás térhódítása összekapcsolódott egy olyan gazdasági tendenciával, ami Európa egészén áthatott: a gabonatermesztés konjunktúrájával, melynek érvényesülését Magyarországon meggyorsította a vízi és szárazföldi szállítási feltételek rendkívül gyors ütemű javulása (köztük a vasútvonalak kiépülése). E folyamat eredményeként, 1910-es adatok szerint, midőn a századvég nagy gazdasági válsága is megrengette az európai mezőgazdaság szerkezetét, a Kárpát-medencében mintegy 15,3 milliónyi kat. hold földterületből a tanyás gazdálkodást folytató, helységek körülbelül a föld 1/3-án gazdálkodtak, ami a mondott területen élő közel 6,5 milliónyi népességnek szintén az 1/3-át érintette. Ezeken a helyeken a külterületi lakosság körülbelül 725 ezer fő lehetett, vagyis az össznépességnek mintegy 11%-a, a tanyás gazdálkodást folytató helységek népességének pedig 32%-a.

E statisztikai adatok azonban már a tanyás gazdálkodás átalakulása után rögzítik a termelés és a népesség arányait. Magának a folyamatnak nincs — statisztikailag is általánosítható — képe.

Más források szerint az 1870-es éveket követően egyre gyakoribb lett a tanyák női munkaerővel való feltöltése, a tanyán való állandó lakás, amit részint a tanyai gazdálkodásba bekapcsolódó újabb kisparaszti rétegek indítottak el. Ezek ugyanis már nem rendelkeztek felesleges munkaerőtartalékokkal, nem cselédek, tulajdonosok voltak. Másrészt e folyamatot meggyorsíthatta a tanyai gazdálkodásban a kapásnövények (elsősorban a kukorica) terjedése, ami intenzívebb gazdálkodást, az eddigiekhez képest gazdaságosabb vetésforgók (vagy csak a nyomáskényszer egyszerűbb formáinak) bevezetését vonta maga után abban a korban, amikor a földbőségnek egyszer s mindenkorra vége szakadt. Az állattenyésztés is új takarmánybázist kapott és ezzel ez az üzemág is intenziválódva új munkaerő-szükséglettel lépett fel.

Mindezek a változások azonban nem törölték el a tanyai gazdálkodás üzemszervezetének eredeti vonásait. A termelés szerkezetében továbbra is érvényre jutott az önellátásra törekvés, a vegyes gazdaság rendszere egyre jobban megerősödött és ezt a századvég, majd a XX. század dekonjunktúrái, sőt válságai nem gyengítették, inkább stabilizálták. Az itt csak felvillantott statisztikai adatok sejteni engedik az aránylag túlnépesedett, társadalmilag erősen polarizált tanyás területek össznépességében a munkaerőtartalék roppant tömegét. Állandó jelenléte — ismét a szóban forgó üzemek gazdaságosságának következtében — gátja lett a termelés gépesítésének, továbbra is fenntartotta súlyos következményű történelmi anakronizmusként a tanyás gazdálkodás üzemszervezetének mindazokat a külterjes vonásait, melyek e rendszer fejlődésének útját eleve megszabták — még a XVIII. században.

HOFFMANN TAMÁS

NÉPRAJZI HÍREK

A pálfalvi házmúzeum

Romániában örvendetesen szaporodnak a szabadtéri múzeumok. Ezek többsége csak egy-egy házból áll a múzeumok udvarán vagy a múzeumok előtti téren. Ez a törekvés annál inkább figyelemre méltó és értékelendő, mert Romániában a népi építészetnek még igen sok emléke él. Hagyományosan épített házak, épületegyüttesek nagy számban találhatók minden vidéken, tehát a népi, hagyományos építészeti emlékek ilyetén való megmentése és megőrzése még korántsem olyan sürgető feladat, mint másutt. Igyekezetüket az a méltánylandó múzeológiai szempont is magyarázza, hogy az anyagi kultúra különböző tárgyait a maguk természetes környezetében kívánják bemutatni.

Amennyire megállapíthattam inkább az a gyakorlat, hogy egy-egy kiszemelt házat lebontanak és beszállítják a kívánt helyre és ott újból felépítik. Ilyen a székelykeresztúri rajoni múzeum kecsetkisfaludi háza. De előfordul olyan megoldás is, hogy a hagyományos anyagok felhasználásával, eredeti méretekben, az arányok figyelembe vételével egy új házat építenek és azt rendezik be. Ezt láttam a csíkszeredai Csiki Múzeum udvarán, ahol egy gyimesi boronaházat építettek föl. A legritkább megoldási forma az, hogy egy-egy öreg, az ottani népi építkezés sajátságait jól mutató házat kiürítenek és berendeznek, illetve a benne talált tárgyakat benne hagyják, megtekinthetővé teszik. A ház állagának megóvásáról esetről esetre gondoskodnak és ugyanazon formában, színben, beosztásban hagyják meg, mint amilyenben volt.

Eszerint az utóbbi megoldási mód szerint készült a pálfalvi (Szatmárpálfalva, Pálfalva — Pauleşti; Regiunea Maramureş, Raional Satu-Mare) házmúzeum. A Fő utca 45. szám alatti kis, háromosztatú, szalmafödeles, fecskerakásos falú öreg ház ma is úgy áll, mint ötven-nyolcvan évvel ezelőtt. Múzeummá való átalakítását az indokolta, hogy ma már az egyetlen ilyen öreg ház a faluban. A falu többi háza mind újabb építésű, zömében az utolsó tizenöt évben épült és már nem mutatják a régi, hagyományos ház képét, új módon épültek. Az öreg ház körül minden más ház megváltozott, idegenné lett. Az újabb építmények és az öreg ház közötti különbség élesen szembeszökött és szinte maga kínálkozott a megőrzésre, a múzeumi eszközökkel való bemutatásra.

Pálfalva a szatmári síkság, a Szamosmellék ősi települése. Első írásos említése a XIV. század elejéről ismeretes. Története összeforrt a közeli Szatmár történetével. Mindig az itteni uradalmakhoz tartozó jobbágyközség volt.[1] A felszabadulás után gyors virágzásnak indult, ami azáltal érte el tetőfokát, hogy Pálfalva egy több falura kiterjedő kollektív gazdaság központja lett. A Lenin Kollektív Gazdaság központi irodái, raktárai, műhelyei itt vannak, az itteni lakosok sokoldalúbban foglalkoztatottak és ennek megfelelően jobb jövedelemmel is rendelkeznek, mint a többi falu lakossága. Az sem közömbös, hogy a falu közel van Szatmárhoz. Újabban helyi autóbuszjárat is összeköti vele. Sokan piacolnak a közeli városon és a családok szinte kivétel nélkül úgynevezett „kevert" foglalkozásúak, azaz a családok egy vagy két tagja — és nemcsak a fiatalok közül — Szatmárban dolgozik az ipar vagy a közlekedés, a kereskedelem valamilyen ágában. Mindez azt eredményezte, hogy a falu lakossága jó jövedelemhez jutott, jó módba került. Ennek következtében egyre-másra kezdték az új házakat építeni, a régieket lebontani vagy legalább is átalakítani. Ebben a nagy átalakulásban maradt magára a mi kis házunk és vált egy megújhodott, korszerű építkezésű faluban a régi világ beszédes emléke.

Erre mutat rá a múzeumház bejáratánál elhelyezett Gheorghe Gheorghiu-Dej idézet

[1] Első említése 1379-ből ismeretes, arra nézve, hogy nevét Dobrácsi Miklós fiától, Páltól kapta volna, nincsen adatunk. Középkori birtokosai a Pálfalvi és a Dobrácsi családok voltak, magyar telepítésű és lakosságú falu, 1912-ben 43 házában 331 lakosa volt. Újabbkori birtokosa a Teleki család volt, akik mellett a De Gerando és a Horváth család is szerzett birtokot határából. Vö.; Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye.* Település és Népiségtörténeti Értekezések 4. Bp. 1940. 189. és Borovszky Samu (szerk.): *Szatmár megye.* Bp. év n. (1912). 136—137.

is: „Acesta era satul „pitoresc", viața patriarhală „si fericită" a țaranimii din trecut".[2] Egyúttal azt is elárulja ez az idézet, hogy a múzeumház létesítésénél nem kizárólagosan múzeumi, hanem a legtágabb értelemben vett népművelési-politikai szempontok érvényesültek.

A múzeumház szűk portán, egyedül áll. Tornáca nincsen, a szalmatetőzet kis kontyos. A fecskerakásos falak kívül-belül fehérre meszeltek, kívül az alja sárga agyaggal el van húzva, belül pedig sötét szürke festékkel. A padozat mind a három helyiségben mázolt föld. Az utca felé eső szoba mennyezete deszkázott, a deszkák alatt hosszanti irányban húzódó szépen kiképzett mestergerendával. A mestergerendát a falbaépítve valószínűleg ágasfa tartja, ez azonban nem látszik. A pitvar mennyezete két részes. A keskenyebb, ajtófelőli rész padlásolt és tapasztott, a ház háta felé eső, nagyobb rész viszont nyitott és rá durva hasítványokra fűzvesszőből kötött és durván tapasztott kürtő borul. A kürtő pendelykéménybe torkollik. A harmadik helyiség, a kamra mennyezete, szintén tapasztott.

Rendkívül érdekes a ház tüzelőberendezése. Bár átmeneti állapotot mutat, mégis lényeges, mert könnyen következtetni lehet belőle az eredetire. Legfontosabb a pitvar tüzelőberendezése, amennyiben a középen elhelyezve, szájjal az ajtó felé fordulva, kis hosszanti boglya kemence áll. A kemence szája előtt kis tapasztott padkát is találunk, vasláb, edények számára. A füst a kemence száján a pitvarba ömlött s onnan a kürtőn át távozott. Tehát úgynevezett füstös konyhával van dolgunk. A kemence formája, elhelyezése, méretei rendkívül archaikusak.

Ugyancsak a kürtőbe távozik a szoba tüzelőberendezésének füstje is. A pitvar kürtő alatti, baloldali falrészén egy egyszerű lyuk áll, amihez a szoba takaréktűzhely berendezésének füstkivezető nyílása csatlakozik. A csatlakozás és a pitvar kivezető nyílása meglehetősen alacsonyan van. Részint ebből, részint pedig abból a tényből, hogy a szoba takaréktűzhely berendezése jóval fiatalabb a háznál és a falon némi átalakítási nyomok is megfigyelhetők — nem számítva most az emlékezéseket — valószínű, hogy a szobában eredetileg sátoros kandalótűzhely állott.

A szoba berendezése egyszerű: sarkosan elhelyezett asztal lócával, dikó, láda. A tűzhelyen és a környező falrészeken igen szép szatmári és környékbeli színes cserépedények állnak. A pitvar berendezése is szegényes, viszont kiemelkedő darabjai a rendkívül szép és nagyszámú cserépedények. Ezek egyrésze eredeti tartókon került bemutatásra, sok viszont csak egyszerűen, ugyanezen eredeti módon, a falbavert faszögön lógva áll. Ebben a két helyiségben semmiféle feliratozás sincsen. A harmadik helyiségben, a kamrában, viszont csak feliratozás van. A fal elé állítva, az egész helyiséget körbefutóan, festetlen léceken álló tablósor tölti be. A tablókon igen rövid szövegek kíséretében statisztikai adatok grafikus feldolgozásával ismertetik a falu történetét az első adatoktól napjainkig. Különösen részletesen foglalkoznak a falu felszabadulás utáni életével, a Lenin Kollektív Gazdaság eredményeivel. Elmondhatjuk, hogy mind maga a házkiállítás, mind ez a falutörténeti rész jól összefogott, igen szemléletes, nagy nevelőerejű.

A házmúzeumot a Lenin Kollektív Gazdaság gondozza és mutatja meg az érdeklődőknek. A vendégkönyv tanúsága szerint sok — köztük jelentős számban külföldi is — látogatója van.

DANKÓ IMRE

Szergej Pavlovics Tolsztov köszöntése

1907-ben született — 60. születésnapján köszöntjük TOLSZTOV Szergej Pavlovics professzort, társaságunk tiszteleti tagját, a szovjet tudományosság, korunk kultúrtörténeti tudományának kimagasló képviselőjét.

Ismerjük őt sokan személyesen is, nagyhatású tanulmányainak, monográfiáinak sorát ki ne ismerné? Roppant anyagismerete, az abban való fölényes tájékozódási képesség, fáradhatatlanul új utakat keresés a tények megvilágításában és feltárásában — s mindez lebilincselő stílusban előadva — íme TOLSZTOV akadémikus tudományos karaktere. Emberi jellemét, politikus-tudós voltát jellemzik azok a magas állami-társadalmi kitüntetések, amelyeknek birtokosa. Tudós, pedagógus egy személyben: pedagógus — közvetlenül is: 1939-től 1951-ig vezette a moszkvai egyetem néprajzi tanszékét; és pedagógus közvetve: széles tömegek, tudós nemzedékek tanítója, történelemszemléletének formálója. Több tudományág, számos etnográfus, régész, történész, nyelvész, folklorista merített indítást munkáiból. Élete a közéleti személyiség és a tudós pályája. Tudományos kutatásainak első gyümölcse 40 éve jelent meg „Orosz paraszti építmények" címmel („Etnografija" 1927, No. 1.); érdeklődése azonban csakhamar az etnológia felé fordult, az iszlám kezdetéről, az őstársadalom

[2] Gheorghe GHEORGHIU-DEJ Raport la sesiunea extraordinara a M. A. N. Aprilie 1962.

periodizációjának kérdéséről, totemizmusról és duális exogámiáról stb. írt tanulmányokat. A 30-as évek végén aztán energiáinak méltó feladatot szabott, és túlzás nélkül mondhatjuk: korszakot teremtett a horezmi civilizáció feltárására irányuló komplex tudományos expedíció megszervezésével, munkájának irányításával. Az eredmények egy részéről költői lendülettel megírt, magyarra is lefordított „Az ősi Chorezm" c. könyvében számolt be (az orosz eredeti: „Az ősi horezmi civilizáció nyomában" címmel jelent meg 1948-ban). Ezt a nagyszerű tudományos-népszerű munkát természetesen egy sor szigorúan tudományos publikáció előzte meg; s mindenek előtt páratlanul nagy szabású, technikailag is kitűnően felszerelt expedíció terepmunkája (az expedíció kutatásait mindmáig folytatja), amely az egyetemes történet új fejezetének megírását tette lehetővé. A szó igazi értelmében felfedezés volt ez, addig ismeretlen, új világ tárult fel előttünk az eredmények nyomán. Ennek a nagyszabású kutatómunkának komplex volta nem csupán abban nyilvánult meg, hogy a vizsgálatokból különféle disciplinák képviselői vették ki részüket, hanem abban is, hogy az egész munkálat eszmei-gyakorlati vezetője, Tolsztov professzor maga bizonyult „komplex kutatónak": régésznek, etnológusnak, filológus-paleográfusnak; történésznek — a legszélesebb értelemben; úgy, ahogyan ez a szovjet tudományban, éppen Tolsztov professzor nevéhez fűződve nyert módszertani kimunkálást.

A magyar néprajzosok tisztelettel és szeretettel köszöntik Tolsztov Szergej Pavlovicsot, kívánnak jó egészséget és további sikeres munkát neki.

István Márton

Friedrich von der Leyen

(1873—1966)

Matuzsálemi életkor végére tett pontot a halál az elmúlt évben: Friedrich von der Leyen 93 éves korában elhúnyt. Ha a születésétől eltelt időt át akarnók tekinteni, szinte az újkori néprajz és folklór egész századára kellene tekintetünket vetnünk. Születésének évében jelenik meg az egyetemes néprajz klaszszikus műve, az angol ún. „antropológiai iskola" máig alapvető munkája, Tylor E. B. két kötetes *Primitive Culture* c. műve s bizonyos, hogy az angol antropológiai iskola, Wundt W. néplélektani iránya s Freud *Traumdeutung*-ja egyaránt hatottak a filológus von der Leyen mesekeletkezés-elméletének kialakítására. Kisgyermek, amikor Bastian és Ratzel nagy vitája zajlik az elemi gondolkodás-formákról szóló elmélet és a kulturális alkotások vándorlás útján való terjedése és hatás-átadásának elméletei között és öregen meg kellett érnie a különböző diffúziós, akkulturációs iskolák újravirágzását; fiatal, kezdő filológus, amikor még él Benfey, a mese Indiában való keletkezését hirdető nagyhatású elmélet szerzője, látja a finn földrajz-történeti iskola kibontakozását, éles vitáit és diadalait, majd szkeptikus öregen megfigyelheti ugyanennek az iskolának lassú sorvadását, elhanyatlását. Első dolgozatait írja, amikor 1895-ben megjelenik Bédier J. jeles monográfiája, *Les Fabliaux*, teli termékeny kétellyel s ez a kétely, úgy véljük, végigkíséri minden tanulmányát: a fegyelmezett filológus (germanista és folklorista egyszerre!) mindig némi kétellyel hajolt a különböző elméletek fölé — ha egy elméletet, az „álomelméletet" mindvégig szívén melengette is.

S akik a német szakirodalomban tisztelettel emlegetik a nevét, azok előtt is az egész német néprajz fejlődése, az utolsó hatvan-hetven év történeti menete felmerül. Müncheni egyetemi éveitől kezdve igazában két városhoz Münchenhez és Kölnhöz maradt hű s tanítványai, munkatársai közül olyan nevek kerülnek elő, mint Spamer Adolf, Mausser Otto, Karlinger Hans, Ranke Fr., Seeman Erich s annyian mások még. Tanítványai éles, feszes logikájú előadásmódját, szigorú igényességét s ugyanakkor tanári jóindulatát emelik ki, s különös melegséggel hangsúlyozzák szemináriumainak feledhetetlen, baráti légkörét. (l. pl.: Hessische Blätter f. Volkskunde, 54:692)

Különböző tudományszervező tevékenysége mellett (a bajor Néprajzi Társaság alapítása, stb.) nevét elsősorban nevezetes sorozata tartja fenn, a *Die Märchen der Weltliteratur* 50 kötete; ezt a híres, első tájékozódásra igen alkalmas sorozatot 1912-ben indította az *E. Diederichs Verlag* gondozásában s mindvégig, a tavaly megjelent magyar népmesét tartalmazó kötetig személyesen viselte gondját a sorozatnak, ellenőrizte, irányította. Ez a sorozat napjainkig a legteljesebb foglalata a világ meseirodalmának. Nem itt van a helye annak, hogy a szerkesztés elvi szempontjait vitassuk (bár egy történetet végül is nem hallgathatunk el!) s az egyes kötetek közt mutatkozó szerkesztői, tudományos színvonal különbségeit elemezzük. Bizonyos az, hogy egyéb szerkesztői, fordítói munkája mellett ez volt von der Leyen egyik legnagyobb szolgálata a nemzetközi mesekutatás számára. Tudjuk, egyik első ifjúkori munkája (1898) a hindu mesék fordí-

tása volt, amit a *Das Märchen in der Göttersage der Edda* követett, majd a *Götter und Göttersagen der Germanen*, 1909-ben. Válogatott gyűjteményét adta ki a német népmeséknek és népmondáknak is, folytathatnám a sort, ami azt bizonyítaná, hogy tudományelméleti munkája mellett a népmesék, népmondák különböző szintű kiadását, tudományos forrásértékű kiadványoktól népszerű publikációkig fontosnak tartotta. Végül hadd emlékezzünk meg nevezetes összefoglaló művéről: *Das Märchen* kötetéről, amelynek első kiadása 1911-ben jelent meg s emeljük ki tanulmányai közül a WÖLFFLIN tiszteletére kiadott kötetben, 1924-ben megjelent tanulmányát, a *Zum Problem der Form beim Märchen*-t, minthogy ez utóbbit kár lenne elfelednünk, újabb strukturalista tanulmányok kedvéért is. A meséről szóló monográfiájában, meghaladott tételei, s a mese keletkezéséről adott álom-elméletének tévedései ellenére egy sor vonzó vonást fedezhetünk föl: az egyetemes néprajz, a társadalom lélektana iránti érdeklődést, a történeti filológiai szemlélet szigorát és a népköltészet és irodalom együttlátásának termékeny szempontjait. Ezért, életművének e futó áttekintése során is hálával emlékezhetünk e szűkszavú, minden mondatára igényesen ügyelő, s nagy történeti távlatokat, kontinenseket átfogó monográfiára. S mellette nem szándékolatlanul emeljük ki rövid tanulmányát a népmese formájáról, amely az ő szavaival „weltaltete und weltweite" őrizte a mesék laza szőttesének örök fonadékán keresztül a beláthatatlan történeti mélységű motívumokat. E szigorú formai vonások, a mesei struktúra alaptörvényei határozták meg a népmese állandóságát, őrizték meg művészi jelentését a világirodalom számára egymást váltó történeti korszakokon keresztül. E tanulmány téziseit ma is, új divatok idején, érdemes figyelemmel kézbe vennie minden kutatónak. Ma is tanít.

Ezután aligha tűnik kegyelet nélkülinek, ha végül egy anekdotát mondunk el, úgy, ahogy egyetemi hallgató korunkban hallottuk: jó professzorom, SOLYMOSSY Sándor mesélte el egyik szemináriumi óránkon, sűrű szivarfüstöt eregetve, s némi, tagadhatatlanul keserves melankóliával. Ezt a kis történetet el szoktam emlegetni a népmese kollégiumon én is, hanem mindeddig mégis csupán szóhagyomány — s minthogy kiengesztelő a vége, adjuk írásban is. A huszas évek derekán SOLYMOSSY a magyar népmesék hollandiai kiadása után arra gondolt, hogy jó lenne ennek a válogatásnak von der LEYEN sorozatában is megjelennie. Levelet írt hát néki, s felajánlotta ezt a kötetet németnyelvű kiadásra, de készített volna akár egy új válogatást is. Friedrich von der LEYEN nyomban, s igen udvariasan válaszolt. Közölte, hogy nagyrabecsüli SOLYMOSSY munkásságát, de amíg ő szerkeszti ezt a sorozatot, írta, a magyar népmeséknek nem jelenhetik meg gyűjteménye az ő sorozatában. Az a nép, amely 1919-ben feltartóztatta Mackensen tábornok katonavonatát, s „a német nemzet" hősét vagy két napig akadályozta a szabad cselekvésben, az a nép méltatlan erre a sorozatra. (Ne térjünk ki a napjainkban kínálkozó analógiákra.) Nem is jelent meg magyar kötet a sorozatban, évtizedekig. SOLYMOSSY története után nekem sem volt kedvem felajánlani egy kötetet sorozatának, az én válogatásom Berlinben jelent meg, STEINITZ W. biztatására — sorozat kerekedett ki ebből az 1957-es kötetből, bár mi még messzi vagyunk az 50-ik kötettől. Hanem megenyhült von der LEYEN is és tavaly, éppen halálának évében kiadta még sorozatában KOVÁCS Ágnes gondos válogatását (*Ungarische Volksmärchen*, Düsseldorf—Köln, 1966), s KOVÁCS Ágnestől tudom, hogy szívén viselte a kötet gondozását. Így hát feloldódott ez az ellentét is, hadd írom le kegyelettel a történet végén s így semmi sem zavarja, egy anekdota sem, hogy emlékét mi is tisztelettel őrizzük, s megbecsüljük maradandó alkotásait.

1967. február

ORTUTAY GYULA

Ivar Paulson

(1922—1966)

A finnugor népek vallásos elképzeléseinek és szokásainak egyik legkiválóbb kutatója volt PAULSON Ivar. Az észt kutató a második világháború éveiben volt a tartui egyetem hallgatója, majd a háború végére Hamburgba került. 1946-ban itt készítette el doktori disszertációját az osztják anyagi kultúra köréből. 1949-ig a Hamburg mellett működő Balti Egyetem keretében dolgozott, majd Svédországba került. Több éves hányódás után 1958-tól haláláig a stockholmi egyetem vallástudományi tanszékén dolgozott docensként. Voltaképpen életének nem is egészen teljes utolsó évtizedében vált az összehasonlító finnugrisztika egyik legismertebb képviselőjévé, valamint a svédországi fenomenológiai vallástudománynak is megkülönböztetett reprezentánsává.

PAULSON költőként kezdte, majd történelemmel, régészettel és tárgyi néprajzzal foglalkozott. Stockholmban — elsősorban ARBMAN professzor biztatására — tért át a finn-

ugor népek vallásos elképzeléseinek kutatására. Ettől az időtől kezdve egymást követték e területről írott dolgozatai és kötetei. 1958-ban jelent meg monográfiája („*Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker*") a finnugor népek lélekhitéről, ezt követte a védőszellemekről írott kötet („*Schutzgeister und Gottheiten des Wildes in Nordeurasien*" — 1961), majd 1962-ben a Kohlhammer-kiadó által közrebocsátott „*Die Religionen der Menschheit*"-sorozat észak-ázsiai kötetében az észak-szibériai és a finnugor népek primitív vallásáról írott összefoglalás. (Ez utóbbi 1965-ben francia nyelven is megjelent.) Ugyanezt a tárgykört dolgozta fel több jelentős tanulmányában, amelyek újabb monográfiákat ígértek. Ezek közül kéziratban el is készült az észt nép vallásos elképzeléseiről írott összefoglalása. Más tervei megvalósulatlanok maradtak. Váratlan halála 1966. március 6-án egy munkás életet felében szakított ketté.

Paulson tudományos munkásságát nagy anyagbőség és anyagtisztelet jellemezte. Tudományos módszere az ismert tények lehető teljes egybegyűjtéséből, majd azok megbízható ismertetéséből állt. Dolgozataiban és könyveiben minden egyes leírás forrásértékű, megbízható. Maga a szerző csupán mintegy rendezte az anyagot, elméleteit nem erőltette rá olvasóira. Annál fontosabb volt éppen a finnugrisztika területén egy ilyen módszerű összefoglalás, mivel mind a mai napig hiányzik a finnugor népek vallásos elképzeléseinek korszerű összefoglaló monográfiája. Paulson kísérletei újabb lépést jelentettek e területen. A Svédországban is uralomra jutott fenomenológiai vallástudomány különben is kedvelte az ilyen típusú deskriptív-összefoglalásokat. Paulson legújabb dolgozataiban több kérdéssel újból foglalkozott, és a maga által korábban már elkészített összefoglaláshoz képest tárt fel újabb részleteket, összefüggéseket az anyagban. Jól látszik, hogy munkálkodásának következő lépcsőfoka olyan szintézisek elkészítése lett volna, amelyben már ez újabb részletmegállapítások is helyet kaptak volna. Mindazok számára, akik a finnugor vallások kérdéseivel foglalkoznak, nagy veszteség, hogy e munkák nem készülhettek el. Paulson halála évekkel vetette vissza e tudományszakot, és kérdéses, mikor akad újabb vállalkozó, aki a tőle megszokott alapossággal folytatja majd ezt a munkát. Más irányzatok képviselői dolgoznak e területen, mégis most látjuk csak igazán, mennyire szükség volt Paulson tanulmányaira.

A fiatalon elhúnyt, hányatott életű, emigrációba kényszerült tudós gyenge egészségét nem kímélve rendkívüli szorgalommal és tudományos becsvággyal dolgozott. A személyes találkozások alkalmával szerény, csendes, megnyerő modorával sok őszinte tisztelőt és barátot szerzett. A magyar kutatókkal is jó kapcsolatban állott, több dolgozatát nálunk publikálták. Munkáit (ezek felsorolása a *Temenos* vol. 2. 1966. 183—87. nekrológja végén megtalálható) mindig használni fogja a szakkutatás, kedves személyére mindig emlékezni fognak azok, akik ismerhették őt.

Voigt Vilmos

Új európai néprajzi folyóirat

Örvendetes, hogy mind több olyan folyóirat lát napvilágot, amely tartalma miatt közelebbről érdekelheti a magyar néprajztudományt is. Az európai ethnológusok Hässelby-ben (Svédország) tartott 1965. évi konferenciáján mind határozottabban merült fel egy Európa néprajzával s az európai néprajzi kérdések elméletével foglalkozó folyóirat terve. A konferencia határozatai és a széleskörű európai összefogás lehetővé tette, hogy már 1967. év elején megjelenhessék az új folyóirat, az *Ethnologia Europaea* első száma, amelynek igen széleskörű szerkesztőbizottsága magábafoglalja a Szovjetunió, a népi demokráciák és Nyugat-Európa több vezető, a nemzetközi együttműködés terén eddig is munkálkodó ethnológusainak jelentős részét. Magyar részről a szerkesztőbizottságban Barabás Jenő (aki tagja az állandó nemzetközi atlaszbizottságnak is) és Gunda Béla foglal helyet. A folyóirat tartalmából megemlítjük Erixon S. tanulmányát az európai ethnológia jelenlegi helyzetéről. Fontos methodikai kérdéseket — a felsőbb társadalmak kultúrájában levő „egyenetlenségeket" — érint Cirese A. M. tanulmánya. Tokarev S. A. az ipari területek népességének ethnológiai kutatásáról, Hultkrantz Å. az európai ethnológiai felfogásokról, de Rohan-Csermak G. az ethnikum fogalmáról és tartalmáról ír. A folyóirat részletesen ismerteti a Hässelby-ben tartott konferencia anyagát, ahol Barabás Jenő az európai ethnológia és az általános ethnológia kapcsolatáról beszélt. Megvitatásra került alulírottnak a terve egy európai néprajzi kézikönyv sorozatról. Eskeröd A. terve a néprajzi szövegek és képek dokumentációs központjának lehetőségéről, Bratanić Br. a zágrábi nemzetközi atlaszkonferenciáról ír. A magunk részéről örvendetes tényként regisztráljuk, hogy a különböző nemzetközi folyóiratok munkálataiban való részvételünk — *Fabula* (NSZK., Ortutay Gyula), *Demos* (NDK., Ortutay Gyula, Tálasi István, Kisbán Eszter, Vargyas Lajos, Gunda Béla) — ismét kitágult.

Gunda Béla

Új néprajzi professzor Finnországban

Finnországban a néprajztudománynak eddig is több egyetemi katedrája volt. Helsinkiben tárgyi néprajzi és folklorisztikai tanszék működik (mindkettőben a tanszékvezető kön kívül is még egy-egy professzori rangban szereplő tudóssal, ezen kívül asszisztensek közreműködésével), Turkuban is két egyetemi tanszék (tárgyi néprajzi, valamint folklorisztikai és vallástudományi) található. A jyväskyläi pedagógiai főiskola filozófiai kara 1964-ben hirdetett pályázatot „finn és összehasonlító népéletkutatás" tárgykörből professzori hivatalra. A két pályázó közül Vilkuna Asko nyerte el a megtisztelő helyet, a másik jelölttel, Kaukonen Toini-Inkeri asszonnyal szemben. Az észak-európai egyetemi hagyományokhoz illően a két jelölt közül három meghívott szakértő választott. A magyar néprajztudomány megbecsüléséhez számíthatjuk, hogy a helsinki folklorista professzor, Kuusi Matti, és a Stockholmban dolgozó észt etnográfus egyetemi tanár, Räni Gustav mellett Keszi-Kovács László töltötte be a szakértői tisztet. Vilkuna Askot a szakértői vélemények alapján 1966. szeptember 16-án nevezte ki Kekkonen elnök az időközben egyetemi rangra emelkedett jyväskyläi főiskola professzori székébe.

Jyväskylä nem csupán a legfiatalabb finnországi egyetem, hanem célkitűzéseit tekintve a leginkább modern (bírálói szerint olykor már amerikai ízű) is. A néprajzi tanszék feladatai között is számos olyan terület található, amit nálunk inkább a szociológia vagy a legújabbkori történelem keretében kutatnak. Az új professzor mindenképpen megfelelőnek látszik az ilyen újítások következetes végbevitelére. Vilkuna Kustaa akadémikus fiaként gyermekkora óta érdeklődhetett néprajzi kérdések iránt. Helsinki egyetemi évei során mégis először inkább finn nyelvészettel foglalkozott. Az ötvenes évek második felétől jelentkezik néprajzi érdeklődése, amelynek eredményeként négy nagyobb monográfiája és számos tanulmánya látott napvilágot. Érdeklődését részint a népi szertartások és szokásszerű hiedelmek kötötték le (erre vonatkozó főbb művei: *Das Verhalten der Finnen in „heiligen" (pyhä) Situationen — Das Begräbnistier — Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg)*, majd a finn állattartásról írott monográfiákat *(Suomalaisen karjasuojan vaiheita — Karjan kesäsuojista ja laiduntamisesta Pohjanmaalla)*, amelyekben az istállózó tartás problémáival foglalkozott. 1955-től kezdve Lundban élt, előbb mint a finn nyelv lektora, később kutatóösztöndíjasként. Svédországi tartózkodása idején kezdte el a Tornio-folyó svédországi oldalán élő finnek kutatását, amely nagyszabású szociológiai-szociálpolitikai vállalkozásban ő a néprajzi anyagfelvételt vállalta magára. E tárgykörből eddig kisebb dolgozatokat publikált. Vilkuna Asko sokat és szívesen járt külföldön. Már egyetemi hallgatóként egy évet töltött a bécsi egyetemen. Magyarországon is két ízben (1960-ban és 1961-ben) időzött. Az idén 38 éves új professzor dinamizmusától sokat várnak mind Jyväskyläban, mind egész Finnországban. Ezt a várakozást fejezi ki a pályázat kiírásában a „népélet" kifejezés is. Az eddigi tárgyi néprajzi kutatásokhoz képest is korszerűbb, a szó teljes értelmében modernebb szemléletű néprajzi munka bontakozik majd ki az új tanszéken — remélhetőleg minél előbb és minél sikeresebben. A többi finnországi egyetemen és főiskolán pedig egyre inkább arra gondolnak, hogy újabb néprajzi tanszéket állítanak fel. Úgy látszik, a népkultúra iránti érdeklődés nem csökken Észak-Európában.

Voigt Vilmos

Új könyvek és kiadványok

1966. III. negyedév

Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve.) Debrecen. 8. Szerk. Gunda Béla. 1966. 222 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok végén. Deutschsprachige Zusammenfassungen. 42,— Ft.

Ujváry Zoltán: *Antropomorf mitikus lények a magyar és az európai agrárhagyományban.* — Hirschberg Walter: *Kultúrtörténet és néptörténet.* — Paládi-Kovács Attila: *A boza kultúrtörténeti hátteréhez.* — Szabadfalvi József: *Nomád telelltetési rendszer az Alföldön.* — Kallós Zoltán: *Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál.* — Flórián Mária: *A kender feldolgozása a Zempléni hegyvidék középső részén.* — Ferenczi Imre—Ujváry Zoltán: *Népi dramatikus játékok alkalmai és típusai az Alföldön.*

A falusi vendéglátás módszerei. (Külföldi) /cikkgyűjtemény és bibliográfia/. (Összeáll. és szerk. Vilusz László. Ford. John Edéné, Hardi Róbertné, Vilusz László.) [Kiad. a] Szövetkezeti Üzemszervezési és Kereskedelemgazdasági Iroda. Bp. 1966. Belker. Kut. Int. Soksz. 128 l., illusztr.

A három özvegy miniszter. Koreai népmesék. (Vál. Voigt Vilmos). Utószó: Kriza Ildikó. Ill. Lóránt Lilla.) Bratislava — Bp. 1966. 204 l. /Népek meséi./ Csehszlovák—magyar közös kiadás.

Sik Endre: *The history of black Africa.* Bp. Akad. Kiadó. Vol. 2. (Transl.: Sándor Simon.) 1966. Acad. Press. 323 l., 11 t., 4 térk.

Bibliogr. a fejezetek végén. A magyar kiadás címe: Fekete Afrika története.

Molnár József: *Nagyréde története a feudalizmus korában.* Bp. 1966. Gondolat. 171 l., 10 t. 17,— Ft.

Fél Edit—Hofer Tamás: *Husaren, Hirten, Heilige.* [Parasztok, pásztorok, betyárok.] Menschendartstellungen in der ungarischen Volkskunst. (Übertr.: Géza Engl. [Ill.]: Gabriella Hajnal.) Bp. 1966. Corvina. 69 l., 24 t. 55,— Ft.

Fél Edit—Hofer Tamás: *Hussads, patres, paysans.* [Parasztok, pásztorok, betyárok.] La représentation de l'homme dans l'art populaire hongrois. (Trad.: Imre Kelemen. [Ill.]: Gabriella Hajnal.) Bp. 1966. Corvina. 69 l., 24 t. 55,— Ft.

Fél Edit—Hofer Tamás: *Parasztok, pásztorok, betyárok.* Emberábrázolás a magyar népművészetben. [Ill.] (Hajnal Gabriella). Bp. (1966). Corvina. 57 l., 24 t. 25,— Ft.

Fél Edit—Hofer Tamás: *Saints, soldiers, shepherds.* [Parasztok, pásztorok, betyárok.] The human figure in Hungarian folk art. (Transl.: Lili Halápy. [Ill.]: Gabriella Hajnal.) Bp. (1966). Corvina. 65 l., 24 t. 55,— Ft.

Kodály Zoltán: [Háromszázharminchárom] *333 olvasógyakorlat. Bevezető a magyar népzenébe.* Kottás-betűs kiad. 4. kiad. Bp. 1966. Zeneműkiadó. (3741). 61, [4] l. 5, — Ft.

Kodály Zoltán: *Magyar népzene.* Énekhangra, zongorára. 2. kiad. Bp. Zeneműkiadó. 3. [füz.]: 11. Elkiáltom magamat. — 12. Kocsi, szekér. — 13. Meghalok, meghalok. — 14. Virágos kenderem. — 15. Akkor szép az erdő. — 16. Asszony, asszony ki az ágyból. 1966. (2054). 14 l. 12,— Ft.

Kodály Zoltán: *Ötfokú zene.* 8. kiad. Bp. Zeneműkiadó. 1. [füz.]: 100 magyar népdal. 1966. (2809). 36 l. 5,—Ft.

Tiszán innen, Dunán túl. 150 magyar népdal. Szerk. Borsy István—Rossa Ernő. A gyűjteményt átn. Járdányi Pál. 12. kiad. Bp. 1966. Zeneműkiadó. 160 l. 5,—Ft.

Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története.* [Kiad.] (a Magyar Történelmi Társulat.) Bp. 1966. Gondolat. 299 l., illusztr. /Studium könyvek 58./ Bibliogr. 284—298. l. 23,50 Ft.

A gyöngyösi csárda. (Szerk. Zákonyi Ferenc, Átd., bőv.: Darnay-Dornyay Béla. [Közrem.] Vajkai Aurél, Csák Árpád. [Ill.] Félegyházy Gyula, Darnay-Dornyay Béla stb.) 7., bőv. kiad. [Veszprém]. 1966. 140 l. (A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa 11.) 7,—Ft.

Hollóné Hatos Kornélia: *Pest környéki kézimunka minták.* Bp. 1966. Minerva. 64 l., illusztr.

Béke és barátság. Baráti népek táncai. [Bp.] Népműv. Prop. Iroda. 5. (Szerk. Sz. Szentpál Mária. Zenei feldolg.: Sári József, Vavrinecz Béla.) 1966. Házi soksz. 99 l., 15 mell. 45,—Ft.

Timár Sándor: *Sári tustoló.* — Pesovár Ernő: *Körverbunk.* — Béres András: *Dorogi friss csárdás.* — Vadasi Tibor: *Nyírségi táncok.* (Összeáll. Sz. Szentpál Mária. [Zene:] Gerő Pál, Petró János stb.) Bp. 1966. Gondolat. 128 l., 1 mell.: 19, 16, 5 l. /Néptáncosok kiskönyvtára 36—37./ 12,50 Ft.

Borsod megye népi hagyományai. Néprajzi gyűjtők és szakkörök válogatott anyaga. Szerk. Bodgál Ferenc. Miskolc, 1966. Múz. Soksz. [Bp.] IV, 486 l., illusztr. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 4./ Bibliogr. 473—481 l. Német nyelvi összefoglalóval.

Jankó Ákos—Solymos Ede: *Bács-Kiskun megye népművészete.* Kecskemét, 1966. 29 l., 23 t. Deutschsprachige Zusammenfassung. — Summary in English.

Lajos Árpád: *Borsodi fonó.* Miskolc, 1965. 553 l., 9 t, 1 térk. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 3./

Lőrincz László: *Egy indiai mesegyűjtemény útja Belső-Ázsiában.* (A Vetal apancavimsatika tibeti és mongol változatai.) Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1966. MTA KESz soksz. 13. l.

Hoss József: *Halászat, nádtartás és táplálkozás egy nagybereki községben.* (Somogyszentpál.) Kaposvár. 1966. 48 l., illusztr. /Somogyi Múzeum [füzetei.] 8./ Deutschsprachige Zusammenfassung.

Összeállította Szél Katalin

KÖNYVSZEMLE

Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet

Budapest, 1966. Magvető. 511 oldal

Ortutay Gyula e gyűjteményes kötetbe előszó helyett, egy, a francia *Combat* számára 1961-ben írt cikkét illesztette, melynek címe: *Tudomány és politika*. S valóban e „személyes példázat" ahogy írója nevezi, kulcsot ad kezünkbe Ortutay tudományos munkássága megértéséhez. Hiszen Ortutay nemcsak a magyar népköltészet fáradhatatlan gyűjtője, kitűnő ismerője, történetének kutatója, hanem a szájhagyományban élő népköltészetnek olyan általános törvényszerűségeit tárta fel az utóbbi évtizedekben, melyek szinte forradalmasították a nemzetközi folklór-filológiát. (Gondolok itt elsősorban a *Variáns, invariáns, affinitás* című, több nyelven megjelent tanulmányára s a *Szájhagyományozás törvényszerűségei* című 1965-ben megjelent művére.) Mégis, munkásságának legjellemzőbb sajátossága az, hogy soha, életének egyetlen pillanatában sem választotta külön a népköltészetet attól a társadalomtól és e társadalom valóságos problémáitól, mely e költészetet létrehozta.

Keresték, sejtették ezt az összefüggést azok az elődök is, akikről e könyv jelentős része szól, de talán egyik sem látta olyan tisztán, mint Ortutay, aki számára költészet és társadalom elválaszthatatlan egységet alkot, s aki a legnehezebb időkben sem tudott beletörődni abba a ténybe, hogy ennek az esztétikailag oly magasrendű művészetnek létrehozóit és fenntartóit évszázadok embertelensége emberhez nem méltó életre kárhoztatta. Ezért is tért mindig vissza azokhoz az elődökhöz, akik e kérdést hasonló élességgel vetették fel, így a XVIII. század nagy úttörőihez, Tessedik Sámuelhez és Berzeviczy Gergelyhez, akik a nép gazdasági és társadalmi felemelésének, kiművelésének szentelték életüket. S amit Ortutay Tessedikről ír, azt éppolyan joggal róla is elmondhatnók: „Tessedik a maga tapasztalatai alapján, könyveiben s egész életvitelében amellett volt, hogy népünket fel kell emelnünk magasabb műveltségi szintre, életét meg kell jobbítanunk, társadalmi és gazdasági elmaradottságán segítenünk kell." (21 l.) — Berzeviczyről így ír: „Említettük, hogy Berzeviczy szemléletében a parasztkérdés nem holmi néprajzias külsőségek ábrázolása volt, érdeklődése egyenesen a paraszti lét középponti kérdései felé fordult. . . a valóság megszállottja volt." (35—36 l.).

A „valóság megszállottjának" nevezhetjük Ortutayt is s ez különösen világosan tűnik ki e gyűjteményes kötetből. Miről szólnak e tanulmányok, előadások? Elsősorban azokról a névtelen tömegekről, melyek a népköltészetet létrehozták. Szólnak azokról a tudósokról, akik e költészetet följegyezték, megmentették a feledéstől, tanulmányozták. Szólnak magáról e költészetről, formájáról és tartalmáról, nemzeti és nemzetközi vonásairól. S végül, e tanulmányokon keresztül a szerző portréja is kirajzolódik. Éppen ezért nem a könyv eredeti csoportosítása szerint említünk itt néhányat, hanem időrendbe állítjuk őket; mert így egyszerre kapunk képet a szerző tudományos érdeklődésének alakulásáról, továbbá három évtized néprajztudományának fő irányairól, s mindezeken túl a magyar parasztság életének sorsdöntő változásáról is.

A legrégibb tanulmányok, cikkek, az 1930-as évek derekára vezetnek vissza, mikor a fiatal egyetemi hallgató első ízben találkozik a háború előtti paraszti élet komor valóságával. E periódusból származik például a *Kalendáriumolvasó magyarok*, és a *Népmesegyűjtés közben* című tanulmány. A kérdések, melyeket itt felvet, később is mindig újra visszatérnek műveiben: ilyenek például a paraszti művelődés helyzete, a szájhagyományban élő költészet megjelenési formája és funkciója. „Bizonyos szégyenkezéssel gondolhatunk tehát arra az irodalomra, melyet a város nyújtott a parasztságnak" — írja 1936-ban *(Kalendáriumolvasó magyarok.)* „Amíg parasztságunk a magyar történetnek és kultúrának számtalan emlékét őrizte meg magasrendű és művészi formában népdalaiban, meséiben, ünneplő szokásaiban, addig városi kultúránk a naptáraknak és városi ponyváknak nagyobbára selejtes termékeivel árasztotta el a falut . . . Ma, a paraszti kultúrának nagy átalakulása idején, el nem hanyagolható figyelmeztetés és tanúság rejlik naptáraink történetében. Parasztságunk társadalmilag is, kulturálisan is nagy forduló

előtt áll. Ebben az átalakulásban végre valóban segítségére kell sietnünk. . ." (290 l.) Íme: egy életpálya tudatos célkitűzése, melyhez ORTUTAY mindig hű maradt.

Ennek a korszaknak könyvismertetései, kritikái mutatják azt is, hogyan keresett ORTUTAY társakat harcához, hogyan kereste a magyar írók, tudósok között azokat, akiknek hasonló célkitűzése volt s akik szintén a magyar parasztság gazdasági, társadalmi, kulturális felemelésének módjait, lehetőségeit kutatták. (ILLYÉS Gyula: *Puszták népe*, ismertetés az Apolló III. évfolyamában, 1936. — *Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza.* 1935.)

A negyvenes években tudományos kutatómódszere finomul, egyre határozottabb körvonalakat nyer. (*Mese és társadalom*, 1938—40; *A mesemondó Fedics Mihály*, 1939). Jellemző erre a periódusra a tudománytörténeti érdeklődés is; a haladó gondolkodású elődök munkájából nyer bátorítást abban a korban, amikor a jelen problémáiról egyre nehezebb nyíltan írni. (*Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely*, 1941; *Kriza János, Ipolyi Arnold, A két Hunfalvy, Jankó János, Katona Lajos*, 1942; *Magyar Kutatók a „primitív" népek között.* 1943). S végül e korszakot mintegy lezárja a felejthetetlen barát, RADNÓTI Miklós által fordított néger mesekötethez írt utószó (*Néger mesék*): megjelenésének baljós dátuma: 1944.

A háború utáni tanulmányokból, rádióelőadásokból — már a címek puszta felsorolása nyomán is — kitűnik: új korszak kezdődött a folklórtudományban is, amelyre jellemző, hogy a háború alatt lezárt sorompók ismét kinyíltak. Különösen jelentősnek tűnik, hogy ismét alkalom nyílik a kelet-európai népek népköltészetének fordítására, tanulmányozására, — tovább lehet haladni azon az úton, amelyre valaha BARTÓK Béla lépett. (*Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában*, 1955. — *Zrínyi énekek*, 1956. — *Román népballadák és népdalok*, 1961.) S a szomszéd népek népköltészetének felfedezése mellett alkalom nyílik arra is, hogy az egész Európa, sőt a világ népköltészetét, különösen mesekincsét is megismerje a magyar olvasó. Népmese sorozatok indulnak s ORTUTAY, aki — nyugodtan mondhatjuk — e sorozatok legfőbb ösztönzője, maga is különös kedvvel ír e kötetekhez magyarázó sorokat, hogy a magyar olvasók számára a tájékozódást megkönnyítse, őket ismeretlen világok felé vezesse. (*A francia népdal*, 1956. — *A Grimm-mesék.* 1959. — *Szicíliai népmesék*, 1965. — *Japán népmesék*, 1965. — *Mesélő világ*, Magyar Nemzet, 1965.)

Jelentős marad e korszakban is ORTUTAY kritikai tevékenysége. Nem csupán a szűkebb értelemben vett néprajzi irodalmat kíséri figyelemmel, hanem finoman elemez csaknem minden, a paraszti élettel foglalkozó új könyvet, életrajzot. (DARVAS József: *A legnagyobb magyar falu*, 1964; DOBI István: *Vallomás és történelem*, 1962.)

Az e korszakban írt tanulmányokból, előadásokból, kritikákból már egészen másfajta kép tárul felénk: a felfelé haladó falu bizakodó képe. S megemlékezik azokról a harcostársakról is, akik már nem érhették meg ezt az új korszakot, de munkájuk továbbra is ösztönző példa maradt. (BARTÓK Béla, 1961. — HONTI János, 1955.)

A *Halhatatlan népköltészet* ilyen módon rendkívül becses dokumentum; jó hogy együtt, összegyűjtve olvashatjuk ezeket az eddig nehezen fellelhető, vagy magyar nyelven meg sem jelent tanulmányokat. Hiteles kortörténeti dokumentum azokról az évtizedekről, amikor a magyar parasztság történelmének egyik legjelentősebb szakaszát élte át, mikor népünk sorsa szemünk láttára alakult át. S egyben hiteles portrét ad ORTUTAY Gyuláról, a tudósról és a politikusról; számos olyan tudományos megállapítás körvonalai bontakoznak ki e rövidebb tanulmányokból, melyeket később könyveiben fejtett ki bővebben s ezekből a népköltészet tanulmányozásának jelentős, új, külföldön is „magyarnak" nevezett irányát alakította ki. Hadd zárjuk ezt az ismertetést ORTUTAY szavaival: „Az alkotó népet nem elvont közösségnek tekintettem, mint annyi néprajzi, folklór mű, mint annyi szociológiai munka, a népköltészet sem ritmus és motívumképletek sorozata számomra. Ezért úgy érzem, a mi filológiai fogalmainknak csak akkor van értelmük, ha a történeti és társadalmi folyamatokban konkrét, valóságos funkciójuk van." (10. oldal). Ez ORTUTAY tudományos hitvallása; erről tanúskodik a *Halhatatlan népköltészet* minden tanulmánya.

DÖMÖTÖR TEKLA

Унгвицкая, М. А. Хакасская бытовая сказка

Хакасский научноисследовательский институт языка, литературы и истории. Абакан 1966 г. 71 стр.

(Ungvickaja, M. A.: A hakasz realisztikus mese. Hakasz Tudományos Kutatóintézet. Abakan 1966. 71 l.)

E kis füzet célja, hogy „megismertesse olvasóját a hakasz realisztikus mese műfajával eszmei-művészi sajátosságainak gazdagságával" (3. l.). „Realisztikus mesén" (a szerző az orosz бытовая сказка terminológiával él) mindazokat a szövegeket érti, amelyek a humor, vagy a szatíra eszközével ábrázolnak társadalmi konfliktusokat. Eszmei, szemlélet- és ábrázolásmódbeli egység tehát az, amelyet önálló műfajjá, resp. válfajjá szerveződésének útján kíván végig követni a szerző; tanulmánya így általános folklór-történeti érdeklődést kelt. Azok az alkotások, amelyeket elemzései során megvizsgált, a nemzetközi tipológia rendszerében a próza-epika legkülönfélébb válfajaihoz tartoznak — az állatmesétől az anekdótáig (Pl. AaTh 155, 465, 613, 875, 921, 1381, 1535, 1560, 1641 stb.). A mese műfaji evolúciójának általános útja indokolja Ungvickaja első pillantásra talán eklekticizmusnak, nem pontos elhatárolásúnak tűnő vizsgálati anyag szelekcióját. Számos nemzeti folklórban kimutatható a meseválfajok szatírikus társadalombírálatának előtérbe nyomulása egészen odáig, hogy e tendencia már szüzsé szervező potenciával lép fel; régi típusokat teljes mértékben transzformál, s végül önálló műfaj kibontakozásába torkollik. Eljutott-e idáig a hakasz (nálunk ismertebb nevén: abakáni török, vagy minuszinszki tatár) mese fejlődése? Szerzőnk, a szociális bázis kialakulására történt hivatkozással rámutat arra, hogy a mese evolúciója itt döntő fordulathoz érkezett, elhatározó ösztönzést merített az orosz folklórral való megismerkedésből. A XVIII. századtól kezdődően a hakasz mesemondók (akik egyszersmind a nagyszerű hőséposz előadói-alkotói is!) átveszik a fejlett társadalmi szatírájú orosz novella- vagy kalandmesét: ez a kölcsönzés volt az első lépés a hakasz folklór szóban forgó műfajának önállósodása útján. Csaknem párhuzamosan evvel, és ettől támogatva erőteljes a belső fejlődés analóg folyama: „valódi" és novellamesének, mint forrásnak transzformációja az új társadalmi feladatok demokratikus értelmezésének kifejezésére — egyelőre még e válfajok keretei közt. E transzformáció során „hibrid mesék" keletkeznek; amelyekben még többé-kevésbé jelen van a régi valódi- vagy mitikus mesei fantasztika, és annak kellékei. Ezek a „hibrid" alkotások a hakasz mesekincs önálló válfaját képezik; specifikus alakulat — következteti Ungvickaja. Ez az a fejlődési fok, amelyre a hakasz realisztikus mese eljutott. Ezt a tematikai és szemléleti fejlődésrajzot szerencsésen egészíti ki szerzőnk az új műfaj poétikai sajátosságainak elemzésével; a hősepika és mese poétikával történt összehasonlítás útján.

István Márton

Erdélyi István: Avar művészet

Corvina Kiadó, Budapest 1966. 63 oldal, 60 kép, ebből 9 színes

A szerző könyvének célja az avar művészet gyökereit, összetevőit és sajátosságait jellemezni, a teljesség igényére való törekvésről eleve lemondva a kötet terjedelme miatt.

A bevezetésben elmondja a szerző, hogy az avar művészetről nagyobb tanulmány vagy könyv eddig nem jelent meg. Máig vitatott az avarok származása, eredete, történetüket is csak nagyobb vonásokban ismerjük az írásos források hézagos volta miatt. A döntő ok az, hogy alig ismeretes azoknak a művészeti központoknak a helye és emlékeik, melyek erősen hatottak az avarok művészetére. De a leletek szépsége megérdemli, hogy közreadják képekben és írásban a Kárpát-medence területén talált több tízezer tárgy közül a legszebb darabokat. Ezek bemutatásával a szerző közelebb hozza az olvasót a népvándorlás korának művészeti emlékeihez.

Az „Eurázsiai lovasnomád művészet" c. fejezetben a szerző, ellentétben a többi kutatóval — akik *iparművészetként* jellemzik a nomád művészetet — mindenkor az anyagi és szellemi kultúrát át meg átszövő teljes művészetként fogadja el azt, alátámasztva a múlt században, vagy a század elején ezekről a területekről gyűjtött néprajzi adatokkal és így a ma holtnak tűnő remekművek és szokványos használati tárgyak egyaránt megelevenednek előttünk, szinte hallani véljük a hímző és fonó asszonyok énekét az ősök hőstetteiről és a pusztán ornamentikának tűnő vonalak beszélni kezdenek. Nincs olyan díszített felület, inda- vagy levélmotívum — nem is beszélve az állat — és emberalakokról — melynek ne lett volna különleges jelentősége készítői és viselői számára egyaránt. Az ácsok, fafaragók, nyergesmesterek munkái, romlandó anyaguk

miatt elpusztultak, csak az ötvösök és kovácsok munkái maradtak meg napjainkig a föld mélyében. Fő súly ezekre az emlékekre helyeződik, de a szerző a viseleteket is bemutatja korabeli ábrázolások segítségével. Ha a régi nomád művészetet akarjuk megismerni, akkor lényegében a fenti okok miatt az ékszerek, fém- és csonteszközök, lószerszámveretek tanulságaira vagyunk utalva. A veretek motívumai, hitük szerint, védték az övek viselőit, gyermekeket a betegségtől, egyes jelképek a harcosok erejét voltak hivatva megsokszorozni, mások a lovaknak adtak szárnyakat, de ugyanakkor az övek, süvegek tisztséget, rangot is jeleztek.

A történeti fejezetben az avarok eredetéről van szó. Itt több kiváló tudósunk elméletét ismerteti a szerző, összegezve a származtatási hipotéziseket, amelyek betekintést adnak a Kárpát-medencében élt avarság eredetének, kialakulásának bonyolult folyamatába. A meg nem oldott történeti kérdések megnehezítik, sok esetben lehetetlenné teszik a művészeti komponensek meghatározását. Elmondható, hogy az avarság története az írásos források tükrében nézve, megszakítás nélküli háborúk és hadjáratok sorozatából állt, főleg az itt élt avarság történetének első és utolsó századaiban. Életük, történelmük, két születő európai nagyhatalom, a bizánci és a frank birodalom között játszódott le, későbbiekben pedig, politikai bukásuktól a magyar honfoglalásig a karoling, bolgár és morva állam osztozott országuk nagy részén. E résznél idézi a szerző a bizánci forrást: „Hajukat hosszan lelógó varkocsban hordják, melyet szalagok fonnak át, viseletük egyébként a többi hunokéhoz hasonló". Megismerjük tartózkodási helyeiket, milyen nomád törzseket olvasztottak be soraikba, kapcsolataikat a szlávokkal, háborúskodásukat a gepidákkal, a Duna—Tisza-közének és a Tiszántúlnak elfoglalását, a Dunántúl birtokbavételét a longobárdokkal történt szerződéskötés alapján. A bolgár kánság megalakulásáig nem volt szinte olyan év, melyben avar hadak ne pusztították volna Bizánc balkáni birtokait.

Az avarok bukásának oka a belviszály és a frank hódítás volt, ez utóbbi végkép megpecsételte sorsukat. Lassan felőrlődtek, majd beolvadtak a helyi népek soraiba és a honfoglaló magyarságba. Két és fél évszázadon át voltak a Kárpát-medence majdnem egész térségének urai.

Erdélyi István a harmadik fejezetben az avar művészet kérdéseivel foglalkozik, kizárólag a földből előkerült leletek alapján. Legjellegzetesebb ruhadarabja az avar harcosnak a fémveretes öv volt, díszes volt lovaik szerszámja is. E korban az öv a hatalom jelzője, anyagának — bronz, ezüst, arany — volta jelezte a társadalmi hovatartozást. A hosszú hajfonatot később is megtaláljuk náluk, bizonyítják a préselt bronzlemezekből készített indás hajfonatszorítók, melyek a VIII. sz.-ig lehettek divatban. A viselet hagyományos elemeit legtovább a nők őrizték meg, egyik legértékesebb darabja ennek a cibakházi fejedelemasszony préselt, levél alakú aranylemezekből készített fejéke, melynek altáji párhuzamaira László Gyula mutatott rá. De ugyanígy beszélhetünk az üvegbetétes ruhakapocs párokról, melyek kinyílt virágokhoz hasonlítanak. A korai avarkor ötvösei közül többnek a sírját és eszközeit sikerült megtalálni. Az ötvösök préselt és trébelt fémvereteket készítettek uraik számára. A késő avarkorból nem ismerünk ötvössírokat. Az övek szerkezete a hunkorban kialakult ázsiai nomád típusú övekre nyúlik vissza. Hatást gyakorolt a Kárpát-medencébe bevándorolt avarok művészetére a környező, illetve részben beolvadt népek művészete, többek között a germán törzseké. A koraavarkori művészet legszebb darabjait a fejedelmi és törzsfői sírokból származó tárgyak képviselik. Feltételezhető, hogy volt egy kagáni ötvösműhely is.

Ami a stíluskorszakokat illeti, két nagy kort szokás megkülönböztetni, a kettő között időben, de nem genetikusan, átmeneti korszak vehető fel a VII. sz. vége táján. Az új viseleti darabok új uralkodó réteg feltűnését jelentették.

A bemutatott emlékanyag jobb megértéséhez kapcsolódik a tárgyak készítésmódjának leírása. A díszítésről szóló részben elmondja a szerző, hogy az öntött veretek egyik legjellegzetesebb motívuma a guggoló griff alakja. Ismerteti egyes veretek motívumainak keleti párhuzamait is. Az emberábrázolások ritkán, de annál hangsúlyozottabban jelennek meg.

Végezetül a kovácsmesterek művészi munkáiról olvashatunk, majd a fazekasmesterek szebb edényeiről. Összefoglalóan megállapítható, hogy az avarkori művészetnek igen sok szála, összetevője volt. E könyvnek nem az volt a feladata, hogy művészetük minden oldalát bemutassa és kellően jellemezze, hanem az, hogy a leletek szépségével elérje ezt a célt, hogy fogalmat kapjunk az avar művészetről. Ennek a célnak maradéktalanul eleget is tesz.

Külön dícséret illeti a szerzőt az időrendi áttekintésért és a jól sikerült szövegközti képekért. Jó a motívumok szerinti táblaelrendezés is, mert így egy-egy motívumon belül több változatot ismerhetünk meg. Vita tárgyának alapjául szolgálhat, hogy a háttérként alkalmazott anyag textúrájával a fotoművész a tárgyak léptékét kívánta jelezni, de nem mindenütt szerencsés ez a megoldás szerintünk, sőt legtöbb helyen a tárgyak rovására megy, zavaróan hat, így pl. a 3., 15., 26., 33., 36. képek esetében, egészen rossz a 45., 47., 57. képeknél. A színes képeket örömmel üdvözöljük, mert a fotoművész jól eltalálta a tárgyakhoz jól illő háttér színét, kellően érvényesülnek a tárgyak. A képekről még annyit: nem érik el azt a nívót, mint a pár évvel ezelőtti kiadványok képanyagai. Meglátásunk szerint a felvételek jók, a hiba a kivitelezésnél, a nyomásnál van.

Bán Elek

Szigetvári Emlékkönyv

Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerkesztette: Ruzsás Lajos (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1966")

Budapest 1966. Akadémiai Kiadó

A tanulmánykötet *Zrínyi Miklós* hősi helytállásának és a fontos végvár veszésének történetével, következményeivel és visszhangjával foglalkozik. A magyar, török, osztrák és cseh társszerzők egybehangolt tanulmányai olyan újszerű ismeretanyagot tesznek közzé, mely nemcsak a dél-dunántúli magyar nép történetét világítja meg új fénnyel, hanem több ponton érint néprajzi témákat is. Benda Kálmán a szigetvári hős ellentmondásosan megítélt személyével foglalkozik; mint lett a dalmát-horvát főnemesi család tagjából magyar zászlósúr, aki öntudatosan és felelősségét felismerve vállalja a meggyengült, anyagilag csődbejutott királyi hatalom elhanyagolt feladatát, a végvidék védelmét. Ismeri Szigetvár jelentőségét, ezért zárkózik be falai közé, holott, mint dunántúli főkapitánynak helye a Győr mellett táborozó királyi sereg élén lett volna. Bende Lajos a hadvezetés szigorú logikájával veti egybe az egymással gyakran ellentmondó forrásokat és írja meg a hősi ostrom naplószerű történetét. Reuter Camilló a törökkor emlékét mutatja be a baranyai helynevekben. E szerényen összefogott adattár felhívja a figyelmet arra, hogy történeti mondakutatásunk előtt még vannak lehetőségek Baranyában is. A közölt helynevekhez — erről magam is meggyőződtem — nemegyszer, ha töredékesen is, mondák kapcsolódnak. Például a szászvári Recsef-horgost a hagyomány az ott megölt Recsef nevű török vezérről nevezte el. Recsef nevű törökről Tinódi is megemlékezik a nem messze levő Kozárnál esett viadal históriás énekében. Sziget elestével megnyílt a Dél-Dunántúl a török előtt. Az adózó nép pusztulásának mértékét az összeírások egybevetése mutatja. A baranyára vonatkozó eddig ismeretlen sztambuli török deftereket Káldy-Nagy Gyula, Mérey Klára Somogy megye pusztulását a magyar adóösszeírások segítségével mutatja be. Ruzsás Lajos a délkelet-dunántúli mezővárosok és a magyar polgárság kialakulásának biztató kezdeteiről, valamint Sziget elveszésével e felívelés csakhamar történt megtöréséről, az önálló magyar mezővárosi polgári fejlődés pusztulásáról számol be. Ebben az országrészben a XVI. századra, a különféle jogállású, több-kevesebb szabadsággal rendelkező mezőváros-jellegű települést találunk, mely anyagi, jogi és szellemi felemelkedését a bortermelésének, a bor-, valamint marhakereskedelmének köszönheti elsősorban. Különösen Tolna és Kálmáncsehi kereskedői voltak ismertek messze e terület határain túl is. A török megszállás első évtizedeiben még növekedett és bővült is e mezővárosok közvetítő szerepköre, anyagi és szellemi függetlensége. Nem véletlen, hogy a reformáció hazai kivirágzásában oroszlánrészük volt. Nyilvános hitviták színterei, magasabb iskoláknak, hittudományi főiskoláknak adnak hajlékot és itt működtek Sztárai Mihály, Szegedi Kis István, Skaricza Máté és mások a legismertebbek közül. Sziget veszésével megváltoznak a kereskedelmi útvonalak és csakhamar seregestül özönlenek be a török megszállta területre a török kormányzattól támogatott és kiváltságosított balkáni kereskedők, adóbérlők, martalócok, szőlőművesek és mesteremberek. Ezek lassan nemcsak a megélhetési forrásukból, hanem lakóhelyükről is kiszorítják a polgárosulás útján alig csak megindult magyarságot. (Tulajdonképpen történeti folyamatában mutatja be azt az etnikai és kulturális balkáni hatást, melynek tárgyi emlékét néprajzi módszerekkel a vörösbor esetében mutattuk be.) Az osztrák Georg Wagner Miksa császár szégyenteljesen tétlen és részvétlen és minden eredmény nélkül feloszlott győri táborozásáról ír tanulmányt, publikálva magának a tanácstalan császárnak a naplófeljegyzéseit is. Igaz, hogy sokminden közrejátszott abban, hogy e hatalmas sereg mozdulatlanul és gyáván nézte végig Sziget ellenállását és bukását, de e magatartás fő indítéka az volt, hogy a császári sereg presztizsét a törökkel szemben, nyílt harcban csak akkor szabad kockáztatni, ha Bécsről és az örökös tartományok közvetlen veszélyeztetettségéről van szó. E stratégiai és egyben politikai felfogás tette hazánkat Sziget bukása után az „állóharc" színterévé és eredményezte az osztrák udvarral szemben oly gyakorta rebellis magyarság pótolhatatlan vérveszteségét és gyengülését. Horaček Cyril a cseh tartományok kénytelen-kelletlen részvételét és ennek az okait elemzi, s bemutatja a török háborúk gazdasági hatását a cseh gazdasági és társadalmi fejlődésre. Waczulik Margit Szigetvár 1566-os ostromának hazai és külföldi egykorú történelmi irodalmát tárgyalja. Ezzel bemutatja azt az ismeretanyagot, illetve hírközlést, mely főként a horvát népi epika sokszor megénekelt magját alkotta, ill. alkothatta. Zrínyi Miklós, a költő valószínű az így már folklorizált hagyományanyagból is merített eposza megírásánál. Tóth István a szigeti hős alakját követi végig a magyar szépirodalomban a névtelen deák Szigetvár veszéséről írt históriás énekétől Szántó György néhány évvel ezelőtt írt ifjúsági regényéig. Cennerné Wilhemb Gizella a Zrínyi család törökellenes harcainak XVI. és XVII. századi ábrázolásait gyűjtötte össze. Sonkoly István Zrínyi Miklósról szóló, vagy alakjával kapcsolatos zeneirodalmat tekinti át. A gyűjteményes kötet Babics Andrásné Zrínyi-bibliografiájával záródik. Ruzsás Lajos, a kötet szerkesztője német nyelven is összefoglalja a munka legfőbb kérdéseit rámutatva arra

hogy a török hatalom katonai ereje ha nem is Szigetváron, de Szigetvárnál megtört. Itt halt meg a török fénykor utolsó nagy alakja, II. Szolimán, s itt veszett el az „elitgárda" a janicsárság több mint fele. Ezután a janicsárság szervezete is átalakult és megszűnt korábbi nagy fölénye a nyugati ellenfelekkel szemben. A törökellenes harc igazi súlyát pedig a hadszíntér népe viselte, s nem más, nem a német Dél-kelet, ahogy ezt egyes történészek állítják. Legvégül kiemeljük e kötet egyik nagy értékét: lapjain helyt kapott az egykori nagy ellenfél, a török történetírásának Szigetvárral foglalkozó legújabb eredményei is. Gökbilgin Tayyib Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményeiről írt tanulmányt, melyből kitűnik az is, hogy milyen gazdag történeti irodalma van náluk a magyarországi harcoknak.

Andrásfalvy Bertalan

A magyar néprajzi múzeológia válogatott bibliográfiája, 1955—1965

Összeállította: Korompainé Szalacsi Rácz Mária. Debrecen, 1966. 40 l. Soksz. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának kiadása

Bevezetőjében azt kéri az összeállító, bibliográfiájának használói tudassák vele, igénylik-e a korábbi évek összegyűjtését a mostani vagy módosított formában; milyen észrevételeik, javaslataik vannak kiadványával kapcsolatban?

A korábbi éveket illetően érthetetlen ez a kérdésfölvetés, hiszen Sándor István és munkatársainak gyűjteménye (*A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954*. Bp. 1965.) fölöslegessé teszi a hasonló földolgozást. A mostani kiadványt is inkább úgy fognánk föl, mint *ideiglenes*, *áthidaló segédeszközt*, amíg a néprajzi bibliográfia következő kötete — reméljük, nemsokára — kezünkben lehet. Éppen ezért kár, hogy Korompainé *néprajzi irodalom* helyett a *néprajzi múzeológia* irodalmára korlátozta válogatása körét, annál inkább, mert ez körülhatárolatlan, sőt *körülhatárolhatatlan* fogalom. Hiszen az itt fölsoroltaknak a kétszeresét ideírhatnánk, amelyek ugyanolyan joggal tartoznak a néprajzi múzeológia tárgykörébe, mint a szereplők. Vajon miért nem néprajzi múzeológia az állattartás köréből Bálint Sándor tanulmánya a szegedi galambászatról? Tárkány Szűcs Ernőé a jószágjegyekről? A földművelés köréből Tálasi Istvánnak az arató műveletekről szóló munkája? Börcsök Vincének a szőlő fölhasználásáról írt tanulmánya miért nem kapott helyet a táplálkozás címszó alatt? A vízimalmokról szóló több tétel közt miért nincs ott Takács Lajos történeti közlése? S folytathatnám a sort.

Persze, némi haszna így is van az összeállításnak. Leginkább talán az egyes múzeumok anyagáról, munkájáról szóló II. rész tanulságos. Kár azonban, hogy itt is, mint a tematikus fejezetekben is, az anyagközlés rendje a szerzői, ezen belül a cím kezdőbetűjét követi. Hasztalan hadakozom ez ellen, úgy látszik, ez a mechanikus „rend" (valójában rendetlenség) még mindig bitorolja bibliográfiáinkban az egyedül logikus és funkcionális *időrend* helyét. *Névmutató* viszont, mely így is szükséges lenne, *nincs*. Így adódik, hogy pl. Katona Imre kubikos-tanulmányai összevissza következnek (a címük kezdőbetűjének rendjében!), s az időben első dolgozata kerül legvégére! Napilapok címfölvételében a sorszám helyett többre mennénk a keltezéssel (pl. 8. l.). Ha a tételek számozva lennének, elkerülhetnénk az ismétléseket (pl. Tóth János írásának kétszeri fölvételét: 8, 21). Csúnya és fölösleges is a háromelemű nevekben (asszonynevek esetében a férj nevének rövidítése pl. Csilléry Klára, K., s hasonlók) az első hátravetése! Azért van a rendszó (többnyire a vezetéknév) kiemelése csupa nagy betűkkel, hogy a nyelvünkben meghonosodott sorrendben közölhessük őket (Cs. Sebestyén Károly, H. Fekete Péter stb.). A bevezetésben említett *Népünk és Nyelvünk* a negyvenes években megszűnt; mai utódának (a kolozsvári *Nép és Nyelv* után) helyes neve: *Néprajz és Nyelvtudomány*.

Mindezek után mit mondjunk? Hasznos lenne, ha Korompainé a jövőben — lehetőleg *évente* — összeállítaná, s a debreceni egyetemi könyvtár (ha lehet, szebb technikával) kiadná a néprajzi irodalom kurrens bibliográfiáját és repertóriumát. A viszonylag *teljeset*, mert a válogatás szempontjai bizonytalanok lévén, a munka egész értelmét veszélyeztetik. Amarra viszont *nagy szükség lenne*, s debreceni specifikummá, hagyománnyá is válhatnék.

Péter László

A magyar népköltészet

Írta Dömötör Tekla, Katona Imre, Ortutay Gyula, Voigt Vilmos. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 312 l. (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.) Soksz. egyetemi jegyzet.

Egyetemi jegyzet néprajzból, folklorisztikából — nem régi műfaja szaktudományainknak. Tudtommal a fölszabadulás után, a negyvenes évek végén kezdtek sokszorosított jegyzetek

megjelengetni. Népköltészetről Ortutay Gyulának, Dégh Lindának, Katona Imrének jegyzetei láttak napvilágot. A mostani, amely hosszabb szünet után hézagot tölt be, az eddig legterjedelmesebb, s egyben közös vállalkozás. *Építhetett a szerzők régebbi egyetemi előadásainak tapasztalataira, tartalmát illetően tehát kellően kiérlelt, egyben magában foglalhatja a legfrissebb hazai és külföldi kutatások eredményeit is.* A legifjabb szerző, Voigt Vilmos, mondanivalójának leszűrtsége helyett éppen kritikai magatartásával, probléma-fölvetéseivel válik szerzőtársaihoz méltóvá.

A terjedelemből 85 lap példatár. Ettől ma már tehermentesíteni lehetett volna ezt a jegyzetet, hiszen a *Magyar Klasszikusok* és a *Magyar Parnasszus* sorozat kiadványai, hogy szép számú más népköltészeti gyűjteményt ezúttal ne is említsek, eléggé hozzáférhetők. Az itteni válogatás különben sem elegendő sem néprajz, sem magyar szakos hallgatóink számára, annál kevésbé, hiszen a példatár bevallottan félmunkát végez: bevezetője az első három fejezet szemelvényeit teljesen, két másik fejezetének példáit illetően pedig jórészben így is *a szakirodalomhoz utasítja* a jegyzet használóját.

Levonandó a terjedelemből még további 29 lap is: ennyi ugyanis a fejezethez egyenként csatolt bibliográfia (jegyzetek, irodalom). Ebben is sok az átfödés, azonosság, még egyazon fejezet végén is. *A jegyzet használója többre ment volna, ha a kötet végén együttesen kapja a népköltészeti irodalom szakok szerint csoportosított, válogatott bibliográfiáját.*

Mindez arra vall, hogy ennek a kötetnek nem ártott volna további szerkesztés. Pl. majd minden szerző másként adja meg jegyzeteit; egyik alcímekkel tagolja — igen helyesen — mondandóját, másik egyvégtében közli. A tartalmában kiérlelt jegyzet külső megjelenését illetően, sajnos, eléggé *formátlan*, s ez ebben a műfajban nem közömbös. Hiába adunk legkorszerűbb ismereteket, ha ezek a nehézkes fogalmazás, a következetlen fölépítés, *a didaktikai szempontból hátrányos előadási mód* miatt csak erőpazarlással, fáradságosan ragadnak meg hallgatóink agyában. Nem ártott volna bizony egy kis stiláris átfésülés sem. Vérzik a szívem a nyelvi vétségek, modorosságok s az újabban terjedő idegen szakszók láttán. Itt van pl. egy szükségtelen műszó, a *szinkretikus* (23, 30, 156) egység (másutt *szinkretisztikus:* 44). Amellett, hogy fölösleges; hogy meggondolatlan, kétféle használata miatt is zavart keltő; még nem is szabatos. Hiszen a folklór ősi egysége nem *szinkretikus* (azaz nem különféle műfajok *összeolvadása útján* létrejött egység), hanem ellenkezőleg: még *tagolatlan* (ezzel a szóval jellemzi helyesen a jegyzet a 122. lapon), vagy ha tetszik *differenciálatlan* (így az 58. lapon). S minek *epiko-lírai* balokról beszélni *epikus-lírai*, sőt *epikus lírai* helyett? S miért az ilyen magyartalan, egyszersmind érthetetlen fogalmazás is: „Más mesék mintegy e mesei műfajok népszerűségét kihasználva *annak álorcában* jelennek meg, parodizálják és egyszerre helyettesítik *azokat.*" (112). *Annak álorcában?* Lehet, hogy *álarcában* vagy *álorcájában* akart lenni, ez csak elírás. De mit értsünk azon: *annak?* A távolra mutató birtokos névmás a *más mesékre* utal — ám akkor *azoknak* kellene lennie. Vagy *e mesei műfajok* álorcájáról lenne szó? Ekkor viszont *ezeknek* kellene állania itt. S *kik* helyettesítenek *kiket?*

Ilyen példákat még idézhetnék. Ha kinyitom a jegyzetet, a szövegképből megmondom, ki írta, annyira jellemző szerzőjére a laponként olykor többször is leírt, jobbára fölösleges, esetleg egy *vagy, és, meg* kötőszóval változatosan pótolható *illetve, ill.* szó.

Ezek a szerkesztésbeli és stiláris szeplők persze nem ronthatják le a jegyzet kétségtelen tartalmi értékeit. A legkiérleltebb mindjárt az első fejezet, *a népköltészeti kutatás története* (Ortutay, Katona). *Ismert érdeme ennek az áttekintésnek a társadalomtörténeti nézőpont, a népismeret fejlődésének a hazai társadalom- és művelődéstörténetbe való beágyazása.* Még arányait tekintve is keveseljük azonban a fölszabadulás utáni két évtized másfél lapra zsugorodott vázlatát. *A népköltészet általános problémái* (Katona Imre) didaktikusan is jól fölépített, *logikus előadásmódú* fejezet. Talán a változatképződés jellemzésében helyesen dialektikusnak fölfogott hatóerők egyikét nem a korábbi formához való *visszatérés*, mint inkább a *ragaszkodás* tendenciájának nevezném (30), hasonló érveléssel, mint az imént a *szinkretikus*sal szemben a *tagolatlan* pártját fogtam. Ismét hangsúlyozom, hogy a *verzióra*, melynek meghatározása Katona Imre szerint is nagyon nehéz (31) nincs szükség tudományunkban, még fikcióként sem. A *hősepikáról* Voigt Vilmos figyelemre méltó óvatossággal, hogy ne mondjam: szkepszissel beszél. Csupa föltételes mód, csupa *mintha*, csupa kétely, majdhogynem *ignorabimus*. Szűrőjén analógiák, nyelvi eredmények, töredékek mind-mind áthullanak, s végül semmi sem marad meg a hősepikából, csak a föltevés: *mégis lehetett* nekünk is hősepikánk (46, 52). Szerzőtársai hívőbbek (76, 126). S ha nem is föltétlenül megkövetelendő a szerzők azonos nézete, meggondolandó, hogy egyetemi jegyzetben akár ilyen árnyalatnyi különbségek is nem zavarók-e? Talán itt is a szerkesztés simítása, vagy éppenséggel az eltérésekre tudatosan ráirányított figyelem (utalás) jelentett volna megoldást.

A hősepika után talán jobban következhetett volna *monda* (Dömötör Tekla). Annál inkább, hiszen kiindulópontja hasonló. Igaz, a *balladáról* szólva Katona Imre sem kerülheti el, hogy a hősepikáról ne szóljon (59, 75). Ő ismét apróbb, megtanulható egységekre tagolja anyagát, s történeti kialakulásában kíséri végig a balladát, majd utána tanulságos madártávlati képet ad a balladák nemzeti és nemzetközi összefüggéseiről (angol, skót, francia, német, kelet-európai, dél-

európai, görög, cseh, szlovák balladákról). Igaz, jellemzésük néha olyannyira absztrahált, hogy már alig alkalmas elkülönítésre, mint pl. az, hogy először a románról (69), azután a délszlávról (71), végül a szlovákról is azt olvassuk (74), hogy líraibbak a magyarénál. Nyilván további összehasonlító kutatásokra lesz szükség a tüzetesebb, árnyaltabb különbségtételre. *Balladakincsünk történeti rétegeződésének, formai sajátságainak bemutatása mintaszerű.* Bölcs dolog pl. kimondani végre, hogy az ún. balladai homálynak *sokféle oka* és formája lehet (89), s fölösleges erőszakoltan egyetlen elméletre húzni.

A hősepikánál megismert kriticizmus jellemzi Voigt Vilmos gazdag anyagú, történeti fölsorakoztatású *mese* fejezetét is. Ebből csak a mesei világképnek, a mesében megmutatkozó társadalmi tudatnak fölvázolását hiányolnám. Önálló megfogalmazást ad ugyanő *a kisebb epikus műfajokról* (szólások, közmondások stb.), újszerűen még a modern viccet is bevonva tárgykörébe. Csak fogalmazási lazaság lehet az oka, hogy a közmondást és szólást úgy különíti el, mintha az előbbi szépirodalmi, az utóbbi folklór eredetű volna. A szállóige és a közmondás valóban így választható el (nem egészen pontos, de szellemes meghatározás szerint: „a művelt ember közmondásai a szállóigék; a nép szállóigéi a közmondások"), de a közmondás, ha eredhet is szállóigéből, végül is éppoly folklór-műfaj, mint a szólás. Voigt Vilmos megfogalmazásából mintha rosszalló hangsúly érződnék György Lajossal szemben, aki folklór és irodalmi anekdotát „összevegyítve" tárgyalt. Holott inkább dicséretet érdemelne a jeles kutató, hogy előítélettől mentesen, *éppen e kettő elválaszthatatlanságát fölismerve* beszélt az anekdota történetéről.

A *líra* fejezetében Katona Imre *először tesz kísérletet a magyar népdalköltészet történeti tárgyalásmódjára, s ez mindenképpen dicséretes.* Nem világos, miért nem ide sorolta be a nemzeti és társadalmi mozgalmak dalait, a politikai és panaszdalokat, hiszen ezek meglehetős pontossággal korhoz köthetők, miért tárgyalja mégis a dalok tárgya szerinti, tematikus csoportosításban, különösképpen a *magyarnóták* után! Nem ellenzem persze (akár a viccét) ennek tárgyalását sem a folklorisztikában, de nyilvánvaló, hogy mind időrendjét, mind tárgyát tekintve a fejezet végén, legtöbb joggal az *átmeneti formák* alcím alá illenék. Különben amit Katona Imre a népdal jelenéről, jövőjéről mond, igen helyes és minden romantikától mentes, józan, reális, tudományos megállapítás (202).

Következetes, átgondolt Dömötör Tekla rövidre fogott fejezete a *szokások költészetéről, a népi színjátszásról és dramatikus szövegeinkről.* Tudománytörténeti bevezetéssel kezdi, utána tárgyának története adja a fonalat.

További szerkesztés föloldhatta volna az ismétlődéseket, ellentmondásokat is. (Ilyenek: Gaál György mesegyűjtése 7 ~ 95; a motívum 31 ~ 87; a formula 32 ~ 87; a folklór jövője 33 ~ 202; mende-monda 102 ~ 119; az örökéletű hős 59 ~ 123; a mese etimológiája 102 ~ 145; *Ámi Lajos* 200 vagy 250 mesét mondott tollba? 15 ~ 110; regölés 162 ~ 219). Nem föltétlenül törléssel, hanem hivatkozással, utalással.

A jegyzet formálódó, alakuló műforma, majdnem olyan, mint maga a folklór. Nyilván hamarosan sor kerül újabb kiadására. Ha a kitűnő mondanivaló a szerzők és a szerkesztő közös munkájával még gyalulódik, az új *Magyarság Néprajza* megfelelő köteteinek megjelenéséig ez a jegyzet *a legmagasabb igényeknek is megfelel majd.*

Péter László

Cseh és lengyel néprajzi bibliográfia, repertórium, mutató

1. Bittner—Szewczykowa, Halina: *Materiały do bibliografii etnografii polskiej 1945—1954. r.* Wrocław 1958. 355 p.
2. Kunz, Ludvík: *Česká etnografie a folkloristika v letech 1945—1952.* Praha 1954. 381 p.
3. Kunz, Ludvík: *Soupis prací Zíbrtova Českého lidu. Ročník I—XXXII, 1892—1932.* Praha 1960. 229 p.
4. Kunz, Ludvík: *Soupis časopiseckých prací z Valašska a Záhoří 1884—1964.* Brno 1965. 381 p.
5. Gajek, Józef—Malewska, Zofia: *Index Ludu t. I—XXXIX.* Poznań 1109 p. (A „Lud" XL. 1952—1953. évi köteteként.)

Ma már nyilvánvaló, hogy ha népi kultúránk interetnikus helyzetét, kapcsolatait kívánjuk tisztázni, elsősorban a szomszéd népek anyagában kell tájékozódnunk. A néprajztudományok kibontakozása idején minden kelet-európai országban elsősorban a saját-népi anyaggal foglalkoznak, befeléfordultan. Amennyiben pedig kapcsolatokat kerestek, ez egyoldalúan a „rokon" népek felé való orientálódást jelentette (a magyar kutatásban Kelet, ill. a finnugor népek felé; a cseh, lengyel néprajzban pedig a többi szláv nyelvű nép felé), amelynek során az összehasonlítás átugrott térbelileg közbeeső népeket, időbelileg egész történeti korszakokat. Az ismeretek

felhalmozódásán kívül szemléleti fejlődésre is szükség volt, hogy észrevegyük: a kontinens e részén élő népek közös történeti sorsa, a sok évszázados együttélés műveltségüket ezer szállal fonta össze. E népek társadalmi fejlődésének menete alapjaiban azonos, közös volt és elsősorban ez biztosította a kulturális javak átadásainak, átvételeinek, cseréjének, a nivellálódásnak megszakítatlan folyamatait. Ha az okokon, tényezőkön, s ezek fontossági sorrendjén lehet is vitatkozni, magán a tényen aligha: e népek műveltségállománya — egészüket tekintve — főképp egymással közös. A kelet-európai kis népek műveltsége az európai kultúra nagy egységén belül r e l a t í v e elkülönülő komplexumot alkot. Összehasonlító vizsgálatainkban tehát elsősorban e szomszéd népek anyagában kell tájékozódnunk. Ez a módszertani követelmény a kérdések zömében elengedhetetlen, de akkor sem mellőzhető, amikor a kapcsolódás más népekhez, ill. kultúrákhoz valóban erősebb (mint a keleti örökség rétegébe tartozó jelenségek esetében).

Következésképp szomszédos országok néprajztudományának eredményei számunkra is eredmények, s az általuk felhalmozott szakirodalomban való tájékozódás számunkra is elsőrangú fontosságú. E gondolatok jegyében szeretnénk felhívni a figyelmet néhány újabb cseh és lengyel bibliográfiára és mutatóra — a legfontosabbakra. Szemügyre vételüket a fentieken kívül aktuálissá teszi az is, hogy a néprajzi bibliográfia és néprajzi folyóiratok mutatóinak ügye nálunk is napirenden van. (Megjelent a nemzeti néprajzi bibliográfiánk 1945—1954. évi kötete Sándor István szerkesztésében; előkészület alatt áll az Ethnographia és Néprajzi Közlemények mutatója.)

*

Az itt ismertetett munkák közül az *1.* és *2.* a lengyel, ill. a cseh néprajztudomány háború utáni 8—10 éves termését felölelő *bibliográfia:* tehát a Sándor István-féle magyar bibliográfia megfelelői.

A *3.* és *4. repertórium*, előbbi a legjelentősebb cseh néprajzi folyóirat, az utóbbi pedig egy vidék (pontosabban két szomszédos kistáj) folyóiratainak közös cikkjegyzéke.

Az *5.* a *Lud*-nak, az Ethnographia lengyel testvérének, részletes *mutatója.*

Általános tájékozódás szempontjából kétségtelenül a két bibliográfia a legjelentősebb számunkra, amelyek a második világháború utáni irodalmat ölelik fel. Elsősorban azért, mert az általuk felölelt munkákban nagyrészt bennefoglaltatnak az előző publikációk eredményei is, s kapcsolatosan meglelhető bennük a korábbi munkákra való utalás is. Mégis vessünk egy pillantást a korábbi cseh és lengyel néprajzi bibliográfiákra, azért is, hogy lássuk az itt tárgyaltak előzményeit, s a gyakorlatilag használhatókra felhívjuk a figyelmet. — A lengyel néprajzi bibliográfiák jegyzéke (Anna Zambrzycka—Kunachowicz: *Przegląd bibliografii etnograficznych.* Warszawa, 1958. 42 p. Prace Działu Etnografii IHKM PAN, zeszyt 1.) kereken másfélszáz megjelent könyvészeti jegyzéket vehetett számba. Olyan bőség ez, amely nagyobb a kívánatosnál. Gyakorlati szempontból azonban nem rossz a helyzet a lengyeleknél: néhány nagyobb összefoglalásból 1937-ig csaknem az egész néprajzi termés könyvészeti áttekintését megejthetjük. Már 1911-ben önálló néprajzi bibliográfia jelent meg Lengyelországban (Gawałek F.: *Bibliografia ludoznawstwa polskiego.* Kraków, 1914. 328 p.), amely az 1800—1900-as időszak anyagát tartalmazza, mégpedig imponáló adatgyűjtéssel: 7200 címszó. Tematikus fejezeteiben (IV—XIII) a legjobban a szokásoké kidolgozott, minthogy a szerző is e témakörrel foglalkozott; legkevésbé az anyagi kultúra. Szintén önálló bibliográfiai kötetként jelent meg az 1910—1927-es évekre a kutatóként is jól ismert Bystroń Jan St. bibliográfiája. (Bystroń Jan St.: *Bibliografia etnografii polskiej.* Kraków, 1929. 160 p. (Biblioteka Ludu Słowiańskiego, nr. 1).) Bystroń az anyagot erősebben szelektálta (1700-nál valamivel több tétel) és beosztása is lényegesen eltér az előbbitől; erősen érvényesül benne, hogy a szerző a lengyelországi etnikai és néprajzi csoportokkal foglalkozott; a táji csoportok és foglalkozások, társadalmi rétegek anyaga került előre; a szellemi, társadalmi és anyagi kultúrát a VI—VII—VIII. fejezetekbe osztotta be. Ezután már csak folyóiratokban megjelent összeállításokat találunk, közülük legfontosabb Bachmann Alfred évenkénti jegyzékei a *Lud* hasábjain (1925—1934). Az 1925—1935 közötti lengyel munkák fontos kritikai jegyzéke a nagynevű lengyel tudóstól, Moszyński-től (Moszyński Kazimierz: *Die polnische Ethnographie und Ethnologie seit dem Jahre 1925.* Balticoslavica, III, Wilno, 1938, 136—202. p.) való, ennek tagolása alapvetést jelent a későbbi lengyel bibliográfiák számára, *A)* Általános rész, *B)* Etnológia (világrészek, népek szerint rendezve), *C)* A kultúra nagy tematikus egységei, *a)* anyagi, *b)* szellemi, *c)* társadalmi — és ezeken belüli további tagolással. A második világháború alatt teljesen szünetelt a néprajztudományos tevékenység; utána megújult lendülettel folytatódott: az 1947. évi néprajzi irodalomról több mint 3000 tételt tudtak összeállítani. (Barowa J.: *Bibliografia etnografii polskiej za r. 1947.* Lud. XXXVIII, 1947, 210—228. p.)

A cseh bibliográfia összeállítója sem haladt teljesen töretlen úton, bár az 1945 előtti cseh néprajzi bibliográfiákat még több helyen, még kisebb egységekben kell keresnünk. (A Kunz bibliográfia gondos aprólékossággal veszi őket sorra, s külön kronológiai rendű jegyzéket is közöl róluk, a 30—32. lapon). A legtöbb éves összeállítás a *Český lid* hasábjain jelent meg. Az első át-

fogóbb, retrospektív bibliográfiát a *Československá vlastivěda* II. kötetében Hořák Jiří publikálta. (Hořák Jiří: *Národopis československý. Přehledný nástin.* Československá vlastivěda, díl II. 1933. 305—472, 607—608. p.) Gyakorlatilag ma már használhatóbb egy másik összeállítás, amely a cseh „népkutatás kézikönyvében" jelent meg, Stranská Drahomiratól (Stránska Drahomira: *Přehled národopisné literatury československé.* Příručka lidopisného pracovnika. Praha, 1936. 95—148. p.) és az 1890—1935-ös anyagot adja, tematikus csoportosításban.

Meg kell említenünk, hogy — akárcsak a lengyelt — rendszeresen közölte a cseh anyag válogatását is a nemzetközi Volkskundliche Bibliographie. (A cseh anyagot 1927—1939 között Stranská D.-tól.)

Mind a Bittner—Szewczykowa-féle lengyel, mind a Kunz-féle új cseh bibliográfia, a „nemzeti" anyag körülhatárolásánál a már általánosnak tekinthető gyakorlatot követte, ha eltérően fogalmazzák is meg előszavukban. A cseh bibliográfia számára sajátos problémát jelentett a szlovák anyagtól való elhatárolás szempontjainak kidolgozása. Egy más szempontú körülhatárolási problémát jelentett mindkét szerző számára a nem-tudományos jellegű, átmeneti kategóriákba tartozó publikációs anyagban való határhúzás. Hogy itt milyen nagy amplitudójú ingadozás lehetséges, mutatják Voigt Vilmos számításai, az Ethnographia előző számában megjelent cikkében. (Voigt Vilmos: *Volkskundliche Bibliographie* . . . Ethn. LXXVII. 3. sz. 1966. 453—456. p.) Bár mindkét bibliográfia előszava utal arra, hogy teljességre nem tart igényt — az esetleg kimaradt anyag perifériális jellegű, tehát mindkét munka tartalmazza a par exellence néprajzi publikációkat. A Bittner-féle bibliográfia talán egy területen hagy kívánni valót maga után az anyagösszeállításban: a lengyel szerzőknek külföldön megjelent munkáit illetően; amelyeknek korlátozott számban való felvétele a lengyel kutató számára nem, külföldi kutató számára azonban érzékeny hiányosság lehet.

A repertóriumok összeállítói számára nem merül fel az a probléma, hogy mit vegyenek fel és mit ne; nyilván minden, a folyóiratban megjelent cikket tartalmaznia kell a jegyzéknek. Itt egy más természetű probléma adódik: a nem néprajzi cikkek esetleges különválasztása. Utóbbi helyes megoldást választja a Kunz-féle repertórium, amely e néprajzi folyóirat (korai) évfolyamaiban megjelent régészeti, anthropologiai stb. cikkeket — ezek számbelileg eltörpülnek — a néprajziaktól elkülönítetten csoportosítja. Bármennyire nem fejezi is ki a számszerűség a felölelt irodalom nagyságát, a rendszeres tárgyalás végett felsoroljuk a felvett tételek számát. Az 1. és 2. *bibliográfia:* 3828 (10 év) ill. 2721 (8 év), 3. a *Český lid* repertórium: 2995, + 130 más tudomány körébe eső cikk; az 4. repertóriumban a néprajzi cikkek száma mintegy 800; a *Lud* mutatója nem tünteti fel a cikkek számát.

A címfelvételben, a mindig szokásos könyvészeti adatokon túl, az 1—4. számú ismertetett munkák mindegyike feltünteti az illusztrációk számát is, fajtáik szerint (kép, térkép); a repertóriumok következetesen; a bibliográfiák, amelyek anyagukat részben másodkézből kényszerültek venni, többnyire. A publikációk címét *idegen nyelven* az 1—5. egyike sem adja meg, sajnálatos módon még akkor sem, ha a publikáció idegennyelvű kivonatot tartalmaz is, sőt utóbbiak létét sem jelzik. A Kunz-féle bibliográfia a tételek előtti jellel (csillag) megjelöli az önálló munkákat, ami eredetien hasznos kezdeményezés, a könyvtári keresést megkönnyítő. A további bibliográfia-készítők számára jelent szerény előzékenységet szintén Kunznál azoknak a tételeknek a megjelölése, ahol a szerzőnek — minden utánjárásra sem — sikerült a címfelvételt magáról az illető publikációról készíteni el, ami kisebb-nagyobb hibalehetőséget rejt magában. Mindhárom Kunz bibliográfia *annotációt* is ad, amely egy-két szóval kiegészíti, konkretizálja a címet, mégpedig tárgyi és vonatkozási helyét illetően rendszerint, ahol szükséges a cikk jellegét (pl. módszertani, nekrológ) illetően is. Ezenkívül az önálló köteteknél feltünteti a leltári számukat is — a két legnagyobb prágai és brnói könyvtárban. Mind a cseh, mind a lengyel bibliográfia önálló tételeknek vette fel a *recenziókat.*

Egy bibliográfia címanyagában való eligazodást részben maga a címek *elrendezése*, részben a *mutatók*, illetve *utalások* szolgálják. A három Kunz bibliográfia (2—4.) egységesen szerzők szerint csoportosítja az anyagot, a szerzőket ABC-rendben. Ehhez az elrendezéshez ad tematikus, helymutatót, továbbá személy-névmutatót is (minthogy a szerző szerinti elrendezésben nem találni meg pl. ha egy név a munka címében szerepel, vagy az annotáció jelöli, hogy kiről szól). A lengyel bibliográfia tematikus csoportokba és alcsoportokba rendezi címszavait; ehhez szerzői mutatót csatol, amelybe felvette a szerző nélküli megjelent publikációk cím-kezdetét is. A földrajzi mutatót nála részben pótolja, hogy a lengyel és nem lengyel anyagot külön fő, ill. alcsoportokba sorolta. (Közbevetve megemlítjük, hogy a magyar néprajzi bibliográfia az anyagát tematikusan csoportosítja, s minden csoport végén utalószámokkal tünteti fel a még oda is tartozó tételeket, jelezve tartalmukat is.) Amint látjuk, különböző megoldással — egyben rangsorolással — mindkét bibliográfia és mindkét repertórium három fő kereső aspektusnak: tárgyi, szerzői, földrajzi — igyekszik eleget tenni. Más elbírálás alá esik a *Lud* vaskos indexe, amely elsősorban mutató, s itt világosan kell látnunk a különbséget: a bibliográfiák és repertóriumok mutatója az ott felvett címanyagra utalnak (a bibliográfiai tételszámmal), tehát a bennük felölelt könyv-

és cikkanyagnak csak közvetve, áttételesen a mutatói; ezzel szemben a folyóirat-mutató (mint a *Lud*-é) közvetlenül a folyóirat kötet- és lapszámát adja meg az utalószó után. A *Lud* indexében is megtalálni a cikkanyag könyvészeti felsorolását (szerzők szerint), az index egésze azonban mutató, amelynek felépítésében a repertórium-rész csupán egy alcsoport a személymutató keretei között. Egy repertórium (és mutatója) és egy tulajdonképpeni folyóiratmutató között azonban a közvetve vagy közvetlenül utalásnál (ami technikai különbség) lényegesebb, hogy az utóbbi mutató-féleség az anyagot sokkal részletezőbben, tagoltabban vetíti ki. E különbségektől eltekintve vegyük most behatóbban szemügyre e kézikönyveket, hogy a tárgyi, vonatkozási hely szerinti és személy szerinti keresést hogyan elégítik ki.

Találóan írja Sándor István, hogy a kutató elsősorban t á r g y i igényekkel meghatározott témák irodalmát keresve közeledik a tudományos bibliográfiához. A mutatók közül is legfontosabb a tárgyi. A Bittner—Szewczykowa-féle lengyel bibliográfia tematikus csoportjai szaktudományunk anyagának klasszikus rendszerezése szerintiek: tehát anyagi, társadalmi, szellemi kultúra és ezen belül a további alcsoportok. E beosztáson belül a nálunk közkeletűtől eltérés abban van, hogy a szokásanyagot — a lengyel néprajz általános gyakorlata szerint — nem a szellemi, hanem a társadalmi kultúra részének tekinti — ez indokoltabb is. A többi fő kategória (I. Általános, II. Módszertan, III. A néprajz története, IV. Néprajzi múzeumok és muzeológia stb. önmagáért beszél.) — A tudományunk probléma-rendszerezését követi a három Kunz-bibliográfia tárgymutatója is; ennek fő kategóriái szintén megfelelnek a klasszikus tagolásnak. Míg azonban a Bittner-bibliográfiánál az anyagcsoportosítás csak „földművelés"; „halászat": „szokások"; „néphit"; „mágia és varázslat" típusú alkategóriákig képes „lebontani", tagolni az anyagot; a Kunz-féle bibliográfiák mutatói — és itt ütközik ki a mutatózás előnye, szemben a címszavak tematikus csoportosításával — a fenti alkategóriákat további bontásban vetítik ki: pl. a „földművelést" 16, a szokásokat 14 részkérdésre bontva, s így tovább. Ezek az alcsoportok az alkategória címszava alatt sorszámozás nélküli címszavakkal vannak jelölve, és utóbbiak tematikus szempontú és nem alfabétikus rendben következnek.

Itt jutottunk el a szaktudományi mutatók egyik fő technikai problémájához: a tárgyi címszavakat alfabétikus rendben felsoroló, vagy az azokat a tudomány probléma-rendszere szerinti kategóriákba és alosztályokba foglaló mutató a használhatóbb? A kérdés annál fogósabb, minél részletesebb a tárgymutató. A *Lud*-indexének nagy és részletes tárgymutatója (több mint 600 oldal petittel szedve, amely valóban a legapróbb elemekig analizálva mutatózza a folyóirat 39 kötetének anyagát), utalószavait szoros abc-rendben adja, de ebbe az abc-rendbe besoroltan felvett szintetizáló, összefoglaló címszavakat (tipográfiailag eltérő szedéssel), amelyek alatt felsorolja a mutató összes tárgyi címszavát, amelyek fogalmilag e kategória alá tartoznak. Itt említjük meg, hogy a tárgyi címszavak mellett a mutató felvette a népnyelvi szóanyagot is; tehát tárgy- és szómutató egyben. A népnyelvi szóanyagot mindkét előbbi utalószótól eltérően: kurzívált szedéssel adja. A népnyelvi szavakat szintén besorolták a szintetizáló, gyűjtő utalószók alá, minthogy a néprajzi kutatót a szóanyag is tárgyi szempontból érdekli.

A h e l y m u t a t ó n á l, vagy mint közkeletűen — de tudományukra vonatkoztatva nem egészen szabatosan — nevezik: f ö l d r a j z i mutatónál hasonlóképp felmerül, hogy a helynévanyagot alfabétikus rendben közli, vagy csoportosítja. A Kunz-féle bibliográfiák helymutatói először a hazai helynévanyagot veszik „Cseh földek" és Szlovákia" csoportokban; mindkettőn belül alfabétikus rendben következnek a helynevek: a községeknél megjelöli a járást is, amelyben fekszenek. A további fő kategóriák a kontinensek, mindegyiken belül alfabétikus rendben a helyek nevei.

A Lud-indexének „etnogeográfiai" fejezete az igények maximális kielégítésére törekszik. Felvette a teljes helynévanyagot, a földrészektől a falvakig, s ezen túl a teljes toponimiai anyagot. A szigetvilág külön csoport, a kontinensek s azon belül a helyek abc-ben következnek. Az Európa fejezet elrendezésében különös tekintettel volt Lengyelországra és a Szovjetunióra, ami abban fejeződik ki, hogy Lengyelország, továbbá a Bjelorusz és Ukrán SzSzK helységeit járások szerinti csoportosításban közli; a többi országét nem rendezi adminisztratív egységekbe, hanem alfabétikusan közli az országnév alatt. Azokat a nagytájakat, amelyek mint egységek közismertek, állami hovátartozásuktól, ill. attól függetlenül, hogy két vagy több állam területére esnek, vagy estek; ország értékű, önálló címszavakként nyertek felvételt (pl. Elszász, Bretagne, Dalmácia, Karintia, Árva stb.). — Az „etnogeográfiai index" második része a szereplő etnikumokat és etnikai csoportokat (népek, nemzetek, törzsek stb.) utalózza; lengyel nevük abc-rendjében.

A s z e m é l y m u t a t ó a lengyel bibliográfiában (1.) szerzői mutatót jelent. Egy-egy szerző életművének áttekintését még kihangsúlyozottabban szolgálják a Kunz-féle bibliográfiák (2—4.), mivel anyagukat szerzők szerint csoportosítják; s emellett a szerző ember-közelségbe is hozza a jelesebb kutatókat azáltal, hogy közli fényképüket. A csatolt személymutató mellett tartalmazza alcíme szerint a néprajz „személyiségeit, életükre és életművükre, jubileumokra, nekrológokra" vonatkozó utalásokat is. A nevek után zárójelben megjelöli foglalkozásukat illetve munkaterületüket (pl. helytörténész, régész, prágai levéltáros, gyűjtő, lelkész stb.) és elhalálo-

zásuk, ritkábban születésük dátumát is. Ehhez forrásként a hivatkozott publikáció, hely szolgált, részben pedig Kunz levelezéssel derítette ki. — A külföldieket külön csoportban sorolja fel, személyi adatok nélkül.

A *Lud* személy- és névmutatója minden a folyóiratban megjelent személynevet tartalmaz a következő két fő kategóriában: 1. Szerzők vagy a néprajztudományban tevékenykedett személyek mutatója; ez a rész tartalmazza a cikkek, recenziók stb. jegyzékét; 2. Névmutatót, ahol maga a névanyag a mutatózott tárgy „minthogy a névanyag a népi kultúra fontos részét alkotja". Ennek alcsoportjai: családnevek; keresztnevek; individuális megkülönböztető-ragadvány nevek; ugyanaz csoportokra vonatkozóan.

A *Lud* Indexében önálló — kisterjedelmű-főkategóriák: a tudományos intézmények, múzeumok, társaságok; s külön jegyzéket ad a folyóiratban megjelent képanyagról.

A külföldi használók számára nem közömbös, hogy a bibliográfiák milyen fokú tájékoztatást nyújtanak valamilyen nagy nyelven. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy keveset. Azt említettük, hogy a publikációk címét egyetlen esetben sem adják meg idegen nyelven, az idegennyelvű resumé létét sem tüntetik fel. A lengyel bibliográfia semmilyen idegen nyelvű tájékoztatást nem tartalmaz. A *Lud* mutatója kurta előszavát — amely a beosztás legfőbb csoportjait megadja — orosz és angol nyelven is közli. A Kunz-bibliográfiák közül az 1. orosz és német nyelvű előszavában egyrészt kutatástörténeti áttekintést ad a cseh néprajzi bibliográfiákról, másrészt az 1945 utáni etnográfiai és folklorisztikai kutatásokról; a 2. a *Český lid*-ében az egyoldalas utószó nem gyakorlati jellegű; a 3., a tájékoztató előszón kívül a tartalmi beosztást is közli németül.

Földes László

Гусев, В. Е.: Проблемы фольклора в истории эстетики.

Издателство Академии наук СССР. [Академия наук СССР — Институт русской литературы (Пушкинский дом)] Москва—Ленинград. 1963. стр. 203 + (2).

(Guszev, V. Je.: A folklór kérdései az esztétika történetében. Moszkva—Leningrád, 1963. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója. 205 lap.)

Mind a folklorisztika, mind az esztétika történetében első kísérlet e könyv arra, hogy bemutassa az esztétika történetének folklór-elméleti vonatkozásait, más szóval összegezze mindazokat a felismeréseket, amelyeket az esztétika kutatói eddig a folklórra tettek. Egy ilyen vállalkozás hasznos a folklorisztika szempontjából, mivel benne egy korszerű folklór-elmélet nélkülözhetetlen előtanulmányát kapjuk kézhez; hasznos az esztétika szempontjából is, mivel a néptömegek művészetének esztétikai értékelése nélkül egyetlen teljességre törekvő esztétikai elmélet sem állhat meg a lábán. A szerző, Guszev maga is tisztában van ezzel, és munkája előszavában kifejti e tárgyra vonatkozó elképzeléseit. Ugyancsak ebből az előszóból tudjuk meg azt is, hogy munkáját nem enciklopédikus teljesség jellemzi. Nem közli mindazt, amit bárhol és bárki a folklórról elmondott, hanem az esztétika fejlődésének legfőbb állomásain vizsgálja meg a kérdést: mi volt a véleménye az adott időszakasz esztétáinak a folklórról, mint művészetről. Ezt a megoldást a legteljesebb mértékben helyeselni tudjuk, annál is inkább, mivel az esztétikának részletes és részletező történeti összefoglalásai ismertek, és éppen az ilyen egy szempontból elvégzett, elméleti jellegű kutatások hiányoztak eddig e területről. Guszev a maga előszavában azt is közli, hogy munkája elválaszthatatlan a mai szovjet folklorisztika elméletétől: közvetlen célja az, hogy a szovjet folklórelmélet számára történeti áttekintést és hátteret biztosítson. E szempont pontosabb megértése céljából helyes utalnunk Guszev korábbi tudományos tevékenységére és a szovjet folklór-elmélet mai helyzetére is.

Guszev Viktor Jevgenjevics 1918-ban az ukrajnai Mariupolban született. A moszkvai egyetem filológiai fakultásán végzett, majd 1947 és 1954 között a cseljabinszki pedagógiai főiskolán irodalmat adott elő. Ez idő tájt huzamos ideig foglalkozott az uráli munkásfolklórral is. 1955-től kezdve a leningrádi orosz akadémiai irodalmi intézet *(Puskin-ház)* népköltészeti szektorának tudományos munkatársa. A történettudományok kandidátusa. Tanulmányai 1941 óta jelennek meg, lényegess munkái azonban az utóbbi évtizedben születtek meg. Ezek közül külön figyelmet érdemel tudománytörténeti trilógiája, amelyben előbb az orosz forradalmi demokratáknak a népköltészetről alkotott nézeteit, (*Русские революцыянно демократы о народной поэзии.* Москва, 1955.) majd az orosz folklorisztika és a marxizmus kapcsolatának 1850 és 1917 közötti szakaszát, (*Марксизм и русская фольклористика конца XIX — начала XX века.* Москва—Ленинград, 1961.) végül pedig — jelen munkájában — az esztétika történetének folklorista feldolgozását adja. Ezzel egyszerre látott napvilágot a maga elméleti tanulmányainak sorozata, amelyek sorra a folklór-esztétika kérdéseivel foglalkoznak. Ilyen dolgozatai közül a legjelentősebbek a művészi módszerről, (*О худо-*

жественном методе народной поэзии. B: *Русский Фольклор* V (1960) 25—55.) a folklórról, mint a társadalmi tudat sajátos formájáról, (*Фольклор как источник изучения социальной психологии.* B: B. H. Колбановский—B. Ф. Поршнев ред.: *Проблемы общественной психологии.* Москва, 1965. 374—401.) legutóbb pedig a folklór esztétikai ideáljáról (*Эстетический идеал в фольклоре.* B: *Вопросы Философии* XX (1966) № 2. 47—58.) írott munkái. Gyakorlati kérdésekkel foglalkozó folkloristaként Guszevet elsősorban napjaink népköltészete érdekli. Ez az érdeme dél-uráli népdalgyűjteményének is. (*Русские народные песни Южного Урала.* Челябинск, 1957.) Különösen fontos e téren a Nagy Honvédő Háború népköltészetét bemutató nagyszabású gyűjtemény szerkesztése, benne jelentős tanulmányával e folklór esztétikai jellemvonásairól. (*Русский фольклор Великой Отечественной Войны* Москва—Ленинград, 1964. *Идейно-эстетические особенности русского фольклора Великой Отечественной Войны.* стр. 293—309.) E munka publikálását megelőzte a szófiai V. Nemzetközi Szlavista Kongresszusra készített tanulmánya, amelyben a szláv népek antifasiszta háborús népköltészetét vizsgálta, összehasonlító-tipológiai módszerrel. (*Партизанская народная поэзия у славян в годы второй мировой войны.* B: *История, фольклор, искусство славянских народов — Доклады советской делегации: V Международный съезд славистов, София, сентябрь 1963.* Москва, 1963. 291—347.)

Guszevnek ezeket a munkáit ma mind a Szovjetunióban, mind nemzetközi méretekben jól ismerik és nagyra becsülik. Több esetben is heves vita alakult ki egyes nézetei körül, e disputákban azonban minden esetben az ő nézete diadalmaskodott. A nézeteltérések általában Guszevnek a folklór bizonyos esztétikai jellemzőiről alkotott véleménye körül keletkeztek. Az 1955 előtti szovjet folklorisztikában általános volt ugyanis az a nézet (amely leginkább Gorkij és Fagyejev néhány, a folklórra vonatkozó megjegyzésére, valamint Leninnek helytelenül értelmezett egyes mondataira alapult, figyelmen kívül hagyva viszont Marx és Engels esztétikai nézeteit, valamint Lenin esztétikai elgondolásainak felsejthető egész rendszerét), miszerint a folklór a néptömegek művészete lévén, *teljes egészében haladó*, művészileg pedig *realista* módszerű jelenség lenne. Guszev határozottan szembeszállt e felfogással és kifejtette, hogy a folklór politikai tartalma és művészi módszere egyaránt történeti képződmények, amelyek időnként változnak. Csak a népköltészet egy részére (viszonylag kései termékeire) jellemző a realizmus művészi módszere, és a politikailag—esztétikailag egyaránt haladó jellegű szocialista realista folklór még ennél is szűkebb körre, a munkásfolklór legöntudatosabb felfogást kifejező termékeire korlátozódik. Ez a nézet érthető módon ellenkezést szült egyes kutatók körében, akik a folklór jelentőségének csökkenését látták egy ilyen felfogás érvényre jutásának következményeként. Ez a félelem azonban alaptalan volt. Éppen a tények ilyen leszögezése és a valósághoz hívebb álláspont elfogadása volt a feltétele annak, hogy új lendületet vehessen a szovjet folklorisztika. A partizánfolklór alkotásaival való foglalkozás során azután Guszev személyes példával is bizonyította, hogy munkássága nem tagadása, hanem csupán más eszközökkel való folytatása elődei tudományos tevékenységének.

A szovjet folklorisztikai kutatásban egyébként is nagy viták voltak az 1950-es évek második felében. Többen megkísérelték azt, hogy újra felélesszék a történeti—filológiai, a nemzetközi anyagra építő összehasonlító, és az idézetek megrágásán túlemelkedő esztétikai vizsgálatokat. Ebben a tudományos harcban tevékenyen részt vett Guszev is, és a nagy jelentőségű 1958-as össz-szövetségi folklorista összejövetelen ő tartotta a folklór-elmélettel foglalkozó fő referátumot. (*Проблемы теории фольклора.* B: *Всесоюзное совещание фольклористов (1958 г.). Проблемы современной фольклористики.* Ленинград, 1958. 3—14) Az újítók győztek, és ez időtől fogva Guszev számít a szovjet folklorisztika vezető teoretikusának.

Mi jellemzi általában munkáit? Nagyfokú elméleti érdeklődés, amely lehetőleg széles körű anyagra épül. Éppen ezért nem csupán szovjet vagy orosz munkákra hivatkozik, hanem igyekszik áttekinteni a kortársi és a múlt nemzetközi kutatásait is. Határozott és kitartó filozófiai, esztétikai érdeklődése elsősorban a folklór lényeges elméleti kérdései felé közelítik, és előbb-utóbb egy teljes folklór-elmélet létrehozásához vezetnek. Másik jellemvonása munkásságának nagyfokú aktualitása, a legmodernebb problémák és irányzatok kedvelése. Pártos folklorista, ezért is foglalkozik előszeretettel a munkásosztály, az antifasiszta harc tudományos kérdéseivel. Eddigi érdeklődési köre elsősorban az orosz folklór, a partizán-folklór kutatásával kapcsolatban nagymértékben használta azonban a más szláv népektől származó adatokat, megállapításokat is. Ez a sokoldalúság és elméleti érdeklődés azt teszi, hogy a jelenleg pályája felfelé ívelő szakaszát élő kutatótól még sok és sokféle munkát várhatunk, amelyek máris vitathatatlanul oda tartoznak a marxista folklorisztika történetéhez, és annak alighanem önálló fejezetét alkotják majd.

Ebbe az életműbe jól beleilleszkedik a kezünkben levő munka is. A célkitűzés világos, és nem elvont tudománytörténet, hanem egy korszerű feladat megoldása. Ugyanakkor a tárgyalást ez csak annyiban befolyásolja előre, hogy biztosítja a következetes szemléletet, világos szerkesztést. Guszev nem olyan kutató, aki elmélete vagy a korszerű követelmények kedvéért meghamisítaná, vagy akár csak elhomályosítaná az esztétikatörténet bizonyos tényeit.

Maga a munka egy rövid bevezetésből és hat fejezetből áll. A bevezetésben megrajzolja műve céljait, és megemlíti azokat a filozófia-történeti és folklorisztikai kézikönyveket, amelyeket állandó jelleggel felhasznál műveiben. Esztétikában rendszerint GILBERT és KUHN ismert esztétikatörténetére, folklorisztikailag COCCHIARA műveire, filozófiatörténetben pedig a szovjet hatkötetes filozófiatörténetre támaszkodik. (*История философии в шести томах.* Москва, 1957—1962.)

Az első fejezet *(Antik gondolkodók a folklórról)* időrendi sorrendben tárgyalja a Szókratész előtti filozófusok, majd Szókratész, Platón, Arisztotelész, majd a különböző római auktoroknak a folklórra tett megjegyzéseit. GUSZEV mindvégig hangsúlyozza, hogy e nézetek pontosan tükrözik megfogalmazójuk osztályhelyzetét. Az antikvitásban a folklór értelmezése nem egységes: materialista módon felismerik népi eredetét, kapcsolatát az egyszerű nép mindennapi életével, munkájával — ugyanakkor idealista felfogással elvetik ezt, vagy ösztönszerűen örök jelenségnek tartják.

A második fejezetben *(A középkortól a felvilágosodásig)* a voltaképpeni középkorról csupán igen rövid képet kapunk. Annál hosszabb részlet foglalkozik a reneszánsz esztétikájának folklorisztikai nézeteivel. GUSZEV meglehetősen tágan értelmezi e kategóriát, így kerül egyazon szakaszba DANTE, BACON, LEONARDO DA VINCI, MONTAIGNE, LOPE DE VEGA, SIDNEY Philip, MORUS Thomas és mások gondolatainak a bemutatása. A klasszicizmus esztétikáját BOILEAU és PERRAULT képviselik, majd a fejezet VICO nézeteinek tárgyalásával záródik.

A következő, harmadik fejezet *(A folklór a XVIII. századi felvilágosodás esztétikájában)* az olyan nagy visszhangot kiváltó eseményekkel foglalkozik, mint amilyen a homéroszi kérdés, az ossziáni költészet vagy PERCY püspök gyűjteményének megjelenése, MONTESQUIEU természetfilozófiája, DIDEROT és ROUSSEAU esztétikájának a feltűnése voltak. Külön részlet mutatja be a német felvilágosodás jellegzetes képviselőinek (BODMER, LESSING, WINCKELMANN, HERDER és GOETHE) nézeteit a folklórról. Rövid kitekintés formájában megismerkedünk e korszak orosz folklór-értékelésével is. A szovjet irodalomtörténeti és folklorisztika-történeti kutatás legújabb eredményeinek felhasználásával készült képet kapunk LVOV N. A. és köre, KAPNISZT V. V.) DERZSAVIN G. R. és mások folklór iránti érdeklődésének okairól és eredményeiről.

A negyedik fejezet *(A folklór a német idealista esztétikában)* voltaképpen három részletre tagolódik. Az elsőben KANT, SCHILLER majd SCHELLING esztétikájáról, a másodikban a XIX. század első harmadának más teoretikusairól (HUMBOLDT, a két SCHLEGEL, a heidelbergi romantikusok, és mások), a harmadikban pedig HEGEL esztétikai nézeteinek folklór vonatkozásairól olvashatunk.

GUSZEV korábbi kutatásainak summázását adja az ötödik fejezet *(A folklór az orosz forradalmi demokraták esztétikájában)*. E rész fő szereplői BELINSZKIJ, CSERNISEVSZKIJ és SZTASZOV V. V., a fejezet végén pedig rövid felsorolásban kerülnek elő mindazok, akiknek művészetét vagy esztétikai nézeteit huzamosan befolyásolta a folklórral való találkozás a múlt század második felének orosz birodalmában.

Sokrétű feladat előtt állt a szerző a hatodik fejezet *(A marxista—leninista esztétika a folklórról)* megírásakor. A marxista esztétika története ugyanis általában véve is megíratlan még, és nem e speciális munkát vállaló GUSZEV feladata volt az, hogy ezt a mulasztást pótolja. E fejezet egyes részei ilymódon természetszerűen homályban maradnak. Ezt maga a szerző is világosan látja, és esetenként utal azokra a szerzőkre, illetve művekre, amelyeket ez alkalommal nem tud tüzetesebben tárgyalni. A fejezetben szóbakerül MARX, ENGELS, PLEHANOV, LAFARGUE, GORKIJ, LENIN, LUNACSARSZKIJ, MEHRING nézeteinek elemzése. GUSZEV két kérdéskörbe csoportosítja megállapításait, és szakít eddigi módszerével, vagyis nem egy-egy gondolkodót, hanem egy-egy problémát vizsgál. E két kérdés: a művészet általában vett keletkezésének problémája, illetve az osztálytársadalmak művészeteinek egymással való összevetése, és a proletárok művészetének értékelése a marxista—leninista esztétika klasszikusai körében.

A munka e fejezettel véget ér. Összefoglalást nem olvashatunk benne. Hiányzik egy tárgy- és névmutató is, amely nagy mértékben megkönnyítené a tájékozódást a bemutatott több ezer év gondolatai és gondolkodói körében.

Általában véve amit írt GUSZEV, azzal elégedettek lehetünk. Jó áttekintést ad az általa felvetett filozófusokról és kérdésekről. Több helyen mégis hiányérzetünk támad műve olvasásakor. Vegyük sorra a felvethető kifogásokat!

Igen helyes elgondolás az, hogy GUSZEV munkája nem folklór-, hanem esztétika-központú. Helyes az az elv is, hogy nem a folklorisztika, hanem az esztétika történetét követi, és ilymódon kerülnek sorra nála a különböző kérdések. Még ez esetben sem lett volna azonban helytelen bemutatni a folklorisztika néhány igen jellemző, és esztétikailag is számottevő képviselőjének vagy irányzatának esztétikai nézeteit. Hiányzik a munkából már a GRIMM-testvérek működésének jellemzése, és ettől kezdve a szakfolklorisztika teljes története — magáig GUSZEVIG, akinek folklór-esztétikai nézeteit e munka csak közvetve tartalmazza.

Hiányzik a HEGEL utáni szak-esztétika is a kötetből. Ez annál sajnálatosabb hiány, mivel

a folklorisztika mint tudomány éppen a XIX. század első harmada után fejlődött ki. Azon furcsa paradoxon előtt állunk, hogy e munkából éppen a folklorisztika korszaka hiányzik (és ezt nem pótolhatja Gorkij, de Plehanov nézeteinek az ismertetése sem).

Hiányzik még — egy időszaktól, a reneszánsztól kezdve — a nem filozófiai jellegű folklór-értékelések bemutatása is. Feltűnő, hogy hiányzik Puskin és az orosz népiesség, de hiányzik a német népiesség, hiányzik a huszadik századi folklorizmus (Sztravinszkij és Bartók, Chagall és Joyce) esztétikai nézeteinek a bemutatása is.

Hiányzik továbbá az Európán kívüli anyag (esztétikatörténeti, folklorisztika-történeti és művészet-történeti egyaránt) — ez azonban érthető hiány, hiszen e témakör jelenlegi feldolgozása megfelelő színvonalon egyenesen lehetetlen, az előtanulmányok csekély száma miatt.

Guszev munkája a folklór esztétikatörténetét ígéri. Ennek azonban csak felét készítette el a jelen összefoglalásban. Nem teljes egy ilyen munka, ha nem olvashatunk benne Grimm, Jolles, Wesselski, Sydow, Thompson, Veszelovszkij, Zsirmunszkij, Propp, Dundes, van Gennep, Croce, Gramsci, Fischer Ernst, Lukács, Freud, Jung, Maritain, Read Herbert, Cocchiara és Malraux folklorisztikai—esztétikai nézeteiről, a költő Homérosz és Rabelais, a költő Goethe és Verga, Chopin és Liszt, a költő Gorkij és napjaink szerveződő afrikai szépirodalmának képviselőinek gyakorlati viszonyáról a folklórhoz. Nem a jelen kötet hiányosságait vetjük a szemére Guszevnek, hanem egy másik munka megírását várjuk tőle. Csak ezen a két pilléren állva épülhet fel ugyanis maradandó értékkel egy korszerű folklór-értelmezés, egy korszerű folklór-elmélet, és egy, a társadalmi életben a maga helyét és feladatkörét megtaláló folklorisztikai szaktudomány. Az esztétika számára is még több a tanulság a folklór tanulmányozástörténetének áttekintéséből, ha ez a szemle sokoldalúbb és minden területen eljut a máig.

Mindazáltal már így is, jelen formájában is jelentékeny hozzájárulás e munka mind a folklorisztika elméletéhez, mind általában az esztétikához. Guszev folklorisztikai és esztétikai műveltsége alapján tőle várjuk e kiegészítések mielőbbi megfogalmazását is. Legutóbbi tanulmányai — köztük a folklór terminusáról és fogalmáról írott dolgozata (*Фольклор. (История термина и его современные значения).* В: *Советская Этнография* 1966. № 2. 3—21.) — arra vallanak, hogy egy ilyen műre nem kell sokáig várnunk.

Voigt Vilmos

Studies on the Secret History of the Mongols

By Kuo-yi Pao. (Pao Kuo-ji, Tanulmányok a Mongolok Titkos Történetéről)
Indiana University Publications, Uralic and Altaic Studies, vol. 58, Bloomington, 1965. 163 l. $ 4,—

Az uráli és altaji társadalomtudományok egyik eleven központjának, az amerikai Indiana egyetemnek hasznos és szapora sorozatából való kötet a ma élő mongol népek közös irodalmi örökségének legfontosabb emlékéből, a Mongolok Titkos Történetéből (magyarul l. Ligeti Lajos fordításában és jegyzeteivel, Gondolat, Budapest, 1962) magyaráz egy fejezetet.

A szerző, mongol nevén Ünenszecsen, a belső-mongóliai (Kína) horesin törzsből való, már több néprajzi tárgyú tanulmányt adott közre a *Central Asiatic Journal*-ban, valamint társszerzője és közlője volt az amerikai J. Bossonnak a horesin-mongol nyelvjárásról szóló kitűnő cikkben. (Ez a cikk — leszámítva olyan régi művek újranyomását, mint a *Keleti Szemle* vagy Böhtlingk jakut nyelvtana — a sorozat máig legjobb altajista kötetében: *American Studies in Altaic Linguistics* jelent meg).

Pao könyvében első ízben vagyunk tanúi annak, hogy mongol anyanyelvű tudós első kézből tanulmányozza a Titkos Történet mongol nyelvű, de kínai jelekkel fennmaradt szövegét. Szűkebb értelemben vett filológiai természetű munkájának tárgya a XIII. századi emlék kilencedik fejezete, melyben Dzsingisz kán érdemeket jutalmaz, híveinek tisztséget, rangot, kiváltságot oszt, és újjászervezi testőrségét.

A bevezetés ismerteti a kutatás történetét (a különböző fordításokat, a mű keletkezéséről, koráról és eredeti írásáról vallott eltérő nézeteket, anélkül, hogy bármelyikhez csatlakozna). Ezt követi a szöveg, kétféle latin betűs átírásban: az első, mely szótagolt, a kínai átírás enyhén mongolosított formája, a második pedig a helyreállított mongol szöveg, mely lényegében Pelliot átírását követi, annak néhány túlzása (*ä* és *ï* használata) nélkül, kevés egyéb eltéréssel. (A szótagos átírásban homályban marad előttünk, miért írja át szótagvégen *g*-vel a kínai hehezetes *k*-t, mikor második, értelmező átírásában helyesen *k*-t jelöl; nem magyarázza azt sem, miért ír Pelliot-val szemben *Kököčös*-t a *Kökö-čos* helyett stb.)

A szöveg fordításának erénye, hogy az első, mely angol nyelven megjelent, s mely a mongol szövegen alapul (kínaiból már készült angol fordítás, egy kitűnő amerikai mongolistáé pedig évek óta korrektúrában várja szerzője végleges elhatározását).

A fordításhoz fűzött jegyzetek kétfélék: egyrészt az előfordult személyeket ismertetik néhány főbb forrás (kínai történetírók) nyomán, másrészt nyelviek, melyek egy-egy vitás, ritka szót vagy kifejezést magyaráznak a XIV. századi kínai glossza és fordítás, egyéb régi emlékek és a mai nyelvek alapján. Teljességre nem törekedett: a 7. jegyzetben pl. a *če'el* „mélyvíz" jelentésű szóhoz „mai" adatként Lessing F. kitűnő gyakorlati értékű, de forrásként nem mindig megbízható szótárából idéz: irod. mong. *čegel* „sokforrású hely", ezzel állítja szemben a valóban mai burját megfelelőt (*šēl* „mélyvíz"), holott a szó ismeretes a halha-mongolból is, l. Luvszandendev, 624: *cēl* „állandó forrás; mélyvíz, gödör folyómederben", ugyanakkor a II. fejezet 72. bekezdését, hol a szó hasonló környezetben, szólásban fordul elő, nem említi. Másutt viszont nyelvjárásának számunkra eddig ismeretlen szavával tudja bizonyítani a *nelke* „pólya" szó elevenségét. Magyarázataiban sok a vitatható, de néhány kevésbé sikerült is akad: a 40.-ben például a *bura* szót a *tara-* „szétszóródni" ige ikerszavának tekinti, és a *bura tara-* „szétszóródni" kapcsolatot egybeveti a *γar* „kéz" tövű *γar-mar* pejorativ „kéz" ikerszóval, ahol a második tag önálló léte valóban kizárt (vö. magyar *csiga-biga)*. A formai egybevetés a szófaj és a sorrend különbsége miatt is kizárt. Inkább lehet itt igekötőre gondolni; — a 47. jegyzetben két különböző személyt egyesít: Kökösüt, Szengüm lovászát, és Kökösüt, Dzsingisz anyjának fogadott fiát; az 50. jegyzetben ismét ikerszóról beszél az *öšten kišten* „vérbosszújúak" kifejezéssel kapcsolatban, pedig mind a két tő megvan a szövegben, az egyik az *ös-* (ebből *ösül)*, a másik a *kisa-* (ebből *kisal)* szavakban.

A filológiai kérdéseken túl alig menő magyarázatokat a lefordított IX. fejezet szavainak jegyzéke követi. Ez hellyel-közzel összehasonlító anyagot is ad (tanulságos lett volna összegyűjteni minden ma elérhető nyelvjárási és történeti adatot). A 91. lapon a *de'ü* szót a mai nyelvek zöme szerint, „öcs vagy hug" jelentésűnek mondja, holott, mint ismeretes, a korai középmongolban még volt külön — az előzőnek megfelelő nőnemű — szó, *döyi*, a fiatalabb nőtestvérre (MTT, 85. §). A *šibilger* szó jelentését így adja meg: „csúcsos fémtok, melyet a férjes asszonyok hordanak két oldalsó varkocsuk végén", míg az MTT 56. § szerint a szó változata, *šibülger* „oldalsó varkocsot" jelent, mégpedig ott férfiét. Ez viselettörténeti kérdés, melyben könnyen visz tévútra mai adatoknak többszáz esztendő előtti korra való, bizonyítatlan visszavetítése.

Hasznos lett volna feldolgozni a X. fejezet 230—234. és a XII. fejezet 278. szakaszát, melynek témája a IX. fejezethez kapcsolódik.

Összegezve: ez a kis könyv is bizonyítja, milyen gazdag megoldani való kérdésekben a Mongolok Titkos Története, s hogy bármennyire kívánatos és nélkülözhetetlen a nyelvi kérdések tisztázása, ez csak az egyik lehetőség a mű kiaknázására: társadalomtörténeti, művelődéstörténeti feldolgozására alig történt kísérlet.

Kara György

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. II. 9 — Példányszám: 900 Terjedelem: 14 (A/5) ív. + 1 műmelléklet

67.63463 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernáth György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVIII 1967 1

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Культура 024/2 или на заграница: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVIII **1967** **1**

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Takács, Lajos: Sensensicheln in Ungarn — Серпы для кось Бы в венгрии ..... 1— 21

Kósa, László: Wirtschaftliche Beziehungen zwischen Tiefebene und Bergland — Экономические связи между низменными и горными Районами. (Данные к исползованию Косы-Серпа) ... 22— 40

Szabadfalvi, József: Volkstümliche Bienenzucht im mittleren Gebiet des Berglandes von Zemplén — Народное пчеловодство в Седней части земпленского горного района ..... 41— 64

Dömötör, Sándor: Über die Geschichte des Wortes „Ördög" (Teufel). — Об истории с лова мотива «чёрт» ..... 65— 80

Kisbán, Eszter: Place and role of the Dairy-Product „Jogurt" within the Milk-processing systems of South-East-Europe — Место и роль производства йогурта в южноевропейских системах Переработки молока и производства молочных продуктов 81— 94

Szabó, Mátyás: Übesicht über die Nordeuropäische (Skandinawische) Pferdezucht — Обзор северного (Скандинавского) метода содержания лошадей ..... 95—121

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 122—126

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 127—137

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 138—144

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия .... 145—160

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST 1967

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Gunda Béla: Tejoltó növények a Kárpátokban ..... 161—175

Timaffy László: Kumetok a Kisalföldön ..... 176—188

Selmeczi-Kovács Attila: A mátravidéki molnárok élete a XIX. század végén ..... 189—201

Bodgál Ferenc: Az ároktövi kovácsok ..... 202—218

Szabó László: A népi társasmunkák kutatása ..... 219—237

Faragó József: Kurcsi Minya havasi mesemondó ..... 238—262

Kisebb közlemények

Györffy Lajos: Nagykunsági házoromdíszek ..... 263—268

Balázs Lajos: A pusztai csárdák élete a nádudvari határban ..... 268—271

Viták, vélemények

Voigt Vilmos: Az ember, a kultúra és a társadalom ..... 272—280

Körner Tamás: A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez ..... 280—285

Vajkai Aurél: A népi műemlékvédelem- és a népi építőművészet-kutatás legsürgősebb feladatai ..... 285—289

Néprajzi hírek

Dankó Imre: A hetvenéves Gavazzi Milován köszöntése ..... 290—291

Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 292—293

Könyvszemle ..... 294—312

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. * BUDAPEST 1967 * 2. SZÁM

Tejoltó növények a Kárpátokban

Talán nem kell részletesebben szólnom arról, hogy a Kárpátok területén és általában Európában a sajt készítéséhez felhasznált tej oltásánál elsősorban állati eredetű oltót használnak. Az oltót bárány, kecskegida, szopós borjú, disznó, ritkábban nyúl gyomrából készítik. Kétségkívüli, hogy az állati eredetű oltó használata igen ősi hagyomány az európai népek háztartásában. Ezt bizonyítja a gyomoroltó széleskörű földrajzi elterjedése és a reávonatkozó régi írásos emlékek hosszú sora. Így tudjuk, hogy a régi görögök és rómaiak bárány, kecskegida és nyúl gyomrából készítették oltójukat.[1] A különböző gyomoroltók európai elterjedését RÄNK G. egységes területnek véli, s azok használatát római eredetre vezeti vissza.[2] A gyomoroltó-problémával azonban most nem foglalkozom, hanem arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy a Kárpátok területén az állati gyomoroltó mellett növényi oltót is használnak. A vad növényekkel való oltás szintén igen régi kémiai technológiai eljárás.

A Keleti és Északi Kárpátokban a növényi oltók használata nem rendszeres. A magyar, román, ukrán és szlovák juhászok rendszerint akkor alkalmaznak növényi oltókat, ha állati eredetű oltójuk elfogyott. A juhtejet naponként feldolgozó pásztornak jelentékeny mennyiségű oltóra van szüksége. A Hargita hegységben a magyar juhászok esztenájának falán gyakran 10—15 száraz báránygyomor is lóg. Ezek az oltógyomrok csak részben származnak a pásztor saját háztartásából. A juhos gazdák tavasszal, amikor fiatal bárányt vágnak az állat gyomrát előkészítik az oltáshoz és sajtért, ordóért eladják a juhásznak. Egy-egy oltógyomorért 0,5—1 kg sajtot is kap a gazda a juhásztól. Ugyanez a szokás ismeretes a Csíki havasokban is. Itt a bárány oltógyomráért 1 kupa ordót ád a pásztor.[3] Az oltót a juhász az egész fejési időszakra biztosítja magának, de ennek ellenére mégis megesik, hogy elfogy a gyomoroltó. A Háromszéki havasokban (Zágon, Bereck, Kovászna falvak magashegyi határában) még 1948-ban is nagyszámú román vándorpásztor legeltette nyáját. Ezek a pásztorok Moldvából, Olteniából jöttek a kövér nyári legelőkre. A pásztorok vándorlás közben nem foglalkoznak a gyomoroltó elkészítésével, feloldásával, hanem az utak mentén, az erdőben oltáshoz alkalmas füvet (*Galium*- és *Rumex*-species) vagy gombát keresnek. Hasonló jelenséget tapasztaltam a Nyírségen (Nyíradony). Itt több vándor juhász élt a legújabb időkig, akik 40—60 főből álló saját juhu-

[1] HERDI E. P.: *Die Herstellung und Verwertung von Käse im griechisch-römischen Altertum.* Frauenfeld, 1918. 32., — HEYNE M.: *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer...* Bd. II. *Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert.* Leipzig, 1901. 316—317.

[2] RÄNK G.: *Från mjölk till ost.* Stockholm, 1966. 183.

[3] VÁMSZER Géza: *A székely juhtúró készítése.* Erdély, XXXIX. (Kolozsvár, 1942) 41.

kat legeltették. Kora tavasztól a nyár végéig eljártak a nyájjal a Zempléni hegyekbe (Tolcsva, Telkibánya vidékére) vagy a régi Szatmár és Bihar megye hegyi területeire. Volt olyan vándor juhász, aki nem is bérelt legelőt, hanem egész nyáron át az utak mentén, a vetéseken, az erdő széleken (a legtöbbször tilosban) legeltette a juhait.[4] A hatóságoknak azt mondotta, hogy valamelyik vásárra hajtja a juhokat. Ezek a vándor juhászok a feloldott gyomoroltót egy kis fahordócskában vitték magukkal, s ha elfogyott a gyomoroltó, olyan „füvet" (*Rumex*-species) kerestek, amely segítségével az oltást elvégezhették. De oltottak csípős juhtúróval is.

A Keleti Kárpátokból a növényi oltó első említését a század elejéről ismerem. T. Nagy I. — Csík megye gazdasági viszonyait ismertető munkájában — azt írja, hogy „nagy hátránya a juhtenyésztésnek, hogy a nagy mennyiségben fejt juhtej a lehető legprimitívebben dolgoztatik fel sajtnak, ami miatt a juhtúró semmi néven nevezhető jelentőségre szert nem tehet. A tudatlan és oktalanul számító 'bácsok' gombákkal, füvekkel oltják be a tejet, amelyből így a lehető legélvezhetetlenebb, savanyú, sovány sajt készül: mert nekik semmi érdekük, hogy jó minőségű sajtot készítsenek, hanem arra törekednek, hogy a sajt minél víztartóbb és így minél súlyosabb legyen s hogy minél kevesebb tömegből szolgáltassák be fejős juhonként a köteles 8 kg sajtot és 1 kg ordát."[5] A több, mint fél évszázados forrás közelebbről nem nevezi meg a gombák és füvek botanikai nevét. Egy ethnobotanikai tanulmányban arról olvashatunk, hogy az erdélyi szászoknál különösen a hegyi falvakban, ahol sok sajtot készítenek a sajtoltó helyett a *Galium verum* az oltóanyag. „Talmesch" (Nagytalmács) faluban és a román hegyi falvakban enciánt is használnak erre a célra.[6]

Már korábban írtam arról, hogy a Gyimesi szorosban élő csángók szerint a „magyar bácsok" (a Csíki medence pásztorai) valamilyen keserű gombával oltják a tejet. A gombát megsózzák, megszárítják, s keveset az oltandó tejbe kevernek.[7] 1962-ben további érdekes adatokat jegyezhettem fel a növényi oltókról a gyimesi csángóknál, ennél a sok ősi hagyományt őrző magyar ethnikai csoportnál. Ők maguk is oltják a juhtejet keserű gombával *(Lactarius piperatus)*. A friss gombát összetörik, vizet öntenek hozzá s a vízben jól szétmorzsolják a gombát, majd a levet leszűrik s az ilyen lé juhtejoltáshoz igen jól használható (Gyimesközéplok). Egészen hasonló eljárást ismernek a székelyek a Hargita hegység különböző falvaiban (Székelyvarság, Szentegyházasfalu, Zetelaka). Szentegyházasfaluban szokásos az is, hogy a keserű gombát csípős, érett túróval összekeverik, vizet öntenek rá s a keveréket egy hétig állni hagyják. Az ilyen lével azután nagyon könnyű megoltani a juhtejet. A keserű gomba oltóanyag Gyergyószentmiklós, Csíkrákos, Csíkszentdomokos, Csíkménaság, Kászonfeltiz, Kovászna, Oroszhegy, Homoródremete, Küsmöd pásztorainál is, amiből arra következtethetünk, hogy régebben az egész Székelyföldön általános volt.

[4] Hasonló legeltetési módot ismerünk a bihari síkságról, a keleti palócoktól. Varga Gyula: *Vándorló juhászok a kismarjai sziken*. Ethn. LXVII (1956) 114., — Paládi-Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása*. Műveltség és Hagyomány, VII (Debrecen, 1965) 48.

[5] T. Nagy I.: *Csíkmegye közgazdasági leírása*. Budapest, 1902. 31. Egyik botanikai munkánk „puszta ráfogásnak" mondja a gombák tejoltó hatását. (Istvánffi Gy.: *A magyar ehető és mérges gombák könyve*. Budapest, 1899. 61.)

[6] Schullerus P.: *Pflanzen in Glaube und Brauch der Siebenbürger Sachsen*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Bd. 40 (Hermannstadt, 1916—1921) 390.

[7] Gunda Béla: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, 1956. 93.

Szentegyházasfalu (Hargita hegység) magyar pásztorai szerint a nagy fatuskók tövében nő az apró, fekete „barátfüle" *(Auricularie Judae* Schroet.*)* gomba. Ezt összeszedik, vízzel leöntik. A gomba a vízben áll egy hétig s az ilyen lével oltják a juhtejet.

Nem ismeretlen a *Lactarius piperatus*, mint oltó az erdélyi románoknál sem. A Gyalui havasokban (Hideghavas) ennek a gombának a kifacsart friss levével oltják a juhtejet. Tejoltó ez a gomba a Lápos völgyi románoknál is (Rogoz, Alsószőcs). A gombákkal való tejoltáshoz sem a kárpáti ukránoktól, sem a szlovákoktól nem sikerült adatokat gyűjtenem. Nem lehetetlen azonban, hogy az Északi Kárpátokban náluk is előfordul.

Feltűnő, hogy a Lápos völgyében (Rogoz, Alsószőcs) a románok a kissé megerjedt nyírfalével oltják a tejet. Ilyen célra a nyírlevet használják a Zempléni hegyekben lakó szlovákok (Füzér, Vágáshuta), akik tehéntej oltását végzik — néha még napjainkban is — az erjesztett nyírlével. A nyírlé különben náluk igen kedvenc ital. A nyírlének, mint oltónak a használatát említi a korábbi magyar botanikai és gazdasági irodalom. VESZELSZKY Antal 1798-ban azt írja, hogy ha a nyírfa levéből oltót készítenek, az ilyen oltóval készült sajtot a férgek nem bántják.[8] Nagyon valószínű, hogy VESZELSZKY ezt a tapasztalatot nem népi forrásból merítette, mert néhány évvel korábban K. MÁTYUS István — a kiváló erdélyi orvos — ugyanezt a tapasztalatot egy német gazdasági munka után közli.[9] 1578 és 1595 években megjelent magyar herbáriumok szerint is, ha a nyírlevelet a sajt oltójába teszik a sajt nem férgesedik meg.[10]

Erdélyben oltónak használják a különböző *Rumex*-specieseket. A Hideg-Szamos és a Maros között elterülő hegyvidék (Erdélyi Érchegység, Gyalui havasok) egyes román falvaiban (Hideghavas, Csáklya, Havasgáld) a *Rumex*-speciesekkel (rom. *măcriș)* a juhtej altatását úgy végzik, hogy a növény szárát és levelét jól összetördelik és egy ökölnyi csomót zsinegre kötve belelógatnak a tejbe. *Rumex*-speciesekkel *(Rumex acetosa, Rumex acetosella,* rom. *măcriș)* oltanak tejet a Lápos völgyében legeltető román pásztorok is. A növény összetördelt levelét, szárát ritkaszövésű ruhába rakják és beleteszik a tejbe, miközben az oltónövényt — amikor már a tej jól átjárta — marokkal nyomogatják. Ez a szokás Rogoz, Felsőszőcs, Tágfalva, Nemesbudafalva, Kupsafalva falvakban még 1940—1948 között eléggé általános volt, ha nem rendelkezett a román pásztor gyomoroltóval. A Lápos völgyének magyarsága (Domokos) körében a magyar gazdák juhait gyakran őrzik román pásztorok. A magyar gazdák ragaszkodnak ahhoz, hogy fogadott pásztoruk gyomoroltóval készítse a sajtot, mert 'a sóskával, mindenféle fűvel és gombákkal' oltott tejből nem lehet ízletes sajtot készíteni. A magyar gazdák szerint a növényi oltóktól sovány lesz a sajt és zsíros a savó. A pásztornak a tavaszi kihajtásnál nagyobb mennyiségű gyomoroltóval kell rendelkeznie. A pásztorszállást meglátogató gazdák gyakran megnézik vagy megkérdezik, hogy van-e elegendő gyomoroltója a juhásznak. Ha fogytán van szivesen adnak a magukéból.

[8] VESZELSZKY Antal: *A' növény plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény vagy-is fa- és fűszeres könyv.* Pest. 1798. 97. — VESZELSZKY még a következőket közli: ha a *Mentha crispa* levelét a tejbe teszik, a tej nem alszik meg. Ha ennek a növénynek a levelével a sajtot öntözik vagy a „sárkányfű" *(Dracunculus vulgaris)* leveleivel a sajtot mossák, akkor a sajt nem rothad meg (uo. 116, 193). Ez utóbbit szerinte GALENOS is írja.

[9] K. MÁTYUS István: *Ó és Új Diaetetica...* IV k. Posony, 1789. 74.

[10] HORHI MELIUS Péter: *Herbarium.* Kolosuárat, 1578. fol. 17.; — BEYTHE András: *Fives könüv.* Nymet Vivarat, 1595. 15.

A különböző sóska-félék használatosak a székelyeknél is (Hargita hegység: Székelyvarság, Zetelaka; — Csíki havasok: Csíkszentdomokos). A növényt jól széjjeldörzsölik, kis vászonzacskóba teszik és a zacskót beleteszik a juhtejbe. Többször jól megnyomkodják, hogy a sóskalevet a tej minél jobban kioldja. A székely juhászok szerint a sóska csak tavasszal használható a tejoltáshoz, amikor még friss, sok nedvességet tartalmaz. Nyáron a növény már száradni, fonnyadni kezd, veszít nedvességtartalmából s ezért nagyon csekély a hatása. Viszont a székely esztenákon számtalanszor hallottam, hogy a télen, koratavasszal levágott bárány, kecskegida gyomra áprilisban, májusban még nem megfelelő az oltáshoz. Hónapokon át érnie kell. Legeredményesebben lehet használni az egy-két éves száraz gyomrot az oltáshoz.

A *Rumex acetosa* megfigyelésem szerint oltónövény a Latorca völgyében lakó ukránoknál (Hanykovica). Az Alacsony Tátrában Deménfalva szlovák juhászai 50—60 évvel ezelőtt még oltották vele a tejet. Ez utóbbiak tenyér között összetörték a sóskát s egy marokkal beleszórtak a tejbe. A megoltott tejből nem tudtak minden növénydarabot kiszedni s ezért a sajt közé is belekeveredett egy-egy sóskalevél, szárdarab. A juhászok szerint ez csak jó ízt adott a sajtnak. A morva-vlachoknál Velké Karlovice környékén (Bečva völgye) tejoltófű egy *Rumex*-species.

A Radnai havasok (Párva, Kisrebra falvak) román pásztorainál növényi oltó az *Oxalis acetosella* (rom. *măcriș-păsăresc)*, de hatását csekélynek tartják.

Az Erdélyi Érchegység egyes falvaiban (Havasgáld, Remete, Czelna, Felsőgáld) a juhtej oltásához a román pásztorok a dió zöld héját is felhasználják. Az összetört zöld dióhéjat rongydarabba kötik és beleteszik a tejbe. Az így készült sajt azonban nem tartós, szétesik, mellékíze lesz. Mindehhez tudnunk kell, hogy az Erdélyi Érchegységben távol a falvaktól a hegyek között igen sok dióliget található. Ezek a dióligetek ősi vad dióerdők maradványai.[11]

Nagy jelentőségű tejoltó növény a Kárpátok területén a *Galium verum*. Az alább felsorolt és már említett adatok egymástól ugyan távoli területeken fordulnak elő. Nagyon valószínű azonban, hogy korábban általános volt az Északi és Keleti Kárpátokban ennek a növénynek a felhasználása. K. Kovács László írja, hogy az erdélyi Mezőségen a magyar juhászok a *Galium verum*-ot, mint oltónövényt használják.[12] A *Galium verum* használatáról Nyekrilesty (Erdélyi Érchegység) környékén legeltető román pásztoroktól azt jegyeztem fel, hogy a növény (rom. *sînzuiană)* levelét, szárát, virágját ritka szövésű zacskóba teszik, benne összetörik s a zacskót a tejbe lógatják. A sajtra nem kényes pásztor az összetördelt növényt csak belehányta a tejbe. A Dragan-patak (Bihar hegység) felső völgyében legeltető vándor román pásztoroktól (a pásztorok a Szebeni havasokból Zsinna faluból jöttek erre a területre) hallottam, hogy a juhtej oltásához használnak egy *sînzenie* nevű növényt *(Galium*-species). Ha nincsen a kéznél báránygyomor oltó szívesen készítik a sajtot ezzel a növénnyel. Az így készült sajt szép színű, fényes lesz, de nem áll össze.

A *Galium verum* 'tejoltófű' néven használatos Csíkménaság (Csíki havasok) idősebb magyar pásztorai körében. Ők a növényt gyomorolló hiányában össze-

[11] Szilády Zoltán: *Diófánk őshonossága.* Természettudományi Közlöny, 66. k. (Budapest, 1934) 137—146.

[12] K. Kovács László: *Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften (Melkengenossenschaften) in der Siebenbürger Heide.* In: L. Földes—B. Gunda—M. Belényesy: *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Budapest, 1961. 354—355.

törve és csomóba kötve belelógatják a tejbe. Tapasztalatuk szerint, ha nagyon zsíros a juhok teje nehezen alvad meg a 'tejoltófűtől'. Csíkménaság magyar pásztorai a Csíki havasokban legeltető moldvai és olténiai vándor román juhászoknál számtalan alkalommal látták a növény alkalmazását. Elbeszélésük szerint mindig a fiatal román pásztorlegények kötelessége volt ennek a növénynek az összegyűjtése. A növénnyel csak tavasszal, koranyáron lehet tejet oltani, amikor még friss, zöld és nem kezd el fonnyadni. A *Galium verum* használata a század elején ismeretes volt a magyaroknál a Hargitában (Zetelaka) és a Gyalui havasok vidékén (Magyarléta, Tordaszentlászló).

A *Galium verum*-mal tejet oltanak a hucul pásztorok is. Rahó, Körösmező környékén a hegyekben a juhászok összeszedik ezt a növényt és gyomoroltó hiányában ezzel oltják a tejet. Az eljárás igen egyszerű: az összetört, szétzúzott növényt csomóba kötve belelógatják a tejbe. Teljesen megegyezik ezzel az eljárással néhány szlovák vidéken (Gyetva, Ocsova falvak a Zólyomi hegyekben, Felsőpalojta falu Hontban, Füzér, Feketepatak falvak a Zempléni hegyekben) a *Galium verum* szórványos használata. Az idős szlovák pásztornemzedék is gyomoroltó hiányában használta ezt a növényt. Talán ezt az oltófüvet használták juhtejoltáshoz a Zempléni hegyek egyik magyar falujában is (Kovácsvágás), de a növényt botanikailag nem tudtam pontosan meghatározni. A növényt (magyar *tejfű)* nem láttam, csak az egyik juhász elbeszéléséből ismerem. Ugyanitt hallottam, hogy a *kutyatej (Euphorbia*-species) is oltja a tejet, de mégsem használják oltáshoz. A közlés után tehéntejbe magam is csepegtettem az *Euphorbia*-speciesek nedvéből, s a tej kissé besűrűsödött. Ha tényleg oltják is az *Euphorbia*-speciesek a tejet (kérdés, hogy a kémiai folyamat valóban oltás-e), az eljárásnak gyakorlati értelme nincs, a kutyatej-félék nedve mérges (euphorbont, aesculetint, organikus savakat tartalmaznak).

A románok az Aranyos folyó felső völgyében növényi magvakat használnak a gyomoroltó készítéséhez. Így Szolcsván a disznó-, bárány- vagy borjúgyomorból készült oltóhoz kender-, tök- vagy kökénymagot tesznek.[13] A kökény gyümölcsének levét oltónak használják Rîmnicu-Sărat vidékén.[14] A kökény fanyar gyümölcse a román pásztorok szerint összetörve gyorsan megalvasztja a juhtejet (Rogoz, Lápos völgye; Párva, Radnai havasok), ugyanúgy az összetört vadalma és vadkörte is (Rogoz, Lápos völgye; Boérfalva, Lápos hegység; Nagyrebra, Radnai havasok). Zólyomban (Gyetva) a szlovák juhosgazdák összetört vadalmával és vadkörtével szükség esetén szintén oltották a tejet.

A savanyú gyümölcsökkel (meggy és alma leve) való juhtejoltás gyomoroltó hiányában előfordul a palócoknál (Sáta, Borsod m.) is. Ugyanitt tudnak arról, hogy az ecetben megfőzött *tisztesfű* leve alkalmas a juhtej megalvasztásához. Az ilyen főzetből a juhtejbe öntöttek s így aludt meg a tej.[15] Itt említem meg, hogy a Hortobágyon (Nagyiván falu határában) a juhászok tudnak arról, hogy régebben összerágtak egy növényt s amikor az már a nyállal jól elkeveredett beletették a juhtejbe, amelytől a tej lassan megaludt. A növényt közelebbről nem volt alkalmam megismerni.

Figyelmet érdemel Moldován Gergely közlése. Szerinte Erdélyben a román pásztorok az oltót kecskegida gyomrából állítják elő, de bárány és borjú

[13] Butură V. (Kolozsvár) szíves levélbeli közlése.
[14] Stoian I.: *Pastoritul în Rîmnicul Sărat.* Grai şi Suflet VI (Bucureşti, 1934) 56.
[15] Paládi-Kovács Attila: *A keleti palóc pásztorkodás.* Műveltség és Hagyomány, VII (Debrecen, 1965) 137.

gyomrából is. A kecskegidát levágják, kiveszik a gyomrát, abba édestejet és sót tesznek. A gyomrot bekötik, szegre akasztják s ott tartják, amíg megszárad. Száradás után 2—3 évig is eláll az ilyen gyomor. Mielőtt a tejbe tennék meleg vízben áztatják. Ilyen oltó hiányában az ecet, a savanyított tej vagy másféle savanyúság is felhasználható oltónak, de az így előállított sajt nem olyan ízletes, mint a gyomoroltóval készült.[16]

A különböző növényi oltók különösen a Mediterrán vidéken, de Európa más területein is használatosak és igen régi időkre vezethető vissza a növényi oltók használata. DALMAN G. arról ír, hogy a gyomoroltó a zsidóknál már az ótestamentumi időkben használatban volt. A gyomoroltó pótlásául azonban különböző levelek, gyökerek levét, az éretlen fügét, ágak és gyümölcsök gyantáját is használták.[17] HERDI E. P. görög és római források alapján részletesen ír a két klasszikus nép oltójáról. Elmondja, hogy oltónak használták a régi rómaiak a szelíd fügefa levelét. A fügefa kérgét bemetszették, a kicsorgó levet gyapjúval felfogták és a tejbe helyezték vagy frissen letört fügefaággal keverték a tejet, mint azt Mallorca szigetén ma is teszik. Az ilyen módon készített sajt igen ízletes. Használtak a görögök és rómaiak tejoltáshoz más növényeket is *(cynara, carduus, cnecus)*. Az articsóka-félékhez tartozó *Cynara* még száz évvel ezelőtt a toscanai és spanyol parasztok körében, mint ma is (Mallorca) fontos tejoltó növény. A *Cynara*-oltóval készült sajt nem csípősödik és avasodik meg. A klasszikus idők görög pásztorai bizonyos sajtfélék előállításához használták a *Galium verum*-ot, mint ma — írja HERDI E. P. — Németországban és Nagy-Britanniában. A rómaiaknál szükség esetén a borecet is számításba jöhetett, mint oltó.[18] A *Cynara*-oltó használatát Dioscorides után említi K. MÁTYUS István is nagyértékű encyclopedikus munkájában. Szerinte a növény leveleit (a növény más részeiben nincsen „oltóerő") hideg vízzel és kevés sóval 48 órán át áztatják s az ilyen vízből 10—12 csepp „4 lot" forró tej megaltatásához elegendő. Mindehhez hozzáteszi K. MÁTYUS, hogy olasz Etruriában többnyire *Cynara*-oltót használnak. Az ilyen oltóval készült édes sajt a *Cascio marzolino*. K. MÁTYUS István szerint is a régi görögök *Galium*-speciest használtak tejoltáshoz, de ma (XVIII. sz. végéről van szó) inkább az előbbi növényt használják.[19] A növényi oltók Itáliában napjainkban is szerepet játszanak a tejgazdálkodásban. Erről SCHEUERMEIER P. a következőket írja: „Statt des Tiermagens werden als Lab auch die Blumen und andere Teile einer artischokenähnlichen Pfanze (wahrscheinlich häufig *Galium verum)* verwendet. . ."[20]

[16] MOLDOVÁN Gergely: *Alsófehér vármegye román népe*. In: Alsófehér vármegye monográfiája, I. k. 2. r. *Alsófehér vármegye néprajza*. Nagyenyed, 1899. 867.; — MOLDOVÁN Gergely, *A magyarországi románok*. Budapest, 1918. 451.

[17] DALMAN G.: *Arbeit und Sitte in Palästina*. Bd. VI. Gütersloh, 1939. 312.

[18] HERDI E. P. i. m. 32., PAULY-WISSOWA RE., Bd. X. 1491. Käse (Kroll). — MÄDER E. egyik gyűjteményes munkában (KOESTER G.; *Die Schweizerische Milchwirtschaft*. Thun, 1948. 354) említést tesz a fügének és más növényeknek („Labkraut") a tejoltásra való használatáról. Levélbeli közléséből tudom, hogy adatai nem Schweizra, hanem korábbi, elsősorban görög—római hagyományokra vonatkoznak. STEINMÜLLER J. R.: *Beschreibung der Schweizerischen Alpen- und Landwirtschaft* (Winterthur, 1802—1804) c. munkája már csak a borjúgyomor oltóról tesz említést. Ecetet adnak a gyomoroltóhoz a svédek (KEYLAND N.: *Svensk allmogekost*, II. k. Stockholm, 1919. 39).

[19] K. MÁTYUS István i. m. 11—12.

[20] SCHEUERMEIER P.: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Bd. I. Erlenbach—Zürich, 1943. 39.

AMATUS LUSITANUS (1511—1562) ír arról, hogy az olasz és spanyol parasztok *Verbascum*-virággal oltanak tejet.[21] DIAS J. (Lisboa) levélben arról értesített, hogy Portugáliában a különböző bogáncs-félék, vad articsókák a tejoltó növények. A spanyol Pyreneusokban s más spanyol területen is a kecskegida és a bárány gyomrából készült oltó mellett vad növényeket is felhasználnak oltáshoz. KRÜGER Fr. adataiból azt látom, hogy ott a növényi oltó valamilyen *Carduus*-féle.[22]

HABERLANDT A. szerint Nyugat- és Közép-Európában a *Galium verum* ismert oltónövény.[23] A növény friss levelei egy enzymet tartalmaznak, amelytől a tej megalszik. Ha a tehén sokat eszik ebből a növényből a teje könnyebben megsavanyodik vagy megalszik. Írországban tejet oltanak vele. Felhasználják a Chester sajt készítésénél is.[24] A *Galium verum* a németeknél a XVI. sz. óta kapta a 'Labkraut' nevet[25] MOSZYŃSKI K. nem mondja ugyan határozottan, hogy a szlávoknál ismerik a növényi oltót, de a *Galium verum* nagyorosz elnevezéséből *(syvoroten, syvoročnaja trava)* arra következtethetünk, hogy korábban szerepe volt a tejoltásnál.[26] A sajtó alatt levő új *Viehzucht*. . . kötetben igen értékes adatokat közöl a szerb-horvát tejoltó növényekről NOVAK Vilko. Így a régi Užice kerületben a *širišna trava* a használatos oltófű. Novopazar környékén *širišnjak* nevű füvet tesznek az oltóba, hogy friss maradjon. Ezek a füvek nyilvánvalóan *Galium*-speciesek. Sabačban *zubača* gyökerét, meggyágacskát, tojást tesznek az oltóba. Montenegróban pedig a *skorupača* 'Rahmkraut' a tejoltófű. Ugyanitt egy *Saxifraga*-species is tejoltónövény.[27]

A bolgárok bárány, kecskegida, borjú gyomrát használják fel oltókészítésre. Különböző növényeket (*parici; mlečna treva* 'Pulmonaria tuberosa'; vad tök 'Brionia alba'; *čaladžak*; zöld tölgyfagubacs nedve; *Carduus* gyökerének nedve; szőlővessző nedve tavasszal) és egyéb anyagot (hangyabolyba elhelyezett pálca, juh urin, korábban készült savanyú tej stb.) tesznek abba a tehéntejbe, amelyből jellegzetes savanyú tejüket (*kiselo mljako, kvaseno mljako, ugurt)* készítik.[28]

Skandináviában (Svédország, Norvégia, Izland, Faerøer) a tejoltásnál és az ún. vastagtej (svéd *tätmjölk)* készítésénél nagy szerepet játszik a különböző *Rumex*-species, a *Galium*, valamint a *Pinguicula vulgaris*, a *Drosera rotundifolia* és *longifolia*.[29] Az északi *tätmjölk* tulajdonképpen megfelel a bolgár savanyú-

[21] ZAUNICK R.: *Die Fischerei-Tollköder in Europa vom Altertum bis zur Neuzeit.* Archiv für Hydrobiologie, Suppl. Bd. IV. Stuttgart, 1928. 565.

[22] KRÜGER Fr.: *Die Hochpyrenäen.* B. *Hirtenkultur.* Hamburg, 1935. 81. — ARANZADI T. itt idézett munkáját nem volt alkalmam megnézni.

[23] HABERLANDT A.: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* In: BUSCHAN G.: *Illustrierte Völkerkunde*, II. Zweiter Teil. Stuttgart, 1926. 389. l.

[24] BERGMARK M.: *Vallört och vitlök.* Stockholm, 1961. 137. l.

[25] KLUGE Fr.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Berlin—Leipzig, 1934.[11] 339. l.

[26] MOSZYŃSKI K.: *Kultura ludowa Słowian*, I. k. Kraków, 1929. 270. — A régi cseh nyelvben a *Galium verum* neve *syřišťová bylina* 'Labkraut' (MACHEK V.: *Česká a slovenská jména rostlin.* Praha, 1954. 220).

[27] HABERLANDT A. i. m. 389.

[28] Lásd erről VAKARELSKI Ch.-nak a sajtó alatt levő Viehzucht . . . kötetben közölt tanulmányát. VAKARELSKI Ch.: *Etnografia bułgarii.* Pracze etnologiczne, tom. VII. Wrocław, 1965. 64—65.

[29] ARENANDER E. O.: *Die altertümliche Milchwirtschaft im Nordschweden (Norrland).* Stockholm, 1911. 26. — KEYLAND N. i. m. 9., Haberlandt A. i. m. 389—390. — OLSSON A.: *Koagulerad mjölk i äldre tiders hushållning. Några synpunkt på produkter och metoder.* Rig, Vol.

tejnek. Jämtlandban (Észak-Svédország) a *Pinguicula vulgaris*-szal bedörzsölnek egy fateknőt s azután tejet szűrnek bele, a tej a felszínre kerülő tejszínréteg alatt megkeményedik s az ilyen tejjel azután bekennek egy másik teknőt s ezt az eljárást mindaddig megismétlik míg megfelelő erjesztőanyagot (svéd *tätte)* nem kapnak. Ebből az erjesztőanyagként használt sűrű tejből tesznek azután a felmelegített tejhez, amelyik megerjed, kissé megkeményedik. Ha különösen jó *tätmjölk*-öt készítettek, akkor egy vászondarabot belemártanak, megszárítják és a szomszédnak adják. Ezzel a vászondarabbal azután újabb erjesztőanyagot *(tätte)* lehet készíteni.[30] A *tätmjölk*-be mártott vászondarabocskát az Észak-Amerikában lakó svéd telepeseknek postán is küldték, hogy megfelelő *tätmjölk*-öt tudjanak készíteni.[31] Svédországban madárcseresznyét tesznek „erősítőnek" a gyomoroltóba.[32] Említik a *Galium*-speciesek használatát Finnországból.[33]

Angliában bogáncs, articsóka, *Ranunculus-*, *Pinguicula-*, *Drosera*-speciesek, a *Galium verum* a tejoltónövények.[34]

Végül megemlítem azt is, hogy a sivatagi beduinoknál (Arabia) — gyomoroltó hiányában — a tejbe megszárított és összetört aszfodéloszt *(Asphodelus tenuifolius)* és egy gombafélét *(Cynomorium cocceneum)* tesznek.[35] Az Ayr-tuaregeknél a *Caralluma Mouretii* az oltónövény.[36]

A fenti adatokból kétségkívül megállapítható, hogy a Kárpátokban a növényi oltók nagy területen és különböző népeknél vannak elterjedve. A különböző növényi oltókat Európa más vidékein és népeinél is használják. A növényi oltók ősi használatát Európában a görög és római adatok mindennél jobban bizonyítják. A Kárpátok területén a tejgazdálkodás egészének részletes analízisére lenne szükség, hogy megállapíthassuk, hogy az egyes népeknél melyik és milyen kulturtörténeti rétegbe tartoznak a növényi oltók. Fontos lenne azt is megállapítanunk, hogy melyik oltót használták előbb a kárpáti népek: az állati (Magenlab) vagy a növényi oltót. A kérdésre nem adhatok határozott

---

14 (Stockholm 1961) 112—122. — Ränk G.: *Vilken roll har tätörten spelat i mjölkhushållningen? Folktro kontra vetande.* Folkliv, Tom. XXIV—XXV (Stockholm 1960—1961) 65—73. — Figyelmet érdemel, hogy a svéd *„tättmiölk"* (Dickmilch) készítéséről a múlt század végén K. Mátyus István is megemlékezik. Az erdélyi magyar orvos a következőket írja: Svédországban a tejes vedrek fenekére *Pinguicula, Sanicula,* vagy *Drosera* nevű füvet tesznek, amelytől — négy-öt nap alatt — a tej föle és savója minden megsavanyodás nélkül a sajtos résztől különválik és felülre kerül. A tej fölét és savóját leszedik és az edény fenekén levő édes sajtra felmelegített friss tehén tejet öntenek. A tej három-négy nap múlva a sajttal teljesen összekeveredik és édes tejszínforma anyaggá alakul át. Ez egy igen egészséges eledel. Szükség esetén fakéregből készült kenyérrel eszik. (K. Mátyus István i. m. 11—12.) — Ränk G. részben kétségbevonja a *Pinguicula vulgaris*, a *Drosera* speciesek, a *Galium verum* erjesztőhatását s feltételezi, hogy ezek a növények eredetileg valamilyen „erősítő szerek", a tej „megsértését", varázslását megakadályozó anyagok lehettek a tejsavanyításnál és a savanyú tejből készített sajt előállításánál. (Ränk G.: *Vilken roll har tätörten i mjölkhushållningen? Folktro kontra vetande.* Folkliv, Tom. XXIV—XXV (Stockholm 1960—1961) 65—73. — Ränk G.: *Från mjölk till ost.* Stockholm, 1966. 22—25, 177, 183.)

30 Arenander E. O. i. m. 26—31.

31 Ränk G.: *Vilken roll har tätörten i mjölkhushållningen? Folktro kontra vetande.* Folkliv, Tom. XXVI—XXV (Stockholm 1960—1961) 69.

32 U. a.: *Från mjölk till ost.* Stockholm, 1966. 98.

33 U. a.: *Från mjölk till ost.* Stockholm, 1966. 98.

34 Cheke V.: *The Story of Cheese-making in Britain.* London, 1959. 66—67.

35 Dalman G. i. m. 304.

36 Nicolaisen J.: *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg.* Nationalmuseets Skrifter, Etnografisk Raekke, IX. Copenhagen, 1963. 225. l.

feleletet. De a növényi oltók geographiai elterjedéséről, az idevonatkozó gazdag dél-európai tradíciókból arra következtetek, hogy a növényi oltók részben talán Délkelet-Európából kerültek el a Kárpátokba s a Kárpátok és Délkelet-Európa (a Mediterrán) kultúrája közötti összefüggések bizonyítékai közé sorolhatók. Nem zárkózom el attól a feltevéstől sem, hogy a növényi oldókat Európában az indoeurópai ősműveltség (amely valószínű nem volt egységes) reliktumának tartsam. Használatuk megelőzte a gyomoroltók ismeretét, amelyen a római *caseus*-kultúra nyugszik. Az indoeurópai ősműveltségből kivált és idővel továbbalakuló kultúrák között idővel különböző utakon és módokon (pl. régi gazdasági könyvek révén is) terjedhetett a tejoltásra alkalmas növények ismerete. Az egyes népeknél mai használatuknak egymástól eltérő a közvetlen forrása. Az ősi forrásokból származó tudásnak és az arra épült további tapasztalatnak a későbbi útjai egymást keresztezhették. Az indoeurópai teoriát természetesen még további vizsgálatokkal kell megerősíteni, főleg a nyelvtudomány részéről. A nyelvészeti vizsgálatok (és az állatokat illetőleg az archeológiai leletek) mindenesetre arra utalnak, hogy az indoeurópai ősnép (vagy ősnépek) körében ismert volt a *tehén*, a *juh*, a *kecske*, valamint a *fejés* technikája. Az indoeurópai ősnép tápláléka volt a *tej*, a *savó*, a *vaj* és valamilyen *sajt*. Az idevonatkozó kutatások részletadatait nem szükséges itt idéznem s elég ha utalok HIRT H. klasszikus munkájára *(Die Indogermanen. Ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur.* Bd. I. Strassburg, 1905. 286—288, 300—303, Bd. II. Strassburg, 1907. 657, 665—666., l. még POKORNY J.: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern, 1951—1959. megfelelő címszavait).

Valószínű, hogy valamilyen varázserőben, a fűvek gyógyítóerejében való hit is rejlik az oltónövények tulajdonságainak megismerésénél és alkalmazásánál. Feltűnő, hogy a német Lab 'oltó' (vö. angol *lybb*, izlandi *lyf)* eredeti jelentése valamilyen 'scharfer Saft' volt (vö. gót *lubja*, angolszász *lyb*, ófelnémet *luppi* 'tödlicher Saft, Gift', ószaki *lyf* 'Arznei'). A német *Lab* és előbbi megfelelői olyan növény vagy növényi anyag régi germán elnevezésére vezethetők vissza, amelyet varázslatra, orvosságul használtak.[37] A Kárpátok területén oltanak tejet olyan növényekkel *(Rumex*-félék, nyírlé, gombák) is, amelyek Mediterrán területen, a Balkánon — legalábbis ismereteim szerint — mint oltónövények nem fordulnak elő. A különböző növények alkalmazása azonban hasonló tapasztalatnak a következménye. Mindenesetre az oltónövények geográfiai elterjedése feljogosít a fenti elméletek felvetésére. Ennél a problémánál pedig talán nem lesz felesleges idéznem LOWIE R. H. szavait, aki azt mondotta, hogy ha nem ismerjük egy jelenség elterjedését, egyáltalán nem tudjuk van-e elméleti jelentősége.[38] De érzem annak a veszélyét is — SCHWEIZER A. gondolatának

[37] HEYNE M. i. m. 316—317.; — KLUGE Fr. i. m. 339.; — HELLQUIST E.: *Svensk etymologisk ordbok.* Lund, 1957.,[3] *(löpe, löeja* címszavak).; — RÄNK G.: *Från mjölk till ost.* Stockholm, 1966. 103—104. — Feltűnő azonban, mint már utaltam rá, hogy a *Galium*-ot csak a XVI. század óta nevezik a németben *Labkraut*-nak. Ez a növény az angol, német, szláv elhárító varázslatokban különbözőképpen használatos. Pl. Kelet-Poroszországban a tejesedényt főzik ki vele. A szokásnak eredetileg apothropikus célja volt. Az erdélyi szászok a növényből kötött koszorút a tetőre dobják s ha az onnan leesik a koszorúdobó abban az évben meghal. (HOFFMANN-KRAYER E.— BÄCHTOLD-STÄUBLI H.: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Bd. V. Berlin—Leipzig, 1932—1933. 865—868.) Hasonló szokás ismeretes az erdélyi románoknál. (PÁVAY V. F.: Oláhlapádi babonák. Ethn. XVIII. 1907. 217).

[38] LOWIE R. H.: *Some Problems of Geographical Distribution.* In: Südseestudien. Gedenkstudien. Gedenkschrift zur Erinnerung an Felix Speiser. Basel, 1951. 24.

nyomán haladva —, hogy az ethnológiai rekonstrukcióknál igen gyakran nincs adatszerűen bizonyítható, hanem csak elfogadható igazság.

Felmerül az a kérdés, hogy miképpen jöhetett rá az 'óeurópai' állattenyésztő ember, hogy bizonyos növényekkel oltani lehet a tejet. Talán olyan módon, hogy különböző növényeket *(Rumex*-félék, gombák stb.) összeszedett s beletette a tejbe, hogy ételt főzzön magának. Mielőtt a főzéshez kezdett volna azt tapasztalta, hogy a tejbe helyezett egyes növényektől a tej megalszik. Véletlenül a tejbe belekerült növények, az edények kitisztításánál használt növényeknek az edény falán visszamarad nedve, apró levél- és szárrésze hasonló tapasztalatokra vezethetett. Mindez alapot szolgáltatott azután ahhoz, hogy az egykori tejivó „kísérleteket" végezzen és megismerje a sajtkészítés titkát. A fenti tapasztalatra természetesen több helyen is rájöhetett az 'óeurópai' ember, akinek hasonló ecologiai viszonyai konvergens elemeket hoztak létre. Az elméletet alátámaszthatom azzal, hogy a sóskafélék tejjel való fogyasztásáról több adatunk van. Észak-Norvégiában a *Rumex acetosa* zöld levelét megfőzik, tejbe keverik s a tejet megsavanyítják. A lappok (Västerbotten) egy sóskaféle leveléből főzött szirupsűrű levest rénszarvastejjel keverik össze. Tudjuk azt is, hogy a románok *Rumex*-speciesekből tejjel levest főznek s az ún. savanyú tej készítésénél a tejbe *Rumex*-leveleket is tesznek. Mindezekről részletesebben írtam *Ethnographica Carpathica* c. munkámban (25—27. l.).

A növényi tejoltók ismeretesek az „Új Világban" is. A *Solanum elaeagnifolium* gyümölcsét New Mexico spanyol-amerikai és indián lakossága tejoltónak használja. A cochiti, a pima és zuñi indiánok hasonló célra alkalmazzák.[39] Egy másik forrás is elmondja erről a növényről, hogy a zuñik kecsketej megalvasztására használják a bogyóját. Az ilyen módon oltott tej kitűnő italul szolgál.[40] A pima indiánoknál a *Prosopis prosopis* belső kérge a tejoltó.[41] Az Ajo Mountains-tól keletre (Dél-Arizona) Gu Vo telepen 1966 májusában szarvasmarhákat őrző néhány papago indiánnal találkoztam, akik szerint a különböző kaktuszfélék gyümölcslevétől is megalszik a tej, savanyú lesz, amit azután isznak. Elsősorban a sahuaro *(Carnegiea gigantea)* kaktusz gyümölcse szolgál erre a célra.

Kétségkívül, az indiánok saját maguk jöttek rá ezeknek a növényeknek a tejoltó-tulajdonságára miután a spanyolok révén megismerkedtek a juh- és szarvasmarhatenyésztéssel. A fenti növények Európában ismeretlenek.

A növényi oltók mellett a Kárpátokban nem jelentéktelen egyes tejtermékeknek a juhtej oltásánál való felhasználása. A Hargita hegységben a székelyek (Fiátfalva, Szentegyházasfalu, Székelyvarság) a juhsajtból sajtoláskor kicsorgó sűrű *sajttejet* (sűrű savót) összegyűjtik és oltónak használják fel. A *sajttejjel* készült juhsajt lágy. Csíkrákoson a székely pásztorok az ilyen savót a bárány-gyomorból készített oltó közé keverik. A Csíki havasokból ezt az eljárást már Vámszer Géza, az erdélyi Mezőségről Nagy Ödön is közölte.[42] Szerintük a

[39] Castetter E. F.: *Ethnobiological Studies in the American Southwest*, I. *Uncultivated Native Plants Used as Sources of Food*. The University of New Mexico Bulletin, Biological Series, Vol. 4. No. 1. Albuquerque, N. M. 1935. 51.

[40] Stevenson M. C.: *Ethnobotany of the Zuñi Indians*. Thirtieth Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1908—1909. Washington, D. C., 70.

[41] Castetter E. F. i. m. 43.

[42] Vámszer Géza i. m. 42.; — Nagy Ödön: *A mezőpaniti juhtenyésztés*. Ethn. XLIX (1938) 189—190.

juhászok az ilyen savóval frissítik fel a gyomoroltót. Gyergyószentmiklóson az orda készítésénél visszamaradt felforralt savót elteszik néhány napra s amikor alaposan megsavanyodott ezzel oltanak. A Hargita hegységben (Székelyvarság, Szentegyházasfalu) kb. fél liter meleg vízbe a csípős, érett túróból tojásnagyságú darabot beletesznek. Jól elmorzsolják, azután a keveréket üvegbe öntik, érlelik és szükség esetén ezzel oltják a juhtejet. A csángóknál (Gyimesközéplok) oltó a savanyú tej, Szentegyházasfalu, Gyergyószentmiklós pásztorai ecetet is használnak a juhtej oltásához.

Itt kell megemlíteni a kiskunfélegyházi gulyások *tarhómagját*, amely bögrébe félretett *tarhó;* ezzel oltják meg a felforralt tehéntejet a tarhókészítéshez. „A gulyások híres tarhójának magjáért — írja MADARASSY László — az alföldi városok lakói szívesen kimennek a pusztára, ahol érte cserébe bort, dohányt adnak a gulyásnak."[43]

A csípős juhtúró és a savó oltóanyag a Keleti Kárpátok különböző területén (Gyalui havasok: Hideghavas, Hidegszamos falvak; Erdélyi Érchegység: Remete, Csáklya, Havasgáld falvak; Lápos völgye: Rogoz, Libaton, Tágfalva falvak; Radnai havasok: Párva falu) a román juhászoknál is. A Gyalui havasokban a románok a sajtból kicsepegő sűrű fehér savót tartják kitűnő oltónak miután kissé — néhány napi állás után — megsavanyodott, de a fenti többi román faluban is hasonlóan használják az oltáshoz a sajtból kicsepegő édes, valamint a felforralt savót, amelyből az ordát készítették. Az utóbbi savónak a hatása azonban gyenge. A juhtúrót langyos vízzel keverik el s a vízből — néhány napi állás után — öntenek a juhtejbe (Havasgáld). De szokásos tojásnagyságú túrót is belehelyezni 8—10 liter megoltandó juhtejbe (Hideghavas, Libaton).

A Radnai havasokban zöldes színű savóval *(străgeata)* oltják a juhtejet, amint ezt már korábban MORARIU T. is közölte.[44] BUTURĂ V. (Kolozsvár) arról értesített, hogy Aklos faluban (Aranyos völgye) a disznó-, bárány- vagy borjúgyomorból készült oltóhoz érett, csípős juhtúrót és — ha van — a tehéntől az ellés után kifejt tejet *(corastă)*teszik. A *corastă,* mint oltó használatos más román vidéken (Rîmnicu-Săret) is.[45]A csípős juhtúrót oltóanyagként használják a Magyar Alföld (Hódmezővásárhely, Hortobágy és környéke) és az Északi Kárpátok szlovák (Zólyomi hegyek: Gyetva, Alacsony-Tátra: Deménfalva) juhászai, valamint a morva-vlach (Velké Karlovice vidéke) juhászok is. Egy-egy darab túrót tesznek sajtkészítés előtt a juhtejbe. Gyetván a szlovákoknál ismeretes a savóoltó is. Oltónak a friss sajtból kicsorgó sűrű, fehér savót használják fel.

Úgy gondolom, hogy ezek az utóbbi primitív oltóanyagok lényegesen kiegészítik a Kárpátok tejgazdálkodásáról való ismereteinket.

A savóoltóról és túróoltóról Európa más területeiről alig állanak adatok rendelkezésemre. VAKARELSKI Chr.-nak sajtó alatt levő, már fentebb említett tanulmányából csupán még annyit tudok, hogy Bulgáriában helyenként a megellett juh első tejét használják oltónak. Svédországban pedig oltóanyag a természetes módon megsavanyodott tej és savó.[46] A természetes módon megsavanyodott tejből *(surmjölk)* vagy savóval *(kärnmjölk),* savanyú tejjel megaltatott friss tejből készült sajt *(surmjölkost, gammalost, német Sauermilchkäse)* Skandináviában

[43] MADARASSY László: *Gulyások tarhója.* Ethn. XLIII. (1932) 81.
[44] MORARIU T.: *Viaţa pastorală în Munţii Rodnei.* Bucureşti, 1937. 179.
[45] STOIAN I. i. m. 56.
[46] Keyland N. i. m. 9.; — RÄNK G.: *Om äldra ostkultur i övre Sveriges fjälltrakter.* Norveg, Vol. 11 (Oslo 1964) 35.

igen ősi sajtkultúra maradványa. Az ilyen sajt készítése megelőzte a gyomoroltóval készült sajt előállítását, amelyről a legrégibb svéd adat a XIV. század közepéről származik. De valószínű már előbb ismerték ezt a sajtféleséget, mert készítik az észtországi svédek is, akik a XIII. század végétől távol élnek hazájuktól. Az észtek nem ismerik az ilyen sajtot.[47] A savóval, savanyú tejjel és csípős túróval készült sajtok valószínű igen ősi tejfeldolgozás maradványai a Kárpátokban is.

Természetesen szükséges lenne a növényi oltók problémáját a hatóanyagok, az enzimek szempontjából megvizsgálni és az oltóerősségét megállapítani. Nyilvánvalóan eloszlanának ezen a téren Ränk G. kételyei. Az egész problémakör olyan területe a néprajznak, amelynek a történeti távlatait a kémikusok eredményei kiszélesíthetnék és évezredes népi tapasztalatok helyességét húzhatnák alá. Természetesen ma már ezek a tapasztalatok és megfigyelések a laboratóriumok eredményeivel nem versenyezhetnek. De a dán gyógyszerész, Hansen Ch. 1873-ban feltalált szintetikus oltója mai napig sem szorította ki a pásztorszállásokról és a paraszti háztartásokból az 'óeurópai' ember, a görögök és rómaiak ismereteit.

Gunda Béla

Бела Гунда:

РАСТЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ СЫВОРОТОЧНОЙ ЗАКВАСКИ МОЛОКА В КАРПАТАХ

(Резюме)

На территории Карпат, как и обычно в Европе сывороточная закваска изготовляется из желудка животных (баранов, козлят, сосущих телят, свиней, реже кроликов) Европейское распространение сывороточных заквасок, приготовленных таким образом, Г. Ренк рассматривает как единую территорию и считает, что использование желудочных заквасок берет свое начало в римскую эпоху. Наряду с желудочными заквасками для закваски овечьего молока в Карпатах используются и различные дикие растения и грибы. На Большой Венгерской низменности венгерские пастухи квасят молоко специальным растением *Rumex. Rumex acetosa*, *Rumex acetosella* известное заквасочное растение среди венгерских и румынских пастухов в Трансильвании и украинского населения Северо-восточных Карпат. Живущие в раднайских горах румынские овцеводы используют *Oxalis acetosella*. Румынские пастухи в Южной Трансильвании в случае необходимости используют для закваски молока и зеленую кожуру грецких орехов.

Венгерские, румынские, украинские и словацкие пастухи в Карпатах, трансильванские саксы используют для закваски *Galium verum*. В хортобадьской степи пастухи раньше разжевывали дикое растение и, когда то уже хорошо перемешалось со слюной, клали его в овечье молоко, отчего молоко медленно скисало. Это растение определить ботанически не удалось. Упоминается использования в качестве закваски у румын растение типа *encian*. Венгерские и румынские пастухи использовали для закваски и грибов *Lactarius piperatus* и другие). Венгерские гербарии с конца XVI века уже упоминают о том, что березовый сок можно использовать в качестве закваски для молока. Сыр изготовленный с его помощью не червивеет. В Северной Трансильвании (в долине р-и Лáпош) румынские пастухи квасят овечье молоко немного перебродившим березовым соком. Живущие же там венгры лишь обмывают сыр березовым соком. Такой сыр приобретает красивый желтый цвет. Словаки, живущие в горах Земплен, квасят березовым соком и коровье молоко. Часто случается, что к заквáскам из желудка животных прибавляют растительные закваски, чтобы закваска овечьего молока была более надежной. Так тран-

[47] Ränk G.: *Om äldra ostkultur i övre Sveriges fjälltrakter*. Norveg, Vol. 11 (Oslo 1964) 42.; — Ränk G.: *Från mjölk till ost*. Stockholm, 1966. 36 skk., 142, 186., Moora H.—Viires A.: *Abriss der estnischen Volkskunde*. Tallinn, 1964. 140.

сильванские румыны примешивают к этой закваске семена конопли, тыквы и терна. Но используют для закваски и кислый сок плодов терновника, раздавленные дикие яблоки и груши. Раздавленные дикие яблоки и груши используются в качестве закваски для овечьего молока словацкими овцеводами, конечно, в случае необходимости. Кислые ягоды используют для закваски (сок вишни и яблок) и венгры. Румыны и венгры используют для закваски молока и уксус.

Растениями *(Rumex, Galium)* заквашивают, как правило, таким образом, что собирают свежие растения, растирают их между ладонями и маленькие комочки подвешивают в молоке. Грибы собирают, заливают водой. Грибы стоят в воде несколько дней, из сока вливают понемного в молоко.

Дикие растения для закваски молока используются в Европе со времен древних греков и римлян. В районе Средиземного моря, на Балканском полуострове, в Западной Европе и в Скандинавии и в наши дни заквашивают молоко различными дикими растениями (сок финикового дерева, *Saxifraga,-Rumex,-Carduus,-Cynara, Galium verum, Pulmonaira tuberosa, Brionia alba, Pinguicula vulgaris, Drosera lotundifolia et longifolia.* У арабских бедуинов закваской для молока служат *Asphadelus tenuifolius Cynomorium coccenеum.* Туареги в Сахаре используют для и подобных целей *Caralluma Mouretii.*

Использование диких растений для закваски молока в Европе является, очевидно, порождением древней индоевропейской культуры (или культур). Их использование известно гораздо раньше, чем заквасочные материалы, изготовленные из желудка животных, на знании которых покоится римская культура *caseus.* В древнем мире и в средние века растительные закваски распространились в Европе разными путями и способами. Их современное использование у отдельных народов может иметь различные непосредственные источники. Посредством хозяйственных советов, публиковавшихся в старых хозяйственных книгах, в работах греческих и латинских авторов также могло распространяться использование различных растений для закваски. Сегодняшнее же пользование ими можно свести к древней индоевропейской культуре (или культурам) различными, в сущности своей неизвестными, путями. Лингвистические исследования, (а что касается животных, то и археологические находки) указывают на то, что древний индоевропейский народ (или народы) знали *технику доения, коров, овец и коз. Молоко, сыворотка, масло и* какой-либо *сыр* были продуктами питания древних индоевропейских народов. Состав этих культурных элементов могло быть дополнено какой-либо растительной закваской.

Естественно, при постановке таких проблем, не следует забывать о той опасности, что при этнологических реконструкциях очень часто отсутствуют конкретные доказательства, а есть только приемлемая правда.

Растительные закваски используются и некоторыми индейскими племенами (кохити, зуни, пима, папаго) в Аризоне и Новой Мексике. К растительным заквaскам, используемым индейскими племенами, относятся *Solanum elaeagnifolium,* плоды *carnegiea gigantea,* внутренняя кора *Prosopis prosopis.* Несомненно, что индейцы самостоятельно открыли заквасочные свойства этих растений, после того как через испанцев познакомились с разведением коров и овец. И эти некоторые данные подтверждают, что в этноботанических «лабораториях» индейцев Аризоны и Новой Мексики даже еще после появления испанцев проводились важные «эксперименты».

Венгерские, румынские и словацкие пастухи в Карпатах заквашивают молоко; необходимое для изготовления сыра, кислым молоком, сывороткой, созревшим, резким на вкус творогом, свежим молозивом, выдоенным после отёля коровы. Из молока, прокисшего естественным путем, из заквашенного кислым молоком или сывороткой свежего молока в Скандинавии изготовляют сыр, где такой метод изготовления сыра очень древний. Изготовление такого сыра, по Ренку, предшествовало изготовлению сыра с использованием заквасок животного происхождения, о чем свидетельствуют самые старые шведские данные из середины XIV века. Вероятно, что изготовление сыра из молока, заквашенного сывороткой, кислым молоком или зрелым, резким на вкус творогом, в Карпатах представляет собой остатки очень древнего способа переработки молока.

Béla Gunda:

MILK-RENNET PLANTS IN THE CARPATHIANS

(Summary)

In the Carpathian area, like practically everywhere in Europe, the milk-rennet is made of animal stomach (lamb, kid, sucking calf, pig, less frequently rabbit). G. Ränk considers the European diffusion of the different stomach-rennets a conterminous area and traces their use back to Roman origin. However, in addition to stomach rennets, various wild plants and fungi are employed in the Carpathians for the curdling of ewe-milk. Curdled ewe-milk is used for making cheese. Shepherds of the Great Hungarian Plain avail themselves of a *Rumex* species for curdling the milk. *Rumex acetosa* and *Rumex acetosella* are well-known curdling plants among Hungarian and Roumanian shepherds in Transylvania and among the Ukranians of the North-EasternCarpathians. *Oxalis acetosella* is used by Roumanian shepherds of the Radna Mountains. On occasion, the Roumanian shepherds of Southern Transylvania curdle the ewe-milk with the green husk of nuts. *Galium verum* is used for this purpose by Hungarian, Roumanian, Ukranian and Slovakian shepherds of the Carpathians, as well as by Transylvanian Saxons. Formerly the shepherds of the Hortobágy chewed a wild plant and when it was thoroughly mixed up with saliva they put it into ewe-milk which slowly curdled as a result. The plant could not be defined botanically. A *Gentian* species is referred to as a curdling plant of Roumanians. Hungarian and Roumanian shepherds employ also fungi *(Lactarius piperatus* and others) for this purpose. Since the end of the sixteenth century, Hungarian herbaria mention the birch-sap as lending itself for the curdling of milk. Cheese prepared in this way will not be wormy. Roumanian shepherds in Northern Transylvania (Lápos valley) curdle the ewe-milk with slightly fermented birch-sap, while the Hungarians of that region use the birch-sap only for washing the cheese which gets a fine yellow colour from this treatment. Cow-milk is being curdled with birch-sap by the Slovakians of the Zemplén Mountains. It often occurs that some vegetable substance is added to the stomach-rennet in order to achieve a more successful curdling of ewe-milk. In Transylvania, for instance, Roumanians add hemp, pumpkin and sloe seed to the stomach-rennet, but use also the sour juice of sloe or of crushed crab-apple and wild pear. Occasionally the Slovakian shepherds also avail themselves of crushed crab-apple and wild pear for milk curdling. Hungarians also curdle the ewe-milk by means of the juice of sour fruit (sour-cherry, apple). Roumanians and Hungarians occasionally use vinegar too.

The plants *(Rumex, Galium)* are generally used in the following way: gathered afresh, they are crumbled between two palms, then bound on a string and hung down into the milk. The fungi are gathered and kept in water for a few days; some of this liquid is poured into the milk.

In Europe the ancient Greeks and Romans used already wild plants for curdling. In the Mediterranean area, in the Balkans, in Western Europe and in Scandinavia, various plants are still being used for this purpose (the sap of the fig-tree, *Saxifraga, Rumex, Carduus, Cynara* species, *Galium verum, Pulmonaria tuberosa, Brionia alba, Pinguicula vulgaris, Drosera rotundifolia* and *longifolia*, the sap of green oak-apple, etc.). Arab Bedouins use *Asphodelus tenuifolius* and *Cynomorium cocceneum;* Ayr Tuaregs (Sahara) avail themselves of *Caralluma Mouretii.*

The use of wild plants in Europe for milk curdling is probably a relict of the Indo-European ancient culture or cultures. Their use has actually preceded the knowledge of stomach-rennets, the basis of Roman caseus-culture. In the Antiquity and the Middle Age, plant rennets spread all over Europe by various ways and means. Their actual use among the different peoples originates in different sources. Advices included in the works of Greek and Latin authors, or in old farming books may have also contributed to their propagation. Their actual use, however, can be traced back through essentially unknown ways to the Indo-European ancient culture or cultures.

Linguistic investigations (and, as far as animals are concerned, archeological finds) suggest that the cow, the sheep, the goat and the milking technique were known among the Indo-European primitive people (or peoples). Milk, whey, butter and some kind of cheese were foodstuffs of the Indo-European primitive people. These culture traits may have been completed with some plant rennet.

Of course, in raising such problems we must be aware of the risk, that in case of ethnological reconstructions there are very often no factually demonstrable truths, only acceptable ones.

Vegetable rennets are used by some Indian tribes (Cochiti, Zuñi, Pima, Papago) in Arizona and New Mexico. These agents include the fruit of *Solanum elaeagnifolium* and *Carnegiea gigantea*, as well as the inner bark of *Prosopis prosopis*. The Indians have certainly discovered the curdling properties of these plants by themselves after having learned from the Spaniards the breeding of sheep and cattle. As shown by this small number of data, important „experiments" have taken place in the ethno-botanical „laboratory" of the Indians of Arizona and New Mexico even after the appearance of Spanish conquistadors.

The milk required for cheese-making is curdled by Hungarian, Roumanian and Slovakian shepherds of the Carpathians with sour milk whey, strong cottage-curd and milk fresh from the calving cow. In Scandinavia it is a very old method to make cheese out of naturally turned milk and out of fresh milk curdled with sour milk or whey. According to G. Ränk, this cheese-making technique has preceded the use of stomach-rennet where the oldest Swedish reference dates back to the middle of the fourteenth century. Cheese-making with milk curdled with whey, sour milk and strong cottage-curd may be the remains of a very ancient type of dairy-farming in the Carpathians too.

Kumetok a Kisalföldön

A kumet egész Európában használt, régi lószerszám. Angliában paraszti használatban már a középkorból ismerik.[1] Német források a XV. századból említik, s egykorú rajza is fennmaradt a XVI. századból.[2] Főképp fuvarosok, kereskedők használták nehéz teher húzására, s így terjedt el a parasztok körében. A favázas német forma mellett az angol, francia változat vasvázas volt. Itt alakult ki először a könnyű, parádés kumet. Az igás- és parádéskumet egyformán elterjedt egész Európában, s innen kiindulva Amerikában is.[3]

1. kép. Német kumetos fogat a XVI. sz.-ból. (Dr. Timaffy László felv.)

[1] P. Hamlyn: *Horsis*, London 1962, 86.
[2] G. Wrangel: *Das Buch vom Pferde*. Stuttgart 1927, 503.
[3] P. Buhle: *Das Zugpferd und seine Leistungen*. Stuttgart, 1923, 163.

Magyarországra a múlt században került az igáskumet német változata, nyomonkövethetően a hidegvérű lovakkal. A parádéskumet is eljutott hozzánk angol változatban, valószínűleg az Angliából importált tenyészállatok révén. Versenyezni azonban nem tudott a magyar díszszerszámokkal, s így elterjedése még korlátozottabb maradt, mint az igáskumeteké.

Néprajzi irodalmunkban — a kumetről — eddig még alig esett szó.[4] A külföldi irodalomban hasonlóan nagyon gyérek a hozzáférhető adatok.[5]

Hazánkban a századfordulótól a harmincas évekig volt legelterjedtebb a kumet használata. Még legnagyobb virágzása idején is megmaradt azonban a

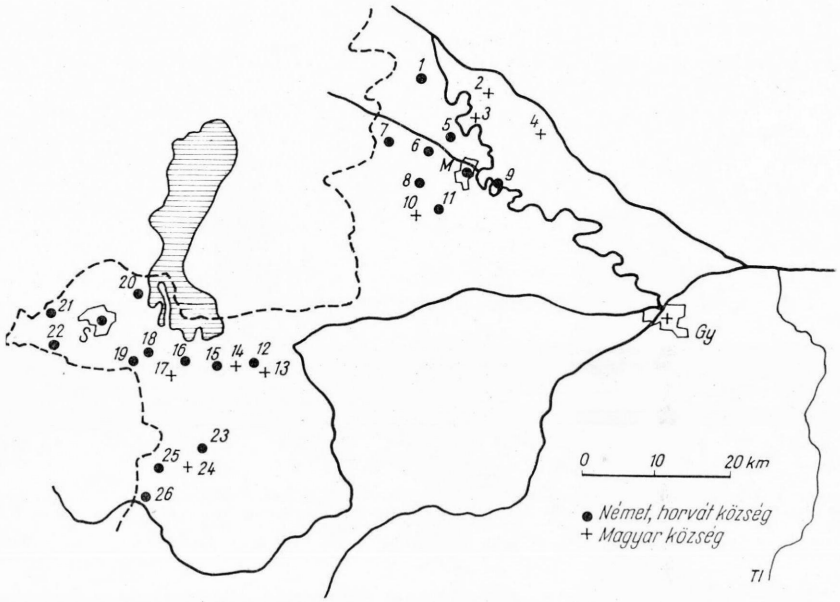

Térkép: A kumet kisalföldi elterjedése.
1. Rajka, 2. Dunakiliti, 3. Feketeerdő, 4. Cikolasziget, 5. Bezenye, 6. Levél, 7. Hegyeshalom, 8. Mosonszolnok, 9. Kimle, 10. Pusztasomorja, 11. Mosonszentjános, 12. Fertőendréd, 13. Petőháza, 14. Fertőd, 15. Fertőszéplak, 16. Hegykő, 17. Nagycenk, 18. Balf, 19. Kópháza, 20. Fertőrákos, 21. Ágfalva, 22. Brennberg, 23. Lövő, 24. Sopronhorpács, 25. Und, 26, Zsira.

német ajkú parasztság kedvelt szerszámának, s a magyar községekben egyáltalán nem terjedt el. A német községekkel szomszédos magyar falvakban ugyan használtak belőlük néhány darabot, de nem vált magyar ethnikus sajátsággá. A városokban pedig a söröslovak jellegzetes szerszáma volt, és a hidegvérű lovakat tartó fuvarosok használták még. Országos elterjedése tehát ezt a képet

[4] Györffy István: *A magyarság néprajza* II. 219.; — Gunda Béla: *Jelentés az 1939 nyarán végzett néprajzi tanulmányutakról;* — NÉ XXXII. (1940) 226; — Márkus Mihály: *Adatok a kumet magyarországi elterjedéséhez.;* — NÉ XXXIII (1941) 170.; — Kovács-Monostori: *A ló és tenyésztése.* Bp. 1905, Lószerszámok 567—569.

[5] Wrangel i. m. 503—515.; — Buhle i. m.; — Dwyer: *The Handy Horse Book,* London 1892; — D. Philipson; *On Harness,* 1903.; — Hamlyn i. m. 86—97.; — H. v. Beaufort; Driving, 1910; — *Národopis lidu Československého.* Díl I. Sv, 1. Moravské Slovensko I. Praha, 1923, 289.

Itt köszönöm meg kiváló lovas szakértőnknek, Prutkay Jánosnak szíves segítségét a külföldi irodalmi tájékozódásban.

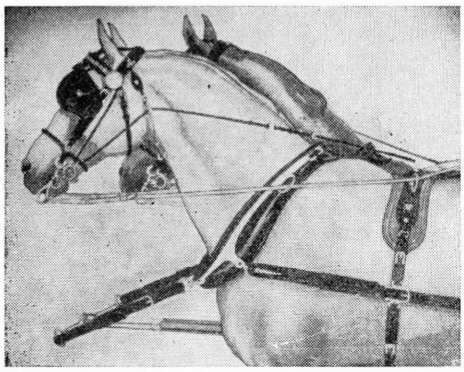

2. kép. Angol parádés kumet.
(Dr. Timaffy László felv.)

mutatja: a városokban mindenütt söröslovakon használták, a Dunántúlon még kisebb számban fuvarosok is, míg paraszti használatban a Kisalföld, Dunántúl, és Pest környék német ajkú községeiben vált általánossá lovak, ritkábban tehenek, ökrök igázására.

A kumet kisalföldi elterjedése ugyanezt a megoszlást mutatja. A térképen jól láthatjuk, hogy használata régen csak a német és horvát községekben volt kedvelt. A szomszédos magyar falvakba átterjedt ugyan, de a Kisalföld magyar parasztsága nem használta. A városokban: Győrben, Sopronban, Mosonmagyaróváron a söröslovak mellett fuvarosok tulajdonában is előfordult, hidegvérű lovakon.

3. kép. Igáskumet, Dunakiliti, 1963.
(Dr. Timaffy László felv.)

Ma már a kumet használata szinte teljesen kiment a divatból. Alig találni belőlük használatban néhány darabot a nemzetiségi községekben, vagy a szomszédos magyar falvakban (l. a térképet).

A városok közül Győrben egyáltalán nem használják, Sopronban és Mosonmagyaróváron még láthatni belőlük 4—5 fogatot hírmondónak. S lovak híján ma egyre többen akasztják a régi kumetokat a háztáji tehenek nyakába.

Akik használják, esküsznek rá még ma is, hogy jobb, mint a „magyar szerszám", jobban húz, többet elbír vele a ló. Mégis háttérbe szorult egészen. Ennek okát kutatva, a fuvarosok véleménye az, hogy nehezebb, s drágább is a szűgyellős, magyar szerszámnál és a mai görgőcsapágyas kocsik mellett már nem kell a lovaknak

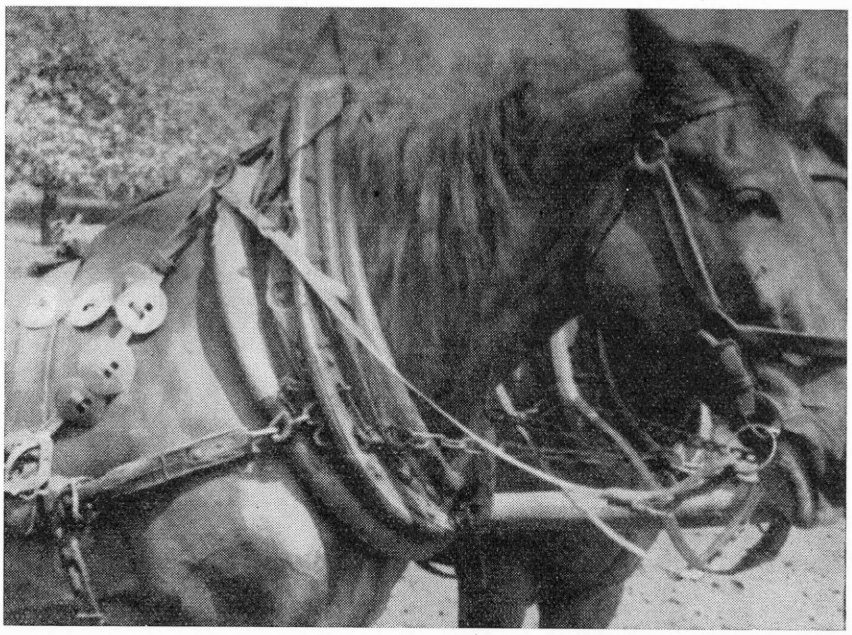

4. kép. Kumetszerszám szemző nélküli kantárral. Magyaróvár, 1963. (Dr. Timaffy László felv.)

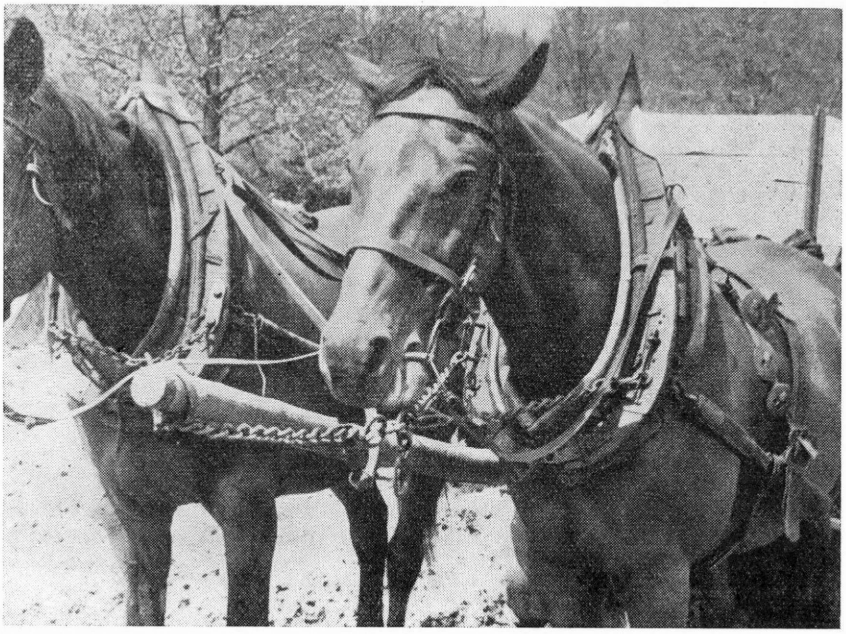

5. kép. Kumetszerszám elölnézetben. Magyaróvár, 1963. (Dr. Timaffy László felv.)

olyan megerőltetően húzniok, mint régen, ezért nincs rá szükség. Valójában a lassú mozgású, teltidomú, hidegvérű lovak szerszáma volt. Ezek tenyésztésének háttérbeszorulásával a szerszám használata is megcsökkent. Az elevenebb mozgású, vékonyabb testű magyar lovakon nem vált be, könnyebben okozott feltöréseket, s a ló esetleges kondícióváltozása a kumet-szerszám használatát teljesen lehetetlenné is tette, mert csak pontosan testreszabott állapotban volt megfelelő, igazítani nem lehetett.

6. kép. Kumet tömése tömővassal. Mosonmagyaróvár, 1964. (Dr. Timaffy László felv.)

A kumet történetének, elterjedésének rövid felvázolása után vizsgáljuk meg a szerszám részeit, elnevezéseit paraszti használatban. A kumet népi elnevezése a Kisalföldön: *komet*, *kumat*, *komót*, vagy egyszerűen csak „német szerszám". Három fő részből áll: a kumetfa, kumetbőr és alul a kumetvánkosból, vagy párnából. A részelnevezések érdekesen tükrözik a földrajzi elterjedést: a régi német neveket összekeveredve használják a magyar elnevezésekkel.

1. *A kumetfa* leggyakrabban szil-, vagy kőrisfából faragott szerszámrész. Alján vascsavarokkal ráerősített *akasztókapocs*, más néven *kumetlakat* lóg. Ezzel szétnyitható, és csukható a befogás, illetve leszerelés elősegítésére. A lakat felső részénél van becsavarozva *a tartólánc*. Befogáskor vele akasztják össze a rúdvég tartóláncát, s így rögzítik a lovat a rúdhoz. A kumetfa oldalán ugyancsak becsavarozva a *stucnitartó kampót*, másnéven *istránghorgot*, vagy *rugsihorgot* találjuk. Ebbe kapcsolják a kapoccsal ellátott *stucnit*, vagy istrángtáskát a hozzákötött istrángkötéllel. A kötés helyénél csatlakozik a hátszíj is a kumethoz. A kumetfa felső részén mindkét oldalon facsavarokkal egy-egy *gyeplőkarika*, vagy *szárkarika* van fölerősítve, majd 2—2 *vaspánt* áll ki a fából, ezekre akasztják a vánkost kis bőrfülek segítségével. Tetején pedig a rézgombokkal, veretekkel díszített bőrből készült *csúcs*, vagy *kumetspitz* díszlik.

2. *A kumetbőr* „vixos" tehénbőrből, ritkábban disznóbőrből készült, szalmával keményre kitömött szerszámrész. Szíjjal van rákötve a kumetfára. A szíjat a bőrön átfűzték, majd a kumetfa mindkét oldalán 6—6 helyen laposfejű szeggel felszegezték. Így szorosan egybetartozik a kumetfával. A csúcs, vagy spitz alatt varrták a kumetbőrhöz a *keresztszíjtartó-karikát*, vagy *kumetkarikát*. Ebbe fűzik a *keresztszíjat*, ami a hátszíjhoz csatlakozik vissza és nem engedi a szerszámot előreesni. Szép rézlemezekkel díszítették, régen sallang is lógott róla, ezért Magyaróváron, Dunakilitin *sallangtartószíjnak* is nevezik.

3. *A kumetvánkos*, vagy *párna* sűrűszövésű lenvászonból készült, disznószőrrel kitömött szerszámrész. Szépen kivágott *bőrfoltokat* varrnak rá, hogy ki ne fenődjék. Az ugyancsak rávarrt 2—2— *bőrfüllel* gombolják fel a kumetfa

gombjaira. Kétféle vánkost használtak a kumetszerszámhoz tetszés szerint: alul egybeszabottat, vagy kétrészes vánkost.

A kumetszerszámhoz hozzátartozik még a *keresztszíj*, vagy *sallangtartószíj*, a *hátszíj* és *a hámtáska*, vagy *tasni*, valamint a *gyeplő* és a *kantár*. A keresztszíjat a kumetbőrrel kapcsolatban már említettem. A *hátszíj* a ló hátán átvetett, széles szíj, egyik végéhez a *hosszú-hasló*, másik végéhez a *rövid-hasló* csatlakozik. A komplett hátszíj az istrángtáska kötésénél csattal csatolódik a kumethez.

7. *kép.* A tömés egyenletesre verése. Mosonmagyaróvár, 1964. (Dr. Timaffy László felv.)

A *hámtáska*, vagy *tasni* a magyar szerszámokéval megegyező bőrtok és védi a ló oldalát az istrángkötél feldörzsölése ellen. A *gyeplő*, vagy gyöplű is hasonlít a magyar szerszámokéhoz, csupán a két belsőága rövidebb és csak egy szárkarikán, vagy gyeplőkarikán vezet át. A *kantár* független a kumettól, csak a gyeplőágak kapcsolódnak hozzá. A kumethez általában egyszerű *kötőfék-kantárt* használtak a gazdák, s régen ennek még szemzője sem volt. Ma vegyesen használnak kumethoz szemzős, vagy szemző nélküli, *fületlen kantárt*.[6]

A befogás úgy történik kumetos szerszámmal, hogy a lakatot kinyitva és a kumetot széjjelhúzva, párnástul huzzák a ló nyakába. Itt a lakatot beakasztják és lezárják egy kis szíj-biztosítékkal. Ráterítik a lóra a hátszíjat is, hozzácsatolják a kumethorogba akasztott stucnihoz, vagy istrángtáskához, s a haslókat összecsatolják, majd becsatolják a ló nyaka felől a keresztszíjat. A kantárt a ló fejére húzzák, a gyeplőágat átfűzik a szárkarikán, és a zablához csatol-

[6] Timaffy László: *Kisalföldi fogatos szerszámok*. Győr, 1965. Kézirat a Népr. Múzeum *Ethnológiai Adattárában*.

ják. Végül az istrángot a hámfára húzzák. Kifogáskor visszafelé végzik el ugyanezt a műveletet.

*

A kumet kisalföldi vizsgálatához szervesen hozzátartozik elkészítésének leírása is. Annál inkább érdemes vele foglalkoznunk, mert kizárólag kisiparosok végezték kézi munkával, s a szerszám használatának háttérbeszorulásával készítése gyakorlatilag megszűnt ezen a vidéken.

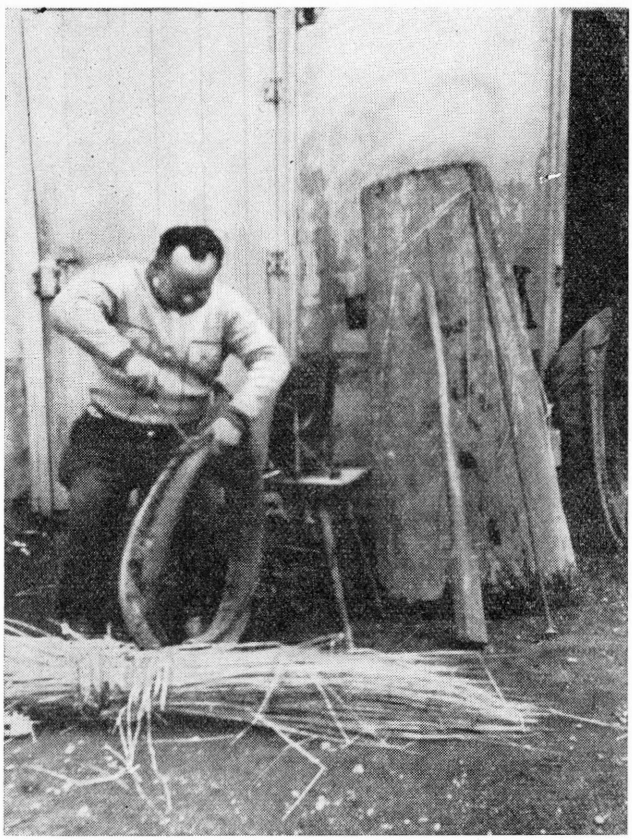

8. kép. A kumetbőr rákötése a kumetfára. Mosonmagyaróvár, 1964. (Dr. Timaffy László felv.)

A kumetkészítés a szerszám földrajzi elterjedésével megegyező képet mutat. A győri szíjgyártó mesterek *német szerszámot* nem készítettek, mert a környék magyar gazdái nem keresték. Ezzel szemben a nyugati végek városaiban: Mosonban, Magyaróváron, Sopronban, valamint Szombathelyen és Kőszegen is híres kumetkészítő mesterek dolgoztak. Közülük már csak néhány idős ember őrzi ennek a hajdan virágzó iparágnak emlékét. Tőlük jegyeztem fel a kumet elkészítésének módját.[7]

A kumetet megrendelésre, mindig méret után készítették. Megmérték a ló nyak-átmérőjét a szügytől a marjáig. Ezt *calban* mérték, nem *marok*-ra, mint a *magyar-szerszámok*-nál. Nagyon ügyeltek a pontos méretre, mert a kumetnek testreszabottnak, „passzentosnak" kellett lennie. Ha szűk volt, a légcsövet nyomta el, ha bő, csúszkált és feltörést okozott.

Mérték után először *kiszabták a kumetbőrt*. Legjobbnak a „vixos tehénbőrt" tartották. Ritkábban disznóbőrt is használtak, de ezt vászonnal jól alábélelték. Csirizzel ragasztották fel a vásznat a bőr feldörzsölt, belső részére. A szabásmintát mindig papírból vágták ki a felvett méret szerint, aztán rátették a szabászasztalon kiterített bőrre és görbe késsel a bőrt kivágták. Általában, az átlagos

[7] Mosonban: Lunczer István és fia, János, Néher János, Magyaróváron: Steiner József.

lóméretnek megfelelően „28 cal hosszú, 13 cal" széles bőrt szabtak ki az ékekkel együtt, s szűkített részén 3 „cal" széles volt.

Két darabot vágtak ki belőle, s ezeket a *küsün*, vagy *csikón* (varrószék) kézi varrással összevarrták. Az ékeknél varrásvédőt is raktak bele ugyanolyan bőrből. A vékonyabbik végükkel varrták egymáshoz a két bőrt egészen zsákszerűvé. Varrás után bedugott fával kifordították a bőrt, hogy a varrás befelé legyen.

Ezután következett a tömés. Külön erre a célra gondosan kiválasztott, egészséges, erősszálú rozs-zsúpszalmával tömték ki. Előzőleg erős *halász-zsineg*gel végigvarrták a bőrzsákot két ujjnyi távolságban, hogy a töméskor lapos maradjon. A tömést részletekben végezték, mindig csak egy-egy varrás szélességében. A szalmát először jól megnedvesítették, mert így csúszott és nem törött, majd tömővassal húzták bele a bőrbe, olyan keményre, hogy be se lehessen nyomni (6. kép.) A szalmát derékban megtörve rátették a tömővas végére, úgy tolták be a bőrbe, s a tömővasat erősen a földhöz veregették a bőrzsákot fogva. Így verték bele keményen a szalmát. Közben a bőrt ütögették a *verő*-vel, hogy lapos maradjon és egyenletes legyen (7. kép).

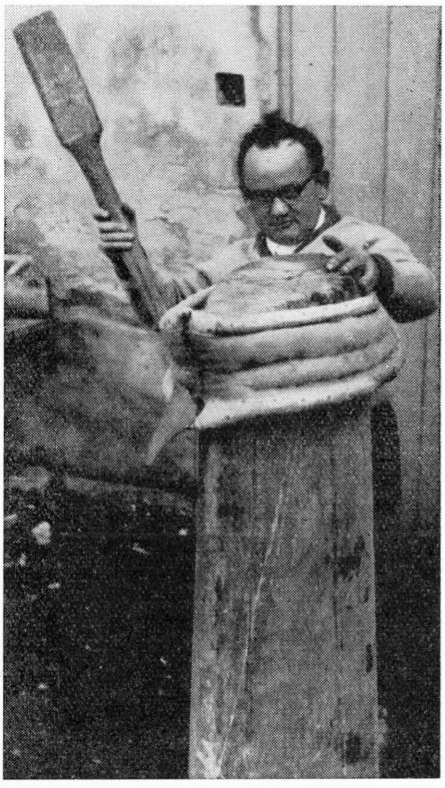

9. kép. A kumetvánkos ráverése a kumetrámára. Mosonmagyaróvár, 1964. (Dr. Timaffy László felv.)

A tömés után *rámára*- „stockfára" (9. kép) verték. Zsineggel összekötötték a két végét jó erősen és addig verték a rámán, amíg a kívánt kumet-formát fel nem vette. Ezután szárították néhány napig, hogy a nedves szalma bent meg ne rothadjon. Száradás után még egyszer felverték a rámára, majd szíjjal *áthefteltek*-átöltötték (10. kép), hogy a szalmatömés el ne mozdulhasson benne. Felső részén bőr-alátéteket raktak az öltések alá, egyenletesen elosztva az egész bőrfelületen.

Az így elkészített kumetbőrt szíjjal rákötötték (8. kép.) a kumetfára. A szíjat a bőrön fűzőtűvel átfűzték, majd a fára mindkét oldalán laposfejű szeggel erősítették fel. Hat-hat helyen szegelték így rá mindkét oldalán.

A *kumetfát* bognárokkal csináltatták. Szil-, vagy kőris fából faragták, mert ezek szívósak és nem repedtek. A görbeségét gőzöléssel adták meg neki. Gyökérfából is kifűrészelték a kumetfa formáját, ha a görbülete megfelelő volt. Ez még erősebb, tartósabb volt, mint a másik. Régen voltak bognárok, akik külön kumetfát neveltek.[8] Kertjükben szil- és kőrisfát ültettek, s csemete-

[8] Mosonban pl. Roll János bognár.

korban már karók közt meghajlították a kívánt görbületre. Így növesztették, s ha megnőtt a megfelelő méretre, kivágták, lassan kiszárították, s csak ezután használták fel. Az ilyen kumetfa volt a legjobb, legerősebb, de a legdrágább is.

A kumetbőr felkötése után a kumetfa aljára rácsavarozták a vas *akasztókapcsot*, másnéven *kumetlakatot*, majd rászerelték a *csúcsot*, vagy *kumetspitzet*. Ezt *blankbőr*ből szabták ki minta után. Összehajtották, hegyét összevarrták és szalmával keményre kitömték. Rászegezték a fára és szíjjal hozzávarrták a kumetbőrhöz is (vö 3., 4. és 5. képpel). Végül szépen feldíszítették rézgombokkal, veretekkel. Ezeket készen vették, leginkább Bécsből hozatták.

10. kép. A kumetpárna átvarrása. Mosonmagyaróvár, 1964. (Dr. Timaffy László felv.)

A kumetfa alját a lakat felső részénél kifúrták és ebbe csavarozták be elől a 26 *cal* hosszú *tartóláncot* (3—5. kép). A kumetfa külső oldalára a *stucnitartó kampót*, vagy *istránghorgot* csavarozták bele. Erre rakták fel a *stucnit*, vagy *istrángtáskát*. Blankbőrből kiszabott, 15 *cal* hosszú, 20 *vonal* széles, négysorosan összevarrt szíj volt ez (3—5. kép). Végére egy kapcsot, karikát raktak és ezzel akasztották a kampóra. Ehhez a stucnihoz kötötték az istrángot. Az istránghorog felerősítését pontos méret után végezték, mert ennek magassága a húzás szempontjából döntő fontosságú volt. Ha túl magas volt, akkor a *mar* tájára, ha alacsony, a *vállszögletre* gyakorolt egyenlőtlen nyomást, a húzást akadályozta és feltörést okozott.

A csúcs alatt a kumetbőrhöz varrták a *keresztszíjtartó karikát*. Ebbe fűzték a keresztszíjat. A kumetfára még a csúcstól 22 *vonal*ra kétoldalt facsavarral egy-egy *gyeplőkarikát* erősítettek. Ebbe fűzték a gyeplő keresztágát. Végül a fába *vasgombokat* is vertek 2—2 darabot, s ezekre akasztották később a vánkost kis fülek segítségével.

A *vánkos*, vagy *párna* elkészítése volt még hátra. Sűrűszövésű lenvászonból készítették, bőr vagy viaszkosvászon díszítéssel, de ez egyúttal erősítette is ott, ahol nagyobb kopásnak volt kitéve. Szabásminta alapján a kumet méreteihez arányosan szabták ki. Hosszúsága, szélessége a kumettól függött, hogy pontosan „belepasszoljon" a kumetba, nehogy nyomja a ló nyakát, vagy feltörést okozzon. Ha pl. a kumet 6 *cal* széles volt, akkor a *párna* 11 *cal*. „Kónuszosan" keskenyedett és a kumet méreteihez mindenütt 5 *cal*t adtak, ennyivel szélesebb volt a *vánkos*. Egy darabból szabták ki, majd összehajtották és széleit körülvarrták, hogy zsákszerű legyen. Ezután disznószőrrel kitömték.

A disznószőrt előzőleg jól megmosták, megszárították, jól kitisztították, majd megkártolták, hogy minden szála külön legyen. Csak ezután tömték a *párná*ba. Nagyon vigyáztak, hogy csomók és egyéb keményedések ne legyenek benne, nehogy a lovat feltörjék. Finoman, egyenletesen tömték kézzel, se túl keményre, se túl puhára. A széleit még zsúpszalmával is ki szokták tömni, hogy keményebb legyen és jobban álljon.

Tömés után a párna végeit bevarrták és erős fonállal az egészet *áthefteltek*, hogy benne a tömés el ne csúszhasson. A hátsó, vastagabb szélét, az úgynevezett

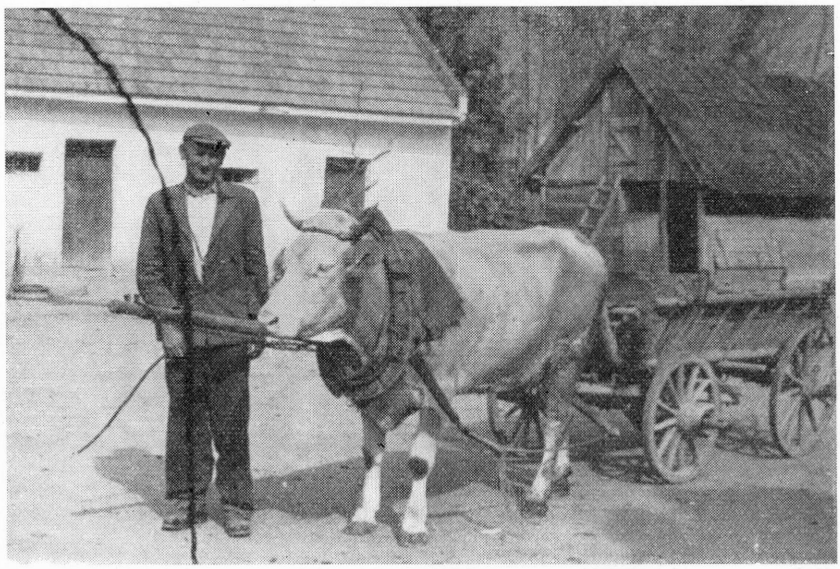

11. kép. Régi kumetszerszám a háztáji tehén nyakában. Püski, 1966. (Dr. Timaffy László felv

Wurst-ot még szőrrel utánatömték, hogy keményebb legyen. Ezután felhajtották és felül is összevarrták. A varrás után a vánkost is ráhúzták a formafára és addig verték gyengén, óvatosan, amíg a kumet-formát ez is megkapta.

A megformálás után szépen kivágott *bőrfoltokat* varrták fel rá, oda, ahol a stucnihoz ért, hogy „ki ne fenődjék". A felső varrás helyénél is ugyanígy „megbőrözték." Végül 2—2 *fület* varrtak rá, s ezekkel gombolták fel a kumetfa gombjaira.

Az elkészült kumetet kívánságra szépen ki is díszítették *csatokkal*, *veretekkel*. Ezeket készen vásárolták bécsi, vagy pesti szaküzletekből. Legszebb dísz a kumeton a *rézveretes sallang* volt. Hosszan lógott le a kumetról a ló külső oldalán, s csak úgy csillogott-villogott a napfényben.

A kumetszerszám többi tartozékát: a *hátszíj*at, *haslók*at, a *keresztszíj*at, *hámtáská*t ugyanúgy készítették el, mint a magyar szerszámok hasonló alkatrészeit.[9]

Ma már a kumetkészítés gyakorlatilag teljesen megszűnt a Kisalföldön. Új kumetot a második világháború óta nem csináltak. A régieket is csak toldják-foldják, esetleg újra tömik, „generálozzák", a régi „szép időkre" szívesen visszagondoló mesterek.

TIMAFFY LÁSZLÓ

[9] TIMAFFY László: *A győri szíjgyártó és nyerges mesterek*. Győr, 1964. Kézirat a Népr. Múzeum *Ethnológiai Adattárában*.

Ласло Тимаффи:

КУМЕТЫ НА МАЛОЙ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ (КИШАЛФЁЛЬДЕ)

(Резюме)

Немецкий вариант тяглового хомута в виде шлеи (который венгры называют «кумет»), по всей вероятности, появился в Венгрии в прошлом веке, вместе с «хладно кровными» лошадьми. Парадный вариант такого хомута появился в то же время, но в английском его варианте, вместе с импортными племенными животными. Но распространение обеих форм так и осталось ограниченным.

Карта показывает, что пользование этим видом хомута было общераспространенным только в немецких и хорватских селах. Попал он и в соседние венгерские деревни, но венгерские крестьяне не пользовались им. В городах помимо извозчиков, занимавшихся перевозом пива, эти хомуты можно было встретить и у других перевозчиков, на лошадях холодных кровей. Распространение этого вида хомута по всей стране показывает ту же самую ркатину: в городах его использовали для лошадей-пивовозов, а крестьяне охотно применяли только на Кишалфёльде (Малой Венгерской низменности), в Задунайском краю и немецких деревнях в окрестностях Пешта.

В наши дни пользование куметом уже почти полностью вышло из моды. Можно найти всего несколько отдельных экземпляров, которые еще находятся в пользовании. Но из-за отсутствия лошади в хозяйстве сохранившийся такой хомут все чаще вешают на шею корове. Если проследить причину его исчезновения, то можно установить, что в результате того, что он был частью упряжи лошадей холодных кровей, то с исчезновением их, естественно, уменьшилось и его использование.

Исследование составных частей и названий этого вида хомута показывает интересное соответствие с его географическим распространением: старые немецкие названия смешиваются с венгерскими.

Изготовление таких хомутов также показывает соответствие с его географическим распространением.

Шорники города Дьёр вообще не изготовляли кумета, по местному названию — «немецкую запряжку», потому что она не находила спроса у венгерских крестьян окрестностей. В противоположность этому в городах близ западной границы — Мошон, Мадьяровар, Шопрон, а также Сомбатхей и Кёсег, — работали очень известные мастера, изготовлявшие хомуты этого вида. Исключительно с помощью ручного труда, мелкокустарным способом делали они свою продукцию. Из них осталось в живых всего несколько мастеров, сохранивших память об этой когда-то цветущей отрасли их ремесла.

Хомут-шлею всегда делали на заказ, после снятия мерки. Сначала выкраивали кожную заготовку кумета, сшивали, а потом плотно набивали твердостьвольной соломой из ржи при помощи железной набивалки. При этом отбивали кожу плоской палкой, чтобы сохранить ровность и плоскость формы. Потом заготовку натягивали на модель из дерева, где хомут получал характерную форму. Наконец его простегивали, чтобы набивка не могла сдвинуться с места.

Изготовленную таким образом кожную часть хомута ремнями привязывали к деревянным частям и гвоздями с плоской головкой прибивали к ним. Деревянные части готовили колесники из липы или вяза. Нужную форму дуги они получали при выпаривании. Старые колесники специально для этой цели выращивали деревья. Еще растущее в саду молодое деревца сгибали в дугу между двумя палками-подпорками, и когда оно вырастало, его срубали, просушивали и обрабатывали.

На деревянные части хомута навинчивали нужные винты, крючки, потом монтировали украшенную медью носовую часть кумета, наконец изготовляли подушку кумета соответствующих размеров, которую сначала по модели выкраивали, затем сшивали и набивали вымытой, прочесанной свиной щетиной, набивали вручную, чтобы не было бугров и чтобы она не натерла спину лошади. Подушку тоже простегивали, затем заднюю, толстую часть ее снова набивали, чтобы она стала еще плотнее. Наконец одевали на дерево-модель и осторожно отбивали, пока она не получала форму кумета. На нее нашивали кожаные заплаты, чтобы не протерлась и еще пришивали по два ушка, чтобы можно было пристегнуть на нуговицы.

Остальные части: спинной ремень, подбрюшник, поперечный ремень, футляр для сбруи уже изготовляли как подобные детали «венгерской запряжки». Для кумета упос-

ребляли простую уздечку. Две внутренние ветви возжей только были короче обычных венгерских.

В наши дни изготовление куметов на Кишалфёльде практически совсем прекратилось. Новых куметов после второй мировой войны не изготовляли, только «латали» старые.

László Timaffy:

KUMMETE AUF DER KLEINEN TIEFEBENE

(Auszug)

Die deutsche Variante des Zugkommets gelangte im vorigen Jahrhundert wahrscheinlich zusammen mit den kaltblütigen Pferden nach Ungarn. Auch das Paradekumt gelangte in derselben Zeit zu uns in seiner englischer Variante, zusammen mit den aus England importierten Zuchttieren. Die Verbreitung dieser Kummete war aber ziemlich beschränkt.

Wie die Karte zeigt, war der Gebrauch der Kummets nur in den deutschen und kroatischen Gemeinden allgemein. Es hat sich zwar auch in die ungarischen Nachbardörfer umgesetzt, das ungarische Bauerntum hat sich aber dessen nicht bedient. In den Städten kam es außer den Bierpferden auch im Besitz der Fuhrmänner, auf kaltblütigen Pferden, vor. Seine Verbreitung zeigt im ganzen Land dasselbe Bild: In den Städten hat man es auf den Bierpferden gebraucht. Bei den Bauern wurde es nur in den deutschen Gemeinden der Kleinen Tiefebene, Transdanubiens und der Umgebung von Pest gern gebraucht.

Heute ist der Gebrauch des Kummets aus der Praxis fast vollkommen verschwunden. Man findet kaum ein Stück von ihnen im Gebrauch. In Ermangelung der Pferde legen es immer mehrere Bauern auf den Hals der Kühe. Was die Ursachen seines Zurückdrängens anbelangt, scheint am wahrscheinlichsten, daß es, als ein Gerät für die kaltblütigen Pferde, mit dem Zurückdrängen der Zucht deren auch der Gebrauch dieses Gerätes abgenommen hat.

Eine Untersuchung der Teile des Kumtgeschirres und seiner Benennungen zeigt eine interessante Übereinstimmung mit seiner geographischen Verbreitung: die alten deutschen Benennungen vermischen sich mit den ungarischen Namen. Auch die Kumtverfertigung zeigt ein mit der geographischen Verbreitung übereinstimmendes Bild. Die Riemenmeister von Győr (Raab) haben Kummet, hier »deutsches Gerät« genannt, überhaupt nicht verfertigt, weil die ungarischen Bauern solche nicht beansprucht hatten. Demgegenüber arbeiteten in den Städten Westungarns: in Moson (Wieselburg), Magyaróvár (Ung. Altenburg), Sopron (Ödenburg), sowie in Szombathely (Steinmanger) und Kőszeg (Güns) berühmte Kumtverfertiger. Das Kummet wurde ausschließlich kleingewerblich, mit Handarbeit verfertigt. Unter den Meistern bewahren heute nur noch einige alte Leute das Andenken dieses einst blühenden Industriezweiges.

Das Kummet wurde immer auf Bestellung, nach Maß verfertigt. Zuerst wurde das Kumtleder zugeschnitten und mit Roggenschüttstroh starken Halms, mittels eines Stopfeisens, hart genug ausgestopft. Inzwischen hat man es mit einem Schlaggerät geschlagen, damit es flach und gleichmäßig bleibt. Dann wurde es auf ein Stockholz geschlagen; auf diesem erhielt es die gewünschte Kummetform. Schließlich wurde es umgeheftelt, damit das Stopfen sich nicht verschiebt.

Das auf diese Weise vorbereitete Kummetleder wurde mit Riemen auf das Kummetholz gebunden und mit flachköpfigen Nageln angenagelt. Das Kummetholz hat man durch Wagner aus Ulme oder Esche verfertigen lassen. Die gewünschte Krümmung wurde ihm durch Dampfen gegeben. Die alten Wagner von Moson haben extra Kummetbaume gepflanzt. Im Garten wurden sie im Wildlingsalter zwischen Pfählen in die gewünschte Krümmung gebogen und als der Windling in dieser Form gewachsen ist, wurde er ausgeschnitten, getrocknet und dann verwendet.

Auf das Kummetholz wurden die notwendigen Schrauben und Klammern aufgeschraubt, dann montierte man darauf die mit Kupferbeschlägen geschmückte Kummetspitze. Schließlich hat man das Kummetpolster (sich immer nach den Maßen des Kummets richtend) verfertigt. Es wurde nach einem Schnittmuster zugeschnitten, zusammengenäht und mit gewachsenem und gekardätschtem Haar von Schwein mit Handarbeit ausgestopft, damit es nicht knotig wird und das Pferd nicht wund drückt. Auch dieses wurde umgeheftelt, dann hat man seinen hinteren, dickeren Rand (die sog. Wurst) noch mit Haar nachgestopft, damit es härter wird. Schließlich hat man es auf eine Holzform aufgezogen und solange schwach und vorsichtig geschlagen, bis es die Kummetform erhielt. Man hat darauf Lederflecke gegen die Abnutzung genäht, dann

je zwei Lappen, damit es mit Hilfe deren zu den Knöpfen des Kummetholzes zugeknöpft wird.

Die anderen Bestandteile des Kummets, den Rücken-, Bauch-, und Kreuzriemen, den Stutz, die Tasche des Pferdegeschirrs, hat man auf dieselbe Weise hergestellt, wie die ähnlichen Bestandteile des ungarischen Pferdegeschirres. Zum Kummet wurde eine gewöhnliche Halfter ohne Schirm gebraucht und nur die beiden inneren Zweige des Zügels waren kürzer, als die der ungarischen Zügel.

Heute hörte die Verfertigung des Kummets auf der Kleinen Tiefebene praktisch vollkommen auf. Neues Kummet wurde seit dem zweiten Weltkrieg nicht mehr hergestellt; nur die alten flickt man noch herum.

A mátravidéki molnárok élete a XIX. század végén

A Mátra természeti adottságai kedvező feltételeket biztosítottak az egyik legrégibb és legfontosabb foglalkozási ág, a molnármesterség számára. A hegység déli lejtőjének nagy esésű és bővízű patakjai lehetőséget nyújtottak a hajdani malomépítő ácsoknak, hogy minél több felülcsapós vízimalmot építsenek az alkalmas területre. A kezdetben fából, majd kőből rakott épületek hatalmas 3—6 méter átmérőjű vízikerekeire felülről zúdult a patak vize, ezáltal hajtva a malomszerkezetet.

A Mátra déli lejtőjén két jelentősebb patakot találunk: a Nagy-patakot és a Bene-patakot. A Nagy-patak Nagy-Galya alatt ered és Gyöngyössolymos, Gyöngyös, Gyöngyöshalász, Atkár helységeken folyik át, majd Visznek felé tart a Zagyvába. A Bene-patak a Szent László forrásnál ered. Mátrafüred (régen: Benepuszta), Pálosvörösmart, Abasár, Visonta, Halmajugra községeken áthaladva találkozik a Nagy-patakkal.

A patakok mellett már korán feltűnhettek a malmok. Erre mutat a Csobánkák 1301.-i osztálylevele, melyben azt olvassuk, hogy „... a Bene patakon egész malomsor van".[1] Az 1400-as években a gyöngyösi molnárok a Szent László forrás vizét Abasáron át vezették el az Alföldig. A gyöngyössolymosi vizet ugyancsak szabályozták a régi Kispatak mesterséges medrében egészen Gyöngyöshalászig.[2] A XV. század közepén elsősorban Pusztabene jelentősége nőtt meg, valóságos iparteleppé fejlődött. A molnárok Szent János tiszteletére — akit védőszentjüknek tartottak — kápolnát, az ott őrlető jászságiak részére beszálló vendéglőt építtettek.[3] Az elsősorban az Alföld számára dolgozó malmok nagy forgalmat bonyolíthattak le, hiszen a történeti adatok szerint az 1500-as években mintegy 24 kőmalom épült a régi favázas malmok helyett, ami jól mutatja a fellendülés mértékét.[4] A vidék malmainak száma az évszázadok során állandóan változott, csak a malomhely volt a fontos,[5] és miközben új malmok épültek, sok el is pusztult. A vízimalmok számáról a Mátra alján a XVIII. és XIX. századról nem találunk átfogó statisztikát, csak a megyére vonatkozó statisztikában olvashatjuk, hogy a XIX. század végén Heves megyében 101 kis vízimalom működött. Ebből községi tulajdon volt 6, közbirtokossági 7, egyházi 15 és magános (még nagyrészt földesúri tulajdon) 73 malom. A kismalmok mellett 49 gőzmalom is működött már, korszerű berendezéssel. Legnagyobb részük

[1] Borovszky Samu: *Magyarország városai és vármegyéi. Heves vármegye.* Bp. 1909. 480.
[2] Rázus József: *Gyöngyösi céhek, ipartársulatok és a gyöngyösi ipartestület 25 éves története.* Gyöngyös, 1928. 33.
[3] Rázus i. m. 34.
[4] Rázus i. m. 34—35.
[5] Takáts Sándor: *A magyar malom.* Századok, XLI. (1907) 150.

kereskedelmi őrléssel is foglalkozott.[6] A vízimalmok a gabonából szedett vámra őröltek. Személyzetük általában egy molnárból állt,[7] csak a nagyobb teljesítményű malmokban volt egy segéd vagy inas a mester mellett. Ezeknek a kismalmoknak a Mátra alján hozzávetőleg az egyharmaduk dolgozhatott, ami azt jelenti, hogy nemcsak 30—35 malom volt itt egykor, hanem sokkal több. A múlt század elején csak Benepusztán 26 vízimalom működött.[8] A kilencvenes évekre már kétharmaduk elnéptelenedett, a századforduló után pedig mind elpusztult.

A vízimalmok legnagyobb része még a XIX. század végén is érseki vagy földesúri tulajdon volt.[9] Ugyanis a malomtartási jog kizárólag a földesurakat illette meg és még az 1872. évi ipartörvény sem érintette ezt a jogot.[10]

A birtokosok általában bérbe adták malmaikat a molnároknak. A bérletformák igen változatosak voltak. Rendszerint készpénzben fizettek. A *Forgács Géza* abasári molnár tulajdonában levő árendáskönyv szerint nagyapja, Forgács István 1864. évtől 1867-ig bérelte *Borhy György* földbirtokos aránylag nagyteljesítményű malmát évi 200 osztrák forintért. Egy másik malom haszonbérlete 1886-ban évi 8 forint volt, amit Pintér Alajos molnár özvegye fizetett Gosztonyi Kálmán nagybirtokosnak.[11] Terményben is gyakran fizettek kb. 15—20 mázsa búzát évente. Az egri érsekség felsőtárkányi malmát pedig Antal József molnár bérelte 1916-ig évente száz darab levágni való csirkéért. A bérletjog apáról fiúra szállt a mesterséggel együtt, s így valóságos molnárdinasztiák jöttek létre.

A Mátra-vidék molnárjait évszázadokon át a gyöngyösi molnár céh fogta össze, amely az 1872. évi ipartörvény megjelenéséig megőrizte egységét és jelentőségét.[12] Az ott kialakult hagyományok pedig még a századforduló után is erősen tartották magukat. Helyi viszonylatban erre magyarázatot nyújt az, hogy Gyöngyösön az 1874-ben 62 taggal megalakult molnár ipartársulat ragaszkodott a céhbeli szabályokhoz.[13] Bár az ipartársulat hamarosan elsorvadt, mert tagjainak száma a vízimalmok rohamos pusztulásával minimálisra apadt, mégis átmentette a céhes hagyományt, amely leginkább a szakmai utánpótlás biztosításának terén éreztette hatását.

A molnárok fiai legnagyobbrészt apjuk mesterségét folytatták, hiszen már gyermekkorukban beletanultak a műhelytitkokba, belenevelődtek a mesterségbe. Azt tartották, hogy a gyereknek a malomban kellett felnőni, ha jó molnár akart lenni. A mesterséget azonban bárki „kitanulhatta", aki megkedvelte. A jelentkező gyereket (általában 12—13 éves) szegődtetni kellett a községházán. A molnár bejelentette a szolgabírónak, hogy tanulóra van szüksége. A gyerek szülei elmentek a szolgabíróhoz, aki megmondta, hogy melyik molnárnak kell tanuló. Azután megbeszélték a szegődést a molnárral és szerződést kötöttek.

[6] *Magyarország malomipara 1894-ben.* Magyar Statisztikai Közlemények, XIII. (1896) 6. tábla.

[7] Ua. 19.

[8] Káplány József: *A benei kallók és malmok.* Gyöngyösi Kalendárium, II. (1910) 82.

[9] Gyöngyössolymoson nyolc darálómalom volt az egri érsekség tulajdonában. Nagy Gyula: *Képek Gyöngyössolymos történetéből.* Gyöngyös, 1964. 113.

[10] Jekelfalussy József: *Magyarország malomipara.* Nemzetgazdasági Szemle, X. (1886) 61—62.

[11] A malombérlet nyugtái 1866—1888-ig terjedően vannak meg Pintér István abasári molnár tulajdonában.

[12] A céheket megszüntető ipartörvényt 1872-től érvényesítették. Rázus i. m. 5.

[13] Rázus i. m. 35.

A tanulóidő három vagy négy év volt, ugyanúgy, mint a céheknél.[14] Ez a molnárok gyerekeire is vonatkozott, akik általában más malmokban töltötték inasidejüket. Az inas a mesternél lakott. Minden malomépületben volt *legényház* vagy *malomház*, ahol a segéd és az inasok laktak. Sokszor az őrletőknek is itt adtak szállást. Az inas élelmet, dolgozó- és ünneplőruhát kapott a mesterétől. Eleinte a ház körüli munkában segédkezett. A kertet művelte, szőlőt metszett, az állatokat etette, vizet hordott, takarított. A legfiatalabb inasnak minden munkát el kellett végezni, mindenki parancsolt neki, még az idősebb inas is. A második évtől kezdve már a műhelyben dolgozott. Zsákot hordott, vámolt, felöntött. Közben a mester tanította az őrlésre, a kővágásra, a kövek szabályozására. Megismertette vele a malom működését. Ha a fiú ügyes volt, a fa alkatrészek faragására is megtanította.

A tanulóidő leteltével az inas kicsiben elkészítette a malomszerkezetet, vagy annak egy részét. Azután egy gazdag molnárt meghívott *szabadító keresztapának*. Ez a szokás másutt is ismeretes volt, és azt a céhes emléket őrzi, amikor a felavatandó legény mellett magaválasztotta *keresztanya* és *keresztatya* állt.[15] A szabadulás napján összejöttek a környék idős molnárjai. A tanulót három mester vizsgáztatta. Ha elfogadták a készített remeket, akkor a legénynek a műhelyben be kellett mutatni az őrlést előttük. Ha a szerszámok kezeléséhez is jól értett, akkor a mesterek ünnepélyesen molnársegédnek nyilvánították, és kiadták az ipartársulat nevében a segédlevelet. A mester ilyenkor büszke volt a tanulójára. Nagy *díszebédet* rendezett. Az újdonsült legényt felköszöntötték, „segéd úrnak tisztelték". A mestertől egy öltöny *segédruhát*[16] és egy tallért vagy aranykoronást kapott. Az áldomást is a mester fizette, mint a céhek idején „az legénynek értéke szerint".[17]

Ettől kezdve a molnárlegénynek nagyobb tekintélye lett. A mesterrel egy asztalhoz ülhetett és elnyerte azt a jogot, hogy akármilyen öreg molnárlegényt letegezhetett.[18] A fiatal segéd ritkán maradt mestere malmában. Egyrészt a malmok kicsik voltak, nem kellett sok munkaerő, másrészt a legénynek három évig vándorolni kellett, ha mester akart lenni, éppúgy, mint régen a céheknél.[19]

A vándorlegényt *facérmolnár*nak nevezték. Vándorkönyvével, később munkakönyvével igazolta magát. Betért az útbaeső malmokba, egy-két nap segített, kapott szállást, élelmet és pénzt, majd folytatta útját. Ahol talált munkát, ott hosszabb ideig maradt megszabott fizetségért. Nemcsak a hazai kismalmokat látogatták a vándorlegények, hanem gyakran elvetődtek az ausztriai vagy német nagymalmokba is. A vándorlás célja tapasztalatszerzés, világlátás volt, amit régen a céhek gondoskodása biztosított,[20] a századfordulón pedig a molnárok összetartozási tudata, segítőkészsége. Bár a század elején szaporodott a *fektolók* száma, akik csak munkakerülésből vándoroltak, ennek ellenére a molnárlegények mindig számíthattak a malomtulajdonosok támogatására.[21]

[14] Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. Bp. 1913. 205.
[15] Szádeczky i. m. 209.
[16] A gyöngyösi molnárok 1730-ban jóváhagyott céhlevele szerint az inas felszabadításakor „a mester abamentét, dolmánt, nadrágot, két pár fehérruhát, csizmát, süveget, egy bárdot, kötő és faragófejszét tartozott adni a legénynek". Szederkényi Nándor: *Heves vármegye története*. IV. Eger, 1893. 188.
[17] Szádeczky i. m. 209.
[18] Arany István: *Egy öreg molnár emlékeiből*. Molnárok Lapja, XXXIX. (1932) 20. sz. 183.
[19] A legtöbb céhnél három esztendei vándorlást követeltek. Szádeczky i. m. 214.
[20] A céh atyamestere mindig keresett a vándorlegény számára munkát, a szállást is ő biztosította. Szádeczky i. m. 214.
[21] Elmondta *Birnbaum Ferenc* abasári molnár.

A molnárok társadalmi együvétartozását nagymértékben megerősítette a munka. A malomárok, amelyre sorban tíz-tizenöt malom is épült, egységbe fogta őket. Közösen használták a csatorna vizét, mert az alsó malmok a felettük fekvőn keresztül kapták a vizet. Ez egymásrautaltságot jelentett, összetartást kívánt, de néha viszálykodásra is adott alkalmat. A vízzel jól kellett gazdálkodni. Nyáron kevés víz volt, és ha még locsolásra is vettek ki vizet, súlyos károkat okoztak az alsó malmoknak. Ezért a nyár beköszöntésekor a patak malmainak használói tíz korona összegű *bánatpénzt* fizettek be a *vízgondnok*nak, aki ellenőrizte a molnárokat. Ha valamelyik megszegte a megállapodást, elvesztette a bánatpénzt. Ősszel azok között osztották szét a pénzt, akik nem követtek el kihágást. A megállapodást és annak megtartását komolyan és szigorúan vették. Így tudtak csak zavartalanul dolgozni nyáron is a *vőgyi mónárok*.[22]

A molnárok közösen választották meg maguk közül a *vízgondnok*ot, aki a legmegbízhatóbb vagy legidősebb molnár volt.[23] Fizetséget nem kapott, de tisztelték, tekintélye volt, mert fontos hivatalt töltött be. A nyári vízhasználatot ellenőrizte és ő szervezte meg az őszi *malomároktisztítást*. Ez egyik legfontosabb közös munkaalkalma volt a molnárságnak. Társadalmi összefogásukat tette szükségessé. Minden évben levélhullás után kitisztították a malomcsatornát, hogy télen könnyebb legyen az őrlés. A gondnok jelölte ki az időpontot. Már előtte való délután leálltak a malmok, mert elzárták a közös csatorna gátját. A vizet az *öregpatak*ba engedték el. A molnárok végigmentek a csatorna mellett, kézzel kifogták az iszapból a halakat és elvitték a vízgondnokhoz, ahol elkészítették vacsorára. A molnárcsaládok is összegyűltek a gondnok házában. Néhányan hoztak bort, de a gazda is adott. Közösen vacsoráztak, majd beszélgettek és énekeltek. A fiatalok ismerkedtek, táncoltak a tág malomudvaron. Késő estig tartott a vígság.

Másnap korán reggel kezdődött a munka. Még napszámosokat is fogadtak. Együttesen végig kitisztították a malomárkot, iszapoltak, a partot egyengették, a medret és a gátat rendbehozták. A malmokat is ekkor reparálták. Egy-két napig tartott a munka. Utána visszaengedték a vizet, és kezdődhetett az őrlés.[24]

A kismalmok sok munka idején éjjel-nappal dolgoztak. Különösen aratás után, amikor nemcsak a helybeliek és a szomszéd falvak lakói jöttek őrletni, de még a Nagy Magyar Alföldről is jártak fel a mátravidéki malmokba. Az abasári malmokban a környező falvak: Markaz, Domoszló, Kisnána, Vécs, Visonta, Halmajugra, Heves és Nagyfüged lakosai őrlettek, de évente jöttek a tarnaméraí, boconádi, tiszapéri gazdák is.[25] A távolabbi vidékről valók két-három hétig is vártak az őrlésre. Szekérrel érkeztek, amit lóherével is jól megraktak lovaik részére. Gyakran a család is elkísérte a gazdát. Hoztak magukkal ennivalót, élő állatként birkát, libát. Ez utóbbiakat a helyszínen vágták le és dolgozták fel. A malomházban szabadtűzhely volt, ahol sütöttek, főztek. Az ételhez bort adott a molnár. Lovaikat az istállóba kötötték be. Ha rossz idő volt, ők is ott aludtak, vagy a műhelyben felrakott zsákokon. Jó időben az udvaron álló szekereiken éjszakáztak. Télen a *malomház*ban volt a szállásuk, ahol a kemence melegített. Nagy esemény, kirándulás volt ez az alföldieknek. Sokszor előfordult, hogy a várakozás ideje alatt bérért fuvaroztak, szántottak a helybeli gazdáknak

[22] Elmondta *Sipos András* molnár, Gyöngyös.
[23] Az abasári molnárok utolsó *vízgondnoka Pintér István* még ma is élő molnármester volt.
[24] Elmondta *Fehér Gyula* abasári molnár.
[25] Elmondta *Pintér István* 72 éves molnár, Abasár.

vagy akár a molnárnak is. Amikor megkapták a lisztjüket, felrakodtak, elbúcsúztak a molnártól, ígérve, hogy legközelebb is ide jönnek.

A szomszéd falubelick is hasonló módon őrlettek, *Fehér Gyula* abasári molnár visszaemlékezése szerint is: „Domoszlóról az öreg Gyetvai négy ökörrel jött, tizenhat zsák búzát hozott.

— Mester úr, mikor lesz az őrlés? — kérdezte apámtól.

— Négy nap múlva.

Levették a búzát a kocsiról és lemérték, hogy hány véka. Az öreg ekét is hozott. Addig szántotta apám földjét, amiért rendes napszámbért kapott. Ő meg az őrlésért búzában fizetett vámot."

A helybeliek a megszokott malomban őrlettek. Évről évre ugyanoda jártak. Kevesen voltak, akik váltogatták a molnárjukat.

Régen *parasztra őröltek*, ami azt jelentette, hogy a köveken a lisztet és a korpát egybe őrölték, és csak otthon szitálták meg. A molnár vámbögrével, *ficsór*ral vette ki az őrlés díját, a *vám*ot a szemes terményből a garatba öntés előtt. Az élelmes molnár nem egyszer igyekezett becsapni az őrletőt. A vámolást végző inastól megkérdezte:

— Látta-e a paraszt, hogy megvámótad?

— Nem. — mondta az inas.

— Emejj még egy ficsórral, hadd lássa![26]

A molnárok ravaszsága közismert volt. Ezért szokták mondani:

„Mária, Magdolna ne menj a malomba!

Huncut a molnár, belök a garatba."[27]

De nemcsak az őrletőt igyekeztek becsapni, hanem egymást is. Leginkább az őrletők miatt irigykedtek egymásra, ami „vele születik a molnárral". Gyakran előfordult, hogy a lejebb fekvő malom tulajdonosa kiállt a kapuba, és a felső malomba tartó őrletőket becsalta, mondván, hogy a másik malom nem működik, most javítják. A viszálykodásból adódott, hogy egymás molnárlegényeit is próbálták magukhoz csalni, több fizetést ígérve. Előfordult, hogy a molnár a leányát vette rá, hogy csalja el a szomszéd molnár legényét.[28]

A molnárok közötti komoly versengést csak a *csuvározás* jelentette. Ennél már nem a molnár ügyessége, szakmai tudása jött számításba, csupán gazdasági, anyagi helyzete. A tehetősebb molnár lovat, szekeret és ha telt rá, még kocsist is tartott.[29] A lovak nyakán csengő volt, aminek hangját már ismerték a környéken. A molnár reggel végigjárta a falut. Az őrlető kiszólt: „Ide is gyöjjön be, innet is vigye el." A kocsi megállt, a gazda felrakta a zsákokat. A molnár több háznál megfordult, majd visszahajtott a malomba. Két-három nap, vagy egy hét múlva vitte vissza az őrleményt. A falusiak megbíztak benne. A szomszéd falvakba is jártak a *csuvározó molnárok*. Az abasáriak leginkább Markazra, Domoszlóra és Halmajra jártak, ahol nem volt malom. Ez a szokás nemcsak a Mátra alján, hanem másutt is ismeretes volt. Egész Heves megyében *csuvároztak* a molnárok. Borsodban az Éger és a Bódva völgyében *faluzás*nak nevezték az őrleményért való eljárást.[30] A nyírségi *malomkocsis* helyzetéről Kiss Lajos írt.[31]

[26] Elmondta *Fehér Gyula* abasári molnár.

[27] Elmondta *Czövek József* 77 éves molnár, Visonta.

[28] Ez szokásban volt az egri völgyön is.

[29] *Pintér Alajos* abasári molnár 1876-ban kéziratos könyvében *csuvár*jára panaszkodik: „Egyik lovam elnyomorította a kocsis." A kéziratos könyv *Pintér István* abasári molnár tulajdona.

[30] Saját gyűjtésem.

[31] Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. Bp. é. n. 90—92.

A Dunántúlról a Molnárok Lapjában kapunk adatot: „a gazda csengős lovain minden hajnalon elment hazulról a közeli falvakba őrlenivalóért".[32] A Bakony vidéki csuvározást és csuvárkocsist Hegyi Imre mutatja be.[33] Még a folyókon működő hajómalmok molnárai is csuvároztak, vagy *csuvárok*at (kocsisokat) tartottak, amit Juhász Antal cikkéből tudhatunk meg, a szegedi vízimalmokra vonatkozóan.[34] A csuvározás hosszú időn át fenntartotta magát. Valószínű, hogy a múlt század közepétől szokásban volt. Elsősorban a gőzmalmok megjelenése és versenye kényszerítette a vízimolnárokat erre. Bár 1908-ban eltiltották,[35] ennek ellenére még a harmincas években is jártak egyes molnárok az őrölnivalóért.[36]

A molnárok általában módos emberek voltak.[37] A molnárságon kívül gazdálkodtak is. Minden malomhoz tartozott rét, legelőjog, szántóföld, szőlő. Jószágtenyésztéssel, a molnárnék pedig baromfineveléssel foglalkoztak. Az akkori hetivásárokon szívesen vették a kövér *malmi* baromfiakat, tojást, tejfelt.[38]

Természetesen amelyik molnár gazdagabb volt, erősebb malommal, nagyobb gazdasággal, több szaktudással rendelkezett, lenézte a többit. Minden régi molnárban megvolt a gőg, a társadalmi fontosság tudata. „A paraszttal csak per kend beszélt, erősen elvárva a tiszteletet. Neki minden kaputos ember *suszter* volt, ha lisztes nem volt a *gönce*, lett légyen bár az akárminémű mesterember vagy a főszolgabíró maga . . ." — olvashatjuk egy korabeli leírásban.[39] A falusiak *majszter uram*nak tisztelték, és nagy megbecsülésben részesítették a molnárokat, akik annyira megkülönböztették magukat, hogy még mulatni sem jártak a parasztság körébe, noha szerettek mulatni. Csak maguk között tartottak összejöveteleket. Mindegyik molnár szerette a bort, mulatós, tréfás természetű volt. Gyakran gyűltek össze egyikük-másikuk pincéjében, ahol a malomról, őrlésről, a világ soráról pipaszó mellett *elkvaterkáztak*. Voltak molnárok, akik nem vetették meg a kocsmázást sem, de annak is megadták a módját, ahogy ezt egy régi

[32] *Lázár malom esete.* Molnárok Lapja, VIII. (1901) 28. sz. 6.

[33] Hegyi Imre: *A gajai malmok csuvározásához.* Népr. Közl. IV. (1959) 217. 219.

[34] Juhász Antal: *Vízimalmok a szegedi Tiszán.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958/59. Szeged, 1960. 136.

[35] *A csuvározás eltöröltetik.* (ipartörvény) Molnárok Lapja. XV. (1908) 19. sz. 457—463.

[36] *Papp Pál* gyöngyössolymosi molnár is csuvározott még.

[37] Például *Pintér Alajos* abasári molnár gazdasága 1864-ben *Pintér István* tulajdonában levő kéziratos könyv szerint:

„A Véri Málon egy db. szőllő	600	forint	becsértékű,
A Bika Halomba egy db. szőllő	800	„	„
A Pinczék során egy pincze	200	„	„
a falu alsó végin négy vékás kert	400	„	„
Gosztonyi Jánostul vett malomrész	600	„	„
a faluban vett 343. sz. porta lakház és kerttel együtt	650	„	„
ingatlanok, és továbbá fejős tehén 2 darab	100	„	„
sertések 5 darab	50	„	„
Bornyú, egy éves üsző	20	„	„
Két éves csikó 2 darab	100	„	„
Egy ócska kocsi	48	„	„

Ehhez járul a gazdaság teljes felszerelése ingóságokkal együtt, ami 4250 forint összegű vagyont tesz ki.

[38] Arany i. m. 183.

[39] *Pénzőrlés.* Molnárok Lapja, VII. (1901) 1. sz. 6.

égervölgyi molnárról hallottuk: „Apám lovon járt be a faluba a kocsmába mulatni, mert azt nagyon szeretett. A garádicson keresztül ment be lóháton a kocsmába a népek közé. — A bor még harangszóra is jó — szokta mondani."[40]

Híresek is voltak a molnárok a mulatásról, tréfacsinálásról. Gyakran tréfálták meg egymást, amit Pintér István molnár elbeszélése is bizonyít. „Még régen vót itt fönn a Bene felé egy Babelik féle malom. A mónárja arról vót nevezetes, hogy nagyon fukar ember vót. Ha meglátogatták a mónárok, csak egy pohár borral kínálta meg őket. Egyszer megtréfálták. Jó páran elmentek hozzá. Mongya az egyik nemsokára: — Gyúcsunk rá emberek, azt gyerünk!

— Ne mennyenek még, öntök egy kvaterkát. — Búcsúzáskor mindig inni kellett még egy utolsó pohárral. Nem is mentek el a molnárok vagy két napig, csak az egyik monta félóránként a „gyúcsunk rá"-t. Sok borát megitták."

A kéményseprő sem fordulhatott meg anélkül a malomban, hogy a molnár össze ne lisztezte volna a hátát, hadd lássák, hogy a malomban járt.

Nem egyszer az őrletőket is megtréfálta a molnár. Különösen, ha fiatal menyecskék is voltak a malomban. Az egyiknek mondta, hogy szagolja meg, nem dohos-e a lisztje. Akkor bekente vele az arcát, amin a többiek jót nevettek. Máskor a tenyerébe vett lisztet mutatta, hogy nézzék, milyen fehér. Amikor odanéztek, ráfújt a tenyerére, erre mindenkinek szeme, szája tele lett liszttel.[41]

Az őrletők szerették, ha a molnár bőbeszédű, jókedvű volt és tréfáival szórakoztatta őket. Így az idő is gyorsabban tellett, és a molnárnak, illetve a malomnak is nagyobb lett a híre. Az ilyen molnárhoz szívesebben jártak még messziről is őrletni.

Idővel a malom forgalmát a jó felszerelés is befolyásolta. A gőzmalmok szebb lisztet adtak. Hogy a vízimolnár felvehesse a versenyt, korszerűsítenie kellett a malomberendezést. Ezt viszont akkor tehette, ha szabadon rendelkezett a malommal, vagyis megvásárolta. A múlt század nyolcvanas éveiben — a telekkönyvi adatok tanúsága szerint — tömegesen vásárolták a bérlő molnárok a nagybirtok malmait fél vagy negyed részenként.

A molnárlegény számára a malomszerzés legegyszerűbb formája a házasodás volt. Igyekezett ugyanazon a völgyön nősülni, ahol kitanulta a mesterséget. Ezt megkönnyítette az egymásközötti házasodás szokása, ahogy mondták: „Nagy divat vót, hogy mónárlegény mónárlányt vegyen el." Ez idézte elő, hogy egy patakszakaszon a legbonyolultabb rokonsági kapcsolatok kötötték össze a szomszédos malmok molnárait, mint ahogy ezt Abasáron még ma is jól láthatjuk. Itt a Pintér, Fehér, Forgács és Molnár családok között van szoros rokonság. Általában a völgyek molnárai atyafiságban voltak egymással, valóságos *molnárdinasztiák*at képeztek,[42] ami hozzájárult ahhoz, hogy elsősorban maguk között tartották a kapcsolatot. Bár a falusi iparossággal is összejártak, közös rendezvényeket is tartottak, mégis nagyon ritkán kerültek rokonságba velük. A jómódú molnárok előbbre valónak tartották magukat, hiszen a legtöbb adót ők fizették. A falu vezetésében is tekintélyes szerepet játszottak. Minden községi ügybe beleavatkoztak. A falubeliek általában fontosnak és szükségesnek látták, hogy tanácsukat, véleményüket kikérjék.

A malom jelentős szerepet töltött be a falu életében, társadalmában. Nemcsak a munka, az őrlés emelte ki a falusi malom fontosságát, mely abban látszik,

[40] Elmondta *Duck Jánosné* 70 éves. Szőlősardó (Borsod m.).
[41] Elmondta *Antal Lajos* molnár, Szilvásvárad.
[42] Ezt a szokást l. még ARANY i. m. 183.

hogy az őrlető paraszt szinte ünnepnapnak, jeles eseménynek tartotta a malombamenést.[43]

Régen a malom, mint *gyűlhely* fontos funkciót töltött be. A falvaknak nem voltak meghatározott és állandó összejöveteli helyei. Múltszázadi feljegyzésekben is olvashatunk arról, hogy a malmok szolgáltak gyűlhelyül,[44] ahol a falusi emberek sokat hallhattak és beszélhettek.[45] Az idősebb emberek beszélgetni, a fiatalok egymással ismerkedni, szórakozni jártak a malomba. A malmokban történt a közügyek megbeszélése. A falu vezetősége ott jött össze dönteni a falu sorsáról. A molnár bekapcsolódott a beszélgetésbe, javaslatokat tett, tanácsokat adott. Hallgattak rá, mert műveltsége miatt tisztelték. Sokat látott, sokat hallott, nagy élettapasztalatra tett szert éltesebb korára. Az emberekkel szívesen beszélgetett, mókázott velük, így szerették meg.

A malomban tárgyalták meg a falu közmunkáinak elvégzését, az utak javítását, a közös munkákat, melyekre a malomnál gyűltek össze és onnan indultak.[46]

Korabeli leírások tanúsítják, hogy a malom valósággal a falu vagy városvégi kaszinó szerepét töltötte be, ahol öt-hat féle társaság is összejön. Egyikben beszélgetnek, másikban olvasnak,[47] sokan kártyáznak, főként az ifjabbak. Asztalul egy felfordított véka feneke szolgál, amelyen csak úgy kong a zsíros kártya.[48]

Az egri völgyön a malom melletti *legényház*ban rendszeresen összejöttek esténként a faluból. Kártyáztak dióra, gyufára vagy beszélgettek. A malomba újság is járt, amit felolvastak egymásnak. Az adás-vételt is gyakran itt bonyolították le, a molnár segítségével. Sokszor érdeklődtek tőle például: „— Nem hallotta majszter úr, hogy vesz-e valaki bornyút?"[49]

Nagy szerepük volt régen a malmoknak a *hírek továbbításában*. A patak mellett hosszan elszórt malmok szinte láncot alkottak. Egyiktől a másikig terjedt a hír, egyik faluból a másikba. Sokan csak a hírek, újságok miatt mentek a malomba, ahol mindent megtudtak, hiszen sokféle ember megfordult ott. A falu dolgairól az ország sorsáig minden ügyet megtárgyaltak egymás között, míg várni kellett az őrleményre. Ha egy vándor, vagy őrlető hírt hozott a faluból, vagy a szomszéd községből, rendszerint a molnárnak mesélte el először. Ha az fontos volt, a molnár az inasra bízta a garatot, és átment a szomszéd malomba továbbadni. Így terjedt a hír a völgyön az egyik malomtól a másikig.

A vízimolnárok és malmok nemcsak híreket, de gyakran házasságot is közvetítettek. „Az egyik gazda, akinek fia volt, éppen őrletett, mikor jött a másik, akinek meg lánya volt. Ha ismerték egymást, beszélgettek, mert ráértek, míg a garat fel volt töltve. Így előjött a szó a fiatalokról, és ha az asszonyok is velük voltak, folyt a szó, míg meg nem beszélték, hogy összehozzák őket. A fiatalok összeismerkedtek. Ha megtetszettek egymásnak, együtt jártak, míg házas-

[43] Erről Vajkai Aurél is ír: „Több gazdát láttam, aki reggel, a malombemenetel előtt már — részeg volt. Ez pedig eléggé bizonyít az ünnepélyesség mellett." Vajkai Aurél: *Az ördöngős molnárlegény*. Bp. 1947. 13.

[44] Vasárnapi Újság, 9. évf. 1862. 18.

[45] „Ha faluhelyen a nép közt valami jó, életrevaló eszme születik, annak bölcsőjét nem a faluházban, hanem valamelyik malomban kell keresni." Ezekkel a szavakkal értékeli a malmok szerepét egy múlt századi leírás. Közli a Molnárok Lapja, XII. (1905) 41. sz. 948.

[46] Elmondta Sipos András gyöngyösi molnár.

[47] Madarassy László: *A „Malom alatt"*. Népünk és Nyelvünk, II. (1930) 144.

[48] Molnárok Lapja, XII. (1905) 41. sz. 948. A malom alatti társalkodásról gazdag anyagot közöl: Nagy Czirok László: *Száraz és szélmolnárok élete a Kiskunságon*. Bp. 1959. 59—76.

[49] Elmondta *Antal Lajos* molnár, Szilvásvárad.

ság nem lett a malombeli ismeretségből. A molnár gyakran közbejárt egy-egy házasság létrejöttében. Ismert majdnem mindenkit, aki ott őrletett. Dícsérte az egyik családot vagy fiatalt a másiknak. Ő kommendálta a fiatalokat, aminek következtében gyakran volt násznagy egy-egy lagziban" — mondotta Sipos András gyöngyösi molnár.

Nemcsak esküvőre, hanem keresztelőre is meghívták a molnárt, aki mindig vitt ajándékot: malomban sütött *mákosfentő*t, túróslepényt, de kiváltképp *mónárkalács*ot. A cigányokat is ő fizette ki. — Csak húzzad — bíztatta a primást, — holnap kapol egy malacra valót. Amikor ment érte a cigány, mondta a molnár: — Nesze itt egy *pergő* (csengő) a nyakára. De azután a becsapott cigányokat liszttel kifizette.[50]

A parasztember egyedül a malomban találkozhatott a modern technikával. A számára titokzatos, érthetetlenül működő malomgépezet és a körülötte magabiztosan mozgó molnár élményszerűleg hatott rá. A molnárok furfangos észjárása is, mellyel csodálatot keltettek maguk iránt az egyszerű emberben, hozzájárult ahhoz, hogy természetfeletti erőkkel ruházzák fel őket.[51] Leginkább azt hitték felőlük, „hogy értenek a keresztúton tanult mesterségekhez, a boszorkányokkal cimboraságban vannak, tudják az állatok bajait kuruzsolni" — írja Kiss Áron a múlt század végén.[52] Sok hagyomány maradt fenn az irodalomban az ördöggel cimboráló, vagy ördögöt tartó molnárlegényről is.[53]

A mátraalji molnárok nem fogadják el magukról ezeket a hiedelmeket. Egyedül a *patkányűzés* babonás módjairól hallhatunk körükben, melyeknek számtalan változata él még ma is emlékezetükben. A molnárnak ősi ellensége a patkány. A malmokat tömegesen ellepő patkányok pusztításától a molnárok rettegése állandó volt. Számos eszközzel védekeztek ellenük, közöttük nem egy babonás eljárással. Legismertebb formája a *patkányküldő ember* volt. *Czövek József* 77 éves visontai molnár mesélte: „Édesanyámtú hallottam. Eccer bement hozzájuk egy illető. Előatta magát, mint *patkányvesztő*. Édesanyámnak monta: — Én patkányvesztő vagyok. Eküggyem őket, vagy itt dögöjjenek meg?

Anyám jószívű vót, másnak nem akart kárt, ezért monta, hogy itt pusztítsa el a patkányokat. Hogy az ember milyen tudománnyal bírt, nem tudom. Vót egy kis görbe, hajlított ezüstös botja. Amikor neki akart fogni ennek a dolognak, kihítta anyámat és valamit csinát benn a patkányoknak. Vezényete, hogy gyertek elő patkányok. Anyám majdnem rosszul lett, amikor a sok patkány elővicsorgott. Az ember megkérdezte őket:

— Itt vattok minnyájan? Nektek innet továbbmenni nem lehet, itt fogtok minnyájan elpusztulni.

Egy héttel rája a sok patkány hóttá lett."

A patkányküldő molnár alakja nagy területen ismert. Fontos embernek tartották, sok helyen a nevére is emlékeznek. Így Észak-Heves megyében az egri völgyön egy régi céhbeli molnár nevét emlegetik, akit *Rubi bácsi*nak hívtak. Borsodban, az Éger völgyén egy *Orleán* nevű molnár értett a patkányküldéshez.[54]

[50] Elmondta *Antal Lajos* molnár, Szilvásvárad.
[51] Vajkai i. m. 13.
[52] Kiss Áron: *Tornyospálczai babonák*. Ethn. II. (1891) 268.
[53] Az anyag összefoglalására l.: *Vajkai* i. m.
[54] Saját gyűjtésem.

A patkányvesztő tudománnyal rendelkező molnárok alakját a Szamosháton is megtaláljuk,[55] éppen úgy, mint Vas megyében.[56]

A babonás varázserő hatását maguk is kipróbálták, amire így emlékezett vissza *Papp Pál* gyöngyössolymosi molnár: „Délharangszóra minden ajtót, ablakot ki kell nyitni, minden fijókot ki kell húzni. Magam is próbáltam. A söprőt a kezembe vettem, és a mélypatak irányába hajtottam, közbe kiabáltam, hogy mars te! Dicsőség verjen meg! Mennyetek a víz után! Így aztán elmentek."

Pintér István 72 éves abasári molnár a következőket mondotta: „Este még az összes ajtót, ablakot kinyitottuk, aztán az ajtóra ráírtuk, hogy *Nikázius mars!* Egész reggelig nyitva volt. Erre elmentek a patkányok."

Elterjedt szokás volt, hogy papírlapokra elhárító szöveget írtak, és elszórták a patkányok tartózkodási helyein. Eger vidékén *mutus* szót írnak hét cédulára, és azt szórják el.[57] Szatmár megyében *patkány mars* a szövege az ilyen papírlapnak, amit más kocsijára dobnak, hogy nagyobb eredménye legyen.[58] Ennek az analógiás varázslásnak konkrétabb formája ismeretes a Mátra alján. Egy patkányt agyonütnek, beteszik a kocsira az ülés alá, hogy a többi utána menjen.

A zajjal történő elhárítást is alkalmazzák a molnárok. Nemcsak a Mátravidéken, hanem egész Hevesben és Borsodban általános szokás volt, hogy az elfogott patkány nyakára kis csengőt kötöttek és eleresztették. A szokatlan lárma elriasztotta a többit. Gyakran a szemét is kiszúrták ennek a patkánynak.

Gyakorlatibb megoldást jelentett — többek között — gyöngytyúkok tartása a malom körül. Majdnem minden molnár említette, hogy a gyöngytyúk hangjától irtózik a patkány és elmegy. Még ma is tartanak egyet-kettőt a ház körül, úgy megszokták.

Előfordult, hogy gipszet tettek kis ládába, mellé meg vizet. A patkány evett a gipszből, majd ivott rá. Miután megkötött benne, elpusztult.

A falubeliek minden molnárról azt tartották, hogy értenek a patkányküldéshez. Ezért szokták mondani Eger vidékén, ha valakit elkergettek, hogy „elküldték, mint mónár a patkánt". Azt is beszélték a falubeliek, hogy a malomból nem volt szabad ellopni semmit sem, mert a molnár az őrlető után küldhette a patkányokat.[59]

Az a tény, hogy a malmok nagyrészt a falvakon kívül állottak, magyarázza, hogy sok betyárhistória élt a molnárok körében. Főként *Vidróczki* és *Szalonna Jóska* nevéhez kapcsolódó történeteket meséltek. Egy évszázaddal ezelőtt a Mátra dús erdeiben élő betyároknak nélkülözhetetlen támogatást nyújtottak az erdőhöz közeleső magános malmok, melyek állandó tanyahelyeik voltak. A malomban gyűltek össze, ott osztozkodtak a zsákmányon, amiből a molnárnak is adtak. A malomházban ettek, ittak, mulattak. Menyecskék is jártak ide titkon. A betyárok lovait az istállóba kötötte a molnár, aki egyben az utat is figyelte. Amikor a pandúrok jöttek, jelt adott, amire a betyárok elbújtak a malom rejtekhelyeire. A molnár magáénak mondta a lovakat. Ha a pandúrok kételkedtek és a malomban rátaláltak a betyárok nyomára, azok pirospaprikával és borssal töltött kétcsövű puskáikkal az üldözők szeme közé lövöldöztek. Mire a pandúrok magukhoz tértek, a betyárok már messze jártak a sűrű erdő mélyén.

[55] Csűry Bálint: *Szamosháti szótár* I. 1935/36. 571.

[56] Dömötör Sándor: *Vasmegyei hagyományok a patkányírtó molnárról.* Népr. Közl. II. (1957) 293.

[57] Benkóczy Emil: *Egervidéki babonák.* Ethn. XVIII. (1917) 152.

[58] Luby Margit: *Népi szövegek.* Ethn. XXXIX. (1928) 202.

[59] Benkóczy i. m. 152. Eger vidékéről; Vajkai i. m. 12. pedig Veszprém megyéből közli ezt.

A Mátra-vidék híres betyárjáról, Vidróczkiról szóló históriák az Eger völgyi molnárok emlékezetében is mind a mai napig megőrződtek. *Vidróczki* bélapátfalvi legény volt, ezért a Szalajka völgyi malmokba is bejárt. Jó viszonyban volt a molnárokkal. *Itcze Lajos* molnár egyik legjobb barátja volt. Egyszer tizenkét pandúr kereste, mikor a malomban volt. A pandúrok lóháton álltak az udvaron. *Vidróczki* mindenkit kiküldött a házból. Két puskával az ablakhoz állt és kiszólt:

— Gyüjjön be, akinek nem kedves az élete!

A pandúrok inkább elmentek.[60]

Vidróczki csak az urakat bántotta. Este bement valamelyik kastélyba, emberei kinn maradtak. Az urak tetetett szívélyességgel fogadták, hellyel kínálták s beszélgettek vele. Amikor indulni készült, szó nélkül odaadták neki pénzüket, mert ha nem, akkor még az éjjel elhajtotta az egyik nyájukat.

Befejezésül próbáljuk összefoglalni az elmondottakat. Az évszázados céhes hagyomány a Mátra alján még erősen éreztette hatását a század végén, ami leginkább a mesterség elsajátításával kapcsolatban jelentkezett, de a molnárok társadalmi egységében is szerepet játszott. A céh nagyobb egységbe fogta a molnárokat. (A gyöngyösi molnár céh tagjai a Mátravidék malmainak molnárjai voltak.) A céh megszűnése után kisebb egységekre bomlott a molnárság. Míg a céh területi alapja az egész Mátravidék volt, addig az új közösségeké egy-egy patakvölgy lett csupán.

Munkaszervezésben is a völgyek veszik át a céh szerepét. A *céhmester* helyett a völgyön, vagy annak egy részén a molnárok által megválasztott *vízgondnok* látja el az irányítás és ellenőrzés feladatát. A kisebb, de szorosabb egységek kialakulásához hozzájárult az egymásközötti házasodás, ami néhol igen nagy erővel jelentkezett (Bene völgy abasári szakasza). Az így létrejött molnárdinasztiák féltékenyen őrizték hagyományaikat, szokásaikat szinte egészen a mai napig.

A századvégi nagyipari fellendülés megingatta a vízimolnárok gazdasági és ezzel együtt társadalmi helyzetét is. A régi, minden famunkához értő mesterek eltűntek, helyüket vagy a gazdálkodó vagy a mai értelemben vett iparos foglalta el. Ugyanis a molnárok egyik része igyekezett minél nagyobb földingatlanra szert tenni. A gazdálkodáshoz pedig csak kisegítőnek tartotta az elavult berendezésű malmot. A mesterek másik része felvette a versenyt a gőzmalmokkal és minden erejét a malom modernizálására fordította. A modern gépekhez szükséges szaktudás elsajátításával inkább gépész lett, mint régi értelemben vett molnár.

A gazdasági változás kihatott a molnárok társadalmi helyzetére is. A századfordulóra már elmosódott a hajdani vezető szerepük. A falusiakkal szorosabb kapcsolatot kellett kiépíteniök, mert nagyobb lett a ráutaltságuk. Közvetlenebb viszonyba kerültek a helyi iparossággal is, hiszen foglalkozási körük is módosult.

A századforduló után a vízimalmok száma erősen lecsökkent. Ma már a Mátra vidékén egy vízimalom sem üzemel. (Az utolsó 1964-ben állt le Gyöngyössolymoson.) A vízimolnárság elvesztette jelentőségét, ez pedig maga után vonja a vele kapcsolatos hagyományanyag gyors pusztulását.

SELMECZI-KOVÁCS ATTILA

[60] Elmondta *Antal Lajos* molnár, Szilvásvárad.

Аттила Шельмеци-Ковач:

ЖИЗНЬ МЕЛЬНИКОВ В РАЙОНЕ ГОРЫ МАТРА В КОНЦЕ XIX ВЕКА

(Резюме)

Статья посвящена жизни и роли родяных мельниц района Матры, располагавшихся по южному спуску гор Матра, по рекам Бене и Надь. Матра, один из наиболее крупных горных массивов северо-венгерской области Хевеш.

На горной речке Бене водяные мельницы существовали уже в XIV веке. В конце XIX века большая часть водяных мельниц находилась в собственности помещиков. Мельники брали мельницы в аренду за деньги или же за натуральную оплату урожаем. Мельники входили в состав цеха мельников Г. Дёндёш, который в 1872 году прекратил свое существование. В результате этого мельники вынуждены были образовать более мелкие объединения на территориальной основе, по долинам отдельных рек. Вместо главного цехового мастера задачи управления и контроля выполнялись здесь выбранным *надзирателем*, который занимался в сновном вопросами использования вод и очистки мельничных каналов.

В конце столетия на приобретение мастерства еще сильно влияли цеховые обычаи. По прежнему три-четыре года нужно было оставаться подмастерьем. Обычай производства в под-мастерья тоже сохранил много цеховых особенностей: ученик должен был найти специально для обряда произведения в мастера *крестного отца*, мастер давал *праздничный обед* в честь завершившего ученье подмастерья, который получал от своего мастера особое *рабочее платье* и золотую монету.

Мельнику-подмастерью следовало три года переходить из села в село, если он хотел стать мастером. Он помогал в работе на мельницах, встречавшихся на пути, а затем отправлялся дальше. Мельники материально поддерживали бродячего подмастерья.

На мельницах района Матры мололи жители соседних деревень, но приходили сюда и с Алфёльда (Большой Венгерской Низменности). Приходилось неделями ждать свой очереди на помол. До тех пор жили на мельнице.

В конце столетия после появления паровых мельниц, сильно конкурировавших с водяными, мельникам приходилось объезжать даже окрестные села, привозя зерна на помол. После помола он же доставлял обратно муку.

Как правило, мельники были богаты. Они пользовались большим авторитетом среди крестьян. Принимали они участие и в деревенском управлении. Мельники женились только на женщинах из семьи мельников, таким образом они сумели сохранить свое общественное единство буквально до наших дней.

В сельском обществе мельницы играли значительную роль. С одной стороны, они способствовали жизни сельского коллектива: по вечерам жители деревни собирались на мельнице, старики побеседовать, молодые — знакомиться друг с другом, развлекаться. Здесь же при посредничестве мельника заключались договоры о будущих браках. С другой стороны, посредством мельниц передавались вести из одной деревни в другую.

Суеверные обычаи мельников связаны с травлей крыс, что имело множество различных форм. Например: прием мельника-волшебника, умеющего отвадить крыс, разбрасывание бумажек с изгоняющим крыс текстом, привязывание колокольчика на шею крысы и др.

В среде мельников живет множество историй о разбойниках Матры, чье существование поддерживалось лишь благодаря мельницам.

После этого периода водяные мельницы начали очень быстро разоряться, с прекращением же практики исчезают и традиции.

Attila Selmeczi-Kovács:

DAS LEBEN DER MÜLLER DER MÁTRAGEGEND AM ENDE DES 19. JH.

(Auszug)

Verf. beschäftigt sich mit dem Leben der Müller und der Rolle der Wassermühlen der Mátragegend, die am Bene- und Nagybach (am südlichen Abhang des Mátragebirges) tätig waren. (Die Mátra ist eines der größten Gebirge Nordungarns und liegt im Kom. Heves.)

Am Bene-bach gab es bereits seit dem 14. Jh. Wassermühlen. Ende des 19. Jh. war ein großer Teil der Wassermühlen der Mátragegend noch im Besitz der Gutsherren. Die Müller selbst waren nur Pächter. Die Pacht mußte in Geld und Getreide bezahlt werden. Sie waren Mitglieder der Müllerzunft von Gyöngyös. Diese Zunft wurde im J. 1872 aufgelöst. Dadurch zerfiel das Müllertum in kleinere Gruppen, die sich in den einzelnen Bachtälern bildeten. Nach Auflösung der Zunft wurden die Aufgaben des Zunftmeisters von einem Wasserkurator (ung. vízgondnok), der von den Müllern gewählt wurde, übernommen. Seine Wichtigsten Aufgaben waren: Regelung des Wasserverbrauches, Reinigung bzw. Instandhaltung des Mühlengrabens.

Am Ende des vorigen Jahrhunderts haben die Gebräuche der Zünfte noch auf das Erlernen einen starken Einfluß dieses Gewerbes ausgeübt. Die Lehrzeit (ung. inasidő) betrug auch weiterhin den Zunftvorschriften gemäß drei- bis vier Jahre. Beim Freisprechen (ung. felszabadítás) des Lehrlings bzw. bei der Erklärung zum Altgesellen haben sich viele Sitten und Gebräuche aus der Zeit der Zünfte bewahrt. Der Lehrling hat zu dieser feierlichen Gelegenheit einen Freisprechpaten (ung. szabadító) eingeladen. Der Meister hat bei dieser Gelegenheit ein Festessen zu Ehren seines Lehrlings gegeben. Weiterhin schenkte er ihm einen Gehilfenanzug (ung. segédruha) und eine Goldmünze.

Der Müllergeselte mußte drei Jahre lang auf die Wanderschaft gehen. Erst nach dieser Zeit konnte er Meister werden. Während seiner Wanderschaft besuchte er die ihm empfohlenen Meister und arbeitete bei diesen eine Zeit lang, um dann weiterzuziehen. Die Meister haben diese Wanderburschen, auch materiell unterstützt.

In den Wassermühlen der Mátragegend ließen die Ortsansässigen und die Bauern aus den benachbarten Dörfern ihr Getreide mahlen. Es kamen aber auch Leute vom Ungarischen Tiefland her, die der Meinungwaren, daß die Wassermühlen besseres Mehl geben als die anderen Mühlen. Man mußte oft wochenlang warten, bis man an die Reihe kam. Für diese Zeit hat man in der Mühle eine Unterkunft bekommen.

Ende des vorigen Jahrhunderts mußte aber schon der Müller der Wassermühle infolge der Konkurrenz der Dampfmühlen selbst auf seinem Wagen von Haus zu Haus fahren, um das zu mahlende Getreide nach seiner Mühle zu befördern. Oft besuchte er auch weitliegende Dörfer, sonst hätte er nichts zu mahlen gehabt. Nach dem Mahlen mußte er das fertige Mehl gleichfalls zum Haus der Besitzer transportieren.

Die Müller waren — solange die Konkurrenz nicht allzu groß war — im allgemeinen reiche Leute. Sie erfreuten sich eines großen Ansehens vor den Bauern. Sie nahmen auch an der Leitung des Dorfes Teil. Die Müller heirateten untereinander. Dadurch wurde ihre gesellschaftliche Einheit bis zum heutigen Tage bewahrt.

Die Mühlen haben in der Dorfgemeinschaft eine bedeutende Rolle gespielt. Einesteils haben sie das gemeinschaftliche Leben gefördert: Allabendlich versammelten sich die älteren Männer des Dorfen zu einem Plaudern in der Mühle. Auch die Jugend hat dort ihre Bekanntschaften gemacht und sich unterhalten. Ja sogar Ehen kamen in der Mühle unter Mitwirkung des Müllers zustande. Anderseits haben die Mühlen die Nachrichten zwischen den Dörfern vermittelt.

An die Tätigkeit der Müller knüpfen sich nicht nur Gebräuche, sondern auch verschiedene Aberglauben. Allgemein bekannt ist die „Wissenschaft" der Müller, daß sie die Ratten vertreiben oder wegschicken können. Wir kennen viele Varianten dieses Aberglaubens. Der über solches „Wissen" verfügende Müller wurde zu diesem Zweck gedungen. Er schrieb auf kleine Zettel rattenverjagende Texte, oder aber er band — nach dem Volksglauben — ein kleines Glöckchen um den Hals einer Ratte und die Rattenschaar verließ dieser nachfolgend die Mühlen, usw.

Im Kreis der Müller leben viele Geschichten über die einstigen Betjaren der Mátragegend. Diese fanden in den Mühlen oft Zuflucht und Versorgung. — Nach dem ersten Weltkrieg wurden die Wassermühlen rapide stillgelegt und gingen zugrunde. Mit dem Ausstuben dieses Gewerbes, mit der einstigen Wassermühlenkultur verschwanden auch die alten Überlieferungen schnell, zusammen mit jener Generation, die das Gewerbe noch erworben und ausgeübt hatte.

Az ároktövi kovácsok

A paraszti közösség egyik legnélkülözhetetlenebb iparosa a kovács. Munkájára az elmúlt évszázadokban nagy szükség volt. Ő készítette a termelőeszközöket, javította a gazdasági felszereléseket, szekereket készített, lovakat vasalt, állatokat gyógyított stb. Szerepe volt a mezőgazdaság kapitalizálódása során az eszközváltás meggyorsításában, a parasztgazdaságoknak a korszerűbb vaseszközökre való áttérésében.

Sokirányú munkájára, a paraszti közösségben elfoglalt társadalmi, gazdasági szerepére kevés publikált adatunk van. Egy adott időszakban és közösségben gazdasági és társadalmi szerepének, munkájának sokfélesége és mennyisége még ezután kutatandó feladat.

Dolgozatunkban a Borsod megyében levő Ároktő község kovácsainak elsősorban a század eleji munkáival foglalkozunk helyszíni néprajzi gyűjtések, valamint írásos források alapján.

*

Ároktő Borsod megyében a Tisza partján levő község. PESTY Frigyes szerint: „A helység 300 házból áll, népessége 1800 lélek, kik mindnyájan tősgyökeres magyar ajkú lakosok, s kik közül 600 az R. Cath. 1200 a Helv. hitvallást követi . . .

A helység határainak összes területe az 1858-ik évi tagosítás alkalmával történt s hitelesített felmérés szerint 6652 Catastrális hóldat teszen, melyből 3326 hóld a méltóságos Egri Fő Káptalan, 3326 pedig a volt urbéresek tulajdona; a lakosok egyetlen kenyérkereset módjok s foglalkozások a baromtartás, mert széles, homokos és vízállásos földjük szorgalmas mivelés mellett is 2—3 magnál többet nem ád."[1] A Tisza lecsapolásával, illetve szabályozásával változik az ároktői határ, a múltszázad végén már a lakosságnak inkább a földművelés nyújt megélhetést, bár az állattartás sem jelentéktelen. Az állattartás egykori jelentőségét mutatja a község kertes települése, mely a mai napig is jól megfigyelhető. Az 1895-ös statisztika szerint a szántóterület 2133 hold, a legelő valamivel több; 2262 hold, kert 59, rét 1325, szőlő 67, erdő 294, nem termő terület 534 hold. Az összes terület 6667 hold, vagyis 15 holddal több, mint a PESTY Frigyes által már fentebb említett adatok. A gazdaságok száma 412.[2]

A földművelést ebben az időben, de még később is a lakosok *három nyomásban* űzik. Az idősebbek visszaemlékezése szerit *fekete ugar* volt. A föld egyharmadát búzával, egyharmadát rozzsal vetették be, az utolsó harmad volt ugar.

[1] PESTY Frigyes: *Helynévtár.* Borsod m. Ároktő. 1864. 34. p. Országos Széchenyi Könyvtár Fol. Hung. 1114.

[2] *A magy. kor. országainak mezőgazdasági statisztikája.* I. Bp. 1897. 338—339.

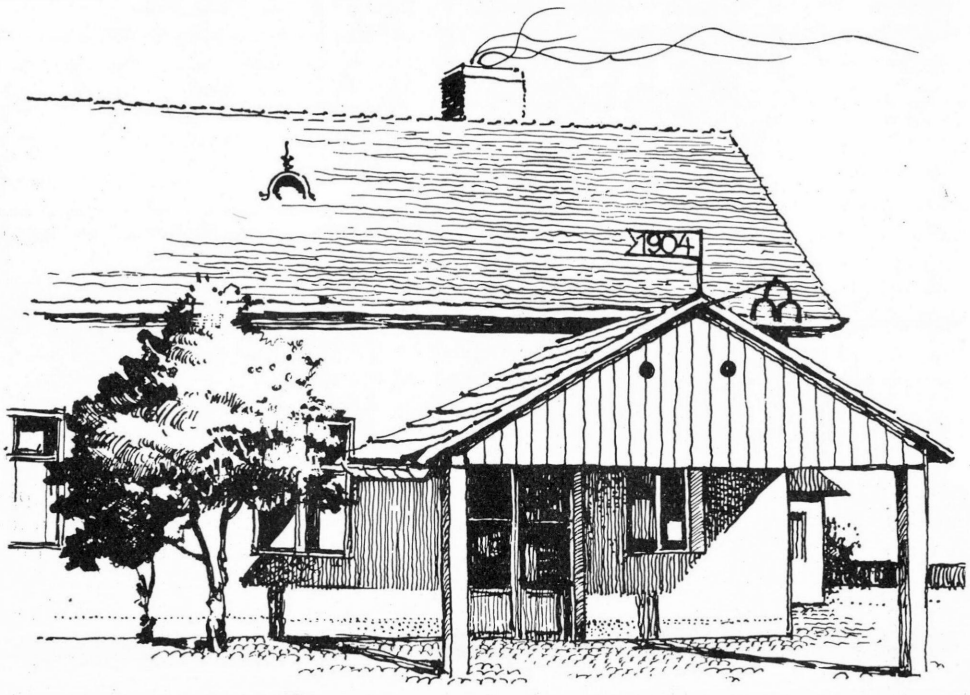

1. kép. Szilágyi József kovácsműhelye

Ezt megszántották, megtrágyázták, de nem volt bevetve. Megnőtt benne a dudva, *zöld trágya* volt. Vagy *bökkönyt* vetettek bele, esetleg néhány sor tököt ültettek. Az eke többnyire csak fagerendelyű volt, többnyire *fahengert* használtak, vagy *csuszót*, meg *tövisboronát*. Vetőgépjük nem volt, többnyire kézzel vetettek. Tanult iparosa kevés volt a falunak, de sok ügyes faragó ember volt, akik majdnem minden munkát megcsináltak. A község szélén kisebb csoportban cigányok, akik vasmunkával, csengőöntéssel is foglalkoztak.

Adataink múltszázadi kovácsokra a ref. egyház perceptorának számadásaiban vannak, amikből az egyház számára szükséges munkákat ismerjük. Bár ezekből az adatokból a paraszti közösség számára szükséges kovácsmunkák mennyiségét lemérni nem tudjuk, egy kovács rendszeres munkájára már bizonyára szükség volt. 1838-ban és később Farkas Péter kovács dolgozik, de cigánykovácsokkal is dolgoztatnak, 1873-ban már Barta József kovácsot említik.[3] Később, a század elején már három kovács is dolgozik. Az egyik legjobb s később legtekintélyesebb iparos a század elejétől Szilágyi József kovács volt. 1867-ben született Ároktőn, református családból. Apja harangozó volt, ő azonban elment

[3] 1838. „Az kapura sarokvas tsinálás 84, Farkas Péter sarokvas retesz tétel 57, Létz szeg verettem ötven(et) 24 xr." — 1843. „Január 20-dikán a Kovátsnak három sark vas tsinálásér és ako három sast is hajtot 1 Rf 12 xr. Egy retesz tsinálásér a kis kert ajtóra és aho egy reteszfejt is négy szöget is hozzá a maga vasából 30 xr. Száz szöget hozattam a keritésbe Miskoltzról 30 xr. A Harang karjára két karikáér a Kovátsnak 6 xr. Két S Pernátz szögér a Kovátsnak 6 xr. Huszon négy szöget Csinált a Kováts a Tiszteletes Uram grániumába 15 xr.", stb. — 1873. „Csáti vasáros bodbul szöget és vasat vetem atam érte 5 Rf 20 xr. Veszler vasáros bótosnak atam vasakér 28 34. Vasér atam Barta Józsefnek 28 font vasér 4 64. Barta Józsefet ki fize(ttem) 13 98." (Az ároktői ref. ecclésia számadáskönyve 1838—1878. HOM Adattára: 1 580 ltsz.)

kovácstanulónak az Egri Káptalan birtokára a tulatiszai tanyára a Tukába. Fia úgy tudja, hogy az 1880-as években szabadult. „Akkor még a vasvillát új ráfból készítették az uradalmakban és patkósarkat készítettek ők maguk és patkószöget, főleg jégszöget.

Fektoltak ezek. Az úgy lehetett, hogy ő mint tanuló fölszabadult, elment vándorolni. Volt neki egy tót barátja és elmentek vándorolni Erdélybe, Nagyvárad, Kolozsvár környékére. A mesterek adtak egy kis segítséget, krajcárokat adtak. Az lett a vége, hogy a mesterek szállást is adtak. Töltöttkáposztát ettek valamelyik faluba, benne kukoricakása volt."[4]

Négy évig azután még a káptalannál volt segéd, majd önállósította magát. A ma is meglevő műhelyt és lakást 1904-ben építette. A műhely patkolószínjére mint a régi céhes iparosok, egy sajátmaga készítette kovácscégért tett, a tető csúcsára lemezből zászlót 1904-es évszámmal (1. kép).

Szilágyi az 5×5 m-es alapterületű műhelyében egyedül, illetve a családtagokkal vagy tanulókkal dolgozott. Szerszámainak nagyrészét maga készítette, fujtatót, fúrógépet, üllőt vásárolt. Műhelyleltár nem maradt fenn, szerszámainak nagyrésze szétszóródott, de minden kézi és tűziszerszáma megvolt. Fia apja 1948-ban történt halála után jóideig ezekkel a szerszámokkal dolgozott, monogramos kalapácsát, amivel az általa készített szekereket jelölte, nemrégiben még használta (2. kép).

Ebben az időben már három kovács volt a faluban, Szilágyi az Alvégen, Bodnár a Felvégen és Barta a falu közepén.

Szilágyival az Alvég, a falu jobbára református sok által lakott része, a nagyobb gazdák, a káptalan ároktövi gazdasága, a község stb. dolgoztatott, az akkori szokás szerint többnyire hitelben. A kovács a végzett munkáról nyilván-

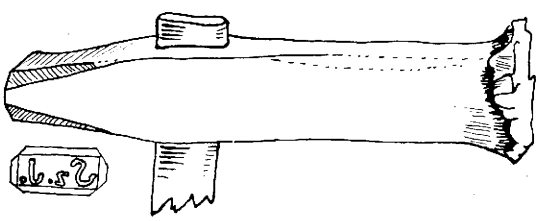

2. kép. Szilágyi József monogramos kalapácsa

tartást, ún. „kontóskönyvet" tartott, ebben jegyezte be a számára javításra) készítésre átadott tárgyakat, ezek árát, a készítés idejét stb.

A munka megrendelése többnyire szóban történt, a munkára átadott tárggyal egyidőben. Kisebb gazdáknak évente egyszer számoltak el a munkadíjjal, többnyire pénzben, vagy búza értékben. Az elszámolás rendszerint ősszel a cséplés után történt. A káptalannak, a községnek, vagy nagyobb birtokosoknak Szilágyi számlára dolgozott. A káptalan többnyire negyedévenként fizetett, a többiek a munka elkészítése után. Dolgozott a földnélkülieknek is, hiszen kisebb munkákra azoknak is szükségük volt; zárjavítás, csizmapatkó készítés, kaszapántolás stb. munka számukra is előfordult. Kisföldű parasztok sokszor ledolgozták a munka árát, beszántották, megművelték a mester földjét, fát fuvaroztak stb.

Dolgozatunkban megkíséreljük — elsősorban Szilágyi munkásságán keresztül — bemutatni az egyes kisebb és nagyobb gazdák, az egri káptalan, a

[4] Szilágyi Jenő 52 éves volt kovács, 1963. január.

község, századeleji kovácsmunka szükségletét s ezen keresztül a parasztitermelés és fogyasztás problematikájához is adatokat nyújtani.

Szilágyi József 1911—1920 között az alábbi 180 gazdának dolgozott:

1. Hallgató Dániel 1912, 1914, 1915, 1916, 1917, 1919 — **2.** Jámbor Ernő 1911, 1913, 1915, 1917 — **3.** Ö. R. Juhász Ferenc 1911, 1912, 1913, 1914 — **4.** N. Szőke János 1911, 1912, 1913, 1914 — **5.** Pecze János 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 — **6.** L. Juhász János 1911, 1912, 1913 — **7.** Herczeg István 1911, 1913, 1915 — **8.** Liszkai Ferenc 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917 — **9.** Guta Gyula 1910, 1911, 1912, 1915 — **10.** Fegyverneki István 1911, 1912, 1914, 1916 — **11.** Harsági Károly 1911, 1912, 1913 — **12.** Hallgató János 1912, 1915 — **13.** Molnár Márton 1911, 1916, 1917 — **14.** Szikszai Sándor 1910, 1914, 1915, 1917, 1919 — **15.** Szikszai Gábor 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920 — **16.** Szikszai Gyula 1911, 1912, 1913, 1914, 1915 — **17.** B. Szőke János 1911, 1912, 1913 — **18.** Csörsz János 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1918 — **19.** K. Kis János 1911, 1912, 1913, 1914 — **20.** Baka János 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1919 — **21.** P. Juhász Ferenc 1910, 1913, 1914 — **22.** Guta Lajos 1912, 1913, 1915 — **23.** Angyal Mihály 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 — **24.** Szilágyi Lajos 1911, 1912, 1913, 1915, 1916, 1919 — **25.** Szeli József 1911, 1912, 1913 — **26.** P. Nagy Ferenc 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916 — **27.** Falucskai Ferenc 1912, 1913 — **28.** Liszkai János 1910, 1911, 1912, 1914, 1915 — **29.** File Ferenc 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916 — **30.** Fa. Illés János 1910, 1913, 1914, 1915, 1917 — **31.** Kis Péter 1910, 1912 — **32.** L. Nagy Ferenc 1913, 1914, 1915, 1916 — **33.** Hodos János 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917 — **34.** Győri Ferenc 1912, 1913, 1914 — **35.** Mihály János 1911, 1912, 1913 — **36.** Fia Nagy Ferenc 1912, 1913, 1914, 1919 — **37.** Szeli Jánosné 1911, 1914, 1915 — **38.** Eklézsiának 1911, 1912 — **39.** D. Nagy Ferenc 1911, 1912, 1913, 1914, 1915 — **40.** Mihály Kálmán 1911, 1912, 1915, 1916 — **41.** Sz. Varga Ferenc 1912, 1913, 1914, 1917, 1918 — **42.** Öz. Csizmadia Ferenc 1912, 1913 — **43.** Hodos Ferencné 1912, 1913, 1915, 1917 — **44.** Liszkai István 1910 — **45.** Falucskai Kálmán 1911, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919 — **46.** Hallgató Ferenc 1912, 1913, 1915, 1916 — **47.** Kis Sámuel 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 — **48.** Kis Ferenc 1912, 1913, 1914 — **49.** Szik Szőke Ferenc 1912, 1913, 1914, 1915 — **50.** Mihály Dániel 1912, 1914, 1915, 1917, 1919 — **51.** Juhász József 1912 — **52.** Petrák Jánosné 1914, 1915, 1916, 1917 — **53.** Szabó József 1913 — **54.** Ferenczi Miklós 1913, 1914, 1915, 1916, 1917 — **55.** Blumberger úrnak 1913 — **56.** Angyal Lajos 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 — **57.** Kis Dániel 1914, 1916 — **58.** P. Kis Ferenc 1914, 1915, 1916 — **59.** Hallgató Lajos 1914, 1916, 1917 — **60.** E. Kis János 1916, 1917, 1918 — **61.** Petrák Lajos, fiatal 1916, 1917, 1918 — **62.** Mák Béla 1916, 1917, 1918 — **63.** P. Kis József 1916 — **64.** A káptalan részére 1915, 1916, 1917, 1918 — **65.** Petrák Lajos 1917, 1918 — **66.** Simon Sándorné 1915, 1917 — **67.** Cs. Szabó József 1913 — **68.** Az ároktői szövetkezet részére 1918 — **69.** Gazdaság részére 1919 — **70.** Egyház részére 1918, 1919, 1920 — **71.** Brájer úrnak 1914 — **72.** Móricz János 1912, 1913 — **73.** Guta Ferencné 1913 — **74.** Guta Dániel 1913, 1915 — **75.** B. Kis Sándor 1912 — **76.** Herczeg Mihály 1913, 1914, 1915 — **77.** Kéri József 1913 — **78.** Guta Lajosné 1914, 1916, 1917 — **79.** Naszvai Lidó 1913 — **80.** File Jenő 1913, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919 — **81.** Angyal János 1913, 1914, 1915, 1917, 1919 — **82.** Szeli Emma 1913, 1914 — **83.** G. Kovács Dániel 1915 — **84.** Szőke Júlia 1915, 1916 — **85.** Baka Lajos 1915 — **86.** Jacsó Gyurka 1914 — **87.** Butor Lajos 1914, 1916, 1917 — **88.** Hallgató Mihály 1914, 1915 — **89.** Gulyás János sógor 1915, 1917 — **90.** Pecze File Márton 1915 — **91.** Nádi Ferenc 1915 — **92.** Petrák Dániel 1915 — **93.** Kovács Dániel 1915 — **94.** Szőnyi Zsófi Nagy Ferencné 1915 — **95.** Szőke István 1913, 1914 — **96.** Fegyverneki Margit 1915, 1916 — **97.** G. Varga Ferenc 1915 — **98.** F. Varga Ferenc 1915 — **99.** Révész Szabó János 1915 — **100.** H. Nagy János 1915 — **101.** Nagy Sándor 1915 — **102.** Szikszai József 1915 — **103.** Pecze Julcsa 1915, 1916 — **104.** Varga Lajos 1915, 1916, 1918 — **105.** Szilágyi Nándor 1915 — **106.** Hallgató Lidi 1915 — **107.** Szikszai Mátyás 1915 — **108.** Magdus Simon Sándor 1915 — **109.** Kis Lidia 1914 — **110.** B. Szőke János 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 — **111.** Hallgató Julcsa 1914 — **112.** Illés János 1915, 1916, 1917, 1920 — **113.** Simon Ferenc 1915 — **114.** Liszkai János 1917 — **115.** Szőnyi József 1917 — **116.** Szabó János 1915 — **117.** Tóth József 1917 — **118.** Zs. Szabó Erzsi 1917, 1918 — **119.** File Mihály 1917, 1918 — **120.** Liszkai József 1916, 1917, 1918 — **121.** Tóth János 1916, 1917, 1918 — **122.** Szeli Magdus 1916 — **123.** Tóth Lajos 1916, 1918 — **124.** Simon Sándor 1915, 1916 — **125.** Sánta Juhász Ferenc 1916 **126.** Fia Hodos János 1916 — **127.** Noszvai István 1916 — **128.** Baka Eszter 1916 — **129.** Kis Sándor 1916 — **130.** Győri István 1916, 1917, 1918 — **131.** Kis József 1916 — **132.** Fazekas András 1916 — **133.** M. Nagy János 1916, 1917 — **134.** Molnár Ferenc 1918 — **135.** Molnár István 1918 — **136.** Kabai Erzsa 1916 — **137.** Butor Irén 1916 — **138.** Hodos József 1916 — **139.** Tóth Eszti 1916 — **140.** Szeli Magdus 1916, 1917 — **141.** Varga József 1916 — **142.** K. Juhász Ferenc 1916, 1917 — **143.** Lu Varga Ferenc 1916 — **144.** Gál János 1917 — **145.** Klein Márton 1917 — **146.** Kis Gerzson 1916 — **147.** Kotta József 1916 — **148.** File János 1916 — **149.** Juhász Lajos 1916 —

150. I. Varga Ferenc 1916 — **151.** Kis Miklós 1916, 1918 — **152.** D. Nagy Ferenc 1918, 1919 — **153.** Uj Mihály 1917 — **154.** Falucskai József 1917 — **155.** Gazdag Ferenc 1917 — **156.** Ö. Hallgató Dániel 1917 — **157.** Ferenczi Miklós 1917 — **158.** Koncz Ambrusné 1917 — **159.** Borcsa Simon Sándor 1918 — **160.** Gulyás File Eszter 1917 — **161.** Herczeg Magdus 1916 — **162.** Falucskai Mariska 1916 — **163.** Szendrei Péter 1919 — **164.** Cziterás Kis Sándor 1916 — **165.** Liptai Juhász Ferenc 1918 — **166.** Berecz Danyi 1919 — **167.** Barta Jenő 1919 — **168.** Kocsis Ferenc 1919 — **169.** Csizmadia Mihály 1918 — **170.** Eszlári bácsi 1918 — **171.** K. Kis János 1918 — **172.** Hodos Szőke István 1916 — **173.** Pecze Juhász Ferenc 1916 — **174.** Kis Albert 1919 — **175.** Néma Matyi 1919 — **176.** S. Szőke János 1919 — **177.** Diószegi József 1919 — **178.** Szövördi Ferenc 1919 — **179.** Szakács Gábor 1919 — **180.** Mike János 1920.

Ezek a gazdák a *kontóskönyv* tanulsága szerint hitelbe dolgoztattak, de volt néhány azonnal fizető, itt nem szereplő gazda is. „Vót itt egy kovács, Szilágyi József, annál dolgoztattam. Még apám idejébe Bartánál dolgoztattam. Lóvasalás, ráfhúzás, ekevasélezés, meg ha tört valami, azt kijavítottuk. Én készfizető voltam mindig. Akármikor vittem a kovácshoz csinálni, már tette a tűzbe és csinálta. De aki egy évbe fizetett, az félrelökte: — Ez ráér!"[5]

A legtöbb munkát a gazdák közül a nagyobbföldű, több termelőeszközzel rendelkezők adták. Egyik ilyen nagygazda család volt Ároktőn Petrák Jánosé. Az 1895-ös statisztika szerint Petrák János „tulajdonos és bérlő" szántója 42 hold, rét 87, szőlő 1, legelő 24, összes földterület 171 hold. Van 8 tehene, 20 egyéb háziállata. Fontosabb termelőeszközei: eke 2, borona 2, szekér 3, járgány 1, cséplőszekrény 1, rosta 1. Unokája szerint bérelte a Ruha tanyát, meg a Hordozót is. Az unoka, a ma élő 73 éves Petrák János szerint 52 holdjuk volt. Apja, mikor ő még csak 13 éves volt, elhunyt, így a század eleje óta már ő gazdálkodik. „Nekem vót 4 lovam, két szekér, lószerszám, 10 soros kanalas Kühne gépem, két eke (1-es, 2-es), 2 csapat vasborona (könnyebb, nehezebb), rosta, répavágó, „csuszó", vagy deszkaborona, szénavágó, 3 kapa, 2 ásó, vasvilla, gereblyék, kaszák. Négy ló vót, tehenem vagy nyolc. Amig a fiam 13—15 éves nem lett, vót egy benkosztos szógám, két aratóm. A kukoricafődbül adtunk ki harmadába. Kaszálni, esetleg gyűjteni elhívott valakit az ember." 1910—11-ben vett még használtan egy triőrt, ezt azóta használja. Apja és ő is Szilágyival dolgozott a mester 1948-ban bekövetkezett haláláig. A kontóskönyv az előforduló munkákra az 1914—1918. évekből őriz adatokat:

Szilágyi Petrák János részére 1916 szeptembere előtt a következő munkákat végezte:

2 új hámfa klógni tengejvégszög kivágva és muter rá 2 új ess lógó karika forasztás	7 90
4 ó ráfhuzás 5 karika for 2 lőcs alá vas plat stesznire uj sróf hátsó förhécbe, 2 uj patkó verés	9 00
rudvég vasalás 2 uj pánt rud összetódásra, uj horog szántó förhécre 3 pánt oldalra 2 szvé (szántóvas élezés) 2 szvé	3 60
sztaligába czug nádlás, 2 szvé, 4 szvé, 2 szvé 4 szvé	3 50
csizmavasalás, 2 szvé 2 ócska patkó verés	1 60
1916 év szept 16ik	
4 pánt kisgerebje fejre 2 szvé, 2 szvé, 2 szvé	1 52
2 szvé 2 szvé 2 pár csizmavasalás	1 20
2 sasos karika jászolba 6 uj patkó verés	5 40
2 uj srófos patkó verés	3 55
2 szvé, 2 szvé csizmavasalás, 3 spernádszög kuthoz	1 56

[5] Hallgató Gerzson 78 éves gazdálkodó, 1965. június.

1917 év Jan 23ik adtak 1/2 hold páskomot

uj rudvasalás uj vasakkal bevasalva, rudszárny kijárosra vasalva, lógóvas kitódva új horog hátsó förhécre lógótartó lánckitódás 2 uj srófos patkó 5 40
2 uj srófos patkó verés rudvégi vasalás 2 25
lőcsfejre újvas uj pánt rá hámfába uj rekesz uj kar 65
uj hámfa karika szánkához egy foglalóvas for(rasztás) 50
hátsó sorogja pácza srófja lejebvágva uj pánt rá 40
fejsze élezés, csákány élezés ülésre 4 vas tevés 60
2 ó patkó verés, 2 szvé, egy uj heveder csinálás 2 ó patkó verés 2
2 ó patkó verés, 2 ó patkó verés, 2 ó patkó verés 1 80
2 kalapács él(ezés) kasza kiverés 3 ócska ráfhuzás derek szög kinádlás 2 lőcs fejre két uj kamfli hámfa tasni kinádolva, ferhécz srófra uj muter

adott 5 ft 916 év Decz 15ik

Az 1917. évre vonatkozóan a következő töredékadatokat találjuk:

Petrák Jánosnak rúdvasalás 1
rudpántolás 2
vasvilla köpü csinálás 1 50
agykarika forrasztás 50
2 szvtaliga kerek ráfhúzás 2 50
egy új rekeszt csinálás 1
szvé horognádlás förhéczbe 1 70
szántó taliga vasalás 5

1919. évi töredékadatok:

Petrák János
2 új patkó 2 ó patkó 2 ó ráfhúzás 2 szvé vezérvasalás czugpánt kivágva és muter alá 2 szvé szvé 2
gerebje fog nádlás, szvé, pánt sorogjára 2
szvé, lőcsguzs sas csinálás egy ó patkó enyémből 2
egy ó patkó a mienkből csizma vasalás 4 50
szvé, kettes keke rúdja egyenesítve 2 szvé csizma vasalás 4 50

A munkáért való fizetség Petrák János szerint a következőképpen történt: „Még az én időmbe nem fizettünk a darabért. Eljött az esztendő utolja és „számoljunk el".

— Hogy is volt ez Józsi bátyám? — magyarázkodtunk egymásnak. Utóvégre csak megegyeztünk. Mindig pízt fizettünk. Az ekevasélezés is benne vót."

Kis Péter *halász* volt, de kisebb földtulajdonnal is bírt. Volt egy rét a Nagyerdőn 887 □ öl, rét a Csukásban 1072 öl, szántó a kenderföldek dülőben 178 öl, szántó az Előhomok dülőben 1432 öl, szántó a Nyárjas dülőben 1 hold és szántó a második Mogyorósban 1 hold, 1910 körül. Az 1910-ben végzett kovácsmunkákat, mivel az egy korábbi, elveszett füzetbe volt bejegyezve, nem tudjuk. Elszámoltak 1910 december 4-én, felmaradt tartozás 3 f 59 xr.

Az 1911. évről a számára végzett munkákról a következő adataink vannak:

egy új egy ó patkó verés, 2 új patkóverés 85
egy sróf rúdszárny végibe szvé 16

egy új egy ó patkó verés, új horog sztaligára újsróf bele, váltószög ekeszarvba új sróf ó ráfhúzás, új lőcsvasalás, ó vasal szvé, kaszakiverés, 2 új patkó verés 1 86
2 ó ráfhúzás, 2 pánttalpra szvé, szvé, szvé 90
farsrófra újmuter, szvé, új fárhúzás 76
pánttalpra 2 karika for(rasztás) agyra, 2 új patkó 66
2 új patkó verés, 2 új patkó verés 1
újlőcs vasalás új vasal, újlőcsguzs csinálás 70
ó ráfhúzás, új lőcsguzssas csinálás, szvé 58
újráfhúzás, újráfhúzás, szvé, szvé 1 56
2 végű egy aczélozva egy ülő aczélozva egy élezve 70
egy új egy ó patkó verés egy ó patkó verés 45
2 új patkó verés ülő javítás kasza kiverés 75
veder feljavítva kalapács él(ezés) 2 ó patkó verés 46
egész összeg 14 frt 98 xr

adott véka tengerit
ebből lemegy a tengeri

A legtöbb munkát ad Szilágyinak az egri káptalan ároktövi birtoka. Az itteni birtokon nem tartottak kovácsot s kb. 25 esztendeig ő dolgozott nekik. Fia szerint ez több jövedelmet jelentett, mint a gazdák összesen. A káptalannak készpénzért, számla ellenében dolgozott, fizetés negyedévenként történt. A számlát a gazdatisztnek kellett beadni, az továbbította Egerbe, s onnét küldték a pénzt. Füzetében részletes adatokat találunk a kovácsmunkákra vonatkozóan. Munkáját naptári sorrendben sorolja föl, ami egyben évszakonként is mutatja a munka növekvő mennyiségét, vagy csökkenését.

Az egri káptalan számára készült kovácsmunkák 1915. április 22-től:

április	22	2 új patkó verés	40
	24	24 drb sróf muterokat platokat én adtam reá ár drb 20 x összeg	4 80
		12 drb spernácz szög csinálás	60
		két nagy sróf félszárnyas muteral	80
	26	2 új patkó verés, 2 új pánt rúdra	60
	27	8 új patkó verés, sarokvas nádlás	1 72
	29	2 új fatengejre új karikás marok vas, drb 1 kor. egy új derék szög 40-srófos muteral egy rúdszárny vasból csinálva	2 80
		egy rekeszt sasal rekesztfővel	35
Máj	1	2 új sróf ekébe	24
	4	22 drb spernácz szög 6 kr drbja	1 32
		két persely kútgémre 8 erős szögekel	82
		egy új sróf ekébe a szigeti szántáson	14
		16 drb vas élezés drb 10 x	1 60
		2 ösztöke élezés 12 x	
	6	11 drb gomb bika szarvára 30 drb	3 30
	7	1 heveder forasztás a kocsiszín ajtóba a hevederek feljebb szögelve	50
		egy új rigli (25) 2 kanflival, egy kapcsoló (25) 2 sasal	60

8	4 drb heveder (20 x) 2 sarokvas (12) szögek hozá 2 rekeszt (30) 4 sasal 4 tevszög (8)	84
10	12 drb ekesróf vasszorító drb 12 x	1 44
11	ócska ráfhúzás, zárba új kulcs és kijavítva udvarba	1
12	4 új patkó verés parádés lóra	80
	kútágasba nyak v tengej csinálás	50
	sluz új bele 6 drb sróf (20 x) kútdézsához	1 20
14	4 új patkó verés, szekérrúd fejre karika forasztás egy új erős srófbele sasos karika, ragasztó lánczal sasal 14 v élezés	2 40
17	kettes eke tengeje egyenesítve	50
	karikás tenvszög kivágás új muter rája	10
19	kettes ekéhez egy erős sróf, első tengejhez szorító	20
	3 rúdszög hintóba egy sasos karika rúdba (20)	65
26	egy új bunkó bevasalás (60) 2 kapocs (20) csatornacsőhöz 2 szvé kettes eke renov(álás)	2
28	ekéhez tengej szorító sróf új ütköző kapcsoló sasal egy fordító javítás	2 75
29	hármas vashenger fája vasalva és srófokra muter	1
31	boronák össze kötözése, ó patkóverés (50)	60

A káptalan számára végzett munkák áprilistól december végéig havonként és naponként vannak felsorolva. A munkák nagyobb része karbantartás, javítás, s a legtöbb munka a tavaszi, őszi időszakban akad. A káptalannak végzett munkák pénzbeli összesítéséről adataink az 1915—1921 közötti évekből vannak:

A káptalan dolgoztat nálam 1915 év Április 22-ikétől fizetett

Július 1 napján	146 78
Október 1	215 80
újévi	119 46
Áprill 1916	151 58
Július	175 46
október 1 napján új béres szekér 50 ft	323 84
újévi 1 napján	184 40
1917 évi április 2	180 28
Július 1 napján	269 62
október 1 napján	479 90
1917 év Decz 31	242 32
1918 év április 1-én	382 63
július 3-án	616 90
okt. 23-án	480 00
1919 év Jan 4-ik	292 54
Áprill 3-ik	451 60
Július 6-án	554 30
Októ 11-ikén	844 30
1920 jan 1-én	1294 20
1920 Április 2-án	1758 60
1920 Július 1-én decsak 1248 kor fizetett, többibe szénát ad	2542
Októ 11-ik	4652

1920 év December	2311 kor	1500	kor fizetett már
1921 év április 6-ik		4594	
Július 3		5299	
Szept 28-ig		7358	
Decz		8440	

A káptalanhoz hasonlóan számla ellenében dolgozott a ref. egyház részére, valamint a gazdaságnak, Brájer gőzmalmosnak, a községnek.

1916. évre az egyház részére készült munkák:

egy új pár heveder sarkvasal kapcsoló szögek 2 új sróf bele, új sas rekesztő	2	
kútostor végire vas csinálás és a végibe egy láncot adtam tódásnak		70
2 ess haranghoz		40
zár, sarkvas ütköző kerítéshez		25
2 sróf nyútás, egy drb kapcsoló, kapocsba sas, ó fordító renoválva és 2 szög		65
egy új heveder szögel egy abroncs vedere egy sróf kútostorba		75
zárba új kulcs csinálva (áthúzva)		
harangrúdra új káva		50
harang tengej szorítás		20
5 sróf szivattyús kúthoz		50
4 új sróf csinálás gyerekek székibe		80
veder filecsinálás		10
kályha ajtóhoz léghuzam szabájzó	1	
zár renoválás iskolába		50
szivattyúkat renoválás 3 új szög hozzá		50
	öszeg 20 kor	60 fil

1916. évre gazdaság részére

2 1 drb 4 ágú vasvilla hegyezés		20
4 ágú villa hegyezés		10
új szigony övedzőre		60
2 kapcsoló 4 sasal gujás kunyhóhoz		80
zárba szögek kút dézsa szögbe sluzcsi(nálás)		20
2 nagy hidas övedző közepe kifúrása és megpántolása	1	50
vízfogó vasa for, 6 új muter egy újsróf	1	5
kitartó vas végi csinálás srófra muter		50
2 újsróf muteral a plattal kútdézsához		50
egy sasos karika, egy horog sasal vásártére		80
5 nagy sróf dobogóba és egy rövideb	2	70
2 sas egy láczszemel vásártéri		50
egy új veder vasalás az alsó rétre és sróf hozá	1	50
dobogóhoz egy foglaló vas és egy másik kijavítása újsróf csinálás		60
egy új ásórugó ásóra kiverés		60
egy sasos karika dobogóba		25
előző vasa forasztva		50
hidas láncz szem forasztás		10
egy pernád szög kút gémbe		10

újsróf mocsár (?) kútostorba	20
hidas lánczba erős srófos vas csinálás	1
1 muter kútostorhoz srófra	10
harapófogó renoválás új nyitszög bele	40
a hidashoz 2 csülő renoválás	1
2 erős ess hidaslánczhoz	30
5 erős új sróf hidasba	1 05
kútdézsára egy abroncs csinálás	20
a hidashoz a csülő kalantyú kijavítva és srófja kinádolva	50
egy erős ess hidas lánczba	20
kúthorogvas kinádolva szögel együtt	50
összeg	37 kor 50 fil

A község részére apróbb javítások akadnak, így 1916-ban a következőket csinálta:

egy fűrész reszelés és hajtogatás	20
a vízipuskára 30 drb abroncs kijugatás és meghajtogatás	90
szivatyús kút renoválás sok időt eltöltöttem vele	2 50
új kulcs zárba és rugó igazítva	1

A malmosnak, „Brájer úrnak 1914 év nyarán":

egy gömböjű vas 2 hejen jukasztva	12
rúdba való szög for(rasztás)	25
rúdvasa for(rasztás)	30
2 erős nagy sróf csinálva	50
2 újsróf kulcs aczélból	1 40
egy karika géprúdba	20
egy vas forasztás kivint vágás	30
muter leverés dob tengejről	20

Szikszai Gábor *60 holdas gazda*, neki dolgozik 1911—1920 között minden évben, 1913 július 21-től a nyáron a következő munkák adódnak:

2 szvé, 4 ó patkó verés, 2 ó patkó verés 2 horog hátsó sorogja lánczba és 3 szem hozá, csatlás két végi for(asztás) plat stécznire	1 36
2 új patkó verés, 2 szvé, ó patkó verés, szvé	86
3 pár csizma vasalás, 2 szvé, 2 új patkó verés	1 18
új lőcsguzs sas csi(nálás), új jászol karika sasal, másik karikába új sas 2 szvé, 4 új patkó, egy muter vetőgép srófra, két rúdvégi vasalás ó vasal	1 96
2 új patkó verés, új förhécz horog csin förhéczre egy új pánt	90
ó patkó verés, 6 srófos patkó verés	3 10
4 ó patkó verés, 6 sarok élezés 2 új lőcs új vasakal vasalás	1 63
hátsó sorogjára 2 vas rátevés egy pácza bele 2 új patkó	80
10 sarok élezés 5 ócska egy új patkó felverés	80
heveder nádlás 4 szvé 2 serte vájú javítás szögekel	46
szvé, 2 óráfhúzás, hámfatasni nádlás 2 klógni nádlás, egy lőcskáva 2 hejen forasztva pántrá, másik lőcsre sarogjára pánt tenvszög kivágás tengej egyenesítés 2 plat stéznire förhéc pácza javítás	3 76
2 szvé 4 új 2 ópatkó felverés brugónyél forasztás	1 51
2 kalapács él(ezés) ülő igazítás 2 új patkó verés	80

8 vendégguzs csinálás 2 ó patkó enyimből	1 10
8 új patkó verés, 2 szvé 2 ó ráfhúzás	2 96
3 szvé, 2 szvé 4 új patkó verés csizmavasalás csizmavasalás	1 68
2 heveder nyak hajtás szögek egyengetés	10
4 újsrófos patkó verés, újsróf szánka talpba	2 30
tengej vszög csinálás karikásba	15
2 hámfára új vasalás tengej igazítás nyútó végin a vas csinálás új sróf jukba másik vágva muteral derékszög nádlás	2 30

A munka árát évenként, vagy félévenként, télen, vagy tavasszal számolták el, így „1911 év márc 20-ik számlán volt 12 fr 09 xr", adott 914 év Buza 126 ki gab 112 kila", „számoltunk 1915 év február 15-ikén én tartozok 7 f 1 x".

A munkadíj elszámolására, a tartozás kiegyenlítésére a legváltozatosabb adatokat találjuk. Leggyakoribb a munkának búzában, gabonában való átszámolása, kifizetése. Ritkább a készpénz, előfordul a ledolgozás, vagy fuvarozás is. Így pl. N. Szőke János 1911-ben „adott egy véka tengerit, adott 1 x". Hallgató János ugyanebben az esztendőben „adott 100 kive csutkát 4 frt, elnyomtatta az árpát. 1912. évi aug 3-ik hozott 2 szer földet a barczáról". Molnár Márton „3 szor vitt a káposzta földre ganajt, megszántotta, volt Daróczon őrölni. 911. hozott a nagy erdőrül fát, csutkát, napraforgót, ganajt, vót Daróczon. 1912 év oct 6-ik volt Daróczon". Szikszai Sándor 20 holdas gazda „számoltunk 1910 év Auguszt 10-ik adott 10 frt, 1912 évben szántotta a káposzta földet, 1912 év felmaradt 6 f 13". Baka János „1910 év nov 18-ik hozott a nagy erdőrül fát és szénát, hordozóbul szénát". Szilágyi Lajos „adott 2 véka tengerit 3 f 50". Szeli József „szántotta a káposzta földet". Fa. Illés János „nekem csinált ő 2 kép rámát kohot javította, 2 új tengejt Nagy Ferencét bevéste, egy veder feneket", stb.

Az 1911—16 közötti évekből összegezett elszámolásaink is vannak:

1911 évben adott életet

File Ferenc	50 kiló gabonát	4 50
Szikszai Gábor	123 kiló gabonát	11
Liszkai Ferenc mázsa búza, mázsa gabona		
Szeli János mázsa búza		11
újra vettem $2^1/_2$ gabonát		3 20
Csörsz János	114 kila gabona	10 26
Sző Nagy Ferencz mázsa gabona		9
Jámbor Ernő	120 kila szemetestül együtt	

1912 évben adott életet

Guta Gyula	120 kila búza	12 83
Hallgató János	110 kila búza	
	46 kila gabona	14 54
Mihály Kálmán	118 kila gabona	9 67
Szeli János	110 kila búza	10 78
Falucskai Ferenc	110 kila gabona	9 02
Kis Péter	53 kila búzát	
File Ferencz	121 kila gabona	9 92

Mihály Dániel	236 kila búza	23 36
	107 kila gabona	8 77

Jámbor Ernő mázsa búza mázsa gabona
Kis Ferencz egy zsák búza

1913 évben adtak életet Augusz(tus) 13-ikán

Harsági Károly	246 kila gabona	
Ferenczi Miklós	96 kila gabonát	
	90 kila árpát	8
Angyal Lajos	69 kila búza	9 40
Jámbor Ernő mázsa búza		9 20
2 köböl árpa		10
Mihály Kálmán	111 kila búza	9 60
Kis Dániel	99 kila búzát	

1914 évben adott életet

Kis Ferencz koma	115 kila búza (13 f)	
	100 kila gabonát (8 f)	22 95
Hodos Ferenc	113 kila gabonát	8

Szikszai Gábor 2 mázsa élet búza 17 f gab 13 ft
Jámbor Ernő mázsa árpa 9 50

1915 évben adott életet augusztusba

Szikszai Sándor	123 kila búzát	19 ftba
Oláh Eszti	121 kila gabonát	
Ferenczi Miklós	75 kila gabona	16 ftba
Szikszai Gyula	226 kila búzát	
	100 kila búza	
Szabó József	50 kila búza	
Kis Ferencz	117 kila búzát	
	100 kila gabonát	
Hallgató Dániel	121 kila búzát	18 ft
Kis József	114 kila búzát	
Jámbor Ernő	67 kila gabonát	

1919 év őszén adott életet

Jámbor Ernő	120 kila búzát, de nagyon szemetes
Varga József	1 mázsa búza, mázsa gabona
Hodos Ferencz	mázsa gabona
Petrák Jánosné	2 mázsa búza
Csizmadia Eszter	mázsa búza és gabona
Mihály Kálmán	2 mázsa gabonát

A munkadíjban kapott gabonát, búzát megőrölteti és a mindennapi szükségletre felhasználja. Füzetében erre vonatkozóan is találunk adatokat: „1915 év május 12-ikén őröltem tisztán vámnélkül 121 kila volt 2 zsákkal együtt, a gabona 112 zsákkal együtt. 1915 Augusztus 7-ik 112 kila búzát 103 kila gabonát Csáton. 1915 év októ 20-ikán őröltem ithol 116 kila búzát 100 kila gabonát. 1916 év áprill hó 10-ik őröltem 216 kila búzát tisztán. 1916 év Julius 12-ikén

190 kila búzát. 1916 szept 19-ik őröltem 2 mázsát. 1916 év Decz 7-ik őröltem 4 mázsa életet 2 mázsa búzát, 2 mázsa gabonát. 1917 év márc 2 őröltem 148 kila búzát, ápril 12 113 kila gabonát".

Az ároktői kovácsok századeleji munkásságára kitűnő forrás Szilágyi füzete. Belőle a meghatározott számú és földterülettel rendelkező paraszti közösség termelőmunkáját elősegítő iparos jelentőségére, a mindennapi munka

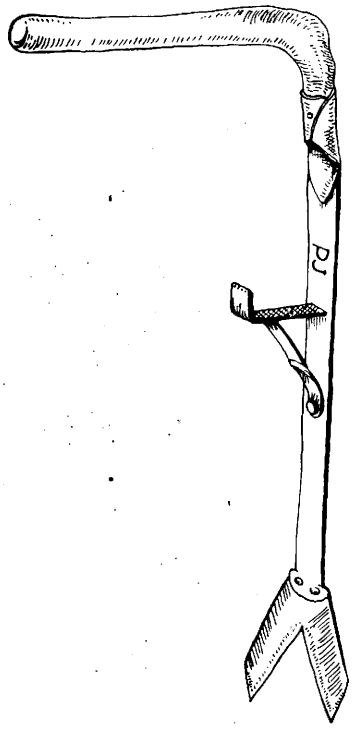

3. kép. Petrák János részére készült szénavágó. Készítette Szilágyi József kb. 1900-ban

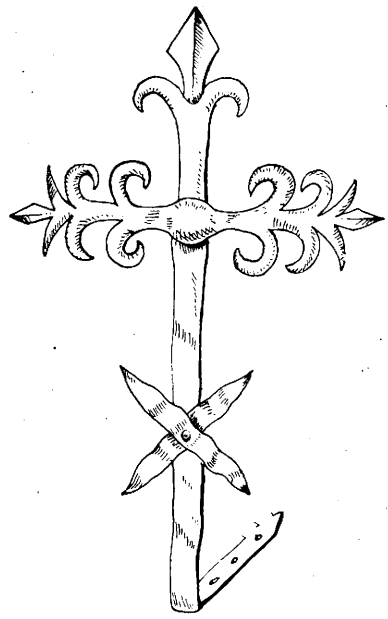

4. kép. Kovácsolt deszkaszél összefogó vas

szükségletére nyerünk adatokat. Készítményeiből nem sok maradt meg, egyrészük elhasználódott, anyagát más eszközökre használták fel. Csinált régebben *fejszét*, *szénavágót* (3. kép), *boronát*, *kaszaüllőt*, *kaszakalapácsot*, *csizmapatkót* és sok egyéb tárgyat. Ő és a többi kovácsok készítették a nádtetejű házak csúcsára a díszesen kovácsolt deszkaszél összefogó vasat (4. kép), különféle szekérvasalásokat, szekéralkatrészeket. Ezekbe a tárgyakba egyéni elképzelésüket s a hagyományos díszítőelemeket is beledolgozták.

Szilágyi tudását a múlt század utolsó két évtizedében szerezte s ismeretanyaga bővítésre szorult. Ebben az időben a fejszéket, patkókat „pósolták", több darabból kovácsolták össze. Vasanyagot Miskolcon Kubacskánál, vagy Mezőcsáton vásárolta, de nagyon sok esetben „ó vasat" használt. Előfordult, hogy saját vasából dolgozott, vagy a dolgoztató adott anyagot. Leginkább *ráfvasat*, *patkóvasat*, *sínvasat* használt, acéloknak régi kopott reszelőt, kocsitengelyt stb.

A gyári acélok is meghonosodnak, s minthogy ezek ismeretére is szüksége van, füzetébe az acélfajtákat is bejegyzi: „Az aczélok nemei. Magától ödző aczél. Stájer aczél. Nikel aczél. Martin aczél. Öntött aczél. Féder aczél. Beszemer aczél. Imberger aczél. Ezüst aczél 10. Gyémánt aczél."

Munkájáról napi vagy évi összesítése nincs, de különösen a tavaszi, őszi mezőgazdasági munkák idején akadt sok dolga. Ezt bizonyítja a szénfelhasználásról készített feljegyzése. A vasak melegítéséhez többnyire faszenet használ, amit Miskolcról, Csátról, vagy a helyben megforduló bükki szénégetőktől szerez be.

1914 évben hoztam szenet

Január	12-ik	50	kila szén	1 20
február	16	50		1 20
márczius	4	50		1 15
	16	50		1 15
Ápril	1	200		4 80
május	10	200		4 60
Június	31	50		1 15
Július	6	100		2 30
Július	27	115		2 64
Augusztus	16	50		1 15
Auguszt	30	50		1 15
szept	7	100		2 40
szept	14	50		1 20
szept	26	100		2 80
októ	20	50		1 50
Nov	17	50		1 50
Decz	5	50		1 50
Decz	14	50		1 50
hoztam szenet		1515		34 64

A szénfelhasználásról összeállított táblázat (5. kép) szerint a legkevesebb munka van január, február, június, október és november hónapokban. A nagy mezőgazdasági munkák, szántás, behordás idején törik, kopik a szerszám, szekér, ekevas. A legtöbb munka az egész évben szeptemberben van, valamint április, május és július hónapban. Bár a napi munka mennyiséget nem tudjuk, fia szerint mindig volt mit csinálni, s reggel négytől sokszor lámpagyújtásig is dolgoztak. A munkában a tanulók segítettek. Egymásután három tanulót tartott, majd mikor a fiai megnőttek, azokat is kitanította a mesterségre. Az idősebb fia később elköltözött a faluból, gépész lett, a kisebb fia apjával együtt, majd annak halála után egyedül dolgozott. Bár sokat dolgozott, meggazdagodni nem tudott. 1904-ben építette a házát és műhelyét, majd megvette a szomszédos telket, valami kis földje is volt, tehenet, aprójószágot tartott. Próbálkozott, hogyan tudna többet keresni. A készpénz számítás helyett az ekevasélezésnél áttértek a kommencióra. Egy ekevas egész évi élezéséért egy véka búza járt, amit legtöbbször a gazdák a cséplés után adták meg. Azonban ez sem vált be, csak a gazdák jártak jól, hiszen szántási időszakban igen sokszor előfordult az ekevasélezés. „Este megjött a paraszt, lecsavarta az ekevasat, bedobta, reggelre meg kellett csinálni" — mondta a fia. Szilágyi Józsefet jó munkájáért igen szerették, becsül-

ték, sőt presbiternek is megválasztották. Fia ügyeskedett, állatokat nevelt, a kapott búzát eladta stb. s hamarosan szaporította a vagyont. Apja halála után közel tíz esztendeig termelőszövetkezeti kovácsként dolgozott, majd Tiszapalkonyán gyárba járt, most odahaza szerződéses állattartással foglalkozik. A szerszámok egyrésze még megvan, néha kisebb munkákat megcsinál még az önállóan gazdálkodóknak.

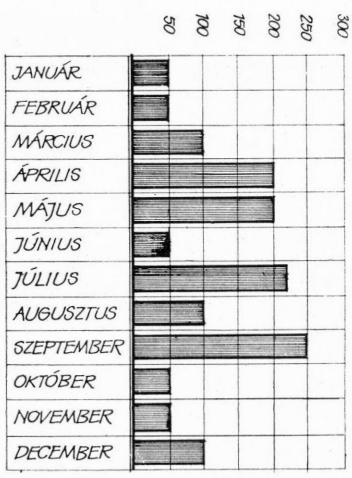

5. kép. Szilágyi József által felhasznált szénmennyiség 1914-ben

Szilágyi több mint a falu felének dolgozott, a többieknek két kovács, Barta és Bodnár Géza művelt. Munkájuk megegyezett a Szilágyiéval, különbség csak annyi volt, hogy kevesebb gazdának dolgoztak, szociális viszonyaik a nagyobb család és egyéb okok következtében alacsonyabb volt, megélhetésük sokkal nehezebb. Bartha és Bodnár is mesterségüket alaposan ismerő, jó kovácsok voltak, a mesterség azonban nekik igen szerény megélhetést biztosított. Bartháéknál nagy család volt, a sok gyerek mellett nem tudott félretenni, vagyont gyűjteni. A családból már nem űzik a mesterséget.

Adataink tulajdonképpen a század első két évtizedére vonatkoznak. Az 1910-es népszámlálás szerint a község területe 6704 kat. hold, népessége 2186 fő, lakóház: 508. Iparral foglalkozik 42 személy. Az 1920-as adatok nem mutatnak lényeges változást, inkább néhány lakossal csökken a lélekszám. Van a faluban ekkor 12 cseléd, 36 önálló iparos, 7 tanonc és 15 egyéb segédszemélyzet.[6] Bár az állattartás most is jelentős, a fő megélhetést a földművelés biztosítja. A lakosok egyrésze a túlatiszai földekből bérel, illetve alkalmi munkából él. A mezőgazdasági eszközök terén is történik változás, egyre jobban tért hódítanak a gyári készítmények, a faluban megnő a tanult mesterek száma. A statisztika azonban nem teljesen megbízható, a tanult mesterekhez számítják a nem iparhoz kötött foglalkozásokat is (pl. nádverő).[7] Megszaporodnak a környező falvakban is a tanult iparosok, megélhetésük pedig nehezebbé válik.

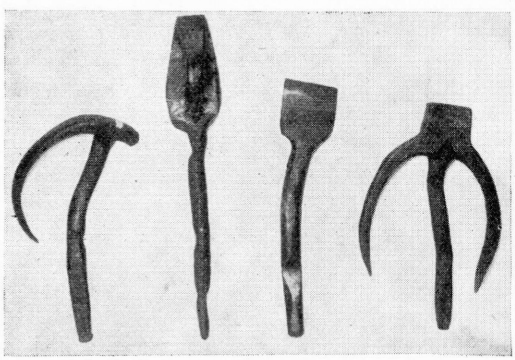

6. kép. Különféle tengelyvégszögek Ároktőről (Szederkényi Györgyné felv.)

[6] 1910. évi népszámlálás. Bp. 1913. II. 434—435.
1920. évi népszámlálás. Bp. 1923. II. 107—108.

[7] Gajda Imre: A nád feldolgozása és annak haszna Ároktőn és környékén. Miskolc, 1965. Kézirat, 42 old. Herman Ottó Múzeum Adattára: 1581. 1 tsz.

Bodnár Gézának, akárcsak Barthának az apja is kovács volt. Ő az apjánál tanult, majd gyárimunkás volt Diósgyőrben, innét hívták be katonának s négy évet töltött az első világháborúban. „Amit apám hátrahagyott, abban dolgoztam. Volt vagy harmincöt ember, aki kommenciót fizetett. Először egy mázsa volt a javításért, másfél mázsát fizettek a jövő esztendőben, de az új munkáért fizetni kellett.

Én köteleztem magam, hogy az előforduló javításokat ennyiért megcsinálom, a munkaadó ennyit köteles fizetni. Először aláírt mindenki, rá egy évre, ha kilépett. Bejelentette, ha akar velem dolgozni. Úgy tavaszkor kezdtem. Ősszel mikor elcsépeltek, behoztam mindegyiket szekéren. Egy napot kijelöltem, hogy most vasárnap mindenki hozza be a kommenciót és elhozták. Négy vagy öt esztendeig tartott."[8]

Bodnár Géza nem tudott ekkor itt a munkájából megélni, először elment Tiszatarjánba két évig. Onnét 1932—33-ban Tiszaeszlárra ment dolgozni, a községi műhelyt bérelte, 1938—39-ben az ármentesítő társulatban dolgozott mint kovács, később ismét Ároktőn volt önálló mester. 1951-től hat és fél esztendeig volt helyben termelőszövetkezeti kovács. Már évek óta nem dolgozik a szakmájában.

A termelőszövetkezetnek 1951 óta jól felszerelt kovács-kerékgyártó és asztalos műhelye van, ahol a szükséges javításokat és karbantartásokat elvégzik.

BODGÁL FERENC

Ференц Бодгал:

КУЗНЕЦЫ СЕЛА АРОКТЁ

(Резюме)

Одна из найболее необходимых профессий в крестьянском коллективе — ремесло кузнеца. В своей статье автор на основе местных этнографических исследований и письменных источников анализирует работы кузнецов села Ароктё, расположенного в комитате Боршод, на берегу реки Тиса.

Первые дошедшие до нас данные о кузнецах и их работах с. Ароктё, относятся к 1838 году, когда еще главным занятием населения было скотоводство. В конце столетия уже было три кузнеца, среди них особо выделяется своей работой Йожеф Силадьи. В 1880 году он «освободился» — т. е. здал экзамен и как мастер переходил из села в село. В 1904 году он построил кузню, где и работал до самой своей смерти 1948 года. Силадьи работал для жителей Алвега, той части деревни, где жили преимущественно кальвинисты, работал обычно в кредит. Конец вел регистрацию выполненных работ, записывал он их в особую книгу, куда заносил принесенные для починки или заказанные для изготовления предметы, плату за работу, срок изготовления и другие данные. Заказы обычно производились устно, одновременно передавались и принесенные для обработки предметы. С небогатыми крестьянами расчет производился раз в год, в большинстве случаев в деньгах или пшеницей. Расчет, как правило, производился осенью, после молотьбы. Для крупных владельцев и эгерской церкви работы производились при наличном расчете, по счетам. Небольшие работы выполнялись и для безземельных крестьян. Малоземельные крестьяне часто отрабатывали стоимость кузнечных работ, вспахивали кузнецу поле, привозили дрова, обрабатывали его надел земли и т. д.

Автор в своей статье приводит список тех 180 заказчиков, для которых работал Силадьи, а вслед за этим исследует потребность в кузнечных работах у крестьян, обладавших определенным наделом земли. Прежде всего приводятся размеры земельной собственности, перечисляются орудия труда, а дальше на основе счетов, относящихся к

[8] Bodnár Géza 69 éves volt kovács, Ároktő 1963 január.

1910—1920 годам, дается список кузнечных работ, выполнявшихся для различных категорий населения. В хронологическом порядке перечисляются и работы, выполненные для сельского капитуля, указывается и на рост или уменьшение числа работ в зависимости от времени года.

Автор суммирует количество работ, проводившихся ежегодно, в таблице показывает количество использованного угля. Таким путем он устанавливает, что в исследуемый период кузнечные работы в основном ограничивались ремонтом сельскохозяйственных орудий труда, в качестве сырья используется металлолом, изношенные инструменты или же купленная в лавках сталь.

Хотя у Силадьи и было много работы, его мастерство обеспечивало ему лишь очень скромное существование. За хорошую работу его любят, уважают. Два других кузнеца деревни жили в гораздо худших условиях, их дети не продолжали мастерства родителей.

Ferenc Bodgál:

SCHMIEDE VON ÁROKTŐ

(Auszug)

Einer der unentbehrlichsten Handwerker in der Bauerngemeinschaft ist der Schmied. Verf. beschäftigt sich mit den Arbeiten der Schmiede des Dorfes Ároktő — gelegen im Kom. Borsod, am Theißufer — am Anfang unseres Jahrhundertes, auf Grund von Forschungen an Ort und Stelle sowie von schriftlichen Urkunden.

Die frühesten Daten für Schmiede und Schmiedearbeiten stammen aus dem J. 1838. In dieser Zeit war aber noch die Hauptbeschäftigung der Bevölkerung die Tierzucht. Am Ende des Jahrhunderts hatte das Dorf bereits drei Schmiede. Von diesen ist József Szilágyi hervorragend. Er wurde um 1880 freigesprochen, dann ging er als Geselle auf die Wanderschaft. Im J. 1904 errichtete er eine Werkstatt und arbeitete dort bis zu seinem Tode 1948. Szilágyi wurde durch die zumeist reformierten Einwohner des unteren Teils des Dorfes (ung. Alvég) beschäftigt, der damaligen Sitte gemäß meistens auf Kredit. Der Schmied führte über seine Arbeiten ein sog. Kontobuch (ung. kontóskönyv), in welches er die ihm zur Ausbesserung oder Verfertigung übergebenen Gegenstände sowie den Arbeitslohn und die Arbeitszeit eingetragen hatte. Der Auftrag erfolgte gewöhnlich mündlich, beim Übergeben des Gegenstandes für die Arbeit. Für die Kleinbauern wurde über den Arbeitslohn jährlich einmal verrechnet, meistens in Geld oder in Weizen. Diese Verrechnung erfolgte zumeist im Herbst, nach dem Dreschen. Für die größeren Grundbesitzer, für das Kapitel von Eger arbeitete er für Bargeld, gegen Rechnungen. Auch bei den Kätnern boten sich kleinere Arbeiten. Die Klein bauern haben den Arbeitslohn oft abgearbeitet: sieh aben das Ackerfeld des Meisters bepflügt, oder bebaut, haben Holz gefrachtet usw.

Verf. zählt jene 180 Bauern ausführlich auf, für die Szilágyi gearbeitet hatte; dann untersucht er den Bedarf an Schmiedearbeiten jener Bauern, die über einen Bodenbesitz verfügten. Zeurst werden der Umfang des Besitztums, die vorhandenen Produktionsgeräte, dann — auf Grund der Verrechnungen des Schmiedes Szilágyi aus den Jahren 1910—1920 — das Verzeichnis der für die einzelnen Kategorien geleisteten Schmiedearbeiten ausführlich aufgezählt. Gleichfalls werden auch die für die Kirche von Ároktő geleisteten Arbeiten in Kalenderreihe aufgezählt, wodurch das Zunehmen oder Abflauen der Arbeit auch nach Jahreszeiten dargestellt wird.

Er summiert die Quantität der jährlichen Arbeiten, sowie die Menge der verbrauchten Kohle, diese in Tabellenförm. Er stellt fest, daß die Arbeit der Schmiede sich in jener Zeit vor allem auf die Ausbesserung der landwirtschaftlichen Geräte beschränkt hatte. Als Rohstoffe wurden oft Alteisen, abgenutzte Werkzeuge oder im Geschäft gekaufte Stähle verwendet.

Obwohl Szilágyi mit Arbeit überhäuft war, sicherte ihm sein Gewerbe trotzdem nur ein recht bescheidenes Auskommen. Seiner guten Arbeit halber war er beliebt und geschätzt. Die beiden anderen Schmiede des Dorfes lebten in schlechteren Verhältnissen als Szilágyi. Die Kinder dieser haben das Gewerbe ihrer Väter nicht fortgesetzt.

A népi társasmunkák kutatása

Közismert az a megállapítás, hogy jobbágy-felszabadítás utáni agrártörténetünk kutatása az írásos források hiányával küzd.[1] Míg az egyik oldalon hihetetlen tömegű akták özönlik el e kor történetkutatóit, s az események, azok mozgatórugói pontosan nyomonkövethetők, addig a másik oldalon az önálló életre kelt kisparaszti üzemgazdaságokról szinte semmi nem maradt fenn. A jobbágy—földesúr kapcsolatát, a jobbágygazdaság üzemi rendszerét sokrétű írásos forrás örökítette meg, azonban 1848 után a saját birtokán függetlenül és önállóan dolgozó kisbirtokos, bezárva tőke- és munkaerő-hiánnyal körülbástyázott, feudális jellegű önellátó gazdaságába, részben nem tartotta szükségesnek az írásos feljegyzéseket, részben nem került viszonyba olyan hivatalos helyekkel, melyek a gazdaság belső működését írásban rögzítették volna. Az állami szolgáltatások, periratok, népszámlálások stb. adatai sem adnak mindig megbízható képet a kisbirtokokról, és ezek az adatok éppen a kisparaszti üzemgazdaság belső rendszerére, szerkezetére nem adnak választ.

Az agártörténeti kutatás megindulásakor főként a rendszeres feljegyzéseket, számadásokat vezető nagybirtokok jelentették a kutatás tárgyát.[2] A nemzeti jövedelem jelentős részét alkotó kisparaszti üzemgazdaságok kutatására a történettudomány hagyományos módszerei elégtelennek bizonyultak. Így kapott óriási szerepet mezőgazdaságunk, mezőgazdasági népességünk történetének megrajzolásában a néprajz, a szociológia, a településföldrajz, a statisztika, a technikatörténet stb. Ezek ugyanis sajátos kutatási módszereikkel olyan forrásokat nyitottak meg a történetkutatók előtt, amelyekből kiindulva, ezt a történeti módszerekkel csak hiányosan felmérhető területet is meg lehetett közelíteni. Más tudományágakkal kapcsolatba kerülve az agrártörténetírás magába olvasztotta azok eredményeit, sőt szinte résztudományává fejlesztette az eddigi segédtudományokat, s kialakította komplex módszerét.[3] Ezért értelmezik egyes agrártörténészek olyan szélesen, valamennyi mezőgazdasággal foglalkozó tudományt magábaolvasztó fogalomként az agrártörténetet.[4] Természetesen az agrártörténetbe bekapcsolódó tudományágaknak is jelentős módszertani válto-

[1] Szabó István: *A parasztság történetének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában.* Századok XCV (1961) 848—858. — Uő.: *Vita a néprajztudomány és az agrártörténet együttműködéséről. Elnöki megnyitó.* Agrártörténeti Szemle V (1961) 558. — Wellmann Imre: Uo. 573.

[2] Vö.: Domanovszky Sándor: *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* című sorozatával. — Jelen esetben a korábbi agrártörténeti kutatások eredményeire nem hivatkozunk.

[3] Wellmann Imre: *Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről.* Agrártörténeti Szemle IV (1962) 328—329.

[4] Uo.

tatáson kellett átmenni, nem volt elegendő az eddigi szempont, mellyel csupán adalékokat szolgáltatott egy más tudománynak. Magának is történeti jellegűvé, legalábbis erősen történeti színezetűvé kellett formálódni, hiszen eredményei csak így épülhettek be önálló és mégis szerves egészként az agrártörténetbe, s így válhatnak, egy közös szempont alapján olyan egységes munka alapköveivé, mely a magyar jobbágy-parasztságnak, mint az elmúlt századok legfontosabb termelő rétegének életét dolgozza fel. E törekvés jegyében fogantak már eddig is olyan nagyszerű kézikönyvek, mint a Történeti Statisztika Forrásai, de központi helyet foglal el az agrár lakosság kérdése, a demográfiában, s főként a Szabó István szerkesztette tanulmány kötetekben.[5]

A néprajztudomány e tudományok közül, akár önállóan vett értelemben, akár mint a szélesen értelmezett agrártörténelem egy része, mindenképpen a legfontosabbak közé tartozik, főként, ha a jobbágyfelszabadítás utáni korszak elemzéséről van szó. Módszereinél fogva pontosan azokra a kérdésekre ad alkalmas választ, amelyekre a történettudomány írásos források hiányában nem felelhet: a kisparaszti üzemgazdaságok jellegére, szervezetére, működésére, termelésben betöltött szerepére. A két tudományág, az agrártörténet és a néprajz együttes működésének az utóbbi évtizedben több igen jeles eredményét könyvelhetjük el, s ez az egyik út, amely a néprajztudományt átsegítheti azon a válságon, amelyet a tudomány megváltozott anyaga, a régi paraszti életforma átalakulása okozott. Elsősorban a monografikus kutatás kap jelentős szerepet. Egy-egy új, a XVIII—XIX. században meghonosodott vagy kiteljesedett növénykultúra fejlődéstörténetét, mezőgazdaságunkba való beépülését, életmódra gyakorolt hatását tárja fel, vagy munkafolyamatok, munkaeszközök történetére derít fényt.[6] Vizsgálja a hagyományos mezőgazdaság rendszerét, a kapitalista munkamód megjelenését, annak szervezetét, beépülését a hagyományos paraszti életbe.[7] A XV—XVIII. századról szóló munkák pedig főként a korszak termelésének jellegét, hatékonyságát és ezek összetevőit igyekeznek, az anyag természetéből fakadóan csupán nagy vonásokban és lényegében megrajzolni.[8] Mindezek az eredmények szervesen egészítik ki a történetkutatás által feltárt nagybirtokok gazdálkodásának vizsgálatát a mellettük élő paraszti gazdálkodás rendszerével, s együttesen egységes képet adhatnak majd a mezőgazdaság, és a mezőgazdasági népesség történeti fejlődéséről.

A következőkben egy olyan terület jelentőségére szeretném felhívni a kutatók figyelmét, amelyet eddig kevéssé méltattak, noha ennek a gazdasági életben betöltött szerepe nagyon jelentős. Ez a paraszti munkaszervezetben fontos helyet elfoglaló népi *társasmunkák* vagy *közösségben végzett munkák* rendszere, szerepe. *A munkaszervezet e típusánál az akcióközösség azért jön létre a hagyomány talaján, hogy a közösség tagjai egymásnak segítséget nyújtsanak a munkában vagy a munkafolyamatot meggyorsítsák, illetve a közös munkavégzés során közösségi tudatukat*

[5] Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Bp. 1957. — Uő.: *Magyarország történeti demográfiája.* Bp. 1963. — Szabó István (szerk.): *Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez.* Bp. 1948. — Uő.: *Agrártörténeti tanulmányok.* Bp. 1960. — Uő.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában.* I—II. Bp. 1965. — És nem utolsósorban az Agrártörténeti Szemle idevonatkozó tanulmányai.

[6] Balassa Iván: *A magyar kukorica.* Bp. 1960. — Bálint Sándor: *A szegedi paprika.* Bp. 1962. — Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Bp. 1963. — Takács Lajos: *Dohánytermesztés Magyarországon.* Bp. 1964. — Fél Edit—Hofer Tamás készülő Átány monográfiája.

[7] Itt elsősorban Katona Imre munkásságára gondolunk.

[8] A Belényessy Márta és Balogh István munkássága emelkedik ki ebben a témakörben.

kielégítsék. E munkaszervezet alapja a közösség tagjainak egymáshoz való bonyolult vérségi, műrokonsági, lokális, gazdasági és emberi viszonya, melynek rendszere mindenkor sajátosan jellemzi a vizsgált közösséget. A népi társasmunka rendszere azonban nemcsak a paraszti termelés rendszerének egyik része, hanem a kulturális, az erkölcsi és vallási élet, a társadalom szervezet jellemzője és kifejezője. *Mivel az egész paraszti élet lényege a munka, a paraszti erkölcs lényege az emberek munkához való viszonya, ezért a munkaszervezet jelentőségét egyszerű gazdasági funkcióra nem lehet korlátozni, mert ez a szervezeti forma a paraszti életet totálisan fejezi ki.*

Az agrártörténetírás vizsgálja a jobbágy-paraszti társadalmat, annak mozgását, törvényszerűségeit, azt a társadalmi környezetet, amelyben a mezőgazdasági termelés technikai, technológiai élete lezajlik. Sőt a legújabb Szabó István kötet az egész paraszti élet teljességét igyekszik megragadni.[9]

A vizsgálatból azonban a legtöbb esetben kimarad az a társadalommal szoros kapcsolatban levő munkaszervezeti rendszer, amely minden korban jellemzően biztosította a kisparaszti termelés zökkenőmentességét. Az írásos forrásokra támaszkodó agrártörténetírás a munkaszervezetnek csupán olyan elemeit hozta felszínre, amelynek írásos emlékei maradtak. Amikor a jobbágyi gazdálkodást a földesúri irattárak és újabban mindinkább bizonyos paraszti eredetű írásos források alapján tanulmányozza, a munkaszervezetnek csupán a törvényekben és a jogban megnyilatkozó szervezeti kereteit (jobbágy-földesúr, bérlő-paraszt stb.) vázolja fel, de e kereteket kitöltetlenül hagyja. Csupán a bérmunkarendszer kiteljesedése után tudja ezt az űrt kitölteni s írásos források tömegével magyarázni. A törvényeken, jogi formákon kívül a munkabérszerződések, a népesség mozgását jól megragadó statisztikai felvételek és nem utolsó sorban az éledő agrármozgalmak nyomán támadt írások jelentenek forrást. Ez azonban a munkaszervezetnek csak egyik, *az írásba foglalt oldala*, mely *rendszerint a különböző anyagi és társadalmi helyzetű egyének és rétegek kapcsolatát fejezi ki.* Az azonos társadalmi szinten álló emberek munkában való kapcsolatát nem örökítik meg írásos emlékek. Éppen az a népi társasmunka-szervezet sikkad el, amely korábban igen jelentős és mondhatni uralkodó formája volt a munkaszervezetnek, és a jobbágyi, a bérmunka és a szocialista munkaforma mellett napjainkig fennmaradt, és velük együttesen alkotta a paraszti munkaszervezet egészét. Mind a jobbágyok robotmunkájáról, mind a kapitalista üzemekben alkalmazott bérmunkáról írásos forrás áll a rendelkezésünkre. A falu belső jobbágyi és kisparaszti gazdálkodás munkaszervezetének azonban ilyen nyoma nincsen. Ez a falu íratlan közösségi jogrendjéhez idomult szokás rendszerként élt. Ezért a történettudomány módszereinél fogva nem alkalmas arra, hogy megnyissa ezt a forrást.

A néprajztudomány, mely módszereinek alkalmassága miatt hivatva lett volna erre, hazánkban a paraszti munkaszervezetnek ezzel a részével alig foglalkozott. Az adatok zöme, csupán esetleges, a gazdálkodást, a szokásokat, a jogi hagyományokat és a népi társadalmat vizsgáló munkákból kerül elő. Rendszerint nélkülözik a paraszti munkaszervezet önálló kutatásainak legalapvetőbb szempontjait. Ezek az adatok csupán a háttér megrajzolását segítik elő, feltárják azt a közeget, ahol a népi társasmunka különböző formái keletkezhetnek és élnek. Ennél többre aligha alkalmasak, részben, mert nem is ilyen igénnyel írták a munkát, s ezért a munkaszervezetet csak mellékes szempontként kezelik, rész-

[9] Szabó István: *A parasztság Magyarországon...*

ben pedig esetlegesek, egyediek, akár földrajzi elterjedtségüket, akár más társasmunkához való viszonyukat tekintjük.

Önálló tanulmány a társasmunkákkal a magyar irodalomban szinte alig foglalkozik. Elsőnek SZENDREY Ákos veti fel ezt a kérdést külön cikkben.[10] Munkájának célja az volt, hogy felhívja a figyelmet erre az eddig annyira mostohán kezelt kérdésre. Cikkében nem is tesz egyebet, mint leírja hely és időmegjelölés nélkül a Magyarországon élő társasmunkákat és azok főbb vonásait. Végül igyekszik rendszerbe foglalni a társasmunkákat. A munkavégzés célja alapján több típust sorol elő:

1. egymás kiismerése,
2. pénzmegtakarítás,
3. munkaidő megkönnyítése,
4. munka megrövidítése,
5. munka szórakozássá tétele.

Ezek eléggé külsődleges szempontok, s osztályozásuk formai. A megjelölt célok többnyire másodlagosak és csak elkendőzik az alapokat. Munkájának fő érdeme, hogy elsőnek hívja fel a figyelmet a társasmunkákra.

FÉL Edit 1940-ben megjelent cikke egyetlen falunak a Komárom-megyei Martosnak a társasmunka alkalmait vizsgálja meg alaposabban.[11] Az osztályozásnál a martosi anyagot a francia MAUNIER rendszerébe próbálja beszorítani.[12] Ezért ez az idegen sablon hol szűk, hol tág. Mégis FÉL Edit munkája mindmáig az egyetlen megjelent magasabb szempontú leírása a magyarországi társasmunkának.

Részletesen elemzi az egyes munkákban résztvevők kapcsolatát, munkában eltöltött idejét, s ezzel rámutat a munkaszervezet gazdasági jelentőségére is. A munkákat technológiai szempontból a következő három csoportra bontotta:

1. Osztatlan munkák: ahol mindenki ugyanazon munkafolyamatot végzi.

2. Egymásmellé helyezett munkák: ahol az egyes résztvevők összehangolt, de különböző munkát végeznek. Itt a résztvevők valamennyi fázisát képesek elvégezni a munkának, ha szükség van rá.

3. Specializált munkák: a részmunkák itt egy cél felé haladnak, de egyes fázisokat csakis bizonyos emberek tudnak végezni.

Úgy tűnik, mintha ez az osztályozás önmagáért volna, mivel mindezek a társasmunkaszervezet szempontjából másodrendű, csupán a technológiai szerkezetét érintő kérdések. Nem ragadják meg a munkaszervezet lényegét. E rendszerből maga a szerző sem von le semmiféle végkövetkeztetést. Annak ellenére, hogy egy kifejezetten új területet vizsgál, az adatközlés tényén nem lép túl. A megvizsgált néhány munkaalkalom a szerzőnek nem adhatott lehetőséget átfogó rendszerezésre sem.

GUNDA Béla munkája nem kimondottan a társas munkaalkalmakkal foglalkozik, de ő is felvet egy szociológiai szempontú osztályozást, megállapítva a következő négy csoportot:[13]

1. a közösség érdekében közösen végzett gazdasági munkák,
2. a közösség érdekében közösen végzett kúltikus munkák,

[10] SZENDREY Ákos: *A népi társasmunkák és összejövetelek.* Ethn. XLIX (1938) 273—286.
[11] FÉL Edit: *A társaságban végzett munkák Martoson.* NÉ XXXIII (1940) 361—379.
[12] MAUNIER: *La construction collective...* Paris 1926.
[13] GUNDA Béla: *Munka és kultusz a magyar parasztságnál.* Kolozsvár 1946., Uő.: *A magyar népi műveltség Keleteurópai helyzete.* — Néprajzi tanulmányok I. Bp. 1949. 3—19. (Szerk: ORTUTAY Gyula).

3. bizonyos személyek másnak dolgoznak,
4. mindenki magának végzi a munkát.

Ez a rendszer már szorosan véve is utal a társadalmi kapcsolatok és a munkaszervezet közötti összefüggésre, de azzal, hogy a munkát kinek végzik, nem az alapot, csupán a következményt ragadta ki. Mivel a tanulmány csak mellékes szempontként foglalkozik a munkaszervezet e formájával, a felvetett probléma adta lehetőséget így nem aknázza ki a társasmunkák szempontjából.

VARGA Gyula kéziratos dolgozata, amely eddig sajnos nem jelent meg, történeti alapvetéssel indul, már a lényeget emeli ki.[14] A szatmári társasmunkák vizsgálatakor a társasmunkák létrejöttének okát teszi meg rendszere alapjául, szerinte társasmunkák azért keletkeznek, mert:

1. a család munkaerejét meghaladja,
2. a társaság, a közös szórakozás miatt,
3. valamely régi társadalmi rend maradványa.

Ez az osztályozás helyesen veti fel a kérdést, mert nem a munka létrejöttének, szükségességének, hanem a társasforma keletkezésének okát magyarázza, s a célokat nem cseréli fel az okokkal. Ez a munka lehet a további kutatások alapja, a társasmunkák új rendszere kialakításának egyetlen lehetősége. Az alaprendszeren túlmenően is számos részkérdést old meg, mely a munkák elemzése során felvetődik.

NAGY Benjamin tanulmánya egy palóc falu társadalom szervezetének és építkezésének vizsgálatakor foglalkozik az egy udvarban élők közösségben végzett munkájával.[15] A munka érdeme a családszervezet, társadalomszervezet és a belőle fakadó munkaszervezeti viszonyok helyes összekapcsolása, feltárása.

Újabban KODOLÁNYI János közölt az Ormánységból népi társasmunkákat, de ez a leíró munka ígényeit nem lépi túl s így a kérdés megoldásának előbbrevitelében nem sok szerepe van.[16] Az általa választott rendszer, mely azt nézi milyen nagy közösséget érintenek az egyes munkafajták, pusztán formai. Jelentősége elsősorban az, hogy olyan területről közöl adatokat, amelyről még szórványadataink is csak alig voltak.

Az említett munkák, kivéve a VARGA Gyula kéziratos tanulmányát, a munkaszervezetet valamilyen, az élet egyéb területeitől elszigetelt, kisjelentőségű képződménynek tekintik.[17] Noha maguk is utalnak több vonatkozására,[18] mégis jórészt egyszerű népszokásbeli érdekességnek tartják, mely jelentéktelen velejárója a paraszti munkának. Ennek az is oka, hogy a társasmunkák vizsgálata csupán mellékes problémaként merül fel egyéb témájú cikkekben,[19] s ezért

[14] VARGA Gyula: *A szatmári társasmunkák néprajzi vizsgálata.* Debrecen 1953. A debreceni Néprajzi Intézet Adattára: 0199.

[15] NAGY Benjamin: *A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére.* Műveltség és Hagyomány I—II. Bp. 1960. 67—95.

[16] ifj. KODOLÁNYI János: *Segítséggel végzett munkák két ormánsági községben.* Népr. Közl. VIII (1963) 361—368.

[17] VARGA Gyula, bár főként a társasmunkák gazdasági funkcióját emeli ki, mégis átfogóan szemléli az egész problémakört. A látókörét nagyban szűkítette az, hogy jószerint csak egyetlen falunak, Panyolának az anyagát ismerte és használta fel. Ez az oka annak, hogy nem láthatta teljes nagyságában a problémakört. A munkaszervezetnek az élet egyéb területeivel való sokrétű kapcsolatát csak vázlatosan vethette fel, mivel egyetlen község anyaga, előzmények és irodalmi anyag nélkül, nem vethetett fel minden kérdést kellő súllyal.

[18] Pl. SZENDREY Ákos i. m. utal a pénzmegtakarításra, egymás kiismerésére stb. — GUNDA i. m. a társadalmi összefüggésekre, kúltikus vonatkozásokra.

[19] GUNDA i. m. — NAGY i. m.

különösebb figyelmet az anyaggyűjtéskor nem is fordítottak rá. Kizárólagosan a témával foglalkozó cikkek pedig csak a kérdés felvetéséig jutnak el s az anyaggyűjtésnél pontosan azokat a sarkalatos problémákat hagyják figyelmen kívül, amelyek a társasmunkák igazi jelentőségét megvilágíthatnák.[20] A gyűjtés fogyatékossága miatt, az anyag felvetette részkérdéseket nem teszik egy egységes koncepció részévé, ezért az egyes részek céltalanul élnek. Ez az oka annak, hogy nem akadt máig sem követője az 1938-ban és 1940-ben felvetett kérdésnek.

A korai cikkek hiányosságai késztetnek bennünket arra, hogy egy lényegesen nagyobb és szélesebbkörű anyag birtokában olyan nézőpontot válasszunk, ahonnan az egyes részek összefüggése teljes egészében megfigyelhető. Amikor a népi társasmunkákat vizsgáljuk, csakis akkor járunk el helyesen, ha azt úgy szemléljük, *mint a paraszti élet teljességének egyik kifejezőjét s ezen belül elsősorban a paraszti munkaszervezet egy részét, melynek keretei között a paraszti termelés, a termelőeszközök emberi és technikai alkalmazása megvalósul.* Ez a szervezet biztosítja a paraszti munka zökkenőmentességét, mert kialakult rendszere révén, megoldotta a közösség munkaerejének helyes elosztását, a termelő technika adott szintjén.

A paraszti munkaszervezetnek a társasmunka csupán egyik építőköve, azért a társasmunkák vizsgálatának első lépéseként ezt a munkaszervezeti formát élesen el kell határolni valamennyi más társaságban végzett munkától.

A paraszti termelés alapsejtje a család. A család nemcsak vérségi kötelék, hanem termelési egység is. Amilyen munkát csak lehet az egy fedél alatt közös háztartásban élők a maguk erejéből végeznek el. A család nagysága mindig döntő, mert olyan munkáknál, ahol több ember munkaerejére van szükség, a kisebb létszámú családok már külső munkaerőt vesznek igénybe. Ekkor jelentkezik tulajdonképpen a társasmunka, vagy a bérmunka, illetve a ledolgozás. A munkavégzés során nem egyének, hanem rendszerint családok kerülnek kapcsolatba egymással. Társasmunkáról tehát csak akkor beszélhetünk, ha *valamilyen ok miatt az egy fedél alatt, közös háztartásban élő család saját köréből kilép és másokkal társulva végzi munkáját.*[21]

A társasmunka a munkaszervezetnek csakis azokat a fajtáit foglalja magába, ahol az *egymásnak végzett munka ellenértékeként a pénz, a rész vagy a nagyon aránytalanul megállapított visszadolgozás, mely már a ledolgozás fogalomkörébe tartozik, nem szerepel.*[22] A munka ellenértékeként tehát csupán a méltányosan megállapított munka szerepelhet, mely akár azonos, akár egyéb munkafajta lehet. A visszadolgozás azonban nem feltétlenül szükséges. Maga a nép is megkülönbözteti azt a munkát, amelyet csak szívességből, munkaellenérték nélkül végez (pl. a szomszédok mindennapi házimunkában való segítsége stb.), s azt *segítségnek* nevezi, s szembeállítja vele az ún. *kölcsönmunkát*, amikor tulajdon-

[20] Pl. nem fordítottak, Fél Edit kivételével semmi gondot azokra a fontos kérdésekre, hogy az együtt dolgozók milyen vérségi vagy lokális kapcsolatban vannak egymással, milyen nagy a munkák gazdasági jelentősége, a társadalom milyen rétegei segítik egymást.

[21] A család nemcsak akkor hív segítséget, amikor számbelileg nincsenek elegen a munka elvégzéséhez, hanem akkor is, ha valamilyen speciális tudást igénylő munkát kell elvégezni s a családban nincsen hozzáértő ember.

[22] A ledolgozás főként a tőkehiánnyal küzdő keleteurópai országok sajátos vonása a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Vö.: Niederhauser Emil: *A jobbágyfelszabadítás Keleteurópában.* Bp. 1962. 282—285. A ledolgozás magyar elnevezéseivel foglalkozik Balassa Iván: *A „ledolgozás" magyar elnevezései.* MNYJ II (1963) 138—145. c. tanulmánya.

képpen nagyjából azonos értékű munka elvégzésével egyenlíti ki a tartozást.[23] Előfordul, hogy valaki végzett munkájáért apróbb ajándékot kap, pl. a helyszínen elfogyasztott ital, étel, vagy a hazavitt hús, kolbász, gyümölcs stb. Az ilyen ajándék azonban mindig szerény keretek között mozog, nem ölti az ellenérték formáját, hiszen értékben is jóval csekélyebb annál. Sokkal inkább a szóbeli köszönetnek nyomatékot adó *áldomás*, vagy *kóstoló* ez. A pénzbeli adomány azonban, bármily csekély legyen is, mindenképpen elmossa a társasmunka jellegét, mivel a paraszti erkölcs nem ismeri a borravaló, vagy más hasonló pénzadomány fogalmát. *A parasztságnál a pénz mindig csak munkabérként lép fel.*[24] Tulajdonképpen az a kritérium, hogy a pénz nem szerepelhet a munka ellenértékeként, a társasmunkák felső határát jelenti. Ezen túl már a lényegesen magasabb szervezeti formájú, kapitalista eredetű bérmunka található.[25]

A társasmunkák másik fő kritériuma az, hogy *tartalmazza a szervezettség és ismétlődés egy fejlettebb fokát*, ez egyben a tárgyalt munkaszervezet alsó határát is jelenti. Az elemi csapások és veszély elleni alkalmi összefogás az egyszerű kooperáció és a társasmunkák határán áll. Pl. tűzvész esetén az egész falu veszedelemben forog, a félrevert harang szavára összeszaladt emberek áthidalva a kezdeti fejetlenséget, hamarosan szervezettebb munkához látnak. Néhány ember lélekjelenléte révén kiemelkedik a zűrzavarból és ők irányítják a munkát. Ez már valamivel több az egyszerű kooperációnál, hiszen a munkafolyamatnak szervezettebb jellege van. Ez az a pont, ahol az egyszerű kooperáció társasmunkává válhatna. A szakszervezettségnek meg van benne egy foka, s ezt éppen a közösség hagyományai biztosítják.[26] Ezek a hagyományok nem kifejezetten erre az alkalomra vonatkoznak, a más munkáknál is meglevő hagyományos nemek- és korok szerinti munkamegosztás biztosítja kinek-kinek a helyét, azaz a szervezettséget is. Az ismétlődés iránt támasztott igény azonban sok esetben hiányzik, mert a veszély növekedése (pl. több házat érint a tűz), felborít minden munkaszervezést, ki-ki a sajátját próbálja menteni. Ezért a veszély elleni alkalmi összefogásokat semmiképpen nem kezelhetjük társasmunkaként. Amikor azonban nem a meglevő baj elhárításáról, hanem *megelőzéséről* van szó (pl. a falu őröket állít meghatározott rendben a toronyba), akkor már társasmunkáról beszélhetünk.

Lényeges még az a mozzanat, hogy a *társasmunkában nem érvényesülhet olyan külső hatalmi erő kényszere, amely a közösség tagjait saját érdekükön kívül eső munkavégzésre szorithatja*. A jobbágy munkája szervezett is, ugyanakkor ellenértéket sem kap földesurától, s mégsem társasmunka jellegű, mert a jobbágy jogi állapotából következett, hogy ezt a munkát a közösségen kívül álló földesura részére végezze. Itt érvényesül a külső kényszer. Van olyan társasmunka (közmunkák), amikor ugyan egy, a közösség felett álló hatalom, a falu elöljárósága,

[23] Ez azonos értékű, összehasonlítható munkáknál általában időben egyenlő, a különnemű munkák arányát azonban vidékenként más-más formában állapítja meg a szokásjog. Egy adott időszakon belül azonban ugyanazon közösség arányai mindig állandóak és általánosak.

[24] Kivételt jelent az, amikor rendszerint elemi csapást szenvedettek részére, adományokat gyűjtenek, s ezért esetleg valamilyen névleges munkát végeznek.

[25] Pl. az aratóbandák munkaszervezete kifelé magasabb rendű szervezettséget mutat, mint a társasmunkáké. Ezt a szervezettséget részben a munkaadó kényszerítette ki azzal, hogy a munkatempót állandóan fokozni akarta, s ezt a megfeszített iramú munkát csak a legszigorúbb belső megszervezéssel tudták az aratóbandák elvégezni. Részben az idegen környezetbe került kis közösség csakis teljes egyetértésben, szervezettségben tudta felvenni a harcot a külső körülményekkel. Védekezési forma is volt.

[26] Pl. a férfiak leverik az égő tetőt, mentik a házból a bentmaradt holmit, az öregebbek és a nők kezén jár a vedér stb.

végezteti a munkát, de éppen a közösség tagjainak az érdekében. A falu előljáróságának rendelkezésében pedig éppen a közakarat nyilvánul meg.

A szocialista munkaszervezet viszont megfelel minden eddigi követelménynek. Ott azonban a szervezettség foka már igen magas, s ezt a magas fokot nem a hagyományok, hanem az állami támogatás és a tudományokkal való együttműködés biztosítja, ami viszont hiányzik a társasmunkánál. Ezért az elhatárolásra itt is meg van az alapunk.

A társasmunka, mely csupán része a paraszti munkaszervezetnek, tehát egyik oldalon elhatárolható az egyszerű kooperációtól, másik oldalon a történelmi kortól függően a magasabb szervezettségű jobbágyi munkától, a ledolgozástól, a bérmunkától és a szocialista munkaszervezettől. A paraszti munkaszervezet közösségben végzett munkáit így az alábbi három nagyobb csoportra oszthatjuk:

1. egyszerű kooperáció,
2. népi társasmunka,
3. jobbágyi szolgáltatások (a feudalizmusban), ledolgozás (a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban), bérmunka (a kapitalizmusban), szocialista társulás (a népi demokratikus korszakban).

A továbbiakban társasmunkákkal foglalkozunk.

Mivel a munka valamennyi fajtája a szorosan vett létfenntartást szolgálja, s az emberi élet pedig csak társadalomban képzelhető el, ezért a munkavégzés társadalmi jelenség. Társadalmi jelenségnek kell tekintenünk kettős értelemben is. Egyrészt a társadalom minden tagjára kötelező érvényűnek foghatjuk fel, hiszen a létfenntartáshoz szükséges javakat csakis munkával szerezhetjük meg. Másrészt társadalmi jelenség azért, s számunkra ez a lényeges, mert a *munkavégzés során különböző akció közösségek keletkeznek*. Amikor a társasmunkát vizsgáljuk, azt, mint az egyes emberek, embercsoportok egymáshoz való viszonyának alapját tekintjük. Maga a munkafolyamat mindenképpen létrejönne, hiszen a létfenntartást szolgálja, de nem minden esetben öltene társasformát. Nekünk az osztályozásnál *azt az okot kell megkeresni, ami miatt a szükséges munka elvégzésére a közösség tagjai társulnak*. Az egyes közösségek specifikumát a társasmunka szempontjából alapvetően az határozza meg, hogy ugyanazt a munkát egyik közösségben közösen, a másikban egyénileg végzik, vagy a társulás összetétele más és más.

Figyelemmel kell lennünk a mindenkori történelmi korszakra is. Különböző történeti korokban más és más okok teszik szükségessé az organizmusok ugyanolyan formában való fennmaradását és ugyanazok az okok különböző társadalmi rendben az organizmusok különböző formáit hozhatják létre.[27]

Mindent összevetve a népi társasmunkák magyar anyagának elemzése során az alábbi négy nagy csoportot különíthetjük el:

[27] Az embereket zárt rendbe tömörítő feudalizmus pl. kialakította a céhszervezetet, hogy megvédelmezze a céhtagokat részben a feudális hatalmasságok zsarolásaitól, részben a kontároktól. Aki kívül állt valamilyen szervezett renden a feudalizmusban, az mindennemű önkénynek ki volt szolgáltatva. A feudális társadalmat ezért a nemesi rendtől a parasztság földközösségi szervezetéig számtalan zárt közösség darabolta szét. A korai kapitalizmusban a rendekké tömörítő erő már megszűnt, illetve ekkor a zárt közösségek már nem tudtak tagjaiknak védelmet biztosítani. Hogy a céhek mégis fennmaradtak, annak elsősorban már a hagyományőrzés illetve a nagyipartól való elszigetelődés szándéka volt az oka. Az ok ekkor már nem teljesen gazdasági. Az organizmus fennmaradt ugyan más korban is, de éltető oka már nem ugyanaz volt, mint ami annak idején létre hozta.

A feudalizmusban és a kapitalizmusban is egyaránt élő probléma volt az, hogy a nagybirtokokat csak mások munkaerejével tudják a tulajdonosok megműveltetni. Ez az ok a feudalizmusban a jobbágyi, a kapitalizmusban pedig a bérmunkarendszert eredményezte.

1. *Gazdasági szükség következtében létrejött társasmunkák:* Ez a forma azért keletkezik, mert egyetlen család saját munkaerejére támaszkodva nem végezheti el egyedül a munkát. Ez alkotja a társasmunkák zömét s egyben kifejezi azt is, hogy a társasmunkák el nem hanyagolható, *értékképző* fajtái a munkaszervezetnek. Ennek kutatása a történetírásban új, eddig ki nem használt forrást nyithat meg.[28]

2. *Szórakozás miatt létrejött társasmunkák:* A közösség azért hívja létre a munkafolyamat társas formáját, hogy közben szórakozási igényeit is kielégítse. A legújabb korban a modernebb szórakozási lehetőségek jószerint feleslegessé tették ezeket a munkaalkalmakat, s vagy teljesen egyénivé váltak,[29] vagy maga a munkafolyamat is megszűnt új technika, gép vagy a gyáripar olcsósága miatt.[30]

3. *Rituális célokat elősegítő társasmunkák.* A közösség vagy annak egy csoportja azonos cél érdekében hozza létre, azért, hogy a természetfeletti lényeket együttesen saját érdekében befolyásolja, vagy valakit a tagjai sorába fogadjon pl. a *csuma* ing varrása Erdélyben, vagy temetéssel kapcsolatos munkaalkalmaink (sírásás, halottvivés stb.).[31] E munkák zöme nálunk főként már a keresztény vallással kapcsolatos. Sok esetben a munka csupán szimbólum és nem fizikai értelemben vett munka.

4. *Külső organizációs hatásra létrejött társasmunkák.* A munka közös elvégzését a köz érdekében valamely, a közösség felett álló organizáló erő rendeli el a szokásjognak megfelelően (községi közmunkák). Mindebben azonban a közösség szabad akarata ölt testet, csupán a végrehajtó szerv kiemelt csoport, mely ellenőrzést gyakorol a közösségen.

Ez a négy kategória a társulás okait emeli ki, s egyben kifejezi azt az igényt, hogy a közös munkavégzésen át totális képet adjon a közösség életéről. E négy kategória ugyanis felöleli a közösség életének minden mozzanatát, s erre mintegy alapra épül fel a társasmunka egész struktúrája. Az alapcsoportok részletes elemzése elsősorban a társasmunkák funkciójára, paraszti életben betöltött szerepére ad választ. A struktúra elemzése viszont számos munkával kapcsolatos egyéb kérdést megvilágíthat, s a paraszti élet belső szervezettségét, gazdasági, társadalmi és emberi kapcsolatait tárhatja fel.[32] Az elemzett, társasmunkákkal foglalkozó tanulmányok éppen e struktúra rendszerére vonatkozóan tettek megállapításokat, de ezt nem struktúraként, hanem mint alapot vizsgálták.

A népi társasmunkák felépítésének jellegét alapvetően a *társuló csoportok összetétele* határozza meg az egyes kategóriákon belül. A munkavégző csoportok egymáshoz való viszonya ugyanolyan sajátosan jellemzi a vizsgált közösséget, mint a népművészet, település, építkezés, vagy más hasonló etnográfiai jelenség. Az együtt dolgozó csoportokat *vérségi* és *vagyoni* alapon lehet elhatárolni egymástól. Az előbbi szempontból elkülöníthetünk *rokonsági*, *műrokonsági*, *lokális*, *baráti* és *kevert* csoportosulásokat. Egy munkafolyamaton belül ezek ritkán for-

[28] A gazdaságilag erősebb családoknál a társasmunkákat a kapitalizmus idején már kiszorítja a bérmunka.

[29] Pl. kukoricafosztás, kukoricamorzsolás, tollfosztás, fonás, hímzés.

[30] Pl. sok helyen a fonó, vagy a száron fosztás miatt a kukoricafosztó tűnt el.

[31] Gunda Béla: *A magyar népi műveltség*. . . „. . . a közösség érdekében valamilyen kultikus természetű munkát végeznek; ezzel a társasmunkával készült Erdélyben az ún. csuma-inge (az inget a falu határában kiakasztják, hogy a járvány be ne menjen a faluba. Az ing készítését csak szűz lányok vagy öreg asszonyok végezhetik)." — A temetkezéskor a sírt megáshatnák a család tagjai is, de a néphit nem engedi pl. a Zempléni hegyvidék középső részén még a közeli hozzátartozók részvételét sem. Ez a hit eredményezi, hogy a sírásás társasmunkává válik, a család idegenek segítségét kéri.

dulnak elő tisztán, s a társulás jellegét mindig az uralkodó csoportosulási forma túlsúlya határozza meg.[33] A lokalitás, főként a közvetlen szomszédság összetartása odavezet, hogy keresztkomának, bérmakomának, stb. való meghívással átalakul műrokonsági kapcsolattá. A lokális csoportok rendszeres együttdolgozása gyakran lehet oka a rokonsági kapcsolatok kialakulásának is. A paraszti erkölcs a jó házasság alapjának a munkában való helytállást, rátermettséget tekinti. A gyakori együttdolgozás során ismerik ki leginkább a fiatalok egymást, s választják ki jövendőbelijüket.

A vagyoni csoportok elhatárolása vidékenként és közösségenként igen változó, de sokkal tisztábban kivehető csoportosulás, mint a rokonsági. A fejlettebb mezőgazdasági vidékek differenciáltabb társadalmában nagyjából az egy anyagi szinten állók alkotnak munkaközösséget. A különböző vagyoni helyzetűeknél már a ledolgozási vagy bérmunka viszony gyakran lehet a két csoport közötti kapcsolat meghatározója. A hegyvidék zártabb, kevésbé intenzív földművelő falvaiban homogénebb a társadalom, s a társadalmi rétegek különbsége jobban elmosódik a munkaszervezeten belül. A népi társasmunkák azon paraszti rétegeknél voltak a legintenzívebbek, ahol legnagyobb volt a tőkeszegénység, de még bizonyos mennyiségű földvagyonnal rendelkeztek. A módosabb rétegeknél főként a ledolgozás és a bérmunka került előtérbe.

Az együtt dolgozó csoportok szándéka különböző lehet a közös munkavégzés során.[34] Végezhetik a munkát visszasegítés fejében vagy szívességből. Az előzőt *kölcsönmunkának*, az utóbbit *segítségnek* nevezzük. Egy munkaalkalmon belül a különböző csoportok szándéka nem feltétlenül azonos. Lehetnek olyanok is, akik részért, vagy pénzért végzik a munkát, ezek esetleg irányító szerepet is töltenek be (pl. építkezésnél a kőműves mester). Ez a munka alapvető jellegét csak akkor változtatja meg, amikor a munkások zömét a bérmunkát végzők alkotják. Ilyenkor a többiek szerepe elenyésző és csak egyéni jelleget ölt. A szívességből végzett munka rendszerint rokonok, műrokonok együttdolgozását feltételezi, ez azonban nem törvényszerű.[35]

A vérségi és vagyoni csoportok gyakran keresztezik egymást. Sok esetben a nagy vagyoni különbségek, az egyébként erősen élő vérségi vagy lokális kapcsolatokat egyes közösségeken belül elmoshatják.

Mindezekre a kérdésekre az eddigi irodalom kevés választ ad. A rokonsági kapcsolatokkal foglalkozó munkák ezeket a problémákat, ha érintik is, munkaszervezettel összevethető szempontokra csak ritkán térnek ki.[36] Maga a *Magyar Néprajzi Atlasz* teljesen figyelmen kívül hagyja az egyébként is fontos család-

[32] Pl. a társasmunkák célja, kultikus vonatkozásai, technológiai szerkezete, a munkába való belenevelődés, paraszti munka erkölcs.

[33] Pl. tiszta rokoni összejövetel országszerte a disznóölés és az ezt követő tor, valamint sok helyen a szüret. Ezeken kívül tiszta társasmunka nem igen állapítható meg. *Kevert* csoportosulásról csak akkor beszélhetünk, ha nem állapítható meg ez uralkodó jellegű kapcsolat.

[34] Varga Gyula: i. m. 21. l. E kérdéssel alaposan foglalkozik és osztályozza is.

[35] Uo.

[36] Fontosabb munkák:

Fél Edit: *A nagycsalád és jogszokásai a Komárommegyei Martoson.* Kisalföldi Közlemények II. (1944) — Uő.: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata.* Érsekújvár, 1944. — Uő.: *A magyar népi társadalom életének kutatása.* Bp. 1948. — Kresz Mária: *A gyermekkor és az ifjúkor néprajza egy kalotaszegi faluban.* Ethn. LV (1944) 143—147. — Uő.: *A hagyományokba való belenevelődés egy paraszt faluban.* (Ortutay Gyula [szerk.]: *Néprajzi tanulmányok* I.) Bp. 1949. 53—92. — Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban.* Bp. 1956. — Lábady Klára: *A jobbágyasszony családjogi helyzete az Alföldön a XVII—XIX. században.* Tudományos Diákköri Dolgozatok II/a. Bp. 1955. 112—149. — R. Péter Katalin: *Vita a jobbágyháztartások*

szervezetet. A századforduló adatait rögzítő kérdőívek a magyar népterület számos helyén találtak volna térképezhető nagy családokat vagy nagycsalád maradványokat.[37] A most megjelent néprajzi bibliográfia, mely az 1945 utáni első évtized néprajzi irodalmát összegzi, a paraszti munkaszervezetnek egységesen nem szentel rovatot, noha a paraszti bérmunkarendszerre vonatkozóan jelentek meg tanulmányok.[38] A gazdasági-társadalmi háttér megrajzolásához a nagyobb tájegységeket, korokat vizsgáló történeti munkák, községmonográfiák, szociográfiák, a népszámlálások és más statisztikai felmérések eredményei, a községi levéltárak valamint a helyszíni gyűjtés számos adalékkal szolgálhat.

A strukturális vizsgálat másik fő kérdése a *munkamegosztás*. Az egyszerű kooperáció említésekor (elemi csapások elleni összefogás) megfigyelhettük, hogy a spontán kialakuló szervezettség alapja a legősibb nemek és korok szerinti munkamegosztás. A magasabb szervezettségű társasmunkák munkamegosztása is erre épül s a nemek és korok helye még szigorúbban kijelölt. A századforduló parasztközösségeiben még mindezekre gondosan vigyáztak országszerte. Az első világháború nehéz gazdasági éveiben az értékes munkabíró emberek távollétében e szigorú rendszert szükségmegoldásként, ha nem is teljesen, de felborították. Ma is főként a nehezebb körülmények között élő, elsősorban kétlaki vidékeken (Nyírség, Szatmár, Borsod, Nógrád stb.), szegik meg leginkább e munkamegosztási rendszert.

A korokat olyan élesen nem határolhatjuk el, mint a nemeket. A paraszti munkarend a kort éppen a végzett munka alapján dönti el. Attól függően, hogy ki milyen munka elvégzésére alkalmas, vagy alkalmatlan, tartozik valaki a *gyermekek*, *fiatalok*, *felnőttek* vagy *öregek* csoportjába. A kort az erő és a tapasztalat dönti el.[39] A *Maunier—Fél* Edit-féle rendszerezés egymás mellé helyzett munkáinak kategóriája éppen ezért nem lehet igaz maradéktalanul a társasmunkák esetében. A munkában résztvevők ugyanis éppen a szigorú munkamegosztás miatt, még szorító szükség esetén sem végezhetik el a munkafolyamat bármely fázisát.[40] Maga a társasmunkaszervezet hivatott arra, hogy az ilyen rendellenességeket megakadályozza.[41]

vizsgálatának módszertani kérdéseiről. Történelmi Szemle IV. (1961) 364—368. — Pintér Sándor: *A palóc család otthona*. NÉ X (1909) 200—207. Viski Károly: *Ethnikai csoportok, vidékek*. Bp. 1938. — Gunda Béla: *A magyarság néprajzi csoportjai*. (Bartucz Lajos [szerk.]: *A magyar nép)* Bp. 1943. 91—113. — Nagy Benjamin: i. m. — Szendrey Ákos: *A népi társadalom tagozódása*. Ethn. XLVIII (1937) 188—197. — Szabó Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Bp. é. n. — Istvánffy Gyula: *A matyó nép élete*. Miskolc. 1897. — Györffy István: *A matyók*. Népünk és Nyelvünk I. (1929) 137—160. — Herkely Károly: *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Bp. 1939. — Kosáry Domokos: *A paraszti „família" kérdéséhez a XVIII. század elején*. Agrártörténeti Szemle V (1963) 120—132.

[37] A Magyar Néprajzi Atlasz Kérdőíve. IV Bp. 1958.

[38] Sándor István: (szerk.): *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954*. Bp. 1965.

[39] Kifejezetten a nemek és korok munkamegosztásával Magyarországon kevesen foglalkoztak. Az erre vonatkozó anyag egyéb munkákban azonban bőségesen van elszórva. A legfontosabb és legnagyobb anyagot a következő munkák tartalmazzák: Kresz Mária: *A gyermekkor és az ifjúkor*. . . — Uő.: *A hagyományokba való* . . . — Morvay Judit: i. m. — Takács Lajos: *A munkábanevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál*. Ethn. LXII (1951) 396—401. — Bertalan Ágnes: *Asszonyok, lányok Biharugrán*. Gyula, 1963. — Fél Edit: *Harta néprajza*. Bp. 1935. — Uő.: *Kocs 1936-ban*. Bp. 1940.

[40] Maunier: i. m. — Fél Edit: *A társaságban végzett*. . .

[41] Az Abaúj-Zempléni hegyvidék középső részén (Mogyoróska, Regéc, Arka stb.) abban az esetben, ha férfi munkaerő nincsen, a rokonság összefog és elvégzi a férfi munkaerőt igénylő munkát, mert szégyen a rokonságra, ha engedik a nőket férfi munkát végezni. Ez még Mogyoróskán olyankor is sok esetben bekövetkezik, ha a család férfitagját, a különben jó keresetet nyújtó városi munkahely vonja el a munkától.

A munkamegosztásnak ilyen jellege veti fel a *hagyományozódás*, illetve a *munkába* nevelés kérdését. Ki-ki már gyermekkorától kezdve a maga neménck megfelelő munkába tanul bele. A lány anyja körül a házi munkában vesz részt, míg a fiú apjával a mezőre jár ki. Szigorúan vigyáz a közösség, hogy a szerep nehogy felcserélődjék. Az egy csoportba tartozók általában csak akkor dolgozhatnak együtt önállóan, az idősebbek felügyelete és irányítása nélkül, amikor már alaposan elsajátították a munka valamennyi fázisát (pl. fonó).[42] Az egyik csoportból a másikba való átmenetet ősi soron beavatási szertartások is kísérték, melynek ma csak nyomait fedezhetjük fel, nagyjából megváltozott funkcióval.[43]

Ezen a két munkamegosztási formán kívül az *ipar* és *mezőgazdaság munkamegosztása* is jellemzi a paraszti közösséget és a teljes paraszti munkaszervezetet. Mivel a társasmunkáknál a pénzellenérték, mely a kettő közötti csereviszony alapja, nem szerepelhet, így ez a forma a társasmunkákat csak kevéssé érinti. Ennek ellenére a falusi, mezőgazdasággal is foglalkozó iparos, földjének megszántásáért, igás műveléséért vagy más mezőgazdasági munkáért, rendszerint a saját szakmáján belül végzett munkával segíti vissza a szívességet (pl. kovács, kerékgyártó, ács, kádár stb.).[44]

A társasmunkáknál azonban nem annyira a hivatásos iparosok, hanem a paraszti specialisták végeznek visszasegítés fejében ipari munkát. A közösségnek azokat a tagjait, akik valamilyen speciális tudással rendelkeznek (házverés, házfedés, ácsolás, faragás, nyírás stb.), a közösség tagjai számontartják és munkaerejüket elsősorban nem mezőgazdasági munkák elvégzésére veszik igénybe, hanem teret engednek, hogy speciális tudásukat kamatoztathassák. A specialisták munkáját a közösség mezőgazdasági munkával segíti vissza.

A struktúra harmadik alkotó eleme a *munka technológiai megszervezése, felépítése*. A nemek és korok munkamegosztása a munkafolyamatban már eleve kijelöli kinek-kinek a helyét. A tapasztalat, a kor, a speciális tudás ad jogot arra, hogy a közösségben végzett munka során valaki irányító, szervező szerepet tölthessen be. A munka technológiai felépítésének vizsgálatakor a Maunier—Fél Edit-féle rendszer négy katagóriája foglalja össze a társasmunka egymásba kapcsolódó elemeit.[45]

A nemek és korok munkamegosztása, a résztvevő vérségi és vagyoni csoportok egymáshoz való viszonya, valamint a munka technológiai megszervezése alkotja együttesen a népi társasmunkák struktúrájának vázát. Ezeknek a részletesebb és alaposabb elemzése, a konkrét anyag vizsgálata során még számtalan kisebb kérdést vethet fel. (Pl. a párválasztás kérdése, a társasmunkák, mint a hagyományozódás alkalmai, kié az elvégzett munka terméke, áldomás a munka végeztével stb.) A hasonló kisebb kérdések sorozata kitölti a belső vázat és egységes tömbbé alakítja a népi társasmunkák szervezetét. E rövid dolgozatban nem áll módomban kitérni mindezekre, s így meg kell elégedni a nagyobb vonások felvázolásával.

A népi társasmunkák tulajdonképpen a társadalomból nőnek ki, a paraszti társadalom termékei, ezért rendszerük, belső felépítésük számtalan külső körül-

[42] Kresz Mária: *A gyermekkor és az ifjúkor...* — Uő.: *A hagyományokbavaló...* — Takács Lajos: i. m.

[43] Pl. a legényavatás, mely ma már ivássá degradálódott. A lakodalom alkalmával tulajdonképpen a közösség elismeri a fiatalok kapcsolatát, s egyben a család befogadja az új tagot. Ez az aktus azonban egy új korcsoportba való befogadást is szentesít.

[44] Ezzel a témakörrel Bellon Tibor kollegám részletesebben foglalkozik. Ez úton szeretném megköszönni szíves útbaigazítását.

[45] Maunier—Fél Edit, i. m.

ménytől függ. *Azt, hogy milyenné fejlődik egy közösség társasmunka rendszere, mekkora súllyal foglal helyet az egységes paraszti munkaszervezetben, az határozza meg, hogy milyen az a társadalmi-gazdasági, földrajzi és etnikai közeg, amelyben keletkezett és életben maradt.*

Az említett tényezők közül leglényegesebb a *gazdasági-társadalmi* meghatározottság, hiszen a termelés adott foka, az egyének és csoportok egymáshoz való viszonya, a munkaszervezet jellegét, alapvetően meghatározhatja. Más-más gazdasági és társadalmi szinten alakulnak ki a jobbágyi, vagy bérmunkaviszonyok, s a fejlődés szintjétől függően több-kevesebb teret kaphatnak a mindenkori egységes paraszti munkaszervezetben a társasmunkák. A kevésbé differenciált társadalmú, gazdaságilag jobban elmaradt vidékeken (pl. Északi Középhegység, Nyírség, Szatmár, Bodrogköz stb. falvai) a társasmunka egészen napjainkig komoly gazdasági forrást jelentett. A kishatárú falvak nem engedték a tőkeerős parasztbirtok létrejöttét még ott sem, ahol a nagybirtok a falu határát nem foglalta el egészen. Ezért a több embert igénylő munkaalkalmak ezeken a helyeken rendszerint társasmunka formát öltöttek, még a kései kapitalizmus korában is. Ugyanitt a gazdasági funkció mellett a társasmunka egyéb vonatkozásai is élénken éltek, s pl. a fonó, kukoricafosztó, a legutóbbi időkig csaknem kizárólagos szórakozási alkalmak voltak.

Jellemző, hogy a külön történeti fejlődésű Jászkun kerületben, ahol a földbirtok magántulajdona alapján már a XVIII. század második felétől lehetőség nyílott a polgári-kapitalista fejlődésre, s a társadalom nagyobb ütemben differenciálódott, a társasmunkák már ekkor elveszítették jelentőségüket. A jász és kun települések homogénebb közössége teljesen felbomlott, s a szembenálló rétegek ellentéte szétzilálta a régi közösségi jogszokásokat.[46] Olyan társasmunka visszadolgozási eset, amelyet korábban a közösség maga kényszerített ki, már ekkor az elöljáróság elé került, és a szokásjognak csak hatalmi szó szerezhetett érvényt.[47]

A kapitalizmus korában nagy különbségek mutatkoznak a kisbirtokos és nagybirtokos területek társasmunkái között. Ott, ahol a nagybirtok jóformán uralta az egész község határát, (pl. Békés megye), s a falu lakossága nagyobbrészt teljesen nincstelenekből állott, a társasmunkák lehetősége a minimálisra zsugorodott, hiszen a nincstelenecknek, cselédeknek nem volt rá szüksége. A nagyobb parasztgazdaságoknak teret adó közösségekben (pl. Jászság) meglehetősen csekély volt a társasmunka jelentősége, mert a nagyparaszti gazdaságok igyekeztek állandó bérmunkaadással, harmadosfölddel stb. lekötni a jól bevált munkaerőt, s így a gazdagabb és szegényebb között a *gazda-kepés* viszony alakult ki, és a kettőjük együttdolgozásának alapját a ledolgozás jelentette. A homogénebb közösségek életében, ahol a nagybirtok azért teret engedett a kisparaszti gazdaságok kialakulásának, a társasmunka komoly gazdasági szerepet is betölthetett, hiszen a tőkehiány nem engedte a bérmunka uralkodóvá válását (pl. Északi Középhegység).

A gazdasági-társadalmi tényezők alapvetően határozzák meg a társasmunkák és az egyéb munkaszervezeti formák arányát. Ezért, hogy a munka-

[46] Kormos László, *Kunmadaras* c. kiadás előtt levő monográfiája és Rusvay Gyula: *Jásztelek* c. munkája (kézirat), ezt a folyamatot mutatja be.

[47] Levéltári anyag — 1761-ből való jászapáti bejegyzés — SZÁL. Protocoll. Jászapáti (1760—63) III. 125.: „Sánta István Instanciájára Determináltatott, hogy mivel Kiss Mihály (:amint exmissus Birák uraimék referállyák:) önként, maga a Sánta István kapujának killyebb tételében maga segítségét meg ígérte, annak végre vitelére ezzel tovább is köteleztetik."

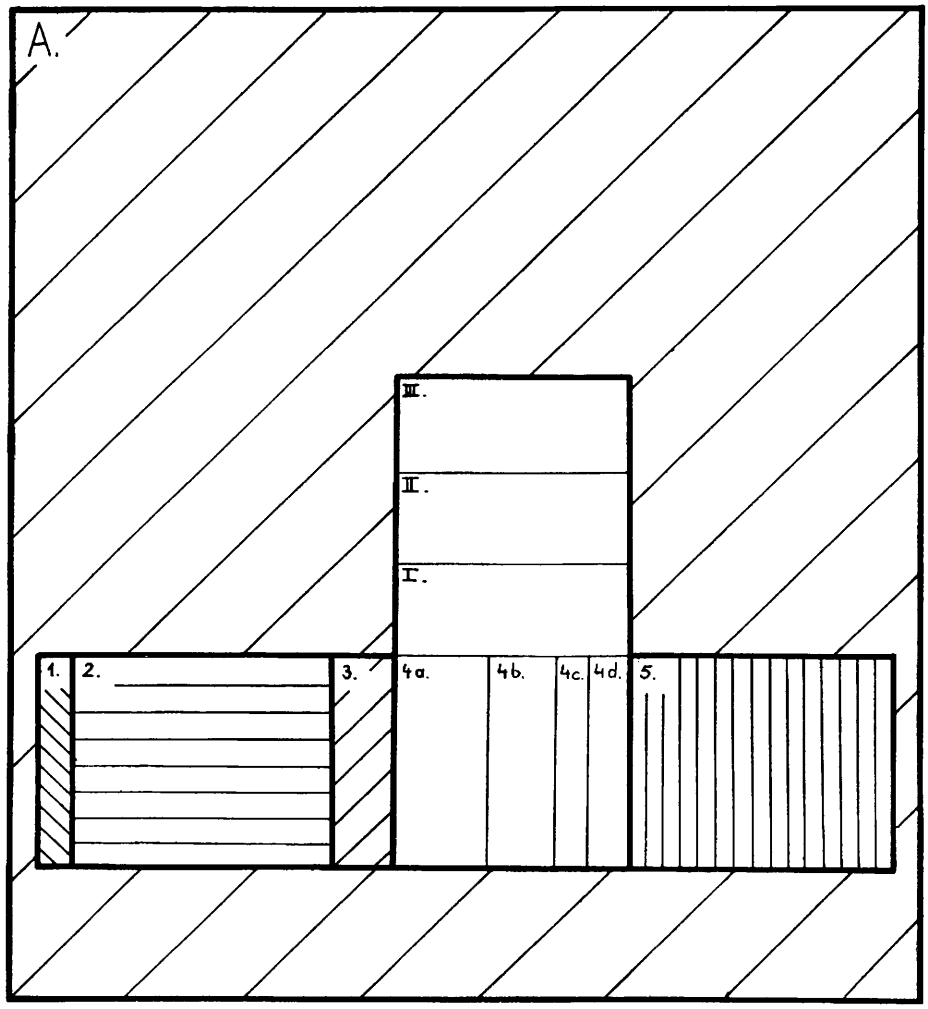

A. A gazdasági-társadalmi, földrajzi és etnikai közeg,
1. Egyéni munka,
2. Családi munka,
3. Egyszerű kooperáció,
4. Népi társasmunkák. *a)* Gazdasági szükség miatt létrejött társasmunkák, *b)* Szórakozás miatt létrejött társasmunkák, *c)* Rituális okok miatt létrejött társasmunkák, *d)* Külső organizációs hatásra létrejött társasmunkák.
5. Jobbágyi-, ledolgozás, bér- és szocialista munkaforma.
I. Munkamegosztás (nemek, korok ipar-mezőgazdaság),
II. Résztvevő csoportok (vérségi, vagyoni),
III. Technológiai felépítés.

szervezet értékét, gazdasági súlyát lemérhessük, elsősorban a közösség ezen alapvető viszonyainak tisztázását kell elvégeznünk.

A társadalom vizsgálatakor sohasem hanyagolható el a földrajzi környezet szerepe, mert ez, jelentősen befolyásolhatja a társadalom belső életét. Ugyanakkor az ember is nagymértékben átalakítja a természetes tájat a maga igényeinek megfelelően. E kölcsönhatás új táj kialakulását eredményezi, melyben az alkalmazkodó és alakító élettevékenység sajátos kultúrát teremt.[48] Az a táj, amelyben a vizsgált társadalmi közösség él, helyi és helyzeti energiájával egyaránt megszabja a mezőgazdasági termelés súlyát, jellegét, a mezőgazdaság egyes ágainak arányát, a gazdálkodás módját és eszközanyagát. Ezek alapján beszélhetünk pl. magyar viszonylatban a hegyvidéki és alföldi gazdálkodás elkülönüléséről. Ez a természet által befolyásolt paraszti termelés nyilvánvalóan tájanként más-más munkaszervezeti formát igényel. A szűkösebb életlehetőséget biztosító hegyvidéki földművelés mellett számos, sok esetben zsákmányoló jellegű kiegészítő foglalkozásra kényszerül a lakosság. Az eltérő foglalkozások már eleve különböző szervezeti formát alakíthatnak ki, s gyakran találkozunk olyan munkatársulással a hegyvidéken, amely az Alföldön jóformán teljesen hiányzik (pl. a gyűjtögetés munkaszervezete). A gazdagabb táj nagyobb és gazdagabb életlehetőségei módot adnak a társadalom gyorsabb fejlődésére, differenciálódására, a közösség rétegekre hullására. Mindez a hagyományos közösségi munkaszervezet felbomlását is jelentheti, hiszen a *társasmunkaszervezet egy ősibb, homogénebb társadalmi csoportosulást feltételez.* Az alföldi községek már csak méreteiket tekintve is, messze meghaladják a hegyvidékieket, mivel itt az életlehetőségek, felszíni viszonyok és a történeti okok egyaránt a nagyobb települések kialakulásának kedveznek.[49] A nagyobb lélekszámú és területű települések népe között a kapcsolat lazább, az emberek közötti összetartó erő gyenge és csak igen ritka esetekben találhatunk nagyobb egységeket megmozgató társulásokat.

A települések zártsága, más tájakkal, falvakkal való gyengébb kapcsolata a hegyvidéken, jobban összekovácsolja a közösséget. Tagjai sokkal inkább érzik egymásrautaltságukat, mint a nagyobb alföldi községek népe. Mindez növeli a társasmunkák gazdasági és társadalmi szerepét.

A gazdálkodás módja, eltérő munkamenete és tárgyi feltételei is erősen hatnak a munkaszervezetre. Pl. a hegyvidéken a csűrökbe takarított gabonát egész télen át csépelhetik, míg az Alföld asztagait az időjárás viszontagságai elől csak a gyors munkavégzés (állati és gépi munkaerő igénybevétele) őrizheti meg. Mindez eszközanyagban és munkaszervezetben is különböző formákat eredményezhet.

A termelés technikájának a fejlettségi foka a munkaszervezetet jelentősen meghatározhatja. Egy-egy új munkaeszköz megjelenése a korábbi szervezeti formát teljesen át is alakíthatja. Elegendő itt csupán a szemnyerés különböző módozataira gondolnunk. A cséplés, nyomtatás, kézi gépek, majd a modern gépi cséplőgépek megjelenése merőben más szervezeti formát eredményezett. Ezért *a munkaszervezet elemzésekor különös gonddal kell rögzítenünk az eszközváltásokat,*

[48] Markos András: *A monográfikus szociológia.* Társadalom Tudomány XXII (1942) 497—547. Bulla Béla—Mendöl Tibor: *A Kárpát medence földrajza.* Bp. 1947. — Bulla Béla: *Az Alföld.* Bp. 1940. 42—79. Mendöl Tibor: *Táj és ember.* Bp. 1932. Kádár László: Általános emberföldrajz. (Kézirat gyanánt). Debrecen, 1947.

[49] Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz.* Bp. 1963. 437—476.

mert ez esetenként erősen növelheti vagy csökkentheti a társasmunkák súlyát a vizsgált közösség életében.[50]

Az etnikai különbözőség végső soron nem meghatározó a társasmunkák esetében, sokkal nagyobb szerepet kap a gazdasági és földrajzi tényező.[51] Az etnikai jelleg hatása főként az etnikai szigetek vizsgálatánál észlelhető leginkább. Az idegen környezetbe került nép közösségi tudata, egymásrautaltsága sokkal nagyobb, mint a környező népcsoporté. A társasmunkák ezért nagyobb szerepet kaphatnak (pl. Békés szlovák, Szatmár német falvai).

A kutatott népcsoport belső, sajátos társadalmi berendezkedése már kevésbé hat a társasmunkára, s nem annyira súlyukat mint struktúrájukat érinti. Pl. a palóc nagycsalád területén a vérségi kapcsolatok elsődlegessége a nagycsalád széthullása után is megmutatkozik az egymást segítő csoportok munkaszervezetében, szemben a hegyvidék keleti részén elterülő Abaúj-Zemplén-vidéki terület lokális alapú munkaszervezeti formájával.

A társasmunkák belső felépítését, a paraszti munkaszervezetben elfoglalt helyét együttesen határozzák meg a gazdasági, társadalmi, földrajzi, etnikai tényezők, s közösen kialakíthatnak egy olyan munkaszervezeti rendszert, mely sajátos jegyekkel rendelkezik, és együttesen csakis egy bizonyos népcsoportra jellemző, a társasmunkák szervezetének rendszere egy a közösség etnikai jellemzőjévé válhat.

A társasmunkák felépítésének és az egységes paraszti munkaszervezetbe való beilleszkedésének rendjét, összefoglalóan az alábbi rajz szemlélteti. A táblázat csupán társasmunkákat és a társasmunkák szervezetét ábrázolja részletesebben, míg a többi közösségben végzett munkának csak az arányait jelzi, s a paraszti munkaszervezet egyéb lehetséges típusainak csak a helyét jelöli meg (egyéni, családi stb.) A rajzon ábrázolt körülbelüli arányok arra engednek következtetni, hogy a paraszti munkaszervezeten belül a népi társasmunkák fontos helyet foglalnak el, s szerepük bár az egyes történeti korokban különböző, mégsem hagyható figyelmen kívül.

A paraszti erkölcs alapja a munka, s ezért a munkaszervezeti formán át a paraszti élet lényege szinte egészében megfogható, elemezhető. Nem lehet közömbös tehát, hogy egy gazdasági értéket is teremtő, értékképző szervezeti formát a parasztság életének megrajzolásakor figyelembe veszünk-e vagy elhanyagolunk. Sajnos az eddigi kutatások gyérek, az adatok szórványosak és rendszertelenek, ezen a téren még sok a tennivaló. Ahhoz, hogy megrajzoljuk a paraszti munkaszervezet teljes kapitalizmuskori képét, szorgos munkával kell kitisztítanunk ezt az elzárt és éppen csak szivárogni kezdő forrást. Szinte a huszonnegyedik órában vagyunk, hogy összegyűjtsük az emlékezetben egyre halványuló adatokat. A néphagyománynak ez a része sokkal inkább pusztul, mint a tárgyi kultúrához vagy az élet egyéb alkalmaihoz kötött emlékek, szokások. A mindennapi munkának csupán a mozdulatai, tárgyai vésődtek kitörölhetetlenül az emlékezetbe. Arra pl. mindenki pontosan emlékezik, hogy milyen ruhát viselt a lakodalmán vagy milyen ekével szántott 1910 körül. Azt azonban, hogy kik, milyen alapon segítettek ugyanakkor bizonyos munkák elvégzésében, már elfelejtették, s

[50] Pl. Abaúj-Zemplén kisebb falvaiban a csűrökben egész télen át egyedül csépelték ki a gabonát, szinte kenyérsütéstől-kenyérsütésig. A cséplőgép megjelenésével a cséplés munkája társasmunkává vált.

[51] Az etnikai különbözőség hatása közvetlenül csupán a rituális ok miatt létrejött társasmunkánál érezhető, mint itt a különböző vallás és hitvilág stb. gyakorol erős befolyást a munkaszervezetre. Sokkal inkább e történeti, gazdasági, földrajzi és munkaeszközbeli különbözőség alakítja ki e sajátos jegyeket.

általános válaszoknál egyebet nem igen kaphatunk. A még nemrégiben s bizonyos vonatkozásaiban pedig a ma is élő társasmunkákat, mint utolsó adatokat gyűjthetjük össze teljes alapossággal, a kapcsolatok pontos rögzítésével. Ezeket az adatokat beleillesztve az élet egészébe, egybevetve a korábbi időkről kapott általános válaszokkal, visszakövetkeztethetünk és rekonstruálhatunk egy eddig figyelemre alig méltatott munkaszervezeti formát. Feltárhatjuk a vidékenként különböző jellegű munkatársulások alapjait, jellegét. Ezek az adatok nemcsak a múltról beszélnek, hanem a jelennek is adhatnak tanácsot. Esetleges korábbi feltárásokkal talán természetesebb alapokra építhettünk volna a modern paraszti munkaszervezet kialakításakor, hiszen bizonyos természetes és történetileg megalapozott csoportosulások már sokhelyütt adva voltak.

SZABÓ LÁSZLÓ

Ласло Сабо:

ИССЛЕДОВАНИЕ НАРОДНЫХ ФОРМ КОЛЛЕКТИВНОГО ТРУДА

(Резюме)

Создание истории венгерского крестьянства после раскрепощения чрезвычайно затрудняется тем фактом, что письменные документы, свидетельствующие о внутренней жизни крестьянского поместья, о его производственной деятельности, дошли до нас в очень ограниченном количестве. Поэтому исторической наукой могут быть очерчены лишь рамки хозяйственной деятельности данной эпохи. Раскрытие и изучение полного материала выпало на долю других отраслей науки, прежде всего этнографии. В своей статье мы ищем возможностей этнографического исследования крестьянской рабочей организации, выделив из единой трудовой крестьянской организации *народные формы коллективного труда*, в которых коллективность действий возникает на почве традиций для того, что-бы таким образом члены коллектива могли помогать друг другу или же ускорить трудовой процесс, а то и получить возможность для развлечения. Основой этой формы организации труда служат сложные кровные, косвенно-родственные, местные, хозяйственные и человеческие отношения между членами коллектива, система которых всегда по-особому характеризовала коллектив. Народный коллективный труд, кроме того, не только часть системы крестьянского производства, но и характерная черта и выразитель культурной, моральной и религиозной жизни, общественной организации.

Изложив результаты проведенных до сих пор исследований венгерских авторов *(Акош Сендреи, Эдит Фел, Бела Гунда, Дюла Варга, Беньмин Надь, Янош Кодоланьи)*, автор подытоживает те критерии, на основе которых он выделяет народные формы коллективного труда от прочих форм крестьянской организации труда:

1. Живущая в одном доме семья, ведущая общее хозяйство, объединившись с другими семьями, коллективно выполняет работы;
2. деньги, непропорционально определенные меры отработки не могут фигурировать как плата за сделанную друг для друга работу;
3. эта организация труда характеризуется высокой степенью организованности и повторности;
4. в коллективных работах не может быть действительным какое бы то ни было принуждение каких бы то ни было внешних властей, в результате которого члены коллектива принуждались бы к выполнению работ, не отвечающих их собственным интересам;
5. в организации труда не могут осуществляться разработанные на научной основе методы организации производства. Организованность должна в этих формах обеспечиваться традицией. На основе этих критериев автор выделяет народные формы коллективного труда от любых других форм организации труда, существующих в XIX и XX веках (см. прилагаемый рисунок).

В дальнейшем автор анализирует внутренную организацию коллективных работ, исследовав, какие групповые формы при этом появляются и как обеспечивают они бесперебойность производства. На основе цели объединения в народной организации коллективных работ автор выделяет четыре хорошо различимых группы:

1. коллективные работы, вызванные хозяйственной необходимостью;
2. коллективные работы, организованные с целью развлечения;
3. коллективные работы, способствующие ритуальным целям;
4. коллективные работы, организованные под влиянием внешних организационных сил. Тщательных анализ этих основных групп прежде всего дает ответ на вопрос о функции этих коллективных работ, об их роли в жизни крестьян.

Структура этих коллективных работ основывается на этих четырех важнейших категориях, она определяет внутреннее строение трудовой организации, ее движение и обеспечивает возможность существования такой организационной формы. Эта структура включает в себя три основных элемента:

1. состав работающих вместе групп (родственный и имущественный);
2. вопрос о разделении труда (по полу и возрасту, по специальности, промышленная и сельскохозяйственная работа);
3. технологическая структура трудового процесса. Форма организации труда, созданная крестьянским коллективом, обеспечивает постоянно определенное место для личностьи мелких групп и коллективов, их задачи в работе и тем самым не только делает возможным производство, но и обеспечивает все существенные моменты коллективной жизни. Так сформировавшаяся структура настолько своеобразна, что может определять коллектив и становиться своеобразным определителем отдельных этнографических или этнических групп.

Внутренняя структура коллективных работ, их место в организации крестьянского труда определяют экономические, общественные, географические, этнические факторы, которые совместно формируют систему организации труда.

Место народных коллективных работ в крестьянской организации труда меняется в зависимости от эпохи, но значение их всегда весьма велико, потому и нельзя пренебрегать их исследованием с точки зрения крестьянского производства и образа жизни венгерских крестьян.

László Szabó:

ERFORSCHUNG DER VOLKSKOLLEKTIVARBEITEN

(Auszug)

Eine monographische Beschreibung der Geschichte des ungarischen Bauerntums nach der Fronbauerbefreiung wird durch die Tatsache außerordentlich erschwert, daß Aufzeichnungen über die innere Tätigkeit und Produktion der Bauernwirtschaft nur in einem sehr beschränkten Maße erhalten geblieben sind. Deshalb vermag die Geschichtswissenschaft nur den Rahmen der Landwirtschaft dieser Epoche zu schildern. Die Erschließung des gesamten Materialbestandes berucht auf die Arbeit anderer Wissenschaften, vor allem auf die der Ethnographie. Verf. sucht die Möglichkeiten der ethnographischen Erforschung der Arbeitsorganisation des Bauerntums. Aus dieser werden die Volkskollektivarbeiten hervorgehoben, bei welchen die Aktionsgemeinschaft auf traditioneller Grundlage deshalb zustande kommt, damit die Mitglieder der Gemeinschaft einander in der Arbeit Hilfe leisten, oder um den Arbeitsprozeß zu beschleunigen, bzw. auch als Zerstreuungsgelegenheit zu gestalten. Der Grund dieser Arbeitsorganisationsform ist das komplizierte blutverwandtschaftliche, wahlverwandtschaftliche, lokale, wirtschaftliche und menschliche Verhältnis der Mitglieder der Gemeinschaft, deren Ordnung für die Gemeinschaft immer eigens bezeichnend ist. Die Volkskollektivarbeit ist aber nicht nur ein Teil der Bauernproduktionsordnung, sondern ist für das kulturelle, moralische und religiöse Leben, für den Gesellschaftsorganismus charakteristisch, bzw. leiht diesem Ausdruck.

In Zusammenfassung der Resultate der bisherigen ungarischen Forschungen (Ákos Szendrey, Edit Fél, Béla Gunda, Gyula Varga, Benjamin Nagy, János Kodolányi) gibt Verf. eine Übersicht jener Kriterien, auf deren Grund die Volkskollektivarbeit von anderen Formen der Bauern-Arbeitsorganisationen abgesondert wird: 1. Die unter einem Dach, im gemeinsamen Haushalt lebende Familie verrichtet gewisse Arbeiten, heraustretend aus ihrem Kreis, zusammen mit anderen Familien. 2. Als Gegenwert der für einander geleisteten Arbeit kann weder Geld, noch ein Teil des Arbeitserfolges, oder unverhältnismäßig festgestellter Gegendienst sein. 3. Sie vertritt eine höhere Stufe der Arbeitsorganisation und der Wiederholung. 4. In der Kollektivarbeit kann ein Zwang eines solchen äußeren Machtfaktors nicht zur Geltung kommen, der die Mitglieder der Gemeinschaft zur Arbeitsleistung außerhalb ihres Interesses zwingen könnte.

5. In der Organisierung der Kollektivarbeiten können auf wissenschaftlicher Grundlage ausgearbeitete Betriebsorganisierungsprinzipien keine Rolle spielen. Die Organisation soll hingegen durch Tradition gesichert sein. Auf Grund dieser Kriterien sondert Verf. die Volkskollektivarbeiten von allen anderen Formen der Arbeitsorganisationen des 19. und 20. Jh. ab. (Siehe die beigelegte Abbildung.)

Im weiteren wird die innere Organisation der Volkskollektivarbeiten analysiert. Es wird untersucht, welche Formen der Gruppierungen entstehen und wie diese die gute Produktion zu sichern vermögen. Auf Grund des Zieles der Vereinigung werden vier gut abgesonderte, Gruppe festgestellt: 1. Infolge wirtschaftlichen Bedarfes zustandegekommene Kollektivarbeiten 2. der Zerstreuung halber zustandegekommene Kollektivarbeiten, 3. Rituelle Zwecke fördernde Kollektivarbeiten, 4. auf Einwirkung äußerer organisatorischer Kräfte entstandene Kollektivarbeiten. Die gründliche Analyse dieser grundlegenden Kategorien vermag in erster Linie über die Funktion der Kollektivarbeiten, über deren Rolle im Leben der Bauern eine Antwort zu geben.

Auf diese vier grundlegenden Kategorien baut sich die Struktur der Kollektivarbeiten auf, die den inneren Aufbau und Bewegung der Arbeitsorganisation bestimmt und die Lebensfähigkeit der Organisationsform sichert. Diese Struktur enthält drei Elemente: 1. DieZusammensetzung der zusammen arbeiten den Gruppen (nach Verwandtschaft und Vermögen), 2. die Frage der Arbeitsteilung (nach Geschlecht und Alter, nach Fachkenntnis, Gewerbe- oder Landarbeit), 3. den technologischen Aufbau des Arbeitsprozesses. Die von der Bauerngemeinschaft geschaffene Arbeitsorganisationsform sichert die ständige, bestimmte Stelle des Individuums und der kleineren Gruppen und deren Aufgaben in der Arbeit und ermöglicht dadurch nicht nur die Produktion, sondern auch alle Wesensmomente des Kollektivlebens. Die somit ausgestaltete Struktur ist dermaßen eigenartig, daß sie auch für die Gemeinschaft bezeichnend sein kann und ein charakteristischer Träger einer ethnographischen oder ethnischen Gruppe zu werden vermag.

Der innere Aufbau, der in der Arbeitsorganisation des Bauerntums eingenommene Platz der Kollektivarbeit werden gemeinsam durch wirtschaftliche, soziale, geographische, ethnische Faktoren bestimmt und die Ordnung der Arbeitsorganisation wird von diesen gemeinsam ausgearbeitet.

Die Volkskollektivarbeiten sind in der Arbeitsorganisation des ungarischen Bauerntums in ihrem Maß zeitweise veränderlich, sie sind jedoch immer von ziemlich hohem Belang. Ihre Erforschung ist deshalb aus dem Gesichtspunkt der Produktion und Lebensform des Bauerntumes nicht zu vernachlässigen.

Kurcsi Minya havasi mesemondó

KURCSI Mihály, ahogy a falujában nevezik KURCSI Minya, vagy csak egyszerűen Minya bácsi, a híres mesemondó, 1897-ben született egy kis erdélyi faluban, Magyarón. A falu a Maros balpartján fekszik, Szászrégentől mintegy 15 km-re, azon a tájon, ahol a Mezőség dombjai hirtelen hatalmas havasokká nőnek.

1954. április 17—21 között jártam itt először, többek során épp azért, hogy találkozzam KURCSI Mihállyal, a hírből számomra már ismert mesemondóval. Ez alkalommal hat mesét írtam le tőle, amelyek képességeit annyira igazolták, hogy a gyűjtést már egy hét múlva folytattam. Április 30—május 4 között kilenc, majd június 5-től 8-ig további 13 meséjét jegyeztem le. Június 11—13-án ő maga jött Kolozsvárra, hogy a gyűjtést a Folklór Intézetben befejezzük és magnetofon felvételeket készítsünk. A munka eredménye ismét négy új mese, valamint 11 magnetofon felvétel volt. Mivel e négy gyűjtés során Minya bácsi meseanyagát látszólag kimerítettük, vagy legalább is több nem jutott eszébe, utóbb éveken át nem találkoztunk, hanem levél útján érintkeztünk. 1961. június 23—26-án ismét megfordultam Magyarón, hogy néhány adatot pótoljak és kiegészítsek. Ekkor négy új anekdótát írtam le tőle, vagyis az eredmény összesen harminckét mese és anekdóta, közülük tizenegy hangszalagon is rögzítve. A gyűjtést most egyelőre lezártam, hogy KURCSI Mihályt a népmese kutatóinak bemutathassam.

KURCSI Mihály szülei falusi agrárproletárok voltak. Már apjának legfontosabb foglalkozása, a család megélhetési forrása az erdőkitermelés, a fiú pedig követte apja példáját.

A Maros völgyében a kapitalista fakitermelés a múlt század második felében kezdődött. A vállalkozók a nagybirtokosoktól megvásárolták az erdőket, vagy pedig őket is bevonták vállalkozásaikba. Közben azonban a községek és a parasztok tulajdonjogával is szembetalálták magukat, de a paraszti erdőbirtokokat csalással, fenyegetéssel, erőszakkal, ingyen vagy jelentéktelen összegekért megszerezték maguknak.

A Maros-völgyi faipar fejlődése is szorosan az ipar általános fejlődéséhez volt kötve: a vasútépítés, a bányászat, a gyári építkezés stb., mind hozzájárultak a faipar kibontakozásához A XX. század első évtizedeiben, amidőn a Csicsó—Szászrégen közti vasútvonal kiépült, a Maros-völgyi faipar is ugrásszerű növekedésnek indult.

Hat osztályt végezve, Minya egészen a havasi munkára adta magát, s 1915—18 közötti első világháborús katonáskodása után ugyanezt folytatta. Egy-két évet leszámítva, amidőn feleségével mezőgazdasági cselédnek szegődött, valamint második világháborús katonai szolgálatát kivéve, 1957-ig, azaz hatvan

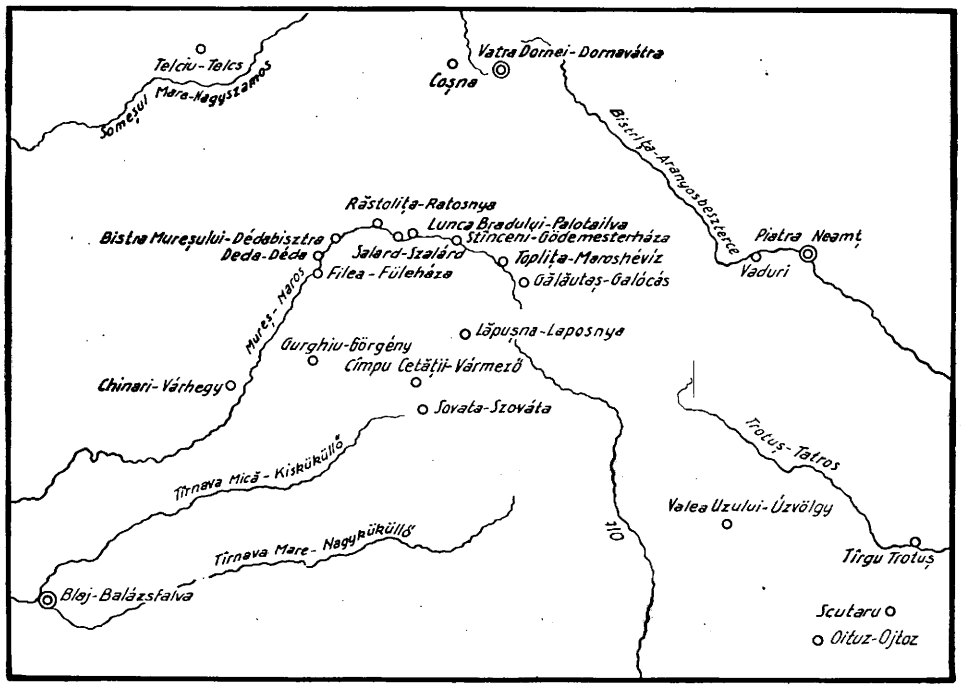

1. Térkép. Kurcsi Mihály fontosabb munkahelyei 1907—1957 között

éves koráig állandóan a havasokon dolgozott. A közelebbi munkahelyekről kéthetenként, távolabbról négyhetenként látogatott haza pihenni, ünnepelni, de megtörtént, hogy egyvégtében három hónapig is távolt volt. Tavasztól—őszig kevesebbet, ősztől—tavaszig többet járt a havasokra; számítása szerint ötven évi munkaidejének kétharmadát a havasokon töltötte. Munkája fadöntés, faragás (főleg épületfa) és *eregetés* (vagyis a kidöntött fa csúsztatása-irányítása a szállítóhelyig) volt. Fontosabb 1907—1957 közötti munkahelyeit az *1. térkép* tünteti föl. A térkép valószínűleg hiányos, mert KURCSI Mihály nem tudta fél évszázadra visszamenőleg sorban és pontosan emlékezetbe idézni munkahelyeinek adatait. Miként látjuk, a Maros völgyén kívül nagy területen, a Keleti Kárpátok mindkét oldalán, számos távoli ponton dolgozott. Ez a tény már önmagában is mutatja, hogy meséi mekkora utat bejártak. Azt se felejtsük el, hogy a szóban forgó vidékek részben vegyesen, román-magyar, részben teljesen román lakosságúak, ahol Minya bácsi nem csak helybeli, hanem az ország többi részéből odakerült román erdőmunkásokkal is együtt dolgozott. A nemzetiségek közül máramarosi szlovákokkal, bukovinai németekkel, sőt dél-tiroli olaszokkal[1] is érintkezett. Megannyi lehetőség a földrajzi vándorláson túl, a meséknek egyik nyelvről a másikra, egyik folklorból a másikba való átvételére, átadására.

[1] WACHNER, Heinrich: *Judeţ Ciuc, samt Topliţa und der Mureşenge. Judeţul Ciuc, Topliţa şi defileul Mureşului.* Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj, III. 1926—1927. Cluj, 1929. 250, 318.

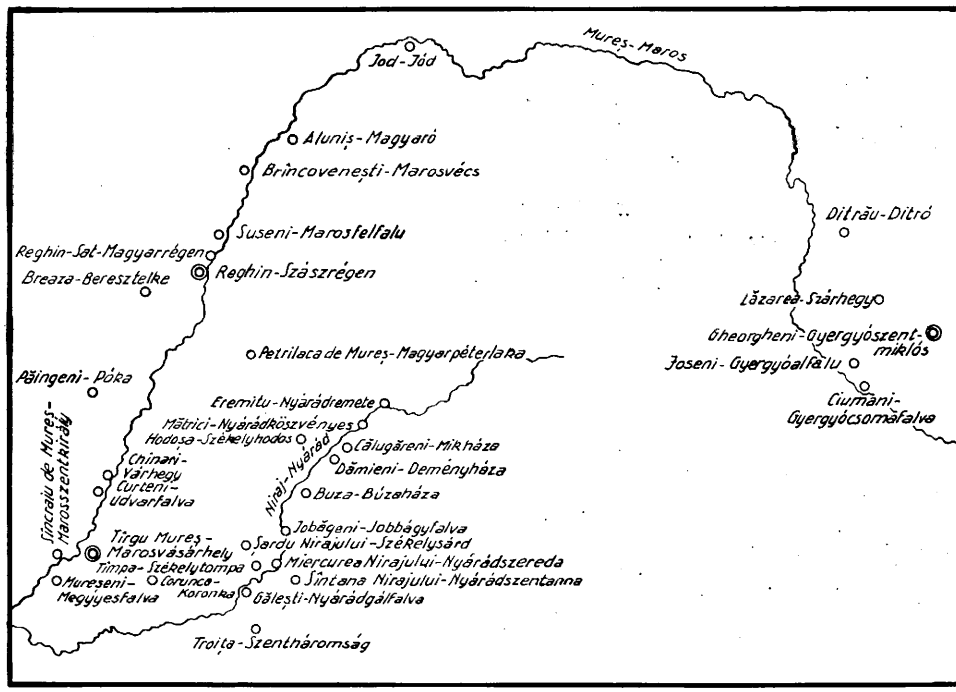

2. Térkép. Kurcsi Mihály vándor-mesemondása 1958—1960-ban.

Mesemondás a havason

A munkaidő általában szabályozatlan és korlátlan volt. Nyáron hajnali négykor már tisztálkodással, evéssel mindennel kész kellett lenniük, hogy munkához fogjanak, Déli tizenkettőig dolgoztak, akkor egy vagy másfél órás ebédszünet következett. Utána sötétedésig, este nyolcig folytatták, vagyis naponta 14—15 óra hosszat le nem tették kezükből a szerszámot. Télen a későbbi virradat és a korábbi alkonyat folytán a munkanap néhány órával megrövidült.

A havasi mesemondás klasszikus időszaka a tél, október—novembertől márciusig. Nyáron szó sem lehetett róla: a 14—15 órai nehéz testi munka után eldőltek mint a kivágott fa. Sem a mesemondó, sem a hallgatói nem bírtak volna egy percig is figyelni. Télen a korai sötétedés és a kései virradat miatt más a helyzet, de a mesélés azért nem volt mindennapos. A több órai ébrenlétet nem igen győzték erővel az agyoncsigázott emberek, akiknek reggel a lehetőségekhez képest annyira-amennyire pihenten kellett ismét munkába állniuk, s nem bírta volna a mesemondó sem. Testileg holtfáradtan, a szellemi munka megfelelő gyakorlata nélkül, a mesemondás egy favágótól teljes koncentrációt, nagy erőfeszítést igényelt. „Nekem az a mesemondás talán egy napi negyed munkámat felvette a gandalkazásba és a fejtörésbe" — emlékezik Minya bácsi.

Feltétlenül mesemondás volt szombaton este, mert vasárnap nem kellett korán kelniük. Vasárnap szintén, mert egész nap nem dolgoztak, s este a szokottabbnál pihentebbek, éberebbek voltak. A hét folyamán viszont nem mindig került sor a mesélésre; Minya bácsi gyakorlatában általában a hétköznapi

szerda volt még a mesemondás hagyományos napja. Ám nem mindenik kalibában akadt jó, annál kevésbé kiváló mesemondó, ezért mindenféle történettel, ponyvahistóriával szórakoztatták egymást, köztük olyanokkal is, amelyeknek folytatólagos elmondása egész hetet igényelt. Máskor csak beszélgettek, tréfálkoztak, s közben apró tárgyakat (guzsalyokat, orsókarikát, sulykolót, hajtűt, fakanalat, gyermekjátékot stb.) faragtak. Az „igazi" mesemondás tehát, bármennyire is igényelték volna, nem lehetett mindennapos, hanem amolyan pirosbetűs ünnepnap volt a szürkés-fekete munkanapok között.

A havasok mélyén, távol minden emberi településtől, a sárba-hóba fulladt kis kéregkalibákban, vacogtató hidegben és a fojtó füstben a mese meleget árasztott a favágók szívébe. Részint írástudatlanul, nyomtatott betű nélkül, a nemzeti és a világkultúra nagy alkotásairól hírből sem tudva, állandóan a legelemibb szükségletek kielégítésével küszködve, a favágók számára a mesehallgatás jelentette a legfőbb művelődést és szórakozást, a magasabbrendű szellemi életet; ez kínált önfeledt kikapcsolódást és álmodozást. Ama körülmények közt nem lehetett mese nélkül élni; emberhez méltó volt mesét hallgatni.

Épp ezért a mese többet foglalkoztatta őket, mint ahogy első pillantásra gondolnánk. Nem egyszer napközben is beszédtárgy volt: visszaemlékeztek reá és készültek a következőre. Ha egy magyar munkás a román mesét, vagy egy román a magyar szöveget nem értette, ilyenkor lefordították neki. (Ritkább esetben a fordítás a mesemondással párhuzamosan, suttogva történt, a Marosvölgyben azonban románok és magyarok jobbára kölcsönösen értették egymás nyelvét.) Néha még a verseny izgalma is tüzelte a kedélyeket. Iváes István például 1922-ben a ratosnyai havasokban fogadásból egy liter pálinkát nyert, mert hallgatóinak döntése szerint hűségesen reprodukálta a *Madárijesztő* című mesét, amelyet azelőtt való este hallott (0345. sz.).

Ha úgy adódott, hogy egy kalibában több mesemondó lakott, akkor mindig a legjobbat kérték-bíztatták, hogy meséljen. A gyengébbek célja ilyenkor háttérben maradni, hogy a jó mesemondókat hallgatva, újabb meg újabb meséket tanuljanak, és a példa nyomán képességeiket tovább fejlesszék. „Maga az első, én csak maga után" — mondták Minya bácsinak. Vagy pedig: „Ha Minya nem mand mesét, ne mandjon senki mesét."

A mesélés — vacsora után, lefekvéskor — a mesemondó unszolásával kezdődött. Cigarettával kedveskedtek neki; még meg is gyújtották és készen a szájába adták, csakhogy már hallják a szavát. Voltak öregek, akik egy-egy pofa bagóért több estén át, folytatásokban mondották a végehossza nélküli ponyvatörténeteket. Néha a mesemondó kikötötte, hogy a mese folyamán senkinek sem szabad elaludnia. Máskor, hogy könnyebben szabaduljon, csali mesével kísérletezett, de hallgatói, mihelyt észbe kaptak, mindig elégedetlenül felzúgtak-mordultak. Megtörtént, hogy válaszul tréfásan megragadták, kitették a kalibából a hóba-hidegbe és addig vissza sem engedték, amíg szavát nem adta, hogy igazán mesélni fog.

Ha kötélnek állott, a várakozás izgalmával fészkelték magukat helyükön kényelembe: kik lefeküdtek, kik könyökükre támaszkodtak. Valaki felszította a tüzet. *Csont, emberek!* — kiáltotta Minya bá hangosan. *Leves!* — felelték rá kórusban, ami azt jelentette, hogy mindannyian figyelnek. Attól fogva minden mozgás vagy beszéd megszűnt, kezdődött a mese:

— Volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl volt. . .

A jó mesemondót néma csendben hallgatták; ha valaki szólt volna, lepisszegték. Mindannyian fekvőhelyükön hevertek, csak a mesemondó ült.

Amint érezte, hogy többen alusznak és a figyelem lankad, ismét „csont"-ot kiáltott. Az ébrenlévők válaszoltak, sőt ilyenkor az alvók egy része is magához tért. Ha úgy volt az egyezség, hogy nem szabad aludni, akkor fel is költötték őket. (Ez azonban ritka eset, hisz a mesemondás egyik be nem vallott funkciója épp az altatás volt.) Megtörtént, hogy egy-egy alvó a „leves"-t megkésve mély hangon, álmában mondotta a többi után, mire az ébrenlevők nagyot kacagtak. Amint az idő haladt, a közbe-közbeszúrt ellenőrző kérdésre a felelet mind gyengébben hangzott, s végül teljesen elhalt; mindenki aludt. Most már a mesemondó is abbahagyta és nyugovóra tért. Másnap este megállapították, hogy a többség a cselekményt meddig tudta követni, s a mesélő onnan folytatta tovább. Egy este általában egy, legföljebb két mesét mondott.

A meseszó a hallgatók egy részének igazi altató volt. Mihelyt csend lett és a mesemondó egyenletesen beszélni kezdett, nyomban álomba merültek, mint a templomban a prédikációra. Mások viszont félkönyökre támaszkodva, tárganyílt szemmel itták a szavakat; képesek lettek volna egész éjjel mesét hallgatni, és másnap alvás nélkül munkába menni.

A vázolt havasi meseéletnek természetesen egy-egy kiváló mesemondó volt az alapja, a központja, ilyen azonban nem sok akadt. Minya bácsi stílszerű hasonlata szerint „arra is születni kell, mint a tetű." Ő arra született.

Az iskolában nagyon jó tanuló volt, társadalmi helyzetüknél fogva azonban föl se merült a gondolat, hogy szülei tovább taníttassák. A művelődés egyetlen göröngyös ösvénye maradt számára: az olvasás. „Egy szenvedéjem volt, amit Már el is felejtettem szinte, az olvasás kalibákba, és csak a hol lehetet. Mindég csak olvastam, Mert Nagyon szeretem olvasni és a könyveket, és igy nagyon sok szép ös Meséket tanultam Meg." A havasokban a szabad tűznél és otthon a gyér lámpavilágnál szeme az olvasásban úgy meggyengült, hogy a betűket csak szemüveggel tudja egymástól megkülönböztetni. A jó könyvet ma is, bármilyen fáradt legyen, addig olvassa, amíg el nem alszik.

Önművelését azért neveztük göröngyös ösvénynek, mert az olvasásban senki sem segítette-irányította. Könyvtárakhoz nem jutott, csak a maga környezetében adott-vett kölcsönbe. Saját könyveit trafikokban, kocsmákban, bodegákban vásárolta, nem csoda hát, hogy a klasszikusok mellett (PETŐFI versei, ARANY Toldija) ponyvából is bőven kijutott a része: Rózsa Sándor, Bogár Imre, Vitéz Hári János, Tündér Ilona, Genovéva továbbá A cirkuszkirálynő, Halálsugarak, Orvlövészek nyomában, A sötét fergetegben, Rinaldo Rinaldini stb. Érdekes, hogy a gyűjtés során — annyiféle ponyva-olvasmány után — mese helyett sohasem állott elő ponyva-történetekkel. Egész repertóriumában csak egy darabról hihető, hogy valószínűleg ponyvai eredetű.

A könyv volt az ő vagyona. A második világháborúban, amidőn — régi falusi szórakozás szerint — környezetében az értékeket dugdosták-mentették, ő egy ládában könyveket ásott el. Nem sok szerencsével, mert elkallódtak és elpusztultak.

Források és repertórium

Minya bácsi repertóriumát, az eddig összegyűjtött harminchét mesét és anekdótát, vizsgálat céljából két részre osztjuk: az elsőbe harminchármat, a másodikba csak négy darabot sorolunk. E könnyen különválasztható két részt *havasi*, illetőleg *falusi* repertóriumnak nevezzük, mert az előbbit mindig csak a havasokon, az utóbbit viszont csak a faluban mondotta. Más találó elnevezéseket is alkalmazhatunk, amelyek szintén a kétféle meseanyag funkciójára, jellegére

utalnak: így az első az *állandó*, a második az *alkalmi* — vagy pedig az első az *aktív*, a második a *passzív* repertórium.

a) A továbbiakban előbb kizárólag a havasi, azaz az állandó vagy aktív repertóriummal foglalkozunk.

Hogyan volt elégséges e viszonylag kis meseanyag egy fél emberéletre Minya bácsinak? Úgy, hogy hallgatósága állandóan cserélődött, mert a partik, vagyis a munkacsoportok alkalmiak, időlegesek voltak. Ahányszor két-három hetenként hazament és visszatért a havasra, mindig új partikat formáltak, azaz új munka- és lakótársakkal került össze, akik meséit még nem ismerték. Ily rövid időre, két-három hétre a repertóriumból bőven jutott, anélkül, hogy egyszer is ismételte volna magát. Természetesen előadódott, hogy korábbi társainak egyikével-másikával megint összekerült, ezek azonban a régen hallott mesét is újként fogadták, mert tartalmát egy időn túl általában elfeledték vagy összezavarták. Még a tudatos ismétlés sem volt zavaró, mert ugyanazt a mesét többször is szívesen meghallgatták.

Otthon a családban sem apja, sem anyja nem volt mesemondó; a mesével a havasokon, valamint a könyvekben ismerkedett meg. Forrásairól ennél lényegesen többet és pontosabbat hét évi ismeretségünk során sem sikerült tőle megtudnunk. Ez részint feledéssel magyarázható, de ugyanakkor gyanítjuk, hogy közelebbi forrásait még tudott esetekben is elhallgatta, mert megjelölésükkel nem akarta előttünk alkotói nimbuszát csorbítani-csökkenteni. Így homályos számunkra, hogy gyermek- és ifjúkorában a havasokon, vagy talán a faluban is kitől mit tanulhatott; általában nem ismerjük az eredetét mai meséinek, amelyeket nem könyvből olvasott. Pedig számításunk szerint csak huszonhét éves korában kezdett mesélni: tíz éves korától, azaz tizenhét éven át, a havasokon nem mesemondó, hanem maga is kizárólag mesehallgató volt. Mégis, miként látni fogjuk, az élő hagyományból nagyon kevés anyagot merített.

Egyszerűbb a helyzet azóta, amióta meséléshez fogott. „Ezerkilencszázhuszonnégy január tizennyolc, Gödemesterháza, Zebrákpatak, mondtam el az első mesét az embereknek egy kicsi rozoga kéregkalibába. Ekkor egy öste kezdtem meg vacsora utánn, mikor az emberek pihenőre tértek, az első mesémet, amit addig egy ember se hallatt: egy kirájné és tizenkét fiúgyermeke, amejikek világgá bujdostok, hogy a kirájné a tizenharmadik gyerekivel is boldag állapatba állatt. És a kiráj elhatárazta: ha a tizenharmadik gyermekünk leánko lesz, a tizenkét fiunok meg kell halni, hogy a leánkáé legyen minden vagyan és kirájság. Eztet huszanhét ember hallgatta végig, egy nagy partiba voltunk huszonhét ember. Ezt a mesét hogy elmondtam, a következő öste már nem vót nyugodalmam az emberektől: tovább kellett hogy meséljek, és akkor más mesét mondtam. Elmondtam a hű szolgát és a kirájt; azután elmondtam a tizenkétfejű sárkánt; azután elmondtam a két testvért az aranytallérokkal; elmandtam szalmábó aranyfanalat fanni; elmondtam a félelemkereső fiút; elmondtam a két mostoha leánkát a piros eperrel; elmondtam a szegény embert a leányáva és az aranymozsárral; Hamupipőkét; Hófehérkét; Gyurikát-Juliskát; a szegény fuvarast és a verebet. Ezeket a meséket könyvből olvastam gyermekkaramba. Iskalásgyerek karamba megtanoltam őket, és az embereknek a kajibákba szépen elmondtam, amit tudtam. Ezek a könyvek máma nincsenek meg sehol, a háboru folyamán keresztül menekülések általl minden elveszett, de a szép mesék, s amit megtanoltam, az eszembő nem vesztek el soha."[2]

[2] Sajátkezűleg írt önéletrajza a Fólklór Intézet Kolozsvári Osztályának népköltészeti archívumában: 05593. sz.

Rendszeres mesélése óta a forrás kérdése azért egyszerűbb, mert repertóriuma többé nem gazdagodott. Környezetében ugyanis mesemondói tekintélye oly nagy volt, hogy jelenlétében senki sem mesélt; mindenki tanulhatott tőle, másnyelvű hallgatói is, de ő új mesét többé nem hallott. S mivel — amit láttuk — gyermek — és ifjúkori szóbeli forrásaira nincsenek adataink, nem marad más hátra, mint könyv-forrásait megkeresnünk.

Noha fönnebb iskolás olvasmányaira hivatkozott, más alkalommal emlékezetének szálai Balázsfalvára vezettek, ahol 1920—1921-ben egy nagy meséskönyvet kapott. Mivel címlapja hiányzott (tehát sem szerzőjét, sem címét nem tudja), sőt utóbb az egész könyvnek nyoma veszett, nekünk kellett rájönnünk, hogy Minya bácsi jórészt a GRIMM-testvérek meséit terjesztette évtizedeken át a Keleti Kárpátok havasaiban.

„S nemhiába emlékeznek meg ma is a német kutatók (akár Fr. v. den LEYEN, akár RANKE Kurt vagy STEINITZ W. írásait forgassuk), hogy a GRIMM-gyűjtemény ma is friss, elevenítő erő az egész német, az egész európai kultúra számára. . . — írja ORTUTAY Gyula. — Az európai irodalom, nevelés, az egész kultúra egyik példamutató könyve ez a gyűjtemény. Az erkölcsi tanítás, a kiélezett példák sora a jó és a gonosz harcára, a jellemek erős harca mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a GRIMM-mesék ne csak a szórakoztatás borzongató és nevettető funkcióját vállalják, ne csak egy népi kultúra emlékét oltalmazzák. Ezek a mesék a GRIMM-testvérek által megőrzött alakjukban egyúttal a magasabbrendű humanitást, az emberi társadalomnak a szerepére, jóra és igazra való törekvését is szolgálták. Így, ezen a törekvésen keresztül váltak a GRIMM-testvérek az európai humanitás nagy nevelő egyéniségeivé. . . Nem véletlen, hogy már a múlt század derekán megjelentek első nehézkes magyar fordításaik, majd BENEDEK Elek édes székely tájszólásán is megszólaltak a GRIMM-mesék, s azóta is új fordítások, válogatások, iskolai olvasókönyvek nevelik e mesék szellemén keresztül a magyar ifjúságot is. Ma már tudjuk, hogy nemcsak »német» mesék ezek."[3]

Valóban nemcsak „német", hanem „magyar" mesék is, mert mihelyt első fordításaik, majd ponyvakiadásaik napvilágot láttak, nyomban folklorizálódni kezdtek, és fokozatosan az egész magyar népköltészetben meghonosodtak. E folyamatra először RÓNA-SKLAREK Elisabeth hívta föl a figyelmet,[4] aki BERZE NAGY János gyűjteményében[5] öt GRIMM-mesét talált. RÓNA-SKLAREK fejtegetéseit SOLYMOSSY Sándor folytatta,[6] ezzel azonban vége is szakadt az ilyenirányú kutatásnak, holott azóta a kínálkozó anyag tetemesen fölszaporodott. Mi az alábbiakban újabb adatokkal szeretnénk a GRIMM-mesék kelet-európai terjedését igazolni.

Először Minya bácsi olvasmányát kellett a magyar GRIMM-fordítások erdejében megtalálnunk, s éppen az ORTUTAY által méltán kiemelt BENEDEK-féle átdolgozáshoz jutottunk. BENEDEK Elek (1859—1929), a magyar meseirodalom egyik nagy klasszikusa, pályáját szülőföldje, a Székelyföld népmeséinek

[3] ORTUTAY Gyula: *A Grimm-mesék.* In: *Írók, népek, századok.* Bp. 1960. 346—7. — Lásd még: *Ligetszépe.* Német népmesék a Grimm-testvérek gyűjtéséből. Bp. 1959. 172—3.

[4] RÓNA-SKLAREK, Elisabeth: *Einige Grimmische Märchen im ungarischen Volkskunde.* Philologiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről. („Heinrich-Album") Szerk.: GRAGGER Róbert. Bp. 1912. 366—378.

[5] BERZE NAGY János: *Népmesék Heves és Jász—Nagykun—Szolnok megyékből.* MNGy. IX. Bp. 1907.

[6] SOLYMOSSY Sándor: *Idegen népmesék meghonosodása.* Ethn. XXIV (1913) 1—8.

összegyűjtésével és kiadásával kezdte. E gyűjtő-korszak után nagyarányú munkához, az egész magyar mesekincs újrameséléséhez fogott: a legkülönbözőbb szakkiadványokban és folyóiratokban szétszórt népmeséket felkutatta, együvé gyűjtötte, rostálta, rendszerezte, majd a sokféle régiesség és nyelvjárás, valamint az egymástól elütő, nem egyszer gyarló gyűjtői nyelvezet és stílus tarkasága helyett az egészet irodalmi nyelvi alakban egyesítette a legszélesebb olvasótömegek számára. Közben pedig lankadatlan szorgalommal fordította-terjesztette más népek meséit, a világirodalom klasszikus meseíróinak műveit, köztük a GRIMM-testvérek gyűjteményét is.[7] Munkás élete során több mint száz könyvet adott ki, s ezeknek mindenike több kiadást ért. Monumentális műve, az öt kötetes *Magyar mese- és mondavilág* egymaga öt kiadásban, félmillió példányban látott nyomdafestéket. Ki tudná megmondani az ő összes meséinek példányszámát? S ki tudná megszámlálni — nemzedékeken át — olvasóinak millióit, akiknek gyermekkorát megaranyozták „Elek apó" meséi, s akiket egész életükre szóló feledhetetlen irodalmi élményekkel gazdagítottak művei? Statisztikai adatok tanúsítják, hogy a maga idején JÓKAI Mór mellett ő volt a legolvasottabb magyar író.[8] Meséit nemcsak olvasták, hanem továbbmesélték, miáltal azok visszajutottak a nép közé, és a folklórban újból elkeveredtek. Joggal írta említett nagy művének zárószavában: „Valahol csak megfordultam az országban, megszólaltattam a falusi mesemondókat. Alig mondottak olyat, amelyet ne ismertem volna, s bizony megesett nem egyszer, hogy csaknem szóról szóra mondották el nem egy mesémet, amelyet régibb könyvemben meg ebben: A magyar mese- és mondavilágban olvastak."[9] Minya bácsi a tanunk, hogy Elek apónak nemcsak meséi, hanem GRIMM-fordításai is ugyanerre a folklór-sorsra jutottak.

BENEDEK fordításai először 1904-ben jelentek meg Budapesten *Grimm testvérek összegyűjtött meséi* címen.[10] Ugyanekkor két kötetre osztva (mint *Grimm testvérek válogatott meséi*, illetőleg *Grimm testvérek meséi)* is forgalomba kerültek, s azóta annyiféle teljes (1914, 1924, 1927), részleges, válogatott és különféle módon csoportosított kiadás készült belőlük, hogy külön bibliográfiai feladat volna pontos számbavételük. Minya bácsinak bizonyosan valamelyik „összegyűjtött" kiadás lehetett a forrása, mert csakis ebben vannak meg hiánytalanul az általa mesélt GRIMM-szövegek. BENEDEK összesen negyvenhét GRIMM-fordítást közölt, Minya bácsi viszont — amint látni fogjuk — harmincnál kevesebbet szokott csak közülük mesélni. A többire nem emlékszik, s ma már nincs módunk évtizedekre visszamenően megállapítani, hogy kihagyásai véletlenek-é, vagy pedig a fordítások egy részét tudatosan mellőzte? (Bizonyára véletlenről van szó. Különben az általa mellőzött GRIMM-mesék más mesemondók útján a magyar folklórban részben szintén elterjedtek.)

Alább néhány verses betét párhuzamos bemutatásával igazoljuk, hogy valóban a BENEDEK-féle kötetből tanulta a GRIMM-meséket. Mellőzve a szórólszóra ismétlődő verseket (ilyenek szintén vannak), néhány variáló példát idézünk.

A *Hófehérke* című mesében a gonosz mostoha a tükrével társalog (baloldal mindig BENEDEK, jobboldalt KURCSI szövege):

[7] FARAGÓ József: *Benedek Elek, a mesemondó.* Utunk, XI. 1 (375). sz. 1956. jan. 6. és Előre, XIII. 3699. sz. 1959. szept. 19. Lásd még: BENEDEK Elek: *A vitéz szőcs.* Székely népmesék. Bukarest, 1955. 5—9.

[8] GULYÁS Pál: *A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete.* Múzeumi és Könyvtári Értesítő. V (1911) 76—80.

[9] BENEDEK Elek: *Magyar mese és mondavilág.* Bp. 1896. V. 501—2.

[10] GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1940. I. 1046.

— Tükröm, tükröm, felelj nyomban,
Ki a legszebb országomban?
— Szép vagy, szép vagy, szebb a napnál,
De a lányod szebb náladnál!

— Tükröm, tükröm, felelj nyomban,
Ki a legszebb országomban?
— Szebb vagy, szebb vagy, szebb a napnál,
(de) Hófehérke szebb náladnál!

A tükör a mostohát Hófehérke sorsáról tudósítja:

— Tükröm, tükröm, mit beszélsz te,
Hiszen meghalt Hófehérke!
— Dehogy halt meg Hófehérke!
Hét törpének a vendége.

Bolond tükör, mit beszélsz te,
Hiszen nem él Hófehérke!
— Dehogy nem él Hófehérke!
Hét törpének a vendége.

Midőn Hófehérkét a törpék életre keltik, Minya bácsi saját szerzésű szövegváltozában ad erről hírt, amely BENEDEKnél hiányzik:

— Dehogy nem él Hófehérke!
Felélesztè hét törpécske.

A tükör a mostohát Hófehérke esküvőjére figyelmezteti:

Dehogy nem él Hófehérke!
Most öltözik hófehérbe.
Ő a királyfi mátkája,
A jöttödet nagyon várja!

Dehogy nem él Hófehérke!
Most öltezik hófehérbe.
S a jöttedet nagyon várja,
(mer) Ő a királyfi mátkája.

Hamupipőke meséjében a mostoha a hősnőt nem engedi a bálba, mert

Ruhád nincsen bálba való,
Cipőd nincsen táncba való.

Nincsen ruhád, bálba való,
S nincsen cipőd, táncra való.

BENEDEKnél a diófa, KURCSInál a diófán ülő két galamb ad Hamupipőkének báli ruhát:

Rázd meg magad, szép diófám,
Aranyruhát vess énreám.

Galambaim, nézzetek rám,
Aranyruhát vessetek rám.

És végül *A libapásztor királykisasszony* fohásza a szélhez:

Fújj, szél, fújj, szél, jó erősen,
Gyurikának a kalapját,
Piros pántlikás kalapját
Vigyed, vigyed jó sebesen,
Hadd szaladjon, hadd nyargaljon,
Addig vissza se forduljon,
Míg a hajam ki nem bontom,
Ki nem bontom, meg nem fontam.

Fújj, szél, fújj, szél, jó sebessen,
Gyurikának a kalapját,
Piras pántlikás kalapját
Ragadd, ragadd jó messzire,
Addig vigyed, addig hardjad,
Még a hajam ki nem bontom,
Megfésülem (és) be nem fonom.

Minya bácsi meséiben azonban nemcsak a verses betétek, hanem sok helyt prózai részek (mondatok, sőt egész bekezdések) is hűségesen követik BENEDEK szövegét. A sok kínálkozó példa közül idézzük BENEDEK: *A törpék* — KURCSI: *Az édes- és a mostohaleány* című meséből a szegény ember töprengését a szomszédasszony házassági ajánlatán. BENEDEKnél:

Hazamegy a leány, mondja az apjának, hogy mit mondott az özvegyasszony. Mondta a szegény ember:

— Hiszen mond valamit az az asszony, mert jár a szája. Nehéz az élet asszony nélkül, de asszonnyal se mindig könnyű. Lássuk csak. Eredj, vedd elé a csizmámat, annak a sarkán van egy lik, töltsd meg vízzel, vidd fel a padlásra, akaszd fel egy gerendára, s ha nem folyik ki belőle a víz, akkor megházasodom, máskülönben nem.

Vette a leány a csizmát, felvitte a padlásra, vízzel megtöltötte, s hát a víz nemhogy kifolyt volna, de összehúzta a likat: színültig telt a csizmaszára vízzel.

Ugyanez KURCSInál:

Megy a leánka haza s mondja az édesapjának. Gondolkozik az ember s azt mondja a leánkájának:

— Mand valamit az asszon, fiam, mer jár a szája. Asszon nélkül is nehéz az élet, de asszannyal se könnyű mindég. Eredj csak, nézd meg, van egy csizsmám az ágy alatt. Annak a sarkán van egy lik, s tőtsd meg vízzel tele. Vidd fel a padlásra s akaszd fel a gerendára. Ha a víz nem fojik ki azon a jukon, úgy megházosodok, ha pedig kifojik, soha se házosodok meg többé.

A leánka veszi a csizsmát, felviszi a padlásra és felakassza egy gerendára. Megtőti színültig vízzel a csizsmát, s nemhogy kifojt vóna a víz belőle, összehúzódott teljesen az a lik.

BENEDEK *Csipkerózsika*-meséjében a hősnő így talál reá a orsóra, amely ujját megszúrja és száz esztendős álomba ringatja:

Mikor éppen a királykisasszony tizenöt esztendős lett, a király is, a királyné is úgy megfeledkeztek a dologról, hogy az nap elmentek hazulról, magára hagyták a királykisasszonyt. Ahogy magára maradt, bejárta az egész palotát, mindent jól megnézett s végezetül egy vén toronyhoz ért. Vajon mi lehet a toronyban? Felment a lépcsőn, a torony ajtajában volt egy rozsdás kulcs, fordított egyet, s mindjárt fölpattant az ajtó. Hát uram, isten, ki volt a szobácskában? Egy vén asszony, de olyan vén, hogy az orra a térdét verte, ott ült egy kis széken s nagy serényen font, pergette az orsót. Köszönt a királykisasszony:

— Adjon isten jó napot, nénémasszony. Mit csinál itt kigyelmed?

— Fonok, lelkem, fonok — felelt a vénasszony.

— Hát az mi, ami olyan vígan forog?

— Orsó, lelkem, orsó.

— Jaj de szeretnék fonni! Adja ide, hadd próbálom meg.

Odaadta a vénasszony az orsót, hogyne adta volna, mikor ő a tizenharmadik bűbájos banya volt.

KURCSInál ez a jelenet így játszódik le:

A kirájkisasszony éppeg mikor tizenöt éves lett, úgy megfeledkezett a kiráj és kirájné, hogy aznap elsétáltak a palatából és magára hatták a kirájkisasszont. A kirájkisasszon bejárta a palatát, annak minden szobáját, kamaráját, és utójára egy vén toronhoz ért a kirájkisasszon. Felmegy a lépcsőken a toronba, hogy nézze meg, mi van ott? És lát egy ajtót, amejiken rozsdás zár vót. És odalépik a kirájkisasszon az ajtóhoz és megnyomja a kilincset, és kinyilt az ajtó. S kit lát ott benn a szobába? Egy vén öregasszon ül egy széken és fon nagy serényen. És belépik a kirájkisasszony és köszön:

— Jó napot, nénémasszony. Hát maga mit csinál itt?

És mandja a vénasszon:

— Fonok, fonok, lelkem kirájkisasszon.

— Hát mi az a kezibe, ami ojan gyorsan fireg-forog?

— Orsó, lelkem, orsó.

— Jaj, hogy szeretnék fonni én is! Adja ide, nénémasszon, hadd lássam, hogy én tudom-e forgatni ajan gyorsan?

Hagyne adta vóna a vén banya, mikor ő vót a tizenharmadik bűbájos asszon...

Figyeljük meg továbbá, hogy a *Jancsika és Juliska* című mesében BENEDEKnél hogyan űzi-hajtja a gonosz mostoha hajnalban a gyermekeket:

— Keljetek fel, lusta kölykek! Megyünk az erdőbe fáért. Fölkeltek a gyermekek, az asszony mind a kettőnek adott egy darab száraz kenyeret s mondta nekik: — No, itt a mára való kenyeretek, de addig nem szabad megennetek, míg meg nem szolgáltátok.

KURCSInál, *Gyurika és Juliska* meséjében:

— Keljetek fel, hitván köjkek! Itt van a mára való élelmetek, egy-egy darab száraz kenyér, s aval kimegyünk az erdőre fát vágni. De addig nem szabad megennetek a kenyeret, amíg rá nem szolgáltok.

Végül lássuk ugyanebben a mesében a kisfiú hátramaradozását, aki az erdő felé menet az úton kavicsokat szór el, hogy azok nyomán a húgával este hazataláljanak. BENEDEKnél:

— Miért maradsz el tőlünk mindegyre? — kérdezte az apja.
— A házunkat nézem, édesapám — felelt Jancsika. — Ott ül a macskánk a ház fedelén s búcsút integet felém.
— Ó te bolond, te — mondta az asszony —, nem a macska ül ott, hanem a nap ragyog a ház fedelén.
Jól tudta ezt Jancsika is.

KURCSI fogalmazása szerint:

S egyszer megszólítja az édesapja:
— Gyere, Gyurka, miér maradozol el mindég utánam?
S azt mondja a fiú:
— Édesapám, a házunkat nézem. A macska a ház fedelin ül és végbúcsut integet felénk.
Szól a mostohaanyja:
— Ó te bolond, te bolond! Nem a macska ül a háztetőn, hanem a napnak a ragyogása süt a ház fedelére, és azt látod te macskának.
Gyurka nagyan jól tudta ezt.

Az idézett prózai és verses szövegpárhuzamok alapján, amelyeknek száma tetszés szerint szaporítható volna, kétség sem fér hozzá, hogy Minya bácsi a GRIMM-meséket a BENEDEK-féle átdolgozásból ismeri. Egyszersmind kiváló emlékezőtehetségét is igazolva látjuk: nemcsak a verses betéteket, hanem sok helyt a prózai részeket is szinte szóról-szóra úgy mondja, ahogyan évtizedekkel ezelőtt olvasta. Ezek a szövegrészek valósággal állandósultak, mindenik mesélés alkalmával ugyanúgy hangzanak el.

Most pedig vegyük sorra Minya bácsi repertóriumának Grimm-meséit, a következő eljárás szerint:

Először adjuk a mese KURCSI-féle címét, utána leltári számát a Folklór Intézet Kolozsvári Osztályának népköltészeti archivumában; ha a meséről hangfelvétel készült, a magnetofonjelzést (Mg) szintén. Ezt követi a mese címe BENEDEK (B) átdolgozásában, s végül az eredeti sorszám és cím a GRIMM-testvérek (Gr) gyűjteményében.

A második bekezdésben jelöljük — ha van — a mese eltérését a forrástól, vagyis BENEDEK átdolgozásától.

Harmadsorban közöljük a mese típusszámát AARNE-THOMPSON (AaTh) nemzetközi és BERZE NAGY János (BERZE) magyar népmesekatalógusa szerint. Adott esetekben hivatkozunk GYÖRGY Lajos (GYÖRGY) anekdótakatalógusára is,[11] amely — nemzetközi áttekintés után — a témák magyar irodalmi feldolgozásait rendszerezi.

Végül több esetben megemlítjük, hogy BERZE NAGY adatai után a mese milyen gyarapodást jelent a folklórtudomány számára?

Felsorolásunk a GRIMM-gyűjtemény sorszámozását követi:

A félelemkereső, 0348. sz. B:ua, Gr:4. *Märchen von einem, der auszog, das Fürchten zu lernen.*

KURCSInál a hős kalandjai a király elátkozott várában a három éjszaka folyamán részben fölcserélődtek, részben egyszerűsödtek.

[11] GYÖRGY Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai.* Bp. 1934.

AaTh. és Berze 326, halványan beledolgozva Berze 322*. Berze Nagy tizenegy adata után ez az első erdélyi változat.

Hű szolga János, 0344. sz. B: *A hű szolga*, Gr: 6. *Der treue Johannes.*

AaTh. és Berze 516. Berze tizenkilenc változatot sorol fel, amelyek majdnem mind részlegesek, illetőleg más típusokkal kontaminálódtak.

Tizenkét testvér, 0346. sz. B:*A tizenkét testvér*, Gr:9. *Die zwölf Brüder.*

Kurcsi meséjében a hősnő megpróbáltatásai azzal tetéződnek, hogy szűz Mária elveszi tőle újszülött fiát. Ennek megfelelően a befejezés is bővül: miután a hollók ismét fiúkká változnak és a máglyát eloltják, egy fénysugár közepén megjelenik Mária, a hősnőt a némaság alól feloldja és gyermekét visszaadja. E motívumokat a mesemondó Gr:3. *Marienkind* (B:*Szűz Mária leánya)* című meséjéből kölcsönözte. A kontamináció a két mese rokonsága miatt kézenfekvő: a hősnő ez utóbbiban is némán él az erdőben; a királyfi megtalálja, hazaviszi és feleségül veszi; tűzhalálra ítélik, s már lobog a máglya, amidőn szava megjön, megmenekszik és minden jóra fordul.

AaTh. és Berze 451, valamint részlegesen 710.

Jancsika és Juliska, 0402. sz. B:*Boriska és Gyurika*, Gr:11. *Brüderchen und Schwesterchen.*

Kurcsi előadása szerint a mese részben gazdagabb, részben egyszerűbb Benedek fordításánál. Első felében szembeötlik a boszorkány belökése a kemencébe, amely Gr—B: *Jancsika és Juliska* (azaz Kurcsi: *Gyurika és Juliska)* című meséjéből került át ide, a gyermekek nevével együtt. A kölcsönzés a két mese rokonsága folytán valósult meg: az árvák mindkét esetben boszorkány kezébe jutnak, aki életükre tör, mire a gyermekek önvédelemből kénytelenek végezni vele. Szerepét így eljátszva, Kurcsinál a mese második felében nem térhet vissza, hogy a hősnőt megölje, s ezáltal új bonyodalmakat indítson útjukra. A mesélő e bonyodalmakat átugrotta: a hősnő és a királyfi esküvője után az őzike visszaváltozik fiúvá, s „így éltek vígan, bolrészletét, dogan, talán még máma is élnek, ha meg nem haltak."

AaTh. és Berze 327A (vö. még 1121) +450.

Az édes- és a mostohaleány, 0376. sz. és Mg 54b—55a. B:*A törpék*, Gr:13. *Die drei Männlein im Walde.*

AaTh. 403, Berze 403B(*ä*)+403A. Berze Nagy az utóbbinak tizenhat variánsát vagy az előbbinek viszont csak egy változatát katalogizálta.

A fonó Pila, 0398. sz.B:*Pila*, Gr:14. *Die drei Spinnerinnen.*

Gr—B. szerint a leány három napon át semmit sem fon, s mindig azzal védekezik, hogy anyja után búsul. Kurcsinál ez kiesett; a leány mindjárt első nap megpillantja a fonóasszonyokat.

AaTh. és Berze 501. A ritkább magyar népmesék egyike, Berze Nagy mindössze két változatát regisztrálta.

Gyurika és Juliska, 0406. sz.B:*Jancsika és Juliska*, Gr:15. *Hänsel und Grätel.*

Kurcsi meséjének második fele sokkal egyszerűbb: hiányzik belőle a boszorkánynak az a törekvése, hogy a két gyermeket meghízlalja és megegye. A mesemondó csak halványan utal erre: „Mikor a gyermekek csendesen, édesen elaludtak, végigjárja a két gyereket a vén banya, megtapogatja őket és elneveti magát: — Pampás pecsenyék lesznek ebből!" A továbbiakban a banya a gyermekeket mostohán neveli, akik felnőve megszöknek és világgá mennek:

„Reggel, mikor megvirradt, felkelnek a gyerekek. Felkőti a vén banya; Gyurikát fahordani teszi, Juliskát pedig vizet hordani. Úgy bánt a vénasszony a két gyerekkel, mint a legroszszabb kutyával: száraz kenyeren tartotta őket, s mikor vót az is, mikor nem.

S a gyerekek mikor felnőttek annyira, elhatározták magokba egy éccaka: megszöknek ettől a vén boszorkánytól és valahogy elmenekülnek tőle. S egy éccaka azt mondja a leánka Gyurikának:

— Keljünk fel, Gyurika, őtezzünk fel és menjünk világgá, mer ennél rosszabb sorsunk nem lesz, bárhová vezet az útunk is.

Felkelt a fiu és a leánka. Felőteztek hirtelen — a vén banya azan éccakán nem vót otthon — és elszöktek a háztól. S mikor hazaérkezett a vén baszarkánasszon, az egész házat tűé tette és kereste a gyerekeket, de nem találta sehol őket. S akkor az egész erdőt a vén banya levarázsolta, hogy a gyerekek ne tudjanak kijutni belőle, de már ekkor a gyerekek az erdőn túl vótak, és így a varázs alól megszabadultak.

A gyerekek elmentek világgá. Talán még máig is mind mennek, ha valahol meg nem haltak."

AaTh. és Berze 327A. A Berze Nagynál felsorolt tizenöt változat mind más típusokkal kontaminálódott.

Hamupipőke, 0372. sz. B:ua, Gr:21. *Aschenputtel.*

AaTh. és Berze 501A. Huszonegy magyar változata, amelyeket Berze Nagy feldolgozott, nagyobbára csak részlet, illetőleg kontamináció.

A hét holló, 0394. sz. B:ua, Gr:34. *Die sieben Raben.*

AaTh. és Berze 451.

Okos Kati, 0401. sz. B:*Az okos Kati*, Gr:34. *Die kluge Else.*

Kurcsi a mese második felét mellőzte. Gr—B. szerint a legény feleségül veszi a leányt, akitől utóbb az AaTh. és Berze 1383 (György 157). típusú kaland során szabadul meg. Kurcsi hőse nem veszi el Katit, hanem faképnél hagyja őket:

„S gondolja János:

— Na, még ijen emberekre se találtam világéletembe!

Aval elköszönt János a gazdától. Úgy elment attól a háztól, hogy többet soha arra felé se ment. S így maradott el Kati tőle örökre, soha férhez többet nem ment senkihez.

S talán még még máma is él Okos Kati, ha meg nem halt."

AaTh. és Berze 1450. Közben a bor mind elfolyik: 1837.

Hüvelyk Matyi, 0405. sz. B:ua, Gr:37. *Daumesdick.*

AaTh. és Berze 700. Berze Nagy öt adata után az első változat Erdélyből.

Csipkerózsika, 0393. sz. B:*Csipkerózsa*, Gr:50. *Dornröschen.*

AaTh. és Berze 410. Berze Nagy csak a számát közli, azzal a megjegyzéssel, hogy „ilyen típusú mese még hiányos változatban sem található a magyar nyelvterületen, még a Grimm-mesék fordításainak nagy elterjedtsége ellenére sem."

Madárka és Rózsika, 0399. sz. és Mg 55c—56a. B:ua, Gr:51. *Fundevogel.*

Kurcsinál a mese végén „a vén vadász papot hivatatt a kastéjába, összeeskettette a leányát, Rózsikát Madárkával. . ."

AaTh. 313. Berze ua, de csak az *E)* epizód.

A kevély királykisasszony, 0378. sz. és Mg 54a. B:ua, Gr:52. *König Drosselbart.*

AaTh. és Berze Nagy négy adata után az első erdélyi változat.

Hófehérke, 0377. sz. B:ua, Gr:53. *Sneewichten.*

Kurcsinál nem szerepel a vadász, akinek Hófehérkét a mostoha parancsára el kellene pusztítania. Ehelyett: „A kirájkisasszont elküldte a kirájné az erdőre vadvirágokat szedni. Gandolta a kirájné: hátha megölik Hófehérkét, vagy a vadállatok szét fogják tépni. S addig járt a virágok után Hófehérke az erdőbe, amég úgy beléverekedett az erdőbe, hogy már nem is tudta, mere kell kitérni belőle." A továbbiakban a mesemondó fölcseréli a mostoha két gyilkos kísérletét, aki — az eredetitől eltérően — előbb a mérgezett fésűvel, majd az övvel próbálkozik.

AaTh. és Berze 709.

A molnárember és a leánya, 0343. sz. és Mg 55b. B:*Az aranyfonál*, Gr:55. *Rumpelstilzchen.*

AaTh. és Berze 500. A Berze Nagynál felsorolt magyar változatokból hiányzik a törpe emberkének ígért gyöngysor, gyűrű és elsőszülött gyermek. Kurcsi — az eredetihez viszonyítva — mindössze a gyöngysor és a gyűrű sorrendjét cserélte meg.

A veréb és a fuvaros, 0397. sz. B:*A veréb*, Gr:58. *Der Hund und der Sperling.*

AaTh. és Berze 248. Erdélyből eddig nem volt változata, l. Kovács 248-nál is.[12]

A félkegyelmű asszony a sárga krajcárokkal, 0400. sz. B:*A félkegyelmű asszony*, Gr:59. *Der Frieder und das Katherlieschen.*

Kurcsinál kimaradt Gr—B. első epizódja: a vacsorakészítés (a kolbászt ellopja a kutya, a bor elfolyik a pincében, az asszony a bort liszttel itatja fel, l. AaTh. és Berze 1837).

A továbbiakban: Berze 1388* (AaTh-nál hiányzik)+AaTh. 1653, Berze 1653A. Ez utóbbi kaland során, az asszony balgaságai között: Berze 1231 és György 135 (AaTh-nál nincs)+AaTh. 1291 (Berze Nagynál hiányzik).

A két testvér, 0347. sz. B:ua, Gr:60. *Die zwei Brüder.*

Kurcsi változata mindössze kis részletekben tér el. Például a testvérek útjukban a két róka-, farkas- és medvekölyök után (a két oroszlánkölyök előtt) még két tigriskölyket is kapnak, ezeknek azonban a mese folyamán nincs semmi különös szerepük.

AaTh. és Berze 567+300+303.

A szegény és a gazdag ember, 0396. sz. B:ua, Gr:87. *Der Arme und der Reiche.*

Kurcsinál nem az asszony ragad a nyereghez, hanem a nyereg ragad az asszony hátára.

AaTh. 705A. Berze Nagynál ez a típus lényegében hiányzik, vö. 750.

A libapásztor királykisasszony, 0391. sz. B:ua, Gr:89. *Die Gänsemagd.*

AaTh. és Berze 533. Berze Nagy egyetlen változatot regisztrál, amely szintén Gr. gyűjteményéből jutott a magyar folklórba, miként Róna-Sklarek, majd Solymossy idézett tanulmányában kimutatta.

Az okos leány, 0403. sz. és Mg 53a. B:ua, Gr. 94. *Die kluge Bauerntochter.*

Kurcsinál a leánynak nem egy, hanem három feladatot kell megoldania: száz éves kenderből aranyat fonnia, a lyukas cserépkorsót befoltoznia, s végül öltözet nélkül, de mégsem

[12] Kovács Ágnes: *Magyar állatmesék típusmutatója.* NK. III (1958) 3. sz. 71—72.

meztelenül megjelennie. A két első motívumot a mesélő valószínűleg a szóbeli hagyományból merítette. A továbbiakban viszont mellőzte a csikó körüli bonyodalmat, csak általánosságban említve, hogy a leány „mindég szövetkezett a kiráj háta megett idegen emberekkel, és jótanácsokkal látott el mindenkit, aki hozzá fojamodott." Erre a király kiutasította a palotából, mire a szokásos befejezés következik.

Érdekes, hogy mindössze néhány nappal a helyszíni gyűjtés után, az intézeti magnetofonfelvétel alkalmával, KURCSI a csikó-epizódot ismét beleszőtte a mesébe. Így a kihagyás talán alkalmi rövidítésnek tekinthető.

AaTh. és BERZE 875. A leány harmadik feladatához l. GYÖRGY 206.

A szegény ember és a leánya, 0375. sz. B. és Gr. mint előbb.

Az előbbi mese változata, az eredeti indíték: az aranymozsár körüli bonyodalom nélkül. Ehelyett a szegény ember, a király volt katonája, a királynak azzal dicsekszik, hogy az ő leánya kenderből aranyfonalat fon. Ezt az új indítékot KURCSI *A molnárember és a leánya* című meséből kölcsönözte, l. ott. A továbbiakban semmi különbség: három feladat, házasság, csikó-ügy, a király elaltatása és a megbékélés. — Valószínűleg alkalmi változat.

AaTh. és BERZE NAGY, mint előbb.

A mindentudó doktor. 0392. sz. B:*Mindentudó doktor*, Gr:98. *Doktor Allwissend.*

AaTh. és BERZE NAGY 1641, GYÖRGY 144. BERZE NAGY öt adata után az első erdélyi változat.

Az okos emberek, 0390. sz. B:ua, Gr:104. *Die klugen Leute.*

AaTh. 1385 (BERZE NAGYnál hiányzik)+AaTh. és BERZE 1384, beleszőve BERZE 1349. XII* (GYÖRGY 6)+AaTh. és BERZE 1540, GYÖRGY 169. BERZE NAGYnál egyik szám alatt sincs erdélyi változat.

A molnárinas és a macskák, 0395. sz. B:*A molnárinas és a macska*, Gr:106. *Der arme Müllerbursch und das Kätzchen.*

KURCSI a végén megmagyarázza, hogy „egy baszarkányasszon varázsolta el a kirájkisasszont, macskáé változtatta, s ez a mónárinas János ódta fel őtet az átok alól, aki hét esztendőt szógált nála."

AaTh. és BERZE 402. BERZE NAGY négy adata után az első erdélyi változat.

Jókedvű János, 0349. sz. és Mg 52c. B:*A jókedvű János*, Gr:110. *Der Jude im Dorn.*

AaTh. és BERZE 592. A BERZE NAGYnál felsorolt tíz változat egy része kontamináció vagy töredék.

A három rest királyfi, 0404. sz. és Mg 52d. B:*A rest királyfiak*, Gr. 151. *Die drei Faulen.*

KURCSInál a befejezés egyénien eredeti: „A kiráj erre behunyta a szemit és meghalt. Eltemették nagy bánatba, szamarúsággal, de azé' a fiatal kirájfi elosztotta a kirájságot, vagyant, mindent három testvér közt. S így éltek tovább tesvéresen, vígan, boldogoan 1944-ig, amég a háború elzavarta őket a világról."

AaTh. és BERZE 1950, GYÖRGY 177. BERZE NAGYnál csak a szám szerepel. „Erről szóló epikai anyag mese alakjában nem került lejegyzésre."

Minya bácsi tehát összesen huszonhét GRIMM-mesét és egy mese-részletet hintett szét a Keleti Kárpátokban. Ezek a következők: 4, 6, 9, 11, 13—15, 21, 25, 34, 37, 50—53, 55, 58—60, 87, 89, 94, 98, 104, 106, 110, 151 és 3 (részlet). A 94-est kétféleképpen használva, huszonnyolc mesét formált belőlük, amelyek repertóriumának mennyiségileg és minőségileg egyaránt túlnyomó részét alkotják. A meséket — néhány epizód és motívum áthelyezésén kívül (9 + 3, 11 + 15, 94 + 55) — tartalmilag általában hűségesen reprodukálta. Négy mese cselekményét egyszerűsítette (11, 15, 34, 59), egyét pedig hagyományos motívumokkal gyarapította (94).

A GRIMM-mesék elterjedése a Keleti Kárpátok famunkásai közt a német és a magyar folklór újabb kapcsolatait, a magyar mesekincs további gazdagodását eredményezte. Láttuk, hogy — Berze katalógusát véve alapul — a mesék egyik fele mostanáig csak részletesen vagy kontaminálódva került felszínre; mások az erdélyi magyar, sőt két esetben (50, 151) az egész magyar népköltészetben ismeretlenek voltak. Új epizódok és motívumok szintén adódtak.

Minya bácsi következő meséje: *A király és a leánya* (0380. sz.) szintén bizonyosan könyv-, sőt valószínűleg ponyvai eredetű, forrásait azonban nem sikerült megállapítanunk:

Jóslat szerint a királyleányt tizenöt éves korában — minden óvintézkedés ellenére — kalózok rabolják el, akiktől egy távoli ország királynője vásárolja meg. A leány oly szép, hogy a királynő féltékenységből halálra ítélteti, egy festőségéd azonban csellel megmenti és elmenekülnek. Hírt adnak a leány apjának, aki hajót küld értük, a hajóúton azonban két tiszt a festőt a tengerbe dobja, a leányt pedig eskűszóval titoktartásra kényszeríti. A király egyik tisztnek fele királyságát, a másiknak leánya kezét adja, a leány azonban kéri, hogy számára az esküvő előtt építsenek új palotát. A festő megmenekül és a királyi városban egy asztalosmesterhez áll be segédnek. A mester házára olyan lovas huszárt fest, hogy a király reá bízza az új palota kifestését. Ő a tizenkét szoba falára ráfesti a leány meg a maga történetét, s amikor a palotát átadja és a szobákat végignézik, a festmények alapján minden kiderül. A királyleányt és a királyságot kapja jutalmul. „A két gyilkas tisztet az öreg kiráj hardóba feneketlette és a tengerbe vettette S talán még máma is úsznak a vizen, ha vajegy akna el nem lőtte őket."

A mese-indító jóslatról és teljesedéséről l. a sors-meséket, AaTh. és Berze 930—949. A további cselekmény — a királyleány megmentésétől a befejezésig — AaTh. és Berze 300-as típusát juttatja eszünkbe.

Két mese következik, amelyeket Minya bácsi a szóbeli hagyományból meríthetett:

A királyleány és a só, Mg 52e.

AaTh. és Berze 923, György 120. Berze Nagy négy adata után az első erdélyi változat.

Mátyás király kérdése, 0379. sz.

Berze 927**, beledolgozva 929* (György 70). Vö. AaTh. 927. Berze Nagynál egyik szám alatt sincs erdélyi adat.

Végül a havasi repertóriumot két hagyományos szerkezetű-felépítésű csali mese zárja, amelyeket Minya bácsi saját leleményének tekint:

A szegény ember és a tarka macska, 0373. sz. és Mg 52a.

A szegény embernek volt egy tarka macskája. „Az a macska ajan tarka vót, mint a szegény ember mijen szegén vót. S az ember ajan szegén vót, mint a macska mijen tarka vót" stb. Berze 1962*C.

A legény és a szeretője, 0374. sz. és Mg 52b.

A folyó partján áll a legény, túlfelől a leány és mellette egy gólya. Sétál a legény, nézi a leányt, de a gólya egyik lábát veszi, a másikat teszi. Tovább sétál a legény és nézi a leányt, a gólya meg... stb. Berze Nagy, mint előbb.

b) A bemutatott harminchárom mese után a falusi, azaz alkalmi vagy repertóriumnak — szerény terjedelménél és szerepénél fogva — inkább csak módszertani jelentősége van. Az ide tartozó négy anekdotát Minya bácsi a gyűjtések alkalmával sohasem hozta szóba, mert a havasokon soha nem is mesélte. Legutóbbi találkozásunk során véletlenül, jobban mondva időtöltő-pihentető beszélgetés közben egy-egy elejtett szóra vagy mondatra jutottak eszébe. Bizonyára még több, sőt talán sok hasonló anekdótát tud, de hiába törné a fejét, mert csak az alkalom, a képzettársítás hozza őket felszínre. Más szóval: ha mesélni készül, kedve szerint, azaz tudatosan és módszeresen válogat az állandó repertóriumból, az alkalmi anekdóták viszont csak alkalomszerűen ötlenek fel benne.

A négy anekdota a következő:

A két asszony, 05587. sz.

Egy asszony a másiktól tizenöt tojást vásárol, hogy kotlót ültessen, de a költés során kiderül, hogy a tojások meg voltak főve. A bíró a csaló asszonyt nemcsak a tojások árának, hanem egy évi szárnyas- és tojásszaporulatuk árának kifizetésére ítéli. „Igy történt ez, hogy a főtt tajásbó csirke nem lehetett, mint ahogy a szemes babat, ha ültetni akarunk belölle és leforrázzuk előbb forró vízzel a babszemeket, az soha ki nem kel a fődből, hogy ződ babat együnk belőle."

AaTh. és Berze 821B. Berze Nagy csak egy változatát regisztrálta.

A cigányember és a nyúl, 05586. sz.

A cigány az úton eladja a nyulat, de nem viszi haza a vevőnek, hanem ismét eladja. A károsultak beperelik. Egy ügyvéd tanácsára a tárgyaláson minden kérdésre füttyentéssel válaszol, mire bolondnak nyilvánítják és elbocsájtják. Amidőn tárgyalás után az ügyvéd a tanácsért a díjat kéri őt is egy füttyentéssel fizeti ki.

György 170.

A gróf és az intézője, 05585. sz.

Kövér intézőjét a gróf a marhalegelőn meztelenül egy fához kötteti, hogy a szúnyogok és legyek szívják ki a vérét, mert rájött, hogy tíz évi szolgálat alatt az intéző a fele vagyont lassacskán ellopkodta. Szegény ember tanácsára azonban megbocsát neki és visszafogadja, az új sovány intézőt pedig útnak ereszti, mert a régi már megtelt gazdagsággal, amíg viszont az új is meggazdagodnék, addig a vagyonból semmi sem maradna.

György 103.

A szegény ember és a gazdag ember, 05588. és 05589. sz.

Szegény ember elszegődik a gazdaghoz szolgálatba, tizenöt évre. Egyezségük szerint első évi bére egy kupa búza, akkora földdel, amekkorába a kupa búzát elvetheti. Második évben övé a kupa búza termése, s ismét megfelelő darab föld, amelybe a termést el tudja vetni — és így tovább. A tizenötödik évben a gazdagnak kevesebb a birtoka, mint a szegénynek, aki nyereségét szétosztja a rászorulók között.

Alkotás és előadás

Ha bükkfával tüzeltek, a kalibában olyan világosság volt, hogy cérnát lehetett volna tűbe fűzni. Ez azonban kivétel; Minya bácsi általában nem világosban, hanem félhomályban, sötétben mesélt. Ezzel magyarázható egyik szembeötlő előadói sajátossága: nem gesztikulál és nincs mimikája. Három és fél évtized alatt megszokta, hogy kihúzott felsőtesttel, mozdulatlanul, szinte mereven üljön, hisz kézmozgása, arcjátéka a félhomályban nem érvényesülhetett; a rossz világítástól függetlenül, a fekvőhelyükön heverő, el-elgyökentő hallgatók az előadóművészet ilyesféle eszközeit amúgy se nagyon méltányolták volna. Amidőn testtartására figyelmeztettem, sietett biztosítani, hogy „mika ojan pantas hejekre jutak a mesébe, hogy inteni kell, akkar intek" — további beszélgetésünk során azonban kiderült, hogy ezt az egy mozdulatot is csak utóbb tanulta, amióta a gyermekeknek mesél, mások tanácsára.

Kézenfekvő, hogy nem gesztussal és mímussal, hanem hanggal dolgozik. Suttogást, halk sóhajt nem ismer; elejétől végig emelt és erős hangon ad elő.

Érthető ez, hisz egy-egy nagy kalibában húsz-harminc hallgatóhoz kellet szólnia, s hangerővel is ébren tartotta figyelmüket, hogy az álom mesgyéjén át ne lépjenek. Szónokolva mesél, hangját változatosan használja; amikor elemében van, a mesét végiglelkesedi és végigkiabálja. Ha a hőst bánat vagy öröm éri, hangja patetikusan még magasabbra szárnyal, majd érzelmileg telítve elfátyolosodik, megcsuklik, szemébe könny szökik. A tisztára leíró, elbeszélő részek is patetikus, szónokias színezetet kapnak előadásában.

Repertóriumának viszonylagos kicsinysége miatt meséit egy-egy télen többször, évtizedek alatt pedig nagyon sokszor elmondotta, aminek két fontos következménye adódott. Az egyik, hogy feltűnően könnyedén és hibátlanul fogalmaz, sőt e képessége ritka módon még a mikrofon előtt sem csökken. Órákon át hallgathatjuk a magnetofonfelvételeket, amelyek meséit őrzik: nincs azokban tétova szünet vagy zavart megállás, hogy a szükséges szavakat összeszedje; nincsenek pongyola ismétlések vagy semmitmondó frázisok, hogy közben gondolatait rendezze és a folytatást előkészítse; nem gabalyodik bele a mondatba és nem szakítja kettőbe, hogy jobban kezdje; talán még nyelvbotlás sem fordul elő nála. Kapkodás nélkül, biztosan és szabályosan peregnek csiszolt

mondatai. Stílusa világos és szabatos. Az összes eddig ismert magyar mesemondók közt megállja a helyét.

Ugyanazon mese sokszori ismétlésének az előbbivel dialektikusan összefüggő másik következménye a szövegállandóság tendenciája. Nemcsak a BENEDEK—KURCSI-féle szó szerinti szövegpárhuzamokra gondolunk (amelyek közül néhányat fönnebb idéztünk), bár azok — Minya bá kiváló emlékezőtehetségén túl — egyes szövegrészek teljes kikristályosodását is joggal igazolják. Minya bácsi meséi mégis csak elszakadtak a könyvtől, nagyjában-egészében eltávolodtak a nyomtatott szövegtől, annyira, hogy — miként láttuk — egyes motívumaik és epizódjaik kimaradtak vagy kicserélődtek, egyes részeik kontaminálódtak vagy a szóbeli hagyománnyal keveredtek. A KURCSI-féle mesék szövegállandóságát tehát nem a Benedek-féle forráshoz, hanem önmagukhoz viszonyítva: egyazon mese különböző időben elhangzó szövegeinek összehasonlítása útján kell vizsgálnunk.

A molnárember és a leánya: ez volt legelső meséje, amelyet 1954 április közepén tollba mondott (0343. sz). Így kezdte:

Vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót a negyvennyócas évekbe egy mónárember, aki a kiráj sergébe szógált katanai időt. Mikar leszerelt, hazament, megnősült. *Ennek az embernek, ennek a mónárembernek vót egy gyönyörű szép leánya.*

Sok évek letelte után a kiráj arra vetődett s találkozott evel a mónáremberrel. *Megüsmerte a mónárt, hogy az ő sergébe szolgált, s kérdezte az embert:*

— *Mondd meg, mióta letelt a katonai időd, hogy élsz és hogy megy a sorsad?*

S azt mondja a mónárember:

— *Felséges kirájom,* nekem jól megy a sorsom, mer *ha bű esztendő van, vagy szűk esztendő van, a népek a gabanát a malamba hozzák, én meg megőrelem és ebbő élek. De ez még semmi, felséges kirájom. Hanem van nekem egy gyönyörű szép leányom, ajan, hogy a napra lehet nézni, de reá nem. S még ez is semmi, mer az leányom ajan leány, hogy a szalmábó is aranyfonalat tud fonni.*

Ez már szeget ütett a kirájnak a fejibe. Azt mondja a kiráj a molnárembernek:

— Ha neked egy ijen leányod van, *küdd el hazzám, beszélni akarok velle.*

Most, hogy szép vót a leány, igaz, hogy szép vót, de hogy szalmából aranyfonalat fonjon, tējes hazugság vót. De ha a molnárembernek a szája járt a kiráj előtt, nem másalhatta meg a szavát.

A kiráj elment, s *a mónárember mondja a leányának:*

— *Ötezzél fel a legszebb ruháidba, elmész a kirájhoz. Beszélni akar velled.*

Szegén leán asse tudta, hogy miről van szó, s mér hivatja a kiráj? *S mikor a kiráj elé ért, szépen köszönt a kirájnak, s még meg is kérdezte a kirájtól:*

— *Hogy szógál a kedves egéssége?*

Azt mondja a kiráj:

— *Szógál az egészség, ahogy szógál, most egyébről akarok velled beszélni. Látam, hogy egy szép, gyönyörű leány vagy.*

Megfogta a kiráj a kezit a leánynak s elvezette egy kamarába...

Közel két hónap múlva, 1954 júniusában ezt a részt Kolozsváron így mesélte magnetofonba (Mg 55b):

Vót, hol nem vót, hetedhét arszágann is túl volt, volt egy mónárember és ennek egy gyönyörű szép leánya. Hol, mēre járt a molnár, nem tudam, elég az hazzá, hogy találkazatt a kirájjā. A kiráj megüsmerte, hogy az ő sergibe szolgált a molnárember. Megkérdezte: mióta leszerelt katanáéktól, hagy megy az életsorsa és hogy él? Elmandja a molnárember, hogy

— *Felséges kirájam,* a mesterségemet fajtatom, molnárember vagyak. *Ha szűk esztendők vannak, bű esztendők vannak, minden termést a nép a malamba hord őrlésre; ebbő vámat veszek és ebbő éldegélek vigan, boldagan. De van nekem egy szép gyönyörű leányom, ajan, hagy a napra lehet nézni, de ēra nem. De ez még mind semmi, felséges kirájam. Az én leányam ajan leány, hagy szalmábúl is aranyfanalat tud fanni.*

Ez már szeget ütött a kiráj fejibe, és azt mondja a molnárembernek:

— Halgass ide: *küdd el hazzám a leányadat, beszélni akarok velle.*

Mast a molnárember bánta, hogy mér szólta ezt a szót, hagy a leánya szalmábó arany-

fanalat tud fanni. *Mer hagy szépnek szép vót a leány, az igaz, de hogy szalmábó aranyfanalat fanjon tējes hazugság volt az.*

De ha má járt a szájo a kiráj előtt, nem másalhatta meg a szovát, és másnap elkűdte a leányát, a kirájhaz. *Mikar a kirájhaz ment a leány, köszönt szépen. Látja a kiráj, hogy egy gyönyörű szép leány. Fagta a leánnak a kezit a kiráj, s elvitte egy kamarába...*

Végül hét év múlva, 1961 június 25-én ugyanez a meserész így hangzott (05584. sz):

Hol vót, hol nem vót, az ezernyócszáznegyvennyócas időkbe, mikor a katanák a kiráji had seregbe szógáltak, így jutott a kiráji seregbe *egy mónárfiú*, akit a kiráj nagyan megszeretett *És mikor a fiú a katanaidejit leszógálta, leszerelték*, és szintén a malamba vonult vissza. Megnő sül a fiú, rá egy évre egy gyönyörű szép leánkát szült a felesége.

Mikor a leánka tizenöt-tizenhat éves lett, *a mónárember mēre járt, mēre nem, nem tudam, elég az hazzá, hogy találkozott a kirájjal. A kiráj ráüsmert a mónáremberre, hogy ez az ember a kiráji seregbe szógálta le katanaidejét. Azt kérdezte a kiráj az embertől:*

— Ugyan biza *mondd meg nekem*, te szegény mónárember, *mióta katanaságodtó leszerelté, hogy és mint megy az életsorsad?*

S azt mondta az ember:

— Uram, *felséges kiráj*, a malamba élek. *Ha az esztendők szűkek és nincs termés, ha kevés termés is van, a népek a malamba hozzák az őrölni valót; ebbő veszek vámot, élek vígan, boldogan.* Megnősültem, *született egy leánkám, ajan, hogy a napra lehet nézni, de reá nem.* S amellett, felséges kiráj atyám, *az én leánkám ajan leán, hogy a szalmábó is aranyfonalat tud fonni.*

Ez már szeget ütett a kiráj fejibe. Azt mondta a mónárembernek a kiráj:

— Eredj el haza, holnap *küldd a leányodat hozzám, beszélni akarok velle.*

A szegény mónárember örvendett, hogy megszabadult a kirájtó, mer amit mondott a kirájnak, hogy *szép vót a leánya, az igaz hogy szép vót, de hogy szalmábó aranyfonalat fanjon, az tējes hazugság vót. De ha járt a szája a kiráj előtt, nem másolhatta meg a szavát.* Hazament s *azt mondta a leányának:*

— Na édes leányom, *őtezzél fel a legszebb ruháidba, s el fogsz menni a kirájhaz.* Hivat és *beszélni akar velled.*

A leánya felőtezett, elbúcsuzott az édesapjától és ment. Mika megérkezett a palatába, vezetik a leánt a kiráj elé. *Mikor a kiráj elé vezették a leánt, köszön szépen a leán a kirájnok és meg is kérdi:*

— *Hogy és mint szógál a kedves egéssége?*

S azt mondja a kiráj:

— Látam, fiam, szép vagy, ügyes vagy. Az egésségem szógáll, ahogy szógáll, most egyébről lesz velled szó.

Megfogta a leán kezit a kiráj, elvitte egy... kamarába...

Első olvasásra nyilvánvaló, hogy a három szövegezés — noha két hónap, illetőleg hét év választja el őket egymástól — mind a szókészletben, mind a szerkesztésben úgyszólván mondatról-mondatra hasonlóak, sőt sok helyt azonosnak tekinthető. A közelien hasonló vagy teljesen azonos szövegrészeket, amelyek mind a három, vagy legalább két redakcióban előfordulnak, dűlt betűkkel jelöltük — mire alig maradt álló betűs mondat vagy félmondat. Megfigyelhető, hogy a szövegállandóság különösen a párbeszédekben érvényesül; a leíró és elbeszélő részekben viszont, amelyek bevezetik, előkészítik vagy összekötik a párbeszédes jeleneteket, a mesélő inkább használ egyedi kifejezéseket, megoldásokat, magyarázatokat. Minden esetre Minya bácsi az eddigi kutatások szerinti ama ritkább mesemondók közé tartozik, akik nemhogy gyakorlat során, száz- meg százszori ismétlés után — részletesen és pontosan kidolgozták, s mint az általuk megmunkált legjobbat, újra meg újra hűségesen reprodukálják. Alkotóerejét Minya bácsi nem arra használta, hogy minden alkalommal lehető új tartalmi és formai variánsokat rögtönözzön-szerkesszen, hanem arra, hogy sok változat helyett egy tartalmilag és formailag relatíve állandó művet teremtsen.

E törekvés sikere a fenti három meserészletben még jobban kidomborodik, ha most ellenpéldaként az alkalmi repertóriumból idézünk szövegpárhuzamot. Lássuk *A szegény és a gazdag ember* című anekdota első részét (05588. sz).:

Hol vót, hol nem vót egy szegén, szegén zsellérember. Ennek a szegény embernek a világon nem volt semmije: se földje, csak egy kis rozga házikója. Elgondolta magába a szegény ember, elmegy és keres magának vajegy nagy urná szolgálatot. És kapatt is egy nagy földbirtakas uri emberné szógálatat. Az évi fizetésibe annyiba álapadtak meg, hagy a szegény ember nem kért a gazdátó egyebet, csak ruházatat, élelmet és egy esztendőre egy kupa tiszta búzát, s ehez akkara darab fődet, ahová ő ezt a kupa búzát el tudja vetni. És evel az alkuvā vagy vásárrā megalkudt a szegény ember a gazdávā úgy, hogy minden esztendőbe, amit az első kupa búza termett, a kövötkező évbe akkara fődet adjan neki, ahová azt a többi búzát el tudja vetni, a harmadik esztendőbe akkara fődet adjon a gazda neki, amennyibe a két évi azelőtti termést el tudja vetni, s minden esztendőbe így duplázza meg a gazda a fődet, amennyi búzát el tud vetni. Ez vót a szegény ember évi fizetése, ēre kikötötték a szerződést tizenöt évre. . .

Fél órányi időtöltő beszélgetés után a kérésemre megismételt szöveg így alakult (05589. sz):

Hol vót, hol nem vót, hetedhét országonn is túl vót egy szegény fiú. Az édesapja meghalt, árván maradt egyedül. Egy kicsi házikóján kívül nem vót semmi a világon. Elhatározta a fiú magábo: világá megy, hogy valahol találjon szógálatat és megélhetőségi módot. S talált is a fiú egy nagy földbirtokos uri emberre, aki felvette őtet szógálotba tizenöt évre. Êre a tizenöt évre erős törvényes szerződést kötöttök a fiú és a gazda között, hogy ő nem kövötöl több bért, csak egy évre egy kupa búzát, ruházatat és élelmet. S a gazda kötölezi magát, hogy ezt a kupa búzát, amit első esztendői bérébe ád a szógánok, akkara darabacska fődet ád, ahová a kupa búzát el tudja vetni. A kövötkező évbe ez a kupa búza mennyi termést haz, akkara darab fődet kell hogy adjan a gazda, ahová azt a búzát el tudja vetni. A harmadik és negyedik, ötödik, hatodik, tizenötig mindég annyi fődet, ahova ezt a búzát el tudja vetni. . .

A két részlet tartalma azonos, szövege egészen eltérő. Noha csak fél óra választja el őket egymástól, a külső forma szempontjából sokkal kevésbé hasonlítanak, mint a három előbbi példa, amelyek két hónap, majd hét év után követték egymást. Az anekdotában, mivel csak nagyritkán, alkalmilag került elő, a szövegállandóság tendenciája még nem érvényesülhetett, bizonyos viszont, hogy amennyiben Minya bácsi ezt is rendszeresen mesélni kezdené, soron következő reakciói mind jobban meg jobban hasonlítanának egymáshoz.

Most pedig lássuk Minya bácsi drámai szerkesztésmódját, amely az eddigi kutatások szerint Európában nem kizárólag magyar,[13] de — az inkább elmondó elsoroló jellegű német mesékkel szemben — feltétlenül a magyar mesemondás egyik jellemző sajátossága. Ortutay összefoglalása szerint a magyar népmese „drámaisága abban is megnyilatkozik, hogy a mese elmondása során szinte minden jó mesemondónk drámai hatású jeleneteken keresztül építi fel a meséjét, ami arra vall, hogy itt nem egyéni leleményről, hanem a magyar mesemondás közös hagyományáról, nem esetlegességéről, hanem törvényszerűségéről van szó. S ezek az egymást követő jelenetek mindig a szereplő személyek párbeszédein keresztül fejeződnek ki, a cselekvés puszta leírása, harmadik személyes elmondása ritka. Vannak meséink, amelyekben szinte eltűnik a közbevetett leíró, magyarázó rész, alig több jelzésnél viszont az egész történet, a cselekménysor csupa ügyes eleven vitákon, párbeszédeken keresztül jelenik meg."[14]

Minya bácsinál ez a drámai szerkesztés, amelynek több helyt példaszerű megoldását produkálja, realista részletezéssel válik teljessé. Környezetének,

[13] Vö. pl.: Bîrlea, Ovidiu: *Cercetarea prozei populare epice.* Revista de Folclor, I (1956) 123
[14] Ortutay Gyula: *Magyar népköltészet.* Bp. 1955. I. 59—60.

hallgatóinak az a véleménye, hogy „hát ő úgy mondja (a mesét), mintha igaz lenne." Ez az „igaz" többféle módon érthető, de kétségtelen, hogy ő a meséit gondolatban végigélte és a környező valósággal szembesítette, miáltal sok kézenfekvő realista részlettel bővítette-gazdagította, amelyek foglalkoztatják a képzelőerőt, fokozzák a feszültséget és növelik a cselekmény mozgalmasságát, drámaiságát. Szemléletes lesz, ha a sok közül példaként ismét összehasonlítjuk mondjuk *A két testvér* című mese egy-két részletét BENEDEK fordításában, illetőleg Minya bácsi fogalmazásában.

BENEDEKnél így kezd teremni az arany a két testvér párnája alatt:

Mikor másnap reggel felkeltek, megcsendült valami, nézik, s hát két arany. Mondják az apjuknak, az csak ámult, bámult. Következő reggel is két arany volt a vánkos alatt. Harmadik reggel is.

Verbálisan „ámuló-bámuló", de valójában azonnali tudomásulvétel és elfogadás helyett KURCSInál a csodát igazi meglepetés, majd kételkedés és szóváltás követi; mozgalmasabb, izgalmasabb, drámaibb jelenet (0347. sz):

A szegény ember házánál a két gyerek reggel mikó felkeltek, s az édesanyja etette meg az ágyakat, féreveszi az asszon a párnájokat, s csak legurul a földre két arantallér. Megijed az asszan erősen, felveszi a tallérokot és nézi. Mutatja az urának:

— Nézd, hunnét került a gyerekek feje alá ez a két aranypénz?

A szegény ember kérdőre vonta a gyermekeket:

— Ki adta nektek, fiaim, ezt a pénzt, vagy hunnét laptátok el?

A gyermekek sírva könyörögtek az édesapjaknak: ők nem lapták a pénzt, se nem adta senki nekiek.

A szegény ember ezen a nap nem engedte a gyermekeket az aranyműveshez, zárva tartatta őket, s mikor öste lefeküdtek a gyermekek, reggel mikó felkeltek, megint megy az édesanyjak, hogy megvesse az ágyakat. S mikor a párnájokot féreveszi, megint két arantallér legurul a födre. Mast a szegény ember s a felesége látják, hogy a gyerekek nem lapják a pénzt, s nem adja nekiek senki. S ettő elkezdve minden áldott reggel két arantallért talált az édesanyjok a párnájok alatt,

Az állatok feltámasztják orvul meggyilkolt gazdájukat:

Azt mondta aztán a nyúl:

— Ismerek én egy erdőben forrasztó füvet, elszaladok érte, ti csak maradjatok a gazdánk mellett.

Elszaladt a nyúl, egy nap múlva jött is a forrasztó fűvel.

A mesehős életéről van szó, a mese fordulópontjához jutottunk. Minya bácsi nem szalasztja el az alkalmat, hogy újból drámai feszültséget teremtsen:

Mast előlépett az araszlán s azt mandta a többieknek:

— Hatan hat felé szaladunk. Élő forasztófüvet kell hogy hozzunk, hogy megint életre kőtsük a gazdánkat. De aki három napan belül itt nem jelentkezik ezen a hejen, ki fogom irtani minden nemzedékit az álatak közül!

S aval a hat álat hat felé szaladt.

És az araszlán még aznap találkozott egy hatalmas tekenyősbékával, aki két szál élő forasztófüvet hozott a szájába. S az araszlán kérte szépen a békát, hogy adja neki egyik szál füvet,

— Mer valaki meggyilkolta gazdánkat, és életre akarjuk ébreszteni.

De a tekenyősbéka azt mandta:

— Hónapok óta járok ez után a fű után. Eredj te is, mert te is találni fogsz.

Erre megmérgelődett az oroszlán s gondolta:

— Megállj, mindjár ideadod te a füvet!

S aval rátette az első lábát a tekenyősbéka hátára, s ajan hatalmas erővel megnyomta a béka hátát, hogy akkarát nyekkent a béka, hogy mind a két szá' fű kiesett a szájából. S akkar fagta az oroszlán egyik szál füvet és szaladatt velle vissza a gazdájához. A második nap már a másik öt állat is megérkezett, de egy se hazatt semmiféle füvet.

A feltámasztott hős megtudja a történteket és hírt ad a királykisasszonynak:

— Ugyan úgy-e — gondolta magában a legény. — Hiszen várj csak, sárkányölő udvarmester!
Kiment az istállóba, szólt a nyulacskának:
— Hallod-e, nyulacska, szaladj a királyi palotába, egyenest a királykisasszonyhoz, s kérj abból a lakodalmi kenyérből egyet.
Egy kosarat a nyulacska nyakába akasztott, az meg uccu neki vesd el magad! szaladt a palotába, be az ebédlő szobába, hol tenger vendég ült az asztal körül.

Az erdők-mezők vadjait jól ismerő Minya bácsinak gondot okozott, hogy a nyulacska — bármilyen gyorslábú futár is legyen — miként juthat el a palotába:

Elgondolkozik a fiu. Gondolja magába:
— No megállj, udvarmester!
Akkor azt mondja a fiu az asszonnak:
— Öreganyám, nincs egy kézikosara?
S mandja az asszony:
— Van, fiam.
Adaadja a kézikosarat az asszon a fiunak, s akkor benyul a zsebibe és eléhúzza a nóteskönyvit, és egy cédulát ír a kirájkisasszonynak. S miko megírta a cédulát, belétette a kézikasárba, kiment a fiú és elészólította az ő kedves nyúlját. A kasarat a nyakába akasztotta, ajtót nyitott a nyúlnak, hogy a nyúl a palatába menjen. De itt tévedett a fiu: aztán jutott eszibe, hogy mikar a nyúl a harmadik-negyedik épületnél ment, már annyi kutya reárohant, hogy alig tudott megmenekülni. Ekkor jött reá a fiu, hogy nem a nyulat kell neki kűdeni. Akkor a fiú az asszantól egy nagyabb kézikosarat kért, a cédulát meg abból kivette és ebbe tette. Most kiment a fiu a kasárral s elészólítatta a medvét. Mikor kaput nyitott a medvének ,ment a medve a hátulsó két lábán, a kutyák menekültek szerte-széjjel előle. S mikor megérkezett a medve a palatába, az a sak nép, akik a mullatóterembe vótak, útat engedtek a medvének, mert mindenki félt tölle. S a medve ment egyenest a mullatótermen át be a vőlegényi terembe.

A libapásztor királykisasszony meséjében a hősnő BENEDEKnél úgy panaszolja ki magát:

A királykisasszony be is búját a kemencébe s ott hangosan elsírta az ő búját, bánatját, keserves panaszát kezdettől végezetig. De bezzeg a király nem ment messzire, mindent jól hallott.

Minya bácsinál a kemencéből szabályos, több helyt ritmikus-rímes siratóének hallszik, a maga nemében teljes és kész műalkotás (0391. sz):

A kirájkisasszon bebújt a kemencébe, elsírta magát és elpanaszolta magát. Az öreg kiráj nem távozott messze a kemencétől, mindent hallott. Sír keservesen a királykisasszony és azt mondja:
— Édesanyám, lelkem anyám, három csepp vért adtál nekem. A forrás vize elrabolta és minden erőmet elhajtotta. A szabaleány meggyalázott, az én ruhámat vette magára. A libák mellé állítottak, a vaskemencébe panaszkodok. A lavamnak a feje-nyaka a kapura van kitárulva. Itt sétállok alatta, fáj a szivem búbánatba!

Nyilvánvalóan vannak KURCSIKnak olyan megoldásai is, amelyek elnagyoltabbak, vontatottabbak, színtelenebbek BENEDEK fordításánál. Mégis mivel oly gyakran használja a drámai jelenítés eszközeit (sokszor még az egyszerű tényeket is vitázva-replikázva hozza tudomásunkra), s mivel látszólag jelentéktelen részleteket is képes úgy kidolgozni, hogy méltányoljuk és elfogadjuk jelentőségüket, meséi nem egyszer mozgalmasabbak, és általában valamivel terjedelmesebbek BENEDEK szövegeinél.

Ilyesféle képességei azonban akkor kerülnek igazán a maguk helyére, ha meséit nem irodalmi alkotásokkal, hanem népi változatokkal; nem BENEDEK

szövegeivel, hanem más mesemondók meséivel vetjük össze. A 66 éves Kocsis Miklós — szintén Magyaróról — ‚akit legalább is a jó közepes mesemondók közé sorolhatunk, 1954 április 30-án így kezdett hozzá *Hamupipőke* meséjéhez (0381. sz. Faragó gyűjtése):

Vót egyszer egy nagy gazdag úriember, annak volt egy gyönyörű szép felesége. Időre született egy szép-szép-szép leánykája a feleséginek. Alig nevelte két éves koráig, akkor az asszony meghalt. A leánka árvaságra maradt.

Az úr egy darab ideig özvegyeskedett, de nem sokáig. Mire a leánka három éves lett volna, akkor má meg is nősült. Akkor elvett egy ojan fehérnépet, amejiknek két akkora leánkája vót, majd egyformák az úréval.

Másnap ugyanezt a részletet Minya bácsitól így hallottuk (0372. sz):

Vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót egy nagygazda földműves ember, ennek felesége és egy leánkája. Mikor a leánka nyóc éves vót, az édesanya nagybeteg lett. Ágyához szólította az ő leánkáját s azt mondta neki:

— Édes leányom, nagyan jó vótál idáig, jól viselkedtél. Szivedre kötöm, légy jó ezután is. Tisztēlj, becsülj, mindenkit, mer a jóisten akkor megsegít. Én tudom, hogy most meghalok, ott is fogok immádkozni éretted.

Nemsokára meg is halt az édesanyja a leánykának. A leánka nagyon szivire vette édesanyja szavait, s ezután is ojan jó vót mindenkivel szembe, mint azelőtt.

Teltek az évek, és mikor a leánka tizenöt éves lett, a szomszédjokba szintén vót egy özvegyasszony, ennek meg két leánya. Barátnők vótak a leányok az ember leányával. S egyszer azt mondja az asszony a leánkának:

Mondd meg édesapádnak, vegyen el engem feleségül, mer én téged minden áldott reggel friss vízzel mosdatlak s vajjal etetlek.

A leányka megmondja az édesapjának, hogy mit mondott az özvegyasszony. Az ember el is ment az özvegyasszonhoz, megkérte a kezit s feleségül vette.

És így tovább: kidolgozva az összes részleteket, előkészítve és indokolva az összes fordulatokat, állandóan mozgatva és beszéltetve a szereplőket, annyira, hogy az utóbbi változat nemcsak minőségileg értékesebb az előbbinél, hanem mennyiségileg terjedelmileg is kicsi hijján a kétszerese annak.

A vándor mesemondó

Minya bácsi élete alkonyára megérte az új világot.

Sőt azt is megérte, hogy 1957-ben nyugdíjazták. „Mikor elértem az életkorom hatvanadik évit, engemet is felszabadítottak a nehéz havasi munkák aló.” Nyugdíja csendes, nyugalmas öregkort biztosít számára. Könnyű volt fél évszázadnyi nehéz testi munka után kis házába végleg visszavonulnia — csak éppen a mesemondást nem tudta feledni, arról nem képes lemondani.

Jóformán ki sem pihente magát, amidőn 1957 végén levelet írt a Folklór Intézetnek. Mit kért benne? Mivel többé nem jár a havasokra dolgozni, engedélyért folyamodott a magyarói néptanácshoz, hogy meséit az iskolában a gyerekek körében népszerűsíthesse. Az engedélyt természetesen megkapta, de faluján kívül szeretne a környéken, sőt alkalomadtán bárhol a tartományban mesét mondani. Éppen ézért küldjünk neki egy írást, amellyel igazoljuk mesemondó tudományát; ő majd ez írás segítségével támogatást szerez mind a körzeti, mind a tartományi néptanácsnál a nyilvános mesemondásra. — A kópertába a magyarói néptanács is csúsztatott egy levelet, bizonyítva Minya bácsi mesemondói szándékát, és pártolólag kérve az óhajtott igazolvány kibocsájtását.

Kérését teljesítettük. Ő ezen kívül a marosvásárhelyi Népi Alkotások Házának, továbbá a szászrégeni, valamint a gyergyószentmiklósi néptanács Tanügyi és Művelődésügyi Osztályának írásaival is fölszerelve, vándor mesemondáshoz fogott, amelynek sikereiről 1958 március 21-én kelt levelében így tudósított: „Hálás köszönetemet küldöm önökhöz én magyarói Kurcsi Mihály mesemondó azért a megtiszteltetésé, hogy nékem ojan igazolványakat kültek, hogy nagyon büszke vagyok reá, és mindenki, akik csak olvassák, iskolai tanárok és igazgatók, jó dicsiretet kapok, és rendeznek is azonnal, hogy tudjam megtartani a meseórámat az iskolákba... És nagyon szépen köszönöm, kedves Faragó József tanár ur, hogy még az ujságba is kitétette a nevemet,[15] és ez a cikk megint egy jó igazalvány nekem... Már idáig voltam Szászrégenbe négy iskolába, és Marosfelfaluba és Marosvécsen, és Disznajón és Magyarón, és a Fickóba... Nagyon szeretném, ha minél hamarább viszontlátnuk egymást Kolozsvárt, mert nagyon szeretném, ha a kalazsvári iskolákba is el tudnék mandani személyesen is egy pár szép ős mesét a növendékeknek és a felnőtteknek is, hogy üsmernének meg személyesen is, hogy ki az a Kurcsi Mihály mesemandó ember, magyarói lakos."

Ezt a mesemondó körutat újabbak követték, mivel azonban Minya bácsi nem mindenikről készített pontos jegyzetet, csak hiányosan tudunk számot adni róluk. Úton volt 1958. december 8—9-én, 1959. március 2—5 és 15—17 között, május 4-től 31-ig, 1960. március 10-én, április 8-án, szeptember 26—29 között és október 24-én. Több adatunk nincs. Azokról a falukról és városokról, amelyekben a felsorolt körutakon mesét mondott, térképvázlatot mellékeltünk. *(2. térkép)*

Túlnyomórészt az iskolákban mesél gyermekek, nagyritkán a művelődési otthonokban is, felnőttek számára. Az előbbieknek *A molnárember és a leánya*, a *Tizenkét testvér* s *Az édes- és a mostohaleány*, az utóbbiaknak a *Hű szolga János*, *A két testvér* és *A félelemkereső* című meséit szokta elmondani. Most már nem ülve hanem állva mesél; nem füstben-sötétben, hanem napvilágnál vagy villanyfénynél; nem holtra fáradt, álomba hulló erdei munkásoknak, hanem izgalomtól kipirult arcú, ragyogó szemű gyermekeknek. Mindmegannyi új helyzet, új élmény, új kaland egy havasi mesemondó számára, tanulmányozásuk pedig új feladat a folklorista számára — ez azonban már más lapra tartozik.

Itt áll előttünk Kurcsi Mihály mesemondó, ma 64 éves, olyan szellemi igényekkel, olyan vágyakkal és törekvésekkel, amelyeket a művelődési forradalom növelt naggyá benne. Művészi tehetsége, alkotói és előadói tevékenysége számára immár szűkösnek érzi az évszázadokon át kiformálódott hagyományos kereteket; névtelen népművészből neves művésszé akar válni, őstehetségből valósággal „hivatásos" mesemondóvá. Tud róla és várja meséinek kinyomtatását, s noha kétségtelenül nagy olvasótábora lesz, amellett közvetlen hallgatóságát is növelni szándékszik: nem egyetlen falunak, hanem a faluk sokaságának szeretne közismert és nagyrabecsült mesemondója lenni. Egyszerre az irodalomban is, a hagyományos iratlan kultúrában is fölfelé, a hírnév és a dicsőség fénye felé tör.

Bizonyára még majd hallunk jó hírt róla.

Faragó József

[15] Faragó József: *Mesemondó versenyt!* Utunk, XIII. 8 (487), sz. 1958. febr. 27. — Uő.: *Mi legyen falun a népmesével?* Művelődés, XI (1958). 8. sz. 66.

Йожеф Фараго:

ХАВАШСКИЙ СКАЗОЧНИК МИНЯ КУРЧИ

(Резюме)

Миня (Михай) Курчи живет в небольшой венгерской деревне Мадьярó (Румыния, Марош-Мадьярский автономный район). В прошлом преобладающая часть населения этой деревни состояла из безземельных крестьян, основой существования которых были различные работы в близлежащих высокогорных лесах. Отец Курчи тоже был таким лесным рабочим, сын его начиная с раннего детства и до старости, до 60-тилетнего возраста, до выхода на пенсию, тоже работал здесь в лесу. К старости он стал самым знаменитым сказочником в округе. Долгие зимние вечера были наилучшей возможностью рассказывать сказки среди лесных рабочих, для которых слушание сказок было единственным возможным развлечением, ибо жили они вдали отнаселенных мест. В своей полной превратностей жизни Курчи пришлось побывать во многих местах Трансильвании (1. карта) и приобрести богатый опыт сказочничества, а так же разнообразный репертуар Число рассказываемых им сказок относительно невелико, всего 37, но состав их чрезвычайно поучителен. Их автор прочел все, что попадалось ему под руку за долгую жизнь: произведения художественной литературы, приключенческие романы, бульварные романы, были и т. д. Эти печатные произведения, в основном сказки, в значительной мере повлияли на формирование репертуара, хотя автор их никогда не говорил о том, какую сказку от кого, откуда он выучил. Сказки его на основе места и повода, по которому они рассказываются, делятся на две группы: сказки, рассказанные в горах Хаваш, и сказки, рассказанные в деревне. Статья посвящена постоянно рассказывавшимся хавашским сказкам, составляющим найболее активную, большую, живую часть сказочного богатства автора. В течение десятилетий сказки приобрели устойчивую форму и рамки. Автор статьи провел в этом отношении много опыто: с интервалами в один час, неделю, месяц он прослушивал ту же сказку. Хотя число сказок и невелико, они всегда были для слушателей новыми, ибо их автор были бродячим, сезонным рабочим, места его работы и товарищи по работе часто менялись. Постоянные тексты сказок показывают ярче всего следы претерпевших множество изданий и ставших так популярными сказок братьев Гримм и их популярной переработки Элеком Бенедек. О родстве этих печатных и устных сказок свидетельствуют дословные и множество смысловых совпадений, поворотов сюжета, выражений. В статье эта близость иллюстрируется исследованиями текстов сравнительными. Сказочник рассказывает сказки, привыкнув к большому числу слушателей, для метода его передачи, для ее структуры свойственен драматизм. Из прежнего лесного рабочего, из произвольного затейника-самородка к старости вышел настоящий сказочник, гордый своим искусством народный художник. После выхода на пенсию он систематически посещал венгерские древни Трансильвании, где в школах, в домах культуры выступал как бродячий сказочник, одаривая слушателей плодами своего искусства.

József Faragó:

MINYA KURCSI, DER MÄRCHENERZÄHLER AUS DEM HOCHGEBIRGE

(Auszug)

Der Märchenerzähler Minya (Michael) Kurcsi lebt in einem kleinen ungarischen Dorf, in Magyaró (Rumänien, Ungarisches Autonomes Gebiet der Marosgegend). In der Vergangenheit waren die Einwohner dieses Dorfes größtenteils landarme Bauern, die ihren Lebensunterhalt mit Forstarbeiten in den nahen Bergen durch Lohnarbeit verdient hatten. Auch der Vater von Kurcsi war ein Forstarbeiter; der Sohn arbeitete seit seinem frühesten Kindesalter bis zu seinem 60. Lebensjahr, als er pensioniert wurde, im Wald. Als alter Mann ist er der berühmteste Märchenerzähler jener Gegend geworden. Bei den Forstarbeiten gaben die langen Abende im Winter, da fern von jedem bewohnten Ort das Märchenanhören die einzige Zerstreuung bot, die beste Gelegenheit zum Erzählen. Kurcsi reiste im Laufe seines mühsamen Lebens in vielen Gegenden Siebenbürgens herum (Karte 1) und verschaffte sich eine große Übung im Märchenerzählen und ein mannigfaltiges Repertoir. Die Zahl seiner Märchen ist verhältnismäßig klein (37), aber ihre Zusammensetzung ist höchst lehrreich. Ihr Verfasser hat jeden gedruckten Buchstaben gelesen,

den er erreichen konnte: schöne Literatur, Schaudergeschichten, Schundliteratur, Historien usw. Diese Lesestücke, hauptsächlich die gelesenen Märchen, haben die Ausgestaltung seines Repertoirs in großem Maße beeinflußt, obwohl er es nie verriet, bei wem, oder wo er sein Märchen gelernt hatte. Diese Märchen lassen sich nach Gelegenheit und Ort des Erzählens in zwei Gruppen einteilen: in den Bergen und im Dorf vorgetragene Märchen. Verf. beschäftigt sich hier mit jenen Märchen, die in den Bergen regelmäßig vorgetragen werden; diese bilden den aktiveren, größeren, lebenden Teil seines Märchenschatzes. Sie erhielten im Laufe der Jahrzehnte eine feste Form. Verf. hat diesbezüglich mehrere Versuche gemacht: Er ließ den Text in Intervallen von Stunden, Wochen und Monaten wiederholen. Zwar ist die Zahl der Märchen nicht groß, dennoch waren sie für die Zuhörer immer neu. Kurcsi war nämlich ein wandernder Arbeiter, seine Arbeitsstellen und Arbeitskollegen wechselten sicht oft. Die ständigen Texte der Märchen zeigen den Einfluß der in vielen Auflagen allgemein bekannten Märchen der Gebrüder Grimm und der populären Umarbeitungen von Elek Benedek. Zwischen den gedruckten und den vorgetragenen Märchen gibt es viele wörtliche und noch mehr sinngemäße Übereinstimmungen; Wendungen und Sprüche verraten die Verwandtschaft. Verf. beweist diese Berührungen durch Vergleich der Texte. Der Märchenerzähler ist gewohnt, seine Märchen vor einem großen Publikum vorzutragen, für seinen Vortrag und für die Art seiner Abfassung ist das Dramatische bezeichnend.

Aus dem ehemaligen Forstarbeiter, aus dem spontan Vortragenden ist in seinem gesetzten Alter ein bewußter Märchenerzähler, ein auf sein Wissen stolzer Volkskünstler geworden. Nach seiner Pensionierung besuchte er regelmäßig die ungarischen Dörfer seiner Heimat und des Széklerlandes, wo er als wandernder Märchenerzähler in Schulen, Kulturhäusern seinen Märchenschatz vortrug.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nagykunsági házoromdíszek

A Tiszántúl nagyrészén, de különösen a Nagykunságban és közvetlen környékén a parasztházak legfontosabb építő anyaga még a múlt század végén is majdnem kizárólag a vályog és a nád volt. Még ma is tömegével találunk nagykunsági városainkban és a környező községekben a régi építőgyakorlat hagyományait őrző nádtetejű vályogházakat. Ezek nagy részét a múlt század második felében építették, de vannak ennél jóval régebbi vályogházak is. A náddal borított nyeregtetős vályogfal tapasztalat szerint eltart 100 évnél is tovább, csak a nádfedél szorul időnként javításra, megdugdosásra.

A nyerges fedél mindkét vége oromfallal („veremény", vagy „vértelek") zárul, amelyet régebben sárral betapasztott vékony nádfalból, később vályogból, utóbb már deszkából készítettek. A józan anyagszerűség mellett az egyszerű szerkezeti megoldás jellemzi ezeket a fehérre meszelt kunsági parasztházakat, amelyeknek nyugodt, derűs formai szépsége díszítő elemek nélkül is megnyugtató esztétikai hatást vált ki.[1] Valóban, ezeken a régi nádtetős lakóházakon alig találunk díszítést. Az esetleges tornácoszlopok szerény oszlopfej-díszítésein kívül az épület falazatán rendszerint semmi egyéb díszítőelem nincs.[2]

A nádfedeles régi paraszthéznak talán egyedüli dísze a Tiszántúlon helyenként még ma is elég nagy számban található kovácsolt vasból készített oromdísz. A többnyire virágokat, tulipánt, rózsát, vagy egész virágcsokrot néha állatokat, madarakat, néhol csillagot, félholdat stb. ábrázoló remek mesterművek a háztetőnek utca felőli végén az oromfal, illetve a nyeregtető csúcsán emelkedtek ki a tetőgerinc fölé. Gyakran a tető másik végén az udvar felől is megtaláljuk a párját.

Találunk még ma is az ország minden részén különféle tetődíszítéseket az oromfalakon, házcsúcson, esetleg a kéményen, faragott állat-, vagy madáralakokat, csillagot, címert, keresztet, nyársat, továbbá szalmából font és háztetőnyárssal keresztülszúrt házcsúcsokat, vagy helyenként, mint pl. Erdélyben a Mezőségen, a Dunántúl egyes helyein is, a szalmacsúcsra felszerelt fazekakat, konyhaszerszámokat. Ezektől mind anyagukban és formájukban, mind pedig funkcionális jelentőségükben számottevő eltérést mutatnak azok a kovácsolt vasoromdíszek, amelyek leggyakrabban a Közép-Tisza vonalától keletre főként a Nagykunságon és környékén találhatók még ma is.

Ezen a régi világban nádas-eres vízjárta vidéken a nádból készült tetejű házaknak csaknem kizárólagos díszítéséül szolgálnak azok az oromdíszek, amelyek a Tiszától a Körösig, Tiszaszentimrétől a Sárrétig, különösen pedig a közbül eső Nagykunságon minden városban és faluban szinte teljesen azonos anyag és technikai kivitelezésben fordulnak elő, de kizárólag csak a régi nádtetős házak oromcsúcsain.

Ha ezeket a leggyakoribb előfordulási helyük után „nagykunsági"-nak nevezhető oromdíszeket összehasonlítjuk az ország más vidékein található tetődíszítésekkel, leglényegesebb eltérésként mutatkozik az anyag és technika különbözősége. Míg ugyanis a máshol előforduló tetődíszek többnyire fából, szalmából készülnek, addig a nagykunsági oromdíszek anyaga szinte kizárólag kovácsolt vas.

A néprajzkutatók körében régebben az volt a felfogás, hogy a házcsúcson, tetőzeten, homlokfalon, vagy oromzaton elhelyezett faragott állatalakoknak, különösen madaraknak, fészkeknek, kosaraknak, növényeknek stb. az a hiedelem az alapja, hogy ezek tűzvész, villámcsapás, ördög, lidérc és egyéb ártóhatalmak ellen védik a házat.[3] Az oromdísznek

[1] A tetőszerkezet külső falsíkján, a *vízvető* feletti deszkaoromfalon *(vértelken)* helyenként díszítmény jellegű fűrészelt és faragott nyílások láthatók. Ezek a különféle (homorúíves, négyzet, ívelt tetejű téglalap, tulipán, csillag, félhold stb.) alakra kivágott ún. „padlásluykak" is inkább csak a padlástér megvilágítását szolgálják.

[2] Egészen kivételes a Kenderes községben még ma is számos ház oromfalán látható különös faldíszítés, amely az egész Nagykunságon és környékén egyedülálló. Az utcára véggel néző sima oromfalon sárgásszürke homokhabarcsos alapon fehérre festett nap, hold és csillagjelek láthatók (1. és 2. kép). Katolikus házakon az égi jeleken kívül előfordul a kereszt is.

tehát e felfogás szerint eredetileg démonűző szerepe volt. Ennek a hiedelemnek gyökerei az őshitvilágba nyúlnak vissza, emléke azonban elhalványult, vagy teljesen el is veszett, csupán a szokás gyakorlata maradt fent. Hozzátehetjük, hogy a nagykunsági vasoromdíszek esetében ez a hiedelem — ha ugyan volt is valaha — már nemcsak hogy elhalványult, de a valóságban látszólag csupán a díszítőelem funkcióját vette fel.

Kérdéses egyébként, hogy egyáltalán lehet-e szó ilyen természetű hiedelemről oromdíszeinkkel kapcsolatban? Ha annak kizárólagos anyagára, a vasra gondolunk, úgy aligha.

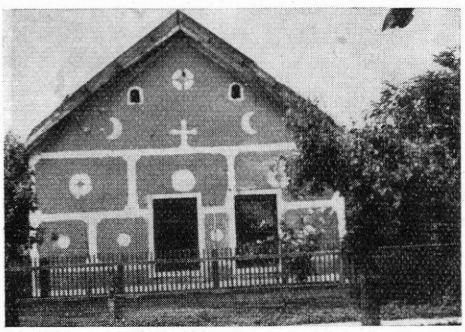

1. kép. Díszített oromfal. Kenderes.
Foto: GYÖRFFY Lajos 1964

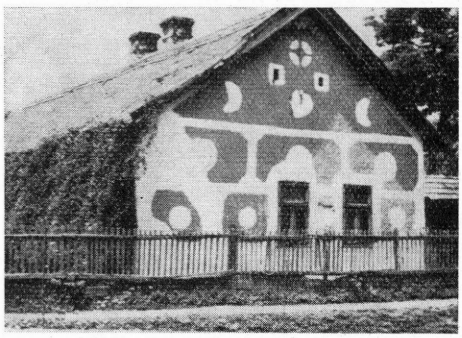

2. kép. Díszített oromfal. Kenderes.
Foto: GYÖRFFY Lajos 1964

A vasnak, mint a népi díszítőművészet anyagának alkalmazása nem túlságosan nagy múltra tekinthet vissza s így vasoromdíszeink kultikus vonatkozásáról nem beszélhetünk.

Feltételezhetnénk ugyan azt is, hogy ezek az oromdíszek eredetileg más anyagból: fából készülhettek. Ilyen fából készített oromdíszeket az újabb építésű cserép-, vagy palatetős házakon láthatunk, de ezeknél a díszítés csupán szerény cifrázó faragásra egyszerűsödött le. (I/1., 2. tábla.) Ennek az egyszerű, többnyire hegyes nyársban végződő fadarabnak, amelyre ma már sok helyen a rádió antennáját szokták kifeszíteni, nem sok kapcsolata van a díszesen kiképzett kovácsolt vasoromdíszekkel, amelyek egyébként hangsúlyozottan csak a régi nádtetejű házakon találhatók.

Az oromvas azonban nemcsak díszítésül szolgált, de joggal feltehető, hogy már eredetileg is gyakorlati szerepe volt a háztető szerkezetében, mint ahogy ma is van. Ma ugyanis a vastag nádtető szélső oldalait beszegő ún. széldeszkák felső végeit az oromvasnak hajlított kapocsban végződő része erősíti a szélső fedélfák csúcsához, vagy esetleg a szelemengerenda végéhez. Ez az alulról kapocsban végződő és derékszögben elhajolva az oromcsúcs fölé kiemelkedő ún. „ösztörűvas"[4] képezi a különféle díszítő elemek tengelyét. Ebből az ösztörűvasból, vagy e köré képezi ki a kovács az igen változatos virágdíszítményeket, állat, madár, csillag, félhold, vagy egyéb stilizált alakokat. (Láds: I. és II. táblán.)

Figyelemre méltó, hogy vizsgálódásunknak a fentiekben már nagyjában körülhatárolt területén régi idők óta túlnyomóan református vallású magyarok laktak s a díszes oromvasak legnagyobb számban itt találhatók. A Tisza másik oldalán a katolikus Jászságban is előfordulnak az oromdíszek,[5] de míg ezek többségénél elmaradhatatlan a kereszt, addig a nagykunsági oromdíszek között az állati és virágábrázolások mellett a csillag, vagy a félhold helyettesíti a keresztet.

Mint ismeretes, a reformáció általános elterjedéséhez és fentmaradásához a Tiszántúlon a másfél évszázados török uralom is nagyban hozzájárult. A török ugyan nem sokat törődött a „hitetlen ráják" hitbéli ügyeivel s egyformán megvetett mindenkit, aki nem volt Mohamed hitén, de a templom tornyán vagy a házorom csúcsán elhelyezett keresztet, amely neki az ellenséges keresztény világ szimbólumát jelentette, bizonyára jobban gyűlölte, mint a reformátusok emblémáját, a csillagot, vagy ami ennél is több, a félholdban a saját hatalmi jelvényének lojális megtisztelését láthatta.

Talán éppen ez ösztökélte a Tiszántúl református népét arra, hogy a háztetőre is felrakja a csillagot, vagy a félholdat? Nem lehetetlen, hogy ennek a hagyománynak

[3] BÁTKY Zsigmond: NÉ XVIII (1926) 3. sz. 150 lap.
[4] Ösztörű, vagy üsztürű (Mezőtúron „üszkürű" is), ma már a használatból kimaradt, elavult szó, jelentése: hegyes, nyársszerű, fából, vagy vasból való oszlop, karó. Szénaszárító is! Szeghalmon „kufnivessző"-nek hívják (?).
[5] GECSE Árpád: *Jászsági házoromdíszek*, az UGAR c. jászsági folyóirat 1943. X. 15. számában.

emlékét őrzik a nádtetejű régi parasztházak oromdíszei.

Ma már csak díszítményről beszélhetünk, de az oromdíszeken előforduló alakzatok között leggyakoribb ma is a csillag. Ezt tekinthetjük a rendkívül sokféle, igen változatos díszítőminták közül a legáltalánosabbnak, mondhatnánk a legősibb típusnak is. A különböző virág-, állat-, és egyéb figurális díszek között, illetve azokkal együtt, majdnem mindig előfordul a csillag ábrázolása, bár gyakran csak stilizált alakban. A csillag ágaiból virágszirmok lesznek.

A csillag legtöbb esetben (I./8.—22., 36., 38. tábla) 6 ágú, de van 5 és 4 ágú, sőt sok ágú, ún. borzas csillag is (I./12., 31. tábla). A 4 ágú csillagot tulajdonképpen a fejlődés eredményének lehet tekinteni, mert kétségtelenül a leggyakrabban használt 6 ágú csillag 2—2 oldalágból áll, a felfelé és lefelé irányuló ágait az oromdísz tengelye, az ösztörű vas pótolja.

Eredetileg a csillag egymagában állhatott az ösztörűvas végén. Túrkevén a legrégibbnek tartott, kb. 200 évesre becsült Sáros út 5. sz. alatti öreg nádtetős ház egyik oromcsúcsán csak egyetlen 6 ágú csillag van, de ez nem emelkedik ki ösztörűvason a gerinc fölé, hanem csak a széldeszkák végét fogja össze és erősíti a szarufa csúcsához. Talán ezt tekinthetjük a legkezdetlegesebb, legősibb alaknak. Ezt követi az, amikor a gerinc fölé kiemelkedő ösztörű-vas tetején van a csillag (I./17. tábla).

Igen gyakori alakzat és a Tiszántúlon majdnem mindenütt megtalálható egy S alakú spirális az ösztörűvas végén (I./26., 27. tábla). Az ilyen leginkább a szegényebb paraszti házakon található. Néha a csillag tetején van az S (I./19. tábla), vagy esetleg az ösztörűvason jobbra és balra, mintegy átmenetet képez a tulipán alakhoz (I./28. tábla). Olykor az S felső görbülete madárfejben végződik és a hattyú nyakát utánozza (I./30. tábla).

A fejlődés további fokán jelennek meg a virágok és állatok a csillaggal együtt, vagy anélkül. Ilyenkor a csillag sok esetben virágsziromlevelekké stilizálódik. A jobb módúak házain az oromdíszek is díszesebbek. A csillagon kívül tulipán, liliom, rózsa és egyéb virág, néha egész csokorra való, az ösztörűvas végén szélmutató zászlócska stb. (II./1.—6. tábla) érdekes összeállításban kerül fel az oromcsúcsra.

Az oromdíszek között a félhold leginkább a Sárréten fordul elő, ahol még a vértelekdeszkán is akad félhold alakú kivágás a padlásfeljáró céljára. Előfordul a félhold a karcagi múzeumban őrzött törökszentmiklósi és karcagi oromdíszeken is (II./19., 25. tábla). Az utóbbi Prel József lakatos által készített mestermunka, valóságos iparművészeti remekelés. Gyakori az ösztörűvas végének lándzsahegy alakú kiképzése (I./3., 13., 14., 16., 24., 35., 41. tábla). Néhol a templom toronygombját utánozza az oromdísz, legtetején csillaggal, alatta szélmutató forgó zászló és gömb (I/21. tábla).

Az állatvilágot legnagyobb számban a madarak képviselik. Ezek között azonban — a szélkakason kívül — szinte kizárólag csak vízimadarat: gólyát, libát, hattyút, gémet találunk (I./30.—33., 36. tábla), már amennyire fel lehet ismerni őket a mesterek kalapáccsal formált munkáiból. A madarakon kívül lehet még látni farkast (I./37. tábla) vagy kutyát és más állatot is az oromvason.

A házat építtető foglalkozására utal a túrkevei múzeumban őrzött egyik oromvasdísz, amely nyitott szabóollót ábrázol a stilizált virágdíszek mellett (I./39. tábla).

Általában szegényebb házakon az oromdísz is egyszerűbb (II./7., 8., 9., 12.—18., 20—24. tábla), leginkább csak egy-egy stilizált tulipán vagy liliom, sőt néha még ez is elmarad és csak egyszerű kétszárnyú „nádvas" (II./22. tábla) fogja össze a széldeszkákat, vagy ahogy Szeghalmon mondják: a „sertedeszkákat".

A táblákon bemutatott oromdíszek nagyrésze Túrkevéről való, mint ahol a legtöbb található a Nagykunságon. Kisújszálláson ma már elég ritka (II. 27., 31., 32. tábla). Itt a régi kun típusú nyeregtetős házakat lassanként teljesen kiszorították a már elég régen „divatbajött" koporsótetős cserepes házak, ahol mostmár semmilyen oromdísznek nincs helye.

Karcagon is ritkán találunk már vasoromdíszeket, azok is inkább csak a szegényebb nádasházakon egyszerűbb díszítő elemekkel. Mezőtúron szintén kevés van már belőlük (II./26. tábla), ezek is többnyire a legegyszerűbb S vagy fordított S spirálisokkal. Itt azonban még kereszt is található néhány kispolgári régi lakóházon, jelezve azt, hogy Mezőtúron katolikusok elég nagy számban laktak.

Kenderesen az oromvas katolikus házakon többnyire kettős keresztet ábrázol, míg a református házakon stilizált 6 ágú csillag, vagy legtöbb esetben egyetlen tulipándísz látható. A tulipánnak néha csak a körvonalait ábrázolják és így az kehely alakúnak is látszik. Ugyanitt a kereszt alakú oromvasakon a kereszt ágai között négyfelé kisugárzó kettős kígyóvonal is látható, amely a kereszt központjából kiinduló sugarak ábrázolásának is vehető. De előfordul ugyanez a kígyódíszítés külön a kereszt nélkül is. Kunmadarason csaknem ugyanazok a motívumok találhatók, mint Túrkevén (II./29., 30. tábla).

Dévaványán, Szeghalmon, valamint a Sárrét legtöbb községében, ahol a háztető nádból készült, mindenütt megtalálhatók a nagykunsági típusú vasoromdíszek. Ezen a vidéken fordul elő leggyakrabban a díszítő elemek között a félhold, sőt egyes helyeken,

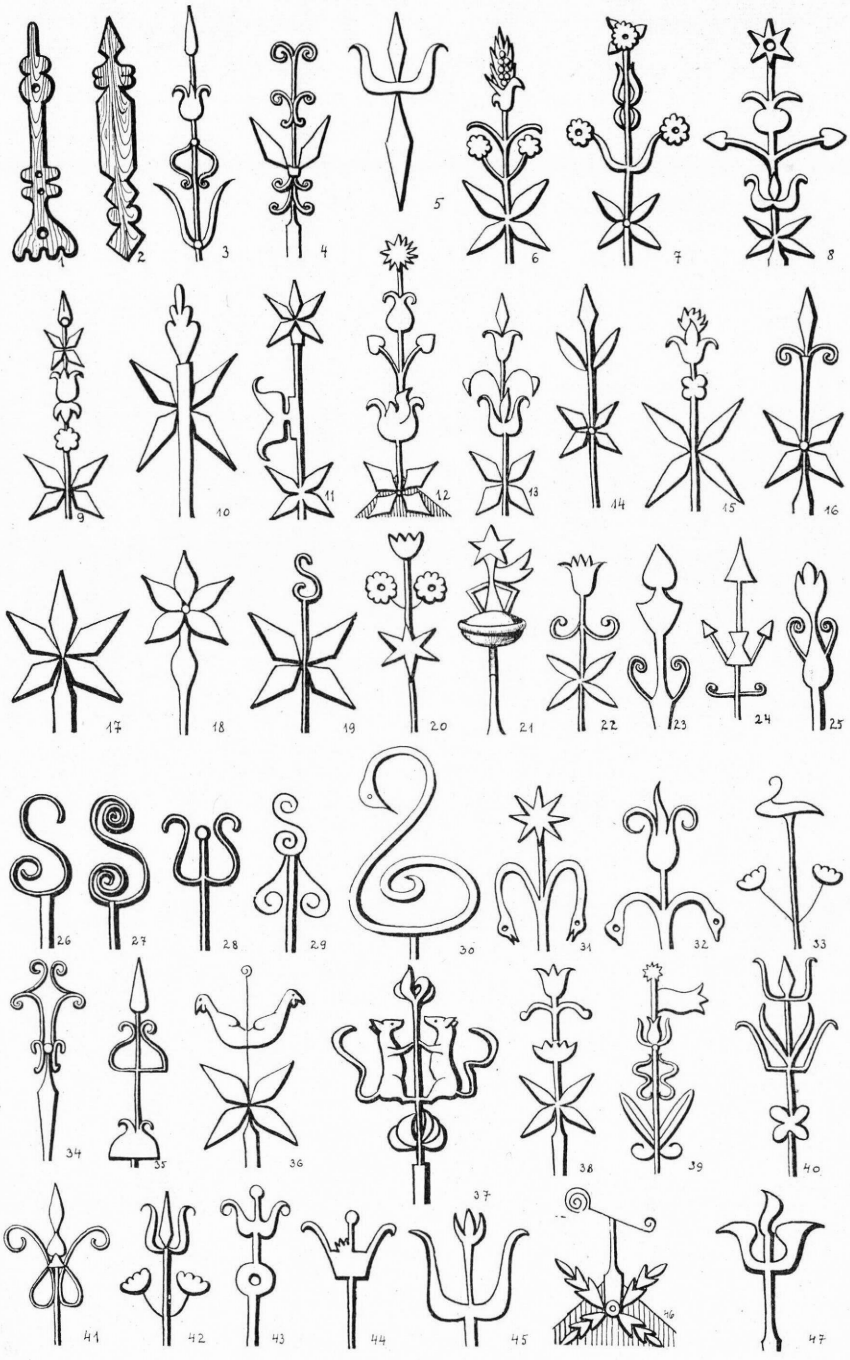

I. tábla: 1., 2. fából faragott egyszerű oromdísz; 3., 4., 5., 6., 7. vegyes típusú; 8—22. csillagos; 26., 27., 28., 29. spirális; 30., 31., 32., 36. vízimadár; 37. farkasok; 39. szabóolló; 41—47. egyszerűbb oromdíszek.

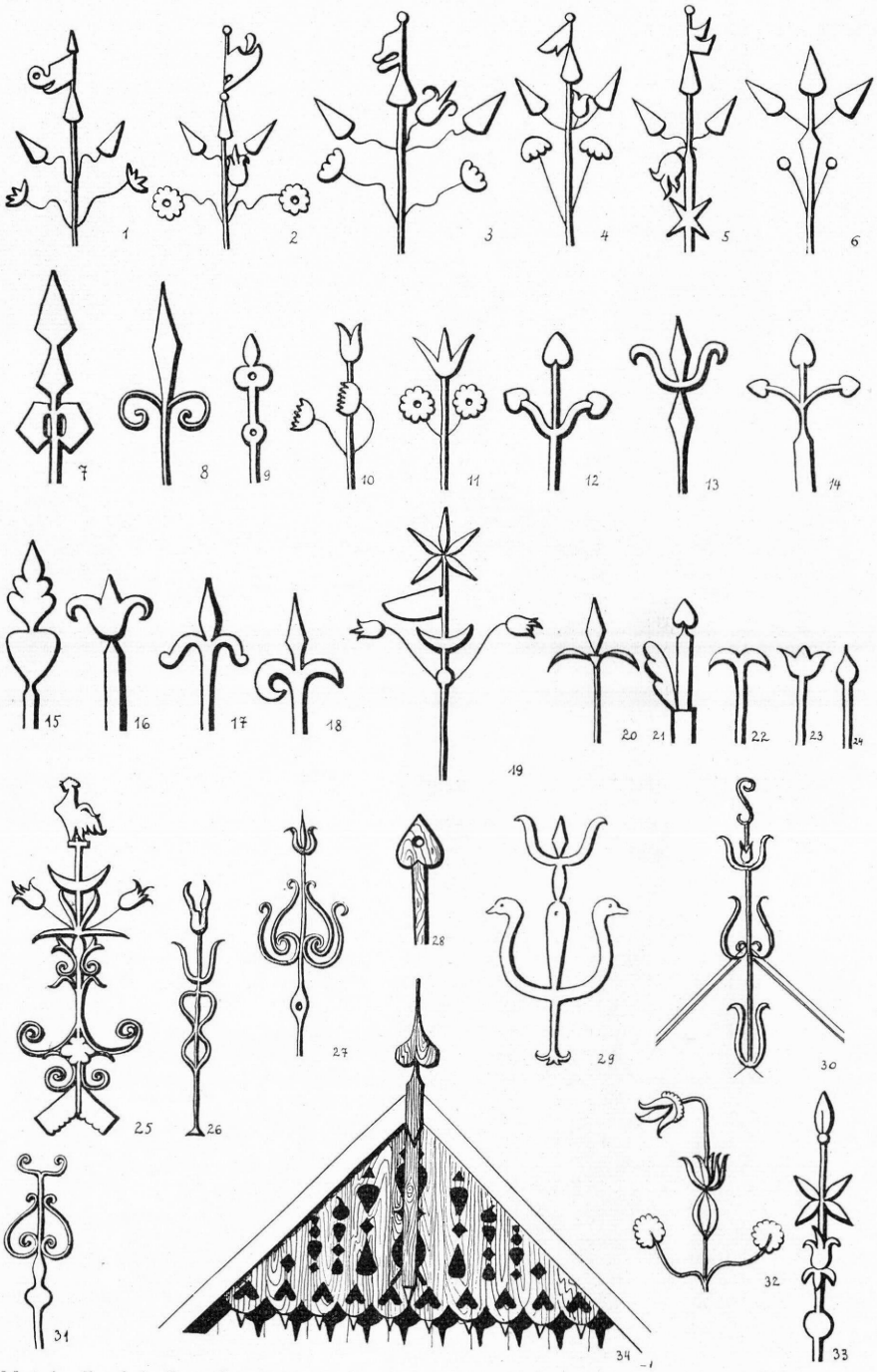

II. tábla: 1—5. virágok szélmutató zászlóval; 7—18., 20., 21., 23., 24. szegényebb házak oromdíszei; 22. nádvas; 19. törökszentmiklósi, 25. karcagi díszes oromvas; 26. mezőtúri, 27., 31., 32. kisújszállási, 29., 30. kunmadarasi oromdíszek; 34. fűrészelt díszítés az oromfalon Túrkevén. — Itt jegyzem meg, hogy az I. és II. Tábla rajzait DÉKÁNY Ilona készítette

mint pl. Biharnagybajomban,[6] a vértelek deszkán is található félhold alakú kivágás. Túrkevén a félhold egyáltalán nem fordul elő, csak egyes díszítő mintából lehet gyanítani, hogy valamikor eredetileg félhold lehetett az ösztörűvas középső részén félhold alakban kiképzett stilizált virág.

A nádtetős házak az építéstechnika fejlődése során eltűnnek mindenütt. Velük együtt tűnnek el a pompás vasoromdíszek is. Ilyet a század eleje óta már nem is készítenek a kovácsok. A legöregebb mesterek is csak inas korukból emlékeznek rá, hogy csináltak *ösztörűvasat* és arra sarokrózsákat. Az azóta épült cserép-, vagy palatetős házakon itt-ott még fentmaradt a nyoma a házoromdísznek, de már csak igen egyszerű fenyőfanyárs, vagy lécdarab emlékeztet a korábbi oromdíszekre. Legfeljebb az oromfal felső részén készítenek fűrészelt, vagy faragott deszkából díszítő mintákat (II./34. tábla). A legújabb divatos modern, villaszerű, csapottvégű, palatetős falusi lakóházakon pedig már helye sincs az oromdísznek. A régi vasoromdíszek fokozatosan eltűnnek és a MÉH gyűjtőtelepére, vagy kivételes esetben a múzeumokba kerülnek.

GYÖRFFY LAJOS

A pusztai csárdák élete a nádudvari határban

Nádudvar a Hortobágy puszta, a Nagykunság és a Nagysárrét határán települt. A község északi, észak-nyugati határa a Hortobágyra nyúlik, nyugaton a Nagykun pusztával határos, dél felől pedig a Nagysárrét vizenyős nádasai a községig behatoltak. Mindezek már önmagukban is meghatározták, hogy az elmúlt századok során, földművelésre, a 45 000 holdas határnak csak egy kis töredékét használták, a nagyobb részét állattenyésztéssel hasznosították. A nádudvari határban több pusztai csárda állott, amelyek elsősorban a pusztai nép és az utasok pihenőjéül, megvendégelő helyéül szolgáltak. A magyar néprajzi irodalomban GYÖRFFY István írt a pusztai csárdákról.[1] A Debrecen és a Hortobágy környéki pusztai csárdák történetét, keletkezésüket és pusztulásukat ZOLTAI Lajos dolgozta fel.[2] Jelen írásomban teljesebbé szeretném tenni idevonatkozó ismereteinket.

Nádudvar, az egykori mezőváros, határában a következő helyeken álltak csárdák: 1. *Makkodi csárda:* a Nádudvar—Püspökladány-i országút mentén. Ez a csárda a 18—19. század fordulójáig állhatott fenn. Az 1793-as iratok és térképek még feltüntetik. 1964-ben a püspökladányi út egyik nagy kanyarjának átvágásakor megtalálták a makkodi csárda nagy, téglából épített pincéjét. 2. *Kékhalmi csárda:* ugyancsak a múlt század elején még állhatott a Nádudvart és Karcagot összekötő postaút mentén.

A XIX. század elején ezeket az ősi csárdákat a városi tanács áthelyezte a forgalmasabb utak mentére.

Ebben az időben keletkezik a *Sulymosi csárda* a tiszacsegei út mellett, a Hortobágy partján, a *Sulymosi halom* déli oldalán. A másik, újabb csárda a *Külsőhalmi csárda* a Hajdúszoboszlóra vezető országút mentén, az ún. *Külsőhalom* déli oldalán. A csárdák közvetlenül az út mellett épültek, s hosszú, tornácos épületek voltak. A csárda egy nagy helységből, az *ivóból* állott. Az épület többi része a csárdás lakása *(pitar, ház,* és egy-két *kamara)* volt. Az ivóban *kármentő* mögül szolgálták fel az italt. A vendégek részére nagy tölgyfa lócák és asztalok álltak.

A két csárda részére a község 60—60 kat. hold területet biztosított. A 60 holdból 20 hold a csárda bérlőjét illette. Ezen elsősorban olyan növényeket termesztett, amelyek a csárdában megfordulók megvendégeléséhez voltak szükségesek. A többi 40 hold pedig legelőnek maradt. Ezen, a vásárra vagy más legelőre hajtott állatállomány, valamint az utasok lovai minden ellenszolgáltatás nélkül, a vendégjogon, egy nap és egy éjjel szabadon legelhettek. A csárdák mellett a község építtetett *állást* is, amely olyan nagy volt, hogy négy-öt szekér fogatostól beállhatott. Az állás nagy, egyosztatú, vályogfalú, náddal, később zsindellyel fedett, padlástalan épület volt, a két végén széles kapuval. Rossz idő esetén a csárdánál megpihenő állatállományt is behajtották az állásba, ha nem álltak benn fogatok. A csárdát körülvevő és árokkal is kerített legelőn nagy itató kút is állott két vályúval. Az egyik vályú lábon állt s ez a nagyjószágok, a másik pedig a földön feküdt, s ez a kisállatok itatására szolgált. Az útmenti csárdáknak és a körülötte hagyott 40 holdas legelőnek legnagyobb szerepe a vásárokra és más legelőkre hajtott állatállomány és kísérőik megpihentetése terén volt. Amikor nyáron, a nagy szárazságban elfogyott a legelő, másfelé hajtották el a gulyát, a juhnyájat vagy a kondát. Az ilyen nagyobb utakra, a pásztorok mellett, 4—6

[6] SZŰCS Sándor közlése.

[1] GYÖRFFY István: *A csárda.* — GYÖRFFY István: *Magyar falu, magyar ház.* Budapest, 1943. 225—227.

[2] ZOLTAI Lajos: *Mikor keletkeztek Debrecen határában a pusztai csárdák?* Debreceni Szemle, VIII (1934) 271—282.

hajtó is elkísérte kutyákkal az állatokat. A menet végén mindig lehetett találni 1—2 szekeret, amelyen a pásztorok felszerelési tárgyait szállították. Út közben a csárdáknál álltak és pihentek meg. A kísérők a csárdában az állatok pedig a csárda legelőjén. A megfáradt állatállomány részére itt gyakran takarmányt is vásároltak.

A pusztai csárdákat a község vezetősége három évenként *kótyavetyén* (árverésen) adta ki bérbe a legmegfelelőbb, a legtöbbet ígérő *csárdás*nak, akiket a lakosság inkább *árendás*nak hívott. A pusztai csárdák működését szabályozza az 1814 évi, április 29-én tartott Földesúri Szék jegyzőkönyvének 7. §-a is: „Meghatároztatott, hogy ezen jegyzőkönyv pontja alatt lévő végzést úgy kelletik érteni, hogy a korcsmárosoknak az uton járóknak és borivóknak adhatnak, sőt tartoznak főtt ételt s szalonnát és a tengelyek kenéséhez szükséges hájat, az ilyen segítség és dolgok adása az úton járóknak országszerte szokásban lévén."[3]

A pusztai csárdák virágkorukban igen nagyjelentőségűek. Az utasok és a pusztai emberek elsőrendű hírforrásai voltak. Ide jártak tájékozódni a pásztorok, halászok, az üldözöttek, a betyárok is. A pásztoroknak ugyancsak a csárda volt a legalkalmasabb találkozó és szórakozó helye. Itt beszélték meg közös dolgaikat, sokszor más pásztorok vagy urak meglopását, valamelyik gulya vagy ménes megugrasztását. Eszem-iszom közben beszélték meg a lopott holmik eladását, vagy a *dugott jószág* eltüntetését. Itt értesítették egymást arról, hogy mikor lesz jószágolvasás, mert ezt jóembereik révén leginkább megtudták előre. Megálltak a csárdáknál a fuvarosok és a vásárra menők. Itt érdeklődtek azok is, akik ellopott jószágaik keresésére indultak, s a nyomok alapján még a harmadik vármegyébe is eljutottak. A jószáguk után járók rendszerint nem árulták el előre útjuk célját. Hallgatóztak, füleltek, tájékozódni igyekeztek először. Utasként keresték fel az érdekelt és esetleg gyanúba került nyájakat is. Az ilyen emberek sokszor napokat eltöltöttek egy-egy csárdában, itatták az embereket, hogy bizalmukba férkőzzenek. Igen sokan voltak, akik ki is használták a jószágaik után járó emberek hiszékenységét és bukszáját. A pusztai csárdákban igyekeztek híreket hallani a pandúrok is.

A csárdát bérlő *árandás*ok mindig gondoskodtak egy-két takaros és mutatós *csaplárosnő*ről. Ezek szerepe a kiszolgálás mellett a vendégek mulatásra, költekezésre való ösztönzése is volt. A férfiembereknek mindig sokkal jobban esett az étel és az ital, ha csinos *csaplárosnő* szolgálta fel. Két híres csaplárosnő volt a múlt század közepén Nádudvaron. A sulymosi csárdában *Bagoly Klári*, a külsőhalmi csárdában pedig *Parti Böske*. Mint a legidősebbek emlegetik, nagy vetélytársak voltak. *Parti Böskét* a betyárok osztozkodását követő verekedés során érte halálos golyó. Nádudvaron temették el, fejfájára riválisa, *Bagoly Klára* a következő felírású táblát helyeztette el:

Itt nyugszik Parti Bözske,
A szép és híres csaplárosnő
Most történt meg először vele,
Hogy nem fekszik senki sem mellette.

Az emlékezet szerint a haláleset után Gaál Lajos, a nádudvari járás gavallér csendbiztosa nyomozott. Gál mindig két darutollat hordott a kalapja mellett egy balost és egy jobbost egymásra téve, így szebben mutatott, s a tollnak hátulja nem volt. Amikor kiment a külsőhalmi csárdához, ott gubbasztott a kemence padkáján a híres bődudás, *Mirges Szabó Gábor*. Rákiált a csendbiztos, hogy maga öreg mit tud. Azt felelte rá, hogy sok jó nótát csendbiztos uram; és már fújta is a következő nóta dallamát:

Csegei Kis Jóskát a pusztán elásták,
Nem tettek neki se követ se fejfát.
Nyugszik már, amíg élt nem volt neki nyugta,
De már a föld hátán nincsen neki nyoma.

A dallal azt akarta kifejezni, hogy a verekedés kapcsán kapott sebbe a betyár *Csegei Kis Jóska* is belehalt és társai a puszta egyik halmába temették el. A dalokat, ezt s igen sok mását is *Mirges Szabó Gábor*, a dudás maga szerezte.

Nádudvaron a községben álló korcsmákat leginkább a lakosság találékonysága nevezte el. Az egyiket, amelyiket a községi előljáróság egy régen lezárt temető sarkába építtetett *Nemillő*nek neveztek el. A másik korcsmának az *Aligálló* nevet adták, mert itt mindig olyan jó bort mértek, hogy ha már egy félliter elfogyasztott a vendég, már alig állt a lábán. Ennek az ajtaján egy, kezében boros poharat tartó nyalka csaplárosnő képe állott. A kép alatt a következő vers volt olvasható:

Itt a világ közepe,
Ha nem hiszed gyere be,
Bort mérnek itt literbe,
De nem adnak hitelbe.

A harmadik *gyalogkocsma* a község déli szélén, a Rendek gátnál a *Veres ökör* volt. Erre a fiatalság a *Peselő-csárda* nevet ragasztotta, mert a csintalan csapláros sokszor *felházasította* a bort, és sokat vizeltek tőle. Ennek emlékét őrzi egy gúnydal is, amelyet a falu öregjei ma is dalolnak:

Nincs már hó a földön,
Mert Lippai behordta,

[3] Az egykorú jegyzőkönyv másolata a szerző tulajdonában van.

A hordóba taposta,
A vendégeivel megitatta.

A község nyugati oldalán, a karcagi országút mentén állt a *Széles csárda*, amely nevét a közelben álló szélmalomról kapta. Nagy forgalmát elősegítette a malom, valamint a közeli vásártér forgalma is.

A pusztai csárdáknak a 18—19. században a *cégér* vagy másnéven *címer* volt az ismertető jele. Ebben az időben minden más boltnak és műhelynek is volt cégére: a mészárszéknek a fémlemezből készített ökör- vagy sertésfej, a bognáré a szekérkerék, a gyógyszertáré a botra tekerőző kígyó, a szűcsé, a bárányból kucsma, a kádáré egy kis hordó stb. A cégérek azért is kellettek, mert ezidőben nem sokan tudtak olvasni, s a kiakasztott jelvények nyújtottak felvilágosítást. A pusztai csárdák *cégére* az épület végén, a padláslyukon kidugott rúdon függött. A cégér egy jó hosszú rúdra kötött hosszúnyakú, hasogatott fenyőfa forgáccsal borított üveg, amelyre rá volt kötve még egy vagy több piros szalag is. Az üvegdugó átfúrt lánccal vagy dróttal volt felkötve s a felette elhelyezett kis deszkalap védte a cégért az eső ellen. A boros üveg azt hirdette, hogy itt bort mérnek, a fenyőfa forgács pedig azt, hogy itt ennivaló is kapható. A piros szalagok száma pedig azt adta hírül a környék népének és a vándornak, hogy hány csaplárosnő van a csárdában.

A pusztai csárdák cégére minden évben elpusztult, megette az idő vasfoga, lehullott róla a fenyőforgács, elhalványodott a piros szalag, néha még az üveget is leverte egy italos, jókedvű bojtár. Ezért minden tavasszal, a kiverés után, amikor már a pusztai nép, a pásztorok, halászok, uradalmi cselédek kinn tartózkodtak, *cégérszentelési ünnepség*et rendeztek. Az ünnepséget mindig május hónap közepén, leginkább a második vasárnapon rendezte meg a csárdás. Ez mindig előre várt, nagy esemény volt a pusztai emberek életében, de kiment erre a falu mulatnivágyó fiatalsága is. A cégérszentelési mulatozáson férfiak vettek részt, azok közül is elsősorban a *rideg*ek, az idősebb vagy fiatalabb, nőtlen legények. Akkortájt igen sok *rideg pásztorlegény* élt a pusztán. Nők közül a csárda két-három csaplárosnője és azok vettek még részt, akik a csaplárosságra pályáztak. Ezeken kívül felkeresték ezeket a mulatságokat azok a pusztai szállások környékén élő magányos nők is, akik a *rideg pásztor*ok körül forgolódtak, mosás, foltozás címén. Rendes viselkedésű lány ezen és más csárdabeli mulatozáson nem vett részt.

A csárdaszentelési ünnepély napjának délutánján, három-négy óra tájban a muzsikus banda szépen felöltözve kivonult a csárda elé, ahová ekkorra már kirakták az asztalokat és a lócákat. Itt rázendítettek egy közismert, gyors ritmusú nótára. Az első nóta mindig a következő volt:

Nádból van a csárda teteje,
Szépen szól a duda benne.
Azért jár a bojtár legény bele,
Mert ott van neki a jó helye.

A zene mind jobban vonzotta a környék fiatalságát, s amikor már többen összegyűltek, az *árendás* és a felesége a csaplárosnőkkel kilépett a banda elé. Mindnyájan szépen fel voltak öltözve. A nőkön *gavallérsarkú* (karcsúsított sarok), piros-bőr szegésű csizma, *kukóujjú* (buggyos) blúz, tarka, fodros szoknya, csipkés, hátul csokorra kötött kötény volt. A hajukba tenyérnyi széles piros szalagot kötöttek ugyanolyant mint amilyen csárda avatandó cégérén függött. A csaplárosnők egyedül el kezdték járni a táncot, míg valamelyik bojtárlegény el nem kérte őket. A tánc megkezdésekor először a következő dalt énekelték:

Új a csizmám, nyikorgós, de nyikorgós.
A hidi vásáron vette a szeretőm,
A csikós, de a csikós.
Ha még egyet vesz,
Akkor két pár csizmám lesz,
Ha vesz a szeretőm a csikós, de a csikós.

Új a ruhám kanavájsz, de kanavájsz.
A karcagi vásáron vette a szeretőm,
A kanász, de a kanász.
Ha még egyet vesz,
Akkor két ruhám lesz,
Ha vesz a szeretőm a kanász, a kanász.

Az első tánc után az árendás a feleségével kezdte kihordani a bort üvegekben és a jó tepertős, hájas pogácsát füles *kaskák*ban. Ezt követően egy ember kidugta az új *cégért* a padláslyukon. Az új cégért a vendégek nagy vivátozással fogadták és a kapott pohár borral felköszöntötték a cégér alatt álló csárdást és sok szerencsét kívántak neki.

Ezután a csárdás sorban töltött egy-egy pohár bort elsőnek a régi csaplárosnőinek, majd esetleg azoknak, akik erre az állásra pályáztak. Amikor kiitta az első a bort, az üres poharat a kidugott cégérhez kellett vágnia, olyan erővel, hogy a pohár összetörjön. Amennyiben nem tört össze, sorban töltött mindegyiknek, mindaddig míg valamelyiküké el nem törött. Ha az első próbálkozásra egyikük sem tudta összetörni a poharát, kezdődött a próbálkozás másodszor, de megesett, hogy harmadszor is. Mindaddig csinálták, míg egyiküknek sikerült teljesíteni a próbát. A próba alatt az összegyűlt vendégek biztatták a csaplárosnőket, s amikor eltörött a pohár, a vendégek nagy éljenzéssel fogadták, a banda tust húzott, a *csárdásné* pedig előre megfont virágkoszorút tett a szerencsés csaplárosnő fejére. A virágkoszorút a

mulatozás végéig viselte és ezzel egy esztendeig ő lett a csárdában az első csaplárosnő. Az ő feladata lett egész év folyamán és a más alkalmakkor megtartott mulatozásokon a munka megszervezése, a csárdás esetleges helyettesítése, a csárdához érkező vendég fogadása, és társnői munkájának irányítása.

Ezzel a csárdaszentelés ünnepélyes szokásai befejeződtek és megkezdődött a mulatság, a tánc, amely estére már meglehetősen vad dorbézolásban, esetleg verekedésben ért csak véget.

A pusztai csárdák és jelentősége a XIX. század közepén, leginkább a Ráday-korszakban fokozatosan csökkent. A betyárokat és a szabad pusztai életet olyan nagyon üldöző kormánybiztos, pandúrjaival állandóan ellenőriztette a csárdákat, sőt 1853-ban egy tervezetet is dolgozott ki a csárdák működéséhez. Ebben három osztályba sorolták a csárdákat, az elsőbe a megmaradókat, a másodikba a bezárandókat, a harmadikba pedig a lebontásra ítélteket soroztatta be. Ennek a rendeletnek a hatására bontották le Nádudvar határában a *zádori csárdát* a Kunmadarasi út mentén, és a szoboszlói út mellett álló *Nyugszom*-csárdát is.[4] A sulymosi és a külsőhalmi csárdát 1882-ben, az akkor még város, vezetősége szüntette meg és bontatta le. Ekkor váltotta meg az italmérési jogot a községtől az Ipar és Kereskedelmi Minisztérium.

Balázs Lajos

[4] Zoltai i. m. 278. skk.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Az ember, a kultúra és a társadalom

(Eszmék a néprajztudomány központi kategóriái körül)

Mind több és több modern általános néprajzi összefoglalást olvashatunk. Úgy is gondolhatnánk, ezek száma napjainkra igazán annyira megnövekedett, hogy már csupán szokásból tekintjük át olykor e különböző újdonságokat, ezekből jelenleg az egyes szakkutatóknak igen kevés a közvetlen hasznuk a maguk egyéni érdeklődése szempontjából, hiszen az elméletek és a konkrét részletkutatások eredményei között legtöbb esetben tátongó szakadék látható. Lehetséges-e ilyen körülmények között a néprajzelmélet egyetemessége?

Mielőtt választ adnánk e kérdésre, említsük meg, hogy természetesen senki sem szakértője az egyetemes néprajz minden ízületének. Még a legátfogóbb általánosításokból is sok minden hiányzik. Mégis tanulságos munka éppen az egyetemes és elméleti kézikönyvek lapozgatása, mivel belőlük láthatjuk meg a legpontosabban azt, hol húzódnak tudományunk jelenlegi határai. A következőkben éppen ezért egy általános és elgondolkodtató tanulmánygyűjtemény problémáinak bemutatásával kísérelnénk meg azt, hogy a néprajzi kutatások néhány legfőbb kategóriája körül az utóbbi években kibontakozott újszerű gondolatokat felemlítsük. Az is bátorít egy ilyen jellegű vállalkozásra, hogy legutóbb e folyóirat lapjain Bodrogi Tibor egy hasonló tanulmánykötet bemutatása közben mondotta el észrevételeit az egyetemes néprajz számos alapkérdéséről,[1] 1965—66-ban pedig a *Valóság* hasábjain lezajlott *antropológia*-vita során a szélesebb körű közvélemény előtt is felmerültek hasonló kérdések.

Az a tanulmánykötet, amellyel kapcsolatban részint a szorosabban vett néprajztudomány, részint a távolabbról ide vonható rokon társadalomtudományok néhány újszerű gondolatát felidézhetjük, 16 dolgozatot közöl, és napjaink nyugateurópai-északamerikai kutatási irányait tükrözi. 1955-ben kérte fel a Columbia University etnologus professzora, Shapiro 15 kollégáját egy egyetemes néprajzi összefoglalás fejezeteinek a megírására. A következő évben meg is jelent a könyv,[2] amely kisebb változtatásokkal eddig több mint 10 kiadást ért el. A viszonylag kisterjedelmű munka nem annyira lexikonszerű, elsősorban nem adatgazdagságával, bibliográfiai utalásaival nyeri meg az olvasó tetszését, inkább a benne végiggondolt fogalmak, a következtetések logikája, és általában a kérdésfeltevés célszerűsége teszik a munkát a századközép antropológiai irodalmának egyik legjellemzőbb termékévé. A könyv, amelynek pályafutása sokban hasonlít lexikonszerűbb társa, a Kroeber szerkesztette *Anthropology Today* sorsára, arra is igen alkalmas, hogy a benne kifejtett gondolatokhoz a magunk ismert társadalomtörténeti interpretációit hozzámérjük. Külön érdekessége a műnek az, hogy számos problémánál nem az általunk elképzelt általános álláspontot közli, védelmezi, hanem éppen arra mutat rá, hogy az egyetemes etnológia területén milyen sok a vitatott vagy vitatható elmélet.

Már a legelső tanulmányban (Shapiro: *Human Beginnings)*, amely az állatból emberréválás perspektíváit vázolja fel, két irányban is vitatott tételekhez érünk. Egyrészt korántsem tisztázott még ma sem a biológiai úton való emberréválás teljes folyamata (vagyis az, hogyan alakult ki a két lábon járás, a beszéd, a kézzel való eszközkészítés, majd eszköz-használat, vagy akár a fogalomalkotó gondolkodás szomatikai mechanizmusa), másrészt nem tudjuk megragadni azt a tényezőt, amely már emberré teszi a korábbi állatot. Még ma sem tudjuk pontosan, hogy az eddig egymillió évre tett ősemberi-előemberi fejlődés (amely Leakey 1961-es keletafrikai leletei óta inkább a két millió évhez jár közelebb) melyik pontján jelenik meg biológiailag és antropológiailag a társadalom, amely azután minden további fejlődést keretbe foglal. Fél millió éves európai leletek *(Heidelberg)*, vagy a második interglaciális 250 ezer éves múltú, már korai *homo sapiens* maradványai *(Swanscombe)*, vagy csupán az

[1] Bodrogi Tibor: *Az antropológia távlatai. Ethnographia* LXXVII (1966) 298—303.

[2] *Man, Culture and Society.* Edited by Harry L. Shapiro. New York, 1956. Oxford University Press. xii, 380 p.

utóbbi tízezer év emberi leletei vonhatók-e a társadalom kategóriái körébe? Egy tény mindenesetre bizonyos: az emberi kultúrára vonatkozó adataink halmaza 99 százalékban (ha nem nagyobb arányban) az utóbbi 10 évezred terméke, ez a rövid idő pedig a biológiailag emberré adaptálható lény történetének csupán az utolsó fél százaléka. Olyan kutatásnak van jövője e területen, amely fő céljául a biológiai és a társadalmi tényezők egymástól való elkülönítését, összhangjuk kutatását tűzi ki maga elé. Sajnos eddig csupán igen szűk területen folytak ilyen kutatások. PAVLOV klasszikus tipológiai kísérletein kívül elsősorban VÜGOTSZKIJ[3] L. Sz., valamint a két LEONTYEV[4] ilyen munkái, idealista filozófiává varázsolva pedig TEILHARD DE CHARDIN[5] abszurditása ellenére is elkápráztató szintéziskísérlete, vagy GEHLEN[6] talán a megérdemeltnél is nagyobb sikerre szert tevő művei foglalkoznak e tárggyal.

Sok kérdés konkrétabb formát öltve a következő négy, r é g é s z e t i tárgyú dolgozatban (GRIFFIN: *The Study of Early Cultures* — MOVIUS: *The Old Stone Age* — Gordon CHILDE: *The New Stone Age* — BREW: *The Metal Ages)* kerül szóba. A tanulmányok célja bizonyos metodikai-módszertani áttekintés, illetve az egész világ párhuzamos jelenségeinek koronként való bemutatása. E kettős célkitűzés közül a második jutott közelebb a megvalósuláshoz. A maga metodikai dolgozatában GRIFFIN jobbára csak felvet érdemes kérdéseket, ezekre azonban maga ritkán válaszol. Mindjárt előljáróban ilyen probléma a régészet tudományának kétféle felfogása. Az Amerikában általában archeológiának *(archaeology)*, Európában pedig őstörténetnek *(prehistory)* nevezett diszciplina névbeli különbözősége ugyanis kétféle kutatási módszert fejez ki. Mi a régészet alapvető feladata: népek vagy a történelem bemutatása? A régészeti kultúrák leírásával foglalkozó előbbi iskola számára a változások, a társadalmi dinamizmus válik sokszor elhanyagolt fogalommá. Egy visszavetített őstörténelem pedig igen gyakran arról feledkezik meg, hogy a hadvezérek, a királyok, sőt maguk a hadjáratok és államok is csupán kései gyümölcsei az emberi fejlődésnek, létezik egy „elő"-történet, egy olyan értelemben vett „pre"-história, amit nem írásos vagy más források hiánya miatt nevezhetünk történelem előttinek, hanem azért vélhetünk történelem nélkülinek, mivel az időben még nem volt „történelem"-nek nevezhető története a „nép"-ként még nem is létező népeknek. Újabb kérdés azonban az, hogyan függ össze a történelem és a kultúrák, népek élete. Voltaképpen ennek az összefüggésnek a kellő megragadása hozza létre a megfelelő tudományokat, ez szabja meg azok metodikáját. Úgy vélhetjük, inkább ilyen összefüggések tisztázása, mint a lelettípusok és a tudományos segédmódszerek mégoly élvezetes felsorolása adhat igazán képet az archeológia hasznáról és feladatairól. GRIFFIN azonban csak igen kis mértékben tér ki a tárgyköre adta ilyen lehetőségekre. Említi viszont a kultúrtörténeti tudományok több *„biogenetikai"*-nak nevezhető sajátosságát, elsősorban az elzárt és a hatásoknak kitett, változó társadalmak közti különbségeket. Az eddigi kutatási eredmények egybehangzóan bizonyítják, hogy a sok hatást átélt kultúrák mozgékonyabbak, fejlődőképesebbek, mint beltenyészetre szorult társaik. Ehhez kapcsolódva azt is megfigyelhetjük, hogy egy bizonyos fejlődési szintre elérve kivétel nélkül minden egyes kultúra expandál, hódító jellegűvé válik. (E kérdéssel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy eleddig nem vizsgálták egy extenzív és egy intenzív hódítás közti különbségeket; azt a változást, amelynek során a kultúra immár nem idegen területek okkupálásával, hanem saját területei domesztikálásával, termelésbe bevonásával oldja meg ténylegesen jelentkező problémáit. További gondolatként azt is hozzátehetjük ehhez, hogy e periódusosság — az extenzívből intenzívvé váló expanzió — a különböző termelési ágak szerint eltérő módon és többször is megismétlődhet, mindig a termelőerők fejlődése következtében.) A népvándorlások, sőt általában a hódítások természetének megértéséhez juthatunk el e kérdéskör további alapos elemzése során. Hasonlóan tanulságos több más, szorosan idetartozó probléma is. Ilyen például a kultúrák halálának (illetve beolvadásának) a kérdése. Ha kezdetleges történelemfelfogással egy világméretű és mindvégig napfényes evolúciónak képzeljük el az emberiség történelmét, vagy ha egy hasonlóan gigászira torzított egyértelmű világintegráció pár millió éves múltját véljük felfedezni, sohasem ismerjük meg az emberi társadalom természettörvényeit, amelyek közé népek és kultúrák széthullása, tökéletes elpusztulásuk éppúgy beletartozik, mint más népek felemelkedése és virágkora.

[3] Выготский, Л. С.: *Избранные психологические исследования.* Москва, 1956. — Выготский, Л. С.: *Развитие высших психических функций.* Москва, 1960.

[4] LEONTYEV, A. N.: *A pszihikum fejlődésének problémái.* Bp. 1964. — ehhez még: SZPIRKIN, A: *A tudat eredete.* Bp. 1963. — Леонтьев, А. А.: *Возникновение и первоначальное развитие языка.* Москва, 1963. — Леонтьев, А. (А.): *Язык и разум человека.* Москва, 1965.

[5] TEILHARD DE CHARDIN, Pierre: *Le Phenomène Humain.* Paris, 1955. — TEILHARD DE CHARDIN, Pierre: *L'Apparition de l'Homme.* Paris, 1957.

[6] GEHLEN, Arnold: *Urmensch und Spätkultur.* Darmstadt, 1956. — GEHLEN, Arnold: *Der Mensch, seine Natur und seine Stellung in der Welt.* Frankfurt am Main, 1962. — stb. Ezekben a művekben utalás a korábbi, párhuzamos kísérletekre

Egyfelől a szociáldarvinizmus, másfelől egy hurrá-optimizmussal megáldott öndicsőítő történeti teleológia — így nevezhetjük meg azokat a tévedéseket, amelyeket éppen e kérdések körül elődeink és kortársaink oly sokszor elkövettek. Az egyes régészeti korok olyan sok problémát, eddig megoldatlan „rejtély"-t vonultatnak fel, hogy ezek a végül is apró részletkérdések sokszor feledtetik egy-egy társadalomfejlődési szakasz igazi jellegét. Gyakran hiányzik a régészeti szakmunkákból az egymástól távoleső kultúrák fejlődéséből levonható egész kontinensnyi általánosítás, valamint a társadalomtörténet még átfogóbb összefüggéseire való figyelem. Különösen a paleolitikum kutatása maradt szinte napjainkig érintetlen a komplex társadalomtudományi szemlélettől. Örvendetes kivétel CLARK és PIGGOTT néhány műve,[7] Magyarországon pedig VÉRTES László tanulmányai, majd monográfiája[8] megfelelő fejezetei. Tipológiai láncolatokba állított eszközök, aprólékosan leírt leletkörülmények, ugyanakkor idealista módon fantasztikussá túlzott rejtélyek (a paleolit emberének kihalása, a mezolit kultúra jellege, az ősemberi barlangművészet eredete és jelentősége, az emberi rasszok paleolit története, feltételezhető paleolit népvándorlások stb.), nyilvánvalóan a hiányos ásatásokból eredő nehézségek (mindezideig nem sikerült például a viszonylag jól ismert Solutre-i fokozat földrajzi határait megvonni, vagy akár csak egyetlen e korból eredő emberi koponya feltárása stb.) az őskőkor sokáig ezt jelentette még a szakemberek zömének is. Az afrikai és ázsiai paleolitikum jobb megismerése, vagyis főként az utóbbi évtizedek kutatásai vezettek el addig, hogy ma már genetikusan össze nem kapcsolható, rasszantropológiailag is legalább három különböző eredetű paleolit kontinens kultúráit, és ezek fejlődését hasonlíthatjuk össze egymással, egyetemes emberfejlődési és etnológiai tanulságokat nyerendő. Sok apró kronológiai kiigazítás, módszerbeli finomítás várható még e területen, annyi azonban máris kiderült ez összetevésekből, hogy a poligenetikus társadalomfejlődési sorból itt vagy ott sokszor egész jelentősnek vélt leleményes, régészeti kultúratípusok hiányozhatnak, a továbbfejlődés megszakadása nélkül. (Palesztína őskorából hiányzik például a „Solutre"-i és a „Magdalenien", annak ellenére is, hogy e terület őskőkora igen hasonlít a közismert nyugateurópai fokozatokéra.)

A neolitikum kutatásában voltaképpen egyetlen ember nevéhez fűződik az a változás, amelynek során a leletrendezgetésből társadalomtudománnyá vált az újkőkor régészete. Éppen a jelen összefoglalás e fejezetének írója, az azóta elhunyt CHILDE professzor volt az, aki a *neolit forradalom* elemzésével nem csupán kontinensünk történetét kezdte el, hanem metodikailag is példát adott a korszerű régészeti kultúrafelfogásra.[9] CHILDE nagyszabású szintézisében, amelyben a legfontosabbnak a társadalmi változások, fejlődések feltárását és megmagyarázását tekinti, először a természeti környezet módosulásaiból indul ki. Az ismert klímaváltozások elemzésekor azt hangsúlyozza, hogy a módosulások fokozatossága és szakaszossága *(diszkontinuitása)* bizonyos hirtelen társadalmi változások, „ugrások", „forradalmak" alapjait szükségképpen alkothatta. Ugyanakkor az emberi társadalom fejlődési szakaszai mégsem pusztán klimatikai következmények, hanem az emberi munkától megszabottak. A neolit erdőirtásoknak csak feltétele az éghajlat enyhébbé válása, közvetlen eszköze azonban a fémbalta, amelyet bizony maga a hajdani ember talált fel. A sokat emlegetett neolit forradalom, az a változás, amelynek során a gyűjtögető-zsákmányoló-természetet-rabló ember alkotó-termelő lénnyé változott át, egymagában ezer évig, vagy ezer évekig tarthatott, sőt néhány helyen (például Ausztrália őslakóinál) máig sem ment végbe önerejű fejlődés eredményeképpen. CHILDE plasztikus módon rajzolja meg a neolit állattartás, földművelés, kereskedelem, kezdetleges ipar, az első állam- és város-alakulatok életét, ugyanakkor nem hallgatja el a mai kutatás előtt álló még megoldatlan feladatokat sem. A neolit „falu" életét például alig ismerjük, mivel eddig csak Európában sikerült teljes neolit falvak feltárása, és így sok jellemvonásról nem tudhatjuk, véletlenek, egyedi fejlemények, vagy általánosan kifejlődött vonások-e. Nem egyértelmű továbbá az egyes különálló neolit települések között bizonyos nyomok alapján bízvást feltehető kereskedelmi és más kapcsolatok értelmezése sem. Ezzel függ össze e korszak leginkább közismert archeológiai „rejtélye", a *megalit* kultúrák kérdése. Az elterjedt magyarázási kísérletek közül az első úgy értelmezi a hatalmas sziklatömb-sírok emelésének szokását, mint a közelkeleti „magas" kultúrákból (elsősorban Egyiptom piramisépítkezéséből) mikénei-görög-mediterrán úton északra terjedő „vallások" biztos

[7] CLARK, Grahame: *World Prehistory. An Outline.* Cambridge, 1961. — CLARK, Grahame—PIGGOTT, Stuart: *Prehistoric Societies.* London, 1965. — PIGGOTT, Stuart: *Ancient Europe from the beginnings of agriculture to classical antiquity: a survey.* Edinburgh, 1965.

[8] VÉRTES László: *Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon.* Bp. 1965, 54—81.

[9] CHILDE, V. Gordon munkái közül több magyarul is olvasható: *A szerszámok története.* Bp. 1949. — *A civilizáció bölcsője.* Bp. 1959. — *Az európai társadalom őstörténete.* Bp. 1962: mások pedig angolul vagy más nyelveken férhetők hozzá, mint a *Progress and Archaeology.* London, 1944. — *Social Evolution.* London, 1951. (és sok új kiadása.) — *New Light on the Most Ancient East.* London, 1957. — *Piecing Together the Past.* London, 1956. stb.

jelét. E nézet hívei később módosították elképzeléseiket, már nem egész népek vándorlását, csupán egyes vallási „misszionáriusok" működését tételezték fel. Kronológiai okokból egyre több ponton vált tarthatatlanná ez a felfogás, éppen a legújabb ibériai és görög leletek nyomán. Egy másik nézet több ponton kialakult, autochton, az őstisztelettel összefüggő kultuszhelyeknek tartja a sírokat. Ezzel szemben viszont az az érv hozható fel, hogy ily módon alig érthetjük meg a nagy területeken is azonos formák kialakulásának okait, valamint a temetkezési leletek sem mindig támogatják a feltett társadalmi háttér hipotézisét. Új gondolatként felmerült nemrégiben az is, hogy a „misszionáriusok" helyett inkább vándor munkavezető-kereskedő hagyományt lenne jogosult feltételeznünk. Azonban ezt a nézetet sem kapcsolták eddig össze kellőképpen a korábbi felfogásokkal. Jelenleg CHILDE sem tud egyetlen szemvillantással áttekinthető képet adni az egész világ neolitikumáról, sőt éppen ő hívja fel a figyelmet a kontinenseken belül és közöttük megfigyelhető jelentős eltérésekre. A kutatás szokásos paradoxonja áll itt elénk: minél többet tudunk meg egy korszakról, annál több ismeret hiánya tűnik fel a kutatók előtt. Jól bizonyítja ezt a f é m k o r o król írott tanulmányában BREW is. Dolgozata arra a kérdésre épül fel, milyen sorrendben és milyen módon ismerte meg a korai emberiség a rezet, bronzot, majd a vasat. E téren különben is abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy CHILDE, HENCKEN, CLARK, KÜHN és mások kitűnő kutatásai után a főbb társadalmi mozgások, kulturális egymásrahatások viszonylag tisztázottak. (CHILDE vetette fel például a korábbi morfológikus korszakolás helyébe a fémeszközök elterjedésének új, hármas periodizálását: először egy új fém fegyverek és díszítmények anyagaként jelenik meg — másodjára a kényesebb munkaeszközök is e fémből készülnek, ezzel egyszersmind gyorsan fejlődnek maguk is — végül harmadszor az új fém bevonul a köznapi eszközök és mezőgazdasági szerszámok közé. Ugyanakkor maga CHILDE is feltételezi, hogy ez a folyamat esetenként módosul, de mindenképpen társadalmi változások eredője és előidézője.) Az utóbbi évtizedekben megsokszorozódtak a vas és a vasöntés felfedezésére vonatkozó kutatások, mégsem sikerült megoldani például azt a problémát, hogy meteoritvasból készültek-e az első vaseszközök — mintegy harmadfélezer évvel ezelőtt —, vagy az ember olvasztotta-e meg ezeket, és ha igen, honnan keletkezett a vaskohászat gyakorlata. (Tudvalevőleg a vaskohászat körülbelül kétezer évvel fiatalabb a többi fém öntésének ismereténél, és szinte érthetetlen, miért e késedelem.) Mindez összefügg a vas — s esetleg a vasérc — kereskedelmi szállításával, az egyiptomi és főníciai gyarmatosítással, a kelta invázziókkal és más, a történelemből ismert eseményekkel, sőt tulajdonképpen a vaskorszak hozta létre az ókor négy nagy civilizációját, ugyanakkor máig sem döntötték el a fenti kérdést, sőt ennek pontosabb kutatása is csak a legutóbbi idők először túlzottnak látható kriticizmusa következtében kezdődhetett el. Új tudományterületre vezet CRESSMAN rövid tanulmánya *(Man in the New World)*, amelyben az újvilág benépesedésének, egyes indián kultúrák elterjedési körzeteinek valamint legfontosabb jellemvonásainak a kérdéseit vizsgálja.

Az e t n o l ó g i a további, most már elméleti kérdéseivel több dolgozat is foglalkozik, először *a kultúra fogalma*, mint központi kérdés köré csoportosítva. A dolgozatokból (HOEBEL: *The Nature of Culture;* BENEDICT: *The Growth of Culture* — ezt a poszthumusz munkát a tanítvány MEAD rendezte sajtó alá) valamilyen egységes koncepció sejlik fel, amely általában az Egyesült Államok etnológiájának a felfogását tükrözi. A kultúrának kategóriaként, „szervezet" gyanánt való felfogása eredetileg SPENCER szociológiájából származik. A múlt század végén többen is megkísérelték, hogy a társadalom jellemvonásainak a feltárására önálló tudományokat alapozzanak meg (ez volt MARX, COMTE, SPENCER, WUNDT, vagy az etnológus TYLOR és RATZEL bevallott szándéka egyaránt). E kísérletek közül az amerikai antropológia (BOAS személyében) először az evolúcióellenes diffúzió nézeteit fogadta el, majd KROEBER és mások kezdeményezésére SPENCER „tudományfokozatai" terjedtek el. KROEBER 1917-ben az *American Anthropologist* hasábjain közzétett tanulmányában *(„The Superorganic")* foglalkozott e kérdéssel, és SPENCER tudományrendszerezési táblázatát kissé módosítva, beillesztette az etnológiai tudományokat a többi tudomány rendszerébe. Szisztémáját a természeti-társadalmi jelenségek bizonyos fokozatokba osztása jellemzi, ehhez esetenként különböző „életjelenségszerveződési fokozat"-okat rendel, amelyekhez az egyes konkrét tudományokat csatolja:

a világ életmegnyilvánulásainak *fokai*	*típusai*	az ezeknek megfelelő *tudományszakaszok*
1. szervetlen	földi és kozmikus anyag	fizikai kémiai, fizika, geológia, asztronómia biofizika
2. szerves	protozoák, metozoák (növények és állatok)	szerves kémia, zoológia, biológia, anatómia, fiziológia
3. organikus pszichikai	fejlett idegrendszerű élőlények	pszichológia, neurológia valamint pszichikai antropológia

4. szuperorganikus kultúra — antropológia, szociológia, társadalmi lélektan, politikai tudományok, közgazdaságtan, (történelem)

Jól látható e rendszer két leginkább szembetűnő hiányossága. Először is a természettudományok egész sorának idecsoportosítása voltaképpen nemhogy egy materialista társadalomfelfogást szolgálna, sokkal inkább elmossa az emberi társadalom és a puszta biológiai tények közti alapvető különbségeket — nyilvánvaló módon a pozitivizmus örökségeként. Másrészt nem a „társadalom", hanem a „kultúra" központi szerepe ugyancsak a társadalmi törvényszerűségek helytelen felfogását tükrözi. Maga HOEBEL közli e táblázat után azt a véleményét, hogy a társadalomtársulás *(society)* nem csupán emberi jelenség, egy vezérló irányította ménes is „társulás". Az emberi társadalom *(society)* abban különbözik az állati „társadalmak"-tól, hogy az emberek esetében az egyes egyének egymásközti viszonyát a kultúra *(culture)* hatja át, kultúranélküli embereknek nincs társadalmuk sem. Természetesen e ponton nem hallgathatjuk el aggodalmunkat: nem fordítva lenne-e jobb a társadalom és a kultúra egymástól való függését feltételezni? HOEBEL formulája („Kultúra + népesség = emberi társadalom") csupán alkalmilag elfogadható, genetikusan helytelen és logikailag akcidentális. Hasonlóan vitatható a társadalmi normák esetében is HOEBEL felfogása. Az egyetemes, alternatívaszerű és egyedi normák *(universals, alternatives, specialities)* összefüggése nem logikai, inkább genetikai megvilágítást kíván. A kultúra további meghatározó kategóriái *(real culture* illetve *ideal culture; overt* illetve *covert behavior; existential postulates*, illetve *normative postulates;* végül KARDINER és követőinek társadalmipszichológiai fogalmai stb.) sem mindenben elégítik ki az etnológiában társadalomtudományt kereső olvasót. Jól példázza a kétféle kultúrfelfogás közti különbséget HOEBEL egyik polarizált kategóriapárja, az anyagi és nemanyagi kultúra *(material* illetve *non-material culture)* fogalma. A marxista etnológia egy ilyen szembeállításban vagy az anyagi kultúra — szellemi kultúra pusztán tudományos tárgyként egymástól való elhatárolását értelmezi; vagy pedig az egymásra épülő alap és felépítmény összefüggését érti e fogalompáron. HOEBEL a párhuzam értelmezésére segítségül hívja KLUCKHOHN[10] és LINTON[11] *covert-overt culture;* BENEDICT[12] és KROEBERT[13] *kultúrakonfiguráció* kategóriáját; azonban még így is néhány mondat után önmaga jut definíciós zsákutcába. („Az anyagi kultúra [material culture] mindig egy megnyilvánuló cselekvés [overt action] közvetlen terméke. Érzékelhető javakból tevődik össze: olyan tárgyakból és felszerelésekből, amelyeket a nép mint technológiai termékeket birtokol. A nem-anyagi kultúra [non-material culture] voltaképpen a viselkedés önmagában, annak mind megnyilvánuló, mind elfedett [overt and covert] formájában. Egyszerűen szólva: *az anyagi kultúra egyáltalán nem kultúra jellegű.* Ez csupán a kultúra által meghatározott tevékenység terméke. Minden eszköz mögött ott vannak a kultúra mintái, amelyek formát adnak az eszközökre vonatkozó gondolatoknak és azoknak a technikáknak, amelyekkel elkészítik és használják azokat." — írja a 176. lapon, jóllehet a kiemelés nélkül.) Az a tétel, hogy az anyagi kultúra tanulmányozásából szinte semmit sem lehet tanulni egy-egy nép életmódjára, kultúrájára vonatkozóan, csak úgy igaz — ahogy ezt HOEBEL maga is említi—, ha e kutatást kínai fallal választjuk el az illető társadalom megfigyelésétől. Ez viszont semmiképpen sem indokolt, sőt értelmetlen is lenne. Az aggodalom tehát a kutató értetlenségét, nem pedig a „materialista" társadalomtudomány hiányosságait leplezi le. Hasonlóan egyoldalú felfogást tükröz a következő fejezetben a kultúra „növekedéséről" BENEDICT által írott áttekintés is. A kultúra *„növekedése"* egyébként az Egyesült Államok etnológiájának egyik leginkább kedvelt kifejezése, noha nem mindig lehet világosan látni, mit is értenek rajta. Egy-egy kultúra jellemvonásainak történeti változását éppúgy értik rajta (mint KROEBER, maga BENEDICT és MEAD véli), mint általában az evolúciót (RADCLIFFE-BROWN, WHITE, STEWART, és más *új evolucionisták).* Általában hangsúlyozódik a kultúra növekedésének *emberi* környezetben (nem pedig a *természeti* környezetben) lejátszódása, ugyanakkor BENEDICT és mások kiemelik hogy a kultúra növekedése nem egyezik egy imaginárius történelemmel. E ponton a történelmi véletlenek értelmezése merül fel. A „történelem" logikus események láncolata, szemben a kultúra „növekedésének" spontán, és esetleges jellegével. Természetesen, e szembeállítás ellen emelhetők kifogások. Hasonló ehhez a kulturális „növekedés" és az „evolúció" elválasztása. BENEDICT az *evolúció* takarékosan megemlített kategóriájában a fejlődést, a gazdagodást, ismeretek és formák növekedő arányú felhalmozását, egymáshoz és egymásra épülését hangsúlyozza. Véleménye szerint ugyanakkor a „növekedő" kultúra spontá-

[10] KLUCKHOHN, Clyde: *Mirror for Man.* New York, 1949.

[11] LINTON, Ralph: *The Cultural Background of Personality.* New York, 1945.

[12] BENEDICT, Ruth: *Configurations of Culture in North America. American Anthropologist,* XXXIV (1932) 1—27.

[13] KROEBER, A. L.: *Configurations of Culture Growth.* Berkeles, 1944.

nabb, felemásabb, korántsem ennyire egyértelmű, perspektivikus. Miként az előbb, itt is a megválasztott kategóriák útvesztőjébe kerültünk. A társadalmiatlanított és fejlődéstelenített kultúra jellemvonásai önmagukkal válnak összeegyeztethetetlenekké. Ez az érzés hatalmasodik el a kötet többi tanulmányának olvasójában.

Hoijer-nek *a nyelvek és írásmódok etnológiáját* felvázoló tanulmányán túl (ebben újszerűen dominál a poligenetika strukturalista változata, ugyanakkor minden nyelv teljesértékű *code*-ként való szemlélete) különösen két tanulmány (Spier: *Inventions and Human Society;* Murdock: *How Culture Changes)* foglalkozik egyetemes kategóriákkal. Az emberi tanulmányok története azt mutatja, hogy az építés, ruházkodás, táplálkozás, közlekedés, sőt a földművelő eszközök különböző területein sokszor egymástól függetlenül több kontinensen is felfedezett technikai megoldások, újítások voltaképpen csak egy világtörténet, egy egyetemes társadalomtörténet részeiként érthetők meg igazán, nem pedig egy kellő exkluzivitással kialakított etnológia sáncain belül.[14] Spier dolgozata címében ugyan arra törekszik, hogy az emberi társadalmak körzetében helyezze el az egyes tanulmányokat, közvetlenül azonban sem ő, sem más polgári kutató nem elemezte a technikatörténet és az etnológia kapcsolatának leglényegesebb kérdését: a találmányok társadalomtól meghatározott — társadalmat meghatározó tulajdonságának önmagában is történetileg változó dialektikáját. Egy másik aspektusra figyelhetünk fel Murdock elemzése nyomán. Szerinte egy kultúrában nem annyira az öröklés, mint inkább az esetenkénti eltanulás a döntő tényező. (Természetesen, ez inkább csak az egyéni belenevelődés értelmezésében jogosult, nem pedig a kultúra egészének tipológiai meghatározásában.) Ebből a privatizáló felfogásból logikusan következik egyfelől a változásnak a viselkedésben való megkeresése (minden újítás *„actual social behavior")*, valamint a változás lényeges kategóriáinak *(innovation, variation, invention)* és formáinak (maga az *innovation*, valamint a *social acceptance*, a *selective elimination*, végül az *integration)* felsorolásában a pszichológiai szempontoknak — tanulás, kísérletezés, eredmény — a társadalmiak — kinek használ, mely csoportok élvezik — elé helyezése. Egészében véve az emberi kultúra önnön törvényei munkálódnak így ki, ha sokszor indokolatlan önállósággal, az individuálpszichológia túlhangsúlyozásával is.

A társadalom szervezetével foglalkozó két dolgozat (Lévi—Strauss: *The Family* — Mandelbaum: *Social Groupings)* közül az előbbi sajátosan kettős arculatú. Egyrészt hevesen támadja a matriarhátus elsőbbségét vitató nézeteket, másrészt maga is a társadalmi munkamegosztással indokolja a házassági szerkezetek bonyolultságát. Lévi-Strauss már korábbi munkáiban is[15] kifejtette azt a nézetét, hogy a párosházasság nem csupán ma a világszerte leginkább elterjedtebb, hanem a legrégibb, egyetemes formája a családnak. Kifejezetten elutasítja Bachofen, Morgan és ezek nyomán a marxista társadalomtörténet kategóriáit (anyajog, promiszkuitás, csoportházasságok stb.). Ezek kétségtelen példáit kései túlfejlődésnek, nem megőrzött ősiségnek tartja, amelyet gazdasági kényszerűség (például a tibeti nomadizmus vagy az állandó *nayar* hadviselgetés) hozott létre. A nagycsaládban is párosházasságú kiscsaládok összetevődését látja, rámutat arra, hogy helytelen az ilyen családok „kiterjesztett család" *(extended family)* elnevezése, helyesebb lenne egy „csökkentett család" *(restricted family)* elnevezéssel arra utalni, hogy a „nagycsalád" kiscsaládok jogainak a megnyírbálásával szerveződik meg. Mindezek, és más nézetek mint etnológiai újdonságok kerülnek elő a dolgozatban, azt a látszatot keltve, hogy az ellenkező vélemények hívei dilettánsok. Annál figyelemre méltóbb ez az állásfoglalás, mivel éppen napjainkban sok más jel is arra mutat, hogy a marxista társadalomtörténeti periodizáció újra rendeződésének a tanúi vagyunk. Jellemző ebből a szempontból Koszven nézeteinek változása. Magyarul is megjelent könyvében[16] még mindenhol ősi matriarchátust fedez fel és az ezt elutasítókat egyetemesen reakciósoknak bélyegezte, később azonban a maga[17] és az ukrán Jefimenko[18] újabb összefoglalási kísérletei után ebből a kizárólagosságot feltételezésből sokat engedett. Ismert tény, hogy az őstörténet morgani periodizációjáról újabban világszerte folyó vita a VII. Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson, 1964-ben Moszkvában, csak folytatódott, de korántsem oldódott meg. Az ősemberi vallásos hiedelmek és elképzelések kialakulására vonatkozó új szov-

[14] Ez a tény derült ki egyébként a technikatörténet mindezideig legnagyobbszabású, ugyanakkor nem problémamentes összefoglalásából: Singer, Charles—Holmyard, E. J.—Hall, A. R.; *A History of Technology. I—V.* Oxford. 1954—1958. —, amint erre a marxista kritika is oly meggyőzően mutatott rá: Hoffman Tamás: *Mezőgazdaság és társadalom. Valóság,* VII. (1964) 7. szám, 1—15.

[15] Elsősorban a *Les Structures élémentaires de la parenté.* Paris, 1949., valamint az *Anthropologie Structurale,* Paris, 1958., hasábjain, ezen kívül több kisebb tanulmányában.

[16] Koszven, M. O.; *Matriarchátus.* Bp. 1950.

[17] Косвен, М. О.: *Переход от матриархата к патриархату.* В сборнике: *«Родовое общество».* Москва, 1951. — Косвен, М. О.: *Очерки истории первобытной культуры.* 2-е издание. Москва, 1957. — Косвен, М. О.: *Сещейная община и патронимия.* Москва, 1963.

[18] Ефименко, П. П.: *Первобытное общество.* 3-е издание. Киев, 1953.

jet kutatások[19] sem érkeztek még el végső szintézisükig. Ebben a helyzetben különleges figyelmet érdemel minden megalapozott ellenvélemény. Lévi-Strauss egyébként a párosházasságot tartja a társadalomszervezet alapjának, a rokonságnyilvántartás meghatározójának. Igaz ugyan, hogy hangsúlyozza a nemi munkamegosztás döntő szerepét, mégis azt kell látnunk, nincs szükség ilyen közvetett kapcsolatok feltevésére: a társadalmilag végzett termelőmunka és nem a családszervezet az, amelyik a másikat megszabja. (Ez volt egyébként az őstörténet periodizációs vitájának is eddig leglényegesebb tanulsága, amint erről már Sellnow[20] is írt.) Mandelbaum szolídabb dolgozatában abból a tényből indul ki, hogy a világ minden egyes embere tartozik egy közösséghez (lehet ez vérségi, területi, társadalmi vagy termelési). Ha ezeket a közösségeket önmagukban vizsgáljuk, már puszta egymás mellé állításuk során is feltűnő eltérésekre bukkanunk. A horda, a település, a szomszédság, a rokonság, a klán, a törzs, az állam, a különböző társadalmi egységek közti szövetségek, a korcsoportok, társadalmi csoportok (kasztok) más-más típusú funkciókkal rendelkeznek, és ha egy társadalmi szervezettől nem neki szánt feladatok megoldását várjuk, váratlan eredménnyel találkozhatunk. Egy arizonai hopi törzsben például az a probléma vetődött fel, elküldjék-e gyermekeiket a fehér iskolákba, vagy tartsák vissza magukat minden ilyesmitől. A kérdést úgy döntötték el, hogy a település menti mezőn a földre vonalat rajzoltak, ennek két oldalára felálltak az ellenkező nézetek hívei, megküzdöttek egymással és a vesztes fél elhagyta a falut, új helyet keresett magának. Bizonyos etnológiai jelenségek (totemizmus, az átmeneti ritusok stb.) éppen azzal magyarázhatók, hogy bizonyos fajta társadalmi csoportok hozzák létre őket, máshol ezek elképzelhetetlenek lennének. Mandelbaum ilyen felfogása természetesen helyes, noha jócskán atomizálja a társadalomtudományt, és pusztán deskriptív különbségek megragadására, nem pedig genetikus törvények feltárására buzdítja olvasóit.

Hasonló témakörrel foglalkozik a kötet két legvégső tanulmánya: Forde professzornak *a természeti népek gazdálkodásáról*, a néhai Redfield professzornak *az emberi társadalmak életformáiról* írott dolgozatai *(Primitive Economics*, illetve *How Human Society Operates)*. Forde megkísérli, hogy összefüggéseiben jellemezze a primitív gazdálkodást. Véleménye szerint a legfontosabb sajátosságok a közvetlen, mindennapi élelem biztosítására való törekvés; a kereskedelem csekély mértéke; a felhalmozás kezdetlegessége; egy-két termék egyeduralma. Mindezek a feltételek rendkívül bizonytalanná, ugyanakkor egyhangúvá teszik a természeti népek ökonómiáját. A munkamegosztás csekély, a specialisták száma kevés, ugyanakkor a nemi munkamegosztás szabályai szinte változatlannak mondhatók. A közösségben végzett munka túlnyomó, de nem kizárólagos. Ha a természeti körülmények kedvezőbbé teszik a magányos cselekvést (mint egyes vadászati eljárásoknál), a természeti népek ezt a módszert alkalmazzák; akkor is, ha egyébként hordákban élnek. A földművelés viszont évszaknyi távlatokban gondolkodó, a termést szervezetten elosztó társadalmat követel meg. Az egész társadalomszervezet a gazdálkodás uralmát mutatja (a házasság, a rokonság számontartása, a vallás stb. kivétel nélkül gazdasági jelentőségűek). Forde megemlíti még a kereskedelem és a pénz kezdeteire utaló nyomokat is. Amint látható, a rajzolt kép voltaképpen társadalomtörténeti vázlat, jóllehet maga a szerző ővakodik ettől a módszertől és csupán összesítő leírást ad, néhol utal csak történeti változásokra (az *akkulturáció* jelenségeire). Jellemző az a felfogása is, hogy a primitív gazdálkodás legfontosabb sajátossága profittalan jellege, az értéktöbblet teljes hiánya. Dolgozatából leginkább azt a következtetést vonhatjuk le a magunk számára, hogy e nem marxista tudós eredményei a marxista társadalomtörténetet igazolják, ellentétben több, eddig említett fejezettel, amelyekben „antimarxista" végkövetkeztetésekkel találkoztunk. Döntő eltérés csupán abban van, hogy Forde mindvégig osztály és értéktöbblet nélküli társadalmaknak tartja a primitív gazdálkodás megteremtőit; helyzetüket pedig egy-egy fejlődés végpontjainak, nem pedig az osztálytársadalmak előfokának, társadalmilag megrekedt fokozatoknak, zsákutcáknak. Ha az így felrajzolt társadalmi valóságot megkísérelnénk „őskommunizmus" névvel ellátni, vagy pedig arra gondolnánk, hogy az osztálytársadalmak elmúltával ugyanilyen struktúra térne vissza fejlettebb fokon: nyilvánvalóan logikai hibába ütköznénk. Nem csupán és nem elsősorban Forde iskolája számára írandó, hogy ez az ellentmondás — az etnológia egyik legalapvetőbb dilemmájaként — mindmáig megoldatlan. A szerző által adott kép hű, tovább kell azonban értelmezni a természeti népek gazdálkodását ahhoz, hogy azt minden oldalról elégséges mélységgel bemutathassuk, megérthessük. Hasonlóan rokonszenves, de félúton megtorpanó munka Redfield tanulmánya is. Az újabban a magyar néprajzi kutatásban is nagy tisztelettel megemlített szerző (Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásuk elvi igazolói között ismertetik Redfield

[19] Elsősorban Токарев, С. А.: *Религия в истории народов мира.* Москва, 1964. (magyarul *Vallás és történelem.* Bp. 1966.)

[20] Sellnow Irmgard: *Prinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte.* Berlin, 1962.

„kis közösség — nagy közösség" elméletét) az emberi társadalmat „közös célokat elérő emberek közösségé"-nek (*„A society is people with common ends getting along with one another"*) tartja. Ez a definíció igaz, azonban túlságosan tág, üres. Tartalommal akkor telik meg, amikor REDFIELD felsorolja formáit: nők és férfiak közössége, a dolgozó nép közössége, a közös normákat kialakítók közössége, az egymással szolidaritásban élők közössége stb. A társadalom eszerint termel, szerveződik, elosztja a termelt javakat, megvédi azokat, tulajdont, rangot, tisztességet teremt, a szokásokat és a jogot alkotja meg, a politikai intézményeket, a vallást és az úgynevezett „kifejező kultúra" formáit (játék, művészet, szertartások, mítosz) hozza létre. E tevékenységekben nyilvánul meg a társadalom, és noha igen röviden, mégis plasztikusan mutatja be REDFIELD azt, hogy minden egyes felsorolt jelenség valóban társadalmi termék. Mégis két ponton is további megjegyzések kívánkoznak nézetéhez. Az egyik az úgynevezett „kifejező" formák (*expressive life* — „kifejező élet") fogalmának elkülönítésével kapcsolatos. Először a pszichológusok (köztük elsősorban KARDINER) különböztették meg a „valóságos" és a „művészi" kultúrákat, később mások is szétválasztják a „reális" és a „tükröző" jelenségeket egy-egy társadalmon belül. KROEBER (*The Nature of Culture* című művében) már alapvető különbségnek teszi meg a „valóság-kultúra" és az „értékkultúra" (*reality culture — value culture*) ellentétpárját. Az utóbbit próbálták egyesek az „*expressive culture — practical culture*" ellentétpárjával helyettesíteni. A fogalompár háttere azonban így is jól mutatja, hogy voltaképpen a „kifejező" kultúra „valótlansága", illetve a „reális" kultúra „nem-reprezentáns" jellegének hipotézise nyerne e tételekben igazolódást. Ennek pedig éppen az ellenkezője áll. Minden „kifejező" kulturális elem — tehát a művészet, a tudat, az intézmények — nagyon is reális jelenségek, mindennapi értelemmel, meghatározó körülményekkel és gyakorlati haszonnal. Másfelől minden „reális" jelenség egyben reprezentálja az illető társadalmat, annak adott fokát, adott pillanatában. Éppen ebből a felismerésből következik a második megjegyzésünk REDFIELD bemutatásához. Nevezetesen az, hogy a társadalmak legdöntőbb sajátossága éppen történeti-társadalmi fejlődésük, különbözőségük. Ennek formáit kell megmutatnia az etnológiai kutatások legáltalánosabbjainak. A „hogyan működik a társadalom?" kérdésre adódó közhelyválasz tehát ez: másképpen működik minden az osztály nélküli társadalmakban, mint az osztálytársadalmakban (ezen belül ott a nagy társadalmi-gazdasági formációk szerint másként-másként). Még az egyes szakaszokon belül is nagy különbségű változások játszódnak le, hiszen éppen ezek felhalmozódása idézi elő a nagy társadalmi átalakulások forradalmait. Amelyik etnológiai felfogás pedig ezt nem veszi észre, éppen legfontosabb területéről feledkezett meg.

Az utolsó két fejezet elé, társadalmi problémák közé ékelődik be LIENHARDT oxfordi professzor tanulmánya *a vallásetnológiáról* (*Religion* címmel). A rendkívül érdekes és vitatott problémát tárgyaló összegezés először azzal foglalkozik, egyáltalán van-e vallása a természeti népeknek. Egyfelől a vallásnélküli ősállapot makacs ateista keresői, másfelől az olyan szkeptikusok, mint a filozófus JAMES és az etnológus LOWIE, ismét másfelől néhai MÜLLER Miksa, akinek még elkeseredetten kellett harcolnia olyan vélemények ellen, amelyek szerint a primitív vallások az ördög művei lennének, végül pedig a legkülönbözőbb vallásetnológiai iskolák (TYLOR, FRAZER, OTTO Rudolph, a funkcionalista MALINOWSKI, a francia szociológiai iskola és LÉVY-BRUHL stb.) egyszóval az eddigi kutatások inkább összezavarták, mint megoldották a kérdést. LIENHARDT példákkal mutatja be azt is, mennyire előítéletek szerint kutatnak a vallásetnológusok, akiknek gyakran saját műveikből is ki lehet igazítani tévedéseiket, azok annyira nyilvánvalóak. Noha igen óvatosan fejezi ki saját nézetét a szerző, úgy tűnik, a maga véleménye, hogy az etnológiai valláskutatóknak a csakugyan, gyakorlatban meglevő jelenségek leírására és elemzésére kell elsősorban gondolniok. Ez igaz ugyan, azonban szintén csak első lépés. A vallástudománynak éppen ma és éppen az etnológia területén végre meg kell osztania önmagát, meg kell különböztetnie egymástól eltérő feladatköreit és az azokon esedékes módszereket. Igazán örvendetes, hogy éppen a legutóbb a marxista vallástudomány is megkülönbözteti egymástól a filozófiai-gnoszeológiai, a vallástörténeti-összehasonlító, valamint az etnológiára is kiterjedő vallásfenomenológiai kérdéseket. (Jól látható ez a már idézett TOKARJEV-írta vallástörténeti kézikönyvvel közel egy időben megjelent kiadványokban.[21]) A legközelebbi feladatok e területen a vallásfenomenológiai kutatások VAN DER LEEUW, HEILER és mások által képviselt teológiai irányzatának objektívvá; az összehasonlító vallástudomány ELIADE, KERÉNYI és mások által támogatott ágazatának irracionalista eredményeit racionalistákká tenni, és ezek egyenértékű társaként etnológiai vallástudományt kialakítani. Nem kevés kérdés tisztázandó még itt, a LIENHARDT említette problémákon túl is. Egy ilyen új áttekintés után azonban kevesebb joga lesz a szerzőnek

[21] СУХОВ, А. Д.: *Социальные и гносеологические корни религии.* Москва, 1961. — ТОКАРЕВ, С. А.: *Ранные формы религии и их развитие.* Москва, 1964.

arra az üdvös szkepticizmusra, amellyel most megírta dolgozatát.

A beszámoló — de nem a megválaszolandó kérdések — végére érve az olvasó szeme káprázik. Köztudott, hogy az egyetemes néprajz szakmunkái hovatovább olyan mennyiségűek lettek, amelyeknek puszta áttekintése is lehetetlenség. Mégis, legalább az a hit éltethette a kutatókat, hogy az a gondolati konstrukció egyre szilárdabbá válik, amelybe ez a rengeteg részismeret illeszkedik; és korunk nagy etnográfiai nehézségének csak az egyre növekvő számú feltárandó részletkérdések látszottak. A mostani szemle ezzel szemben azt mutatja, hogy az etnológiában inkább egy elméleti jellegű *instauratio magna* szükségessége nőtt meg. A magyar olvasó azt is örömmel regisztrálhatja, hogy a felsorolt elméleti problémák területén több ízben is magyar kutatók jelenlegi érdeklődését érintő problémát említhetünk. Etnológiailag Bodrogi Tibor, Boglár Lajos, Láng János és mások, ősrégészetben elsősorban Vértes László, filozófiai igényű társadalomtörténetben Huszár Tibor, Tőkei Ferenc, Ágh Attila, Makai Mária és mások kísérleteit sorolhatnánk fel annak a bizonyítására, hogy e problémákhoz hovatovább számottevő magyar kontribuciók is születnek. Annál inkább hangsúlyoznunk kell az ilyen általános jellegű kérdések felvetésének a szükségességét, mivel az antropológiai és etnológiai tényanyag állandóan tovább halmozódik. Áttekinthetetlenségéből nincs kiút. Csupán az vigasztalja azt, aki az egész emberiség élettörténetét szeretné megismerni, és riadtan látja, hogy képtelen számba venni mindazt, ami e téren újból és újra publikálódik: részleteredmények változnak, de e legfontosabb kérdések változatlanok maradnak. Ahogy az etnológiától megibletett művész kérdezte képén, minden néprajzi-antropológiai mű fő témája: honnan jövünk? mi vagyunk? hová megyünk?

A *Man, Culture and Society* tanulmányait lapozva látjuk, hogy mindenütt ugyanazon probléma előtt állunk. Valami dereng is a megoldásból. Nem tudni azonban azt, hogy végül is milyen nemzetközi összefogás lenne alkalmas arra, hogy csakugyan feltárja a címlapra és az etnológiai tudományok csarnokának homlokzatára írt három büszke szónak az igazi értelmét.

Voigt Vilmos

A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez

Évek óta egyre sürgetőbb feladat egy magyar mondakatalógus elkészítése, hiszen a teljes magyar mondaanyag rendszerezése és katalogizálása mindeddig nem történt meg, eltekintve egyes kisebb részterületek kidolgozásától.[1] Igaz, e tekintetben nem állunk egyedül, mert Európa legtöbb országában is csak most folynak a munkálatok, s csak egy-két ország büszkélkedhet már elkészült katalógusokkal.[2]

A magyar hiedelemmondák rendszerezésének munkálatai már jópár éve megkezdődtek.[3] A munka egyik, jelentős állomása volt az *International Society for Folk-Narrative Research* 1963. októberében, Budapesten megtartott értekezlete, melyen megállapodás született a különböző országok készülő mondakatalógusainak összehangolásáról. E munkaértekezleten egy kijelölt bizottság kidolgozta javaslatát az európai mondaanyag rendszerezésére és az egyes főbb csoportosítási egységekre. Hazánkat e bizottságban Dömötör Tekla képviselte.[4] Mivel ez a katalogizálási javaslat annak figyelembevételével készült, hogy az egész európai mondaanyagra használható legyen, ebből az következik, hogy ha azt konkrétan az egyes országok mondakincsére akarjuk alkalmazni, módosításokra van szükség.

[1] A magyar mondaanyag rendszerezésének elméleti és gyakorlati kérdéseivel többen foglalkoztak, így Szendrey Zsigmond: *Magyar népmondatípusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXXIII (1922), 45—64.: Balassa Iván; *Karcsai mondák.* Bp. 1963. MNGY. XI. 13—36.: Dégh Linda; *A Systematic Ordering of the Hungarian Legends.* In; *Tagung der „International Society for Folk-Narrative Research" in Antwerp.* Antwerpen 1963. 66—74.: Dégh Linda—Balassa Iván; *A magyar mondaosztályozás kérdései.* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1961. május 17-i ülésén.: Dobos Ilona; *Egy Zemplén megyei falu (Tarcal) lakóinak történeti tudata.* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1965. március 31-i ülésén.: Dömötör Tekla; *A magyar mondakutatás helyzete és jelenlegi feladatai.* Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1966. március 16-i ülésén.: legújabban pedig Voigt Vilmos; *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez* Ethn. LXXVI (1965), 200—220. A magyar hiedelemmondák rendszerezésével egyidőben többen is foglalkoztak, illetve foglalkoznak a történeti csoportosításával; Béres András, Dobos Ilona, Ferenczi Imre, Sándor István.

[2] Aarne, A.; *Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten.* Hamina 1912. (FFC 8.): Aarne, A.; *Estnische Märchen- und Sagenvarianten.* Hamina 1918. (FFC 25.): Qvigstad, J.; *Lappische Märchen- und Sagenvarianten.* Helsinki 1923. (FFC 60.): Loorits, O.; *Livische Märchen- und Sagenvarianten.* Helsinki 1926. (FFC 66.): Sinninghe, J. B. W.: *Katalog der niederlandischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten.* Helsinki 1958. (FFC 175.): Simonsuuri, L.; *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mytischen Sagen.* Helsinki 1961. (FFC 182.)

[3] A katalógus készítését Dégh Linda kezdte meg. Jelenleg a munka új elvi és gyakorlati csoportosítással folyik, az International Society for Folk-Narrative Research javasolt rendszerezése alapján.

[4] Lásd beszámolóját erről; *A mondakutatók nemzetközi értekezlete Budapesten.* Ethn. LXXIV (1964), 166—167.

Egyes csoportok ismeretlenek egy-egy területen, vagy jelentőségük igen csekély, más esetekben pedig új csoportok bevezetésére van szükség.

A hiedelemmondák (Mytische Sagen) rendszerezésére a bizottság a következő fő csoportokat javasolta:[5]

A) Végzet
B) Halál és halottak
C) Kísértetjárás, elátkozott helyek
D) Szellemek vonulása és harcai
E) Túlvilágjárás
F) Természeti démonok
G) Emberi létesítmények szellemlényei
H) Átváltozás (elvarázsolt, alakot váltott lények)
I) Ördög
K) Betegségdémonok és betegségek
L) Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek
M) Mítikus állatok és növények
N) Kincs

Ezekkel az előzményekkel indult meg a munka gyakorlati része — maga a rendszerezés — a bizottság által tett csoportosítási javaslatra alapozva, Dömötör Tekla irányításával. Eddig mintegy 3000 hiedelemmondát dolgoztunk fel, elsősorban a folyóiratokban és könyvekben már publikáltakat és az utóbbi évek új gyűjtéseit. Megindult a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának feldolgozása is. Az eddigi anyag alapján a következő csoportok alakultak ki:

A) Végzet
B) Halál és halottak
C) Kísértetek
D) Szellemek vonulása
E) Túlvilágjárás
F) Természeti démonok
H) Átváltozás (elvarázsolt, alakot váltott lények)
I) Ördög
K) Betegségmondák és betegségek
L) Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek
M) Mítikus állatok és növények
N) Kincs
O) Természetfeletti lények
P) Mágikus tárgyak
R) Tabu
S) Rontás

Ha áttekintjük az eddig elkészült európai mondakatalógusokat, két fő rendszerezési elv csatáját látjuk: a *cselekmény*, illetve a *főszereplők*, a „dramatis personae" alapján történő rendszerezését. Lényegében minden, a mondakatalogizálásról folytatott vita ide torkollik: melyiket válasszuk alapul. Mint látható, csoportosításunkban az alap kettős: *(A, E, R, S)* alapja a mondai cselekmény, míg a többié a mondában szereplő személy *(B, C, D, F, H, I, K, L, M, O)*, illetve tárgy *(N, P)*. Sokszor megvitatott téma ez: helyes-e a rendszerezés alapjának megosztása. A mondakutatók minden esetben egyetértettek abban, hogy az ideális katalógus a cselekmény alapján készülne, de vagy dramatis personae, vagy osztott alap (dramatis personae és cselekmény) szempontjából katalogizálták az anyagot. Ennek okát nem a kutatók következetlenségében, hanem a mondaanyag — és itt elsősorban a hiedelemmondákra gondolok — sajátos jellegében kereshetjük.

A hiedelemmondák szereplőinek (boszorkány, kísértet, halott, lidérc, ördög stb.) megvan a maguk egyedül rájuk jellemző cselekvési területük. Ugyanakkor az a talaj, melyből a hiedelemmondák túlnyomó többsége táplálkozik, a néphit nem stabil, változatlan tényező. Egyes elemei elhalványulnak, mások megváltoznak, újak keletkeznek. Az azonos alapfunkciójú személyek és lények „cselekvési körei" éppen az alapfunkció hasonlósága miatt átcsaphatnak egymásba. A váltott gyerek története szempontjából teljesen mellékes, hogy ki cseréli ki a gyereket: csak egy követelmény van, hogy rontó funkciójú lény legyen. Ilyennel a néphit bőségesen rendelkezik, így az eredmény az, hogy a váltott gyerek mondát egyaránt fűzik boszorkányhoz, bábához, szépasszonyhoz, ördöghöz, táltoshoz, a halál feleségéhez stb. A mondaanyagban tehát ugyanaz az alak sajátos cselekvési körrel is rendelkezhet, míg más történeteket rajta kívül még több hasonló funkciójú személyhez, alakhoz fűzhetnek. Nyilvánvaló, hogy előbbi esetben a dramatis personae, utóbbiban a cselekmény a helyes osztályozási alap. Az ilyen problematikus esetekben megőrizve az egy alak körül kialakult mondakör egységét a dramatis personae alapján csoportosítottunk.

A másik fő ok, mely miatt az osztott csoportosítási alap mellett döntöttünk az, hogy ha a cselekmény alapján végeztük volna a katalogizálást, akkor olyan sok, főleg áttekinthetetlen csoportot kaptunk volna, hogy igen nehéz lenne egy ilyen katalógusban valaminek a megtalálása. A monda szereplőjének alakja ellenben mindenki előtt az első pillanatban világos. És a jó katalógusra amellett, hogy a teljes anyagot felöleli az jellemző, hogy könnyen kezelhető.

Ennyit a készülő rendszerezés felosztási elvéről. A másik elméleti jellegű kérdés az volt, hogy a hiedelemmonda-rendszerezésben milyen anyagot dolgozzunk fel. A nehézség itt magá-

[5] *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research.* Acta Ethnographica XIII (1964) 131.

nak az anyagnak sajátos jellegéből fakad: a hiedelemmondák műfaji körvonalai igen bizonytalanok annak ellenére, hogy e témával is többen részletesen foglalkoztak.[6] S ha még sikerülne is ezt a határt biztosan megrajzolnunk, akkor sem szorítkozhatnánk pusztán a határokon belül található anyagra. A monda formája és terjedelme változó, többnyire egy szilárd hiedelem-képzet körül változik. Legalábbis abban az esetben, ha a hiedelemmonda a néphitből táplálkozik. Nem minden hiedelemmondának van ugyanis néphitbeli megfelelője, s ugyanígy nem minden néphit-elem ölt mondai formát. Ha a hiedelemmondákban tükröződő „hitvilágelemeket" összesítjük, csupán a néphitnek egy részét, és nem annak egészét kapjuk. Hogy egy közismert példát hozzunk: Európa legtöbb országában ismertek különböző hiedelemmondák óriásokról, ugyanakkor az óriások ma már nem tartoznak a néphitbe.[7] Ez azonban aránylag ritka: a legtöbb hiedelemmonda-történet, ha néha töredékesen is, vagy pár mondatban összesűrítve, lényegében azonos maggal előfordulhat monda, — memorát és fabulát — dite, egyszerű közlés (Aussage) stb. alakjában is. Ezek sokszor nem többek, mint különböző hiedelmek egyszerű közlései. De abban az esetben, *ha ezek a hiedelmek epikus mondák magvait képezik*, figyelembe kell hogy vegyük ezeket katalógusunkban is. Nem mellőzhetőek azért sem, mert sokszor még azt sem lehet eldönteni, vajon terjedelmes hiedelem-közléssel, vagy pedig rövid mondával állunk szemben, esetleg töredékes változattal.[8] Ezenkívül a magyar hiedelemmonda-anyag jelentős része — főleg a háború előtt gyűjtött szövegek — nem szószerinti lejegyzéssel, hanem rövidítve, átírva került közlésre. (Sokszor viszont megfordítva: kibővítésekkel.) Egy-egy ilyen „tartalmi kivonat" formailag azonos a dite-okkal, kijelentésekkel, noha a valóságban nem az.

A hiedelemmondák rendszerezésében tehát nemcsak hiedelemmondákat fogunk feldolgozni. De mindig feltüntetjük, hogy az illető csoportban feldolgozott anyag milyen jellegű volt. Hiszen a kutató számára nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is fontos lehet az anyag; ha ellenben az ilyen jellegű feldolgozást elmulasztjuk, erre nincsen lehetőség. Az eddig elkészült katalógusok sajnos nem tüntették fel, hogy a bennük feldolgozott anyag műfajilag milyen jellegű, jóllehet valószínű, hogy az alapjukat képező anyag nem nevezhető műfajilag egyértelműen mondának. A marburgi Zentralarchiv der Volkserzählung mondaanyagának, mely a készülő német mondakatalógus alapját képezi, legalább 50 százaléka nem monda. Ezért fontosnak tartjuk, hogy pontosan megállapítsuk a feldolgozott anyag műfaji arányait. Az egyes tartalmi vonatkozásoknál esetleg érdekesebbet és többet mondhat egy-egy olyan adat, hogy pl. a boszorkánymondák hány százaléka egyéni élményt elmesélő memorát, hány százalék lecsiszolódott fabulát stb.

Ezek voltak azok az irányelvek, melyek alapján a hiedelemmondák rendszerezésének munkálatai megkezdődtek. A következő lépés az egyes főbb rendszerezési csoportok kialakítása volt. Jóllehet a rendszerezésben igyekeztünk a lehetséges mértékben követni az International Society for Folk-Narrative Research által javasolt csoportosítást, mégis ezt elsősorban maga a magyar hiedelemmonda-anyag határozza meg, amely különbözik más népekétől. Ezért szükségessé vált annak bizonyos fokú megváltoztatása: kimaradt az „Emberi létesítmények szellemlényei" csoport, és négy új csoportot hoztunk létre „Természetfeletti lények", „Mágikus tárgyak", „Tabu" és „Rontás" elnevezéssel. Ez utóbbi négy csoport anyaga az eddigi katalógusokban gyakran más címszavak alatt szerepelt, ezért itt csak egyszerű átcsoportosításról beszélhetünk, amellyel igyekeztünk az anyagot áttekinthetőbbé tenni.

*

Minden katalogizálás többé-kevésbé mechanikus munka. A katalógusnak nem is az a célja, hogy új összefüggéseket tárjon fel: csupán elősegíti ezt azzal, hogy a benne feldolgozott anyagot összefoglalva megkönnyíti az egyébként sokkal nehezebb áttekintést. Feladatát akkor tölti be a legjobban, ha a fel-

[6] Elsősorban Von SYDOW, C. W. munkái, különösen a *Kategorien der Prosa-Volksdichtung*. In; *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen 1948. 60—88., valamint *Popular Dite Tradition. A Terminological Outline*. Uo. 106—126., LÜTHI, M.; *Volksmärchen und Volkssage. Zwei Grundformen erzählender Dichtung*. Bern München 1961., különösen *Märchen und Sage*. 22—48., valamint *Gattungsstile*. 49—56.; TILLHAGEN, C. H.; *Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für ein europäisches Sagensystem*. In; *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research*. Acta Ethnographica XIII (1964) 9—17., stb.

[7] Ez a tény egyben rámutat annak a meghatározásnak pontatlanságára, amely szerint a mesét a mondától az különbözteti meg, hogy a nép a mesét fikciónak, a mondát valóságnak tarja. (Vö. RÖHRICH, W; *Märchen und Wirklichkeit*. Wiesbaden 1956. 20 ff).

[8] Jó példa erre ez a szöveg; „A Baranya megyei Vasason a lucaszéket Luca napján kell elkezdeni, tizenhárom féle fából. Minden nap kell a széken valamit csinálni, és minden nap másik fát kell használni: a lucaszéket az éjféli misére kell elkészíteni. Aki a lucaszéket viszi az éjféli misére, annak sok mákot is kell vinnie. A mise alatt ráül az illető és körülszórja magát mákkal, hogy a boszorkányok ne tudjanak hozzáférkőzni. A boszorkányokat arról ismeri fel, hogy nagy agancs van a fejükön, akkor, hogy csak alig férnek be a templomajtón. A mise végét nem várja meg az illető, már valamivel előbb kijön és fut hazáig. Közben szórni kell a mákot . . . Ha a mák elfogy, és az ember még nem ért haza, a boszorkányok megfogják és széttépik. MNK. I. TEMESI gy. Idézi DIÓSZEGI Vilmos; *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp. 1958. 243.

dolgozott anyagot a maga egészében és jól kezelhetően adja a kutatók kezébe. Sokan írtak már a magyar hiedelemmondák egy-egy csoportjáról, egyes részterületekről, de éppen a legfontosabbról, — az egész magyar hiedelemmonda-anyag helyéről az európai mondakincsben — hangzott el a legkevesebb szó. Pedig az igazán lényeges összefüggéseket ilyen vizsgálatok tárhatnák fel.

Közismert megállapítás például, hogy az európai hiedelemmonda-anyag egyszerre nemzetközi és nemzeti jellegű. Valóban, ha csak az egyes országok mondakatalógusainak főbb csoportjait nézzük, nagy eltéréseket nem látunk. (Ezért is volt lehetséges, hogy egy az egész Európára felhasználható katalogizálási javaslatot készíthessenek.) Természetesen minden népnek vannak saját mondái, amelyek egy szűkebb elterjedési területhez köthetők, de ezek az illető nép teljes mondaanyagának mennyiségileg viszonylag jelentéktelen részét képezik. 3000 hiedelemmonda még nem nagy mennyiség, de arra elegendő, hogy már elég nagy megbízhatósággal bizonyos statisztikai számításokra felhasználhassuk. Az eddig feldolgozott anyag 2,73 százaléka tartozik a táltos, 2,84 százalék a garabonciás mondakörébe, tehát az egész anyag kis része. Mégis, e terület egyike a legkutatottabbaknak, hiszen a kutatók igen gyakran fordulnak éppen azokhoz a mondákhoz, melyekből a feltételezett ősi néphitről akarnak felvilágosítást nyerni. A kutatás intenzitása tehát nem mindig a számbeli-leg legjelentősebb csoportok felé irányul.[9] Ezeknél mennyiségileg sokkal jelentősebbek olyan csoportok, mint a „Kísértetek" (11,38%), „Halál és halottak" (6,11%), vagy a „Természetfeletti (mágikus) javakkal és erőkkel rendelkező emberek" főcsoport olyan alcsoportjai, mint pl. a „Boszorkány" (25,21%), „Tudós pásztor" (4,07%).

Hasonlítsuk össze például a fent már közölt magyar csoportosítási tervezetet a készülő román mondakatalógus hiedelemmonda-csoportjaival![10] (A katalógus szintén az International Society for Folk-Narrative Research javaslata alapján készül.)

A) Végzet
B) Halál és halottak
C) Természeti démonok
D) Átváltozások
E) Ördög és „Avestita" (ördög segédje)
F) Mágikus tulajdonságokkal rendelkező személyek
G) Mitikus lények és növények
H) Mitikus népek
I) Kincs

Néhol jelentős különbségeket látunk a magyar és a román mondacsoportok között, például mitikus népekről alig akadnak mondák a magyar anyagban. A kísértet-csoportot a „Halál és halottak"-hoz veszik; a magyar tervezetben külön csoportként szereplő „Természetfeletti lények" csoport itt részben a „Halál és halottak"-hoz, részben a „Természeti démonok"-hoz van sorolva. A különbség tehát elsősorban a másféle csoportosításban van, és ha csak magukat a csoportelnevezéseket nézzük, igen nagy a hasonlóság.

De az ilyen, a felületes áttekintésre is feltűnő hasonlóság könnyen lehet megtévesztő. Mint már mondtuk, az európai mondaanyag nemzetközi, mégis *az egyes csoportok aránya népenként más és más.* Ha ebből a szempontból nézzük, mi különbözteti meg a magyar anyagot más népekétől, azt a specifikumot keressük, mely valóban az *egész* anyagra jellemző. A magyar hiedelemmondák jellemző vonása a természetfeletti javakkal és erővel rendelkező emberekről szóló mondák aránybeli döntő jelentősége, túlsúlya. Igaz, ez a csoport egész Európában megtalálható, de olyan nagy súllyal, mint nálunk, sehol. A magyar anyag másik érdekes tulajdonsága: igen kevés a természeti démonokhoz, emberi létesítmények szellemlényeihez kapcsolódó mondák száma. Éppen az a csoport szinte jelentéktelen nálunk, mely más etnikumok anyagában domináns. Ha áttekintjük a délszláv, román, német, holland, finn, lapp, észt, liv mondaanyagot, ennek a csoportnak az uralkodó jellege az első pillanatban szembeötlő. A magyar monda-anyagban a levegő-, vízi-, erdei-, tűz-, ház- stb. démonok szerepe másodlagos. Igaz, szerepel a magyar katalógustervezetben is egy „Természeti démonok" csoport, de ennek nagysága nem jelentős. Az ide sorolt mondákból elénk táruló kép töredezett, szétesős, és az anyag legnagyobb része a szláv, illetve román etnikummal érintkező határterületekről van, sokszor átvételről tanúskodik. Az eddig feldolgozott 3000 hiedelemmondából 18 sorolható a „Természeti démonok" csoportba, tehát 0,6 százalék. Ami pedig az „Emberi létesítmények szellemlényei" csoportját illeti, ez nálunk olyan jelentéktelen, hogy ki is hagytuk a főbb csoportok közül, és a meglevő, ide tartozó mondákat részben a „Mitikus állatok és növények" (pl. házikígyó), részben a „Természetfeletti lények" (pl. bányaszellem) csoportjába soroltuk. Ugyanakkor még ennek a meglehetősen szegényes anyagnak is egy része nem is olyan régi átvétel: például a törpe bányaszellem, „*pertmandli*" mondaköre a

[9] E valóságos arányok szem előtt tartását hangsúlyozza Dömötör Tekla is; „Csakhogy fel kell vetnünk a kérdést, hogy a magyar néphit sámánisztikus elemeivel való foglalkozás nem eredményez-e legalább is arányaiban hamis képet." *A magyar néphit és népszokások Kelet és Nyugat között.* Ethn. LXXV (1964) 190.

[10] Brîli, T.; *Principiile clasificării legendelor populare românesti.* Revista de Ethnografie si Folclor. XI (1966) 259—271.

német Bergmännli-mondakör hatására alakult ki nálunk.

Lássunk egy-két példát arra, milyen gazdag az egész európai hiedelemmonda-kincs természeti démonokban, emberi létesítmények szellemlényeiben, s hogy ezek aránya az egész anyagot nézve is mennyire domináns!

SINNINGHE katalógusában a következő csoportosítást használja:[11]

A)	*Démonmondák*	
	Vízidémonok	1— 50
	Földdémonok	51—180
	Tűzdémonok	181—220
	Levegődémonok	221—500
B)	*Varázsmondák*	
	Boszorkányok	501—660
	Varázslók	661—780
	„Mahr"	781—800
	Csordás farkas	801—850
C)	*Ördögmondák*	851—980

És ha a csoportok nagy számát nem is tekinthetjük mérvadónak, hiszen az egyik csoport mögött kis, a másik mögött nagy anyag van, az már mindenképp mutatja állításunk helyességét, hogy a holland katalógusban szereplő 980 mondatípusból 500 típus vonatkozik különböző démonokra. Hasonló képet látunk SIMONSUURI finn mondakatalógusában:[12]

Emberi létesítmények szellemlényei:

G	1— 100	Földszellem. Egy bizonyos hely szelleme
G	101— 300	Házszellem
G	301— 400	Istállószellem
G	401— 500	Szaunaszellem
G	501— 600	Szárítócsűr szelleme
G	601— 700	Erdei szauna, kátrányégető kunyhó szelleme
G	701— 800	Kastélyszellem
G	801— 900	Malomszellem
G	901—1000	Kovácsműhely, fűrészműhely, műhely szelleme
G	1001—1100	Hajómanó, hajószellem
G	1101—1200	Tűzszellem, tűz. stb.

Igen nagy a román anyag „Természeti démonok" csoportja is:[13]

1. A vizek szelleme
   a) „Stima apei"
   b) „Duhul apei"
2. A bányák szellemei
   a) „Vîlva minei"
   b) „Călugărul Muntelui" (a hegy szerzetese)
3. A hegy szellemei
   a) „Marzara"
   b) A vadember
4. Az éjszaka szellemei
   a) az éjszaka embere
5. Erdők szellemei
   a) az erdők anyja
   b) az erdők lánya
6. A levegő szellemei
   a) „Ielele"
7. A napok szellemei
8. Tündérek

A szerbhorvát néphitben is igen nagy súllyal szerepelnek a különböző vihar-, szél-, erdő-, növekedés-, vízi- és tengerdémonok.[14] Még sorolhatnánk tovább a példákat, de felesleges. Megállapíthatjuk, hogy az európai hiedelemmonda-kincs áttekintett anyagára domináns jelleggel jellemző a gazdag démonmondaanyag, amely a magyar területen nincs meg. Ehelyett nálunk a természetfeletti javakkal és erővel rendelkező emberekről szóló mondák vannak túlsúlyban. A készülő rendszerezésben ezek a következő felosztásban szerepelnek:

L. *Természetfeletti (mágikus) javakkal és erővel rendelkező emberek:*

1. Boszorkány
2. Tudós pásztor, tudós gulyás
3. Tudós kocsis
4. Patkányos ember
5. Gyógyító ember
6. Látó ember
7. Bába
8. Garabonciás diák
9. Táltos
10. Egyéb tudós ember (tudós molnár stb.).

És ha ez a nagy szám még nem mutatná eléggé e csoport fontosságát, annál többet mond az a tény, hogy mint azt az eddigi rendszerezési munka igazolta: *a magyar hiedelemmonda-kincsnek körülbelül 55—60 százaléka ebbe a csoportba tartozik.* (Az eddig feldolgozott anyag 56,11%-a.)

Joggal felmerül a kérdés, miért olyan széteső, töredezett az a kép, amely természeti démonainkról mondáink és a néphit alapján előttünk áll? Miért jelentéktelen nálunk ez a csoport, amely egész Európában olyan fontos szerepet játszik?

Semmi okunk sincsen arra, hogy feltételezzük: éppen a magyar néphitben nem volt jelentőségük. Hiszen ha nehezen is, e hiedelemkör egyes elemeit ma is rekonstruálhatjuk. A kérdés kulcsát talán ott kell keresnünk, hogy a teljesen idegen etnikumokkal körülvett

[11] SINNINGHE i. m. 52.
[12] SIMONSUURI i. m. 9.
[13] BRILL i. h. 270.
[14] SCHNEEWEIS, E.: *Serbokroatische Volkskunde. Volksbrauch.* Berlin 1961. 218.

Magyarországon az egyháznak sikerült szinte teljesen kiirtania a régi természeti démonokba vetett hitet. Hiszen a keresztény egyház harca elsősorban a régi isten-, démon- és szellemvilág ellen irányult. Ugyanez egy olyan nagy területen, mint a szláv, vagy germán etnikum már kevésbé sikerült. Ez persze egyelőre nem több hipotézisnél,[15] de könnyen elképzelhető, hogy ez a jelenség oka. Az egyház tűzzel-vassal folytatott hadjáratát talán még jobban megértjük, ha elgondoljuk, sokban igaza lehetett IPOLYInak, amikor ezek mögött a démonok mögött isteneket vélt felfedezni.[16] A magyar néphitkutatók mindig érezték, hogy néphitünk démon-világának ilyenfokú eltűnése eltér a környező népekétől, talán ezért is próbálták — és próbálják[17] — nyomait felkutatni. Sajátos módon erre nálunk a mondakincs, az élő néphit alig alkalmas. A nyomokat eldugodtabb, rejtettebb helyeken is kénytelenek vagyunk keresni, pl. a nyelvi anyagban, szólásokban, kifejezésekben stb.[18] A magyar hiedelemmondák természeti démon csoportját talán nem árt egy kicsit óvatosabban kezelnünk: eddig is sok eleméről bizonyosodott be, hogy átvétel szomszédos népektől, s véleményem szerint a további kutatás is még több hasonló interetnikus jelenséget fog feltárni.

Amit itt hangsúlyozni szerettem volna: a magyar hiedelemmonda-anyagban a természeti démonokról szóló mondák száma igen csekély. Ez arra figyelmeztet, ideje reálisan felmérnünk azt a jelentőséget, amellyel egyes mondaköreink a *valóságban* rendelkeznek. Sokszor hasznosabb a részproblémák helyett a vizsgálandó anyagot a maga egészében nézni. E dolgozatban is azt próbáltuk meg bemutatni, hogy egy katalógus készítése közben — amikor a teljes mondaanyag áttekintése nemcsak lehetséges, de szükséges is — átfogó jellegű kérdésekre is választ kaphatunk.

KÖRNER TAMÁS

A népi műemlékvédelem- és a népi építőművészet-kutatás legsürgősebb feladatai

TÓTH János: *Göcsej népi építészete.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1965. — 156 lap, 270 kép, VIII színes tábla

Göcsejnek a többi hazai tájegységekhez képest aránylag számottevő irodalma van (kezdve PLÁNDER Ferenc 1838. évi leírásától GÖNCZI monográfiáján át a legutóbbi közlésekig), s ezekben az írásokban többször szó esik az építkezésről is, azonban komolyabb összefoglaló munka a göcsejiek építkezéséről nem jelent meg. Mindenesetre a múltban megjelent szórványos adatok is jelentősek, mert épp napjainkban állapíthatjuk meg, hogy ezen a néprajzi rezervátumnak nevezhető kis területen igen sok értékes népi műemlék volt található, de ezek legtöbbje elpusztult, s emléküket csak néhány odavetett mondat vagy egy-két fénykép őrizte meg. Ha tehát most összefoglaló munka jelent meg e tárgykörből s ez 270, jórészében pontos mérnöki felmérést tartalmazó ábrát ad, ez már egymagában is magas néprajzi értéket képvisel irodalmunkban.

Szerző régóta foglalkozik Dunántúl Vas megye és az ezzel határos Göcsej népi építkezésének kutatásával. Az alaposabb vizsgálatokat jelen művével kapcsolatban a GÖNCZI által elhatárolt Göcsej területére korlátozta s e területen kívül csak a kiemelkedő jelentőségű épületekkel foglalkozik. Bevezetőben röviden a göcseji falvak településtörténetét vázolja, mellékletként több 1860. körüli térképvázlatot közölve a falvakról, s ezekből is sok tanulságos adat vonható le, pl. a kerített házak feltűnő sokasága.

TÓTH János elfogadva BÁTKY megállapítását, a göcseji és hetési házat a nyugati magyar, közép-dunántúli ház területhez sorolja, hozzátéve, hogy a közép-dunántúli kályhás-szobás, kemencés-tűzhelyes konyhás nyugati magyar házterület átnyúlik Szlovéniába, s a jugoszláv kutatók (NOVAK Vilko) ezt a részt Pannón házterületnek mondják.

Az egyes házféleségek leírását szerzőnk a szőlőhegyi *pincékkel* kezdi, s 16 présház

[15] Hasonló véleményen van DÖMÖTÖR Tekla is: „A néphitnek elsősorban azokon a területein maradtak meg soká archaikusnak . . . nevezhető vonások, melyek nem ütköztek közvetlenül az egyházi tanokba és liturgiákba. Tehát nem annyira a régi isten-, vagy szellemvilág, és világkép maradt meg, mert ezeket kiszorította a keresztény mitológia és kozmogónia." DÖMÖTÖR i. h. 191.

[16] IPOLYI Arnold; *Magyar Mytológia* I. 3. kiad. Bp. 1929. 187.

[17] Két legújabb kísérlet erre; FERENCZI Imre; *Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz.* Műveltség és Hagyomány I—II (1960) 5—33. ÚJVÁRY Zoltán; *A magyar agrárritusok zoomorf démonaihoz.* Műveltség és Hagyomány VI (1964) 129—152.

[18] Helyesen jegyzi meg ÚJVÁRY: „Úgy véljük azonban, hogy — a lejegyzések hiányossága, az agrármágia korai elsorvadása miatt — ha nem is tudunk a magyar agrárdémonokra a többi európai népéhez hasonló, egészen konkrét és világosan egyértelmű adatokat felsorakoztatni, már most — a kutatás kezdetén — bizonyos nyelvi anyagból, kifejezésekből, szólásokból, amelyek részben ma is ismertek parasztságunk körében, sikerül néhány, a földműveléssel összefüggésben álló ritusra rámutatnunk. ÚJVÁRY i. h. 131.

alaprajzot közöl. A présház-pince leírását Tóth János is kevesellheti, mert könyvének későbbi részében fontos jövőbeli feladatnak tartja a részletes présházkutatást, dehát néprajzi könyvkiadásunk általánosan ismert korlátai egyelőre ennek határt szabtak.

A *soros házak* csoportjába tartozó régi épületek füstös konyhás típusúak, s Tóthnak feltűnik, hogy Gönczi leírásában hiányzik a füstös és a kéményes ház közötti átmeneti házalak, a szabad-kéményes pitvaros ház. Szerinte a göcseji ház ugrásszerűleg fejlődött, s a fejlődésben alig szerepelt a szabad-kéményes, pitvaros-konyhás ház. Hozzáteszi, hogy még 1900. után is épült füstös konyhás ház Göcsejben, s mindez a legnagyobb szegénység jele. — Ehhez az a megjegyzésem volna, hogy tulajdonképpen a szabadkéményes konyhás típust én nem tartom átmeneti házalaknak, épp Tóth János említett adata az 1900. után épült füstös házról bizonyítja, hogy párhuzamosan egymás mellett meglehetett a szabadkéményes és a füstös ház, sőt gyakran a szabadkéményes megoldás megelőzte a füstös konyhás típust. (Vajkai: *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból*, Ethn. 1957, 106. Hasonlót, vagyis, hogy a kezdetleges formát olykor megelőzte a fejlettebb megoldás, tapaszta ltam présházak-pincéknél is, Vajkai: *Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján*, Ethn. 1956, 71). — A háztípusok kialakulásának magyarázatában, többek közt Herman Ottó természettudományi szemlélete óta bizonyosfokú biológiai szemlélet alakult ki a néprajztudományban, s a ház fejlődését a sejtek osztódásához hasonlították és eszerint a magasabbrendű szervezetet egy alacsonyabb előzi meg. Ám a lakóházban emberek élnek, laknak, adott társadalmakhoz tartozó, különböző anyagi eszközökkel, lehetőségekkel rendelkező, korok ízléséhez alkalmazkodó emberek, a házat ők építik, s mindez a tevékenység más minőségű, mint a sejtek automatikus osztódása. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy épp Tóth János az, aki észrevette a házat építő ember formaérzékét, ízlését.

Az itt bemutatott házalaprajzok majdnem mind füstös konyhás típust mutatnak be, három vagy több helyiséggel. A 44. sz. alaprajzon közölt ház ritka kivételnek számíthat, mert általában a szabadkéményes konyhás házak egyes helyiségeinek közös bejárata volt. A mellékelt alaprajzok közt található néhány utcai *előkamrás ház*, az utóbbiaknak a szoba előtt a ház fél szélességében még egy kis kamrája van. Ezt a kis kamrás típust megtaláltam Veszprém, Somogy és Zala több falujában (Csögle, Peretakácsi, Lovászpatona, Zalaszentandrás, Tapsony), s hasonlóakra akadhatunk Erdélyben is (Cs. Sebestyén Károly: *A háromszéki Szentföld székely háza*, NÉ 1905, 3—4), amiből azonban messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. (Vajkai: *Veszprém megye népi építkezése*, NÉ 1940, 3—5, Vajkai: *Kiskamrás házak Dunántúl és a Székelyföldön*, Nép és Nyelv, 1941, 222—24).

A *hajlított házak* csoportjában három típust különböztet meg Tóth János, annak megfelelőleg, hogy az istálló milyen módon csatlakozik a lakóházhoz. — A *kerített ház* a nagycsalád jellegzetes háza volt, kialakításához többek közt hozzájárult a kifejezett marhatartás. Az 1940-es években Göcsejben, Hetésben még volt kerített ház, napjainkban azonban már egy sincs.

Göcsej népi építészetének talán legérdekesebb esztétikai alkotása a *hosszú csonkakontyos ház*, amiből ma már csak négy darab ismert. E házak leírásánál domborodik ki a legjobban Tóth János kiemelkedő érdeme: a lakóházat nem tekinti élettelen objektumnak, a néprajzi leírás merev tárgyának, hanem szoros kapcsolatba hozza annak alkotójával, a népi építőmester magas tervező, szerkesztő érzékével, ízlésével. — „A soros ház csonkakontyos oromfala nem adhatott megfelelő hangsúlyt, szükséges volt tehát ilyen építészeti tömeg kialakítására, amely a hosszú homlokfal felett monumentálisan jelentkezik. Ezt a hangsúlyt a hosszú csonkakonty megjelenése biztosította s így lett ez a rangos épület a jómód jelképe". — „Valamennyinél a konzólos eresz biztosítja a gazdag tömegjátékot". — Azonos építészeti szemlélet vezette a népi mestereket a sajátos épületalakok mesteri kialakításában.

Különösen előtérbe jut Tóth János kitűnő építőművészeti felfogása a következő fejezetben *(Stíluselemek átalakulása)*. —Részletesen foglalkozik a festett deszkaoromzatok művészi kiképzésével, vagy harminc effajta oromzat képét közölve. Feltehető — írja —, hogy a göcseji templomok mennyezete festett volt, s ezek a mennyezetek adhattak indítást a házak faormáinak díszítésére. A göcseji oromdeszkázat fűrészelt-festett dísze a virágos reneszansz késői hagyatéka. — E pontnál azonban a reneszanszot kissé távoli forrásnak tartom, mert érdekes módon ezek a festett deszka-oromzatok a múlt század második felében keletkeztek (s nem korábban, ahogy különben gondolnánk), így inkább közelebbi előképekre, akár a biedermeierre gondolok.

A konzólokra, oromgerendázatra gazdag fafaragás került, a konzólok gyakran a középkori faépítészet hagyatékát hordozzák, díszítő elemeit szerzőnk részletesen leírja. A fűrészelt, faragott oromdíszítéseket népi mesteremberek készítették, a festetteket asztalos festőmesterek, s Tóth János egyéni ízlésű mestereket is talált: *Tőke Jánost* a vasi Hegyhát faragó mesterét, akinek egyik göcseji épülete 1879-ből, a másik Vas megyében, 1891-ből származik.

Legszebb kivitelű csonkakontyos, festett

díszű oromdeszkás ház a mikekarácsonyfai épület volt 1865-ből, sajnos ez is elpusztult, emlékét csak egy fénykép őrzi, hatása azonban több 1869—1891. közt épült házoromzaton felismerhető. Itt Tóth János ismét az építész hozzáértő szemével látja a szerkezeti megoldást. Statikailag magyarázza a tetőszerkezetet s hangsúlyozza, hogy a népi mester jól ismerte a szerkezet erőjátékát. Tóth János szerint két ismert népi mesterkör lehetett Zalában, az egyik az egyszerű stilizált virágos és alakos (ilyennek a mestere volt Tőke János), a másik a gazdag naturalisztikus virágdíszű, s a kettő közt egyedül áll a mikekarácsonyfai ház. Itt pótlólag megjegyezhetném, hogy hasonló eredményekre jutottam a múltszázadbeli szőlőprések ornamentikájának a vizsgálatánál, amennyiben itt is az előbbiekre emlékeztető kétféle stílusirányzat különböztethető meg.

Tóth János a barokk hatást szegényesnek mondja (1870-es évekből származó házaknál), míg a klasszicizmus hagyatéka az oszlopos, boltíves tornácú ház. A szerző megállapítása szerint a klasszicizmus érlelte ki az 1860-as években a legértékesebb göcseji parasztkúriákat, a Vas megyei *Nagyrákosi Albert József* népi mester alkotásait.

A *pajták* bemutatása során eddig még nem közölt pajtákkal ismerkedhetünk meg, s a boronás pajták legszebbikének a *sokszögű pajtákat* kell tartanunk, ezekből az 1860-as években még sok volt, de ma már csak Hetésben található három darab. A sokszögű pajták keletkezését a szerzők különböző tényezőkkel hozzák összefüggésbe (széljárás, nagyobb tároló-tér nyerése, fatakarékosság), míg Tóth János a mintát a boronafalas templom alaprajzában látja. Meg kell még emlékezni az egyszerű kis pajta alakról, a pajtás kamráról, a *kásté*-ról, nemkülönben a rangosabb emeletes formájáról. Az utolsó emeletes kástét Göcsejben 1957-ben bontották le, jelenleg már csak egy van Örségben, Szalafőn. Szól még szerzőnk a kisebb épületekről (pl. boronafalas pálinkafőző gunyhóról), a szakrális népi építészetről, mint a ma már szintén eltűnt boronatemplomról, s a haranglábakról, útszéli keresztekről.

A haranglábak ismertetésénél ismételten példamutatóan jó esztétikai-műszaki leírást olvashatunk „A kompozícióban nagy a feszültség: magas talpgerendázaton alacsony harangozóhely, felette magas szoknya s e felett alacsony galéria s rajta magas sisak. A váltakozó magasságú méretek feszültséggel jelentkeznek a kompozícióban... Ez a magasság változás több kisebb haranglábnál fordított sorrendben jelentkezik." Esztétikailag jelentősek Göcsejben a sokszögű sisakú haranglábak. „A sokszög a sisak körvonalát elpuhítja és a változatos tömegű sisak a harangtornyot megszépíti."

Különösen jól sikerült az *Anyag, szerkezet, forma és díszítés egysége* c. fejezet, amiben a címben jelzett megállapítását az építőművész tudásával és jó érzékével bizonyítja. — „A csonkakontyos ház eresze a homlokfal elé ugrik s a konzoljáték itt is érvényesül. A csonka oromfalas homlokzatképzés önmagában is nagyvonalú megjelenést biztosít... A harmonikus épületegységek könnyen elhelyezhetők a tájba, s a népi mesterek megszépítik épületeikkel a települést, a település a tájat és a kultúrtáj a benne élő ember életét." — Az egység a maga teljességében jelentkezik a bobosdöbrétei 69. sz. ház oromzatán, s itt szintén részletes építész-esztétikai taglalást olvashatunk. — „Az egyszerű erőjáték szerkezeti elemei esztétikai elemekké alakulnak át... A szerkezetben nincs egyetlen öncélú szerkezeti vagy esztétikai elem sem... A népi mester az anyag teljes ismeretében mesterien használta a konzolt, és a részletformák mellőzésével teljes esztétikai hatást ért el ... Az épületben tervezési rendszer hirdeti ismeretlen mesterének kifinomult építő ösztönét, s az anyag, szerkezet, forma és díszítés egységét."

Mindezt lényegesnek tartottam Tóth János írásából idézni, mert mindeddig a házkutatás s általában a népi épületek leírása bizonyos meghatározott keretek közt történt, s kevésbé voltak tekintettel az építőművészet kompozíciós, szerkezeti, esztétikai sajátos elveire. Meglehet talán, hogy Tóth János megállapításai egy-két pontban vitathatóak, pl. az alábbi megfogalmazása: — „A legértékesebb alkotások, melyeket minden stíluságramlattól függetlenül alakítottak ki a népi mesterek, s ezekben az épületekben az építőanyag és a szerkezet teljes őszinteséggel jelentkezik. Formai kiképzésük, díszítésük gyakran egy sajátos építész ötleten épülnek fel. —" Mert közelebbről megvizsgálva egy műalkotást, a végén mégis csak felfedezhető abban a kor stílusirányzatának, szemléletének hatása, s ez alól akármilyen egyéni utakon járó népi mester sem vonhatja ki magát. Dehát mindez nem változtat azon a tényen, hogy Tóth János egy eddig kevésbé szerepet kapott látásmóddal gazdagította népi házkutatásunk módszerét. Az is érdemének számítható, hogy az eddig eléggé személytelenül kezelt épületek közt stíluskülönbségeket vesz észre, s mindebből az alkotó mesterek egyéni képességeire következtet.

Tóth János lelkes híve a népi építészeti hagyományok modern formákban való fenntartásának. Szerinte a hagyományos szer-szeg településből főfalú fejleszthető, a műemlékvédelem érvényesítése mellett. A hosszú csonkakontyos és kerített vagy hajlított házalakban elhelyezhető a kétszintű korszerű lakás emeleti szintje, az egyikben az oromfal, a másikban a hosszú csonkakonty mögötti

tetőtérben. A sarkos szoba berendezés is megtartható, mert gyakorlati haszna van. Szemes kályháknál külső fűtésről kellene gondoskodni. A hagyományos formák felhasználásával épített házban a hálófülke, a zuhanyozó, a WC is elhelyezhető.

Ennél a pontnál ismét figyelemre méltó gondolatot vetett fel Tóth János, s ezzel tulajdonképpen komolyan kellene a fejlesztési terveket készítő illetékeseknek, tervezőirodáknak foglalkozni. A falu rohamosan modernizálódik, azonban az új falusi házak tervével, típustervek kialakításával kevésbé foglalkoztak. A hagyományos forma átmentése az alapjaiban megváltozott gazdasági-, életkörülmények közt nem oly egyszerű, hiszen a mai életnek merőben mások a követelményei. Ha a falu és a város közti különbségek elmosódnak, tulajdonképpen nem is beszélhetünk külön falusi ház tervezéséről. Ámde esztétikai szempontból az se kielégítő, ha az egész ország területén azonos típusú két vagy több szintes épületek nőnek ki, uniformizált műanyag erkélyekkel, üvegfalú lépcsőházakkal, a házak elé állított kukákkal. Szép volna tehát, ha a modern lakáskultúra megvalósítása mellett a helyi, többé-kevésbé a tájhoz tapadó hagyományok is érvényesülnének, ami végső soron a tervező mérnök tehetségén, leleményességén múlik. Épp a közeli Keszthelyen jó példát ad a Szigetfürdő modernizált, korszerű anyagból épített, de formájában a régi deszkafürdőházra emlékeztető két tornyos, kabinsoros épülete. Tehát lehet korszerűt alkotni a régi formák tiszteletbentartásával.

A könyv használhatóságát emeli, hogy abban 63 göcseji község jelentős műemlékeinek jegyzékbe foglalt leírását is olvashatjuk. Szól még a szerző a Zalaegerszegen most létesülő Göcseji Szabadtéri Múzeumról, nemkülönben a népi műemléki komplexumokat magába fogadó községekről (Bagodavitenyéd, Rédics, Vaspör, Zalalövő), ahol rezervációs terület alakítható ki, végül a három szegecsoportról (Becsvölgy, Milej, Kustánszeg), amelyikek valamelyikében falumúzeum volna létesíthető.

A továbbiakban Tóth János könyvének több helyen felbukkanó szomorú adataiból szeretnék kiindulni, s ezzel kapcsolatban néhány általános néprajzi kérdést felvetni. Szögezzük le a megdöbbentő tényt: Göcsejben még 20—30 évvel ezelőtt szép számban állottak a népi építőművészetnek nagyszerű alkotásai, s ezek túlnyomórésze az elmúlt évtizedek során tűnt el úgyszólván nyomtalanul, (sőt Zalaegerszegen az ott felállított első skanzen épületet felgyújtották), akkor, amikor az országban szervezett néprajzi kutatócsoport működik, múzeumok vannak, az Országos Műemléki Felügyelőség védettnek nyilvánít objektumokat.

Korántsem azt akarom mondani, hogy a fejlődést, a korszerűsítést megakadályozzuk s emberek tízezreit arra kényszerítsük, hogy ósdi, rozoga, egészségtelen lakásokban lakjanak továbbra is. Az élet törvénye diktálja, hogy a régi, elavult épületek tűnjenek el. Ámde az egész folyamatot még sem nézhetjük ölbetett kézzel. Végső soron a néprajztudománynak is van feladata, s ennél a pontnál mindjárt felmerül a kérdés: vajon megtett-e mindent a tudomány, hogy rohamosan pusztuló népművészeti alkotásokat valamilyen formában átmentse az utókor számára?

A magyar házkutatást tudomány-elméleti szinten az előző nemzedék, elsősorban Bátky Zsigmond alapvető írásaival, meglehetősen magas fokra emelte, ezen a téren azonban az ő működése óta eltelt évtizedekben túl nagy haladást nem értünk el.

Az 1945—1954. közti néprajzi irodalmat feltüntető bibliográfia (Sándor István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954.* Bpest, 1965) kb. 90, az építkezéssel foglalkozó cikkről számol be. (Ugyanakkor a Szokások 223, a Földmívelés 124, a Népmese 120, a Mesterkedés 98, Táplálkozás, Viselet 79—79 cikkel képviseli magát). A cikkek alfejezetek szerint: Eredmények és feladatok 3, Ház 49, Adalékok 8, Gazdasági épületek 12, Élet a házban 4, Népi műemlékek 14 cikk. — Abban az időben tehát, amikor épp a népi építkezés objektumai pusztultak a legnagyobb mértékben, a kutatás kevesebb figyelmet fordított az építkezés kutatására, mint a lassabban eltűnő egyéb néprajzi jelenségekre.

Sokirányú feladatunk van, de a számtalan elvi megállapítás, eredetkutatás, analógiameghatározás, elméleti értékítélet és egyebek mellett letagadhatatlan tény, hogy közben a meglevő néprajzi objektumok, jelenségek eddig nem tapasztalt ütemben, felgyorsulva pusztulnak, eltűnnek. A meglevő erőket tehát elsősorban mégis ezek rögzítésére kellene fordítani, ami azonban, úgy látszik, mégsem történik szervezett formában, a sürgős feladatok pontos felismerésének tudatában, hozzátéve: épp a szervezett munka korszakában! A csodálatos csak az, hogy mindezt már több mint száz év óta hangoztatjuk, s mégsem követjük.

Arról tudunk, hogy műegyetemi hallgatók házfelvételeket készítenek, de erről publikáció még alig jelent meg. Az Országos Műemléki Felügyelőség az utóbbi években eléggé kiterjedt népi műemlékvizsgálatot indított meg, s ennek kétségtelenül szép eredményei vannak, hisz az általános faluvizsgálatokon felül még a kimagasló értékű épületekről pontos mérnöki felvételt készítenek. Az említetteken kívül azonban az általános néprajzi szemlélet mégsem koncentrálja erőit a házfelvételekre. Példának említhetem, hogy néhány évvel ezelőtt egy nagyobb, sok értékes népi épületet bemutató tanulmányt az ille-

tékesek nem javasoltak közlésre, mondván, hogy nem lehet feladat épületek kataszterének közlése, hasonlót már közöltek. Pedig ebben az esetben számos kimagasló értékű egyedi példányról volt szó, dehát a népi házkutatásban illetékesek nem mindig rendelkeznek kellő művészi érzékkel, stílusformák ismeretével, építészeti-szerkezeti tudással, s így a házvariációkban is, nem látván meg a lényeges különbségeket, csak egyszerű katasztert éreznek. Az a véleményünk, hogy ma mindennél sürgősebb feladat volna a pusztulásra ítélt épületek pontos felmérése, felvétele, a lakásviszonyok tanulmányozása, általában az ember és a ház kapcsolatának eddig alig tárgyalt ismertetése. Csak ismételhetem itt is, hogy a Balaton partján 15 évvel ezelőtt felmért, páratlanul szép présházak javarésze elpusztult, s ezeknek ismerete hiányában fogalma sem lehet a kutatónak a magyar népi építkezés egy igen jelentős fejezetéről. Mintha az a veszély fenyegetne, hogy oly sovány anyagot adunk át az utókornak, hogy pár száz év múlva a magyar ház történetének kutatója csak nyelvészeti adatokból, mint *enszlingeni redőny*, *elzett zár* stb. tudja majd kihámozni a XX. század második felének népi építészetét.

Nehezebb kérdés a népi műemlékvédelem eredményes megoldása. Nehézségek mutatkoznak mindjárt a hiányosnak mondható műemlékjegyzékkel kapcsolatban (Vajkai: *A népi műemlékek védelmének problémái*. Ethn. 1960, 610—12). Az igazság az, hogy a műemlékvédelem minden jószándéka vagy szigora ellenére alig tud érvényt szerezni döntéseinek, ami a sok száz vagy ezer védettnek nyilvánított, műépítészeti, kultúrtörténeti szempontból értékes, de a mai viszonyok közé alig illeszthető, korszerűtlen, rozzant objektumok sokaságából önként következik. A védettség gyakran csak nehézségeket okoz a falusi népnek, anélkül, hogy módjában állana az épületet megmenteni. A védettség érvényesítésének kérdése elsősorban a kulturáltság, a társadalom magasabb szintű szemléletének és vagyoni helyzetének a függvénye. Ha a honismereti társulások mélyebb gyökeret tudnak verni, ha a kulturális, szociális intézmények vagy az idegenforgalommal foglalkozó szervek (vendéglátóipar, kereskedelem) lehetőséget látnak abban, hogy egy népi műemléket céljaiknak felhasználhatnak, úgy a népi műemlék megtalálta a mai életben funkcióját és megmarad, s erre szórványos példákat a Balaton mellékéről már ismerünk. (Tóth János könyvében különben az idegenforgalomra vonatkozólag is találhatunk utalásokat).

A védelem másik módja a szabadtéri múzeum létesítése, amire egészséges kezdeményezést épp Zalaegerszegen találhatunk. Amíg az országos anyagot magába ölelő nagy központi Skanzent napjainkban már elavultnak tartom (többek közt mert a közlekedési viszonyok megjavulásával országunk akármelyik jelentős népi műemléke a fővárosból néhány óra alatt megközelíthető és eredeti környezetében megtekinthető), addig a Zalaegerszegen készülő göcseji Skanzen, mert egyrészt egy tájegység népi építkezését tervezi a saját hazai vidékén bemutatni, másrészt mert anyagát az áttelepíthető faházak képezik, ésszerű és megoldható. Központi Skanzennél azonban a sár-, föld-, kőépületek áttelepítése alig legyőzhető nehézségekbe fog ütközni (a tervezők is egyelőre csak boronafalú épületekre gondolnak).

A népi műemlékvédelemnél elsősorban a társadalom megértő szemléletében és segítő készségében kell bíznunk, ahogy ez a magasabb kulturált magatartás tette lehetővé Tóth János igen szép kiállítású könyvének kiadását, amennyiben a Zala megyei Tanács másfélszázezer forinttal járult hozzá a mű megjelenéséhez. Ez példa lehet más megyék előtt is.

Vajkai Aurél

NÉPRAJZI HÍREK

A hetvenéves Gavazzi Milovan köszöntése

1. kép. Gavazzi Milovan

A magyar néprajztudomány és központi folyóirata fontos kötelességének tesz eleget akkor, amikor csatlakozik azokhoz a különféle megemlékezésekhez, méltatásokhoz, amelyek a hetvenéves Gavazzi Milovan professzort köszöntik. A jugoszláv néprajz vezető folyóirata, az Etnološki Pregled, 6. számát ebből az alkalomból teljes egészében Gavazzi életműve ismertetésére, a nagy professzor ünneplésére fordította. A szlovén néprajztudomány nevében pedig Novak Vilko emlékezett meg Gavazziról a Slovenski Etnografban (XVIII—XIX. 184—187. 1966.). De nemcsak otthon, Jugoszláviában, emlékeztek meg a jelentős évfordulóról, hanem számos más helyen is, mondhatni szerte a világon. Ebből a széleskörű megemlékezésből nem maradhatunk ki mi, magyarok sem. Nemcsak a néprajztudomány egyetemességéből fakadó szempontok késztetnek bennünket erre, hanem az az örvendetes körülmény is, hogy Gavazzi professzor munkássága során számtalan vonatkozásban kapcsolatba került a magyar néprajztudománnyal, a magyar néppel. Gavazzi professzor nemcsak kutatta egy, a saját hazájánál nagyobb terület, népe kultúrájánál szélesebb körben ismeretes jelenségek eredetét, struktúráját, életét; hanem szeretettel, megértéssel fordult az ott talált, látott mai problémák, kérdések felé is. Úgy szerzett barátokat kutatásai, munkássága közben népe és sajátmaga számára, szerte a világon, hogy őt is sokan barátnak fogadták, sokfelé. Büszkén valljuk mi is barátunknak őt, mint ahogy biztosak vagyunk benne, hogy ő is

annak tud, vall bennünket magyarokat általában és közülünk, néprajzzal foglalkozókat, többeket személyesen is.

Gavazzi Milovan munkássága korszakalkotó nemcsak a jugoszláv, hanem az egyetemes néprajztudomány életében is. Hazájában elsőként fordította figyelmét a néprajztudomány nagy elvi kérdései felé és próbálta a szlávdélszláv népek kultúráját, annak különböző jelenségeit azok segítségével megvilágítani, magyarázni, származtatni. Ebben a törekvésben rejlik nemzetközi jelentősége is. Sohasem elégedett meg a puszta leírással, a jelenségek regisztrálásával, noha ilyen jellegű munkássága is számottevő. Az egyes kultúrák keletkezése, egymás mellett élése, a kultúrjavak átadása, elterjedése, átalakulása, a kulturális fejlődés mozzanatai, azok összefüggése izgatták s ezek megfigyelésében, feltárásában alkotott nagyot, alakított iskolát. Ezeknek az alapvető etnológiai kérdéseknek a fontosságát egyik magyarul megjelent, munkásságára igen jellemző, bennünket magyarokat pedig elsőrendűen érintő dolgozatában is kifejtette. (Kultúráramlatok Pannoniában. Ethn. LXIII. (1947.) 149—153.). Ebből idézve mutatunk rá az általa így megfogalmazott feladatunkra: „A kutató vizsgálódó tekintete a félhomályban még könnyebben eltéved, mint a teljes sötétségben, amely a későbbi történeti korszakok idején Pannonia népi kultúrájának annyi oldalára borul. Nem ismerjük a népi kultúra szerkezetét, mozgalmait, autochton hajtóerőit, az azt ért idegen hatásokat, amelyek e területen egybefonódnak. S éppen e koratörténeti időkben létesült az alapja oly sok mindennek, amely későbbi századok folyamán is szívósan továbbél — ha néha bizonyos mértékig elváltoztatva, elhomályosulva, vagy már csak nyomokban is — és mindmáig megmaradt."

Gavazzi Milovan 1895 március 18-án született Gospicban, dalmáciai eredetű horvát családból. Apja gimnáziumi tanár volt. Gondos neveltetésben részesült. Középiskolai tanulmányai után előbb a zágrábi, majd a prágai egyetemen szlavisztikát és néprajzot tanult. 1923-ban a zágrábi Néprajzi Múzeum munkatársa lett. Négy évig dolgozott itt, amikor is 1927-ben a zágrábi egyetem néprajz tanára lett. Mint egyetemi tanár a délszláv néprajzkutatás központjává tette Zágrábot, valóságos iskolát alapított, tanítványai, köztük utóda, Bratanić professzor is, soha nem látott magaslatra emelték a horvát, délszláv néprajzkutatást, tudományt.

Gavazzi, mint muzeológus közvetlen kapcsolatba került a néprajzi anyaggal, a tárgyakkal. Munkássága egyik jellemzője, hogy bár munkássága elméleti vonatkozású, az anyagtól soha sem szakadt el. Nagyszerű terepmunkás volt és még ma is az. Mint az anyagi kultúra kutatóját sok más mellett elsőrendűen a horvát viseletek, a kerámia érdekelték. A tárgyi anyaggal való közvetlen kapcsolatát, a terepmunkást igazolják azok a néprajzi filmek is, amiket csinált (Egy mai nagycsalád, A sütőharang készítése, Isle sziget fazekassága stb.) Érdekes kutatási területe volt a szövés-fonás technológiájának kutatása és a szánok használata (például nyáron is, temetéseken).

Munkásságára rányomja bélyegét széleskörű nyelvtudása, nyelvészeti jártassága. Gavazzi valamennyi szláv nyelven és több nyugati nyelven is beszél. Nyelvi tájékozottságára jellemző, hogy sokan azt hiszik, hogy magyarul is tud és ezért magyarul írnak neki. Sajnos Gavazzi professzor nem tud magyarul, ellenben ezzel a tévhittel kapcsolatosan rámutathatunk arra, hogy a magyar néprajz, a magyar népi kultúra kutatása oly közel áll hozzá, oly mértékben foglalkoztatta, s tegyük hozzá, hogy a magyarokat oly nagyra becsüli, hogy ez a tévedés teljes mértékben érthető. Gavazzi munkásságából, magatartásából, hozzánk való viszonyából joggal lehet arra következtetni, hogy beszél magyarul.

Gavazzi munkássága középpontjában a szláv komparatív etnográfia áll, a Balkán különböző kultúrái genezisének kutatásával kapcsolatosan. Ehhez a hatalmas tárgykörhöz csatlakozóan foglalkozott a balkáni népek kapcsolatain keresztül az alpesi és a pannoniai népek kultúráival.

Nehéz lenne itt most munkáit felsorolni, bemutatni több mint kétszáz különböző terjedelmű, a legkülönfélébb helyeken megjelent tanulmányát. Felsorolásunk különben sem lenne teljes, hiszen Gavazzi professzor él, fiatalos, életerős, s minden bizonnyal még több jelentős munkával gazdagítja hazája és az egyetemes emberiség néprajztudományát. Sok munkás évet, erőt és egészséget kívánva köszöntjük s akit eddigi munkássága érdekel, azt az Etnološki Pregled 6. (1966.), ünnepi, dr. Gavazzi Milovant köszöntő számának bibliográfiájához tanácsoljuk.

Dankó Imre

Új könyvek és kiadványok

1966. IV. negyedév

Minden napra egy mese. Vál., szerk. T. Aszódi Éva [Ill.] Reich Károly. Bp. 1966, Móra Kiadó. 390 l., 45, — Ft.

Bédier, Joseph: *Trisztán és Izolda regéje.* (Le roman de Tristán et Iseut.) [Regény.] (Ford. Pap Gábor. [Közrem.] Fónagy Iván. Ill. Hegedűs István.) [Bp.] 1966, M. Helikon — Európa. 202 l. 40,— Ft.

Krúdy Gyula: *Álmoskönyv.* (Szerk., utószó: Barta András.) [Ill.] Szántó Piroska. 5. [bőv.] kiad. Bp. 1966, Magvető. 601 l. 33,— Ft.

A varázsdomb és a látó asszonyok. Lapp népmesék. (Vál., utószó, jegyz.: Voigt Vilmos.) (Norvég[ból] nyersford. Hauhia Ulla, orosz[ból] nyersford. Földmár Ágnes. Ford. N. Sebestyén Irén. Versford. H. Kiss Judit. Ill. Lóránt Lilla.) Bp. 1966, Európa. 323 l. 17,— Ft. (Népek meséi.)

Román József: *Zeusz.* [Mítoszok.] (Ill. Würtz Ádám.) (Bp.) 1966, Gondolat. 442 l. 45,— Ft.

Fejér István: *Tudni illik, hogy mi illik.* (Ill. Hegedűs István.) Bp. 1966, Minerva. 287 l. 22,— Ft.

Néprajzi adattár. Szombathely. l. (Közli Csaba József, Zongor József. [Bev.] Bárdosi János.) 1966, 452—459. l., illusztr. (Klny.: Vasi Szemle.) ([Szombathely], Savaria Múzeum közleményei 40.)

Ortutay Gyula: *Kis magyar néprajz.* 4. átd. kiad. Bp. 1966, Gondolat. 190 l., 10 t. 14,— Ft.

Esze Tamás és a Rákóczi-szabadságharc. Molnár Mátyás: *(Esze Tamás a néphagyományokban).* — Somogyi Jolán: (Szemelvények és ajánló jegyzék az irodalomból. Ill. Huszár István.) [Kiad. a Szabolcs—Szatmár megye), Megyei Tanács; [Nyíregyháza], Megyei Könyvtár; Szövetkezetek Szabolcs—Szatmár Megyei Központja. Nyíregyháza, 1966. Sz[abolcs]—Sz[atmár]m. Tanács soksz. 33 lev., 3 t.

Mészáros Károly: *Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája.* 1918—1919. (Különös figyelemmel Somogyra.) Bp. 1966, Akad. Kiadó, Szegedi ny. [Szeged]. 201 l. 42,— Ft.

Néprajzi értesítő. A M[agyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum évkönyve. Bp. Akad. Kiadó. 48. 1966. (Szerk. Szolnoky Lajos.) 1966, 401 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok egy részének végén. Deutschsprachige Zusammenfassungen.)

Ortutay Gyula: *Halhatatlan népköltészet.* Néprajzi vázlatok. Bp. 1966, Magvető, Szegedi ny. [Szeged.] 510 l. 27,— Ft. (Elvek és utak.)

Ráth-Végh István: *A varázsvessző.* (Ill. Győry Miklós.) Bp. 1966, Gondolat. 484 l. (Ráth-Végh István összegyűjtött művei.)

Válogatás a szerző Varázsvessző; Sátán és cimborái és Bolond ünnep c. műveiből.

Ráth-Végh István: *A varázsvessző.* (Ill. *Győry* Miklós.) Bratislava—Bp. 1966, Tatran—Gondolat. Bp. 484 l. Csehszlovák—magyar közös kiadás.

Az utolsó sárkány. Bolgár népmesék. (Vál. Karig Sára.) (Ford. Karig Sára, Sipos István. Utószó, jegyz.: Juhász Péter. Ill. Lóránt Lilla.) Bp. 1966, Európa. 216 l. Népek meséi.), 12,50 Ft.

H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus.* Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1966, Akad. ny. 7 l.

Bodrogi Tibor: *Tanulmányúton Indonéziában.* Bp. 1966, Akad. ny. 129—166. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum] Néprajzi Múzeum füzetei 17.)

K. Csilléry Klára: *A magyar bölcső eredeti formája.* Bp. 1966, Akad. ny. 5—47. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 14.) Bibliogr. 42—46. l.

Fél Edit: *Hímzésminták Baranyából és Bács megyéből.* Bp. 1966, Házi soksz. 65 l., illusztr. 12,— Ft. (Mintagyűjtemény. Szövés, hímzés, faragás, fazekasság.)

Jávor Katalin: *A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban.* Debrecen 1966. 19 l. ([Debrecen, Egyetem, Néprajzi Intézet.] Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 19.) Deutschsprachige Zusammenfassung.

ifj. Kodolányi János: *A bőr az obi-ugor férfiruházatban.* Bp. 1966, Akad. ny. 49—88. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 15.)

[Sz.] Morvay Judit—Molnár Mária: *Tárgygyűjtés Szatmárban.* Bp. 1966, Akad. ny. 255—307. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum gyűjteményei 7.)

Szolnoky Lajos: *A rostfésűk.* Bp. 1966, Akad. ny. 89—137. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 16.) Bibliogr. 125—126. l.

Takács Lajos: *Lápi gazdálkodás és írtás a Kisbalatonon.* Bp. 1966, Akad. ny. 167—198. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 18.)

Timaffy László: *Igás lószerszámok a Kisalföldön.* Bp. 1966, Akad. ny. 223—236. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 21.)

Uzsoki András: *Aranymosók és felszereléseik.* Bp. 1966, Akad. ny. 203—222. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 20.)

Román János: *Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban.* Sárospatak, 1965. Múz. soksz. [Bp.] 317 l. (A Magyar Nemzeti Múzeum, Rákóczi Múzeum, [Sárospatak] forráskiadványai 2.) A sorozat első száma [Sárospatak], Rákóczi Múzeum forráskiadványai címen.

Pákolitz István: *Igazságos Mátyás.* [Verses elbeszélések. [III.] (Reich Károly.) Pécs, 1966, Jelenkor—Magvető. 103 l. 9, Ft.

Han, Verena: *Az anyagi művelés magyar eredetű emlékei Dubrovnikban.* (XV—XVI. század.) Bp. 1966, Akad. ny. 197—202. l. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 19.)

A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. Bp. Néprajzi Múzeum. 3. Hordás, nyomtatás, csépelés. 1. r. [Írta] Balogh István, Végh József. 1966, MTA KESz soksz. 95 l., illusztr. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez 13.)

Knézy Judit: *A hedrehelyi gölöncsérek.* (A Somogy megyei fazekasközpontok történetéből.) (Kaposvár) 1966. 55 l., illusztr. (Somogyi múzeum füzetei 7.)

A [Magyar Nemzeti Múzeum], *Néprajzi Múzeum tárgygyűjtése.* — Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums. Bp. 1965. évi [Összeáll.] ifj. Kodolányi János. 1966, Akad. ny. 310—404. l., illusztr. (Klny.: Néprajzi Értesítő.) A ([Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum gyűjteményei 6.)

Munkácsy *Mihály festett ládája.* [Kiad. a Magyar Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum.] [Bp. 1958], Tört. Múz. soksz. 15 l., illusztr.

(Vértes Róbert: *Nemzeti és mozgalmi ünnepeink.* [Műsorok.] (Összeáll. — — . Közrem. Farkas János, Módos Péter.) Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 197 l. 10,— Ft. Bibliogr. a fejezetek végén.

[Budapest], *Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei.* Bp. 1965—1966. Szerk. Matolcsi János. 1966. 206 l., illusztr., 1 térk. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

Matolcsi János: *Hét évtized a magyar agrárkultúra szolgálatában.* (1896—1966.) — Gunst Péter: *Az agrártörténetírás Magyarországon 1945 után.* — Nováki Gyula: *Koravaskori sarlólelet Kőszegről.* — Pető Mária: *A nyereg formái Pannóniában a I—IV. században.* — Wellmann Imre: *Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt paraszti termelvények körül az 1730-as években.* — Khin Antal: *A somorjai halászcéh.* — Balassa Iván: *Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjai.* — Für Lajos: *Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területér.* — Valkó Arisztid: *A Balatonfüredi Szőlőműves Felső népiskola és a* [Balatonfüred], *Szeretetház működése 1870—1882. között.* — Donáth Ferenc: *A magyar mezőgazdaság háborús kárai 1944—1945-ben és azok hatása a mezőgazdasági termelésre.*

(Tóth János): *Népi építészeti útijegyzetek.* [Jugoszlávia.] = Magyar Műemlékvédelem. Bp. Akad. Kiadó. 1961—1962. (Szerk. biz.: Dercsényi Dezső, Entz Géza stb.) 1966. 285 l., 2 t. 82,— Ft. (Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 3.) Deutschsprachige Zusammenfassungen.

Összeállította: Szél Katalin

KÖNYVSZEMLE

Ränk Gustav: Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushallningen i Sverige

Nordiska Museets Handlingar 66. Lund 1966. 207. l.

RÄNK Gustav már esztendők óta értékes részlettanulmányokat közöl a skandináv tejgazdálkodásról. Idevonatkozó kutatásainak eredményeit most a fenti címen megjelent munkájában foglalta össze. Mindenekelőtt részletesen tárgyalja a tej fogyasztásának módját. A friss tehéntejet a svéd paraszthäztartásban főképpen csak a gyermekek és betegek fogyasztják. A felnőttek az alvasztott tej két változatát isszák. Az egyik a kedvező hőmérsékleten, természetes úton megsavanyodott, megalvadt tej *(surmjölk)*, a másik a vastagon folyó 'sűrűtej' *(tjockmjölk, tätmjölk)*, amelyet friss tej beoltásával nyernek. Az oltóanyag korábban elkészített 'sűrűtej' és növényi oltó. A 'sűrűtej' Észak-Svédországban, valamint Norvégiában és Nyugat-Finnországban ismeretes, ahol a teheneket nyár idején a pásztorszállásokon legeltetik. Egyes vidékeken a tehéntejet előbb sűrűre befőzik, lehűtik s azután oltják be korábbi *tätmjölk*-kel. A néhány nap múlva megsavanyodott tejet hordókba teszik el. A 'sűrűtej' készítését RÄNK G. ősi skandináv eljárásnak tartja. A közönséges aludttejet és a 'sűrűtejet' közvetlenül eszik, de ez utóbbi ismeretes, mint 'turó' is: a pincében elraktározott savanyú 'sűrűtejben' nyár folyamán a kazeinanyag magától összecsomósodik, a savótól elválik és sajtszerű anyag keletkezik. Ezt édestejjel keverve fogyasztják. (A Kárpátokban is ismeretes eljárás!)

A savanyú aludttej felmelegítésével összeállt és a savótól elválasztott túró (sajt 'Quark') készítése és felhasználása nemcsak Skandináviában, hanem egész Észak- és Kelet-Európában igen ősi eljárás. Szláv területeken a *tvorog*, német területen a *Quark* terminológia jelzi a fogyasztását. A két terminológia etymológiailag egymással összefügg. A friss túró fogyasztása nem népszerű. A túrósavó leszűréséhez, lecsepegéséhez Svédországban és Németországban átlyuggatott aljú és oldalú cserépedényt használnak. Ilyen edények Kelet-Európában már i. e. a harmadik évezred közepén ismeretesek voltak s a későbbi periódusokból is nagyszámú lelet igazolja használatukat. A szerző szerint ezek valószínűleg túrószűrő edények voltak. Az ún. 'friss sajt' *(fräskost)* Közép-Svédországban fordul elő. Készítésénél a friss tejet felforralják és savanyútejjel vagy íróval beoltják. Az összeállt kazeint vászon zacskóba, szitára helyezve kicsepegtetik belőle a savót s laposra formálva frissen (esetleg tojást keverve bele) vagy megsütve fogyasztják. A 'friss sajt' átmeneti típus az észak- és kelet-európai túrósajt (német Quarkkäse) és a közép-európai oltókkal (gyomoroltó) készült sajt között. A túróból ('Quark') Észak-Svédországban utóerjesztéssel lágy sajtot készítenek mégpedig úgy, hogy teknőben összegyúrják, nyírkéreggel, vászon- vagy bőrtakaróval lefedik és erjedni hagyják. Időközben azonban felkeverik. Ha már sárga színt kapott megsózzák és fűszerezik. Közvetlenül a teknőből fogyasztják. De hordóba rakva tovább is erjeszthetik, amikor megkeményedik, barnás színt és kesernyés ízt nyer. A sajt Norvégiában is ismeretes, és variánsait Németországban szintén készítik.

Az 'öreg sajtot' *(gammal ost)* lefölözött és megaltatott tejből nyerik. Újabban lefölözött friss tejet is használnak készítéséhez, amelyet savanyútejjel vagy íróval altatnak meg. A tehéntejhez kecsketejet is adnak. A megoltott, megsavanyodott tejet felmelegítik és a kiváló kazeint sajtruhával együtt formába teszik. Egy éjszakai állás után a masszát sajtruhába göngyölve a visszamaradó édes savóban kb. egy órát főzik, amikor vörhenyes színt kap. Azután a ruhával együtt visszahelyezik a sajtformába és gyengén préselik, hogy ne álljon tömören össze. Azután szárítják a sajtot. A száraz sajtot megmossák, langyos sós vízben lágyítják, sóval összekeverik s ládákba, hordókba teszik el, utóérésnek teszik ki. Az utóérés meggyorsításához egy darab 'öreg sajtot' tesznek a sajt mellé. Az utóérlelésnél a sajtot nedves szalmával, ruhával is körülburkolhatják. Ha az utóérésnél több sajtot tesznek egymásra nyírkéregdarabokat helyeznek közéjük. Korábban az 'öreg sajtot' a szalmazsákba, az ágyszalma közé tették el. Az 'öreg sajt' hosszú ideig eláll s a nyári készítmények legkorábban karácsonyra kerülnek az asztalra. A sajt emlékeztet a Roquefort-sajtra, noha mindig szemcsésebb és gyengén ammoniák illatú. Hosszabb idő után a sajt elformátlanodik, meglágyul és csak kanállal ehető. Norvégiában is ismerik, ahol aludt tejből való készítése a legtovább megmaradt. A szerző szerint az 'öreg sajt' a skandináv területek ősi

sajtféléje. Eredetileg csak kézzel formálták, sajtformát készítésénél nem használtak. A sajtformák a római *caseus*-kultúrához tartoznak s a középkorban terjedtek el Közép- és Észak-Európában. A svéd—norvég 'öreg sajthoz' hasonló sajtféleség az európai kontinensen nem ismeretes, noha ott is korábban az aludttejből készített sajtok voltak ismeretesek, amelyek készítési technikájának egyes elemei hasonlóak voltak a skandináv 'öreg sajt' készítéséhez.

Az oltó a svédeknél főleg borjú-, ritkábban disznó-, kecske- és nyúlgyomorból készül. A gyomoroltó használata Svédországban összefügg az európai kontinensen használt oltókkal, ahol a gyomoroltók római eredetűek. Valamilyen oltójuk azonban az európai népeknek már a római *caseus*-kultúra megjelenése előtt lehetett. Európában ismernek különböző füveket, vadnövényeket az oltáshoz, de ezek tényleges hatása nincs megállapítva. Lehet, hogy eredetileg valamilyen elhárító varázslatra szolgáltak. Biztosan csak azt tudjuk, hogy Európában a legrégibb időkben aludttejből készítették a sajtot. A gyomoroltóval készített sajt a középkor óta ismeretes a svédeknél, de pontosabban nem tudjuk, hogy mikor honosodott meg a Skandináv félszigeten. A XIII. század vége óta Észtországban lakó svédeknél ismerik az ilyen oltott sajtot, ugyanakkor, amikor észt szomszédaiknál ismeretlen. Ez némiképpen útbaigazításul szolgál a gyomoroltóval készült sajt svédországi készítésének múltjához. Észak-Svédországban *käs*, *käse* 'sajtoltó, oltógyomor', *käs-mos* 'frissen oltott sajt' terminológia az *ost* 'sajt' és a *löpe* 'oltó' terminológiával szemben a gyomoroltóval készült sajt készítésére utal; — az előbbi két terminológia német érintkezésre vezethető vissza. A gyomoroltóval készült sajthoz lefölözetlen édes tehéntejet dolgoznak fel, korábban azonban juh- és kecsketejet is használtak. Az édessavót ismételten felfőzik és zsendicét készítenek, amelyben az orda különválását az édes savóba öntött tejjel, savanyú tejjel, megsavanyodott savóval és ecettel segítik elő. Zsíros tej esetében a savó tetején zsírréteg keletkezik, amelyet lehűlés után leszednek és *vallesmör* 'savóvaj néven kenyérhez fogyasztják. A gyomoroltóval készült sajtot mindig formával készítik. Csak Észak-Svédországban és északi Nyugat-Finnországban készítenek belőle kalácsformájú, kézzel formált sajtot. A sajtformák vesszőből, szijácsból, deszkából készülnek. A svéd-skandináv négyszögletes, deszkából készült sajtformákat jellemzi, hogy könnyen szétszedhetők. Ismeretes a közép-európai formájú sajtnyomóteknő vagy kerenta is a svédeknél. Régi használatáról XI. századi archeológiai lelet tanúskodik. A sajtszárításhoz különböző polcok, felfüggesztett kosarak, szekrények stb. szolgálnak. Előfordulnak a svédeknél, letteknél és a németeknél komárnyik-típusú sajtszárítók is. Érlelik a sajtot száraz komló és kicsépeletlen zab között. A parasztok gyakran közösen készítenek sajtot a falusi elöljáróknak, tejet adnak össze a szegényeknek sajtkészítéshez, de egymást is segítik kölcsönadott tejjel. Már a XIV. sz. közepéről ismerünk feljegyzéseket, amelyek szerint a templomi oltárra sajtot helyeznek a hívők. Sok svéd templomban ún. sajt- vagy kenyéroltárokat találunk. Erre helyezik a hívők ételadományaikat, amelyek között fontos helyet foglal el a sajt. Az ilyen ételoltárok a reformáció után keletkeztek.

Különösen Észak-Svédországban és Norvégiában a különböző sajtételeknél fontos szerepet játszik a savó. Az ún. sajtkalács *(ostkaka)* úgy készül, hogy a friss tehén tejbe lisztet, tojást és cukrot kevernek, majd megoltják s a masszát a keletkezett savóban főzik, mindaddig míg a savó el nem párolog. A *dravle* saját savójában főzött, összedarabolt friss juhsajt, amelyet barna szirupszerű étellé főznek. Hasonló étel készül tehéntúróból is. A savóba árpakását, lisztet főznek bele. Különböző fajtái ismeretesek a zsendicének, amelyet egészen sűrűre befőznek s a visszamaradó ordaszerű anyag a savóvaj vagy savósajt. A besűrített ordatartalmú savó jellegzetes északi svéd készítmény.

A fentiekben foglalhatom össze Ränk Gustav könyvének jelentősebb eredményeit, amelyek túlmutatnak a szűkebb értelemben vett skandináv tejgazdálkodás néprajzán. Az eredmények elősegítik az európai állattenyésztő kultúrák közötti párhuzamok és kapcsolatok megértését, hozzájárulnak ahhoz, hogy a hazai és kárpáti tejgazdálkodás módszereit, termékeit ethnológiai perspektívában tanulmányozhassuk. Ränk Gustavnak ez az újabb gazdag tartalmú munkája a kitűnő szerző nemzetközi tekintélyét tovább erősíti. Az ismertetés írója részéről pedig a fenti sorok nemcsak az elismerést, akönyv olvasásának nagyszerű élményét, hanem a baráti kézszorítást is kifejezik.

Gunda Béla

Gandert August: Tragkörbe in Hessen. Kulturelle und wirtschaftliche Bedeutung des Korbes

Schriften zur Volkskunde (Staatliche Kunstsammlungen Kassel) I. Erich Röth Verlag, Kassel, 1963. 207. l.

A népi műveltség „kisformáinak" tanulmányozása ma már a néprajzi kutatások előterében áll. A „kisformák" nemcsak az egyéni kezdeményezéseket tükrözik, hanem — túlélve az összetettebb formák felbomlását — „vezérkövületei" az ethnikai egységek és kultúrtájak jellemzésének. Ilyen „kisformákat", a hesseni hátikosarakat vizsgálja Gandert August a könyvében. A német Hessen keleti részén több mint húsz féle hátikosárformát tart számon a hagyomány, amelyek közül vidékenként néhány forma még ma is használatban van. A Werra és a Fulda folyók között a régi hesseni és thüringiai műveltségi határ egyik jellemzője a hátikosarak használata. A Fuldatól nyugatra már a fejen hordott kosarakat használják. A hátikosarakat főként háziiparszerűen állítják elő. Elsősorban a nők cipekedő eszköze s a legkülönbözőbb holmikat hordják a szijácsból vagy vesszőből font ízléses formájú kosarakban. Feltűnnek déli Hessenben a háti részen meghosszabbított oldalú kosarak, amelyek az Alpesekben is megjelennek. A kosárkészítés technikája több ősi hagyományt őrzött meg, de ugyanakkor meglepően magas fokra is emelkedett. A különböző ősi technikák közül talán elég legyen utalni arra, hogy Hessenben a kosárvázhoz használt fiatal jávorfát az erdőből való hazahozatal után elföldelik, hogy állandóan nedves maradjon, mert így könnyebb feldolgozni. A szijácsot legszívesebben az erdei fenyő és lucfenyő földalatti vastag gyökérrészéből hasogatják közvetlenül a földből való kiemelés után. Különösen szívesen használják a vizes réteken található lucfenyő gyökereit, mert igen hosszúak. A menyasszonyi ajándékul adott kosarak díszesebbek, mint a hétköznapi munkára készítettek. Díszes kosarakat használnak a vajárus asszonyok. Jellegzetes cipekedőeszköze volt a XVI—XVIII. században a hátikosár a vándor gyógyszerárusoknak, akik portékáikat üvegáruk közé rejtve csempészték városról-városra. A múlt század végéig a hesseni falvak ismert alakjai voltak a „balzsamárusok", akik hátikosaraikban fazekasáruval házaltak, de kabátjuk alatt széles övet hordtak, amelybe kis üvegekben a gyógyító „zöld-cseppeket" és egyéb orvosságot tartottak. A falusiak tudtak tiltott tevékenységükről, de azért mindig türelmetlenül várták őket. Hátikosár cipelők voltak a finom homokot áruló szegény nők, gyermekek. A homokkal a szoba földjét szórták fel. A homokba ünnepek előtt gereblyével mintákat húztak. Háti kosárban hordták portékáikat a szappanárusok. Jellegzetes háti kosarasok voltak a „küldönc asszonyok", akik leveleket, kisebb csomagokat kézbesítettek, megbízásból különböző bevásárlást végeztek. Mi sem jellemzi jobban a kosarak fontosságát a parasztgazdaságokban, mint az, hogy Schmalkalden vidékén a trágyázás időszaka előtt faluról-falura vándor kosárfoltozók jelentek meg, akik kijavították a rozoga, használt kosarakat. Még néhány évtizeddel ezelőtt megfigyelhető volt, hogy a nők csapatosan jártak hátikosaraikkal az erdőbe tűzifáért, a mezőre takarmányért. Noha Hessen bővelkedett a különböző hátikosár formákban, különböző német vidékekről vándor kereskedők révén új formák is elterjedtek. A Szudétaföldről áttelepített németek is meghonosítottak néhány formát. A századforduló táján Hessenben évenként még 13—14 000 hátikosarat készítettek, 1959-ben már csak kb. 300—350 darabot. Napjainkban már csak az idősebb nők teherhordó eszköze a hátikosár. A korábbi sokféle formát a hagyomány, a célszerűség, a műveltségi áramlatok, az egyes kosárfonók tapasztalata alakította ki. A könyv nemcsak a népi teherhordó eszközök tanulmányozása szempontjából számottevő, hanem mintául szolgálhat bármelyik „kisforma" monografikus feldolgozásához.

Gunda Béla

Frank Barbara: Die Rolle des Hundes in afrikanischen Kulturen

Studien zur Kulturkunde, Bd. XVII. Franz Steiner Verlag GMBH. Wiesbaden, 1965.

Az állatok domesztikációjának, az állattenyésztésnek és pásztorkultúráknak a tanulmányozása során mindinkább hangsúlyt kap az állatok mythológikus szerepének, a kultuszban való jelentőségének vizsgálata is. A természeti népek (és az európai népek, — akik valaha szintén „természetiek" voltak) kultúrájában az ember és az állat viszonya nemcsak gazdasági oldalról közelíthető meg. Az állatok belcéptültek a természeti népek világképébe, az emberi magatartást befolyásolják, gyakran az állatok révén tartja az ember a mythikus kapcsolatot az általa ismeretlen környezettel. Az állatai nemcsak a kunyhója körül heverésznek, hanem — elképzelése szerint — ott vannak ismeretlen ősei között éppenúgy, mint az égitestek benépesítői között. A természeti népek mithológiájában az állatok kultúrhéroszként is szerepelnek, segítik az embert,

hogy műveltségét kialakíthassa (pl. tüzet, szerszámokat, termeszthető növényeket hoznak valahonnan). Az állatokat az ember a mythológiában elfoglalt szerepük szerint értékeli.

Mindezek a felismerések magas színvonalon tükröződnek Frank Barbara munkájában, amelyben a kutyának az afrikai kultúrákban való szerepét mutatja be.

Ismertetésünk keretében lehetetlen a könyv minden gondolatát és eredményét nyomonkövetni, rögzíteni. Az alábbiakban csak rövid összefoglalásra törekszem és néhány iránymutató megállapítást emelek ki.

Az afrikai bennszülöttek három kutya fajtát (ill. ezek kereszteződéseit) tenyésztenek: 1. *néger terrier* vagy *basenji-kutya*, amelynek a fő elterjedési területe nyugati Közép-Afrika, 2. az agár különböző variánsa, amely az északi, keleti és déli nagy állattenyésztőket (elsősorban a hamita kultúrát) jellemzi. Az agár egyes típusai már feltűnnek a régi egyiptomiaknál és a prehisztórikus északafrikai sziklarajzokon. Az ún. *slughi*-típus (a nomádok agárkutyája a Szaharában) valószínű Előázsiából származik és az iszlámmal együtt az arabok terjesztették el. 3. A harmadik kutyafajta a berber vagy *kabyl kutya*, amelyet Észak-Afrikában tenyésztenek. A kutyát nem egyformán gondozzák. Egyes törzsek nagy szeretettel veszik körül, míg mások még a rendszeres etetéséről sem gondoskodnak. A nyanekaknál (Angola) és más törzseknél a kutya „tisztátalan" állat, távoltartják más tenyésztett állatoktól. Felhasználják a kutya húsát, bőrét, fogát stb. Segítőtársa a kutya a vadásznak és a pásztornak. Afrikában a kutyát kasztrálják is, hogy jobban hízzon és a vadászathoz alkalmasabb legyen. A fülcsonkítással (pl. az ovimbunduknál) a kutya hallását segítik elő. (Ismert szokás az eurázsiai kultúrákban is!) A kutyahús fogyasztása és a kutyaáldozat elsősorban a nyugatafrikai növénytermesztő népeket jellemzi, de mindkét szokás korábban elterjedtebb volt. A kutyahús fogyasztása elsősorban kultikus célt szolgált. Nem fogyasztják a kutyahúst a kelet-afrikai nagy állattenyésztők. A kutya tisztelete és húsának fogyasztása egyáltalán nem zárja ki egymást. A két szokás együttesen fordul elő pl. a songe, ibo és yoruba törzseknél. A kutya fontos áldozati állat avatás és temetés alkalmával, valamint olyan esetekben, amikor az ember a világ őseivel vagy ősisteneivel kíván kapcsolatba lépni. A nilotáknál és Dél-Ethiopia ősi népeinél a kutya ismertette meg az embereket a tűzzel. A tűz gyakran az alvilágból származik. A tűzön kívül más kultúrobjektumokat, növényeket (köles, pálmabor stb.) is a kutyának köszönhet az ember. A kutyával kapcsolatban előfordulnak totemisztikus képzetek is. Közép-Afrikában elterjedt hit, hogy a villám tulajdonképpen kutya. A „négyszemű" kutyáról való elképzelések (Dél-Nigéria, Kelet-Afrika) valószínű iráni hatásra jöttek létre. A Kerberos-elképzelés Egyiptom kivételével ismeretlen Afrikában. A kutya mythikus és kultikus jelentősége a növénytermesztő népeknél emelkedik ki, de ezt a jelentőséget a nomád állattenyésztők Kelet- és Dél-Afrikában erősen háttérbe szorították. A nilota állattenyésztőknél előfordul ugyan a kutyatisztelet és a kutyamythológia, amely azonban pre-nilota rétegből származik. Frank Barbara szerint az afrikai ősi vadászkultúrákban (pl. a mahalbi-kultúrában) a kutya ismeretlen volt. Egyes pygmeus törzsek vadásznak ugyan kutyával, de nem ők nevelik ezeket az állatokat, hanem a négerektől cserélik. Fiatal kutyákat a pygmeusoknál csak ritkán látni.

Frank Barbaranak a Jensen-i koncepciókba tartozik az a megállapítása, hogy a kultúrjavak bizonyosan legkorábban felfedezésük és első használatuk idejében vallási jelentőséget nyertek s ennek folytán a kutya háziállata lehetett az afrikaiaknak már abban az időben, amikor a mythológia szerint a növénytermesztéssel ajándékozza meg őket. A kutya kultikus szerepe a gabonatermesztő és a különböző gyökereket, gumókat művelő népek között ugyanaz. Feltehető, hogy Afrika első növénytermesztő rétege már hordozója volt a kutya kultikus (vallási) jelentőségét magukbafoglaló képzeteknek.

Frank Barbara könyve nemcsak az afrikanisztikai irodalomban kiemelkedő jelentőségű, hanem nélkülözhetetlen útmutatója mindazoknak a kutatóknak, akik az ember és az állat kultúrformákat alkotó kapcsolatát kutatják. A szerző rendkívül széleskörű irodalmi adatok feldolgozásával teszi elfogadhatóvá elméleteit és megállapításait. Az ismertetés írója csupán egy adalékkal egészíti ki a munka negyedik fejezetét. Lindblom G. korábban már részletesen tárgyalta a kutyának a vadászatnál való használatát, a különböző kutyacsengők alkalmazását (Lindblom G.: *Jaktoch fångstmetoder bland afrikanska folk*, II. Stockholm, 1926. 106—129. l.).

Gunda Béla

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század)

Bp., 1966. Akadémiai Kiadó 215 p.

A magyar faluról szóló irodalom az utóbbi száz év alatt könyvtárnyira nőtt. Szabó István tanulmányának megjelenése előtt néhány héttel hagyta el a nyomdát Eperjessy Kálmán: *A magyar falu története* (Bp., 1966, Gondolat). című feldolgozása, amely a falutörténet sokágú problémájára világít rá. A tanulmány irodalmi tájékoztatója több száz címet tartalmaz és még távolról sem mondható teljes bibliográfiának.

De éppen ezekből a tanulmányokból látszik, hogy mennyi a megoldatlan kérdés a falu körül. A kutatók, — kevés kivételtől eltekintve — nem nagyon nyúltak a problémák gyökeréig. Legtöbbjük számára a falu önmagában létező, örök és természetes képződmény, az emberi együttélés magától értetődő települési és gazdasági formája. Olyan képződmény, amelynek eredete a ködös ősidők homályába vész el; ha változott is a történeti korszakok folyamán, a változás menete észrevehetetlen lassú volt. Nem ritka azonban az olyan dolgozat sem, amely hajlandó a jelenlegi faluképet a múltba visszavetíteni. Az újabb időben ugyan, a szociológiai szemlélet hatására lassanként teret nyert az a felismerés, hogy a falu összetett, települési, gazdasági, társadalmi és kulturális alakulás, amely éppen úgy alá van vetve a társadalom életét formáló történeti tényezők hatásának, mint minden emberi intézmény. A történetkutatók érdeklődése ennek ellenére, — legalább nálunk —, nem fordult feléje.

Ebben nyilvánvalóan nagy része van annak is, hogy a rendelkezésre álló történeti anyagból nehéz és fáradságos munkával lehet kiásni a falura vonatkozó adatokat. A szóbajöhető források ismerete ma már meghaladja az egyes kutatók teljesítőképességét, még mélyebbreható kutatást igényel az egy-egy szóban, vagy szűkszavú jogi formulában foglalt fogalmak tartalmi jelentésének értelmezése. A falu történetére vonatkozó források nagyrészt jogi aktusokat megörökítő oklevelek, a bennük használt terminusok az oklevélszerkesztők előtt közismert és maguktól értetődő fogalmakat takartak, így magyarázatukra nem volt szükség. A terminusok tartalma azonban a századok folyamán alapos változáson ment keresztül. A tartalmi változások nyomon kísérése nemcsak filológiai, hanem igen mélyreható társadalomtörténeti kutatásokat is igényel. Van azonkívül nálunk éppenúgy, mint Európában másutt is, a falutörténetnek egy olyan korszaka, amelyre az amúgy is gyéren csörgedező írásos források sem állanak rendelkezésre.

Ezért nem csodálható, ha a legutóbbi időkig a falutörténet módszeres kutatását a rengeteg nehézség miatt feltevések, analógiás következtetések vagy intuícióra alapozott megállapítások pótolták. Ez főleg a magyar falutörténet kezdeti időszakára érvényes; a XVI. századtól kezdve, a források szaporodása következtében és a módszeres kutatások révén is reálisabb képet kaphatunk a magyar falu életének néhány jelenségéről.

Szabó István ismertetett tanulmánya a magyar falutörténet legtöbb vitára okot adó és mégis elhanyagolt időszakát tárja fel. Olyan kérdések megoldására vállalkozott, — megítélésünk szerint végleges eredményekkel —, mint a falu állandó, helyhez kötött települési formájának kialakulása, a falutelepülés koraközépkori társadalmi formációja, a falut kialakító tényezők rendszerezése, a falvak eltűnése, a pusztulást előidéző okok, folyamatok, a középkori falvak statisztikája.

Az aránylag kisterjedelmű tanulmány majd minden lapja még a szakmában nem járatos olvasót is meglepi természetesnek és kézenfekvőnek látszó megállapításaival, viszont a szakember is hajlandó elfelejteni olvasás közben, hogy a mű mögött három évtized munkája és másfélszázezernél több középkori oklevél tüzetes átolvasása áll. Csak ennek az ismeretnek és anyagnak birtokában vállalkozhatott valaki a feladat megoldására.

Az átolvasandó oklevelek tömege azonban önmagában nem okozott volna nehézséget; elmélyültebb kutatást az oklevelek által használt terminológia értelmezése kívánt. A falut vagy a falu határát jelölő latin terminusok (villa, predium, possessio, terra, locus), nemcsak az oklevélírói gyakorlatban, hanem tartalmi jelentésükben is változtak. Nem kell elfelednünk, hogy a szerző által tárgyalt időszak félévezredet foglal magába. Ez idő alatt pedig a magyarság gazdasági és társadalmi élete alapvető változáson ment keresztül. A pusztai állattartást a földművelés váltotta fel; az agrártechnikában a szabályozatlan gyepváltós gazdálkodásról a korszak második felében fokozatosan áttértek a háromfordulós ugarnyomásos határhasználatra. A társadalom szerkezetének változása még mélyebbreható volt; a nomád nagycsalád már a honfoglalást követő évtizedekben — esetleg már előbb is — bomlásnak indult, a XI. században még túlnyomóan szolgaállapotú falulakók helyébe egy-két évszázad alatt a feudális társadalom rendjében egységesülő jobbágyság lépett.

Az oklevelek szűkszavú formulái értelmezésében Szabó István módszertanilag is új utakra lépett. A korábbi jogtörténeti és filológiai kutatás az oklevélterminusok értelmezése körül a lehetőségeket már nagyjában kimerítette. A továbbvezető út a komplex értelmezés útja lehetett, az összehasonlító néprajz és a régészeti kutatás eredményeinek figyelembe vétele.

Különösen eredményesnek bizonyult ez az eljárás a falutelepülés kezdeti, XI—XII. századi időszakának feltárásánál. Erre az időszakra nagyon is gyérszámú oklevéllel rendelkezünk, viszont az átalakulás éppen e két évszázadban volt a leggyorsabb. Erre az időre esik a téli szállásnak helyhezkötött, földműves faluvá való átalakulása is. A folyamat vázolására csupán az analógiák nyújtanak támpontot, a baskírok és kirgizek XVIII—XIX. századi társadalmi átalakulásának alapulvétele megnyugtató eredményeket hozott.

A XIII. századtól kezdve a magyar falurendszer sorsát alakító tényezők a gyarapodó számú oklevelek alapján jobban megvilágíthatók. Az ötödik és a hatodik fejezet a falurendszer alakulására hatást gyakorló erők rendszerezésével és a falvak gyarapodásának, s eltűnésének problémáival foglalkozik. Az önkéntes faluszerveződés, a tervszerű alapítás menete, a névadás szokásai, a falvak pusztulásának okai nemcsak nagy vonásokban, de részletekben is nyomon kísérhetők.

Legtöbb módszertani tanulsággal azonban az utolsó fejezet szolgál, — ez egyben a téma legizgalmasabb kérdésére is felelet. A kezében levő, más kutató számára talán évtizedes munkával is hiányosan összegyűjthető, adatok birtokában Szabó István e fejezetben megkísérli megállapítani a középkori falutelepülések valószínű nagyságát, egy-egy évszázadon belül. A számsorok meggyőző erővel érzékeltetik a magyar falurendszer fejlődésének tendenciáit. Miután az előző (V. 1.) fejezetben megállapította, hogy a XI. századtól a XV. század végéig a magyar falvak száma a pusztulás és az egyesülések ellenére 18—19 ezerre nőtt, az egyes falvak lakosság-száma nagyjából — a falvak tömegét tekintve — azonos szinten mozgott.

A félévezredre vonatkoztatott számsorok együttes tanúsága szerint a falutelepülések jelentékeny része — közel fele, vagy még több is —, általában 1—15 háztartásból állott. A 16—30 háztartást számláló falvak aránya századokon keresztül nem változott, s ebbe a csoportba tartozott a falutelepülések negyedrésze. A XV. század végén a falvak 96%-ában a népesség nem haladja meg 250 lelket. A XIV. századtól kezdve a fokozatosan gyarapodó mezővárosokat a nagyszámú kisfalvak gyűrűje vette körül, éppen úgy mint másutt Európában. A XV. században kialakult települési kép és faluszerkezet — ott ahol tartós pusztulás nem érte, a legújabb korig megmaradt.

Szabó István tanulmánya az eredeti címén és tárgyán is túlmutat. Nemcsak megoldotta a magyar társadalom- és népiségtörténet számos, eddig félreértett, vitatott vagy éppen megoldatlan kérdését, de a település-, és helytörténet, a helységnévkutatás és a néprajztudomány számára is módszerében és eredményeiben egyaránt példamutató lesz.

Balogh István

Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtung der Mundartwörter)

Akadémiai Kiadó. Bp. 1966. 936. l.

Tamás Lajos könyve a román nyelv magyar jövevényszavainak szótára, a magyar—román kapcsolatok nagyjelentőségű dokumentuma. Megírásának gondolata már a 20-as évek végén felvetődött, maga a mű egy emberöltő fáradozásával készült el, előzményei pedig a múlt század végére nyúlnak vissza. 1888-ban jelent meg Alekszics György munkája, *A magyar elemek az oláh nyelvben*, négy évvel később pedig Mândrescu foglalkozott részletesen a kérdéssel (*Elemente unguresti în limba romana*. 1892). Később főleg Draganu, N. a kolozsvári egyetem professzora, Tagliavini a budapesti romanisztikai tanszék volt vezetője és Gáldi László munkálkodtak sokat ezen a területen. Tamás Lajos mindegyiküknél nagyobb munkát végzett, földolgozott mintegy 2800 címszót. Korábban egy helyen így írt erről a műről: „Munkám megírására nemcsak az a tény ösztönzött, hogy a román nyelv magyar elemeit a mai tudományos igényeknek általában megfelelő módon tárgyaló összefoglaló munka eleddig még nem készült, hanem az a felismerés is, hogy a román nyelv korszerű etimológiai szótára is csak akkor írható meg, ha előzőleg az egyes jövevényszó-rétegekről, így a magyar elemekről is, eléggé kimerítő monográfiák jelentek meg." (MNy. LXI./1965. 12). A román nyelvtudomány eléggé hiányos ilyen szempontból, mert a román nyelvészek leginkább a román nyelv latin elemeivel foglalkoztak, ami a történelmi okok ismeretében érthető is.

A könyv legfontosabb forrása a sokévszázados magyar—román együttélés. A román írásbeliséget megelőző, a XIV—XV. századból származó ún. szlavón oklevelek már sok magyar szót tartalmaznak. Bőven szolgáltattak anyagot a XVI—XVII. század protestáns iratai, amelyek a félbemaradt román reformáció indulásakor keletkeztek. Felhasználásra kerültek a régi román irodalom alkotásai, szótárak, oklevél-gyűjtemények, nemcsak a nyomtatott, hanem a kéziratos munkák is. Az anyaggyűjtést a mai román szépírók (Sadoveanu, Arghezi stb.) műveinek kicédulázásával fejezte be a szerző.

Amint a könyv alcíme jelzi, különös figyelmet fordított a népnyelv tanulmányozására, és anyagának kb. 90%-át innen merítette. A 2800 címszó közül kb. 195-re tehető azoknak a magyar eredetű szóknak a száma, amelyeket minden román ember ismer, beleértve az óromániaiakat is, jóllehet a román nyelvművelés állandóan törekszik a szláv—magyar—oszmántörök elemeket, franciás—latinos alakokkal fölcserélni. Érdemes összevetni, hogy mindössze 4—5 olyan újkorban átvett román szó van a magyarban, amelyet az egész magyar nyelvterületen megértenek (Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete*. Bp. 1958. 119—122). Ugyanitt a következőket olvashatjuk a magyar—román nyelvi érintkezésről: „A magyar—rumén kapcsolatok tehát már a középkorban fennálltak, azonban a ruménség aránylag csekélyebb száma, továbbá alárendelt társadalmi helyzete, valamint a magyarságénál lényegesen alacsonyabb kulturális foka miatt ez az érintkezés a rumén nyelv szókincsét gyarapította magyar elemekkel, viszont a magyar nyelv számottevő rumén hatást e korban nem mutat. A XVI. századtól szaporodnak a rumén szavak a magyarban eleinte kizárólag tájnyelvi, regionális jellegűek, és legnagyobb részt ma is csak ezen a fokon vannak, viszonylag későn válik közülük néhány közmagyarrá. Lényegesen nagyobb számúak a népi átvételek, melyek a különböző erdélyi nyelvjárásokban és moldvai csángóban találhatók. 1919 óta a rumén elemek mind az erdélyi magyar nyelvjárásokban, mind az erdélyi magyar köznyelvben megszaporodtak." Sajnos a kötet bevezetésében Tamás Lajos nem nyilatkozik bővebben a román nyelv magyar elemeinek rétegeiről, illetőleg a rétegek jellegéről. Ennek kifejtése külön tanulmányt érdemelne. Szinte a román nyelv egész területén találunk magyar szókat: Mindenféle szófajúakat, személy és földrajzi neveket, sőt képzőket, alaktani elemeket is. Jellegükre nézve sok az államigazgatással, joggal, hivatalos ügyekkel kapcsolatos szó, a városi élettel, iparral, kereskedelemmel, különböző kulturális javakkal kapcsolatos kifejezés. A szavak túlnyomó része csak az erdélyi köznyelvben és a népnyelvben található (területileg leginkább a Marostól északra eső nyelvjárásokban). Legtöbb pedig a töredéknyi magyarországi románság nyelvében lelhető föl, ezek nagy számából azonban csak a legfontosabbakra hívja fel a figyelmet a szerző.

Az etimológiai szótár nemcsak az egészen bizonyos magyar elemeket veszi figyelembe, hanem azokat is, amelyekről különböző vélemények hangzottak el. A hamisnak bizonyult etimológiáknak nem szán külön szócikket, hanem ezeket a szavakat a bevezetőben, jegyzetben fölsorolja. A hangutánzó hangfestő szavak problémája mindig fogós kérdés a szófejtők számára, mert fokozott óvatosságot kívánnak ezek, Tamás Lajos is csak a legvalószínűbb eseteknek ad helyt munkájában. Külön-külön nehézséget jelentettek a román eredetű, de magyarból visszakerült szók, az eldöntetlen vagy bizonytalan eredetű nyelvi elemek, vagy a magyar közvetítésű vándorszavak. Ez utóbbi csoportban sok a német—magyar eredetű, ezekből sem teljes a szótár. Tamás Lajos úgy válogatott belőlük, hogy a példák kellő tájékoztatást adjanak a szókincsnek erről a rétegéről. Ugyanilyen szempontok szerint történt válogatás a magyarországi latinságból átkerült szók, a tükörszavak, a szláv és a török eredetű elemek közül is.

A szócikkek úgy vannak fölépítve, hogy ne csak a nyelvészek, hanem történészek, helynévkutatók, és etnográfusok is jól használhassák. A címszó jelentése németül és franciául van megadva. Utána következnek kronológikus rendben az adatok, ezen belül a tájnyelvi és az állandósult irodalmi nyelvi alakok, meg az esetleges román nyelvi származékok. Legvégül áll az etimológia, s ha van ilyen, a szóra vonatkozó téves nézet, a cáfolatával együtt.

A kötetet, amint említettem, viszonylag rövid tanulmány vezeti be, amely elsősorban a mű keletkezésével foglalkozik, és a szótárba fel nem vett eseteket is fölsorolja, valamint a problémacsoportokat illusztrálja példákkal (5—23. l.). A bevezetésen és a szótári részen kívül a források és a rövidítések jegyzékét, meg a szómutatót tartalmazza a könyv, külön fejezetekben a felhasznált, megtárgyalt albán, német, magyar, román, görög, latin, rumén, török, szláv elemeket. A kötet lektorai Bárczi Géza és Gáldi László voltak.

Kósa László

Csapody Vera—Priszter Szaniszló: A magyar növénynevek szótára

Mezőgazdasági Kiadó. Bp. 303. l.

A magyar növénynevek szervezett gyűjtését Jávorka Sándor indította meg. Azonban már a XVI. századtól voltak neves magyar elődei, mint pl. Beythe István (1583), vagy a XVIII. században Benkő József meg Földi János, a két debreceni füvész Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, a *Magyar Füvészkönyv* írói, Kitaibel Pál, a neves botanikus és még sokan mások. „A hosszú fejlődés és kutatómunka, valamint nem utolsó sorban Jávorka Sándor hatásának eredményeképpen a magyar növényneveknek a Nemzeti Múzeum Növénytárában összegyűjtött szókincse ma kb. 16 500 címszóra tehető.", olvashatjuk az előszóban. Ez a szótár csak közbecső állomása a teljes magyar növénynév-anyag közreadásának. Olyan könyv, amelyet a mezőgazda-

sági szakemberek, a botanikusok, a nyelvészek, fordítók és oktatók, nem utolsósorban pedig az etnográfusok is haszonnal forgathatnak. A szótár betűrendben fölsorolva megadja az illető növény népi neveit, sajnos azonban a rendszertelen anyaggyűjtés miatt csak esetlegesen. Senki nem csodálkozhat azon, ha általa nagyon jól ismert növénynevek hiányoznak a felsorolásból, hiszen a szótár írói nem törekedtek a teljességre. Viszont nem egy esetben nagy bőségben olvashatjuk egy-egy növénynév szinonimáit, így pl. a burgonya 19, a pitypang 39, a pásztortáska 17, a szásszorszép 18, a gyöngyvirág 6 megnevezéssel szerepel. A szótár anyaga a jelen és a közelmúlt anyagát tartalmazza, a szerzők JÁVORKA Sándor alapvető művét, a *Magyar flórát* vették határul (Bp. 1925.), ennél régebbi anyagot nem közölnek. Új növényneveket sem alkottak, de kiterjesztették az anyaggyűjtést minden hazai virágos és virágtalan, vadon élő és kultúrnövényre, aminek magyar neve van.

A szótár első része, a magyar—latin rész, kb. 5000 szópárral. A ma használatos magyar hivatalos nevek mellett a tudományos megfelelőt és a tájneveket tartalmazza. Sajnos a népi növényneveknél nincs mindenütt megadva, honnan, melyik tájegységről, helységből származik, s így jóval kevesebbet mondanak számunkra az adatok. A szótár második részében, a latin—magyar részben, a ma használatos nemzetség, illetőleg fajtaneveket sorolja föl, mintegy négyezret, de magyar tájnevek nélkül. A függelékben a családnevek és a nagyobb kategóriák neveit, a gyógyszerészetben használt ún. drognevek közül azokat, amelyeknek latin faj- vagy nemzetségneve hasonlít, s így összetéveszthető, találjuk meg. A szótárhoz mutató és a felhasznált irodalom jegyzéke járul.

KÓSA LÁSZLÓ

P. Lippay János: Posoni Kert

A Nagyszombat—Bécs 1664—1667. évi kiadás hasonmása. Akadémiai Kiadó Bp. 1966. 148 + 244 + 303 + 13 l.

Az etnográfia aránylag kevéssé ismeri, és alig aknázta ki LIPPAY János nagy jelentőségű kertészeti munkáját. LIPPAY 1606-ban Pozsonyban született, a gráci és a bécsi egyetemeken keleti nyelveket tanult és oktatott, közben széles körű botanikai ismeretekre tett szert. 1643-ban tért haza bátyja, LIPPAY György esztergomi érsek udvarába. LIPPAY György ebben az időben létesítette európai viszonylatban is számottevő botanikus kertjét Pozsonyban, öccse János e kertnek lett főfelügyelője. 1666-ban bekövetkezett haláláig öt magyar nyelvű könyvet írt, sajnos közülük csak kettőt ismer az utókor, az egyik, a legnevesebb, a *Posoni Kert*.

A *Posoni Kert* a magyar nyelvű kertészeti szakirodalom kezdetét jelenti. Hosszú ideig egyetlen magyar nyelvű mezőgazdasági szakmunka volt, később több kiadást ért meg. Megjelenésének idején nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedett az e témakörben írt könyvek közül terjedelemben, az anyag elrendezésében és a tudományos megalapozottságban egyaránt. A magyar kertészet múltjának, a szakma fejlődésének tanulmányozására elsőrendű forrás. Jelentősége igen nagy volt az ismeretek elterjesztésében éppen úgy, mint a magyar kertészeti szakszókincs kialakításában. Maga a könyv három önálló kötetre tagozódik: a virágos kertre, a veteményes kertre és a gyümölcsös kertre. Nem rendszertani munka, hanem a növények és a velük kapcsolatos legfontosabb művelési ismeretek leírása. Megállapításai közül nem egy ma is helytáll. Igen sok félvad, gyűjtögetett növényt, gyógynövényt sorolt föl, rengeteg műveléstechnikai eljárást ismertet.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának támogatásával jelent meg. SOMOS András életrajzi tanulmánya kíséri, melynek függelékeként ORMOS Imre ismerteti és közli a pozsonyi füvészkertről fennmaradt négy metszetet.

KÓSA LÁSZLÓ

Hej, zöld levél

Román népdalok. Válogatta DODU BĂLAN, Ioan. Szerkesztette és a bevezetőt írta FARAGÓ József. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest 1966. 247. l.

Az elmúlt években a romániai kiadók, igen gazdag magyar nyelvű népköltészeti kiadványokat bocsátottak közre (*Bárányka*. Román népballadák, 1963; *Jávorfa-muzsika*. Romániai magyar népballadák, 1965), s most ezt a gyűjteményt, amely kétszázhúsz román népdalfordítást, közel négyezerötszáz verssort tartalmaz. A szövegek legtöbbje először itt látott napvilágot, tíz műfordító, romániai magyar költő vállalkozása eredményeként: FÉNYI István, JANCSIK Pál, KÁNYÁDI

Sándor, Kiss Jenő, Mayténvi Erik, Páskándi Géza, Szemlér Ferenc, Szilágyi Domokos, Tóth István, Veress Zoltán. A nagyon gondosan, szépen megírt bevezető tanulmány két részre oszlik. Az első részben a román népköltészet magyarra fordításának történetét tekinti át Faragó József. A román folklór legkorábbi írásos emléke az a két dallamjegyzés, amelyet Balassi Bálint illesztett versei elé. (Itt jegyzem meg, hogy a Balassitól közölt idézet helyesen így hangzik: „Arra az oláh nótára, az mint az eltévedt juhokat siratja volt az oláh leány.") Igen sokan ültettek át magyarra román népköltészeti alkotásokat, nyomtatásban elsőnek Ponori Tewrewk József 1831-ben jelentetett meg egy népballadát, nem sok évvel később 1858-ban Ács Károly adta ki az első önálló kötetet: *Virágok a román (oláh) népköltészet mezejéről.* Tőle számítva számos neves magyarországi kutató író és költő foglalkozott román népköltészeti alkotások gyűjtésével és fordításával. Sorokat tölthetnénk meg munkájuk fölsorolásával, köztük van Bartók Béla is, aki ezért az ügyért talán legtöbbet tett. A fejezetet áttekintve legfőbb tanulság számunkra az, hogy minden viszálykodás ellenére, minden korban akadtak olyan magyar írók és költők, tudósok, akik megbecsüléssel érdeklődtek a szomszéd román nép kultúrája, annak is az egyik legjellegzetesebb része a népköltészet iránt. Csak sajnálhatjuk, hogy nem tehetünk összehasonlítást, mert nem ismerjük a magyar népköltészet román fordításainak történetét.

A bevezető tanulmány másik fele a román népköltészet jellemző vonásait igyekszik számba venni. A szerző a román folklórtudomány legújabb eredményeit ismerteti. Mégis úgy véljük, hogy pl. korántsem tartható nemzeti sajátságnak az, hogy a román daléneklő nép, vagy az, hogy a népi líra középpontjában a szerelem áll. Ezek és a jellemzőnek vélt tulajdonságok jelentős része sok európai nép népköltészetére elmondható.

A 220 román népdalt 8 fejezetbe sorolta a válogatás: Dojna, dojna, édes ének (Dalok a dalról); Nagy az adó, sok a robot (A szegénység és a lázadás dalai); Sűrű erdő sátorában (Betyárdalok); Katonaság, ki talált ki? (Katonadalok, háborús dalok); A vágy mindenkiben él (Szerelmi dalok); Jobb táncolni, mint kapálni (Tréfás dalok, gúnydalok, csujogtatások); Hosszan hív a szirénaszó (Munkásdalok); Hazánk szép virággá szépült (Új népdalok). Ez utóbbi csoport dalai sokszor idegenül csengenek, a magyar folklór a felszabadulás után már nem alkotott, túl jutott azon a fokon, hogy a mai élet eseményeit megénekelhesse.

A kötetet Deák Ferenc szép linóleum metszetei díszítik, a szövegek után forrásjegyzéket és szövegmutatót is találunk. A könyv viszonylag nagy példányszámban jelent meg: 4640 (Társai közül a *Bárányka* (román népballadák): 2380, a *Jávorfa-muzsika* (magyar népballadák): 1620 példányban). Úgy lenne teljes a sor, ha e három reprezentatív népköltési gyűjteményt a közeljövőben a magyar népi líra antológiája követné.

Kósa László

A rátótiádák típusmutatója

A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200—1349). Szerkesztette Kovács Ágnes. Főmunkatárs Maróti Lajosné. A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 3. Budapest 1966. 386 l.

Mindenféle tudományos kutatásban első lépés a vizsgálat tárgyának számbavétele, az anyagrendezés. Egyes diszciplínákban ez olyan műhelymunka, amelyik nem szükségképpen kerül a tudományos közvélemény elé; másutt, például a folklorisztikában, a legelemibb rendező folyamat komoly bibliográfiai feltárások, textológiai elemzések, esztétikai meggondolások elvégzése után válik lehetségessé. S már csak ezért is, de meg azért továbbá, mert a bármilyen módon rendezett anyag különféle további szempontok szerint elemezhető, sőt analizálandó: ez, a „csak" műhelymunka — vitathatatlanul a tudományos közvélemény birtoka kell hogy legyen. Ezt a követelményt a folklorisztika még kezdeti, pozitivista korszakában felismerte, azért rendelkezünk meglehetősen nagy számú katalogizáló kísérlettel, erre vonatkozó javaslattal. Mégsem mondhatjuk el, hogy akár egyik is közülük kielégítene bennünket. Azért is, mert az anyagrendezést dialektikus folyamatnak kell tekintenünk, olyan tevékenységnek, amelyik periodikusan megismétlendő, amennyiben az elsődleges rendezést szociológiai, néprajzi, folklorisztikai, esztétikai általánosítás követheti (resp. kell követnie); erre ismét, most már magasabb szintű „tipológia" következhet. Ez a szempont azonban nem merült fel a gyakorlatban; a megismételt folklór katalógusokat, ritka kivétellel, csupán a mennyiségi növekedésből fakadt kényszerűség diktálta. Éppen ezért, a mese-válfajokra nevezetesen, a nemzetközi kutatás megmaradhatott a (lényegében változatlan) Aarne-féle katalógus követőjének.

Katalogizáló törekvések nem hiányoznak a magyar szakirodalomban sem, egészében véve mégis elmaradtunk a külföld mögött. Ez a lemaradás sajnálatos következményekkel járt: mi sem vehettük számba népi költészetünket a szükséges mértékben (s innen következően csak elszigetelt kísérletekkel találkozhatunk a voltaképpeni folklorisztikai kérdések vizsgálatára vonatkozóan;

népünk esztétikai megismerésének történeti útjairól, megnyilvánulási formáiról stb. alig tudunk valamit); még kevésbé lehetett alkalmunk mindezt reprezentálni a külföld számára, demonstrálni azt, amivel népünk századokon át hozzájárult az európai (népi) kultúra gazdagításához.

A magyar népmese-válfajok rendszerezése ennélfogva régen érzett hiányt hivatott betölteni. Hosszú évek gondos, gáncsoktól sem elkedvetlenedő munkájának gyümölcseként kapják kézbe népünk szellemi kultúrájának kutatói ezeket az eléggé meg nem becsülhető katalógus-próbákat. (Nem döntő kérdés, mégis hangot kell adnunk azoknak a vegyes érzéseknek, amelyek fölülkerekednek bennünk, ha arra gondolunk, hogy a magyar folklórnak az ezekben a füzetekben feldolgozott területei, noha jelentőségükben semmivel sem maradnak el pl. a Népzenetár impozáns kötetei mögött; nem kisebb a ráfordított szellemi erő és munka sem, mint azok esetében, mégis, vajon mi indokolta a kiadások annyira eltérő minőségét, az érthetetlenül alacsony példányszámot?)

Kovács Ágnes Bevezetőjének tartalmát már lényegében megismertük előadásából (1963), ill. az Acta Ethnographicaból (1964). Nem rendszeres formában közli itt a munka során felmerült gondolatébresztő megfigyeléseit, különös tekintettel a rátótiádák műfaji vonatkozású kérdéseivel kapcsolatban. A tagadhatatlanul figyelemre méltó kérdésfelvetések megvitatására itt nincs terünk; efféle vitára reális és szolid alapot kínálnak Kovács Ágnes gondolatai és maga a feldolgozott alkotás csoport; szinte parancsolóan szükségessé teszi az új Magyarság Néprajza elkészítésének feladata.

Kimerítő megvitatásra mint mondottuk, itt nem gondolhatunk, néhány megjegyzéssel azonban szeretnénk hozzájárulni a tisztábban látáshoz. Kovács Ágnes a rátótiádákat „műfajként" kezeli (vö. 3, 7, 15, 21. lapok), véleményünk szerint indokolatlanul. A rátótiáda nem műfaj, legfeljebb válfaja egy olyan, igen terjedelmes alkotáscsoportnak, amelyiknek alapja: az egyenlőtlen fejlődés észrevétele a folklór-alkotás szintjén, a népi élet valóságában; ennek az észrevételnek racionalisztikus megítélése és ábrázolása a szatíra eszközével. (Mindez természetesen a különféle típusokban, az egyes szövegekben más-más szinten nyilatkozik: e szintek rendezése vezethet a szóban forgó gondolkodásforma és ábrázoló módszer evolúciójának feltárására.) Ezt a két mozzanatot érezzük döntőnek: a racionalitást és a szatírát; ezek képezik azt a minőségi jelzőt, aminek első fokon nyomát sem találjuk a próza-epika egyéb válfajaiban. Itt tehát a művészi módszerről van szó, amelyik megjelenésének lehetősége a népi esztétikai tükrözés evolúciójában történelmi jelenség (a teremtői alkat ráhangoltsága mellett). Amikor ez a szemlélet és ábrázolásmód megjelenhet, ez az attitűd az élet minden jelenségének esztétikai feltárásakor megmutatkozik; behatolhat a meglevő műfajokba is, de önkifejtése során a szüzséknek (és ábrázolóeszközök rendszerének) új világát teremti meg, amelyben a társadalmi életnek olyan jelenségei tárulnak fel, amelyeket az addigi folklór nem tükrözhetett.

A rátótiádák ennek az új alkotás csoportnak egy valóban speciálisan szervezett osztályát képezik; azonban e specializálódás, bár a nemzeti folklórfejlődés szempontjából jellegzetes, mindazonáltal nem jelenti a valóság esztétikai tükrözésének új minőségét, nem jut(hat) el a műfajjá differenciálódás fokáig. Éppen ezért teljesen igaza van Kovács Ágnesnek, amikor arra utal, hogy a történetek hőse, célpontja nem lehet a tipológiai rendszerezés szempontja (14. l.). Az eredetre vonatkozó, nagyon óvatosan kifejtett sejtésében azonban, hogy ti. a mese és legenda „mitikus világképének megragadottjait" célozta nevetségessé tenni e „műfaj" — az elmondottakból következik — nem követhetjük a szerzőt; mint ahogy nagyon vitathatónak véljük általában is azt a kísérletét, ahogyan a próza-epika válfaji struktúrájában próbálja meg kijelölni a rendszerezett anyag helyét.

A rátótiádák típusmutatója érthetően terjedelmesebb, mint az állatmeséké volt. Eltér attól szerkezetében is: az egyes szüzsék nemzetközi párhuzamait ott a megfelelő típus magyar anyaga után közölt irodalmi utalás alapján találhattuk meg; itt a típus-egységeknek a nemzetközi katalógusban való elhelyezésére törekedett a szerző. Ez az eljárás, bár úgy tűnnék, mintha a hazai és a nemzetközi anyag különféle szempontú összehasonlítását mozdíthatná előre — tévútra csábíthat könnyen, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi anyag számbavétele nagymértékben hiányos. Ezért mutatkozik a mi típusaink nagy gazdagsága, amely, még a joggal várható növekedés esetén sem a reális helyzetet tükrözi nemzetközi viszonylatban.

A nemzetközi rendszerbe való beillesztésre törekvés nem haszontalan, de nem is nélkülözhetetlen tautológiára is vezette a szerzőt: az Aarne-Thompson-katalógus megfelelő részének önálló fejezetben való közlésére. Teljesen indokolt viszont a kötet valamennyi kiegészítő „fejezete": az eddigi magyar katalógusokkal történt szembesítés, bibliográfia, típustáblázat, földrajzi mutató térképpel, végül a választékos stílusú, alapos német nyelvű szinopszis. Mindezek a kezelhetőséget, tájékozódás egyszerűségét mozdítják elő, komplett, jól átgondolt monográfiává avatják e rokonszenves és nélkülözhetetlen kiadványt.

István Ovits Márton

Knézy Judit: A hedrehelyi gölöncsérek

(Somogyi Múzeum Füzetei 7. Kaposvár, 1966. Somogy megyei Nyomdaipari Vállalat, 55. l. Ill.)

Népi fazekasiparunk kutatása az utóbbi évtizedben, örvendetes módon, igen erőteljesen folyt. (Kresz Mária: *Fazekas, korsós, tálas.* Ethn. 1960. 297—379. — Uő. *Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények.* NÉ 1954. 127—147. — Herepei János: *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez.* Ethn. 1962. 131—136. — Sz. Morvay Judit: *A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában.* NÉ. 1955. 31—64. — Gönyey Sándor: *Besztercei vidéki cserépedények a Néprajzi Múzeumban.* NÉ. 1958. 231—240. — Szabadfalvi József: *Die Ornamentik der ungarischen Schwarzenkeramik.* Acta Ethn. 1960. 251—327. — Román János: *A sárospataki fazekasság műszókincse és szerszámkészlete.* A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 1964—65. 347—397.)

Annál feltűnőbb volt, hogy a Somogy megyei gölöncsérekről ez ideig semmit sem tudtunk. Még azokról a mesterekről és fazekasközpontokról is jobb összképünk van, amelyek ugyan a megye területén kívül működtek, de áruikkal Somogy megyében is megjelentek. Ismerjük a Züric-völgyi fazekasok (ifj. Kós Károly: *A züric-völgyi gerencsérség.* Dunántúli Szemle XI. 118—131, 208—218.), a leányfalusi tálasok (Czug Dezső: *Magyarszombatfa és környéke fazekassága.* Népünk hagyományaiból. Bp. 1955. 45—54., Uő.: *Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén.* NK. 1959. 136—146.), mohácsi korsósok (Szepes [Schleicher] Lajos: *A mohácsi agyagipar.* NK. 1959. 43—73.), siklósi gerencsérek (Beczkóyné Révész Ágnes: *A mórágyi és gyűdi fazekasság.* NÉ 1938. 159—169.) munkáját. A témaválasztás tehát, ilyen előzmények után, szerencsésnek mondható.

A történeti adatok — sajnos — igen gyérek. A XVIII. századi összeírásokban nem szerepel fazekas, az egyházi anyakönyvek pedig 1817-ig nem jelölik a foglalkozást. Viszont mestereknek kellett lenniük már 1817 előtt is, hiszen mindjárt ez évben szó esik Mészáros János *figulus* (fazekas, latinul) György nevű fiúcskájának haláláról. S ettől kezdve szakadatlan a sor, bár az aránylag nagy szórással egymásra következő adatok azt is sejtetik, hogy egyidőben legfeljebb néhány mester dolgozott a faluban. Az 1880-tól már több és változatosabb adatsorból jól látszik, hogy — egyetlen kivételtől eltekintve — a fazekasok idegenek, bevándorlottak. Segítségükre leginkább a család fiatalabb tagjai voltak a mestereknek, néha egy-egy inassal is találkozunk. (Az persze nem áll, hogy a fazekascsaládoknál kimagaslóan nagy a gyermekhalandóság. Magas volt bizony az általában is.)

A történeti adatok számbavétele után a mesterség leírására kerít sort a szerző és szinte leltárszerű felsorlással hozza a mesterséghez szükséges és használt szerszámok nevét, leírását, ábráját. Ebből két dolog derül ki első látásra is: a szerszámkészletben keveredtek az ősibbek az egészen modernekkel (pl. ekevasból készült agyagszelő mellett villanyhajtású agyagőrlő); a készletek aránylag szűk változatot ölelnek fel. Az egyes munkafolyamatok (nyersanyag beszerzése, előkészítés, korongolás, égetés, díszítés, cifrázás, színezés) leírása után a hedrehelyi fazekasok árukészletével ismerkedünk meg. Ez a dolgozatnak talán leglényegesebb fejezete, hiszen az itt közölt képekből, ismertetésekből lehet azután összehasonlítási anyagot találni az elterjedés határainak megrajzolásához, illetve ennek segítségével képesek a szomszédos megyék múzeológusai meghatározni a raktáraikban levő kerámia származási helyét. Ebben persze eleve jó segítséget jelent az utolsó fejezet is, amely a cserépáru értékesítését foglalja össze. A közölt térképből egy elsősorban észak—déli irányban folyó kereskedelem képe rajzolódik ki, amely szinte követi keleten a megyehatárt. Jól tudjuk azonban, hogy a baranyai Szigetvár és Vásárosbec országos vásáraira is eljártak a hedrehelyi fazekasok. Szinte biztosra vehető, hogy a környező falvakban folytatott néprajzi gyűjtés elő is hozza termékeiket a padlások zugából. Ezt a feltérképezést érdemes lenne — esetleg baranyai kollégák bevonásával is — elvégezni.

Knézy Judit összefoglalója, éppen mert régen érzett hiányt pótol, nyeresége néprajzi szakirodalmunknak.

Kőhegyi Mihály

Pogány Mária: Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében

Akadémiai Kiadó, Budapest 1966. 120 old. Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 39. sz.

Ha maguk az érdekelt felek: a kubikosok rendszeresen olvasták volna, ill. olvasnák a róluk szóló különféle írásokat, érdektelenségről egyáltalán nem panaszkodhatnának, legfeljebb elfogultságról. Az első tudósítás az 1860-as években jelent meg róluk, azóta is szinte megszakítatlan láncolatban követik egymást a különböző szándékú és színvonalú néprajzi, szociográfiai, irodalmi,

képzőművészeti és zenei alkotások. A szerzők többségének figyelmét kétségtelenül a rendkívüli árvizek, a gazdasági válságok vagy az éppen kiéleződött politikai harcok fordították a kubikosság felé. A velük való foglalkozás tehát egyáltalán nem megy felfedezésszámba, az érdekelt szakkörök és a magyar közvélemény is eléggé tájékozott, és a tájékoztatásból a magyar néprajz mindig is oroszlánrészt vállalt magára. Csak pl. az 1945 utáni években egymás tudta nélkül egyszerre hárman kezdtünk hozzá az új szempontú kutatásokhoz (Barabás Jenő, Zalotay Elemér és jómagam); talán nem is minden eredmény nélkül, bár egy igazán reprezentatív összefoglalás máig nem jelent meg nyomtatásban. A felszaporodott résztanulmányok egyre sürgetőbben vetik fel más tudományszakok, ill. új típusú források bevonásának szükségességét. A kérdés maga meghaladja egyetlen tudomány és egyetlen kutató erejét is, a néprajzi-szociográfiai módszerrel gyűjtött anyag pedig szükségszerűen szelektív, ösztönösen egyszerűsített és kísért a múltba való visszavetítés veszélye is. A torzítási lehetőségek kiküszöbölését nagy mértékben elősegíti a levéltári kutatásokon alapuló gazdaságtörténet, amelynek izmos hajtása Pogány Mária most ismertetésre kerülő értekezése is.

Agrártörténetünk a néprajz után csak némi késéssel fordult a kubikosság felé, ezt talán a források eltérő jellege is magyarázza. Mindenesetre a munkásmozgalmi harcok után először a két világháború közötti időszak gazdasági kérdései kerültek feldolgozásra (Kiss László: *Adalékok a tiszántúli kubikusok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon.* 1920—1944. Párttörténeti Közlemények, 1960.), majd éppen szerzőnk jóvoltából a legkorábbi időszakok is (*A kialakuló kubikosság munkaviszonyai.* Történeti Szemle, 1962.), most pedig az előző szerves folytatásként az első félévszázad. Ugyanerről a témáról és időszakról szól a szerzőénél egy évvel korábban megjelent tanulmányom is (*Átmeneti bérmunkaformák. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914.* Szerk. Szabó István. II. köt. 382—432.), amely ugyanúgy hasznosította Pogány Mária 1962-es tanulmányát, mint ahogy ő is átvette eredményeim egy részét. (Ez a tartalmi vonatkozásokon túlmenően mindkettőnknél lábjegyzetek formájában is sűrűn jelentkezik.) Önmagában véve is tanulságos e két most említett tanulmány összevetése: a levéltári kutatásokon alapuló gazdaságtörténeti összefoglalás árnyaltabb, pontosabb, de talán nem olyan életszerű, mint a néprajzi; míg a történeti kép hitelesebb a néprajzi-szociográfiai rekonstrukciónál, ugyanakkor megfelelő korabeli adatok híján (eszközök, munkaszervezetek, élelmezési és szállásviszonyok, kulturális élet stb.) kevesebb általánosítást enged meg; az életforma és a tudat alakulását illetően pedig vitán felül a néprajztudomány van meglehetős nagy pályaelőnyben.

Pogány Mária újszerű szintézise évek kitartó, szorgalmas levéltári kutatásait fogja egybe logikusan tagolt, világos szerkezetű keretbe. Műve elején végre nem csupán műszaki, hanem elsősorban gazdaságtörténeti szempontból foglalja össze röviden a magyar ármentesítések, elsősorban a Tisza-szabályozás történetét. A mű gerincét a párhuzamos vonalvezetéssel felvázolt fejlődésrajz képezi: hogyan bontakozott ki a feudális keretekből egy félmodern tőkés vállalkozás és bérmunka, amely azonban soha nem jutott el a gépesítésig. Bár az erre vonatkozó elméleti meggondolások lényegében már a reformkorban megszülettek, mégis évtizedeknek kellett eltelniük, míg számtalan bonyolult átmeneti formán keresztül utat tört magának egyrészt a tőkés vállalkozás, másrészt a szabad bérmunka, amelyek végül is sikerre vitték az évszázad legnagyobb „természetátalakító" vállalkozását.

Pogány Mária e fő kérdést két oldalról közelíti meg: a tőkés vállalkozók és a szabad bérmunkások felől. Kutatásaiból tudjuk, hogy az első évtizedekben a hatósági és a társulati munka dominált, csak az 1860-as években szorította ezeket háttérbe a tőkés vállalkozás, amely korábban a kevesebb megkötöttséggel induló vasútépítéseknél jól bevált, s most itt is hatalmas lendületet adott a vízrendezéseknek. Ezzel párhuzamosan számolódott fel a közmunka és az időbéres napszámosmunka a szabad akkordmunka javára. Sajátos ellentmondás: éppen a szabad vállalkozás és „szabad" bérmunka alakította ki a korábban nagyon is heterogén és folyton hullámzó tőkés vállalkozók, valamint hivatásos bérmunkások törzsgárdáját, továbbá az olajozottabban működő vállalkozói rendszert és a különféle munkaszervezeteket.

A mű adataiból kiderül, hogy nemcsak az újszerű ipari, hanem a hagyományos mezőgazdaságihoz oly közel álló ármentesítési földmunkákon is mily nehezen és vontatottan alakult ki a hivatásos kubikosság! (Később viszont a vállalkozói igény elmúltával is megmaradt valóságos társadalmi anakronizmusnak!) A Tisza-szabályozásoknál található földmunka az első években valósággal átjáró háznak számított: a munkások 71%-a egyszeri kereseti alkalomnak tekintette csupán, és még a téli hónapokban is többen dolgoztak a gátakon, mint nyáron! A mondott okok miatt a 60-as évekre azonban megfordult a helyzet: a summássághoz hasonlóan, a kubikolás is féléves idénymunkává vált; a nagyobb tavaszi mezőgazdasági munkák után kezdődött és rendszerint a fagy beálltáig tartott, időközben legfeljebb néhány hétre tértek haza kisebb-nagyobb munkástömegek aratásra, szüretre stb. Míg tehát korábban a kubikolás a mezőgazdaság abszolút függvénye volt, ettől kezdve eltolódott az arány. A nagynehezen kialakult hivatásos kubikosság soraiba való bekerülés az agrárproletárok számára nem deklasszálódást, hanem felemelkedést

jelentett, pedig itt még minimálisabb volt a továbbhaladás lehetősége, mint az iparban. A szerző a kubikosság közkatonái mellett bemutatja az ún. munkásarisztokrácia különböző típusait is, akik számszerűleg ugyan nem, szerepüket tekintve viszont annál jelentősebbek voltak. Behatóbb figyelmet elsősorban a mozgékony bandagazdák érdemelnek, akikről az utóbbi években több tanulmány is megjelent, egy részüket a szerző is ismeri és felhasználta. Mindezekkel kapcsolatosan a szerző plasztikus képet fest az először meglehetősen „falusias", majd később korszerűbb közvetítő eszközöket is felhasználó toborzásról, amelynek legérettebb formáit először szintén a néprajz regisztrálta; az eredményeket szerzőnk maximálisan hasznosította.

Végezetül tanulságos elemzést olvashatunk az elképesztően nagy vállalkozói hasznot biztosító, feltűnően tág határok között ingadozó bérkategóriákról. A szerző röviden kitér a bérfeszültségek és bérmozgalmak kérdésére is, majd a kubikos vonatkozású korabeli törvények és rendeletek ismertetésével zárja művét. Függelékben közli a konjunkturális (1870—80-as) évekből két nagy vállalkozás munkanaplóját.

A magyar ipari munkásság kései, felemás, minden más osztálynál vegyesebb összetételű volt; helyileg egészségtelenült koncentrált és élesen ketté is hasadt szak- és segédmunkások kategóriájára, nehéz tehát egységes keretbe foglalva tárgyalni; ezzel szemben a feltűnően nagyszámú magyar agrárproletariátus csak úgy kínálja a jobbnál jobb témákat: itt is van ugyan legalább félszáz foglalkozási csoport, de lényegében ugyanarról a társadalmi osztályról van szó; közülük az uradalmi cselédek és a summások mellett kétségkívül a kubikosok jelentik a „legtisztább" típust, nem véletlen tehát e három csoport iránt mutatott élénk tudományos érdeklődés (itt csak Kardos László és Sárközi Zoltán tanulmányaira utalunk); a kubikosok ugyanakkor féllábbal már az ipari proletariátus soraiban állanak, sorsuk teljesen összefonódott az ipari munkásságéval. Ez az átmeneti réteg magyar specialitás is, mindenképpen megérdemli tehát ezt a beható érdeklődést. Bár a kubikosság szemünk előtt alakult ki, elérhető történelmi közelségben voltak és vannak, születési körülményeikkel mégsem voltunk eddig teljesen tisztában. A szerző érdeme, hogy átnézegette és feldolgozta a kubikosság levéltári „születési anyakönyveit" és fáradságos munkával kielemezte a fontosabb összefüggéseket. Időálló megállapításaival egyet lehet érteni, innen adódik a kritikai észrevételek szerencsésen csekély száma is. Néhányat talán mégis érdemes megemlíteni: 1. A külső címlapon *kubikus*, a belsőkön viszont *kubikos* szerepel; nem ártott volna az egységes szóhasználat. 2. A 83. oldalon a bandaalakító tényezők között hivatkozás történik a közös munkásmozgalmi kapcsolatokra, amelyeket szerzőnk levéltári források alapján nem tudott kimutatni. Ez előreláthatő is volt, hiszen zömmel illegális, a vállalkozók és a hatóságok szemében üldözendő kapcsolatokat jelentett, semmiféle írásos formában nem volt kívánatos rögzíteni. 3. A mű 91—92. oldalán szó esik egyetlen munkahelyen belül tapasztalható 100%-os bérkülönbségről, amelynek okát nem sikerült meglelni. Úgy gondolom, hogy a merőben eltérő talajviszonyok következtében állhatott elő ez a csakugyan határesetnek tűnő helyzet. 4. A könyv végéről miért maradt el a bibliográfia? Hiányát semmi nem indokolhatja!

Pogány Mária munkája több tudományszak számára is hasznos ismeretgyarapodást jelent: végre nem elszigetelten és idealizálva, hanem a valóság mozgásformái keretében láthatjuk ezt a klasszikus folyamatot! Mindnyájunk közös érdeke és egyben óhaja: a szerző folytassa sikeres és eredményes munkáját!

Katona Imre

Ildebrandshuse

En bygningshistorisk og etnologisk undersogelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket i København. (København) Nationalmuseet 1966. 274 oldal. 2 plancher.

Tudományunk művelőinek ritkán jelentett nehézséget a témaválasztás: a néprajz jellegéhez tartozik anyagának kimeríthetetlensége. Akik azonban nem osztják ezt a nézetet: a néprajztudomány jövendő sorsa felett borongók az íróasztalteoretikusokkal együtt most az ILDEBRANDSHUSE gyűjteményes munkával egy argumentumot kapnak arra vonatkozóan, hogy a kutatásra alkalmas vagy éppen arra determinált kérdések halmaza előttünk fekszik és csak azért nem jut eszünkbe vele foglalkozni, mert állandóan szemünk előtt van. Csupán módszeresség és tudományos fegyelmezettség szükséges ahhoz, hogy az egyik kézenfekvő kérdést a másik után feldolgozzuk. Alighanem így gondolkozott a kopenhágai „Institut for europeisk folklivsforskning" szemináriumának hallgatósága, amikor 1964 decemberében egy munkacsoport létesítéséről tanácskozott, amelyben az intézet valamennyi tagja részt vett. Gyakorlati és gazdasági szempontból úgy döntöttek, hogy egy olyan témát választanak, amelyet a fővároson belül lehet kutatni. A témaválasztás egy 18. századi lakónegyed építéstörténeti és néprajzi (de ugyanakkor ki nem

mondottan szociológiai) kutatására esett. A munkát, amelyben 25 diák vett részt, azonnal megkezdték és hangyaszorgalommal, példás türelemmel és mindenekelőtt kitartással elvégezték az adatgyűjtéseket. Ez pedig nem kis munka volt: az érintett 24 nagy lakóház lehető legaprólékosabb felmérésén kívül kiterjedt levéltári munkáról volt szó, ahol több mint 200 év anyagát kellett több helyen felkutatni és ezenkívül szóbeli anyaggyűjtést is kellett végezni — sokszor nem könnyű körülmények között. A munkaközösség erőfeszítései nem maradtak eredmény nélkül: két éven belül, 1966 őszén, egy ritka szép munka látott napvilágot, amelynek joggal örvendezhet több specialista. Ennek a meglepő eredménynek a magyarázatához tartozik — ami igen fontos körülmény —, hogy a munkában résztvevő hallgatók Steensberg Axel professzornak a tanítványai.

A kutatás célja az említett 24 ház (amely összefüggő egységet képez két utcára építve) építészettörténeti feltárása és a házak lakosságának történeti és néprajzi analízise volt 1730-tól 1965-ig. Az építészeti fejezetekben a lehető legnagyobb alapossággal követtek minden változást, amely az építmények architektúrájában, valamint díszítésében és berendezésében az említett periódus alatt bekövetkezett. A lakók történetének és életének megvilágításához nemcsak statisztikai adatokat használtak, hanem Koppenhága minden elképzelhető levéltárából (felsorolásuk több soros lenne) szerzett adatokon keresztül valóban „népéletkutatást" végeztek, egyes esetekben egészen a biográfiai részletességig. A könyvben közölt adatok természetesen csupán egy részét adják a több ezer oldalas nyersanyagnak. A könyv a következő 13 fejezetre tagolt: a telkek kifejlődése 1728-ig — épületek és épületváltozások 200 év alatt — lépcsőházak — lakószobák — konyhák — padlások — ajtók és ablakok — üzletek és kereskedés — műhelyek és kézművesség — kertek és udvarok — technikai és egészségügyi berendezések — a lakónegyed és a lakosság. Ez a felsorolás csupán egy vázra utal, amely mögött alig sejtett részletességgel húzódik meg a házakban való élet.

A feldolgozott negyed ma, éppen úgy mint a 18. században, a város centrumában fekszik, egyike azon kevés lakóház rezervátumoknak, amely a régi Koppenhágából ma is megtekinthető. 1728-ban nagy tűzvész pusztított a városban, és a kutatott negyed helyén álló település teljesen megsemmisült. A 24 ház javarésze azonnal, a tűzvészt követő években felépült (l. ábra a 35. oldalon). Az építés anyaga királyi rendelet szerint csak kő lehetett. Már a legelső házak építésekor megmutatkozott egy uniformizálásra való törekvés, mind a konstrukció, mind a díszítés terén. Az építészeti stílus ily módon prototípusa annak az építkezési módnak, ami Koppenhága polgári architektúráját jellemezte 1728 után. A munkaközösség összehordott anyaga alapján kibontakozik minden stílus- és ízlésbeli változás, ami a feldolgozott épületeken történt 200 év alatt. A dán szövegben járatlan olvasó is nagy haszonnal lapozgathat a könyvben, amely képanyagában (alaprajzok, keresztmetszetek, fényképek) bemutatja a kutatási objektumokat és ugyanakkor érzékelteti az idők folyamán bekövetkezett változásokat is. A levéltári anyag sokszor jó támpontot ad rekonstrukciókra. A három- és négyemeletes házak többnyire a 18. századra jellemző padlásszobás különemelettel bővültek ki, és egy első (utcai) és egy hátsó (udvari) házra tagozódtak, amelyekben a lakók külön lépcsőházban közlekedtek. Az udvari házak építése igénytelenebb volt, lakásai mind helyiségben, mind m^2 kisebbek mint az utcai házaké. Lakói ennek megfelelően szegényebbek. A háztípusra legjellemzőbb elem a szabadkémény, amely az építmény központját alkotja. Az e körül elhelyezett tüzelőberendezések változása igen tanulságos, és ugyanakkor a paraszti tüzelőberendezésekkel is összevethető. A fejlődés természetesen napjainkig követett. A levéltári forrásokból előkerülő inventárium nemcsak a kutatott lakónegyedre jellemző, hanem keresztmetszete az egyes korok koppenhágai berendezésének. Esetünkben azonban minden meghatározott lakáshoz, és sok esetben névhez kötött!

A legérdekesebb részek természetesen maguknak a lakóknak a bemutatásához kapcsolódnak. A negyed lakosainak bizonyos mértékig önálló történetük van a nagyvárosban: a felépülő negyed módos kézműves és kereskedő lakossága több mint 100 éven át tartja magát, és a múlt század közepén adja át helyét egy alacsonyabb társadalmi osztálynak, ahol szatócsok és prostituáltak vannak túlsúlyban. Az egykor igen népes házak lakossága az elmúlt két generáció ideje alatt egyre csökkent (1870-ben 1001 a lakosok száma, 1965-ben csupán 256!). Az elmúlt években többnyire egyedülálló személyek lakták a negyedet, szegényebb elemekből összetevődve. Ennek ellenére helyenként még luxuslakás is előfordul. Az utóbbi időkben a házak kívülről igen elhanyagoltak, de ugyanakkor sok a kényelemmel és ízléssel berendezett lakás. A könyv két legszebb fejezete a házakban elhelyezett üzletekkel és műhelyekkel foglalkozik. Egyes üzletek kontinuitása egészen a 18. századig vezethető vissza! Ugyanez vonatkozik a műhelyekre is: pálinkaégető üzemek 200 éven keresztül tartották magukat. Mellette az asztalosság, szappanosság és kovácskodás folytonosságát találjuk meg. E fejezetek anyaga az üzletekben és műhelyekben folyó élet mozzanataira is kiterjeszkedik és szorosan tartja magát az adatok adta realitáshoz — talán kicsit még a recens anyag rovására is. A házakban jószágtartás is volt: a pálinkafőzők fejőstehenet tartottak. Az udvarokon belül kedvelt volt a galambtartás. A lakónegyedbeli közösségi érzés a belső udvarokon történő csoportosulásokkal és bizonyos alkalmakkor való összejövetelekkel fejeződött ki: egy fajta „közösség" léte még 10 évvel ezelőtt is észlelhető volt.

Az ismertetett munka minden tárgyilagos igényessége mellett is élvezetes és izgalmas olvasmány. A városi néprajz soronkövetkező feladataira gondolva egyenesen példamutatónak találjuk (az itt-ott megmutatkozó szerkesztési fogyatékosság kérdése nem tartozik ide). Az ilyen munkának a lehetősége (és ugyanakkor igénye) mindenütt megvan: terepre nem kell kiszállni. Ami szükséges, az csupán egy kis módszeresség, türelem és némi lelkesedés: csak annyi, amennyit a koppenhágai néprajzi intézet hallgatói mutattak jelen művükkel.

Szabó Mátyás

Etnoloski Pregled 1—5

Beograd, 1959—1963. Néprajzi Szemle 1—5. A Jugoszláv Etnologiai Szövetség folyóirata. (Izdaje Etnološko društvo Jugoslavije)

Déli szomszédunk nemrégen indult központi néprajzi folyóirata méltán számíthat legnagyobb érdeklődésünkre. A számos közös néprajzi kérdésen, azonos vagy egymást kiegészítő kutatásokon kívül, melyeknek recens anyaga ebben a folyóiratban lát napvilágot, az is nagyon érdekel bennünket, hogy Jugoszláviában hogyan fogadják, miként értékelik és mennyire hasznosítják a mi munkánkat.

Amikor nagy örömmel üdvözöljük ezt a folyóiratot, nem hallgathatjuk el sajnálkozásunkat afelett, hogy a nagy múltra, szép eredményekre visszatekintő délszláv néprajztudomány csak most, ezzel a folyóirattal jutott el oda, hogy központi folyóirata legyen. A mi Ethnographiánkhoz sokban hasonlító folyóirat évente egy számban jelenik meg, vegyesen használ cirill és latin betűket, illusztrációkban elég szegényes.

Az Etnološki Pregledből eddig hét szám jelent meg, 1959-től kezdődően évenként egy-egy szám. Jelen ismertetésünkben csak az első öt számról szólunk. Ezek terjedelemre nézve különbözők; az első 91, a második 200, a harmadik 176, a negyedik 200, az ötödik szám pedig 152 oldalt számlál. A folyóiratot Gavazzi Milován szerkeszti. Munkájában kéttagú szerkesztő bizottság segíti (Drobujakovič Borivoje és Filipovič Milenko). A szerkesztőségi titkár tisztségét Pantelič Nikola tölti be. A közleményekhez rövid német, francia, néha angol nyelvű összefoglalások is járulnak. Ez nagyban hozzásegíti a folyóiratot ahhoz, hogy publikációi beépüljenek a nemzetközi tudományosságba.

Az első számban rövid beköszöntő után „Cikkek és tanulmányok" rovatcím alatt négy fontos tanulmányt olvashatunk. Bratanič Branimir a jugoszláv néprajzi atlaszról, Filipovič Milenko S. a többszörös jelentésváltozáson átment *gumna* (hely, cséplő-nyomtatóhely) szerepéről értekezik a délszláv folklórban. Sok gondolatot ébresztő, jelentős gyűjtéseket közlő tanulmányát Trifunoski Jovan F. kis dolgozata követi egy kis déljugoszláviai etnikai csoportról, az Ovcepolje környéki, tizenkét faluban lakó cincárokról (nomadizáló walach pásztorok). A negyedik tanulmányt Malinovszki Tadeusz írta a lengyel—keletnémetországi és szovjetunióbeli, valamint cseh területekről származó, a VII—X. századból való, etnikai elhatároló erővel bíró négyzet alakú cseréptálakról.

A tanulmányok után „In memoriam" fejezet következik két nekrológgal. Az elsőt Gavazzi Milovan írta a nagy szláv etnológusról, az akkor elhunyt Moszyński Kazimierzről. Janáčková-Knihová Irena pedig Kuba Ludvikról, a jeles cseh szlávista néprajzosról emlékezik meg.

A nekrológok után kritikai és ismertetési rovat következik. Az itt közölt könyvismertetések széleskörűek. Az ismertetésre kerülő könyvek, kiadványok között van bizonyos egyenetlenség; a szerkesztőség előnyben részesíti a szlávság népiségtörténetével, néprajzával, folklórjával foglalkozó munkák ismertetését. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az ismertetett magyar anyag igen szegényes. Több olyan magyar kiadvány ismertetése is elmaradt, ami elsőrendű érdekkel bír a délszláv vagy általában a szláv néprajzi kutatások szempontjából. Az első számban tizenhat recenzió található. Ezek közül kettő magyar tárgyú. Gavazzi Milován ismerteti a Corvina kiadásában 1958-ban megjelent Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára: *Ungarische Bauernkunst* című könyvét. Jó összefoglalásnak mondja olyannak, ami a jugoszláv szakembereket is ösztönözheti hasonló munkák készítésére. Volpert Janoš pedig Barabás Jenőnek az Etnographiában megjelent (LXVIII. 1957. 609—626) *A Magyar Néprajzi Atlasz elvi és gyakorlati problémái* című tanulmányáról ír. Az ismertetés gyakorlati célú, a magyar problémákat összeveti az ugyancsak most készülő jugoszláv néprajzi atlasz kérdéseivel.

Az ismertetéseket „Krónika" című rovat követi. Benne egy hosszabb szerkesztőségi cikk ismerteti a Jugoszláv Etnologiai Szövetség munkáját (Nikolič Rajkótól).

Az Etnološki Pregled második száma jóval terjedelmesebb, mint az első. Ezt az a szerkesztői gyakorlat is indokolja, amit az első szám összeállításában és az első szám megjelenését követő észrevételekből szereztek. A második számban már kialakult belső renddel, tagoltsággal,

állandónak vehető rovatokkal találkozunk. Ezek között a rovatok között az arány is állandósulni látszik: legszámottevőbb része a folyóiratnak az első, a „Cikkek és tanulmányok" című rovat. Igen lényeges rész a „Kritikák és ismertetések" rovata is. A többi rovat kisebb jelentőségű, érdekes, hogy minden számban nagy teret kap a nekrológok, megemlékezések rovata.

A második szám az akkor elhunyt szerkesztő bizottsági tagra, Drobnjakovic Borivoje M.-ra való rövid, a rovatok elé tördelt emlékezéssel kezdődik és hét tanulmánnyal folytatódik, a „Cikkek és tanulmányok" című rovat keretein belül. Jakovljević Vladimir érdekes tanulmányt írt egyes ősi rítusok (trák) továbbéléséről; Filipović Milenko S. főleg a boszniai mohamedánok, de kisebb mértékben keresztyének körében is dívó „Cseresznye Nap"-ról értekezik. Cseresznyeéréskor bizonyos helyekre összejönnek a környék lakói; az öregebbek meglátogatni egymást, a fiatalok pedig játszani, ismerkedni, táncolni, udvarolni. A *Cseresznye Nap*nak lányvásár jellege is van. Popović Cvetko Gy. a népi fazekasság kutatásának problémáiról — az egyes központok, mesterek egymásra gyakorolt hatásáról, a formakincsről, az archeológiai hagyaték szerepéről, a funkcióváltozás kérdéseiről stb. — ír. Baš Angelos a XVI. századi szlovén viseletet ismerteti nagy részletességgel korabeli rendőri és közigazgatási iratok adatai alapján. Ezután Palošija Gyurgyica nagyszerű, sok magyar adatra is támaszkodó tanulmánya következik a koraközépkori pannoniai kettős sípokról, az 1948. évi Bijelo Brodo-i ásatások (Eszék közelében) leletanyaga kapcsán. Az itt talált kettős síp avar—szláv eredetű és a VII. századból származik. A lelet párhuzamait a jánoshidi, alattyáni, ószőnyi és histriai (Románia) leletekben keresi, eredetét pedig Belső-Ázsiába teszi, ahonnan az avarok hozták Európába. A Balkánon is elterjedt. Lopac Matija terjedelmes, rendkívül nagy tudományos apparátussal készült tanulmányában a Vuk által gyűjtött „Dusán házassága" típusú népdalok etnológiai elemeiről ír. A szerb—horvát, bolgár, román anyag összevetése, részletes elemzése után számos etnikai megállapítást tesz. Végül Drljača Dusan a készülő jugoszláv néprajzi atlasz néhány aktuális problémáját ismerteti.

A második számban jelentkezik a későbbiekben állandósult „Kisebb közlemények" című rovat. Ebben ezúttal Trifunoszki Jovan F. két kis cikkét találjuk. Majd az „In memoriam" rovat következik, amelyben Erlich Vera S. Kroeber Alfred Louisról; Filipović Milenko S. Thurnwald Richard Boszniában töltött napjairól; Lopac Matija pedig Ćurčić Vejsilről emlékezik meg.

A második számot is gazdag kritikai és recenziós rovat zárja. A sok ismertetésből bennünket különösen Römer Béla Vajkai Aurél: *Szentgál*-járól írt recenziója érdekel. Példamutató, követendő monográfiának mondja, de az ismertetés rövidsége ellentmond állításának. Vajkai könyve bővebb ismertetést érdemelt volna.

A Krónika rovatban ezúttal Glušćević Manojlo írt a Jugoszláv Etnologiai Szövetség évi munkájáról beszámolót.

A harmadik szám még koncentráltabban szerkesztett. A kötet belső tagoltsága jobb, arányosabb, mint előzőleg. Ebben a számban adták tudtul, hogy a szerkesztőbizottságot Nikolić Rajkóval kibővitették.

A harmadik szám mindössze két tanulmányt közöl. Az elsőt két lengyel kutató — Bialy Zbigniew és Bialy Ewa Zarnecka — írta. Tanulmányukban a néprajzi jellegű mezőgazdasági kutatások elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak. Tanulmányukat Nikolić Vidoszava rövidebb tanulmánya követi a metohijai szerbek házassági szokásairól. Ezt követően, külön rovatban, Nikolić Rajko húsz év (1941—1961) jugoszláv néprajzi kutatásait ismerteti. Majd a „Kisebb közlemények" rovatban két rövid közlemény következik. Az elsőt Filipović Milenko S. írta a kárpótló szerb polyapárokról; a másodikat Trifunoszki Jovan F. Macedonia hat falujának törökjeiről. Az „In memoriam" rovat ezúttal is gazdag. Drobnakovič Borivojeről, Županić Nikóról, Škerljől Božo és Kus-Nikolajev Mirkoról emlékeznek meg benne. Ezután egy új rovat, a „Jegyzet" következik három kis cikkel. Majd a bő kritikai rovat zárja le a kötetet, amihez ezúttal még egy rövid „Vita" rovat is járul egyetlen közleménnyel. Az ismertetések között, tizenhét recenzióból, három magyarral találkozunk. Römer Béla Balassa Iván: *A magyar kukorica;* ifj. Kodolányi János: *Ormánság és Baranyai szőttesek* című munkáit ismerteti. Mindet röviden, különösebb értékelés nélkül.

A negyedik szám további szerkesztési előrehaladást mutat. A szerkesztőbizottság ezúttal is bővült, mégpedig Baš Angelossal. Érdekessége ennek a számnak, hogy az 1962-ben Újvidéken tartott jugoszláv etnográfus találkozó, vándorgyűlés anyagát közli, két részben. Az első rész tanulmányai a Vajdaság nemzetiségeiről, azok néprajzi kutatásáról, a második a viselet általános és kutatásmódszertani kérdéseiről szól. Az első részből kiemelendő Löbl Árpád tanulmánya a Vajdaság nemzetiségi sokrétűségének történelmi-társadalmi okairól és Novak Vilko cikke a szlavóniai és horvátországi magyarok néprajzáról. A második rész közleményei közül különösen Beljkašić Ljiljana írása emelkedik ki a balkáni szlávok viseletének keleti elemeiről, valamint Vasić Pavle tanulmánya a szerb viselet XIX. századbeli változásairól.

Az újvidéki találkozó kétrészes anyagát a „Cikkek és tanulmányok" rovat helyett közölte a folyóirat. Ezután a szokásos „Kisebb közlemények" következnek, majd az „In memoriam"

rovat két nekrológgal. Orel Borisről Novak Vilko, Ghas Aleksandr-ról pedig Gavazzi Milovan emlékezik meg. Majd a szokásos gazdag ismertetési rovat következik, de ebben a számban egyetlen magyar munkát sem recenzionáltak. A „Krónika" három kis cikke után a jugoszláv néprajzi irodalom 1957—1959-ig terjedő bibliográfiáját adják közre. A bibliográfia csak a leglényegesebb közleményeket tartalmazza.

Az Etnološki Pregled ötödik száma Baš Angelos elvi tanulmányával kezdődik, az etnológia történeti jellegéről. Ezt Gavazzi Milovan írása követi az ősszláv ház és az egyéni, valamint a közösségi élet kapcsolatáról. Gavazzi tanulmánya problémafelvetésekben rendkívül gazdag, kiterjedt ismeretanyagról tanúskodik és módszertanilag is számottevő. A gazdasági-társadalmi alap vizsgálatából kiindulva mutatja be a ház funkcióit, átalakulási fázisait. Filipovič Milenko S. ezt követő tanulmánya a délszlávok „tejtestvérségi" intézményéről szól. Majd pedig több, főleg a családi kapcsolatokkal foglalkozó rövid tanulmány következik. Ezt egy gazdag, két részből álló kritikai rovat követi. Az ismertetések közül kiemelkedik Novak Vilko Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban* című könyvéről írt recenziója. Elég bőven, a lényeges részeket felsorolva, alapvető módszertani összefoglalásnak mondja Barabás könyvét. Römer Béla ezúttal is két magyar könyvet ismertet: Füzes Endre és Mándoki László *Baranya népe* című kiállításvezetőjét és a *Műveltség és Hagyomány* együttesen megjelent első kötetét (1960). Mindkét ismertetés rövid, regisztráló jellegű. A kötet a jugoszláv néprajzi bibliográfia 1960. évi adataival zárul. Ezúttal is csak a legfontosabb adatokat közli.

Az Etnološki Pregled előttünk fekvő első öt száma arról tanúskodik, hogy a jugoszláv néprajztudomány igyekszik lépést tartani a néprajztudomány fejlődésével. Ezt több tanulmány tárgyválasztásán kívül főleg a recenziók tanúsítják. Magyar szempontból ugyan szegényesnek, tervszerű helyett esetlegesnek mondhatjuk az ismertetett anyagot és a magyar néprajztudományra semmiféleképpen sem fogadhatjuk el jellemzőnek, irány-, cél- és feladatjelölőnek a pár ismertetett munkát, mégis ezt kell mondanunk. A folyóirat fontos gyakorlati feladatot is meg akar oldani: össze kívánja fogni a jugoszláv néprajztudomány munkásait. Ez az ismertetett öt számban tapasztaltak alapján megközelítően sikerült is. Ez az eredmény, a folyóirat legkülönbözőbb részeiből láthatóan elsősorban a szerkesztő, a Jugoszláv Etnologiai Szövetség elnöke, Gavazzi Milovan kezdeményezését, jó munkáját dicséri.

A folyóirat az eddigiekből is tapasztalhatóan különös figyelmet szentel az általános szláv néprajzi kérdéseknek, kapcsolatoknak. Emellett, legalábbis egyelőre, sajnálatosan kevés teret kap a délszlávokkal szomszédos, velük kölcsön hatásokban élő népek néprajzi, népiségtörténeti kérdéseinek bemutatása, feldolgozása. Az idevonatkozó feladatokat eddig főleg néhány könyvismertetés képviselte. Ez nyilván kevés, s híven tükrözi azt az állapotot, hogy a délszláv néprajztudomány nem tette a román, a bolgár, az albán, az osztrák, a magyar feldolgozásokat, kutatásokat és még inkább eredményeket a magáévá. A jugoszláv néprajztudomány színvonalának további emelése, újabb eredmények biztosítása megköveteli, hogy a szomszédos kutatásokra nagyobb figyelmet fordítsanak, eredményeiket jobban felhasználják. A kezdeti lépések megtétele után az ezen az úton való járáshoz, messzejutáshoz kívánunk ismertetésünkkel segítséget nyújtani az Etnoloski Preglednek.

Dankó Imre

Witkowski Czesław: Doroczne polskie obrzędy i zwyczaje ludowe

(Az év lengyel népszokásai.) Kraków 1965. 92 p. 15 kép. Muzeum Etnograficzne w Krakowie kiadása.

A krakkói Muzeum Etnograficzne állandó kiállításában jelentős területet szentel a szokások, éspedig főleg az évi szokások szemléltetésére, gazdag és szép tárgyi anyaggal. E kiállításrészleg magyarázatául szolgál jelen könyvecske, mely meglehetős teljességgel ismerteti az évkör lengyel szokásanyagát. (Jó illusztrációs anyag nagyrészt a múzeum tárgyait, együtteseit mutatja be.)

A rövid bevezető a nagyközönség elméleti tájékoztatására íródott. Összefoglalja a szokások keletkezésének okait és forrásait, ismerteti történeti alakulásukat, hangsúlyozza az Egyház visszaszorító, alakító és átalakító szerepét, végül megemlíti azokat a gazdasági és társadalmi fejlődési tényezőket, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy e szokások napjainkig fennmaradjanak a lengyel népnél.

Az anyag tárgyalása az évkör sorrendjében történik, évszakok szerint négy részre osztva. Minden egyes szokás lexikonszerű rövid cikket kap, mely a szokás történetével kezdődik, történeti adatokból indul ki. Ha nem általánosan elterjedt szokásról van szó, megadja Szerző az elterjedés területét.

Tél. A téli napforduló időszakának talán legfontosabb szokás-eseményei a különféle állatalakoskodások. Napjainkban a kolendások csapatában jelennek meg (akárcsak nálunk a

regösök közt), de járásuk a kolendától függetlenül, egészen a farsang végéig elhúzódhat. A ló *(konik)*, tulok *(turon')*, kecske *(koza)* mellett előfordul a szarvas *(jelen')* és a gólya *(bocian)*. Pantomimikus játékuk (ugrándozás, tréfálkozás, állkapocs-csattogtatás) a rozs növekedését hivatott előmozdítani, mint erről dalok tanúskodnak. — A *podłaźnik* szó Podhale-n (a lengyel Tátra-alján) kettős jelentésű: 1. karácsony estéjén vagy újévkor jókívánsággal betérők (e célból csoportosan is járnak), 2. így nevezik a fenyőágat, melyet karácsonyeste felfüggesztenek a házban a gerendára. A gorálok a fenyőt hegyével lefelé akasztják fel, s almával, dióval, ostyából és szalmából készített díszekkel ékesítik a leányok. Żywiec környékén (a Szilériai Beszkidekben) meghintik a fácskát búzával. A lány szerencséjére vonatkozó képzetek is kapcsolódnak a podłaźnik-hoz. Az álló karácsonyfa *(choinka)* a XVIII. század végétől ismeretes Lengyelországban, a főnemességtől a polgárságon keresztül jutott a parasztsághoz. — A *szopka* = betlehem alakulása történetileg gazdagon dokumentált, ismeretesek a bábos betlehemek, mozgatható bábok is. A betlehem-készítés a nagyvárosokban is élő maradt: Varsóban és főleg Krakkóban a XIX. századtól műemlékeket utánzó nagyméretű építményekké váltak, az ottani kőművesmesterek kezén. Napjainkban rendszeresen díjazzák Krakkóban a legsikerültebbeket. — A csillaggal *(gwiazda)*, melyet szitakávából, színes papírokkal beborítva, sokágúra készítenek, a kolendások járnak szt. István napjától Vízkeresztig, sőt újabban Gyertyaszentelő Boldogasszony napjáig. Peremtelületeken, mint a milyen a Tengermelléke (Pomorze), vagy Podhale, állatalakoskodók társultak a csillagvivőkhöz. Szerző véleménye szerint a színes papírok falun való elterjedése sokban hozzájárult a szokás népszerűsítéséhez. — Karácsony és húsvét körül járnak a medvék *(Misie, Medula)* az öreg *(dziad)* vezetésével, öltözetük szőrme vagy borsószalma. Kísérőjük korbáccsal készteti őket táncra, amihez a nézőközönség leányaiból is elragadnak egyet-egyet. — Húshagyó kedden a Radom vidéki Jedlinskben kivégzik a halált (ez az ún. *święcie śmierci*), nagy népünnepélyen. A színjáték, melynek keretében ez lefolyik, irodalmi eredetű. — A húshagyó keddi leánycsúfoláshoz több vidéken kerékre kötözött kecskeszarvú figurát *(podkoziołek)* vontattak végig a legények a falun. A pártában maradt leányoknak, kiknek háza előtt megálltak, táncolniuk kellett előtte. Kocsmában is tartottak mulatságot a meg nem házasodottaknak, s ilyenkor egy kecskefigura, vagy krumpliból, répából faragott meztelen férfialak számára fizettek a lányok váltságdíjat, s csak ezután táncolhattak. A mulatsághoz tartozott még, hogy a házasságból kimaradt lányok és legények egymást csúfolták. A tuskóhúzás *(ciągnienie kloca)* hamvazószerdai szokás, amire kényszeríteni lehetett mindkét nembeli házasulatlanokat. Az utóbbi időben apróbb tárgyak helyettesítik a nagyméretű tuskót. — Az ún. *cąber* háromnapos asszonymulatság, mely kövér csütörtökön kezdődött. Múlt században még Krakkó főterén is megtartották, az útjukba kerülő nőtlen férfit borsókoszorúval kötötték körül az asszonyok. A szokás megnevezéséül szolgáló cąber szó eredete és értelme problematikus. — Évente egyszer történt az újmenyecskék beavatása az asszonyok társaságába *(wkupne do bab)*, a kocsmában. Míg az asszonyok ki nem mulatták magukat, piszkavassal és hamus zacskóval kergették ki a betévedő férfit. Helyenként feldíszített targoncán vitték a fiatal asszonyt erre az összejövetelre. — A koratavaszi időszakban, farsang végén volt szokás a növények (a len, kender, zab, búza, ruta, ánizs, répa stb.) jó terméséért való táncolás. Evés-ivás után, tánc közben jó nagyokat szöktek, hogy hasonló magasra növekedjék az illető növény. — Húshagyó kedd éjfélkor a *Zapust* (lovon ülő bundás férfi, kezében hamvas fazékkal) megjelenése jelzi a farsang elmúltát. Behamuzza a háziasszony haját, kiborítja a megmaradt ételeket.

Tavasz. Fehér- vagy feketevasárnap szokás a szalmabáb *(Marzanna)* kivitele a faluból, melyet rendszerint vízbe dobnak. Szilériában és Nagy-Lengyelországban egyidejűleg fenyőágat *(latorós'l* vagy *lateczko)* hoznak be a községbe. — Március 12-én Gergely-járók *(Gregorianki)* gyűjtik az adományt: kenyeret, kolbászt a tanító számára. — Nagyszerdán hamvas fazékba zárt élő kandurt hajítottak le a templom kórusáról s addig ütték, míg csak el nem sikerült menekülnie. Szokásos volt a zajcsapás egyéb módja is, pl. ütögetéssel. Szalmából Júdás-bábot készítettek *(Judaszki)*, s az utcán vonszolták, ütlegelték, ez volt a *strącanie Judasza*. — *Puchery* (a latin peuri-ból) virágvasárnap járnak, fiúk, akik kifelé fordított szőrméjű felsőruhában, szalmakötéllel övezve, feldíszített csúcsos süvegben jelennek meg a háznál. Kezükben fa kalapács és kis kézikosár. Tréfás imádságokat és verseket mondanak. — A húsvéthétfői locsolás *(Śmigus-Dyngus)* a középkorban az egész társadalom szokása volt. A parasztságnál sokáig fennmaradt a leányok vödörrel való leöntése, ill. vízbe mártása, napjainkig azonban csupán a gyermekeknél, a felnőttek már kölnivízzel locsolnak. — Húsvéthétfőn egyes vidékeken szalmapár, a *Słomiaki* vagy pedig *Dziady śmigusne* járkál, hallgatva vagy mormogva. Kis kosarat, botot visznek magukkal, táncolnak a háznál s ezért tojást kapnak. Leöntik őket vízzel. Néhol újévkor járnak jó kívánságokkal. — Farsangi szokás, hogy férfi kisgyermekes asszonynak öltözzék *(Siuda Baba)*. Karján kosárkával, az öreg *(dziad)* kíséretében jár, nyakában gesztenye olvasó, kezében korbács. Adományt gyűjtenek, minek megkapása után táncra perdülnek. Ha leányt sikerül elfogniuk, azt igyekeznek vízbe lökni. — Rendeztek nyilvános kakaskivégzéseket (nem leütéssel), melyeket mulatsággal fejeztek be. Ismeretes az élő kakassal való felvonulás, feldíszí-

tett, lakodalmi menet tagjait (bábuk alakjában) szállító taligával. Lányos házakhoz mentek, sajt, vaj, kolbász, tojás volt a jutalmuk. — A hímes tojás *(pisanka)* Lengyelország egész területén ismeretes. Batik, karcolásos vagy maratásos technikával készül (emellett még néhány technika ismeretes kisebb területeken). Korábban növényi anyagokkal festették. Szerelmi ajándék. — A pálmával *(palmy)* kapcsolatban az a hiedelem élt, hogy a ház ormára tűzve megvédi azt a villámcsapástól. Torokfájás ellen is használták, pásztorok mágikus eszköze is volt. — Pünkösdkor a kujawiai pásztorok feldíszített marhát vezettek a gazdához, aki megvendégelte őket. Egyes helyeken a marhán szalmabáb vagy ember ült. E szokás különböző változatait az ősök kultuszából eredeztetik; innen származik neve is *(roduś)*. — A pünkösdi király neve a pásztorok királya *(król pasterzi)*. Az nyeri el ezt a rangot, aki a jószágot elsőnek hajtja ki pünkösdkor, illetve aki lóversenyen első lesz. — A krakkói *Lajkonik* Úrnapja utáni csütörtökön lovagol: tatár kánnak öltözött ember nagy kísérettel. XIX. században kezdeményezett szokás, tatárokon aratott egykori győzelem emlékére. — A nyári napfordulóhoz (szt. János napján, ill. egyes nyugati területeken más pünkösd-körüli időpontban) kapcsolódó szokások neve *sobótki*. Az e napon gyűjtött füveket igen hatásosnak tartották különféle, jót előidéző, elsősorban szerelmi varázslatokban. Az ünnep előestéjén a falvak minden tűzhelyén tüzet gyújtottak, majd 'új tüzet' raktak a falun kívül, lehetőleg magasabban fekvő részen, többhelyütt archaikus tűzgerjesztéssel. A fekete ürömmel körülrakott tüzet a szűz leányok énekelve körültáncolták. A néprajzi kutatásnak nem sikerült már az ekkor szokásos énekeket feljegyeznie. A tánc megszakításakor szedett kígyónyelv (növény) biztosította a lány kapósságát a legények előtt. A legények viszont páfrányt gyűjtöttek. A szt. János-napi szokások jellege a XIX. századra teljesen szerelmi varázsló, férjhezmenést biztosító súlypontúvá vált, s a régi énekeket szerelmi és házasító dalok váltották fel.

Nyár. Ünnepei a legközvetlenebb kapcsolatot mutatják a gazdasági tevékenységgel. Aratáskor szokásos pl. a *wyzwolenie kosiarza* vagyis a fiatal kaszás felszabadítása, mely több helyütt legényavatási elemeket foglal magában. Az első learatott kévét, melyet *gospodarz*-nak (gazda) neveznek, a ház sarkába, a megbecsült személyek helyére teszik, s ott tartják következő vetésig, melyet e kéve magjaival kezdenek meg. Aratás végeztével szokás „fürj" *(przepiórka)* fonása a szántóföldön, amit aztán körülszántanak. Aratókoszorúnak több formai változata van, akad közöttük lakodalmi életfára emlékeztető. Az aratást mulatság fejezi be. Ismeretes a hit, hogy az aratókoszorúban, vagy az utolsó kévében marad fenn a gabona életereje. — Kecskeáldozatról történeti adatok ismeretesek: pl. a XVI. században feldíszített kecskét összegyűlt nép előtt leölték, vérével meghintették a jelenlevőket, sőt ki-ki vitt haza véréből edényekben, hogy otthon a jószágait is meghinthesse vele. Sziléziában a XIX. századig fennmaradt! A kecskeáldozat napja július 24. volt. Az itt való részvétel a múlt év bűneitől tisztította meg a jelenlevőket.

Ősz. A szláv népeknél évente négyszer, minden évszakban szokás volt a holtakról megemlékezni. A téli karácsonyhoz, a tavaszi húsvéthoz, a nyári az aratáshoz csapódott a halotti-ünnepek közül, az őszi azonban mint ilyen vált önálló ünneppé *(Zaduszki)*, annál is inkább, mert az Egyház is elismerte annak. A holtakról való ünnepi megemlékezés vagy otthon, vagy a temetőben tartott lakomából állott, melyen a megboldogultakat is megvendégelték. Mazowszeban a XVII. században még helyeztek halottak estéjén az oltárra élő állat (malac, kakas) adományt, tejtermékkel, sajttal együtt. Egyházi előírások szorgalmazták, hogy lakomák helyett a szegényeket ajándékozzák meg, akik ennek ellenében imádkoznak a halottakért. — A házasságkötések időszakának tartozéka az András- és Katalin-előnapi szerelmi varázslás (nov. 24. és 29.). A leányok András, a legények Katalin előestéjén végezik a sokféle házasságjósló praktikát. — Végezetül Szerző összefoglalóan foglalkozik az ünnepi süteményekkel, melyek nemcsak az évi, hanem a családi ünnepeknek is elmaradhatatlan kellékei. Formailag igen változatos és gazdag díszítésű sütemények ezek, melyeknek szétosztása, elfogyasztása szertartás.

Áttekintésünk végére érve túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy érdemes szolgálatot tett a Szerző és a krakkói Néprajzi Múzeum e könyvecske megjelentetésével, amikor túllépnek a tudománynépszerűsítés feladatán s kézikönyvre jellemző tömör tájékoztatást nyújtanak az általánosabb össz-kép iránt érdeklődő külföldi kutatóknak is. Hozzájárul ehhez a négy nyelvre lefordított meglehetősen bő összefoglalás, s még a részkutatásokban is eligazít némiképpen tematikusan összeállított bibliográfiája. Hazai szakköreinkben közhelyszámba megy, hogy menynyivel szegényebb a mi évi szokásanyagunk a minket körülvevő népek gazdagabb anyagához viszonyítva. Ugyanakkor ez az anyag több részletében — főleg nyelvi nehézségek miatt — máig nem vált közismertté, ha egyes tematikus kutatások nagyarányú anyaggyűjtése (ideszámíthatjuk Ernyey, Róheim, Manga, Újváry, Pócs Éva tanulmányait) a hozzájuk tartozó kérdéscsoportok szomszédnépi anyagára nézve eligazító is. Mivel a maguk egészében e népek szokásaira még nem fordított kellő figyelmet a magyar kutatás, úgy gondoljuk, nem haszontalan a lengyel évkör szokásanyaga e tömör keresztmetszetének anyagszerű megismertetése a magyar szakközönséggel.

Györgyi Erzsébet

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967. V. 5. — Példányszám 900 — Terjedelem: 13.30 (A/5) ív.

67.63833 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVIII 1967 2

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Культура 024/2 или на заграницe: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1967

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Ortutay Gyula: Katona Lajos kiadatlan levelei Kaarle Krohnhoz (1888—1909) ..... 313—323

Kuusi Matti: A lírai népdalok datálásáról — általános megjegyzések és egy finn példa ..... 324—340

Ränk Gustav: Fehér falterítők az észt parasztszobákban ..... 341—349

Jevszejev Viktor: A Kőműves Kelemen ballada történetéhez ... 350—358

Ujváry Zoltán: Magyar adatok a finn vetési kenyérhez ..... 359—367

ifj. Kodolányi János: Az obi-ugor női ruházat ..... 368—405

Voigt Vilmos: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része ..... 406—437

Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek ..... 438—451

Szomjas-Schiffert György: Kalevala, regösének, „páva-dallam"... 452—465

Kisebb közlemények

Gunda Béla: Tanulmányutam az Észak-Amerikai Egyesült Államokban ..... 466—473

Lányi Ágoston: A finn néptáncok formai sajátosságai ..... 473—488

Szabó T. Attila: Egy primitív számolásmód nyelvi maradványai és a magyar felezőszámok ..... 488—490

Néprajzi hírek

Bereczki Gábor: Széljegyzetek cseremisz gyűjtőfüzetemből ..... 491—495

Sz. M.: Stockholmi szimpózium a néprajzi jelenkutatásról ... 495

Könyvszemle ..... 496—504

ETHNOGRAPHIA
A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
LXXVIII. * BUDAPEST 1967 * 3. SZÁM

Katona Lajos kiadatlan levelei Kaarle Krohnhoz (1888–1909.)

A hatvanas évek elején, egyik finnországi utam alkalmával kértem meg a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura vezetőit, vajon kikerestethetnék-e KATONA Lajos KROHNhoz intézett leveleit — ha ilyen levelek egyáltalán a birtokukban vannak? Félóra sem telt belé, már meghatottan olvashattam KATONA erőteljes és mégis finomvonású írással írott leveleit: 1888. augusztus 9-től a néhány soros, 1909. június 28-án küldött levelezőlapjáig kilenc alkalommal írt levelet a finn földrajz-történeti iskola egyik legjelentősebb személyiségéhez, Kaarle-KROHNhoz. Hamarosan megkaptam e levelek mikrofilmjeit s engedélyt arra is, hogy e leveleket publikáljam. Egy készülő KATONA portréhoz kértem ezeket a leveleket, úgy gondolom, hogy addig is érdemes teljes terjedelmükben közreadni: értékes dokumentumai a finn—magyar folklore kapcsolatnak. (Csak megemlítem, hogy KATONA portréja ma már megrajzolhatatlan levelezésének ismerete nélkül; igen értékes az a kiadatlan levelezése, ami a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtárában található.) Bár nem bizonyítható, úgy tűnik, hogy az elsőként itt közreadott levél nem lehetett a legelső. Hiányzanak az első levélre jellemző formulák, inkább olyan utalások olvashatók ki a sorokból, amelyek bizonyos előzményekre engednek következtetni. Mégis, azt gondolom, csak egy előző levél elvesztésével számolhatunk s a levelezés nyíltan említi a sokéves hallgatást. E hallgatás okát nem tudjuk. 1894 és 1908 között megszakadt a levelezésük, holott ezekben az években bontakozik ki KATONA Lajos nagyarányú tudományos és szervező munkássága, különösen levelezésük megszakadásának első felében írja legjelentősebb elméleti, módszertani tanulmányait, ekkoriban vesz részt a legélénkebben a Magyar Néprajzi Társaság tevékenységében. Érdemes lenne e hallgatás hátterét felderítenünk: sem eddigi adataink, sem az újra felvett levelei erre már nem utalnak. Igaz, ez az utolsó három levél már figyelmeztet KATONA fáradtságára is, érdeklődésének bizonyos elfordulására is: kötelezettségei az irodalomtörténeti tanszékhez kötötték, s pl. a népmesekutatás bizonyos feladatairól már úgy ír, mint olyan munkáról, amiről lemondott, amit tanítványainak adott át. Búcsúzik, érezzük az utolsó levelek tónusából. Az utolsó lapot alig egy évvel a halála előtt írta. Hézagossága ellenére is értékes ez a néhány levél — kiolvashatjuk tájékoztató soraiból a kibontakozó magyar néprajzi- és folklorekutatás terveit, a meg nem valósuló terveket is, kiolvashatjuk a nehéz anyagi gondokat, amelyekkel ez a fiatal tudományág küszködött és valamit megismerhetünk KATONA érdeklődési köréből, örökké eleven, kérdező, ismereteket gyűjtő magatartását, a mind teljesebb nemzetközi kapcsolatok megteremtésére törekvő tudós szemléletét.

Ezekből a levelekből is az a tudós tekint ránk, aki maiglan jó példaképe a kutatónak. Ezért idéztük fel alakját a vele közel egy időben működött, tudományunk egy másik ágazatában annyi kiválót alkotó tudósunk emlékezetére.

ORTUTAY GYULA

Fünfkirchen, Ungarn
9. VIII. 88.

Sehr geehrter Herr!

Besten Dank für die freundliche Zusendung des deutschen Auszuges Ihrer ungemein wertvollen Arbeit üb. das Tiermärchen, welche der Forschung auf diesem Gebiete der Folklore neue Bahnen zu weisen berufen ist.[1] *Da ich Ihr Werk in den mir zugänglichen deutschen, ung. u. frz. Fachorganen zu besprechen und nach Gebühr zu würdigen gedenke und des Finnischen ziemlich mächtig bin, so währe es mir sehr erwünscht, Ihr Buch* vollinhaltlich *zu kennen.*

Wollten Sie demnach vielleicht die Güte haben, sich bei der Finn. Litteraturgesellschaft dahin zu verwenden, dass man mir ein Expl. Ihrer „Tutkimuksia suomalaisten kansansatujen alalta"[2] *— gefälligst zusenden möchte? Ich wäre Ihnen für diese Freundlichkeit zu noch grösserem Danke verpflichtet als ich bereits bin und erkläre mich hiermit zu jedem Gegendienste aus ganzem Herzen bereit.*

Sie haben doch von unserem Unternehmen: „Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn" (herausgeg. von Dr. A. Herrmann in Budapest, I. Attila-utcza 47.) Kenntnis erhalten? Wenn Sie die Hefte unserer Folklore-Zeitschrift zu sehen wünschen, so bitte ich Sie, Ihren diesbezügl. Verlangen in einigen Zeilen an den Herausgeber oder auch kurzweg an mich Ausdruck zu geben. — Ihre „Eläinsatujä" habe ich in Magazin f. d. L. d. J. u. Al" bereits im vorigen Jahre angezeigt[3] *und werde auf dieselben gelegentlich noch ausführlicher zurückkommen.*

Es freut uns Folkloristen eines verwandten Stammes ungemein in Ihnen den ersten *offiziellen Vertreter unserer schönen Wissenschaft an einer Universität begrüssen zu können.*[4]

Mit hochachtungsvoller Ergebenheit und verwandtschaftlichem Gruss — Ihr:

Dr. Ludwig Katona
Prof. an der K. Oberrealschule zu
Fünfkirchen

*

[1] Valószínűleg a *Tutkimuksia suomalaisten kansansatujen alalta I.* doktori értekezésként készült kiadásának (Helsinki, 1887.) német kivonata.

[2] *Tutkimuksia suomalaisten kansansatujen alalta. I. Osa. Eläinsadut.* Helsinki. 1888. (Suomi III : 1)

[3] A *Suomalaisia kansansatuja. I. Osa. Eläinsatuja.* Helsinki 1886. (SKST 67 : 1) ismertetése: *Aus allen Zonen. Folkloristische Neuigkeiten.* In: *Magazin für deutsche Literatur des Innen- und Auslandes* 1887. 30. szám 442—445.

[4] 1888 májusában nevezték ki Kaarle KROHNt a helsinki egyetemen a finn és összehasonlító népköltészetkutatás docensévé.

Fünfkirchen, Ungarn
10. IX. 88.

Sehr geehrter Herr!

Mit tiefstem Bedauern und innigsten Theilnahme habe ich den unsagbar tragischen Umstand vernommen, in dessen Gefolge Ihnen mein Brief zu Händen kam.[5] *Die rührende Pietät, die Sie, als würdiger Sohn Ihres ausgezeichneten Herrn Vaters, — den unsterblichen Verdiensten der Verewigten weiten, — lässt mich den namenlosen Schmerz Ihres ver . . undeten Herzens hinlänglich gemessen. Unvermögend einen solchen Schmerz zu lindern, könnten die bestgemeinten Trostworte die mir mein aufrichtiger Mitgefühl eingeben würde, nur die vorzügliche Hochachtung bekunden, da ich den seltenen Fähigkeiten und der Bahnbrechender Wirksamkeit des theueren Verblichenen entgegebringe. Wäre es mir doch vergönnt gewesen, den Tribut tiefster Verehrung, welche ich den Manen des Dahingeschiedenen schulde, noch dem Lebenden zu entrichten und nicht erst das Grabmal Dessen zu bekränzen, den wir Ungarn mit dankbarem Gedenken zu den wärmsten Freunden unserer isolierten Nation rechnen — und ich speziell zu den auserwählten Meistern zählen werde, deren fruchtbringende Gedanken und bewährte Methode zum Besten und Unvergänglichsten gehören, was auf dem Gebiete der Volkskunde bisher geleistet worden.*

Was nun den weiteren Inhalt Ihres werthen Schreibens anbelangt, so werden Ihnen die vorliegenden ersten 2 Hefte der „Ethnol, Mitt, aus Ungarn" gleichzeitig mit diesen Zeilen und zur Zeit ihres Erscheinens die weiteren, auf meine Veranlassung, durch den Herausgeber zugesendet, — Ihr freundlicher Anerbieten aber, mir von neueren finnischen Arbeiten folkloristischen Inhaltes einige zukommen zu lassen, soll mit jedem zu Gebote stehenden Gegendienste dankbar vergolten werden. Den für unsere Zeitschrift versprochenen Nekrolog wollen Sie mir gefälligst so bald als möglich einsenden, damit derselbe schon im demnächst erscheinenden 3. Hefte zum Abdruck komme. Ich meinerseits will es für meine gern übernommene Pflicht halten, bezüglich der gebührenden Würdigung der reichen Verdienste, die Ihr seliger Herr Vater um unsere Wissenschaft sich erworben, all Das zu thun und zu veranlassen, was in meinem schwachen Können steht und was mir meine litterarischen Verbindungen gestatten.

Mit dem herzinnigsten Wünsche, dass Sie, geehrter Herr und theuerer Freund, ungebrochenen Muthes, in der Arbeit — dem besten Balsam gegen Leid und Kummer jeglicher Art — Trost und Erhebung finden mögen:

bin ich
hochachtungsvoll
Ihr ganz ergebener
Ludwig Katona

Genehmigen Sie meinen ergebensten Dank für die vollst. finnische Ausgabe Ihrer w. Arbeit,[6] *die mir soeben in Begleitung Ihrer freundlichen Zeilen zugebracht wird.*

*

[5] Kaarle Krohn apja, Julius Krohn 1888. augusztus 28-án, 53 éves korában, vitorlázás közben vízbe fulladt.

[6] A 2. jegyzetben idézett munka.

Fünfkirchen, Ungarn
25. IX. 88.

Sehr geehrter Herr und Freund!

Besten Dank für Ihre liebenswürdig-rasche Antwort und für die in mehrfachen Beziehung wertvolle Sendung, deren Material ich nach meinem ganzen Können zu einem ungarischen und einem deutschen Nekrologe zu verarbeiten gedenke.[7] *Der erste derselben soll in einen der hervorragendsten und verbreitesten heimischen Tageblätter, der andere in unserer Zeitschrift und zugleich von einer ausführlichen Anzeige der Kalevala-Varianten gefolgt werden.*[8] *Wenn Sie vielleicht keinen Geeigneteren dazu bereits ausersehen haben, so könnte ich füglich auch „Revue des Traditions populaires", deren Mitarbeiter ich bin, einige Zeilen in Begleitung des französischen Programmes einsenden.*[9]

Die Übersetzung Ihrer Tiermärchen aus der meisterhaft geführten und mir bestens bekannten Feder der höchgeschätzten Frau Emmy Schreck[10] *— sollen uns um so villkommener sein, als hierdurch mein vor 14 Monaten in Magazin f. d. Litt. des In- u. Ausl. ausgesprochenen Wunsch in Erfüllung gienge. Selbstverständlich und mit grösstem Vergnügen werde ich meinen ganzen Eifer aufbieten, um den Herausgeber der Ethnol. Mitteilungen nicht nur zur Publikation der Übers. — sondern auch zur Separatausgabe derselben in Buchform durch den Verlag unserer Zeitschrift zu bewegen.*[11]

Übergeben Sie, bitte, die herzlichen Grüsse und die innigste Teilnahme Ihres ungarischen Freundes auch Ihren lieben Angehörigen und seinen Sie meiner aufrichtigen Ergebenheit versichert.

Hochachtungsvoll
Ludwig Katona

Wie ich aus Ihren schätzbaren Mitteilungen erfahre, sind wir ungefähr desselben Alters. Hoffentlich werden Sie die beigefügte Photographie nicht verschmähen.

*

Budapest, I. Országház-u. 19
92. X. 22.

Hochgeehrter Herr Professor!

Mit bestem Danke habe ich vor einigen Tagen (wahrscheinlich durch Vermittlung meines Freundes Dr. A. Herrmann) ein Exemplar Ihrer schätzbaren Arbeit über die estnischen Lieder erhalten,[12] *und gedachte dieselbe demnächst so schon anzuzeigen, was mir seit Ihrer soeben empfangenen freundlichen Aufforderung nun zur angenehmen Pflicht geworden ist.*

[7] Ilyenről eddig nincs tudomásunk.
[8] *Finnische Märchen.* In: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* I (1887—1889) 30—33, 168—171, 268—270.
[9] Nem tudunk róla.
[10] Terv maradhatott.
[11] Szintén csak terv maradt.
[12] *Die geographische Verbreitung estnischer Lieder, durch eine Karte erläutert.* Helsingfors 1892.

Auch freut es mich, zu vernehmen, dass Sie uns den zweifelsohne höchst wertvollen Nachlass über finnisch—ugr. Mythologie Ihres verewigten Herrn Vaters in nächster Zeit zugänglich machen werden.[13] *Ich verfolge diese Ihre Arbeit mit umso grösseren Interesse, als ich ebenfalls damit beschäftigt bin, meine Marginalien zur ungarischen Mythologie (in dem von mir seinerzeit begränzten bescheidenen Sinne) an der Hand einer encyclopedischen Lieferungswerkes, leider, in der etwas unzukömmlichen Form alphabetisch geordneter Artikel herauszugeben.*[14] *Ich verspräche mir nämlich sehr bald durch Ihre Arbeit in der meinigen gefördert zu werden, was Sie bedauerlicher Weise von der meinen schon darum sehr schwerlich sein dürften, da das obenerw. Werk erst im nächsten Monat vom Stapel gelassen und etwa 4 Jahre zu seinem vollen Erscheinen brauchen wird. Immerhin werde ich bestrebt sein, diejenigen Beiträge, so für Sie doch von einigem Interesse sein könnten. Ihnen in Separatabzügen, so bald als möglich, zukommen zu lassen, wo Sie sich dann durch eine Übersetzung aus dem Ungarischen über den wesentlichen Inhalt darselben auch daheim bei Ihnen verhältnismässig leicht belehren lassen können. Es werden ja in Finnland wenigstens so viele Gelehrte ungarisch verstehen, wie bei uns finnisch, was allerdings nicht viel heissen will. Es thut mir auch recht leid, dass ich bei meiner vielseitigen Beschäftigung noch immer keine Zeit dazu erübrigt habe, die finn. Sprache ordentlich zu erlernen, da ich durch die Kenntnis derselben in meinen Arbeiten wesentlich gefördert wäre. Und es ist leider, bei mir bereits „periculum in mora"!*

Auf Ihre w. Frage betreffend das 4. Heft der Ethnol. Mitt. bitte ich Sie gefälligst zur Kenntnis zu nehmen, dass dasselbe in der Form I. Jahrganges dieser Zschr. noch immer nicht erschienen ist und auch kaum mehr herauskommen wird, da der Herausgeber durch harte Vermögensverluste, die ihn betroffen, an der weiteren Forschung seiner vielfachen litter. Unternehmungen für eine Zeit wenigstens behindert sein dürfte. Selbstverständlich kann es mich nur freuen, wenn Sie meine belanglosen Beiträge in den I—III. H. jener Zschr. einigermassen verwerten konnten. Auch soll es mir stets ein Vergnügen sein, Ihnen, Herr Professor, diesbezüglich nach meinem bescheidenen Können an die Hand zu gehn.

Sobald meine auch von Ihnen gewünschte Anzeige erscheinen wird, soll es meine dringliche Pflicht sein, dieselbe Ihnen zuzusenden. Sollten Sie sich schon in vorhinein für meine vorhin erwänhten mythol. Beitrage interessieren, so sei Ihnen hiermit mitgeteilt, dass dieselben im grossen Lexikon der litter. Anstalt „Pallas" (in Budapest) erscheinen werden und der erste Band dieses (etwa den Unfang des Meyer'schen Conv. Lex. erreichenden) Lieferungswerkes bereits im nächsten Monat zu haben sein wird. Ich würde Ihnen dann, denn Sie es wünschten, vor dem Erscheinen eines jeden Band das Verzeichnis meiner darin enthaltenen Beiträge einsenden.

Hochachtungsvoll ergebenst:
Dr. Ludwig Katona

*

[13] Ez a munka csak két évvel később látott napvilágot: KROHN, Julius: *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus.* Helsinki 1894. (SKST 83 : 1)

[14] KATONA Lajosnak a Pallas Nagy Lexikona I—XVI. köteteiben (Budapest 1893—1897) több mint 150 ilyen szócikke jelent meg.

Sehr geehrter Herr Doctor

Sie haben mit Ihrem herzlichen Weihnachtsgrusse, für die ich Ihnen innigsten Dank schulde, glühende Koglen auf mein sündhaftes Haupt gesammelt, und längst hätte ich Ihnen schon auf Ihre freundlichen Zeilen antworten sollen. Ich wollte Ihnen aber das Inliegende als bescheidenen Neujahrsgruss zusenden und wartete immer auf die Fertigstellung der Separatabzüge.[15] *Erst heute bekam ich endlich dieselben und nun will ich das Versäumte, so gut es eben noch geht, nachholen. Obwohl es nun also bereits sehr post festa ist, bitte ich Sie, meine besten Wünsche mit gütiger Nachsicht der Verspätung entgegennehmen zu wollen.*

Zugleich danke ich Ihnen recht herzlich für die beehrende Einladung zur Mitarbeiterschaft an den „Finnisch—ugrische Forschungen", zu denen ich gelegentlich nach meinem besten Können einiges beitragen will.

Ich bitte Sie, meine ergebensten Grüsse auch Ihrem Herrn Schwagers,[16] *den ich zwar persönlich zu kennen noch nicht die Ehre habe, gütigst übermitteln zu wollen. Das zweite beigelegte Exemplar meiner kleinen Rezension ist für Ihn bestimmt.*

Hochachtungsvoll und ergebens

Budapest, I. Országház-u. 19.
93. I. 15.

Ihr getreuer:
Dr. Ludwig Katona

*

Budapest, II. Batthyány-u. 31.
1894. XII. 13.

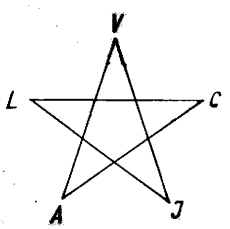

Sehr geehrter Herr!

Herzlichen Dank für das schöne und wertvolle Weihnachtsgeschenk. Schade nur (und zugleich meine Schande), dass es einstweilen wenigstens ein mit sieben Siegeln verschlossenes Buch[17] *für mich ist, der ich doch gewiss so viel Belehrendes daraus schöpfen könnte, wie ich bereits aus dem Geringen, das mir daraus verständlich, folgern kann.*

[15] Talán az *Ethnographia. Ethnologia. Folklore* In: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* II (1891—1892) 43—51, 244—253., és a *Recht und Unrecht* In: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* II (1891—1892) 38—42, 159—162. tanulmányok különnyomatáról van szó.

[16] Kaarle Krohn sógora Emil Nestor Setälä volt.

[17] Ez a 14. jegyzetben említett munka, lehet, esetleg a *Suomalaisia Kansansatuja 2 Osa. Kuninkaallisia satuja. 1. Wihko.* Helsinki 1893.

Ich werde aber keine Mühe scheuen, und das schöne Werk mit einem finnisch fliessend zu lesen und ex tempore zu übersetzen befähigten Freunde gründlich durchnehmen.

Was ist mit Ihrer vor anderthalb Jahren geplanten folkloristischen Zeitschrift? Leider werde ich durch Umstände mancher Art nahezu von jeder wissenschaftlichen Arbeit derartig abgehalten, dass ich kaum meinen, dem Pallas Lexikon gegenüber eingegangenen Verpflichtungen, geschweige den anderen nachkommen kann.

Da sind Sie, lieber Herr Professor, wirklich zu beneiden, dass Sie Ihre ganze unvermüdliche Thätigkeit Ihrem Lieblingsfach widmen können, das auch das meine wäre, wenn mir glücklichere Umstände erlauben möchten, ihm in ganzen Hingebung treu zu bleiben.

Wärmste Grüsse zu den herannahenden Weihnachtsfesten und dem Jahreswechsel. Wenn Sie mit Herrn Dr. Paasonen *verkehren, bitte ich Sie, auch ihm und seiner Frau Gemahlin meine besten Empfehlungen gütigst zu übermitteln.*

Ihr treu ergebener
L. Katona

*

Sehr geehrter Herr Kollega!

Es freut mich sehr, dass Sie nach mehr als 15 Jahren Sich meiner noch erinnern und in Angelegenheit der internationalen folkloristischen Bundes[18] *an mich gewendet haben. Herr Wichmann*[19] *hat mir seinerzeit schon einige Exemplare des Aufrufes übermittelt, ich habe aber seitdem noch keine Gelegenheit gehabt, für die Sache in unserer ethnogr. Gesellschaft Propaganda zu machen. Ich werde dies aber in unserer nächsten Sitzung mit allem Nachdruck tun, der mir zu Gebote steht, und hoffe als Vice-Präsident der Ges. einige Anschau zu finden.*

Wie geht es Ihnen, hochgeehrter Herr Kollega? Hoffentlich gut. Ich lese mit vielen Interesse den mir zugänglichen, d. h. deutsch od. französisch geschriebenen Teil Ihrer wertvollen folkloristischen Arbeiten, besonders diejenigen in den Finnisch—Ugrischen Forschungen. Demnächst werde ich Ihnen eine Rezension über A. Aarne's Vergl. Märchenforschungen einsenden die in der „Ethnographia" in ung. Sprache erscheinen wird.[20] *Vielleicht finden Sie jemanden in Helsingfors, der Sie mit dem Inhalte derselben bekanntmachen kann. Z. B. unser gemeinsamer Freund*

Talava[21] *od. Herr Wichmann, od. Herr Paasonen, die ich alle recht herzlich grüssen lasse. Ebenso den Herrn Senator u. Prof. Setälä.*

Ich benutze zugleich die Gelegenheit, Ihnen einiges über meine hiesigen Verhältnisse mitzuteilen. Ich habe mich vor 12 Jahren verheiratet, bin Vater einer 10-jährigen Töchterchen, habe mich im J. 1900 für vergl. Litteraturgeschichte

[18] Az 1808-ban megalakult Folklore Fellowsról van szó.

[19] Yrjö Wichmann (1868—1932) finnugor nyelvész.

[20] Antti Aarne: *Vergleichende Märchenforschungen.* In: *Ethnographia* XIX (1908) 362—367.

[21] Antti Jalava, író, fordító, nyelvész, 1881 és 1909 között a helsinki egyetemen a magyar nyelv lektora, több ízben járt hazánkban. — Heikki Paasonen (1865—1919) finnugor nyelvész.

und Folkloristik an der Budapester Universität habilitiert und wurde im Feber dieses Jahres zum ord. öff. Prof. der ung. Litteraturgeschichte ebendaselbst ernannt. Leider ist mit durch diese, sonst, sehr auszeichnende Ernennung die Möglichkeit benommen, mich vorwiegend meinem Lieblingsstudium, der vergleichenden Märchen- u. Sagenforschung (Stoffgeschichte) zu widmen. Dies kann ich nunmehr nur nebenbei und episodisch betreiben, da ich regelmässig Verträge über das Gesammtgebiet der ung. Lg. halten muss und auch durch Prüfungen sehr in Anspruch genommen bin.

Mit herzlichen Grüsen und vorzüglicher Hochachtung Ihr treu ergebener

Budapest, 1908. X. 15. *Ludwig Katona*
II. Krisztina-körút 33.

*

Budapest, 22. XII. 1908.
II. Krisztina-körút 33.

Sehr geehrter Herr Kollega!

Sie haben mir mit Ihrer freundlichen Antwort und den guten Nachrichten über die schönen Fortschritte der Sache der FF viel Freude gemacht. Besonders der Plan der einheitlichen internationalen Katalogisierung der Märchen interessiert mich sehr, da ich vor Jahren etwas ähnliches für die ung. Märchen begonnen habe.[22] *Nun könnte die Fortsetzung der ins Stocken geratenen Arbeit durch einen in meine Pläne und Intentionen eingeweihten Schüler nach dem von Ihnen und Prof. Bolte und Prof. Olrik ausgearbeiteten Schema fortgesetzt werden.*[23] *Leider ist die von Ihnen angeregte Teilung meines Lehrstuhles für die nähere Zukunft nicht zu hoffen. Es war schon* das *eine sehr schwer durchgeführte Erringenschaft, dass der Litteraturgeschichte, an Stelle das* einen, *zwei Lehrstühle errichtet wurden, die sich nun einigermassen zu ergänzen haben, so dass ich vorwiegend die ältere Zeit und die vergl. Litteraturgesch. zu berücksichtigen habe, die doch auf den Folklore manche Berührung hat. Leider werde ich durch die vielen Examina und Colloquia besonders gegen Ende des Semesters zu sehr in Anspruch genommen, um etwas Ordentliches arbeiten zu können. Während der Ferien muss ich mich wieder an die Ausarbeitung meines Kollegienhaftes machen. Bei uns ist so ein Ordinarius eigentlich ein geplagtes Wesen, an dem die Extraordinarii und Dozenten wirklich nichts zu beneiden haben. Schon die riesengrosse Auswahl der Hörer und die misslichen Verhältnisse in den Lehrsälen verleiden einem das Leben. Und erst die vielen, nur allzuvielen Administratiogeschäfte, Sitzungen und Referate etc. Aber wozu Ihnen, lieber Herr Kollega, die teure Zeit mit meinen Jeremiaden rauben? Ich wollte Ihnen nur zeigen, warum ich so selten dazu komme, in meinem Lieblingsfache etwas zu leisten. Neulich habe ich aber doch wenigstens einen kurzen Vortrag in unserer Ethnogr. Gesellschaft über Herrn*

[22] *Magyar népmese-typusok. Ethnographia* 14 (1903) 30—39, 125—138, 189—196, 236—239, 418—425, 463—468 és XV (1904) 22—28., Katona Lajos hagyatékából négy kidolgozott mesetípust, és további 15 típus címét tartalmazó jegyzéket publikáltak: Katona Lajos: *Irodalmi tanulmányai* I. Bp. 1912. 287—295, 404.

[23] Berze Nagy Jánosra gondol, aki 1913-ban publikálta „A finnek meseosztályozása" című dolgozatát az Ethnographiában.

Antti Aarne's tüchtige Märchenforschungen gehalten, der in Form einer Rezension in der „Ethnographia" demnächst erscheinen soll. Die Ethn. Gesellschaft hat sich auf meinen Antrag dem FF. angeschlossen. Ich werde demnächst das betreffende Heft mit dem darauf bezüglichen Protokoll, sowie jener Besprechung der Aarne'-ischer Dissertation sowohl Ihnen als auch dem Herrn Verfasser einsenden.[24] *Leider sind beide in ungarischer Sprache abgefasst, aber Sie werden doch wohl leicht Jemanden finden, der es für Sie . . . kann.*

Besten Dank für Ihre neueste freundliche Sendung (Der gefangene Unhold)[25] *und herzliche Glückwünsche zum Jahreswechsel.*

In hochachtungsvoller Ergebenheit

Ihr treuer
Ludwig Katona

Bitte Herrn Aarne meinerseits bestens zu grüssen.

*

Levelezőlap

Herrn Dr. Kaarle Krohn
a. ö. Professor a. d. Universität

Hamina
Helsingfors[26]
Finnland

Budapest, II. Krisztina-körút 33.
28. VI. 1909.

Sehr geehrter Herr Kollega!

Ich sende Ihnen mit heutiger Post 2 Exemplare eines Sonderabzuges aus der Ethnographia[27] *und bitte Sie ergebenst, das eine behalten und das andere gelegentlich Herrn* Antti Aarne *(ich kenne eben seine Adr. nicht) gütigst einhändigen zu wollen. Zugleich wäre ich Ihmen sehr verbunden, wenn Sie mir irgendwie (koste es was es kostet)* Wallensköld *Conte de la femme chaste convoité par son beau-frère (Acta Soc. Sc. Fennicae 1907.) verschaffen könnten. Mit vorzüglicher Hochachtung*

Prof. Ludwig Katona

*

[24] Ez a 22. Jegyzetben említett ismertetés, illetve a *Nemzeti folklorista szövetség (FF)* In: *Ethnographia* XIX (1908) 374—374. előterjesztés.
[25] *Der gefangene Unhold* FUF VII (1907) 129—184.
[26] Helsingfors tintával áthúzva.
[27] A 24. jegyzetben említett művek.

Дьюла Ортутаи:

ПИСЬМА ЛАЙОША КАТОНА (Katona Lajos) К КАРЛЕ КРОНУ (Kaarle Krohn) (1888—1909)

(Резюме)

В начале шестидесятых годов, в связи с одной из поездок в Финляндию я попросил руководителей Suomalaisen Kirjallisuuden Seura разрешить мне отыскать письма Лайоша Катона Каарле. Крону, если они вообще располагают такими письмами. Не прошло и получаса, как я с благоговением читал письма, написанные энергичным и в то же время очень утонченным почерком Катона: всего несколько строк от 9 августа 1888 года и еще девять писем вплоть до почтовой открытки датированной 28 июня 1909 года написаны Карлу Крону, одному из выдающихся представитей финской историко-географической школы. Вскоре я получил микрофильмы этих писем и разрешение на публикацию последних. Я просил эти письма, как материал для готовящейся работы о Катона, но думаю, что до тех пор стоит полностью опубликовать их, ибо письма эти являются ценными документами связей между финским и венгерским фольклором. (Упомяну, лишь, что нельзя создать портрета Катона не зная его переписки; очень интереса его неизданная переписка, хранящаяся в Сегедской университетской библиотеке имени Аттилы Йожефа.) Хотя и невозможно это доказать теперь, но кажется, что публикуемое первым письмо не является самым первым. Отсутствуют характерные обычно для первого письма формы, из строк его можно прочитать такие ссылки, которые позволяет делать выводы относнтельно существования предшествиующих писем. Все-таки думается, что можно считаться с потерей лиш одного предыдущего письма, ибо в переписке открыто упоминается о многолетнем молчании. Причина этого молчания нам неизвестна. Между 1894 и 1908 годами переписка прерывается, хотя именно в эти годы развертывается широкая научная и организаторская деятельность Лайоша Катона, свои самые значительные теоретические и методологические работы он пишет именно в первую половину периода прекращения переписки, тогда же он участвует наиболее активно в деятельности Венгерского Этнографического Общества. Стоило бы вскрыть тыл этого молчания; но ин известные до сих пор данные, ни публикуемые письма не указывают на это. Правда, последние три письма уже обращают внимание на усталость Катона, на некоторое изменение его интереса: обязанности связывают его с кафедрой истории литературы и, например, об определенных задачах исследования народных сказок он пишет как о такой работе, от которой он отказался, которую передал в руки своих учеников. По тону последних писем чувствуется, что ученый прощается. Последнюю страницу он написал всего за год до своей смерти. Несмотря на перерыв в переписке, интересны и эти несколько писем: из их строк мы узнаем о планах развертывающихся венгерских этнографических и фольклористических исследованнй, о еще не осуществленных планах, о тяжелых материальных заботах, тяготивших эту молодую отрасль науки, а также по кругу интересов Лайоша Катона, узнаем о его вечно живом интересе к новому, о его любознательности, постоянном стремлении к накоплению знаний, о мировоззрении ученого, стремящегося к созданию все более полных международных связей. И из этих писем перед нами встает ученый, служащий примером и для современных исследователей. По этому мы его личность вызывали на память ученого, работавшего приблизительно в одно время с ним и создавшего так много ценного в другой отрасли нашей науки.

Gyula Ortutay:

BRIEFE VON LAJOS KATONA AN KAARLE KROHN (1888—1909)

(Auszug)

Anfang der 60er Jahre, anläßlich meiner Reise in Finnland, fragte ich bei den Leitern der Suomalaisen Kirjallisuuden Seura an, ob sich die Briefe des Lajos Katona an Kaarle Krohn — wenn sich solche überhaupt im Besitz dieser Institution befinden — hervorsuchen lassen könnten. Ehe eine halbe Stunde verlief, konnte ich schon — tief

ergriffen — seine mit charakteristischer und doch feinzügiger Schrift geschriebenen Briefe lesen: angefangen mit seinem vom 9. August 1888 datierten Brief bis zu seiner Postkarte mit einigen Zeilen, datiert vom 28. Juni 1909; insgesamt neun Briefe, die an eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der finnischen historisch-geographischen Schule, Kaarle Krohn gerichtet waren. Bald erhielt ich die Mikrofilme sowie die Bewilligung zur Veröffentlichung dieser Briefe. Für eine in Vorbereitung befindliche Charakteristik Katonas habe ich diese Briefe verlangt. Ich denke aber, bis dahin würde es sich lohnen, diese in ihrem vollen Umfang zu veröffentlichen. Sie sind ja wertvolle Dokumente der folkloristischen ungarisch-finnischen Beziehungen. Es sei hier bemerkt, daß heute eine Charakteristik Katonas ohne Kenntnis seines Briefwechsels nicht mehr zu verfassen ist. Sehr wertvoll ist seine unveröffentlichte Korrespondenz, die im Besitz der Universitätsbibliothek in Szeged ist. Obwohl es nicht beweisbar ist, scheint es doch wahrscheinlich, daß der hier als erster veröffentlichte Brief nicht der erste gewesen sein mag. Es fehlen darin die für einen ersten Brief charakteristischen Formeln. Es lassen sich eher solche Hinweise aus den Zeilen ersehen, die auf gewisse Antezedenzien hinzudeuten scheinen. Ich vermute jedoch, daß man nur mit dem Verlust eines einzigen vorangehenden Briefes zu rechnen braucht. In der Korrespondenz wird nämlich das Schweigen über viele Jahre erwähnt. Die Ursache dieses Schweigens kennen wir nicht. Die Korrespondenz wurde zwischen 1894 und 1908 unterbrochen, obwohl sich gerade in diesen Jahren die wissenschaftliche und organisatorische Arbeit Katonas im großen Umfang entfaltet hat. Besonders in der ersten Hälfte der Unterbrechung dieser Korrespondenz schreibt Katona seine wichtigsten theoretischen und methodologischen Studien; in dieser Zeit nimmt er am lebhaftesten an der Tätigkeit der Ethnographischen Gesellschaft teil. Es wäre interessant, den Hintergrund dieses Schweigens aufzuklären. Weder unsere bisherigen Daten, noch seine wieder aufgenommene Korrespondenz geben diesbezüglich Hinweise. Doch, diese letzten drei Briefe deuten schon auf eine Ermüdung von Katona und auf eine gewisse Abwendung seines Interesses hin. Seine Verpflichtungen haben ihn an den Lehrstuhl der Literaturgeschichte gebunden. Zum Beispiel schreibt er über gewisse Aufgaben der Erforschung der Volksmärchen als über solche Arbeiten, auf die er schon verzichtet und die er seinen Schülern übertragen hat. Er nimmt Abschied: dies klingt aus dem Ton dieser Briefe. Die letzte Karte hat er etwa ein Jahr vor seinem Tode geschrieben. Trotz ihrer Lückenhaftigkeit sind diese Briefe interessant. Aus ihren informierenden Zeilen sind die Pläne der sich entfaltenden ethnographischen und folkloristischen Forschung in Ungarn, auch die nicht verwirklichten Pläne, zu entnehmen, und auch die schweren finanziellen Sorgen, mit denen jener junge Wissenschaftszweig zu ringen hatte. Auch einige Gebiete des Interesses von Katona sind aus diesen Briefen wahrzunehmen, sein stets frisches, lebendiges, fragendes, Kenntnisse sammelndes Benehmen, wie auch die Anschauung eines Wissenschaftlers, der nach einer Schaffung von möglichst vollständigen, internationalen Verbindungen strebt. Aus diesen Briefen blickt jener Gelehrte auf uns, der auch heute als ein gutes Beispiel des Forschers gilt. Deshalb soll hier seine Gestalt zum Gedächtnis des hervorragenden finnischen Gelehrten stehen.

A lírai népdalok datálásáról — általános megjegyzések és egy finn példa

Mikor a régész egy bronzcsatot vagy történelem előtti csónakmaradványt talál a földben, első kérdése: melyik korból származik? Már a tárgy formája elárulja, hogy milyen régebben datált leletekkel egykorú. Meghatározzák a leletet körülvevő talajréteg korát: melyik időszak tipikus erdőfajtája nőtt a tó környékén, amelybe a csónak belesüllyedt: a vezérkövületek, például a mikroszkopikusan kicsiny kovamoszatok, külső rajzolataikkal felfedezik, hogy az ember hány évezreddel ezelőtt ejtette a vízbe kőfegyverét: a bronzcsat közelében talált csontmaradványok korát fluorelemzéssel mérik meg: a C 14-analízis pedig kimutatja, hogy a radioaktív anyagok mennyi idő alatt oszolhattak el a széntörmelékben. Rendelkezésre áll a fatárgyak évgyűrű-elemzése, vagy azt tisztázzák, hogy hány évszázad telt el azóta, vagy azt, hogy a tengerpart az ország belső területén talált ősi halászfalu mellett húzódott.

Az ősi vers — sajnos — nem olyan egyszerű kutatási tárgy, mint a bronzcsat, mely olyan idős, amilyen, s ahhoz a korhoz tartozik, ahova valójában. Valószínűleg már első költője régebbi versek elemeit használta fel, s az őt követő újító költők talán csak az ő szerzeményét modernizálták saját ízlésük szerint. Gyakorlatilag tehát nincs meg az ezeréves ősvers, csak száz különböző változatát ismerjük, melyek más területeken más irányba fejlődtek, és az eredeti vers jellegzetes vonásai csak a későbbi korok ismertetőjelei mögül rajzolódnak ki. Egy a XVIII., XIX. vagy a XX. században feljegyzett dalváltozat temetőre emlékeztet, ahova évszázadokon át, egymásra következő rétegekbe embereket s ékszereiket temették el: csakhogy a vers ősi rétegei nincsenek hasonlóan tiszta elrendezésben. Ha egy modern áruház s egy mai nemzeti múzeum valamilyen katasztrófa következtében egymásba dőlnének, ezek közös romhalmaza nyújtana a messzi jövő archeológusának a népköltészet kutatására emlékeztető problémákat.

Minden történeti kutatás alapgondolata az, hogy a tárgyakat időrendi sorrendbe helyezhetjük. A legfontosabb megtudni azt, hogy a költemény három évezreddel ezelőtt élő ősfinnekről és isteneikről, vagy a római vaskor Finnországba települt prémvadászairól, avagy Henrik püspök társairól, vagy Mikael Agricola kortársairól mesél-e. De bármilyen kényelmes is a lírai, epikai népdalokat, varázsigéket a hagyományos módon, mindegyiket a saját műfajába besorolni, a fejlődéstörténeti egyidejűség és egymásutániság kölcsönös mélységi távlataira való utalás nélkül ez ugyanolyan primitívséget jelentene, mintha a magyar irodalomtörténetírásban a műfaj egyezése alapján elegyítenénk egymással Balassi, Petőfi és Sarkadi Imre drámáit.

A népdalok datálásának öt egymást kiegészítő munkamódszere van: a motívumanalízis, a funkcióanalízis, a szerkezetanalízis, a stílus- és redakcióanalízis.

A legmesszebbmenő reményeket táplálta, s a legnagyobb csalódást okozta az elsőnek említett módszer: a tartalmi összefüggések, a cselekményelemek, a személy- és helyzetrajz, valamint bizonyos motívumok, vagyis alapgondolatok elemzése. Ha több név, kép és témaelem egyöntetűen például a katolikus középkorra mutat, akkor ezek értékes kormeghatározójegyek. Sajnos, általában a kiemelhető motívumok a vers legkönnyebben változó elemei: ugyanazon vers főszereplője egyik helyen Väinämöinen, másutt a keresztény Teremtő, azon a szigeten, ahol Kaukomieli~Lemminkäinen tengerre szállt kalandjai után, több változat szerint keresztény kori templom található, míg más szövegek ezt nem említik. Igen sok téves következtetést vontak le egy-egy különálló, túlságosan részletesen ábrázolt szó, kép vagy név alapján, s ezáltal elhanyagoltak más, tartósabb próbaköveket.

A funkcióelemzés kiindulópontja az, hogy a verset, regét, mondókát valamely — általunk ismert vagy ismeretlen — célra szerezték: ritus-szövegnek, játékos szertartás feleletének, a gyógyítás mágikus eszközének, a munkát elősegítő szórakozásnak, a szomszéd kicsúfolására, vagy más okból készültek. Különböző korszakokban nyilvánvalóan különböző feladatok álltak előtérben, és a hagyomány változataiból legtöbbször következtethetünk a funkció, azaz használati cél hajdani megváltozásaira. Az eredeti használat jegyei ugyanis ritkán semmisülnek meg annyira, hogy az élesszemű kutató ne kapjon még a későbbi változatokból is útmutatást a mű korábbi funkcióját illetően. Például „A Sampo elrablása"-runo végén olyan vonásokat találtak, melyek alapján feltételezik, hogy a vers eredetileg az ősfinn tavaszi-vetés-ünnep ritusszövege volt, s Henrik püspök siratóját Haavio Martti a XII. század második felére datálja azzal a meggondolással, hogy a vers fő célja a Köyliö-Nousiainen-kultusz elterjesztése, valamint annak a körülménynek a kimutatása, hogy Henrik püspök nem folyamodott a nép által gyűlölt svéd jogszokásokhoz.

A szerkezet- és stíluselemzés egyazon módszer alkalmazása két különböző oldalról: az előbbi a vers összképét tartja szem előtt, s az utóbbi a „vezérkövületnek" bizonyuló stílusjegyeket keresi a versben. Éppen ez az alapminta mutatja meg a több változatban szereplő vers legősibb elemét, és a téma-, cselekmény- és szerkezetminták a legalkalmasabbak a nemzetközi összehasonlítás számára is. Az olyan finn epikus dalok esetében pedig, amelyeknek nincs sem nyugati, sem keleti párhuzama, ilyenkor általában azt vizsgáljuk, hogy milyen hasonló alkotások alkalmaznak ugyanolyan alaparchitektúrát.

A különböző stílusjelenségek datálási kritériumokként különböző értékűek. Vannak olyan stíluseszközök és stílusalakzatok — mint például a betűrím —, melyek változatlanul, s mintegy időtlenül ismétlődnek a kalevalai versek mind legősibbi, mind legújabb rétegeiben. Vannak viszont olyan rövidéletű formai elemek, melyek sok verset tisztán egymáshoz tartozónak mutatnak, de mulandóságuk és összefüggéstelenségük folytán mégsem fedik fel a verscsoport viszonylagos korát. Végül vannak hosszú, összefüggő fejlődési szakaszokra tagolódó változatsorok, melyek a legbiztosabban segítenek valamely vers vagy verscsoport meghatározásában. Talán a legfontosabb, bár egyelőre hiányosan kidolgozott korkritérium lenne a kalevalai költői nyelv ezredéves fejlődésének a folyamata: mennyire vált hajlékonyabbá, hogyan változtatta alakját, mondattani szerkezetében, hogy gazdagodott e költői kifejezéskészlet, fokozatosan magáévá téve a gondolatpárhuzam és a szóismétlés egyre merészebb, új alakzatait.

Egy korszak verseiben ismétlődő divatos vonások megfigyelése legtöbbnyire ugyanarra az eredményre vezet, mint az ösztönös, elemzést nem használó műélvezés. Nem lehet kétségbe vonni azt, hogy például az 1100-as évek „vájtfülű közönsége" rögtön felismerte, hogy a mai „ősköltészetben" mi volt akkor a modern, és mi a már akkor is kissé régies, divatjamúlt stíluselem: hiszen ma is a líra átlagos ismerője tévedés nélkül meg tudja határozni — még ha a verseket előzőleg nem is ismeri — Ady Endre, Vajda János vagy Pilinszky János verseinek egymáshoz viszonyított kronológiáját. Igaz, hogy minél régebbi kor verseit hallgatjuk, annál tompább lesz a mai fül. Ámha az olvasó, aki azt kérdezi „hol is hallottam már ezt a költői nyelvet, vagy költőiskola nyelvét?", újra meg újra belemerül az ősi epika vagy líra melódiájába, ritmusába, a szavak és képek jelkeszédébe, talán mégis észreveszi, hogy a névtelen, személytelen ősi szövegek káoszából milyen hatalmasan bontakoznak ki az egyéni költőarcok, vagy ki tudja, talán egy, a mestert követő, s hasonló eszközöket használó költőiskola mesterfogásai. A személyes benyomás megtéveszthet, s az intuíciónak vannak szeszélyei is, de a külső kritériumokat keresők számára az ösztönös műhallgatás ma még nem megvetendő segítség.

A datálás legbiztosabb alapja a redakcióelemzés. Amikor már összegyűjtötték a vers, rege, közmondás minden előforduló változatát, és a forráskritika eszközeivel elkülönítették az eredeti szövegeket a nem hitelesektől, a kutató feladata az, hogy az egytípusú változatokat redakciókba csoportosítsa. Az egyes kifejezéseket, motívumokat, meg az összképet is szem előtt tartva fel kell deríteni: hogyan kapcsolódnak egymáshoz a különböző redakciók, mi ezekben a közös ősi alap, s mi a későbbi helyi változtatás, mennyit fejlődött valójában a népköltészeti alkotás a századok folyamán, milyen kulturális fordulatok és települési áramlatok közepette ágazott szét családfája, melyik szétágazáshoz melyik redakció van legközelebb, milyen kereszteződések, rétegződések s újraköltések végeredményei az egyes feljegyzések szövegei, azaz a változatok mai formájukban. Az ősi és korábbi eredetű vonások közti határ ismeretében, az eredetiség mellett szól, a választást megengedő változatok nagy száma, a széleskörű elterjedés, a szöveg általános régiessége, az a tény, ha a változat archaikus voltáról ismert területen, és régiesség kedvelő adatközlők körében él, ha kevés a szövegben a más hagyományból való kölcsönzés, ha a szöveg más, biztosan régies művekhez idomul, ha a felfogás, a költői eszközök, a nyelv és a stílus régies, és az a körülmény is, ha a szöveg későbbi módosulásokhoz képest kiinduló alapnak tekinthető.

Gondos redakcióelemzés nélkül nem lehet eldönteni, hogy a ma összehasonlítható anyagban mi az eredeti, s nem lehet megmagyarázni az eredeti mű alapgondolatát, használati célját, szerkezetét, motívumainak és stílusalakzatainak korára jellemző sajátosságait sem. Sőt ez a módszer nyilvánvalóbb útbaigazításokat is ad a vers koráról. Két, ugyanahhoz a hagyományos műfajhoz tartozó mű egyforma elterjedési területe gyakran az egykorúság jeleként fogható fel. Így például egy Észtországban, Inkeriben és a Ladoga-tó partján feljegyzett versnek nem kell feltétlenül igen régi rétegnek lenni, de ha ezen felül a vers ismert a Fehér-tenger déli partján élő finnek között is, akkor a szóban forgó runo mindig pogánykori. Még figyelemre méltóbb korjelző a redakcióhasadás mértéke. A versek átalakulása ugyan nem olyan egyenletesen zajlik le, mint a radioaktív anyagok felbomlása: a könnyed szórakoztató vers rugalmasabban változtat tartalmat és formát, mint az ünnepélyes mitikus runo, a laza szerkezetű érzelmi kitörés inkább átalakul, mint

a szigorúan szimmetrikus szerkezetű szóöntvény. De minden vers változik, különböző irányba fejlődik, s minél hosszabb fejlődéstörténete van a versnek, annál messzebbre kerülnek egymástól a vers korábbi hagyományágai. Ha egy észt és finn dalban sok közös verssor van, akkor majdnem biztosan állíthatjuk, hogy a vers az elmúlt évszázadok folyamán a Finn öbölnél, Inkeri nyugati határától terjedt szét: ezzel szemben ha közös a cselekmény, de az azonos eredetű képek és stílusminták ma már csak helyenként villannak fel az észt és finn kifejezésben, a redakciók éles különbözősége igen távoli őskiindulópontra utal.

Egy vagy két korkritérium nem elegendő. A verset datálva figyelembe kell venni minden, a végkövetkeztetés mellett vagy ellen szóló körülményt: a vers elterjedését, a redakcióhasadás mértékét, a vers szókészletét, költői képeit, a szereplők és a környezet ábrázolásának jellegét, a szerkezet megformálását, a korszakok stílusjegyeit és a mű valószínű használati célját. Az ilyen végeredmény ritkán ellentmondásmentes, mivel a népköltészeti alkotások rendszerint két vagy még több korszak hagyományát tartalmazzák.

A különböző hagyományos műfajok közül a népi líra a legnehezebben datálhatók közé tartozik. Még nehezebben köthetők időhöz a népköltészet könnyen változó, improvizált fajtái (lakodalmi dalok, siratóénekek, lapp joiku-k): ezeket illetőleg magát az illető hagyományos műfajt lehet ugyan datálni, de az egyes dalok szavakba kristályosodásának pontos dátumát aligha. A költészettan is mindig hangsúlyozza a líra „időtlenségét" az epikához és a drámához képest, és különösen a szűkebb értelemben vett líra, a tiszta, érzelmen és hangulaton alapuló szóművészet, alig használ olyan motívumokat, amelyek meghatározott időhöz, helyhez és társadalmi környezethez kapcsolódnának.

Mégis, még a lírának is van időszakonként változó divatja: voltak témák és tárgykörök, melyekkel divat volt foglalkozni, vagy éppenséggel nem illett. A normák éppen e tekintetben változnak, s e változások időbeli elhelyezése segít bizonyos lírai versek korának meghatározásában. Bár a lírai vers alakzatai szegényesebbek és tömörebbek, mint az epikáé, ezek nyilvánvalóan a költőre, s korára jellemző kifejezési-technikát képviselnek, vagy — későbbi költőknél — modernizáló törekvések, gyakran mindkettő együtt.

A lírai vers datálásának legkomolyabb nehézségét a líra szerkezeti lazasága: a könnyű szétbomlás és a láncszerű összekapcsolódás okozza. Ugyanaz a kép több más összefüggésben jelenhet meg, rugalmasan beillesztve mindegyik környezetébe. Előttünk úgy tűnhet fel, mintha a témák és a képek évszázadokon át időtlenül vándorolnának, könnyen egyesülő és felbomló szómolekulákként, a változatlan embert változatlan természeti szimbólumokkal helyettesítve. Gyakorta megállapíthatjuk azt, hogy egy ismert szókép vagy verssorkomplexum önmagában véve régi hagyományon alapszik, mivel megtalálható Észtországtól az Észak-Finnországig, és az Észak-Karjaláig terjedő területen: ugyanakkor azt, hogy milyen összefüggés alapján formálták meg legelőször, csak bizonytalanul találgathatjuk.

A területi változások megértésében a lírai hagyomány funkcióelemzése segít. Ha a vizsgált dalt mint munkadalt, például a malomkő hajtása közben, mint bölcsődalt vagy mint indulót adták elő, az előadásmód rendszerint a dal kezdő és utolsó szakaszában, néha még magában a dalban is nyomokat hagyott. Más egy dal, ha azt nyilvánosan és közösen adták elő, ismét más, ha például csak a nők, és csak otthon énekelték azt.

A finn népi líra két, egymástól tisztán elkülönülő korrétegre tagolódik: az ősi kalevalai mértékű, és az új, rímes, versszakokból álló lírára. Ez utóbbinak legkorábbi bizonyítéka egy rímes játékdal *„Kissat rumpua lyövät"* (A macskák dobot vernek), melyet Savo-ból az ún. „erdei finnek" vittek magukkal Közép-Skandináviába, legkésőbb a XVII. század első évtizedeiben. Mivel a rímes dal biztosan előbb érkezett Nyugat-Finnországba, mint az ország belsejében élő savoiakhoz, a rímes népköltészet használata már az 1500-as években is fellelhető. Ekkor nyomtatják ki Agricola Mikael és Finno Jacobus a finn irodalom első rímes verseit is. Mindenesetre a régi Kalevala-metrika sokkal tovább megmaradt Finnországban, mint az ősi északi versmértékek Skandináviában, hiszen Karjalában és Inkeriben még a XIX. században is életképes állapotban volt.

A legrégibb kalevalai mértékű rövid lírai versek Florinus Henrik közmondásgyűjteményében találhatók, amelyet 1702-ben Turkuban nyomtattak ki. A rímes népdalok legkorábbi feljegyzései 1780-ból valók. A céltudatos gyűjtőmunka csak az 1800-as években kezdődött, a rímes népdalokat illetőleg is csak a múlt században. A feljegyzések régisége tehát túl sok segítséget nem ad e különböző versfajok kölcsönös korviszonyainak tisztázására.

A datálási módszer nehézségeinek szemléltetésére a legismertebb finn nyelvű lírai népdalt választom, melyet kezdősora után általában *„Jos mun tuttuni tulisi"* (Ha kedvesem jönne) néven emlegetnek. A dal irodalomtörténetét érdekessége miatt is érdemes ismertetni. A turkui akadémia ékesszólástudomány-professzora, Porthan Henrik Gabriel, 1778-ban ötrészes *De poesi Fennica* disszertációjában, Kelet- és Észak-Finnország asszonyainak őrlődalairól írja:

„Ad animum itaque hilarandum et a laboris molestia revocandum, felicissimo consilio, molentes carmina canunt, inprimis tradita sibi a majoribus, nonnula recentius composita. Canit illa sola quae molam circum agit, reliquis quae interim quiescunt, tacentibus et audientibus: itaque mos repetendi locum hic non obtinet. Eundem tamen modum musicum observant et cantu lentiori delectantur. Si molendi opera duae simul funguntur, aut utraque aut per vices alterutra, cantum peragit. Agunt haec carmina partim fabulas de argumentis severioribus, maxime moralibus, partim fabulas aut historiolas continent, partim etiam amori consecrata sunt, non infimum inter sexus curamlocum suo merito poscenti; satyras quoque interdum exhibent, egregiorum facinorum laudes etc. Haud pauca colligere mihi licuit, quae ingenii laude nequaquam indigna sunt. Amori vero dicatas Runas, non facile, nisi inter se solae recitant, juniores inprimis; itaque a vetulis eliciendae sunt, quarum quaedam nec solennis istius in conviviis cantus vices detrectant, quas suscipere puellas nunquam videas Horum carminum plurima saltem pars foeminas agnoscit auctores; quarum nonnullae imprimis, ut de viris supra docuimus, laude clarent Runarum feliciter pangendarum."

(Szívük megvidámítására és a fárasztó munka okozta szomorúság elűzésére boldog szándékkal dalokat énekelnek az őrlés közben, főleg őseiktől örökölt, de néhány ment szerzett dalt is. A kő forgatója egyedül énekel, a többiek csendesen pihennek és hallgatják. A verssorok megismétlése itt tehát nem jöhet szóba. Mégis ugyanazt a dallamot figyelik és kedvelik a lassú dalt. Ha egyidőben ketten őrölnek, akkor vagy mindketten egyszerre vagy egymás után énekelnek. Ezek a versek részben komoly, főleg morális témákkal foglalkoznak, részben elképzelt vagy igaz történeteket tartalmaznak, részben a sze-

relemnek szenteltetnek, amely nem legkisebb részt kér a nemek kedvteléseiből, előfordulhatnak még szatírák is, dicső tettek magasztaló-dalai stb. Sikerült összegyűjtenem elég sok verset, s ezekben dicséretet érdemlő tehetség rejlik. De éppen a szerelmes dalokat nem valami könnyű szerrel, hacsak nem a maguk körében éneklik, főleg a fiatalabb asszonyok; így ezeket öreg anyóktól kellett kicsalogatni, akik közül néhány beleegyezett, hogy a lakodalomban dalokat adjon elő a szokásos módon, hozzájuk azonban soha nem csatlakoznak a lányok. E dalok legnagyobb része női költőktől származik, közülük némelyik jól sikerült dalszövegezésük miatt ismertek, éppúgy, mint az előbb említett férfiak esetében.)

A nők őrlődalainak példányaként PORTHAN bemutat egy 49-verssoros lírai dalfüzért. Ennek a közepetáján a következő sorok vannak:

Kuin mun tuttuni tulisi,
Ennen nähtyni näkyisi!
Kohta suuta suickajaisin,
Lewitäisin leukapieldä.

Ha az ismerősöm jönne,
Kit már láttam, megjelenne!
Azonnal csókot rabolnék,
Ajakammal csókot adnék.

O si ille familiaris meus veniret,
antea visus mihi appareret!
Mox svavium oppingerem,
extenderem os meum.

Kicsit távolabb ugyanebben a könyvben egy másik változat töredéke olvasható:

Sillen suuta suickajaisin,
Jos olis suu suden weressä;
Sillen kättä käppäjäisin,
Jospa kärme kämmen-päässä.

Akkor is csak megcsókolnám,
Volna szája farkas vérében;
Akkor is kezét megfognám,
Volna kígyó tenyerében.

Az 1800-as évek kezdetén Európa-szerte szenzációt keltettek egy svéd ezredes, SKJÖLDEBRAND A. F. és egy olasz utazó, ACERBI Giuseppe leírásai 1799-ben együtt megtett útjukról: „Voyage pittoresque au Cap Nord" (1801) és „Travels through Sweden, Finland and to the North Cape" (1802). A könyvet 1803 és 1806 között németül, franciául és hollandul is kiadták. Az utazók útjuk legcsodálatosabb felfedezéseként mutatták be egy finn parasztlány dalát:

„Mr. Franzen of Abo presented me with a song, the composition of a country girl, a native of Ostro Bothnia, and the servant of the magister or the clergyman of the village, where she had contantly resided. It is composed on the occasion of her lover's absence, in a style of natural simplicity, strong sentiment, and bold figure, to attain which, more cultivated understandings sometimes labour in vain. This little piece, considered as the production of a girl who could neither write nor read, is a wonderful performance. It is nature's poet delivering the dictates of her heart in the words which love has suggested, and „snatching a grace beyond the reach of art". This Finnish Sappho, amidst all the snows of her ungenial climate, discovers all the warmth of the poetess of Lesbos." (ACERBI, 1802-es kiadás, 317–318. lapokon.)

(Mr. Franzen Turkuból megajándékozott egy dallal, amelyet egy vidéki lány készített, aki Ostrobottnia lakója, és a falu iskolamesterének vagy papjának a szolgája, ahol mindig is lakott. A dal a szeretője távollétéről szól,

a természetes egyszerűség, a mély érzelem és a nemes forma modorában, amelyet inkább művelt elmék olykor hiába kíséreltek meg elérni. Ez a kis darab, amelyet egy olyan lány művének tartanak, aki sem írni, sem olvasni nem tud, csodálatos képződmény. A természeti költő fejezi ki azt, amit a szíve diktál, olyan szavakkal, amelyeket szerelme sugallt, és „a művészet birodalmán kívül gyönyört nyújt". Ez a finn Sappho, a maga kedvezőtlen égövének hava alatt, mindazt a forróságot felfedezte, amelyet a leszboszi költőnő.)

FRANZEN Frans Mikael, a pohjanmaa-i Oulu városban született, PORTHAN tanítványa, korának legjelentősebb svéd nyelvű költője, és öreg napjaiban Észak-Svédország püspöke volt. Különösen kitartóan foglalkozott egy szerelmes verssel, melyet szülőmegyéjének parókiájában dolgozó szolgálólánytól hallott, kiadta ezt két különböző svéd fordításban és még püspök korában is folytatta fordításainak csiszolását.

1810. november 10-én J. W. von GOETHE megtalálta a verset SKJÖLDEBRAND művében. Lefordította, fordításának a „Finnisches Lied" címet adta, s az északi romantikát és egzotikumot megtestesítő szerelmes dalt bekapcsolta a világirodalomba:

Käm' der liebe Wohlbekannte,
völlig so wie er geschieden;
Kuss erkläng' an seinen Lippen,
hätt' auch Wolfsbut sie feröthet;
ihm den Handschlag gäb ich, wären
seine Fingerspitzen Schlangen.

A következő évtizedekben a verset több antológiába is belefoglalták, s lendületes tanulmányokban tárgyalták. LÖNNROT Elias 1840-ben a lírai Kanteletargyűjteménybe illesztette bele a vers négy különböző változatát (11 32, 42, 43, 46).

1842-ben egy stockholmi kishivatalnok, ZETTERQVIST C. G. gyűjteni kezdte a „Finn lány versének" különböző nyelvű fordításait. 18 év alatt mintegy 1400 levelet írt, és csupán postaköltségre kb. 1000 svéd tallért áldozott fel. Az eredmény 467 különböző nyelvet képviselő fordításgyűjteménye lett, amelyet 1859-ben kezdtek kinyomtatni. A mű számára több különleges nyomdai betű lett volna szükséges, mint amennyit ZETTERQVIST meg tudott szerezni a turkui nyomdásznak, ezért a munkát abbahagyták, s a kézirat levéltári ritkaságként a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura gyűjteményébe került. A világ különböző részein azonban megjelenhettek a fordítások, a verset többször megzenésítették, és több gyűjteményes műben ez a darab képviseli a finn múzsát.

Magyarországra 1840-ben érkezett el a vers. A fiatal REGULY Antal október 6-án Vaasa-ból küldte el a fordítást magyar barátjának, s azt a következő év márciusában az Atheneum folyóirat „Őrlő dal" címen jelentette meg. REGULY a következőképpen indokolta választását:

„Se että minä valitsin tämän laulun, on helposti selitettävissä. Nuoresta miehestä sen kauneus on näet niin hämmästyttävä, että tuskinpa olisin millään muulla runolla pystynyt paremmin virittämään milenkiintoasi suomalaiseen runouteen. Jokin vakava mytologinen kuvaus jumalten elämänvaiheista ei tekisi tällaista vaikutusta, ja ne ovat pitkiä. Suosi siis suomalaisia! Katso tätä hiljaista naista! Päältä katsoen hän näyttää Kylmältä ja tunteettomalta, harvoin näet hymyä hänen huulillaan, mutta kun hän innoittuu laulamaa, tulee julki sisäisen elämän rikkaus."

(Könnyen megmagyarázható az, hogy éppen ezt a dalt választottam. Egy fiatal férfi számára ennek szépsége ugyanis annyira bámulatos, hogy bármilyen más verssel aligha tudtam volna érdeklődésedet felkelteni a finn költészet iránt. Valamilyen zord mitológiai ábrázolás az istenek életviszontagságairól nem tenne ily hatást, s azok még hosszúak is. Kedveld tehát a finneket! Nézd ezt a csendes nőt! Kívülről nézve hidegnek és érzéketlennek tűnik, ritkán látsz mosolyt az ajkain, de mikor dalba kezd, feltárul lelkének gazdagsága.)

ZETTERQVIST antológiája tartalmaz egy másik REGULY-fordítást, amely íráshibáiból következtetve valamilyen magyarul nem tudó személy másolása:

Dal egy Finn leánytul

Hogy ha jól ösmértem jönne,
elöbb látottam jelenne,
annak száját csokolgatnám,
lenne bár farkas vérébe;
annak kezét nyomogatnám,
lenne is kigyo tenyerébe.
Volna csak szélnek értelme!
tavaszi szellönek nyelwe!
hogy szót hozna és szót vinne
hogy szót sokszor váltogatna
két szerelmesnek közötte.
Elöbb a' leg jobb étkeket,
a' pap sültjét oda hagyom,
mint elhaggyam a sziwemet,
a' nyáron megszelidübtett
a' télen hozzám szokottott.

WEÖRES Gyula 1961-ben feldolgozta REGULY Antal fordításait a Kalevalaseura évkönyvében, s HALTSONEN Sulo ugyanott ZETTERQVIST-tel és kéziratával foglalkozott, közölve többek között a témát érintő írások bibliográfiai áttekintését. A finn irodalomtudósok közül TARKIAINEN Viljo-t foglalkoztatta a vers rejtélye. A Suomi című folyóiratban, 1912-ben, két íves monográfiát adott ki változat- és verssorjegyzékkel, amelyben KROHN Kaarle iskolájának módszerét követve rekonstruálta a vers „eredeti alapformáját":

Ha ismerősöm jönne,
az általam korábban látott megjelenne,
neki kezét megfognám,
bár kígyó lenne is tenyerében,
neki száját megcsókolnám,
bár szája farkas vérében lenne,
neki átkarolnám a nyakát,
bár nyakán medve lenne,
még melléje is heverednék,
bár oldala vérben lenne.

„Ennél szenvedélyesebb szerelmi vallomást gondolni sem lehet", írta TARKIAINEN. „A vers képei távoli időkbe, a vadon vidékére vezetnek, ahol a vadak és a véres halálesetek nem voltak ritkák. Ezek váltották ki az érzést a vadon forróvérű lányából, akinek ösztöne választott a férfiak közül és aki rendíthetetlenül hallgat ösztönének hangjára. Ebben a versben nincs egy csepp sem abból a szentimentalizmusból, s az érzelemnek lágy elringatásából, mely

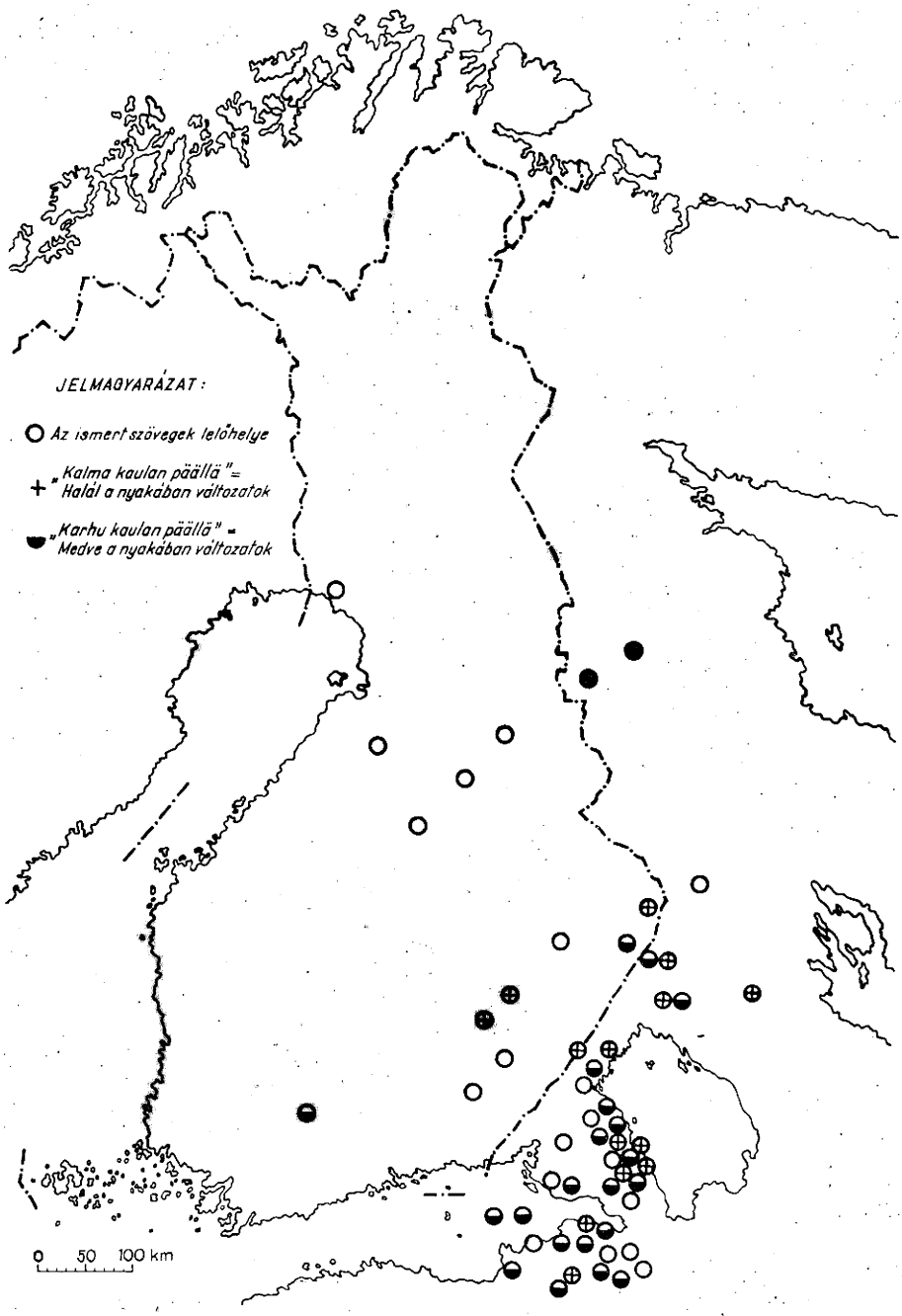
JELMAGYARÁZAT:
Az ismert szövegek lelőhelye
„Kalma kaulan päällä" =
Halál a nyakában változatok
„Karhu kaulan päällä" =
Medve a nyakában változatok
0 50 100 km

a későbbi kor terméke, mind az életben, mind a költészetben, s melyet gyakran a régi finn líra jellegzetes jegyének tartanak. Nem, ez durva és szokatlanul heves érzelmi kitörés, telve a természetes szenvedély tüzével és a képzelet megittasodásával."

TARKIAINEN tanulmányának alapja 65 változat volt. A finn népköltészeti archívum népdal-asszisztense, ASPLUND Anneli (született NUUTINEN) 1961-ben új monográfiát készített a versről, mely 157 változatra támaszkodik. Ezek közül 8 Pohjanmaa-ból, 1 Häme-ből, 9 Savo-ból, 3 Orosz-Karjalából, 2 Olonyecből, 19 a ladogai Karjalából, 42 Dél-Karjalából és 73 Inkeriből származik. A vers fejlődéstörténetét illetőleg a szerző erősen megközelítette TARKIAINEN álláspontját. A 8. versszer „karhu" (medve) szava helyébe mégis változatokban valamivel ritkábban, bár éppúgy előforduló „kalma" (halál) szót tette. ASPLUND Anneli kapcsolatba hozta a verset más lírai versekkel is, és megemlítette, hogy a legrégebbi feljegyzésekben a vers az őrlők munkadalaihoz fűződik, „őrlőversnek" nevezik; jegyzékében a szorosabban vett szerelmes dalok száma 43, az árvákhoz és sorsüldözöttekhez kapcsolt változatok száma 51.

A vers keletkezésének korát illetően TARKIAINEN és ASPLUND teljesen más véleményen vannak. TARKIAINEN arra hivatkozik, hogy sem Észtországban, sem Nyugat-Finnországban nem ismerik a verset, ezért keletkezését az 1500-as évekre vagy legkésőbb az 1600-as évek elejére helyezi, és így a dal az 1617-es sztolbovai békekötés után az Inkeribe települő savoiakkal kerülhetett a Finn-öböl délkeleti részébe. ASPLUND Anneli viszont csatlakozik LÖNNROT-hoz, aki egyik levelében (1848) a verset mintegy ezer évesnek ítélte, hiszen a vers hiánya Finnország nyugati szélén még nem bizonyítja fiatal korát, mivel sok igazolhatólag pogánykori runo elpusztult Nyugat-Finnországban a népköltészeti gyűjtés elkezdése előtt.

A vers elterjedési területe széleskörű, jóval tágabb, mint más lírai daloké. Inkeriben (a Finn-öböl délkeleti részén) a görögkatolikus őslakos inkeribeliek is ismerik, nemcsak az 1600-as években idetelepült lutheránusok: Nyugat-Inkeriben azonban ez utóbbiak körében ismeretlen a szöveg. Ebből következően a vers jóval régibb lehet a XVII. századnál. Továbbá észrevehető az is, hogy Inkeri görögkatolikus redakciója szemmelláthatólag eltér az inkerii lutheránusokra és más tartományokra jellemző általános típustól:

Ha ugy vélném, hogy anyám (apám) jönne,
egy versztát elébe mennék,
két versztát is elkezdenék,
hogy kinyissam a kaput,
hogy kitárjam a garádot.
Akkor is megfognám a kezét,
habár kigyó lenne tenyerében,
akkor is megcsókolnám száját,
habár farkas-vérben állna,
akkor is átkarolnám nyakát,
habár halál lenne is nyakán.

A legjelentősebb különbség az, hogy a szerelmest célzó szavak (*tuttu* = ismerős, jól ismert, *ennen nähty* = korábban látott) helyén az énekes anyja vagy apja szerepel, s hogy a leplezetlenül erotikus befejezés (*vielä vierehen menisin* = még melléje is heverednék, *viruisin* = lefeküdnék) hiányzik. Ez az inkeri-beli görögkatolikusok között teljesen szabályos fejlődés: a nyíltan

szerelmes dal a XIX. századig itt ismeretlen jelenség volt, s például a szép fehérhajú bátya az inkeri nők dalaiban gyakran eredetileg szerelmi dalok férfialakja helyén fordul elő.

Egyébként a vers redakcióhasadása meglehetősen csekély. Második verssorként 45 változatban *„ennen nähtyni näkyisi"* (akit korábban láttam, láthatnám), 104 változatban *„virstan vastahan menisin"* (versztát elébe mennék) szerepel: a régi északibb változatok alapján az előbbi lehetőséget részesítették előnyben. Helyenként verssorokat fűztek a vershez, másutt elhagyták ezeket. A merész befejezéssel csak mintegy negyven változatban találkozunk, de ezek széleskörű elterjedettsége arról tanúskodik, hogy a szemérmes változatok másodlagosak. Az észt–finn lírai verseket összevetve egymással, azt tapasztaljuk, hogy (ha az inkeri-beli görögkatolikusok változatait figyelmen kívül hagyjuk) a „Jos mun tuttuni tulisi" egészében meglepően változatlan alakban maradt meg. Ezt a tényt általában a viszonylag kései keletkezés ismertetőjelének tartják.

A datálás szempontjából figyelemre méltóan változékony a főmondatok és megengedő mondatok párhuzamossága:

Viel mie suuta suikkajaisin, vaik ois suu suven veressä,
viel mie kauloa karkajaisin, vaik ois karhu kaulan peäl.
(Etelä-Karjala, SKVR XIII : 3062)

(Még száját is megcsókolnám, bár szája farkasvérben volna,
még nyakát is átkarolnám, bár a nyakán medve volna.)
(Dél-Karjala)

Tos olliis susi suukoin päällä, miä se suuta antaisin,
jos olliis karhu kaglan päällä, miä se kaglaan männisin.
(Keski-Inkeri, SKVR IV : 2170)

(Ha a száján farkas volna, én a száját megcsókolnám,
ha a nyakán medve volna, én a nyakát átkarolnám.)
(Közép-Inkeri)

Sille suuta suikkoaisin, jos ois surma suun eessä,
tuolle kaulahan kapuisin, vaikk ois kalma kaulan päällä.
(Laatokan-Karjala, SKVR VII : 2369)

(Azért száját megcsókolnám, ha ölés volna szája előtt,
ott a nyakát átkarolnám, bár halál volna nyakánál.)
(Ladoga-Karjala)

E három variáció — melyek közül az elsőnek említett a legáltalánosabb és a két utóbbi helyi jellegű és időleges — észrevehetően jobban megfelel a kalevalai párhuzamosság szabályainak, melyeket néhai Steinitz Wolfgang oly úttörő módon magyarázott meg ifjúkori művében („Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung" — FFC 115, 1934), mint a korábban eredetinek vélt párhuzamalakzat:

kättä — käärme kämmenpäässä	kéz — kígyó tenyérben
suuta — suu suden veressä	száj — száj farkas vérében
kaulahan — kalma kaulan päällä	nyak — halál a nyakán

A régi kalevalai versre jellemző szabályok szerint az első párhuzamalakzat minden egyes szava (az igéket és néhány partikulát kivéve) a további párhuzamalakzatokban szinonim, analóg vagy ellentétes kifejezést nyer. A *susi* (farkas) — *karhu* (medve) és *surma* (ölés) — *kalma* (halál) tipikus párhuzamszópárok: ezzel szemben *„käärme kämmenpäässä"*, *„suu suden veressä"* és *„kalma kaulan päällä"* kirívó ellentétben állnak a STEINITZ által kimutatott őskalevalai párhuzamosság szabályaival.

Ebben láthatjuk a „Jos mun tuttuni tulisi" legpontosabb datálási kritériumát. A későközépkor ugyanis egyebek között a párhuzamosság normáinak bővülését is hozta a kalevalai versbe. Az új forma valószínűleg a priamel-versből származott, mely az 1400-as években az európai kontinens egyetemi városaiban győzelmes irodalmi divattá alakult. Sok száz finn fiatal tanult ezeken az egyetemeken, és a nagyszámú Kalevala-mértékű priamel-epigramma azt bizonyítja, hogy e divat akár általuk, akár más úton, mégis eljutott Finnországba is. Néhány ilyen példa:

Syöpi hauki sammakonkin selän suuren uituansa,
appavi repo ravatkin salon suuren juostuansa,
naipi mies pahankin naisen kauan ilman oltuansa.

(Csuka megeszi a békát széles vizen átusztában.
róka felfalja a piszkot vadon erdőn átfutában,
férfi elvesz rossz asszonyt is, ha soká él asszony nélkül.)

Lupa on koiran luita purra,
suden juosta tietä myöten,
karhun kantoja repiä,
miesten piikoja pidellä.

(Szabad az ebnek csontot rágni,
farkasnak futni ahogy tud,
medvének gyökeret tépni,
férfinak lányt megölelni.)

Urpa linnun viivyttävi,
urpa linnun, marja lapsen,
apilas hyvän hevosen,
hyvän neien nuori sulho.

(Nyir-rügy madarat megfogja,
rügy madárt, bogyó gyermeket,
lóhere a pompás lovat,
jó leányt ifjú vőlegény.)

Nemcsak a priamel-vers formája, hanem tárgyköre is forradalmi újdonság volt: Közép-Európa egyetemeinek és mulatóhelyeinek derűs erotikája, „Wein, Weib und Gesang"-szelleme, „naturalia non sunt turpia" bölcselkedése ez, amelyhez hasonlót alig találhatunk a régibb kalevalai dalok között. Északon azután e forma olykor keserű, búskomor jelleget öltött ugyan, a meglepő párhuzamba állítás stílusfordulata általában mégis meggyökeresedett e régies területen is. Így például a *„hevonen — vene — akka"* (ló — csónak — öregasszony) sorozatok olyan változatokat alkotnak, amelyek aligha kerültek volna elmondásra a későközépkori stílusnak a Kalevala-epikába való betörése előtt:

Kolme on miehellä pahoa,
kolme miehen kuolemata:
yks on heittiö hevonen,
toinen vuotava venonen,
kolmansi äkäinen akka.
Vielä mies pahasta pääsi
hevosesta heittiöstä:
hevosen susille syötti.
Vielä mies pahasta pääsi
venehestä vuotavasta:
venehen tulessa poltti.
Mutta kaitse kaunis Herra,
varjele vakainen Luoja
vaimosta pahatavasta,
akasta äkisevästä!
Ei taida tulehen luoda,
saata ei syötteä susille,
kun ei surma suorin tehne,
tappane Jumalan tauti.
(Hármat nem kedvel a férfi,
három a férfi halála:
az egyik a hitvány gebe,
második a lyukas csónak,
harmadik a zsémbes asszony.

Férfi a rossztól menekülhet,
szabadulhat hitvány lótól:
Lovát farkassal eteti.
Férfi a rossztól menekülhet,
szabadul lyukas csónaktól:
csónakját tüzzel égeti.
Ám oltalmazzál Jóisten,
őrizz hatalmas Teremtő,
rosszakaró feleségtől,
a zsémbelő vénasszonytól.
Nem lehet a tüzbe vetni,
sem farkassal megetetni,
ha a halál el nem viszi,
Isten baja meg nem öli.)

A bibliai és antik közmondást „Sunt tria damna viri . . ." itt tipikus késő-középkori epigramma formájában fordították le. Még sokkal merészebben erotikus humorral találkozunk e stíluskorszak verseiben — az epikában is —, amelyben ez a téma és a helyzetképek datálásának közvetlen támpontjául szolgál.

A „Jos mun tuttuni tulisi" vers *käärme — suu — kalma* (kígyó — száj — halál) gondolatpárhuzama nem lehet a későközépkornál régebbi. Éppen a *„kalma kaulan päällä"* (halál a nyakában) adja a versnek borzalmas hatású tetőpontját: a *kalma* a holttest által terjesztett fertőző halálos betegséget jelenti. Az Asplund Anneli tanulmánya nyomán elkészített elterjedési térkép is (amelyből a bizonytalan származási helyű változatok hiányoznak) a *kalma* ‚halál' > *karhu* ‚medve' fejlődési irány feltevését támogatja; a *kalma* a legrégiesebb hagyomány-területen, Orosz-Karjalában, a kizárólagos megfelelés. Azok a törekvések, amelyek a *susi*-t ‚farkas' és a *kalma*-t ‚halál' akár *susi*-val ‚farkas' és *karhu*-val ‚medve', akár *surma*-val ‚ölés' és *kalma*-val ‚halál' helyettesítik, az ország távoli, maradi részének csendes tiltakozását képviselik a klasszikus normák mellett, s Turku vagy Viipuri környékének modernizáló törekvései ellen. Hasonló konzervatív retusálást hajtottak végre az inkeri énekesek, átalakítva a hagyományokhoz nem ragaszkodó, heves szerelmes verset az *anya* vagy *apa* iránti gyengédség kimutatására.

A balladák és az elbeszélő-dalok már a középkorban becsempészték a „Nagy Szerelmet" a kalevalai költészetbe, igaz hogy általában pusztító végzet-erőként. A priamel-költők könnyed, felületes, erotikus eszmefuttatásokhoz szoktatták a közönséget. Mégis a *„Jos mun tuttuni tulisi"* már a késő-középkorban figyelemre méltó, kivételes jelenség lehetett. A kalevalai líra legfiatalabb rétege, a Kelet-Finnországban, az 1500-as évek végétől kezdődően jelentkező ún. vágylíra, a svéd *enstrofing-* és az orosz *csasztuska*-líra kalevalai megfelelője, melyben a rímet és a szentimentális fogalomkészletet a régi formahagyományba próbálják beleszőni. A *„Jos mun tuttuni tulisi"* a legarchaikusabb érzelmi jelleget képviseli, ugyanakkor azonban az őszinteség lázadó bátorságát is, melynek megfelelői a későközépkor legjobb epikájában megtalálhatók (Annikainen éneke, A sárkány és a szűz).

A szerkezeti analízis szintén a vers viszonylagos fiatal korát bizonyítja. A legrégibb epika és líra Finnországban a mellékmondatos szerkezeteket szinte egyáltalán nem alkalmazza; mégis már a pogánykor legkorábbi mitikus dalaiban az ún. korrelatív verssorpár-ismétlés (a vonatkozó és a főmondatok váltakozásán alapuló stílusalakzat) jól ismert. A vikingkortól kezdve eltűrtek más mellékmondatokat is az epikus replikákban, de a lírában a hipotaktikus szerkezetek csak a katolikus középkorban honosodtak meg. A *„Jos mun tuttuni tulisi"* ennek a differenciálódási és centralizálódási fejlődésnek az utolsó fokát képviseli: komplikált sorképletében ez a feltételes, fő- és megengedő mondatokból álló egymondatos vers teljesen más jellegű, mint a naiv őslíra:

Suot sulavat, maat valuvat,
lätäkköiset lämpiävät,
meren hiekat helttiävät,
järven rannat raukeavat,
suuretkin meret sulavat.
Ei sula sydän suruinen,
ei sula sulallakana,
heltiä kesälläkänä.

(Láp fölszárad, föld elárad,
pocsolyák megmelegülnek,
tengerhomok elcsendesül,
tó partjai elomlanak,
nagy tengerek megindulnak.
A szomoru szív nem indul,
nem olvad az olvadással,
el nem csendesül a nyáron,
a nyár megmelegülésén.)

Valóban érdekes az a szerelmi sóvárgásról szóló dal, amelyet gyakran összekapcsolnak a „*Jos mun tuttuni tulisi*"-val, és amely az itt jelentkező hipotaktikus rétegződöttséget is képviseli:

Kun ois tuuli mielellinen,
ahavainen kielellinen,
sanan toisi, sanan veisi,
sanan liian liikuttaisi
kahden rakkahan välillä.

(Ha a szél értelmes volna,
a tavaszi szellő nyelves,
szót hozna, másikat vinne,
szót igazán kicserélne
két szerelmesnek közötte.)

A rímelésre való törekvés és az érzelem kifejezés langyos passzivitása ezt a dalt, amelyet egyesek a „*Jos mun tuttuni tulisi*" vers szerzőjének nevéhez akartak fűzni, valamivel korábbi lírai időszakba helyezi.

A párhuzamosság, a mondattani felépítés és a szerelmi érzés kifejezésének merészsége azok a kritériumok, melyek alapján a „*Jos mun tuttuni tulisi*" kialakulását a későközépkorra, az 1400-as évek végétől az 1500-as évek végéig terjedő időszakra datálnám. A reneszánsz és a korai humanizmus betörésének a kezdete — melyet Finnországban a priamel-epigrammák jeleznek a legtisztábban — szintén érezteti hatását a tanulmányozott versben.

Elismerem, hogy a datálásban van még bizonytalanság: nem tudjuk, ki a zseniális szerző. Éppen a legjelentősebb íróknál figyelhető meg a szerzők kiismerhetetlensége, valamely felfoghatatlan korszerűtlenség: a finn Kivi Aleksis művei bizonyos tekintetben valódi környezetükhöz képest jóval régebbi kort tükröznek, Leino Eino pedig az 1900-as évek elején ősköltészet-utánzatokat alkot, melyekben az archaikus és az ultramodern érzések, s stílus-eszközök meglepő, újromantikus sámánizmussá egyesülnek. A „*Jos mun tuttuni tulisi*" szerzőnője jobban közönségéhez volt kötve, verse csak kollektív hagyományként élhetett. A későközépkor népköltészetének legkimagaslóbb epikai termékei, *Annikainen éneke* és *A sárkány és a szűz* szintén igen kivételes tehetségű költőnőt mutatnak be: az éneklő női csoport élén a lázadó, zászlót vivő énekest, a vad, féktelen képeket kedvelő vers virtuózát, a hagyomány megújítóját. Az Annikainen éneke azt mutatja, hogy e költőnő tüzetesen ismerte Finnország akkori fővárosát, Turkut. Feltehetnénk a kérdést, hogyan születhetett egy kis, hagyományokhoz ragaszkodó országban, nem is egy egész évszázad leforgása alatt, a szenvedély két ilyen aktív és félelmet nem ismerő költője, a költészet mestereinek, Catullusnak és Baudelaire-nek két női eszmetársa, és mi az oka annak, hogy mialatt sok száz költemény a nép személytelen közvagyonává töredezett szét, ez ismeretlen turkui(?) asszony verse fennmaradt századokon át, sőt a nyelvhatárokat is ledöntötte, kutatókat és írókat foglalkoztatott, saját méretéhez képest ezerszer nagyobb tanulmány- és magyarázat-irodalmat hozott létre. Van itt még megválaszolandó kérdés.

Kuusi Matti

Főbb források:

Sulo Haltsonen: *C. G. Zetterqvist ja suomalainen runo.*
Kalevalaseuran vuosikirja (Helsinki 1961), 41
Matti Kuusi: *Kirjoittamaton kirjallisuus.*
Suomen kirjallisuus, I (Keuruu 1963)
Matti Kuusi: *Suomalaisista priaameleista.*
Kirjallisuudentutkijain vuosikirja 18 (Porvoo 1960)
Anneli Nuutinen: »*Jos mun tuttuni tulisi*«.
S 87. számú kézirat a Helsinki Egyetem Népköltészeti Tanszékén (1961)
V. Tarkiainen: *Viisi Kantelettaren runoa.*
Kalevalaseuran vuosikirja (Helsinki 1921), I
V. Tarkiainen: »*Jos mun tuttuni tulisi*«
Suomi IV : 11 (Helsinki 1912)
Weöres Gyula: *Suomalaisten kansanlaulujen varhaisimmista unkarinnoksista.*
Kalevalaseuran vuosikirja (Helsinki 1961), 41
(Sulo Haltsonen cikkéhez a 219. oldalon bibliográfiai áttekintés tartozik, a tárgyat más országokban feldolgozó cikkekről.)
A tanulmány közben idézett szövegek forrása: SKVR = *Suomen Kansan Vanhat Runot*, utána római számmal a kötet, arab számmal az egyes dalok sorszáma.

Матти Кууси:

К ПРОБЛЕМЕ ДАТИРОВАНИЯ ЛИРИЧЕСКИХ ПЕСЕН

(Теоретические размышления и анализ одной финляндской песни)

(Резюме)

При анализе памятников культуры предыдущих эпох наиболее важной задачей является датирование этих памятников. В случае произведений народной поэзии эта задача может быть решена различными путями. Наиболее целесообразны пять методов: исследование мотива отдельных произведений, исследование стиля, исследование редакции, исследование функции, исследование структуры, а также совместное применение нескольких из указанных методов. Мы с уверенностью пользуемся указанными методами, ибо произведения народной поэзии согласно и любым общим аналогиям ощутимо изменя ют форму. Однако применение этих способов точного датирования с наибольшими трудностями встречается именно при датировании лирических народных песен. Здесь изменчивость формы и поводов испольнения, краткость лирических песен, широкое распространение отдельных основных мыслей и элементов формы затрудняют точное датирование.

Финские лирические песни можно разделить на две большие группы: более старые короткие лирические песни в форме Калевалы и новые, рифмованно-строфические песни. Наиболее старым экземпляром нерифмованным, бесстрофных коротких песен формы Калевалы служит песня, напечатанная в 1702 году в сборнике пословиц Хенрика Флоринуса (Henrik Florinus). Наиболее же старый пример рифмованно-строфических песен — игровая песня (Kissat rumpua lyövät — Кошки бьют в барабан), о которой мы знаем, что она относится к началу 1600-х годов и можем думать, что эта новая жанровая форма в финской народной поэзии появилась в начале XVI столетия, одновременно с Агрикола (Agricola) и Якобуц Финно (Jacobus Finno) которые в литературе создают первые рифмованно-строфические финские тихи. Найболее старой записью текста подлинной народной лирической песни известна с 1780-х годов запись. Наиболее старая известная запись текста-правильная лирическая народная песня 1780-х годов. Начиная с того времени и до сегодняшнего дня в финской народной поэзии хорошо известна и все более распространяется рифмованно-строфическая форма песни.

Автор подвергает конкретному анализу наиболее известную финскую лирическую песню «Jos mun tuttuni tulisi» — «Если бы пришел мой любимий». Наиболее старый экземпляр ее опубликован в 1778 году Портаном (Porthan), позже она встречается и в других записях, песня попадает в руки Гёте, который создает на ее основе свою »Финскую песню« («Finnisches Lied»). Наиболее старый перевод ее на венгерский язык сделан Анталом Регули (Reguly) в 1840 году.

Финская фольклористика занималась исследованием, анализом этой песни неоднократно. Согласно последнему (рукописному) исследованию, насчитывается 157 ее вариантов (эти варианты обозначены на прилагаемой карте). Несмотря на это, все-таки не сложилось единого мнения относительно того, к какому времени может быть отнесена эта песня, не проведено ее точного датирования. Лённрот (Lőnnrot) в 1848 году назвал ее тысячелетней, Таркяйнен (Tarkiainen) объясняя ее географическое распространение историческими причинами, относит текст песни к XVI, самое позднее началу XVII столетия. Асплунд (Anneli Asplund), автор последней монографии возвращается ко взглядам Леннрота.

При исследовании текста и формы песни обращает на себя внимание голос открытого лыбовного желания (отдельные варианты позднее ослабляют его, изменяют на более привычный, более «моральный»), своеобразная форма параллелизма, а также известное и из других текстов тройное перечисление (по немецкой литературоведческой терминологии — Priamel). На основе всего этого песню можно считать продуктом европейского Ренессанса и отнести ее к концу XV-го или же к следующему, XVI столетию. Отличающаяся высокой культурой туркусская (?) девушка(ü), которая так рано сумела сложить эту песню, намного опередила своих современников и современную поздно калевалевую поэзию, чьи совершенно иного стиля произведения были модны в тот период. Но не является ли любой значительный поэт предвестником нового и именно с отличием от привычных явлений своей эпохи задавая так много хлопот поздним исследователям—датировщикам?

Matti Kuusi:

ZUM DATIERUNGSPROBLEM DER LYRISCHEN VOLKSLIEDER

(Theoretische Beobachtungen und ein finnisches Beispiel)

(Auszug)

Bei der Analyse der aus älteren Zeiten stammenden Kulturdenkmäler ist deren Datierung die wichtigste Aufgabe. Im Falle der Schöpfungen der Volksdichtung ist diese Datierung auf verschiedene Weisen zu erreichen. Am meisten zweckentsprechend erscheinen hier fünf Methoden: Untersuchung der Motive der einzelnen Schöpfungen, der Funktion, der Struktur, des Stils sowie die der Redaktion bzw. die gemeinsame Anwendung einiger dieser Methoden. Diese Methoden lassen sich deshalb mit Sicherheit anwenden, weil die Schöpfungen der Volkspoesie auch allen ihren Übereinstimmungen gemäß ihre Form merkbar verändern. Am schwierigsten kann man diese Methoden der genauen Datierung eben bei der Analyse der lyrischen Volkslieder anwenden. Eine genaue Datierung wird bei diesen durch die Form, Veränderlichkeit der Vortragsgelegenheit, Kürze der lyrischen Volkslieder sowie durch die weite Verbreitung der einzelnen Grundgedanken und Formelemente wesentlich erschwert.

Die finnischen lyrischen Lieder teilt Verf. in zwei große Gruppen: ältere, kurze lyrische Lieder in Kalevala-Form und neue, gereimte, strophige Lieder. Das älteste, bekannte Beispiel der lyrischen Lieder in Kalevala-Form, ohne Reim und Strophe, ist in der Sprichwörtersammlung von Henrik Florinus, 1702, zu finden. Das älteste Beispiel der gereimten und strophigen Lieder ist ein Spiellied (»Kissat rumpua lyövät": Katzen schlagen die Trommel), das man auf den Anfang des 18. Jh. datiert. Auf diesem Grund kann man vermuten, daß diese neuartige Form des Liedes in der finnischen Volksdichtung Anfang des 17. Jh. erschienen ist, gleichzeitig damit, daß Agricola und Jacobus Finno die ersten gereimt-strophigen finnischen Verse in der Berufsliteratur schufen. Die ältesten Textaufzeichnungen vom regelmäßigen lyrischen Volkslied kennen wir aus den 80er Jahren des 18. Jh. Von dieser Zeit an ist diese gereimt-strophige Form bis heute gut bekannt und verbreitet sich in der finnischen Volksdichtung immer mehr.

Im Laufe der konkreten Analyse untersucht Verf. den Text des bekanntesten finnischen lyrischen Volksliedes: »Jos mun tuttuni tulisi« = Wenn mein Geliebter kommen würde. Seine älteste Variante hat Porthan 1778 veröffentlicht. Es kommt dann in mehreren Aufzeichnungen vor. Das Lied ist auch in die Hände Goethes gelangt, der sein »Finnisches Lied« daraus dichtete. Seine älteste ungarische Übersetzung stammt von Antal Reguly aus dem Jahre 1840.

Die finnische Folkloristik beschäftigte sich schon öfters mit diesem Lied. Nach der letzten — handschriftlichen — Bearbeitung sind 157 Varianten bekannt (diese sind

auf der beigelegten Karte angeführt). Trotzdem hat sich keine einheitliche Meinung über die Zeit ausgestalten können, auf die dieses Lied zu datieren wäre. Lönnrot nannte es im J. 1848 »tausendjährig«. Tarkiainen, Monographist vom Anfang unseres Jh. erklärt seine geographische Verbreitung mit geschichtlichen Gründen und läßt den Text des Liedes aus dem 16., spätestens aus dem 17. Jh. stammen. Der neueste Monographist, Anneli Asplund, ist zur Ansicht von Lönnrot zurückgekehrt.

Untersucht man den Text und die Form des Liedes, fällt der Ton der offenen Liebessehnsucht auf. Dieser Ton wird erst bei einzelnen späteren Varianten gemildert und in eine gewohntere, sittlichere Form umgewandelt. Auffallend sind auch die eigentümliche Form des Parallelismus sowie die auch aus anderen Texten bekannte dreifache Aufzählung (genannt in der Terminologie der deutschen Literaturgeschichte: Priamel). Auf diesem Grund könnte man das Lied für eine Schöpfung der europäischen Renaissance halten und auf das Ende des 15. Jh. oder auf das folgende Jahrhundert datieren. Jenes gebildete Turkuer (?) Mädchen, das dieses Lied so früh formulierte, ging in vielen Hinsichten seinen Zeitgenossen und auch der zeitgenössischen Spät-Kalevala-Dichtung voraus, dessen Schöpfungen ganz anderen Stils damals in Mode waren. Ist aber nicht jeder bedeutender Dichter ein Vorläufer, der eben durch die Abweichung von seinem Zeitalter der späteren Datierung Schwierigkeiten und Sorgen bereitet?

Fehér falterítők az észt parasztszobákban

Az ismert észt nemzeti költő, KREUTZWALD FR. R. közölt 1837-ben az *Inland* című baltikumi folyóiratban néhány észt lakodalmi szokást és többek között megemlítette, hogy a lakodalmi szobák falát lefedik durva vászonnal vagy forgácsfonadékkal.[1] Valamivel részletesebb leírást ad 1855-ben a nagyérdemű kutató, RUSSWURM Carl, az észtországi svédek ugyancsak lakodalmi szobáinak falterítőiről *Nuckö* (észt Noarootsi) és *Ormsö* (észt Vormsi) szigetekről.[2] Elszórt feljegyzések a szóban forgó szokásról vannak ugyan más nyomtatott műben is, de ezek nem tartalmaznak semmi lényegeset — a későbbiekben megemlékezünk róluk. Messzemenően jobb képet kapunk a falterítők előfordulásáról és jelentőségéről azoknak a feljegyzéseknek a segítségével, amelyeket évtizedek során gyűjtöttek be az Észt Népszokás Archívumba és a tartui Nemzeti Múzeumba. Közvetlen a második világháború előtt a szerző áttanulmányozta az említett gyűjteményekben fellelhető lakodalmi szokásokat és jegyzetelt minden fehér falterítőt érintő adatot Észtországban. Ebből kiderült, hogy a fehér falterítők régebben az egész országban használatban voltak. Különösen a lakodalmi szobákban használták őket, de előfordultak a szobák karácsony előtti díszítésénél is. A szokást jobban megőrizték az ország nyugati, mint keleti részén. A délkeleti *Petserimaa* tartomány — ahol az ún. szetukézek laknak — szembetűnően különleges helyzetet foglal el a falterítők használatában: a falat itt csupán abban az esetben terítették le, amikor valamelyik elhalt családtag holtteste volt kiterítve a házban. Az alábbiakban részletesebben kitérünk erre a szokásra.

Amikor itt az adatok falterítőkről számolnak be, akkor nagyméretű fehér vászonról van szó és nem törülközőről, vagy hasonlóról, amelyeket az oroszok és a szetukézek akasztanak a szentképek fölé a szoba belső sarkában. Az itt szóban forgó falterítők, amelyek az étkezőasztal mögött egy nagyobb falrészt fedtek be, vagy a háziasszony készletéből való természetes hosszú vászonszőttes lepedőkből, vagy asztalterítőkből álltak. Az ország keleti részeiben törülközőkkel is fedték a falat és a tengerparti lakosoknál, közöttük az észtországi svédeknél, vitorlavásznat, sőt halászhálót is felhasználtak erre a célra. A szoba egész falfelületét nem fedték be, csupán az asztal melletti részt a vendégek háta mögött. Mivel a lakodalmi szobákban hosszú asztalokat helyeztek a fal mellé, azért ilyenkor a fal nagyobb része be volt fedve. Régen, amikor a szög ismeretlen vagy ritka portéka volt, apró facöve-

[1] Inland 1837, sp. 199 f.
[2] RUSSWURM, C.: *Eibofolke I—II*, Reval, 1855.

kek segítségével akasztották fel a terítőket, amelyek a felerősítés megkönnyítésére kis kampókkal voltak ellátva.

Ha felvetjük a textilbevonatok jelentőségének kérdését, úgy mindenekelőtt azok gyakorlati céljával kell számolni: ezzel kívánták az ünneplőbe öltözött vendégek ruháját védeni a kormos faltól. Ugyanakkor a fehér falterítők vitathatatlanul esztétikai értéket is képviseltek, amellyel a szoba ünnepi hangulatát kívánták emelni. A fehér falterítők használata mindamellett kétségtelenül összekapcsolódik a népszokásokkal. Bizonyos jegyek pedig a kérdéses terítőknek a vallási képzetekben elfoglalt szerepére is utalnak.

A falterítők dekoratív szerepe az észtországi svédeknél jut legvilágosabban kifejezésre, ahol a fehér vásznat különleges díszítésekkel látták el. Ezek helyenként váltakoznak, de mégis tradíciós kötöttséget mutatnak. A vormsi lakosok lakodalmi szobáiban található falvásznak díszítéséről Russwurm a következő rövid, de részletekbe menő leírást adja. „In Worms werden an diese Segeltücher noch abwechselnd 6-eckige und 4-eckige Sterne von Holz oder Rohr befestigt, deren Spitzen kleine dreiteilige Tannenzweiglein schmücken oder Fäden von roter Wolle, die um ein kleineres Kreutz so gewickelt sind, das die ein Quadrat bilden."[3] Az említett *csillagok*, keresztben összekötött pálcák szalmával vagy piros gyapjúval átszőve, az észtországi svédeknél általában igen népszerűek voltak és más összefüggésben is előfordultak, így pl. mint a különböző mennyezetkoronák, az észtsvéd *himmelen* tartozékai. A *runöi* (svéd) lakosok színes papírkivágásokkal szokták díszíteni falterítőiket.[4] Saját feljegyzéseim szerint (1940) *Nuckö* és *Ragö* szigetein a nép télen fenyőgallyakkal, nyáron pedig virággal szokta díszíteni falterítőit.

A hagyomány szerint a falterítők használatának mély gyökerei vannak a nép tudatában és szokásaiban mindenekelőtt a terítők felerősítésével kapcsolatban.

A lakodalmi szoba falának terítővel való befedése nem volt éppen hétköznapi foglalkozásnak mondható, amit bárki elvégezhetett: ennek ceremoniális formák között kellett végbemennie. Az észtországi svédeknél Nuckö és Ormsö szigetén a lepedő felerősítése a lakodalom előtti napon, általában szombaton történt, korán reggel. Ormsö szigetén mind fiúk, mind lányok részt vettek ebben a munkában, azok, akik hivatalosak voltak a lakodalomba. A lányok a lepedőket hozták magukkal, néha hármat-négyet is, amit a fiúk erősítettek fel. Utána ismét a lányokra került a sor, akik a fentemlített díszítéseket kötötték a lepedőkre.[5]

Különös figyelmet érdemelnek azok a felerősítési ceremóniák, amelyeket a keleti járásokban jegyeztek fel. A ceremóniák sok helyi változatot mutatnak ugyan, de nagyjában mindenütt ugyanaz az események lefolyása. Tartalmilag mindamellett meg lehet különböztetni kétféle ceremóniát: az egyik esetben a vászonról van szó, amelyet a fapöckökre erősítenek, a másik esetben csupán szögezési ceremónia fordul elő, anélkül, hogy valamiféle textíliát, lepedőt vagy hasonlót, egyáltalán felerősítenének. Elképzelhető, hogy az adatközlők egy sor esetben egyszerűen elfelejtették megemlíteni a textíliát, vagy úgy gondolták, hogy a szögezés megemlítése fontosabb, mint maga a befedés. De az sincs kizárva, hogy maga a falterítő valóban kiment a szokásból, miköz-

[3] Uo. II. 75.
[4] Klein, E.: *Runö*. Stockholm, 1924, 358.
[5] Rönnblom, A. gyűjtése a Nordiska Museetban, EU 29473.

ben a szögezés tovább élt. Mindenesetre van alapja annak a feltételezésnek, hogy a falterítők régen azokon a helyeken is előfordultak, ahol a későbbi időkben csupán a szögezési szokást ismerték.

A szoba falának terítőkkel való bevonása a lakodalom előtt, egy leírás szerint, a következőképpen történt. „A megállapított lakodalmi nap előtt a vőlegény kijelölt két fiút vőfélynek, a menyasszony is választott két fiatalembert, akiket *testvéreknek* neveztek. Ezek a testvérek a lakodalom előtti napon, általában szombaton, faszögeket vagy pöcköket készítenek, amelyeket egy kalapáccsal együtt egy zacskóba rejtenek és ezt a vállukra akasztják. Ilyen módon felszerelve a menyasszony házához mennek — ahol a lakodalmi vendégek nagyban gyülekeznek — és a cövekeket a falba verik. Ezekre a cövekekre később egy vászondarabot akasztanak. Elfoglaltságuk alatt a háznép megkísérli a *testvéreket* beszédre bírni, de ezek csöndben maradnak és egy szót sem ejtenek. Csak a szögezés befejezése után foglalnak helyet a *testvérek* az asztalnál és lakmároznak késő éjszakáig."[6] Megjegyzendő, hogy a *felhúzásra* való vásznat néhány adat szerint a menyasszony vagy annak anyja adja. Csupán néhány esetben kerül megemlítésre, hogy a szögezők magukkal viszik a felhúzásra való vásznat.

Ha vászonfelerősítés nélküli szögezésről van szó, az nagyjában ugyanilyen módon történik. A szögezés végbemehetett mind a menyasszony, mind a vőlegény otthonában, a munkát végző férfiakat többnyire *szögezőknek* hívták. Ezek titokban közelítették meg a lakodalmas házat, általában a lakodalom előtti estén, vagy a lakodalom napján hajnalban, gyakran kormozott arccal. Érkezéskor nem köszöntek, feltett kérdésre nem válaszoltak, a kínált sört nem fogadták el, hanem csöndben hozzáláttak a szögezéshez. Az utolsó szög beverése után kezdtek el beszélni és kóstolni a lakodalmi ételeket és italokat. Mivelhogy a falgerendába bevert cövekeknek legalábbis a legtöbb esetben nem volt gyakorlati felhasználásuk, úgy magyarázták a cövekeket mint akasztószögeket, amire a lakodalmi vendégek a lakodalom alatt a ruháikat aggatják, így pl. „sapkaszögekről" beszéltek, amelyre a lakodalmi nép a fejrevalókat akasztja. Szokásos volt az utolsó cövekeknek különleges jelentőséget tulajdonítani, úgymint „az anyós szoknyaszöge" vagy az „após nadrágszöge". Világosan látszik, hogy itt valójában nem igazi ruhaakasztó cövekekről van szó, erre a célra azok kicsik és gyengék voltak. 1937-ben Nyugat-Észtországban volt alkalmam csonkokat látni falgerendákban, amelyek az említett cövekek után maradtak meg: ezek olyan vékonyak voltak, hogy nehéz ruhadarabok tartására teljesen alkalmatlannak nyilvánultak.

Hogy a fehér falterítőket nem lehet kielégítően megmagyarázni csupán ezek esztétikai szerepével — amire különösen olyan ünnepi alkalommal gondolhatnánk, mint a lakodalom — bizonyítja a terítők előfordulása egy egészen más összefüggésben. Itt elsősorban egy Kelet-Európában igen gyakori szokásra gondolok, amikoris a szoba falait fehér lepedőkkel vagy kendőkkel borítják be, abban az esetben, ha halott van kiterítve a házban. Itt különösen arra a funkcióra utalok, amit a fehér lepedők néhol az ún. „halott megvendégelésekor" — amit az elhalt családtagok tiszteletére tartanak — töltenek be. Ez az utóbbi szerep világosan előtérbe kerül egy leírásban, amit az észt nyelvkutató lelkész Masing O. W. ad 1821-ben egy hetilapban.[7]

[6] ERA, E(isen) 83126, Lihula.
[7] Narahva Näddala-Leht 1821, 11 ff.

Itt arról van szó, hogy miképpen szokták az Északkelet-Észtországban lakó, régóta észtté vált oroszok tartani a szokásos, évenként megismétlődő halottmegvendégeléseiket. Az ünnep ősszel történt mindenszentek napján. „Az utóbbi évektől eltekintve — írja Masing — szokásos volt ezen a vidéken mindenszentek napján, november 2-án, ünnepi lakoma rendezése: az asztalt megterítették, foklákat gyújtottak, fehér vásznat terítettek a falakra és elővették a söröskannát. Mielőtt a kakas először megszólalt, a háziasszony meggyújtotta a faggyúgyertyát és ételt helyezett az asztalra, a gazda pedig kiöntötte a sört a kannába és felszeletelte a kenyeret. Mikor a kakas az elsőt elkukorékolta, a háziasszony a többi családtaggal együtt visszavonult a szobákba, csak a gazda maradt helyben. A gazda elmondta egyedül a miatyánkot, elővett egy fehér vászondarabot, kinyitotta az ajtót és kikiáltott: tessék, tessék bejönni vendégek! Utána annyiszor ütött a kendővel az ajtóra, ahány halott volt emlékezete szerint a rokonságban." A leírás azzal folytatódik, hogyan vendégelte meg a gazda a halottakat és később miként bírta rá őket a távozásra azzal, hogy újra csapkodott a fehér kendővel. A halottak lakomája után előjött a többi családtag és a rokonság, az asztalhoz ültek és elfogyasztották, ami ott volt található.

Az évenként visszatérő halottmegvendégelés, amit mindenszentek napja körül vagy „halottaknapján" („lelkeknapján") ünnepeltek, a régi időben általános jelenség volt Észtországban, de sajnos Masing beszámolója nem nyújt további adatokat az ünnepi szoba fehér terítőkkel való feldíszítéséhez, a szokás máshol való meglétéhez. A halottak lelkének meghívása fehér terítőkkel való lobogtatással mindenek ellenére előfordult messzebb nyugatra is, mint pl. *Öselben* a XIX. században.[8]

Igen valószínűnek látszik mégis, hogy a fehér falterítők régen általánosabban fordultak elő a temetéssel és a halottmegvendégeléssel kapcsolatban. 1941-ben alkalmam volt ezt Észtország délkeleti sarkában a szetukézeknél — akik az ortodox egyházhoz tartoznak és évszázadokon keresztül orosz kultúrhatás alatt éltek — tanulmányozni. A tulajdonképpeni halottmegvendégelésről a szetukézek semmit nem tudnak. Mindamellett szokásos volt néhány faluban a szobák falának fehér lepedőkkel vagy abroszokkal való beborítása, amikor valamelyik elhalt családtag holtteste ki volt terítve a padon. A szetukézek ugyanis halottjaikat a falba erősített padokon szokták felravatalozni, úgy, hogy a halott feje abban a sarokban feküdjön, ahol a szentképek lógnak a falon. Ezt a sarkot akkor két fehér terítővel ékesítették, amíg egy harmadikat a mennyezetre erősítettek.

Úgy látszik, hogy a szetukéz szoba falának fehér terítőkkel való részbeni beborítása nem ősi és eredeti jelenség, hanem olyan kultúrjelenség, amely a tulajdonképpeni Észtországból került oda. Ezt a tényt többször maguk az elbeszélők húzták alá, amit az is bizonyít, hogy a fehér lepedők használata a szobák falán csupán az Észtország középkori határához közelfekvő falvakban fordul elő. Erre való tekintettel arra a következtetésre jutottam, hogy a szetukézek — ugyanúgy mint a fentemlített luteránus oroszok Északkelet-Észtországban — a szoba falának nagy fehér vászonterítőkkel való bevonásának gyakorlatát a tulajdonképpeni észtektől kapták, de a szokást tovább megtartották, mint maguk az észtek. Ezt a gondolatmenetet igazolja továbbá

[8] Holzmayer, J. B.: *Osiliana* (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft VII : 2), Dorpat, 1872. 82.

az, hogy az igazi oroszok Oroszországban nem ismerik a szoba falának nagy fehér vászonterítőkkel, lepedőkkel vagy más terítőkkel való befedésének szokását. A fehér vászon előfordul ugyan náluk is, mint kultikus eszköz és szobadísz, de az kizárólag törülköző, amit a falra vagy a szentképek fölé akasztanak.

A falra akasztott törülközők előfordulnak többek között a keleti karjalaiaknál, a minden háznál megtartott halottmegvendégeléssel kapcsolatban olyankor, amikor mindkét szülő elhalálozott. Az ünnepségen az egész rokonság részt vett és ennek megrendezése nagymértékben emlékeztetett egy nagy parasztlakodalomra. Jószágot vágtak, sütöttek és sört főztek a nagy lakomára és ezenkívül szokás volt, hogy minden vendég vitt magával ételt, úgy, mint a régi lakodalmakba. Ami ebben az összefüggésben lényeges az az, hogy az épület gerendáiba cöveket szoktak verni „az összes elhalt rokonoknak", akikre ez alkalommal emlékeztek. Ez a jelenség feltétlenül a fent említett nyugat-észtországi, lakodalom előtti szögezési ceremóniára emlékeztet.

Hogy a szögezés valóban hogyan ment végbe Karjalában, arra nincsenek közelebbi bizonyító adatok, de néhány följegyzés szerint maguk az érkező vendégek hozták a szükséges cöveket, és verték be a falba. Ezt azzal a céllal tették, hogy amikor a halott rokonok jönnek, ezekre a cövekekre akasszák ruháikat. Egy másik verzió szerint a cövekekre fehér törülközőket akasztottak, hogy a vendégeskedő halottak ebbe töröljék kezüket az étkezés után.[9] Korábbi megállapításom szerint egy fajta szögezési ceremónia Észtország délkeleti részén is előfordult az ortodox szetukézeknél és vótoknál, de csupán a lakodalommal kapcsolatosan. A cövekeket a menyasszony bátyja, vagy a násznagy készítette és verte be a falgerendába a belső szobasarok szentképe fölé. Majd egy hosszú fehér törülközőt akasztottak a cövekre, amely szinte dekoratívan berámázta a szentképeket, ikonokat.

Noha egy bizonyos funkcionális és forma különbség nyilvánvaló a nyugat-észt falbevonás és a karjalai törülköző akasztás szokása között, ennek ellenére elképzelhető, hogy van ideológiai kapcsolat a kettő között. Magának a fehér terítőnek lehet kapcsolata azzal a görögkatolikus szokással, amely szerint a szobasarok szentképeit törülközőhöz hasonló vászonszőttessel dekorálták, amit a szetukézek az utóbbi időben is gyakoroltak. A nyugat-észtek, akik nagy falilepedőket használtak, nem voltak ugyan ortodoxok, hanem luteránusok, de nincs kizárva, hogy a katolikus idők alatt ezek is szokták fehér vászonnal dekorálni a szobasarkokat, ahol a kereszt vagy más szentkép állt.[10]

A jelenség a maga egészében ennél azonban bonyolultabb. Tudjuk ugyanis, hogy a katolikus — különösen a görögkatolikus — szentkultusz annyira átitatódott pogány vagy vulgáris-keresztény lélekhittel és halottkultusszal, hogy lehetetlen világos tartalmi különbséget tenni a kettő között. Ebben az összefüggésben különösen fontos arra a körülményre rámutatni, hogy a fehér vászon jelentős szerepet játszott a lélekhittel kapcsolatos összefüggésekben. A régi nyugat-észt lakodalmi szobák fehér falterítőjének alig van közvetlen kapcsolata a lélekhittel, de nincs kizárva, hogy az ősök kultu-

[9] Haavio, M.: *Piirut.* Kotiseutu 1934, 86. Oő. *Lisätietoja piiruista.* Virittäjä 1937, 424 f.; — Lehmusto, H. T.: *Muistajaiset.* Virittäjä 1937, 421.; — Krohn, K.: *Suomal. runojen uskonto.* Helsinki 1915. 52.

[10] Vö.: Alava, V.: *Vatjal. häätapoja.* Suomi IV : 7, 25.

szának bizonyos jegyei helyet kaptak a lakodalmi szokásokban és tükröződnek a szoba fehér vászonnal való bevonásában és az ezzel kapcsolatos szögezési ceremóniában. Itt mindenekelőtt feltétlenül azokra a fent említett cövekekre kell gondolni, amelyeket „az anyós szoknyaszögének" vagy „az após nadrágszögének" hívtak, de amelyek azonban a valóságban nem úgy voltak készítve, hogy egy ruhadarabot viseljenek. A régi paraszti lakodalomnak és a karjalai halottmegvendégelésnek vannak bizonyos közös jegyei. Mindkettő családi esemény volt, ahol az egész rokonság részt vett és étellel is hozzájárult, ezenkívül mindkettő átitatott ősi szimbolikus ritusokkal és ceremóniákkal: ide tartozik a fehér falterítő és a szögezési ceremónia.

RÄNK GUSTAV

Густав Рянк:

БЕЛЫЕ НАСТЕННЫЕ ПОКРЫВАЛА В КОМНАТАХ ЭСТОНСКИХ КРЕСТЬЯН

(Резюме)

Уже в 1837 году Крейтцвальд описал, что во время свадеб эстонские крестьяне покрывают стены белым полотном или плетеньем из щепы. Автор на основе материала эстонских этнографических архивов и собственных данных пришел к убеждению, что этот обычай когда-то был распространен по всей Эстонии. Часть стен обычно покрывали белыми покрывалами во время свадьбы, но случалось, что этот же обычай имел силу и в период украшения комнат перед рождественскими праздниками. В западной части страны обычай этот сохранился лучше, чем в ее восточной части. В юго-восточной части страны, в провинции Petserimaa, у живущих там сетукезов этот обычай связан с погребальным культом.

Следует заметить, что когда мы говорим о полотне, использовавшемся для покрытия стен, то имеем в виду не полотенца или подобные полотняные изделия, которые, например, русские или сетукезы вешают на иконы, здесь речь идет о больших кусках полотна. Обычно во время свадьбы покрывали поверхность стены за свадебным столом, а для покрытия служили большие белые простыни или скатерти, которые давались хозяйкой дома. Лишь в восточной части страны можно было наблюдать случаи, когда для этой цели использовались полотенца. У приморских жителей, в том числе и у эстонских шведов, для этой цели использовали не только парусное полотно, но часто и рыболовные сети. Все стены в комнате не покрывались, лишь часть их около стола, за спинами гостей. Так как во время свадьбы вдоль стен устанавливались длинные столы, большая часть стен и поркывалась белыми покрывалами. В старину, когда металлические гвозди были еще очень дороги, простыни прибивали-сь к стене деревянными клинышками.

Покрытие стен в сведебной комнате белым полотном совершалось не только из практических целей, чтобы предохранить платье гостей от сажи в комнатах, топившихся по-черному, но и не только из эстетических побуждений. Этот обычай имеет глубокие корни в истории народных традиций, особенно что касается прикрепления полотна. Покрытие стен свадебной комнаты белым полотном не является обычным делом которого мог выполнить кому угодно, с этим действием был связан особый ритуал, которые следовало соблюдать. У эстонских шведов, например на островах Nuckö и Ormsö закрепление простыней происходило в день перед свадьбой, обычно это был суботний день, утром. Девушки приносили с собой простыни, иногда по три-четыре штуки, а парни затем прибивали их. Затем девушки развешивали на прибитых простынях различные украшения. Церемония покрытия стен имеет множество местных различий. По своим особенностям их можно разделить на две большие группы: в одних случаях стены действительно покрывают белым полотном, в другом же случае происходит лишь церемония «прибивани» без того, чтобы на стену действительно что-либо прибивалось. Первый упомянутый вариант обычая таков: В соответствии с установленным днем свадьбы жених выбирал двух парней в дружки, невеста тоже выбирала двух парней, которых называли «братьями». Это «братья» обычно в день перед свадьбой готовили деревянные гвозди (или клинышки), затем вместе в молотком прятали их в специальный мешочек и, повесив этот мешок на плечу, шли к дому, где должна была состояться свадьба, чтобы там вбить эти гвозди в стену. В большинстве случаев стены были бревенчатые, в просверленные в них отверстия и забивались деревянные

гвозди. Пока «братья» были заняты прибиванием гвоздей, домашние должны были во что бы то ни стало «разговорить» их, а тем же ни в коем случае нельзя было произнести ни единого слова. Они должны были работать молча, будто никто к ним и не обращается. Лишь после окончания процедуры прибивания садились они за стол и пировали до глубокой ночи. Следует отметить, что полотно для покрытия стен всегда давала невеста или ее мать, лишь записано всего несколько случаев, когда полотно было принесено с собой прибивальщиками. И тогда этот ритуал проводился таким образом, будто шла лишь церемония «прибивания» без настоящего прибивания полотна. Обряд «прибивания» мог быть совершен как в доме жениха, так и в доме невесты, позднее мужчин-прибивальщиков так и стали называть *прибивальщиками*. Прибивальщики приближались к свадебному дому украдкой, обычно в предсвадебный вечер или утром, на рассвете перед свадьбой, часто они мазали лицо сажей, чтобы их не узнали. При прибытии они ни с кем не здоровались и — в обеих вариантах приведенных обычая — не отвечали на приветствия, не принимали угощения (пива) и молча приступали к прибиванию. После того лишь, как был забит последний гвоздь, приступали они к пиршеству, лакомились свадебными яствами. Прибитые гвозди, если полотна не вешали, не имели никакой практической роли, но на старый смысл этого обычая указывает то, что гвозди эти называли «гвоздем штанов свекра» или «гвоздями свекровой юбки».

Автор подчеркивает, что покрытие стен белым полотном известно не только среди свадебных обычаев, но было вызвано к жизни более глубокими религиозными культовыми причинами, а именно это и доказывает, что появились они не по эстетическим соображениям, ни из практических целей, чтобы защитить чистое платье от сажи. В Восточной Европе часто в случае смерти покрывают стены белым полотном в той комнате, где лежит покойник. Указывает автор и на обычай «приглашения покойника в гости», который проводится в честь усопших членов семьи. Одна запись из 1821 года рассказывает, как проходил этот обряд у давно ассимилировавшихся «обэстонившихся» русских, живущих в Северо-восточной Эстонии, — обряд ежегодного «приглашения покойника в гости». Праздник этот приходится на день всех святых, осенью. Накрывается стол, зажигаются факелы из длинных еловых сучьев, покрываются белым полотном стены и достается бочонок с пивом. Прежде чем раздастся первый крик петуха, хозяйка зажигает свечу и ставит на стол кушанья, хозяин же наливает в кувшин пиво и нарезает хлеб. Когда раздавался первый крик петуха, хозяйка и остальные члены семьи уходили в свои комнаты, на месте оставался только хозяин. Хозяин один читал «Отче наш» затем вытаскивал кусок белого полотна, открывал дверь и звал: «Пожалуйста, пожалуйста заходите, дорогие гости!» Затем столько раз ударял куском полотна по двери, сколько было умерших по памяти) в семье.

Дальше автор упоминает, что повешенные на стену белые полотенца встречаются у северных карелов, при обычае приглашения умерших в гости, кагда в доме уже умерли оба родителя. В празднике принимали участие все родственники умерших. Эти празднества устраивались очень пышно, напоминали они в значительной мере крестьянские свадьбы. Следовательно, обычай покрывать стены белым полотном у северных эстонцев имеет уходящие в старину корни, и не следует забывать о тех взаимосвязах этого обычая, которые связывают его с духовной верой.

Gustav Ränk:

WEISSE WANDTÜCHER IN DEN BAUERNSTUBEN DER ESTEN

(Auszug)

Kreutzwald hat bereits 1837 beschrieben, daß die estnischen Bauern die Wände des Hochzeitszimmers mit weißer Leinwand oder Span-Flechtwerk überzuziehen pflegten. Auf Grund der estnischen ethnographischen Archive sowie seines eigenen Sammelns gelangte Verf. zur Überzeugung, daß dieser Gebrauch früher in ganz Estland bekannt war. Besonders in den Hochzeitszimmern hat man einen Teil der Wand mit weißen Leinwandtüchern überzogen, dieser Gebrauch kam aber auch bei der Verzierung des Zimmers vor Weihnachten vor. Der Gebrauch wurde in den westlichen Teilen des Landes besser aufbewahrt als in den östlichen Gegenden. In der südöstlichen Provinz Petserimaa, bei den Setukesen, ist dieser Gebrauch mit dem Totenkult verknüpft.

Es sei bemerkt: wenn von der zum Überziehen der Wand dienenden Leinwand die Rede ist, so darf man nicht an jene Handtücher, oder ähnliche Tücher denken, die

die Russen, oder die Setukesen auf die Heiligenbilder aufzuhängen pflegten. Wir sprechen hier über weiße Leinwandtücher großen Umfanges. Mit diesen Wandtüchern haben die Hausfrauen jenen Teil der Wand des Hochzeitszimmers überzogen, der hinter dem Speisetisch stand. Diese Wandtücher stammen aus dem Vorrat der Hausfrau und sind lange Bettücher oder Tischtücher. Nur in den östlichen Teilen des Landes kam es vor, daß zum Überziehen der Wand Handtücher verwendet wurden. Bei den Einwohnern der Küstengebiete — darunter bei den Schweden Estlands — wurden für diesen Zweck Segelleinwand, ja sogar auch Fischernetze verwendet. Die ganze Oberfläche der Wände wurde nicht überzogen, nur der Teil hinter Tisch, bei welchem die Gäste Platz nahmen. Da man in den Hochzeitszimmern lange Tische neben der Wand aufstellte, ist der größere Teil der Wand bedeckt worden. In alten Zeiten, als der Eisennagel noch sehr teuer war, wurden die Tücher mittels kleiner Holzpflöcken an die Wand befestigt.

Die Bedeckung der Wand des Hochzeitszimmers mit Tüchern wurde nicht nur aus praktischen Gründen, etwa um die Kleider der Gäste in dem verrauchten Raum vor dem Ruß zu schützen, und auch nicht aus ästhetischen Gründen vorgenommen. Dieser Gebrauch wurzelt tief in der Volkstradition, besonders im Zusammenhang mit der Zeremonie der Befestigung der Tischtücher. Das Überziehen der Wand des Hochzeitszimmers mit weißen Tüchern war ja keine alltägliche Aufgabe, die jedermann hätte erledigen können. Es hatte seinen Ritus, unter welchem diese Handlung vonstatten gehen mußte. Bei den Schweden Estlands, auf den Inseln Nuckö und Ormsö erfolgte z. B. die Befestigung der Tücher am Tage vor der Hochzeit, im allgemeinen an einem Samstag frühmorgens. Die Mädchen brachten die Tücher, manchmal auch drei-vier Stück, die dann die Burschen auf die Wand befestigten. Dann kam die Reihe wieder an die Mädchen, die auf die befestigten Tücher verschiedene Zierden hängten. Die Zeremonien des Überziehens der Wand zeigen viele lokale Varianten. Ihrem Inhalt nach lassen sie sich in zwei große Gruppen teilen: in dem einen Fall wird die Wand tatsächlich mit weißer Leinwand überzogen, im anderen Fall kommt nur die Zeremonie der »Nagelung« vor, ohne auf die Wand irgendwelches Tuch zu befestigen. Die als erste erwähnte Variante des Gebrauches ging folgendermaßen vor sich: Gemäß dem Tage der Hochzeit wählte der Bräutigam zwei Burschen zum Brautführer. Auch die Braut wählte sich zwei Burschen, die »Geschwister« genannt wurden. Diese »Geschwister« haben am Tage vor der Hochzeit, im allgemeinen an einem Samstag, kleine Nägelchen (oder Stiftchen) verfertigt, diese zusammen mit einem Hammer in einen Sack gesteckt und diesen auf den Rücken nehmend sich zum Hochzeitshaus begeben, um dort die Nägelchen in die Wand einzutreiben. Die Wände bestanden in den meisten Fällen aus Holzbalken. Die kleinen Stiftchen wurden also in die eingebohrten Löcher eingetrieben. Solange die »Geschwister« sich mit der Nagelung beschäftigten, bestrebten sich die Hausleute sie auf allerlei Art zu Worte zu bewegen. Es war jenen aber nicht erlaubt auch nur ein Wort auszusprechen. Sie arbeiteten stumm, als hätte niemand sie angesprochen. Erst nach Beendigung der Nagelung nahmen diese »Geschwister« am Tisch Platz und schmausten bis in die späte Nacht hinein. Es ist zu bemerken, daß die Leinwand für die Nagelung immer durch die Braut, oder deren Mutter gegeben wurde. Nur in einzelnen Fällen wurde aufgezeichnet, daß die Leinwand durch die nagelnden Burschen mitgebracht wurde. Die Handlung ist auch in jenem Fall auf diese Weise abgelaufen, wenn nur die Zeremonie der Nagelung, ohne Befestigung der Leinwand, durchgeführt wurde. Diese »Nagelung« konnte sowohl im Hause der Braut, wie auch in dem des Bräutigams stattfinden. Später wurden die nagelnden Burschen einfach »Nagelnde« genannt. Diese näherten sich geheim dem Hochzeitshaus, gewöhnlich am Vorabend der Hochzeit, oder bei Tagesanbruch am Tage der Hochzeit. Oft erschienen sie mit berußtem Gesicht. Bei der Ankunft grüßten sie niemandem, auf die Fragen antworteten sie — wie auch bei der anderen Variante — kein Wort, auch das angebotene Bier nahmen sie nicht an, sondern machten sich stumm ans Werk. Nach Eintreiben des letzten Nägelchens begannen sie dann zu reden, die Hochzeitsspeisen und Getränke zu kosten. Die eingetriebenen Nägel hatten keinerlei praktische Bedeutung, weil an diese keine Tücher gehängt wurden. Es deutet aber auf den alten Sinn dieses Gebrauchs, daß diese Stiftchen »Schwiegervaterhosen-Nägel«, oder »Schwiegermutterrock-Nägel« genannt wurden.

Verf. betont, daß das Überziehen der Wand mit weißer Leinwand nicht nur bei den Hochzeitsgebräuchen vorkommt. Dies ist eben ein Beweis dafür, daß dieser Gebrauch nicht aus esthetischen Gründen entstanden war, auch nicht aus praktischen Gründen — wie etwa zum Schutz der Kleider vor Ruß —, sondern er wurde durch tiefere, religiöse oder kultische Ursachen hervorgerufen. So kommt in Osteuropa häufig vor, daß beim Todesfall die Wände jenes Zimmers mit weißer Leinwand überzogen werden, wo die Bahre aufgestellt wird. Verf. weist auch auf den Gebrauch der »Bewirtung des Toten«

hin; diese wird zu Ehren der verstorbenen Familienmitglieder abgehalten. In einer Beschreibung aus dem J. 1821 wird erzählt, wie—die im nordöstlichen Estland wohnenden, schon längst estnisch gewordenen Russen ihre sich jährlich wiederholende Totenbewirtung abzuhalten pflegten. Diese Feier fand im Herbst statt, am Allerheiligenfest. Der Tisch wurde gedeckt, lange Tannenspleiße (estnisch: *pärg)* angezündet, die Wände mit weißer Leinwand überzogen und die Bierkanne hervorgeholt. Ehe der Hahn zum ersten Mal krähte, zündete die Hausfrau die Talgkerze an und setzte Speisen auf den Tisch. Der Hauswirt schenkte Bier in die Kanne und schnitt das Brot auf. Als der Hahn zum ersten Mal krähte, zog sich die Hausfrau mit den anderen Familienmitgliedern in ihre Zimmern zurück, nur der Hausherr blieb zurück. Dieser betete allein das Vaterunser, holte eine weiße Leinwand hervor, öffnete die Tür und rief hinaus: bitte, bitte, herein die Gäste! Nachher schlug er mit dem Tuch so oft auf die Tür, wie viele Tote seimne Gedächtnis nach in der Familie in Evidenz gehalten waren.

Verf. erwähnt noch, daß auf die Wand aufgehängte Handtücher auch bei den östlichen Karjalas vorkommen, u. zw. bei der in jedem Haus abgehaltenen Bewirtung der Toten, in dem Fall, wenn beide Eltern schon verstorben waren. An diesem Fest hat die ganze Verwandtschaft teilgenommen. Die Ordnung dieses Festes erinnerte stark an das Veranstalten einer großen Bauernhochzeit. Der Gebrauch des Überziehens der estnischen Zimmer mit weißer Leinwand ist also altern Ursprungs. Es sollen also bei diesem Gebrauch auch jene Zusammenhänge beachtet werden, die sich auf den Seelenglauben beziehen.

A Kőműves Kelemen ballada történetéhez

A magyar Kőműves Kelemen ballada történeti hátterével és folklórbeli párhuzamaival kapcsolatban meglehetősen sok tanulmány keletkezett, ezért nem könnyű e tárgyban valami újat mondanunk.

Mégis szeretném ráirányítani a figyelmet néhány olyan mozzanatra, amely valamilyen oknál fogva nem merült fel az épülő várba befalazott ember balladatípusának vizsgálatakor.

Jóllehet a szóbeli népi költészet régibb rétegeiben megfigyelhetjük a szüzsé-keletkezés konvergens eseteit; azonos konfliktusokkal képzett alkotások megjelenését különböző helyeken, más és más etnikai környezetben egymástól függetlenül, sőt anélkül, hogy köztük bármiféle kölcsönhatás állna fenn — a szóban forgó ballada történetének esetében mégis nehéz a kölcsönhatást, sőt közvetlen átvételek tényét tagadnunk. Éppen ez a tény szolgált az egyes szerzők vizsgálataiban az adott ballada elemzésének tárgyául.

Mindenekelőtt elkerülhetetlen, hogy összevessük egy ilyen dalnak a különféle népek folklórjába való benyomulása útjait e ballada — szüzsé keletkezésének történetileg lehetséges feltételeivel — etnikai környezetükben.

A várfalba beépített ember balladája legkorábban a rabszolgatársadalom viszonyai közt keletkezhetett, erdőtlen zónában, ahol csaknem egyedüli építőanyag a kő, vagy pedig az agyag, valamelyes homok és cement keveréke lehetett. Ezeknek a feltételeknek például nem felel meg a templomfalba beépített leány mordvin balladája,[1] hiszen a mordvin nép története során nem ismerte a rabszolgatartó társadalmi formációt, alapvető építőanyaga pedig a fa volt. Ha pedig figyelembe vesszük a folklorista Maszkajev A. I. véleményét, amelynek megfelelően a mordvinok megkeresztelése a tizennyolcadik század közepén kezdődött, amikor is a templomok építését már nem kísérhette afféle barbár ritus, mint a befalazás,[2] akkor nem marad más hátra, mint feltegyük, hogy mordvin környezetbe a szóban forgó ballada — konfliktus igen régi korban, valamelyik szomszéd néptől kerülhetett át.

A ballada — szüzsé fejlődésének történeti feltételeire az európai népek körében még visszatérünk. Efféle balladát megfelelő mítosznak kellett megelőznie, amelyben annak a népnek rítusa tükröződött, amelyik hagyományában ez a mítosz történetileg korábban mutatható ki, mint bárhol másutt.

Ismeretes, hogy az ókori zsidó rabszolgatársadalom, az ekkorra már — Izráellel és Judeával szomszédos Egyiptom, Asszíria és Babilonia — meg-

[1] М. Е. Евсевьев: *Избранные труды*, т. 1, стр. 113—113; Suomalais-ugrilaisen se u ran toimituksia, 77, 41—44. l.

[2] А. И. Маскаев: *Мордовская народная эпическая песня*. Саранск, 1964, с. 83.

szilárdult rabszolgaállamaival való kiélezett harcok során alakult ki. Az ókori judeaiak és Izráel állambeliek kerültek két tűz közé, s a történeti valóság kényszerítette őket arra, hogy várfalakat emeljenek, amelyek mögött védelmet remélhettek a betörő ellenség elől; amikor pedig az ellenséges seregek a falakat lerombolták, ismét és következetesen helyre kellett állítaniuk, újjáépíteniük e várakat.

E mesterien felépített várfalak híre messze elterjedt Izráel és Judea határain túl. Erről nem csupán a Biblia tanúskodik, hanem az ókori Babilon területén végzett régészeti ásatások is. Ismeretes, hogy a bibliai monda szerint a babiloni torony felhúzása az égig, ami Jahve isten haragját hívta ki, és a különféle nyelvek megjelenése, amelyeken ti. a torony építői kezdtek beszélni — nem nélkülözi a történeti valóság-alapot. Az ókori zsidók részéről fogságba ejtettek jelentős része valóban Babilonba hurcoltatott az *Aszarhaddon* babiloni király uralkodása idején lerombolt Etemenanki (szószerint: „az ég és a föld alapját képező ház") torony helyreállítására. Ennek a toronynak magassága elérte a száz métert, és építésekor a zsidók érintkezésbe kerülhettek a különféle nyelveket beszélő hadifoglyokkal. A torony falába beépített szöveg szerint az építők szándéka az volt, hogy a torony „csúcsa elérje az eget".[3] A zsidók nem várták meg az építkezés befejezését és körükben keletkezhetett az a mítosz, hogy isten nem engedte meg a torony felhúzását „egészen az égig".[4]

Vannak a Bibliában várfalakba beépített emberekről szóló mítoszok is, amelyek történeti hitelét az ásatások megerősítették. Az ókori zsidóknál efféle borzalmas rítus kialakulása abban leli magyarázatát, hogy kénytelenek lévén újra és újra helyreállítani az ellenséges seregek lerombolta várfalakat, a babonás izráeli és judeai várépítők mágikus emberáldozatokban keresték azt az eszközt, amely biztosíthatná a falak szilárdságát az ellenséggel szemben. A Biblia például elmondja, miként építette fel a Béthel-beli *Hiel* az ellenség lerombolta Jerikó falait oly módon, hogy befalaztatta közeli rokonait: „Az ő elsőszülött fiának, *Abirám*nak élete árán veté meg annak fundamentumát, és az ő kisebbik fiának, *Ségub*nak élete árán állítá fel annak kapuit . . . ".[5]

A zsidóságnak, a babiloni fogságból történt visszatérése után egyes csoportjai vagy Perzsiába, vagy az ókori Görögországba kerültek. Szétszóródásuk a szomszédos északi országokban jóval időszámításunk előtt megindult. Arménia alkalmasint, minthogy még a zsidó diaszpóra előtt kifejlesztette a rabszolgatársadalom anyagi kultúráját, kevésbé volt érdekelt a zsidó vándorkőművesek és más mesterek, vagy kereskedők szolgáltatásában, mint az ez idő tájt országszerte várakat építtető Grúzia. Meglehet, ez az oka annak, hogy a Szurámi várba befalazott ifjú *Zuráb* története ismert a grúz balladakincsben[6], s ugyanakkor ismeretlen az örményeknél. Ebben a tekintetben Hellas városállamai is lekötelezettjei a régi zsidóságnak. Ennek megfelelően a befalazott hős balladája, a régi zsidó diaszpórával való kölcsönös kapcsolatok során keletkezett, és az antik folklórból átment a mai görög balladakincsbe, hiszen az Ószövetséget görögre már időszámításunk előtt lefordították.

[3] В. Безескул: *Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира*, ч. 1, Петроград, 1923, с. 163—164.

[4] Mózes I. Könyve XI, 4.

[5] Királyok I. Könyve XVI, 34.

[6] М.Я. Чиковани: *Грузинско-сербо-венгерские эпические связи*. Сообщения АН Грузинской ССР, XVI, 10, 1955 г.

A magyar folklorisztikában ismert az a felfogás, hogy a balkáni népek népköltészetében a szóban forgó balladaszüzsé görög eredetű s hogy a magyar hagyomány újabb jelenség, minthogy belőle hiányzanak a közös szüzsé organikus, centrális elemei.[7] Meglehet, ez így is van, mindazonáltal az olasz *Artahíd* mondának a magyar balladában nem híd, hanem *Déva vára* felel meg, amelyet — a különféle változatok szerint *Kőműves Kelemen*, vagy *Manole mester* épít. Másfelől, miután a magyarok a Balkánon kívülre kerültek, már nem rendelkezhettek e szüzsé fejlődésének olyan természetes feltételeivel, mint amilyenek birtokában lehettek akkor, amikor még a kazár kaganátus keleti szomszédságában éltek; annak a kazár kaganátusnak, amelyik érdekelt volt a zsidó építőmesterek segítségében, keleti határainak várakkal való megerősítésekor. A magyarok már akkor ismerhették a befalazott nő barbár rítusának bizonyos mértékig változott formáját.

József kazár kagán udvarában a zsidó diaszpóra meglehetősen jelentős befolyással rendelkezett; az ózsidó nyelv a kaganátus hivatalos irodalmi nyelveként szolgált. Mindazonáltal, a nemzeti önfenntartás érdekében a zsidók itt már nem áldozhatták fel elsőszülötteiket, nem tehették meg, hogy befalazásuk árán szilárdítsák meg a városfalakat: áldozatul csak az asszony válhatott, aki elsőként érkezett az épülő várfalhoz.

Ebben az esetben a balladaszüzsét kölcsönözhették mind a kazárok egykorú keleti szomszédai — a magyarok, mind pedig a kazár kaganátus északi alattvalói — a mordvinok. Ez az oka a mordvin és a magyar ballada meglepő hasonlóságának például ezekben a sorokban:

Чить вачкасызь — в веть калады,
веть вачкасызь-ч — в читп калады[8]

Akit reggel raktak, az délbe elomlott,
Akit délbe raktak, estére beomlott.[9]

Magától értetődik, hogy különböző történeti helyzetekben való későbbi kötődés eredményeként a cselekmény a mordvin balladában leggyakrabban *Kazán*,[10] míg a magyar ballada esetében *Déva* várának építéséhez fűződik. A további részletekben lényeges eltérések figyelhetők meg a mordvin és a magyar ballada között, s csupán a nő befalazásának motívuma marad közös mindkettőben.

Az imént idézett sorokkal kimutatható bizonyos hasonlóság — ugyanakkor azonban jelentős eltérés is — a Skodrai vár építéséről szóló szerb junákballada analóg szüzséjében: „Amit nekik nappal a mester felépít, mindazt éjjel a Vila széthányja".[11] A szerb balladában jellegzetes a *Vila tündér* és a király szerepéltetése, ami viszont hiányzik mind a magyar, mind a mordvin verzióban.

Épülő várba, vagy egyéb építménybe való befalazás barbár rítusa kialakulhatott a világ különböző pontjain önállóan, anélkül, hogy az illető etnikai közösségek érintkeztek volna egymással. Afrikában például a megerősí-

[7] Hadzisz, D.: *The Hungarian version of the Ballad Arta Bridge:* Kőműves Kelemenné. Ethn. LXXI (1960) 558—579.
[8] М. Е. Евсевьев: *Избранные труды,* Саранск, 1961, с. 180—181.
[9] Kodály Zoltán: *A magyar népzene.* Budapest 1961. 116. l.
[10] М. Е. Евсевьев: i. m. 1, с. 83.
[11] *Сербский эпос.* Ред. Н. Кравцов. М.—Л., 1933. с. 247.

tett település kapuja előtt élő gyermeket földelnek el, hogy bevehetetlenné tegyék a falut. Itt tehát nem befalazás történik, valamint a polinéz rítusban sem, ahol a templom oszlopa alá temetik a feláldozott ember tetemét.[12]

Ugyanígy egymástól függetlenül jöhettek létre a föld különböző pontjain, különféle olyan folklór alkotások is, amelyek e rítust tükrözték. Mégis, a nő befalazásáig mindegyre összeomló híd olasz mondája összefüggést mutat azzal a germán mondával, amelyik szerint a gonosz szellem mindaddig megzavarta a híd felépítését, amíg oda nem igérték neki azt a lelket, amelyik a kakas cselének következtében elsőként jelent meg.[13] Ezek a mondák azonban eltérnek a várba befalazott emberről szóló magyar, mordvin, grúz balladáktól, s közelebb áll hozzájuk a dán monda: *Koppenhága falai* mindaddig leomlottak, amíg egy kislányt nem falaztak be; valamint a türingiai, a *Liebensteini kastély* falába épített gyermekről szóló történet.[14] Ha lehet, még nagyobb a magyar-mordvin ballada, valamint néhány lett monda hasonlósága. Az egyik lett monda szerint a *Basî kastély* leomló falait csak akkor sikerült felépíteni, miután beléfalazták azt a kutyát, amelyik gazdaasszonya mellett előreszaladt. Egy másik lett monda arról szól, hogy az *alūksnei kastélynak* a vasemberek által nappal emelt falát galambok mindaddig lerombolták, amíg egy leányt nem falaztak bele.[16] Építkezés során hozott emberáldozatról szóló ballada- és mondaverziók előfordulnak a skótok, románok, albánok, bolgárok, törökök és más népek folklórjában.

Nem korlátozódhatunk azonban — az angol „antropológiai" iskola felfogásának megfelelően — a különféle népek körében konstatálható azonos szüzsék önálló keletkezésének bizonygatására. A szóban forgó szüzsé különböző verzióinak léte megalapozza azt a feltevést, hogy bizonyos népek körében egy valamely, más népeknél egy — nyelvileg talán amazzal rokon — másik, vándorló kőműves, kereskedő-kézműves csoport terjesztette el e hagyományt. A szüzsé legvalószínűbb elterjesztői egyikének kell tekintenünk az Európában és Ázsiában szétszóródott zsidó diaszpórát és az első kereszténységet.

Az ószövetségi Hiel mítosza arról, miként falaztatta be fiát, Abirámot Jerikó falaiba és más, erődítmények építése során feláldozott ifjakról megemlékező mítoszok már időszámításunk hajnalán eljuthattak Grúziába, s ezért ott, a grúz balladában fennmaradt a régibb verzió: a Szurámi várfalba ugyancsak fiút, az ifjú Zurábot falazták be. A mordvin ballada egyes változataiban ez az eredetibb verzió bizonyos eltérésekkel jut kifejezésre; a templom építői megvitatják, kit kell befalazniok:

Putovl'inek odzoraso	Kijelöltünk volna legényt,
Putovl'inek od-avaso.[16]	Kijelöltünk mi egy ifjút.

Mégis a mordvin ballada valamennyi variánsában a választás leányra esik.

Ismeretes, hogy még I. Péter cár adományozott birtokokat mordvin földön a hazáját elhagyó, magát orosz fennhatóságnak alávető *Vahtang* grúz királynak. Ezekkel a birtokokkal Vahtang halála után fia, *Bakhar* rendelkezett, aki továbbra is itt tartotta udvarát; grúz és egyes megkeresztelkedett grúz-

[12] Э. Тэйлор: *Первобытная культура.* Москва, 1931, с. 61.
[13] Э. Тэйлор, i. m. стр. 60.
[14] Э. Тэйлор, i. m. стр. 60.
[15] А. Анцелане: *Латышские народные предания*, Рига, 1962, с. 119—20.
[16] Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 77, 42.

zsidó, pravoszláv papsággal vette körül magát. A XVIII. század derekán e misszionáriusok részéről a mordvinok közti „erőszakos keresztelés új, súlyos iga volt"[17] a mordvinok számára. Érlelődött *Jemeljan Pugacsov* felkelése. Ebben a helyzetben „az újonnan megkeresztelteket nagy számú pap és szerzetes eltartására kényszeríttettek, házakat, kolostorokat és templomokat kellett építeniök, fizetniök a különféle egyházi adókat". Nem meglepő tehát, ha mindez 1743-ban felkeléshez vezetett a mordvinok körében; amelynek közvetlen okául Dmitrij püspöknek „erőszakos keresztelésre és a szent ligetek felégetésére" vonatkozó utasítása szolgált. A felkelés csakhamar annyira kiterjedt, hogy a cári hatalom beavatkozása vált szükségessé. „A püspök és a grúz Bakhar herceg jószágkormányzója a felkelők leverését kérték".[18] A grúz püspök közölte, hogy ellenkező esetben „a meg nem keresztelt népek, mordvinok és cseremiszek és csuvasok mind felkelnek és tombolni fognak".[19]

Ebben a történelmi helyzetben — a mordvin folklórban már korábban (talán már a kazár kaganátus idején) megjelent szüzsé az építkezés során befalazott emberről — újjászülethetett azzal a célzattal, hogy elítélje az egyház barbár megnyilatkozásait; aktualizálódhatott azáltal, hogy a szüzsében a templom építésekor mordvin leány befalazásáról szólnak:

Dajte puttanok ťejťer ťakaso,	Leányt ide, hogy befalazzuk,
Dajte puttanok bojar-avaso[20]	Kisasszonyt ide: falba helyeznünk

A mordvin balladának arra történő utalása, hogy legényt is lehetett volna befalazni, alapot ad annak feltevésére, hogy a grúz pravoszláv misszionáriusok, a Mordva földön folyó templomépítkezések során, a helyi lakosság jelenlétében, azok megfélemlítésére felemlegethették, hogy Grúziában egykor gyakorolták legény befalazásának rítusát — amiről a grúz balladahagyomány beszél. Hiszen a megtorlók és misszionáriusok kegyetlenül leszámoltak a felkelőkkel.[21] Ha nem is falaztak be senkit az épülő templomokba, ennek lehetőségével mindenesetre megfélemlítették a mordvinokat arra az esetre, ha az egyházzal szemben makacskodnak. A mordvin ballada mindazonáltal nem szűnt meg ellenszenvet kelteni az egyház iránt, amikor fenntartotta:

Uš karazondo Maťron siń'ikšniz	Megtörték Matrónnak hátát,
Vaj seste putiz Maťron ćerkuvas[22]	És a templom alá elásták.

Egyébiránt templomépítkezés leírásakor ember befalazásának motívuma néhány más nép folklórjában is előfordul. A lett mondahagyomány szerint a *Lesteneî templom* építésekor, amit a kőművesek nappal felhúztak, tisztátalan erő éjszaka lerombolta mindaddig, amíg a falba be nem építették az egyik kőművest, ifjú feleségével együtt.[23]

A livóniai lovagok, amikor erőszakkal katolizálták a még pogány livóniai és lett parasztságot, természetesen a zsidó diaszpóra közreműködése nélkül is újraéleszthették az ősi rítust, hiszen a katolikus papság nem csak a zsidó,

[17] *Очерки истории Мордовской АССР*, т. 1, Саранск, 1955, с. 168.
[18] Uott:, с. 168—169.
[19] Центральн. Гос. Архив древних актов по Синоду, кн. 43/805, л. 42.
[20] Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 77, 41—43. l.
[21] *Очерки истории Мордовской АССР*, с. 169.
[22] Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia 77, 41. l.
[23] А. Анцелане i. m. с. 137—138.

hanem latin nyelven is olvashatta a Bibliában, az építményekbe, azok megerősítése érdekében befalazott emberek eseteit. A kereszténység baltikumi elterjesztői, a helyi lakosság megfélemlítésére valóban befalazhattak embereket templomok és kolostorok építésekor.

Minthogy a balti finn népek körében hasonló, a kizsákmányoló osztályok részéről támogatott vandál rítusok gyakorlásának olyan kiterjedt lehetőségei nem voltak, folklórjuk sem őrizte meg azok emlékét; talán sohasem is tükröztek efféle szokásokat. Egyes balti finn népdalok szövegében mégis említés történik templom építéséről, sőt falaik leomlásáról is és ugyanezekben, minden motiválás nélkül bár, szerepet kap egy leány is:

Tehtih kivinen kirkko,
Uusi muuri muurattihin,
Virpi kirkkosen päälle,
Neitonen ojahan virven . . .
Läksi virvi vieremähän,
Uusi muuri muuttumahan,
Neitonen ojasta virven.[24]

Kőtemplomot építettek,
Új falat felfalaztak,
Füzet körötte elültettek,
Leányt a fűzfa árkába . . .
Előbb a fűz meghajlik,
Az új falak leomlanak,
Lány az árokból kibújik.

A leánynak az árokból való kibújásában e dal szerint a kultikus lúd segített, a világmadár, amelyik előbb a fűzre leszállt, aztán tojást rakott, s ebből keletkezett a világ. Más viszonyok közepette ebben az északi, Ladoga vidéki dalban említésre kerülhetett volna az is, hogy a leányt beépítették a templom falába, vagy eltemethették az épület alá — ez azonban nem történt meg. Ugyanígy befejezetlen az egy finn templom építéséről szóló inkeri runo.[25] Igaz, ezekben olykor szerepel az az epizód, hogyan keres megfelelő fát a templomküszöb számára *Kojonen Iván*,[26] aki más runókban menyasszonyával vandál módon leszámoló szörnyetegként lép elénk. Egy finn runóban a leány megátkozza apját, amiért az nem akarja kiadni őt a kalimot hozó legényhez:

Isäin kivinen kirkko,
kahen puolen kaatukohon[27]

Apám kőből való temploma
Két oldalról összedőljön.

Ezekkel a sorokkal aztán ki is merült a finn runo szövegében templom említése. Ugyanilyen érzéketlen erre a témára az észt folklór. A *Haljalai templomkövekről* szóló észt mondát[28] említhetjük itt meg; és egy másik észt hagyományt, amely szerint kő zuhan az építőmester feleségének lábára, az asszony sírva fakad, könnyeiből patak támad. Mindazonáltal egyetlen szó se utal itt arra, hogy ezt az asszonyt befalazták volna az építendő templomba.[29]

Valamennyivel határozottabb, mégis csupán elszigetelt említésekkel találkozunk ember befalazásáról a balti finn népek folklórjában ott, ahol nem templom, hanem várfalak építéséről van szó. Észt hagyomány beszél például arról, hogy *Helme várának* falába leányt építettek be, aminek következtében ez a vár bevehetetlen.[30] De az ehhez hasonlítható finn balladák itt se adnak egyenes választ; ezek szerint a várat olykor maguk a leányok építik, a befalazásról

[24] Suomen kansan vanhat runot, VII, 61.
[25] Suomen . . . III, 1323; IV, 4182.
[26] Suomen . . . IV, 3167.
[27] Suomen . . . V, 507.
[28] Eisen, M. J.: *Esivanemate varandus*. Tallin 1958. 114. l.
[29] *Muistendid Suurest Tõllust ja teistest*. Tallin 1963. 182. l.
[30] Eisen, M. J.: i. m. 88—89. l.

azonban nincs szó.[31] Egy inkerî dalban a Kullervo-runó hőse a sziget asszonyától megtudja, hogy nincs számára hely a kőfalban; aztán arról van szó, hogy a leány sírni kezdett, hatalmas követ a lábára helyeztek, vastag lapot a fejére.[32] Találnyosak ebben a tekintetben egy másik finn runo sorai is:

Ulvoi ukset uuven linnan,	Üvöltött az új vár ajtaja,
Vinkui Viipurin veräjät,	Csikorogtak Viipurinak kapui,
Tuota neittä tuotaessa[33]	Amikor kihozták azt a leányt.

A dal nem közli, hová és milyen szándékkal vezették oda a leányt. Azonban a Viipuri ostromáról szóló egy sor karél történeti dalban a nők különleges szerepet játszanak: vagy leányokat láncolnak az ágyúkhoz,[34] vagy egy jól tartott öregasszonyt megölnek és Iván cárnak felkínálják vacsorára.[35]

Egy Volga-vidéki karél mese szerint egy kereskedő kőfalba építtette be feleségét, amikor sógornője elhitette vele, hogy az asszony nem gyereket, hanem kutyakölyköt hozott a világra; a kőfal építéséről azonban a mese nem emlékezik meg.[36] Egy Közép-volga-vidéki orosz mesében arról értesülünk, miként ragadták meg a vízhordó asszonyt és falazták be a *Nyizsegorodi vár* Koromiszlo bástyájába.[37] A szöveg szerint az asszonyt a vízhordó rúddal együtt falazták be.[38] Egy másik orosz hagyomány szerint, „amint a falat lerombolták, befalazott csontvázra bukkantak: magas termetű, nagy kezű ember csontvázára, kezén láncok voltak".[39]

Leány befalazását mindenesetre a mordvin ballada — eltekintve falusi templomoktól — kizárólag Kazán[40] építésével hozza kapcsolatba, valamint az analóg magyar ballada is csupán Déva várát[41] emlegeti.

Vargyas Lajos nem alaptalanul tekinti e balladatípus magyar-balkáni verziója kiindulópontjaként a magyar hagyományt.[42] Igaz, a ballada egyik magyar szövegének (amelyikben a kőműves mester *Manole* nevet visel) utolsó két sora nem magyar, hanem lényegében román nyelvű. Ennek azonban az a magyarázata, hogy a változatot a romániai magyarok körében rögzítették.[43] Vargyas Lajos tanulmánya a magyar Kőműves Kelemen balladatípusról az adott szüzsé eredetére irányuló kutatások sorában a legalaposabbak egyike. Vargyas az összehasonlítás körébe bevonta a mordvin és a grúz verziót is és

[31] Suomen kansan vanhat runot, III, 3990.
[32] Suomen... III, 1412.
[33] Suomen... IV, 4178.
[34] Suomen... II, 288.
[35] Suomen... I, 1051, 1055.
[36] Архив ПИЯЛИ АН СССР, зап. Е. Смородиновой.
[37] A vízhordozórúd orosz elnevezése „koromiszlo" — a szóbanforgó bástya innen nyerte nevét. Ford. megj.
[38] Д. Бульгаковский: *Нижегородские легенды*. СПб, 1896, текст 3.
[39] *Предания и сказки Горьковской области*, Горький, 1951, с. 46.
[40] *Устно-поэтическое творчество мордовского народа*, 1, Саранск, 1963, с. 322.
[41] Ortutay Gyula: *Magyar Népköltészet* II, 5. l. No. 1 a; 63—67. l.
[42] Vargyas Lajos: *A „Kőműves Kelemen" eredete*. NÉ LXI 1959. 5—73.; — *Die Herkunft der ungarischen Ballade von der eingemauerten Frau*. Acta Ethnographica. *IX*. (1960) 72.
[43] Faragó József és Jagamas János. *Moldvai csángó népdalok és népballadák*. Bukarest—Budapest 1954. 63—67. — A ballada moldvai román változatában Manole mester kolostort épít, amely mindaddig leomlik, amíg falába egy asszonyt nem helyeznek. (*Mioriţa — Balade populore*. Pref.: J. D. Bălan Bucureşti, 1961. 212—229.) Ebből a balladaszövegből származik magyar változatban románul előforduó sor: "Zidul că mă strînge".

rámutat ezeknek a magyar hagyományra gyakorolt hatására. — „Milyen messzire kiterjedt ez a hatás — írja — megítélhetjük e szüzsének a Volga-könyöktől délre lakó mordvinoknál feljegyzett példáján."[44] Figyelemre méltó, hogy VARGYAS a mordvin verzió forrásának a grúz hagyományt hajlandó tekinteni, bár nem elemzi azokat a történeti viszonyokat, amelyek közepette e ballada Transzkaukáziából a Volga-vidéki sztyeppékre és a Kárpátokon túlra kisugározhatott. Az V—VIII. századokkal, a Kaukázussal és a Donnal hozzák kapcsolatba e balladát más magyar folkloristák is;[45] azonban, miért, miért nem, nem utalnak ugyanakkor a mordvin verzióra. Elhangzott azonban Magyarországon olyan vélemény is, hogy a szóbanforgó ballada adott formájában nem keletkezhetett korábban a XVII. század végénél.[46] Azoknak a magyar folkloristáknak minden esetre, akik vitatják VARGYAS Lajos következtetéseit, és a görög verziót tekintik a magyar ballada forrásának, meg kell magyarázniok, miért hiányzik a magyar hagyományban a görögre és olaszra jellemző hídépítés motívuma; miért van szó kivétel nélkül várépítésről, akárcsak a mordvin és grúz balladában is, továbbá Jerikó felépítésének bibliai mítoszában.

Ebben a tanulmányban természetesen távolról sem világíthattuk meg a befalazott ember balladája eredetének valamennyi kérdését. Arra törekedtünk csupán, hogy MASZKAJEV és VARGYAS Lajos kutatásait nem ismételve kiegészítsük és megerősítsük az ő eredményeiket új adatok, valamint azoknak a történeti feltételeknek általánosítása segítségével, amelyek közepette az adott szüzsé kialakulhatott és tovább fejlődhetett.

Az Európa-szerte széttelepedett, és korai kereszténységet elterjesztő zsidó diaszpóra tehát Krisztus tanításainak közvetítésével párhuzamosan közreműködhetett azoknak az ószövetségi mítoszoknak elterjesztésében is, amelyek élő emberek befalazásáról, az építmények fundamentumába temetéséről szóltak. Ennek során, a hagyomány hordozóinak felfogásától függően e vandál rítust vagy elítélték a keresztény erkölcsfelfogás szemszögéből, vagy pedig embertelen szekta-dogmák szellemében bátoríthatták is gyakorlatát, mint szentírási hagyományét; jóllehet a mítosz lehetséges ősforrását már el is felejtették. Később, a zsidó diaszpóra e barbár szokásának méltó követői lehettek a germán kereszteslovagok, akik isten rettegésére kényszerítették Európa nem árja lakosságát és akik a maguk embergyűlölő szokásait örökül hagyták a különféle árnyalatú mai fasisztákra.

JEVSZEJEV VIKTOR

В. Я. Евсеев:

ИЗ ИСТОРИИ БАЛЛАДЫ О ЗАМУРОВАННОЙ

(Резюме)

Обычной замуровывать человека в стены постройки с целью обеспечения ее прочности, долговечности, сформировался в рабовладельческих обществах. Поэтому при исследовании распространения баллады «о замурованной в стену женщине» (или иных эпических произведений подобного содержания), мы не получим ответа на вопрос происхождения

[44] VARGYAS Lajos i. m. 73.

[45] DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet.* Budapest 1966. 77.

[46] DIMITRIOSZ, G. H.: *Az Arta hídja ballada magyar változata:* Kőműves Kelemenné. Ethn. LXXI (1960) 558—579.

данного сюжета. Баллада о замурованной известна, например как мордвинам, так и венграм, но в обеих случаях можно думать о заимствовании, ибо ни один из этих народов не пережил рабовладения как общественную эпоху.

Как первые аутохтонные варианты темы замуровывания автор показывает примеры из Ветхого Завета (Книга Моисея 1, XI : 4; Книга королей 1, XVI : 34).

По имению автора, непосредственным источником современных европейских вариантов баллады является рассеянное европейское евреинство, в случае же мордовских и венгерских баллад — она идет от евреев хазарской империи, и посредством кавказских вариантов - от кавказских евреев.

Автор не перечисляет до сих пор известные варианты, отсылая читателя к работам Лайоша Вардяша и А. И. Маскаева, он приводит стихотворые финские и прозаические эстонские и латышские тексты. В ходе анализа этих вариантов он указывает на многократные изменения, переформирования данной темы. Говоря о балканских и венгерских вариантах баллады «о замурованной», автор отмечает необходимость дальнейших исследований, ибо здесь противостоят друг другу два различных строительных сооружения в различных вариантах) крепость и мост). Автор и методически стремится разделить текстовые параллели, рожденные конвергенцией и одним и тем же типом общественного развития.

Viktor Jewsejew:

ZUM URSPRUNG DER BALLADE VON DER EINGEMAUERTEN FRAU

(Auszug)

Das Sujet der Einmauerung einer Person zur Sicherung der Dauerhaftigkeit eines Gebäudes bildete sich bereits in den sklavenhaltenden Gesellschaften aus. Wenn man also die heutige Verbreitung der Ballade der »eingemauerten Frau« (oder anderer epischen Dichtungen ähnlichen Inhalts) untersucht, wird eine Antwort auf die Frage der Entstehung dieses Sujets keinesfalls gegeben. Die Ballade der »eingemauerten Frau« ist sowohl bei den Mordwinen als auch bei den Ungarn bekannt. In beiden Fällen muß man aber an Übernahme denken, weil diese Völker das Sklavenhalten als gesellschaftliche Juden Epoche nicht erlebt hatten.

Als erste autochtone Variante des Themas der Einmauerung verweist Verf. auf das Alte Testament (Moses I, XI, 4; Buch der Könige I, XVI, 34). Seiner Meniung nach ist die unmitt elbare Quelle der heutigen europäischen Varianten dieser Balladen die europäische jüdische Diaspora, im Falle der ungarischen und mordwinischen Balladen das Judentum des chasarischen Reiches, ferner durch die kaukasischen Varianten die des Kaukasus.

Verf. ergänzt die bisher bekannten Varianten mit finnischen Versen und estnischen sowie lettischen Texten in Prosa (die bisher bekannten Varianten sind von Lajos Vargyas und A. J. Maskajew veröffentlicht worden). Bei der Analyse wird auf die mehrfache Umwertung bzw. Umgestaltung des Themas hingewiesen. Bei den ungarischen und balkanischen Varianten der Ballade der »eingemauerten Frau« hält Verf. weitere Nachforschungen für notwendig; bei diesen stehen nämlich zwei verschiedene Bauten einander gegenüber (Burg, bzw. Brücke). Die Textparallelen, entstanden infolge einfacher Konvergenz oder infolge gleicher gesellschaftlicher Entwicklung, werden durch Verf. auch methodologischen mit Bestimmtheit voneinander getrennt.

Magyar adatok a finn vetési kenyérhez

Sirelius U. T.
emlékének.

Vilkuna Kustaa a munkaünnepekről írt — közelmúltban megjelent — könyvében külön fejezetben foglalkozik a mezőgazdasági munkák egyik jelentős, Finnországban széles körben elterjedt hagyományával, az ún. *vetési kenyér* készítésével és fogyasztásával. Az ilyen kenyér elnevezésére több terminológia ismeretes. Általában *kylvö-*, *kyntö-* vagy *joululeipä*-nak, elszórtan pedig *ukonleipä*-nak nevezik. Közép-Finnország északi területén a vetési kenyeret közvetlenül az aratás befejezésekor, az első gabonából sütötték. Az adatok többsége szerint azonban karácsonykor készítették. A karácsonyi ünnepi időszak alatt a kenyér az asztalon volt. Ünnep után a gabonatartó ládába helyezték. Ezt a kenyeret lényegesen nagyobbra készítették a szokásosnál, sokszor olyan nagyra, hogy éppen csak befért a kemence száján. Tavasszal, a vetés megkezdésekor a kenyeret ünnepélyesen elfogyasztották. Mindenki evett belőle, aki részt vett a munkában. Egyes adatok szerint a kenyér elfogyasztására meghívták a szomszédokat. Egy darabot adtak a vetésben résztvevő lónak és a kenyér morzsájából a vetőmag közé is kevertek.[1]

Az adatok jól mutatják a kenyér kultikus szerepét az agrárhagyományban. Különösen figyelemre méltó, hogy a szertartásos körülmények között készített és elfogyasztott kenyér összefüggésben állt a naptári év egyik jelentős alkalmával, a karácsonnyal. A magyar hagyományban hasonlóképpen megfigyelhető az új gabonából sütött kenyér kultikus szerepe és a hasonló céllal készített kenyér előfordulása karácsonykor, valamint a gazdasági év más periódusában. A következő magyar párhuzamok jól mutatják, hogy a finn földművest és a magyar földművest a termés, a termékenység érdekében — a kultikus tevékenységnek ezen az egészen kis területén is — hasonló gondolatok vezérelték.

A termékenységi rítusokkal összefüggésben álló kultikus funkciójú kenyér a magyar hagyományban a szántáshoz, vetéshez, aratáshoz, az első búzához, karácsonyhoz, farsanghoz és más, pontosan nem rögzíthető alkalomhoz kapcsolódott.

Az új termésből sütött első kenyér jelentőségét, ünnepélyes körülmények között való elfogyasztását a magyar nyelvterületen számos feljegyzés tanúsítja. Némely vidéken a legutóbbi időkig megfigyelhető volt az új búzából készített kenyér szertartásos megevése. Domoszlón, Szeged mellett az új lisztből első alkalommal három kenyeret sütöttek. Egyet lényegesen nagyobbra készítet-

[1] Vilkuna Kustaa: *Volkstümliche Arbeitsfeste in Finnland.* Helsinki, 1963. 48—50. — Vö. még Rantasalo A. V.: *Der Ackerbau im Volksaberglauben der Finnen und Esten mit entsprechenden Gebräuchen der Germanen verglichen,* III. Sortavala, 1920. 89 kk.

tek. Elsőként azt szegték meg. A megszegésnél a család minden tagja jelen volt és evett a kenyérből. Dunaszekcsőn (Baranya m.) az új kenyérből hasonlóképpen evett a ház minden tagja és vittek belőle a szomszédoknak is. Nyírlugoson (Szabolcs-Szatmár m.) az új kenyérből mindegyik rokonnak és jó ismerősnek küldtek egy szeletet. Nádudvaron (Hajdú-Bihar m.) az új termés első kenyeréből a gazdaasszony kendővel letakarva vitt a szomszédba egy-egy darabot, hogy megmutassa, milyen kenyér készült az új búzából. A kenyeret a szomszédok megkóstolták és az első sütéskor, az új kenyérből viszonozták a kenyérkóstolót. Dévaványán (Békés m.) megkínálták az új kenyérből azt, aki a kenyér sütésekor a házhoz ment.

Az első kenyeret általában a gazda szegte meg és osztotta szét a család tagjainak. Sárán (Zemplén m.), amikor az új búzából az első kenyér elkészült, a család minden tagja az asztalhoz ült. Az apa kezébe vette a kenyeret és imádkozott. A kenyér megszegése előtt késsel a kenyér aljára keresztet rajzolt és ezután mindenkinek adott egy szeletet. Ebben a faluban és Telkibányán (Zemplén m.) szokás volt, hogy az új kenyérből küldtek a szomszédoknak, vagy meghívták őket az új búzából készült kenyér megkóstolására. Szamosszegen és Panyolán (Szabolcs-Szatmár m.) az új lisztből a lányos háznál mindig a férjhez menendő leány sütötte a kenyeret.[2]

Az új kenyér kultikus szerepét mutatja az, hogy az első falatot a szokásostól eltérően helyezték a szájukba. A kenyeret jobb kezükbe fogták. Kezüket a fej mögött áthajlították és a kenyeret ilyen módon bal felől helyezték a szájukba. A hiedelem szerint, aki így fogyasztja el az új kenyér első harapását, a következő év új termését is megéri. (Hódmezővásárhely, Nádudvar, Hajdúdorog, Panyola, Tornyospálca, Dévaványa, Bódvarákó).[3]

Az új búzából készített kenyeret és más tésztafélét a gazda és családja gyakran az aratómunkásokkal közösen fogyasztotta el. Dévaványán (Békés m.) az aratómunkások külön is készítettek maguknak egy nagy kenyeret. Ezt a kenyeret az aratócsoport tagjai közül minden évben más asszony sütötte az első lisztből. Szombaton sütötték meg, vasárnap összejöttek azok, akik együtt arattak és aki a kenyeret sütötte, szelt mindenkinek egy szeletet. Szuhafőn (Gömör m.) az aratók az aratás megkezdésekor néhány keresztet kicsépeltettek, hogy abból az aratási időszakra kenyeret készítsenek maguk számára. Ebből az új búzából készült kenyérből egyet fehér kendőbe kötve a gazdának nyújtottak át. Bihar megyében az új lisztből való első sütéskor készítettek ún. *molnárpogácsát* is. Ez lapos, tenyér közt formált pogácsa, amelynek a tetejét kés élével keresztben néhányszor megütögették. A pogácsát a molnárnak vitték el a háztól.[4]

Az aratás befejezésekor minden gazda megvendégelte az aratóit. Ez alkalommal nyújtották át a részükre sütött lepényeket, kalácsokat. Ezek a lepény-

[2] Azok az adatok, amelyeknél forrásra nem utalok, részben saját helyszíni gyűjtéseimből és megfigyeléseimből származnak, részben a következő egyetemi hallgatók kérdőívemre készített feljegyzéseiből: Kapros Márta, Schwalm Edit, Szabó Zsuzsanna, Téglás József.

[3] Saját megfigyeléseinken kívül l. még: Kiss Lajos: *A kenyérsütés babonái.* Ethn. XXXIII. (1922) 90. — Jakab József: *Szatmármegyei babonák.* Ethn. VI. (1895) 310. — Kiss Áron: *Tornyospálczai babonák.* Ethn. II. (1891) 253. — Illyés Endre: *A magyar földmívelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásos világára.* Szeged, 1930. 119. — Szendrey Zsigmond: *Tiltott és előírt ételek a magyar népszokásokban.* Ethn. XLIII. (1932) 17.

[4] Szűcs Sándor: *Néprajzi vonatkozások Bihar-vármegyében.* In: Bihar vármegye (Szerk.: Nadányi Zoltán) Budapest, 1938. 221.

és kalácsfélék hagyományos ételek voltak aratás végén, az aratás utolsó napján, amelyeknek az elkészítését szegényebb házaknál sem mulasztották el. Szegeden és környékén az aratás utolsó napjára sütött tésztát *végzéskalács*nak, *végzőlepény*nek, *aratólepény*nek nevezik. A lepény kelesztett tészta, amelyre sóval, borssal, kaporral, tojással és tejfellel elkevert túrót borítottak[55] A palócoknál — és a Nagy Magyar Alföldön a szegényeknél — a *végzőlepényt* nem túróval, hanem főtt krumplival ízesítették. A vékonyra elnyújtott kelesztett tésztára aludtejjel vagy íróval összekevert, megtört főtt krumplit kentek és a kemencében sütötték meg. Az aratás befejezésekor a gazdaasszony azzal kínálta meg az aratókat és mindazokat, akik az aratásban segítettek. Erre az alkalomra a palócok sütöttek még *végzőkalács*ot is. Ez több ágba fonott kerek alakú kalács volt.[6] Nádudvaron (Hajdú-Bihar m.) a gazdaasszony az aratás utolsó napjára kásás, túrós és lekváros rétest sütött a kemencében. *Takaró rétes*nek nevezték. Erre az alkalomra a rétes rendszerint már új lisztből készült. A *takaró rétes*sel való megvendégeléskor az aratók beszámoltak a gazdának a keresztek számáról és megbeszélték a további munkát. A *takaró rétes* készítéséhez szükséges új liszthez úgy jutottak, hogy a cséplés megkezdése előtt, többnyire már az aratás első napjaiban, öt-hat kereszt búzát elvittek őrölni a malomba. Az új lisztből a gazdaasszony föltétlenül sütött kalácsot is, ún. *ducot*, *ablakos*t és túrós vagy lekváros *bélest*. Küldött belőle kóstolót a szomszédoknak, ismerősöknek és rokonoknak. Alsó-Őrségben rétestésztát a vetés befejezésekor is sütöttek és ezt *vetőrétes*nek nevezték.[7] Zádorfalán (Gömör m.) az aratás befejezésekor sütött kalácsot *bornyúfej*nek nevezték és az aratóknak az aratókoszorú átadásakor osztották szét. Csákányban (Csallóköz) a hasonló, aratáskor sütött tésztának *nyúllepény* vagy *katikönyöke* volt a neve. A *bornyúfej* és *nyúllepény* elnevezésben minden valószínűség szerint a hajdani aratási áldozatok emléke őrződött meg. Az aratás végi hagyományos ételhez kapcsolódott Mesterszálláson (Szolnok m.) a *dubik* kalácsok kiosztása az aratók között. Ebből a kalácsból egy-egy elérte az öt kilót. A kalács tésztáját összefonták és egymásra felhajtogatták.[8] Nádudvaron (Hajdú-Bihar m.) a cséplés befejezésekor a gazdaasszony egy egész kemencével sütött *duc* kalácsot és túrós *bélest*. A kalácsokat a cséplő munkások között szétosztotta.[9]

Az új búzából készített első kenyér kultikus vonatkozását mutatja az a Szeged környéki szokás, amely szerint az új kenyérből a koldusnak is juttattak. Ennek a kenyérnek a neve: *kolduscipó*.[10] Ormánságban új kenyér készítésekor sütöttek a koldusnak egy kis kenyeret, aminek *pompos* volt a neve.[11] A koldusok megajándékozása kaláccsal, tésztával a néphagyomány más pontján is előfordult. Tápén (Szeged mellett) *kolduslábnak*, *koldustuborék*nak nevezték a koldusok részére készített fonott kalácsot, amelyet lakodalomkor és halottak

[5] Bálint Sándor: *A kenyér és kalács a szegedi néphagyományban*. Néprajz és Nyelvtudomány, V—VI. (1962) 63—77.

[6] Istvánffy Gyula: *Újabb adalékok a palóczok ethnographiájához*. Ethn. IX. (1898) 314—315.

[7] Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása*. Budapest, 1943. 244.

[8] Szendrey Zsigmond: *Békés-megyei népszokások*. Népünk és Nyelvünk, I. (1929) 196.

[9] Balázs Lajos: *Aratási és cséplési munkák Nádudvaron*. Nádudvar, 1965. 56. Kézirat.

[10] Bálint Sándor: *Szegedi szótár*, II. Budapest, 1957. 617.

[11] Kiss Géza: *Ormányság*. Budapest, 1937. 35.

napján osztottak szét közöttük.[12] Szuhafőn (Gömör m.) egy ideig szokásban volt, hogy aratás után, Szt. István király ünnepére (augusztus 20) a község legszegényebb családjának egy nagy kenyeret sütöttek. Egy megbízott ember sorra járta a falu házait. Mindenütt adtak lisztet, amit zsákban gyűjtött össze. A kenyeret ebből a lisztből sütötték. A fennmaradó lisztet és a kenyeret a falu lakosságának a jelenlétében nyújtották át.

Az új búza kultikus felhasználásának emlékeit a vallásos jellegűvé átalakult szokások is megőrizték. Az Ormánságban az aratás befejezésekor a gazda egy kéve búzát deszkához ütögetve csépelt ki. A magot a gazdaasszony egy tálban, fehér ruhával letakarva elvitte a paphoz, a templomba. Az így összegyűlt búzából készült az egész évi *gyónókenyér*.[13] A Baranya megyei Sósvertikén is feljegyezték ezt a szokást. Egy kéve zsenge búzát közvetlenül az aratás után kicsépeltek és a magot a templomba vitték.[14]

A kenyér kultikus szerepét a mezőgazdasági élet különböző pontjain megfigyelhetjük. Csertamelléken (Göcsej) az első szántás alkalmával az eke kormányára egy kenyeret helyeztek és így szántottak egy darabig.[15] Krasznokvajdán (Abaúj m.), amikor a gazda tavasszal először ment szántani, az udvaron fehér kendőre egy kenyeret helyezett. Az ekét a kenyér felett huzatta ki az udvarból. Ezt az eljárást a bőséges termés érdekében és reményében tették.[16] Kalotaszegen, amikor szántottak, a kenyeret nem volt szabad megpirítani. Ehhez kapcsolódott még az is, hogy a férfi ez alatt az idő alatt non coit cum uxore.[17]

A kenyérsütésre és kenyérpirításra vonatkozó tiltó szabályok különösen a vetés időszakában jelentkeztek. Az egész magyar nyelvterületen ismeretes az a hagyomány, amely szerint vetéskor nem sütnek kenyeret. A kenyeret vetéskor nem szabad megpirítani sem és úgy fogyasztani. A tiltó cselekmény magyarázata mindenütt az, hogy ha kenyeret sütnének vagy pirítanának, az elvetett búza üszkös lenne.[18] Az üszkös, a gazos búzától való aggodalom miatt a kenyérpirításra vonatkozó tiltó eljárás némely helyen mindaddig tart, amíg az elvetett búza ki nem kel. A tiltás sok helyen már az új búzából készült első kenyér sütésének napján kezdődik és az őszi vetés befejezésének időszakáig tart.[19] Torda és Torockó vidékén a kenyérpirítás tiltása mellett, hasonlóan a szántáshoz, tilos volt a vetés időszakában a vetőembernek együtt hálni a feleségével.[20] Göcsejben tiltják az asszonynak, hogy kenyérsütés napján a búzavetésbe menjen.[21] Baranyában az új asszonynak aratásig nem volt szabad a kenyeret megkezdeni, megmetszeni.[22]

[12] Ábrahám J.: Népünk és Nyelvünk, VII. (1935) 254. — Bálint: i. m. I. 798.
[13] Kiss Géza: *Ormánysági szótár*. (Szerk.: Keresztes Kálmán) Budapest, 1952. 200.
[14] Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok*, III. Pécs, 1940. 190.
[15] Gönczi Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, 1914. 563.
[16] Zupkó Béla: *Termékenységvarázslás Abaújban az első szántáskor*. Ethn. LXVIII. (1957) 631—632.
[17] Jankó János: *Kalotaszegi babonák*. Ethn. II. (1891) 286.
[18] Berze Nagy i. m. III. 170—182. — Bálint i. m. I. 203. — Kardos i. m. 113—114. — Szendrey Zsigmond: *Szatmár megye néphagyományai*. Ethn. XXXIX. (1928) 30. — Káldy József: *Bakonyi babonák és szólásmódok*. Ethn. XIX. (1908) 288. — Karcsay Géza: *Csallóköz, különösen Duna-Szerdahelytáji népszokások*. Uj Magyar Muzeum, Pest, 1851. 496. — Gunda Béla: *Kenyérsütés Orosháza környékén*. NÉ. XXIV. (1932) 111.
[19] Berze Nagy i. m. III. 180—181. — Illyés i. m. 119.
[20] Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Budapest, 1893. 257.
[21] Gönczi i. m. 613.
[22] Szendrey Zsigmond: *Az új asszony avatása*. Népünk és Nyelvünk, V. (1933) 134.

A tavaszi szántással összefüggésben álló kultikus étkezés, illetőleg kultikus funkciójú kenyér és tésztaféle több helyen húshagyókeddhez kapcsolódott. Csesztregen (Göcsej) húshagyókedden kenyeret sütöttek, hogy nagyfejű káposzta teremjen.[23] Göcsejben és Szatmár megyében ezen a napon rétest vagy fánkot sütöttek a jó kendertermés érdekében.[24] Nádudvaron, Földesen (Hajdú-Bihar m.) és Dobozon (Békés m.) mind a mai napig ismeretes egy ma már lényegében funkcióját vesztett szólásmondás, amellyel a tél végének közeledtével szólították meg egymást az emberek: *„Lesz-e olyan idő, hogy húshagyókor az ekeszarva között együk meg a bélest?"* Ez a mondás az agrár szokások két emlékére világít rá. A szólásból a mágikus szántásra következtethetünk. A hagyomány szerint a parasztok, ha az idő a szántásra még nem volt kedvező, húshagyókedden arra törekedtek, hogy legalább egy barázdát húzzanak a földbe. A mágikus szántás nyomai Közép-Európa népeinél általában megtalálhatók, ma már többnyire funkcióját elveszítve a farsangi játékok között. Az előbbi magyar szólásmondás, a mágikus jellegű szántás emléke mellett az első szántással összefüggésben álló kultikus rendeltetésű tészta emlékét is őrzi. Ez kásával, túróval ízesített, kelesztett kalács volt. A hagyomány szerint a *kásás-*, illetőleg a *túrós*bélest az ekeszarva között ették meg.

Vilkuna Kustaa a vetési kenyérrel kapcsolatos finn hagyományról azt írja, hogy a vetési kenyeret felváltotta a vetési kása *(kylvöpuuro)*. A tejjel főzött vetési kását, illetőleg a maradékát áldozatul elhintették a szellemek részére.[25] Erre azért utalunk, mert a magyar mezőgazdasági hagyományban is találunk utalásokat a kásaétel, vagy a kásával ízesített étel kultikus funkciójára. Az imént említett adat szerint húshagyókedden *kásásbélest* fogyasztottak az ekeszarva között. Szalafőn (Őrség) a vetéssel összefüggésben a kásaevésnek egészen sajátos módját jegyezték fel. Húshagyókedden fűzfavesszőből kerek alakú *gúzst* kötött a gazda. A műveletet a kamrában végezte. A fia az ablakon át kérdezgette: *„Mit kötsz, mit kötsz?"* Az apa így válaszolt: *„Kigyónak, békának a száját, a verebekét, a patkányokét, minden kártevőét."* A gúzs elkészítése után köleskását fogyasztottak. A gúzst abba a fazékba tették, amiből ettek. A kölesmagot ráöntötték és arról vetettek. Köleskását nemcsak húshagyókedden, hanem búzavetéskor is főztek. A hagyomány szerint a búza jobban terem, ha ez alkalommal köleskását fogyasztanak.[26] A kása a hagyományos aratási ételek között is szerepelt. Dévaványán aratás utolsó napján mindig kását főztek. Ezt az ételt *handabakárénak* vagy *kanbacsusznak* nevezték. A kásaételek hagyományosságát, illetőleg kultikus vonatkozását mutatja az a múlt századi adat, amely szerint az év utolsó estéjén a házról házra járó éneklő gyermekeknek a Nagy Magyar Alföld falvaiban *kásásbélest* adtak.[27]

A kását azért említettük a kenyérrel kapcsolatban, mert valószínűnek látszik, hogy a mezőgazdasági kultikus étkezésben a kenyér és a kása egymás mellett, egymást kiegészítve vagy egymást helyettesítve funkcionált. Erre mutat pl. az az adat, amely szerint Csesztregen (Göcsej) azért, hogy minél nagyobb fejű káposzta teremjen, húshagyókedden kenyeret sütöttek.[28]

[23] Gönczi i. m. 235.
[24] Gönczi i. m. 224. — Illyés i. m. 122.
[25] Vilkuna i. m. 49—50.
[26] Kardos i. m. 239, 244.
[27] *s—z—a.* Ó-esztendő estéjén. Alföldi rajz. Vasárnapi Ujság, XXXV. (1888) Nr. 53. 870. — Saját gyűjtésem Dévaványáról (Békés m.) 1966.
[28] Gönczi i. m. 235.

A termékenységgel, a mezőgazdasági szokásokkal összefüggésben álló kenyér, vagy más sülttészta, kalács kultikus szerepét a karácsonyi ünnepi időszak hagyománya is mutatja. A fentebb említett finn hagyomány szerint a karácsonykor sütött kenyérnek fontos funkciója volt a vetési időszakban. A magyar hagyományban a kenyér karácsonykor hasonlóan a kultikus tárgyak között szerepelt. Funkciója egészen világosan a termékenységgel állt kapcsolatban. A magyar hagyomány azonban nem ismeri azt a szokást, amely szerint a karácsonyi kenyeret a vetőmaghoz teszik és tavasszal a vetés első napján fogyasztják el. Az valószínűleg azzal magyarázható, hogy a magyar kenyér kelesztett tésztából készül és hosszú időn át nem tárolható.

A karácsonyi kenyér vetéssel való kapcsolatát mutatja Szuhafőn (Borsod m.) az a szokás, amely szerint a karácsonyi asztalról összeszedett kenyérmorzsát a vetésig megőrizték és vetés napján a vetőmag közé keverték, azért, hogy minden szem mag kikeljen és semmi baj ne érje a termést. Ehhez kapcsolódik az a palóc szokás is, amely szerint a karácsonyi asztalról összegyűjtött kenyér- és kalácsmorzsát, amelyet *karácsonyi morzsalék*nak neveznek, tavasszal elvetik. Úgy vélik, hogy a *fodormenta (Mentha crispa)* nevű növény a karácsonyi kenyér és kalács darabjaiból nő ki. A fodormentából készült teát varázserejűnek tartották és gyógyításra használták.[29] Mercsén (Borsod m.) közvetlenül karácsony után, aprószentek napján, a jó termés érdekében a karácsonyi kalács- és kenyérmorzsát a gyümölcsfára kötözték.[30] Az adatok többsége azt mutatja, hogy a magyar karácsonyi szokásokban a kenyérnek, illetőleg a kenyérmorzsának a mágikus funkciója főleg a háziállatokkal áll összefüggésben. Csákányban (Csallóköz) a karácsonyi morzsát felvitték a padlásra. Ha a tehén nem adott tejet, megfüstölték vele. Eperjesen (Csallóköz) és Kolonban (Nyitra m.) a karácsonyi morzsát az állatoknak adták. Úgy hitték, hogy ha az állatok esznek a karácsonyi morzsából, semmilyen betegség nem éri őket. A palócok a karácsonyi morzsát hasonlóan a háziállatok gyógyítására használták. Néhol a palócok a kenyér és kalácsmorzsát egy vászondarabba belekötötték. Az istállóban a jászol, vagy az ajtó fölé helyezték azzal a céllal, hogy a gonosz szellemeket az állatoktól távoltartsa.[31] Az Arad megyei magyarok a karácsonyi morzsát hasonlóan eltették és gyógyításra használták.[32]

Karácsonykor Göcsejben csaknem minden háznál friss kenyeret sütöttek és abból egy szeletet az asztal abrosza alá helyeztek.[33] A Borsod megyei palócok (Királd, Csermely, Sáta, Bóta) karácsonyra egy cipót sütöttek és az asztalra tették, ahol az ünnep végéig állt. A karácsony elmúltával a cipót annyi felé vágták, illetőleg törték, ahány állat volt az istállóban és megetették velük.[34] Nagycétényben (Nyitra megye) fonott kalácsot készítettek karácsonyra. A neve: *baba*. Az asztal alá, a karácsonyra a házba bevitt szalmára tették. Ünnepek után a család minden tagja evett belőle és a morzsalékját az állatok eledelébe keverték.

[29] Istvánffy Gyula: *Egy kis adalék a palócznép babonáihoz*. Ethn. I. (1890) 297. — Istvánffy Gyula: *A Borsodmegyei palóczok*. Ethn. XXII. (1911) 297. — Morvay Judit: *Népi táplálkozás*. Budapest, 1962. 79–80.

[30] Istvánffy i. m. 1911. 298.

[31] Istvánffy i. m. 1890. 297. — Benkóczy Emil: *Nógrádmegyei babonák*. Ethn. XVI. (1905) 102–103. — Versényi György: *Babonás napok*. Budapest, 1892. 14.

[32] Varga J.: *Arad megye néprajzi viszonyai*. In: Arad-megye és Arad-város ismertetése (Szerk.: Parecz J.) Arad, 1871. 25.

[33] Gönczi Ferenc: *Göcseji népszokások*. Ethn. VI. (1895) 334.

[34] Istvánffy i. m. 1911. 297.

A magyar nyelvterületen elterjedt szokás volt, hogy karácsony estéjén az asztalra egy egész kenyeret helyeztek. Az őrségi falvakban a karácsonyi kenyeret csak újév napján metszették meg. Szalafőn, Szentpéteren a karácsonyi kenyérből újév napján a család minden tagja evett és az állatoknak is adtak belőle.[35] Nagyfaluban (Hont m.) karácsony estéjén szénát tettek az asztal alá és az asztalra egy egész kenyeret. Ezeket az étkezés közben esett morzsalékokkal együtt ott hagyták háromkirály napjáig (Vízkereszt, jan. 6.) azért, hogy bő termés legyen.[36] A karácsonyi asztalon a kenyér termékenységvarázsló, bőséget előidéző szerepe egyáltalában nem kétséges. Különösen jól mutatják ezt a karácsonyi asztalra vagy asztal alá helyezett gazdasági eszközök. Így pl. Csallóközben és az Őrségben ekevasat, sarlót, kaszakövet vittek be a szobába. Búzát és más terményt (árpa, zab, kukorica) is tettek az asztalra, vagy az asztal alá.[37] A moldvai magyarok között (Felsőrekecsin, Románia) a két világháború között még ismeretes volt az a szokás, hogy aratáskor a gazda egy búzakévét elrakott a pajtába. Karácsonykor a szobába vitték, ahol a búzakéve újévig állott. Ennek a kévének a magját a tavaszi vetéskor a vetőmaghoz keverve elvetették.[38] Ebben az összefüggésben és kapcsolatban világosan kitűnik, hogy a kenyér a karácsonyi asztalon a mezőgazdasági élettel összefüggő mágikus tevékenység reprezentánsa.

UJVÁRY ZOLTÁN

Золтан Уйвари:

ВЕНГЕРСКИЕ ДАННЫЕ К ФИНСКОМУ ПОСЕВНОМУ ХЛЕБУ

(Резюме)

В Финляндии к обычаям посева принадлежит печенье и потребление хлеба. Этот хлеб называется посевным или рождественским хлебом (kylvö-, kyntö-, joululeipä). К. Вилкуна подробно описывает обычаи в связи с этим хлебом в недавно появившейся его книге, в которой говорит о праздниках труда (см. I. заметку). В нашей статье мы приводим подобные венгерские примеры культовой роли хлеба.

Хлеб, обладающий культовой функцией, в венгерской традиции связывается с паханием, посевом, жатвой, с первой пшеницей, рождеством, масленицей и с другими случаями, которых точно определить нельзя.

Торжественное потребление первого хлеба, испеченного из новой пшеницы, общеизвестно было и во всей венгерской языковой области. Первый хлеб надрезал хозяин, глава семьи и разделил среди членов своей семьи. В деревне прежде было в обычае посылать соседям и родственникам хлеб, испеченный из новой пшеницы. Определенное количество новой пшеницы вымолотили и смололи еще перед жатвой. Из этой новой муки в день перед окончанием жатвы пекли лепешку и калач. Лепешку, то есть калач раздали уборочным рабочим. В южной части Венгрии и в некоторых частях Задунайского края и нищему испекли калач или маленький хлеб из муки новой пшеницы.

[35] KARDOS i. m. 115. — Nógrád megyéből: BENKÓCZY i. m. 203.

[36] PÓCS Éva: *Étel és étkezés a magyar néphitben és népszokásban.* NÉ. XLIII. (1961) 44—45. — L. még PÓCS Éva újabban megjelent munkáját: *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre.* NK. X. 3—4. Budapest, 1965. — TOLNAI Vilmos: *Nagyfalusi (hontmegyei) babonák.* Ethn. X. (1899) 395.

[37] Saját megfigyeléseimen kívül l.: KARCSAY i. m. 495. — Őrségből: KARDOS i. m. 241. — Nyitra megyéből: GUNDA Béla: *Magyar népszokások a Zobor vidéken.* Ethn. LXIX. (1958) 152—153. — VERSÉNYI i. m. 14—15.

[38] GUNDA Béla: *Die Raumaufteilung der ungarischen Bauernstube, ihre gesellschaftliche Funktion und kultische Bedeutung.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Bd. VIII. Berlin, 1962. 382.

В задунайском краю и в северо-восточной части Венгрии в связи с первым паханием на рукоятку плуга, то есть под плуг поместили хлеб в целях богатого урожая. В Трансильвании во время пахания не разрешалось поджарить хлеб для потребления. С этим связывается и то, что мужчина во время пахания non coit cum uxore. Обычаи, связанные с хлебопочечнием и поджариванием хлеба во всей венгерской языковой области в первую очередь случаются во время посева. За это время не пекли хлеба, не поджаривали и сеющий человек не мог провести ночь с женой.

На большой Венгерской низменности во вторник перед великами постом пекли крупой или творогом приправленный калач и съедали его между рукоятками плуга. В Задунайском краю в этот день пекли хлеб с той целью, чтобы уродились большие головки капусты.

Хлеб в венгерской традиции в связи с плодородием, сельскохозяйственным ритуалом встречался среди культовых предметов во время святок. В венгерской языковой области получил широкое распространение обычай, соответственно которому на кануне рождества на стол клали хлеб. В Задунайском краю и в некоторых деревнях северной — Венгрии по этому поводу пекли свежий хлеб. Из этого хлеба дали и животным. Крошки с рождественского стола, в целях богатого урожая, собрали в мешочек и привязали к фруктовым деревьям. Его употребляли и для лечения животных и против злых духов. К хлебу, положенному на рождественский стол или под стол, поставили разные хозяйственные орудия (плуг, серп, брусок) и продукты сельского хозяйства (пшеница, ячмень, овес, кукуруза). Молдавские венгры положили в комнату и сноп пшеницы, семена которого после праздников смешивали с зерном для посева. В таком соотношении и в такой связи культовая роль хлеба, функция, причиняющая плодотворность, обилие, совсем ясно находит свое выражение в связи с сельскохозяйственной жизнью.

Zoltán Ujváry:

UNGARISCHE ANGABEN ZUM FINNISCHEN AUSSAATBROT

(Auszug)

In Finnland gehören das Backen und Verzehren eines Brots zu den Erntebräuchen. Dieses Brot wird Aussaat- oder Weihnachtsbrot *(kylvö-, kyntö-, joululeipä)* genannt. K. Vilkuna gibt eine ausführliche Beschreibung der mit diesem Brot zusammenhängenden Bräuche in seinem Buch über die Arbeitsfeste (s. Anm. 1), das neulich veröffentlicht wurde. Im vorliegenden Aufsatz werden die ungarischen Parallele der kultischen Rolle des Brots zusammengefaßt.

Das Brot mit kultischer Funktion steht in der ungarischen Volkstradition mit dem Pflügen, der Aussaat, der Ernte, dem ersten Weizen, dem Weihnachtsfest, der Faschingszeit und mit anderen genau nicht festgesetzten Angelegenheiten in Verbindung.

Das feierliche Verzehren des Brots, das aus dem ersten Weizen gebacken wurde, ist im ganzen ungarischen Sprachgebiet bekannt. Das erste Brot wurde vom Familienhaupt, vom Bauern angeschnitten und den Familienmitgliedern verteilt. Früher bestand der Brauch, daß die Nachbarn und die Verwandten im Dorfe an dem vom neuen Weizen gebackenen Brot teilhaft wurden. Eine gewisse Quantität aus dem neuen Weizen wurde noch vor dem Abschluß der Ernte gedroschen und gemahlen. Aus dem so gewonnenen Mehl wurden Fladen und Kuchen am Tage des Ernteschlusses gebacken. Der Fladen bzw. der Kuchen wurde unter den Erntearbeitern verteilt. In einigen Gebieten Südungarns und Transdanubiens wurde ein Kuchen oder ein kleineres Brot aus dem Mehl des ersten Weizens auch für die Bettler gebacken.

In Transdanubien und im Nordosten Ungarns wurde beim ersten Pflügen Brot auf bzw. unter den Pflugsterz gelegt, um reiche Ernte zu erreichen. In Siebenbürgen durfte man das Brot nicht rösten und geröstetes Brot essen. Damit hing auch zusammen, daß der Mann während der Dauer des Pflügens non coit cum uxore. Die Bräuche, die mit dem Brotbacken und Brotrösten in Zusammenhang standen, kamen im ganzen ungarischen Sprachgebiet meistens während der Periode des Pflügens vor. In dieser Zeit wurde kein Brot gebacken oder geröstet und der Mann, der das Säen ausführte, durfte nicht mit seiner Frau liegen.

In der Großen Ungarischen Tiefebene wurde ein mit Brei oder Molke zubereiteter Kuchen gebacken und zwischen den Pflugsterzen verzehrt. In Transdanubien wurde Brot an diesem Tage gebacken, damit großköpfiger Weißkohl wächst.

Das Brot stand in der ungarischen Volksüberlieferung mit der Fruchtbarkeit und den landwirtschaftlichen Riten unter den kultischen Gegenständen zur Weihnachtszeit im Zusammenhang. Ein im ganzen Sprachgebiet verbreiteter Brauch war, daß ein Laib Brot am Weihnachtsabend auf den Tisch gestellt wurde. In einigen Dörfern Transdanubiens und Nordungarns wurde frisches Brot zu Weihnachten gebacken. Aus dem Brot wurde etwas auch den Tieren gegeben. Die Brotkrümchen auf dem Weihnachtstisch wurden in kleinen Tüten gesammalt und im Interesse einer guten Ernte den Obstbäumen angebunden. Sie wurden auch zur Tierheilung und zur Entfernung böser Geister angewandt. Zum auf oder unter den Weihnachtstisch gestellte Brot wurden verschiedene Wirtschaftsgeräte (Pflugeisen, Sichel, Sensenstein) und landwirtschaftliche Produkte (Weizen, Gerste, Hafer, Mais) gelegt. Die Ungarn in der Moldau brachten auch eine Weizengarbe ins Zimmer, deren Körner nach den Feiertagen dem Saatgut beigemischt wurden. In diesem Zusammenhang kommen die kultische Rolle des Brots und seine Fruchtbarkeit und Fülle schaffende Funktion in Verbindung mit dem lanfwirtschaftlichen Leben ganz klar zum Ausdruck.

Az obi-ugor női ruházat

Kannisto Artturi
emékére

Az obi-ugorok kutatói, megfigyelői a női viseletet jobban, részletesebben írták le, mint a férfi viseletet. Adataikból kiderül, hogy egy sor ruhafajta esetében sem anyagban, sem formában, sem pedig szabásban nem volt közöttük különbség. Abban azonban feltűnő különbséget látunk, hogy a női viselet sokkal tovább megőrizte sajátosságait, mint a férfi.

Pallas szavai szerint az osztják nők „a csupasz testükön bő, elöl végig nyitott prémkabátot viselnek, ez nem rendkívül bő, de úgy van elrendezve, hogy az egyik szárnya a másikat födi, s ebben a helyzetben szíjacskákkal összekötötték. Ezzel az egy ruhával takarják a meztelenségüket és jól tudnak vigyázni, hogy a bunda elöl soha ne nyíljék szét, noha semmiféle övet vagy kötőt nem viselnek."[1] Zujev azt írja, hogy „az osztják nők meztelen testre nehéz bundákat viselnek, amelyeket szabás szerint nagyra varrnak, de hogy a szárnyaik is összeérjenek, ezeket kötőkkel összekötik és szigorúan vigyáznak, hogy a szárny ki ne nyíljék, ezen minden orosz csodálkozik."[2] Georgi ugyancsak az osztjákokról úgy emlékezik meg, hogy „a nők harisnyát, nadrágot és bundát viselnek, mint a férfiak, nyáron szintén halbőrből, bőrből és télen meg ünneplőre hosszú, elöl összekötött halbőr, cserzett bőr, vagy rénszarvas prém ruhát, amit még cobollyal is szegnek. Nyáron hosszú női kabátokban vagy halbőr ujjas mellényekben járnak."[3] Finsch az osztják női viseletről ezeket írja: „Bei den Frauen und Mädchen ist der mit Glasperlen artig verzierte Pelz ebenfalls das Hauptkleidungsstück,"[4] majd másutt pedig ez olvasható: „Ganz in ähnlicher Weise als bei den Männern ist die Weiberkleidung beschaffen und ein Unterpelz (sam. Jandy) und Oberpelz (sam. und ost. Pany, Paniza) bilden die Hauptbestandtheile. Nur sind die Weiberpelze aus leicht begreiflich praktischen Gründen vorn offen, und werden mit schmalen Lederriemen zugebunden. Reiche Frauen pflegen den Pelz mit einem geflochtenen Bande zu umgürten, dass vorn ein grosser durchbrochener Messingring festhält."[5] Pallas a vogul asszonyok viseletét úgy jellemzi, „fehér felsőingből áll, durva lenvászonból, a földig ér."[6] Ahlquist pedig szintén a vogulokról mondja azt: „Die Weibertracht ist gleichfalls aus Rennthier-

[1] Pallas, P. S.: *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs.* St. Petersburg, 1776. III. 40.

[2] Зуев, В. Ф.: *Описание живущих Сибирской губернии в березовском уезде иноверческих народов остяков и самоедов.* Материалы по этнографии Сибири XVIII. века. Труды ИЭ. Москва, 1947. 24—25.

[3] Georgi, J. G.: *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten.* St. Petersburg, 1776. 76.

[4] Finsch, O.: *Reise nach West-Sibirien im Jahre 1876.* Berlin, 1879. 374.

[5] Finsch, O. i. m. 534—5.

[6] Pallas, P. S. i. m. II. 259.

fellen der Rock ungefähr von demselben Zuschnitt wie der Oberrock der Tatarinnen."[7]

Az előbbi idézetekből nem alkothatunk olyan világos képet a női prémruháról, mint a férfiakéról tehetjük, amikor is el tudjuk választani egymástól a zárt és a nyitott típusú ruhákat és elterjedési területüket. A korai adatok nyitott bundáról szólnak, vannak azonban megjegyzések a női és a férfi ruha

1. kép. Osztják nők. Obdorszk vidéke. PÁPAI Károly felv. Néprajzi Múzeum. F 2199

hasonlóságáról, ezeknek az alapján arra következtethetünk, hogy legalább kisebb területen s talán csekélyebb intenzitásban megvolt a zárt típusú ruha, a malica is. Míg azonban a megfigyelések a malicát kifejezetten férfi ruhaként említik, a női ruházatban való megjelenése ritka s minden bizonnyal a férfi viselet hatása, főleg az úti ruházatban található meg. A prémruhák közül általánosnak a nyitott bundát tarthatjuk, ezt is természetesen inkább az északabbi területeken, ott, ahol a prémruhák egyébként elterjedtek. Ez az a ruha, amelyről már XVIII. századi forrásaink is beszélnek, s amelyben XIX. századi ábrázolásainkon a nőket látjuk. Alakra, szabásra a férfi viseletben megismert bundára emlékeztet. ZUJEV szavaival ellentétben az általunk ismert példányokon a szárnyak ritkán takarják egymást, többnyire csupán összeérnek (2. kép). Ez utóbbival egyeznek PRYTKOVÁnak az osztják női bundát ismertető szavai is.[8] Az északabbi területeken rénszarvas bőrből

[7] AHLQUIST, A.: *Unter Wogulen und Ostjaken, Reisebriefe und ethnographische Mittheilungen.* Acta Societatis Scientiarum Fennicae Tom XIV. Helsingfors, 1883. 170.

[8] ПРЫТКОВА, Н. Ф.: *Одежда хантов.* Сборник МАЭ. Москва, 1953. 188—90.

varrták, kívül-belül prémesen. A hátát egyenesre szabták, ugyancsak egyenesre a szárnyait is. Feltűnően bő volt, hogy kényelmesen lehessen mozogni benne. Díszítésként más színű prémből kivágott csíkokat s olykor színes posztószeleteket iktattak az összevarrt bőrdarabok közé. Előfordult, leginkább az alján hosszúszőrű bőrsáv (pl. fehér kutyaprém) alkalmazása is. Az ujja egyenes volt, a kézelő felé szűkült, a végére egyujjú kesztyűt varrtak. Szárnyai

2. kép. Vogul asszony. Ny. Szibéria. ALEKSANDER E. felv. Néprajzi Múzeum. F 10313

3. kép. Női bunda rénszarvas prémből. Obdorszk. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3389

szélére szalagokat varrtak, ezekkel a szárnyakat össze tudták kötözni. Jellemző volt még rá, hogy ellentétben a férfiak által viselt malicával, meglehetősen hosszú volt, térden alul ért, nem voltak azonban ritkák a bokáig érő példányok sem. A gallér a szárnyak szélső részének folytatásaként haladt a nyak felé, bekerítve a nyakkivágást. Gyakran vastagabb, hosszabb szőrű prémet varrtak rá.

Bunda számára leginkább rénszarvas prémet használtak, külsejére, bélésére egyaránt, éspedig a ruha különféle részeit különféle minőségű, finom-

ságú prémből szabták (3., 4., 5. kép). Ezenkívül szívesen fölhasználták más állatok prémjét is, pl. a mókusét, azonkívül a bunda bélésére madár bőröket, pl. a hattyú bőrét.

A bunda alakját és szabását követték a szövetből varrt, prémmel bélelt bundák, főleg azokon a vidékeken, ahol a rénszarvas bőr kevésbé állt rendelkezésre. Ezeknek a bélelésére különféle minőségű, értékű bőröket alkalmaztak: nyúlbőrt pl., vagy még evet prémet is.

Prytkova tájékoztatása szerint a jómódú Szurgut vidéki osztjákok mind télen, mind nyáron egyeneshátú kaftánt viseltek, durva piros vagy zöld posztóból, mókusláb, lúdnyak és rénszarvas prém béléssel. Mint írja, „a kaftán szárnya jobbról a balra könnyedén rá hajlott és európai készítésű fémgombbal záródott. Az aljat és a szárnyakat mókusláb prémmel vagy vidraprém csíkkal szegélyezték. Szélesvégű kihajtott gallért készítettek, amely a mellre ereszkedett, mókuslábból vagy posztóból. A gallér végeit nyírkéregre varrták. A kaftánt ón öntvényekkel és gyönggyel díszítették."[9] A tobolszki múzeum katalógusában az osztják felső ruházatról azt olvassuk, hogy „a malica és a gusz helyett az ún. ‚jáguskát' viselik: ez szárnyakkal készül és viselés közben egymásra hajolnak; kötői vannak, fejrevaló külön készül tőle, a kesztyűt azonban általában hozzávarrják. A jáguska néha prémmel kifelé készül, néha pedig befelé, miközben kívül szövettel takarják; gyakran prémes mindkét oldalon. A gallér a jáguskán szegélyezett vagy lehajtható."[10] Feltűnő ebben az ismertetésben, hogy szerinte néha prémmel befelé varrták, szövettel borítva. Ebben az esetben nyilván azokra a szövetből varrt bundákra kell gondolnunk, amelyeket prémmel bélelve viseltek, tehát nem különálló szövet kabátot képzelünk el. Figyelmet érdemel az a megfigyelés is, hogy a bunda szárnyai használat közben takarták egymást. A tobolszki múzeum egyik jáguskája[11] Obdorszk-vidéki, fiatal rénszarvas bőréből készült, rénszarvas prémmel bélelt vörös és sárga posztócsíkokkal és prémmintával díszített, a gallér kivágáson sarki rókafarok szegély.[12] Egy másikról azt olvassuk, hogy pelyhes hattyúbőrrel bélelték, a jobb szárnyat, az aljat és az ujjak

4. kép. Női bunda rénszarvas prémből. Obdorszk. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3390

[9] Прыткова, Н. Ф. i. m. 194.

[10] A Tobolszki Múzeum Vezetője. 33. Изделия остяков Тобольской губернии. Тобольск, 1911.

[11] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 35. Ltsz.: 5020.

[12] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 35.

végét vidraprémmel szegélyezték, a bal szárnyat pedig valami más vad prémjével.[13] A tobolszki múzeum birtokában levő kaftán[14] leírásából ismerjük a bélelt kaftánt. Ezt találjuk róla: „jómódú osztjákok viselik télen és nyáron. A kaftán külseje durva zöld posztó, fekete toldással az ujjak alatt és vörösekkel a vállakon; búvármadár-nyakprémmel bélelve, az alja pedig rénszarvasprém csíkkal; a kesztyű rénszarvasbőrből; a gallért nagyon ügyesen és gondosan varrták mókus lábakból; a kaftán külsejét és a gallért közönséges cérnával varrták, a búvármadár prémet pedig ín cérnával. A galléron kívül a kaftán díszítésére a jobb szárnyon, az aljon és a kézelőn vidraprém szegély."[15] A Pim vidékéről származik.

5. kép. Vogul asszony. Ny. Szibéria. Aleksander E. felv. Néprajzi Múzeum. F 103212

Ismertetett adataink és tárgyi anyagunk azt igazolja, hogy a női téli ruházat legelterjedtebb része a nyitott bunda volt prémes bőrből, prémmel bélelve, vagy szövetből, szintén prémmel bélelve. Szabás szerint a kettő egyezett egymással. Ennek a bundának a mását megtaláljuk a férfi ruházatban, a rénszarvasprém bunda elterjedését pedig a nyenyec női viseletben. Szórványosan előfordult a malica használata is, ezt azonban a női viseletre egyáltalán nem lehetett jellemzőnek mondani. Lehetséges, hogy a férfi viseletben tapasztalható mértékű elterjedését a női viseletben az ingszabású ruhák elterjedése hátráltatta s a női munka eltérő igényei nem is követelték. A XIX. századot megelőző időből egy-két adatunk van a halbőrből varrt ruha használatáról is, erre azonban nem térhetünk ki érdemben, mivel részletesebb leírásokkal nem rendelkezünk, nem tudhatjuk, voltaképpen milyen is lehetett ez a ruha.

Miként a férfi viselet ismertetésekor, női ruházatot vázoló leírásokban is találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a bundát alsó ruha nélkül közvetlenül a meztelen testre öltötték föl. Nézzük meg most közelebbről, a téli viseletnek abban a régebbi változatában, amikor nem volt alsó ruhanemű, mit viseltek a nők a bunda alatt, hogy a hideg, az eső és a hó ellen megvédjék magukat. Annál is fontosabb ez a

[13] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 35.
[14] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 35–36.
[15] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 36.

kérdés, mivel, mint láttuk, nyitott szabású bundát használtak, tehát a test szárazon és melegen tartása nehezebb lehetett, mint a zárt ruha esetében.

Már ZUJEV és PALLAS említi, hogy a nők a lábuk között *otlep* nevű fölszerelést viseltek, ezt egy *vorop* nevű kötővel erősítették föl.[16] Ez tehát az obi-ugor nők által használt ágyékkötő (6. kép). Lóbőrből, borjúbőrből varrt öv volt a *voryp*, az övet a nők a derekukra csatolták s a középen hozzá-

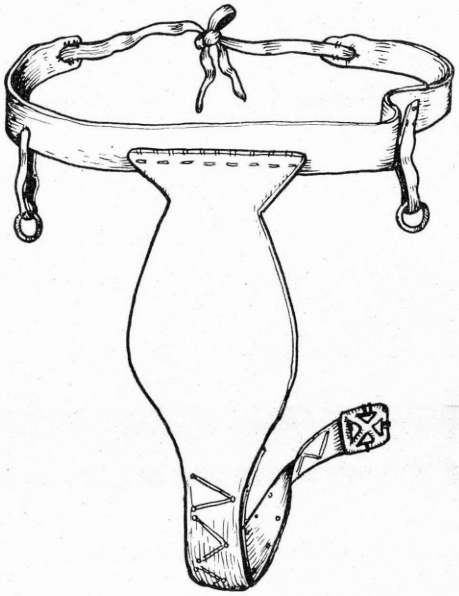

6. kép. Női szeméremöv. Szoszva. Néprajzi Múzeum. 3422

varrt kiszélesedő bőrlapot a lábuk között átvezették és a végét az övhöz csatolták. Az ágyékkötő szorította a nemiszervre az *otlep*, *votlip* nevű forgács csomót. PALLAS szerint csak az osztjákoknál volt található, a szamojédoknál nem. Ezzel szemben FINSCH a szamojédoknál is megfigyelte: „Den eigenthümlichen Gürtel (sam. Taschi-pime, ost. Worrob genannt) aus einem Streifen Renthierleder, welchen sowol Ostiakinnen als Samojedinnen noch unter dem Beinkleide tragen, dient im Verein mit einem Bäuschchen geschabten Weidenholzes (ost. Wotleb) durchaus practischen Zwecken und erntete den Beifall von Aerzten, die ich mit dieser Einrichtung bekannt machte."[17] Előfordult, hogy az ágyékon átvezető pánt nem bőrből, hanem nyírkéregből vagy szövetből készült. A csatját általában ónból öntötték. Néhol két, szíjon lógó karikát varrtak az övre, hogy ahhoz tudják kötni a lábbeli szárát. PRYTKOVA szerint az osztjákoknál a nemi érettség elérésekor minden lány fölkötötte és viselte öregségéig. Az elsőt az anya vagy az idősebb lánytestvér segített megvarrni. A lány növekedését követte az ágyékkötő is. Nem vették le még éjjel sem. Néhol menstruációkor külön erre az időre készített ágyékkötőt viseltek.[18]

[16] PALLAS P. S. i. m. 42.
[17] FINSCH O. i. m. 537.
[18] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 167.

Jankó egész útján figyelemmel igyekezett kísérni az ágyékkötő használatát és készítését. Szartomurszkijában rá is talált, naplófóljegyzése szerint a következő körülmények között: „Végül van még egy női ruha rész a vorüp, az asszonyokon tényleg rajta volt, de mikor felemeltem a kabátot, hogy megnézzem, ezt sehogy sem engedték, mikor pedig megmondtam, hogy a vorüpöt akarom látni, erre a szóra, mint a nyíl elfutottak, s faképnél hagytak úgy, hogy többé elő sem kerültek. Hiába ígértem mindent, vorüp nem került elő. Végre egy öreg ember megígérte, hogy ha megrendelem, ő megcsináltatja, ámde én adjam a vásznat. Mi minden volt nálam, csak éppen vászon nem. És így egyelőre a vorüpről le kellett mondanom."[19] Nyomozott utána másutt is. Maninban a következőt jegyezte föl: „Mikor a vorüp rajzát megmutattam, férfi létükre is roppant restelkedtek."[20] Sirelius szerint az ágyékkötőt az osztjákok néhol nadrág helyett viselték.[21] Jankó szavai is mutatják, hogy mind a nők, mind a férfiak mennyire szemérmesen igyekeztek kitérni nemcsak az ágyékkötő megmutatása, hanem még a róla való beszélgetés elől is. Általában ők maguk sem hozták szóba, ha beszéltek róla mégis, körülírták. Nadrághelyettesítő szerepét jelzi, hogy állandóan viselték, nemcsak menstruáció idején. Mind az idézett XVIII. századi források, mind a népköltészet utalásai arra vallanak, hogy az ágyékkötő régi tartozéka az obi-ugor női viseletnek, s arra is gyanakodhatunk, hogy a régiek nyírkéregből készültek.

Használata a XIX. században fokozatosan háttérbe szorult, de megvolt még a századfordulón is, csak egy-két vidéken szűnt meg. Viselése az idősebb generáció körében élt tovább, a fiatalabbak hagyták el előbb. Némelyek a menstruáció megszűntével sem tették le, hanem késő öregségükben is hordták.

A megfigyelés pontatlanságát kell látnunk Sirelius szavai mögött, ugyanis nem arról lehetett szó, hogy az ágyékkötőt a nadrág helyett viselték, hanem arról, hogy voltak, akik használtak nadrágot, de voltak olyanok is, akik nem. Ezeken meg lehetett figyelni az ágyékkötőt, azokon ellenben, akik nadrágban voltak, nem. Kár, hogy ezt a jelenséget Sirelius nem figyelte meg jobban, mert perdöntő lehetne abban a kérdésben, valóban a nadrág szorította-e ki az ágyékkötőt. A XVIII. századi források és a folklór alapján Prytkovának ugyanis az a véleménye, hogy az ágyékkötő a nőknél a nadrágot pótolta, a nadrág a női viseletben csak később kapott helyet. Ezt a föltevését azzal a megfigyeléssel is alátámasztja, hogy az északi osztjákoknál az ágyékkötő használata már csupán az öregeknél található meg, a keleti osztjákoknál pedig (pl. a Pim vidékén) még széltében használják s még nem viselnek nadrágot.[22] Nem tudjuk azonban, sajnos, hogy a nadrág alatt megmaradt-e az ágyékkötő. Ha elfogadjuk, hogy a nők a múltban a bundájuk alatt csak ágyékkötőt viseltek, nem tudjuk megnyugtató módon eloszlatni azt a kételyünket, hogy ez a ruházat a szibériai sarki éghajlaton nem lehetett elegendő a test védelmére.

Az ágyékkötőkről szólva már fölvetődött a nadrág kérdése. Prytkova a nadrág használatának korát Pallasnak azzal a megjegyzésével próbálja meghatározni, hogy „a nők nadrágot nem viselnek".[23] Ezzel szemben Georgi

[19] Jankó János naplója. EA 4142. 75.
[20] Jankó János naplója. EA 4142. 79—80.
[21] Sirelius U. T.: *Ostjakit*. In: Suomen suku. Helsinki, 1928. II. 364.
[22] Прыткова Н. Ф. i. m. 168—9.
[23] Прыткова Н. Ф. i. m. 169.

az osztjákokról írva többek között azt mondja, hogy „a nők harisnyát, nadrágot és . . . viselnek, mint a férfiak".[24] A vogulokat pedig a csuvasokhoz hasonlítja s a ruházatuk ismertetésekor említi a nadrág használatát is.[25] GEORGI megfigyelései tehát PALLASszal szemben azt bizonyítják, hogy az obi-ugor nők némely csoportjai a XVIII. században már viseltek nadrágot. FINSCH az osztják női nadrágról írva azt mondja, hogy rénszarvas irhabőrből varrták, elöl a mellet takaró résszel látták el, ezt a bőrlapot pedig kötővel a nyakba erősítették.[26] A női nadrág az obi-ugoroknál egyébként a férfiéval azonos szabású volt, ezt a mell-lap különböztette meg tőle. A PRYTKOVA által közölt rajz szerint az osztjákok női nadrágja egyezett a férfi nadrággal, a FINSCH által említett mell-lap nincs rajta. Ugyanez a lap hozzátartozott a PÁPAI Károly által gyűjtött női nadrághoz.[27] Ennek, sajnos, a nadrágrésze hiányzik, a mell-lapja azonban ránk maradt. Obdorszkból való s PÁPAI jegyzetei szerint mind az osztjákok, mind a nyenyecek használták. Szerinte *imi-kas* volt a neve, a mellet takaró lapé pedig *pelsi*. Megfigyelése szerint a lányok is, közöttük a kislányok is, viselték. Két adatunk természetesen nem lehet döntő jelentőségű, meg lehet kockáztatnunk azonban azt a föltevést, hogy a mell-lappal ellátott nadrág külön típus volt az obi-ugor női nadrágok között s legalábbis eddigi ismereteink szerint az északi csoportok ruházatának volt része. PÁPAI megjegyzése arra utal, hogy nem sporadikus jelenségként találkozott ezzel a típussal, sőt nem is csupán az osztjákoknál, hanem a nyenyeceknél is.

Az obi-ugorok ruházatában, mind a férfiakéban, mind pedig a nőkében, még nem eléggé tisztázott a vászon anyagú ruhák, közöttük is első helyen az ingek kérdése. Azok a megfigyelések, amelyek a XVIII. század óta azt adják tudomásunkra, hogy férfiak-nők a meztelen testükre öltik — télen, nyáron — a fölső ruhát, még a prémruhát is, olyan föltevéseket támasztottak, hogy alsó ruhájuk nem volt, s hogy az ing használata későbbi fejlemény. Ezeknek a forrásoknak az alapján azonban nem szabad elhamarkodottan ítélnünk, hiszen rendelkezünk velük nem egyező megfigyelésekkel is. Ingeik anyaga csalán-, len- és kendervászon volt. Tudósításaink legjellemzőbbnek a csalánvásznat tartják.

GEORGI szerint a vogul nő „körülövezett ingben" járt, mint a csuvas.[28] PALLAS szintén a vogulokról azt írja, hogy „asszonyaik viselete fehér felsőingből áll, durva lenvászonból, a földig ér".[29] FINSCH az előbbi megfigyelésekkel későbbi időből tájékoztat bennünket az osztjákok női ingéről. Így ír: „Auch die hemdartigen Kleiden aus buntfarbigen Baumwollenzeugen, welche die Ostiakinnen bei Bereosoff und weiter aufwärts hie und da im Sommer tragen, haben oft sehr hübsche Stickereien und Besätze aus Glasperlen. Diese Sommerkleider sind oft eigenes Fabrikat, und zwar aus der Nessel, welche bei Ostiaken als eine Art Culturpflanze gelten kann, d. h. soweit sie sich wild findet."[30] CASTRÉN az osztjákok által használt vászon anyagok között említi a kendert, a lent és a két előbbinél fontosabbként a csalánt. Mint mondja:

[24] GEORGI J. G. i. m. 76.
[25] GEORGI J. G. i. m. 67.
[26] FINSCH O. i. m. 537.
[27] Néprajzi Múzeum. Ltsz.: 3425.
[28] GEORGI J. G. i. m. 67.
[29] PALLAS P. S. i. m. II. 259.
[30] FINSCH O. i. m. 536.

7. kép. Női ing. ÉNy. Szibéria. Osztják. Néprajzi Múzeum. 40227

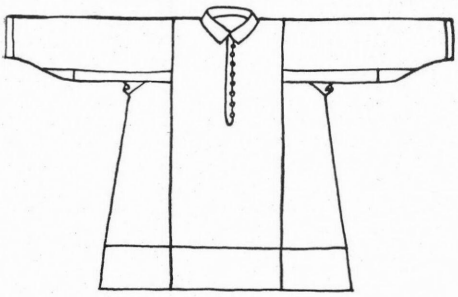

8. kép. A 7. kép szabásrajza

„dies Gewächs versteht eine Ostjakische Wirthin zu Hemden zu bereiten, welche die gewöhnlichen Russischen Schleisshemde an Stärke übertreffen und denselben wenig an Feingeit, Weisse und Sauberkeit nachgeben sollen." Majd pedig magának az ingnek az ismertetésével folytatja: „Das Hemd unserer Wirthin ist aus demselben Stoff gemacht und ein non plus ultra von Eleganz. Die Aermel, das Bruststück, ein Theil der Rückenstücks und alle Säume sind mit den geschmackvollsten Brodirungen geschmückt. Wer sollte glauben, dass der ganze Farbenreichtum der in diesen Brodirungen schimmert, ihr eignes Werk ist?"[31] A tobolszki múzeum katalógusa szerint a kevésbé tapasztalt ember nem tudja megkülönböztetni az osztják csalánvásznat az orosz kendervászontól, annyira finomra kidolgozták és kifehérítették.[32]

Az obi-ugor női ingekre jellemző volt, hogy bőre varrták, hosszúra szabták, hosszú ujjal látták el és végül, de nem utolsó sorban, hogy gazdagon díszítették színes hímzéssel. Ami az anyagot illeti, a megfigyelőknek általában az a véleményük, hogy a csalánvászon használata a régibb, a lené és a kenderé pedig csak későbbi. Az ing és a díszítése szorosan összetartozott, annyira, hogy előbb hímezték ki a vásznat, csak a hímzés elkészülte után szabták ki belőle az ing részeit. A hímzéshez színes, leginkább kék és piros gyapjúfonalat használtak, a két említett színen kívül azonban gyakran találkoztunk sárgával, barnával és feketével is. Maguk fonták a hímzőfonalat a házhoz tartozó birka gyapjából, vagy kereskedelmi úton szerezték be a szükséges nyersanyagot. Az ing számára használt csalánvásznat is maguk szőtték, a kendert és a lent túlnyomórészt vásárolták,

[31] Castrén M. A.: *Reise nach Sibirien in den Jahren 1845—1849.* 55.
[32] A Tobolszki Múzeum Vezetője, 51.

csak a termelésükre való áttérés után kezdték meg a földolgozását is. Csalánvásznat csupán a saját szükségletek kielégítésére szőttek, kereskedelmi célra nem. A három említett anyagon kívül az obi-ugorok körében is kezdtek elterjedni a különféle fajtájú és minőségű pamutvásznak. Különösen az utóbbi, de már a len- és kendervászon is egyre inkább kiszorította a csalánvásznat, hiszen mindhárom anyag tartósabb volt a csalánvászonnál, amit különösen a nedvességtől kellett óvni. Szabásuk szerint több csoportba tudjuk sorolni a női ingeket s ezeket a csoportokat akár típusoknak is tekinthetjük.

9. kép. Női ing. Konda. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3379

A női ingek között három változatot tudunk megkülönböztetni. Az elsőbe a következő szabásúakat sorolhatjuk (7—8. kép). Az ing elejét és a hátát ugyanaz a vászon alkotja, középen keresztben félbe hajtva; a hajtásnál készítették a nyakkivágást, erre merőlegesen a mellkivágást. Az elejét és hátát alkotó vászonhoz merőlegesen varrtak kétfelől egy-egy hosszában félbehajtott másik vásznat, megalkotva ezzel az ujjat. Az ujja alsó feléhez ékalakú toldást varrtak, hogy az ujjat a hónalj felé bővé tegyék. Ugyanezt a célt szolgálja a hónaljba betoldott pálha. Ezáltal az ujjak a kézelő felé keskenyednek. Az ing elejét és hátát alkotó vászonhoz kétoldalt egy-egy, az ujjig érő vásznat varrtak, ezzel varrták össze a két szélét s ezzel a betoldással egyúttal szélesebbé tették az inget. Hímzéssel díszítették rendszerint az elejét, a vállát és az ujját, gyönggyel varrták ki a mellkivágást és a kézelőt. Ezenkívül gyöngyhímzést alkalmaztak gyakran a varrások mentén. Az ingek között

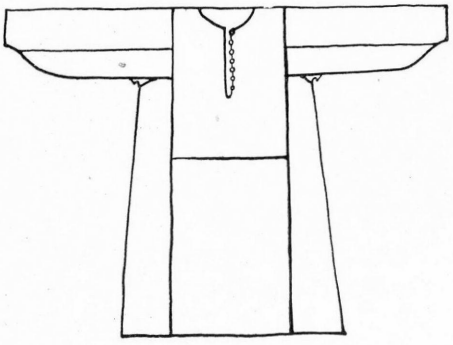

10. kép. A 9. kép szabásrajza

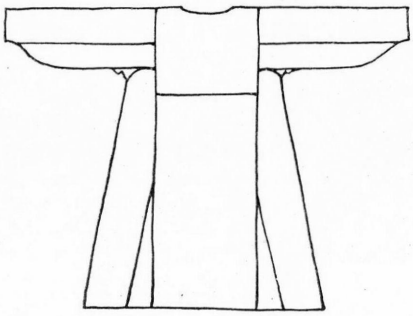

11. kép. A 9. kép szabásrajza

találunk gallértalanokat, amelyekre fölálló, gyönggyel kivarrt gallért tettek. Ebbe a változatba tartozó példányokat ismerünk az Irtys és a Konda vidékéről. PRYTKOVA az osztják női ingek osztályozásakor erre a változatra nem tér ki, pedig az előfordulásuk elég gyakori.[33] Akadnak olyan példányok is, amelyeknek az elejét, vagy a hátát nem tudták ugyanabból a vászonból kiszabni, ezeknél a hiányt kitoldották.

12. kép. Női ing. Konda. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3377

A női ingek második változata azzal tér el az imént vázolt elsőtől, hogy a hátát nem varrták össze végig az oldalaival, hanem alul hosszabb-rövidebb éket toldottak be a csúcsával fölfelé. Ezáltal elérték, hogy az ing alja szélesebb lett. Ebbe a változatba tartozó ingeket találunk azokon a vidékeken, ahol az első változat is megvan. PRYTKOVA szerint főleg a déli osztjákoknál, az irtysieknél, a szalymiaknál és a kondaiaknál használták őket[34] (9—14. kép).

Végül a harmadik csoportba sorolhatjuk azokat az ingeket, amelyeket úgy szabtak ki, mint a két első változatba tartozókat, azonban a háta és az oldalai közé az ujjáig érő ékalakú toldást iktattak be, a csúcsával fölfelé. Ennek a toldásnak az eredménye, hogy ezek az ingek a hónaljban kezdenek lefelé bővülni. Ebbe a változatba tartozó példányokat ismerünk a Közép-Ob vidékéről. PRYTKOVA ebbe a csoportba sorolja a Közép-Ob-vidéki osztják női ingeket.[35] Előfordul ezek között olyan, amelyet oldalt a toldás végénél enyhén ráncolva varrtak össze (15—16. kép).

Miután az északi területekről nem áll anyag a rendelkezésünkre, az ottani ingeket PRYTKOVA szavaival kell ismertetnünk: „A szabásuk egyenes, az ujjuk ferdén vágott, pálhái nincsenek, az oldal szélek ferdén vágottak és két ékkel varrták össze. A következő módon szabják őket: az egyenes szélt végigvágják két részre, amelynek a keskeny végét a szél szélességének harmadára egyengetik, majd a nyert darabokat egyesítik a keskeny végekkel és összevarrva az ing ferdén vágott oldal szélét képezik, keskeny végével az ujjhoz varrva. A kivágás a mellen egyenes,

[33] Прыткова Н. Ф. i. m. 169—174.
[34] Прыткова Н. Ф. i. m. 170.
[35] Прыткова Н. Ф. i. m. 171—72.

kivágott gomblyukakkal és gombokkal zárják össze. A gallér nem nagy, fölálló."[36]

MANNINEN a szabás alapján összehasonlítva a különféle finnugor népek női ingeit, az ismertetett ingszabást nyugaton Karjaláig, keleten pedig az obi-ugorokig mutatja ki. Előfordulását a szetuknál orosz hatásnak tulajdonítja.

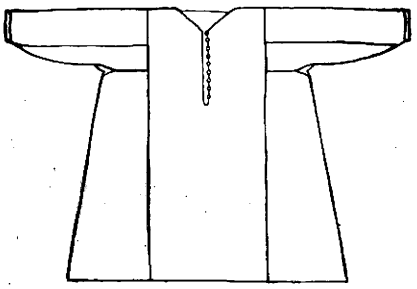

13. kép. A 12. kép szabásrajza

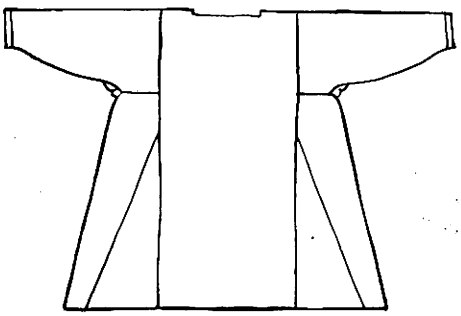

14. kép. A 12. kép szabásrajza

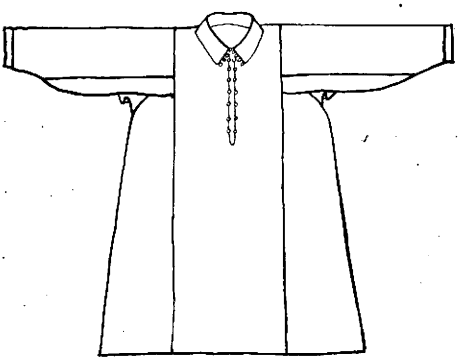

15. kép. Női ing szabásrajza. Közép-Ob. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3403

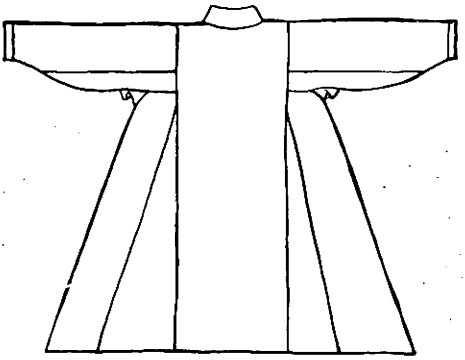

16. kép. Női ing szabásrajza. Közép-Ob. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3403

Genetikai elemzést nem végez, mivel hasonló ingszabás található más népeknél is, pl. a Közel-Keleten vagy pl. Egyiptomban is.[37] VAHTER monográfiájában foglalkozik az obi-ugor női ingek korának a kérdésével is. Ő a díszítés elemzése révén igyekszik közelebb kerülni a megoldáshoz. Az a véleménye, hogy a dúsabban díszített példányok képviselik a régibb típust, a kevésbé díszítettek pedig az újabbat.[38] Ez természetesen következnék abból, hogy az inget előbb ruhaként használták, majd később szoknyával kiegészítve és kabátszerű ruhával növelve melegtartó hatékonyságát, alsó, testi ruhaneművé alakították át. Ha ezt a fejlődési folyamatot tesszük föl, valóban elfogad-

[36] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 172—173.
[37] MANNINEN I.: *Puvut.* In: Suomen suku. Helsinki, 1934. III. 340.
[38] VAHTER T.: *Obinugrilaisten kansojen koristekuosit.* Helsinki, 1953. 47—52.

hatónak látszik, hogy a fölső ruhaként használt inget dúsabban díszítették, amikor azonban már szoknyát vettek rá, az alsó részét fölösleges lett volna kihímezni, ezenkívül az alsó rész már készülhetett durvább anyagból is, hiszen nem látszott. Ha emlékezetbe idézzük az ismertetett ingtípusokat, közülük azt gyaníthatjuk a legrégibbnek, amely a legegyszerűbb, legkezdetlegesebb szabással készült, azaz az első típust, amelynél az ing szélesítésére még nem alkalmaztak ék betoldást. E két kritériumnak tehát egyeznie kellene, hogy szilárdabb alapunk legyen a régibb típus megállapításában. Vizsgálataink azonban azt mutatják, hogy dúsan hímzett ingek egyaránt vannak az egyszerűbb szabásúak és az ékkel toldott szabásúak között is, ugyanakkor kevésbé díszítetteket találunk nemcsak az ékkel toldott, hanem egyszerűbb szabásúak között is. Erről az oldalról tehát nem tudjuk megkülönböztetni a kérdést. Az látszik a legelfogadhatóbbnak, ha föltesszük, hogy igaza van Vahternek, de ugyanakkor igaznak tartható az is, hogy az egyszerűbb szabású a régibb típus.[39] Az a tény, hogy a díszítettség foka mindkét típuson keveredik, azzal magyarázható, hogy az ékes betoldású szabás előbb terjedt el, mint az ing alsó ruhaneművé alakulása, tehát később módosult a díszítettség foka is.

Az obi-ugor női ingeket összehasonlítva a Volga-vidék népei női ingeivel, nem lehet észre nem venni hasonlóságokat közöttük. Ezek a hasonlóságok, kapcsolatok azonban még nem annyira föltártak ahhoz, hogy belőlük genetikai kapcsolatokat tudjunk megállapítani. Utaltunk már arra, hogy az obi-ugor női ing szabásának milyen analógiái vannak még a Közel-Keleten is, s ezek szintén nem hatalmazhatnak fel bennünket genetikai kapcsolatok föltevésére. Az ingszabásnak olyan egyszerű, az anyag természetéből következő módját láthatjuk, amely különféle népeknél, egymástól függetlenül is kialakulhatott.

Más a helyzet azonban a díszítés dolgában. Az ingnek hímzéssel való díszítését nem foghatjuk föl ugyanis egyszerűen a szabad, látható fölületek puszta díszítésének. Már Gagen-Torn a Volga-vidék női viseletének földolgozásában rámutatott a díszítés mélyebb okaira, „értelmére", s ebből következtethető rendszerére.[40] Ha az obi-ugor női ing díszítésének kérdését jobban meg akarjuk közelíteni, nem érhetjük be azzal, hogy csupán a szabad, mindenki számára látható felületek kihímzéséről volt szó. Ennek a problémának a feltárása azonban még jövő kutatási feladataink közé tartozik. Ha a kibontakozó rendszert fogjuk tudni összehasonlítás tárgyává tenni, hozzávéve a szabás elveit, remélhetőleg messzebb fogunk jutni a genetikai problémák megoldásában.

A nyári felsőruhaként viselt kabátszerű halátról alig van történeti adatunk. A XVIII. századból egyedül Georgi következő szavaira utalhatunk: „Nyáron hosszú női kabátokban vagy halbőr ujjas mellényekben járnak."[41] Sajnos, ebből az adatból nem sejthetjük, milyen anyagból s milyen szabással készítették a kabátot. Prytkova meg nem jelölt régi forrásokra hivatkozva, egysoros, az inghez közel álló női ruhának mondja. Csalánvászonból, vett pamutszövetből varrták, az ingével egyező szabás szerint (17—18. kép). Feltűnőnek találván a szabás egyezését az ing szabásával, a következőket jegyzi meg: „Mintha ingből képezték volna ezeket a halátokat az ing mell-

[39] Vahter T. i. m. 47—52.
[40] Гагех-Торн Н.: *Женская одежда народов Поволжья.* Чебоксары, 1960. 3—4.
[41] Georgi J. G. i. m. 76.

kivágásának az aljig való hosszabbításával, miközben a halátok szabása pontosan egyezett az ing vidékenként változó típusaival."[42] A Szartomurszkijában megfigyelt osztják halátot JANKÓ naplójegyzetei alapján tudjuk ismertetni: „Aztán jön sorra a kalat, neve *noj* a posztóról (сукно), melyet, valamint a tarka kendőt is, oroszoktól vesznek. A három közül egy piros volt, egy zöld és egy fekete; a színek jelentőségéről csak annyit tudtam meg, hogy a pirosat a fiatal menyecskék hordják; a posztóért mintegy 4 rubelt adnak; e kalat vidra- vagy cobolyprémmel van beszegve: *kiglintaχ*, aztán következik egy keskeny szegély: *pėnt*, mely egy gyöngyös sávból és egy ólmos sávból: *tlχoszpa* áll, a kalátnak széles hátrahajló gallérja van: *rok*, mely mindhárom kaláton fekete volt. A kalátot a testhez a széles posztóöv szorítja: *entep*, mely a vörösnél lila, a zöld kalátnál fekete volt; ha a posztó éppen nem elég, betoldanak a közepébe más színűt, így az egyik fekete övbe egy darab zöld volt bevarrva. A kalat alatt van az ing: *jirnesz*, melyet semmi áron sem akartak megmutatni, annyit mégis constatáltam, hogy hímzés rajtok nincs."[43] JANKÓ megfigyelése tehát posztóból varrt halátról közöl adatokat. Miután külön foglalkozik a kaftánnal, bizonyos, hogy más ruháról van szó, olyanról, amely nem vászonból vagy pamutszövetből készült ugyan, de mégis a halátnak posztó változata lehet. Ugotszkijában készült egyik fényképe ábrázol ilyen halátba öltözött nőket. A képen[44] öt nő látható, hármon prémmel szegett köpeny van, egyen fehér, darócnak látszó, egyen pedig szintén posztó, de prémszegély nélküli. Mind az öt köpenyt derékban széles öv fogja össze s valamennyin széles, lehajtott posztógallér van.

Adataink szerint tehát a halátot vászonból, szövetből, posztóból, újab-

17. kép. Ingszerű kabát vászonból. Közép-Ob. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3404

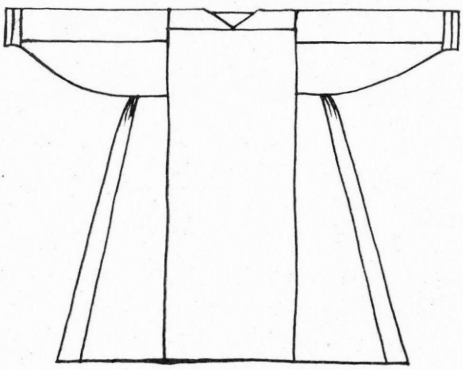

18. kép. A 17. kép szabásrajza

[42] Прытkова Н. Ф. i. m. 177.
[43] JANKÓ János naplója. EA 4142. 74.
[44] Néprajzi Múzeum, F 5649.

ban más textilanyagokból is, varrták. Szabása az ingre emlékeztetett, ismert példányaink esetében az éktoldású ingre, az eleje azonban végig nyitott volt. A szárnyait vagy egymásra hajtották és övvel összeszorították, vagy hurkokkal, gombokkal zárták össze. Az ing fölött viselték, néhol csak akkor, amikor kimentek a házból. PRYTKOVA arról is tud, hogy némely vidéken a téli ruhára öltve, köpenyként használták. Ugyanő megállapítja azt is, hogy „a keleti osztjákok ingei és halátjai is teljesen egyeztek az Altáj töröknyelvű népeinek (sor, észak-altaji) ruhájával."[45] Ugyanakkor párhuzamok találhatók az obi-ugor halátok és a Volga-vidék halátjai között is. Érdemes megjegyeznünk, hogy a századunkban használt halátok követik elődeik szabását, anyagukban megjelenik a gyári klott, a szélük és az ujjak vége színes vászonrátéttel díszített. Ez a példa a szabás elvének a szívósságát bizonyítja, s figyelmeztet bennünket, hogy amikor egy-egy ruha múltját és múltbeli kapcsolatait kutatjuk, hasonló jelenséggel számolhatunk. Tegyük még hozzá mindehhez, hogy a női és a férfi halát szabása között nem látunk különbséget.

19. kép. Posztóköpeny gyöngyhímzéssel. ÉNy. Szibéria. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3396

Posztóból varrták a másik, az előzőnél melegebb, nyitott, kabátszerű ruhát, a kaftánt. PRYTKOVA szerint az osztjákoknál a XVIII. században már széltében el volt terjedve, annak ellenére, hogy a posztó, behozatali áru lévén, nem lehetett mindenki számára hozzáférhető. A chantimanszi körzeti múzeum anyagából ismertet egy durva anyagú zöld kaftánt, s kora szerint a XVIII. századra teszi. A szabása a következő: „egyeneshátú, a háton a gallér trapézalakú toldású és a vállakon behelyezett kék posztó ékekkel. Az ujj egyenes, rombuszalakú öreg irhabőr darab pálhával, a pálhát a kaftán oldalvarrásába varrták be és az ujj alsó varrásába. A kaftán szárnyai egyenesek, gyapjú és irhabőr madzagokkal kötik össze, három kerek réz csörgőt kötöttek rájuk."[46] (19. kép) Gyöngyökkel és ón lemezkékkel díszítették. Íncérnával varrták össze. Nem sokat különbözik ettől a MAE egyik kaftánja, amelyről PRYTKOVA a kaftán leírása után azt mondja, hogy hasonló szabás található az északi osztjákoknál, a kaftánról azonban elmaradt a gyöngy és ónöntvénydí-

[45] Прытков а Н. Ф. i. m. 177.
[46] Прытков а Н. Ф. i. m. 178.

szítés.[47] A kaftánnak ez a típusa kevésbé ismert, a múzeumi gyűjtemények többet őriztek meg a délebbi vidékeken (Irtys, Konda) élt változatból. Ez utóbbi anyaga színében, szabásában és díszítésében is eltér az előbbi típustól. Sötét, általában kék vagy fekete posztóból varrták. A hátát derékra szabták, derékban ráncolták. Az elején a szárnyakat egyenesre, egyben szabták. Gallérja alacsonyan fölálló, nem nagy. Az ujja bő, egyenes. Jellemző még rá, hogy

20. kép. Osztják nők gyönggyel hímzett posztóköpenyben. Ugosztkija. JANKÓ J. felv. Néprajzi Múzeum. F 4659

vászonnal bélelték, s olykor keskeny prémcsíkkal szegélyezték. Föltűnő dúsan díszített volta. Díszítése különféle színű (fehér, sárga, kék, barna stb.) gyöngyökkel kivarrt csíkokból áll, ezek megtalálhatók a szélein, a kézelőn, a nyakban, a vállakon, mindenütt a varrások mentén s különösen a szárnyak alsó sarkában. A gyöngysorok között díszként rávarrt ólomöntvényeket is alkalmaztak. A szárnyakat a szélükre varrt apró rézgombokkal zárhatták össze (20. kép).

[47] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 180.

Jankó az osztják női ruházat fő részének a kaftánt tartotta. Mint írja: „anyaga kék posztó *rumi*, bélése csalánszövet: *taχat*. A kaftán dísze gyöngyökből: *keuv*, rekeszekbe foglalt kövekből és gombokból: *nyúl* és öntött ólomdísztagokból: *képa* áll; hímzés rajta nincs. Az álló mellső két sarka: *ma kunet*, a vállon levő háromszög: *tenger paχol*, hátul a derékrész: *endepjät samar*, az övről — *sudep* — nevezve így, karja: *tit*. A gombhurok: *pan*, az egész gyöngydíszítés: *kezdem — keu*. Az alkar gyöngy dísze: *tit kut töp*, a kézelőnek megfelelő szegélygyöngydísz: *tidong*. A kék kaftánnak olykor prémszegélye is van, czobolprém: *ajivojje noh*."[48] Megfigyelése szerint a kaftán alatt viselték a hímzett inget. Szotnyikovszkijában készített följegyzésében azt említi, hogy a régi női viseletet a kaftánon is jellemzi a gyöngyös szegély, alkalmazása megvan az újabb divatú és anyagú ruhákon is.[49] Különösen a kaftán sarkának díszítésére fordított figyelmet, igyekezett ornamentikája mélyére hatolni. Szygrebszkijában is talált kaftánt s rajta már tapasztalhatta az átalakulás folyamatát. Naplójában így ír róla: „A régi osztják kosztűmből várakozásomon felül kevés maradt meg, mutattak egy kaftánt, vadonat új volt, de ezen a gyöngydísz nagyon megapadt, míg az öntött ólomdíszt bolti gombok, orosz és francia gyári felirattal ellátott nadrággombok pótolták, persze, ragyogóra kifényesítve."[50] Az elmondottak után minden bizonnyal kaftánra kell gondolnunk Castrén következő szavainak láttán: „Unsere Wirthin kann uns ausser der schönen Wäsche noch eine elegante Sonntagstracht zeigen, die sie selbst verfertigt hat. Sie besteht aus einer feinen, vorn offenen Tuchjacke, deren Säume ringsum von Perlen und Zinnschmuck schimmern."[51] A megfigyelők nem jegyezték ugyan föl, mégis bízvást gondolhatunk arra, hogy az ismertetett díszes kaftánok ünnepi alkalmakra szolgáltak, s a kevésbé díszítettek lehettek a köznapiak.

Ha az öv szerepét a távoli múltba visszanyúlva kutatjuk, a XVIII. századból Georginál és Pallasnál találunk egy-egy adatot. Georgi a vogul női viseletről szólva mondja, hogy az inget körülövezve viselték.[52] Pallas viszont a prémbunda használatának ismertetésekor hangsúlyozza, hogy bár semmiféle övet nem kötöttek, a mezítelen testre öltött bunda mégse nyílt szét.[53] Később, a XIX. században úgy találjuk, hogy a fölső ruhák egy részét vették körül övvel. Jankó megfigyelései nyomán találkoztunk a haláton viselt színes posztóövvel. Van fényképünk, amely vogul asszonyt malicában ábrázol; a malicáját éppúgy öv veszi körül, mint a mellette álló férfiét. Prytkova adatai szerint az északon, a nyenyecek szomszédságában lakó osztjákok ugyanolyan keskeny gyapjúövet használtak, mint a nyenyecek.[54] Vannak példáink, amelyek azt mutatják, hogy a prémbunda szárnyait is övvel zárták össze. Ilyen módon a bunda fölső része öblössé vált s alkalmas lett arra, hogy a kisgyermeket vagy különféle tárgyakat oda dugjanak. Használtak övet a kaftán köré is. A példák, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a fölső ruhát vették körül övvel, s hogy az öv használatában bőven előfordultak kivételek is, azaz olyan esetek, amikor hagyták a fölső ruhát is szabadon lógni (21. kép).

[48] Jankó János naplója. EA 1589.
[49] Jankó János naplója. EA 4142. 24.
[50] Jankó János naplója. EA 4142. 37.
[51] Castrén M. A. i. m. 55.
[52] Georgi J. G. i. m. 67.
[53] Pallas P. S. i. m. III. 40.
[54] Прыткова Н. Ф. i. m. 194.

XVIII. századi forrásaink azt mondják, hogy a nők nyáron mezítláb jártak. Ezt írja ZUJEV is,[55] PALLAS is.[56] ZUJEV hozzáteszi ehhez, hogy télen csizmát viseltek. Bizonyára a déli vogulokra kell gondolnunk, mikor GEORGInál azt olvassuk, hogy a nők kéregcipőben jártak, mint a csuvasok.[57] A XIX. században FINSCH már azt mondja, hogy a női pimi ugyanolyan, mint a fér-

21. kép. Osztják asszonyok chalátban. Ugosztkija. JANKÓ J. felv. Néprajzi Múzeum. F 4090

fiaké, ugyanolyan díszített is.[58] Adatainkból nem állapítható meg, mikor terjedt el a nyári lábbeli használata, illetve az, hogy a XIX. század előtt mennyire lehetett általános nyáron a mezítláb járás. Ugyanakkor, amikor fényképeinken a XIX. században is láthatunk mezítlábas nőket, megfigyelhető a nyári lábbeli is.

A nyári lábbelik sorában az egyik prémtelen bőrből készült, bokáig érő, papucsszerű cipő (22. kép). Fejlettebb változatára alacsony sarkat szögeltek. Jellemző rá, hogy színes gyöngykivarrással díszítették. Egyiknek-másiknak a szélére posztószegélyt varrtak. Külön szabták ki a talpat és a felsőrészt, majd összevarrták őket. A sarok mögé olykor fület varrtak, alighanem azért, hogy húzni lehessen vele. Némelyiken madzag is található, ezzel a bokára köthető volt. A neve JANKÓnál *kevn nir*, PÁPAInál pedig *nir*. A JANKÓ által följegyzett név első tagja bizonyára a gyönggyel való díszítettségből ered. Ezt a fajta cipőt posztó vagy kötött gyapjúharisnyával viselték. PRYTKOVA

[55] ЗУЕВ В. Ф. i. m. 25.
[56] PALLAS P. S. i. m. III. 40.
[57] GEORGI J. G. i. m. 67.
[58] FINSCH O. i. m. 537.

a harisnyát *χanti̯ vei̯* néven említi, ez a terminus a KARJALAINEN—TOIVONEN szótár szerint azonban daróc szárú rénszarvasbőr cipőt jelöl.[59] E terminusnál az a lényeg, hogy darócszárú lábbelit jelöl a *i̯orn u̯ei̯* terminussal szemben, amely szintén rénszarvasbőr lábbelinek a neve, ez azonban prémszárú. Szolgálhatott ez a cipő téli lábbeliül is.

22. kép. Gyönggyel kivarrt bőrcipő. Berjozov vidéke. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3447

A másik nyári lábbelifajtát irhabőrből varrták s valamilyen keményebb bőrtalppal szerelték föl. A szár fölső végét a nadrághoz vagy az ágyékkötő övéhez erősítették. Madzag segítségével a boka körül megkötötték, viselték azonban bokakötő nélkül is. A talpát finomszálú szénával bélelték, ezáltal puhábbá is, melegebbé is tették. Ezeket a lábbeliket jellemzi, hogy a boka körül és a fejen kéreg festékkel készített díszítés van. Ennek a díszítésnek az elemei ugyanazok, amelyek a kéregornamentikában megfigyelhetők.

PRYTKOVA ismertet egy, a keleti osztjákoknál használt harmadik lábbelifajtát is. *Nyrik* néven említi s úgy jellemzi, hogy a szárát irhabőrből, prémbőrből vagy posztóból varrták, a fejrészét pedig rövidre nyírt szőrű, prémmel befelé fordított bőrből. Kiegészíti az ismertetését azzal, hogy a díszítő mintákat festékkel készítették, a kontúrjait azonban fehér rénszarvas szőrrel kivarrták.[60] A neve minden bizonnyal kapcsolatba hozható a *nir* elnevezéssel.

A téli lábbeli nem sokban különbözött a férfiakétól, tehát alulra, puha, prémmel befelé fordított hosszúszárú harisnyát vettek föl, erre pedig prémmel kifelé fordított, ugyancsak hosszúszárú csizmát. A csizmát gyakran eltérő színárnyalatú prémszeletekből állították össze s díszítésül a térd meg a rüszt táján színes posztócsíkokat toldottak be. Találunk közöttük mozaik technikával összeállított díszítésű csizmákat is.

Az obi-ugor nőket nemigen láthatjuk födetlen fejjel. Talán csak az a kivétel, ha csuklyás malicát viseltek, ilyenkor ugyanis a csuklyával födték a fejüket, amikor pedig netán meleg lett volna, a csuklyát hátra hajtották. Ahogy azonban ritka volt a malica a női viseletben, ritka volt a födetlen fej is.

[59] ZSIRAI Miklós: *Osztják hősénekek.* Budapest, 1951. 203.
[60] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 197—8.

A fej takarására általában kendőt, sálat használtak s ez nemcsak a fej védelmeül szolgált, hanem valóban a takarására is.

Az osztják népköltészetből vett két példánk is utal a kendő fontosságára. Az egyik hősénekben ezt olvashatjuk: „Az ő birtokukban levő hosszú rojtú rojtos kendőt tépik",[61] egy másikban pedig a következőt: „Az ő birtokukban levő hosszú rojtú sok fejkendőjüket a deszkás szobapadló közepén itt hagyták, az ő birtokukban levő szárnyas állat rajzával ékesített fejkendőjüket a léces szobapadló közepén itt hagyták."[62] A XVIII. században egyedül Georginak abban a vogul női viseletet ismertető leírásában, amely a csuvashoz hasonlítja, találunk említést, hogy a lányok hajadonfőtt jártak. Az asszonyokról azonban azt írja, hogy tatár módon a háton lelógó, a hajat takaró kivarrt kendőt viseltek.[63] Pallas fogalmazásában is úgy érezhető, hogy különbséget tesz a lányok és az asszonyok fejviselete között. Míg a lányokról azt mondja, hogy koszorú volt a fejükön, az asszonyokról ezt írja: „Az asszonynép egész fejét fátyollal födi (vokše) vászonból, mihelyt idegenek, a rokonságból is, érkeznek a jurtába, és csak az anyjuk előtt maradnak födetlen. Ezeket a fátylakat a széleken beszegték és rojttal díszítették. Úgy látszik, szemérmességből maradt ez szokásban az osztják lányok és asszonyok között."[64] Ugyanő a vogul asszonyokról azt írja, hogy a fejükön kendőt viseltek.[65] Castrén szerint a Vach vidéki osztjákok fejviselete sálból állt, ez a sarkukig ért.[66] Finsch szintén a kendőt említi az osztják női fejviseletben. Ezt írja: „Für die Ostjakinnen spielen die grossen buntgemusterten Tücher (ost. Ochsan), welche sie sich selbst mit langen aus Nesselgarn besetzen, eine Hauptrolle. Sie dienen zugleich als Schleier um practisch das Gesicht gegen Mücken aber auch gegen Männerblicke zu Schützen. Wie allgemein angegeben wird, besitzen die Ostiaken hierin gewisse Gesetze. So soll die Schwägerin nicht vor dem Schwager, die Schwiegertochter nicht vor dem Schwiegervater ihr Gesicht zeigen dürfen."[67] Értékes számunkra Ahlquist megfigyelése is: „auf dem Kopfe tragen sie ein loses grosses Tuch, mit dem sie beim Herannahen eines Fremden ihr Gesicht ebenso wie die Tatarinnen bedecken."[68] Jankó Szartomurszkijában készült naplójegyzetében a női kosztüm legfontosabb részeként említi az ott *szumintaχ*-nak nevezett kendőt. Elmondja róla, hogy az idegenek előtt a szemükre húzzák. A tarka kendőt az oroszoktól vásárolták.[69] Az általa bejárt osztjáklakta területeken másutt is találkozott a kendő viselésével. Amikor azonban a hajviselet tanulmányozása és lefényképezése végett le akarta vétetni a kendőt, mereven ellenálltak a kérésnek. Egyedül Kajukanovyban sikerült elérnie, hogy a nők — asszonyok, lányok — leoldották a kendőjüket s megengedték a fejük lefényképezését. Az előbbiek rávilágíthattak a kendő elterjedt voltára és fontos helyére a női ruházatban.

Az obi-ugor területen alak szerint kétféle kendőt találunk: négyszögletest és háromszögletűt. A négyszögletesek sorában használtak házilag készített

[61] Zsirai i. m. 80.
[62] Zsirai i. m. 372.
[63] Georgi J. G. i. m. 67.
[64] Pallas P. S. i. m. III. 41.
[65] Pallas P. S. i. m. II. 259.
[66] Castrén M. A. i. m. 113.
[67] Finsch O. i. m. 535.
[68] Ahlquist A. i. m. 170.
[69] Jankó János naplója. EA 4142. 74.

hímzett kendőket és gyári anyagból előállítottakat. Az utóbbiak közé tartoznának a vastagabb anyagú, nagyobb méretű kendők, ezeket azonban lepelként, sálként külön fogjuk bemutatni.

A négyszögletű hímzett kendők különösen KANNISTO gyűjtő munkássága révén állnak a kutatás rendelkezésére. Abban az időben, amikor ő a század elején vogul tanulmányait végezte, már nem használták fejviseletként, hanem egy másik funkcióban, áldozati kendőként. Áldozó helyek épületeiben talált rájuk s onnan gyűjtötte össze őket. Megfigyelése szerint szerepük volt a medveünnepi szertartáson is. Kutatásai nyomán tudjuk, hogy a kendőknek ezt a fajtáját korábban fejkendőként viselték, sajnos nem ismerjük, miképpen tették a fejre. Anyaguk háziszőtt vagy vásárolt vászon, ezt színes gyapjúfonállal sűrűn kihímezték. A kendőt színes vászonanyaggal beszegték, vagy gyakoribb esetben gyapjú fonállal kirojtozták. A méretük kb. 70×70 cm és 90×90 cm között váltakozik. Az élek méretei között gyakori az egy-két cm eltérés, tehát csak ritkán pontosan négyzetalakúak. A KANNISTO által gyűjtött példányok mind vogul területről származnak. PRYTKOVA a tobolszki múzeum gyűjteményéből déli osztják területről ismertetett hasonló alakú kendőt. Ez 94×94 cm nagyságú vászon, a két vászonszél összeillesztésénél pirossal kivarrt. A vogul kendőkkel ellentétben azonban ennek a kendőnek csak a sarkait díszítették hímzéssel.[70] Az obi-ugor kendőknek ez a változata föltűnően hasonlít a volgai finnek (cseremisz, mordvin) és a votjákok négyzetes alakú hímzett kendőjére. Bár ez a kendőfajta nem azonos a tatár kendőnek nevezett háromszögű kendővel, mégis megfontolandó török származtatása. Azt találjuk ugyanis, hogy azoknál a finnugor népeknél van meg, amelyek állandó kapcsolatban voltak a Volga és az Ural vidék török népeivel. A cseremiszeknél használt kendő *βüryend'z'ek* neve minden bizonnyal a tatár *börkänčək* névből származik. Ezenkívül számításba kell vennünk a cseremisz kendők ornamentikájának föltűnő egyezését is a török ornamentikával. A főleg a díszítésben kimutatható különbségek ellenére kapcsolatot kell látnunk a cseremisz és a mordvin meg a votják kendők között s mint már említettük, kapcsolatot gyaníthatunk az obi-ugor kendők között is. Azt hisszük, hogy a terminológia tüzetesebb vallatóra fogása hozzájárulhat ennek a föltevésnek szilárdabb alapokra való helyezéséhez.

Az újabb időkben az ismertetett négyzetes kendők föltehető utódaiként gyári vászonanyagokból varrt, igen gyakran nyomott színes virágornamentikával díszített kendők terjedtek el Ezekről úgy tudjuk, hogy háromszögletűre áthajtva lepelként borították a fejre. Nem kötötték meg, hiszen az áthajtott sarkot szükség esetén csak így tudták hirtelen az arcukra rántani. Ritkábban ugyan, de találkozunk másféle viselésmóddal is. Főleg nagyobbméretű kendők esetében a fejre borított kendő betakarta a hát egy részét, a vállat és a kart is. Ilyenkor előfordult, hogy a kendőt az áll alatt összehúzták és tűvel összetűzték. Előfordult az is, hogy a kendőt csupán összehúzták, de nem tűzték össze. Kisebb kendő használatában elterjedt az a mód is, hogy a kendőt az áll alatt összekötötték, sőt az is, hogy a kendő végeit a homlokról a fej mögé visszavezetve a tarkón kötötték össze, a hátul szabadon lógó harmadik sarok alatt (23. kép).

A kisebb négyzetes kendők nyomán, főleg téli használatra, elterjedtek nagyobb kendők is. Készülhettek ezek gyári vászonanyagokból, pamut-

[70] ПРЫТКОВА H. Ф. i. m. 203.

szövetből, sőt még bársonyból is. Gyakran hosszúrojtú abroszt alkalmaztak a fej letakarására. Ezek a kendők lepelként borították a fejet, szabadon lógtak a hátra és a vállra. Viselésükben gyakran előfordult, hogy a fejtetőn lesimították és a két oldalsó sarkát a mell felé behajtották. Ezáltal a fül táján ráhajtás keletkezett, a kendő két sarka a vállra és a mellre esett.

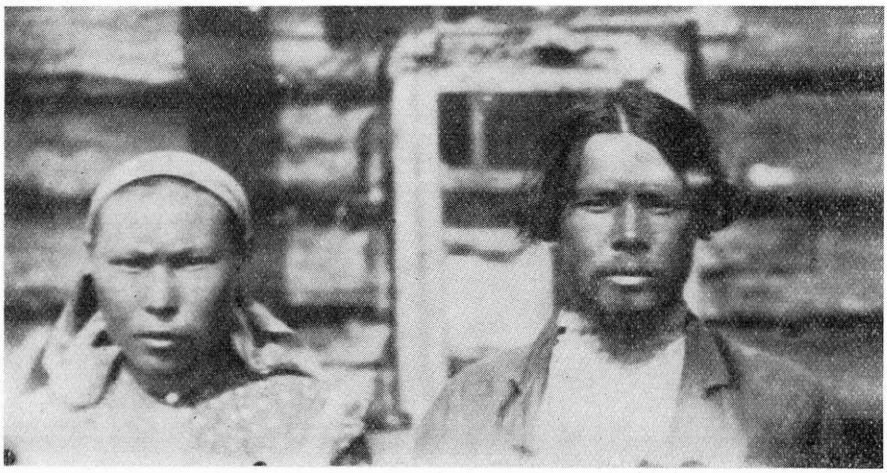

23. kép. Vogul asszony fejkendővel. PÁPAI K. felv. Néprajzi Múzeum. F 2261

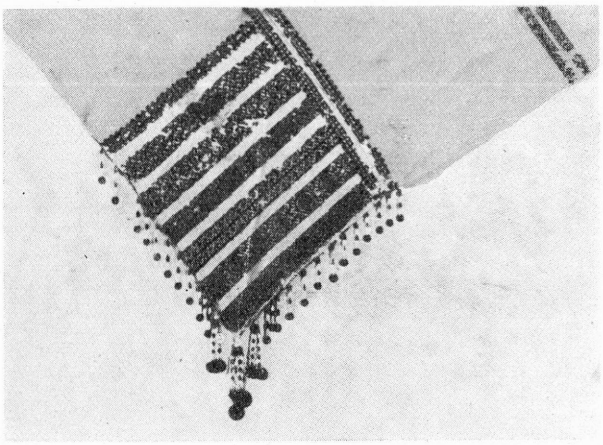

24. kép. Osztják „tatár kendő". Konda. Néprajzi Múzeum. 3380

A háromszögű kendő csoportjába tartozott az ún. tatár kendő. Úgy készült, hogy egy egyenes vásznat ferdén kettévágtak, ezzel két derékszögű trapézt kaptak, mégpedig olyat, amelyik közül az egyik kisebb volt a másiknál, s egymás mellé téve a két ferde metszés egymás folytatása lett. A kisebb darabot egy derékszögű háromszög alakú harmadik vászondarabbal kiegészítve előállt a három darabból álló derékszög alakú kendő. Most már csak

a három darab összevarrása volt hátra, ezt a műveletet rendszerint színes fonállal végezték s a varrás mentét gyakran még mással is, pl. gyöngysorral, díszítették. A kendő sarkát színes hímzéssel látták el, a szélére pedig rojtot kötöttek, gyöngysallangokat, fémlapokból, rézgömbökből fityegőket akasztottak. A kendő díszített sarka lógott hátra, a másik két sarkát pedig az álla

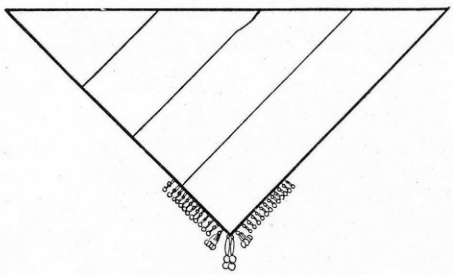

25. kép. A 24. kép szabásrajza

alatt megkötötték. Elterjedését csupán a déli területekre tudjuk lokalizálni, adatok hiányában az északi határát nem tudjuk meghúzni (24—25. kép).

Georginak köszönhető, hogy már a XVIII. századból van adatunk arra, hogy a kendőt a homlokon viselt homlokkötő egészítette ki. A vogulokról azt írja, hogy a homlokkötőjük kopekkel és korállal volt díszítve.[71] A homlok-

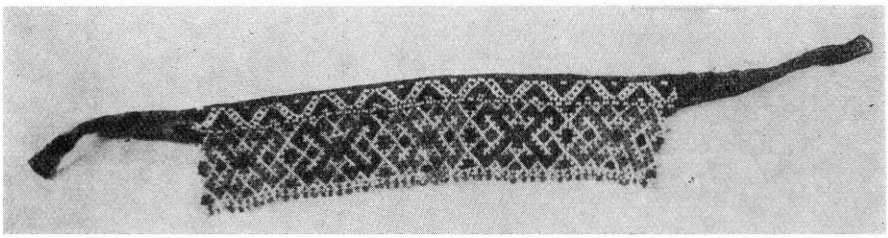

26. kép. Homlokkötő. Konda. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3384

kötő a kendő alól szabadon meredő homlokrészt takarta be s egyúttal díszként is szolgált. Általában 5—6 cm széles, színes üveggyöngyökből fűzött csík volt, a fölső szélén vászoncsík, ennek a segítségével lehetett a homlokra szorítani és hátul a tarkón megkötni. A múzeumi gyűjteményekből bő változatokban ismert (26. kép). Nem tudunk azonban még arról, hogy másféle változatban is készítették. Pápai gyűjteményéből számolhatunk be három fém homlokkötőről. Kettő közülük a Szigva vidékéről való ezüst lap, a harmadik pedig a Szoszva mellől való rézlap. Mindhárom ötvösmunka, kivert minták találhatók rajta, kettőn vadász, egyen pedig vadász és halász jelenet. Föltehető, hogy vagy gazdagabb nők ünnepi homlokkötői voltak, vagy pedig szertartásnál viselt ruha tartozékai lehettek (27—29. kép).

[71] Georgi J. G. i. m. 67.

Az említetteken kívül tartoztak a női fejviselethez prémből varrt fejrevalók is. Tudomásunk szerint főleg az északabbi területeken használták őket. Sapkaszerűek voltak, rénszarvas prémből, két bőr rétegből, azaz prém béléssel ellátva. Gyakran dús, hosszúszőrű prémszegéllyel vették körül, többnyire sarki róka vagy rozsomák farkából. A tarkó részen fémből, gyöngyből készült fityegőket aggattak rá, ezek meglehetősen súlyossá tették.

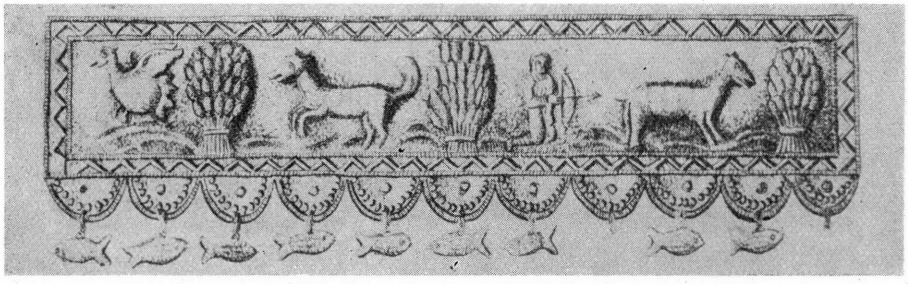

27. kép. Homlokdísz rézből. Szoszva. Néprajzi Múzeum. 3762

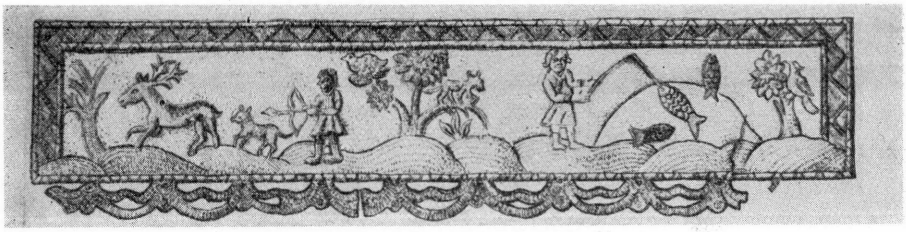

28. kép. Homlokdísz ezüstből. Szigva. Néprajzi Múzeum. 3775

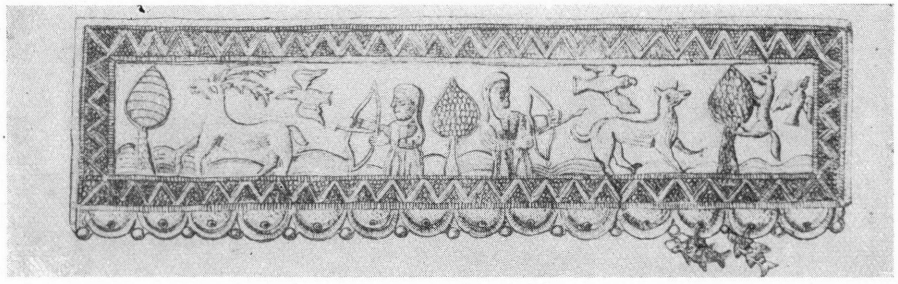

29. kép. Homlokdísz ezüstből. Szigva. Néprajzi Múzeum. 3776

A kezüket, miként a férfiak, kesztyűvel védték. Kesztyűiknek több fajtáját ismerjük, éspedig a rénszarvas prémből varrottat, a szövet és bőr kombinációját gyöngykivarrás díszítéssel, a hímzett vászon vagy szövet, és végül a kötött kesztyűt. A rénszarvas prém kesztyűt általában a bunda ujjához varrták s keresztbe vágott rést hagytak rajta, hogy a kezüket kidughassák,

ha nem volt szükségük a kesztyűre, vagy netán akadályozta volna őket a fogásban. A szövet, posztó és bőr kombinációjából keletkezett kesztyűnek a tenyere volt bőr, a külső, fölső része pedig textília. Ezt a részét, az ünnepre szolgáló példányokon gyöngyhímzéssel díszítették. Színes mintákat találhatunk a vászon kesztyűkön (30. kép). Tudomásunk szerint elterjedtek a gyapjúból kötött kesztyűk, alighanem orosz és zürjén hatásra. Meg kell még említenünk, hogy túlnyomórészt egyujjasak voltak.

30. kép. Kesztyű. Közép-Ob. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3432

A kutatók aránylag nagy figyelmet szenteltek a női hajviseletnek és kiegészítő, díszítő tartozékainak. Pallas szerint az osztják nők a hajukat ,,hátul két copfba fonják, ami a háton lelóg és egy madzag fogja össze. A hajon ezenkívül két hosszú csík van jó posztóból, ez a térdhajlás tájáig ér és sárgaréz lemezekkel van borítva, amelyek kis lovak, rénszarvasok, halak vagy figurák."[72] Georgi szintén az osztják nőkről azt írja, hogy ,,a hajat két fonatban viselik és mindegyik vállról lóg egy bőr vagy posztó szalag, egy kéz széles, a térdhajlásig. Ezeket a szalagokat csörgőkkel, kígyófejekkel, érmekkel, korállal, sárga bádoggal, amit virágként vagy állatként vágtak ki, díszítették, különösen a sámán nőket; zsinórok tartják össze a szalagokat."[73] Ugyanő azt írja, hogy a vogul lányok, több ágba fonva a hajukat, hajadonfőtt jártak.[74] Finsch megfigyelései szerint az osztják nők két oldalt a vállig érő ágba fonták a hajukat, a fonatra messziről hallható csörgésű láncokat, gyűrűket és fémdíszeket

[72] Pallas P. S. i. m. III. 40—41.
[73] Georgi J. G. i. m. 77.
[74] Georgi J. G. i. m. 67.

erősítettek és piros gyapjúszalaggal körülcsavarták.[75] PATKANOV szintén úgy tájékoztat, hogy az osztják asszonyok két fonatban viselték a hajukat, mint korábban a férfiak (31. kép). Megemlíti még, hogy azok az asszonyok, akiknek ritka volt a hajuk, ünnepen álfonatot használtak, ezt köznapon a szoba falára akasztva tartották.[76] AHLQUIST a vogulokról így ír: „Im Sommer bildet das lange und dichte Haar, das in zwei Flechten hart geflochten getragen wird, den einzigen Schutz des Kopfes, im Winter dagegen werden Kopf und Gesicht mit einer Art von Rennthierfellsack bedeckt, der an den Kragen der Maliza angenäht ist. Auch sind ihre Haarflechten so wie die Flechten der Tatarinnen mit bunten Bändern, Glasperlen und anderm Flitterwerk der Art Durchflochten."[77] Az ismertetett adatokból kiviláglik, hogy a XVIII. századi forrásainkkal kezdve találkoztak a megfigyelők a hajfonat viselésével s a hajfonatok díszítésének szokásával.

A hajat a fejtetőn kétfelé simították, vagy fésülték s a fül táján, hol a halántéknál, hol a fül mögött egy-egy fonatba egyesítették, majd a fonatot zsinórral szorosan körülcsavarták. A két fonatot hátul össze is szokták valamivel kötni. A hajfonat hosszúsága és vastagsága attól függött, milyen dús és hosszú volt a nő haja. Forrásaink föltűnő jelenségként jegyezték föl, hogy — mint JANKÓ írja a naplójában — „hajuk feltűnően kevés és rövid."[78] Ezt a jelenséget PRYTKOVA azzal magyarázza, hogy az igen elterjedt ótvar következtében sokuknak megritkult, vagy kihullott a haja s nem is nőtt ki többet.[79] Adataink szerint az ilyen nők kötöttek a fejükre ál hajfonatot. JANKÓ erről így emlékezik meg a naplójában: „Kínáltak ezenkívül hatalmas álhajfonatokat is, amit persze nem vettem meg, de amiről megtudtam, hogy azt eredetileg a hosszú hajfüggő alá kötözték, ha a nőnek kevés volt a haja."[80] A hosszabb-rövidebb hajfonatot köznapra általában nem díszítették. Ünnepen, ünnepélyes alkalmakra azonban díszítő fonatokkal, füzérekkel, rojtokkal egészült ki. Ezek közül egy kisebb, rövidebb hajfüggőt közvetlenül a hajfonatra kötöttek. A rövid hajfüggőt többszínű üveggyöngyökből fűzték, csokorszerűen összekötötték, piros bojtokkal látták el. JANKÓ így ismerteti: „A rövid hajfüggő *szevdij-palah*, melyet a két valódi hajczopf végére akasztanak, gyöngydísz ez, s belőle sohasem hiányzik a piros hárász (osztj. gárusz, az oroszból) bojt; ezt a függőt tövében az övvel szorítják le úgy, hogy ez az öv alul csüng le s kétségtelen őse a csuvas és mordvin farmáslinak."[81] A hajfonat fölé került a hosszú hajfüggő. A tarkóra erősítve lógott a hátukra, mintegy a combig, vagy mint láttuk, még a térdhajlásig is. Többnyire gyöngyfüzér, szélesebb-keskenyebb megoldásban, madzagokra fűzve, vagy posztószalagra fűzve. Jellemzi őket, hogy az alsó végüket bőven ellátták kisebb-nagyobb gyöngyökkel, fém függőkből, csüngőkből álló fityegőkkel. A fém függők sorában áttört korongokat, állatalakú öntvényeket és csörgőket találunk. JANKÓ naplójában ezt látjuk róluk: „a hosszú hajfüggő, mely az előbbinek csomójához van kötve, 2 hatalmas zopfot képez, mely mintegy a combig ér le, nagy gyöngyök *ene-keuv* két sora díszíti, míg a végén különböző alakú fémfüggők *(liptet)*

[75] FINSCH O. i. m. 534—6.
[76] PATKANOV S.: *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie.* St. Petersburg, 1897. 21.
[77] AHLQUIST A. i. m. 169—70.
[78] JANKÓ János naplója. EA 4142. 84.
[79] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 206.
[80] JANKÓ János naplója. EA 4142. 23.
[81] JANKÓ János naplója. EA 1589.

csörögnek. Ennek a hosszú hajfüggőnek osztják neve *uχtundzso*. Végső fém tagjai igen érdekesek, van köztük korongos, van állatalak, gömbölyű csengő *kováli*, és modern csengettyű *rokanyelep*, az állatalakok közül a medvét ábrázoló *osmuga-χor*."[82] Az északi területeken használt hajfüggők eltértek az előbbitől, mégpedig azzal, hogy bőrsallangok találhatók közöttük, a két

31. kép. Vogul asszony fonatos hajviselete. Ny. Szibéria. ALEKSANDER E. felv. Néprajzi Múzeum. F 10300

32. kép. Fésületlen osztják nő. Nagy-Jugan. JANKÓ J. felv. Néprajzi Múzeum. F 5229

függőt rézgombokkal kivert bőrlapok kötik össze. A függőt nagyszámú rézkarika, lánc és lemez díszíti, ezenkívül a bőrlapok, szíjak alá tett piros vagy másszínű posztó. PRYTKOVA az utóbb ismertetett hajfüggő és a nyenyec hajfüggők analógiája, valamint a terminológia nyenyec eredete alapján azt a fajta obi-ugor hajfüggőt nyenyec eredetűnek tartja.[83] Ennek a kétségtelen egyezésnek ellenére véleményünk szerint még nem mondhatjuk ki az utolsó szót, mivel föltétlenül figyelmet érdemelnek MANNINEN kutatásai is. Ő ugyanis a hajfonat analógiái keresése közben elemezte a mordvin női hajviseletet. A mordvinoknál a múltban szokásban volt fonatos hajviseletet a tatár haj-

[82] JANKÓ János naplója. EA 1589.
[83] Прыткова Н. Ф. i. m. 206.

viselettel rokonítja s összeveti a XIII. századi ásatag, fémhuzallal körülcsavart hajfonat lelettel. PALLAS nyomán ismerteti, hogy a moksa-mordvinoknál is használtak álhajfonatot. Ennek mind a terminológiáját, mind pedig a szokását szintén tatár eredetűnek véli.[84] Kutatásra váró feladat még, hogy milyen kapcsolat tehető föl a volgai és az obi-ugor hajfonatok között egyfelől,

33. kép. Koszorúba font hajú vogul nő. PÁPAI Károly felv. Néprajzi Múzeum. F 2216

másfelől pedig a volgai és a nyenyec hajfonatok között. Miután az írásos források alapján a XVIII. századig, a régészeti leletanyag segítségével pedig még koraibb időkig meglehetősen nagy területek, a nyenyecek, az obi-ugorok és különböző nyelvcsaládokba tartozó Volga vidéki népek hajviseletét tanulmányozhatjuk, hasznos tanulságokra juthatunk e népek kapcsolatait illetően.

Természetesen, mint a viselet egyéb területein, a hajviseletben is megfigyelhetők az átalakulás jelei. Vannak ábrázolásaink, amelyeken gondozatlan hajú nő látható, sem megfésülve, sem befonva nincs a haja (32. kép). Megjelenik azonban a befont haj másféle viselési módja is; a középen kettéválasztott, befont hajat koszorúban a fejbúbra csavarták (33. kép) vagy kontyba tűzték.

A fej-, illetve hajviselethez tartozott még a fejet övező koszorú vagy párta. Ezt gyönggyel hímezték s két, a fejtetőn egymást keresztező gyönggyhímzésű pánttal kötötték össze. PALLASnál a következőt olvashatjuk róla: „Azok, akik nincsenek hajjal jól ellátva, a fejük köré posztó koszorút csinálnak, amit a fejtetőn át keresztbe átfutó csíkok tartanak és amelyről hátul

[84] MANNINEN I. i. m. 302–3.

uszályok lógnak."[85] A PALLAS által vázolt koszorú megvolt a XIX. században is, sőt PRYTKOVA szerint előfordult még 1943-ban is a Kazym vidéki osztjákoknál[86] (34. kép).

A női viseletnek elengedhetetlen kiegészítői voltak a főleg ünnepi alkalmakra szolgáló díszek, mondhatnók — ékszerek (35—36. kép). Forrásaink

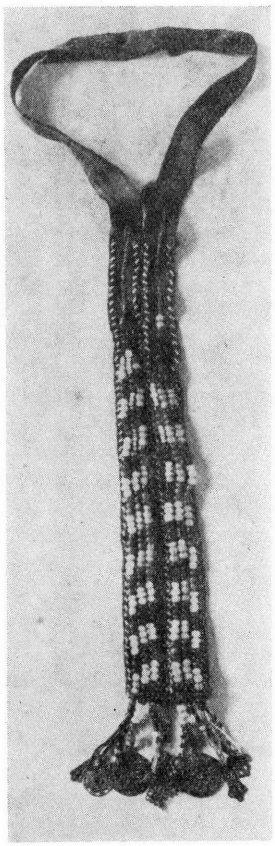

34. kép. Hajfüggő. Cingala. Osztják. Néprajzi Múzeum. 40195

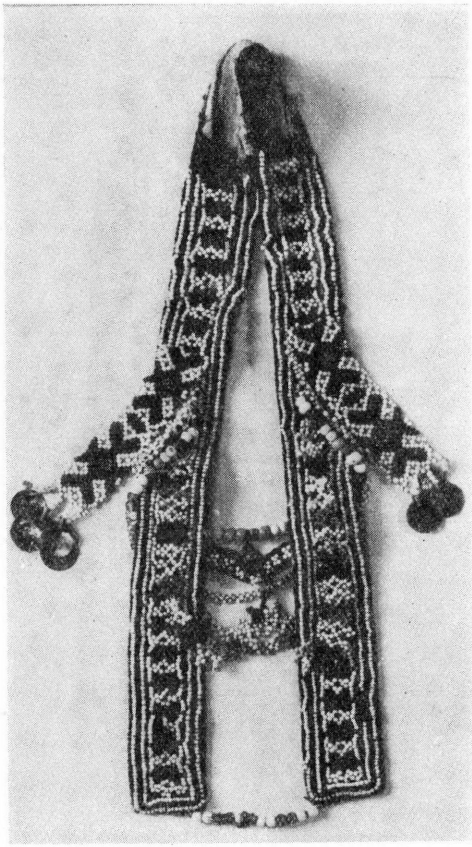

35. kép. Melldísz. Közép-Ob. Osztják. Néprajzi Múzeum. 3452

főleg a fülbevalókról és a gyűrű használatáról tájékoztatnak. PALLAS szerint „mind a lányok, mind az asszonyok a fülükben hosszú függőket viselnek színes korálból, drótra vagy zsinórra fűzve; mint a legtöbb férfi, kis karikát viselnek a fülükben."[87] GEORGI csak annyit közöl a vogulokról, hogy az asszonyok és a lányok fülbevalót és gyűrűt viseltek.[88] AHLQUIST a vogulokat úgy

[85] PALLAS P. S. i. m. III. 41.
[86] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 206.
[87] PALLAS P. S. i. m. III. 41.
[88] GEORGI J. G. i. m. 67.

jellemezte, hogy az ujjaikat gyűrű borította.[89] FINSCH a fülbevalón és a gyűrűn kívül már a nyakdíszről is megemlékezik: „Ohrgehänge (ostiak. Palepochelchoram), aus etlichen Metallknöpfen, Fingerhüten oder dergl. bestehend, die mittelst Lederstreifchens über das Ohrgehängen werden, verschmähen Ostiakinnen ebensowenig als Fingerringe. Letztere (ost. Sorne-luit) sind aber

36. kép. Osztják család. A középső asszonyon melldísz. ÉNy. Szibéria. JANKÓ J. felv. Néprajzi Múzeum. F 4676

selbst für die Aermste zu erschwingen, da sie nur aus Messing bestehen und das Stück einen Kopeken kosten. Daher ist keine Verschwendung wenn jeder Finger mit soviel Ringen geschmückt wird, als er aufnehmen kann. Glasperlen, als Halsketten und zu sonstiger Verzierung, namentlich eigenthümliche mit allerlei Metallstückhen und alten Münzen besetzter Halsschmuck (ost. Jernasroch), sind als Schmuck ebenfalls hoch beliebt."[90] CASTRÉN azt írja a Vach vidéki osztjákokról, hogy az asszonyok nyakát általában nem takarta semmi, vagy mókus farkakból összeállított boa volt rajta.[91] Bár adataink inkább a fülbevaló és a gyűrű használatáról vannak, múzeumi gyűjteményeink inkább nyak- és melldíszeket őriztek meg. Bizonyára az utóbbiak díszített, művészi volta jobban vonzotta a gyűjtőket. A nyakdíszek közé kell számítanunk a gallérokat. A hímzett inghez fölálló, gyönggyel kivarrt gallérok készültek. Anyaguk vászon, a nyakszirt résznél azonban színes posztóbetét van rajtuk s ezen a betéten nincs gyöngy. A gallér végén rendszerint nagyobb

[89] AHLQUIST A. i. m. 170.
[90] FINSCH O. i. m. 536.
[91] CASTRÉN M. A. i. m. 113.

gyöngyök találhatók. Készültek gallérok rájuk varrt ónöntvény díszítéssel is, és ismerünk olyanokat, amelyeken az ónöntvények gyöngysorok között vannak elhelyezve. A gallérok másik fajtája a széles, kemény gallér volt. Nyírkéreg lapokat borítottak sötét posztóval, szövettel s erre varrtak föl ónöntvény díszeket (37. kép). A melldíszeket túlnyomórészt gyöngyből fűzték,

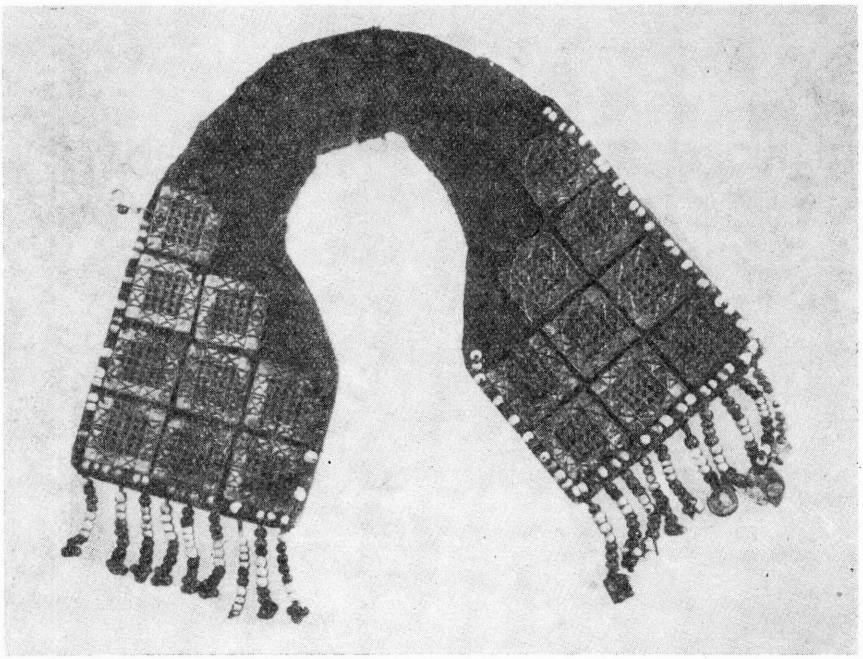

37. kép. Ónöntvénnyel díszített gallér. ÉNy. Szibéria. Néprajzi Múzeum. 40202

készültek azonban vászonból és szövetből is. Az utóbbi változaton a vászon vagy szövet csíkot gyöngyökkel, fémlapokkal, rojtokkal díszítették. Gyakoribbak a gyöngyből fűzött, vászoncsíkkal kombinált melldíszek. A két lelógó csíkot gyöngyfüzérekkel kötötték össze, gyöngyből fűzött, fémlemezkékből összeállított sallangokkal díszítették. Sűrűn előfordult a fém kereszt alkalmazása is. JANKÓ naplójegyzetei szerint az osztjákoknál „a kaftán fölé jön a gyöngyös melldísz, *perna piget*".[92] Másutt ezt írja: „A nyakon 4 gyöngysordísz volt, az egyik a tarkón volt átvetve s két vége elöl a mellen szabadon függött le, ez a *szuktlχapesz*, a másik olyan gyöngysor, mely elöl kettős, ez a *turpiχul*, a harmadik egyszerűen egy csomó 8—10 rézgyűrű csüngött, az a *tujuaχ*, a negyedik a legalsó, melyen a kereszt függ, ez a *pirna*. Gyűrű: *tujuaχ* volt mind a két kézen 3—4 ujjon is 4—6-osával."[93] Vázolja a Kajukanovyban vett nyakdíszt is: „megvettem a leány nyakdíszét, mely áll egy széles ólmos gallérból: *vakkurok*, egy gyöngy díszből: *szuk tlapen* és egy csengős

[92] JANKÓ János naplója. EA 1589.
[93] JANKÓ János naplója. EA 4142. 74—75.

díszből: *tur piχul;* az ólmot maguk öntik – fába; a csengőt az oroszoktól veszik."[94]

A tetoválás szokására már ZUJEV fölhívta a figyelmet. FINSCH szavaiból az derül ki, hogy az osztjákok között az arc tetoválását csak egy asszonyon látta, annál többet a kézen. Hozzáteszi, hogy a tetoválást nem találta olyan általános szokásnak, mint ZUJEV állította.[95] E szokással találkozott AHLQUIST is a voguloknál. Ezt írja róla: „Merkwürdig ist es, dass die wogulischen Weibe sich tättowieren; die Tättowierung kommt an Händen und Füssen vor und bildet nicht einige bestimmte Figuren, sondern besteht aus gewundenen symmetrischen Linien; sie wird in der Kindheit durch Nadelstiche und eingeriebenes Schiesspulver bewerkstelligt."[96] A XIX. század végén már nemigen élt ez a szokás, JANKÓ már alig találkozott vele. Naplójában ez olvasható: „A vak Tajlakovnak a felesége kicsi púpos vénasszony; azt hittem, hogy tetoválást már nem is látok a Jugán völgyében, de ennek a vén asszonynak a két keze hátán mégis találtam; a jegy ez volt, értelmét nem tudta megadni, de elmondta, hogy a Pim völgyéből való s ha valaki onnan elházasodik, ezt a jegyet tetoválják a kezére; a jegy neve *jigti* s úgy csinálják, hogy a rajzot halzsír és korom keverékével a kézre kirajzolják s e rajzot aztán tűvel kiszúrkálják; azt mondja, hogy ez az operatio igen fájdalmas és sok vérveszteséggel jár."[97]

Megfigyelések, följegyzések hiányában a mosdásról, tisztálkodásról, a ruhanemű tisztántartásáról nem nyújthatunk képet.

Adataink arra sem világítanak rá eléggé, mi volt a különbség a köznapi és az ünnepi ruhák között, voltak-e speciális, bizonyos alkalmakhoz illő öltözékek, miben tért el a lány és az asszony öltözéke, ha egyáltalán eltért. Az eddidiek során megfigyelhettünk díszített és kevésbé díszített ruhákat s utaltunk is rá, hogy a díszesek voltak az ünnepi, alkalmi ruhák. Egy helyen CASTRÉN is utal a díszítés ünneplő voltára: „Auf ihre Sonntagshandschuh und Schuhe hat sie ebenfalls Perlen eingenäht und an ihrem Rosenkranze ist kaum etwas ausser dem schimmernden Perlenschmuck zu sehen."[98] PRYTKOVA elmondja, hogy az osztjákoknál a szülő nőre rossz ruhát adtak, majd a szülés után a méhlepénnyel együtt nyírkéreg dobozban egy közeli fára akasztották. Ugyanígy tettek a halott ruhájával is.[99] PATKANOV úgy tájékoztat, hogy az osztjákoknál gyászban fekete kendőt viseltek.[100] PRYTKOVÁTÓL azt is megtudhatjuk, hogy északon az volt a gyász jele, hogy meghatározott időben a kendőt és a ruhát fordítva vették föl, a jobb bokára pedig nagy gyöngyös kötelet kötöttek, míg le nem esett magától.[101] A téli viselet szemügyre vételekor, különösen a prém ruhák esetében, találkoztunk olyan megfigyelésekkel, amelyek szerint utazásra, vagy vendégségbe induláskor nemcsak melegebb, hanem díszesebb is volt a ruházatuk.

Annak ellenére, hogy a női ruházkodásban általában tovább mutatható ki a régihez, a hagyományoshoz való ragaszkodás, mint a férfiban, a XIX. szá-

[94] JANKÓ János naplója. EA 4142. 91.
[95] FINSCH O. i. m. 536–7.
[96] AHLQUIST A. i. m. 170..
[97] JANKÓ János naplója. EA 4142. 89.
[98] CASTRÉN M. A. i. m. 55–56.
[99] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 208.
[100] PATKANOV S. i. m. 144.
[101] ПРЫТКОВА Н. Ф. i. m. 209–10.

zad kutatói, különösen a század végiek, a régibb obi-ugor viseletnek már csak a nyomait találták és gyakran nem is élő nyomait. Az átalakulás a nagyobb folyók völgyének településeit érte el előbb és fokról fokra haladt a távolabbi, az utaktól jobban félreeső települések felé. JANKÓ sokszor beszél arról a naplójában, milyen nehéz volt egy-egy régibb ruhaféle fölkutatása és megszerzése. Már GEORGI így ír: „a vogulok rendszerint teljesen úgy öltöznek, mint az orosz parasztok, egyébként rongyba."[102] Ez a megjegyzés bizonyára a déli vogulokról beszél, hiszen AHLQUIST hasonlót ír a déli vogulokról: „Die Tracht der südlichen Wogulen ist ungefähr der Art wie die Tracht der dortigen Russen, nur gewöhnlich schlechter und zerlumpter."[103] S lássuk még JANKÓ egy-két tapasztalatát, ahogy a naplójában megörökítette: Cingala: „tény az hogy, még ma is él itt 4 öreg asszony, aki tud varrni, de ezek ma már csak o cretv — számolással — varrnak, a motívumok neveit már nem tudják, " . . . „a régi gyapjúharisnyát már nem tudták megmutatni, mint mondták, mikor a régi viseletet lehagyták, abból a harisnyákat elviselték."[104] Szotnyikovszkija: „A viselet teljesen azonos a czingalaival, azt ma már itt is lehagyták."[105] Szygrebszkija: „A régi osztják kosztümből várakozásomon felül kevés maradt meg," . . . „Inget akartam venni, de nem adták el, még olykor-olykor viselik, ha ünnepet ülnek, ha vendég jön, stb."[106] Szorovszkija: „Mert az csodálatos, hogy még ebben az isten háta mögötti völgyben is az osztják eredeti viseletét teljesen elhagyta már; az egész Szorovszkijában egyetlen egy, az egész Szalymben összesen 3—4 hímzett inget találtam, mint a régi viselet utolsó maradványát. Puskin házában találtam ugyan egy pár csizmát azzal a szarvasos kivarrással, melyből oly sok és szép van a Pápai gyűjteményben, de legott azt is megmondták, hogy Puskin azt egy jugáni embertől vette, ők ilyet emlékezet óta nem viseltek."[107] Szalym: „Feltűnő, hogy ez a völgy már menynyire eloroszosodott; az orosz ruha kiölte az egész osztják ornamentikát, s ornamentatiot tényleg az egész völgyben nem találtam, sem a fa tárgyakon, sem hímzések alakjában; a gyöngydísz már szintén teljesen elmaradt."[108]

Ezek az idézetek eléggé meggyőzőek ahhoz, hogy más kutatók tapasztalataira hivatkozni se kelljen.

A viseletben különösen a női ruházatban találkoztunk gyakran a díszítés szerepével. Színes hímzés, gyöngyfűzés, gyöngykivarrás, ónöntvények, rézfigurák, fémlemezek alkalmazása, festett ornamentika a bőrön, mozaiktechnikájú prémdíszítése stb., stb. jelent meg előttünk a női ruhákon. Magára a díszítésre, főleg a díszítő elemekre nem tértünk ki ebben a tanulmányban, de ugyanúgy nem foglalkoztunk a ruhának való anyag előkészítésével, a ruha megvarrásával sem. A díszítésnek, de főleg az ornamentikának a vizsgálatát bármennyire is szorosan összetartozik a ruha és a díszítménye, nem tarthatjuk ennek, az anyagi kultúrával foglalkozó munkának a feladatául. Külön kell foglalkozni a ruha anyagának előkészítésével, a ruha megvarrásával és más technikai kérdésekkel.

[102] GEORGI J. G. i. m. 67.
[103] AHLQUIST A. i. m. 169.
[104] JANKÓ János naplója. EA 4142. 23.
[105] JANKÓ János naplója. EA 4142. 24.
[106] JANKÓ János naplója. EA 4142. 37.
[107] JANKÓ János naplója. EA 4142. 51.
[108] JANKÓ János naplója. EA 4142. 55—56.

Az obi-ugor női viselet áttekintése során fölvetődtek azok a problémák, melyek a ruhafélék számára szolgáló anyagokból, a ruhák alakjából, szabásából, funkciójából, mindezek elterjedéséből és egymáshoz való viszonyából adódnak. Véleményünk szerint tisztázásra vár még a bőrnek és a textilnek a viszonya, illetve a vászonneműk múltjának a nyomozása. Azok a XVII—XVIII. századi források, amelyek a bőr jelentőségét annyira kiemelik s vászonról jóformán meg sem emlékeznek, nem dönthetik el az anyag kérdését a bőr javára. A csalánvászon előállítására és használatára gondolva fölbukkan a hímzett ingek korának a problémája is. Meglepő, hogy ezek a XIX. század második felében már virágkorukon túl voltak, a század végén már a készítésükhöz értőt is alig lehetett találni, s XVIII. századi forrásaink pedig jóformán meg sem említik őket. Lehetséges lenne, hogy kialakulásuk, elterjedésük és virágzásuk csupán néhány évtizedet vett volna igénybe? Ha visszagondolunk a többi kérdésre is, látnunk kell, hogy sok probléma vár még tisztázásra az obi-ugor — nyenyec — volgai — török és orosz interetnikus kapcsolatok terén is. Ezzel együtt oldhatók meg az inetnikus problémák is, hiszen a kettő kapcsolódik egymáshoz. Bizonyosnak látszik, hogy kellő óvatossággal nemcsak a viselet genetikus problémáit, hanem etnogenetikus problémákat is meg fogunk tudni közelíteni.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Янош Кодоланьи, мл.:

ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА ОБСКИХ УГРОВ

(Резюме)

Исследователи, наблюдатели подробнее описали женскую одежду обских угров, чем одежду их мужчин. Из их данных следует, что в случае целого ряда предметов какого-либо вида одежды не наблюдалось отличий ни в материале, ни в форме, ни в покрое этого вида одежды. Однако резкое отличие видно в том, что женская одежда гораздо дальше сохранила своеобразие, чем мужская. В своей статье на основе источников, до сих пор проведенных разработок и музейного материала автор стремится дать обзор женской одежды обских угров.

На основе данных XVIII—XIX столетий мы не можем составить такого ясного представления о женской меховой одежде обских угров, как о мужской, в которой можем различать друг от друга открытого и закрытого типа одежду и определить и разграничить территорию распространения этих видов одежды. Ранние данные говорят об открытых шубах, есть замечания и о сходстве мужской и женской одежды. На их основе можно сделать вывод о том, что по крайней мере на небольшой территории и, возможно, Менее интенсивно была распространена и закрытого типа форма одежды, малица. Малица возникла, вероятно, под влиянием мужской одежды. Общераспространенным видом можно считать открытую шубу, но скорее на более северных территориях, там, где меховая одежда была очень распространенной. Эта тот вид одежды, о котором говорят уже и источники XVIII века, а источники XIX века проводят изображения этого вида одежды, но уже одеты в нее женщины.

Форму и покрой меховых шуб сохранили и шубы, сшитые уже из тканей, но с меховой подкладкой, главным образом там, где было меньше оленьей кожи. Для подкладки этих шуб использовали шкуры различного качества и ченности. Данные и предметный материал доказывает, что наиболее распространенную часть зимней женской одежды составляла открытая шуба из кожи, подшитая мехом или же шуба из шерстяной ткани, также с меховой подкладкой. По покрою эти два вида были одинаковы. Копию этой шубы Можно найти и в мужской одежде, а шуба из меха оленя распространена как предмет женской одежды и у ненцев. Местами встречалась и малица, но ее нельзя считать характерным предметом женской одежды.

Так как во многих работах упоминается о том, что шубу носили, одев на голое тело, встает вопрос, что служило предметами нижней одежды. После достижения половой зрелости женщины носили набедренные повязки из кожи, ткани или березовой коры. С правом можно думать, что этот предмет одежды выполнял роль трусов. В XIX веке использование набедренной повязки постепенно отходит на задний план, но встречается этот предмет одежды еще и в начале XX века. Среди представительниц старшего поколения сохранилась дольше, молодые же прекратили ее ношение гораздо раньше. По мнению некоторых исследователей, например *Прытковой*, трусы заменяла срамная повязка, так как трусы распространились гораздо позже. Это мнение основывается на том замечании *Палласа*,

что женщины не носили трусов. В противоположность этому *Георги* среди предметов женской одежды остяков упоминает и трусы. Его наблюдения подтверждают, что некоторые группы обско-угорских женщин уже в XVIII столетии носили трусы.

Что касается одежды обских угров, все еще недостаточно выяснен вопрос о платье из полотна, в том числе в первую очередь вопрос о рубашках. Те наблюдения, которые начиная, с XVIII века свидетельствуют, о том, что мужчины и женщины одевали на голое тело и зимой и летом верхнюю одежду, обосновывают предположение, отсутствия нижней одежды вообще и что нижняя рубашка появилась гораздо позднее. Однако нельзя на основе этих источников делать поспешные выводы, ибо мы располагаем и наблюдениями, противоречащими вышеприведенным. Материалом для рубашек служило льняное, пеньковое и крапивное полотно. Наиболее характерным считают полотно из крапивы. Обско-угорские женщины шили рубашки широкими, длинными, с длинными, рукавами, богато украшали их цветной вышивкой. Вышивка составляла настолько неотъемлемую часть рубашки, что сначала расшивали полотно, а уже потом кроили из него рубашку. По покрою женские рубашки могут быть разделены на несколько групп, эти группы могут рассматриваться как отдельные типы.

Сравнивая рубашки обско-угорских женщин с женскими рубашками приволжских народностей, нельзя не заметить сходства между ними. Однако это сходство, связи не раскрыты еще настолько, что на их основе можно делать выводы о генетических в заимоотношениях.

Едва существуют исторические данные относительно напоминавшего пальто халата, который носили в качестве верхней одежды летом. Его шили из полотна, шерстяных тканей, сукна, позднее из других текстильных материалов. Покрой напоминал рубашку, спереди же халат был до низу открытым. Полы или запахивали и подвязывали поясом или же застегивали с помощью петель и пуговиц. По установлению *Прытковой*, этот вид одежды тождествен с одеждой тюркских народностей Алтая. В то же время можно найти параллели и среди халатов приволжских народов.

Из сукна шили другой, более теплый открытый вид одежды, напонимающий пальто, — кафтан. Согласно *Прытковой*, он уже был довольно широко распространен в XVIII веке, хотя холст не для всех был доступен. *Янко* считает кафтан главной принадлежностью женской остяцкой одежды.

Если обратиться к исследованию прошлости пояса, то можно найти всего несколько данных в работах *Георги* и *Палласа*. В XIX веке часть верхней одежды подвязывалась поясом. Примеры, опыт показывает, что поясом подвязывали именно верхнее платье и то в использовании пояса наблюдались и исключения.

По свидетельству источников XVIII века, женщины летом ходили босиком. По этим данным нельзя установить точное время распространения ношение летней обуви, а также то, в какой мере был общим обычаем ходить летом босиком до XIX века. Один из видов летней обуви изготовлялся из кожи без меха, достигал до щиколотки, по виду напоминал домашние туфли. Характерно для этого вида обуви, что его украшали цветной вышивкой бусами. Другой вид летней обуви шили из овечьих шкур, подошва делалась из более твердой кожи. Верхний конец голенища закреплялся к трусам или набедренному поясу.

Зимняя обув немногим отличалась от мужской. Вниз одевали мягкие, вывернутые мехом вовнутрь теплые длинные чулки, на них же вывернутые мехом наружу сапоги с длинными голенищами.

Обско-угорские женщины ходили с покрытой головой. Для этой цели обычно использовали платок, шарф, которые служили не только для защиты головы, но и действительно для ее покрытия. По форме различаются два вида платков: четырехугольные и трехугольные. Четырехугольные вышитые платки имеются в распоряжении исследователей в основном благодаря деятельности *Каннисто* (Kannisto). В начале нашего столетия их уже использовали лишь в качестве жертвенных платков. Платки приобских угров удиви-

тельно похожи на такой же четырехдугольной формы расшитые платки приволжских финнов и вотяков. Хотя ети платки и не тождественны с трехугольными, называемыми татарскими платками, все-таки стоит задуматься над вопросом о их турецком происхождении. Вслед за небольшими четырехугольными платками распространились, главным образом зимнего ношения, и более большие платки.

К группе прехугольных платков относится так называемый татарский платок. Его распространение ограничивалось исключительно южными территориями.

Благодаря деятельности *Георги* мы уже имеем с XVIII века данные о том, что к платке прибавлялась налобная повязка.

Руки защищали варежками, которые шили из меха северных оленей, из шерсти, полотна или из комбинации вышеназванных материалов.

Наблюдатели начиная с XVIII века упоминают о обычае носить косы и украшать их. Естественно, что и в обычаях, связанных с прической, можно наблюдать признаки перемен.

Неотъемлемыми принадлежностями женского туалета были носимые обычно по праздникам украшения.

В ходе обзора женской одежды приобских угров встали проблемы, связанные с материалами, использовавшимися для изготовления платья, с формой одежды, ее покроем, функцией, распространением всех этих атрибутов и их взаимосвязями. Еще не выяснен вопрос об отношениях текстильных материалов и кожи, а также о прошлости платья из полотна. Много проблем ждут своего разрешения и в области интерэтнических связей приобских угров, ненцев — приволжских тюрков и русских. Вместе с их разрешением будут разрешены и многие внутриэтнические проблемы, ибо неоспорима связь, существующая между внутри-и межэтническими вопросами. Кажется вероятным, что соблюдая необходимую осторожность, можно разрешить не только и генетические проблемы, связанные с одеждой, но и приблизиться к решению этногенетических вопросов.

János Kodolányi jun.:

DAS FRAUENGEWAND BEI DEN OBUGRIERN

(Auszug)

Die Forscher der Obugrier beschreiben das Frauengewand besser und ausführlicher als die Tracht der Männer. Aus ihren Daten geht hervor, daß bei einer Reihe von Kleidsorten weder im Stoff, noch in Form oder im Schnitt Unterschiede zu finden waren. In jenem Umstand läßt sich aber ein auffallender Unterschied feststellen, daß die Frauentracht ihre Eigentümlichkeiten bedeutend länger aufbewahrt hatte als die der Männer. Verf. bestrebt sich, die Frauentracht der Obugrier auf Grund der schriftlichen Quellen, der bisherigen Bearbeitungen und mit Hilfe der Sammlungen der Museen zu überblicken.

Auf Grund der Angaben aus dem 18—19. Jh. kann man sich nicht ein so klares Bild über die Pelzkleider der Frauen schaffen als über die Pelzkleidung der Männer. Bei den letzteren können wir nämlich die geschlossenen und offenen Typen und deren Verbreitungsgebiete recht gut voneinander trennen. Die frühen Daten sprechen vom offenen Pelz. Es gibt aber Aufzeichnungen über die Ähnlichkeit der Männer- und Frauenkleidung. Daraus folgert man, daß — wenigstens auf einem kleineren Gebiet und vielleicht in minderer Intensität — auch der geschlossene Typus, genannt *malica*, vorhanden war. Der Typ *malica* ist gewiß unter dem Einfluß der Männertracht entstanden. Als allgemein verbreitet kann der offene Pelz betrachtet werden, u. zw. mehr auf den nördlicheren Gebieten, wo die Pelzwaren auch sonst allgemein verbreitet waren. Dies ist das Gewand, von dem auch schon unsere Quellen aus dem 18. Jh. sprechen und in dem wir die Frauen auf den Darstellungen aus dem 19. Jh. sehen.

Die Form und den Schnitt des Pelzes haben die aus Stoff genähten und mit Pelzware gefütterten Kleider nachgeahmt, hauptsächlich auf jenen Gebieten, wo das Renntierfell weniger zur Verfügung gestanden hatte. Als Futter dieser Kleider hat man Felle verschiedener Qualität und verschiedenen Wertes verwendet. Unsere Daten und auch unsere gesammelten Kleidungsstücke bestätigen, daß der verbreitetste Stück der Frauentracht im Winter der offene Pelz war, den man aus Pelzware verfertigte und mit Fell fütterte, oder ein aus Stoff verfertiger Mantel, gleichfalls mit Pelz gefüttert. Der Fasson nach waren die beiden gleich. Ein Gegenstück dieses Pelzmantels finden wir in der Männertracht und die Verbreitung des Renntierpelzes in der Frauentracht bei den

Nenzen. Vereinzelt kam auch der Gebrauch der *malica* vor; sie ist aber für die Frauentracht nicht als bezeichnend zu betrachten.

Da auf mehreren Stellen der Quellen erwähnt wird, daß der Pelz auf den nackten Körper angezogen wurde, stellt sich die Frage, was wohl als Unterkleid gebraucht worden ist. Die Frauen haben nach Erreichung der Geschlechtsreife aus Fell, Tuch oder Birkenrinde genähte Lendenschurze getragen. Mit Recht kann man auf seine die Hose ersätzende Rolle folgern. Sein Gebrauch wurde im 19. Jh. langsam in den Hintergrund gedrängt, er stand aber auch noch um die Jahrhundertwende im Gebrauch. Er lebte im Kreis der älteren Generation weiter, die Jungen haben ihn früher weggelassen. Der Lendenschurz habe nach einigen Forschern (z. B. *Prytkowa)* die Hose ersetzt; die Hose verbreitete sich nämlich erst später. Diese Behauptung beruht auf jene Bemerkung von *Pallas*, daß die Frauen keine Hosen getragen hätten. Demgegenüber erwähnt *Georgi* auch die Hose unter den Kleidungsstücken der Frauen der Ostjaken. Die Beobachtungen von *Georgi* sind also als Beweise dafür zu betrachten, daß einige Gruppen der obugrischen Frauen bereits im 18. Jh. Hosen getragen hatten.

Die Frage der aus Leinen verfertigten Kleider, in erster Linie die der Hemden, ist bei der Tracht der Obugrier noch nicht genug geklärt. Jene Beobachtungen, die uns seit dem 18. Jh. wissen lassen, daß die Männer und Frauen das Oberkleid auf ihren nackten Körper anziehen, haben Voraussetzungen erweckt, daß ein Unterkleid überhaupt nicht gebraucht wäre und das Hemd das Ergebnis einer späteren Entwicklung sei. Auf Grund dieser Quellen darf man aber nicht übereilt urteilen, es gibt nämlich auch andere, mit diesen nicht übereinstimmende Mitteilungen. Das Material ihrer Hemde war aus Nesseln, Leinen oder Hanf verfertigte Leinwand. Unsere Quellenberichte halten den Nesselstoff für den bezeichnendsten. Das Frauenhemd der Obugrier wurde weit genäht und lang zugeschnitten, mit langen Ärmeln versehen und mit bunten Stickereien reich verziert. Hemd und Verzierung gehörten eng zusammen, derart, daß die Leinwand zuerst gestickt und erst nachher zugeschnitten wurde. Ihrer Form nach lassen sich die Frauenhemden in mehrere Gruppen einreihen. Diese Gruppen sind auch als Typen zu betrachten.

Vergleicht man die Hemden der obugrischen Frauen mit den Frauenhemden der Völker der Wolgagegend, so springt eine auffallende Ähnlichkeit ins Auge. Diese Übereinstimmungen sind aber noch nicht genügend erforscht, um daraus genetische Verbindungen feststellen zu können.

Über das mantelähnliche Oberkleid, genannt *halat*, besitzen wir fast keine geschichtlichen Daten. Es wurde aus Leinwand, Wollstoff, Tuch, später auch aus anderen Textilien genäht. Sein Schnitt erinnert uns an das Hemd, im Falle unserer bekannten Originalstücke an das Hemd mit keilförmigem Zusatz. Der vordere Teil war jedoch ganz offen. Die Flügel wurden entweder aufeinandergeschlagen und mit einem Gürtel zusammengehalten, oder mittels Schlingen und Knöpfe verschlossen. Nach der Feststellung von *Prytkowa* war es dem Kleid der altaischen Türkenvölker ähnlich. Gleichzeitig lassen sich aber Parallelen auch mit dem *halat* der Wolgagegend finden.

Aus Tuch wurde das andere, mantelartige, wärmere, offene Kleidungsstück, der Kaftan genäht. Laut *Prytkowa* wurde dieser bereits im 18. Jh. allgemein gebraucht, obwohl das Tuch nicht für jeden zugänglich war. *Jankó* hält den Kaftan für das Hauptstück der ostjakischen Frauentracht.

Forscht man der Vergangenheit des Gürtels nach, so läßt sich je eine Angabe aus dem 18. Jh. bei *Georgi* und *Pallas* finden. Im 19. Jh. wurde der Gürtel nur zu einem Teil der Oberkleider gebraucht. Beispiele und Erfahrungen deuten darauf hin, daß der Gürtel zu dem Oberkleid gebraucht wurde und daß im Gebrauch des Gürtels auch Ausnahmen oft vorgekommen sind.

Laut den Quellen aus dem 18. Jh. waren die Frauen im Sommer barfüßig. Aus den Daten kommt nicht hervor, wann sich der Gebrauch der Schuhe im Sommer verbreitet hatte, bzw. wie weit die Barfüßigkeit im Sommer allgemein war. In der Reihe der Sommerschuhe ist ein aus unbehaarten Leder verfertiger, pantoffelartiger, bis zu den Fußknöcheln reichender Schuh bekannt. Bezeichnend ist, daß er mit bunter Perlenverzierung benäht war. Der andere Typ des Sommerschuhs wurde aus Sämischleder genäht und mit einer härteren Ledersohle versehen. Das obere Ende der Schuhröhre wurde zur Hose oder zum Gürtel des Lendenschurzes befestigt.

Der Winterschuh der Frauen unterschied sich kaum von dem der Männer. Sie haben demnach zuerst lange Strümpfe aus mit den Haaren nach innen gewendetem Pelz, darüber ebenfalls hohe Pelzstiefel mit den Haaren nach außen angezogen.

Die obugrischen Frauen ließen sich selten mit unbedecktem Haupt sehen. Zur Kopfbedeckung wurde im allgemeinen ein Tuch oder ein Schal gebraucht. Diese dienten

nicht nur zum Schutz, sondern wahrlich zur Verdeckung, Verschleierung des Hauptes. Der Form nach gibt es viereckige und dreieckige Tücher. Die viereckigen gestickten Tücher sind durch die Arbeit von *Kannisto* bekannt. Am Anfang dieses Jahrhunderts wurden sie mehr nur als Opfertücher gebraucht. Diese Variante der oburgischen Tücher ähnelt auffallend den viereckigen gestickten Tüchern der Wolgafinnen und der Wotjaken. Obwohl es nicht mit dem dreieckigen Tuch, genannt tatarisches Tuch, identisch ist, wird man doch seine tatarische Abstammung überlegen müssen. Als Abkömmlinge der kleineren viereckigen Tücher verbreiteten sich, hauptsächlich zum Wintergebrauch, auch größere Tücher.

Zur Gruppe der dreieckigen Tücher gehörte das sog. tatarische Tuch. Seine Verbreitung läßt sich nur auf die südlichen Gebiete lokalisieren.

Georgi ist es zu verdanken, daß wir bereits aus dem 18. Jh. Angaben haben, laut welchen das Tuch mit einem Stirnband ergänzt war.

Die Hände haben sie mit Handschuhe geschützt. Diese wurden aus Renntierpelz, Wollstoff, Leinwand, oder aus der Kombinierung derselben verfertigt.

Die Forscher sprechen bereits seit dem 18. Jh. über das Haargeflecht und über die Sitte der Verzierung der Zöpfe. Natürlich sind Zeichen der Weiterentwicklung bzw. Umgestaltung auch bei der Haartracht zu beobachten.

Unerläßliche Ergänzungen der Frauentracht waren die Schmuckstücke, die hauptsächlich bei feierlichen Gelegenheiten getragen wurden.

Bei der Übersicht der obugrischen Frauentracht kommen Probleme auf, die sich aus dem Material der Kleidungsstücke, aus der Form, der Funktion, aus dem Schnitt und aus der Verbreitung bzw. aus dem gegenseitigen Verhältnis derselben ergeben. Zu klären ist noch das Verhältnis des Leders zu den Textilien, ferner die Vergangenheit der Leinenwaren. Auch auf dem Gebiet der interethnischen Verbindungen der Obugrier—Nenzen—Wolgatürken und Russen harren noch viele Probleme der Klärung. Damit wären auch die inethnischen Probleme zu lösen: die beiden knüpfen sich nämlich aneinander. Es ist sicher, daß man mit gehöriger Vorsicht nicht nur den genetischen Problemen der Tracht, sondern auch ethnogenetischen Problemen näher kommen wird.

A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része

Suomalaisen
Kirjalliseuden
Seura
D. D. D.

0.0. A következőkben[1] metodikai kísérletként a balti finn népek folklórját az európai folklór egészében szeretnénk elhelyezni.[2] Ennek során a felmerülő elméleti-módszertani kérdéseket[3] a maguk konkrét megjelenésekor[4] érintenénk.[5]

0.0.1. A nyelvészeti kutatások során felmerült összefoglaló névvel *balti finn* népeknek[6] nevezzük a *finn, észt, vót, vepsze, lív, inkeri (izsór)*, valamint az önmagában is több csoportra bontható *karjalai* finnugor lakosságot. Ez a megnevezés (vagy a hasonlóak: „finnségi finn", „Keleti-tengeri finn", *„itämerensuomalaiset kansat"*, *„läänemeresoomelased"*, *„прибалтийско-финские народы"*, *„Balto-Finnic Peoples"*, *„Finnic Peoples"*, *„ostsee-finnische Völker"* stb.) arra utal, hogy a finnugor népeken belül ezek a nyelvek egy szorosabban összetartozó csoportot alkotnak. Az általuk lakott területekre vonatkozó tárgyi néprajzi és folklorisztikai megfigyelések[7] is azt mutatják, hogy sok tekintetben azonos vonásokat találhatunk a felsorolt népek mindegyikének — vagy legalábbis legtöbbjének — népi kultúrájában. Ennek ellenére is jószerivel csupán a nyelvészetben fejlődött ki önálló tudományág formájában a balti finn lingvisztika; az etnográfiai és folklorisztikai vizsgálatok mindmáig nem alkottak még kellő következetességgel egy ilyen jellegű összehasonlító kutatási módszert, tudományos diszciplínát. Különösen hiányzik egy olyan jellegű áttekintő-összefoglaló munka, amely azt mutatná ki, milyen helyet foglal el az így körülhatárolt balti finn folklór terület, mint egység, az európai folklór egészében. Ilyen jellegű vizsgálatok lehetőségére szeretnék a következőkben utalni, és ennek segítségével nem csupán némileg tisztázni a balti finn népcsoport folklorisztikai közösségének a mibenlétét, hanem egyszersmind az európai néphagyomány (főként a folklór) regionális áttekintését illetően is néhány megjegyzést tenni, jóllehet mindezt egyelőre inkább csak munkaprogram formájában felvázolva.

0.1. Természetesen minden, különböző népek között fennálló etnográfiai vagy folklór-beli „közösség", egyezés társadalmi és történelmi körülmények terméke. A tárgyi néprajzi és a népi társadalom jelenségeire vonatkozó kutatások esetében ez közvetlenül tapasztalható tény, nem különbözik azonban e tekintetben a folklór sem, legfeljebb a szellemi kultúra egyezései, rétegződése áttételesebben felelnek meg társadalomtörténeti körülményeknek. Abból a tényből viszont, hogy ma egységet képeznek a balti finn népek, még nem következik az, hogy ez az egység mindig, vagy csupán csak ezer esztendők óta mindig is fennállt volna: maga az egység, a hasonlóság és az eltérések is történetileg indokolhatóak. Ugyanez az

igazság más oldalról megfogalmazva: egy hajdani közös eredet, vagy egykori szorosabb együvétartozás még nem okvetlenül eredményez a népi kultúrában, folklórban mai azonosságokat. Konkrét vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy egyrészt valódi egyezéseket kimutathassunk, másrészt ezeket magyarázni is megkísérelhessük. Mindezek az eddigi, előzetes észrevételek azonban eddig csak a valamilyen módon végrehajtott, vagy végrehajtásra alkalmasnak látszó összehasonlítás mikéntjére vonatkoznak, és nem vonhatják kétségbe az ilyen kérdésfeltevés egyáltalán való jogosultságát.

0.2. Ahhoz, hogy a lehető teljességgel megvizsgáljuk e kérdést, szükséges áttekintenünk azokat az előmunkálatokat, amelyeket felhasználhatunk a mai kutatásokhoz. Ezek az előmunkálatok sokszor kis terjedelműek, máskor naivok, ismét máskor ma már meghaladott nézetekre alapozódók voltak, ugyanakkor azonban nem csupán tudománytörténeti érdekűek, hiszen sokszor olyan problémákra világítanak rá, amelyeket – jóllehet más eszközökkel — a mai kutatásnak is meg kell oldania.

0.3. A balti finn népek folklorisztikájának tudománytörténeti áttekintése természetesen nem egészen új feladat. Több olyan munkát ismerünk, amely a finn vagy az észt folklorisztika egészének, vagy egyes szakaszainak tudománytörténeti bemutatását nyújtja. Ezeket alapul véve próbáljuk nyomon követni a balti finn folklór egyes jelenségeit az európai folklór más népeknél megtalálható vonásaival azonosító nézeteket. Mivel azonban elsősorban nem tudománytörténeti probléma a balti finn folklórnak európai összefüggésekbe illesztése, ez az előzménykutatás csupán a legfontosabb vonások rendezése kíván lenni.

0.4. Annak megfelelően, hogy milyen korszakból származtak az ide tartozó művek, történetileg több rétegre bonthatjuk ezeket. Ezek a történeti rétegek nagyjából megegyeznek a balti finn folklórtörténet általában ismert periódusaival. Új azonban az a célkitűzés, hogy ezúttal csupán egyetlen kérdésre való válaszokat keresünk: kik, mikor és hogyan, milyen egyetemes összefüggésbe illesztették bele a balti finn folklór jelenségeit.

1.0. Az ilyen munkálatok első nagyobb szakasza a szaktudományos folklorisztika kialakulása előtti irányzatokat tartalmazza.

1.1. A legrégibb történeti-geográfiai források (Hérodotosz, Tacitus, Ptolemaiosz, Prokopiosz) majd a középkori krónikák és útleírások (Saxo Grammatikus, az orosz krónikák, livoniai Henrik, Münster Sebastian, Russow Balthasar, Olaus Magnus, Olearius Adam stb.) szemében a távoli balti finn népek ugyan leginkább csak különösségnek tűntek fel, mégis egy percig sem volt előttük kétséges, hogy ezek is európai népek, szokásaik összevethetők a más népek, elsősorban a klasszikus hagyományból ismerttel, illetve az említett írók saját népének életmódjával.

1.2. A reformáció idejének forrásai (Olaus Petri, Agricola, Einhorn Paul, Köll Johann, Stahl Heinrich) természetszerűen felfedezik azt, hogy az egyes népek különböznek egymástól. Ugyanakkor továbbra is él műveikben az idegen népeknek a már ismert kiválasztott néppel való összehasonlításának a gondolata. A szerzők két csoportra osztják ismereteiket: a pogányokra és a keresztényekre vonatkozó jelenségekre. A folklór rendszerint az előbbi csoporthoz illik, így a nemzetközinek feltételezett kereszténységnek mintegy ellenpólusát is képezi, a nemzeti, etnocentrikus felfogás kiindulópontjává lesz. Skandinávia egységes reformációja ezenkívül

jelentékenyen fokozza a protestáns területek összetartozóságának érzését, a svéd nagyhatalmi törekvések eredményeiként különösen a finnek és lappok szerepelnek egyre gyakrabban pusztán csak a svéd birodalom másnyelvű polgáraiként.

1.3. Az etnogenetikai irányzat (Rudbeck Olof, Buraeus, a *Chronicon Finlandiae incerti auctoris* szerzői, Wexionius, Cajanus, Bång, Juslenius, Menius, Rosenplänter Johann Hainrich és az úgynevezett „*estofiilid*") feltűnésével immár tudományos mezben megjelenő munkálatokkal találkozunk, amelyek célja bebizonyítani a tárgyalt nép régiségét, lehetőleg az ókori népektől, vagy a zsidóktól való származását. Folklorisztikai tekintetben az ilyen azonosításhoz az is elegendő, ha kiderül az, hogy a balti finn nyelveknek is van valamelyes leírható grammatikájuk, e népek is ismerik a dalokat, közmondásokat, vagy éppen ők is „bálványimádók", mint az ószövetségi zsidók voltak. Természetesen Skandinávia területének Atlantisszal, lakóinak régmúlt népekkel való azonosítása nem eredményeiben kedvez a valóban tudományos kutatásoknak, hanem azt a gondolatot terjeszti el, hogy a különböző népek etnikai különbségekkel rendelkeznek, és a lelkes tévedők ily módon járulnak hozzá a későbbi kutatás eredményességéhez.

1.4. A felvilágosodással is együtt jár a távoli népek felé forduló érdeklődés. A balti finn népek között is utazók járnak, akik elsősorban az életmódi rögzítésével igyekeznek képet alkotni maguknak és a nagyvilágnak e területről. Az utazók (Linné, Schefferus, Acerbi, Skjöldebrand, von Brand, Hupel, Schlegel) művei nyomán kerül bele Európa köztudatába a lapp, a finn és az észt nép létezésének a ténye. Az észteket és líveket a balti („balti-szláv") népekhez csatolják, a lappokat és a finneket, meg másfelől a finneket és az észteket ugyanekkor helyesen rokonítják ezek a megfigyelők.

1.5. Ugyanennek a korszaknak az eredménye a saját nemzeti-népi hagyomány felé való fordulás is. A tudományos hitel igényével fellépő kutatók, szépírók, politikusok (Ganander, Arwidsson, Porthan, Petersen) kezdetben csupán távolabbról ismerik a néphagyományt, ennek kutatása csak egyike nemzeti önállóságot célozó eszközeiknek. Csupán a XIX. század közepének nagy népköltési gyűjtőhulláma után látnak napvilágot Lönnrot, Faehlmann, Neus, Kreutzwald és mások munkája eredményeiként a finn és az észt folklór első nagyszabású alkotásai. Ezzel a munkával párhuzamosan megnő azoknak a véleményeknek a száma, amelyek elutasítják a nemzetközi összehasonlítást, és önálló becsületű nemzeti értéknek tartják a népköltészet kincseit.

1.6. A romantika irodalmi áramlata ismert módon nemzetközi jelentőségűnek tartja a balti finn népköltészet felfedezését, és természetesen nemzetközi keretekbe is illeszti azt. (Herder, Grimm Jacob, Uhland, Rühs, Bowring, Lenström, Grot, Rudbeck Erik és mások művei példák erre). Természetesen a megfigyelők legelőször a skandináv illetve germán párhuzamokat említik meg, más kapcsolatokra alig utalnak.

2.0. A szaktudománnyá kialakuló folklorisztika — a balti finn népek területén legelsőnek — a múlt század közepén Finnországban jelenik meg. Azután — az önálló finn irodalom megteremtését célzó törekvések másolataként — ugyanez bontakozik ki Észtországban is, noha mindvégig szerényebb keretek között. Csak az első világháború után alakul ki önálló

karjalai folklorisztika. A többi balti finn nép (valamint a lappok) mindmáig nem is rendelkeznek saját folklorisztikával. Ez az egyenlőtlenség meglátszik az egyes balti finn folklórok európai elhelyezésére irányuló nézetek sokaságában és megalapozottságában is. Általában azt mondhatjuk, hogy a már megítélhető, lezárt irányzatok e tekintetben különböző módon gondolkoztak, eredményeik korántsem véglegesek, és ez a mai összefoglaló munkákból egyértelműen ki is derül. A hagyományos folklorisztikai iskolákon belül a következő csoportok szerint alakul az Európába illesztés problématörténete.

2.1. A nemzeti lelkesedésből fakadó gyűjtés és publikálás egyelőre eltekint a nemzetközi összehasonlítástól. A finnek etnikai rokonságának egyre távolibb körökben való nyomozása (CASTRÉN tevékenysége és általában az uráli, majd altáji népek kutatása) mindmáig ható érvénnyel csupán keleti párhuzamkeresést enged meg. Az észt kutatás — az időben való késésnek megfelelően — már jó korán, a *Kalevipoeg* megfogalmazása idejében ennek a keleti néprokonságismeretnek a hatása alá kerül (SCHIEFNER, KREUTZWALD), enélkül azonban, hogy ezt a közhangulatot nagymértékben felhasználná, hangsúlyozná. Feltűnő, hogy az „összehasonlító" finnugor nyelvészet megléte ellenére is Finnországban a Kalevala-epika első földrajzi-elterjedési vizsgálatai csupán a finn nyelvterületre terjednek ki (erről tanúskodik AHLQVIST és KROHN Julius vitája, BORENIUS-LÄHTEENKORVA), és a megszerveződő „földrajzi-történeti iskola" is elsősorban a szorosabban vett finn hagyományterületen belül való vándorlás kérdését mutatja. A balti finn folklorisztika első nagy szöveggyűjteményei (HURT, EISEN, KALLAS, LAUNIS, VARONEN, RANTASALO, KROHN Ilmari, SALMINEN, PAULAHARJU és mások gyűjteményei, a *Suomen Kansan Vanhat Runot* és a *Suomalaisia kansansatuja* kötetei stb.) inkább nemzeti keretek között rendezték a kezükbe került anyagot. Az ugyanebben az időben megkezdődött gyűjtések a finnugor népcsalád többi népénél hasonlóan mellőzték a folklorisztikai összehasonlítást, inkább anyagot szolgáltattak későbbi szintézisekhez (KANNISTO, PAASONEN, KARJALAINEN, WICHMANN, GENETZ, VIRTARANTA SETÄLÄ, ARISTE, MÄGISTE, KETTUNEN, RAVILA, ITKONEN T. I., QVIGSTAD, LEHTISALO, DONNER Kai gyűjteményeit idézhetjük példának).

2.2. Nem egységes az úgynevezett *„finn-iskola"* állásfoglalása a balti finn folklór nemzetközi keretek közt való szemlélete szempontjából. A földrajz-történeti irányzat voltaképpen két, egymástól eltérő célt tűzött maga elé. Egyrészt nemzetközi tudományos együttműködést, összehasonlító monográfiákat, és ehhez segédeszközül katalógusokat készítenek, elsősorban a meskutatás területén. Az ilyen témájú művek szerzői (AARNE, CHRISTIANSEN, HACKMAN, HÄSTESKO, az ifjú HAAVIO, SIMONSUURI, LOORITS és mások) a katalógusokban tartózkodtak a kutatásokon alapuló összehasonlítástól, az összehasonlító monográfiákban pedig nem vizsgálták a balti-finn hagyomány nagy tömbjeit, vagy éppen e terület folklórjának sajátszerűségét, egész voltát. Az irányzat másik célkitűzése viszont éppen a finn epikus költészet, valamint a mitológia feltárása volt. (KROHN, és kisebb tanulmányaiban AARNE ennek kezdeményezői.) Itt gyakran felhívják a figyelmet a germán [keresztény] hatásokra (főként BUGGE és követői nyomán), egységként kezelik a balti-finn hagyományt, időnként utalnak a szláv és balti kapcsolatokra is. Az irányzatot sok

bírálat éri, főként gyakorlati következtetéseik tévessége, elméleteik merevsége miatt. A bírálók közül azonban csak egyesek (a 30-as évek és napjaink szovjet kutatói: Zsirmunszkij, Propp, Meletinszkij) említenek meg új összehasonlító anyagot, elsősorban az északszibériai, a kaukázusi, valamint a belsőázsiai népek epikájából. A finn iskola több tagja (Anderson, Liungman) nem foglalkozott érdemben a balti finn folklór általános kérdéseivel.

2.3. A két világháború közti finn folklorisztikában az összehasonlító szempontok sokféle más formában is megjelennek. Ezek közül csak a legfontosabbakat sorravéve: ez időben tűnik fel a mitológikus iskola visszatérése, a már dilettantizmusig érő párhuzamáradattal (Setälä); egyes részletkutatásokban (Niemi) a balti hagyomány, máskor a szláv vallásos elképzelések (Mansikka) figyelembevétele. Ekkor alakul ki a csak balti finn keretekben mozgó, és ezt összehasonlító módszernek nevező iskola (Salminen, Manninen Ilmari, Enäjärvi-Haavio, Hautala, Rausmaa, Virtanen Leea stb.), valamint Harva nagyarányú poláris kiterjedésű összehasonlító tevékenysége. Különösen a 30-as években megélénkül az észt folklorisztika is, ennek termése napjainkra ért be.

2.4. A mai folklorisztikai kutatócentrumok közül a karjalaiban csupán a legutóbbi időben foglalkoznak összehasonlító kutatással. E téren különösen fontos az északi orosz folklór összevetése a karjalai és lapp anyaggal. Svédországban elsősorban vallástörténeti irányzatok hívei (Hultkrantz, Edsman, Paulson) foglalkoztak balti finn anyaggal is: egyetemes finnugor vallásos elképzelések, vagy cirkumpoláris adatok után nyomozva. Noha itt több alkalommal is bizonyos fenntartásokkal kell fogadni a közölt eredményeket, annyi mégis bizonyos, hogy az összehasonlításba bevont adatok száma igen nagy mértékben megnőtt kutatásaik során. A lappokra vonatkozó munkálatok (Collinder, Itkonen, Lagerkrantz) egyelőre nem nyújtottak elégséges összehasonlító folklorisztikai összegezéseket. A tágabb horizontú észt kutatás részint hatalmas területeken elterjedt jelenségek elemzésével (Ränk, Loorits, Indreko), másrészt az észt népköltészet történeti-társadalmi vizsgálatával foglalkozott legutóbb (Ariste, Moora Harri, Viidalepp, Tampere, Laugaste, Normann és mások). A finn népköltészet kutatása területén kisebb tárgykörű munkák (Hako, Vilkuna Asko, Virtanen, Kemppinen), a rokontudományok területén maradó (Talve, Vuorela, Valonen) részlettanulmányok, illetve az összehasonlítás elvi problémáit felvető dolgozatok (Vilkuna) mellett három jelentékeny egyéni kísérlet (Haavio, Kuusi, Honko), valamint egy nagyszabású közös vállalkozás (a *Suomen Kirjallisuus)* jön e kérdésben számításba. Haavio egész sorozat dolgozatban kísérelte meg a finnségi folklór szemléleti elemeinek párhuzamokba állítását, egyes finn folklór jelenségek történeti múltjának nyomozását. Kuusi új kutatási terület, a kisepikai műfajcsoport esetében paradigmatikusan és módszerben is felvázolta az összehasonlítás formáit, epikai és lírai tárgyú dolgozataiban pedig főként az elemzés módszerének frissességével tűnt fel. Honko az etnológiai vallástörténet és folklorisztika művelésével egyenesen az egyetemes összefüggések szférájában elemzi a balti finn folklorisztika adatait.

3.0. Tárgykörök szerint összefoglalva mindazt, amire az eddigi kutatások vonatkoztak a balti-finn folklór Európában való elhelyezését illetően, azt

mondhatjuk, hogy a hiedelmek, egyes szokások, a verses epika és egyes mesetípusok elterjedési kérdéseit közelebbről ismerhetjük; aránylag jól áttekinthetjük a finn verses epika történeti útját az utóbbi fél évezredben; újabban tisztázódik a szólások finnugor és balti finn rétege; megtörténtek az előmunkálatok a verselési, zenei elmek finnugor összehasonlítására, ennek keretében a balti-finn közvetlen kapcsolatok feltárására. Az észt folklór egészéről inkább történeti távlatokban van átfogó képünk, ezen belül kisebb elemek elterjedését azonosították már. A többi balti finn nép folklórjából (és ezen kívül a lapp folklórból) eddig csupán egyes adatok, részletismeretek váltak az összehasonlító kutatások tárgyává.

3.1. További feltáró és rendszerező munkára van szükség ezeken a területeken is, valamint a balti finn folklór zene, hangszerek, díszítő és ábrázoló művészet, a tánc, az írás- és más jelek kutatását illetően. A finn folklórból főként a lírai dalok, az észt folklórban pedig a hiedelmekhez és ünnepekhez kapcsolódó folklór további kutatása lenne a szintézisekhez szükséges. Jelentékeny mértékű gyűjtőmunkára lenne szükség, elsősorban a Tverkarjalai, a vót, az inkeri, távolabbról pedig az orosz—lapp lakosság körében. A továbbiakban részletezendő mértékben van szükség a balti finn folklór összehasonlító aspektusainak metodikai kibővítésére is.

3.2. Az eddigi folklorisztikai kutatások összegezéseként azt állapíthatjuk meg, hogy e különböző fokozatok, elgondolások szükségesek voltak ahhoz, hogy napjainkban elérhető távolságba kerüljön a balti finn folklórterület körülhatárolásának, jellemzésének a problémája. E feladat az eddigi előmunkálatok nélkül elvégezhetetlen lenne, a jelen helyzetben azonban első közelítésben megoldható, jóllehet számos témával kapcsolatban még igen sok probléma marad féligmeddig nyitott.

3.3. Éppen ezért a balti finn folklorisztika egyik legfontosabb eljövendő közös feladataként meg kell határozza az európai folklór egészén belül önálló folklór területet képező balti finn folklór jellegzetességeit, lokális, történeti és társadalmi határait, kialakulásának útját és főbb szakaszait. Egy ilyen szintetikus igényű vizsgálat rendkívül jelentős lépés lenne a korszerű összeurópai folklorisztika szempontjából is.

4.0. A feladatnak csak körvonalai felvázolásához szükség van előljáróban néhány fontos kategória legalább futólagos bemutatására.

4.1. Egy ilyen célkitűzésű kutatás folklorisztikai módszere természetesen az úgynevezett történeti-tipológiai összehasonlító-metodika, amely szerint a különböző folklórok között felbukkanó párhuzamosságok nem kizárólag genetikus kapcsolatokra utalnak, hanem az egyezések azonos társadalmi fejlődésből következő azonosságok is lehetnek. Az egyetemes folklorisztika éppen az így fejlődési sorozatba állított folklór adatok nagyobb összefüggésekbe helyezése — vagyis tipológiája — alapján vonhatja le a maga általános érvényű következtetéseit.

4.2. Egy adott folklór jellemzésére ilyen módszer számára a legfontosabb jellemző sajátosság az illető folklór egy adott időszakra jellemző műfajhierarchiájának, vagyis azon rendszernek a felismerése, amelyhez az illető folklór összes műfajai egymással kölcsönhatásban állva, elrendeződnek. Egy-egy műfajhierarchia keretein belül megkülönböztetjük a már korábban kialakult és ekkor már jelentőségüket elveszítő, hanyatló műfajokat; a tárgyalt időszakban domináló, virágkorukat élő műfajokat; illetve az ekkor még csupán felbukkanó, keletkező műfajokat.

A műfajhierarchia milyenségét más oldalról az egyes folklór művészetek (folklór „irodalom", folklór zene, folklór tánc, folklór díszítő- és képzőművészetek stb.) közti tartalmi-terjedelmi különbségek is meghatározzák.

4.3. A *folklór műfajhierarchiák* szüntelenül változnak, főbb válfajaik eltérései jelentős társadalomtörténeti változásokkal magyarázhatók és a műfajhierarchiákon belül végbemenő változások maguk is poligenetikus eredetű jelenségek, tipológiailag egyeznek egymással és nagyjából követik az emberi társadalmak egyetemes történetének főbb szakaszait. A társadalomtörténet és a folklórtörténet a műfajhierarchiák kutatásában ilyen módon elválaszthatatlan egymástól.

4.4. A *folklórterület* ilyen felfogás szerint szintén történeti képződmény. Az egyenlőtlen és divergens társadalmi fejlődés következtében ugyanis bármely történeti időpontban egymás mellett különböző fejlettségű műfajhierarchiák, vagyis különböző társadalmi szintet reprezentáló folklórok élnek, és ezek egymástól is megkülönböztethetők. Egy-egy kontinens folklórjának képét egy kiválasztott történelmi időszakban éppen azáltal rajzolhatjuk meg, hogy bemutatjuk az ekkor megtalálható különböző folklórterületeket, és ezeket egymáshoz viszonyítva is jellemezzük.

4.5. A balti finn folklórterület ilyen célkitűzésű vizsgálatakor felmerül az a kérdés, van-e gyakorlati értelme és lehetősége egy ilyen kutatásnak, és ha igen az milyen korra vonatkoztatva végezhető el?

4.5.1. Ami az összehasonlítás tipológikus válfaját illeti, ez alkalmas távolabbi párhuzamosságok kutatására is, mint amilyen az éppen egymás mellett található balti finn egyes folklórok közti azonosságok; ugyanakkor azonban alkalmas arra is, hogy az egyrészről genetikusan összefüggő folklórok teljes egészeit egymással összevethessük e módszer segítségével. Éppen ez a teljességre törekvő vizsgálat több közvetlenebb eredménnyel jár, mint az egyes balti finn folklórok távoli, velük genetikus kapcsolatban egyáltalán nem álló folklórokkal való összevetése.

4.5.2. Az összehasonlítás gyakorlati lehetősége attól függ, hogy van-e társadalomtörténeti egyezés az illető folklórokat hordozó népek között, és ezt kellőképpen felkutatták-e már. Tény szerint a folklórbeli egyezések nyilvánvalóak, azonban a társadalomtörténeti kutatások terén még sok az elvégzendő munka. A balti finn népek etnogenezise különösen a déli irányban nyitott, hiszen nem tudjuk ma még pontosan elhatárolni a balti és egyes nyugati szláv népek etnogenezisétől. A történeti korszakok közül a balti és balti finn feudalizmus elterjedésének és különböző válfajainak a leírása is meglehetősen elnagyolt. Ma még nem állapíthatjuk meg pontosan a karjalai feudalizmus milyenségét, az észt feudalizmus keleti határait, az északi szabadparaszt-rendszer (nem jobbágyság!) elterjedésének pontos területi és időbeli szakaszait, a feudalizmus reorganizálódása során pedig a majorsági *(folvark)* szisztéma elterjedésének pontos miként-jét. Ennek következtében bizonyos folklór jelenségek értelmezésében — legalábbis egyelőre — meg kell elégednünk a feltevésekkel, és a megbízhatóbb válaszok adását későbbre kell halasztanunk.

4.5.3. Milyen korszakokra vonatkozóan rajzolhatjuk meg a balti finn folklór terület képét? Az osztályok nélküli társadalom idejéből kevés adatunk van az ilyen válaszhoz. Az osztálytársadalmak közül a feudalizmusnak nevezett szakaszt kell választanunk. E területen ugyan a fentebb említ-

tett apróbb periodizálási és lokalizálási problémákkal kell szembe néznünk, mindazáltal világosan látszik, hogy az eddig balti finn folklór néven összegyűjtött anyag túlnyomó többsége e társadalomtörténeti korszakot reprezentálja. A később következő korszakokban (kapitalizmus, a kezdődő szocializmus) a folklór jelentősége nagymértékben csökken, és egyelőre nem is kellő mértékben feltárt ilyen összefoglaló kutatásokhoz. Azt is megkockáztathatjuk továbbá, hogy a balti finn folklór terület feudalizmuskori képéből történetileg visszafelé és előre is bizonyos következtetéseket vonhatunk le. Mindezek után úgy fogalmazhatjuk meg a feladatot, hogy nagyjából az időszámításunk szerinti 1000 és 1850 közötti időpontban kívánjuk jellemezni a balti finn folklór területét. A közvetlen folklorisztikai gyűjtések természete következtében ez időszakból a leginkább megbízhatóan a folklór műfajhierarchia 1800—1850 közti állapota rajzolható meg, azonban az ekkor még megfigyelhető jelenségek minden bizonnyal ennél korábban is kialakultak, és részint a feudalizmus második szakaszára, részint pedig az egész feudalizmusra jellemzőek.

5.0. E felfogásban egyelőre csupán néhány, a folklórterület körülhatárolásában döntő problémával foglalkozhatunk.

5.1. A hiedelmek, szokások és az ezekhez kapcsolódó folklór műfajok területén a következő jelenségek látszanak a legfontosabbnak

5.1.1. Kérdéses az, mennyiben vezethető vissza a balti finn folklór mitológia közös finnugor előzményekre. A feudalizmust megelőző korszakra ugyanis feltehetjük egy folklór mitológia meglétét, ennek azonban nem ismerjük pontosan az összetevőit, illetve etnikai-lokális kereteit. Névegyeztetések alapján egy később egyisten-égisten-levegőistenné specializálódott, ekkor azonban még differenciálatlan vonásokkal rendelkező, „üres" istenfigura megléte látszik bizonyíthatónak. Az egyes istenalakok bizonyos rendszerbe szerveződése csupán később, az egyes népek külön életének során történhetett meg. Ilyen módon egységes balti finn folklór mitológiáról genetikus értelemben nem beszélhetünk.

5.1.2. Külön probléma továbbá a balti, a skandináv vagy esetleg más nyugateurópai mitológiák hatásának, beáramlásának a kérdése. Amint ez közismert, ilyen hatásra egyes nyomok kétségkívül utalnak, kérdéses azonban az, miként jellemezhetjük az ezt létrehozó folyamatokat, tarthatjuk-e ezeket a balti finn folklór mitológia kialakulásához elengedhetetlenül szükséges kellékeknek. A leghatározottabban ilyen befolyásra utaló balti mitológiai nyomok (a balti *Perkūnas* ~ *Pērkuons* onomasztikai és folklorisztikai származékai) arra mutatnak, hogy e hatások már nem a balti finn folklór mitológia létrejöttéhez, hanem ellenkezőleg, széttöredezéséhez járultak hozzá. A balti párhuzamokkal rendelkező balti finn folklór képzetek a keresztény mitológiával szembehelyezkedve ugyan a korábbi pogány folklór mitológia oldalára kerültek, azzal azonban nem olvadtak össze, nem alkottak közös pantheont, és azok a szférák is különböztek, amelyekben megnyilvánultak (keresztény vallás — pogány folklór mitomitológia — mindennapi praktikák, szokások — hiedelmek — puszta szólásfordulatok).

5.1.3. A kereszténység különböző forrásokból és eltérő formákban jut el a balti finn folklór területére, és itt több lokális változatot hoz létre (karjalai, és szetu pravoszlávia, nyugatibb katolicizmus, később reformáció, Inger-

manland összevegyített vallású területe stb.). Mindezeken a területeken azonban a kereszténység a folklór szintjét meghaladó képződményeket teremt meg, amelyeknek csupán igen nagy a hatásuk a folklórra, de annál lényegesen tágabb terjedelmű alakulatok. A kereszténység elterjedésével a folklórban megmaradó hiedelmek, szokások szerepe kisebbedik, értékükből sokat veszítenek, visszaszorulnak. Ennek a másodlagos visszavonulásnak a során olyan jelenségek is összevegyülnek, egy szintre kerülnek, amelyek korábban különböző religiózus fokozatokat képviseltek.

5.1.4. Ezek alapján a balti finn religiózus folklór fejlődésében a következő általános tendenciákat figyelhetjük meg.

5.1.4.1. A feudalizmus időszakában egyes területeken már kialakul a térítéssel elterjesztett keresztény vallásos-mitológia (az ehhez tartozó hiedelmekkel, szokásokkal, alkalmazott művészetekkel, és az erre vonatkozó költői műfajokkal); keletebbre ennek csak elemei tűnnek fel, amelyek beilleszkednek egy ideig a már bomladozó folklór mitológiába. A reformáció után szakad el végképp egymástól a vallás és a folklór, különösen annak a ténynek következtében, hogy keletre és délre belső valláshatárok alakulnak ki a balti finn területen belül (illetve a lett és az elenyésző számban megmaradt litván protestantizmus révén kissé délebbre is.).

5.1.5. A szokások anyaga természetesen körülbelül a vallásosság fokozataival egyező módon osztható különböző rétegekre. A legvilágosabban az áldozati szokásokkal kapcsolatban ismerhető fel ez. Igen régi adatoktól szinte mai forrásokig egyöntetűen egy korai, folklór mitológia társaként tűnnek fel az ilyen utalások, elsősorban Karjala és Setumaa területéről. A mai Finnország és Észtország területének zömén megfigyelhető a szokások kereszténnyiesedése, egyes esetekben keresztény szekták vagy „ébredések" kísérőjeként való további megmaradása. A középkor második szakaszától kezdődően pedig általánossá válik a korábbi rítus-szokások *mos*-szokásokká való átalakulása, mint a korszak szokásfolklórjának is legjellemzőbb jelensége.

5.1.6. A folklór műfajok közül a hiedelmekre és szokásokra vonatkozó rítusénekek csak igen kevés számban maradtak fenn a folklorisztikai gyűjtések időpontjáig. Az így megismert alkotásokat eredetükben a folklór mitológia korszakára, tehát a feudalizmust megelőző időszakra keltezhetjük. Háttérbeszorulásuk jól megfigyelhető magán a még összegyűjtött folklór anyagon belül is. A tárgyalt időszakban korábbi funkcióik jelentősége megcsökken, a folklór műfajhierarchiában betöltött szerepüket elsősorban a hiedelemtörténetek veszik át.

5.1.7. E felfogás szerint a recens folklór bizonyos, igen népszerű formáinak *(Glaubensfabulat,* hiedelemtörténet) döntő szerepét, annak ellenére, hogy e formák egy folklór mitológiához viszonyítva egyszerűbb, szervezetlenebb elemeknek mutatkoznak, nem a legősibb, legeredetibb sajátosságnak tarthatjuk, hanem a folklór mitológia szétzüllése utáni másodlagos elterjedésű műfajok uralkodásához kapcsolhatjuk. Különösen jól támogatja ezt a feltevést az a tény, hogy e hiedelemmonda-hagyomány ott a legélénkebb, ahol a folklór mitológia elemei félreismerhetetlenül eltűntek már (az észt, lív, inkeri folklórban, a finn folklór nyugati és délnyugati területein). Másrészt az ilyen hiedelemtörténetekben szereplő motívumok és tipikus hiedelemfigurák összehasonlító vizsgálata is azt mutatja, hogy a balti finn hiedelemmondákban rendszerint nem egy

lehetséges legarchaikusabb redakció figyelhető meg, hanem egy későbbi, már a termelési gyakorlat fejlettebb fokát megörökítő forma él. (A *genius loci*-típusú mondákban például eluralkodik az emberi építményekhez kapcsolt hiedelemalakok szerepeltetése, szemben a korábbi természeti környezetet képviselő hiedelemlényekkel, amelyek viszont jól ismertek mind a skandináv, mind a lapp, mind az orosz — egyéb okokból is társadalomtörténetileg korábbi fázisuknak tartható — hagyományból.

5.1.8. A tárgyalt időszakban ez a változás leglényegesebb jellemzője a balti finn hiedelmekkel kapcsolatos folklór műfajoknak. A változás vitathatatlanul társadalmi eredetű és önálló jelenségként zajlott le, a vele párhuzamba hozható európai folklórjelenségekkel csupán tipológiai egyezéseket mutat.

5.2. Külön megvizsgálandó kérdés a balti finn sámánizmus problémája.

5.2.1. A sámánizmus világviszonylatban is az osztálytársadalmakba való átmenet kísérőjelensége („első vallás" — e kifejezés minden átmeneti jellegével együtt), a tárgyalt időszakban a balti finn folklór ezen a fokozaton azonban már túljutott. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy a feudalizmus időszakában nincsen már rendszerszerű nyoma a sámánizmusnak a balti finn folklórban.

5.2.1.1. Megjegyzendő ehhez az a tény is, hogy azok a kutatók, akik a balti finn folklór valamely szektorában a sámánizmus nyomait kimutatták, sohasem összefüggő rendszerről, hanem csupán egyes megrögződött elemekről beszéltek. Ahhoz pedig, hogy egy vallási rendszernek egy adott társadalomtörténeti periódusban már csupán a csökevényei lehessenek kimutathatók, nyilvánvalóan előfeltételként kell elfogadnunk, hogy ebben az időben maga az illető jelenség már széttöredezett, elvirágzott.

5.3. Különösen a két népi ihletésű eposz, a *Kalevala* és a *Kalevipoeg* kapcsán eddig is már sok szó esett a balti finn hősepika kérdéseiről. Mindazáltal még mindig nem tisztázódott e téren számos olyan körülmény, amelyek feldolgozása elengedhetetlen lenne a balti finn folklórterület egésze képének a megrajzolásához.

5.3.1. Ma jószerivel tisztázottnak mondhatjuk az irodalmi alkotásokként értékelhető *Kalevala* és *Kalevipoeg* létrejöttének közvetlen körülményeit. Az előbbi alapját túlnyomórészt karjalai és inkeri epikus énekek alkották. A *Kalevala* epikus szerkesztése, előadási módja, stílusa és verselése (dallama) ezen a hagyományon alapul, és ehhez mindvégig igen közel marad. Ezzel szemben a *Kalevipoeg*nek nem jelölhetjük ki ennyire egyértelműen népköltészeti forrását. A történet magja, az epikus szerkesztés, a stílus és a metrika sokkal nagyobb írói alakító erőről, szabadságról tanúskodik. Sőt ezen kívül létrejöttében magának a *Kalevalá*nak, mint kész alkotásnak a hatása is figyelembe vehető. Megjegyzendő még az is, hogy a *Kalevipoeg* népi alapját képező hagyomány igen jelentős része, többsége nem verses epika, hanem prózai alkotásokból (mondákból, fabulákból) áll; ezzel szemben a *Kalevala* alapja szinte teljes egészében verses népköltészet (jóllehet nem csupán epika, hanem ezen kívül szokásdalok, lírai betétanyag és oktató versek is). E lényeges különbségek oka és eredete nem csupán a két költő (Lönnrot és Kreutzwald) eltérő munkamódszerében, hanem az egyáltalán alapul felhasználható folklór hagyomány különbözőségében is megfigyelhető, és éppen e kérdés a balti finn hősepika milyenségének az eldöntésében az egyik legfontosabb fejezet.

5.3.1.1. Nem kifejezetten ebből a kérdésfeltevésből kiindulva, (hanem a finn hősepika sajátos elterjedési képének a megmagyarázása céljából) a földrajztörténeti iskola egyes képviselői olyan nézetet alakítottak ki, amely szerint egy összefüggő nagyepikus hagyomány jellemezte Észak-Észtország, Inkeri, a karjalai földszoros, Aunus, Orosz-Karjala, Finn-Karjala, a történeti múltban pedig ezen kívül még Délnyugat- és Nyugat-Finnország jelentős területeit. Ezen az összefüggő sávon zajlott volna le — elmélet szerint — az egységes hagyományt reprezentáló balti finn epikai folklórnak a kialakulása; mégpedig olyan módon, hogy ezt a folyamatot az egyes epikus motívumok, és ezek hordozói, az énekek egyes részletei, sorai vándorlásukkal jelezték volna. A földrajz-történeti iskola „sorkutató" módszerével kapcsolatban azóta elhangzott bírálatok óta tudjuk, hogy egy ilyen folyamat sohasem játszódhatott le. Más vizsgálatok kissé módosították az ilyenmódon számításba vett terület határait: egyre kevesebb érv szól amellett, hogy a mai Nyugat- és Délnyugat-Finnország egykori lakosai tevékenyen részt vettek volna a Kalevala-epika megalkotásában. Mindezen korrekciók mellett és ellenére is elgondolkoztat az a tény, hogy e szűkebbre vont terület epikája csakugyan együvé tartozónak látszik. Az eddigiek alapján közös névvel akár „*Kalevala-epiká*"-nak is nevezhetnénk ezt a hagyományt, amely vitathatatlanul verses, hősepikai természetű. Ha azonban ezt az így definiált „Kalevala-epikát" önálló egységnek tételezzük fel, további kérdések bukkannak fel. Kérdés lesz az: van-e, illetve volt-e még ezen kívül verses nagyepikája (hősepikája) a balti finn népeknek? Egy másik kérdés az: mivel magyarázzuk mindezek után a fennmaradó eltérő jellegű epikai hagyomány (a prózai, eredetmagyarázó történetekből és mondákból szerveződő „*Kalevipoeg-epika*") létrejöttét? Röviden azt válaszolhatjuk e kérdésre, hogy a „Kalevala-epika" és a „Kalevipoeg-epika" szétválasztásával tagadjuk azt, hogy az előbbin kívül lett volna másik balti finn verses hősepikai hagyomány. Éppen azért tettük meg a fenti megkülönböztetést, hogy végre elválaszthassuk egymástól az igen régi — és ebben az archaikusságukban egymással rokon — két hagyománytípust: a balti finn verses hősepikát, és a kezdeti balti finn prózai, („mondai") folklórt.

5.3.1.2. A balti finn verses hősepika, illetve korai mondai hagyomány egymással való összevetése során e két hagyománytípus teljes anyagát kell egymással összevetni, és a hősepikai, illetve a mondai hagyományok egyetemes fejlődési sorozataiba beilleszteni. Egy ilyen társadalomtörténeti összehasonlítás adhat csupán magyarázatot arra a feltűnő jelenségre, hogy egyes balti finn néprajzi körzetekben miért került előtérbe a verses hősepika, amíg másutt csak prózai mondai hagyománnyal találkozhatunk. Ezen a téren mind társadalomtörténetileg, mind folklorisztikailag további kutatásokra van szükség.

5.3.2. A fenti feladatok közül néhánnyal kapcsolatban máris lehetővé tették a korábbi kutatások, hogy néhány megjegyzést tegyünk. Egyelőre nem az így kettéválasztott balti finn epikai folklór egészére, hanem csupán ennek egyes részeire vonatkoznak ezek a megállapítások, főként a „Kalevalaepika" társadalomtörténeti és epikatörténeti helyére vonatkozó legújabb kutatások (Loorits, Haavio, Meletinszkij, Kuusi) alapján.

5.3.2.1. Már az eddigiek során is bizonyára zavart okozhatott az a szóhasználat, hogy a „*Kalavala-epikáról*" szólván, azt mindvégig verses hősepikának neveztük, jóllehet a „Kalevala-epika" tetemes része éppen nem harcokról szól, és világosan megkülönböztethető a hősepika olyan harcias példányaitól, mint amilyen a *Beowulf*, a *Roland*, a *Nibelung*, az *Alpamys* vagy a *Manasz* epika. A folklór epika formáinak fejlődési láncolatába illesztve, a Kalevala-epika a későbbi hősepika egyik legarchaikusabb változatát, egyik legelső fokozatát képviseli: az etnikai konszolidáció, az állam kialakulása előtti fázist, amelyben az állami, törzsszövetségi szintű harcoknak még nincs szerepe. Ezt az epikatörténeti megfigyelést abszolút kronológiára váltva, azt mondhatjuk, hogy a „Kalevala-epika" kialakulása az időszámításunk előtti évezredekben (leginkább az első, kevésbé a második évezredben) ment végbe. Ez a tény azonban önmagában még nem magyarázza meg azt, miért maradt meg több mint kétezer esztendeig ugyanezen a fokon a balti finn hősepika. A szovjet kutatás e téren igen nagy jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy a finnségi népek államma szerveződése nem saját, nemzeti állam keretében, hanem a svéd, illetve a novgorodi állam kötelékében zajlott le. Ezzel magyarázhatjuk azt, hogy egy finn folklór számára nem jelent meg az a lehetőség, hogy ebből az igen archaikus hősepikából igazi harci hősepikát fejleszthessen ki. Azok a részletek, amelyeket a kutatók a „viking" eredet, vagy más feltevések kapcsán e későbbi, kifejezetten harcias hősepikához kapcsoltak, szemmel láthatólag utólagos képződmények a balti finn epika egészében.

5.3.2.2. A balti finn prózai folklórnak az a rétege, amelyet „K a l e v i p o e g e p i k á n a k" nevezhetünk, szintén magában hordozta egy teljes értékű hősepika lehetőségeit (mitológikus, kultúrhéroszt szerepeltető kozmogónikus és eszkatológikus motívumaiban), azonban még az olyan archaikus, államalakulás előtti hőseposz megvalósulásától is távol, mint amilyent a „Kalevala-epika" képviselt. A történelmi időszak folyamán olyan rétegek is rakódtak ehhez (például az idegen hódítók elleni küzdelmek emlékei), amelyek más folklórokban rendszerint hősepikában fogalmazódnak meg, mivel azonban előzményként hiányzott az a korábbi, archaikus verses hősepika, amelynek részeivé ezek beépülhettek volna, ekkor sem alakult ki teljes értékű hősepika e hagyományanyag felhasználásával.

5.3.2.3. Mindezek után a következőképpen foglalhatjuk össze e két hagyománytípus életútját, és éppen ilyen jelentkezésük indoklását. A balti finn népek néppé válásának időszakában jelenik meg mind a későbbi „Kalevala-epika", mind a későbbi „Kalevipoeg-epika" előzménye. Az előbbi gyorsabban fejlődik (társadalmi körülmények következtében) és azon a területen, ahol a X. század körül állami szerveződés zajlik le, a középkor első szakaszára is az uralkodó epikai, sőt egyáltalán a domináló folklór műfaj lesz. A prózai és töredékes „Kalevipoeg-epika" viszont megmaradt a legkezdetlegesebb eposz kialakulását is megelőző fokon, folklorisztikai rangját és társadalmi szerepét az a körülmény jelöli ki, hogy egyéb folklór nagyepika sem lévén mellette, amikor a nemzeti hivatásos művészet megteremtésének az igénye fellép, a hivatásos költők ehhez a kezdetlegesebb alapanyaghoz fordulhatnak. Ez természetesen meghatározza a feldolgozás miként jét, a kötelezően nagyobb fokú írói szabadság szükségszerűségét is.

5.3.2.4. Miért nem alakult ki más folklór nagyepika a balti finn folklórban, és miért a különbség a finn és az észt fejlődés között? Erre a kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy az államszervezet kialakulásakor megjelenik a hivatásos vallás, a hivatásos művészet, és maga a saját célokkal, saját heroikus eszményekkel, lehetőségekkel és saját arcára formált hősökkel rendelkező állam is. Abban a pillanatban, mihelyt ez a témakör a folklórtól teljesen idegen szférában jelent meg — fokozva a különbséget az állam idegen jellegével is —, megszűnt a lehetősége annak, hogy a folklór keretein belül alakuljon ki ez új társadalomtörténeti fokozathoz adekvát művészet, a nagyepika nem archaikus foka (könyveposz, lovagepika, az ennek nyomán kialakuló történeti epika, stb.) A finn és az észt történelem eltérő volta okozta azt, hogy az utóbbi területen csak évszázadokkal később bekövetkező állammá alakulás elkésettsége véglegessé szilárdította a kétféle hagyománytípus közti különbséget. Ami a balti finn népek államszervezeteinek a kialakulása előtt csupán potenciális különbség volt kétféle folklórhagyomány között, a XIV. századra a folklór egész műfajstruktúráját meghatározó törvényszerű és uralkodó eltéréssé változott.

5.3.2.5. Ahol a folklór nagyepika vagy egyáltalán ki sem alakult, vagy egy korai archaikus fokon megrekedt, helyét, — a műfaji hierarchiában korábban betöltött, vagy lehetőségként meglevő szerepét — más folklór műfajok sajátították el. A főként nyugateurópai eredetű tündérmese, a keresztény legendák, valamint a helyi mondák voltak elsősorban alkalmasak erre. Észtországban a szervezetlenebb „Kalevipoeg-epika" egy része maga is ilyen tényezők hatására értékelődött át reprezentatív epikus folklór műfajjá, Finnországban pedig elsősorban a nyugatibb területeket jellemezte az ilyen irányú fejlődés.

5.4. Szorosan összefügg ezzel a kérdéskörrel a balti finn verses kisepika, elsősorban a ballada megítélése. Különösen az utóbbi időben vált szükségessé e probléma összehasonlító keretekben való újramegvizsgálása, mivel néhány olyan folklórban, amely nem áll távol a balti finn folklór területtől, rendkívül lényeges előmunkálatok történtek ebben az irányban. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a más folklórokra vonatkozó vizsgálatok számos esetben még tovább tisztázandó kérdésekre mutattak rá és nem mindenben lezárt eredményeket hoztak. Ilyen esetben gyakran éppen a balti finn ballada történetének a tisztázása segítheti elő az európai, különösen pedig a keleteurópai ballada történetének a megismerését.

5.4.1. Amint ez a régebbi kutatásokból már ismertté vált, a balti finn balladai hagyomány egyik jelentős része a korábbi „Kalevala-epika" keretei között, mintegy annak kései fejleményeként jött létre. E hagyománnyal kapcsolatban már jókor felmerült bizonyos keleti szláv (elsősorban orosz) párhuzamok keresésének a gondolata is. Újabban pedig még több balti finn és keleti szláv párhuzamosságú balladatéma került a kutatók érdeklődési körébe. Egyelőre még nem látszik világosan, milyen mértékű és terjedelmű ez a közösség; és azt sem állapíthatjuk meg jelenleg, hogy genetikus vagy tipológikus kapcsolat van-e az egyes szláv és balti finn balladák között. E téren további kutatásokra van szükség.

5.4.2. Önálló kérdéskör a nyugateurópai eredetű balladatípusok balti finn előfordulásának a jelensége. Ez esetben nyilvánvalóan genetikus kapcsolatról beszélhetünk, és közelebbről a skandináv balladákkal való

egyezésekről van szó. Ezen kívül ismerünk azonban olyan balladatípusokat is, amelyek nem skandináv területen, hanem az európai folklór más övezeteiben alakultak ki, és csupán skandináv közvetítéssel, vagy még ezt is kikerülve jutottak el a balti finn folklórterületre. E kétségtelenül meglevő réteg sokkal jelentékenyebb a finn mint az észt anyagban, jóllehet itt is megtalálható. Mind a finn, mind az észt folklórban több kutatás is vizsgálta az ilyen nemzetközi balladaréteget, jelentőségét azonban igen különböző mértékűnek tartották. Ismerünk egészen lekicsinylő véleményt is, amely szinte tudomást sem vesz a folklór hagyományról. Ismert azonban az ellenkező véglet is, amely szerint a „Kalevala-epika" minden középkori módosulása kizárólag ilyen behatások eredményeként keletkezett volna. Az igazság ez esetben a középen képzelendő el.

5.4.3. A balti lírai hagyomány hatalmas méretei következtében huzamos ideig alig vizsgálták a balti balladakincset. A balti finn folklórterületet délről és délkeletről övező folklórok balladáit illetően azonban e téren is több kezdeményezés történt, amelyek sokban előbbre vihetik a balti finn balladára vonatkozó összehasonlító kutatásokat is. A leginkább tanulságos ebből a szempontból a balladához közel álló műfaj, a *„narratív epikus dal"* jónéhány típusának kimutatása a balti folklórból, nyomokban pedig a környező fehérorosz, ukrán, lengyel hagyományból is. Mivel ez a műfaj a balti finn folklórban is előfordul, fel kell vetnünk a kérdést, mennyiben befolyásolhatta, mennyiben jellemezhette a balti finn folklór kisepikai műfajai mai rendszerének a kialakulását egy ilyen kapcsolat. Mivel a narratív epikus dal műfaja nem csupán társa, hanem bizonyos mértékben előzménye is a tulajdonképpeni balladának, a balti finn folklórban való megléte egyszersmind a balti finn ballada relatív datálását is lehetővé teszi: a feudalizmus második szakaszához kapcsolja azt.

5.4.4. A balti finn balladahagyomány egészét tekintve természetesen akkor látunk majd világosan, ha napvilágot lát egy finn, egy karjalai, egy inkeri és egy észt balladakatalógus. Ekkor derül majd arra is fény, hogy e csoportok között meglevő különbségek és egyezések milyen típusokra, balladai alműfajokra, formai és stiláris vonásokra terjednek ki. Az ilyen összegezések megjelenését megelőzve csupán igen elnagyoltan és ideiglenes jelleggel sorakoztathatjuk fel a balti finn balladakincs legfontosabb rétegeit.

5.4.4.1. Ezek közül időben is a legrégibbnek kell tartanunk a korábbi nagyepikus hagyományok feudalizmuskori módosulásai révén keletkező rövid balladai alkotásokat, amelyek önállóan, nem importként jelentkeznek a balti finn folklórban, mégpedig a feudalizálódásnak rögtön a kezdetén, a korábbi epika még virágzása idején. A külföldről átkerült balladai rétegek közül a legkorábbi — az ugyancsak erre a periódusra datálható — vallásos és világi témájú skandináv epikából keletkezett, amely nem minden esetben balladai formájú a maga szülőhelyén, a skandináv hagyományban. A már kifejezetten balladának tekinthető skandináv eredetű balladák (amelyek egyébként nem a skandináv ballada legrégibb rétegét, hanem egy annál későbbi fokozatot képviselnek) későbbiek a balti finn folklórban, és a XV—XVI. századnál nem régibbek, hatásuk pedig ezután is megmaradt, sőt bizonyos táncdal-balladák esetében még csak fokozódott. Ezzel szinte egyidejű az orosz balladák, illetve történeti énekek beáramlása. Amíg a skandináv balladák párhuzamai természetesen a

nyugati finn területekről kerültek elő a legnagyobb számban, az orosz típusú alkotások Karjalában és Kelet-Észtországban a legismertebbek. A narratív epikus dal és egyéb balti párhuzamok a XV–XVI. századnál nem lehetnek régibbek, pontosabb datálásukat azonban jelenleg vakmerőség volna megkísérelni. Hasonlóan szinte lehetetlen jelenleg a fenti hagyományok nemzetközi méretű genetikus és tipológikus egyezéseinek egymástól elválasztása.

5.4.4.2. A balladai hagyománnyal rendkívül szorosan összetartozó műfajok közül a koraközépkori siratók és gyászének nyilvánvalóan az államszervezéssel és a kereszténységgel kapcsolatos. E műfaj leginkább Nyugat-Finnországban honosodott meg, a feudalizmus első századaiban. A másik jelentős új műfaj, a történeti ének a 18. századnál semmi esetre sem régibb, és elsősorban Inkeri meg Karjala ismerik. Az észt folklórban mindkét műfaj elképzelhető lenne, ennek ellenére is általában véve hiányzik, illetve csupán kevés töredékben fordul elő (1812-es dalok).

5.5. A mondai és mesei hagyomány kutatása a balti folklór területén talán a legnagyobb múltra tekinthet vissza, és fő vonásaiban tisztázódott eredményekkel járt. Mégsem olyan egyszerű ezeket a műfajokat is beilleszteni a korábban már megrajzolt képbe, mivel az európai összehasonlító kutatások jelenlegi helyzete csupán igen elnagyolt általánosításokat tesz lehetővé.

5.5.1. A mesék körében az állatmesék kezdeti formáit a folklorisztikai közvélemény a balti finn folklór egyik legrégiesebb és legsajátosabb műfajának tartja. Utóbbi időben a mesemondó szokások bizonyos rítusszerű, mágikus fajtáját is igen régmúltra vezetik vissza. Az eredetmondák közül többről szinte már túlzottan is nagy múltat mutatnak ki. Egyes prózaepikai fordulatok régisége is közismert. Mindezeket a most tárgyalt korszak előttre, a feudalizmust és államszerveződést megelőző időszakra datálják. Az is nyilvánvaló, hogy ez esetben mind a folklórterületen kívüli, mind az ezen belüli egyezések zömmel csupán tipológikus azonosságokként értelmezhetünk.

5.5.2. Nehezebb felsorolni a feudalizmus első szakaszára jellemző prózaepikai műfajokat. A keresztény tematikájú mesék, mondák és prózalegendák nyilvánvalóan ide tartoznak, feltehetően a mágikus mesék egy része is. Ebben a korban éppen e műfajok, valamint a *Bericht* és *fabula* formáiból végre határozottan mondai műfajokká fejlődő hagyományok veszik át a rendező, központi folklór műfaj szerepét. Ezzel együtt jár etizálódásuk, didaktikus jellegük fokozódása, mindez pedig művészileg a stilizáltsághoz vezet.

5.5.3. A feudalizmusnak a XVI. századtól keltezhető második szakaszában a kalandmesék és a tréfás mesék, valamint a tréfák; illetve a történeti mondák terjednek el. Ez utóbbiak később a „realisztikus" élettörténetekig is eljutnak. A korszak végére éppen a prózaepika területén jelenik meg a leghatározottabban a folklór diadalmaskodó vetélytársa, a hivatásos művészet, amely a nyomtatást és az iskolákat is felhasználva a szóbeli elbeszélő művészet helyébe kerül.

5.5.4. Ez a kép általánosan ismert. Helyi vonás benne talán néhány csoport nagyobb népszerűsége (állatmese, ostobamesék), és a verses epika hiányában megnőtt hierarchiabeli szerepe. Egyébként — sőt részben e vonásokhoz is — szinte az egész Európából kínálkoznak párhuzamok.

5.6. Nem felejthetjük ki a balti finn epikus hagyományok néhány más műfaját sem ebből az áttekintésből. Ezek tüzetes vizsgálatát azonban ismételten megnehezíti az a tény, hogy kevésbé kutatott, apróbb műfajok kusza együtteséről van szó, amelyeket kockázatos ilyen nagyobb távlatú összefüggésekbe minden további előzmény, előtanulmány nélkül beilleszteni. Ezen kívül több alkalommal úgy tűnik, mintha speciális különfejlődésről beszélhetnénk: egyik vagy másik epikus műfaj, — vagy csupán annak egyik összetevője, rétege — a sajátos balti finn folklórtörténet eredményeképpen a megszokottól eltérő úton fejlődött. Ilyen esetben pedig sokkal megnyugtatóbb volna nem ilyen műfajok segítségével rajzolni meg egy folklórterület társadalomtörténeti képét, hanem a már kész képbe illeszteni bele ezeket az apróbb egységeket.

5.6.1. Ilyen néhány epikus énekes-játék (amelynek külön érdekessége az, hogy esetenként nem gyermekek, hanem felnőttek játsszák), egyes lakodalmi epikus énekek, az „ismétlőének" néven ismert epikus kórusénekek (amelyek nem csupán előadásmódjukban, hanem tartalmukban is önálló, jól elhatárolható típust mutatnak be), a végismétléses kórusénekek jelentős hányada, egyházi használatú gyászdalok, legendadalok, stb. Ezeknek egy részéről a balladákkal kapcsolatban esett már szó.

5.6.2. E sok érdekességet felmutató és egyenkénti vizsgálatra érdemes műfajok zömükben a már megszerveződő, feudális folklóron belüli apróbb összetevők, törmelékek; és nem tekinthetők mindenben egy korábbi folklórszerkezet tovább élő töredékeinek. Bizonyos egyházi eredetű szertartásdaloknál a feudalizmus legkorábbi szakaszára, világi tárgyú alkotásoknál a XIV—XVI. századnál nem korábbra tehetők. A többi ide vehető műfaj az egész tárgyalt korra feltehető. A protestáns egyházi énekek (korábban a katolikusok) pedig tartalmuk által rögzítik időponthoz magukat.

5.7. A balti finn folklór dráma területén is nehéz egy összefüggő társadalomtörténeti-műfajtörténeti periodizációt adni. Hiányzik ehhez több közvetlen előmunkálat (az ünnepi szokások, az ezekhez kapcsolódó hiedelmek és szokások, a gyermek- és felnőttjátékok tüzetes feldolgozása stb.), másrészt pedig az európai összehasonlító folklór drámakutatás sem dolgozott ki eddig olyan általános korszakolási szisztémát, amelyet mechanikusan e folklóri területre alkalmazva, specializálva felhasználhatnánk egy ilyen célkitűzés eléréséhez. Mindazáltal néhány legfontosabb összefüggés annyira egyértelműnek látszik az eddig feldolgozott anyagból, hogy ezek megfogalmazására kísérletet tehetünk.

5.7.1. A balti finn folklórból általában véve hiányzik a szorosabban értve drámának nevezhető hagyomány: a kifejezetten színjátékszerű, előadással, színhellyel, közönséggel és drámaszövegekkel rendelkező folklór alkotások. Ez a fajta mulattató dráma, színházdráma nem található meg Európa minden pontján, azonban több népnél minden kétséget kizáróan előfordul. Ismerik a germán és a szláv népek, mindkét formájában (színészekkel és bábokkal), hiányzik azonban a két balti hagyományban. Ennek a hiánynak az okát elsősorban abban láthatjuk, hogy az eleven folklór hagyomány meglétének idején még nem alakulhatott ki ilyen műfajcsoport a balti finn folklórterületen, amikor pedig már a társadalmi fejlődés létrehozhatta volna ezt a terméket is: immár nem a folklór, hanem a hivatásos művészet keretein belül jelent meg a dráma. Erre

mutat az a tény is, hogy középkori egyházi szertartások betétjeként Finnország délnyugati területéről ismerjük a későbbi folklór dráma előzményeit, ezek azonban csupán kezdemények maradtak, és teljes értékű drámai művészetet a folklórban sem hoztak létre. A szakmonográfiákból kivehetően még tökéletesebben hiányzik a világi folklór dráma a balti finn folklórterület más részeiről. Ennek még előzményeit sem ismerjük, hacsak nem ítéljük ennek az ördögöt kicsufoló középkori vallásos szín játékbetétek egynémelyikét.

5.7.2. Annál gazdagabb azonban a folklór drámának egy másik, sokkal kezdetibb válfaja, nevezetesen a dramatikus ünnepi szokások hagyománya. Az ünnepi szokásokkal kapcsolatban éppen a legújabb kutatások tárták fel azt a tényt, hogy ezek jelentős része közvetlenül a munkatevékenységhez kapcsolódik, és elválaszthatatlan a rítus és ünnep kialakulásának a folyamatától. E munkaünnepi szokások csak jóval később válnak „végrehajtott" szokásokká, amelyek elválhatnak a konkrét munkavégzés tényétől és alkalmaitól. Ez az utóbbi, elválási folyamat is megkezdődhetett a középkor előtt, teljes mértékben azonban éppen a tárgyalt időszakban pereghetett le. Ennek következtében szinte mind a mai napig megtalálhatók voltak a balti finn folklórban ezek a munkaünnepi szokások, amelyekben természetesen éppen a dramatikus elem volt a leginkább archaikus, kezdetleges, még kifejletlen. A szorosabban vett munkaünnepi szokásokon kívül ugyanezt a fejlődési tendenciát fedezhetjük fel az emberi életút egyes szakaszaihoz kapcsolódó ünnepi szokások legtöbbjében is, kivéve e körből néhány lakodalmi dramatikus szokást, amelyek inkább egy következő csoportba illeszthetők. Mindezen hagyomány kialakulását önállónak, belső keletkezésűnek tarthatjuk.

5.7.3. A lakodalmi szokásokhoz kapcsolódva, illetve a játékok közül az énekes felnőttjátékok csoportjánál figyelhetjük meg a legkönnyebben a balti finn folklór dráma egy másik válfaját. Az ide tartozó folklór alkotások megjelenési alkalmai a szokások ünnepei (nem pedig a színjáték), tartalmuk és előadási módjuk ettől mégis jelentős mértékben önállósodott, és határozottan folklór drámáknak nevezhetők. Tematikájukból (gazdag-szegény, bíráskodás, ember adás-vétele, lakodalmi küzdelmek, háztartásszemle) is arra következtethetünk, hogy e hagyomány a középkorban formálódik ki, és igazi jelentőségét a középkor második szakaszában éri el. Az ide tartozó folklór alkotások a balti finn folklór egy igen jellemző műfaját képviseli, amely más európai folklór területekhez viszonyítva is kivételes gazdagsággal jelenik meg itt. Éppen ezért a feudalizmus balti finn folklórjában ezt a csoportot tartjuk a dráma uralkodó műfajának.

5.7.4. Ismét csupán egyes, elszigetelt adatok vonatkoznak a fejlettebb, nyilvánvalóan polgárosodott drámaszerű szokások jelenlétére. Egyelőre alig lehet ugyan világosan látni, hogy a „zsárnerkép"-jellegű folklór dráma eljutott-e egyáltalán a nép közé, vagy csupán a róla szóló művekben nyert helyet, mindazáltal e lehetőséget teljesen nem zárhatjuk ki. Kérdéses az is, hogy a kétségtelenül népszerű olyan falusi szokások, mint a faluhintázás, a nyáréji tűzrakás, fiatalok közös fürdő- (*sauna*-)látogatása, és az ehhez fűződő szokások, faluverekedések, sétálások és hasonlók, társas életi cselekvések, mennyiben hoznak létre egy következő folklór drámai formát. Jelentkezésük mindenesetre utal a korábbi hagyomány megbom-

lására, azt azonban nem látni világosan, hogy mennyire erős új hagyomány alakult ki ezek kísérőjeként.

5.7.5. Összegezésképpen azt állapíthatjuk meg, a balti finn drámai hagyományok egészére vonatkozóan, hogy a feudalizmus időszakában még jelentékeny szerepe van a munkaünnepek szokásanyagának, valamint az emberi élet szokásaihoz kapcsolódó kezdeti drámai hagyománynak. Ezek jellemzője a dramaturgiai esetlegesség és kezdetlegesség. Szerep és részvétel, előadók és közönség, továbbá népköltészet és népszokás, mindennapi élet és néphit közti különbségek e hagyományban még éppen hogy csak megjelennek, de egyáltalán nem uralkodó jellegűek. Ez a hagyomány a múlt század és egyes helyeken századunk gyűjtői elé is eljut, mindazáltal a feudalizmus második szakaszában elveszti uralkodó jellegét. Döntő szerephez jut, vezető műfajjá válik a szokásokból önállósodó betétdráma, amely ugyan különböző alkalmak (játék, lakodalom) kereteihez alkalmazkodik, ezen belül azonban kialakítja a maga sztereotíp „menet"-eit. Ez utóbbi folklór jelenség jól ismert a nyugati és a keleti szláv nyelvterület érintkezési területén is, és a balti finn folklórterület déli határain is előfordul. Tovább kellene kutatni ahhoz, hogy elhatárolhassuk e párhuzamok genetikus és tipológikus összetevőit. A drámai folklór harmadik lehetséges rétege a valódi folklór színjátékok lennének, ennek azonban csak kezdeményeit találjuk meg. E középkori előzmények szinte kivétel nélkül skandináv, keresztény eredetűek, és importként jelennek meg Délnyugat-Finnországban. Hiányzik továbbá a zsánerképszerű folklór dráma igazi kibontakozása is, ezt csíráiban ugyan az egész folklórterületről ismerjük, de kifejlődése a vizsgált időszakban mégsem következett be, a folklór legújabbkori általános elmúlása következtében. E rétegek közül a legjellemzőbb formában az önállósult szokásbetétekben fedezhetjük fel a feudalizmus második időszakának reprezentatív műfaját. E sajátos fejlődés igen lényeges jellemvonása az egész balti finn folklórnak, és tüzetes leírása sokban hozzájárulna e folklórterület Európában való helyének pontos kijelöléséhez.

5.8. Az Európa-szerte éppen lírájáról közismert balti folklórok közvetlen közelében különös érdeklődéssel fordulhat az összehasonlító európai folklorisztika figyelme a balti finn folklór felé. Olykor úgy nyilvánul meg ez a figyelem, hogy az észt folklórt is a balti folklórhoz kapcsolják, elsősorban a dalosünnepek szokása és az ott elhangzó énekkincs alapján. A lírai folklór megvizsgálása természetesen bizonyos társadalomtörténeti periódusokhoz való illesztés útján történhet meg, és az európai folklorisztikában éppen legújabban születtek meg ilyen területen új, igen számottevő eredmények. Mivel azonban az európai folklór líra összehasonlító vizsgálatának így is igen csak az elején vagyunk, mégsem várhatjuk meg e kutatások végeredményeit a balti finn líra rendszerezéséhez. Éppen ellenkezőleg, e területen is meg kell kísérelni az összehasonlító, társadalomtörténeti líraelemzést, hogy az innen levont tapasztalatokkal élhessünk az európai folklór líra egészének feltárásában.

5.8.1. Ehhez a líratörténeti áttekintéshez előbb meg kell mutatnunk a lírai folklór társadalomtörténeti aspektusú osztályozásának legfőbb szempontjait. Annak a hagyománynak ugyanis, amelyet általában minden további megkülönböztetés nélkül a folklorisztika folklór lírának nevez, két olyan rétege, alfaja van, amelyek eredetükben és történeti szerepüket

tekintve lényegesen különböznek egymástól. E kétféle hagyománytömb elseje és korábbika az osztály nélküli társadalmakban már kialakult közösségi költészet, a hagyományosabb terminológiával *„közösségi líra"*. A lírainak nevezett műfajok közül ide tartozik a születési ének, a bölcsődal és általában az altató, a gyermekjátékdalok jelentős része, az ifjúavatóének, a házassági szokásdalok, a halotti siratók, és az ezzel összefüggő „sorsének", továbbá a különböző emberi tevékenységekhez kapcsolódó dalok (összefoglaló nevükön a munkadalok), ezen belül különösen a munkaütemező dalok, a menetelő és evezősdalok, és a harci dalok egyik csoportja. Ennek a lírai daltömbnek a termékei jól ismertek a balti finn hagyományban, és eredetüket tekintve kétségtelenül korábbiak a feudalizmus, a középkor kezdeteinél.

5.8.2. A feudalizmus időszakában a balti finn folklórban is megjelenik, sőt eluralkodik azonban a folklór líra egy másik osztálya, amelyet leginkább találó névvel személyes lírának nevezhetünk, mivel feltűnése az egész világon a szabad individuum társadalomtörténeti megjelenésével jár együtt, annak egyik kísérőjelensége. Jóllehet a szabad személyiség történelmi megjelenése sem mindenben pontosan tisztázott folyamat, annyi mégis világosan látható, hogy ez a változás a mondott időszakban bizonyos tulajdonviszonyok és társadalmi formák eltűnésével, újak keletkezésével jellemezhető. A feudális közösségek (köztük elsősorban a lokális, termelési és kulturális egyhelyhezkötéssel meghatározó falu, távolabbról azonban a könyörtelenül osztályokra, kicsiny körzetekre, vagy egyes birtokcsoportokra időről időre újból és újból vaskényszerrel szétszabdalt életközösségek) romjain jelenik meg az egységes állam, a szabad város, később pedig a kontinensnyi, sőt világméretekben mozgó egyén. Másrészt a nemzetség, a törzs, a leszármazás és a vérség szoros kötelékeinek meglazulásával újraszerveződik a család, és benne az egyén érzelmei, vágyai, tehetsége sokkal nagyobb megnyivánulási lehetőséget kapnak mint eddig bármikor. Megváltozik az egyén szereplésének tere, nyilvánvaló tehát, hogy gondolkodása és érzelmei is igen nagy mértékben módosulnak. Viszonya a természethez, a megváltozott közösségekhez, életcéljai, a hazához és az emberekhez fűződő érzelmi kapcsolatai viszonylag gyorsan átalakulnak: mindezzel már közvetlenül jellemeztük azokat a témákat, tárgyköröket is, amelyre ez új, ekkor kibontakozó személyes líra vonatkozik majd. A történeti adatokból azt is tudhatjuk, hogy a balti finn folklór területen e társadalomtörténeti változás a feudalizmus utolsó szakaszában, zömmel a XVIII—XIX. században zajlott le, amikor a folklór líra maga is jelentékenyen átalakult.

5.8.2.1. Mielőtt azonban erre a témára közvetlenül rátérnék, előbb néhány szóval foglalkoznunk kell a hivatásos művészet és a folklór művészet kapcsolatával, éppen a folklór líra területén, mivel ez a probléma világítja meg igazán a balti finn folklór líra tanulmányozásának fontosságát az összehasonlító európai folklorisztika szempontjából.

5.8.2.2. A szabad személyiség kibontakozása ugyanis nem csupán a folklór líra e későbbi osztályának, hanem a hivatásos, műköltői lírai költészet kialakulásának is elengedhetetlen feltétele. Európa jelentős területein viszont már a feudalizmus előtt is van hivatásos személyes líra (a legfontosabb ilyen hagyomány az antik líráé). E területeken vita nélkül áll a hivatásos lírai költészetnek a folklór lírával szembeni primátusa, idő-

beli és gazdaságbeli elsősége, kérdéses viszont az, — ha elfogadjuk az erre mutató tényeket, — hogyan magyarázhatjuk a nagy időbeli különbséget a hivatásos és a folklór személyes líra kezdetei között. E ténnyel külön foglalkoznunk kell, hiszen éppen ez a sajátosság volt az, amely hosszú ideig elfedte a kutatók elől azt, hogy az egységesnek tekintett folklór (és nem-folklór) líra két, egymástól határozottan elkülönülő osztályra bontható. Továbbá napjainkban éppen az „antik" típusú lírai fejlődés példájára hivatkozva utasítják el egyesek a folklór líra ilyen felfogású társadalomtörténeti, összehasonlító tipológiai vizsgálatát.

5.8.2.3. Ez elméleti probléma eldöntésére olyan folklór hagyományt kell keresnünk, amelyben nem áll fenn a hivatásos személyes líra időben jóval előbb való megjelenése, hanem éppen ellenkezőleg, viszonylag mind a hivatásos, mind a folklór művészetben igen későn jelenik meg a voltaképpeni líra, a személyes líra. Az európai kultúrák területén keresve sem találhatnánk jobb példát egy ilyen típusú fejlődés illusztrálására, a balti irodalmak és folklór példájánál, ahol egyébként a líra különben is túlnyomó szerepet játszik.

5.8.2.4. Mind a balti finn, mind az ezt környező folklórokban a leíró népdalvizsgálatok már eddig is több réteget különböztettek meg egymástól. A felosztás szempontjai, és a két hagyomány közti átváltás időpontjául megadott dátumok ugyan különböznek egymástól, ha azonban összehasonlítjuk egymással az így kapott megfigyeléseket, érdekes összefüggések bukkannak fel. A finn folklórban a „Kalevala-líra", illetve a rímes népdalok *(rekilaulut* vagy *riimilliset kansanlaulut)* megkülönböztetés a legáltalánosabb. Az előbbi réteget a középkor elejénél is korábbra keltezik, a másodikat pedig zömmel a 19. század legelejétől származtatják. Az észt folklórban az ehhez tartalmilag is igen hasonló „alliterációs népdal" vagy régi népdal *(regivärsiline* vagy *vana rahvalaul)*, illetve a rímes vagy újabb népdal *(riimiline* vagy *uuem rahvalaul)* megkülönböztetés a szokásos. A második réteg felbukkanását általában a XVIII. század második felétől, egyes esetekben (például a játékdalokban) ennél is valamivel korábbról bizonyítják. Különösen a finn kutatók hozták párhuzamba ezzel a hagyománnyal az *„egystrófás"* skandináv népdalok műfaját. Amint ismeretes, e csoport legjellemzőbb folklór példája a norvég *gamlestev* és *ny-stev;* amelyek közül a második keletkezése a XIX. század legelejére időzíthető. A balti folklórok közül a lett és a litván lírai dalok történeti rétegzésére vonatkozó különböző beosztások nem pontosan fedik egymást. A lett lírai folklór túlnyomó többségét a *daina* (újabban ismét használt terminussal a *klasiskã tautasdziesma)* alkotja, amelyet általában a XIII. és XVI. század között kialakultnak tartanak a kutatók. A XVIII—XIX. században terjed el a nemzetközi folklorisztikai irodalomban inkább „románc", helyesebben azonban narratív lírai dal névvel illethető újabb hagyománytípus, a *zinģe.* Ennek nyugatibb, főként német kapcsolatai jól tudottak.

A litván folklórban elsősorban zenei-előadásbeli alapon különböztetik meg egymástól a polifon, kórusos *giesmės* vagy *sutartinės* hagyományt a tulajdonképpeni strófikus lírai daltól, a *dainos*-tól. E két csoport közül az előbbi korára vonatkozóan csak általános becslések szolgálnak, annyi azonban bizonyos, hogy a feudalizmust is megelőző eredetű. A második csoport, a *dainos* viszont kifejezetten középkori. Az orosz folklórban a

hagyományhoz kötött, alkalmi líra és a voltaképpeni lírai dal megkülönböztetése szokásos. Az utóbbi feltűnését összekapcsolják a munkásdal, a katonadal és a forradalmi dalok elterjedésével, és általában a XVIII—XIX. században helyezik el.

5.8.2.5. Mindezekhez az empirikus megfigyeléseken alapuló történeti rétegzésekhez hozzávehetjük az európai lírai dal egészéről alkotott olyan elképzeléseket is, amelyek ugyancsak két nagy réteget különböztetnek meg a lírai dalhagyományon belül. Az ilyen teóriák szerint az európai népdal első csoportját az olyan alkotások teszik ki, amelyek az epika uralmának idején már megtalálhatók, formájukban és előadásmódjukban az epikához hasonlítanak, csupán tartalmuk különbözteti meg őket a kifejezett epikus alkotásoktól. Az európai folklór epika mintegy 1100 körüli általános eltűnése után megjelenik az új líra, amelynek legfőbb jellemzői a rím, a fülbemászó dallam (egyáltalán a szerkesztett dallam) és a táncritmus. Ez az új líra elterjed egész Európában, és csupán néhány izolált szigeten marad meg a korábbi líra uralma. Ennek a továbbélésnek legjobb példáját az elmélet hívei éppen a balti *daina*-ban látják. Hozzátehetjük ehhez, hogy a finn és észt régi típusú népdal pontosan ugyanilyen jellegű és ilymódon, ha elfogadjuk ezt az elgondolás-sort, az európai folklór líra tanulmányozása szempontjából igazán nagy szerepet kap a balti finn lírai folklór.

5.8.3. Ha megkíséreljük azt, hogy a fenti előmunkálatok alapján megrajzoljuk a balti finn folklór líra fejlődéstörténetét, ez a következő képet adja. A folklór líra első csoportját az alkalmi lírában látjuk, amely a feudalizmus előtt is megvolt már, és ebben a korszakban csupán módosul, alakul. Ennek a módosulásnak oka egyrészt a szokások változása, másrészt a folklór egyéb változásai során bekövetkező tematikai, formai, előadásbeli újítások beáramlása e régibb lírai hagyomány területére is. A feudalizmus időszakában ez a dalkincs egyre veszít jelentőségéből, és soha sem válik a folklór műfaji hierarchia uralkodó műfajává, a feudalizmus második szakaszában pedig a személyes folklór térhódítása következtében egészen háttérbe szorul.

5.8.3.1. A balti finn folklór személyes lírájának kialakulásához feltétlenül hozzátartozik az „új" észt és finn népdal. Kérdéses azonban, hogy ezen kívül más jelenséget nem kapcsolhatunk-e össze ezzel a változással? Ide kell utalnunk ugyanis a strófikus népdalok egész hagyományát, az alkalomhoz nem kötött dalokat, a pusztán szerelmi és tájlíra mindenfajta jelentkezését. Ezek a vonások a párhuzamba állított folklórokhoz képest olykor jelentős időbeni késéssel jelentkeznek, annak megfelelően, hogy a szabad személyiség mikor bontakozik ki az egyes folklór területeken. Ilyen magyarázatot adhatunk a finn és az észt folklórban különböző mértékben megjelenő második lírai réteg eltéréseire is.

5.8.3.2. Külön tárgyalást érdemel az a balti párhuzam, amely szerint liro-epikus anyag (a lett *zinģe*, illetve a litván *narratív lírai dal)* jelenik meg a várható személyes líra helyén, illetve az új formákat létrehozó változás még a korábbi lírai hagyomány keretein belül zajlik le. Ennek az az oka, hogy a balti folklórban az egész feudalizmus időszakára a dalhagyomány a folklór műfajhierarchia uralkodó műfajává vált. A balti finn folklór területen ez a kizárólagosság nem volt ilyen egyértelmű — a verses epika tovább megmaradása, és a szokásbetét-dráma viszonylag nagyobb szerepe követ-

keztében. Ezzel egyszerre az államszervezet korábbi kialakulása, különösen a finn folklór esetében a folklór egészét is jóval kisebb jelentőségűvé kényszerítette, ezzel megszűntetve azt a lehetőséget, hogy akár a régi, akár az újabb lírai dalhagyomány olyan hatalmas mennyiségben alakuljon ki és maradjon fenn, mint a balti folklórokban.

5.9. Az egyéb népköltési műfajok közül több minden további nélkül beilleszthető a már megrajzolt fejlődés keretei közé. A gyermekjátékok, a kisprózai műfajok (anekdota, tréfa, vicc, találóskérdések, közmondások) a maguk műfaji keretein belül is bizonyos történeti eloszlású csoportokra bomlanak, amelyeket egy tüzetes vizsgálat könnyen kimutathat. A műfajhierarchiában a szólások néven összefoglalható műfajcsoport tölti be ezek közül a legjelentősebb szerepet, elsősorban azért, mivel a változó etikai normákat rendszerint közvetlenül kifejezi.

5.10. A népköltészeten kívüli folklór művészetek (zene, tánc, díszítő- és ábrázolóművészet, távolabbról a viselet, írás, időszámítás és praktikus népi ismeretanyag egyes elemei) periodizálása is hasonló eredményekre vezetne. Jellemző a balti finn folklórra is az ábrázoló művészet és az önálló (szöveg vagy tánc nélküli) folklór zene hiánya. Ez egyébként az európai folklórban rendszerint így van. Csupán a feudalizmus utolsó szakaszában történik ilyen irányú kísérlet (a zene területén például a hangszerek és a zenei stílusok cseréjével egyidőben), az előbb már említett körülmények között kialakuló szabad személyiségnek ezúttal nem lírai érzelmeiben, hanem művészi alkotó tevékenységben való megnyilatkozásaként. Társadalmilag és történetileg is e változást amaztól el sem választhatjuk.

JEGYZETEK

[1] E dolgozat — amely első része egy hosszabb kéziratnak — anyagának zömét 1963—64-es ösztöndíjas utamon gyűjthettem össze. Ezúttal fejezem ki különös köszönetemet mindazon magyar és finn szerveknek, amelyek lehetővé tették a Finn—Magyar Kultúrcsereegyezmény keretében megvalósult utazást, majd az anyag kiegészítését 1965 augusztusában, a Második Nemzetközi Finnugrista-Kongresszus alkalmával, valamint 1966—67 telén. A balti finn folklórterület körülhatárolásához elengedhetetlenül szükséges összehasonlító adatokat ugyanezen alkalmakkor, legtöbbször helyszíni anyaggyűjtés során, ismerhettem meg, és e lehetőségekért is őszintén hálás vagyok mindazoknak, akik ebben segítettek. Hosszú listában sorolhatnám fel a folkloristákat, etnográfusokat és más tudományszakok kutatóit, vagy azokat az intézeteket, amelyek szíves támogatását sokszor igénybe vettem. A legtöbb hálával tartozom Helsinkiben Kuusi Matti professzornak, Turkuban Honko Lauri professzornak, Petroskoiban Jevszejev V. Ja.-nak, a tudományok doktorának, Tallinban Viidalepp Richard kandidátusnak, Tartuban Ariste Paul akadémikusnak. Igazán sok gyakorlati segítséggel támogatott Vilkuna Kustaa akadémikus, Itkonen Erkki akadémikus (akinek lapp folklór kéziratokba való betekintést is köszönhetek), Haavio Martti akadémikus, Kaukonen Väinö professzor, Vuorela Toivo professzor, Valonen Niilo professzor, Hautala Jouko professzor és Puranen Rauni könytárvezető (Helsinki), Talve Ilmar professzor, Tegengren Helmer professzor (Turku—Åbo), Karhu E. G., Konkka U. Sz., Makarov G. N., Pahomova M. F., Balasov D. M. (Petroskoi—Petrozavodszk), Putyilov B. N., Novikov N. V., Mitrofanova V. V., Guszev V. Je., Levin Iszidor, Dubrovina Zinaida és különösen értékes konzultációkkal Zsirmunszkij V. M. professzor, valamint Propp V. Ja. professzor (Leningrád) és Csisztov K. V. (Moszkva), Kivi Osvald, Palm August, Lannest Arvid, Kokla Paul (Tallinn), Annist August, Normann Erna, Tampere Herbert, Laugaste Eduard (Tartu), Tillhagen Carl-Herman, Hultkrantz Åke professzor, Jonsson Bengt R., Johansons Andrejs (Stockholm), Wickman Bo professzor, Sköld Tryggve, Nyman Åsa, Broberg Richard (Uppsala), Vilkuna Asko, Bringéus Nils-Arvid, Ek

Sven B. (Lund), BERGSTRAND Carl-Martin (Göteborg), BØDKER Laurits, STEENSBERG Axel professzor, HØJRUP Ole, DAL Erik (Koppenhága), SOLHEIM Svale professzor, STIGUM Hilmar professzor, KOLSRUD Knut professzor, Bø Olav, FRIMANNSLUND-HOLMSEN Rigmor, WEISER-GALL Lily (Oslo), távolabbról SEBEOK Thomas A. professzor, OINAS Felix J. professzor (Bloomington) és AUSTERLITZ Robert professzor (New York). Megnyerő baráti szívességgel, sok beszélgetéssel segítettek és számomra fontos művekre hívták fel figyelmemet, vagy elképzeléseiket közölték LAUKKANEN Kari, SUHONEN Seppo, LÖNNOVIST Bo és KECSKEMÉTI István, AIKIO Samuli, KAHLA Martti, BRANCH Michel A. (Helsinki), STURÅ Nils (Åbo), KIPPAR Pille (Tallinn), VÁVRA Klára és PINO Vera (Tartu), JERSILD Margareta és AF KLINTBERG Bengt (Stockholm), HOLBEK Bengt, PIØ Iørn, HENNINGSEN Gustav (Koppenhága), SZABÓ Mátyás (az időtájt Lund), KVIDELAND Reimund, ALVER Brynjulf (Oslo), továbbá KOKARE Elza (Riga) és JONYNAS Ambraziejus (Vilnius). Szomorú kötelességem nyugtázni — legvégül, de nem utoljára — néhai SIMONSUURI Lauri és néhai PAULSON Ivar sok-sok segítségét, barátságát. Rajtuk kívül is sok szíves segítséget kellene még megköszönnöm, ha mindenkit felsorolhatnék.

[2] A következő bibliográfiai utalások nem lépnek fel a teljesség igényével, csupán a legfontosabb összefoglalásokra, kézikönyvekre utalnak, amelyekben további bibliográfiai utalások találhatók. Különösen a csak történeti érdekességű munkákat mellőztem következetesen. A számbavett időszak alatt minden egyes nyelvben több helyesírási reform valósult meg, ezért egyes munkák pontos címleírása nem is könnyű feladat. Általában abban az alakban közlöm ezeket, ahogyan ma a leginkább használatosak. A nem latin betűs műveket latin betűs átírásban adom. Hogy mégis betű szerinti azonosítás váljék lehetségessé, a jegyzetekben ez után minden alkalommal (tehát a szerzők nevénél is) a következő átírást használom (elöl a nem latin betű, majd annak latin megfelelője): cirill а = a, б = b, в = v, г = g, д = d, е = e, ё = ë, є = é, ж = ž, з = z, и = i, і = í, ї = ï, й = j, к = k, л = l, м = m, н = n, о = o, п = p, р = r, с = s, т = t, у = u, ў és ý és ÿ = ŭ, ф = f, х = h, ц = c, ч = č, ш = š, щ = ś, ъ = ″, ы = y, ь = ′, э = è, ю = ú, я = á. A latinbetűs abécék mellékjeleit a ma használatos módon rögzítem. Ha a szerző neve nem anyanyelvén szerepel, munkássága viszont anyanyelvén (vagy egy más nemzeti nyelven) ismeretesebb, azt ebbe a formába írom át. Keresztneveket legtöbbször rövidítéssel idézek, mivel több érintett nép tudományosságában ez a bevált hagyomány.

[3] Ezeket az elméleti kérdéseket csupán utalásszerűen érinteném, mivel a felmerült problémák tüzetes tárgyalása, jegyzetelése igen nagy teret foglalna el.

[4] A balti finn folklórról kézikönyv, összefoglalás mind ez ideig nem készült. Az e témával foglalkozó tanulmányok kurrens bibliográfiáit az illető népek néprajzi könyvészetében kell keresnünk. A legjobb áttekintést az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* kötetei adják. Ebben teljesnek mondható finn néprajzi bibliográfia olvasható, újabban rendszeresen jelenik meg észt anyag is. Ez utóbbi azonban inkább tárgyi néprajzi jellegű, a folklór anyagból sok hiányzik. Nem közli e bibliográfia a karjalai és a kisebb népekre vonatkozó munkák jegyzékét. Viszonylag teljesen szerepel azonban a távolabb megjelenő, balti finn tárgyú művek jegyzéke, jó a párhuzamként szükséges skandináv és újabban majdnem teljes az orosz folklór bibliográfia. A lett és litván folklór bibliográfia e kötetben nem teljes, belorusz és ukrán pedig csak ritkaságszámban található. A *Demos* bibliográfiáiban az észt, lett és litván anyag a tervek szerint teljesen, a belorusz, ukrán, karjalai és orosz is viszonylag teljesen szerepel. Ebből hiányzik a finn és a kisebb finnségi népekre vonatkozó adattár, valamint a külföldön publikált művek jegyzéke. Nemzeti néprajzi bibliográfiája a finneknek van. A *Studia Fennica* évfolyamaiban lát ez napvilágot HALTSONEN Sulo szerkesztésében. Általában teljesnek mondható. A balti finn folklórral rokonítható területek közül pontos néprajzi bibliográfiája van a dánoknak *(Bibliografi over dansk Folkekultur)*, noha késéssel, mégis megjelenik az annotált norvég bibliográfia a *Humaniora Norvegica* köteteiben. Az orosz folklór különböző bibliográfiáit újabban a *Russkij Fol'klor* kötetei tartalmazzák. Ezen kívül meg kell említenünk MEL'C M. Á. két könyvét: *Russkij Fol'klor. Bibliografičeskij ukazatel' 1945—1959.* Leningrad, 1961. — *Russkij Fol'klor. Bibliografičeskij ukazatel' 1917—1944.* Leningrad, 1966. Több olyan általános finnugrisztikai bibliográfia, könyvjegyzék van, amely rendszerint tartalmazza a balti finn folklorisztika újdonságait is. Magyarországon a *Néprajz és Nyelvtudomány* MIKOLA Tibor (és mások) által összeállított finnugrisztikai bibliográfiái, távolabbról a Magyar Tudományos Akadémiai Nyelvtudományi Intézetében készülő éves bibliográfiák *(A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája)*, az 1961-es tárgyévtől adnak eligazítást. Gazdag bibliográfiát — könyvismertetés-sorozatot tartalmaz az *Ural-Altaische Jahrbücher* uralisztikai fele. 1964-ben indult meg *Nord Nytt — Organ for Nordisk Studentkomite i etnologi og folklore* címmel egy Észak-európai tájékoztató

füzetsorozat, amely teljes skandináv és finn bibliográfiát kívánt adni (nem tartalmazta viszont a többi balti finn etnográfia anyagát), folklór és tárgyi néprajz értelemben egyaránt. 1966-tól jelentek meg a *Suomenkieliset Tieto-Sanomat* kis füzetei, amelyekben a finn nyelvvel foglalkozók számára hasznosnak ígérkező könyvek bibliográfiája olvasható — sajnos korántsem teljességgel. A Szovjetunió területéről a kurrens könyvtermésről (de a folyóiratcikkekről nem) némi tájékozódást nyerhetünk a szovjet könyvterjesztés közlönyeiből *(Knižnaá Letopis', Novye Knigi, Ežegodnik knigi SSSR*, és a különböző tematikus tervek „*Templan*" füzetei az orosz, *Eestikeelseid raamatuid NSV Liidust* az észt, *Grāmatas latviešu valodā* a lett, *Knygos lietuvių kalba iš TSRS* a litván, *Radáns'ka knigi ukraïns'koú movoú* az ukrán könyvekről). Két megkezdődött észt bibliográfia sorozat: *Eesti kirjandus, kirjandusteadus ja kriitika — Bibliograafiline nimestik* (ennek első kötete 1958-ban jelent meg, Kabur V. és Kivi O. szerkesztésében, és az 1954—58-as. évek anyagát tartalmazza) és *Soome-ugri ja samojeedi keeleteadus Nõukogude Liidus. Bibliograafia.* (Kivi O. szerkesztésében először 1963-ban jelent meg, az 1962-es év anyagát közli) csak a Szovjetunióban, illetve Észtországban megjelent műveket sorol fel, itt viszont néprajzilag is lehető teljességre törekszik. Megjegyzendő még, hogy a finnugrisztikai folyóiratok majd mindegyike rendszeresen közli az újdonságokat, és így legalább a könyvtermésről tájékoztatást kapunk a már említett folyóiratok, évkönyvek mellett a *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, a *Finnisch-Ugrische Forschungen*, a *Sovetskoe Finno-Ugrovedenie*, az *Études Finno-Ougriennes*, Magyarországon pedig a *Nyelvtudományi Közlemények* és az *Acta Linguistica* hasábjairól. A nemzeti keretek között maradó finnugrisztikai folyóiratok, illetve a finn és észt nyelvészeti, irodalomtudományi, néprajzi és folklorisztikai szakfolyóiratok is állandóan közölnek dolgozatokat, ismertetéseket, utalásokat a balti finn folklorisztika tárgyköréből. Ezek közül a legfontosabb orgánumok a következők. Finnországban: *Virittäjä, Kalevalaseuran Vuosikirja, Kotiseutu, Sananjalka, Proverbium, Temenos, Seulaset, Kansantieto, Suomen Museo, Kirjallisuudentutkijain Seuran Vuosikirja, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakanskirja, Studia Philologica ayväskyläensia, Lapin Tutkimusseura — Vuosikirja, Historiallinen aikakauskirja, Suomalaisen Tiedeakateemian Toimituksia — Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Suomen Tiedeakateemia — Esitelmät ja Pöytäkirjat, Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften, Societas Scientiarum Fennica — Commentationes, Vuosikirja, Årsbok, Studia Orientalia, Neophilologische Mitteilungen, Mémoires de la Société Neophilologique de Helsinki*, a sorozatok közül: *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Suomi, Suomi — Vähäisiä Kirjelmiä, Tietolipas, Kansatieteellinen Arkisto. Kansatieteellisiä Kertomuksia, Scripta Ethnologica, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Folklore Fellows Communications* stb. A finnországi svéd kutatás hasonló orgánumai: *Budkavlen, Finskt Museum, Folklivsstudier, Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland, Finsk Tidskrift.* A karjalai folyóirat- és könyvsorozat-anyag nehezebben hozzá férhető. Közülük a legfontosabbak (a folyóiratok címei többször módosultak): *Izvestiá Karel'skogo i Kol'skogo filialov Akademii nauk SSSR, Izvestiá Karelo-Finskoj Bazy Akadímii Nauk SSSR, Izvestiá Karelo-Finskogo Filiala Akademii Nauk SSSR — Neuvostoliiton Tiedeakatemian Karjalais-Suomalaisen Filiaalin Tiedonantoja, Trudy Karel'skogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Trudy Karelo-Finskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Trudy Instituta Karel'skogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Učënye Zapiski Petrozavodskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, valamint a kevésbé állandó sorozatok közül: *Voprosy Literatury i Narodnogo Tvorčestva, Fol'klor Karelo-Finskoj SSR, Biblioteka Russkogo Fol'klora Karelii.* Az észt folyóiratok és sorozatok is gyakran változtatták elnevezésüket, egymás folytatásai. A legfontosabbak közülük: *Akadeemilise Emakeele Seltsi Aastaraamat, Emakeele Seltsi Aastaraamat, Beiträge zur Kunde Estlands, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat, Etnograafia Muuseumi Aastaraamat, Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused, Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused, ENSV TA Emakeele Seltsi Toimetised, ENSV TA Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria, Eesti Filoloogia ja Ajaloo Aastaülevaade — Jahresbericht der estnischen Philologie und Geschichte, Eesti Keel, Eesti Keele Archiivi Toimetised, Keel ja Kirjandus, Eesti Kirjandus, Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat, Eesti Kirjandusteadus ja Kriitika, Looming, Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Õpetatud Eesti Seltsi Aastraamat — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed, Rahva-pärimuste selgitaja, Rahva-pärimuste koguja, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — Ajaloo-Keeleteaduskonna Töid, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — Učënye Zapiski Tartusskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised — Filoloogilised Teadused, Tartu Ülikooli Kirjatused, Tulimuld, Ajalooline Ajakiri, Svio-Estonica, Skandinaavia Kogumik, Estlandssvenskarnas*

folkliga kultur. Bizonyos tétovaságra ad okot az a tény, hogy éppen az észt folklór archivum közleményei egyszerre különböző sorozatokhoz tartozva jelentek meg nyomtatásban. Ezek közül a legfontosabbak (egyenként feltüntetve): *Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat Riikliku Kirjandusmuuseumi Folkloristliku Osakonna Toimetused, Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused — Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae*, ez utóbbi sorozat közleményei rendszerint az *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetused — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis)* sorozatában is megjelentek. Több olyan baltisztikai jellegű folyóirat van, amely rendszeresen közölt balti finn tárgyú tanulmányokat. A legismertebbek: *Acta Baltico-Slavica, Baltistica, Baltoslavica, Baltische Monatschrift, Commentationes Balticae, Studi Baltici, Baltische Studien*, távolabbról a *Zeitschrift für Ostforschung*. A lett folyóiratok közül a legfontosabbak: *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis — Izvestiá Akademii Nauk Latvijskoj SSR, Etnografisku Rakstu Krājums, Etnografijas un Folkloras Instituta Raksti, Arheologija un Etnografija — Rakstu Krājums, Filologu Biedrības Raksti, Filoloģijas Materiāli, Latviešu Zinātne un Literatūra no... (1763)... līdz... (1907)..., Latvijas PSR Zinātnu Akadēmijas izdevumu bibliografija 1946 — Latviešu Rakstniecības Rādītājs, Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Valodas un Literatūras Institūta Raksti — Trudy Instituta Ázyka i Literatury Akademii Nauk Latvijskoj SSR, Literatūra un Māksla, Celi, Senatne un Māksla, Zeltene, Sējējs, Latvijas Universitates Raksti — Acta Universitatis Latviensis : Filologijas un Filozofijas Fakultates Serija, Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, Lettisch-Literarische Gesellschaft, Latviešu Folkloras Krātuves Materiāli — Matériaux des Archives du Folklore Letton*. A litván folyóiratok (és sorozatok) közül a legtöbb anyagot tartalmazzák: *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai — Serija A, Iš Lietuvių Kultūros Istorijos, Vytauto Didžiojo Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto Leidinys, Vilniaus Valstybinio Universiteto Mokslo Darbai — Literatūra, Tautosakos Darbai — Lietuvių Tautosakos Archyvo Leidinys, Tauta ir Žodis, Literatūra ir Kalba, Literatūra ir Menas, Lietuvos TSR Istorijos Šaltiniai, Lietuvių Kalbotyros Klausimai, Darbai ir Dienos, Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft, Athenaeum, Lietuvos Aidas, Židinys, Pergalė, Senavė, Šiauliai, Daugava, Muzikos Barai, Aidai, Metmenys, Lituanus, Studia Lituanica, Lituanistiskos Darbai*. A balti filológiát elsősorban porosz szempontból vizsgáló folyóiratok közül az *Altpreussen, Baltische Lande, Baltische Hefte, Prussia, Jomsburg* a legjelentősebbek. Az orosz, majd szovjet források áttekintése rendkívül fontos, mivel az összes balti-finn nép 1917 előtti tudománya (a finn kivételével mai tudományossága is) az orosz, majd szovjet tudományszervezet keretében foglalt helyet. Különös figyelmet érdemelnek a mult századi folyóiratok, sorozatok. Ezek közül területileg a legfontosabbak: *Grodnenskie Gubernskie Vedomosti, Litovskie Eparhial'nye Vedomosti, Minskie Gubernskie Vedomosti, Minskij Listok, Mogilevskie Gubernskie Vedomosti, Moskovskie Vedomosti, Permskie Gubernskie Vedomosti, Polockie Eparhial'nye Vedomosti, Sankt-Peterburgskie Vedomosti, Severnyj Vestnik, Smolenskij etnograficeskij Sbornik, Smolenskij Vestnik, Vilenskij Sbornik, Vilenskij Vestnik, Kurjer Wileński, Vitebskie gubernskie Vedomosti, Trudy Etnograficesko-Statisticeskoj Ekspedicii v Zapadno-Russkij Kraj, Trudy Ároslavskoj Gubernskoj Statisticeskoj Komissii, Vestnik Zapadnoj Rossii, Sbornik Památnikov Narodnogo Tvorcestva v Severo-Zapadnom Krae, Zapiski Severo-Zapadnogo Otdela Russkogo Geografiteskogo Obsestva*. A belorusz folyóiratok, sorozatok: *Arhiú Geagrafičnaga Tavarystva Saúza SSR, Belaruskaá Litaratura — dasledavanni i publikacyí, Belorusskij Sbornik, Polymá, Vesci AN BSSR, Zapiskí Addzela Gumanitarnyh Navuk Instituta Belaruskaj Kul'tury — Pracy Kafedry Etnografíi. Belarusski Ethnografičny Zbornik*. A hasonló ukrán források: *Arhiv Úgo-Zapadnoj Rossii, Kievskaja Starina, Letopis' Istoriko-Filologičeskogo Obsestva Pri Novorossijskom Universitete — Vizantijsko-Slavánskoe Otdelenie. Litopisi, Naukovij Zbirnik za rik .., Truly Kievskoj Duhovnoj Akademii, Zapiski Istor-Filol. Viddilu UAN, Zapiski Naukovogo Tovaristva imeni Ševčenka, Zapiski Ukraïn'skogo Naukovogo Tovaristva v Kiïví, Narodna Tvorčist' ta Etnografiá*. A legfontosabb múlt századi lengyel forrásművek: *Lud, Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, Materiały i Prace Komisyi ęzykowej Akademii Umiejętności w Krakowie, Wisła, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Különösen fontos az orosz birodalom északi részére vonatkozó anyag. A régibb források: *Arhangel'skie Gubernskie Vedomosti, Finskij Vestnik, Finlándiá, Oloneckie Eparhial'nye Vedomosti, Severnyj Vestnik;* az újabbak: *Družba Narodov, Na Rubeže, Problemy Arktiki*. Az 1917 előtti központi folyóiratok, sorozatok: *Čteniá v Istoričeskom Obsestve Nestora-Letopisca, Čteniá v Obsestve Istorii i Drevnostej Rossijskih pri Moskovskom Universitete, Den', Drevnosti — Trudy Slavánskoj Komissii Moskovskogo Arheologičeskogo Obsestva, Etnografičeskij Sbornik, Etnografičeskoe Obozrenie, Istina, Izvestiá Istoriko-Filologičeskogo Instituta v Nežine, Izvestiá Obsestva Lúbitelej Estestvoznaniá, Antropologii i Etnografii — Trudy Etnografičeskogo Otdela, Izvestiá Otdeleniá Russkogo Ázyka i Slo-*

vesnosti (Rossijskoj) Akademii Nauk, Izvestiá po Russkomu Ázyku i Slovesnosti, Izvestiá Russkogo Geografičeskogo Obšestva, Kolokol, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St-Petersburg, Obšestvo Lúbitelej Drevnej Pis'mennosti, Otečestvennye Zapiski, Památniki Drevnej Pis'mennosti, Panteon, Russkaá Beseda, Russkaá Istoričeskaá Biblioteka, izdavaemaá Arheografičeskoú Komissieú, Russkaá Mysl', Russkaá Reč, Russkaá Starina, Russkij Arhiv, Russkij Filologičeskij Vestnik, Russkij Mir, Sovremennik, Trudy Vol'no-Ékonomičeskogo Obšestva, Vestnik Evropy, Zapiski . . . Akademii Nauk, Zapiski Russkogo Geografičeskogo Obšestva po Otdeleniú Étnografii, Živaá Starina, Žurnal Ministerstva Gosudarstvennyh Imušestv, Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniá. A mai legfontosabb folyóiratok, évkönyvek felsorolása igen hosszú listát eredményez: *Doklady Akademii Nauk SSR, Ežegodnik Muzeá Istorii Religii i Ateizma, Finno-Ugorskaá Filologiá, Izvestiá Akademii Nauk SSSR — Otdelenie Literatury i Ázyka, Izvestiá Akademii Nauk SSSR — Otdelenie Obšestvennyh Nauk, Kratkie Soobšeniá Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Literaturnoe Nasledstvo, Materialy i Issledovaniá po Arheologii SSSR, Naučnyj Bûlleten' Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Památniki Drevnej Pis'mennosti, Památniki Russkogo Fol'klora, Polnoe Sobranie Russkih Letopisej, Russkaá Literatura, Russkij Fol'klor, Sbornik Muzeá Antropologii i Étnografii, Skandinavskaá Filologiá — Scandinavica : Učenye Zapiski Leningradskogo . . . Universiteta, Skandinavskaá Hrestomatiá, Sovetskaá Arheologiá, Sovetskaá Étnografiá, Sovetskaá Muzyka, Srednie Veka, Trudy Instituta Ázykoznaniá AN SSSR, Trudy Instituta Étnografii im. N. N. Mikluho-Maklaá, Trudy Instituta Slavánovedeniá, Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury, Učënye Zapiski Leningradskogo . . . Universiteta, Učënye Zapiski Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Vestnik Akademii Nauk SSSR, Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Voprosy Finno-Ugorskogo Ázykoznaniá.* A nemzetközi szlavista-folyóiratok közül állandó folklorisztikai tartalmával kiválik: *Archiv für Slavische Philologie, International yournal of Slavic Linguistics and Poetics, The Slavonic Review, Wiener Slavistisches yahrbuch, Cahiers du Monde Russe et Soviétique* A balti finn folklórterületet másik oldalról a skandináv folklór határolja. A fejlett néprajzi és folklorisztikai tudományosság itt is számos orgánumot alakított ki. Csupán a legismertebbeket felsorolva, legtávolabbinak az izlandi folyóiratok tematikáját nevezhetjük. A fontosabbak (a kifejezetten óizlandi tárgyúak közül, amelyek legnevezetesebb sorozata a jól ismert *Thule*): *Skírnir, Sögn og Saga, Studia Islandica.* A faeroerfilológia legismertebb termékei az *Editiones Arnamagnianae* sorozatában megjelent publikációk, illetve a *Faeroensia — Textus et Investigationes.* A norvég források (köztük több kifejezetten lapp-tárgyú): *Acta Borealia — B. Humaniora, Árbok för Universitetet i Bergen — Humanistisk Serie, By og Bygd, Árbok för Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Historisk Tidsskrift, Maal og Minne — Norske Studier, Norsk Folkekultur, Norsk Folkeminnelags Skrifter, Norsk Musikkgranskning, Det Norske Videnskaps-akademi i Oslo — Árbok, Norveg, Ord og Seg, Ottar — Populaere Småskrifter fra Tromsø Museum, Sameliv, Samiske Samlinger, Småskrifter fra Norsk Etnologisk Granskning, Stavanger Museum Árbok, Studia Norvegica, Studia Septentrionalia, Syn og Segn, Tromsø Museums Skrifter, Viking.* A megfelelő dán folyóiratok, sorozatok: *Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift, Acta Archaeologica, Budstikken, Danmarks Folkeminder, Dansk Musiktidsskrift, Danske Museer, Danske Studier, Folk, Folkeminder, Folkevisen i Danmark, Fortid og Nutid, Historiske Meddelelser om København, Kulturgeografi, KUML, Nationalmuseets Skrifter, Orbis Litterarum, Selvsyn, Universitetsyubilaets Danske Samfunds Skrifter, Varangica.* A balti finn folklorisztika számára a legközvetlenebb párhuzam — az ismert történeti kapcsolatok következtében — a svéd forrásokban található. A rendkívül gazdag svéd szaktudomány legjelentősebb fórumai: *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis — Kungliga Vetenskapssamhällets i Uppsala Årsbok, Acta Lapponica, Bäckahästen, Economy and History, The Ethnographical Museum of Sweden, Stockholm — Monograph Series, Etnografiska Museet — Årstryck, Etnologiska Studier — Göteborg, Fataburen — Nordiska Musects och Skansens Årsbok, Folkkultur — Meddelanden från Lunds Universitetets Folkminnesarkiv, Folkminnen och Folktankar, Fornvännen, Geografisk Tidsskrift, Tämten, Kulturen, Liv och Folkkultur, Meddelanden från Svenskt Visarkiv, Musikkultur, Norbotten, Nordiska Museets Handlingar, Rig, Saga och Sed, Samefolket, Samefolkets Egen Tidning, Samlaren, Seminariet i Nordisk och Jämförande Folklivsforskning — Meddelanden, Skrifter från Folklivsarkivet, Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, Skrifter utgivna genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala, Skrifter utgivna av Institutet för Folklivsforskning vid Nordiska Museet och Stockholms Högskola, Smålandska Kulturbilder, Studia Ethnographica Upsaliensia, Svenska Institutets Skrifter, Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv, Svensk Tidskrift för Musikforskning,*

Tornedalen, Tor, Ymer. E nemzeti jellegű publikációkon kívül több olyan vállalkozást ismerünk, amely összehasonlító skandináviai kereteket választott tárgyköréül. Ezek legtöbbjében a finn, néhányában pedig az észt (sőt olykor a balti) részvétel is intézményesítve biztosított volt. A legnevezetesebb ilyen orgánumok: *Nordische Volkskundeforschung. Vier Vorträge Von Kaarle* KROHN, *Reidar Th.* CHRISTIANSEN, *C. W. von* SYDOW, *Henrik* USSING. Im Auftrage des Verbandes deutscher Vereine für Volkskunde herausgegeben von John MEIER. Leipzig, 1927. — *Nordische Rundschau — Vierteljahrschrift* (ennek több különszáma, így például a VIII [1935] *Heft* 3. a finn folklórról és folklorisztikus népi kultúráról) — *Acta Ethnologica* (København, 1936—) — *Folk* (Leipzig, 1937—) — ilyen célkitűzéssel indult finn részről a *Mitteilungen des Vereins für finnische Volkskunde* (Helsinki, 1943—1945), majd a korábban már említett *Nord Nytt,* illetve a *Studia Fennica.* Ezen kívül a következő skandinavisztikai folyóiratokat említhetjük meg: *Acta Philologica Scandinavica, Acta Septentrionalis, Arkiv för Nordisk Filologi, Arv — Tidskrift för Nordisk Folkminnesforskning, Ethnos, Eurasia Septentrionalis Antiqua, Historiska och Litteraturhistoriska Studier, Nordisk Tidskrift, Scandinavica, Scandinavian Studies, Scando-Slavica, Studia Septentrionalia, Svensk-Finland, The Scandinavian Economic History Review, Temenos.* Elsősorban skandináv keretek között szerveződött meg, de az „európai etnológia" keretében egyetemesebb érdeklődést tűzött ki maga elé a ma is megjelenő *Folk-Liv,* az időközben megszűnt *Laos,* valamint a legutóbb megszerveződött *Ethnologica Europaea.* Két intézet kiadványait is meg kell említenünk. Az 1919-ben Oslóban alapított *Institutter for Sammenlignende Kulturforskning* három sorozatot ad ki: A) *Lectures* — B) *Publications* — C) *Reports* címmel, eddig együtt több mint száz művet, amely közül több észak-európai tárgyú. Az intézet működéséről a C)-sorozatban megjelenő *Report on the Activities of the Institute for Comparative Research in Human Culture in the Years 19..—19..* számol be. A több éves előkészítés után 1959-ben Koppenhágában megalakult *Nordisk Institut for Folkedigtning* eddig két összejövetelének anyagát adta ki *(Nordisk Seminar i Folkedigtning I—II),* valamint *Nordisk Institut for Folkedigtning — Skrifter* címen sorozatot indított. Legvégül még néhány sorozatot említenék meg. Értékes és a balti finn népek kultúrájának tárgykörébe vágó adatok találhatók az *Ežegodnik po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy* 1959-től keltezett (de csak 1962-től megjelenő) köteteiben, a Bloomingtonban kiadott *Ural-Altaic Studies* több kötetében, valamint a *Current Trends in Linguistics* című sorozat köteteiben. A felsorolt kiadványok, folyóiratok közül igen soknak van külön mutatója. Ezek közül a leghasználatosabbak a következők: HORMIA, Osmo — JOKINEN, Raija: *Inhalt der Finnisch-Ugrischen Forschungen I—XXX.* Helsinki, 1959. — *Virittäjän sisällys vuosina 1897—1911.* Helsinki, 1911. — REPONEN-JUVAS, Astrid — TEPPO, Hannes: *Virittäjän sisällys vuosina 1927—1936.* Helsinki, 1939. — ITKONEN, Erkki—VIRTARANTA, Pertti: *Virittäjän sisällys vuosina 1883, 1886, ja 1897—1946.* Helsinki, 1952. — PELTOLA, Reino: *Virittäjän sisällys vuosina 1947—1956.* Helsinki, 1961. — *Folk-Liv Register till tom I—XX.* Stockholm, 1961. — SOLHEIM, Svale: *Register til Norsk Folkeminnelags Skrifter Nr. 1—49.* Oslo, 1943. — Több társaság, sorozat publikációiról gyakorlati célra készült jegyzékek tájékoztatnak: *FF Communications. An Index to Volumes I—LXXXI. Nos. 1—195. 1910—1964.* Helsinki, 1963. — *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Julkaisut.* (JSFOu 1—65, MSFOu 1—135. Lexica 1—15, Travaux Ethnographiques 1—9, Finnisch-Ugrische Forschungen 1—35., etc.) Helsinki, 1965. — *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura — Kirjaluettelo 1965.* Forssa, 1966. — *Academia Scientiarum Fennica — Series B (Humaniora)* Nos. 1—124. 1909—1962. (Helsinki, 1962.) Ezen kívül külön is figyelmet érdemel: *Bibliographie der Finnisch-Ugrischen Sprach- und Volkskunde — Anzeiger der Finnisch-Ugrischen Forschungen* 1, 3, 5, 8, 9, 14—15, 20, 23, 25. Bd. 1903—1938. — GRÖNROOS, Henrik: *Suomen bibliografisen kirjallisuuden opas.* Helsinki, 1965. — valamint KAHLA Martti rendkívül gazdag bibliográfiái *(Bibliografinen Luettelo Neuvostoliitossa vuosina 1918—1959 julkaistusta suomalais-ugrilaisesta kielitieteellisestä kirjallisuudesta I—II.* és *Neuvostoliitossa suomalais-ugrilaisilla kielillä julkaistua kirjallisuutta Suomen ja Unkarin kirjastoissa)* a *JSFOu* 62—64. köteteiben. Külön jelentősége és igen nagy gyakorlati haszna van — főként a külföldi kutatók számára — több kitűnő enciklopédikus jellegű munkának, amelyek a legkülönbözőbb területekről adnak áttekintést, sok esetben egyetlen forrásként, mivel a kevésbé feldolgozott, monográfiákkal nem rendelkező tudományos problémákra itt mégis sort kerítenek. Az igen gazdag észak-európai lexikon-irodalom termékeit általában mellőzve, csupán néhány kifejezetten segédkönyv-jellegű művet kell idéznünk. A legfontosabb kézikönyvsorozat az 1936-ban megindult, harminc kötetre tervezett *Nordisk Kultur,* amely áttekintést adott a skandináviai (és finn) kultúra szinte egész régi rétegéről. E vállalkozásra épült az 1956-tól kezdve évenként megjelenő *Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid* (jelenleg címszavainak közepén tart), amelyben a finnek részvétele

szintén intézményes. A finn tudományos lexikonok sorát a *Tietosanakirja* nyitja meg, ezt követi az *Uusi Tietosanakirja*, valamint konkurrense, az *Otavan Iso Tietosanakirja*. E két utóbbi vállalkozást legutóbb fejezték be, a bennük megtalálható anyag igazán korszerű. A honismereti enciklopédia *(Oma Maa)* legutóbbi átdolgozott kiadása hat kötetben ad képet a finn nemzeti kultúra majd minden sajátosságáról. Közvetlenül a finn mintát követték az észtek. Az *Eesti Entsüklopeedia* 8 kötete 1932 és 1937 között jelent meg. Új kiadását 1957-ben Stockholmban kezdték meg, ugyanekkor indult meg Tallinban az *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* szerkesztése is. Az észteknek külön életrajzi lexikonuk jelent meg *(Eesti Biograafiline Leksikon)*, majd ehhez 1940-ben kiegészítés *(Eesti Biograafilise Leksikoni täienduskõide)* látott napvilágot. A finn *Oma Maa* mintájára *Meie Maa* címmel honismereti könyvsorozat jelent meg, amely jelenleg Lundban folytatódik. A lett nemzeti lexikon 1927-től jelent meg, 17 kötetben *(Latviešu Konversācijas Vārdnīca)*. Új kiadása *(Latvju Enciklopedija)* három kötetben, 1950—1955 között Stockholmban jelent meg. A litvánok nemzeti enciklopédiája a két világháború között Kaunasban szerkesztődött *(Lietuviškoji Enciklopedija)*, új kiadása *(Lietuvių Enciklopedija)* Bostonban lát napvilágot. A szovjet enciklopédiák közül természetesen a *Bol'šaá Sovetskaá Enciklopediá* rendes és pótkötetei, a régi *Literaturnaá Enciklopediá* és a most feléig eljutott *Kratkaá Literaturnaá Enciklopediá* anyaga a leginkább fontos. A karjalai anyag igen pontos mindegyikben, az irodalmi lexikonok ezen kívül határozottan folklór érdeklődésűek. A folklorisztika legismertebb szak-lexikonában, a *Standard Dictionary*-ben szerepel a balti finn folklorisztika több területe, azonban egyenetlen színvonalon és terjedelemben. A párhuzamként vehető folklórok közül igen jó a litván folklór áttekintése (elnagyoltabb a lett folklór képe). Az *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore* eddigi két kötete *(General Ethnological Concepts*, illetve *Folk Literature: Germanic)* közvetlen balti finn anyagot keveset tartalmaz, különösen a második annál részletesebben közöl skandináv fogalmakat, értelmezéseket és elméleteket. Az utóbbihoz társuló *The Nordic Riddle — Terminology and Bibliography* (Ed. by Laurits BØDKER with others. Copenhagen, 1964.) teljes értékkel közöl finn, olykor még észt anyagot is. A készülő harmadik kötet *(Folk Religion)* a tervek szerint szintén tartalmaz balti finn terminológiát, fogalmakat.

[5] A legfontosabb kutatóhelyek és intézmények a következők: *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto* (Helsinki) — működéséről röviden tájékoztat: VENTO, Urpo: *The Finnish Literature Society — The Folklore Archives of the Finnish Literature Society — The Library of the Finnish Literature Society — Folklore Publications of the Finnish Literature Society*. Helsinki, 1965. — *Castrenianum* (sokoldalú, elsősorban nyelvi adattár, a Helsinki egyetem keretében) — működéséről tájékoztat: *Castrenianum — Forschungszentrum für Fennugristik*. Helsinki, 1965. — *Helsingin Yliopiston suomalaisen ja vertailevan kansan-runoudentutkimuksen laitos* — működéséről a *Studia Fennica* kötetei tájékoztatnak (1947—1954: Vol. VII. — 1955—1958: IX. — 1959—1961: X. — 1962—1964: XII.) — *Turun Yliopiston Kansanrunoudentutkimuksen ja Uskontotieteen Laitos* — működéséről a *Sananjalka* és a *Temenos* tájékoztatnak. Gazdag folklorisztikai anyag található a finn tárgyi néprajzi kutatóintézetekben, múzeumokban is. Köztük a legjelentősebb feljegyzések jegyzékei: HALTSONEN, Sulo—TUNKELO, E. A.: *Kansatieteelliset käsikirjoitukset, saapuneet Suom. Kirj. Seuran Arkistoon ennen vuotta 1936*. Helsinki, 1938. — KAUKONEN, Toini-Inkeri: *Kansallismuseon Kansatieteellinen Käsikorjoitusarkisto*. Helsinki, 1960. *(Analecta Archaeologica Fennica: XVI.)* Tárgyi néprajzi tanszék van Helsinki, Turku és Jyväskylä egyetemein. Az itt folyó munkákról a finn tárgyi néprajzi folyóiratok tájékoztatnak. A finnországi svéd archivumok: *Folkkultursarkivet* (Helsingfors) — gyűjteményeiről modern összefoglalás csak kéziratban, tevékenységét a *Folklivsstudier* és a *Finlands Svenska Folkdiktning* kötetei tartalmazzák. — *Kulturhistoriska Institutionen vid Åbo Akademi* — tevékenységét az *Åbo Akademi* évi beszámolói *(Årsskrift)* tartalmazzák. Az ugyanitt 1957-ben alapított vallástudományi jellegű *Donner Institute for Research in Religious and Cultural History* tevékenységét a *Scripta Instituti Donneriani Aboensis I* számában (1967) ismerteti RINGGREN Helmer. Karjalában Petroskoiban működik tudományos kutatóintézet: *Karel'skij Filial Akademii Nauk SSSR — Institut Ázyka, Literatury i Istorii* — működéséről az itt megjelenő tudományos folyóiratok tájékoztatnak. Észtországban az *Eesti NSV Teaduste Akadeemia — Keele ja Kirjanduse Instituut, Rahvaluule Sektor* (Tallinn) és az *Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum — Rahvaluule Osakond* (Tartu) az akadémiai kutatóhelyek, mindkét helyen archivummal. Az utóbbi a legnagyobb észt arhivum. Az itt folyó munkát az észt társadalomtudományi folyóiratok ismertetik. A folklór egyetemi tanszéke Tartuban van: *Tartu Riiklik Ülikool — Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule Kateeder*. Tevékenységéről az egyetem közleményei *(Učenye Zapiski — Toimetised)* számolnak be. A tárgyi néprajzi

munka központja az állami néprajzi múzeum, ennek munkájáról az *Eesti NSV TA Etnograafia Muuseumi Aastaraamat* értesít. Hivatalosan foglalkozik még finn folklórral is a koppenhágai *Nordisk Institut for Folkedigtning*, a Svédországban élő finn kisebbség szellemi kultúrájával is foglalkozik a legtöbb svéd folklór arhívum. Ezek közül a *Landsmålsarkivet i Uppsala (ULMA)* anyagát a *Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* ismerteti folyamatosan, a stockholmi *Nordiska Museets Arkiv* tevékenységét a múzeum és korábban a Skansen kiadványai mutatták be. A Värmland-tartományban élő „erdei" finnek folklórját rendszeresen gyűjti a göteborgi *Västsvenska Folkminnes Arkivet*, az így egybegyűlt anyagot többségükben Bergstrand Carl-Martin könyvei tartalmazzák. A Luleå városkában levő *Norbottens Museum* finn és lapp szempontokat is figyelembevevő működését az ottani *Norbotten* ismerteti. A norvégiai lapp-kutatás központja a tromsøi múzeum, orgánumai az *Ottar* és a *Tromsø Museums Skrifter*. Csupán távolról foglalkozik tárgyi néprajzi szempontú balti finn kutatással a koppenhágai *Universitetets Institut for Europaeisk Folkelivsforskning*, illetve ennek kísérleti telepe, a *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter* (Lejre-ben). A balti finn folklór lokális tagolódását érintve e kérdéskörre még vissza kell térnünk.

[6] A balti finn folklór (és általában a finnugor népek kultúrájának) magyarországi kutatástörténetét külön tanulmányban kellene megírni. Korompay Bertalan több száz tételben sorolja fel a finnugor etnológia könyvészetét *(Die Finnisch-ugrische Ethnologie — Acta Linguistica* X (1960) 131—180). Bán Aladár, Barna Ferdinánd, Báthori Ferenc, Beke Ödön, Bereczki Gábor, Berze Nagy János, Csengery Antal, Diószegi Vilmos, Erdődi József, Farkas Gyula, Fazekas Jenő, Fokos-Fuchs Dávid, Gáldi László, Gulya János, Gunda Béla, Hajdu Péter, Halász Ignác, Heller Bernát, Honti János, Hunfalvy Pál, Ipolyi Arnold, Jacobi Lányi Ernő, Jankó János, Kálmán Béla, Kálmány Lajos, Kandra Kabos, Katona Imre, Katona Lajos, Képes Géza, Kerényi Kodály Zoltán, id. és ifj. Kodolányi János, Korompay Bertalan, K. Kovács László, Lakó György, Lászlo Gyula, Lukinich Frigyes, Lükő Gábor, Moór Elemér, Munkácsi Bernát, Négyesy László, Németh Gyula, Ortutay Gyula, Pais Dezső, Pápai Károly, Pápay József, Papp István, Radó György, Rédei Károly, Reguly Antal, Róheim Géza, Sebestyén Gyula, N. Sebestyén Irén, Solymossy Sándor, Szabolcsi Bence, Sziládi Áron, Szinnyei József, Szomjas-Schiffert György, Vargyas Lajos, Vászolyi Erik, Vikár László, Virányi Elemér, Weöres Gyula, Zsirai Miklós, távolabbról Bárczi Géza, Klaniczay Tibor, Ligeti Lajos, Austerlitz Robert, Lotz John, Sebeok Thomas A., Décsy Gyula és mások, egyszóval mindazok, akik a finnugor népek kultúrájával vagy az előmagyar korszakok kultúrájának kérdéseivel foglalkoztak, számos olyan munkát készítettek el, amelyek érintkeznek a balti finn folklorisztika területével is. Mégis kevesebb azoknak a munkáknak a száma, amelyek szerzői megkísérelték, hogy a balti finn folklór jelentősebb, összefüggő területeiről adjanak képet. Az ilyen művek legfontosabbjai: a *Kalevala*, a *Kalevipoeg* és a *Kanteletar* magyar fordításaihoz írott kommentárok. Sziládi Áron: *Rokonaink epikája. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam 4. kötet (1870) 279—313. — Barna Ferdinánd: *A finn költészetről tekintettel a magyar ősköltészetre.* Pesten, 1872. — Hunfalvy Pál: *A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság.* Budapest, 1882. *(Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* X. kötet. III. szám.), megjegyzendő, hogy Hunfalvy tüzetesen érdeklődött a finn folklór néhány kérdéséről, amint erről Krohn Julius-szal való levélváltása tudósít: Wichmann, Yrjö: *Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa.* Helsinki, 1923. *(Vähäisiä Kirjelmiä:* LIII). 419—421. — Bán Aladár: *Képek a finn nép életéből (néprajzi tanulmány).* Bp. 1905. — Bán Aladár: *Függelék. A finnugor népek pogány istentisztelete — Krohn Gyula könyve.* Bp. 1908. 269—375. — Bán Aladár: *A finn—magyar népcsoport.* In: *Egyetemes Irodalomtörténet.* Szerkeszti: Heinrich Gusztáv. IV. kötet. *Ural-altájiak és szlávok.* Bp. 1911. 69—224. — Sebestyén Gyula: *Északi tanulmányút. Ethnographia* XXVI (1915) 65—78. — Bán Aladár: *A finn nemzeti irodalom története.* Bp. 1926. 14—42. — Solymossy Sándor: *A finnek és észtek néprajza* és Bán Aladár: *A finn és észt irodalom története.* In: *Finnek, észtek — A magyarok északi testvérnépei. Irta:* Dr. Bán Aladár, Dr. Csekey István stb. Bp. 1928. 66—81, illetve 267—283. — Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk.* Budapest, 1937. 298—471, passim. — Fazekas Jenő: *Néprajzi kutatások Észtországban. Ethnographia* LIII (1942) 84—104. — Hajdú Péter: *Finnugor népek és nyelvek.* Bp. 1962. passim. — a Diószegi Vilmos által szerkesztett *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker.* Bp. 1963. tanulmányai — az 1960-as budapesti finnugrista-kongresszus előadásai *(Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus.* Redigit: Gy. Ortutay. Bp. 1963.) — az 1965-ös helsinki finnugrista-kongresszus eddig csak kéziratban, illetve kivonatokban rendelkezésre álló anyaga — a budapesti Európa Könyvkiadó *„Népek meséi"* sorozatában megjelent finnugor kötetek (vogul, osztják,

zürjén, mari, lapp, valamint a most készülő észt és finn mesegyűjtemények) kommentárjai. Külön figyelmet érdemel néhány újabb keletű dolgozat, amelyek az összehasonlító finnugrisztika és általában az összehasonlító folkloriszika több problémáját felvetik. Korompay Bertalan több tanulmányban foglalkozott a finn iskola elméletével (tudományos formában legutóbb *A finn folklór fejlődéséről I. Nyelvtudományi Közlemények* LXI (1959) 303—319.), személyes visszaemlékezéseiben pedig a finn és magyar folklór kutatás personaliaival. Több tudománytörténeti tényt tártak fel Weöres Gyula finnországi folyóiratokban megjelent dolgozatai. Kaukonen Väinö magyarul megjelent tanulmányai (köztük a legutóbbi: *A Kalevala és a finn népköltészet. Alföld* XI (1966) 51—58.) Őstörténeti hipotézist vázol fel László Gyula *(Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.* Bp. 1961.), az ezzel foglalkozó több korrekció, bírálat (ezek összefoglalása: Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Bp. 1966. 6—13.) együttesen annak a társadalomtörténeti keretnek a felvázolásához segít hozzá, amely nélkül nehéz lenne a folklór recens jelenségeit értékelni. Speciális tárgyú dolgozatokban érintik e témakört Képes Géza *(A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények* LXVIII (1964) 1—22.), Radó György *(Erineva ajalookäsituse jälgi soome ja eesti eeposes. Keel ja Kirjandus* IX (1966) 12. 737—744.), magyarul: *A finn és az észt eposz eltérő társadalomábrázolásának történelmi okairól. Helikon* XIII (1967) 41—53., Gáldi László (több verstani dolgozatában, amelyek közül a legutóbbi összefoglalás: *Contributions à une typologie de la versification finnoougrienne. Ural-Altaische Jahrbücher* XXXVI (1965) 1—38.), Lükő Gábor *(Das fünfstufige Tonsystem. Ural-Altaische bücher* XXXV (1964) 64—75. és *Vestiges indo-européens dans le folklore musical des peuples finno-ougriens. Études Finno-Ougriennes* II (1965) 1, 35—67.) és Szomjas-Schffert György *(A finnugorság ősi zenéje nyomában. Összehasonlító módszertan. Magvető-Almanach* III (1965). klny.). A kutatás metodikáját illetően rendkívül tanulságos az a vita a finnugor néprajztudomány módszeréről, tárgyköréről, amelyet Vilkuna kezdeményezett *(legutóbbi dolgozatának magyar nyelvű szövege: A finnugor etnológia mai helyzete. Műveltség és Hagyomány* VI (1964) 7—17.), és magyar részről K. Kovács László és Vargyas Lajos a budapesti finnugrista-kongresszuson vitatott *(Diskussionsbeitrag zum Vortrag von K. Vilkuna.* In: *CIF* 318—323.). Különösen sokban hozzájárult az e dolgozatban is vázolni megkísérelt kutatási mód kialakításához a második finnugrista-kongresszus magyarországi előkészítése során 1965. június 2-án a *Magyar Néprajzi Társaság* és a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* által rendezett vitaülés, valamint az itt megvitatásra került *„Az összehasonlító finnugor néprajztudomány perspektívái"* című tézisgyűjtemény. Magán a helsinki kongresszuson több dolgozat is hasonló témakört érintett. Gunda Béla előadása *(Die Bedeutung der Kultur von finnisch-ugrischen Völker in der eurasiatischen Kulturentwicklung)* távolabbról, Katona Imre előadása *(Zur Frage der finnisch-ugrischen Schicht der ungarischen Volksdichtung)* egy más kiindulópontból — elsősorban a magyar—obiugor egyezéseket érintve — de célkitűzésében szinte teljesen azonosan támogatta a kibontakozó új kutatási módszertant, amelynek átütő sikere Ortutay Gyula nyitó nagyelőadásának *(Möglichkeiten und Aufgaben der Forschung auf dem Gebiet der finnisch-ugrischen Völker*, magyarul *A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai. Ethnographia* LXXVII (1966) 1—11.) egyértelműen helyeslő fogadtatásában volt a leginkább lemérhető. Azóta — kéziratban vagy készülőfélben — több más tudományos dolgozat is hasonló elvek szerint formálódott.

[7] Terjedelmi okokból a következőkben részletes jegyzetek nélkül folytatódik a dolgozat. A tudománytörténeti rész adatainak zöme megtalálható a finn és észt folkloriszika-tikatörténeti kézikönyvekben (Hautala, Jouko: *Suomalainen kansanrunoudentutkimus.* Helsinki, 1954. — Sarajas, Annamari: *Suomen Kansanrunouden tuntemus 1500—1700-lukujen kirjallisuudessa.* Poroo—Helsinki, 1956. — Laugaste, Eduard: *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte.* Tallinn, 1963. — Mälk, Vaina: *Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus.* Tallinn, 1963.), a leíró részek anyagát a kézikönyvek (Kuusi, Matti toim.: *Suomen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus.* Helsinki, 1963. — Viidalepp, R(ichard): *Eesti rahvaluule ülevaade.* Tallinn, 1959. — Moora, H.—Viires, A.: *Abriss der estnischen Volkskunde.* Tallinn, 1964. — Vinkel, A. toim.: *Eesti kirjanduse ajalugu.* I. koide. Tallinn, 1965. 15—90.) megfelelő fejezeteiből, valamint az itt közölt további szakirodalomból ellenőrizhetni.

Вильмош Войгт:

ФОЛЬКЛОР ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ НАРОДОВ КАК ПРЕДМЕТ ЕВРОПЕЙСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

(Резюме)

Работа (первую часть которой мы здесь публикуем) написана в 1963—1964 годах во время обучения автора в Финляндии. Обобщив выводы (главы 8—10), 24 августа 1965 года автор прочитал в Хельсинки на II. Международном конгрессе финно-угроведов доклад на тему «Die ostseefinnische Volksdichtung als Gegenstand der europäischen Folkloristik».Работа, являясь составной частью оживившихся в последние годы в Венгрии сравнительных фольклористических исследований, представляет собою попытку путем выявления генетических и типологических аналогий дать картину фольклора прибалтийских финнских народов, указать на различия внутри данной группы и, наконец, нанести полученные результаты на региональную карту европейского фольклора. Работа носит характер методического эксперимента, по многим вопросам изложение материала давалось лишь в форме предварительной схемы, причиной чему послужило — и не в последнюю очередь — отсутствие работ подобного характера. В отдельных частях работы (следуя порядку изложения материала) речь идет о следующих вопросах.

О. Рамки территории распространения прибалтийского финского фольклора. Сюда относятся фольклорные данные финского, эстонского, вотского, ижорского, ливского карельского и вяпсского народов. Таким образом отграниченное единство представляет собою историческое образование, причины совпадений могут быть вскрыты путем историко-общественного объяснения.

1. Научно-исторический обзор исследований прибалтийско — финского фольклора, с той точки зрения, когда как понимали единство этой территории и как проводились сравнения с фольклором других народов Европы. Первые столетия проявления интереса к фольклору.

2. Обзор результатов научной прибалтийско-финской фольклористики с вышеприведенной точки зрения.

3. Тематическое обобщение до сих пор проведенных фольклористических исследований: о каких жанрах нам больше всего известно, о каких мы знаем меньше.

4. Некоторые основные понятия сравнения: дефиниция *фольклорной жанровой иерархий* и *фольклорной территории*. Первая — в данный исторический период в рамках определенного фольклора система, взаимосвязи всех известных жанров; последняя — проявление в географическом распространении различных жанровых иерархий, существующих рядом друг с другом в данный период вследствие неравномерного или дивергентного общественного развития. В случае прибалтийско-финского фольклора на основе проведенных до сих пор исследований можно установить иерархию жанров периода 1800—1850 годов, известны и происшедшие после этого изменения. Относительно более ранних периодов мы не имеем полной картины, однако на основе материала XIX века и общих фольклористических особенностей можно делать выводы относительно жанровой иерархии прибалтийско-финского фольклора почти всего средневекового периода (эпохи феодализма).

5. Анализ верований, обычаев и связанных с ними фольклорных жанров. 5.1.: так называемая „фольклорная" мифология прибалтийских финнов, 5.2.: шаманизм этих народов: 5.3.: стихотворный героический эпос прибалтийских — финских народов; 5.4.: баллада у этих народов, 5.5.: предания и сказки прибалтийских — финских народов, 5.6.: другие эпические жанры в прибалтийском — финском фольклоре, 5.7.: драма и драматические обычаи в прибалтий-скофинском фольклоре, 5.8.: лира в фольклоре прибалтийских — финских народов, 5.9.: другие жанры народной поэзии, 5.10.: общие аналогии, встречающиеся при исследовании непоэтического фольклорного искусства других народов.

Vilmos Voigt:

THE FOLKLORE OF THE BALTO-FINNIC PEOPLES AS A REGION OF EUROPEAN FOLKLORE

(Summary)

The paper (of which the first part is published here) was written in the years 1963/64, during a travelling scholarship in Finland. Summarizing his conclusions (sections 8—10), the author delivered a lectrure under the title „*Die ostseefinnische Volksdichtung als Gegenstand der europäischen Folkloristik*" at the II. International Congress of Finno—Ugrists in Helsinki, on the 24th August, 1965. Within comparative folklore research recently reviving in Hungary, this paper strives to give the outlines of the folklore of Balto-Finnic peoples by demonstrating genetic and typological similarities, it endeavours, further, to refer to the differences within this unit and, eventually, to establish the place of the results thus obtained in the regional map of European folklore. The paper is an attempt at testing the methods to be applied, therefore in several respects it could be composed but in the form of a preliminary outline, owing not in the last place to the scarcity of earlier such studies. The sections of the paper (according to the system applied therein), discuss the following issues:

0. The domain of the Balto-Finnic folklore region (the data of Finnic, Estonian, Vote, Veps, Livonian, Ingrian (Ižor), Karelian and Lude peoples belong here). The unit thus delimited is a historic formation, the reasons for the similarities can be revealed by socio-historical explanation.

1. A historical survey of the research on the Balto-Finnic region. The governing principles of the survey: how the unity of the region was understood at given periods, and how this was compared with the folklores of other European peoples. The first centuries of interest in folklore.

2. A scientific survey on the results of Balto-Finnic folklore research in the above respect.

3. A summary of the research on folklore conducted up to now, according to themes: genres of which information at disposal is abundant, and those about which less is known.

4. Some fundamental concepts applied at the comparison: the *hierarchy of folklore genres* and the definition of the term: *folklore region*. The former means the system and the interconnections of the known genres within one folklore in a given period of history, the latter is the presentation of the various hierarchies of folklore genres co-existent in a given period as they appear geographically, co-existence of various genres being the consequence of uneven or diverging social development. As to the Balto-Finnic folklore, based on research conducted hitherto, the hierarchy of the folklore genres of the period between 1800 and 1850 can be determined, also the course of the changes ensuing thereafter is known. Regarding the earlier periods, the data at disposal are rather insufficient; yet, based on the 19th century material and on the common characteristics of European folklore, one may conclude upon nearly the whole medieval (so-called „feudal-age") Balto-Finnic hierarchy of folklore genres.

5. Analysis of the customs and beliefs, as well as of the folklore genres connected with these.

5.1. Balto-Finnic "folkloristical" mythology. 5.2. Balto-Finnic shamanism. 5.3. Balto-Finnic heroic epics. 5.4. Balto-Finnic ballads. 5.5. Balto-Finnic folk-legends and tales. 5.6. Other epic genres in Balto-Finnic folklore. 5.7. Balto-Finnic folk-dramas and seasonal customs. 5.8. Balto-Finnic lyrical folk-songs. 5.9. Other forms of folk-poetry. 5.10. General agreenents met with in the examination of other folk arts (folk-music, folk-dance, representative art).

Északi zürjén epikus énekek

CASTRÉN Mathias Aleksanteri emlékének.

Zürjénföldi második tanulmányutam során — 1966 őszén — jutottam el a Pecsora középső folyásának mellékére s az *Usza* meg a *Kolva* folyó torkolatának vidékére. Nyelvjárási és népköltészeti gyűjtésünk egyik állomása Kolva község volt, az azonos nevű folyó bal partján. Nem véletlenül választottuk ki sem a területet, sem a falut. Erre a tájra, amely még zürjén viszonylatban is távoli északnak számít, CASTRÉN óta magyar vagy finn kutató tudomásom szerint nem jutott el. Zürjén kollégáink közül MIKUSEV A. K. és CSISZTALJOV P. I. tett gyűjtőutat ezen a vidéken. Közülük az előbbi a Kolva mellékére már nem jutott el, utóbbi pedig Kolva községben is munkálkodott ugyan, ám — értesüléseim szerint — viszonylag szerény eredménnyel. Ugyanakkor az ottani zürjén lakosság mind nyelvi, mind néprajzi szempontból rendkívül érdekes. Az utóbbi három évszázad során apránként húzódtak föl az Usza és Kolva partjaira délebbi vidékekről, elsősorban az Izsma mentéről. A jövevények a hagyományos halászat és vadászat, valamint a csekély hozamú földművelés helyett kénytelenek voltak olyan megélhetés után nézni, amelyet a Pecsorától északra eső, a tajgából a tundrába átmenő táj természeti és éghajlati viszonyai biztosítanak.

Ez kizárólag a rideg rénszarvastenyésztés lehetett, amelyet a déli jövevények a tundrai jurák-szamojédoktól (nyenyecektől) ismertek meg és vettek át. Az újonnan megismert kultúrát fokozatosan tovább fejlesztették, tökéletesítették, az viszont a tundrához kötötte őket, kapcsolataikat a délebbi zürjén népcsoportokkal mindjobban meglazítva. Új természeti és gazdálkodási viszonyok között ekképpen formálódott ki az uszai és kolvai zürjénség sajátos arculata, anyagi és szellemi műveltsége. Igen nagy szerepet játszott a folyamatban egy számbelileg is jelentős jurák-szamojéd elem beolvadása a zürjén etnikumba. Rénszarvastenyésztő jurákok nagy számban zürjénesedtek el ezen a vidéken. Mai utódjaik antropológiai vonásaikban tisztán őrzik a jurák eredetet: termetük, fejalkatuk, hajuk és bőrük színe máiglan teljesen elüt a zürjénétől. Nemzetiségüknek és anyanyelvüknek azonban az utóbbit vallják, életmódjukban, kultúrájukban csakúgy a zürjénekhez hasonultak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy jurák múltjuknak számos jegyét, elemét őrizték meg és adták át az őket asszimiláló zürjéneknek is.

Kolvai közlőink sorából minden tekintetben kimagaslott a hetven esztendős *Ulita Alekszejevna Koszkova*. Készséges és tehetséges előadó volt, aki igen nagy és változatos repertoárral rendelkezett. Kitűnő mesemondónak is bizonyult, de nem kevésbé szívesen dalolt. Az ő révén ismerkedtünk meg egy olyan műfajjal, amelyről korábban se nekünk, se másnak nem volt tudomása. Az előadó azt mondotta róla, hogy zürjén dalok ezek, csakhogy

jaran gölesen, azaz jurák hangon adja elő őket. Elmondta, hogy valaha a tundrán tanulta ezeket (negyven esztendeig vándorolt rénszarvastenyésztő férje oldalán a csordákkal). Mint kiderült, zürjén nyelven előadott, hosszú epikus énekek ezek. Hősei nem zürjének, hanem csaknem kizárólag jurákok. Témájuk gyakorta asszonyrablás, vérbosszú, kiemelkedő erejű és ügyességű hősök kalandjai, viszontagságai vagy szolgasorban élő szegények keserves sorsa. Terjedelmük mintegy ötven sortól háromszázig tart, legtöbbnyire kétszáz sor körül mozog. Előadásuk során egyetlen sor lassú, epikus rendeltetésű dallama ismétlődik végestelen végig, az énekes csak itt-ott variálta kissé a melódiát. Különben mindegyik éneket ugyanarra a dallamra énekelte. Világosan kimutatható, hogy ezek a nagyszerű, költői szépségű epikus énekek nem zürjén eredetűek, hanem a jurák-szamojéd *śudbabc*okból és *jarabc*okból erednek, ugyanakkor a jurák mintákhoz képest érettebb, csiszoltabb, tökéletesebb alkotások; kevesebb bennük az improvizáció, több a balladisztikus tömörítés és drámai feszültség (jurák-szamojéd *śudbabc* és *jarabc* szerepel CASTRÉN és LEHTISALO népköltészeti gyűjteményeiben; jó jellemzésüket nyújtja KUPRIANOVA*).

Ezen epikus énekek közül bocsátunk most közre egyet. Publikálásukat különösen megokolttá teszi az a tény, hogy a zürjén népköltészet korábbi gyűjtői ezzel a műfajjal nem ismerkedtek meg, eddigi folklórgyűjteményekben ilyen vagy hasonló feljegyzések nem szerepelnek. Az ének élén álló magyar cím fiktív: tőlem származik. A közleményt arab számokkal jelzett részekre taglaltam a következőképpen.

1. Elsőnek az ének zürjén szövegét közöljük kézírásos lejegyzésünk és magnetofonnal készített hangfelvételünk alapján. A szöveget COLLINDER Björn finnugor fonologikus átírási rendszere felhasználásával írtuk le. Ezzel kettős célt követtünk: egyrészt a szöveg viszonylag könnyen és jól olvasható, másrészt ugyanakkor a lejegyzés fonologikusan pontos, tehát a zürjén nyelv kutatói is megbízható nyelvjárási szövegként kezelhetik.

A zürjén ének soraival párhuzamosan adjuk meg magyar fordításukat. Ennek elkészítése nem csekély gondot okozott. Szószerinti fordítást adni értelmetlen is lett volna, de csaknem lehetetlen is. Szabadabb, az eredetinek költői szépségeit is érzékeltető fordítás viszont a szöveghűség rovására ment volna. Ezért iparkodtam elfogadható közbülső megoldást találni, s az eredetihez lehetőleg ragaszkodva fordítani, ám nem szószerint, hanem értelmileg híven. Szögletes zárójelben helyeztem el olyan kiegészítéseket, amelyek a zürjén szövegben nem szerepelnek, de a magyar fordításba belekívánkoztak.

2. Ezt követően az ének prózai változatát közöljük, ugyancsak zürjén nyelven, ugyanazon átírásban. Ez nem más, mint az ének tartalmának szintén Ulita Alekszejevna Koszkovától származó ismertetése. Szükség azért volt rá, mert az énekek rendkívüli tömörsége, egy-egy rész szűkszavúsága, balladisztikus célzásai vagy elhallgatásai miatt hellyel-közzel nehezen érthető a cselekmény. A prózai változat jó magyarázatul, olykor elengedhetetlen kiegészítésül szolgál ilyen esetekben.

3. Ezután a zürjén prózai változat magyar fordítása következik, ugyanolyan elvek alapján, amilyeneket az ének fordításának elkészítésekor követtem.

4. Mind az éneket, mind prózai változatát szükségesnek láttam jegyzetekkel ellátni. Ha egy, a jegyzetben szereplő zürjén adat után a *tkp.* jelzés

* З. Н. Куприянова: *Эпические песни ненцев*. Москва, 1965. 27—56. *l.*

következik, ez azt jelöli, hogy utána a lehetőség szerint szószerinti magyar fordítást adok.

5. Közöljük az ének első kilenc sorának dallamát is. Az egészet lekottázni nem lett volna különösebb értelme. A soronként ismétlődő dallamot és kisebb variációit ez a részlet is elégségesen mutatja be.

*

Végül, ámde nem utolsósorban itt is szeretnék hálás köszönetet mondani azoknak, akik szíves és önzetlen közreműködése nélkül e nagyszerű epikus énekek megtalálására és közlésére aligha került volna sor. Hálával és köszö-

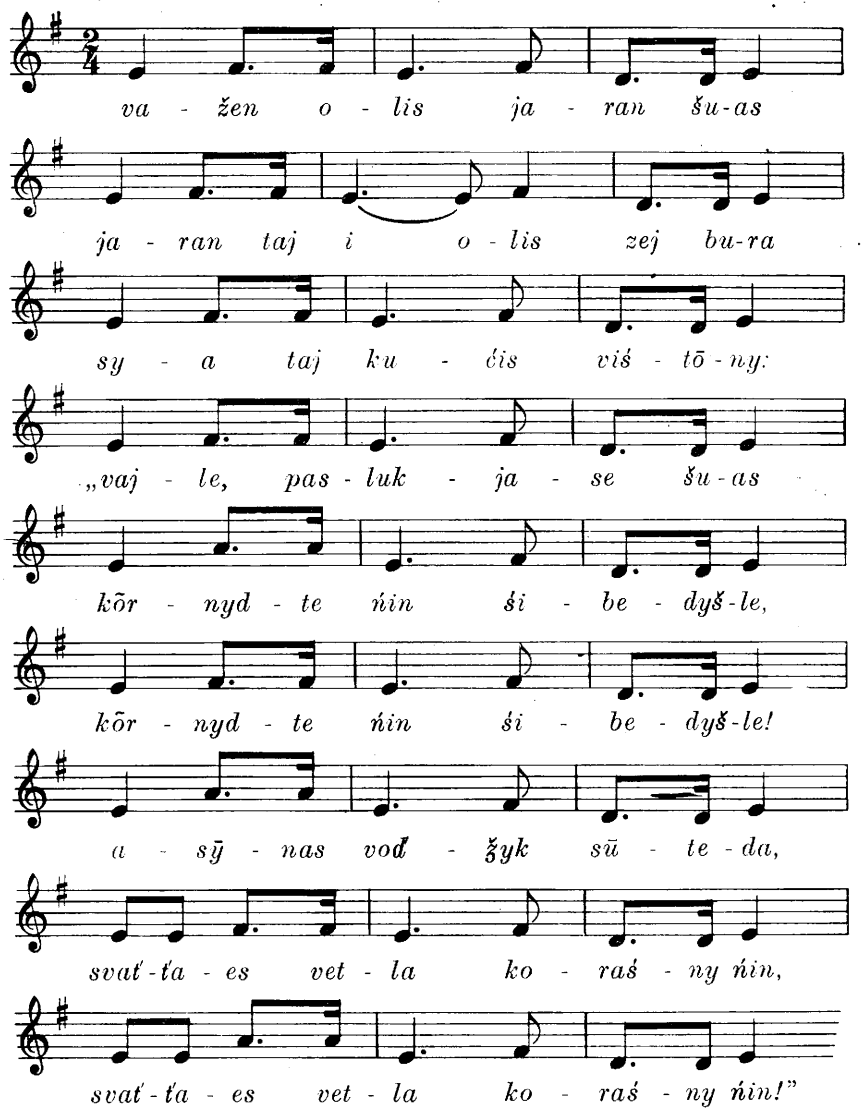

nettel tartozom Barakszanov Gennadijnak, a kitűnő zürjén nyelvésznek, aki megosztotta velem gyűjtőutam fáradalmait és lankadatlanul segítségemre volt a munkában. Ugyanilyen leköteleztettje vagyok Rocsev Jurij és Tyimin Vladimir barátaimnak, e két nagyszerű zürjén folkloristának is, akik a gyűjtött anyag ellenőrzésében, kézírásos anyagom és hangfelvételeim rendezésében és értelmezésében nyújtottak eléggé nagyra nem értékelhető segítséget. Az ének dallamát Révy Eszter kottázta le. Ezúton is szeretném neki újólag kifejezni hálámat.

Vászolyi Erik

ÉNEK A BÁTARTI LEÁNYRÓL

1.

vażen olis jaran — šuas[1] —
jaran taj i olis zej bura,
sya taj kućis viśtõny:[2]
„vajle, paslukjase — šuas —
kõrnydte ńin śibedyśle,
kõrnydte ńin śibedyśle!
asỹnas voďžyk sūteda,[3]
svaťťaes[4] *vetla koraśny ńin,*
svaťťaes vetla koraśny ńin!"
vit-śo kõrse śibedisnys,
vit-śo kõrse śibedisnys,
ńoľ-śo bykse jõralisnys,
ńoľ-śo bykse jõralisnys,
śumys võžžise[5] *taj bośtis,*
śumys võžžise taj bośtis,
ńoľ ježydse domalis ńin,
ńoľ ježydse domalis ńin,
ńoľ ježydse ťamkālis ńin,
ńoľ ježyd bykse ťamkālis.
kõr rožays taj oz tydõ
jamźõjasśys[6] *oz ńin tydõ,*
ťamkajasśys oz taj tydõ,
tasmajasse taj puktis da
kõr muškuys oz taj tydõ.
vit podja daďďaes ťamkālis,
ježyd ammďorse taj puktis,
daď bõras taj puktis — šuas —
ńebluj ježyd parkate da
tońďer bõras kõrtyštis ńin,
tońďer bõras kõrtyštis ńin.
ćomjas taj že i pyris da
vit orćća mića ježyd pimse
kõmalis taj da i ńin da
paśtalis taj ńebluj mića
maľćase taj paśtalis da
das soda śera pandya,[7]
nõšta śõdžyk[8] *vom-dorys da.*
nõšta śõdžyk jur-kyšys da.
asylas taj viźlyśis gõger:
„eni svaťťae oz tõd ńin,
kodlen taja pivs lokte
koraśny — šuas — že ńin da."
ćomśys taj petis da i ńin
vit sỹja xarejse[9] *bośtis,*

Hajdanában élt egy jurák,
nagyon jól élt az a jurák,
egyszer így szólalt meg:
„Nosza pásztoraim — úgymond —
tereljétek már össze a rénszarvasokat,
tereljétek már össze a rénszarvasokat!
Reggel korán befogok,
eladó lányt megyek megkérni,
eladó lányt megyek megkérni!"
Ötszáz rénszarvast összetereltek,
ötszáz rénszarvast összetereltek,
négyszáz szánhúzó rént körbe tereltek,
négyszáz szánhúzó rént körbe tereltek,
cserzett kantárját fogta,
cserzett kantárját fogta,
négy fehéret kikötött,
négy fehéret kikötött,
négy fehéret felszerszámozott,
négy fehér szánhúzó rént felszerszámozott.
A rénszarvas pofája nem látszik ki
a jamźõktól nem látszik ki,
a szügyelőtől nem látszik ki,
a háthevedert felrakta és
a rénszarvas háta nem látszik ki.
Öt támaszrudas szánt szerszámozott fel,
fehér ülőprémet rakott rá,
a szán végébe rakta
rénborjúprémből való fehér bundáját,
az ülőtámla mögé kötözte,
az ülőtámla mögé kötözte.
Bement a sátorba és
ötsoros szép fehér rénprémcsizmát
húzott fel,
felöltötte rénborjúprémből való szép
bundáját, felöltötte,
amelynek aljaszegélyén tízrétű díszítés van,
egészen sötét a csuklyaszegélye,
egészen sötét a csuklyája.
Reggel körülnézegetett:
„Most jövendőbélim nem tudja majd,
kinek a fia érkezik
megkérni a kezét — úgymond."
A sátrából ki is lépett,
fogta öt öl hosszú xarej-*rúdját,*

śumys võžžise taj põrććis,
daďďas taj pukśis di vojedis,
daď bõrśys purgays pete.
ńe-yle taj vojedis da
svatťayslen ćomjys tydale,
svatťayslen ćomjys tydale.
ćom doras taj matyśśis a
ponjas kućisny ūtny da
svatťays taj peti õbes ruźedys
vižede taj — śuas — ńin i:
„kod ine taja lokte ńin,
kučem pi ine lokte ńin,
kod ine taja lokte ńin,
kučem pi ine lokte ńin?"
svatťays õbesse śiptis,
bõr taj pyris da i pukśis:
vit orćća śera pim vure.[11]
svatys taj i vois da i
zej bodreja daďse domis,
zej bodreja tućale taj,
aje dore iz i sutly,
ćomje taj mime pyris da.[12]
svatťays taj vuŕanse ćõtis,
čajńik kućis puktyny ńin.
svatys taj i viśtale ńin:
„svatťa, svatťa, svatťae ńin,
me ved čaj juny ig vo ńin!"
„myla ine te ńin voin?"
„tene koraśny voi ńin,
tene koraśny voi ńin!"
„me ved te sajad og i mun,
me ved te sajad og i mun!"
„myla ine on i mun te?
menum vaj te õtik ńin i
ńol brakalaśyd[14] *õtikes!"*
„õtikes śeta — di põ ved lõ!"
„on ke śet, i menum vaj ńin,
śo kolćaśyd õties ńin!"
„õties śeta — da põ lõ ńin!"
„on ke . . ." — svat taj ńinem iz
viśtõ, õďďe taj i ćeććyśtis da
bõr taj petny kućis ńin i.[15]
„svatťae, medlanne — śuas — ńin
kaźõlan taje lunse[16] *ńin!"*
svatys taj i õďďe daďse bośtis,
daď bõrśys purga petis daj[17]
bõr taj sya vojedis ńin.
svatťays taj vižede da
mylk saje taj vošis ńin da.
more bõkyn olenys da
more lazdore viźlyśis a:
yžyd karabla lokte taj.
„samej taj mijan lokte ńin,
ćom gor-ulanum śibeććis ńin!"
karabla taj śibeććis da
narod taj peti, peti da
kor-ke õdva pomys peti.
„to taj — śuas — śõd võre[19] *di*
myj?! me taj bõr ćomjam pyri da
aćum rõbetaes pyr kara.
aje taj karśe ćom doryn,
aje dore voisnys da
ajelyś kućisnys koraśny ńin.

cserzett gyeplőjét megeresztette,
szánjába ült és elhajtott,
a szán megett hófergeteg kavarog.[10]
Nem messzire hajtott el,
feltűnik az eladó lánynak a sátra,
feltűnik az eladó lánynak a sátra.
Közel ért a sátorhoz, s hát
a kutyák ugatni kezdtek,
az eladó lány kilépett az ajtónyíláson,
és nézelődik, lám:
„Ugyan kicsoda ez, aki érkezik,
ugyan miféle legény érkezik,
ugyan kicsoda ez, aki érkezik,
ugyan miféle legény érkezik?"
Az eladó lány betette az ajtót,
visszament és leült:
ötrétű díszítéses rénprémcsizmát varr.
A kérő meg is érkezett,
nagy hetykén kikötötte a szánját,
nagy hetykén lépeget,
az apjához oda sem állított,
nyomban belépett a sátorba.
Az eladó lány a varrnivalóját félretette,
nekilátott felállítani a szamovárt.[13]
A kérő meg azt mondja:
„Eladó lány, eladó lány, jövendőbélim,
nem teát inni jöttem ám én!"
„Hát akkor minek jöttél?"
„Téged megkérni jöttem én,
téged megkérni jöttem én!"
„Én tehozzád ugyan nem megyek,
én tehozzád ugyan nem megyek!"
„Ugyan miért nem jössz?
Adjad nekem az egyiket,
négy brakalád *közül az egyiket!"*
„Ha az egyiket odaadom — hát páratlan lesz!"
„Ha nem adod, hát adjad nekem
száz gyűrűd közül az egyiket!"
„Ha egyet odaadok — akkor már páratlan lesz!"
„Hát akkor nem . . ." — a kérő nem szólt semmit,
nyomban felpattant és
megindult vissza, kifelé.
„Te eladó lány, jegyezzed meg — úgymond —
ezt a napot!"
A kérő nyomban fogta a szánját,
a szán mögül hófergeteg kerekedett és
visszafelé elvágtatott ő.
Az eladó lány kileskel:
eltűnt már egy halom mögött.
A tenger mellett laknak és
a tenger felé nézdegél:
hát egy nagy hajó érkezik.
„Éppen mihozzánk érkezik,[18]
a sátrunk aljába érkezett!"
A hajó meg is érkezett,
a nép csak úgy áradt kifelé,
alig szakadt vége.
„Erdőrengeteg ez vagy mi?! — úgymond. —
Visszamentem a sátramba,
egyre a munkámat végzem.
Apám tesz-vesz a sátor körül,
apámhoz érkeztek és
apámtól kezdték megkérni a kezemet.

aje taj voďžyk oz mõd śetny.''
„on ke śet, ľoken nuam a,
buren śetan, nuam ńin da!
on ke śet, ľoken nuam ńin!''
aj taj kućis i śetny ńin.[20]
nӯ taj ćom õbesse vośtis:
„ajej, bõr že ved te[21] *— šuas —*
me ved ny saje og i mun,
aslyd ke kole, mun!'' — šuas.[22]
aj taj pyr ńin śete nӯly,
oz taj nӯlyś i kӯzyś ńin.
ajys taj i ystis ńin a
paslukjasse taj ystis ńin:
„mune, kõrnydte śibede ńin!''
kõrnysse śibedisny a,
nylys petis jõraśny ńin,
byknysse jõralisnys da.
ajys kućis domõny ńin
med-bur bykjasse nylysly
(ödinake nylys žal da),
med-bur bykjasse jõralis,
domõny taj bõrjyny kućis.
nylys taj kućis viśtõny:[23]
„ajeje,[24] *bur že ved te ńin da,*
mene śetan ine, śet a,
bykjaste vaj bõr leʒõ ńin,
bykjaste on ali myj aʒʒy,
śinvanys taj kiśśe — šuas —
śinvanys taj aʒʒan, kiśśe,
ćeremđa pomednys kiśśe ńin!
medlanne mene śetan da,
bykjaste vaj bõr leʒõ ńin!''
ajys taj iz i kӯzy ńin da,
more berde leććedis taj,
juroken taj leććedis da,
kokjasnysse domalisnys,
karablae pyrtalisnys,
nylys taj med-bõryn pyris.
more šõre petinys da,
yžyd tõ daj kyskis nyly,[25]
parusjasnysse kośõlis,
parus pujasse ćeglalis,
karablayd taj põri ńin,
more šõras taj põri ńin.
nylys ved zej boj[26] *i võli,*
karabla myš vylas kajis,
stavys taj seśće põdinys,
narodys taj põdinys di
bykjasys taj põdinys di.
plavajtis di plavajtis di
more šõryn plavajtis di
dyr taj sya plavajtis di
kor-ke more berege laskis,
beregas taj petis ńin a.
aćys taj čygjalema ńin,
aćys taj kynmyštema ńin.
ńe-una taj vojlyštyštis,
eča — šuas — šonalyštis.
„kyće kie-koke nuas,
seśće me kuća munny[28] *ńin!''*
munis, munis daj ńin sylen
paśkemys taj orlaśis ńin,
aćys taj ńin čygjali ńin.

Apám elébb nem akar odaadni.''
„Ha nem adod, erővel elvisszük,
ha szépszerivel ideadod, úgy visszük el!
Ha nem adod, erővel visszük el!''
Az apa bele is egyezett, hogy odaadja.
Hanem a lány kinyitotta a sátor ajtaját:
„Apám, vonjad vissza — úgymond —
én őhozzájuk nem megyek,
ha te akarod, menjél magad!''
Az apja mégiscsak odaadja a lányt,
nem is hallgat már a leányra.
Az apja elküldötte már,
elküldötte már a pásztorait:
„Menjetek, a rénszarvasokat tereljétek össze!''
A rénszarvasokat összeterelték,
a leány kiment körbe terelni őket,
a szánhúzó réneket körbe terelték.
Az apja kezdte kikötözni
a legjobb szánhúzó réneket a lányának
(egyetlen lányát sajnálja),
legjobb szánhúzó rénjeit körbe terelte,
kezdte kiválogatni, kikötözni.
A lánya megszólalt:
„Apám te jóságos vagy bizony,
ha engem odaadsz, hát adjál,
de a szánhúzó rénszarvasaidat engedjed vissza,
nem látod-e szánhúzó rénjeidet,
ömlik a könnyük — úgymond —
látod-e, ömlik a könnyük,
a szügyelőjükön ömlik már!
Nosza adjál oda engem, de
a szánhúzó rénszarvasaidat engedjed vissza!''
Az apja oda se figyel már,
levitte a tengerpartra,
levitte csordástul,
a lábukat béklyóba kötötték,
a hajóba betették,
a legvégén bement a leány is.
Kihajóztak a nyílt tengerre, s hát
egy nagy szél ragadta el őket,
vitorláikat szétszaggatta,
a vitorlarudakat széjjeltörte,
a hajó felborult,
a nyílt tengeren felborult.
Hanem a leány ügyes volt,
felkapaszkodott a hajó farába,
mindnyájan belefulladtak,
mind belefulladt a nép,
belefulladtak a szánhúzó rénszarvasok is.
Ő úszott és úszott,
úszott a nyílt tengeren,
bizony sokáig úszott és
valamikor a tenger partra vetette,
kijutott a partra.
Kiéhezett,
összefagyott.
Egy keveset futkározott,[27]
egy keveset — úgymond — fölmelegedett.
„Ahová a kezem-lábam visz,
arra indulok el én!''[28]
Ment, ment és őnéki
a ruhája elszakadozott,
ő maga megéhezett már.

kor-ke tydale ćom taj ńin,
ćom dore taj vois da i
zej taj sya myźi — šuas —
ćom utića[29] *vylas pukśyślis da,*
dõxńitis da i pyrny kućis.[30]
ćomjas taj sije iz leď ńin,
svatyslen ćomjys lõšalema,
svatys taj ćom õbesse kutis:
„važen voli koraśny da
te taj med-voď kỹnad menum
goredin taj: »og ved mun[31] *ńin!«*
ńoľ brakalaśyd kori õtikes,
»da põ taj« — viśtalin — »loas«.
śo koľćaśyd me kori da
õtikes taj: »põ« — viśtalin.
eni tenad stavys parnej,
eni tenad stavys vyjym!"
svatys taj ćomjas iz i leź,
svatys taj kõras muni da
babajasys pyrtyštisnys,
verdyštisnys, jutyštisnys,
kõmedisnys, paśtedisnys,
nỹly taj viśtalisny ńin:
„eta lazdor tujas mun da
seten ajydlen ćomjys ńin."
munis, munis, kor-ke vois.
ajys taj ńin śinnas ľok loema,[31]
mamys ńin bõrdemśys kulema,
ajys taj, końer, põryś ńin.
važ rõbeščejys[35] *pyr na seten.*
sya taj seśśa viśtale:
„važ bur rõbeščeje, śeta
ajelyś põlevina kõrte,
ti ole sy kõrnas med ńin;
mõd põlevinas me ola.
una me ńin truďićći da
una me ńin põzerićći,
lõjen[36] *bara ćomjam voi."*
oli seśśa zej bur nylyd,
bur nylyd taj bura ole,
eni na ole da vyle ńin.

Valamikor feltűnik, lám, egy sátor,
odaért a sátorhoz,
bizony nagyon kimerült,
leült a sátorrudakat szállító teherszánra,
kifújta magát és készült benyitni.
De a sátorba nem bocsátja be őt
— kérőjének a sátra akadt az útjába! —
a kérő megfogta a sátor ajtaját:
„Egykor kérőbe mentem el és
te nagy hangon énnekem
azt kiáltottad: »Én ugyan nem megyek hozzád!«
Négy brakalád *közül kértem az egyiket,*
s te azt mondtad: »páratlan lesz!«
Száz gyűrűd közül kértem én
az egyiket, s te azt mondtad: »páratlan«.
Most minden páros tenéked,
most mindened megvan tenéked!"[32]
A kérő nem is engedte be a sátorba,
a kérő elment a rénszarvascsordához[33] *és*
az asszonyok vitték be egy kicsit,
megetették, megitatták egy kereset,
ellátták lábbelivel, ruházattal,
s azt mondták a leánynak:
„Az errefelé eső úton menjél,
ott van az apád sátra."
Ment, ment, s valahára meg is érkezett.
Az apjának már elromlott a szeme,
az anyja már belepusztult a sírásba,
az apja, szegény, öreg már.
A régi béresük még mindig ott van.
Ő aztán mondja:
„Régi derék béresem, odaadom
apámnak a fele rénnyáját,
éljetek ti ezután abból a rénnyájból,
én a másik felében megélek.
Sokat vesződtem én már,
sokat megszégyenültem én már,
életben maradva visszatértem a sátramba."
Nagyon jóravaló volt azután a leány,
a jóraváló leány jól is él,
most is él, éldegél még.

2.

kylen eni viśtale taje.

ole jaran.[37] *jaran mune svaťťase koraśny. svaťťase koraśny mune . . . myj-ke . . . kõrse śibednyys*[38] *čõkte paslukjasly. paslukjas kõr śibedis, i sya ľamkaaśis.*

— me — viśtale — vetla svaťťaes koraśny, munas aľi oz me sajam.

sya ľamkaalis vit . . . ńoľ jeźyd bykse. a jamďiaśis,[39] *kõr rožajas oz tydõnys, kõr rožays oz tydõ, jamďiaśis. tasmajasys — kõr myškuys oz tydõ, a myj-ke . . . ľamkajasys — kõr peľ-pomys oz tydõ, kuď śijes.*[40] *a ćomjas pyris da paśtaśis sya jaran: vit orćća mića pimse kọ̃malis, seśśa ńebľuj mića maľćase paśtalis, das soda śera pandyase paśtalis. seśśa i sya i petis. nõšta šõdžyk jur-kyšys da nõšta šõdžyk vom-dorys, da petis da daď vylas pukśis. vit šỹja xarejse boštis da śumys võžžise põrććis da i vojedis svaťťays dore. svaťťays dore munis. svaťťays i viďede:*

— kodlen ne taja piys? kučem pi ine lokte?

a svaťťays viźede. ajys ćom doryn karśe; da oz i ajys vyle viźlylly, svat taj zej bodreja daďse domyštis di pyris ćomjas. svaťťays vit orćća śera pim, vit orćća śera pim vure da zej õďďe ćõtyšti da čajńik kućis puktyny:

— svate taj vois. čaj pukta.

a svatys i viśtale:

— svaťťae, me ved ig čaj juny vo.

— a myľa ine voin?

viśtale:

— tene koraśny voi.

— a me ved te sajad og mun.

— a menum vaj — viśtale — ńoľbrakalaśyd õtik brakala.

(a brakalays sylen, viźed,[41] *tasmaas, etija*[42] *xalsulaas; a xalsulaas õtik brakalayn kyź-vit koľća, mõd brakalayn kyź-vit koľća; sya, viźedly, ńoľ brakalaas śo koľća loas.)*

seśśa i svatys i viśtale:

— on śet ine õtik brakala, śo koľćaśyd õtik koľća vaj!

— a õtikes śeta — di põ lõ![43]

svatys i skõrmyštis di viśtale:

— medum — viśtale — kaźõlan kor-ke!

ćomśys õďďe peti da daďse boštis i vojedis, da svatys myľk saje vošis. a more lazdore nӣ viźlis (more bõkyn olenys da), more lazdore viźlis sya — yžyd karabľa lokte. narod peti da peti da śõd võr[44] *di myj. no . . . a sija ćomje mime iz pyrnys, a ajyslyś kućisnys koraśny. ajyslyś kućisnys koraśny. da ajys i viśtale:*

— og śet me nyles.

napervo oz śet aj.

— buren śetan, nuam, i ľoken śetan, nuam. śo-rovno, õt-moz nuam — ajysly viśtaleny.

aj i kućis śetny.[45] *nӣ i ćom õbesly voštis di viśtale:*

— aje, me ed og mun. kole ine, ačyd mun! — ajysly goredis.

a aj taj paslukjasly ystis da kõr śibedisnys da kõrse . . . kõr śibedisny da bykjas . . . a nӣ petis že jõraśnyse ortsõny. petis da i kućis ajys bur bykjasse, med-bur bykse domõny. jõr gezjas domale, a jõr gezjys sija . . . gez i taj ńuževasny da jõralenys.[46] *seśśa sećće i domõny kućis. ajysly i viśtale nylys:*

JEGYZETEK

[1] Az ének soraiban, mondataiban unos-untalan szerepel néhány olyan (többnyire egy szótagos) töltelékszó, amelynek grammatikai funkciója az adott szövegben rendszerint nincs (*šuas* „mond, úgymond"; *ńin* „már"; *da* és *i* „és"; *taj* „lám"). Ezeket az énekes nyilvánvalóan ritmikai, proszódiai okokból használta. Hogy jelentésük mennyire nincs, egy szembeállítással mutatjuk be. Az ének 31—33. sora így hangzik:

ćomjas taj že i pyris da
vit orćća mića ježyd pimse
kõmalis taj da i ńin da.

Ha elhagyjuk a szövegrészből a töltelékszavakat, a mondat így hangzik:

ćomjas pyris,
vit orćća mića ježyd pimse
kõmalis.

A töltelékszavakat a magyar fordításban elhagytuk. Olykor, ha a szövegben valami szerepet játszott, a *šuas* „úgymond" szót fordítottuk.

[2] *kućis viśtōny:* tkp. *kezdett beszélni.*

[3] *vоďžyk sūteda:* tkp. *korábban felállítom*, azaz jókor, korán szán elé állítom, befogom a rénszarvasokat.

[4] *svaťťa* < orosz *свать*. Érdekes a szó jelentésének módosulása: az orosz eredeti jelentése *násznagy*, a zürjén átvételé viszont *eladó lány, jövendőbéli.*

[5] *vōźźi* ≈ *vōžži* ≈ *vōžžy* < orosz *вожжи.*

[6] *jamžō* < jurák *jamďo*: színes szalagokból vagy kirojtozott zsinórokból font füzérdísz, amely a fogatos rénszarvas füle tövénél vagy a pofáján lóg le. Jelen esetben arról van szó, hogy a leánykérőbe induló legény igen gazdagon feldíszíti a szán elé fogott rénszarvasokat; annyi *jamžō*-füzért köt a fejükre, hogy nem látszik ki tőlük a rén pofája. Erről van szó a további három sorban is (22—24.): a szügyelő és a hátheveder olyan parádésan széles, hogy a rénszarvas marja, szügye meg a háta nem látszik ki tőlük.

[7] *das soda śera pandya:* tkp. *tíz rétű díszítéses aljaszegélyű.* Nyelvtanilag az egész sor egyetlen jelzős szerkezet, nevezetesen a megelőző sorban szereplő *maťća* szó jelzője. A rénprém bunda jó arasznyi széles aljaszegélyére (amelyet a bundától eltérő színű, sötétebb és erősebb rénprémből készítenek) színes, vékony posztócsíkból varrnak rá körkörös díszítést. A tíz rétű, posztócsíkból varrt dísz ugyancsak a parádés, ünneplő viselet tartozéka.

[8] *nōšta śōďžyk:* tkp. *még sötétebb, még feketébb.* Itt azonban nem összehasonlításról van szó, hanem a tulajdonság nagyobb, rendkívüli fokáról, a nyelvtani komparatívusz ezt fejezi ki. — A férfiak ünnepi rénprémbundájának csuklyáját sötét színű prémből készítik, az asszonyokét fehérből.

[9] *xarej:* kb. négy méter hosszú rúd, amellyel a szán elé fogott rénszarvasokat irányítják menet közben. Régebben dárdavég szerű hegyet is erősítettek reá.

[10] *A szán megett hófergeteg kavarog:* kifejező, szemléletes költői kép; a hős olyan iramban vágtat, hogy szánja nyomában viharként porzik, kavarog a hó.

[11] Vö. a 7. számú jegyzettel.

[12] Az énekből nem, de a prózai változatból kiderül, hogy a házigazda, a leány apja a kérő érkeztekor kint a szabadban, a sátor körül tesz-vesz. A hetyke kérő nem hozzá fordul először, hanem őt mintegy észre sem véve, figyelemre sem méltatva egyenest megy be a sátorba. Ezzel kétszeres baklövést követ el, és elutasításának, majd az ebből származó bonyodalmaknak ez a fő oka. Magatartásával először is megsértette a családfőt, így az egész családot, sőt a jurák-szamojéd szokásokat, hagyományokat is. Másodszor pedig a jurák szokásjog szerint a leány kezét is az apától, illetve a család mindenkori fejétől kell megkérni, nem pedig a leánytól.

[13] Valamirevaló vendég érkeztekor nyomban teát főznek; ennek elmulasztása módosabb portán a sértés, a vendég semmibevevésének jele.

[14] *brakala:* huszonöt fémgyűrűből összeillesztett láncfüzér, a parádés rénszerszám tartozéka. A rénszarvas hátára erősítik fel keresztben a háthevedert *(tasma)*, amelyből mindkét oldalt középütt egy-egy gyeplőkarika *(xalsula)* áll ki. Erre kötik fel a *brakalát*, erről lóg le jobb- és baloldalt egy-egy huszonötös fémgyűrűfüzér, amely a rénszarvasok vágtája közben csilingel. Egy rénszarvasra tehát egy pár *brakala* kerül. Így lesz érthető e leány válasza: ha az egyik *brakalát*, az egyik huszonötös gyűrűfüzért *jegyajándék* gyanánt odaadja kérőjének, akkor a megmaradt füzér páratlan lesz, nem lesz ki a párja. Ezért mondja a leány: *pō̄ lō̄* (tkp. *fél lesz*, azaz páratlan lesz).

[15] *bōr petny kućis:* tkp. *vissza kimenni kezdett.*

[16] *medlanne kaźōlan taje lunse (jegyezzed meg ezt a napot):* a sértett és fenyegető harag kifejezése: értelme szabadabb fordítással így adható vissza: *megemlegeted, megkeserülöd, megbánod* még ezt a napot!

[17] Lásd a 10. számú jegyzetet.

[18] A sátor közvetlenül a tengerparton áll egy emelkedőn, a hajó pedig egyenesen az [a]latt köt ki.

[19] *śōd vōr:* tkp. *sötét erdő.* Így nevezi a zürjén az erdő szegélyével, viszonylag ritkásabb, vadász számára megközelíthető részeivel szemben a beljebb eső, sűrűbb, olykor egyenesen áthatolhatatlan szűzi rengeteget. Jelen esetben a sornak kettős jelentése van. Először is a hajóból kiözönlő emberek *sokaságát* jelzi. Másodszor viszont költőileg hangulatkeltő funkciója van: félelmetes, baljós képet fest, a kiözönlő sokaságot a sötét erdőrengeteggel asszociálva valamiféle tragikus esemény bekövetkeztét anticipálja. — Figyelemre méltó és különös, balladisztikus homály fedi ezt a részt. Sem az énekből, sem prózai változatából nem derül fény rá, hogy honnan érkezett a hajó, kik jöttek rajta, készen arra, hogy akár erővel elragadják a leányt, továbbá hová, milyen földre s kinek az asszonyául viszik őt magukkal. — Érdekes mellékkörülmény, hogy a lezajló drámai jelenetről

nem az énekes epikus dikciója révén tudósít az ének, hanem a leány szájába adja, vele mondatja el a történteket.

[20] *aj kućis śetny:* tkp. *az apa kezdte odaadni,* azaz kénytelen-kelletlen beleegyezett, pontosabban beletörődött a megváltoztathatatlanba.

[21] Kihagyásos mondat. Kiegészítve: *aje, bõr bośt,* azaz *apám, vegyél vissza tőlük,* avagy *vonjad vissza a szavadat, beleegyezésedet.* Nyelvtanilag érdekes és különös az *ajej* alak. Ebben a nyelvjárásban az egyes szám első személyű birtokos személyrag *-e,* nem pedig *-ej* (illetve *-õj,* mint a zürjén irodalmi nyelvben és több nyelvjárásban). Ennél is különösebb nyelvtani unicum a 131. sorban előforduló, elemhalmozással keletkezett *ajeje* alak (magyarul valahogy így lehetne visszaadni: *apámom).*

[22] *aslyd ke kole, mun!:* tkp. *ha magadnak kell, menjél!* Azaz: ha kell néked ez a házasság, akkor menj te feleségül őhozzájuk, ne engem adjál oda.

[23] Lásd a 2. számú jegyzetet.

[24] *ajeje:* lásd a 21. számú jegyzetet.

[25] *nyly = őket;* nyelvtanilag szokatlan alak az izsmai nyelvjárási *nije* (irodalmi zürjén *najõs)* helyett; tkp. a *nya* „ők" névmásnak a részeshatározó esete, nem pedig tárgyesete. Megjegyzendő viszont, hogy tapasztalataim és feljegyzéseim szerint egyes zürjén nyelvjárások, így az izsmai is igen gyakran használják a *-ly* részeshatározói ragot akkuzatívuszi értékben (ugyanakkor egyrészt megmarad részeshatározói funkciója, másrészt nem korlátozza a tárgyeset *-es, -se, -te* vagy *ø* ragjának használatát).

[26] *boj* < (gyakrabban) *zboj* < orosz *бойкий.*

[27] Futkározott, szaladgált, ti. azért, hogy csuromvizes ruhájában legalább kissé fölmelegedjenek összefagyott tagjai.

[28] Ti. vakon megyek arra, amerre éppen a lábam visz, s ha összeroskadok is a fáradtságtól, akár *négykézláb* tovább vánszorgok, hogy el ne pusztuljak. *kuća munny:* tkp. *kezdek menni.*

[29] *utića:* az a teherszán, amelyen a sátor tartórúdjait szállítják. A sátor fölverése után ezt otthagyják közel a sátorhoz.

[30] *pyrny kućis:* tkp. *kezdett bemenni.*

[31] *te med-vod kȳnad goredin:* tkp. *te legelső szavaddal kiáltottad;* azaz fennhangon, nagy hangon, nagy garral. *og ved mun:* tkp. *én ugyan nem megyek,* ti. asszonyul tehozzád.

[32] Lásd a 14. számú jegyzetet. Az egykor szégyenszemre elutasított kérő most diadalittasan idézi a leány akkori szavait, hiszen most beteljesedik, amit egykor ingerülten odavetett búcsúképpen: *megkeserülöd még ezt a napot!*

[33] Feszült drámai jelenet rejlik e három tömör sor szűkszavú célzásai mögött. Az egykor megcsúfolt kérő bosszúja beteljesedik: az elcsigázott leányt most ő utasítja el és szégyeníti meg, nem engedvén be a sátrába. Legalábbis a *jelenlétében* nem. Mert, mint látjuk, a múlt keserves emlékeitől felzaklatva nyomban szánra pattan és elhajt a távolabb legelésző rénszarvascsordához, ezzel mintegy szabad kezet adván családja nőtagjainak, hogy segélyben részesítsék a végszükségbe jutott leányt, hogy így az mégis megmenekedjék a különben biztos haláltól.

[34] *ajys śinnas ľok loema:* tkp. *az apja a szemével rossz lett.*

[35] *rõbeščej „béres, cseléd"* < orosz *работий.*

[36] *lõjen* < *lõjaen:* tkp. *elevenen, élőként, élve.*

[37] *ole jaran:* tkp. *él egy jurák.*

[38] *śibednyys:* eléggé ritka, személyragos főnévi igenévi alak: *śibedny+ys.* Gyakrabban: *śibedny+se.*

[39] *jamďiaśny:* a rénszarvas fejére rákötözni a *jamžõ (≈ jamďõ)* nevű díszt (erről lásd a 6. számú jegyzetet).

[40] A parádés hátheveder olyan széles, a hám vége olyan rojtos-bojtos, hogy egészen eltakarják a rénszarvas testét.

[41] *viže̮d ≈ viďed:* tkp. *lássad, nézzed.*

[42] *Ezen* a gyeplőkarikán: a közlő ugyanis közben mutogatta, hogy hol, a hevedernek mely részén van a magyarázatában szereplő tárgy.

[43] Lásd a 14. számú jegyzetet.

[44] Lásd a 19. számú jegyzetet.

[45] Lásd a 20. számú jegyzetet.

[46] A rögtönzött „karám" voltaképpen ebből a kötélből áll, amellyel a (kisebb csoportba összeterelt) rénszarvasokat körülkerítik.

[47] Lásd a 38. számú jegyzetet.

[48] *buraa* (vagy *bura) ole:* tkp. *jól él.*

— aje, aje, mene ke śetan, bykjaste leźō! on aľi myj aźźy — viśtale — śinvanys kiśśe gor-ū goľa pomeďnys, ćeremďa pomeďnys taj — viśtale — śinvanys ńin kiśśe. aje, leźō bykjaste!

aj taj oz kȳzy. nylys žal da śete i bykjasse čŏč. more berde leććedisnys, bykjasly kok-domje domalisnys i karabľae pyrtisnys. nȳly med-bŏryn pyrtisnys. nȳly pyrtisnys. aj-mamked prŏšśajććis di munis tyćće. munis. more vyle petinys da zej yžyd tŏ kyskis. parusjasse kośōlis, parus pujasse ćeglalis, myj-ke . . . karabľanysse. stavys pŏdi narodys. a nȳ zbojenžyk vŏlema da sya karabľa myš vylas i kajis. karabľa myš vylas kajis da sya plavajtis da plavajtis da plavajtis da kor-ke i vois, kor-ke i berege vois. berege vois, a zej ńin jona kynmema da mŏd-mŏdore vojedyštis da:

— šonali taj — šuas — eni verma, kyće kie-koke nue, sećće i muna.

nȳ munis, munis, da i tydale ćom. ćomje vois, a svatyslen ćomjys. ćom utića vylas pukśylis. pukśyšlis, šojććyštis, pyrny kućis, a svatys i viśtale:

— xō — viśtale — ćomjas on pyr! ćomjas on pyr! važen taj — viśtale — med-voď kȳnad goredin: me sajam in mŏd munny. a seśśa taj — viśtale — ńoľ brakalaśyd ŏtikes kori, da in mŏd śetny. eni tenad stavys parnej loi! vot i — viśtale — eni parnej tenad! me taj ted petygad viśtali, medum kaźōlan. vot i eni — viśtale — kaźalin; vetlalan!

vot seśśa i svatys muni kŏr doras, a babajasys i ćŏ-ćŏ pyrtisnys, kŏmedisnys-paśtedisnys, verdisnys-jutisnys i ľiktisnys, kŏn ajyslen ćomjys. i sya munis ajys ćomje da i mamys ńin kulema bŏrdemśys, ajys ńin śintemśema; paslukjas pyr na važjasys. seśśa i sya vois da radśys juisny da šojisny da seśśa paslukjasly žyn kŏrse ajyslyś śetis.

— a mŏd žynjys taj men — viśtale — xvaťitas men ōnyys.[47]

seśśa eni na ole da buraa. buraa na ole.[48] *vot!*

3.

Most szóval mesélem el ezt.

Van egy jurák. A jurák elmegy egy eladó lányt megkérni. Elmegy egy eladó lányt megkérni . . . izé . . . megparancsolja a pásztoroknak, hogy tereljék össze a rénszarvast. A pásztorok összeterelik a rénszarvast, ő meg fölszerszámozza.

— Én — azt mondja — megyek megkérni egy eladó lányt, jön-e vagy sem énhozzám.

Fölszerszámozott öt . . . négy fehér szánhúzó rénszarvast. Felkötötte rájuk a *jamźō*kat, [úgy hogy] a rének pofája nem látszik [ki alóluk], a rének pofája nem látszik ki, [ahogy] felkötötte a *jamźō*kat. A háthevederek: [olyanok, hogy] a rénszarvas háta nem látszik [ki tőlük], az izé meg . . . a hám: [olyan hogy] a rénszarvas marja nem látszik [tőle], olyan mint a [rojtos] vállhám. Aztán bement a sátrába és felöltözködött az a jurák: ötsoros [díszítésű] rénprémcsizmát húzott, aztán rénborjúprémből való szép bundát vett föl, olyat vett föl, amelyiknek tízrétű díszítés van az aljaszegélyén. Aztán kijött. Egészen sötét a csuklyája, egészen sötét a csuklyaszegélye, és kijött és szánra ült. Fogta öt öl hosszú *xarej*-rúdját, megengedte cserzett gyeplőjét, és elhajtott az eladó lányhoz. Az eladó lányhoz ment. Az eladó lány kinézdegél:

— Ugyan kinek a fia ez? Ugyan miféle legény érkezik?

Az eladó lány nézegeti. Az apja a sátor körül tesz-vesz; az meg rá se néz az apjára, a kérő igen hetykén megköti a szánját és belépett a sátorba. Az eladó

lány ötsoros díszítésű rénszarvasprém csizmát, ötsoros díszítésű rénszarvasprém csizmát varr, s nagyhamar félrerakta és hozzálát a szamovárt felállítani:

— Kérőm érkezett. Teát teszek föl.

A kérője meg azt mondja:

— Eladó lány, én bizony nem teát inni jöttem.

— Hát ugyan minek jöttél?

Azt mondja:

— Téged jöttelek megkérni.

— Én meg bizony nem megyek tehozzád.

— Adjad hát nekem — azt mondja — négy *brakalád* közül az egyik *brakalát*.

(A *brakala* az, látod-e, a háthevederen van, ezen a gyeplőkarikán; és a gyeplőkarikán az egyik *brakalán* huszonöt gyűrű van, a másik *brakalán* is huszonöt gyűrű; az, látod-e, a négy *brakalán* száz gyűrű lészen.)

Aztán meg azt mondja a kérő:

— Ha nem adod ide az egyik *brakalát*, száz gyűrűd közül az egyik gyűrűt adjad ide!

— Ha az egyiket odaadom — hát páratlan lesz!

A kérő méregbe jött és azt mondta:

— Egyszer még — azt mondja — meglátod!

Gyorsan kiment a sátorból, fogta a szánját és elhajtott, és eltűnt egy halom mögött. A leány pedig a tenger felé nézdegélt (hiszen a tenger mellett laknak), a tenger felé nézdegélt — egy nagy hajó érkezik. Jön ki [belőle] a nép, jön kifelé, [annyi van belőlük] mint a sűrű erdő vagy micsoda. Nohát . . . nem mennek be mindjárt a sátorba, hanem az apjától kezdik a kezét megkérni. Az apjától kezdik a kezét megkérni, az apja meg azt mondja:

— Én nem adom a lányom.

Először nem adja az apja.

— Ha szépszerével ideadod, elvisszük, de ha nem adod szépszerével, akkor is elvisszük. Egyre megy, így is, úgy is elvisszük — mondják az apjának.

Az apja bele is törődött, hogy odaadja. A leány meg kinyitotta a sátor ajtaját és azt mondja:

— Apám, én bizony nem megyek. Ha kell, eredj magad! — kiáltotta az apjának.

Az apja meg elküldte a pásztorokat, és összeterelték a rénszarvast és a rénszarvast. . . a rénszarvast összeterelték, a szánhúzó réneket . . . és a leány is kijött, hogy segítsen körbe terelni őket. Kijött, és az apja kezdte a jó szánhúzó réneket, a legjobb szánhúzó réneket kikötözni. A karám kötelékhez kötözni, a karám kötele pedig . kihúznak egy kötelet és azzal terelik körbe őket. Aztán ahhoz kezdte kikötözni. A leány meg azt mondja az apjának:

— Apám, apám, engem ha odaadsz is, a szánhúzó réneket engedjed el! Hát nem látod vagy mi — azt mondja — hogy ömlik a könnyük lefelé a szügyükig, a szügyelőjük végéig — azt mondja — ömlik már a könnyük. Apám, engedjed el a szánhúzó rénszarvasokat!

Az apja meg se hallja. Sajnálja a lányát, s vele együtt odaadja a szánhúzó rénszarvasokat is. Levitték a tengerpartra, a szánhúzó réneket béklyóba kötötték és bevezették a hajóba. Legvégén bevitték a leányt is. A leányt is bevitték. Elbúcsúzott apjától, anyjától és bement oda. Bement. Kihajóztak a tengerre, s igen nagy szél kerekedett. A vitorlákat leszaggatta, a vitorlarudakat összetörte, izé . . . a hajójukat. Mind belefulladt a nép. Hanem

a leány ügyesebb volt, és fölkapaszkodott a hajó farába. Fölkapaszkodott a hajó farába, és úszott és úszott, és úszott és egyszer ki is ért, egyszer a partra is ért. Partra ért, de igen nagyon összefagyott, és szaladgált egy darabig ide-oda:

— Hát megmelegedtem — azt mondja — s most kibírom; amerre a kezem-lábam visz, oda megyek.

A leány ment, ment, és egy sátor tűnik fel. Odaért a sátorhoz — hát a kérőjének a sátra! Leült a sátorrudakat szállító teherszánra. Üldögélt egy keveset, megpihent s készült benyitni, hanem a kérője azt mondja:

— Netene! — azt mondja — A sátorba be nem jössz! A sátorba nem jössz be! Valamikor — azt mondja — nagy hangon kiáltottad, hogy én hozzám nem akarsz jönni. Azután meg — azt mondja — négy *brakalád* közül egyet kértem, de te nem akartad ideadni; száz gyűrűdből kértem egyet, s nem akartad ideadni. Most minden páros lett tenéked! Nesze — azt mondja — most páros! Megmondtam én teneked kifelé menet, hogy majd meglátod. Hát most — azt mondja — megláttad; elmehetsz!

Hát aztán a kérő kiment a rénszarvasnyájához, az asszonyok meg nagy titokban bevitték, ruhát meg lábbelit adtak reá, megetették, megitatták, s megmutatták, merre van az apjának a sátra. Ő meg elment az apja sátrába, de az anyja belepusztult a zokogásba, az apja megvakult; a pásztorok [voltak csak] a régiek még mindig. Aztán megérkezett, örömükben ittak, ettek, és aztán a pásztoroknak odaadta az apja rénszarvasainak a felét.

— A másik fele énnekem — azt mondja — elég lesz énnekem, hogy megéljek.

Hát aztán megvan most is jól. Jól megvan. Úgy bizony!

VÁSZOLYI ERIK

Эрик Васойи:

ЭПИЧЕСКИЕ ПЕСНИ СЕВЕРНЫХ КОМИ (— ЗЫРЯН)

(Резюме)

Образ жизни, материальное и духовное развитие зырян, живущих в районе Колва—Уса, до сих пор едва подвергались изучению, в то время как при их изучении исследователь может встретиться с интереснейшими формами аккультурации. Коми переселенцы с XVII—XVIII веков постепенно заселяли этот далекий северный край, где постепенно смешивались с коренным населением, с ненцами. Они освоили и значительно развили культуру оленеводства, издавна существовавшего здесь, заимствовали они и множество элементов из духовной культуры, из народной поэзии ненцев, которые, в свою очередь даже в языковом отношении абсолютно ассимилировались с зырянами. Один из интереснейших их жанров, о котором мы раньше совсем не знали, это эпические песни, сложившиеся из нененцких *сюдбабц* (śudbabc) и *ярабц* (jarabc). Их объем от пятидесяти до трехсот строк, в среднем около двухсот строк. В ходе исполнения медленная эпическая мелодия одной и единственной строки повторяется от начала до конца, иногда певец варьирует ее, но в очень незначительной мере. Герои этих песен не зыряне, а ненцы. Темой их, как правило, является похищение женщин, кровная месть, вражда и борьба ненецких родов, угон стад оленей, приключения и борьба героев, отличающихся удивительной силой и ловкостью, иногда и горькая судьба живущих в слугах бедняков. Местами мы встречаемся здесь и со сверхестественными силами и волшебными существами (таков, например, образ великана, «śudbej»-я). Эти замечательные, полные драматического напряжения эпические песни являются творениями пастухов-оленеводов. Некоторые из этих песен были записаны *Эриком Васойи* в октябре 1966 года, в деревне Колва от семидесятилетней Улиты Алексеевны Косковой. Публикация при-

водит зырянский текст песни в фонологической транскрипции с венгерским переводом, затем дается прозаический вариант песни, изложение ее содержания, также по-зырянски и по-венгерски. Это служит хорошим и нужным объяснением и дополнением, ибо вследствие очень большой компактности песни, лаконичности некоторых ее частей, балладистических намеков и недосказываний, следить за ходом действия в ней, понимать его очень трудно. Публикацию дополняют примечания и ноты первых девяти строк песни.

Erik Vászolyi:

EPISCHE DICHTUNGEN DER NÖRDLICHEN SYRJÄNEN

(Auszug)

Mit der Lebensweise, der materiellen und geistigen Kultur des Syrjänentums der Kolwa-Usa-Gegend hat man sich bis heute wenig befaßt, obwohl der Forscher in ihrem Kreis interessante Formen der Akkulturation finden kann. Die Syrjänen zogen seit dem 17—18. Jh. allmählich nach diesen weitliegenden nördlichen Gegenden, wo sie sich mit der jurakisch-samojedischen Urbevölkerung vermischten. Sie haben sich die Renntierzuchtkultur der Urbevölkerung angeeignet und sogar bedeutend weiterentwickelt. Sie haben zahlreiche Elemente der geistigen Kultur, der Volksdichtung der auch sprachlich vollkommen assimilierten, versyrjänisierten Juraken übernommen. Eine ihrer interessantesten Kunstgattungen, wovon man früher überhaupt nichts wußte, sind die epischen Gesänge, die aus den Sudbabzen und Jarabzen der Juraken entstanden sind. Der Umfang dieser Gesänge bewegt sich zwischen fünfzig und dreihundert Zeilen, durchschnittlich um die zweihundert Zeilen. Bei ihrem Vortrag wird die episch gefärbte, langsame Melodie einer einzigen Zeile fortwährend wiederholt. Manchmal wird diese Melodie durch den Sänger ein klein wenig variiert. Die Helden dieser Gesänge sind keine Syrjänen, sondern Juraken-Samojeden. Das Thema ist gewöhnlich Frauenraub, Blutrache, Feindseligkeiten und Kämpfe der Sippen, Vertreibung der Renntierherden, Abenteuer und Kämpfe von Helden ungewöhnlicher Kraft und Geschicklichkeit, manchmal auch das bittere Los der in Knechtschaft lebenden Armen. Hie und da kommen darin auch übernatürliche Kräfte und wunderliche Wesen vor (wie z. B. der *sudbej*, der Riese). Diese großartigen epischen Gesänge von dramatischer Spannung sind Schöpfungen der Volksdichtung der Renntierhirten der Tundragegend. Verf. hat einige dieser Gesänge im Oktober 1966 im Dorf Kolva von der 70-jährigen Ulite Aleksejewna Koskowa gehört und abgeschrieben. Der syrjänische Text der Gesänge wird in phonologischer Transkription, in Begleitung der ungarischen Übersetzung mitgeteilt und dazu ist eine prosaische Variante, d. h. der Inhalt dieser Gesänge ebenfalls in syrjänischer und ungarischer Sprache hinzugefügt. Die Variante in Prosa dient zur guten Erklärung und Ergänzung des Originaltextes, u. zw. deshalb, weil die Handlung wegen der Bündigkeit des Gesanges, wegen der Wortkargheit der einzelnen Teile und wegen den balladistischen Anspielungen und Dämmer manchmal schwer verständlich ist. Die Mitteilung wird mit Anmerkungen und mit den Noten der ersten neuen Zeilen ergänzt.

Kalevala, regösének, „páva-dallam"

Lönnrot Elias
emlékének

Európában több népdalrendszer él egymás mellett lazább vagy szorosabb érintkezésben; ezek többé-kevésbé az egyes nyelvcsaládok körében alakultak ki s bár szükségszerűen azonos alapjaik vannak, a kiművelés módja már színes változatosságot mutat. Ezek az ágazatok — amelyek közt vannak idősebbek és fiatalabbak — az összehasonlító zenefolklór szempontjából sajnos még nincsenek kielemezve. A finnugor népek hajdani közös zenéjének kutatása tehát fontos európai probléma, nem utolsó sorban azért is, mert fényt vethet e kontinens ősi zenei viszonyaira.

A nyelvészet szerint a finnugorság már legalább 6000 éve tartózkodik Kelet-Európában, tehát e földrész legrégibb ismert lakói közé tartozik. A hajdan talán egységes nép az idők folyamán a szélrózsa minden irányában rajokat bocsátott ki magából; ezek a rajok idegen népekkel érintkeztek, olykor társultak vagy keveredtek s ez közöttük antropológiai és kulturális különbségeket eredményezett.

Az egymástól többezer kilométerre eltávolodott finnségi népek ilyenformán ma különböző kultúrákhoz tartoznak és az egészében szemlélt népzenéjük is különbözik. Vannak azonban köztük olyanok, amelyek jelentéktelenebb szomszédnépi hatásoknak voltak kitéve s ezek népzenéjének összevetéséből Lach,[1] Szabolcsi[2] és Väisänen[3] az általános finnugor zenei jelleget meg tudta határozni. Elütött ettől a cseremisz (mari) és a magyar népzene. Ma már tudjuk, hogy e két nép zenéjét a turk népek steppei zenekultúrája öntötte el s a finnugor alapzene vagy beleépült a törökös kultúrába, vagy egészen háttérbe szorult.

A finnségi erdő-övezeti népek zenéjét elsősorban a szűk ambitus jellemzi, az 5 – 6 hangnyi terjedelem, az ereszkedő pentachord vagy hexachord egy olyan hangsorban, amelynek a terce *bizonytalan* (lengő) terc, tehát a hangsor se nem dúr, se nem moll. Ez minden finnugor származású népet jellemez, még a magyarnak egy részét is (Dunántúl). A fejlődés folyamán ez a skála a megmaradó dallamokban dúrosodott nálunk, — a moll-dallamok eredete más. Forma

[1] R. Lach: *Wotjakische, syrjänische und permiakische Gesänge.* Ges. russ. Kriegsgef. I. Band 1. Abt. Wien—Leipzig 1926, 11 l. és R. Lach: *Die Musik der turk—tatarischen, finnisch-ugrischen und Kaukasusvölker* . . . Mitteil. der Anthropol. Ges. 20. Band, Wien 1920.

[2] Szabolcsi Bence: *Népvándorláskori elemek a magyar népzenében.* Ethn. XLV (1934) 138—56 és Szabolcsi Bence: *A zenei földrajz alapvonalai.* Ethn. XLIX (1938) 1—18.

[3] A. O. Väisänen: *Finnisch-ugrische Musik. Musik der Geschichte und Gegenwart.* Band 4, Kassel u. Basel 1955, 229—36.

szempontjából a motívum-ismétléses „lai"-szerkezet után az egysorosság, majd a kétsorosság (pl. a Kalevala-periódus) fejlődött ki.

Ezzel szemben a turk—mongol pásztornépek 10—12 hangnyi tág ambitusban énekelnek, általában magasan kezdenek és fokozatosan ereszkednek az alaphangra. Kedvelt hangsoruk a pentaton (főleg a *szó-* és *lá-*), amelyben bizonytalan hang nincs; forma tekintetében leggyakoribb az ereszkedő kvint-szekvencia (kétzónás melódia), amely legtöbbnyire négysorosságot ad ki; ez mint fejlemény, tulajdonképpen csak többszörözi a korábbi kétsoros periódust.

A nyomtatásban eddig megjelent kb. 12 000 finnségi népdal összevetése a magyar anyaggal olyan összehasonlító gyűjtemény birtokába juttatott, amely kb. 2000 egymáshoz hasonlító finnugor népi dallamot tartalmaz 100 dallamcsaládban. Ezek a hasonlóságok azonban történetileg nem mind függenek össze egymással. Vannak közöttük pl. olyan dallamok, amelyek azonos külföldi forrásból, de különböző időkben kerültek az egyes finnugor népek zenei kincstárába. Természetesen ezeknek is van történetük és nyomatékos művelődéstörténeti szerepük. Hogy azonban a történeti rétegekben eligazodhassunk, alkalmas módszert kellett keresni,[4] mert a zenefolklór-kutatás rövid történetében erről kevesen gondolkodtak (Kuhač 1901, Hornbostel 1911, Bartók 1924, Lach 1924, Gironcourt 1932, Kodály 1934, Szabolcsi 1938, Wiora 1952, Maróthy 1960).

Az eddigi vizsgálatok szerint bármely népdal az együttélő szöveg és dallam egysége és ellentéte; a fejlődés hajtóereje pedig e két tényező surlódása (egymáshoz idomulása) a mindenkori társadalom (tehát nem az egyén) ízlése szerint. E két tényező közül a *szöveg* (nyelvi oldal) a maga „harci" eszközeit a hajdan önálló utakra tért versirodalomból, a *dallam* (az ének) pedig a természetből, a hangszeres zenéből és a szomszédnépek dallamaiból meríti. A két küzdő fél közül a szövegi oldal a döntő erő s bár a hatás kölcsönös, a népdal műfaja a verskultúra formai vezetése alatt áll. A sokágú európai népdal fejlődése éppen ezért halad nagyjából azonos irányban. Hogy a fejlődésben mégis van (de főleg volt) különbözőség, annak magyarázata az, hogy ez a fejlődés nem légüres térben folyik, hanem a népek életében egymáséitól gyakran eltérő *történeti-földrajzi* és *társadalmi-gazdasági* körülmények (feltételek) között s ezek a fejlődést gyorsítják vagy lassítják. A csak kottafejekben való gondolkodás metafizikus hiba. A *történeti-földrajzi* feltételeknél meg lehet különböztetni pl. az *erdő-övezet* népeinek szűk ambitusú énekmódját a *steppe-övezet*iek tág ambitusú dalaitól, valamint a *földmívelő-övezet* íves szerkesztésmódjától. A magyarság finnugor elődei mind a három övezetben egyenként évezrednél is több időt töltöttek s ennek nyomai máig is megfigyelhetők a népzenénkben. A steppei patriarchalis rendszer átvételekor jelenik meg a vagyon és az emberi alávetettség, — zenében a transzpozíciós nagydallam. Egy török fajtájú néppel (az onogur—bolgárral) történt fúzió, majd a szláv környezet kétféle jövevény-dallamkincset (a turkot és a szlávot) ültette be, mialatt a törzsi szervezetet és a rabszolgaság intézményét adta a délre sodródó kettős-népnek. Mostani hazájukban, a Kárpátokon belül viszont a feudalizmus kitelepítő és betelepítő (migrációs) népmozgatása hozott dallamkeveredést. Világszerte nagy módosító erőt képviseltek még a vallások is: a samanizmus, a buddhizmus, a

[4] Szomjas-Schiffert György: *A finnugorság ősi zenéje nyomában. Összehasonlító módszertan.* Klny. a Magvető 1965/3 számából 1—64 l.

kereszténység és az iszlám sok-sok idegen melódiával és a dallamelvek hullámaival öntötte el az eurázsiai népzenét.

Ilyen nagy erőtényezők közepette alakul egy nép zenéje és ezek eredményeképpen három dallamrétege keletkezik: az *alap*-dallamkincs, amely a nép történeti megjelenésekor már megvan, — a *jövevény*-dallamoké, amely szomszédnépi hatás és a *belső-fejlődés* újabb dalaié, amely a két első kategória közös szüleménye. Ezeken belül a dallamfejlesztő módoknak kb. tízféle változatát lehet észlelni.

Ha ezzel az *etnokritikai komplex-módszerrel* fordulunk a finnugor összehasonlító gyűjteményhez, már kereshetjük a történeti mélységben közös alapdallamokat. Mindenek előtt erről is tudjuk, hogy nem paradicsomi ősiség, hanem szintén fejlemény, amely még mélyebb alap-, jövevény- és belső-fejlődésű magot tartalmaz. Mégis van azonban bizonyos szilárd kiindulópontunk s ez maga a *nyelv*. Tudnunk kell, hogy ősi fokon az ének és a beszéd azonos volt és csak később váltak el egymástól: a nyelv az értelem, az ének az érzelem eszköze lett. A nyelv azonban megőrízte együttélésük dallam-emlékét a *hanglejtés*ben, vagy helyesebb szóval a beszéd-dallamban. Ez a beszéd-dallam a nyelvészek szerint (pl. SWEET H.) bármely nyelv legállandóbb tulajdonsága, amely minden prózában érvényesül. Ezért *ősi dallam csak az lehet, amely nem ellenkezik a nyelv dallamával*, hasonlít rá, vagy éppenséggel azonos vele. Ilyen *hanglejtés-dallamok* szép számmal vannak a közös finnugor dallamok között, éspedig a kultikus recitatívókban (sámán-énekek, siratók, varázs-énekek), továbbá a hősi énekekben (Kalevala, regösének) és ezek derivatívumaiban.

A nyelvészettől ilyen segítséget kapva az etnomuzikológus mégsem lehet teljesen megelégedve, mert fontossága ellenére a finnugor hanglejtés (beszéd-dallam) vizsgálatával eddig elég kevesen foglalkoztak. PETERS N. E. észt fonetikus még 1927-ben megállapította,[5] hogy Európában két nagy beszéd-dallami rendszer él: 1. az általában *emelkedő nyugati* (ilyen a francia, spanyol, angol) és 2. az általában *ereszkedő keleti* (észt, finn, magyar). Kevert típusúnak veszi a német, svéd és orosz nyelveket. Ezen az elhanyagolt nyelvészeti területen SCHELLBACH Ingrid az osztják kérdő-mondatot egyezőnek találta a magyaréval.[6] A magyar nyelv beszéd-dallamának öt alap-formuláját — CSŰRY Bálint nagyjelentőségű vizsgálatai után[7] — MOLNÁR Imre zenei oldalról is kielemezte.[8] Szerinte a magyar beszéd-dallam lényegében *szólam-dallam*, mert az ún. mondat-dallam csak a szólam-dallamok halmaza. A mindig súlyos indulású szólamok formulái 3 szótaggal már kifejezhetők, a további szótagok csak formabővülést adnak.

Természetesen a beszéd-dallam is fejlődik, de csak óriási időszakokban. A nyelvészek azonban a finnugor nyelveket általában azonos hanglejtésűeknek tartják; ennek érvénybenmaradását csak a cseremisz (mari)-ban és részben a mordvinban gátolták más tényezők.[9] Ha ezek után keressük azokat a közös finnugor dallamokat, amelyek ennek az alapvetően ősi nyelvi követelménynek megfelelnek, rátalálunk egy változatokban gazdag dallam-modellre, amely

[5] N. E. PETERS: *Bericht über ein experimental phonetische vergleichende Untersuchung der estnischer Sprachmelodie*. Hamburg 1927.

[6] I. SCHELLBACH: *Die Intonation des ostjakischen Fragesatzes*. II. Congr. Int. Fenno-Ugristarum, Helsinki 1965. Felolvasás.

[7] CSŰRY Bálint: *A magyar kiejtés kérdése*. Magyar Nyelv XXXV. (1939): 32—39 l.

[8] MOLNÁR Imre: *A magyar hanglejtés rendszere*. Budapest 1954, 20—31 l.

[9] HAJDU Péter: *Finnugor népek és nyelvek*. Budapest 1962, 126 l.

Csüry Bálint szerint:

a) Személytelen közlés:

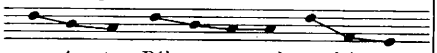

...meg-ír - ta Pál a - pos-tol... e - kép-pen

b) Párbeszédes közlés bővítményes végződéssel:

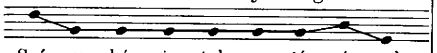

Szé-pen bán - ja - tok a jó - ság - gal

c) Kiegészítendő kérdés:

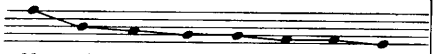

Ho - vá vi - szed azt a zsá - kot?

d) Eldöntendő kérdés:

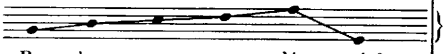

Be - hoz - zam a lám - pát?

e) Párbeszédes közlés állítmány végződéssel:

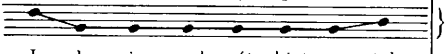

I - de is szal - mát hint - se - tek

Molnár Imre szerint:

I. Befejezett közlés dallama:

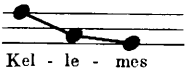

Kel - le - mes
Menj in - . nét!
Hon - nan jösz?
Jó lesz - e?

II. Kérdő dallam:

1)

El - men - tél?

2)

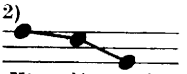

Ki lá - tott?

III. Befejezetlen közlés dallama:

1)

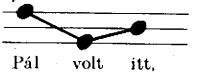

Pál volt itt.

2)

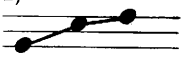

Em - be - rek,

mind a 10 ma élő finnugor nyelvű népnél megtalálható. Szabolcsi Bence hívta fel rá a figyelmet 1933-ban[10] osztyák—magyar vonatkozásban, kiegészítette ezt lapp és finn párhuzamokkal C. Nagy Béla[11], de az egész finnségi anyag rendszeres átfésülésekor minden nyelvrokon népnél megtaláltam.[12] A dallamközlés ismétlésétől eltekinthetünk.

Ez a dallam-modell a finnugor nyelvű népeknél 400-nál több változatban fordul elő. Valamennyi példány *két* különböző beszéd-dallami formula összekapcsolódását mutatja. Zeneileg: periódus, amely kérdésből és feleletből áll. Az *egyetlen* beszéd-dallami formulát tartalmazó kis zenei egységgel összehasonlító értelemben célszerűtlen foglalkoznunk, mert mint zenei motívum, világszerte megtalálható s így nyelvcsaládhoz tartozó mivoltát nem lehet bizonyítani. Ellenben a szóbanlevő *két* mondat-dallam kapcsolódása már csökkenti a

[10] Szabolcsi Bence: *Osztyák hősdalok — magyar siratók melódiái.* Ethn. XLIV (1933) 71—75, továbbá a 2. jegyzet alatti művében.

[11] C. Nagy Béla: *A magyar népdal eredete. 2. Ugor elemek.* Zenei Szemle 1947: 211—13.

[12] Szomjas-Schiffert György: *Finnisch-ugrische Herkunft der ungarischen „Regös"-Gesänge.* Congr. Int. Fenno-Ugristarum 1960. Budapest 1963. 364—96, továbbá a 4. jegyzet alatti tanulmányban, 23.

tévedés lehetőségét, — főként mivel a mi ún. „siratómodell"-ünknek még egyéb, zenei megkötője, jellegzetessége is van. Ez a két beszéd-dallami formula ugyanis merev kadencia-viszonyban áll egymással: egyik dallamsora a 2. fokon, a másik pedig az 1. fokon végződik s így zeneileg elhatárolódik más periódusoktól. A „siratómodell"-nek tehát már kezdetleges zenei formája van. Ez abban áll, hogy az *első dallamsor* (az ún. „befejezett közlés" beszéd-dallami formulája) a 6., vagy 5. fokon (olykor a 4.-en) hangsúllyal indulva fokozatosan leereszkedik a hangsor 2. fokára, itt rendszerint kitart, meglassul, majd a *második dallamsor* (ugyancsak egy „befejezett közlés" beszéd-dallami formulája) szintén magasan indulva fokozatosan leér az 1. fokra, a tonikára. Előfordul, hogy bármelyik dallamsor bővülten jelentkezik, ugyanakkor a beszéd-dallamban új hangsúly belépésével szólam-halmazat (mondat-dallam) mutatkozik. Eszerint korlátlan szótagszámú recitativo-ról van szó.

Ha pedig ennek a „siratómodell"-nek *társadalmi-gazdasági* feltételeit, körülményeit kutatjuk és nemcsak kottafejeket látunk bennük, szembeötlik, hogy egyes dallamtípusai kimutathatóan ma is a *samanizmushoz* kapcsolódnak, ahonnan a gregorián dallamvilág is merített. A dallamformula sámán-használatát a lappoknál (csak a XVIII. sz.-ban lettek evangélikusok), a voguloknál és az osztyákoknál még tetten lehetett érni; az észteknél varázsigék, bűvölő mondókák dallama; a finn siratóénekek gyakorlata papnői hagyományt jelent s a *Kalevala* nagy énekes hőséről *Väinämöinen*ről az újabb finn kutatások derítették ki, hogy i. sz. 1000 körül maga is sámán volt; a magyar anyagban az idevágó regös-énekekről bizonyulc be, hogy a sámán vallás dallamai voltak. Minderről már korábbi dolgozataimban is beszámoltam.[13] Az egymástól messze elsodródott finnugor nyelvű népek ilyen egybevágó adatai azt igazolják, hogy ez a dallam-modell a hajdan együttélő nép sámánjainak használatában volt. Erősíti ezt a feltevést e közös dallam-modellhez fűződő családi kultusz közössége is. Noha manapság a dallamrokonság megállapítása független a hozzájuk tapadó szövegektől (hiszen csak ősi fokon jelent egyet a szöveg és dallam), azt tapasztaljuk, hogy magyar, finn és lapp variánsok még most is siratószövegeket hordoznak és hogy az osztyák, vogul változatok rokondallamai között is vannak siratószövegűek.

A nyelvészek és az őstörténészek a még együttélő finnugor népet olyan primitívnek írják le, hogy ezt a szekund-szekvenciás dallamszerkesztést (siratómodell) belső dallamfejlődés útján még nem érhették el. Külső indítékok kellettek hozzá; részben ezért is kell őskori jövevény-dallamnak tartanunk, ahogyan őskori jövevény-szavaink is vannak. Ebből a valószínűleg középázsiai dallam-modellből a finnugor sámánság — amely valamikor külön papi rendet alkotott — és tőle a nép azt a formulát vette át, fejlesztette tovább és tradicionálta, amely a nyelvének legtartósabb tulajdonságával, a *beszéd-dallamával*, hanglejtésével *egyezett*. Csak így érthető meg — és ez a jövevény-dallami mivoltának másik magyarázata — hogy maga a dallam-modell a finnugor vonulások útvonalán kívül mongol, kínai, szicíliai, egyiptomi stb. változatokban is él, mert ugyanúgy szóródott, mint a buddhizmus, a kereszténység,

[13] Szomjas-Schiffert György: *Die finnisch-ugrische Abstammung der ungarischen Regös-Gesänge und der Kalewala-Melodien.* Musik des Ostens 2, Kassel—Basel 1963, 153 s köv. l., valamint a 12. jegyzet alatti tanulmány 393 sköv. l., — ugyanígy a 4. jegyzet alatti tanulmány 40. — Átveszi és a saját kutatásaikkal is egyezőnek tartja ezt a gondolatot Szendrei Janka: *A regősének balkáni dallamrokonsága.* MTA I. Oszt. Közl. 1966, 230 l.

vagy az iszlám egyházi dallamvilága.[14] A finnugor népeknél befutott karrierje nem is áll példa nélkül Európában. HOFFMANN v. FALLERSLEBEN írja, hogy a németek egész kezdeti egyházi zenéje a litániák Kyrie-jéből fejlődött ki.[15]

A sámán-melódia, a sirató-modell nagy zenei fejlődés bázisa lett a finnugoroknál. Költészetünk kezdeteinél, a hősi-énekek kialakulása idején ez a dallam még *együtt élt a szöveggel* és vele kétsoros zártabb formába csiszolódott. Strófátlan egymásutánjában a „befejezett közlés" beszéd-dallama váltakozott a „befejezetlen közlés" és olykor a „kérdés dallamá"-val. Minthogy ezek a közös hanglejtés-dallamok legfeltűnőbben a Kalevala „dúr"-változataiban mutatkoznak meg, ezért a sirató-modellnek efféle típusát „*Kalevala-típus*"-nak nevezhettem.[16] A továbbiakban ennek a típusnak két változat-körét (1—6 és 7—17 sz. dallamcsoportokban) mutatom be.

Az 1—6. sz. dallamcsoportom sirató-modell fejlődésének azt az állapotát mutatja, amikor a szöveg mindenható ereje már megszűnt, a dallami alváz önállósult, a hangok ütemekbe szerveződtek és már nem engednek a szöveg nyomásának: csak annyi szótagot fogadnak el, amennyit a zenei keretbe „aprózással" bepréselni lehet. A két dallamsor között zenei arányok jutottak uralomra és előttünk áll egy kötött zenei kisforma: periódus, kérdéssel és felelettel. Mindamellett „hanglejtés-dallam"-ról van szó, de már olyanról, amely megdermedt, megcsontosodott, a szöveggel való beszéd-dallami szünbiózisának búcsút mondott és zenei képlet lett. Benne a beszéd-elv helyett a zenei elv kerekedett fölül s az előadók tudatában az ének dallami oldala már nincs tekintettel a beszéd hanglejtési szabályaira. Ilyen lélektani helyzetben kezdődhetett a szövegek csere-beréje és ez máig is tart. Oda vezet ez, hogy a „befejezett közlés" beszéd-dallami vonala alá befejezetlen közlés, a „kérdő-dallam" alá befejezett közlés kerül stb. Ma már ritkaság, ha a zenei dallam valóban egyezik a szöveg igazi beszéd-dallamával, — ez lenne manapság az ideális recitativo. Az önállósult zenei gondolkodás a beszéd-dallamok formuláit még annakidején kikezdte, vagy ha úgy tetszik: továbbfejlesztette, zenévé tette. Maga a nyelv, a beszéd ezekre a zenei indítékú változtatásokra már nem reagált, mert mint független tudatforma, az önálló, sajátos fejlődés útját járta.

Az 1—6. sz. dallampéldáinkban a *Kalevala-típus* egyik beszéd-dallami változatköre áll előttünk, amelyben egymás után két „befejezett közlés", tulajdonképpen két mellérendelt mondat valósul meg. A dallamok egymásközötti ritmikai eltérései minden bizonnyal népeik külön-életének szimptómái. A változatkör további dallamainak közlése helyett megemlítem, hogy ezekből egyelőre 8 finn, 7 magyar, 5 észt, 2 lapp, 1 vogul, 1 osztyák és 1 mordvin változat tartozik ide. Ez a *Kalevala* fődallama is, míg a KODÁLY által nőikarra feldolgozott moll-változat — mivel nincsenek rokonnépi változatai — csak a *Kalevala* új stílusát képviseli.

[14] *A Magyar Népzene Tára V. Siratók* (1966) kötete az 1109 sköv. lapjain 39 vonatkozó tanulmány pontos forrásjelölésével taglalja, hogy a *2—1* kadenciás dallam az egész világon ismert. Ennek ellenére 7 gregoriánnak kottás közlésével (forrásjelölés nélkül) mutat rá a dallam vélt központjára, kiindulva abból, hogy KODÁLY 23 éves korában ráírta egy zsérei sirató-lejegyzés szélére: „Te Deum".

[15] H. v. FALLERSLEBEN: *Geschichte des deutschen Kirchenliedes*. Hannover 1861, 8, 45 l.

[16] SZOMJAS-SCHIFFERT György: *Der Kalewala-Typ in den gemeinsamen Melodien der finno-ugrischen Völker*. II. Congr. Int. Fenno-Ugristarum, Helsinki 1965. Felolvasás.

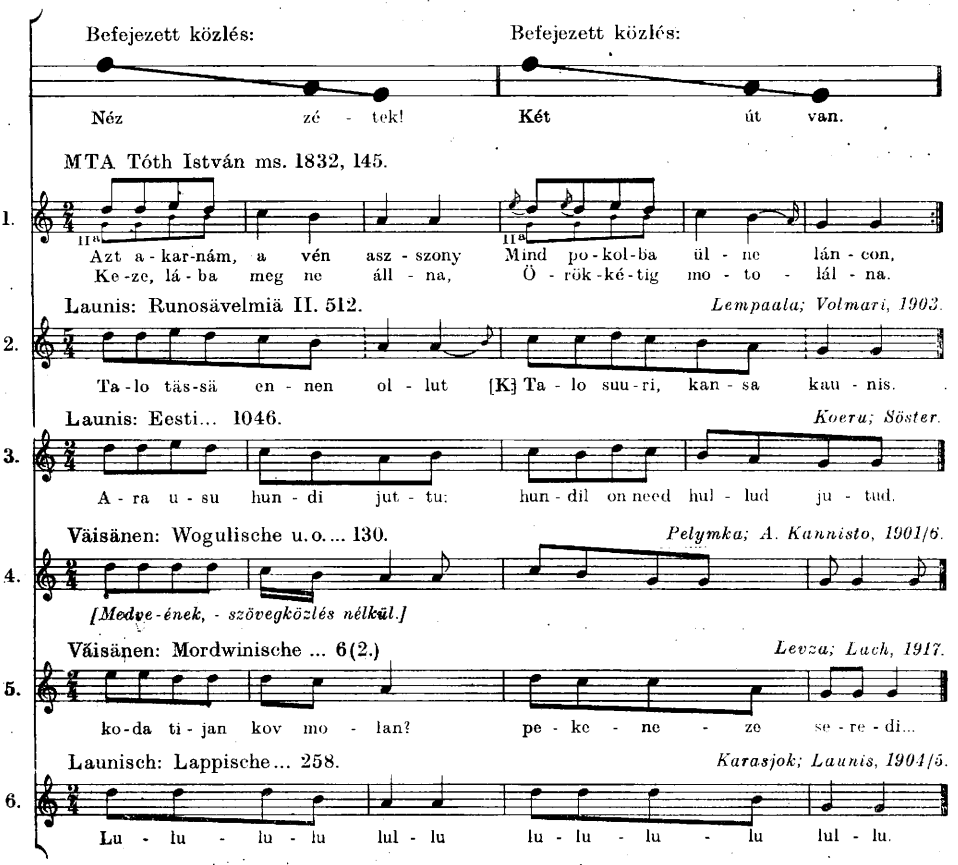

Jogos kérdés lehet, hogy ezek az ősrégi dallamok hogyan maradhattak fenn. A természetben uralkodó dialektikus fejlődésnek alapvető elve, hogy kicsiből lesz a nagy, egyszerűből az összetett. Széthullott kultúrák romjain is minden alulról kezdődik. Hogy az egyébként már túlhaladott hajdani „kicsi" beszéd-dallami formula a gazdagodó *zenei* fejlődésben néha máig is fennmaradt, annak specifikus oka éppen az, hogy egy nem kimondottan zenei faktor, éspedig a *nyelv* saját dallamszabálya mint hanglejtés-dallamot konzerválta. Így találhatunk rá többezer éves dallamocskák mai változataira s ezekből egy nyelvcsalád hajdani közös dallamaira. Ilyenek a következő periódusok is.

A 7—13. sz. dallamtábla a *Kalevala*-típus másik hanglejtés-dallami változatkörét szemlélteti. Ezek a példák az előbbi dallamcsoport változatkörétől zeneileg csak abban különböznek, hogy az első soruk kadenciája elmozdult, éspedig a végén felemelkedett. Ennek az elmozdulásnak hajdani beszéd-dallami inditéka van: az első sorban ugyanis már nem „befejezett", hanem „befejezetlen közlés" valósul meg és ezt követi a második sor „befejezett közlés"-e. Az így előttünk álló kétféle beszéd-dallam egymásutánja, amelyet a kottacsoport fölött látható kétféle beszéd-dallami formula is mutat, az epikus költészet kedvelt mondattani képletét nyújtja. Ebből a változatkörből is számos példány került elő a finnugor nyelvcsalád népeitől: ezidőszerint 8 finn, 9 észt, számos

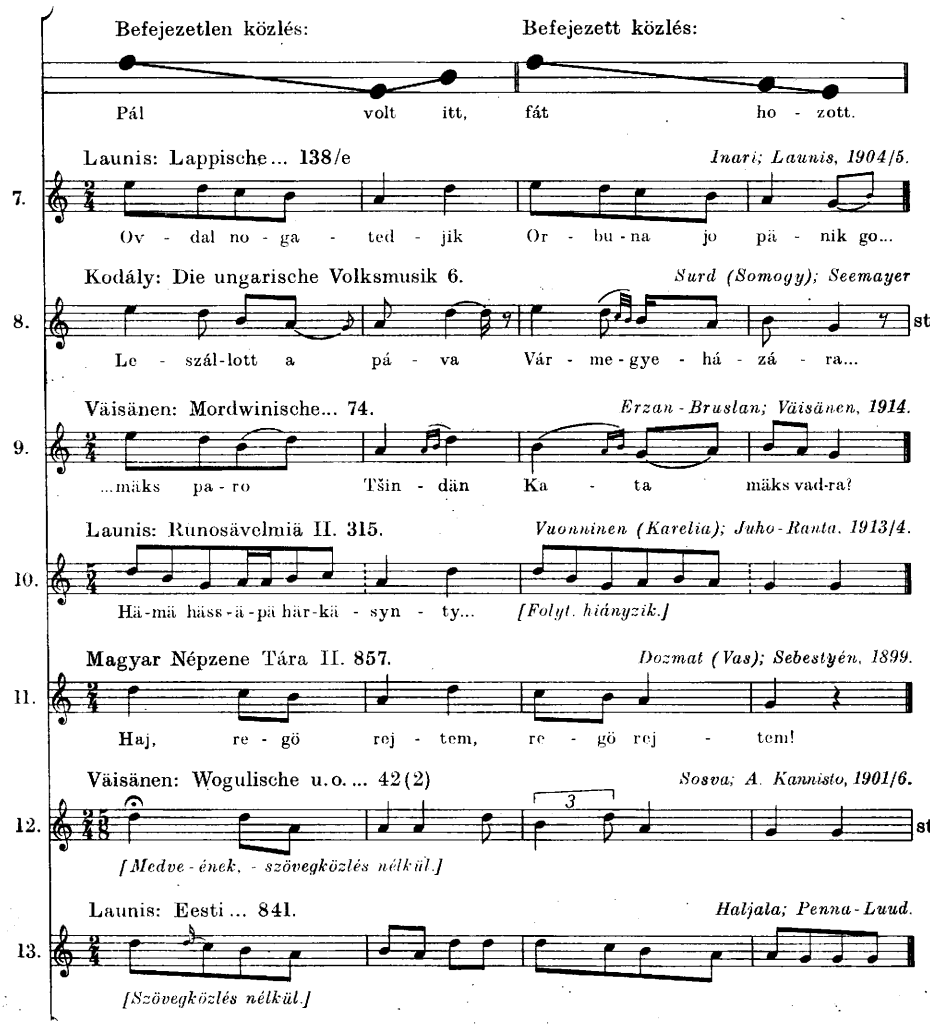

magyar, 3 vogul, 1 mordvin és 1 lapp változatot tarthatunk nyilván. A finn példák mind a *Kalevalából* valók. Külön érdemes szólni a magyar példákról.

Példacsoportom 8. száma az a magyar dallam, amely úgyszólván szignálja az egész magyar népzenének, — a *„páva-dallam"*. Népzenénkben ennek a dallamnak van a legnagyobb változatköre; a Magyar Népzene Tárában talán egy egész kötetet is megtölt majd. A kb. 20 önálló változat-csoporttal már több kutató is foglalkozott rendszerezési szempontból.[17] Ez a dallam tartalmazza mindazokat a jellegzetességeket, amelyek a BARTÓK és KODÁLY által megállapított „régi stílus"-ra jellemzők: pentaton hangsor, 6-szótagos izometria és

[17] DINCSÉR Oszkár: *A változat a magyar népzenei kutatásban*. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Budapest 1943, 128—38 l., továbbá OLSVAI Imre: *Typical Variations, Typical Correlations, Central Motifs in Hungarian Folk Music*. Studia Musicologica 1963, 1—2 sz. 37—70 l.

ereszkedő kvintváltó szerkezet. Példaközlésem csak a felső zónát mutatja, a dallam 3. és 4. sora (alsó zóna) az itt látható 1. és 2. sort megismétli öt hanggal mélyebben némi eltéréssel és lá-végződéssel. Összehasonlító dallamtáblám tanúsága szerint az történt, hogy egy finnségi kétsoros dallam belekerült a turk—tatár elvű dallamépítkezés kohójába és ereszkedő kvintváltóvá alakult át. Hogy ez már az ugor-kor után, az onogur—bolgár hódítás és egyesült továbbvándorlás folyamán, tehát a magyarság külön-életében következett be, azt a 12. sz. alatt közölt ugor—vogul változat mutatja, amelyben hírül sincs kvintváltás. A „páva-dallam" ilyen átalakulása példa rá, hogy a magyarságnál elhatalmasodó turk zeneiség finnugor dallamokat abszorbeált, beépített. Ennek számos példája van népzenénkben, annyira, hogy módozatainak vizsgálata külön tanulmány tárgya lehet. Meg kell említenünk még azt a lehetőséget, hogy a „páva-dallam" még a török—tatár zenében is kibontakozhatott, hiszen az alapmelódia valószínűleg középázsiai sámán-dallam. A török—mongol zenéből azonban mindmáig nem került elő rokondallam. Érdekes viszont, hogy a finn—cseremisz anyagban Kodály talált egy kvintváltó dallampárhuzamot,[18] ennek hangsúlyai azonban teljesen eltolódottak (kadencia-különbség is van) s így a hasonlóság csak papíron érvényesül.

A *regösének* dozmati változata (11. sz.) is ehhez a változatkörhöz tartozik; szövegének sámán-vonatkozásai és dallamának honfoglaláskori használata már feldolgozásra kerültek.[19]

A 13—17. sz. példacsoporttal az előbbiekben ismertetett *Kalevala*-típus második változatkörét folytatjuk, amelynek beszéd-dallami meghatározása: „befejezetlen közlés + befejezett közlés". Tulajdonképpen tettenérjük azt a fejlődési fokozatot, amely ebből a változatkörből öncélú *zenét* csinált, tehát beszéd-dallami szerepéből kivetkőztette. Ehhez átvezető példaként a 13. sz. észt hanglejtés-dallamot használjuk *augmentáció*ban, hogy az előző csoporttal való változati összefüggés világos legyen. Az észt dallamot ezzel nem érte változás (a gyűjtő így is leírhatta volna), mindössze differenciáltabbnak hat. Ha ezzel összevetjük a finn (15.), a vogul (16.) és a két magyar dallamot (14., 17.), látjuk, hogy valamennyi, tehát a közismert „Elvesztettem zsebkendőmet . . . " gyermekdal és a „Porka havak . . . " erdélyi regösének is a *Kalevala*-típus *aprózásos figurációja*, ami talán egy hajdani fuvóshangszer nagysikerű hagyatéka. Ezt a figurációs változatot eddig a magyar kutatók *szláv kolomejká*nak tartották. A finnségi népek vándorlási útvonalán valóban sok helyen feltűnik, anélkül azonban, hogy kifejlődésének másfajta vonalát e fiatalabb népek dal-irodalmában követni, ill. kimutatni lehetne. Maga a *ritmus* nem külön sajátja egyetlen népnek sem. *Vagáns*-ritmus ez, amely egész Európában és Észak-Afrikában is ismert, de más dallamtípusokkal. Az itt közölt dallamtípus egyik változatával német nyelvterületen is találkozunk, de ez a késői középkorban magyar katonatánc dallamaként is elterjedhetett, akárcsak az ungarescá-k.

Dallamtípusunknak van egy *nagytercről* emelkedve induló változatköre is, — ez már későbbi, indogermán behatás nyoma a régi ereszkedő dallamképen. A finnugorok terce ugyanis máig is bizonytalan terc, de ezt a kottaképek nem jelölik szabatosan. Ezért ha csupán a kottafejekre adnánk (ahogy a hely-

[18] Kodály Zoltán: *Die ungarische Volksmusik*. Budapest 1956, 27 l.

[19] Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest 1958, továbbá a 12. jegyzet alatti tanulmány 393 sköv. l.

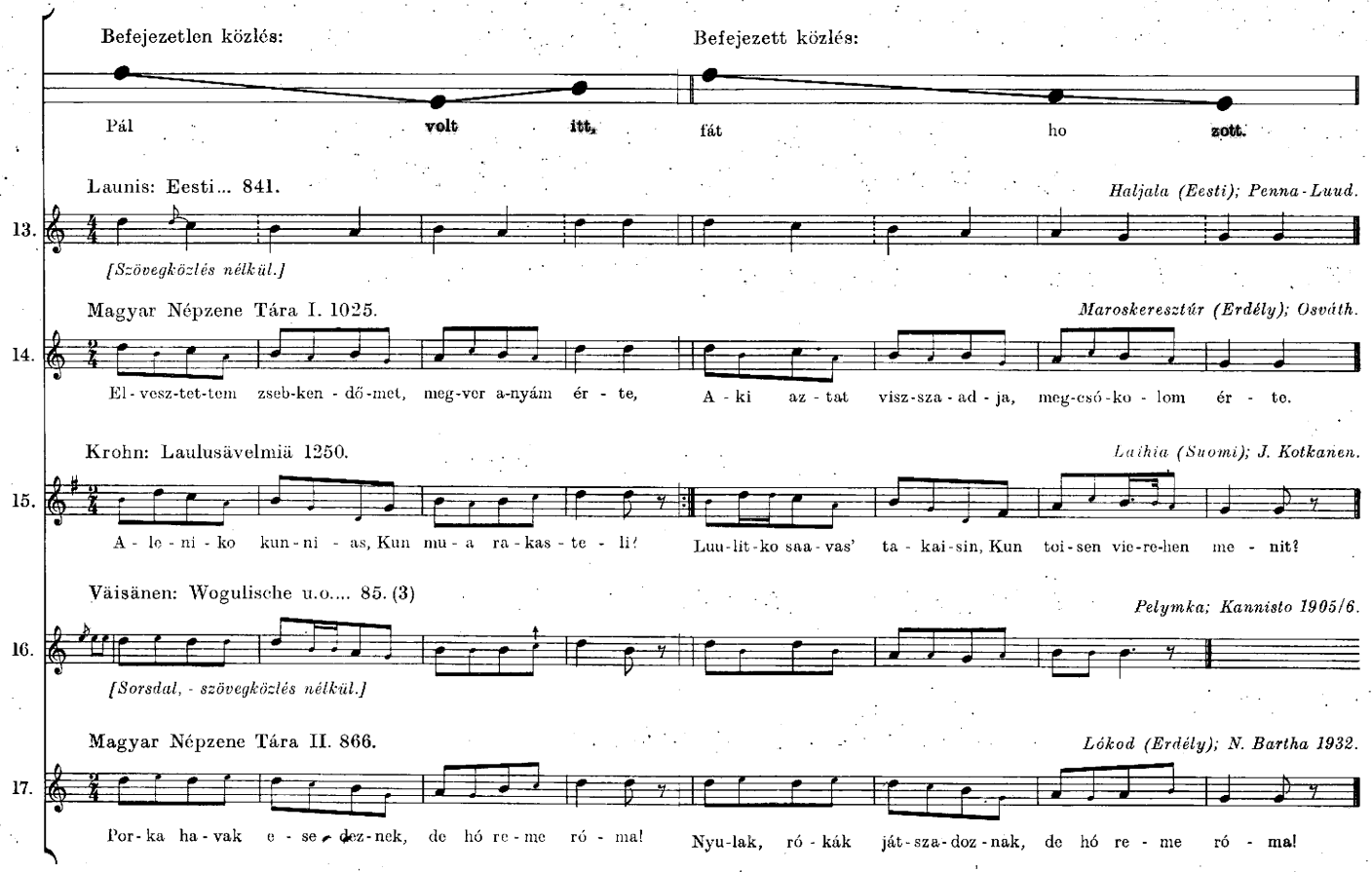
Befejezetlen közlés:
Befejezett közlés:
Pál volt itt, fát ho zott.
Launis: Eesti... 841.
Haljala (Eesti); Penna-Luud.
13.
[Szövegközlés nélkül.]
Magyar Népzene Tára I. 1025.
Maroskeresztúr (Erdély); Osváth.
14.
El-vesz-tet-tem zseb-ken-dő-met, meg-ver a-nyám ér-te, A-ki az-tat visz-sza-ad-ja, meg-eső-ko-lom ér-te.
Krohn: Laulusävelmiä 1250.
Laihia (Suomi); J. Kotkanen.
15.
A-le-ni-ko kun-ni-as, Kun mu-a ra-kas-te-li? Luu-lit-ko saa-vas' ta-kai-sin, Kun toi-sen vie-re-hen me-nit?
Väisänen: Wogulische u.o.... 85. (3)
Pelymka; Kannisto 1905/6.
16.
[Sorsdal, - szövegközlés nélkül.]
Magyar Népzene Tára II. 866.
Lókod (Erdély); N. Bartha 1932.
17.
Por-ka ha-vak e-se-dez-nek, de hó re-me ró-ma! Nyu-lak, ró-kák ját-sza-doz-nak, de hó re-me ró-ma!

telen szinkron-szemlélet teszi), akkor a nagyterccel induló egész változatkört Beethoven *Öröm-ódá*jából, vagy pedig Mozart Figaro-jának *Non piu andrai...* áriájából kellene származtatni.

Láthatjuk tehát, hogy az összehasonlító zenefolklórt csak *komplex* eljárással, a fejlődés útjának minél több oldalú feltárásával célszerű művelni. A steril melódia-vonalak önmagukban nem árulják el múltjukat, — ezt bizonyítja az olyan agnosztikus tanácstalanság, amely nem egy etnomuzikológus összehasonlító észrevételeiből árad. Pedig a *komplex-kutatás* elve a néprajz területén Frobenius sokirányú Afrika-kutatásai óta (1911—35) nagy eredményeket érlel; itt az ideje tehát, hogy a népzenekutatás szintén használt vegye. A kiindulás az egyes nyelvcsaládok zenei alapállása, amelyet a történések helye, ideje és körülményei határoznak meg. A finnugor nyelvcsalád népeinél is elsősorban egymás között kell tisztázni a népzene alapvető kérdéseit és csak azután behelyezni a világ-keretbe. Népzenéjüket keletkezésében, fejlődésében, változásaiban és szükségszerű feloldódásában, megszűnésében kell tudomásul vennünk. Ez a dialektikus nézőpont adta meg a lehetőségét annak is, hogy a fentiekben a „sirató-modell" *Kalevala-típusának* életútját keletkezésétől napjainkig több fázison át nyomon követhettük és meggyőződhettünk, hogy regösénekeink és „páva-dallam"-aink is ehhez az európaivá lett típushoz tartoznak.

Szomjas-Schiffert György

Д. Сомьяш-Шиффферт:

КАЛЕВАЛА, ПЕСНЯ *РЕГЁ* «ПАВЛИНАЯ МЕЛОДИЯ»

(Реюме)

Которые венгерского материала, до сих пор была издано около 12 000 народных песен родственно-язычных угро-финских народов. Автор сравнил эти песни с венгерскими народными песнями и увидел, что эта сравнительная коллекция содержит около 2000 похожих народных угро-финских мелодий, разделяющихся примерно на 100 мелодических типов. Эти сходства исторически не все связаны между собой. Для того же, чтобы читатель мог легче ориентироваться в исторических слоях мелодий, автор, приняв во внимание методы Kuhač, Hornbostel, Bartók, Lach, Gironcourt, Kodály, Szabolcsi, Wiora u Maróthy, разработал свой комплексный этно-критический метод. Согласно взгляду автора, любая народная песня представляет собой единство и противоположность текста и мелодии; движущей же силой развития является приспособление обоих факторов друг к другу, согласно со вкусами данного общества (не личности). Среди этих двух факторов *текст* (языковая сторона) свои «боевые» средства черпает теперь из поэзии, *мелодия* (песня) же — из природы, из инструментальной музыки и из мелодий песен соседних народов. Из этих двух факторов текстовая сторона имеет решающее значение, хотя влияние взаимное, *жанр* же народной песни находится под руководством форм стихотворной культуры. Развитие народной песни происходит у различных народов часто в различных *историко-географических* и *общественно-экономических* условиях, которые ускоряют или замедляют это развитие. Среди *историко-географических* условий можно различить узкого диапазона способ пения у народов *лесного пояса* от широкого дианазона способ пения народов *степного пояса* и арковую структуру мелодии жителей *пахотных земель*.

Угро-финские предки венгров тысячелетия провели во всех трех поясах, следы чего можно выявить в их народной музыке и по сей день. Слияние с одним из *тюркских* народов, с оногурами-болгарами, а затем *славянское* окружение и породило эту двойственность богатства мелодий в венгерском материале, в период же их жизни уже на современной территории в пределах Карпат смешение мелодий было вызвано *миграцией* населения (иммии эмиграция) в эпоху феодализма и *бегствами* от войны. Большую действенную силу по всему миру представляют в этой области и религии: шаманизм, буддизм, христианство

и ислам. Под влиянием таких факторов и складывается музыка отдельного народа и под влиянием этих факторов возникает три мелодийных слоя: *основное* мелодийное сокровище, который существует уже при историческом возникновении того или иного народа; *заимствованный* мелодийный запас, который возникает под влиянием соседних народов, и запас, появляющийся в ходе *внутреннего развития* и являющийся порождением вышеупомянутых двух категорий одновременно.

В этих рамках и рассматривает автор пригодные для сравнения мелодии. В отношении *языка* наибольшее значение имеет *интонация*, являющаяся полностью музыкальным фактором; языковеды утверждают, что это самое постоянное свойство любого языка. Угрофинские языки, как правило, имеют одинаковую, общую интонацию; детальная разработка этого вопроса, кроме исследований Peters-a и Schellbach-a проведена только на венгерской языковой территории. После Csűry, B. более модерные исследования проведены I. Molnár-ом, (см. интонационную таблицу), он утверждает, что здесь следует говорить о *голосовой мелодии*, которая наиболее узко может быть определена уже тремя слогами (более длинные слова лишь ее расширение), и что так называмая мелодия предложения складывается уже из мелодий отдельных голосов. Есть мелодия у «*законченного сообщения*»; ее две формулы для «*мелодии вопроса*» и две мелодии у «*незаконченного сообщения*». Все они имеют сильную, повышающуюся интонацию в начале и, кроме одной вопросительной мелодии, имеют интонацию, понижающуюся к концу. Уже из этого следует, что *древней мелодией может быть лишь та, что не противоречит мелодии языка*, особую силу имеет это утверждение для начального периода *героической песни*.

В сравнительной угро-финской коллекции широко представлены типы мелодий, которые совпадают с мелодией речи угро-финских народов. Такова и так называемая «*модель плача*», представляющая собою двухстрочную музыкальную структуру (первый мелодийный ряд закрывается на второй, а второй на первой ступени); таких песен насчитывается у северных угро-финов до 400 экземпляров, что дополняется еще очень богатым венгерским материалом (например, Magyar Népzene Tára V. Siratók, — Сокровищница Венгерской народной музыки, V., Плачи, — 1966). Эта речитативная мелодия, кроме линии прохождения угро-финнов, может быть найдена в монгольских, китайских, сицилийских, египетских и др. вариантах. Центром происхождения *древней заимствованной мелодии* угро-финнов, вероятно, была Внутренняя Азия. Она была усвоена попами-шаманами и из нее народ соответственно мелодии угро-финских языков сложил традиционные формулы. Такие плачи и волшебные песни, которые могут быть сведены к финно-угорской эпохе, уже ранее были опубликованы автором в сравнительной таблице. Из этих речитативов рыхлой структуры у финно-угорских народов развивались и малые музыкальные формы. Автор в 1—6 и 7—17 сравнительных таблицах мелодий показывает два круга вариантов, которые из-за их характерного проявления автор назвал *типами Калевалы*. Среди них 1—6 таблицы мелодий представляют тот общий финно-угорский период, который показывает разговорно-мелодийную схему «*законченное сообщение законченное сообщение*». Приводится 8 финских, 7 венгерских, 5 эстонских, 2 лопарских, 1 вогульский, 1 остяцкий и 1 мордвинский вариант мелодий этого типа. 7—13 сравнительные таблицы мелодий показывают разговорно-мелодийную схему «*незаконченное сообщение + законченное сообщение*». В сравнительной коллекции до сих пор имеется 3 лопарских, 15 финских, 14 эстонских, 1 черемисский, 1 мордвинский, 4 вогульских и множество венгерских экземпляров. Когда в народных массах проснулось музыкальное мышление, в народных мелодиях разговорно-мелодийное требование текста было постепенно оттеснено на задний план и тексты начали подгонять под мелодии; то есть принцип интонации текста потерпел поражение. Сейчас уже редкость, когда в народной песне осуществляется требование «идеального речитатива» (соответствующая разговорно-мелодийная формула текста). Публикуемая под 8 номером мелодия не что иное, как первая часть наиболее известной венгерской народной песни, «мелодии павы», не публикуемая вторая часть, собственно говоря, повторение той же мелодии одной квинтой ниже. Из мелодийных параллелей можно видеть, что эта первая часть двухрядная угрофинская мелодия, которая пе-реформировалась под влиянием структурных мелодийных принципов степных древних турков. 13—17 таблица мелодий показывает вариационные отклонения небольшие *типа Калевалы* в чисто музыкальном направлении (за этим живет память какого-либо старого духового инструмента). Формирование этих вариантов «коломейки» не может быть объяснено славянским музыкальным развитием, скорее угро-финским развитием путем публикуемых здесь мелодий. Следовательно, комплексный этно-критический метод автора дал ключ к обрисовке жизненного пути древней заимствованной методии.

Gy. Szomjas-Schiffert:

KALEVALA, REGÖSGESANG, »PFAUMELODIE«

(Auszug)

Von den sprachverwandten finno-ugrischen Völkern sind außer dem ungarischen Bestand etwa 12 000 Volkslieder im Druck erschienen. Verf. hat diese mit den ungarischen Volksliedern verglichen, und ist dadurch in den Besitz einer vergleichenden Sammlung gelangt, die etwa 2000 einander ähnliche finno-ugrische Volksmelodien, mit ca 100 Melodientypen enthält. Diese Ähnlichkeiten hängen historisch nicht immer miteinander zusammen. Um aber uns unter den historischen Schichten dieser Melodien orientieren zu können, hat Verf. — die Methoden von *Kuhač*, *Hornbostel*, *Bartók*, *Lach*, *Gironcourt*, *Kodály*, *Szabolcsi*, *Wiora* und *Maróthy* beachtend — eine ethnokritische, komplexe Methode ausgearbeitet.[4] Demnach sei jedes Volkslied Einheit und Gegensatz des Textes und der Melodie, die beisammen leben. Die Triebkraft der Entwicklung sei dabei das Aneinanderpassen dieser beiden Faktoren gemäß dem Geschmack der jeweiligen Gesellschaft (und nicht des Individuums). Unter diesen Faktoren schöpft der *Text* (die sprachliche Seite) seine »Gefächts«-Requisiten heute aus der Versliteratur, die *Melodie* (der Gesang) dagegen aus der Natur, aus der instrumentalen Musik und aus den Melodien der Nachbarvölker. Von den beiden Faktoren ist die Textseite ausschlaggebend und obwohl die Wirkung gegenseitig ist, unterliegt die *Kunstgattung* des Volksliedes der Führung der Verskultur auf dem Gebiet der Formen. Die Entwicklung des Volksliedes erfolgt bei den Völkern oft unter voneinander abweichenden historisch-geographischen und gesellschaftlichen Umständen (Voraussetzungen). Diese beschleunigen oder verzögern die Entwicklung. Bei den historisch-geographischen Voraussetzungen läßt sich der Melodientyp mit engem Ambitus der Völker der *Waldzone* von den Gesängen mit weitem Ambitus der der *Steppenzone* sowie von der bogigen Konstruktionsart der Völker der *Ackerbauzone* unterscheiden.

Die finno-ugrischen Vorfahren des Ungartums verbrachten in jedem dieser drei Zonen mehr als ein Jahrtausend und dessen Spuren lassen sich in ihrer Volksmusik auch heute noch beobachten. Eine Fusion mit einem der türkischen Völker, mit den Onogur-Bulgaren, dann die slawische Umgebung haben diese zweierlei entlehnten Melodienschätze in den Bestand der ungarischen Volkslieder eingeschmolzen. Innerhalb des Karpatenbeckens, im heutigen Ungarn, haben dagegen die Übersiedlungen und die Kolonisation des Volks im Feudalismus (Migration) und die Fluchten in den Kriegszeiten Melodien Mischungen ergeben.

Auch den Religionen ist eine große modifizierende Kraft in der ganzen Welt zugekommen (Schamanismus, Buddhismus, Christentum, Islam). Inmitten dieser Kraftfaktoren gestaltet sich die Musik eines Volkes, und es entstehen durch drei Melodienschichten: der *Grundstoff des Melodienschatzes*, der bereits beim geschichtlichen Erscheinen eines Volkes vorhanden ist; das *entlehnte Gut des Melodienschatzes*, das als Einfluß seitens der Nachbarvölker zu betrachten ist; und die *Schicht der inneren Entwicklung*, die das Ergebnis der beiden ersten Kategorien ist.

In diesem Rahmen untersucht Verf. seine für vergleichende Studien geeigneten Melodien. Hinsichtlich der *Sprache* ist der *Tonfall* der wichtigste, der ein Faktor rein musikalischen Gepräges ist. Der Tonfall ist, der Linguistik nach, die ständigste Eigenschaft jeder Sprache. Der Tonfall der finno-ugrischen Sprachen ist im allgemeinen identisch, dessen ausführliche Erschließung außer den Studien von *Peters*[5] und *Schellbach*[6] nur auf dem Gebiet der ungarischen Sprache durchgeführt wurde. Nach *B. Csüry*[7] hat *J. Molnár*[8] ausführlicher erwiesen (siehe die Tonfall-Tabelle), daß hier von *Phrasenmelodie* die Rede ist (ung. *szólam-dallam)*, die mit minimum drei Silben bereits bestimmbar ist (die längeren sind nur Erweiterungen). Die sog. Satzmelodie (ung. *mondat-dallam)* ist eigentlich schon eine Reihe von Phrasenmelodien. Die *»abgeschlossene Mitteilung«* hat eine eigene Melodie, die *»Frage-Melodie«* zwei Formeln und die *»nicht abgeschlossene Mitteilung«* zwei Melodien. Eine jede von diesen beginnt mit Betonung und die eine ist außer der einen fragenden Melodie von absteigender Linienführung. Daraus folgt, daß *eine uralte Melodie nur jene sein kann, die der Melodie der Sprache nicht widerspricht.* Besonders bezieht sich dies auf die erste Zeit des *Heldengesanges*.

In der finnischen vergleichenden Sammlung gibt es zahlreiche Melodientypen, die mit der Sprachmelodie der finno-ugrischen Völker übereinstimmen. Ein solches ist auch das sog. *»Klagelied-Modell«*, das ein zweizeiliges musikalisches Schema ist (die erste Zeile schließt an der 2. Stufe, die zweite an der 1. Stufe ab). Es gibt davon etwa 400

Beispiele bei den nördlichen Finno-ugriern; dazu kommen noch zahlreiche ungarische Melodien (z. B. A Magyar Népzene Tára, V, Klagelieder, 1966). Diese rezitierende Melodie ist außer den Übersiedlungslinien der Finno-ugrier auch in mongolischen, chinesischen, sizilianischen, ägyptischen usw. Varianten zu finden. Bei den Finno-ugriern ist sie eine *uralte entlehnte Melodie*, deren Abstammungsfokus vielleicht in *Innerasien* zu suchen ist. Sie wurde bei den Finnen durch die Schamanen eingebürgert, und das Volk hat daraus die der finno-ugrischen Sprachmelodie entsprechenden Formeln traditioniert. Solche auf das finno-ugrische Zeitalter deutende Klagelieder und Zauberlieder hat Verf. in einer vergleichenden Tabelle schon früher mitgeteilt[4]. Aus diesen Recitativos mit loser Konstruktion entwickelten sich bei den finno-ugrischen Völkern auch musikalische Kleinformen. In den vergleichenden Melodientabellen 1—6 und 7—17 werden hier zwei Variantengruppen vorgelegt, die Verf. wegen ihres bezeichnenden Vorkommens *Kalevala-Typen* nennt. Darunter zeigt die Tabelle der Melodien 1—6 jene gemeinsame finno-ugrische Periode, die den Tropus der Sprachenmelodie von zwei gleichen Tonfällen zeigt: »abgeschlossene Mitteilung + abgeschlossene Mitteilung«. Von diesen figurieren einstweilen 8 finnische, 7 ungarische, 5 estnische, 2 lappländische, 1 wogulische, 1 ostjakische und 1 mordwinische Variante als Beweis. Die vergleichenden Melodientabellen 7—13 zeigen den Sprachenmelodie-Troups: »unvollendete Mitteilung + vollendete Mitteilung«. Aus diesem Typ wurden bis jetzt 3 lappländische, 15 finnische, 14 estnische, 1 tscheremissische, 1 mordwinische, 4 wogulische und zahlreiche ungarische Beispiele in die vergleichende Sammlung aufgenommen. Als einst die musikalische Denkart auch in den Volkmassen erwacht ist, wurde die Forderung der Sprachmelodie des Textes in den Volksmelodien sukzessive in den Hintergrund gedrängt und die Texte wurden unter den Melodien hin und her getauscht. Das Prinzip des Texttonfalles erlitt also hier eine Niederlage. Heute ist es schon eine Seltenheit, wenn das Postulat des »idealen Rezitativs« (zum Text eine entsprechende Formel der Sprachmelodie) verwirklicht vorkommt. Unsere Melodie Nr. 8 ist nichts anderes als die erste Hälfte eines sehr berühmten ungarischen Volksliedes, der sog. »Pfau-Melodie«, die hier nicht mitgeteilte zweite Hälfte ist eigentlich eine Wiederholung in einer um eine Quinte tieferen Lage. Aus den Melodienparallelen ist ersichtlich, daß dieser erste Teil eine zweizeilige Melodie der Finnen ist, die nach den Prinzipien der Melodienbildung der Alttürken der historischen Zeiten in eine quintabwechselnde Formel umgewandelt wurde. Die unmittelbar folgende Melodientabelle Nr. 13—17 zeigt die Verschiebung des Kalevala-Typus mit »Variationszerkleinerung« (ung. „aprózás") in die rein musikalische Richtung. Dahinter mag das Andenken irgendeines alten Blasinstrumentes weiterleben. Die Ausbildung dieser »Kolomejka«-Varianten ist mit der Entwicklung slawischer Musik nicht zu erklären, wohl aber, den hier mitgeteilten Melodien nach, mit der der finnischen Volksmusik. Durch die ethnokritische, komplexe Methode wurde also Verf. der Schlüssel zur Schilderung des Lebenspfades einer uralten, entlehnten Melodie in die Hand gegeben.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tanulmányutam az Észak-Amerikai Egyesült Államokban

A Művelődésügyi Minisztérium és a New York-i Ford Alapítvány lehetővé tette, hogy egy esztendős tanulmányutat tehessek az Egyesült Államokba. Néprajzi kutatásaim két irányúak voltak: egyrészt meg akartam közelebbről ismerni az Egyesült Államokban folyó néprajzi kutatások módszereit, másrészt az indián állattenyésztés és földművelés problémáját.

1965. október 2-án indultam el Budapestről Bécsen és Genován át az Egyesült Államokba s a Rafaello olasz hajóval október 14-én érkeztem meg New Yorkba. A Ford Alapítvány tanulmányi és tudományos programját intéző Institute of International Education illetékes munkatársaitól a szükséges útbaigazításokat néhány napon belül megkaptam s október 19-én repülőgéppel San Franciscóba utaztam, ahol az University of California részéről Heizer R. F. professzor várt, s a következő napokban Berkeleyben már megkezdhettem a rendszeres munkát.

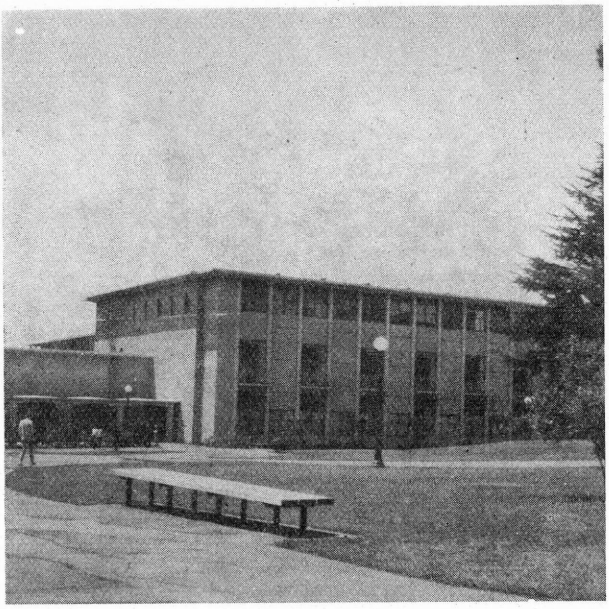

1. kép. A kaliforniai egyetem (Berkeley) néprajzi intézete (Department of Anthropology). Gunda Béla felv.

New Yorkba, illetve Berkeleybe való megérkezésem után két lehetőség állott előttem: 1. nagyobb utazásokat tenni az USA-ba, néhány hétig egy-egy egyetemi városban tartózkodni, megnézni az ottani intézményeket, s azután hasonló időtartamra újakat felkeresni, vagy 2. az esztendő

tekintélyes részét egy megfelelő kutatási lehetőségekkel rendelkező egyetemen, intézményben tölteni s ott maximális mértékben dolgozni.

Az előbbi lehetőséggel élve sok érdekes impresszióra tehettem volna szert, több várost láthattam volna, sokrétű élményben és nehezen körvonalazható „tapasztalatcserében" lett volna részem, de ez a lehetőség semmiképpen sem járhatott volna tudományos eredményekkel. Egy-egy néprajzi központban való néhány hetes vagy napos látogatás még a fontos irodalmi anyag megismerését sem tette volna számomra lehetővé, s a szakemberekkel való rövid beszélgetések előbb-utóbb elhalványuló emlékekké alakultak volna át. Berkeleyben az University of Californián a Department of Anthropology az első naptól kezdve kitűnő munkalehetőséget biztosított számomra (mindennel felszerelt dolgozószoba, nagyszerű könyvtár és múzeumi gyűjtemény, kitűnő munkatársi közösség), s ezért a maximális időig Berkeleyben maradtam.

A Berkeley-i egyetemen a Department of Anthropology az USA egyik legjelentősebb néprajzi kutatási központja, ahol olyan kitűnő ethnológusok dolgoztak, mint Kroeber A. L., Lowie R. H. s akik tudományos szelleme, törekvése ma is érezhető az intézetben. A Department of Anthropologyban az asszisztens professzorokat nem számítva tizenegy professzor dolgozik, akik a néprajz legkülönbözőbb területét, elméleti törekvéseit képviselik (Foster G. M.: spanyol, spanyol—amerikai kultúra, paraszt társadalmak, alkalmazott néprajz; — Heizer F. R.: régészeti módszerek, indián néprajz és archeológia; — Rowe J. H.: Dél-Amerika régészete és néprajza; — Hammel E. A.: társadalmi néprajz, paraszt társadalmak és kultúrák; — Dundes A.: folklore, — Mandelbaum D. G.: a néprajz elmélete, India társadalmai és kultúrái, — Berreman W. R.: általános és társadalmi néprajz, stb.). A Department of Anthropologyban foglal helyet a régészet, a fizikai embertan és részben a nyelvészet is. A Department of Anthropologyban széleskörű az európai népek iránti érdeklődés (európai témájú diploma dolgozatok készülnek, a hallgatók ösztöndíjakat kapnak európai kutatásaikhoz, ottlétem idején Hammel E. A. professzor Jugoszláviában folytatott terepmunkát). A Department of Anthropologyhoz vonzott továbbá az is, hogy korábban már kapcsolatban állottam Heizer R. F. és

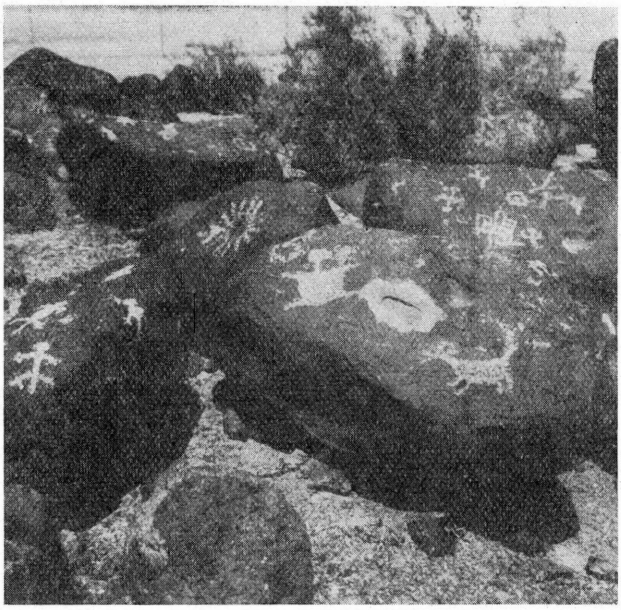

2. *kép.* Indián sziklarajzok. Painted Rock hegység, Gila folyó völgye, Arizona, USA. Gunda Béla felv.

Hammel E. A. professzorokkal, akik előre biztosítottak támogatásukról. Talán érdemes lesz megemlítenem, hogy az amerikai közvélemény szerint a Berkeley-i egyetem az USA legjobban kiegyensúlyozott egyeteme. A *Time* című tekintélyes hetilap 1966. május 27-i száma cikket közölt arról, hogy az egyes tudományágakat milyen szinten

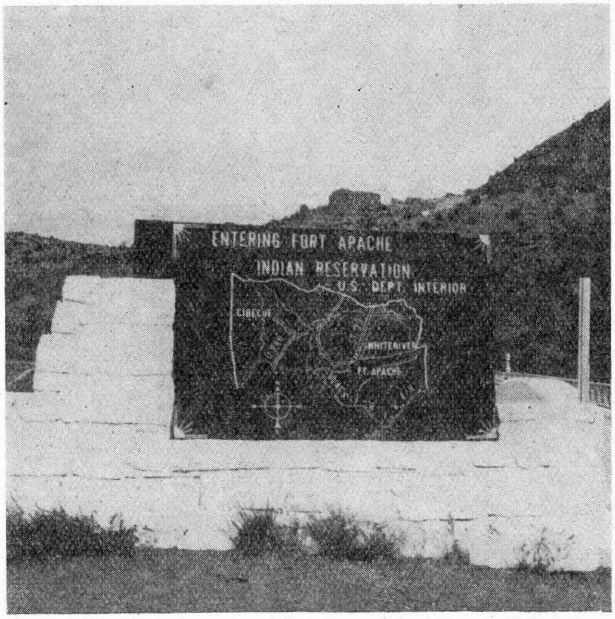

3. kép. Apache indián rezerváció bejárata a Salt River Canyonban, Arizona, USA
Gunda Béla felv.

oktatják és művelik az egyes egyetemeken. A cikk szerint az első helyért a Harvard egyetem és Berkeley vetélkedik. A néprajz terén az első három egyetem között (Chicago, Harvard és Pennsylvania a sorrend) nem szerepel ugyan Berkeley, ez azonban még nem zárja ki bizonyos területeken a Berkeley-i egyetem néprajzi oktató- és kutatómunkájának a súlyát.

Berkeleyben az egyetemi oktatás színvonala igen magas. Különösen magas követelményekkel jár a *Master of Anthropology* és a doktori fokozat elnyerése. A *graduate school* hallgatóitól (mindannyian valamelyik professzor mellé vannak beosztva) széleskörű kutatótevékenységet kívánnak. Négy év elvégzése után iratkozhat be a hallgató a graduate schoolba, ahol jelentékeny ösztöndíjban is részesül. Már a college fokozatban az évközi ellenőrző vizsgák is magas követelmények elé állítják a hallgatókat. 1965. október végén alkalmam volt résztvenni egy első, terminusközi vizsgán. A vizsga írásban folyt s a néprajz-régészet alapkérdéseire vonatkozott. A vizsgázóknak ilyen kérdésekre kellett választ adni: az ipar, a tipológia, a kultúra, az indoeurópai nyelvcsalád, a radiocarbon módszer meghatározása, az embernek, nyolc biológiai ismertetőjele amely képessé teszi kultúra alkotására, az archeológiai anyag kormeghatározásának módszerei, s még a kérdések sokasága (kb. 100 kérdés), amelyekre két órán belül kellett röviden, (gyakran igennel vagy nemmel) válaszolni.

Berkeley-i munkahelyemen megvolt a lehetőség arra, hogy az USA-ban uralkodó ethnológiai módszerek kialakulását, a főbb ethnológiai irányokat megismerjem. Elsősorban áttanulmányoztam Wissler C. és Kroeber A. L. culture area elméleteit, az acculturációra vonatkozó kutatásokat s a psychológiai módszereknek az ethnológiában való alkalmazását. A culture area elméleténél az USA ethnológusai ma már nem elégszenek meg a Wissler-féle koncepcióval, amely a culture areakat a természeti környezettel kapcsolja össze, s néhány

kulturális komplexumot állít előtérbe a műveltségi területek jellemzésénél. A néprajz a kulturális területeket dinamikus, változó egységeknek fogja fel, amelyek jellemzésénél döntő az idő perspektívája. A culture areaban mindinkább előtérbe lép a kultúra gazdasági tényezőktől befolyásolt tagolódásának, a kultúra alkotói és

hozott egy sajátságos indián gazdálkodást (navajo állattenyésztés és földművelés, ezüstművesség). Az észak-amerikai indián kultúrákra talán még a modern gépeknél is nagyobb hatást gyakorolt a lóval való megismerkedés, amely elsősorban a spanyoloknak köszönhető. Délen ez már a XVI. században megkezdődött, de egyes északnyu-

4. kép. Papago indiánok. Wahak Hotonok, Arizona. GUNDA Béla felv.

részesei társadalmi pozíciójának vizsgálata. Sokat jelentett számomra a culture area tanával kapcsolatban DRIVER H. E., MASSEY W. C. kartografikus jellegű munkáinak a megismerése. DRIVER H. E., MASSEY W. C. és mások már a néprajzi térképek egész sorát készítették az indián kultúrjavak elterjedéséről, s ezeket megfelelően interpretálták is. Az acculturatióra vonatkozó kutatásoknál az amerikai ethnológusok megvizsgálják a modern technikai civilizációnak a természeti népek gondolkodására gyakorolt hatását és ezzel kapcsolatban az új magatartási formákk ialakulását. A hagyományos és a modern társadalmak érintkezésénél döntő a két érintkező kultúra gazdasági és társadalmi jellege. Ezért az indián acculturációnak eltérő formái vannak aszerint, hogy az indiánok pl. spanyol telepesekkel vagy angol prémvadászokkal találták magukat szemben. A délnyugati államokban az acculturáció magával

gati törzsekhez csak a múlt század második felében került el a ló. Az acculturáció során értékes eredményeket hoztak felszínre az amerikai ethnológusok a különböző típusú háztartások vizsgálatánál. A kultúra struktúrájában előtérben áll a nő és férfi társadalmi státusának, az életkorral való előrehaladásnak, a személyek psychológiai differenciáltságának a változások természetével való megvizsgálása. Hangsúlyozzák, hogy a primitív társadalmakban a kulturális változások és az alapvető differenciáltság biológiai alapokon nyugszik, s a biológiai funkciókból kell kiindulni minden ethnológiai munkának. Többek között ezzel is magyarázható, hogy az USA-ban a legtöbb egyetemen az ethnológia ugyanabban a Departmentben foglal helyet, mint a fizikai anthropológia. Az USA ethnológusai figyelemmel kísérik a különböző psychológiai típusokat, amelyek fogékonysága, érzékenysége és dynamikája

a kulturális átalakulás lehetőségénél elősegítő vagy gátló tendenciaként jelentkezik. Még a skizofrén hajlamú individuumok magatartásának is gyakran befolyása lehet a közösségben. Hangsúlyozza a modern amerikai néprajz azt is, hogy minden kultúra tk. „socioeconomic" típus, amely sem időben, sem térben nem ismétlődik meg, és

Village in Modern Greece, New York, 1963., LEWIS O.; *Tepoztlán*, New York, 1960, PIERCE J. E.: *Life in a Turkish Village*. New York, 1965.) felé fordul, de ezek a „falumonográfiák" nem lépik túl az Európában megjelenő falutanulmányok problematikáit. A kutatásokból levont olyan következtetéseket, hogy a kultúra csakis a tár-

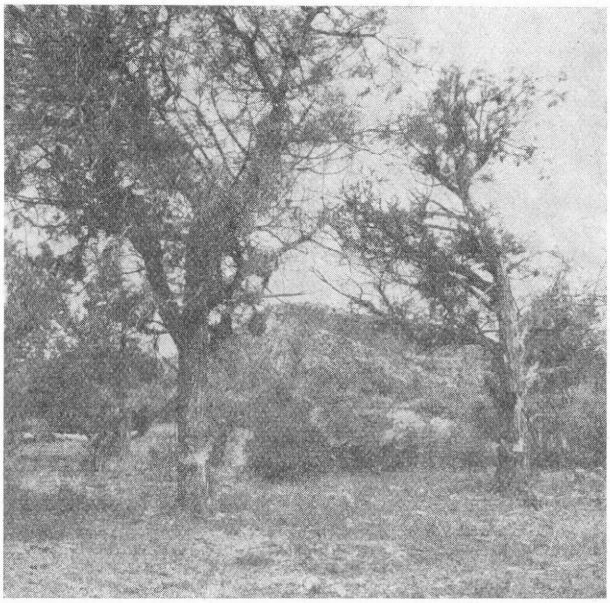

5. kép. Erdőirtás a fák törzsének körülvágásával. Apache indián, Forestdala Trading Post közelében a Corduroy Creek völgyében, Arizona. GUNDA Béla felv.

magába foglal különböző nyelveket és népeket. Az amerikai ethnológia látókörébe mindinkább bekerül a „peasant" fogalma is, de még kevés az ismerete ahhoz, hogy a parasztkultúrákat Európán keresztül lássa. Néhány monográfián kívül inkább Mexico, a közép-amerikai államok, India, Khína jelenti a „parasztot" a számukra (l. pl. REDFIELD R., LEWIS O. kutatásait). A „socioeconomic" típusoknál nagy körültekintéssel vizsgálják az ecologiai viszonyokat. Megállapítható, hogy az USA-ban a kultúrák vizsgálatánál a történeti jellegű szemlélet veszített jelentőségéből s ennek következtében háttérbe szorult az anyagi kultúra kutatása. Elsősorban BENEDICT Ruth és MEAD Margaret hatására számtalan ethnológus inkább a természeti népek hálószobájába, mint kultúrájába kíván betekinteni. Az érdeklődés gyakran a „kis egységek" (l. pl. FRIEDL E.: *Vasilika, a* sadalom tagjainak gondolkodásmódjában létezik és nem künn az űrben lebegő dolog, — az európai parasztkultúrák tanulmányozói már korábban felismerték.

Nemcsak a különböző egyetemeken, hanem egyetlen Departmenten belül is a legkülönbözőbb szemléletű ethnológusok dolgoznak. Nagy általánosságban azt lehetne mondani, hogy a nyugati nagy egyetemeken (Berkeley, Los Angeles, Tucson, Seattle) inkább a történeti szemléletű kutatások, míg a keleti részeken (Yale, Harvard, Columbia University) a funkcionális, acculturatiós kérdésekkel foglalkozó irányzat dominál. Igen erős az amerikai néprajzban az ún. psychologizmus, amely a néprajz keretébe von olyan jelenségeket is, mint az álom. JACOBS M. J., aki *Pattern in Cultural Anthropology* c. könyvében teljesen elutasítja az USA-ban nagy eredményeket elért culture area kutatásokat, külön fejezetben

foglalkozik munkájában az álommal, mint személy és a kultúra kifejeződési formáival, az álom tartalmát és stílusát — RÓHEIM Géza nyomdokain járva — a kulturális alkat megnyilvánulásának, a kultúrát befolyásoló érzelmek, élmények kifejeződésének tartja.

Az USA ethnológusaitól a culture area módszere, a psychológiai, acculturadésekre próbáltam feleletet keresni, hogy a precolumbian Amerikában hol és mikor kezdte az ember tenyészteni az állatokat és termeszteni a különböző növényeket. Inkább az a kérdés foglalkoztatott, hogyan és milyen szükségletek miatt kezdődött meg a növénytermesztés és állattenyésztés az Új Világban. Az indiánok háztartásában évezredek óta napjainkig szakadatlan kísérle-

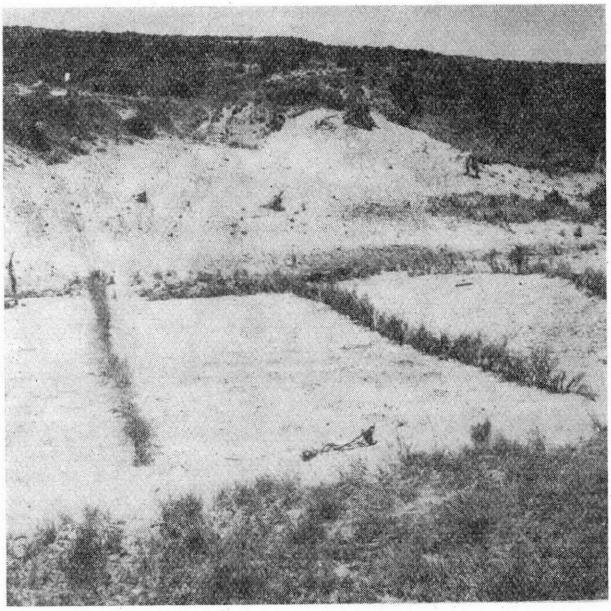

6. kép. Hopi indiánok kukoricaföldje Oraibi közelében, Arizona. GUNDA Béla felv.

tiós és az ecológiai szempontok alkalmazása terén kétségkívül tanulni lehet. De azt is meg kell állapítani, hogy az amerikai néprajz válságban van, keresi az útját, és lépten-nyomon lesiklik a néprajzi gondolkodás területéről. Kiemelkedő azonban a néprajz organizáltsága, társadalmi súlya, az oktatásban elfoglalt helyzete. A néprajz társadalmi súlyához hozzájárulnak olyan bestsellerek, mint MEAD M. munkái. Sajátságos helyzetet foglal el az USA-ban WHITE L. A. professzor, akinek a munkái a történelmi materializmus szempontjából is pozitíven értékelendők.

Ebben a rövid beszámolóban nem kívánok kitérni az indián állattenyésztés és növénytermesztés néprajzának kérdéseire, gyűjtött anyagom részletes ismertetésére. Remélem, hogy konkrét feldolgozásokban számolhatok be kutatásaim eredményéről. Tanulmányaim során nem azokra a kértezés folyik valamely növényféle vagy állatfaj birtokba vételéért. Egy-egy indián törzs sok százféle növényt is ismerhet, s azok közül igyekszik kiválasztani a termeszthetőket. A fehérekkel való érintkezés, a kereskedelem révén ez a kiválasztási folyamat — mivel megfelelő táplálékhoz jutnak az indiánok — lecsökkent, de szinte a szemünk előtt játszódik le számtalan növényháziasítási kísérlet. Így a papago indiánoknál láthattam, hogy telepük körül az ehető termést biztosító kaktuszféléket nem irtják ki. A félig-meddig magára hagyott kaktusz a hulladékok révén trágyát kap, a háztartásból kiöntött vízzel több nedvességhez jut, mint a teleptől távolabb levő kaktusz s így szinte önmagától „hozzánő" az emberhez. A *hopi indiánok* egy *Rumex*-félét alkalmilag művelnek, ha sejtik, hogy az időjárás miatt nem lesz a növényből elegendő. Ugyancsak a hopiknál figyelhető

meg, hogy a kukoricaföldeket rendkívül gondosan gyomlálják, de egyes ehető vad fűféléket, egy vad burgonyafélét háborítatlanul hagynak, hogy ezeket szükség esetén fogyaszthassák. A termesztést tehát megelőzi a növényeknek egy céltudatos meghagyása. Ez nemcsak fogyasztási, hanem kultikus célokból is történhet. Az „ördögkaromnak" *(Martyna*-species) nevezett növényt nőni hagyják a földeken, nem gyomlálják ki, mert felfogásuk szerint a növény tüskés gyümölcse magához vonzza a villámot és az esőt. Az *apache indiánok*nál szokásos, hogy *ősszel felégetik azt a területet*, ahol ehető vadnövények nőnek, mert észrevették, hogy az elégett száraz növények helyén frissebben nő a megújuló növényzet.

Az Új Világ bennszülöttei a növények rendkívül nagy számát művelik, ami annál figyelemre méltóbb, ha tekintetbe vesszük, hogy az amerikai kultúra fejlődése később kezdődött, mint az eurázsiai kultúráé s Amerikában a prehisztórikus lakosság lényegesen kevesebb volt, mint az Ó-Világban. Az amerikai ethnológusok és archeológusok ma *a növénytermesztés négy centrumát* különböztetik meg: 1. perui partvidék, 2. a Tehuacán völgy déli középső része Mexicoban, 3. a déli Tamaulipas Mexicoban, 4. az Egyesült Államok délnyugati része (New Mexico, Arizona, Colorado és Utah déli területei). Ezeken a területeken a növénytermesztés kapcsolatban áll a faluszerű települések kialakulásával. Ezt a „neolithikus forradalmat" a kukorica, a különböző *Cucurbita, Phaseolus, Amaranthus* speciesek és még sok más növény művelése idézte elő. Egyes növényeket *(Amaranthus*, lima bab, *Capsicum annum)* különböző időben és különböző helyeken kezdték termeszteni. Valószínű, hogy a legrégibb növénytermesztők (i. e. 7000—5000) a déli Közép-Mexicoban, Északkelet-Mexicoban éltek, akik avocadot, *Capsicum annum*ot, tökféléket s később kukoricát termesztettek. A gyűjtögető életmód, földművelés és állattenyésztés tanulmányozása céljából 1966. május elején felkerestem Nevada államban a Pyramid tó környékén lakó *paiute indiánok*at, majd Loyalton környékén néhány *washo* családot. Május végén hosszabb tanulmányutat tehettem Needles (California) vidékén a *mojave indiánok*nál, innen átmentem az arizonai Parkertől délre levő Colorado River Indian Reservationba, ahol jórészt mojave indiánok vannak. Arizona déli részén gyűjtöttem a *yuma*, de főképpen a *papago indiánok* között. Meglátogattam az *apache indiánok*at White-River, Cedar Creek környékén, majd Holbrooktól északra a *navajo* és *hopi* telepeket kerestem fel. Különösen nagy élményt jelentett számomra a mezakon elhelyezkedett hopi települések megtekintése. Jártam az Egyesült Államok legrégibb „falutelepülésében", Oraibi indián faluban. Sajnos azonban itt a törzsfőnöknő csak hosszas eszmecsere után engedett be a faluba, fényképezőgépemet nem engedte magammal vinni, s a faluban tartózkodó misszionáriusok sem tudtak segítséget nyújtani. Általában a hopi falvak asszonyai rendkívül barátságtalanul viselkedtek, a fényképező gépből a filmet ki akarták szedni, 50 centet, 1 dollárt kértek ha látták, hogy valamit lefényképezek. Annál barátságosabbak voltak a juhtenyésztő navajo indiánok a Monument Valleyban és környékén. A Keams Canyontól nyugatra eső hopi mezakon a kukorica művelése még ma is „neolithikus" képet mutat. Néhány szem kukoricát ásóbottal kivájt gödröcskébe ültetnek el. A Ford alapítvány és az Institute of International Education lehetővé tette, hogy ezt a tanulmányutat autóval tehessem meg, s így nehezen megközelíthető telepeket is meglátogathassak.

Tanulmányutamon kb. 600 fényképfelvételt készítettem. Az USA-ban megvásároltam az újabban megjelent elméleti néprajzi kézikönyveket s a földművelésre-állattenyésztésre vonatkozó újabb vagy régebbi ritka néprajzi irodalmat (130 kötet), amelyet a KLTE Néprajzi Intézetének adtam át. A munkák jelentékeny része Magyarországon más könyvtárakban egyáltalán nem található. Kutatásaim írásos nyersanyaga kb. 2500—3000 oldalnyi terjedelmű.

Berkeleyben a Department of Anthropologyban több előadást tartottam a középeurópai és magyar néprajzi problémákról. Folyamatosan tanácsokat, irodalmi tájékoztatást nyújtottam egyetemi hallgatóknak és ottani kollégáimnak európai néprajzi kutatásaikhoz. Résztvettem a Society of American Archaeologynak május 5—7-én Renoban (Nevada) tartott ülésén.

Amerikai tartózkodásom idején szakvéleményt adtam néprajzi tanszékek betöltéséhez a következő intézményeknek: Washburn University of Topeka, Northeastern University, Boston, Mass., Illinois Teachers College, Chicago.

Augusztus 2-án San Franciscoból repülőgépen Morcheadba (Kentucky) utaztam, ahol az ott megszervezett új egyetemet tekintettem meg. (A néprajzot Moreheadban magyar származású professzor, Vincze Lajos adja elő.) Moreheadból Washingtonba utaztam, ahol több napon át tanulmányoztam a Smithsonian Institution gyűjteményét. Következő állomásom New York volt. Itt a visszautazáshoz szükséges

formaságokat intéztem el, s még volt időm az American Museum of Natural History gyűjteményeit s más New York-i múzeumokat megtekinteni. A Leonardo da Vinci olasz hajóval Lisboa, Mallorca szigete, Palermo (Szicília) érintésével szeptember 2-án érkeztem meg Nápolyba. Alkalmam volt Nápoly környékén Pompeit, Capri és Ischia szigetét, majd Rómát megnézni. Olaszországban, Svájcban, az NSZK-ban és Ausztriában szintén múzeumokat, elsősorban az amerikai vonatkozású anyagot tanulmányoztam. Ischia szigetén a halászatot volt alkalmam közelebbről megismerni. 1966. október 8-án érkeztem vissza Magyarországra.

Amerikai tartózkodásom idején a Berkeley-i kollégákon kívül különösen szeretném kiemelni az Institute of International Education munkatársainak (Richard B. Myer, Ann Doherty, Anne M. Gellert, Sally Slaughter) messzemenő figyelmét és támogatását.

Gunda Béla

A finn néptáncok formai sajátosságai

Donner Ottó, a finnugor néphagyomány-gyűjtés nagy szervezője emlékének.

A „Kisapirtti, 125 suomalaista kansantanssia" c. munka alapján. Kiadta: Suomalaisen Kansantanssin Ystävät Ry. (Finn Néptáncszövetség), szerk.: Väisänen, Yrjö. Porvoo-Helsinki, Werner Söderström Osakeyhtiö. 1959. 158 l. — Sävelmistö, 63 l. 125 dallam.

A mind ez ideig legnagyobb, legteljesebb finn néptánc-gyűjtemény főként két korábbi munka[1] néptánc anyagát egyesíti, de kiegészült különböző gyűjtemények kiadatlan táncaival is. A Finn Néptáncszövetség (Suomalaisen Kansantanssin Ystävät Ry.) megbízásából többtagú szerkesztőbizottság állította össze a gyűjteményt.[2]

A mű célkitűzése a táncok eredeti formájának megőrzése és terjesztése. A Finn Néptáncszövetség e kiadvánnyal a néptánc iránt érdeklődő közönség, a táncoktatók és tánckörök gyakorlati munkáját, a finn néptáncok terjedését kívánja elősegíteni.

A könyv *bevezetője* (szerzője Pulkkinen Asko) vázlatos áttekintést nyújt a finn néptánckincsről és a táncok elterjedéséről. A lengyel eredetű „polska" (nem azonos a polkával!) volt a legelterjedtebb, sokféle változatban élő párostánc Finnországban e század elejéig. A lakodalom kezdőtánca volt, míg a keringő és polka háttérbe nem szorította. Azóta a lakodalom utolsó táncaként alkalmazzák, innen kapta a „búcsúzó polska" („Erojaispolskaksi") nevet. Az „öregek polskája" „Vanhain miesten polskaksi") névváltozat szintén régies mivoltára utal. Széles körben elterjedtek a különböző eredetű (svéd, orosz, francia) kadrillok („katrilli") folklorizált formái. Sortáncokat, négy-páros négyszögtáncokat, valamint körtáncokat különböztet meg a bevezető tanulmány, s ezek földrajzi elterjedését ismerteti. A legfejlettebb, többrészes tánc a „purpuri", mely 4—6, de sokszor 10—14 részből („vuoro") is áll.

A könyv elején további bevezető fejezetek sorakoznak, melyek a táncleírások használatához szükséges terminus technikusokat határozzák meg, valamint ismertetik a finn néptáncok alapelemeit, az összefogódzási módokat (ld. a III. táblát), a lépésmotívumokat (ld. az I—II. táblát), a téralakzatokat, melyben a táncok lezajlanak (ld. a IV. táblát), s a táncosok térbeli mozgáskombinációiból létrejövő térmotívumokat, táncrészeket. [Ld. a 23. sz. jegyzetet].

A táncokat földrajzi egységek, tartományok szerint, helységenként közli a könyv. Hét tartományból, valamint Szovjet-Karjalából összesen *125* (változatokkal együtt 131) *táncot közöl*.[3]

A táncokat eredeti formájukban közlik, lehetőség szerint úgy, ahogy a gyűjtés idején lejegyezték. Az anyag jórésze múltszázadi, vagy legalábbis az első világháború előtti gyűjtés. (A legkorábbi tánclejegyzés 1848-ból származik). Az eredeti források leírásmódját az érthetőség és egységesség kedvéért néhol módosították.

[1] Collan, Anni: *Suomalainen Kisapirtti*. Suomalaisten Kansantanhujen Ystäville. V. Söderström, Helsinki 1947. — Pulkkinen, Asko: *Suomalaisia Kansantanhuja*. V. Söderström, Helsinki 1946.

[2] A szerkesztő bizottság tagjai: Väisänen Yrjö; Louhi Taimi; Komulaien Orvokki; Väisänen Linnea; Collan Anni; Saarelainen Aino; Kosonen Reino.

[3] I. Uusimaa tartomány: 4 helységből 5 tánc; II. Varsinais-Suomi: 1 helységből 8 tánc; III. Satakunta: 1 helységből 1 tánc; IV. Pohjanmaa: 2 helységből 3 tánc; V. Hämee: 4 helységből 40 tánc; VI. Savo: 9 helységből 36 tánc; VII. Karjalan: 11 helységből 27 tánc; VIII. Szovjet-Karjala: 2 helységből 5 tánc.

A táncok közlésmódja a következő. A legfontosabb elemi adatok (táncnév, a résztvevők száma és neme, a lépésmotívumok megnevezése) után a kiindulási helyzet, a táncosok térbeli elhelyezkedésének leírása következik. Ezt a tánc menetének pontos — többnyire egyértelműen visszaolvasható — leírása követi. A táncdallam ütemeinek sorrendjében ütemenkénti szöveges leírást kapunk a táncról. A táncdallamokat külön, mellékletben közlik. A befejező jegyzet a táncok származására, gyűjtőjére és forrására vonatkozó adatokat tartalmazza. A táncleírást fényképek egészítik ki, ezek azonban — nem lévén megfelelően összehangolva a szöveggel — inkább csak hangulatkeltő illusztráció szerepét töltik be.

*

E gyűjtemény lehetőséget ad arra, hogy a számunkra eddig ismeretlen — a kelet-európai tánckultúrák természetétől alapjaiban eltérő — finn tánckultúra sajátosságaiba bepillantsunk.

Sajnos a gyűjtemény — a finn folklorisztika példamutató gyakorlatával ellentétben — nem törekszik az anyag rendszerezésére, csupán földrajzi rendben ömlesztve közli a táncokat. A bevezető tanulmány sem ad világos képet a jellemző finn tánctípusok sajátosságairól.

A következőkben a gyűjtemény gazdag táncanyagát megkíséreljük formai szempontból rendszerezve áttekinteni, hogy fogalmat alkothassunk a finn népi tánckultúra főbb jellemvonásairól, típusairól.

A finn néptáncok legáltalánosabb összefoglaló sajátossága a teljesen *szabályozott, kötött szerkezeti felépítés*. Nemcsak a táncokhoz kapcsolódó dallam, a táncok motívumkincse, összefogódzásmódja, térbeli mozgása és a táncrészek sorrendje rögzített, hanem a táncok jórészében a résztvevők száma és viszonya is szigorúan meghatározott. Ennek okát a nyugat-európai udvari és polgári tánckultúra erős hatása mellett abban is kereshetjük, hogy a hagyományos paraszti táncélet felbomlásával a tudatosan ápolt hagyományok szükségszerűen megmerevedtek. (Vö. pl. az osztrák tánckinccsel).

A finn néptáncokat a szabályozottság, kötöttség fokozatai szerint *két nagy csoportra oszthatjuk*, mely egyúttal a táncok két fő formai kategóriájának meghatározását is lehetővé teszi.

I. Az első csoportba azokat a táncokat sorolhatjuk, melyeknek szerkezete, térbeli mozgása szabályozott ugyan, de *a táncosok* illetve *párok létszáma és viszonya nincs szigorúan meghatározva*. Ezek tehát a kötöttség alacsonyabb fokát képviselik.

Ide tartoznak a finn tánckincs jelentős részét alkotó *párostáncok*. A gyűjtemény táncanyagának mintegy 29%-a, összesen 36 tánc tekinthető szó szoros értelemben vett párostáncnak.[4] Az európai párostáncok szerkezeti fejlődésének korábbi szakaszát tükröző szabályozatlan párostánc — mely Kelet-Európában még mindennapos jelenség — a finn néptáncanyagban e gyűjtemény alapján ritkának látszik, mindössze 7 tánc ilyen.[5] A finn (s vele együtt a nyugat-európai) párostáncok lényeges vonása, hogy a férfi és nő mozgásanyaga egyáltalán nem differenciált, lényegében ugyanazon lépéseket táncolják. A férfi és nő viszonya, szerepe tehát más, mint a régiesebb kelet-európai, kötetlen szerkezetű táncokban. (Vö. pl. a régies ländlerrel, a szlovák, goral, orosz, magyar, erdélyi román párostáncokkal). Ez alól csupán a karjalai, orosz hatást mutató párostáncok jelentenek kivételt. (Ld. a 107. sz. „Parikkalalainen" nevű táncot).

II. A finn tánckincs — párostáncoknál is jelentősebb, formailag fejlettebb — másik kategóriáját *a csoporttáncok* alkotják. A kötet táncainak mintegy 70%-a, számszerint 88 tánc tartozik ide. *A táncosok* nemcsak párjaikkal, hanem *a párok egymással is szigorúan megszabott, kötött térbeli-koreográfiai viszonyban vannak*, egymást feltételezik, ezért többnyire létszámuk is meghatározott.

E táncok többsége *páros csoporttánc* (számszerint 82 tánc). Az igazi párostáncoktól azonban az választja el őket, hogy a párok egymástól sohasem függetlenek, hanem egyéniségüket teljesen feladva olvadnak bele egy magasabb szervezettségű kompozícióba. Ezekben a táncokban a párostánc jelleg szinte teljesen háttérbe szorul, vagy csak néha bukkan fel a tánc folyamán. A páros csoporttáncok a résztvevő párok mennyiségét illetően rendkívül változatosak: 2—9 párig minden lehetőséget felölelnek, leggyakoribbak azonban a 4 páros táncok (41 tánc).[6]

Meg kell említenünk néhány — számszerűen jelentéktelen (mindössze 6) — különleges kombinációt,[7] amikor 3, 5, 9 vagy 12 táncos — nemek szerint egyenlőtlen megoszlásban — ad elő csoporttáncot. Ilyenkor egy férfinak két partnere van.

[4] A kötet 2., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 15., 21., 23., 24., 34., 53., 55., 61., 62., 66., 69., 72., 74., 78., 84., 85., 89., 91., 99., 102., 106., 107., 108., 110., 111., 113., 114., 117. sz. táncai.

[5] 66. Rantasalmen polska, 69. Toppari, 78. Mäntyharjun polska, 84. Kyntömiehen valssi, 85. Kullanvaihto, 91. Perunavarsia, 108. Palpankilli.

[6] Pl. a kötet 19., 20., 25., 29., 33., 38—40., 42. sz. táncai.

[7] A kötet 16., 27., 80., 115., 116., 91. sz. táncai.

Ez a reneszánsz udvari hármastáncok óta Európa-szerte ismert kombináció lényegében a párostáncok egy speciális irányba fejlődött ágazata.

A csoporttáncok kategóriáját a tánc térbeli rajza alapján két nagy alcsoportra oszthatjuk: *A) a négyszög-* (56 tánc)[8] és *B) sortáncok*ra (24 tánc).[9]

A táncok formai alapelemeinek ismertetése előtt a kötet *tánczenei* anyagát kell vázlatosan áttekintenünk. A táncok többségének zenekísérete 1—1 dallam többszörös, sokszor végtelen ismétléséből áll. Csak a legfejlettebb, többrészes csoporttáncok némelyikének van több dallamból álló szvit-szerű zenekísérete (ld. pl. az 57. sz. „Purpuri" nevű táncot). A dallamok többsége tetrapódikus, 4 soros, periodikus építkezésű hangszeres táncdallam. Vokális, szöveges dal a kötet dallamainak mintegy 20%-a.

A táncdallamok 84%-a (105 tánc) 2/4-es ütembeosztású. A tempó megjelöléséről — érthetetlenül! — megfeledkeztek a kötet összeállítói, de a dallamok és táncok karaktere alapján a 2/4-es üteműek tempóját Mm♩=cca 120—130-ra becsüljük. A finn táncok tempója egyenletes, tempóbeli fokozás, különösen pedig ugrásszerű, hirtelen gyorsítás nem fordul elő. A kelet-európai párostánc-kultúrára annyira jellemző lassú-friss táncpárok gyakorlata itt mintha ismeretlen lenne.

A kötet anyagában szórványosan fordulnak csak elő páratlan ütemű táncdallamok. Más finn tánczenei munkák alapján[10] ezek szerepe a finn tánczenében sokkal jelentősebb. 8 tiszta 3/4-es,[11] valamint 9 olyan tánc szerepel a kötetben, melynél a páros és páratlan ütemű dallamok vagy dallamrészek követik egymást.[12] A régi nyugat-európai páros és páratlan-ütemű táncpárok, az ún. proporciós gyakorlat feltehető maradványai ezek a finn tánckincsben és tánczenében. Figyelemre méltó, hogy „Zwiefachen"-szerű, kevert ütemű táncdallamok is előfordulnak.[13]

A finn néptáncok formai alapelemeire rátérve először *a táncok motívumkincs*évél foglalkozunk. Az európai néptáncok lényeges alkatrészei a lépés-motívumok, azaz a lábbal végrehajtott táncmozdulatok. A finn néptáncok viszonylag teljes motívumkincsét felöleli az I—II. sz. táblán közölt összesen 33 motívum,[14] mely a hazai motívumtipológia szemlélete szerint[15] jóval kevesebb típusba összevonható, s így tulajdonképpen alig 15 motívumfajtát jelentenének. Ettől az összevonástól azonban — a finn lejegyzők szemléletét tiszteletben tartva — tartózkodtunk, s a motívumok számozás-rendjén sem módosítottunk.

A finn táncok motívumkincse — szerkezet, ritmika, mozgásanyag tekintetében egyaránt — alig hasonlítható össze a kelet-európai néptáncok láb-motívikában különösen gazdag anyagával, s ehhez képest rendkívül egyszerűnek, szinte szegényesnek tűnik. Olyan természetes mozdulatfajtákból felépülő, elemi motívumok ezek (járó-, futó-, szökdelő-lépés, váltó-lépés, forgó-lépés), melyek Európában mindenütt megtalálhatók, s nem tartoznak egyetlen

[8] Pl. a kötet 1., 3., 14., 19., 20., 22., 25., 28., 29., 31., 33. sz. táncai.

[9] Pl. a kötet 13., 16., 26., 27., 32., 35. sz. táncai.

[10] ALA-KÖNNI Erkki: *Die Polska-Tänze in Finnland.* Helsinki 1956.

[11] A 4., 8., 11., 27., 63., 66., 94., 97. sz. táncok dallamai.

[12] A 3., 7., 13., 17., 23., 57., 79., 119., 120. sz. táncok dallamai.

[13] A 119—120. sz. táncok dallamai.

[14] A motívumokat a szóban forgó munka szöveges leírásaiból tettük át a nemzetközi *Laban-kinetográfia* jelrendszerébe. A helyenként nehézkesen visszaolvasható szöveges leírás értelmezésében finnországi gyakorlati tapasztalataimra is támaszkodhattam. A mégis bizonytalanul megfejthető motívumok esetén a sorszámok mellett elhelyezett csillag jelzi kétségességüket. A motívumok sorszámozásában az eredeti munkához igazodtunk. A motívumok leírását tartalmazó bevezető részben (16—18. l.) azonban csak 22 motívumot közölnek. A többi a táncleírások kapcsán szerepel számozás nélkül. Az előfordulás sorrendjében ezeket a motívumokat továbbszámoztuk (23—33-ig) és a zárójel — pl. (31) — jelöli, hogy nem az eredeti munka számozását vettük át. A következőkben felsoroljuk a közölt motívumok finn terminológiáját és forráshelyeit:

1. Kävely-ja juoksuaskel (16. l.)
2. Keinuva kävelyaskel (16. l.)
3. Matala hyppyaskel (16. l.)
4. Korkea hyppyaskel (17. l.)
5. Jalanvaihto hypäten (17. l.)
6. Kanta-askel (17. l.)
7. Varvas-kanta-askel (17. l.)
8. Laukka-askel (17. l.)
9. Polkka-askel (17. l.)
10. Jenkka-askel (17. l.)
11. Hyllytyaskel (17. l.)
12. Valssiaskel (17. l.)
13. Hoppavalssi (17. l.)
14. Polska-askel (18. l.)
15. Enkeliska-askel (18. l.)
16. Sivuaskel (18. l.)
17. Masurkka-askel (18. l.)
18. Polkkamasurkka-askel (18. l.)
19. Ripatska-askel (18. l.)
20. Uhtuan-askel (18. l.)
21. Kisapyörintä-askel (18. l.)
22. Suistamon kisapyörintä (18. l.)
23. Tanila-askel (23. l.)
24. Tikkuristi (25. l.)
25. Niittoaskel (26. l.)
26. Vaappuaskel (27. l.)
27. Hyppyaskel (31. l.)
28. Lintuaskel (32. l.)
29. Lonkutus (32. l.)
30. Kärritystä (46. l.)
31. Ryssä askel (68. l.)
32. Melkutus (135. l.)
33. Haara-ja perusasento (137. l.)

[15] Vö. MARTIN György—PESOVÁR Ernő: *Determination of motive types in dance folklore.* Aethn. XII (1963) 295. — MARTIN György: *Motívumkutatás, Motívumrendszerezés.* Budapest 1964. Népművelési Intézet.

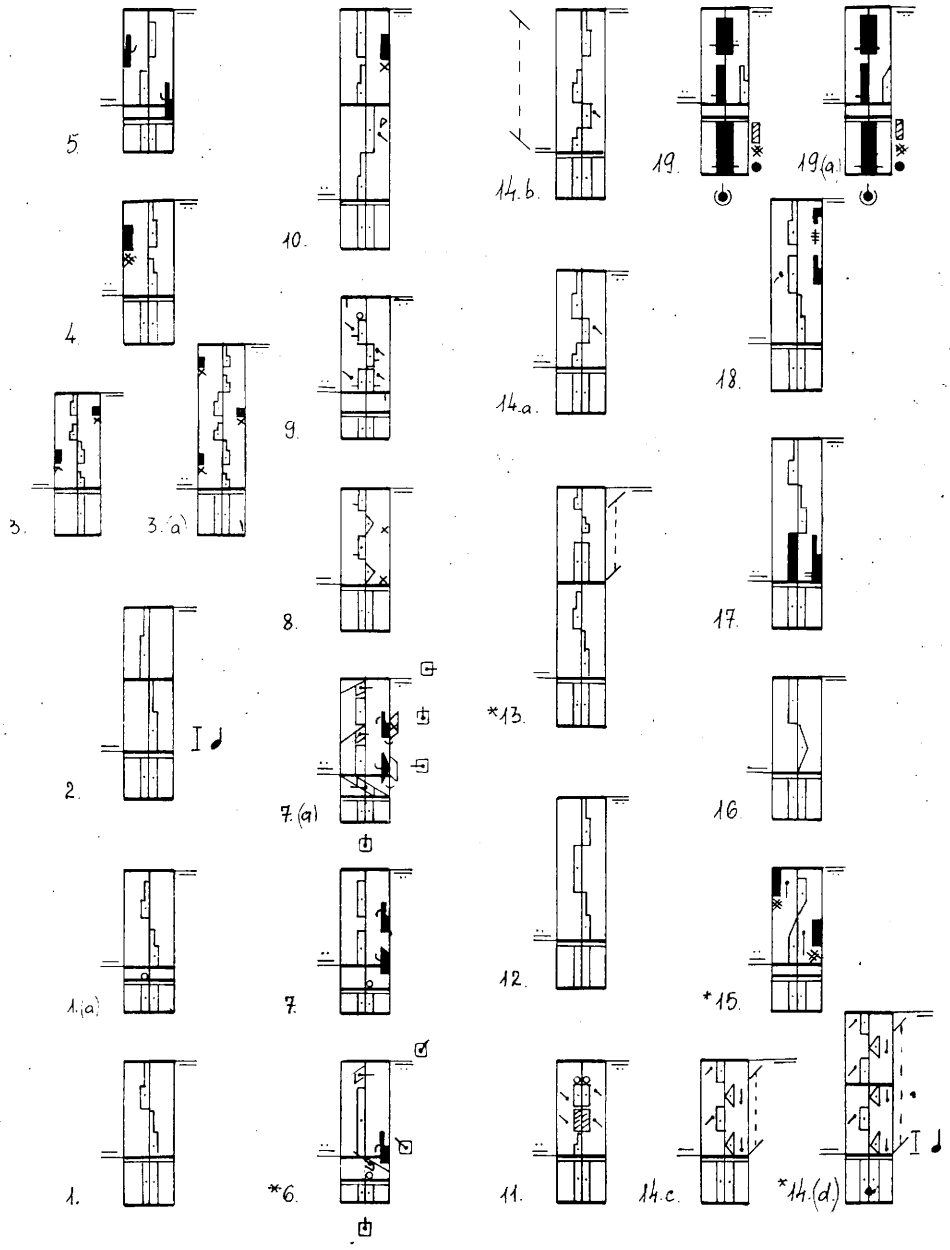

I. Tábla: A finn néptáncok motívumai

nép speciális táncmotívum-készletéhez sem. A motívumok másik része a széleskörű nemzetközi táncdivatok révén szintén Európa-szerte elterjedt (keringő-, polka-, galopp-lépés). Csupán néhány olyan motívumot találunk, melyek eredetileg egy-egy népre jellemző tánctípushoz fűződnek, s a finn anyagban is e hatás beszűrődéseiként

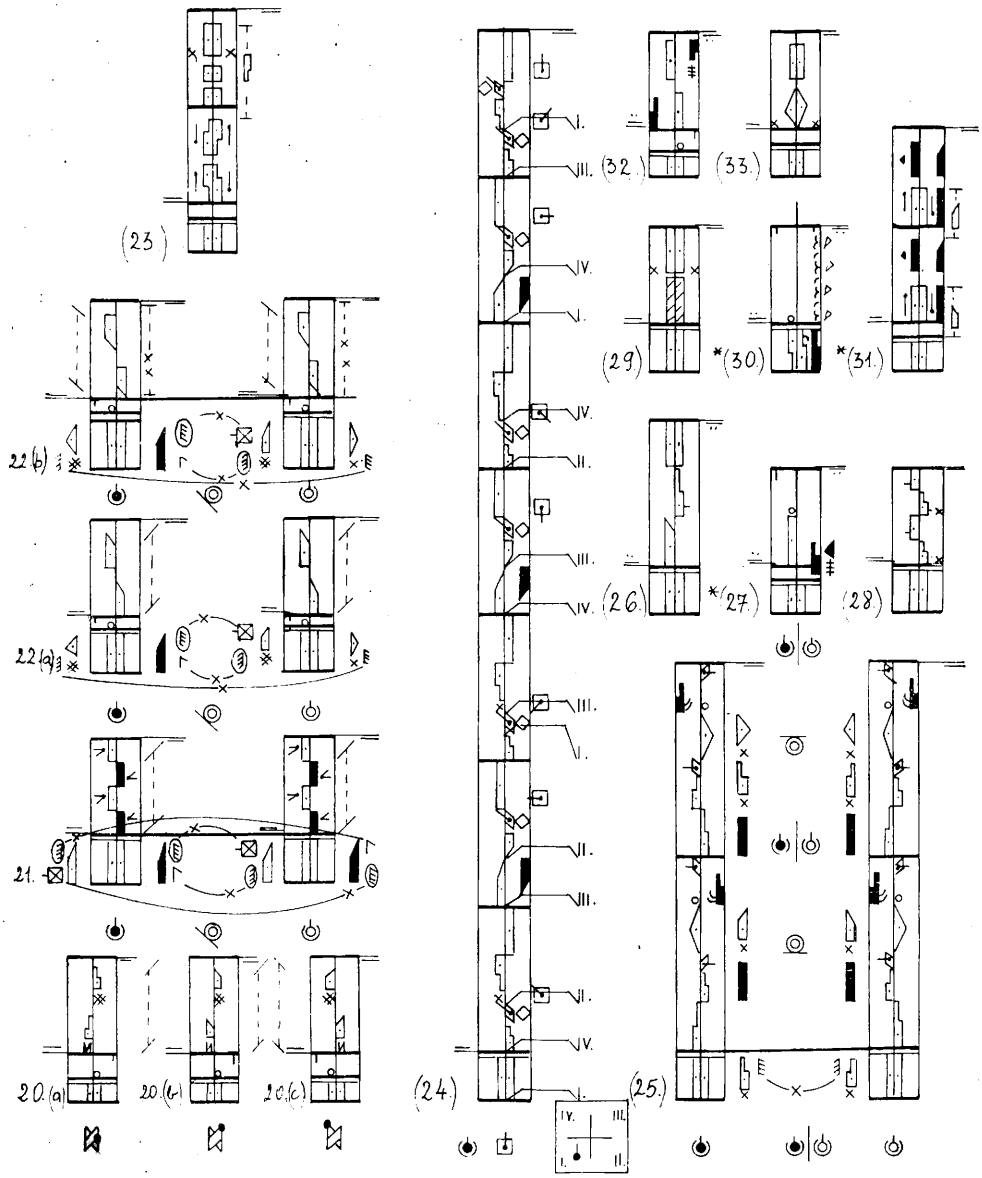

II. Tábla: A finn néptáncok motívumai (folytatás)

jelentkeznek. Ilyenek a lengyel hatást tükröző motívumok (Vö. 14. sz. „Polska-askel" és 17. sz. „Masurkka-askel"), valamint az orosz táncokból a karjalai táncokba beépült guggoló-motívum (vö. 19. sz. „Ripatska-askel").

A finn néptáncok ritmusvilága meglehetősen egysíkú, néhány alapvető ritmusképletbe sorolhatók a motívumok:

$^2/_4$ ♩ ♩ 1,1a,4,5,7,7a,15,16,19,19a,20, 22,29,32,33 mot.

A motívumok földrajzi elterjedése és

Motívumok

Tartomány	1, 1/a	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
I.	1, 3, 5								2			3			
II.	6—8, 10, 11, 13				11—13				10, 12,					7	
III.	14													14,	
IV.							15	16, 17,	15, 17,						16
V.	18—35, 37—49, 50—67	57	44					44, 57	31, 35, 36, 42, 46, 47,		40, 62,	57,		25, 37, 57	
VI.	58—60, 69—77, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88—93,	63, 67	62					62, 64, 74,	61, 64, 59, 74, 76, 80, 81, 85, 89			58	67	78,	
VII.	95—96, 98—99, 101, 103, 104—105, 109, 112, 115, 118, 119, 120	94	97					119, 120	95, 100, 112, 113,	106		94		107, 119,	96
VIII.															

$^2/_4$ ♫ ♩ 9,11,14a mot.
$^2/_4$ ♬ 3,8,14c,21,28,30 mot.
$^3/_4$ ♩ ♩ ♩ 12,14d,17,18,24,26 mot.
$^3/_4$ ♫ ♩ ♩ 14b mot.
$^3/_4$ ♫ ♫ ♫ 3a mot.
$^4/_4$ 𝅗𝅥 𝅗𝅥 6,27 mot.
$^4/_4$ ♩ ♩ ♩ ♩ 10,25,31 mot.
$^4/_4$ ♩ ♩ ♫ ♩ 23 mot.
$^4/_4$ ♩ ♩ ♩ ♫ 13 mot.
$^3/_4$ 𝅗𝅥. | 𝅗𝅥. 2 mot.

„A motívumok földrajzi elterjedése és szerepe a táncokban"[16] c. táblázatunk

[16] A táblázat jobb oldalán függőlegesen egymás alatt elhelyezkedő római számok a 3. sz. jegyzetben megnevezett finn tartományokra utalnak, a felső vízszintes arab számsor pedig az I—II. sz. táncírástáblán közölt lépés-motívumok sorszáma. A táblázat rubrikáiban szereplő számok a kötet táncaira utalnak. A 4., 6. sz. motívumok a közölt táncanyagban nem fordulnak elő.

szerepe a táncokban

16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
							2	4	5	5							
		8									7, 9	8	8				
											14,						
	57,												23	22	53		
106,			107, 120,			119,										113,	116,
				121— 125,	122, 123, 125,												

alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a legtöbb táncban előforduló, leggyakoribb motívumok a következők:

1. sz. „Kävely-ja juoksuaskel,
8. sz. „Laukka-askel",
9. sz. „Polkka-askel",
14. sz. „Polska-askel",
27. sz. „Hyppy-askel".

Motívumkincs tekintetében leggazdagabb a VIII. karjalai és a VI. hämeni terület. Megállapíthatjuk, hogy a motívumok többsége nem kötődik egyes táncokhoz vagy táncfajtákhoz. A táncok típusait, specifikumát, egyéniségét csupán a lábmotivika alapján a finn táncanyagban körvonalazni lehetetlen, szemben a kelet-európai táncokkal, ahol a motívumkincs sokkal inkább tánc-típusmeghatározó jelentőségű.[17] Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a finn néptáncokban a láb-motívikának mellékes, másodlagos szerepe van.

A páros- és csoporttáncokból álló finn tánckincs egyik igen lényeges formai ele-

[17] Vö. a 15. sz. jegyzetben id. munkák idevágó megállapításaival.

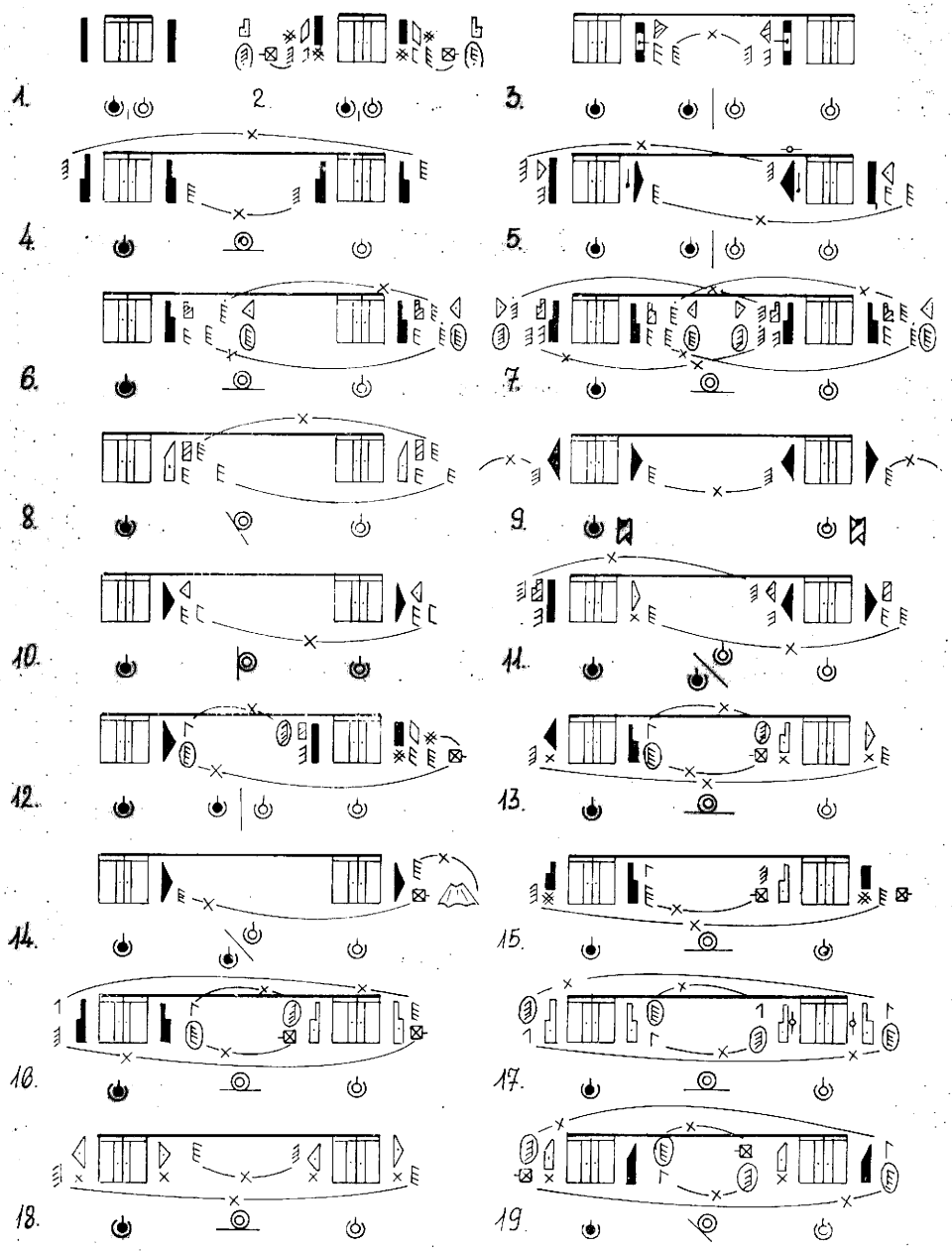

III. Tábla: A finn néptáncok tartás- és fogásmódjai

mét jelentik *a táncok összefogódzási módjai*. A III. jelírás-táblánk[18] az előforduló jellegzetes kartartásokat (1., 2. sz.) és fogásmódokat tartalmazza. Az egyetlen csoportot

[18] A III. táblán összefoglalt tartás- és fogásmódokat a kötet 15—16. lapján található szöveges leírásból tettük át táncjelírásba, a mű eredeti sorszámozását megtartottuk.

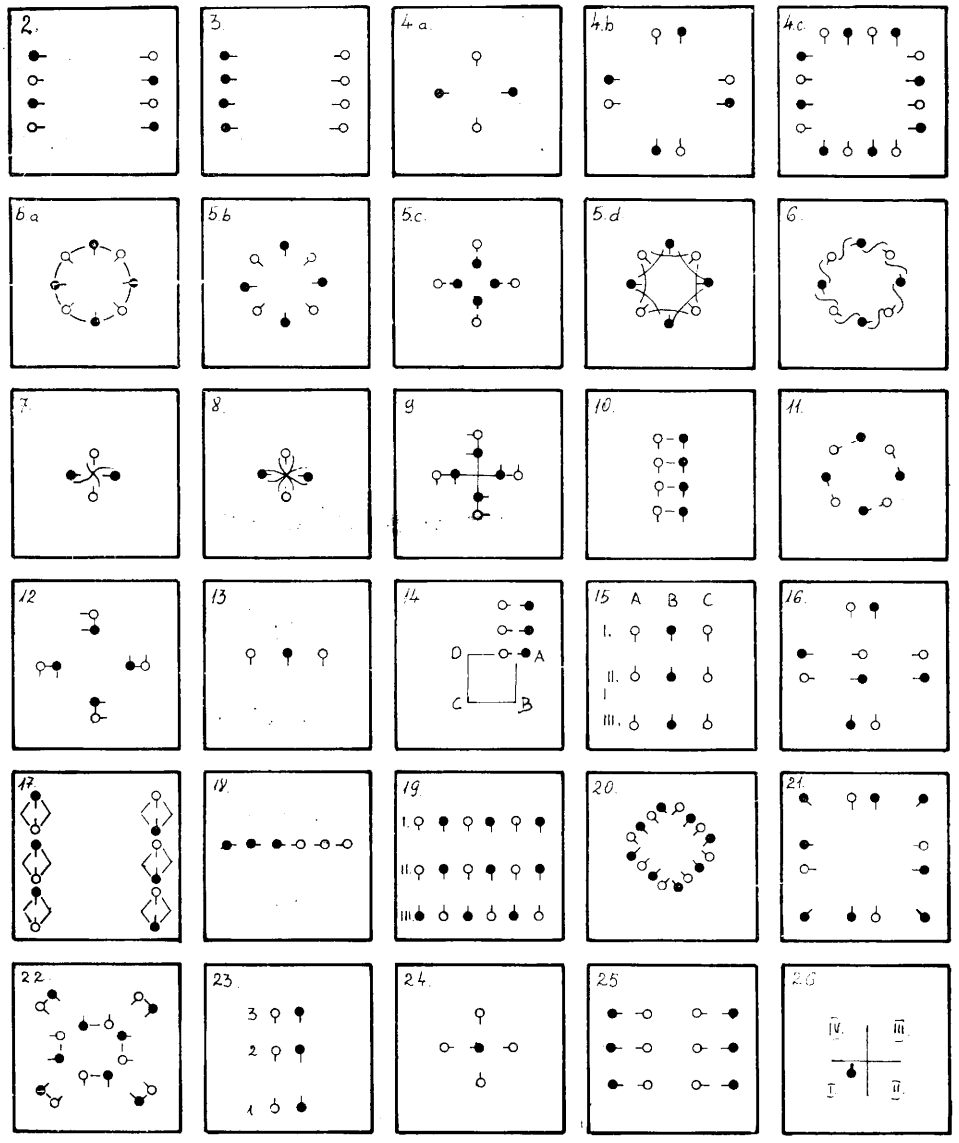

IV. Tábla: A finn néptáncok térformái

tos — körben való — összefogódzáson kívül (9. sz.) csak a páros fogások különböző lehetőségeivel találkozunk (3—8. sz., 10—19. sz.). Ez természetes, hiszen a finn tánckincsben jelentős párostáncok és a döntő többségben levő páros-csoporttáncok legfontosabb formai alapelemeiről van szó. A páros fogások különböző módjai két fő csoportra oszthatók:

1. az egy-kéz (3.,6.,8.,10.,12.,14. sz.) valamint

2. két-kéz fogásokra (4.,5.,7.,11.,13., 15—19. sz.).

A finn táncok — eddigieknél sokkal fontosabb — domináns alapelemét *a térformák* jelentik, melyben a táncosok elhelyezkednek, melyeket a tánc folyamán kialakítanak és váltogatnak. A tánc min-

den más alapeleme — maguk a táncosok is — e térformák megvalósítását szolgálják, s így a térjáték, a terek váltogatása adja a táncok lényegét. (Ez természetesen a csoporttáncok kategóriájára vonatkozik csak). IV. táblázatunk[19] a finn táncokban előforduló térforma-lehetőségeket tartalmazza, számszerint 24-et. Ezek azonban lényegében három alaptípusra vezethetők vissza: a négyszög-, a kör- és sor-formára. A sokféle variáció a résztvevők számától, nemek szerinti megoszlásától, felállásmódjától, frontirányától, térbeli viszonyától függően jön létre.

I. A négyszög-formák (4 a,b,c,16,20—24. sz. térformák a IV. sz. táblán) lényege az, hogy négyszögben elhelyezkedő táncosok 2—2 átellenes, szemközti csoportot alkotva mintegy partnerei egymásnak (egyének, párok és csoportok egyaránt lehetnek), vagyis a tánc folyamán egymással állandó szoros viszonyban vannak.

II. A körformák (5 a,b,c,d,6—9,11—12. sz. térformák) lényege a körben vagy körív mentén való táncolás különböző felállási módokban. Ez a forma természeténél fogva lehet négyszög alakú is (pl. ha 4 személy vagy 4 pár táncolja), de ilyenkor a négyszög lényege nem a szemközti táncosokkal való kapcsolat.

III. A sorformák (2—3,10,13—15, 17—19,23,25. sz. térformák) esetén a táncosok sorban helyezkednek el. Az idesorolt oszlopformát (10. sz. térforma) csupán a táncosok frontiránya különbözteti meg a sortól. Egy-, két- és három-soros formákat különböztethetünk meg. A sortáncokban is a szembenlevő táncosok mintegy partnerei egymásnak. A sortáncok fejlett, legbonyolultabb formái a három-sorosak (ld. a kötet 27., 115. sz. táncait).

A táncok többségére egy tértípus kihasználása jellemző. Ez persze nem jelenti azt, hogy a formavariációk ezen belül nem jelentkeznek. A 86. sz. tánc („Kujanen") pl. a sor-forma két variánsát 2.,3. sz. térforma) alkalmazza, a 99. sz. tánc pedig („Motora") a kör-forma variánsait (5. és 7. sz. térforma).

Tiszta — tehát csak egyetlen tértípust alkalmazó táncok mellett[20] egyetlen táncon belül a térforma-típusok gyakran keveredhetnek. Két formatípus keveredése a gyakoribb,[21] s természetszerűen a mindhárom típust felhasználó táncok a leggazdagabbak (pl. a kötet 97. és 100. sz. táncai).

A tértípusok és tánckategóriák összefüggése tekintetében megállapíthatjuk, hogy a párostáncok zöme a körformát kedveli, ritkábban a sort is alkalmazza, de a sor-variációk közül leginkább csak egyet használ (3. sz. térforma). A csoporttáncok minden lehetőséget felölelnek, de leggyakoribb forma-típusuk a négyszög (kadrillok), valamint a sor. A kör-forma a csoporttáncokban átmeneti, járulékos elemként jelentkezik.

A finn táncok leglényegesebb — a térformációkkal együtt a táncokat elsősorban jellemző — alapelemei a jobb műszó híján koreográfiai mozzanatoknak vagy *tématívumok*nak nevezhető karakterisztikus egységek.[22] Ebbe a fogalomkörbe azokat a mozgásfolyamatokat utaljuk, melyek a táncosok egymáshoz képesti elhelyezkedéséből, mozgásából, illetve viszonyuk szabályszerű váltakozásából erednek. A táncosok térbeli viszonyainak, tartás és összefogódzási módjainak, lépésmotívumainak olyan komplex egységéről, összehangoltságáról van itt szó, mely világosan körülhatárolható mozgáskombinációt alkot. E kombinációk a táncosok meghatározott térbeli viszonyából vagy annak szabályszerű váltakozásából következnek elsősorban, ezért összefoglalóan a témotívum elnevezést alkalmazzuk.

Ezek a következők:[23] 1. Páros for-

[19] A térforma táblán a magyar táncirodalomban szokásos jelrendszert alkalmaztuk. A 2—9. sz. terek az eredeti mű 21. lapján szereplő térleírások ábrázolásai. Az eredeti számozást ezeknél megtartottuk. (A könyvben az 1. sz. alatt szerepel a kiindulási helyzet fogalmának magyarázata, ezért kezdődik számozásunk 2. sz.-mal.) A 10—25. sz. térformák a táncfolyamatok leírása közben szerepelnek. A 26. sz. térrajz a 4. sz. tánchoz kapcsolódó kiindulási helyzet jelölése s nem tartozik a térformációk fogalomkörébe. A hozzátartozó táncot a II. tábla 24. sz. alatt közöljük. Ez a kötet egyetlen férfitánca [„Tikkuristi"], melyet botok felett járnak. [Vö. Kanásztánc]

[20] Négyszög táncok: 20., 22., 25., 29, 31., 33., 38., 39., 40., 42—48., 50—51. sz. táncok stb. — Kör-táncok: 2., 7., 11., 18., 21., 23., 34., 61—63., 69., 95., 102., 106., 110., 111., 114. sz. táncok stb. — Sor-táncok: 6., 8., 24., 30., 32., 41., 53., 55., 70—72. sz. táncok stb.

[21] A kör- és sor-forma keveredik pl. a kötet 122., 123. és 125. sz. táncaiban, a négyszög és kör pedig a 2., 37., 38. sz. táncokban.

[22] Sem a hazai, sem a nemzetközi táncirodalomban nincs még megfelelően tisztázva az eddigi értelemben vett tényleges táncmotívumok és a szóban forgó fogalomkör viszonya. Ez főként a nyugat-európai tánckincs és a történeti társastáncok figyelembe vételével lesz megoldható.

[23] Az alábbiakban adjuk a felsorolt mozzanatok rövid meghatározását, megfelelő finn elnevezését, valamint a szóban forgó munka megfelelő lapszámait, ahol a részletes eredeti leírás megtalálható. Egyes esetekben a variánsokat összevontuk (pl. a helycserének 4 fajta változatát tartják számon), máskor pedig kiegészítésekre volt szükség. A finnek erre a fogalomra összefoglalóan a „vuoro" szót használják. 1. Páros forgás (Paripyörintä, 19. l.): férfi és nő forgása összefogódzással. — 2. Kalácsozás (Kättely, 19. l.; Enkeliskakierto, 20. l.): egymással szembefordult táncosokból álló párok sorban vagy körben helyezkednek el. Ellentétes irányú haladással, egyszer jobb, másszor bal oldalukkal találkozva táncolnak saját frontirányukba. — 3. Helycsere (Paikanvaihto, Läpikäyden paikanvaihto, Karkelo, Uhtuan karkelo, 19—20. l.): szembenálló táncosok, párok vagy csoportok különböző fajta helycseréi. — 4. Előre-hátra mozgás: egyének, párok vagy csoportok egymáshoz közelítése és távolodása. (Vastuu ja takaisin,

gás; 2. Kalácsozás; 3. Helycsere; 4. Előre-hátra mozgás; 5. Kapuzás; 6. Körbehaladás; 7. Helyben táncolás; 8. Köszöngetés; 9. Csigavonalban-haladás; 10. Kerülgetés.

E mozzanatok alkalmazása általában nem korlátozódik ugyan egyetlen táncra vagy táncfajtára, de súlyuk, szerepük az alapvető nagy tánckategóriákra rendkívül jellemző.

A valódi *párostáncok* esetében a 7. (helybentáncolás) dominál, s teljesen hiányzik a 2.,4.,5.,és 10. mozzanat (kalácsozás, előre-hátra mozgás, kapuzás, kerülgetés).

A *csoporttáncok* természetesen minden lehetőséget kiaknáznak. Ezek közül a sortáncokra a 2.,3.,és 4. jellemző (kalácsozás, helycsere, előre-hátra mozgás) a négyszögtáncokra pedig a 3. és 4. mozzanat. A két táncforma közös jegyei (3.,4.) éppúgy kitűnnek, mint a kettő közötti különbséget jelentő 2. (kalácsozás), mely a sortáncok fontos eleme, s a négyszögtáncokból teljesen hiányzik. A körtáncokat specifikus jellemzőjük ellenére (6.) a sortáncokkal a 2. térmotívum közössége formailag rokonítja.

Az egyes táncok gazdagságát, formai fejlettségét a finn tánckincsben nem különböző lépésmotívumok bőségével mérhetjük, hanem a térmotívumok mennyiségével. A táncok 30%-a legalább három fajta mozzanatot alkalmaz, s több mint 10% négyet vagy négynél is többet. (Vö. pl. a kötet 1., 10.,14.,57.,58., 59., 100., sz. táncaival).

Végezetül a finn táncok *szerkezeti felépítés*ének sajátosságait kell áttekintenünk. A táncok döntő többsége — mint korábban említettük — teljesen kötött. Ennek következtében a táncrészek a kísérőzene egységeihez szorosan illeszkednek, s a táncrészek terjedelme is arányos.[24]

A motívumokból — a tánc legkisebb szerves egységeiből — a következő magasabb fokozatú szerkezeti egységek épülhetnek fel: a motívumsor (a finn gyűjtemény az abc kisbetűivel jelöli ezeket), a szakasz (a finnek terminológiája „vuoro"), valamint a tétel.[25]

A táncok formai fejlettsége elsősorban a különböző fokozatú szerkezeti egységekre való mélyebb vagy kisebb mértékű tagozódásukkal és az egységek mennyiségével mérhető.

A legegyszerűbb táncok csupán motívumokból épülnek fel. A kötet táncanyagából mintegy 19 — javarészt páros tánc — tartozik ide, ezek közül is elsősorban a régiesebb fejlődési fokot tükröző kötetlen szerkezetűek (ld. 66.,69.,78.,84.,85.,108. sz. tánc).

A táncok javarésze azonban két vagy több motívumsorból épül fel. A motívumsorok terjedelme 4—16 ütemnyi lehet, de leggyakrabban 8 ütemesek (mint a táncdallamok félstrófáinak terjedelme !). Homogén felépítésűek (aaaaa . .) vagyis egy-egy lépés — vagy térmotívum differenciálatlanul ismétlődve alkotja a motívumsort.

Az egységek elhatárolódása rendszerint térforma változással, a térmotívum váltásával történik, s csupán a párostáncok tagolásában jut némi szerephez a lépésmotívumok váltása.

A szakaszok (vuorók) a finn táncok fontos egységei, rendszerint több motívumsorból állnak. Terjedelmük 12—48 ütem lehet, leggyakrabban 16 ütemes vuorokkal találkozunk (a táncdallamok strófái is legtöbbször 16 ütemesek !). A kötet anyagának mintegy 30%-a szakaszos felépítésű. A fejlett csoporttáncok tipikus „vuorós" táncok. A legfejlettebb táncok 10—14. különböző vuoróból állnak. (Vö. a kötet 57.,58.,94.,100.,121.,123. táncait.)

A szakaszoknál magasabb fokozatú szerkezeti egységekből, tételekből — azaz önálló zenéjű és metrikájú, egymástól jellegükben teljesen különböző részekből — álló táncok már ritkák, de előfordulnak. (Vö. pl. az 57. sz. „Purpuri" nevű tánc-szvittel).

*

„A finn néptáncok formai sajátosságainak mutatója" c. összefoglaló táblázatunk[26] tánconként részletezi és összegezi a gyűjtemény teljes anyagának (125 tánc) formai

19. l.) — 5. Kapuzás (Porttien käynti, 20. l.): egy pár kézfogással kialakított kapuja alatti áthaladás. — 6. Körbehaladás: mindennemű körüli történő haladás. — 7. Helyben-táncolás: a táncmotívumok egyhelyben történő előadása. — 8. Köszöngetés: táncosok, párok vagy csoportok meghajlással, illetve bókkal köszöntik egymást. — 9. Csigavonalban-haladás (Tukki, 151. l.): csigavonalban történő haladó táncolás. — 10. Kerülgetés: egyének, párok vagy csoportok egymást kerülgető mozgása.

[24] Ezzel pontosan ellentétes sajátosságokat mutatnak a rögtönzött keleteurópai táncok, melyekben a kísérőzene egységeihez való illeszkedés esetleges és a táncrészek terjedelme is egyenlőtlen.

[25] A motívumsor, szakasz, tétel fogalmának hazai meghatározásait lásd MARTIN György—PESOVÁR Ernő: *A magyar néptánc szerkezeti elemzése (Módszertani vázlat)*, Tánctudományi Tanulmányok 1959—60. Bp. 220—221. — SZENTPÁL Olga: *A magyar néptánc formai elemzése*, Ethn. LXXII (1961). 6—7.

[26] Az összefoglaló táblázat használatához szükséges tudnivalók a következők: Az első oszlopban szereplő római számok a 3. jegyzetben megjelölt finn tartományokat, tájakat jelölik, s a táncok regionális hovatartozását tükrözik. — A második oszlopban szereplő, a táncnév elé helyezett szám a tánc kötetünkben viselt sorszáma. — A harmadik oszlop a táncban résztvevő táncosokat jelöli meg létszám és nemek szerint. A rövidítések jelentése p: pár, f: férfi, n: nő, v: vagy, pp: páros számú pár (2—4—6—8 stb.). — A negyedik és ötödik oszlopban szereplő számok az illető tánc szakaszainak, ill. motívumsorainak mennyiségét mutatják. — A hato-

A finn néptáncok formai sajátosságainak mutatója a „Kisapirtti" c. mű anyaga alapján

Tájak	A tánc neve és sorszáma	Táncosok	Szakasz	Mot. sor	Motívumok	Térformák	Törmotívumok	Zene
I.	1. Askulan neliö	8p	6	8	1, 1a, 8	4, 5	1, 2, 3, 4, 6	2/4
	2. Tanila	p		2	9, 23	5	1, 7	2/4
	3. Vanhain tanhu	2f+2n	4	5	1, 12	4, 5, 7	1, 6, 8	2/4
	4. Tikkuristi	1v2f			24	30		3/4
	5. Niittotanhu	6p	4	7	1, 25, 26	5, 10, 12	1, 2, 6, 10	4/4, 3/4
II.	6. Vanha Loikko	p			1, 7	3	3, 7	2/4
	7. Lirppu-larppu	p		2	14, 27	5	1, 3, 7	2/4, 3/4
	8. Hylkeenhyppely	p	2		1, 18, 28, 29	3, 10	1, 4	3/4
	9. Yks', kaks', kolme	p		2	16, 27	5, 11	1, 7	2/4
	10. Lantti	p		2	1, 9	5, 12	1, 6, 7, 8, 12	2/4
	11. Tippa	p		2	1, 5	5	1, 7, 8	3/4
	12. Ahvenanmaalaistyttö	p		3	5, 9	5, 11	1, 6, 7	2/4
	13. Kaunis käly	pp			1, 5, 12	2, 5	3, 4, 7, 12	2/4, 3/4
III.	14. Heikkilä	4p	9	17	1, 14, 27	4, 5	1, 3, 4, 6, 8	2/4
IV.	15. Iipuli-kukko	p		2	7, 8	5, 12	7, 12	2/4
	16. Kolomoos polokka	1f+2n		2	8, 15	13	7, 10	2/4
	17. Pohjalainen neliö	p			8, 9	14	1, 10	6/8, 2/4
V.	18. Oikea käsi. A	6p		2	1	5	2, 6	2/4
	19. Oikea käsi. B	4p		2	1	4, 5	2, 3	2/4
	20. Nuotan repiminen	4p		2	1, 8	4	1, 3	2/4
	21. Vanha laukaalainen	p		2	1	5	1	2/4
	22. Kärri-ukko	4p		2	1, 30	4	1, 3, 7	2/4
	23. Korpin polska	p		3	1, 29	5	1, 3	2/4
	24. Vanhapiika	p		3	1	3	3, 7	2/4
	25. Valssikatrilli	4p		3	1, 14	4	4, 6, 10	2/4
	26. Penssarin enkeliska	pp		2	1	2	2, 10	2/4
	27. Yhdeksänhenkinen	3f+6n	5	15	1, 8, 27	15	3, 4, 6	3/4
	28. Kymmenhenkinen	5p	2	4	1	4, 5	4, 6, 10	2/4
	29. Höyläkatrilli	4p		4	1	4	3, 4	2/4
	30. Ankeliini	5p		2	1	3	10	2/4

	31. Riian vaali	4p		4	1, 9	4	1, 2, 4	2/4
	32. Kahilainen	4p		2	1	2	1, 2	2/4
	33. Kumerrus	4p		3	1	4	3, 4	2/4
	34. Pietarporilainen	p		3	1	5	3, 6	2/4
	35. Lappakatrilli	pp		3	1, 9	17, 2	1, 3	2/4
	36. Nikunaki	4p		2	9	4, 7	1, 3, 6	2/4
	37. Pieni polska	4p	7	30	1, 14	4, 5, 7	1, 2, 3, 6	2/4
	38. Mylläkkää	4p		2	1, 8	4	1, 12	2/4
	39. Samuli Puraista	4p		2	1	4	4, 10	2/4
	40. Kahvipannua	4p		2	1, 11	4	1, 4	2/4
	41. Pensserin enkeliska	pp	2	6	1, 1a	2	2, 3	2/4
	42. Talon likka	4p		2	1, 9	4	1, 3	2/4
	43. Vallanpujari	4p		2	1	4	1, 4	2/4
	44. Hurjaa	4p		2	3, 8	4	1, 10	2/4
	45. Italialaista	4p		2	1	4	1, 4	2/4
	46. Viiksekästä	4p		3	1, 8, 9	4	3, 4	2/4
	47. Oikeata kättä	4p		2	1, 9	4	2, 7	2/4
	48. Tanskan katrilli	8p	5		1	4	1, 3, 4, 6	2/4
	49. Pilkistystä	4p		2	1, 8	2, 4	2	2/4
	50. Jänisjahtia	pp		2	1, 1a	4	2, 3	2/4
	51. Peuhan Miinaa	8n		2	1, 8	4	1, 3	2/4
	52. Pilkku	p			1	18		2/4
	53. Ryssä	p		2	31	3		2/4
	54. Kaseska	p		2	1	5	10	2/4
	55. Pitkätanhu	p		3	1	3	1, 10	2/4
	56. Talonpojan tanhu	p	4	7	1, 1a	3, 5	1, 6, 8	2/4
	57. Purpuri	pp	13	28	1, 1a, 2, 8, 12 14, 17, 27	5, 5, 6	1, 2, 3, 4, 5, 6 9, 10	3/4, 2/4
VI.	58. Ahvensalmen katrilli	8p	11	16	1, 2, 12	2, 5	3, 4, 6, 8, 12	2/4
	59. Rihmarulla	6p	6	14	1, 8, 9	2, 5	2, 3, 4, 5, 6	2/4
	60. Oikeaa kättä	6p		2	1	2, 5	2, 4	2/4
	61. Vanha kulta	p		2	9	5	1	2/4
	62. Hyllytystä	p	3	9	3, 8, 11	5	1,6	2/4
	63. Kotterjolli	2p		2	2	5	6	3/4
	64. Hempua	9p			8	19	4	2/4
	65. Laukaata	4p		2	8, 9	4	1, 4	2/4
	66. Rantasalmen polska	p			1a		1	3/4, 2/4
	67. Ristikko	8p	5	9	2, 13, 27	4, 5	3, 4, 12	2/4
	68. Kiertuli	8p	3	4	27	4	1, 3	2/4
	69. Toppari	p			1, 9	5	6	2/4
	70. Rantalsalmelaista	pp			1	2	1, 3	2/4

Tájak	A tánc neve és sorszáma	Táncosok	Szakasz	Mot. sor	Motívumok	Térformák	Térmotívumok	Zene
	71. Kunniallista hempua	pp		2	1, 8	2	4	2/4
	72. Lintunen	p		2	1, 8	3	1, 10	2/4
	73. Anu-Liisaa	pp		3	1, 8	5, 20	3, 4, 6	2/4
	74. Pirunpojan polkka	p	4	3	8, 9	5, 11	6, 12	2/4, 3/4
	75. Neliniitistä	4p		2	1	4	1, 3	2/4
	76. Kierrokas	4p		9	1, 8, 9	4, 5	1, 3, 6	2/4
	77. Korssikatrilli	4p	4	2	1, 8	4	4	2/4
	78. Mäntyharjun polska	p			14		1	2/4,
	79. Sahakatrilli	4p			1, 8	2	1, 3, 4	3/4 2/4
	80. Tolppatanhu	8f+4n		3	1, 9	21	10	2/4
	81. Kynkkäliepakko	p		3	1, 8, 9	3	10	2/4
	82. Hempu	p		3	1	22	10	2/4
	83. Solavalssi	4p		2	1	3	10	2/4
	84. Kyntömiehen valssi	p			1, 27	5	1, 6	4/4
	85. Kullanvaihto	p			9	5		2/4
	86. Kujanen	4p		3	1, 8, 9	2, 3	4, 6	2/4
	87. Mikon päivä	4p		3	1, 8	4, 5	3, 4, 6	2/4
	88. Haili	2p			1	4, 5	3, 6	2/4
	89. Joka pojan polkka	p		2	1, 9	5	6, 7	2/4
	90. Pitkä polska	4p		2	1	2, 7	6	2/4
	91. Perunavarsia	p+1			9		7	2/4
	92. Kopponen	2p		2	1	4	2, 7	2/4
	93. Kopukka	2p		2	1	4	3, 7	2/4
VII.	94. Viipurin katrilli	4p	14	53	2, 12	4, 5, 7, 8	3, 6, 12	3/4
	95. Piiripolkka	4p	5	9	1, 8, 9	5	6, 12	2/4
	96. Kuuden enkeliska	3p	3	12	1, 15	5, 23	1, 2, 4, 6	2/4
	97. Koiviston polska	6p	4	12	3, 6, 27	3, 4, 5	6, 10	3/4
	98. Sappo	2p	3	5	1, 1a, 27	4	2, 3, 7	2/4
	99. Motora	p		2	1, 1a	5, 7	6	2/4
	100. Nauhapolkka	4p	10	15	9	3, 4, 5, 9	2, 3, 4, 6, 10	2/4
	101. Säkkijärven sappu	4p	6	12	1, 8	4, 5	1, 2, 4	2/4
	102. Valkeaa ja hienoo	p		2	1, 27	5	1, 7	2/4
	103. Räisälän sappu	4p	7	25	1	4, 5, 7	4, 6, 10	2/4
	104. Kurkijoen sappu	4p	7	25	1	4, 5, 7	4, 6	2/4
	105. Kakkunassi	4p		2	1	4	1	2/4
	106. Kaakkuri	p	2	4	10, 16, 27	5	1, 6, 12	2/4

	107. Parikkalalainen	p		2	14, 19		1, 3	2/4
	108. Palpankilli	p			10, 27	12	1, 6	2/4
	109. Hollolan polska	4p	2	4	1	4, 7	1, 2, 4, 6	2/4
	110. Hali hiljaa	p		2	9	5	8, 11, 12	2/4
	111. Martin Wappu	p		2	5, 10	5		
	112. Viittätoista	4p	2	5	1, 9	4	3, 4	2/4
	113. Melkutus	p		2	9, 32	5, 12	6, 12	
	114. Ameriikan polkka	p		2	9	5	6	2/4
	115. Yhdeksän hengen tolppa	3f+6n		2	1	15	2, 4	2/4
	116. Taneli	1f+4n		2	33	24	7	2/4
	117. Hienohelma	p	2	4	9	5, 12	1, 6	2/4
	118. Viisiparinen	5p		2	1	16	1, 4	2/4
	119. Ristikontra	4p	2	4	1, 8, 14, 22	4, 5	3, 6	2/4, 3/4
	120. Maanitus	4p	3		1, 8, 22, 27, 29	5	1, 3, 6	2/4, 5/8
								3/4, 6/8
								3/8
VIII.	121. Uhtuan katrilli	pp	12	16	7, 19, 20, 21	2, 5	3, 4	2/4
	122. Tuliluikka	pp	7	13	20, 21	2, 7, 8, 12	3, 4, 6	2/4
	123. Humahus	pp	10	11	7, 20, 21	2, 5, 7, 12	2, 3, 6	2/4
	124. Ruha	7p	6		20	5, 6	3, 5, 6, 9	2/4
	125. Kapusta	pp	8	17	5, 7, 20	2, 5, 7, 8, 25	3, 6	2/4

sajátosságait. A területenként csoportosított táncok eredeti számsorrendjében a résztvevők számáról, a szerkezeti egységek fokozatairól és mennyiségéről, a táncokban előforduló motívumokról, térformákról, térmotívumokról valamint a kísérőzene ütemneméről nyújt pontos, mutatószerű felvilágosítást.

E mutatótáblázat segítségével egyrészt könnyen áttekinthetővé válik a kötet földrajzi rendben közölt meglehetősen nagy táncanyaga, másrészt könnyűszerrel elvégezhetővé válik a finn tánckincs — e tanulmányban foglaltaknál — részletesebb, minden tényezőt egyaránt figyelembe vevő rendszerezése.[27]

LÁNYI ÁGOSTON

Egy primitív számolásmód nyelvi maradványai és a magyar felezőszámok

SETÄLÄ EMIL NESTOR emlékének

1. Nem kétséges, hogy az ember szellemi fejlődésének csak viszonylag késői fokán juthatott el a számfogalmak kialakításáig és még később az egyes számfogalmak nyelvi megnevezéséig. A számfogalmak kifejlődésének kezdeti fokán — a nyelvi kifejezés hiánya miatt — prenumerikusnak nevezhető korban a mindennapi élet szükségszerűségében a primitív embernek az emberi érintkezésben legközvetlenebb segítségül végtagjai kínálkoztak a számfogalmak kifejezésére. Ezen a szinten az ember tehát még nem nevezte meg az egyes számegyedeket, hanem — mint két, egymás nyelvét nem értő ember gyakran még ma is teszi — keze, lába, illetőleg kézvagy lábujjai felhasználásával tájékoztathatta beszélő társát a szóban forgó dolgok, élőlények számáról. A láb- és a kézszámolás az emberiség egyik legősibb számolásmódja lehetett.

Természetesen csak hosszas fejlődés eredményeként keletkezhetett az embernek az egy egységen túl a második meg a többi számegységre vonatkozó fogalma. A magyar nyelvnek az a sajátsága hogy a *félfül, félkéz, félláb* és *félszem* szószerkezet tanúsága szerint a páros testrészeket egységnek fogja fel, alkalmasint ennek a primitív szemléletnek a maradványa, amelynek fokán az ember a kéz vagy esetleg más páros testrésszel való számolás esetén az emberi gondolatkicserélés rendjén az egyes számegységeket a páros testrész felmutatásával, illetőleg az ilyen testrészre való rámutatással fejezte ki. Például az egy számfogalom érzékeltetésére törekedve a kézpárt egyszer mutatta beszélő társának, a kettő fogalmát pedig úgy fejezhette ki, hogy a kézpárt mint egységet, kétszer mutatta fel, és így tovább. A kettő — három fogalmán túli számfogalmak kialakítása csak nagyon lassú, hosszas fejlődés eredményeként születhetett meg.

2. A gyakorlati élet azonban a számfogalmak fejlődésének már viszonylag korai szakaszában is felvethette az egy egység részei, elsősorban egy egység két egyforma nagyságú része, a két fél fogalma megjelölésének szükségességét is. A kéz-, illetőleg a többi páros testrész segítségével való számolásmódnak ezen a primitív, mutogatásos fokán természetszerűen kínálkozott az az eljárásmód, hogy az egész egységeket a kézpár annyiszor való felmutatásával érzékeltessék, ahány egységet ki akartak fejezni, a fél fogalmát pedig a félkéz (azaz „magyartalanul" szólva: az egyik kéz) felmutatásával, illetőleg a többi páros testrész valamelyikének egyik felére való rámutatással érzékeltették. Mikor aztán a gondolkodás és a nyelv párhuzamos fejlődése rendjén a nyelvi kifejezés megteremtésének szükségessége is felmerült, a nyelvi megjelölés is csak e primitív kéz-, illetőleg testrészszámolás szemléletéből kiindulva születhetett meg. Mivel pedig a számfogalom-egységekre vonatkozó nyelvi megjelölések megszületése után is még nagyonnagyon sokáig a nyelvi megjelöléssel párhuzamosan, illetőleg vele egyidejűleg — a mennél pontosabb megértetésre való törek-

dik oszlop számai az I—II. sz. táncírás táblán (A finn táncok motívumai) közölt motívumok sorszámára utal. — A hetedik oszlop számai a IV. sz. táblán (A finn táncok térformái) található térrajzok sorszámozására utalnak. — A nyolcadik oszlopban szereplő számok a táncban előforduló térmotívumokra utalnak, melyeket e tanulmány 23. jegyzetében határoztunk meg. Ide kapcsoltunk még két — az eddigiekben nem érintett formai elemet is, mégpedig a 11. sz. az emelést jelöli, amikor a párostáncban a férfi a nőt megemeli, a 12. sz. pedig a tapsolást. — Az utolsó oszlop törtszámai a kísérődallamok ütemnemét jelölik.

[27] Itt mondok köszönetet MARTIN Györgynek a tanulmány elkészítésében nyújtott módszerbeli segítségért.

vés céljából — a kéz- és ujj-felmutatással való számolás is tovább élhetett, ezen a fokon a fél egységeket nyelvileg is úgy érzékeltethették, hogy az egész számegységek közé eső fél-számok fogalmát a második, a harmadik, a negyedik meg a többi számfogalom fél-voltára való nyelvi utalással jelölték meg. Sématikusan beszélve a számolás menete tehát ilyen lehetett: *egy* | (a) *más*(ik az) *fél* (= egy és fél) | *kettő* | (a) *harmad*(ik az) *fél* (= kettő és fél) | *három* | (a) *negyed*(ik az) *fél* (= három és fél) és így tovább.

A magyar *másfél*, *harmadfél* (2½), *negyedfél* (3½), *ötödfél* (4½), *hatodfél* (5½), *hetedfél* (6½), *nyolcadfél* (7½), *kilencedfél* (8½) nyelvi megjelölés tehát a kézszámolás művelődési fokán kialakult szemlélet alapján keletkezhetett, illetőleg ennek a számolásmódnak korunkig fennmaradt emléke.

3. E számolásmód persze jóval koraibb időkre nyúlik vissza annál, hogysem akkor már külön magyar nyelvről beszélhetnénk. Legnagyobb valószínűséggel e számolásmód még a finnugor alapnyelv korában keletkezhetett, hiszen nyomait őrzi a hasonló nyelvi szemléleten alapuló zürjén: *kojmödzsin* 'harmadfél (2½)', *dacödzsin* 'tizedfél (9½)', valamint a finn *puolitoista* 'másfél', *puolikolmatta* 'harmadfél (2½)' és még több más felező szám. Más finnugor nyelvben nem a sorszámnév + a *fél* 'halb' szó, hanem a tőszámnév + a *fél* szó összetételével alakultak felező jellegű számnevek. 1836 tájáról például a cseremiszből az *iktat*, *koktat*, *nilak* tőszámnév és a 'fél' jelentésű *peläk* szó kapcsolatából alakult felező számneveket ismerünk (Ferdinand Joh. Wiedemann: *Versuch einer Grammatik der tseremissischen Sprache* Reval, 1847, 94).[1]

4. A fentebb ismertetett számolásmód azonban nemcsak a magyar, sőt nem is csak a finnugor népek sajátja volt, s ennek nyelvi maradványai is nem csak nyelvünkben és a rokon nyelvekben maradtak fenn. Véleményem szerint az irodalmi német nyelv *anderthalb*, *drittenhalb*, *viertenhalb*-féle számneveiben jelentkező számolásmód éppen úgy ennek az ősi számolásmódnak a maradványa, mint ahogy ilyenféle eredetű lehet a latin *sesqui* < **semisque* 'másfél' (tulajdonképpen 'és fél') számnév (Keller Ottót id. Simonyi Zsigmond: NyK. XXV, 369) és ennek emlékét őrizheti a latin *sestertius* < **semis-tertius* 'halb der dritte' pénznem neve (így Menninger Karl: *Zahlwort und Ziffer*. Göttingen, é. n. 1957—1958. I, 90; uo. még több germán nyelvi példa).

5. Felvetődhetik persze az a gondolat is, hogy a magyarban ez a számolásmód nem annak az ősi számolásmódnak a közvetlen maradványa, amelyről az előzőkben szóltam, hanem valamely más nyelv hatására honosodhatott meg e számolásmód a magyarban. Az előbb ismertetett finnugor példák láttán gondolhatnánk még a finnugor alapnyelv korában lezajlott indogermán művelődési és nyelvi hatás eredményeként történt nyelvi átvételre is. A *tíz* számnév ugyanis a magyarban és néhány más finnugor nyelvben árja eredetű, a *száz* számnév is végső soron az indoeurópai nyelvek megfelelő szavaival való ősi egyezést mutat, sőt az *ezer* is iráni eredetű (Szinnyei: *Magyar nyelvhasonlítás*. Bp., 1927. 139; Gombocz—Melich, EtSz.; Bárczi, Szófsz.; Collinder, FgrVoc.).

E feltevést azonban meglehetős határozottsággal el kell utasítanunk. Míg ugyanis a *tíz*, a *száz* és az *ezer* számfogalom nyelvi jelölőjének idegen nyelvből való bekerülése a halászó, vadászó, gyűjtögető életmód fokáról lassan-lassan felemelkedő finnugorság, illetőleg magyarság művelődési életének fejlődése rendjén természetesnek tekinthető, a felező számnevek esetében azonban éppen egy primitív emberi szemléleten alapuló számolásmód nagyon korai nyelvi megjelöléseivel kell számolnunk. A szemléletmód maga még a finnugor alapnyelv korában együttélő finnugor népcsoportok körében születhetett meg, és ekkor keletkezhettek az e szemléletmódot tükröztető első nyelvi megjelölések: a legelső felező számnevek is. Nehéz ugyanis feltennünk, hogy akár a finnugor ősnép, akár az önállósuló, de kezdetben a finnugor kor emberének primitív művelődési szintjén élő magyarság a nála jóval magasabb művelődési szintet elért népektől éppen a kézszámolás fokán keletkezett szemléletet sajátította volna el, illetőleg e szemlélet alapján keletkezett felező számneveket vett volna mintául saját felező számnévi rendszerének kialakításához. Ez a nagymértékben valószínűtlen feltevések közé tartozik. Sokkal valószínűbb az, hogy a felező számok keletkezését lehetővé tevő, előbb előadott primitív szemléletmód kialakulása az egyes népek, népcsoportok kezdetleges művelődési szintjén egymástól függetlenül mehetett végbe. A mai nyelvi megjelölések azonos szemléletet tükröztető jelentés- és szerkezetbeli egyezése is megnyugtató módon csak azonos szemléletmód, de nem nyelvi kölcsönhatás feltételezésével magyarázható.

6. Megjegyzendő, hogy a magyar fe-

[1] Ezekre és más finnugor nyelvek idevonható adalékaira l. tőlem: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények IV (1960), 110—1.

lező számneveknek korunkban való ritka használatával szemben a régiség írásbeliségéből az ilyenféle számnevek előfordulására bőséges adatanyagot gyűjthetünk. Mikor először foglalkoztam a magyar felező-számok kérdésével (l. előbb i. h.), erdélyi szótörténeti gyűjtésem rendezetlen volta miatt csak viszonylag kevés és késői adatot tudtam felsorolni a felező számnevek régiségbeli előfordulására nézve. Azóta valamelyest elrendezett gyűjteményemből — az első előfordulás és a rendelkezésre álló adalékok számának jelzésével — a felező számoknak következő sora állítható egybe: *másfél* (1478/*28 adat*),[2] *harmadfél* (1516/*90*), *negyedfél* (1570/*41*), *ötödfél* (1526—1527/*50*), *hatodfél* (1579/*26*), *hetedfél* (1564/*26*), *nyolcadfél* (1587/*17*), *kilencedfél* (1573/*13*), *tizedfél* (1530—1532/*4*), *tizenegyedfél* (1590/*5*), *tizenkettedfél* (1579/*6*, *tizenharmadfél* (1585/*8*), *tizenötödfél* (1582/*6*), *tizenhatodfél* (1587/*4*), *tizenhetedfél* (1678/*1*), *tizennyolcadfél* (1595/*5*), *tizenkilencedfél* (XVIII. sz. közepe/*1*), *huszadfél* (1623/*2*), *huszonkettődfél* (1584/*1*), *huszonnegyedfél* (1828/*1*), *huszonhatodfél* (1604/*1*), *huszonhetedfél* (1637/*1*), *huszonkilencedfél* (1584/*3*), *harminckettődfél* (1592/*3*), *harminchetedfél* (1729/*1*), *harmincnyolcadfél* (1564/*1*), *negyvenkettedfél* (1610/*1*), *negyvenharmadfél* (1586/*2*), *negyvennegyedfél* (1730 körül/*1*), *hatvanharmadfél* (1570/*1*), *hatvannegyedfél* (1587/*1*), *hatvanhatodfél* (1674/*1*), *hetvenkilencedfél* (1628/*1*), *nyolcvannyolcadfél* (1687/*1*), *százhuszonharmadfél* (1687/*1*), *százhuszonnyolcadfél* (1674/*1*). — Ezeken kívül vannak gyűjtésemben — persze az előbbiekkel szemben jóval kevesebb számú, sőt az esetek többségében csak egyszeri adatolású — *harmadfélszáz* típusú százas, valamint *harmadfélezer*-szerű ezres összetételek is.

Az előbbi felsorolásból látnivaló, hogy a felező számok éppen a tízen aluli számok esetében voltak a régiségben gyakoriak. A rendelkezésre álló kijegyzések útmutatása alapján tízen alul legelevenebb a *másfél* és a *harmadfél* lehetett, a tízen felüli számok esetében az adalékok száma jelentős mértékben csökken. A *másfél* és a *harmadfél* leggyakoribb előfordulása nem lehet független attól, hogy a primitív ember a számfogalom-alkotás kezdeti fokán alig juthatott túl a kettő — három fogalmának érzéklésén, s később a gondolkodás fejlettebb fokán is a gyakori használat beidegzettsége folytán elsősorban ezt a két felező számot használhatta.

7. Ha a fenntebb előadottak elfogadhatónak bizonyulnak,[3] a magyar felező-számok, a többi nyelvből kimutatható, hasonló szemléleti alapon született nyelvi képződményekkel együtt újabb tanúságot tesznek a mellett a régi igazság mellett, hogy miként a népi élet tárgyi emlékei, éppen úgy a nyelvek szókincse is annyi meg annyi esetben évezredeken át megőrzi a távoli múlt embere gondolkodás- és szemléletmódjának nyelvi emlékeit.

Szabó T. Attila

[2] A *másfél* adatoknak viszonylag kevés száma onnan van, hogy erre — mint az egyetlen ma is eleven — felező számra nem tartottam érdemesnek a kezem alá kerülő adalékokat a levéltári anyagból mind kijegyezni.

[3] Elfogadható voltukra nézve eddig csak Kálmán Béla nyilatkozott igenlőleg (Magyar Nyelvjárások XII, 144).

NÉPRAJZI HÍREK

Széljegyzetek cseremisz gyűjtőfüzetemből

WICHMANN YRJÖNEK, a nagy finn nyelvtudósnak és gyűjtőnek az emlékezetére.

Először 1953 telén jártam a cseremiszeknél, utoljára pedig a múlt év nyarán és őszén töltöttem náluk négy hónapot. Közben még hat alkalommal fordultam meg hosszabb-rövidebb időre Volga menti rokonainknál. Útjaim célja elsősorban a cseremisz nyelvjárások kutatása, tehát nyelvi anyaggyűjtés volt. Két alkalommal, 1958 nyarán és tavaly augusztusban VIKÁR Lászlóval gyűjtöttünk közösen cseremisz népdalokat. Az én feladatom volt a dalok szövegének a lejegyzése. De ezen kívül is akarva-akaratlan minduntalan kapcsolatba kerültem a népköltészettel. A gyűjtésnél minden más téma elég hamar kimerül, s akkor maradnak a mesék, mondák, dalok, hiedelmek stb.

Azt szeretném itt most röviden összegezni — bár nem tekintem magam szakembernek — milyen tapasztalatokra tettem szert gyűjtőútjaim során a cseremisz folklórral és a hitvilággal kapcsolatban. Mi él még belőle, s mi van kiveszőben. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy az ún. keleti cseremiszeket kivéve, más cseremisz lakta vidéken szinte mindenütt megfordultam.

Lássuk először a dalokat, a cseremisz népköltészetnek azt az ágát, amely ritka szépségével lassan világviszonylatban is tisztes helyet vív ki magának.

A legtöbb vidéken a népdal még elevenen élő része a népköltészetnek. Nincs még megcsontosodva, szabadon variálódik, s az az átélés is, amellyel rendszerint előadják, azt mutatja, hogy a népdal még őrzi eredeti funkcióját.

WICHMANN, PAASONEN és BEKE cseremisz szöveggyűjteményeiben, ahol százával vannak népdal szövegek, nem találunk altató- és gyermekdalokat. Magam is legalább ezer dalt lejegyeztem, de csak egyetlen egy altató dalt találtam, mégpedig a hegyi-cseremiszeknél, s ez így hangzik:

kuku wikä JamBikä,
porsə̂n sawə̂c, ši polδə̂ə̄.
kek-wlä päpät taynam-ok,
təń-ät päp-ok, iziem.

(Jelaszi kerület, Jasmolkino falu, 1961.)

Szól a kakukk JamBikä,
selyem kendő, ezüst gomb.
A madarak már régen alszanak,
aludj te is, kicsikém.

A dallam és a szöveg vizsgálata a későbbiekben bizonyára világot derít arra is, hogy ez az egyetlen altatódal eredeti-e. Széltében elterjedt a cseremiszeknél egy közismert *Баюшки, Баюушки, баю-баю* 'tente, tente' kezdetű orosz altatódal, melyet néha orosz szöveggel, másszor pedig cseremiszül dalolnak.

Ugyanígy hiányoznak a cseremiszeknél a gyermekdalok is. Ha a fiatalabb nemzedék tud is egy-kettőt, azt az iskolában tanulták és rendszerint oroszból való fordítások.

Nem akadtam nyomára a cseremiszeknél semmiféle eposztöredéknek, se olyan történeti énekeknek, mint amilyenekben a mordvin, de az orosz folklór is bővelkedik.

Hiányzik a cseremisz folklórból a ballada. Nem akadunk rájuk a szövegkiadványokban, s én sem találtam. Egyet ugyan feljegyeztem 1958-ban, egy gyilkosságról szólót. Ez a mi vásári balladáinkhoz hasonlított. A szereplők neve és a dallam minden kétséget kizáróan mutatta, hogy a ballada orosz eredetű. Érdekes, hogy ezzel szemben a mordvin folklór bővelkedik balladákban.

Jellemzők viszont a cseremisz folklórra a különböző ünnepi dalok. Ezek azonban érdekes módon elkerülték az eddigi gyűjtők figyelmét.

Ilyenek a cseremisz *šorə̂k-jol* (juhláb) ünneppel kapcsolatos dalok. A *šorə̂k-jol* a cseremisz újév ünnepe, melyet a régi orosz naptár szerinti újév utáni pénteken tartottak (nyilván mohamedán hatásra a cseremiszek nem a vasárnapot, hanem a pén-

teket ünnepelték). Ezen a napon külön erre a célra épített vagy bérelt házban álarcos népi színdarabokat mutattak be, s a lányok, legények daloltak. Az ünnep hasonló néven a csuvasoknál is ismeretes. Az említett népi színdarabokból se találunk az eddig megjelent szövegkiadványokban, csupán Акцорин V. A. közöl egy-két részletet belőlük orosz fordításban a cseremisz népi színjátszásról írt cikkében.[1] Íme egy *šorʒk-jol* dal, amelynek különben a szövege nem utal az ünnepre:

ošʒn kojʒn lum lumeš,
lumɒʒmo werže ulmek-at.
osal šonʒšžat peš-ak šukʒn ulʒna,
ala tn̑áž-ak šəγôrmek-at.

n̑ɒn̑r joltašem-at tôje ulat,
kače jolʒašem-at tôje ulat.
korem jôməl pamaš kunam koška,
mə̑i̯že tunam ojʒrlena.

Fehéren csillogó hó esik,
behavazatlan hely [mégis] akad.
Rosszakarónk nagyon sok van,
talán szűk lett a világ.

Te vagy az én lány kedvesem,
te meg az én legény pajtásom.
Mikor a horhos fenekén a forrás kiszárad,
akkor válunk el egymástól.

(Mari Tureki kerület,
Jelimbajevo falu, 1966.)

Más dalok viszont húshagyó keddhez kapcsolódtak (cser. ü-arńa 'vajhét'). Ilyen dalt csak a csuvasokkal határos Zvenyigovoi kerületben találtunk 1966 nyarán. Nem sokkal később viszont a csuvasoknál tömegesen vettük fel őket.

Tavasszal ünnepelték a sürem-et, amely előtt egyes helyeken egy hónapig, máshol két hétig fújták esténként a fakéregből készült ördögűző süremkürtöt. Ez a szokás úgy látszik már sehol sem él, mert az utóbbi évek folyamán már a hangszerre se sikerült ráakadni, de a középkorúak a Zvenyigovoi kerületben emlékeztek rá, hogy gyerekkorukban még szokásban volt az esténkénti kürtölés. S most lássunk mutatóba egy sürem-dalt:

keče, keče manme δene,
čewer kečəžlan mo šueš.
tôlze, tôlze manme δene,
u tôlzôlan mo šueš.
šüδn̑r, šüδn̑r manme δene,
čolγa šüδn̑ržlan mo šueš.
pa̯irem, pa̯irem manme δene,
sürem pa̯iremlan mo šueš.

Ezt mondjuk nap, nap,
ugyan mi ér fel a szép nappal.
Ezt mondjuk hold, hold,
ugyan mi ér fel az új holddal.
Ezt mondjuk csillag, csillag,
ugyan mi ér fel az esthajnali csillaggal.
Ezt mondjuk ünnep, ünnep,
ugyan mi ér fel sürem ünnepével.

(Zvenyigovoi kerület, Krasznij
Jar falu, 1966.)

Az erdei áldozásoknál is játszottak bizonyos dallamokat a küsle-n (az orosz guszlinak megfelelő cseremisz húros hangszer), de az öregek egyöntetűen azt vallották, hogy ezekhez a dallamokhoz nem tartozott szöveg.

Az egyes alkalmakhoz fűződő dalokból százával jegyeztek fel Wichmann, Paasonen és Beke is. A katonadalok közül kettő terjedt el különösen nagy területen. Az egyik, a hegyi-cseremisz Kodály feldolgozásában nálunk is ismeretes *Folyik a víz áll a part* kezdetű, amelynek a változatai Joskar-Ola vonalától nyugatra mindenütt ismeretesek, sőt elvétve ennél keletebbre is előfordulnak. Álljon itt egy eddig ismeretlen változat példa gyanánt:

wütšö joγa, sirže koδeš,
mäže käjenä, täže koδɔδa.
kukužo mɔra, pocšo δen solalta.
saltakše mɔralta, šowɔc ten solalta.

Folyik a víz, marad a part,
mi elmegyünk, ti maradtok.
A kakukk dalol, a farkát illegeti,
A katona dalol, kendővel integet.

(Zvenyigovoi kerület, Sztaraja
Lipsa falu, 1966.)

Lakodalmas nótákat minden szöveggyűjteményben bőségesen találunk, alig akadnak viszont halottsirató dalok *(kolšo muro)*. Genetznél[2] és Wichmann-nál[3] találunk csak egy-két keleti-cseremisz négysoros halotti dalt, de az autonom köztársaságban és a környékén élő cseremiszektől eddig nem közöltek ilyeneket. A cseremiszeknél nincsenek magyar értelemben vett siratók. A temetéskor nem énekelnek, hanem csak a temetés utáni negyvenedik napon tartott toron (nôlle pajram).

[1] Акцорин В. А.: *Марийские народные театральные представления.* Марийская литература искусство и народное творчество. Йошкар-Ола, 1966. 106–151.

[2] Genetz A.: *Ost-tscheremissische Sprachstudien* (JSFOu, VII. 76–7).

[3] Wichmann Y.: *Volksdichtung und Volkbräuche der Tscheremissen* (MSFOu, LIX. 441–44).

Ezt viszont számos cseremisz vidéken napjainkban is megülik. A negyvenedik napon énekelt egyik dal így hangzik:

keče lekme γoδɜm šočɜlδenat,
keče šičme γoδɜm kolenat.
tače nəlle pai̯remet šulδalən,
məiže unala tolɜn ulna.

məi̯že muraltena, pai̯raməm əštena,
təi̯že nömnan den uke ulat
məi̯že ere təγ-ak lina,
təi̯že nömnan den ot ile.

Napfelkeltekor születtél,
naplementekor haltál meg.
Ma eljött a negyvenedik [napi] ünneped,
mi pedig vendégül jöttünk [a torra].

Dalolunk, ünnepet ülünk,
[de] te nem vagy velünk.
Mi már mindig így leszünk,
te nem élsz velünk.

(Mari Tureki kerület,
Jelimbajevo falu, 1966.)

Nem esett szó még a munkadalokról. Amit sikerült találnom, mint például a faúsztatók dalát a zvenyigovoi kerületben, az orosz volt, ugyanígy orosz az egykori volgai hajóhúzók dala is.

A népdalok legélőbb vállfaját képezik azok a kis négysoros csasztuska-szerű dalok, amelyek ma is tucatjával teremnek, s egy-egy fiatal lány sokszor akár százat is elfúj belőlük. Ezeket egy-két dallamra éneklik, s egyik-másik szöveg és dallam nagy területen ismeretes. Ilyen például az alábbi dal:

molan məi̯že eχ tənare
oš šowəčəm jöratem?
molan məi̯že eχ tənare
sai̯ taŋemžəm jöratem?

Ugyan miért szeretem
annyira a fehér kendőt?
Ugyan miért szeretem
annyira a kedvesem?

(Morki kerület, Szebe-Uszad
falu 1958.)

A hegyi cseremiszek több, sőt sok versszakos dalai helyett keletebbre leginkább négy sorból áll a dal. Ha több versszakot énekelnek együtt, azok összetartozása laza, sokszor alkalomszerű.

A népköltészet más műfajairól nem sokat tudnék mondani, amit meg ne találnánk az eddigi gyűjtőknél. A mesélés szokása még elég elevenen él a cseremiszeknél, nem nagyon van idősebb ember, aki ne tudna néhány mesét, s a gyerekek is meglehetősen sokat tudnak. A mese cselekménye sokszor modernizálódott. A novellamesékben felbukkanhatnak olyan fogalmak is, mint pl. a rendőrség.

Vannak itt is híres mesélők, akik képzeletük és kedvük szerint rakják egymás mellé az egyes mesemotívumokat. Ilyen volt a 87 éves *Nyikonor Alekszandrov* (Volgai kerület, Obsijar falu, akitől 1966 novemberében jegyeztem le egy szép hosszú mesét.

Érdekes megjegyezni, hogy nagy területen a mesének *šojak* a cseremisz neve, ami szószerint hazugságot jelent, de az irodalmi nyelvi *jomak* 'mese' szónak is hazugság a második jelentése.

Nincsenek a gyűjteményekben viszont az egyes falvak eredetére vonatkozó mondák, pedig ezek nagy számban találhatók. A cseremisz kutatók tömegesen gyűjtötték össze őket, s a kiadásukat is tervezik. Elemzésük bizonyára fényt derít a cseremisz településtörténet számos kérdésére.

A mesék mellett igen népszerűek a találós kérdések, s a legtöbb helyen a fiatalok is sokat tudnak belőlük. Ezekben is néha már a mai modern világ tükröződik, mint pl. ebben a találós kérdésben:

üškn̥ž oγɜl, mn̥γn̥rä, pašam talən ịštä. traktor.

Nem bika, [mégis] bőg, erősen dolgozik. Traktor.

Addig amíg a népdal, a mese stb. még elevenen él a cseremiszeknél, erősen kiveszőben vannak a cseremisz hitvilág alakjai és a pogány vallás gyakorlása.

A cseremisz hitvilág egyik jellegzetes alakjáról, a nagy mellű, lyukas oldalú, a lovon fordítva lovagló *owδa*-ról, azt mondta tavaly ősszel *Ivan Bocsarov* 66 éves tokpajevoi (Mari Tureki kerület) házigazdám, hogy most már nincs. S hogy miért? Mert fél a traktorzúgástól, s elhagyta ezeket a vidékeket. A háziszellem (surt *woδəž*) sem létezik már. Azt meg a villany riasztotta el.

Ráolvasásokat tudó asszonyokról hallottam még tavaly is, de ezek féltve őrzik tudományukat. Különben az eddigi szövegkiadványokban, elsősorban Beke Ödön köteteiben igen szép anyagot találunk.

A vallásos szertartások erősen kiveszőben vannak, a legtöbb vidéken teljesen ki is vesztek. A szertartásokat, imádságokat ismerő pogány papok, a *kart*-ok mind öregek. Magam hetven évesnél fiatalabbról nem hallottam. Velük együtt sírba száll a cseremisz vallás is.

Azok közül a helyek közül, ahol megfordultam, a fentebb említett Tokpajevoban és a környező falukban élt még leginkább a cseremisz hit. Maradványaival azonban máshol is találkoztam. Az Orsankai kerület Luzsbeljak nevű falujában pl. az elmúlt év nyarán VIKÁR Lászlóval nehezen tudtunk énekeseket találni, mert csütörtök lévén, délután a szauna-fürdőbe *(moŋža)* mentek az emberek. Tehát a csütörtök megőrízte „szombat" jellegét, bár most már nem a péntek, hanem a vasárnap a pihenő nap.

Máshol meg azt tapasztaltam, hogy a keresztény és a pogány vallás teljesen összefonódott egymással. Ezt nagyban elősegítette, hogy az ortodox egyház igyekezett a cseremisz „szent" helyeket kisajátítani. A Volgai kerület Petjal falujában (1955 nyarán jártam itt) például a falutól kb. egy kilométer távolságra állt a templom az áldozóberek *(küsoto-)* szélén, s a forrás mellé, ahova a cseremiszek imádkozni jártak, szintén le volt szúrva egy szentkép. Sőt a forrás melletti nagy mohos kövön összegyűlt áldozati kopejkákért hét végén *Pötör* (or. Pjotr) pópa jött el, tekintet nélkül arra, hogy a pénzt nem az ő istenének szánták. Érdekes, hogy az erdei kövön összegyűlt néhány forintnyi összegnek megfelelő értékű áldozati aprópénzhez még a gyerekek sem nyúltak, pedig a gyalogút ott vezetett el a forrás mellett. Abban az időben még lehetett pénteken a forráshoz menő imádkozót látni. Utána, mikor odamentem megnézni, a forrás tele volt szórva vadvirággal. A forrás melletti hársfa lehajló ágára pedig fehér vászoncsíkot kötöttek, amely tucatjával állt ott aztán az esőtől megszürkülve. Ettől a helytől távolabb is állt egy terebélyes hársfa az erdő szélén (a fák többsége tölgy volt), ennek az alsó gallyai is tele voltak szalagokkal. Az is előfordult, hogy a vasárnapi istentisztelet után, többen az erdőben is imádkoztak. A két vallás ilyen összefonódásáról hallomásból több vidékről értesültem. Az említett faluban házigazdám elbeszélése szerint 1922-ben volt az utolsó nagy áldozás, amelyre több falu népe (mir kalək) összegyűlt, és lovat is áldoztak.

Az elmúlt év októberének végén Tokpajevoban a már említett BOCSAROV I., mikor elmeséltem neki honnan és miért jöttem, sajnálkozva mondta, hogy mért nem jöttem később, mikor beáll a tél (november 10—15 körül), s akkor én is részt vehetnék az őszi terménybetakarítás után tartott áldozáson. Erre sajnos nem került sor, de a szertartás lefolyását részletesen leírtam, s a szent helyeket is bejártuk egyik nap. A mintegy húsz holdnyi vegyes erdő, amely a falutól kb. egy kilométerre terül el, ma is érintetlenül áll. Fát nem szabad kivágni, s ha valamelyiket kidönti a szél, ott korhad el. Egy hatalmas hársfánál szoktak áldozni, de nyírfánál is lehet. Az áldozat lényegében ma is úgy folyik, mint ahogy HOLMBERG UNO (HARVA) a cseremisz vallásról írott könyvében[4] az urzsumi és malmizsi cseremiszek áldozatát leírja.

A *Nagy Isten (kuyu jumo)* áldozati berkétől néhány száz méterre még volt egy másik hasonló nagyságú erdő, a Hegyi *Nagy Ember (kursk kuyu djiŋ)* erdeje. Ennek a tisztelete is nagy területen általános.[5] Kísérőm figyelmeztetett, hogy vigyázzak, mert itt még kevésbé szabad kárt tenni az erdőben. A *Nagy Isten* megbocsájthatja a letört gallyat, a *Hegyi Nagy Ember* nem. A válságos állapotban levő beteget, ha már semmi más sem segít, kihozzák a *Hegyi Nagy Ember* erdejébe és kísérőm szerint néha meggyógyul. Ebben az erdőben végzik a családi áldozatokat. A családfő kiválaszt egy fát és az előtt ölik meg az áldozati állatot. Az utóbbi években az áldozati állat lúd. A *Nagy Isten* a fehér ludat kedveli. (Az áldozati állat nem lehet fekete színű!) Csodálkozva láttam, hogy a családi áldozáshoz kiválasztott fák szinte kivétel nélkül szép, sima kérgű fiatal hársfák voltak, nem pedig hatalmas öreg fák, mint a csoportos áldozásnál. Vagy húsz tavalyi tűzhely nyomát olvastam meg. Az áldozati állat csontjait elégették, s utána földet hánytak a tűzre (vízzel nem szabad eloltani).

A környék leghíresebb *kart*-ja a szomszéd falusi (Jelimbajevo) 73 éves Nyikolaj Kozirjov. Tőle le is jegyeztem egy szép hosszú imádságot. Ez lényeges vonásaiban megegyezik a BEKE által lejegyzett keleti cseremisz imádságokkal,[6] de erről a vidékről eddig senki sem közölt imádságot. Az adatközlőm megkérdezte tőlem, milyen a magyarok vallása, olyan-e mint az oroszoké és a tatároké, hogy a túlvilági boldogságukért is könyörögnek, vagy pedig olyan, mint a cseremiszeké, akik csak azt kérik, hogy a földi létben éljenek bőségben.

Tehát még a kivesződben levő cseremisz vallásra vonatkozólag is lehet anyagot gyűjteni ezekben az években. A cseremisz

[4] HOLMBERG UNO: *Die Religion der Tscheremissen.* Porvo, 1926.
[5] HOLMBERG U.: uo. 159—176.
[6] BEKE Ö.: *Texte zur Religion der Osttscheremissen.* Anthropos XXIX, Wien, 1934.

falu azonban rohamosan civilizálódik. Tízegynéhány évvel ezelőtt még alig egykét faluban volt villany, ma mindenütt van. Nem láttam olyan házat, ahol ne lett volna vezetékes rádió, s az utóbbi években rohamosan terjed a TV (van cseremisz adás is). A civilizáció rohamos terjedésének nyilván a folklór gyors háttérbe szorulása lesz a természetes következménye, aminek arra kell serkentenie a kutatókat, hogy az eljövendő esztendőkben jól kihasználják az anyaggyűjtési lehetőségeket.

BERECZKI GÁBOR

Stockholmi szimpózium a néprajzi jelenkutatásról

Az Északi Tanács (Nordiska Råd för antropologisk forkning) egy néprajzi szimpózium keretében tárgyalta március 7—11 között a néprajzi „jelenkutatás"-ok célkitűzéseit és módszereit a múlt eredményeinek számbavételével az elkövetkező munkafeladatok szempontjából. A dán, finn, svéd és norvég szűkebb néprajzi együttest egyetemes néprajzosok és antropológusok egészítették ki. A megbeszélés alatt elhangzott előadások részben módszertani és elvi kérdéseket tárgyaltak, részben a folyó munkák beszámolásának köréhez csoportosultak. A következőkben néhány előadásrészt kívánunk kiemelni.

ERIXON professzor — ki már 1938-ban hangsúlyozta a születő új jelenségek tanulmányozásának jelentőségét a néprajzban — rámutatott azokra a nehézségekre, amelyekkel a „jelenkutató" néprajz találkozik: míg a múltban a divat kereke pl. egy évtized vagy éppen egy évszázad alatt fordult egyet, ma a forgás csaknem lépést tart az évszakokkal. A kultúrában történő változások során rá kell mutatni modern tömegmozgató tényezőkre, amelyek nagymértékben átalakítják az ízlést és az életformát. Ugyanakkor mindinkább eltűnnek a földrajzi értelemben vett kultúrhatárok. Az egyén egy sereg új tényező hatása alatt minőségileg más lelki reakciókat mutat mint az előző generációk. A munkásmiliő és ennek relációja a munkához, valamint a foglalkozások eltanulása (a munkába való belenevelődés) a ma kutatásának centrális kérdései TALVE professzor szerint. A munkás és a városi miliőforma és miliőtípus nem kötődik tradicióhoz: ezeket szokásos néprajzi módszerekkel nem lehet tanulmányozni, mivel összehasonlító anyag más társadalmi csoportokból nem áll rendelkezésre. Ezzel szemben funkcionális szempontból jelentőségük egy megadott kultúrösszefüggésben éppen olyan mint a hagyományhoz kötött népi kultúráé. A kutatás nem csúszhat át szociológiai síkokra: erre a biztosíték a néprajz konkrét tárgykutatása a munkahely és az otthon témakörében.

A többi — sokszor magukat és egymást ismételgető — résztvevő előadásai közül megemlíthető ESKERÖD elvileg és módszertanilag jól megalapozott áttekintése az összehasonlító környezetkutatásról, ahol a szerző a MALINOWSKItól inspirált „funktional anthropology"-ra és ennek helyére utal az északi néprajzkutatás aktuális problémái között.

A városi néprajz eddig a nagyvárosok perifériáján dolgozott és most itt az idő, hogy behatoljon a városba. Az iparosított jelenkutatás körébe tartozik a tárgyi anyaggal való dokumentálás is, ami a múzeumok egyik elkövetkező feladata lesz. Az urbanizált ember robotélete sablonok között és a standardizálás prése alatt nem jelent-e általános elszegényedést — nemcsak kulturális síkon, hanem egyáltalán az ember egész alkotótevékenységének területén? Ez a kérdés azonban már az értékelést érinti és mint olyan nem tartozik a néprajz feladatai közé.

A vita nagyobb részében az egyes résztvevők bizonyos kérdésekről alkotott véleményét érintette: a módszerek analízise során ki ezt, ki azt tartotta jónak. Kiindulásul itt tudományunk alapjellegének kellene szolgálni: a problémákat munka közben határozottabban lehet megragadni, szemben a szociológia módszerével, ahol a célkitűzésekkel együtt magát a problémát az íróasztal mellett konstruálják és anyagukat ennek megfelelően csoportosítják. TALVE példája a helyes utat mutatja: fejtegetések helyett TALVE munkába állította turkui intézetét és néhány év alatt 64 kisebb-nagyobb tanulmányban óriási anyagot dolgoztatott fel a városi néprajz és munkásfolklór legkülönbözőbb témaköreiben.

Sz. M.

KÖNYVSZEMLE

Clinton R. Edwards: Aboriginal Watercraft on the Pacific Coast of South America

Ibero-Americana: 47. University of California Press. Berkeley and Los Angeles 1965. 138 l., 20 tábla

A transzpacifikus kapcsolatok már évtizedek óta foglalkoztatják az etnológusokat — anélkül, hogy megfelelően ismernék az Új Világ nyugati partvidékének hajózását. Így hiányt pótol CLINTON R. Edwards munkája, amely Dél-Amerika Csendes Óceán-i partjának vízi közlekedési eszközeit ismerteti. A XVI—XVII. századi útleírások, történeti munkák szórványos adatait, az archeológiai leleteket és a néprajzi anyagot kitűnően interpretáló könyv főbb eredményeinek az összefoglalása is nagyobb teret venne igénybe, de talán az alábbi sorokkal mégis segíteni tudom azoknak a munkáját, akik a közlekedési eszközök néprajza iránt szélesebb perspektívában érdeklődnek.

Észak-Peruban Huaca Prieta (i. e. 2500—1200) prekeramikus rétegeiből hálók és hálóusztatók kerültek felszínre, amelyekből arra következtethetünk, hogy valamilyen vízi közlekedési eszközt már akkor használtak a parti óceáni halászat alkalmával. A sáskötegekből készült csónakok cserépedények formájában való ábrázolását a preinka *Mochica* és *Chimu* kultúrákból ismerjük. A sáskötegekből készült tutajokat, primitív csónakokat a Titicaca-medencéből először az 1530-as évek közepéről említenek. Később (1609) Garcilaso de la VEGA részletesen leírja ezt a folyami és tengeri közlekedési eszközt a perui partokról. A sáskötegek hátsó végén mélyedés van egy személy részére s a gyakran 10—12 láb hosszú csónak eleje elvékonyodva felhajlik, mint a török papucs. Említenek azonban a régi leírások mindkét végükön elkeskenyedő csónakokat is. (Ezek a vízi járművek formájuk szerint gyakran éppenúgy sorolhatók a csónakok, mint a tutajok csoportjába.) A perui partokon sástutajokat napjainkban is használnak. Ismerik az ilyen tutajt Chile déli partjain. Ecuador partvidékén már hiányoznak, de Otavalo magas hegyi tavain a nádaratók és madarászok két vagy három kötegből összeállítva használják. Gyakran alkalmi készítmények. Valószínű, hogy igen régi időben partmenti bevándorlók honosították meg. Jellegzetesek a Titicaca tó és a Río Desaguadero csónakjai, amelyeket az *aymara* és az *uru indián*ok készítenek. Ezeket elnyújtott szivarformájú sáskötegekből állítják össze. A modern Titicaca-csónak orra és tatja csak kevéssé hajlik fel. A csónakhoz gyakran sásfonadék vitorlát is használnak. Sástutajokat említenek Nyugat-Argentínából. A magyar EDER F. X. 1791-ben Budán megjelent munkájában *(Descriptio Provinciae Mojitarum in Regno Peruano . . .)* a bolíviai *mojok*tól említi a sástutajt, amelynek orra és tatja felhajlik. A *kaité indián*ok (Kelet-Brazília) egy nádfajtából szintén készítenek tutajt. Nyugati Matto Grosso és Serra dos Parecís törzsei a folyókon való átkelés alkalmával egy pálmaféle összekötött szárát használják tutajként. A csónakokhoz való sást Huanchacoban a talajvízig mesterségesen kivájt négyszögletes mélyedésekben termesztik. A sástermés a halászé s a mélyedés használat után visszaszáll a falura. A sástermelésnek ez a módja azonban csak a 30-as évek vége óta szokásos. De a kukoricát XVI. századi feljegyzés szerint már így művelték. A tutajok készítéséhez használt növény *Scirpus totora, Phragmites, Carex* stb. species.

A *nád- és sástutaj* Dél-Amerikában valószínű közös eredetű. Előfordul az Új Világ más területein is (Mexico, California), de széles körű az elterjedése Eurázsiában, ahol már a régi egyiptomiak és az asszírok is ismerték. Az életmódbeli hasonlóság létrehozhatta az ilyen egyszerű vízi jármű kialakulását.

*A tömlőtutaj*ról a XVI. század közepe óta van írásos tudomásunk a chilei partok mentén. A XVI. sz. végétől Peruból felfújt fókabőr tutajokat említenek. A XVIII. század elején Valparaiso közeléből olyan tömlőtutajokat írnak le, amelyeken vászonvitorla is van. A régebbi leírások szerint 8—11 láb hosszú és 4 láb széles egy-egy tömlő. Két tömlőt összekapcsolnak és primitív fedélzetet is építenek rájuk. Chilében Talcahuano a legdélibb pont, ahol a XIX. századi adatok szerint a tömlőtutajokat még használják. 1927-ben

Latcham Ricardo írta le részletesen a fókatömlő tutajokat Paposo és Coquimbo vidéki halászoktól. A leírásból megállapítható, hogy a tömlőtutajok készítése, használata évszázadok óta keveset változott. Mindegyik tutajhoz négy vagy több fókatömlőt használnak. Édesvízben áztatják míg lágyak, hajlékonyak nem lesznek. Azután kiszabják a megfelelő nagyságra és összevarrják állati innal, szárított és sodrott béllel. A tömlőn nyílást hagynak, amelyen át kitömik homokkal vagy *totora*-sással, azután száradni hagyják, amíg megmerevedik és megkeményedik. Akkor a tömést eltávolítják, a nyílást bevarrják s fókazsírral bekenik, hogy vízhatlan legyen. A fókazsírra rákennek 2—3 réteg félfolyékony anyagot, amelyet vörös agyagból, háj és olaj keverékéből készítenek. Mindez a bőr fölött vízhatlan réteget alkot. Chilében Aricától Talcahuanoig számtalan hulladékhalmot találunk, amelyet a *chango*-nak nevezett nép hagyott hátra. Ez a nép kívül élt az andesi földművelők hatókörén. Bird Julius szerint ezeknek a mai napig fennmaradt műveltségi eleme a fókabőr tutaj.

A tömlőtutaj az Ó-Világban igen régi (Tibet, China, Mandzsúria, ősi Mezopotámia stb.). Japánba északkeleti Ázsiából kerülhetett át talán tunguz népek révén (Shinyi Nishimura elmélete). Északkelet-Ázsia lehet a forrása az amerikai formáknak is. Ez az elmélet azonban sok nehézségbe ütközik. Az óvilági tömlőtutajok háziállatok (szarvasmarha, juh) lenyúzott bőréből készülnek s tengeri közlekedésre nem használatosak. A délamerikai tömlőtutajok a száraz partvidéken maradtak meg az ottani konzervatív élettel kapcsolatban. Használatuk magyarázható a más vízijárművek készítésére alkalmas nyersanyag hiányával. (A tömlőtutaj eurázsiai problémáihoz l. még: Hubschmid J.: *Schläuche und Fässer*. Romanica Helvetica, Vol. 54. Bern, 1955.)

A varrott kéregcsónak csak a yahgan és alakaluf indiánoknál használatos, akik nomád tengeri emlős vadászok és gyűjtögetők. A délchilei szigeteken élnek. A kéregcsónakról *(Nothofagus* speciesről fejtik a kérget) a XVI. század közepétől vannak adataink: a kérget bálnaszíla csíkkal varrják össze, a kéreg szegélyeit lécszerű fahasítékkal erősítik meg és fűvel, sással tömítik. Az ilyen csónakokon korábbi leírások szerint fókabőr vitorla, kövekből, homokból, csigákból épült tűzhely is volt. Ez utóbbi talán a bennszülöttek ősi műveltségi leltárába tartozik. Az utolsó kéregcsónakot a Magellan-szorosból 1917-ben említik. A *dalca* hosszú deszkaszerű darabokból készült csónak. A deszkaszerű fadarabokat éles kövekkel, kagylóhéjjal és tűzzel készítették. Két oldala és egy homorúan hajlított alsó része van a *dalca*nak. Az eresztékeket fűvel, agyagfélével szigetelik. Használják a nem földművelő *chono*-indiánok Chiloé szigete és Taitao félsziget között. A csónak az európaiak hatására erősen átalakult. Az utolsó feljegyzés az eredeti *dalca*ról a századunk második évtizedéből származik. A kéreg- és a *dalca*-csónakok egymással való kapcsolata tisztázatlan.

Már Graebner Fr. utalt arra, hogy a kéregcsónak a *dalca* hatására alakult ki, de a *dalca*t a kéregcsónakból származtató elméletek (Friderici G.) is vannak. Cooper J. szerint a két csónakforma egymástól független találmány. Clinton R. Edwardsnak az a felfogása, hogy az *alacaluf* és *yahgan* indiánok alacsonyszintű technikai felszerelése nem teszi valószínűvé azt a felfogást, hogy a délchilei indiánoknál ősi a kéregcsónak használata. A további vizsgálatok fényt deríthetnek a *dalca* és a kéregcsónak lokális származására. Ez utóbbi készítésénél talán szerepet játszott az is, hogy a délchilei szigetek halász lakossága érintkezett a szárazföld földművelő népességével s magasabb technikát sajátított el.

A *bödönhajók*at Columbia, északi Ecuador partvidékén használják. Kiégetéssel, vájással készülnek. Egyes indiántörzsek (pl. a cayapa törzs) fekete méhviaszból készült kátrányszerű anyaggal vonják be. Helyenként vitorlával is el vannak látva. A bödönhajók szimmetrikus végűek, de az orr és tat szimmetrikus kiképzése vidékenként változik. A bödönhajóknak nyoma van a perui, a chilei partokon is. Itt valószínű későbbiek. Az északi részeken viszont kialakulásuk kapcsolatban van a trópusi földművelő népességgel.

Összeerősített száraz tökhéjakból *(Lagenaria*, esetleg *Cucurbita* sp.) készült tutajokat a perui krónikák a XVI. század végéről említenek. A tökhéjak valószínű össze voltak fűzve vagy hálóba helyezve használták azokat. A tökhéj tutajok előfordulnak Mexicóban és szórványosan feltűnnek az Óvilágban Afrikától Japánig. Használatuk mindig földműves népességhez kapcsolódik. A *Lagenaria* elterjedése az Új Világban valahogyan kapcsolatban lehet tutajként való használatával (? *G. B.)*.

A szálfákból összeállított tutajok a precolumbian Dél-Amerika nyugati partjain ismeretesek voltak. Általános nevük *balsa*, de ezzel az elnevezéssel a sás- és gyékénytutajokat is illetik. Használatuk mai centruma a Guayaquili öböltől északra és délre eső terület, az ún. Manabi és Sechura partok. A partmenti folyókon a szálfatutaj kompként használatos. A Guayaquil mentén a termés learatása után az indián családok tutajra

szállnak, halászattal foglalkoznak s a tutajon szárítják, sózzák a halat. Valószínű, hogy már a precolumbian időszakban vitorlát is használtak a tutajhoz, de a vitorla alkalmazásának közelebbi idejét nem ismerjük. A vitorlás tutajok inkább kapcsolatban állanak Ecuador parti népességével, mint az inka Peru lakosságával. Valószínű, hogy a perui sivatagos partokra az ecuadori erdőkből hozták a tutajok nyersanyagát. A tutajokhoz könnyű és szívós fát *(Ochroma piscatoria* vagy *O. lagopus)* használnak. A geringcgerenda gyakran hosszabb, mint az oldalgerendák. A precolumbian vitorlás tutajok megerősítik HEYERDAHL Th. elméletét: indián népességnek az átvitorlázását a polynéziai szigetekre *(Tupac Yupanqui* inka ilyen tutajjal érhette el Galapagos vagy esetleg Mangareva szigetét), de ugyanakkor arról sem feledkezhetünk el, hogy a transpacifikus érintkezéseknél nyugatról csakis vitorlás tengerjáró járművekkel (tutajokkal) érhették el az ecuadori, perui partokat. (Az indiánok a fehérektől is eltanulták a különböző vitorlák használatát.) MEGGERS Betty J. és EVANS Clifford újabban olyan prehistorikus kerámiát fedeztek fel Ecuador partvidékén, amely i. e. 3000-ből származó japáni kerámiával mutat rokonságot *(A Transpacific Contact in 3000 B. C.*, Scientific American, Vol. 214. Nr. 1. 1966. 28—37. l.). Ez a felfedezés Dél-Amerika nyugati partvidéke hajózási problémáinak megoldását újabb elméletek felé irányíthatja, annál is inkább, mert a keletázsiai és a délamerikai tutajok (pl. a brazíliai *jangada*-típus) között meglepő az egyezés. Kínában i. e. az V. évszázadban ismeretes volt a vitorlás tutaj, de a legendák szerint már sokkal korábban (IV. évezred i. e.) is használták. A keletázsiai—délamerikai egyezések mellett azonban fel kell vetni olyan kérdéseket is: kik voltak a hajdani tutajok hajósai? milyen úton keltek át a tengeren? milyen szerepet játszott a tutajos nép a különböző gondolatok és eszmék elterjedésénél? Ha a feleletekkel adósak maradunk, a formák történeti kapcsolata is problematikussá válik.

GUNDA BÉLA

Margaret Mead, Anthropologist and What They Do.

Franklin Watts, Inc. New York, N. Y., 1965. 209. l.

A könyvet MEAD Margaret a fiatal nemzedék számára írta, hogy felkeltse érdeklődésüket az ethnológia (vagy az amerikai terminológiát használva az anthropológia), a természeti népek kutatása iránt s gyakorlati tanácsokat adjon az indulásukhoz. Valamiféle kézikönyv ez a munka — MEAD M. szellemében! MEAD M. elsősorban a terepmunka és a múzeumi munka jelentőségét kívánja aláhúzni, hangsúlyozva, hogy az anthropológia széles körű szakértelmet kíván az ember megismeréséhez, aki napi cselekedeteivel mindig a jövőjét építi. Az Új Világban (legalábbis a „keleti partokon") MEAD M. egyike a legnépszerűbb anthropológusoknak. Ezt a népszerűségét elsősorban annak is köszönheti, hogy igen mélyen sikerült betekintenie a természeti népek nem mindig lefüggönyözött „hálószobáiba" s ottani tapasztalatait igyekszik a modern társadalmak vizsgálatánál is felhasználni. MEAD M.-et elsősorban az emberi magatartás érdekli, de igen gyakran letér az anthropológia útjáról és *valamilyen* szociológia, lélektan és „science of the sex" segítségével próbálja az embert, a társadalmat és a kultúrát megközelíteni. Minden munkájának az olvasása izgalmas élmény, még akkor is, ha módszerével nem értünk egyet. Nem érthetünk egyet elsősorban azért, mert MEAD M. mellőzi, vagy alig érvényesíti a történeti szempontokat. Nála a történelem a gyermek születésével kezdődik és az öreg ember halálával végződik. Nem a kulturális jelenségeket figyeli, amelyek az óceán egyik partjáról sodródnak valamilyen módon a másik part felé, hanem az egyszerű embert, aki hajnalban kilép a kunyhójából, visszagondol az álmaira és örül a napfénynek, a virágnak, a teknősbéka tojásnak, az érő kókuszdiónak és a szerelemnek. Nagyra értékeljük MEAD M. kitűnő megfigyeléseit, valamint azt a törekvését, amikor a terepmunkát az anthropológiai kutatások alapjának tartja. Az elkövetkezendő évtizedekben roppant munkát követel tőlünk a múlt emlékeinek megmentése — írja ebben a könyvében. A terepmunka eredményeit elsősorban a múzeumok őrzik, de nem szabad azt hinnünk, hogy a múzeumok valamilyen „néprajzi jelent" tárnak elénk, mert éppen a terepmunkából kell tudnunk, hogy nincsen két nap, amelyik egyforma lenne. A modern múzeumok ezt már felismerik és a legkülönbözőbb lehetőségek segítségével mutatják be az élő és dolgozó embert, annak múltját és jövőjét. Azt a jövőt, amikor az ember már településeket hoz létre az űrben is. Ezeket a gondolatokat fejtegeti MEAD M. munkájának első két fejezetében, rámutatva mindazokra a lehetőségekre, amelyek az ember megismeréséhez a terepmunka

és a múzeumi tevékenység révén hozzájárulnak. Azután meginterjúvolja az American Museum of Natural History (New York) és a Columbia University (New York) munkatársait mindennapi munkájukról, terveikről. Az interjúk során olyan kitűnő szakemberek műhelytitkait (persze kétséges, hogy korunk tudományos életében van-e ilyen) ismerhetjük meg, mint TURNBALL Collin M., BIRD Julius B., EKHOLM Gordon F., CARNEIRO Robert R., STRONG WILLIAM Duncan, ARENSBERG Conrad M. és mások. Az anthropológusok beszélnek élményeikről, jelentősebb kutatásukról, módszerükről, különböző megfigyeléseikről. A különböző interjúkkal tanulságosan illusztrálja MEAD M. az ethnológus munkájának sokrétűségét. Talán a legszimpatikusabb interjúk egyike a CARNEIRO Robert L.-val és DOLE Gertrude E.-val folytatott beszélgetés, akik a *kuikuru indiánok* (Középső Brazília) közötti munkájukról számolnak be. BIRD Julius B.-hoz és EKHOLM Gordon F.-hoz intézett kérdések és válaszaik révén tanulságosan tekinthetünk be Amerika prehistorikus életébe. FREED Stanley A. azt mondja el MEAD M.-nek, hogy a különböző társadalmak vizsgálatánál mennyiben másképpen dolgozik az anthropológus: Indiában — ahol a jelent vizsgálta FREED Stanley A. — kutatásait a megfigyelésre, a *washo*knál (egy indián törzs nyugati Nevadában) —, ahol az ősi kultúra maradványaira volt kíváncsi — az idős nemzedékkel való hosszú beszélgetésekre alapozta. MEAD M. igen szellemesen saját magát is meginterjúvolja és elmondja tudományos pályafutásának történetét, amelynek a megismerése éppen olyan érdekes, mint egy melanéziai terepmunka élményekben gazdag valamelyik napja. A könyvben vázolja továbbá azokat a szempontokat, amelyeket az anthropológusnak az élő kultúrák vizsgálatánál figyelembe kell venni, nem felejtve el azt, hogy az ember fizikai, társadalmi és gondolkodó lény. Ehhez az ismertetés írója csak azt jegyzi meg, hogy az emberi gondolkodás normáit megismerni valamelyik élő társadalomban sokkal körülményesebb, mint egy egyiptomi királysírt feltárni.

MEAD M.-nek ez az új munkája inspirál, tanít és vezet a néprajz különböző területe felé. Kitűnő pedagógiai teljesítmény és szellemes útmutató még azok számára is, akik már visszatértek egy melanéziai szigetről, kiásták valahol Európában vagy Afrikában valamelyik prehisztorikus ősünket vagy évtizedek óta dolgoznak a múzeum falai között. MEAD M. munkájából hiányzik ugyan a *történelem*, de ez a munkája is előkelő helyet fog kapni a néprajz *történetében*.

GUNDA BÉLA

Román János: Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protocollumokban

Sárospatak, 1965. 317 p.

Ez a hosszú című kiadvány a Sárospataki Rákóczi Múzeum forráskiadványai sorozatának második füzete. Az előzőhöz hasonlóan — amely Sárospatak szőlőművelésének XVI—XVII. századi írott forrásait tartalmazza —, igazgatás-történetileg is becses emlék, a mezővárosi önkormányzat fejlett írásos ügyintézésének bizonyítéka.

A hegyaljai mezővárosok a jelzett korszakban a magyar rendi társadalomban sajátos helyet foglaltak el; a földesúri joghatóság, eltérően a jobbágyfalvak népe feletti hatalomtól, a mezővárosi lakók élete számos vonatkozásában nem érvényesült. Annál erősebb volt a mezővárosi communitas hatalma, elsősorban természetesen a magán- és büntetőjog területén. A communitas — a bíró az esküdttársaival — a lakosok részére nemcsak az elsőfokú bírói és igazgatási fórumot jelentette, a jegyzőkönyvek a mindennapi élet számos olyan mozzanatát is megörökítették, amelyek az újabb korban kívül estek a hatóságok beavatkozási körén. A szerkesztő, FILEP Antal, helyesen felismert gyakorlati célt kívánt a két kiadvány közrebocsátásával kielégíteni. E gyakorlati célon túl azonban gondolt arra is, hogy az írásbeliség szélesebbé válásának kezdeti időszakára vonatkozóan a nyelvtörténet számára is megbízható és használható kiadványt nyújtson.

A szövegek teljes terjedelemben való közlése több szempontból is indokolt. Számunkra a mezővárosok népének ethnikai összetétele, társadalmi szerkezete, a település és építkezés történeti rétegei elhatárolásához nyújtanak segítséget.

Sárospatak a XVI. század utolsó harmadában — a szövegek ekkor kezdődnek — eléggé differenciált közösség. Ekkorra már készen áll a vár és erődrendszere, ez a település centruma. A máig felismerhető árok és erődrendszeren belül, sűrű beépítésben állott a

belső város; a sáncokon kívül terültek el az *alsó* és *felső hóstátok*. Ezek egy részének külön neve is van. (1733: *pataki felső hóstátok, amelyet Héczének neveznek.)* A külső város másik részét *Kispatak*nak nevezik, ebben van *magyar* és *tót szer* (1649). Több, máig azonosítható utca nevét is ismerjük a közlésekből, számos építészeti vonatkozás (tűzvész, átalakítás) is kiderül a szűkszavú feljegyzésekből és utalásokból.

Az adatközléseknek van azonban egy igen jelentős értéke; néhány olyan adat, amely a magyar településformák történetéhez perdöntő adalékként használható. A XVI. század második felében és az utána következő évtizedekben feltűnő *majorságokról* és *majorkertekről* van szó.

Az első bejegyzés 1579-ből való, *kerti majorság* megjelölés jelzi a települési szerkezet sajátos kettéosztottságát, amit a néprajzi irodalom Györffy István után *kertes* vagy *két beltelkes* településformának ismer. A sárospataki kerti majorságok vagy majorkertek funkciója azonban csak részben azonos az alföldi ólaskertekével. A kötetben közölt adatokból kétségen kívül megállapítható, hogy a majorkertek területileg is elkülönültek a sánccal körülvett belső várostól, de a hóstátok esetében ez az elkülönülés nem egészen világos, legalábbis a XVI. század második felében. A feljegyzések azt is elárulják, hogy a majorkertek lényegében a mezővárosi mezőgazdálkodás üzemhelyei voltak, mert hiszen Patak, a többi mezővároshoz hasonlóan ezekben az évszázadokban még erősen autarch jellegű település, ahol a szántóföldi művelés az élet egyik alapja volt. Ugyanakkor a település zártsága és talán a védelem szempontjai miatt is a nagy helyigényű mezőgazdasági üzemek egy részét a zárt településen kívül kellett elhelyezni.

Minden formai egyezés ellenére kételkednünk kell azonban abban, hogy a sárospataki majorkertek és hajdúsági, nagykunsági, jászsági és délborsodi ólaskertek azonos településformát jelentenek. A hegyaljai mezőváros XVI—XVIII. századi társadalmi és gazdasági szerkezete annyira eltér az említett alföldi helyekétől, hogy a létrehozó ok azonossága legalábbis kétesnek látszik. A kötetben közölt 11 adat azonban nem elégséges a kérdés megnyugtató eldöntéséhez. Szűkszavúságuk amúgy is elegendő okot ad a fejtörésre. (Pl. az 1614-i adat olyan majornak való földről szól, amely az *új utcai felső sorompón belől van, egyik határa a város hóstátjának árka*, viszont 1631-ből olyan majorkertről írnak, *amely az új utcán kívül való majorkertek között* áll.). Az sem bizonyos, hogy teljesen zárt rendszert alkottak volna (1657: majorok közt veteményes kert; 1609: szilváskert a majorok között, Arki uram majorja és Ferencz deákné majorja mellett.) Csupán egyetlen adat (1781) beszél a majorról, mint szénatároló helyről, ugyanez említi a kertben levő káposzta megetetését, a kert tartozékaként sövényhágcsóról szól, ugyanott vagy közelben levő csűrben folyó cséplést is bizonyítja. Mindezek miatt a majorkertek funkciója további vizsgálatra szorul.

Van még a kötetben néhány olyan közlés, amely ugyancsak település-történeti szempontból fontos. Egy 1768-i adat a *majorok közti házról* beszél, az 1772-i statutum pedig a szőlőhegyben való kintlakást tiltja; mindkét jelenség ismert az alföldi kertes városok és a tanyásgazdálkodás területén is.

A kötet mintaszerű mutatózása (földrajzi, tárgy és szómutató) minden tekintetben megkönnyíti a kutató tájékozódását. A sárospataki múzeum e két füzettel — melyet az első kiadvány előszava szerint más kiadványok is követni fognak — egyaránt nagy szolgálatot tesz a nyelvtörténeti, népi szokásjog, település-, hely- és gazdaságtörténeti kutatásnak.

Balogh István

Olof Isaksson: Bystämma och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar

Skytteanska samfundets handlingar 5. Almqvist & Wiksell Boktryteri AB. Uppsala 1967. 418 oldal

Oxenstierna Axel a neves svéd kancellár egy a rendekkel való tanácskozás közben — amikor a parasztok mozgási szabadsága került szóba — a következő híres kijelentést tette: Svédországban minden paraszt szabadnak született és itt parasztnak lenni dicsőség. Ez az 1642-ben tett minden bizonnyal patétikus kijelentés — amely a svéd történelem folyamán nem mindig állja meg a helyét — nem volt teljesen alapnélküli. Az ország történelmi helyzete, társadalmának belső fejlődése és nem utolsósorban földrajzi helyzete a paraszttársadalom fejlődésének alapvetően más irányt adott Svéd-

országban, mint a kontinens más részein. A parasztság szabadságát minden fenyegetés ellenére és veszély közepette megőrizte és soha nem süllyedt a kötött szolgaság sorába. Ez a szabadalmas helyzet az általános európai társadalmi viszonyokból kiinduló szemlélők számára az elmúlt századok alatt paradoxonként hatott. Bonde Kristian marsall a következőképpen adott hangot a svéd parasztok jogi helyzete fölötti rosszallásának 1652-ben: Csodálatos, hogy azt a népet, amelyet az isten rabszolgának teremtett, szabadnak kell tekinteni.

A skandináv viszonyokkal kevésbé ismerős olvasó számára szükségesnek látszik a fönti bevezető, hogy az alább ismertetett munkát megfelelő társadalomtörténeti keretbe tudja helyezni. A falutörvények léte, funkciója, jelentősége a paraszti életrendben nem érthető meg, ha nem vagyunk tudatában az ország parasztságának jogi helyzetével, akiknek jogi rendszerét elsősorban a falujukban vagy járásukban uralkodó rendelkezések szabályozták. A falutörvények átitatták a település munkaviszonyait és szokásait is. Míg a közép-európai törvények nagyobb része a parasztság, a jobbágyság viszonyát szabályozzák a feudális rend felől, addig a svéd falutörvényekből a független, önrendelkezési joggal bíró falusi népesség tárul elénk. Isaksson terjedelmes, anyagban bővelkedő munkája az említetteken kívül egy speciális problémára is utal: a kutatott terület, a vizsgált idők kolonizációs Norrlandja, közelebbről annak egy része Västerbotten tartomány, sokban különbözik Svédország középső és déli részétől. Az 1600-as évektől, amikor az első falutörvényeket írásba foglalják, egy egységes, alig differenciált parasztkultúrát találunk itt, ahol a nagybirtoknak nincs semmi jelentősége. A szerző alapvető problémája azt kimutatni, hogy ez a norrlandi parasztot jellemző önállóság miképpen mutatkozik meg a falutörvényekben.

Tájékozódásul először azonban néhány szót a falutörvények kutatásáról. A néprajz a svéd falu társadalmának és munkáséletének megvilágítására már kezdettől fogva alkalmazta forrásként a falutörvényeket. Egy sor nehezen áttekinthető közlemény száz év alatt rávilágított a falutörvények jelentőségére és aláhúzta, hogy ezek számos esetben nélkülözhetetlenek több tudomány számára. A módszeres kutatások azonban sokáig várattak magukra (a németeknél már a Grimm testvérek megkezdték a Weistümer anyag kiadását): 1953/54-ben Erixon S. és Ljung S. ad összefoglalást a gyűjtött anyagról a Folkliv-ben. A leggazdagabb anyag természetesen a déli falukultúrák vidékéről, főképp az 1658-ban Dániától Svédországhoz kapcsolt tartományokból származik. A falutörvény (byordning) mindenekelőtt egy falura vonatkozik, de vannak járási és megyei törvények is. Észak-Svédország szórvány és tanyatelepülése azonban nélkülözi az idevonatkozó anyagot. Az ismertetett terület, Västerbotten, azonban kivétel: itt megtaláljuk a falutelepülés feltételeit, mindenekelőtt a tengerparton (a halásztelepülések) és a jó termőföldet kínáló folyómellékeken.

Isaksson munkája célkitűzései között, az anyag rendszeres összeállításán és bemutatásán kívül, a falvak szervezeti formájának kutatása, vagy helyesebben rekonstruálása szerepel. Módszere — a faluszervezet megragadása a falutörvények anyagának alapján — vitatható. Tükrözik-e az előírások a valóságot? A szerző mindenesetre hitelt ad forrásanyagának, ami már munkája alcíméből is világosan kiderül: kölcsönhatás az adminisztratív rendelkezések és a helyi hagyomány között. Az egyes falvakra vonatkozó rendelkezések paragrafusainak analízise és azoknak a korábbi törvénycikkekkel való összevetése alig ad alapot az egymás mellé rendelő „kölcsönhatás" feltételezésére. A hagyományanyag alapja csupán — legtöbbnyire ekológiai tényezőktől függő — helyi színeződés. De ugyanakkor, pl. a XVII. századi hagyomány gyökerei, késő középkori törvényekre vezethető vissza. A vizsgált területről vett szemelvényekkel ezt a következőképpen mutathatjuk be: a XVII. század közepén a falutörvények virágzásukat élik. Gyökerük a XIV. századi tartományi törvényekig nyúlik vissza, amelyet a XVII. századi megyei rendelkezések fejlesztenek tovább. Mindezt a nehezen kimutatható lokális hagyomány színezi, továbbá ellenőrzi és áthatja az 1734. évi országos törvény. A központi hatás azonban nem áll itt sem: 1742-ben az állami közigazgatás kidolgoz egy mintafalutörvényt, amely alig hagy érintetlenül később megfogalmazott falutörvényeket. Mindezekután nem váratlan, hogy Västerbotten tartományban egy ügybuzgó főispán 1751-ben több helyi rendelkezést dolgozott ki a tartomány viszonyaira való tekintettel. Norrland ebben az időben az érdeklődés központjába kerül, a kolonizáció sok helyen még nem fejeződött be, a nyerstáj kihasználásának gyakorlati problémái aktualizálódnak. Mindez érinti a közigazgatásban történő változásokat is.

Fontos körülmény, hogy az előírások az idők folyamán változnak és a fejlődés feltétlen progresszív tendenciát mutat. A szerző érthetetlen módon nem tesz említést pl. arról, hogy az 1742-es minta falutörvény után megfogalmazott előírások racionálisab-

bak, gyakorlatiasabbak mint elődeik. Sok helyen eltérnek pl. az ún. jeles-napok alkalmazásától az egyes mezőgazdasági munkafolyamatok (ami a nyomáskényszer idején igen jelentős volt) kezdetének és befejezésének meghatározásakor. Ez már csak azért is jelentős, mert a falutörvények egyik fő feladata éppen ilyen dátumok fixálása volt. Jelentős pl. a szántókat körülvevő kerítéseknek az építési és renoválási ideje, a jószág kiverése és hazahajtása, szénamunkák ideje stb. ISAKSSON többször tesz említést a szájhagyomány szerepéről, mint törvénybefolyásoló tényezőről. Mikor lejegyzett falutörvényeket nem talált, sokszor abból indult ki, hogy szóbeli előírások szabályozták a falu életét. Annak ellenére, hogy ezt az írástalan periódust nem lehet megragadni (más forrás kivételes esetekben áll rendelkezésre), nem lett volna érdektelen az írástudás kérdését közelebbről megvilágítani. Hogyan tartották a rendelkezéseket köztudatban? Ki és mikor olvasta fel ezeket?

A falutörvények első és legfontosabb feladata a falu gazdasági életének, a termelés zavartalan technikai lebonyolításának a biztosítása volt. Ennek ellenére nem tett a szerző semmi kísérletet a gazdasági ágak és a falutörvények párhuzamba való állítására. Miután abból a helytelen meghatározásból indul ki, hogy a tulajdonképpeni falutörvény több, és nemcsak egy, gazdálkodási szektort foglal magába, elveszti az előírások reális hátterével való kapcsolatot. Ebből a feltevésből kiindulva egy sor XVII. és XVIII. századi délskandináv falutörvényt írásos szokásokká kell degradálni, mivel azok csupán az állattartás adminisztratív és technikai kérdéseivel foglalkoznak. Maga a szerző rámutat több helyen, hogy a falutörvények sok esetben kifejezetten gazdasági előírások funkcióját töltötték be: meghatározták, hogy a paraszt miképpen művelje földjét és használja erdejét. Västerbotten paraszti gazdálkodását érintő forrásanyag hiányában lehetetlen a falutörvények paragrafusaival felvázolt képet ellenőrizni.

Miképpen jöttek létre a kutatott terület falutörvényei? A szerző egy elvileg nehezen megvédhető feltevésből indul ki, amely szerint maga a faluszervezet léte feltételez falutörvényeket. A laza kapcsolatokon alapuló társas együttélés egyszerűbb formáitól a sokféle adminisztrációs eszközökkel rendelkező faluközösségig (byalag) a távolság igen nagy: a falutörvény azonban csupán a fejlettebb szervezeti formák jellemzője. A rendszeres településekben élő lakosság nagy része a falutemplomok gyér előfordulása — és mindenekelőtt a nagy távolság — miatt nem tudott a vasárnapi templomlátogatás kötelezettségének eleget tenni. A kis falvakban „faluimák" (imaházak) keretében gyakorolta a nép a vallási életet. A szerző szerint itt lehetőség kínálkozott egy profán jellegű falucsoportosulás kialakítására, ahol a mindenkit érintő ügyeket megtárgyalták. Talán itt lehet a fejlettebb faluszervezet gyökereit keresni. A falugyűlések eredeti célja, messze fenn északon, részben más volt, mint az ország központi és déli részein. A falugyűlések célja a kutatott területen elsősorban a közös tulajdonok (erdő, legelő, malom, tenyészállat stb.) használatának szabályozása volt, ugyanakkor délebbre a hangsúlyt a szomszédok egymásmellettélésének zavartalan biztosítására fektették. Eddig a szerző tézise. Ezzel a népi gazdálkodás individuális és kooperatív jellegének területére jutottunk. A szerző szerint Västerbottenre az utóbbi a jellemző. A helyi tradíció (a nagybirtok hiánya, és a paraszttársadalom viszonylagos egysége miatt) többet jelentett a falutörvények kiformálásában Västerbotten tartományban, mint az ország egyéb részén. Ezt a feltételezést a szerző munkája nem támasztja kielégítően alá. A fentiekben analizáltuk a „helyi tradíciót". Az elzártság csupán geográfiai fogalom a kutatott időben, ami nem párosul jogi különállással. A kolonizációs idők után a norrlandi falvak egy ideig a törvény perifériáján éltek ugyan, de törvényen kívül aligha! A nagy távolság ellenére a központi állami rendelkezések döntő hatással voltak a népi jogéletre az ország minden részén.

Stockholm SZABÓ MÁTYÁS

Janusz Bohdanowicz: Materiały do kowalstwa ludowego południowej kielecczyzny

Adatok a kovácsmesterség néprajzához Dél-Kielce vajdaság területéről.

Archiwum Etnograficzne Nr 26. Wrocław, 1963. 93 p. XIV tábla

Lengyelországban az utóbbi években többen foglalkoznak a kovácsmesterség néprajzával. A legújabb munka e témából Bohdanowicz kötete. A Kielcei vajdaság déli részén a szerző kb. 40 falut járt be kutatás céljából, itt gyűjtött anyagához felhasználja még az 1939-es és 1955-ös statisztikákat, a krakói Néprajzi Intézet gyűjteményét és hivatkozik az e témával foglalkozó kutatásokra.

A területnek mintegy 30%-a erdő, a többi szántó, így a kovácsmesterségnek elsősorban a földműveléssel kapcsolatosan volt nagy jelentősége. Munkájában Kielce, Pinczow, Sandomierz és Busko környékén a kovácsmesterségben az utóbbi nyolcvan évben bekövetkezett változást akarja vizsgálni. A témát kronológiailag három részre tagolja: 1875-től az első világháború végéig. A két háború közötti időszak. A háború utáni idők.

A mesterség változásában mindkét háború határvonalat képez. Az első világháború előtt a kovácsok még különféle dolgokat (ekét, szekereket, szerszámokat, sírkeresztet stb.) készítettek a parasztoknak, ezután már a gyáripar konkurrenciája következtében fokozatosan a javításra szorítkoznak. Szerszámaik javarészét azonban még ekkor is saját maguk készítik. A múlt század végén a kovács még a község köztiszteletben álló tagja volt. Szinte egyedüli írni-olvasni tudó ember, orvos, lakatos egyben. A néphit is misztifikálta, mivel tűzzel dolgozik, sok babona kapcsolódott személye és a műhely köré. A kovácsszakma fejlődését elősegítette ekkor a megművelhető föld hiánya, a családban élő megbecsülés a szakma iránt, valamint az örökölt tapasztalati ismeret, műhely, műhelyfelszerelés. A szerző több régi kovácsfamília tagját találta meg gyűjtőútja során a jelzett területen. Itt egyébként 1945-ig a kovácsok három társadalmi kategóriáját találjuk meg; *önálló, községi* és *uradalmi* kovácsot. Az utolsó kategória ma már nem létezik.

Az első csoporton belül levők nem csupán kereseti forrásnak, hanem hivatásnak tekintik munkájukat. Helyzetüket befolyásolja a mindenkori állami adópolitika, a nyersanyag ára. Nyersanyaghiány vagy adóemelés következtében sokan földművesekké váltak, csak mellékesen foglalkoztak a mesterséggel. Az apróbb vastárgyak (ekevas, balta, kapa) javítását végzőt *parasztkovácsnak* vagy *hidegkovácsnak* is nevezték, míg az *ipari kovács* gépek, ekék, kocsik javításával foglalkozott. Az önálló kovácsok műhelyüket örökölték, a munkához szükséges nyersanyagot legtöbbször a parasztok hozták. Az elvégzett munkáért munkadíjat fizettek, vagy ennek árát ledolgoztatta a földjén. Munkaidejét az önálló kovács függetlenül osztja be s szakmailag is képezi magát.

A *községi kovács* függ az egész közösségtől. Műhelyt, lakást és bizonyos nagyságú földterületet kap a községtől. A föld és műhely használatáért adót, bért fizet. Szerződést köt a község fejével, ez általában három évre szól. Kötelességei közé tartozott, hogy évente egyszer fizetés nélkül megélezze a községbeliek ekevasát. A munkában előny a helybelieket illette meg és a saját községbelieknek olcsóbban dolgozott. Tüzelőanyagot a kovács maga vásárolt, a nyersanyagot a dolgoztatók hozták magukkal. Rendszerint saját szerszámaival dolgozott. A községbeliek megkövetelték a kovácsmesterüktől, hogy jó szakember legyen, ha többször panaszkodtak rá, felmondtak neki.

Az *uradalmi kovácsok* a szakma legképzettebb mesterei voltak: gépészeti ismeretük van, többnyire a fejlettebb gépesített mezőgazdasági munkát végeztető uraságok szolgálatában állottak. Legtöbbször külföldet járt, igen komoly technikai ismeretekkel rendelkezőket szerződtettek, közöttük többen német származásúak voltak. Jobb bérezést kaptak mint a cselédek, állatuk az uraság istállójába volt bekötve. A műhely és lakás az uraságé volt, de saját szerszámukkal dolgoztak. Ellátásukról, a szükséges nyersanyagok, tüzelő kiutalásáról a földesúr gondoskodott.

Természetesen a három kategória mesterei is másként ítélték meg egymást, bár az uradalmi és községi kovácsok derék emberek, őket az önálló mesterek kontároknak tartották. Mindhárom kategóriában megkövetelték, hogy a kovács ismereteit mesteri oklevéllel igazolja.

A dolgozat egyik fejezetét a nyersanyag feldolgozásának technikája, a paraszti munkaeszközök megváltozásának vizsgálata képezi. Az első világháború alatt főleg ócskavasat használtak. A két világháború között a fejlődő vaskereskedelem révén lehetővé

vált új acélok felhasználása, ezekből időtálló eszközök készültek. A második világháború után a vaskereskedők szövetkezetétől vásároltak. Megváltozott az eszközök mennyisége, minősége és formája is.

A kovácsok szerszámaik nagy részét maguk készítették, s csak az utóbbi években kezdtek egyre többen gyári készítményeket használni. Munkatechnikájuk azonban lényegesen nem változott. Készítenek baltákat, boronafogakat, különféle szögeket, kalapácsokat, javítják ezeket.

Munkája végén a szerző felsorolja az adatközlőket, a szakirodalmat, majd a táblák rajzainak tudnivalóit. Számunkra ezek a rajzok igen értékesek, s azokat a kovácsszerszámokat és eketípusokat mutatják, amiket még házilag készítettek. Nálunk is hasonló szerszámokat láthatunk idősebb mestereknél, s lényegében a kovácsműhely beosztása is hasonló. Bohdanowicz munkájában nagyon sok hasznos adatot közöl, azonban ez még részletesebb kidolgozásra vár. Valószínűleg a munka terjedelme kötötte meg a szerző kezét (93 stencil oldal), hiszen az általa ismert szakirodalom nyomdokán részletesebb kötetet is produkálhatott volna. Nem tesz említést a kovács folklórról, a kovács szerepe a paraszti társadalomban is igen elnagyolt. Mégis haszonnal forgathatjuk ezt a munkát, hiszen a kovácsmesterség vizsgálata az utóbbi években a lengyel etnográfusok egyik nem jelentéktelen feladatává vált, az eddig megjelent munkák alapján így már általános képet nyerhetünk a mesterség egykori és mai szerepéről a lengyel paraszti életben.

Bodgál Ferenc

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1967 VI. 27. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 16,8 (A/5) ív

67.64031 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVIII 1967 3

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура», (Будапешт, I., Fő-utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Культура 024/2 или на заграница: у представительства этого же предприятия.

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint.

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVIII **1967** **3**

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Ortutay, Gyula: Briefe von Lajos Katona an Kaarle Krohn (1888—1909) — Письма Лайоша Катона к Карле Крону (1888—1909) ..... 313—323

Kuusi, Matti: Zum Datierungsproblem der lyrischen Volkslieder — К проблеме датирования лирических песен ..... 324—340

Ränk, Gustav: Weisse Wandtücher in den Bauernstuben der Esten — Белые настенные покрывала в комнатах эстонских крестьян ..... 341—349

Jevszejev, Viktor: Zum Ursprung der Ballade von der eingemauerten Frau — Из истории баллады о замурованной 350—358

Ujváry, Zoltán: Ungarische Angaben zum finnischen Aussaatbrot — Венгерские данные к финскому посевному хлебу 359—367

Kodolányi, János jun.: Das Frauengewand bei den Obugriern — Женская одежда обских угров ..... 368—405

Voigt, Vilmos: The folklore of the Balto-Finnic poeples as a region of European folklore — Фольклор прибалтийско-финских народов как часть европейского фольклора ..... 406—437

Vászolyi, Erik: Epische Dichtungen der nördlichen Syrjänen — Эпические песни северных коми (зырян) ..... 438—451

Szomjas-Schiffert, György: Kalevala, Regösgesang, »Pfaumelodie« — Калевала, песня регё, «павлиная мелодия» ..... 452—465

Kleinere Mitteilungen—Documentation—Краткие сообщения 466—490
Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 491—495

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензии .... 496—504

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1967

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DIÓSZEGI VILMOS, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, ISTVÁNOVITS MÁRTON, KATONA IMRE, ORTUTAY GYULA, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Sándor István: Az aradi vértanúk nótájáról ..... 507—522
Láng János: A földhasználat jogának nőiági kollektív öröklése a primitív földművelő népeknél ..... 523—532
T. Mérey Klára: A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke ..... 533—546
Domokos Sámuel: A kétnyelvű mesemondás problémái ..... 547—555

Kisebb közlemények

Ila Bálint: Körmend város 1649. évi összeírása ..... 556—568
Balogh István: Levéltári adat a tirpák lakodalmi szokásokhoz 1846-ból ..... 568—569
Schram Ferenc: Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből ... 570—577
Gál István: Crane Walter kalotaszegi rajzai ..... 577—584
Sonkoly István: A „Karnyóné" dallamai ..... 585—592
Molnár Gyula: A „jótszó" a konyári fiatalság múltjában ..... 592—597

Néprajzi hírek

Kőhegyi Mihály: Bartucz Lajos (nekrológ) ..... 598—601
Bodgál Ferenc: Kóris Kálmán (nekrológ) ..... 602—603
Erdődi József: Wolfgang Steinitz (nekrológ) ..... 604—609
Balassa Iván: A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák ..... 609—613
Katona Imre: Az európai népballadák típuskatalógusának kérdéseiről rendezett freiburgi értekezlet ..... 613—616
Dankó Imre: Társaságunk soproni vándorgyűlése. A soproni Múzeum százéves jubileuma ..... 616—618
Szabó Mátyás: Elektronikus adatfeldolgozógép bevezetése az Északi Múzeumban ..... 618—619
Sz: Scripta Instituti Donneriani Aboensis I—II. ..... 619—620
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 620—621

Könyvszemle ..... 622—640

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXVIII. * BUDAPEST 1967 * 4. SZÁM

Köszöntő

A Nagy Októberi Forradalom ötven évvel ezelőtt egyszerre volt a cári birodalomnak, „a népek börtönének" összeomlása és egy új világ születése e birodalom népeinek s egy új világ reménysége minden elnyomott népnek is.

S az eltelt ötven év — a kísérletek, hibák, gondok ellenére is — bebizonyította az egész emberiségnek, hogy a népek reménye nem volt hiába való. Az Októberi Forradalom ötven éve új viszonyokat teremtett az államok egymás közötti viszonylataiban s szerte a világon a társadalom hatalmi összefüggéseinek új rendjét mutatta föl: a munkásosztály hatalmát, a munkások, parasztok szövetségét, azt az új társadalmi rendszert, amely a hatalmat a dolgozók kezébe adja s új korszakot nyit a történelemben. Azóta, a Nagy Október napjai óta a népek, államok, a társadalmi osztályok viszonylatában sehol sem lehet a régi rend szerint élni: a világ változásainak középpontjában ott áll Október, ott működnek Lenin dinamikus eszméi.

A magyar néprajz — s általában a néprajz — kutatói is ott vannak az ünneplők között. Elmondhatjuk: jussunk van hozzá. Bizonyára nem is egy tudományág kutatói elmondhatják még, hogy a tudományuk heurisztikus, módszertani elvei alapvetően változtak meg a marxi-lenini elmélet, a Nagy Októberi Forradalom történeti tapasztalatainak hatására. Jogosan mondhatja el ezt, az elsők között, a néprajzi kutató, a folklorista is. Hiszen ha csak arra gondolunk, hogy a békéről szóló dokumentumot, az egész világnak békét kínáló elveket először a fiatal szovjet hatalom mondotta ki (s azóta is, a második világháborút is végigszenvedett s egy harmadiktól rettegő emberiségnek hirdeti a békét s adja az erőt a béke biztonságához!) s ez a szovjet hatalom a munkás-paraszt szövetség elvi alapján adta ki dekrétumát a földről: a paraszti lét megváltoztatásáról s teremtette meg a nemzeti önrendelkezés és a szövetség elveivel a szovjet népek szövetséges köztársaságát. Ezek az alapelvek, mind a három, a létét, lényegét érintik a néprajzi kutatás tárgyának: az emberi létnek, a népek kultúrájának, társadalomtörténetének. A Nagy Október adta, hogy visszatekintve, a magasabb fokról másként szemlélhetjük az emberiség történetének fokozatait, a társadalom, a kultúra fejlődésmenetének fázisait, másként tekintjük mai, változó világunkat. Tudományunk kérdésfeltevéseit másként kell megszövegeznünk azóta.

S a Nagy Október emelte fel a Szovjetunió kis népeit (nem is egyet a teljes névtelenségből) a nemzeti lét, a nemzeti öntudat fokára s tette egy hatalmas szövetség tagjává. Nemzeti öntudatot, de abc-t is adnia kellett e kis

népek jórészének, az öntudat, a kultúra elemi fokáról kellett felemelnie majd mindegyikét. S azóta a népeknek majd minden néprajzi vonását rögzítették a kutatók, feljegyezték népköteszetük alkotásait s eközbe ezeknek a népeknek is költőik, íróik támadtak, iskolák, főiskolák emelkedtek köztársaságaikban: eleven nemzeti öntudat támadt bennük s ez egyben elválaszthatatlan a népek testvériségétől, a dolgozók internacionalizmusától.

Megváltoztak a paraszti lét feltételei is az Október történeti eseményei, társadalmat formáló erői következtében. A paraszti társadalom szerkezete, a paraszti munka formái, a kultúra jellemzői mind megváltoztak — s ez a változás, az egyik hatalmas dolgozó osztály felemelkedése, a szocializmusban való egységes osztállyá alakulása megannyi új kérdést tett fel a néprajzi kutatónak s a folkloristának is, nemcsak a politikusnak szerte a világon.

S végül, de nem utolsó sorban, hadd mondjuk el mi is: a Nagy Októberi Forradalom hozta el a szabadságot, népünk felemelkedésének minden lehetőségét hazánknak is. Nemzeti büszkeségünknek része, hogy a Nagy Októberhez elsőként a Magyar Tanácsköztársaság csatlakozott s ha el is kellett buknia s ha egy emberöltőn át csak távoli remény volt a szabadság — ez a remény sohasem hamvadt el. 1945-ben a szovjet népei, katonái hozták el a szabadságot a magyar földre, a magyar népnek. Nem volt könnyű ez az azóta eltelt két évtized, az új világunk születése, tudjuk mindnyájan, sok feszültséggel, fájdalommal is járt, nemcsak ünnepeink voltak. De a lényeget nem feledhetjük: a hitlerizmus és az úri Magyarország igájából szabadultunk, a munkáspraszt hatalomé lett az ország és ebben a szövetségben találhatja meg a maga hivatását, rangját értelmiségünk. Megváltozott s dinamikusan változó ország lett a miénk, a változás: építés, fejlődés — egy egész nép felemelkedésének mutatója. Van itt feladata a néprajzi kutatónak, a paraszti társadalom, történetkultúra minden kutatójának. Mindnyájunk erejét igénylő, mindnyájunknak munkát adó felelősség ez.

Ezért is ünnepli a Nagy Októberi Forradalom világrengető napjait minden magyar néprajzi kutató, folklorista s ezért köszönti igaz szívvel Társaságunk is,

a Magyar Néprajzi Társaság

Az aradi vértanúk nótájáról

Mintegy hetvenre tehető azoknak a hosszabb—rövidebb, olykor tizenöt—tizenhét versszakra rúgó variánsoknak száma, amelyek néprajzi gyűjtőink feljegyzéseiben az aradi tizenhárom vértanúról szóló nóta elterjedtségét jelzik.[1] Azt mondhatnók, ebben a szövegben összegeződik a magyar szabadságharcot követő önkényuralom véres bosszújának emléke, s ebben magasztosul fel egyúttal a meggyilkolt tizenhárom vezető beosztású tiszt alakja is népünk emlékezetében. A teljesebb változatokban mintegy hat—hét versszak a tábornokok elítélését és halálba-indulását ismerteti nyers, de megindult, hangulatteljes szavakkal. A nóta derekán azonban előlép a tizenhárom közül az utolsó, DAMJANICH, és a következőkben — ismét hét—nyolc versszakon át — a költő már csak vele foglalkozik. Fellengzős sorok festik lelkierejét, utalnak hadi sikereire, bírái, hóhérai fölé emelkedő emberi értékeire, s adnak hangot szabadságszeretetének, hazájáért való rajongásának, de egyúttal zord szellemességének is, amelyet az utolsó pillanatokig megőriz. S a hős kemény alakját egy-két külsőséges motívum még jellegzetesebbé teszi: bénán, mankójára támaszkodva ment a bitófa alá, s megölelte, megcsókolta azt a kivégzés előtt, mint „szabadsága keresztfáját." A nóta záró versszaka Arad várát invokálja, amely mint e magyar hősök halálának színtere vált feledhetetlenné az ország emlékezetében.

Felvetődött az a gondolat, hogy ez a széltében ismert és énekelt nóta őssszövegében LÉVAY József alkotása, minthogy a költő *Összes Költeményei*nek kötetében *Az aradi nap* című költemény jelentékeny részében párhuzamos a nép ajkán élő változatokkal. Egy újabb összevetés szerint LÉVAY versének 1—5. és 11. versszakától az aradi nótának gyűjtésemből származó szép, mezőkövesdi variánsa csak bizonyos fogalmazási eltéréseket mutat; de a 6—7, 9—10, 13—14. és 16. versszakok egyes részletei is párhuzamosak e népi szöveg megfelelő soraival. Viszont LÉVAY költeményének 8, 12. és 15. strófája nem kapott volna visszhangot a mezőkövesdi szövegben; s másrészt e mezőkövesdi változatnak 10, 12. és 13. versszaka LÉVAYhoz képest önállónak látszanék. Az összefüggések alapján kézenfekvőnek tetszik a következtetés, hogy a vértanúk nótája LÉVAY József *Az aradi nap* című verséből „alakult".[2]

[1] SÁNDOR István: *Világos és Arad a magyar néphagyományban.* A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. III. (1953) 105—186. A vértanúk nótájáról a 162—163.

[2] ÚJVÁRY Zoltán: *Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez.* Ethn. LXXVI. (1965) 91—95. — A gondolatot elsőnek néhai GULYÁS József vetette fel, feltételezve, hogy a vértanúk nótáját „egy tanult költő írhatta a LÉVAY verse alapján". Az Akadémia II. osztálya részéről 1953. szept. 12-én 2352-II S 20/h-1953. ügyiratszámmal FEJÉR Klára szaktitkár erre vonatkozólag véleményemet kérte. Tanulmányunkban az ezzel kapcsolatban előadottakat fejtjük ki és fejlesztjük tovább.

Általában hajlunk rá, hogy hasonló esetekben a részleges szöveg-egybevetés alapján, további mérlegelés nélkül a nyomtatott verzió elsőbbségét szavazzuk meg. Pedig éppen LÉVAY esetében kétségtelen, hogy az írónak e műve nem juthatott el közvetlenül népünkhöz. Ezt a rendelkezésünkre álló folklórváltozatok alaposabb szemléje szinte kézzelfoghatóan igazolja. A kutatás alapjává tett mezőkövesdi szöveget egyfelől, s LÉVAY versét másfelől a parasztság ajkáról lejegyzett további verziókkal összehasonlítva ugyanis azt a meglepő megfigyelést tesszük, hogy

1. ami a mezőkövesdi változatból LÉVAY verséhez képest hiányzik, az hiányzik egyúttal az összes ismert népi változatból is;

2. a mezőkövesdi változatnak azok a versszakai vagy sorai, amelyek LÉVAYnál hiányzanak, a népi változatokban esetenként megtalálhatók;

3. ami a mezőkövesdi változatban fogalmazásában tér el LÉVAYtól, a nép ajkán a mezőkövesdivel párhuzamos fogalmazásban jelentkezik, LÉVAYtól viszont minden esetben a mezőkövesdinek megfelelő módon tér el.

Mivel tehát az irodalmi szöveg és a népköltészeti változatok közt egyetlen átmeneti formával sem rendelkezünk, a népi változatok teljes csoportja a mezőkövesdi variánssal együtt egy, a LÉVAY-étól eltérő alapszöveg rendjébe tartozik. Másszóval: nem LÉVAY verse folklórizálódott.

Tételünk igazolása végett vegyük szemügyre a vértanúk nótájának néhány olyan variánsát, amelyek egyrészt szélesebb terjedelmében, több versszakában dokumentálják a szöveghagyományt; másrészt lejegyzésük ideje és helye szerint viszonylag távolesnek egymástól s így egymástól való közvetlen függésük kizártnak tekinthető. Ilyennek ítéljük az alábbiakat:

1. Az M jelzésű változatot magam jegyeztem fel 1930. okt. 6-án a tizenöt éves NYITRAI Gyula ajkáról. Ez a különösen szép, tizenöt versszakból álló variáns szolgált az aradi hagyományt vizsgáló tanulmányom alapjául,[3] innen vette át a szabadságharc népköltészetét bemutató népszerű antológia összeállítója.[4]

2. A B változatot a Szatmár megyei Botpaládon gyűjtötte ENYEDI József és *Dal a tizenhárom vértanúról* címen ÚJVÁRY Zoltán tette közzé. Tíz versszakból áll, amelyek a mezőkövesdi variáns 1, 3—8, 13, 9, 15. versszakainak felelnek meg az itt megadott sorrendben.[5]

3. A P változat KÁLMÁNY Lajos hagyatékából származó pécskai gyűjtés, amely a mezőkövesdi sorszámozásnak megfelelő 1—3, 5—6. és 15. versszakokat tartalmazza. DÉGH Linda gondozásában jelent meg.[6]

4. Sz jelzésű, eddig nem közölt változatunk TAKÁCS Lajos gyűjtéséből származik, szíves hozzájárulásával használjuk munkánkban. Vas megyében a korábbi Szomorócon, mai, változott nevén Kercaszomoron jegyezte fel a históriás *Németh (Vak) Vendel* ajkáról az 1950-es években.[7] A *Tizenhárom vértanú* c. költemény tizenhét versszakával a vértanúk nótájának eddig ismert legterjedelmesebb változata. A mezőkövesdi variáns sorszámozása szerinti 1, 3—5. strófák után egy invariáns versszakot tartalmaz, majd a mezőkövesdinek megfelelő 6. versszak s azt követően egy újabb invariáns strófa következik,

[3] Id. tanulmány 162—163.
[4] DÉGH Linda: *A szabadságharc népköltészete*. Bp. 1952. 104—105.
[5] *Népi kéziratos verseskönyveink*. Műveltség és Hagyomány. I—II. (1960) 119—120.
[6] KÁLMÁNY Lajos: *Történeti énekek és katonadalok*. Bp. 1952. 298—299.
[7] NÉMETH (VAK) Vendelről bővebben szól TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák*. Bp. 1958. 106—107.

ezután tér rá a mezőkövesdi 7—9., majd egy harmadik invariáns strófa után a mezőkövesdi 12, 10, 13, 14, 11, 15. versszakokra. Minthogy *Németh Vendel* az aradi nótát saját szavai szerint „egész kis korában hallotta" s „így tanulta meg", e változat a szájhagyománynak 1880. körüli állapotát tükrözi.

5. Különös figyelmet érdemel az ugyancsak kiadatlan D változat, mint a vértanúk nótájának eddig ismert legrégibb szövege. A somogy-csurgói VECSEY József 1914. évi gyűjtésében maradt ránk, aki a Somogy megyei Darány községben NÁDI József nagygazdának kéziratos dalfüzetében találta. Ez a füzet tizenhét katona-dalt tartalmazott, a vértanúk nótáját is mint ilyent tartotta számon. VECSEY gyűjtésébe valamennyi belekerült és pedig, mint a gyűjtő kiemeli, „hű másolatban." VECSEY szerint maga a füzet utal korábbi tulajdonosaira; első oldalán ez állt: „Or bány Ist vány é ez az versek könm orbány ist vány irta 1867 ben"; második oldalán pedig: „Nemzeti Dal Könyv Csehy Emer számára 1866. Zamárdi." A változat címe itt: *Az aradi vértanúk;* 14 versszakból áll s a mezőkövesdi variáns 1, 3—9, 12, 10, 13—14, 11, 15. versszakainak felel meg, a versszakok itt közölt rendjében.[8]

Tudatában vagyunk annak, hogy egész munkát csak az összes folklórváltozatok felsorakoztatásával végezhetnénk. Tételünk igazolására azonban az itt felsoroltak elemzése is elegendőnek igérkezik: a vizsgált változatok LÉVAY versével, mint irodalmi ‚redakcióval' összehasonlítva attól sokkal szabályszerűbben ütnek el, s egymás közt sokkal szabályszerűbb összefüggést mutatnak, semhogy e szabályszerűségek a hagyomány véletlen játékának volnának tulajdoníthatók.

De lássuk a szövegeket! LÉVAY sorrendjében haladva eredményeink a következőkben összegezhetők.

1. versszak

Lévay:	Jaj beh busan *néz* az őszi Nap sugára
M	Jaj de busan *süt* az őszi nap sugára
B	Jaj de szépen *süt* az ősznek napsugára
P	Jaj de szépen *süt* az őszi nap sugára
Sz	Jaj de busan *süt* az őszi nap sugára
D	Jaj de bussan *süt* az őszi nap sugára
Lévay:	Az aradi vártömlöcznek Ablakára
M	Az aradi vártömlöcznek ablakára
B	Az aradi vár börtönnek ablakára
P	Az aragyi vártömlöcznek ajtajára
Sz	Az aradi vártömlöcznek ablakára
D	Az aradi várnak tömlöc ablakára
Lévay:	*Fogva ül ott* tizenhárom Magyar vitéz
M	*Szánja azt a* tizenhárom magyar vitézt
B	*Szánja azt a* 13- hős magyar vitézt
P	*Szánya azt a* tizenhárom magyar vitészt
Sz	*Szállya azt ott* tizenhárom magyar vitéz
D	*Szánja azt a* tizen három magyar vitézt

[8] Vö. A Néprajzi Múzeum EA 869. sz. kéziratának 32—34-ig, lapját.

Lévay: *S a házáért a vérpadra Fellépni* kész

M *Ki a tömlöc fenekén a halálra* kész
B *Kik a börtön fenekén a halálra* kész
P *Ki az tömlöcz fenekén az halálra* kész
Sz *Ki ott a tömlöc fenekén meghalni* kész
D *Ki a tömlöc fenekén ott halálra* kész

2. versszak

Lévay: *Seregünkben* mind *vezér* volt, *Hős, hatalmas*

M *A magyarnál* volt mindenki *generális*
P Mindegyik *az magyarná'* vót *gyenerális*
B, Sz, D — — — — — — — — — — —

Lévay: *Lobogójok*, száz csatán is Diadalmas

M Diadalmas, *győzedelmes* száz csatán is
P Diadalmas, *győzedelmes* száz csatán is
B, Sz, D — — — — — — — — — — — —

Lévay: Bátran néznek szeme közé A halálnak

M Bátran néztek szeme közé a halálnak
P Bátran néztek az szemibe az halá'nak
B, Sz, D — — — — — — — — — — — —

Lévay: Vele szemben nem csak egyszer, *Százszor* álltak

M *Hiszen* vele szemközt nemcsak egyszer álltak
P *Hiszen* vele nem csak egyszer szembe szál'tak
B, Sz, D — — — — — — — — — — — —

3. versszak

Lévay: Elítélték mindnyájokat *Szinte lopva*

M Elítélték *sorba* mind *a tizenhármat*
B Elítélték *sorban* mind *a tizenhármat*
Sz Elítélték *sorba* mind *a tizenhármat*
D Elítélték *sorba* mind *a tizenhármat*
P — — — — — — — — — — — —

Lévay: Szőttek- fontak *hamis* vádat A nyakokba

M Szőttek fontak a nyakukba *ezer* vádat
B Szőttek, fontak a nyakukba *ezer* vádat
Sz Szőttek, vontak a nyakokra *ezer* vádat
D Szőttek fontak a nyakukba *ezer* vádat
P — — — — — — — — — — — —

Lévay: *Bélyegezték* felségsértő Pártütőknek

M *Elnevezték* felségsértő pártütőknek
B *Elnevezték* felségsértő pártütőknek

Sz *Elnevezték* felségsértő pártütőnek
D *Elnevezték* felség sértő pártütőknek
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Hogy a *tiprott* szabadságért *Kardra* költek

M Hogy a *magyar* szabadságért *harcra* keltek
B Kik a *magyar* szabadságért *harcra* keltek
Sz Hogy a *magyar* szabadságért *harcra* keltek
D Hogy a *magyar* szabadságért *harcra* keltek
P — — — — — — — — — —

4. versszak

Lévay: S uramfia ! az ítélet *Gyász bitófa*

M Uramfia az ítélet *akasztófa*
B Uramfia az ítélet *akasztófa*
Sz Uramfia az ítélet *akasztófa*
D S uramfia az ítélet *akasztófa*
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Mintha rablók, utonállók Lettek volna

M Mintha *gyáva* utonállók lettek volna
B Mintha rablók, utonállók lettek volna
SZ Mintha *gyáva* utonállók lettek volna
D Mintha *gyáva* utonállók lettek volna
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Mintha méltók sem volnának Egy lövésre

M Mintha nem volnának méltók egy lövésre
B Mintha méltók nem volnának egy lövésre
Sz Mintha méltók se volnának egy lövésre
D Mintha méltók sem volnának egy lövésre
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Katonához, férfiúhoz Illőbb végre

M Katonához, férfiúhoz illő végre
B Katonásan férfi jogon illő végre
Sz Mint bátor férfihez illő végre
D Katonához, férfiúhoz illő végre
P — — — — — — — — — — —

5. versszak

Lévay: *Csikorog* a tömlöc ajtó Vasas zárja

M *Zörög már a* tömlöcajtó vasa, zárja
B *Zörög már* a börtön ajtó vasas zárja
P *Zörög mán* a tömlöcz ajtónak a zárja
Sz *Megnyilott* a börtönajtó vasas zárja
D *Nyílik már* a börtönajtó vas a zára

Lévay: Jertek, jertek, hű *vitézek* A halálra

M Jertek, jertek, hős *magyarok* a halálra
B Jertek ki hát hű *magyarok* a halálra
P Gyertek igaz hű *magyarok* az halá'ra
Sz Jertek, jertek kis *magyarok* a halálra
D Jertek jertek hű *magyarok* az halálra

Lévay: *Búcsúzni kell itt* egymástól Mindörökre

M *Búcsúzzatok el* egymástól mindörökre
B *Búcsúzzatok el* egymástól mind örökre
P *Búcsúzzatok el* egymástú' mind örökre
Sz *Búcsúzzatok el* egymástól mindörökre
D *Búcsúzatok el* egymástól mindörökre

Lévay: *Meg van ásva sírotoknak Néma gödre*

M *Ugy menjetek, úgy szálljatok jobb életre*
B *Ugy menjetek, úgy szálljatok jobb életre*
P *Ugy menyetek, úgy szá'jatok jobb életre*
Sz *Ugy menjetek azután a jobb életre*
D *Ugy menjetek úgy szálljatok job életre*

6. versszak

Lévay: *És kijönnek* vérző szivvel, Haloványan

M *Ki is jöttek* vérző szivvel haloványan
B *Ki is jöttek* vérző szivvel haloványan
P *Ki is gyüttek* véres szemme' halaványan
Sz *Ki is jöttek* vérző szivvel haloványan
D *Ki is jöttek* sorba mind a tizenhárman

LÉVAY következő sorainak a népköltészeti variánsokban nincsenek párhuzamai:

Kezet fognak, könyeznek is Egynehányan;
De az a köny nem a bánat Gyenge habja:
Egy sincs köztök, a ki hitét Megtagadja.

7. versszak

Lévay: *Most a búcsú már csak egy-két Katonás szó*

M *Elbúcsúztak egy pár szóval katonásan*
B *Elbúcsúztak el egymástól katonásan*
P *E' búcsuztak egy két szóva' katonásan*
Sz *Elbúcsuzni egy-két szóval katonásan*
D *Elbúcsúztak egy két szóval katonásan*

Lévay: Föld zajából fel magasba Messze hangzó

LÉVAY e sorának a népköltészeti változatokban megfelelője nincs.

Lévay:	*Isten áldjon! együtt leszünk Fennt* az égben
M	*Gyerünk pajtás az Istenhez fel* az égbe
B	*Gyerünk pajtás az Istenhez fel* az égbe
P	*Gyerünk pajtás az Istenhez fel* az égbe
Sz	*Jerünk pajtás az Istenhez fel* az égbe
D	*Nézünk pajtás az istenhez fel* az égre
Lévay:	*Élő tanuk árva hazánk Szent ügyében*
M	*Hadd forditsa szemeit a magyar népre*
B	*Hogy forditsa szemeit a magyar népre*
P	*Hogy fordicsa szemeit a magyar népre*
Sz	*Hadd forditsa szemeit a magyar népre*
D	*Had fordiccsa szemeit a magyar népre*

8. versszak

LÉVAY költeményének ez a strófája a népköltészeti szövegekhez képest invariáns:

És lépdegél a keserves Utra sorba
A vértanúk dicsőülő Kis csoportja.
Csak egy lépés a bitóról A meny tája,
Elrepülő lelkeiket Angyal várja.

9. versszak

LÉVAY versének e strófájában az első sor a népi szövegekhez képest invariáns:

S ki az az egy, a ki még él S áll magában?

Lévay:	*Hősök hőse, félisten volt A csatákban*
M	*Számtalanszor földig verte őkelméket*
B	*Számtalanszor földig verte ő kelméket*
Sz	*Számtalanszor földhöz verte őkelméket*
D	*Számtalanszor földig verte őkelméket*
P	— — — — — — — — — — — —
Lévay:	*Damjanicsra hej! bosszusak Vérbírái*
M	*Kegyetlenül haragszik rá mind a német*
B	*Kegyetlenül haragszik rá minden német*
Sz	*Kegyetlenül haragszik rá minden német*
D	*Kegyetlenül haragszik rá minden német*
P	— — — — — — — — — — — —

LÉVAY költeményének következő sorához a paraszti hagyományban nem találunk párhuzamot:

S rajta gyáván itt akarnak Bosszút állni

10. versszak

Lévay: *Hű* bajtársi *zord halálát Nézze végig*

M Bajtársai *szenvedését végigvárja*
B Hogy bajtársi *kínyjait ő végig lássa*
Sz Bajtársai *szenvedését végig látja*
D Hogy balytársi *szenvedését végig várja*
P — — — — — — — — — — —

LÉVAY versének e versszakhoz tartozó további soraihoz a népi változatokban nem találunk megfeleléseket:

Haljon ujra mindenikkel, Ugy itélik;
Lelkét gyötrő kín tüzében Hadd fürössze,
Vad rémület, szörnyű kétség Törje össze.

11. versszak

Lévay: *S* áll *közöttök gyenge mankón* Támaszkodva

M *Ott* állt *köztük mankójára* támaszkodva
B *Ott* ál *köztök mankójára* támaszkodva
Sz *Ott* áll *köztük mankójára* támaszkodva
D *Ott* áll *köztük mankójára* támaszkodva
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Mint *leomló félben* álló Templom tornya

M Mint *egy dülőfélben* levő templom tornya
B Mint *egy dülőfélben* álott templom tornya
Sz Mint *egy dülőfélben* lévő templom tornya
D Mint *egy dűlőfélben* lévő templomtornya

Lévay: Mint *oroszlán*, mely vas közé Vagyon zárva

M Mint *vad tigris*, mely vas közé vagyon zárva
B Mint *egy tigris* ki vas közzé van bezárva
Sz. Mint *egy tigris*, mely vas közé vagyon zárva
D Mint *egy tigris* mely vas közé vagyon zárva
P — — — — — — — — — — —

Lévay: Ingerkedő *dévaj* sereg Játékára

M Ingerkedő *gyermek*sereg játékára
B Ingerkedő *gyermek*sereg játékába
Sz Ingerkedő *gyermek*sereg játékára
D Ingerkedő *gyermek* sereg játékára
P — — — — — — — — — — —

12. versszak

Lévay: *Első voltam én a harczon, Jól tudjátok*

M Hogy a halált legelőször ő lelné meg
B *Bár ő mindég elől állot a csatába*
Sz *Bár előtte állott mindig a csatának*

D *Bár mindig előtte állot a csatának*
P — — — — — — — — — — — —

LÉVAY következő sorai a népi változatokból hiányoznak:

Utolsónak mért hogy épen Most hagyátok?
Jól van igy is! Mindenütt csak Azt kerestem,
Hogy ha esem, oh szabadság! Értted essem!

13. versszak

LÉVAY következő sorai a népköltészeti szövegekben ismét hiányoznak:

S bátran fellép, égi fény gyul Hős szemében . . .
De a hóhér reszket, sápad Félelmében.
Bátorkodjál, szegény pára Mit félsz nálam?

Lévay: *Jól vigyázz hogy* fel ne borzold A szakálam
M *Vigyázz fattyu*, fel ne borzold a szakállam
Sz *Vigyázz fattyu*, föl ne borzold a szakállam
D *Vigyáz fattyu* fel ne borzaszd a szakállam
B, P, — — — — — — — — — — — —

14. versszak

Lévay: *Oly vigan megy*, mintha menne *Vigalomba*,
Nem *rabszolga-kézzel ásott Sirhalomba*
M *Mintha nem is sírba, hanem báldba menne*
Sz *Mintha nem is sírba, hanem bálba menne*
D *Mintha nem is sírba hanem bálba menne*
B, P, — — — — — — — — — — — —

LÉVAY e versszakának további soraihoz nincs népköltészeti párhuzam:

Mintha mi sem vonzaná e Föld határán
S bús hazáját váltaná meg Vére árán.

15. versszak

LÉVAY e versszakát sem jelzik népköltészeti párhuzamok:

És repiti szellemét az Angyal szárnya
S a kinyilt meny becsukódik Ő utána.
Arad felett zajlik sürü Őszi felleg.
Benne vihar, benne villám Harczra kelnek.

16 versszak

Lévay: Aradi vár! aradi vár! Halál völgye
M Aradi vár, aradi vár, halál völgye
B Aradi vár, aradi vár, halál völgye
P Aragyi vár, aragyi vár, halá' vőgye

Sz	Aradi, aradi vár, halál völgye
D	Aradi vár aradi vár Halál völgye
Lévay:	*Honszeretet, vértanúság Szentelt földje!*
M	*Híres-neves magyar hősök temetője*
B	*Tizenhárom hős magyarnak temetője*
P	*Régi nemes, hős magyarok temetője*
Sz	*Híres magyar hősöknek a temetője*
D	*Híres magyar hősöknek a temetője*
Lévay:	Viruljanak környékeden Vérvirágok
M	Teremjenek határidon vérvirágok
B	Teremjen a környékeden sír virágja
P	Virú'janak környékiden vér virágok
Sz	Viruljanak gyász környékén sirvirágok
D	Viruljanak környékeden sír virágok
Lévay:	*Örök emlék s hála könyjét Sirni rájok*
M	*Felejthetetlen legyen az ő haláluk*
B	*Hogy felejthetetlen legyen ők halála*
P	*Hogy felejthetetlen legyen a halálok*
Sz	*Feledhetetlen legyen az ő halálok*
D	*S felejthetetlen legyen az ő halálok*

Táblázatunk nyilvánvalóvá teszi mind a népi változatok egymásközti összefüggését, mind LÉVAYtól való különállását. Még kézzelfoghatóbb azonban ez a kettős szabályszerűség az aradi vértanúk nótájának olyan versszakai esetében, amelyek LÉVAYnál teljesen hiányoznak, míg a hagyományban élő, bővebb variánsokban esetenként megtaláhatók. A mezőkövesdi változat 10—14. versszakaihoz LÉVAY költeményéből mindössze két párhuzamos sort idézhetni; ugyanezek a versszakok azonban szabályszerűen, szinte szószerint jelentkeznek a bővebb paraszti variánsokban, így a vizsgált Sz és B szövegben is, amelyet itt a mezőkövesdi változat versszakainak sorrendjében idézünk:

M	Körülnézett olyan hősen, olyan bátran
Sz	És körülnéz olyan hősen, olyan bátran
D	És körülnéz olyan hősen olyan bátran
M	Mintha volna honvédek közt a csatában
Sz	Mintha volna honvédek közt a csatában
D	Mintha honvédek közt a csatába
M	Bajtársai mind ott függnek már előtte
Sz	Bajtársai már ott függnek mind előtte
D	Bajtársai mind ott függnek már előtte
M	Ő is indul, ő is megyen jobb életre
Sz	Őt is viszik, ő is megyen már előre
D	Őt is viszik, ő is megyen már előre
M	Mintha amit szenved, nem is halál lenne
Sz	Amig szenved, mintha nem is halál lenne
D	Mintha amit szenved nem is halál lenne

M Mintha nem is sirba, hanem báldba menne
Sz Mintha nem is sirba, hanem bálba menne
D Mintha nem is sirba hanem bálba menne

M A németek busa képpel bámulának
Sz A németek buta képpel bámulának
D A németek buta képpel bámulának

M Mily könnyen mond jóéjszakát a világnak
Sz Hogy bátran mond jóéjszakát a világnak
D Hogy bátran mond jó éjszakát a világnak

M Dörgő villám ! Ezek hát az én bíráim
Sz Dörgő villám ! Ezek hát az én biráim ?
D Dörgő villám ezek hát az én biráim

M Kiket összetörtek az én katonáim
Sz Kiket összetörtek az én katonáim
D Kiket összetörtek az én katonáim

M Mondhatom, hogy derék hősök, szép vitézek
Sz Mondhatom, hogy derék hősök, szép vitézek
D Mondhatom hogy derék hősök szép vitézek

M Nincs kedvem az élethez, ha rájok nézek
Sz Nincs kedvem az életre, ha rájuk nézek
D Nincs kedvem az élethez ha rájuk nézek

M És megállt az akasztófa közelében
Sz Megáll ott az akasztófa közelében
D És megál az akasztófa közlébe

M Megöleli, megcsókolja keservében
Sz Megöleli, megcsokolja keservében
D Megöleli megcsókolja keservébe

M Istenhozzád, szabadságom keresztfája
Sz Isten hozzád kedvességem áldott fája
D Isten hozád szabadság akasztófája

M Rajtad halok meg hazámért, nem hiába
Sz Rajtad lesz az életünknek végórája
D Rajta halok meg hazámért nem hiába

M Sürög-forog már a hóhér a kötéllel
Sz Sürög, forog már a hóhér a kötéllel
D Sürüg forog már a hóhér a kötéllel

M Számolni egy magyar vitéz életével
Sz Számolni egy hős magyarnak életével
D Számolni egy magyar hősnek életével

M Damjanich meg így kiált fel nyugalmában
Sz De Damjanich még így kiált nyugalmában
D Damjanics meg így kiálta nyugalmába

M Vigyázz fattyú ! Fel ne borzold a szakállam !
Sz Vigyázz fattyu, föl ne borzold a szakállam !
D Vigyázz fattyu fel ne borzaszd a szakállam !

A DAMJANICH lelkierejét ábrázoló, darabosan zord strófák csak halvány nyomaikban jelentkeznek LÉVAYnál. Különösen szembetűnő, hogy a népi változatok világos szóval „németekről" beszélnek; LÉVAYnál a vérbírák nemzetiségének meghatározása is hiányzik. De hiányzik emellett a hős bíráinak lesujtóan szatírikus jellemzése is, amely a bővebb népi változatokban többször visszatér.

Nem LÉVAY verse került tehát népünk ajkára. Tény azonban, hogy LÉVAY verse nem lehet független a hagyományban megrögződött népi szövegektől. Nyílt kérdés tehát, honnan ez az összefüggés? LÉVAY inspirálta-e a népünk ajkára került nóta íróját? Vagy fordítva: LÉVAY folyamodott ihletért az utóbbihoz? Úgy véljük, e kérdések eldöntésére elegendő alappal rendelkezünk.

LÉVAY versét először *Összes költeményei* 1881-ben kiadott gyűjteménye közölte. Korábbi kötetei az önkényuralom napjai-ban jelentek meg *(Emlékdalok de la Grange asszonynak.* Pest 1850; *Lévai József költeményei.* Pest 1852; *Lévai József újabb költeményei.* Pest 1856). Szó sem lehetett róla, hogy a költő *Az aradi nap* című költeményével ezeknek valamelyikében kísérletet tegyen. A kiegyezést követően is további tizennégy esztendő telik el, míg verse az irodalmi igényű, nem népi olvasmánynak szánt összesítő kiadásban megjelenhetett. Ekkorra azonban már hat éves múltra tekint vissza a szájhagyományban élő, LÉVAYétól eltérő szöveg első nyomtatásban megjelent variánsa: *A szabadság vértanúi az aradi várban.* (Megjelent az alábbi ponyva-kiadványban: *Az igaz magyar a XIX. századból.* Honvéd-dalok, katona-búcsúzó, és hazafias magyar dalok. Budapest 1875. Bucsánszky 14—16.) De ennél is régebben, még 1866—67 táján került bele az aradi nóta a fentebb említett darányi dalosfüzetbe. LÉVAY maga *Az aradi nap* c. versét ugyan *Összes költeményei* kötetében ennél korábbi keltezésű verscsoportba illeszti („1854—1864"); s nincs is okunk kételkedni abban, hogy költeményét valóban ekkor írta. Tény azonban, hogy szövege csak 1881-ben, akkor is csak a művelt olvasóközönségnek szánt, két, egyenként 400—400 lapot meghaladó gyűjteményébe foglalva jelent meg. Még ekkor sem vehette fel a versenyt a BUCSÁNSZKY-féle, népi használatra, tömegterjesztésre szánt ponyva-kiadással. Vegyük még ehhez, hogy e versének LÉVAY további köteteiben már nem adott helyet; arról sincs tudomásunk, hogy valamely népszerű gyűjtemény, antológia, emlékkiadvány utóbb LÉVAY versét még egyszer közölte volna. A BUCSÁNSZKY-féle szöveg viszont más ponyva-kiadványban is felbukkant.[9] Hogy paraszti variánsai erre a ponyva-változatra mutatnak vissza, érthető.

Ha tehát abból indulnánk ki, hogy az elsőbbség LÉVAYt illeti, úgy a népi variáns-csoport kialakulására vonatkozóan lényegében a következő bonyolult feltételekkel kellene számot vetni:

1. LÉVAY József verse az önkényuralom ellenére kéziratos formában bizonyos nyilvánosságra tett szert.
2. Költeményét valaki átdolgozta, népszerűbbre hangolta.
3. Ez a változat ponyvára került.
4. A ponyva-szöveg teljesen kiszorította a köztudatból Lévay korábbi, s már bizonyos publicitással rendelkező költeményét.
5. Végre LÉVAY verse megjelent.

[9] SZABÓ Antal: *Az aradi gyásznak emléke.* Bp. é. n. (1899) BÁLINT Lajos kiadása 31—32.

Ha viszont a nép ajkán élő variáns-csoport korábbi voltát tételezzük fel, úgy LÉVAY versének kialakulását az alábbi módon képzelhetjük el:

1. Ismeretlen költő verset írt az aradi vértanúkról, amely az önkényuralom viszonyai közt népszerűségre tett szert.
2. LÉVAY megismerte, átsimította, átdolgozta a verset.
3. A politikai légkör javulásával közzétette a költeményt.

Nem szorul magyarázatra, a felvázolt folyamatok közül melyik valószínűbb?

Ellene mond azonban LÉVAY elsőbbségének a történelmi eseményeknek az a sajátos felfogása is, amely *Az aradi nap* c. költeményében jelentkezik. Ismeretes, hogy sem az aradi vértanúk nótája, sem LÉVAY költeménye nem a valónak megfelelően adja vissza az aradi eseményeket.[10] A hagyomány, amint azt e népi és irodalmi alkotások tükrözik, megszűri és bizonyos domináns mozzanatokba sűríti, jellegzetesebb motívumaira korlátozva rögzíti a múltat: egyszerűsít, tömörít, a lényegből is csupán a képzeletindító részleteket őrzi meg; másrészt alakítja is a valót, új összefüggéseket teremt, költőivé forrósítja, romantikussá színezi a történelem tényeit. Maradandóvá csak így lehet az a hagyományban, amit a paraszti emlékezés a történelmi események áttekinthetetlen szövevényéből megtartásra érdemesít. Az aradi hagyomány is a népi emlékezet mechanizmusának e törvényszerűségeihez alkalmazkodik, amikorra — vagy egy évtizeddel a vérlázító aradi mészárlás után — versbe foglalják.

„DAMJANICH? Az a tizenhárom vértanú vót," olvassuk az 1848 centenáriuma alkalmával végzett országos gyűjtés egyik baranyai adatszolgáltatójánál; az aradi nótában ennek a szemléletnek megfelelően helyettesíti egy a tizenhármat. Ezzel a törvényszerűséggel lesz az aradi vértanúk mindegyike „generális", noha különböző katonai rangot viseltek; válik általánossá a kötél általi kivégzés, holott négy tábornokot golyóra „kegyelmeztek"; s kerül DAMJANICH a kivégzettek sorában az utolsó helyre, míg a történetírás HAYNAU szavaira emlékezik: „ha százan volnának is, akkor is az utolsó lenne VÉCSEY". S vegyük még mindezekhez azt is, hogy nem DAMJANICH, nem is a tizenhárom főtiszt valamelyike volt, aki a kivégzés előtt a bitófát megcsókolta, hanem CSÁNYI László, az egykori közlekedésügyi miniszter: a hagyomány, íme, a vérpad romantikájának ezt a motívumát is a tizenháromhoz asszociálta.

Hozzányúlhatott-e az alig múlt, közismert, az országot, sőt az egész művelt világot megrázó valósághoz LÉVAY az átalakítás hasonló vakmerőségével? Úgy véljük, alig; így csak a nép alkot.

Az ellenvélemény természetesen kézenfekvő: a hírszolgálat bizonytalansága késztette a költőt, hogy hiteles értesülések hiányában, falusi visszavonultságában a népi szóbeszédre utalva azt szedje versbe, ami éppen tudomására jutott. Ám e hipotezis értékét LÉVAY életviszonyainak ismeretében a kellő mértékre szállíthatjuk. Említettük, hogy *Az aradi nap* című versét költeményeinek 1854 és 1864 közt keletkezett csoportjában tette közzé. Értesülések szerzésére tehát legalább öt év állt rendelkezésére. Életkörülményei úgy hozták magukkal, hogy a szabadságharc végnapjairól és az önkényuralom bosszúhadjáratáról egyaránt kitűnő források nyíltak meg előtte. 1849. augusztus 12-én, a fegyverletétel előtti napon indult el Világosról, mintegy három nap múlva érkezett Miskolcra, s onnan azonnal szüleihez, Sajószentpéterre vette útját.

[10] Vö. SÁNDOR id. tanulmánya 163—164.

Ám bujdosása csak néhány hónapra korlátozódott. 1850 márciusában már a Pesti Napló szerkesztőségében találjuk, ennek kötelekében dolgozott 1852 júliusáig.[11] Napilapnál, a tájékozódás, a hírszolgálat akkori legelevenebb központjainak egyikénél volt tehát alkalmazásban; hihető-e, hogy éppen az aradi eseményekről csak felületesen tájékozódhatott? Másrészt hadd idézzük *Visszatekintés* című önéletrajzának néhány sorát: „Ha visszatekintek arra a körre, melyben Pesten töltött harmadfélévem alatt éltem és működtem, egész serege jut eszembe az íróknak, költőknek, publicistáknak, kiknek egy részével barátságban, más részével érintkezésben vagy ismeretségben álltam . . . Megpróbálom őket névszerint idejegyezni. Kemény Zsigmond, Csengeri Antal, Emődi Dániel, Szenvey József, Császár Ferenc, Kuthy Lajos, Vahot Imre, Vahot Sándor, Garay János, Nagy Ignác, Gyulay Pál, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Sükei Károly, Dobsa Lajos, Récsy Emil, Berecz Károly, Székely József, Atádi (Golub) Vilmos, Vas Gereben, Vajda János, Tóth Kálmán, Bánffay Simon, Lisznyay Kálmán, Bérczi Károly, Nyiry Józsa, Ábrányi Kornél, Gr. Lázár Kálmán, Kőváry László, Korányi Frigyes, Bartalis István, Kelmenffy László (Hazucha Ferenc), Szilágyi Virgil, Bulyovszky Gyula, Erdélyi János, Jókai Mór, Degré Alajos stb."[12] Lehet, hogy a felsoroltak egy részének neve a mai olvasónak keveset mond; ám így is bőven vannak, akiket a kor legélesebb elméjű, legszélesebb szemhatárú magyar gondolkodói közt tartunk nyilván. Ebben a körben szemlélve Lévayt s tájékozatlannak vélni olyan ügyben, mint az aradi vértanúké, — merő ellentmondás.

Marad tehát a másik lehetőség — az, hogy LÉVAY, a költő „a nép körében már ismert történetet dolgozott fel", hogy „versének alapjául minden bizonnyal országosan elterjedt, szájról-szájra járó történet szolgál."[13] Ehhez csak azt kell hozzátenni, hogy a feltételezett „történet" pontosabban is meghatározható: nem más az, mint éppen az aradi vértanúk máig sem feledett nótája. Gondolatmenetünknek e végső megállapítása koránt sem meglepő. Az irodalmi népiesség nagy áramlatának sodrában vagyunk, s hogy a költő a nép ajkán élő alkotásokhoz folyamodik, hogy azokat „emeli" irodalmi szintre, azokból merít ihletet vagy témát, magától értetődő. Hasonlóra maga LÉVAY is említ példát; évtizedek múltán sem feledheti miskolci baráti köre legjelesebb alakjának, TOMPA Mihálynak hasonló gyakorlatát. Hadd idézzük ismét visszatekintésül: „Midőn népregéihez az anyagot gyűjtötte, engem is fölszólított levelében. Elmondotta, mikép érti ő a néprege tárgyait, tudniillik, hogy a nép ajkáról legyenek azok véve, ne magunk komponáljuk. Minden módon iparkodtam valamit küldeni. Egyik tanuló társamtól hallottam a kővévált monoki leány regéjét. Örömmel juttattam azt hozzá Patakra. Népregéi közt Pártatolvaj címen dolgozta föl."[14] Köztudomású, nemcsak TOMPA járt el így. Hány remekéhez vett inspirációt vagy motívumokat ARANY János ponyvairatokból vagy a népköltészetből, aligha kell részletezni.

Hogy pedig a ponyvahistóriák szerzői sokkal bátrabban és eredményesebben játszhatták ki az önkényuralom cenzorait, mint a besúgóktól környékezett s már ismert költők, szintén nem szorul bizonyításra. Emlékezzünk ÁGAI Adolf adatára: már BATTHYÁNY Lajos kivégzésének előkészületei alatt,

[11] LÉVAY József: *Visszatekintés*. Sajtó alá rendezte BALÁZS Győző. Miskolc, 1937. 25.
[12] Uo. 28.
[13] ÚJVÁRY id. tanulmánya 92.
[14] LÉVAY József: *Tompa Mihályról* (1874). Bp. 1906. 27. Magyar Könyvtár.

a vesztőhely tövében árusította valaki a kivégzendő BATTHYÁNY arcképét.[15] Bizonyára jó okból születtek a Bach-korszak ismétlődő rendszabályai a képekkel, füzetekkel házalók ellen.[16] Eldöntésre váró kérdés, vajon e népszerű irodalom „íróinak" melyik rétegében keressük az aradi vértanúk nótájának szerzőjét? Azoknak körében-e, akik az efféle kivégzéseket, szerencsétlenségeket, rémtörténeteket tárgyaló „nótákat" hivatásszerűen készítik: históriásaink, a véres szenzációk e falusi közönségre számító költő-krónikásai, a vásárra dolgozó, újkori füzetárus TINÓDIak sorában? Vagy — ami valószínűbb — a vidéki tollforgatók, nótáriusok, iskolamesterek, kurtanemesek táborában-e, akik által a hasonló, politikai érdekű alkotások szintén könnyen szárnyra kelhetnek?[17] Annyi mindenesetre bizonyos, hogy abban, hogy LÉVAY hozzájuk, nótájukhoz folyamodott, a maga korában semmi rendkívüli sincsen. Kora gyakorlatát követte egy korszerű témakörben. Verse a nép ajkára került nóta átdolgozott változataként, átcsiszoltan is keményebb és fellengzősebb, mint e szelíd hangulatú, egyensúlyozott érzelmi életű költőnk művei általában, s szembetűnően kirí személyesebb hangolású költeményei sodrából.[18]

Befejezésül még egy, véleményünk szerint döntő súlyú szemponttal kell kiegészítenünk érvelésünket. Nagy figyelmet érdemel az a verskörnyezet, amelyben a költő *Az aradi nap* című versét *Összes költeményei* sorában elhelyezte. Ez a verse ugyanis mint utánérzés és átdolgozás korántsem egyedülálló az 1854—1864. években keletkezett alkotásai között. Van verse, amely ARANYnak *A rab gólya* c. versét visszhangozza; van, amely PETŐFInek *A vén zászlótartó* c. verséből, KÖLCSEYnek *Csolnakon* c. költeményéből merít ihletet. S Összes költeményei második kötetében, úgyszólván *Az aradi nap* (102—107.) szomszédságában olvasható az *Anyai szeretet* verscím alatt ez a megjegyzés: „A nép után" (111.); majd kevéssel ezután az *Elpusztult ország* cím alatt: „Lengyel népmonda után" (128.). Úgy véljük, *Az aradi nap* c. művének nem pusztán keletkezési idejét tekintve jelölte ki helyét ebben a verscsoportban LÉVAY. „A nép után" írt verse ez is, híven legjobb írókortársai gyakorlatához; utánérzés, átdolgozás, mint itt említett más költeményei.

SÁNDOR ISTVÁN

[15] PORZÓ (ÁGAI Adolf): *Utazás Pestről Budapestre* 1843—1907. 2. kiadás. Bp. 1909. 17.

[16] BERZEVICZY Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. I. k. Bp. 1922. 243—244. és 334.

[17] Iskolából került át a nép ajkára a centenáriumi néprajzi gyűjtés során falusi öregek ajkáról lejegyzett földrajzi vers is:

Arad vármegyében Arad és a vára
Emlékeztet magyar hősök halálára . . .
Világos a magyar fegyverét siratja,
Itt a sötét ármány győzelmét aratja.

Ennek forrása BATIZFALVI István: *A magyar királyság földrajza, népiskolák számára versekkel*. Pest 1861. 94. Idézi a fenti sorokat K. L. a Házi Kincstár II (1861) 173—175. l. Utóbb a mű második kiadását ismertetve ugyanezen folyóirat megjegyzi, hogy „a második kiadás sok ideig volt tartóztatva s csak most sikerült azt a kiadónak kinyernie". IV (1863) 176.

[18] PÉTERFI Jenő egykorú kritikája szerint LÉVAY „mintegy átolvad, elvész a hangulatban"; „van azért benne ritka tulajdonság: bizonyos szelíd melegség, csöndes hullámokat vető érzés, őszinte szivélyesség"; „a magyar nép szelídebb érzelmeit költői formában nagyítás nélkül, tisztán visszaveri". (-ő. Budapesti Szemle XXVII. k. 1881. 470—474.)

Иштван Шандор:

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЕСНИ АРАДСКИХ МУЧЕНИКОВ

Глубокий след в памяти венгерского народа оставила освободительная борьба 1848—1849 годов. Особенно болезненно воспоминание о сложении оружия под Вилагошем и о последовавшей за ним кровавой расправе. Память о последней хранит известная песня арадских мучеников, эта напоминающая по своему строю балладу историческая народная песня, в которой рассказывается о казни 13 венгерских офицеров-командиров 6 октября 1849 года.

Возникла мысль о том, что текст песни, известной во множестве вариантов, видоизмененное стихотворение одного из известнейших поэтов той эпохи Йожефа Леваи.

Автор в своей статье показывает, что народные варианты текста песни показывают тесные параллели друг с другом, но в то же время выявляется и множество закономерных существенных отличий от произведения Леваи. Народные варианты на много лет раньше появились в популярных сборниках, упоминаются в записках о крестьянской жизни, нежели было издано в одном из сборников избранных произведений Леваи это его стихотворение.

Как журналист высокой культуры, Леваи располагал более точными и достоверными данными об арадских событиях, поэтому вряд ли взялся бы он за такое характерное упрощение и изменение, модификацию этих событий, которые так свойственны народному варианту текста, если бы не вдохновение, почерпнутое из народной поэзии.

Поэтому несомненно, что поэт, придерживаясь народнических литературных стремлений эпохи, как и во многих других своих эпических произведениях, черпает материал из источников народной поэзии.

István Sándor:

ÜBER DEN URSPRUNG DES LIEDES VON DEN ARADER MÄRTYRERN

(Auszug)

Im Gedächtnis des ungarischen Volkes hat der Freiheitskrieg von 1848—49 tiefe Spuren hinterlassen. Besonders schmerzhaft wird bis zum heutigen Tag der Waffenstrekkung von Világos und des darauf folgenden Rachefeldzuges gedacht. Das Andenken dessen lebt im Lied von den Arader Märtyrern fort. Dies ist ein balladenhaftes historisches Volkslied, in dem die Hinrichtung der dreizehn Oberoffiziere der ungarischen Armee am 6. Oktober 1949 erzählt wird.

Es wurde der Gedanke aufgeworfen, daß der Text dieses in vielen Varianten bekannten Liedes auf ein Gedicht von József Lévay, einem bekannten ungarischen Dichter jener Zeit, zurückzuführen sei.

Verf. beweist, daß die Texte der Volkslieder enge Parallelen miteinander aufweisen, sie zeigen aber gleichzeitig zahlreiche wesentliche Unterschiede gegenüber dem Gedicht von Lévay. Die Varianten des Volksliedes kommen in den volkstümlichen Flugblättern und in den Aufzeichnungen der Bauern viele Jahre früher vor als das Gedicht von Lévay in einem Band seiner gesammelten Gedichte.

Als hochgebildeter Journalist verfügte er dabei über viel genauere und authentischere Kenntnisse bezüglich der Geschehnisse in Arad. Ohne Inspiration der Volkslieder hätte er jene Vereinfachungen und Modifikationen nicht unternehmen können, die alle Textvarianten des Volksliedes charakterisieren.

Somit erscheint es zweiffellos, daß der Dichter im Einklang mit der volkstümlichen Stilrichtung der Literatur jener Zeit — wie auch in anderen epischen Dichtungen — auch in diesem Fall aus der Quelle der Volksdichtung geschöpft hatte.

A földhasználat jogának nőiági kollektív öröklése a primitív földművelő népeknél

Egy előző tanulmányomban kimutattam,[1] hogy a gazdasági fejlődés legalacsonyabb fokán álló gyűjtögető-vadászó népek, (amilyenek pl. Ausztrália őslakói) ún. totemszervezetének eredeti célja a gyűjtögető—vadászóterületek használatának szabályozása volt. A gazdálkodás- és életközösség természetes egységei, a területi (lokális) csoportok területükön használati jogot biztosítottak a csoport tagjainak mind férfi-, mind nőiági leszármazói részére. A területhasználati jog igazolhatása céljából a területi csoportok tagjai a területet eredetileg elfoglaló elől nevét mind férfi-, mind nőiágon átörökítették utódaikra úgy, hogy minden személynek legalább két totemneve, a férfiágon öröklődő apai és a nőiágon öröklődő anyai totemneve volt. Ilyen módon minden személy egyidőben két leszármazási csoporthoz, egy patrilineárisan és egy matrilineárisan nyilvántartott csoporthoz tartozott és legalább két lokális csoport területének használatára volt jogosítva. Ennek a valódi tényállásnak a felismerése véget vet annak az immár évszázados vitának, hogy vajon történelmileg a nőiági, vagy a férfiági nemzetségek alakultak-e ki előbb s egyben választ ad arra a megoldatlan problémára is, hogy a fejlődés további során miként történt az áttérés a nőiági nyilvántartásról a férfiági nyilvántartásra vagy fordítva. A mind a két ágon történő nyilvántartás mellett ugyanis csak arra volt szükség, hogy az egyik vagy a másik ágon történő nyilvántartás elsorvadjon s ezzel máris kialakult a csupán egy ágon, a női- vagy a férifiágon történő nyilvántartás intézménye, az anyai-, illetve az apaiági nemzetség, az amerikai terminológia szerint a klán, illetve a gens.

Ismeretes, hogy a gazdasági fejlettség magasabb fokán álló primitív népeknél, így az osztálynélküli primitív földművelő népeknél is, a földhasználati jog mindig csak egy ágon, éspedig a népek egy részénél csak nőiágon, más részénél pedig csak férfiágon öröklődik s ennek megfelelően azok a személyek, akik nőiágon örökölnek, matrilineális, azok pedig, akik férfiágon örökölnek, patrilineális csoportokat alkotnak. Az a kérdés, hogy vajon *azoknál a népeknél, amelyeknél az öröklés egyági rendszerű, kimutatható-e a nyoma a leszármazás kétágon való nyilvántartásának?* Más szóval: azoknál a primitív földművelő népeknél, amelyeknél a földhasználat jogának öröklése nőiági, van-e férfiági, azoknál pedig, amelyeknél az öröklés férfiági, van-e nőiági leszármazási nyilvántartás is? Ez az első kérdés, amivel a következőkben foglalkozni kívánunk.

[1] Láng János: *Az ősi közösségek szerkezetének kialakulása és fejlődése.* Kandidátusi ért. Budapest, 1961.

Egészen határozottan megállapítható a leszármazásnak két ágon történő nyilvántartása, de a csupán egy ágon való földöröklés a következő népeknél:

Új Kaledoniában, ahol minden személynek két totemneve van, amelyek közül az egyik a férfiágon, a másik pedig nőiágon öröklődik.[2] Wogeo szigetén, ahol „a közösség nagyszámú, rendszerint patrilineáris klánra oszlik . . . A klánoktól egészen különbözik a két exogám matrilineáris osztály."[3] Ontong Java szigetén, ahol „a közös család rendszerint azokból áll, akik magukat férfiágon hat nemzedékkel előbb élt őstől származtatják." Azonban: a nőiágon közös őstől származók csoportjainak közös vallási szertartásaik vannak.[4] Az Admiralitás szigeteken élő manus népnek úgy férfi-, mint nőiágon nyilvántartott rokonsági csoportjaik vannak.[5] A Santo szigeten (Új Hebridák) „a rokonsági csoportok két fajtáját kell megkülönböztetni: azokat a csoportokat, amelyeknél a leszármazás matrilineáris és a patrilineáris falucsoportokat."[6] Az afrikai akan (ashanti) népnél „a klán *(abusua)* nőiágon öröklődik." A *ntoro* szervezet viszont azokat a személyeket foglalja magába, „akik egy olyan régi családnak a tagjai, akik ugyanazt a fétist tisztelik. A *ntoro* férfiágon öröklődik."[7] A waluguru bantu négerek (Tanganyika) matrilineáris klánokba vannak szervezve, azonban minden személynek férfiágon öröklődő ún. *mtala* neve is van.[8] A bakuba bantu négereknél (volt Belga Kongó) „a leszármazást az anyai ág után számítják." Ezen kívül van egy másik intézményük is, az ún. *ikana bari*, amely „a totemizmus degenerált formájának látszik." Az *ikana bari* meghatározott tilalmat jelent, ami férfiágon öröklődik.[9] Az umbundu népnél (Angola) „minden személy egy *oluse*-hoz vagyis apai rokonsághoz és egy *oluina*-hoz, vagyis anyai rokonsághoz tartozik. Mindezek a családi csoportok férfi és női rokonsági leszármazási vonalakra oszlanak."[10] A bakongo bantu négereknél (Alsó-Kongó) a klánok nőiágúak. E mellett azonban minden személy apai ágon egy meghatározott tabut is örököl, amit *kono*-nak neveznek.[11] A herero népnek (Délnyugat-Afrika) patrilineáris klánjai vannak, amelyeket *onganda*-nak neveznek. Ugyanekkor azonban *onjuo*-nak nevezett matrilineáris csoportjaik is vannak.[12] Az athapasc indiánokhoz tartozó carrier indiánoknál (Nyugat-Kanada) „minden személynek *netsi*-je („címer") van. A címerek öröklésével

[2] Leenhardt M.: *Notes d'éthnologie Néo-Caledonienne.* Paris, 1930. 202. l.

[3] Hogbin H. I.: *Native Culture of Wogeo.* Report on Field Work in New Guinea. Oceania, 1934/35, Vol. V. 314. l. és Hogbin H. I.: *Native Land and Tenure in Wogeo.* Oceania, 1939/40. Vol. X. 120. l.

[4] Hogbin I. H.: *Law and Order in Polynesia.* London, 1934. 127. l. és Hogbin I. H.: *The Social Organization of Ontong Java.* Oceania, 1930/31. Vol. I. 408. l.

[5] Fortune R. F.: *Manus Religion.* Memoirs of the American Philosophical Society, 1935. Vol. III. 74—75. l. és Mead M.: *Kinship in the Admirality Islands.* Anthropological Papers of the American Museum of Natural History. 1934, Vol. XXXIV, Part II. 229. l.

[6] Deacon B. A.: *Notes on Some Islands of the New Hebrides.* The Journ. of the Roy. Anthropological Inst. of Great Britain and Ireland, 1929. Vol. LIX. 481. l.

[7] Rattray R. S.: *Ashanti.* Oxford, 1923. 35. l. és Rattray R. S.: *Religion and Art in Ashanti.* Oxford, 1927. 318. l.

[8] McVicar Th.: *Sibs, Privileged Familiarity and Cross-Cousin Marriage among the Waluguru.* Primitive Man, 1935, Vol. VIII. 58. l.

[9] Joyce T. A.: *Notes éthnographiques sur les peuples communément applés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées.* Bruxelles, 1910. 110, 117—118. l.

[10] Childs G. M.: *Umbundu Kinship and Character.* London, 1949. 43. l.

[11] Weeks J. H.: *Among the Primitive Bakongo.* London, 1914. 96, 245. l.

[12] Gibson G. D.: *Double Descent and its Correlates among the Herero of Ngamiland.* American Anthropologist, 1956, Vol. 58. 116—117. l.

kapcsolatban legalább két elv érvényesült: a leány az anyai oldalról örökölte a a címert, a fiú az apai oldalról, de másrészről egy személy mind a két oldalról örökölhetett címereket."[13] A kvakiutl csoporthoz tartozó bella-bella indiánoknál (Nyugat-Kanada) egy bizonyos tánc eltáncolási jogát apai, egy másik táncét anyai ágon öröklik.[14] Az algonkin indiánokhoz tartozó cheyenne indiánoknál (Észak-Amerika) „a leszármazással kapcsolatos érzés bilaterális, vagy egy kissé patrilineáris".[15] A yuman népekkel (Dél-Kalifornia), így pl. a mohave indiánokkal kapcsolatban rendelkezésre álló zavaros és ellentmondó adatok a kétágon történő leszármazási nyilvántartás rendszerének ismerete alapján nyilvánvalóvá teszik, hogy a női- és a férfiágon történő leszármazási csoportok ezeknél a népeknél is megvoltak. A mohaveknál „bizonyos férfiaknak és ezeknek férfi vonalon minden ősüknek és leszármazójuknak csak egy név állott rendelkezésükre valamennyi női rokonuk megjelölésére. Így, ha a családban örökletes név volt *Maha*, akkor az apám nővére, saját nővéreim, leányaim (tekintet nélkül, hogy milyen nagy a számuk) és fiam leányai egyképen *Maha*nak neveztetnek . . . *Mastambo*, a legfőbb mitológiai lény mondotta nekik, hogy valamennyi leányukat és nőiági nőleszármazottjukat bizonyos névvel nevezzék."[16] Az athapasc csoporthoz tartozó kiowa-apach indiánoknál (Oklahoma) „a társadalmi szervezet legfontosabb csoportja a közös háztartásban élő nagycsalád, a *kustcae* volt . . . Ennek a csoportnak a tagjai a rokonságnak részben a matrilokális településen alapuló, eltéphetetlen kötelékével voltak összekapcsolva." Ugyanekkor azonban: „A szent tárgyak egészen határozottan a férfi vonalon öröklődtek."[17]

A kétféle, mind a férfi-, mind a nőiágon való leszármazás nyilvántartása mellett azonban a fent említett népeknél a földhasználat jogának öröklése csak egy ágon, vagy férfiágon, vagy nőiágon történt. Így Új Kaledoniában, az akanoknál, a wulguru, bakuba és bakongo négereknél, valamint a cheyenne és kiowa-apach indiánoknál csak nőiágon, Wogeo, az Admiralitás és Santo szigeteken, úgyszintén a carrier indiánoknál csak férfiágon öröklődött a földhasználat joga. A totemnevek átörökítése által eredetileg megvalósítani kívánt cél, a földterület használatának mind a férfiágon, mind a nőiágon leszármazók részére való biztosítása tehát ezeknél a népeknél alapvetően megváltozott: a használati jog már csak az egyik vagy a másik ágon, vagy a női-, vagy a férfiágon leszármazók részére volt biztosítva. Ugyanekkor azonban a leszármazásnak két ágon történő nyilvántartása továbbra is fennmaradt, csakhogy az öröklésre nem jogosított ághoz tartozók közötti kötelék tartalma jelentősen elsorvadt. Nem a közös földterület közös használati joga kötötte már össze ezeknek a csoportoknak a tagjait, hanem csupán egységes hiedelmek, szertartások, tilalmak stb. A nőiági öröklési renddel bíró akan népnél pl. a férfiágon közös őstől származók csupán „ugyanazt a fétist tisztelik". A bakuba és bakongo népeknél, amelyeknél a földhasználat joga ugyancsak nőiágon öröklődik, a

[13] Goldman I.: *The Alkatcho Carrier:* Historical Background of Crest Prerogatives. American Anthropologist, 1941 Vol. 43. 309—400, 405. l.

[14] Olson R. I.: *Notes on the Bella Bella Kwakiutl.* Anthropological Records, 14:5. Berekley and Los Angeles, 1955. 341—342. l.

[15] Eggan F.: *The Cheyenne and Arapo Kinship System.* In: Social Anthropology of North American Tribes. Edited by Fred Eggan. Chicago, 1955. 37. l.

[16] Gifford E. W.: *Clans and Moieties in Southern California.* University of California Publications in American Archeology and Ethnology. 1918, Vol. 14, No. 2. 156. l.

[17] McAllister G. J.: *Kiowa-Apache Social Organization.* In: Social Anthropology of North American Tribes. Edited by Fred Eggan Chicago, 1955. 167. l.

közös férfiági leszármazású személyeket csupán ugyanaz a meghatározott tilalom, tabu terheli. Viszont megfordítva: azoknál a népeknél, amelyeknél a földhasználat joga csak férfiágon öröklődik, a nőiági leszármazottakat összekapcsoló kötelék indult sorvadásnak. Ontong Java szigetén pl. a földhasználat joga férfiágon öröklődik s azok a személyek, akik közös nőiági leszármazás alapján alkotnak egy csoportot, csupán közös vallási szertartásokon vesznek részt. Vagy pl. a carrier indiánoknál a föld férfiágon száll át, a nőiági leszármazók viszont csak közös „címert" örökölnek.

A fejlődés magasabb fokán álló primitív földművelő népek tehát fenntartották a leszármazás két ágon történő nyilvántartásának ősi, a gyűjtögető-vadászó népeknél kialakult intézményét, ugyanakkor azonban a földhasználat jogának öröklődése tekintetében az egy ágon történő átszállás rendszererére tértek át. Ebben a vonatkozásban az a problematikus, hogy vajon *mi az oka annak, hogy egyes földművelő népeknél nőiágon, másoknál viszont férfiágon öröklődik a közös földterület használatának joga?*

A primitív földművelő népeknél a föld megművelésével kapcsolatos munkákat túlnyomó részben mindenhol a nők végzik, a férfiak feladata csupán a nagyobb időszakonként szükségessé váló munkák ellátása, így pl. az erdőirtás végzése vagy kerítés emelése. A munkamegosztás eme rendjénél, amelynél — számos megfigyelés szerint — a nők szinte összenőnek az általuk művelt földdarabbal s amelynél a nők a letéteményesei a szükséges szakértelemnek, a matrilokális település és a földhasználat nőiágon történő öröklése szinte természetesen adódik. Mégis: egyes népeknél — azonos termelési viszonyok között — nőiági, másoknál férfiági földörökléssel találkozunk. Most az a kérdés merül fel, hogy *vajon már eredetileg, vagyis a gyűjtögető-vadászó életmódról a primitív földművelésre való áttéréskor alakult ki ez a kétféle gyakorlat?* Voltak népek, amelyeknél a két ági öröklés a földművelés meghonosodásával kizárólag nőiági, másoknál pedig kizárólag férfiági örökléssé alakult át? Vagy *van valami bizonyíték arra nézve, hogy* — a mezőgazdasági munkák természetének megfelelően — *a nőiágon történő öröklés volt eredetileg általános s a férfiágon történő öröklés csak később alakult ki a primitív földművelő népeknél?*

A Salamon szigetekhez tartozó Bougainville sziget Sinuai területén lakó nép primitív kertművelő, nőiágon külön-külön névvel („totem") nyilvántartott leszármazási csoportjaik vannak s a nők nemcsak a folyamatos földművelési munkákat végzik, hanem az irtási és a kerítések felállításával kapcsolatos — a férfiak által végzett — munkákat is irányítják. Általánosan elismert, hogy az egyes földterületek használatára egy-egy ősanya nőiági leszármazottjainak van mindenki mást megelőző használati joga. A kollektív tulajdont képező területen belül minden családnak külön kertje van s az irtási és kerítésezési munkákat több, egymás szomszédságában élő család tagjai végzik. A családon belül a település részben úgy történik, hogy a férjek más helyről jönnek a feleség családjához, részben úgy, hogy a nők mennek férjük lakóhelyére. Erről a népről Oliver D. L. a következő rendkívül fontos adatokat közli: „A matrilineáris leszármazási vonalak tagjai kétféle címen igényelnek maguknak valamely földdarabot. Először azon a címen, hogy anyai ági ősük mindenkit megelőzve települt le a területre . . . A második mód, amellyel a matrilineáris leszármazási vonal tagjai földet sajátítanak el, abban áll, hogy egy másik matrilineáris leszármazási vonal valamely tagjának gyászünnepségéhez anyagilag hozzájárulnak . . . Ezt az eljárást „*nori*-fizetésnek" nevezik. Az ilyen módon megszerzett földterület használati joga azután a *nori*-fizetők anyai leszárma-

zási vonalának tagjaira száll át."[18] Más szóval: a földterületek használati joga az anyáról száll át a gyermekeire, miután a nőiági leszármazás rendszere mellett a gyermekek az anya csoportjához („leszármazási vonalához", totemjéhez, klánjához) tartoznak. Az így örökölt használati jogot a leányok tovább örökítik gyermekeikre, a férfiak gyermekei azonban nem részesülnek benne. Átszállhat azonban a használati jog a férfiak gyermekeire is, ha az apa a saját klánjához tartozó, vagy a gyermekek az apjuk klánjához tartozó valamely személy temetési ünnepségéhez anyagilag (főleg sertésekkel) hozzájárulnak. Ezzel a megváltással *(nori*-fizetéssel) az eredetileg mondjuk az „A" klán tulajdonát képező földterületen a „B" klánhoz (vagyis az apa feleségének, a gyermekek anyjának klánjához) tartozó személyek nyernek használati jogot. *Nori*-fizetést azonban nem csak az „A" klánhoz tartozó apa, illetve annak „B" klánhoz tartozó fiai eszközölhetnek, hanem megismétlődhetik a *nori*-fizetés generációról-generációra. A példánk esetében az „A" klanhoz tartozó apa „B" klánhoz tartozó fiának a gyerekei egy harmadik klánhoz, mondjuk a „C" klánhoz tartoznak, mert hiszen a „B" klánhoz tartozó apa nem nősülhet a saját klánjából. Ezeknek a gyermekeknek a „C" klánhoz tartozó anyjuk szállásföldjén van használati joguk, nem pedig az apjuk által megváltott, az „A" klánhoz tartozó földterületen. A „C" klánhoz tartozó fiúknak azonban módjukban áll újra *nori*-fizetést eszközölni s eme megváltás alapján ők is megszerzik az „A" klánhoz tartozó földterület használati jogát. Könnyű belátni, hogy ha a *nori*-fizetés több egymás után következő generáció férfi tagjai által történik, akkor a földhasználat joga valójában apáról fiúra száll át s *több generáiót figyelembe véve, az eredeti nőiági öröklés férfiági örökléssé válik.* Az a megfigyelő tehát, akinek a *nori*-fizetés valódi alapja elkerüli a figyelmét, úgy írná le a Bougainville szigeti földöröklést, hogy az mind a két ágon, női és férfi leszármazási vonalon történik ! Ha pedig megfigyelései területileg is korlátozottabbak, mint Oliver D. L. nemcsak igen alapos (a hasonló irányú megfigyelések tömegéből szinte kiemelkedő), de nagyobb területre is kiterjedő kutatásai, akkor könnyen abba a helyzetbe kerülhet, hogy csupán a (valójában a *nori*-fizetések során alapuló) férfiági öröklést figyelhetne meg ! Az elmondott, szóban kifejtve meglehetősen bonyolultnak látszó, a valóságban azonban igen egyszerű viszonyokat a közölt ábra egészen világossá teszi.

Az ábrában az azonosan jelzett férfiak és nők ugyanahhoz a klánhoz (totemhez, leszármazási vonalhoz) tartoznak. A kapcsolójellel összekötött férfiak és nők házastársak, a közvetlenül alattuk felrajzolt személyek a gyermekeik. A szaggatott vonallal összekötött személyeknek saját klánjuk földjén, a folytonos vonallal összekötött személyeknek viszont idegen klán területén van használati joguk. — Az „A" klánhoz tartozó 1 nő gyermekei a 3 nő és a 4 és 5 férfi. Ezeknek anyjuk klánjának (tehát saját klánjuk) területén van használati joguk. A 3 nő gyermekei a 9 nő és a 10 férfi, anyjuk után ugyancsak öröklik az „A" klán területének használati jogát. A 9 nő ezt a jogot átszármaztatja gyermekeire, a 17 nőre és a 18 férfire, a 10 férfi használati joga azonban csak saját személyére terjed ki. — Az 1 nőnek egyik fia, a 4 férfi *nori*-t fizetett, amivel gyermekei, a „B" totemhez tartozó 11 férfi és 12 nő jogot nyertek az A klán területének használatára. A 11 férfi gyermekeinek, a 19 nőnek és a 20 férfinek csupán a „C" klánhoz tartozó anyjuk szállásföldjén lenne használati

[18] Oliver D. L.: *Studies in the Anthropology of Bougainville, Solomon Islands.* Papers of Peabody Museum of American Anthropology and Ethnology, Harward, Vol. XXIX, 1949. 40—41, 51. l.

joguk. Azonban apjuk *nori*-t fizet az „A" klán valamely tagjának gyászünnepségén s ezzel a „C" klánhoz tartozó 19 nő és 20 férfi is használati jogot szerez az „A" klán földjén, rendszerint ugyanazon a földdarabon, amit apjuk is birtokolt. — A 1 nő másik fia, az 5 férfi a „D" klánhoz tartozó nőt vett feleségül. Miután *nori*-t nem fizetett, gyermekei az „A" klánhoz tartozó földön nem nyernek használati jogot, hanem az őket anyjuk után csupán a „D" klán földterületén illeti meg.

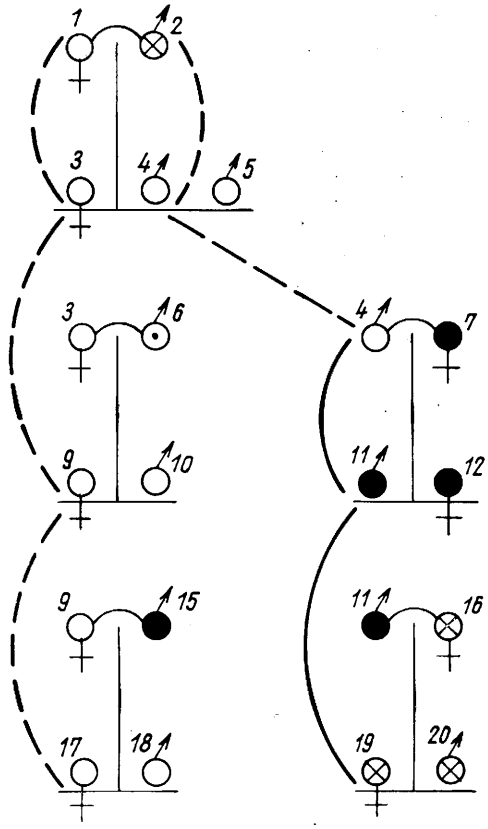

1. kép

Egészen hasonló szabályozásról ad számot a Papua-földön élő massim néppel kapcsolatban Belshaw C. S. Ebben a közösségben a leszármazást nőiágon tartják nyilván, a klánokat a közös női őstől női vonalon leszármazó személyek alkotják. „A föld megszerzése túlnyomó részben öröklés útján történik. Az öröklés ideális esete a matrilineális vonalon történő öröklés." Belshaw C. S. azonban talált nagy számban olyan eseteket is, amikor a föld az apáról szállott át gyermekeire. „Miután az ilyen öröklés eltávolodást jelent az „ideális" rendszertől, kárpótlást kell fizetni azoknak, akik egyébként az anyai vonalon a földet örökölték volna . . . A kártérítés módja a *liga-liga*nak nevezett ünnepi lakoma és szertartásos ajándékozás. Ha az ünnepség megtörtént, a férfiági leszármazók birtokba vehetik a területet."[19]

Az új-guineai hegyvidéken élő chimbu-naregu népről Brown P. és Brookfield A. C. azt állítják, hogy férfiági klánjaik vannak, minden klánnak külön földterülete van s ennek a területnek használati joga a klánon belül — természetesen férfiágon — öröklődik. Ugyanekkor azonban arról is értesülünk, hogy „egy férfi vagy egy nem férjezett nő halála alkalmával az elhalt személy férfiági rokonai a nőiági rokonok részére fizetést teljesítenek; ha egy férjezett nő hal meg, akkor a férj és annak férfiági rokonai az elhalt nő férfiági rokonai és vagy azok részére teljesítik a fizetést, akik a nőt nevelték."[20] Hogy mi a célja ennek a fizetésnek, arról szerzők nem tesznek említést, egészen nyilvánvaló azonban, hogy az — a massim nép példája

[19] Belshaw C. S.: *In Search of Wealth*. American Anthropologist, 1955, Vol. 57, No. 1, Part 2, Memoir 80. 17—18. l.

[20] Brown P. and Brookfield H. C.: *Chimbu Land and Society*. Oceania, 1959/60, Vol. XXX. 5, 23, 54. l.

szerint — csak az eredetileg nőiági öröklési jognak a férfiág által történő megváltása lehet.

A tanganyikai waluguru bantunégereknek matrilineáris klánjaik vannak, minden klánhoz egy bizonyos földterület tartozik s ennek a földnek a használati joga nőiágon öröklődik. Egy-egy klán területén azonban túlnyomó részben olyan személyek élnek és művelik a földet, akik nem a birtokos klánnak a tagjai, hanem más klánokhoz tartoznak. Az ilyenek „a termés egy részét haszonbérként fizetik. A haszonbér fizetése a klán, mint egész részére történik s azt szétosztják a klán tagjai között."[21] Miután a klán nőtagjai férjeinek joguk van feleségük földterületének használatára, nyilvánvaló, hogy a haszonbérfizetés kötelezettsége csak azokat terheli, akik nem házassági kapcsolat vagy nőiági leszármazás, hanem férfiági leszármazás alapján laknak a területen és használják a klán földjét. Ilyen módon az új-guineai megváltási rendszernek egy más formájával van dolgunk.

Az Új Hebridákhoz tartozó Santos szigeten Deacon B. A. „patrilineáris falucsoportokat", férfiági földöröklést és „matrilineáris leszármazást" talált. Más szóval: a földhasználat apai ágon öröklődött, de az utódokat anyai ágon is nyilvántartották. Van azonban a sziget népének még egy intézménye, amit Deacon B. A. „graded society"-nek, vagyis „lépcsőzött társaságnak" nevez. Ezeknek a társaságoknak az a lényegük, hogy a hozzájuk tartozó férfiak már ifjú koruktól kezdve időnként „anyjuk fivérének disznókat ajándékoznak, akik azokat elosztják falujuk tagjai között." Minden ilyen ajándékozás után az ajándékozó a társaságban egy magasabb fokozatot ér el, míg végül eléri a legmagasabb, a hatodik fokozatot.[22] Deacon B. A. sajnos semmi további adatot nem közöl ezekkel a társaságokkal kapcsolatban s egyáltalán nem említi, hogy tulajdonképpen miért teljesítenek szolgáltatásokat, miért ajándékoznak disznókat a társaság tagjai? Az a körülmény azonban, hogy az ajándékozás az „anya fivére" részére történik, ezek pedig saját hozzátartozóikkal osztozkodnak az ajándékon, azt jelenti, hogy a társaság egyes tagjai a női leszármazási vonalukhoz tartozó személyek részére teljesítik ezeket a szolgáltatásokat. Az ilyen szokás célja azonban az idézett példák szerint a földhasználat nőiágon történő megváltása a férfiágon történő öröklés javára.

A Kanada nyugati területein szétszórtan élő, a kwakiutl nyelvet beszélő s megfigyelésük idején már nagymértékben dekompenzált indián népek társadalmi szervezetére, földhasználati és öröklési szokásaira vonatkozó megfigyelések rendkívül zavarosak. Ha azonban a különböző szerzők leírásait összevetjük egymással, különösen pedig a rendszerint lábjegyzetekben odavetett vagy mellékmondatok homályában megbújó részleteket összerakjuk, a következő tényállás figyelhető meg: Mindezek a népek úgy a nőiági, mint a férfiági leszármazás nyilvántartását ismerik. A föld régebben a klánok tulajdonát képezte s így azoknak a személyeknek volt a földön használati joga, akik nőiágon közös őstől származtak. A megfigyelés idejében azonban már a férfiágon történő öröklés is igen gyakori volt. Ugyanekkor azonban gyakoriak voltak az angolszász irodalomban „potlatche"-nak nevezett ünnepségek is, amelyeken a házigazda valamely klánhoz tartozó bizonyos nevet vett fel s a vendégség nyújtásával és a név felvételével megszerezte az illető klánhoz tartozó fölterület használati jogát. Ez a gyakorlat teljes mértékben megegyezik az óceániai

[21] Wallis P.: *Waluguru Sibs.* Primitive Man, 1934, Vol. VII. 58—60. l.
[22] Lásd 6, 489—495. l.

szigetvilágon lakó népek fentebb ismertett szokásával s így joggal értelmezhetjük a szakirodalomban nagymértékben misztifikált indián „potlatche"-okat a földhasználat nőiágon történő öröklési joga megváltásának.[23]

A kiowa-apachoknál „a nevek a családhoz tartoztak és azokat más rokonsági csoportok nem használhatták. Mindazonáltal engedélyt lehetett kapni s kárpótlást lehetett fizetni a név használatáért s így a név egy másik csoport birtokába került.[24] Közelebbi adataink a megváltás módjáról és a kárpótlással megszerzett név átszállásáról nincsenek, de miután a primitíveknél a csoportnév használata mindig jogot ad az illető nevet viselő csoport kollektív tulajdonát képező terület használatához, nem lehet kétség, hogy a kiowa-apachok esetében is a nőiági öröklési jognak a férfiágra való átruházásáról van szó, annál is inkább, miután az előzőkben említettük, hogy ennél a népnél eredetileg a matrilokális település volt szokásban.

A példák azt mutatják, hogy a föld egészen különböző területein élő primitív földművelő népeknél számos olyan esetet találunk, amikor a kollektív tulajdonul bírt földterületek használati joga a nőiágon nyilvántartott csoportok tagjain kívül férfiágon is öröklődhetnek, sőt a férfiágon történő öröklés az általánosabb, abban az esetben, ha a férfiághoz tartozó személyek kárpótlást adnak a földterület eredeti birtokosainak. Ez a körülmény kétségtelenül igazolja, hogy *a földhasználat nőiági öröklése volt az eredeti öröklési forma azoknál a primitív földművelő népeknél is, amelyeknél a megfigyelők az öröklés férfiági formáját találták.* Természetesen önmagában az a tény, hogy a férfiági öröklés esetén a nőiághoz tartozók javára kárpótlást kell adni, még nem bizonyítja azt, hogy a földhasználat nőiági öröklése általános és kizárólagos volt eredetileg a primitív földművelő népek között, abban az esetben, ha olyan példák is előfordulnának, amelyek esetében a megváltás, a kártérítés, azokban az esetekben teljesítendő, amikor az egyébként férfiágon öröklődő földhasználat a nőiágra száll át. Ilyen példát azonban mintegy száz óceániai, afrikai és amerikai primitív földművelő társadalom ezirányú viszonyainak áttanulmányozása után egyetlen egyet sem találtunk.

LÁNG JÁNOS

[23] „Matrilineáris rokoni csoportokat vagy frátriákat a Felső Carrierekkel kapcsolatban írtak le. A frátriák *netsi*-nek nevezett címerekkel bírtak, amelyek női leszármazási vonalon öröklődtek." A túlnyomó részben patrilokális településű falvakat „fivérek leszármazottaiból álló, *sadeku*-nak nevezett csoport lakta". (GOLDMAN I.: *The Alkatcho Carrier.* Amer. Anthrop., 1941, Vol. 43. 398. l.

Egy bennszülött monda szerint egy bizonyos terület használati joga egy nőt illetett meg, akinek ezt a jogát a fia örökölte volna. (OLSON R. L.: *Social Life of the Owikeno Kwakiutl.* Anthropological Records, 14:3. Berkeley and Los Angeles, 1954. 222. l.

„Némely területek vagy helyek a klánokhoz, mint egészekhez látszanak tartozni." (OLSON R. L.: *The Social Organization of the Haisla of British Columbia.* Anthropological Records, 2:5. Berkeley and Los Angeles, 1940. 180. l.

Meghatározott személynevek meghatározott klánokhoz tartoznak. (OLSON: Anthrop. Records, 2:5. 177. l.) — „Idővel minden személy egy egész sor személynevet kap. Minden névadást vagy névfelvételt ünnepségnek és ajándékozásnak kell kísérni és az . . . ünnepség nyilvános volta biztosítja a névhez tartozó jog érvényesítését." (OLSON: Anthrop. Records, 14:5, 326. l.) — „A címer vagy *suyaema* (előjog) felvétele alkalmával tartott szertartáson a szertartást vezető személy *(alku)* elmondja a *suyaema* történetét. Ha a *suyaema* az anyáról száll át, az *alku* azt mondja: „És az a megfelelő irányból jön, ami alatt az anyai leszármazási vonalat érti. Ezt azonban *nem* mondja olyan esetekben, amikor a *suyaema* az apa vonalán öröklődik." (OLSON i. m., 14: 3. 215. l.)

[24] Lásd 17, 139. l.

Янош Ланг:

КОЛЛЕКТИВНОЕ НАСЛЕДОВАНИЕ ПРАВА ПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЛЕЙ ПО ЖЕНСКОЙ ЛИНИИ У ПРИМИТИВНЫХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ НАРОДОВ

(Резюме)

В одной из своих предыдущих статей автор показал, что первоначальной целью так называемого тотемизма у народов, занимающихся собирательством и охотой (например, у австралийских туземцев) была регулировка использования территории, на которой добывалось пропитание. Местные группы как естественные единицы, объединяемые совместным жительством и деятельностью, их члены, а также потомки этих членов как по мужской, так и по женской линии имели право пользоваться землей. Подтверждением этого права служило как по мужской, так и по женской линии происхождение от древнего имени владельцев данной территории. Вследствие этого каждое лицо имело минимум два имени, а именно — одно — древнее (totem) имя отца, которое наследовалось по мужской линии, и древнее (totem) имя матери, которое наследовалось по женской линии. Таким образом, каждый человек принадлежал к двум группам, к одной по линии отца и к одной по линии матери, и обладал правом землепользования на территории двух местных групп.

Заслуживает внимания, что несмотря на то, что такой учет происхождения одновременно по двум линиям может быть прослежен у различных примитивных земледельческих народов, стоящих на более высокой степени экономического развития (так у древних жителей Океании, у племен Банту, у североамериканских индейских племен), у этих народов право пользования землей наследуется только по одной линии, по мужской или же только по женской.

Встает вопрос, когда сложилась такая практика двоякого наследования права землепользования — по женской или по мужской линии: уже в самом начале, то есть в период перехода от собирательско-охотничьего образа жизни к примитивному земледелию, или же есть доказательства в пользу того, что вначале общераспространенным было наследование права землепользования по женской линии, а форма наследования права землепользования по мужской линии возникла позже, уже у примитивных земледельческих народов?

Народы, населяющие остров Bougainville один из Соломоновых островов, делятся на группы, связанные по женской линии, и право пользования землей может принадлежать тому, кто по женской линии наследует одно и то же имя. В случае выплаты компенсации же любой житель может получить право землепользования на территории другой группы, а с повторением выплаты этой компенсации право землепользования переходит и от отца к сыну, то есть может наследоваться и по мужской линии. С подобной практикой встречаемся мы и у новогвинейских племен массим и чимбунарегу, на острове Сонтос, у танганьикских вулугуру банту негров, у индейцев киова-апаче и у индейцев, говорящих на языке квакиутл (племена овикено и хаисла).

Сам по себе тот факт, что в случае наследования по мужской линии наследник должен выплатить компенсацию принадлежащим к женской линии, еще не доказывал бы того, что наследование права пользования землей было первоначально общераспростаранненым и исключительным видом наследования у примитивных земледельческих народов, если бы мы встретились и с такими примерами, когда компенсация выплачивалась в тех случаях, в которых наследуемое по мужской линии право землепользования переходило бы на наследников по женской линии. Однако ни одного такого при мера автору статьи, изучившему данный вопрос на материале обычаев ста океанских, африканских и американских примитивных земледельческих обществ их самых разнообразных взаимосвязей, не удалось.

János Láng:

COLLECTIVE INHERITANCE OF THE LAND-UTILIZING RIGHT ON THE FEMALE LINE AT PRIMITIVE AGRICULTURAL PEOPLES

(Summary)

It was shown by the Author in a former paper that the so-called totem organization of gathering and hunting peoples (e.g. the aborigines of Australia) aimed initially at regulating the utilization of the nutritional ground. On the ground of each local group, as natural unit of cooperation, the right of utilizing the land was reserved to all descendants, of the group members on the male as well as on the female line. In order to prove that this right can be vindicated really, the members of local groups have transmitted by heredity the name of their ancestor occupying initially the ground to their descendants on the male and the female lines, respectively. As a consequance of this, each person had at least two totem names i.e. a paternal totem name inherited on the male line and a maternal one inherited on the female line. In this way each person belonged to a group registered patrilineally and to another one registered matrilineally, and had the rights of utilizing the ground of at least two local groups.

Attention is drawn by the paper to the fact that the system of registering the genealogy on two lines is existing also at several primitive agricultural classless peoples of higher economical degree e.g. at the inhabitants of Oceania, the Bantus and some Indian peoples in North America. At the same time the land-utilizing right is inherited as yet on a single line, i.e. on the male or the female line, respectively.

In this connection the question arrises whether this double practice had been evolved in an earlier stage i.e. when these peoples passed from the gathering and hunting way of life to the primitive agricultural phase of evolution, or whether it can be proved that initially the inheritance on the female line was the general practice.

At the peoples living on Sinuai territory of the Isle of Bougainville belonging to the Isles of Solomon, they are genealogic groups registered on the female line, and the land-utilizing right is inherited by groups of fixed name (inherited on the female line). On paying a compensation, the so called „nori", persons belonging to other groups can obtain the right of utilizing the land of each group, and on paying a further „nori" this right can be inherited by men to their sons and so forth. Similar cases are encountered at Massim and Chimbu-Naregu peoples of New-Guinea, on the Isles Santos, at Wuluguru Bantu negro peoples of Tanganyika, at Kiowa-Apache peoples belonging to Athapascan Indians and Owikeno and Haisla Indians speaking the Kwakiutl language.

The fact that in the case of inheritance on the male line a compensation should be paid to those belonging to the female line would not prove that the inheritance of land-utilizing right was initially of general and exclusive character at primitive agricultural peoples, if cases could be encountered in which compensation was given in instances too, where the land-utilizing right, inherited otherwise on the male line, passed to the female line. No example of this kind was, however, found by the Author in studying the social relations of approx. one hundred primitive agricultural peoples of Oceania, Africa and America (Indians).

A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke

A néprajz- és a történettudománynak értékes adatokat nyújtó forrásai a határperek tanúvallomási jegyzőkönyvei. Ezt a forrást eddig általában csak a néprajztudomány hasznosította, a történészek nem sok figyelmet fordítottak rá. A mai történettudomány azonban, amely elsőrendű feladatának tekinti, hogy a dolgozó, termelő osztályok gazdasági és társadalmi körülményeit felderítse, nem hagyhatja figyelmen kívül ezt a fontos, népi forrásesoportot.

Az alábbiakban megkíséreljük, hogy egy megye — Somogy — területére vonatkozóan átnézett néhány XVIII. századi tanúvallomási jegyzőkönyv adatait kielemezzük és rámutassunk értékes tudósításaikra, amelyeket a néprajz- és a történettudomány egyaránt hasznosíthat.

Somogy megye területe közel 150 évig török megszállás alatt volt. Felszabadulása után a régi földesurak nagy része nem tudta oklevelekkel igazolni jogát az ősi földhöz, beleolvadt a jobbágysorba és megalkotta a megyére oly jellemző vagyontalan kisnemesi réteget. A megye területén nagyrészt új nagybirtokosok lettek úrrá, akiknek a kincstár ajándékozott hatalmas birtoktesteket. Az új birtokosok egy része azonban (gróf Turinetti Herkules, de Prie márki, Rindsmaul gróf stb.) hamarosan eladta birtokát. Azok a nagybirtokosok, akik közel 250 évig tartották uralmukban a megye területének nagy részét, a XVIII. század 30-as, 40-es éveiben alakítják itt ki birtokaikat. A határperek, amelyek nagyrészt egyes falvak határait voltak hivatva rögzíteni, vagy pedig puszták hovatartozását vitatták, zömmel a század 40-es éveitől kezdődtek, amikor a török uralom és az azt követő háborúk után a kifosztott és kihalt megye lakosainak száma — új telepesekkel és visszaköltöző régiekkel — megnövekedett, és ezeknek munkája nyomán a termőterület is gyarapodott. A földesurak egy része ekkor kezdi megvonni majorsági birtokainak határait és egyre többen kötelezik arra jobbágyaikat, hogy urbáriumban lefektetett feltételek szerint adózzanak. A perek zöme az országos urbárium bevezetése előtti időszakra esik. Ekkor tehát a jobbágyság kezén lévő földeket még nem szorították megszabott határok közé, s így, amikor a falu határát védelmezték, nemcsak a földesúr tulajdonát, hanem az általuk használt szántóföldet, rétet, vagy erdőt is védték. Ezért volt olykor oly heves az összecsapás a szomszéd falvak jobbágylakossága között.

A hajdani határok emlékét Somogy területén a parasztok őrizték. Érdemes megemlítenünk, hogy még a török elől menekülő jobbágyok is mennyire igyekeztek az elpusztult falvak határainak emlékét tovább örökíteni. Az 1534. évi megyei adóösszeírásban, a dicalis conscriptióban Török Bálint tulajdonaként *Themerkény*nek összeírt, később azonban *Tömörke* néven szereplő és *Orci*tól északra fekvő falu (mely akkor még hat ép portával, három üres portával

rendelkezett, s amelyben négy szegényt is összeírtak[1]) a század végén már teljesen elpusztult. 1742-ben kelt annak a tanúvallomásnak jegyzőkönyve, amelynek tárgya az elpusztult Tömörke határának megállapítása volt. E tanúvallomási jegyzőkönyv kilencedik tanúja: Kovács Péter 54 éves jobbágy elmondotta, hogy egy öreg ember beszélte el neki, hogy a török megszállás előtt bátyjával Tömörkén lakott, azon a helyen, ahol később a *rácegres*iek szántóföldjei terültek el. Ez az öreg ember elmondta, hogy akkor, amikor a házak még álltak Tömörkén, de az emberek már elszaladtak vagy elpusztultak, nékik is menekülniük kellett. Amikor a falu végére értek, bátyja jól meghúzta a fülét, majd ostorral is megcsapdosta a kisfiút, hogy emlékezzék arra „mint hogy akkor elpusztult az ország, ha valaki valamikor tudakozná, hogy hírt mondhasson s reá emlékezhessen, hogy azt híjják Tömörkei falunak."[2]

A határjelek emlékezetbe rögzítését szívesen kötötték valami maradandó emlékhez. Az említett hajdani kisgyereknek késő öreg korában is a veréssel kapcsolódott emlékezetébe az akkor még meglévő és később elpusztult Tömörke falu határa. Egy másik tanú (Bali Benedek) pedig 60 éves korában (1763-ban) még emlékezett arra a 42 év előtt történt esetre, amikor Orci határát jelölte ki egy megyei küldöttség. A küldöttség vezetője, Babics megyei bíró, ekkor odahívta őt magához, aki éppen arra legeltette juhait, és *Dáró kútjá*nál megitatott vele egy pohár bort, hogy mindig emlékezzék arra: ez a kút *Taszár* és *Orci* határvonala.[3]

Közismert, hogy a török uralom idején a török basa attól a falutól, amelynek határában gyilkosság történt, jelentős bírságösszeget követelt. A későbbi határperekben egy-egy puszta hovatartozásának megítélésénél perdöntő volt, hogy a török időkben ott talált holttestek után melyik falu lakossága fizette meg a töröknek a bírságot.[4]

A török időkben azonban a határok elmosódtak. Gyakran előfordult, hogy szomszédos települések lakói kibérelték az elmenekült és elpusztult falvak kaszálóit és puszta földjeit a földesúrtól.[5]

A határ sértetlensége később, a XVIII. században véglegesen kialakuló települések lakói számára már nem volt közömbös. Előfordulnak olyan esetek, hogy a régi határvonalat a földesúr vagy a jobbágyság részéről erőszakkal megsemmisítették. Ez történt Tömörke esetében, amikor a szomszédos rácegresi Esterházy-uradalom tiszttartója, Nyitrai Ádám a pusztává lett Tömörke tulajdonosától, Keszthelyi Mihálytól erőszakkal elfoglalt egy telket, és ez alkalommal Tömörke helység egykori szép főtemplomának akkor még álló romjait szétromboltatta és a helyét felszántatta.[6] — *Taszár*, *Zimány* és *Orci* közötti határperben a kihallgatott tanúk elmondották, hogy e községek határa egy

[1] Országos Levéltár (továbbiakban OL), Kamarai lt. Conscriptiones portarum. Somogy megye. 1534. — Ugyancsak Temerkény néven szerepelt ez a település Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. köt. Bp. 1894. című munka 651. lapján, melyet ő is az Orcitól északra fekvő Tömörke pusztával azonosított. — A szövegben szereplő szegény- vagy pauperként összeírtak a portás jobbágyok és a zsellérek közötti jobbágyréteget jelentették. (Vö. Szabó István: *Ugocsa megye*, Bp. 1937. 149—152. l.)

[2] Kaposvári Állami Levéltár (továbbiakban KÁL), Metalia. Fasc. 1. 1454—1820. Nr. 20. 1742. évi jegyzőkönyv.

[3] Uo. Nr. 49. 1763. évi jegyzőkönyv.

[4] Uo. Taszár, Zimány és Orci közti határper 1768. évi tanúvallomási jegyzőkönyv.

[5] Vö. Uo. Nr. 51. — Hofer Tamás: Déldunántúl településformáinak történetéhez. Bp. 1955. Különlenyomat az Ethnographia 1955. 1—4 számából. 147—150. l.

[6] Uo. Nr. 20. Tömörke határperének kilencedik tanúja: Kovács Péter vallomása.

bükkfa volt, amelyet azonban a Zimányban megtelepült rácok „elvesztettek", és a földet felszántva búzát vetettek a helyére.[7]

A határokat általában a pásztorok, erdőpásztorok és hajdúk őrizték. A határok megsértői ellen könyörtelenül felléptek. Az átnézett tanúvallomási jegyzőkönyvek közel 170 tanúja közül mindössze egy említette meg azt, hogy amikor a fia *Balatonberény*ben véletlenül átengedte a sertéseket a szomszédos keresztúri uradalom területére, a hajdu zálogolás nélkül engedte el a fiát, minthogy ezt ő „könyörögve kérte".[8] A tanúk többsége azonban azt vallotta, hogy a határon véletlenül áthajtott sertéseket agyonlőtték, illetve a határon túl elvetett kölest, lencsét, tököt lelegeltették. Egy alkalommal elvágták annak a kanásznak a lábát, aki a sertéseket a határon áthajtotta, s többször megzálogolták azokat a pásztorokat, akiknek állatai idegen határba tévedtek. Előfordult az is, hogy a falu határainak védelme közben a parasztok egymást nyomorékká, vagy halálra verték. Így esett áldozatul az esztergomi főkáptalan szenyéri és a gróf Hunyady kéthelyi uradalmak határháborújának egy szerencsétlen pásztor 1755-ben. Nem akart elszaladni, amikor társai a mesztegnyőiekkel verekedtek, mert azt hitte, ha ő nem bánt senkit, őt sem fogják bántani. Végül súlyos fejszecsapások érték és annyira megsebezték, hogy pár napi szenvedés után „e világbul ki köllött néki költözni".[9]

A tanúvallomások azt bizonyítják, hogy aki jogos határban állott, akár egymaga is megzálogolhatott tíz embert, viszont ha valaki nem tiltakozott termésének elpusztítása ellen, az már elismerte, hogy jogtalanul vetette azt más község határában. Ismeretes, hogy a szokásjognak ebben a korban milyen nagy szerepe volt. Ezért azután a határőrző pásztorok, sőt egyes falvak lakossága nagyon ügyelt arra, hogy ne alakulhasson ki olyan szokásjog, ami az eredeti birtokjoggal szemben állt volna. S ebben a harcban nem ismertek kíméletet.

*

A XVIII. század népességének történetét, fejlődését kutató történészeknek pár esztendeje igen komoly problémát okozott az a nagy eltérés, amely a század elejének népesség adatai és a századvégi, II. József korabeli hiteles, országos összeírás adatai között fent áll. A történeti statisztikai vizsgálatok megállapították, hogy ezt a nagy eltérést nem lehet csupán a század folyamán lezajlott nagy betelepítésekkel megmagyarázni.[10] E kutatások felhívták a figyelmet a problémára, de az egyelőre megfejthetetlennek látszott. Hamarosan azonban meglepő adatok kerültek elő. H. Veress Éva a néprajz és a történettudomány módszerének együttes alkalmazásával vizsgálta meg a jobbágycsalád-szervezetet a sárospataki uradalom falvaiban, a XVII. század közepére vonatkozólag. Az uradalom urbáriuma alapján közölt jobbágycsaládok számát egybevetette a dézsmajegyzékben összeírottakkal. Megállapította, hogy a két összeírásban szereplő népesség számbeli eltérését csak kis részben okozta a névingadozás. Az eltérések nagyobb részének az az oka, hogy a dézsmajegyzékben szerepelnek olyan jobbágyrétegek, főleg házatlan zsellérek — akikre az egykorú

[7] Uo. Nr. 49. Taszár, Zimány és Orci közti határper.

[8] Statny archiv. Nitra (továbbiakban SAN), Csehszlovákia. Gr. Hunyady lt. (Moimirovce, Ürmény). Somogy megye. Lad. 20. Processy Knigy. 172. laptól.

[9] Uo. Fasc. 4. Kéthely oppidi juridica. Nr. 128, Nr. 32. (1715—1795).

[10] Vö. Dávid Zoltán *Magyarország népessége a 17—18. század fordulóján.* Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961/1962. 217—257. l.; — Bakács István: *A dicalis conscriptiok.* A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957.

földesúri összeírás figyelme nem terjedt ki, vagy pedig a telkes gazdának olyan rokona volt, aki rendelkezett ugyan bizonyos saját terméssel, de a háztartása nem érte el a földesúri számbavétel mértékét, s ezért a jobbágyhely juttatásaiban és kötelezettségeiben is a telkes gazdával osztozott, nem szerepelt külön adózóként. Kutatásainak eredménye szerint tehát kiderül, hogy a hivatalos összeírások, amelyeken az addigi demográfiai kutatások alapultak — amíg a modern statisztikai módszerek ennek felhasználását kétségessé nem tették — a népesség számának megítéléséhez nem elegendőek. Bizonyos tehát, hogy az összeírt jobbágygazdákon kívül még éltek a falvakban olyan családfők, akik a hivatalos összeírásokban nem szerepeltek.[11]

Ezt a megállapítást bővítette ki új és értékes adatokkal Kosáry Domonkos akkor, amikor Pest megye területén kimutatta — a megyei és egyházi összeírások egybevetésével — hogy a régi középkori paraszti „família" bizonyos formákban tovább élt. A hódoltság alföldi részén adatszerűen kimutatható, hogy több parasztgazdánál cselédek és zsellérek éltek, akik annak „famíliájához" tartoztak.[12]

Somogy megye területén ugyancsak felmerült ez a népesség-probléma, még pedig igen komoly formában. A XVIII. század elején ez a megye jóformán teljesen kihalt, az első összeírások 10—15 házból álló falvakról számolnak be és az 1715—1720. évi országos összeírás alig 3000 háztartást tartott számon a megye területén. A megyei és az országos összeírások adatainak azonban ellentmondottak a megye területén végzett anyakönyvek adatait feldolgozó kutatások eredményei. Ezt a munkát eddig három községben végezték el az 1720 és 1730-as évek között, s a feldolgozás eredményei alapján megállapították, hogy a kérdéses községekben ekkor 50%-kal több családból kereszteltek gyermeket, mint ahány család az 1720. évi országos, illetve az 1726 és 1728. évi megyei adóösszeírásokban szerepelt.[13] Az ellentmondások kiküszöbölésére már itt is történt kísérlet. Kováts Zoltán az egyházlátogatási jegyzőkönyvekhez (Visitationes Canonicae) kapcsolódó összeírásokat négy községben összevetette az 1751. évi megyei összeírás adataival. E munka során kiderült, hogy a jobbágygazdaság a családi munkaerőn kívül másokat is foglalkoztatott. *Attala, Kapospula, Marcali* és *Somogysámson* községekben azt is kimutatta, hogy a felnőtt népességnek 27,4%-a volt a jobbágytelken élők alkalmazottja, 16,2%-a volt rokon, vagyis a felnőtt népességnek 43,6%-a él a jobbágy családtagjain kívül a jobbágyháztartás keretei között. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy az 1751. évi adóösszeírás alapján ebben a négy községben csak a jobbágyháztartásoknak 61%-a került megadóztatásra.[14]

Az 1751 és 1752. évi megyei adóösszeírás sajnos nagyon töredékesen maradt ránk. 225 helység adózóit, illetve adózás alá tartozó jószágát írták itt

[11] Veress Éva: *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén.* Történelmi Szemle, 1958. 3—4. sz. 379—429. l. — *Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről.* Uo. 1961. IV. évf. 3. sz. 364—368. l.

[12] Kosáry Domonkos: *A paraszti „família" kérdéséhez a XVIII. század elején.* Agrártörténeti Szemle, 1963. 1—2. sz. 120—132. l.

[13] Kováts Zoltán—Cs. Tóth Péter: *A csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai* (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961/1962. Bp. 1962. 48—89. l. — Kováts Zoltán: *Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században.* Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. Szerk. Pintér József. Kaposvár, 1962. 59—71. l.

[14] Kováts Zoltán: *Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban.* Szeged, 1964. Különnyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.

össze (1767-ben 297 község volt a megyében), s ezek közül mindössze 5 helységben tüntettek fel összesen 2 ökröt, 4 tehenet és 14 lovat, amelyek után előzőleg tulajdonosaik nem adóztak. Igen valószínű, hogy ezek az állatok a szolgarendűek állatai lehettek, minthogy ennek az összeírásnak az utasításában szerepel az, hogy a „conventionatus szolgarend" állatai után a jövőben adózni tartozik. *Lábod* község összeírásában meg is jegyezték, hogy az azelőtt nem adózó állatok a szolgarendűek tulajdonai.[15]

Az egész megyére vonatkozólag ebből az összeírásból nem tudunk arra következtetni, hogy mennyi lehetett ezeknek az ún. szolgarendűeknek a száma. Az azonban bizonyosra vehető — KOVÁTS Zoltán számításai alapján — hogy ez a réteg nem tekinthető jelentéktelennek.

Azok a határperek, amelyeket részint Somogy megye levéltárában (Metalia és Zichy családi lt. anyagában), részint a Nyitrai levéltárban (Gr. Hunyady somogyi uradalmaira vonatkozó anyagában) átnéztünk, igen érdekesen vetnek fényt ennek az ún. lappangó, a hivatalos összeírásokban csak elvétve fellelhető, és a szakirodalomban általában szolgarétegnek nevezett cselédek, zsellérek stb. életére.

Említettük már, hogy a határperek tanúi pásztorok, juhászok, kanászok, béresek, tehát általában a jobbágyságon belül is a specialisták, illetve a szegények voltak. A jegyzőkönyvek közel 170 tanúját bevallott foglalkozásuk szerint csoportosítva a következő eredményt kapjuk: A tanúk 28%-a kanász vagy pásztor volt, mégpedig 20% egyes községeket, meg nem nevezett *jobbágygazdá*kat vagy azok csoportjait szolgálta, míg 8% konkréten megnevezte azt a jobbágygazdát, aki őt kanászként vagy pásztorként alkalmazta. 9%-ra rúgott azoknak a tanúknak a száma, akik *jobbágygazdá*k béresei voltak, és ebből mindössze 1% nem nevezte meg gazdáját. A tanúknak 6%-a apja állatait legeltette. 20% földesúrnak volt szolgája, hajdúja, bérese, kondása vagy pásztora. 12% halász, révész, vincellér, hamuzsírégető stb. míg a tanúk 1%-a ispán vagy tiszttartóként szolgálta a földesurat. A kihallgatott tanúknak tehát mindössze 24%-a volt *jobbágygazda*, illetve egy részüknek pontos foglalkozását tanúvallomásaik alapján nem tudtuk megállapítani.[16]

A fent összeállított foglalkozási csoportok közül elsősorban annak a rétegnek helyzetét próbáljuk megvizsgálni, amely pásztorként vagy béresként dolgozott mások alkalmazásában. Jelentős részük földesurak alkalmazottja volt, többen vallották azt azonban, hogy egyes jobbágygazdák vagy azok csoportjának állatait őrizték, illetve jobbágygazdaságban béresként dolgoztak.

E két foglalkozási kategória határvonalai elmosódtak. Az egyik, 1768-ban vallomást tevő tanú, elmondotta, hogy 7 éven át sertések mellett volt kanász, 7 éven át pedig béresként dolgozott ugyanannál a jobbágygazdánál, de szolgálatának ideje alatt is legeltette a szarvasmarhákat. Feladatai közé tartozott a dézsmahordás is.[17] Egy másik perből értesülünk arról, hogy a jobbágygazda

[15] KÁL Conscriptio animarum, pecorum, facultatum. 1712—1773 (továbbiakban Conscriptio animarum . . .), Conscriptio 1751, 1752 ö. 65.

[16] KÁL Metalia (határjárási levelek), Fasc. 1. 1454—1820. — Uo. Fasc. 2. 50—115. 1770—1779. — Uo. Fasc. 3. 1780—1787. (116—161) — Uo. Fasc. 4. 1803—1813 (1—42). — KÁL Zichy lt. (Regisztrálatlan). — SAN gr. Hunyady lt. Lad. 20. II. köt.: Somogy megye. Lad. 61. Acta oppidi Szil (1714—1835).

[17] KÁL Metalia. Fasc. 1. 1454—1820. Nr. 49.

maga őrizte szarvasmarháit addig, amíg bérese „az úr szolgálatában járt".[18] Ez természetes is, hiszen a jobbágygazdaság nem olyan nagy, hogy az állattal és a mezei munkával való foglalkozást érdemes lett volna elkülöníteni.

A legfigyelemreméltóbb ezekben a tanúvallomási jegyzőkönyvekben azoknak a tanúknak a *sorsa*, akik egyes jobbágygazdáknál pásztorként vagy béresként álltak alkalmazásban. Azonnal feltűnik, hogy vallomásaik tanúsága szerint a tanúk nagy többsége egy-egy jobbágygazdánál csak egy, legfeljebb két vagy három évig dolgozott. Ezek a tanúvallomások tehát azt mutatják, hogy Somogy megyében ezek az ún. szolgák nem voltak a paraszti „família", vagy modern szóval háztartás *állandó* tagjai. A tanúk nagy tömege helységről-helységre és gazdáról-gazdára vándorolt.

Mi lehetett vándorlásuk oka? A munkát mindig másutt lelők nagy száma kizárja azt a feltevést, hogy itt vándor ösztöntől űzött egyesekről van szó. Elvándorlásuk nemcsak a 20-as, hanem a 30-as és 40-es éveknek is jellemzője, tehát ezt nem lehet a század eleji általános népesség fluktuáció számlájára írni. Meg kell tehát vizsgálnunk azoknak anyagi helyzetét, akiknél ezek a tanúk dolgoztak. A vallomások hitelességét mutatja, hogy a névszerint említett jobbágygazdák többségét megtaláltuk a megyei adóösszeírások valamelyikében. Viszonylag kevesen vannak, akiknek nevét nem sikerült azonosítani. Itt azonban valószínűleg elírásról van szó. Előfordult azonban az is, hogy a tanúvallomásban jelzett időponthoz csak 15—20 évvel későbbi hivatalos összeírást sikerült találni, ami fokozza az adatok egybevetésének nehézségeit.

Az alábbiakban közöljük néhány olyan jobbágygazdának a vagyoni helyzetét, akik szolgát vagy szolgákat (béres, kanász, pásztor) alkalmaztak.

1761 május 16-án *Görösgáll pusztán* Szily Ádám részéről folyt a tanúk kihallgatása a puszta hovatartozását illetően. A tanúk közt volt Matók Mihály 50 éves tótszentgyörgyi colonus, aki elmondotta, hogy 20 éve *Nagydobszán* Szenta Jánosnál szolgált három hónapig mint kanász. Valószínűleg azért lehetett olyan rövid ideig ott, mert „az említett gazda kemény veréssel feddette számtalanszor a tanút, hogy Görösgáli földre, a hosszú úton által ne eresszen..." — Szente János nevét az 1729. évi domesticalis összeírásban sikerült megtalálni, ahol mint hospes (megjegyezzük, hogy Somogy megyében a hospes nemcsak jövevény telepest, hanem általában jobbágy gazdát jelölt) neve mellett két ökör, egy tehén és három sertés van feljegyezve. De a falu egész állatállománya ekkor mindössze 33 ökör, 30 tehén, 7 ló és 52 sertés volt.[19] — Az 1752. évi dica jegyzékben ugyancsak szerepel egy Senior Joannes Szente, aki 2 ökör, 1 tehén, 2 meddő tehén, 2 ló, 1 öreg sertés és 2 süldő, továbbá 2 kereszt búza, 1 kereszt zab, fél hold kukoricaföld és 2 akó bor után adózott. Úgy látszik állandó jellegű segítségre volt szüksége, mert neve mellett egy *manualist* is feltüntet az összeírás. A faluban élt még ekkor egy Szente János (Joannes Kis Szente), aki azonban zsellérként szerepelt és 2 ökör, 1 fejőstehén, 1 meddő tehén, 1 öreg disznó és 2 süldő, továbbá 4 kereszt búza, 4 kereszt rozs, másfél kereszt zab, 1 hold kukoricaföld és másfél akó bor után adózott. Lehetséges, hogy az öreg Szente János fia volt és így került zsellérként az adózók közé.

[18] SAN Gr. Hunyady lt. Lad. 20. II. köt. 237. l. 22. tanú az 1769. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyvben. Ez a tanú: Siffer colonus a következőket vallotta: „A tanú maga eökreit, amidőn szolgáját a földesurasága munkájára kiállétotta, az elölszámlált határjelekig mindenütt a maga tetszése szerént legeltette."

[19] KÁL Metalia. Fasc. 1. 1454—1820. Nr. 41. (Ex congr. 14. jan. 1765.) — Uo. Conscriptio animarum ... Conscriptio Domesticalis. Anno 1729. Processus Szigethiensis.

Nehézségeink vannak a termőterület meghatározásában, minthogy a kereszt a termés minőségétől, a helyi szokástól stb. függően igen eltérő nagyságú lehetett. Minthogy az 1752 évi adóösszeírás utasítása szerint az adóegység (1 dica) 1 ökör volt és ugyanakkor 1 dicába számítottak, tehát 1 ökör értékűnek vettek 15 kereszt búzát, és külön 1 dicának 20 kereszt rozsot, így a 2—4 kereszt búza, illetve rozs már jelentékeny termésnek és értéknek számított.[20]

1760-ban *Fernefa* és *Tótszentgyörgy* közötti határperben kihallgattak egy Sánta István nevű 50 éves tanút, aki 33 éve *Patán* szolgált Gyócsi Jánosnál 3 esztendeig a sertések mellett, majd onnan *Poklosi*ba ment át, ahol egy évig Bali Mihálynál volt béres. Ugyancsak ennek a jegyzőkönyvnek a tanúi közt szerepel a 38 éves Tóth István, aki 20 éves korában 4 esztendőn át Poklosiban őrizte Simony Márton sertéseit és „emlétett Gazdája sörtésseit a nevezett jelekig mind Fernafai Puszta Erdeiben szabadon makkoltatta több Poklosiakkal edgyütt, Patai Hajdú Szabó Bálint a jelentett Hársfán Délrül hasonlóképpen mint Fernefai Pusztában békességessen kaszált, s ott takartt szénáját minden akadály nélkül el is vitte Patára." — A per 12. tanúja Horváth Márton 26 esztendős, 3 esztendővel előbb Balogh Tamásnál és Vörös Miskánál, 7 évvel előbb pedig tótszentgyörgyi Kiss Mikó Jánosnál szolgált kanászként.[21]

A tanúvallomási jegyzőkönyvben felsorolt gazdák közül az 1720. évi országos összeírásban megtaláltuk Patán Joannes Gyócs néven az egyiket, akinek 22 pozsonyi mérős szántóföld, 2 kaszás rét és 2 kapás szőlő volt birtokában.[22] Somogy megyében ekkor még általában a conscriptiók tanusága szerint 2 pozsonyi mérő (kb. 125 liter) búzát vagy rozsot vetettek 1 magyar hold földbe. Később, a XIX. században sok helyen már csak másfél pozsonyi mérő került egy holdba. Egy kaszás rét 800—1000 négyszögöl között váltakozott, a kapás szőlő pedig annyi, amennyit egy kapás ember egy nap meg tudott munkálni. Ez természetesen sok helyi adottságtól is függött, így azután megyénk területén 200—400 négyszögöl között is ingadozott egy-egy kapás szőlő nagysága.

Az 1752. évi megyei összeírásban sikerült meglelni Poklosiban Michael Vörös nevét, aki zsellérként került feljegyzésre és két ökör, 2 tehén, 2 ló, 16 juh, 9 sertés, 15 kereszt búza, 3 kereszt zab, 1 hold kukorica, 4 bárány és 3 akó bor után adózott. Ugyanitt megtaláltuk Josephus Balit, aki nyilván az említett Mihálynak fia lehetett és 2 ökör, 2 tehén, 2 ló, 5 juh, 4 sertés, 8 kereszt búza, 3 kereszt zab, 1 hold kukoricaföld, 4 bárány és 3 akó bor szerepel neve mellett. Simon Márton pedig 2 ökör, 2 tehén, 4 sertés, 10 kereszt búza és 3 kereszt zab tulajdonosaként került feljegyzésre.[23]

A tanúvallomás idejéhez közelebbi 1725. évi megyei összeírásban megleltük Bali Mihály nevét is, aki hospes volt és 2 ökörrel, 2 borjúval, 2 sertéssel,

[20] KÁL Conscriptio animarum . . . Pagalis subrepartitio in Processum Kaposiensem 1752. — Az összehasonlítás megkönnyítésére közöljük, hogy az 1828. évi összeírás idején Somogy megyében 8 ökör és 18 hold első osztályú szántóföld alkotott egy-egy dicát. — Megjegyezzük, hogy 1837-ből ismerjük Somogy megyében a kereszt mértékét. Tudjuk, hogy Rácörsön 1 magyar holdba 1,5 pozsonyi mérő őszi búzát vetettek el és a termés holdanként 18 (12 kevés) kereszt búza volt. 4 kereszt őszi búzából elnyomtatva 1,5 pozsonyi mérő mag lett. (KÁL Kacskovics—Bánó lt. Rácörs. 1837. évi gazdasági napló adatai alapján kiszámítva.)

[21] KÁL Metalia. Fasc. 1. 1454—1820. Nr. 49.

[22] KÁL Conscriptio Regnicolaris 1720.

[23] Uo. Conscriptio animarum . . . 1752. évi conscriptio.

16 köböl búzával, 6 köböl zabbal, 4 köböl kukoricával és 2 akó borral írták fel nevét az adóösszeírók.[24]

1797-ben *Bodrog* község és *Bü puszta* határperében kihallgatott tanúk egyike elmondotta, hogy 15—16 éves korában (1753-ban) 4 esztendőn át szolgált *Jád*on Mózsi János és Turós István lakosoknál, akik akkor Bü pusztát bérelték s akiknél ő „mint szolga" legeltette az ökröket.[25] A Turós név ebben a helységben már 1720-ban előfordult, de az ekkor feljegyzett Michael Turós aligha azonos a későbbi Turós Istvánnal. 1728-ban újból feltűnik Michael Turós név Jádon, esküdt és egész telkes gazda volt 10 hold szántófölddel és 8 kapás réttel.[26] Három évvel előbb kelt megyei adóösszeírásban viszont Franciscus Turós szerepel mint jóbbágygazda 6 ökörrel, 2 fejős és 2 meddő tehénnel, 3 lóval, 50 juhhal, 22 sertéssel, 4 öreg sertéssel, 66 kereszt búzával, 12 kereszt zabbal, 8 kereszt kölessel, 1 hold kukoricaföldde1, 4 kas méhhel és 6 akó borral.[27] — A jádiak úgy látszik — talán éppen a puszták bérlete következtében — igen jómódúak voltak. Ugyanebben a jegyzőkönyvben fordult elő, hogy az egyik házatlan zsellér ugyancsak egy jádi gazdánál, Gyerek Andrásnál szolgált éveken át. Gazdájának ökreit legeltette a Bü pusztán bérelt legelőn. Gyerek András nevét nem sikerült az összeírásokban megtalálnunk, de az 1751 évi megyei dicában szerepel két Györek György. Az idősebb hospes 4 ökörrel, 2 tehénnel, 2 lóval, 20 juhhal, 16 sertéssel, 40 kereszt búzával, 18 kereszt zabbal és 8 kereszt kölessel, továbbá 1 hold kukoricaföldde1 és 6 akó borral írták össze. Az ifjabb zsellér, akinek 1 tehene volt és nyilván apja telkén élt. Az ugyanitt szereplő Györek Mihály anyagi viszonyai az idősebb Györekéhez hasonlóak azzal a különbséggel, hogy 35 juha, 28 sertése, 65 kereszt búzája, 12 kereszt zabja, 8 kereszt kölese, 1 hold kukoricaföldje és 12 akó bora volt.[28] Az 1767 évi úrbéri tabellában már Györek András neve is szerepel, akit ekkor másfél úrbéri telekkel írtak össze.[29]

Ugyancsak ebben a jegyzőkönyvben szerepel egy másik tanú, aki vallomása szerint *Kisberény*ben szolgált Varga Andrásnál, míg az egyik társa 1762-ben Gaál István és más *keresztúr*i lakosnál volt béres. A per folyamán kihallgatott újabb tanúk közül egyik ugyancsak Varga Andrásnak volt „szántó szolgája" 1711-ben.

Varga András nevét az 1728. évi megyei adóösszeírásban negyed telkesként találjuk meg, akinek telkéhez 4 hold szántóföld, 2 hold engedélyezett írtás, 3 szekér széna, 6 kapás szőlő és 2 kapás újonnan telepített szőlő tartozott. Sajnos ez az összeírás az állatállományt nem tartalmazza.[30] — Gaál István *balatonkeresztúr*i lakos viszont az 1752. évi megyei összeírásban zsellérként szerepel.

[24] Uo. 1725. évi conscriptio. — 1 köböl = 2 mérő = 125 liter. (Kiss Géza: *Ormánysági szótár*. Szerk. Keresztes Kálmán. Bp. 1952. 323. l.) — Somogy megyében ettől eltérően valószínűleg a köböl 1 pozsonyi mérővel egyenlő. Erre utal, hogy az 1755. évi Mesztegnyő és Szenyér közti határperben a hamuzsírégető tanúk azt vallották, hogy két köböl hamuzsírért 25 pénzt kaptak, illetve minden kila hamu után fizettek nekik 25 pénzt (dénárt). — SAN Hunyady lt. Fasc. 4. Kéthely oppidi juridica Nr. 128. 1755. évi jegyzőkönyv 15, 17, 18, 21 stb. tanúi.

[25] KÁL Metalia. Fasc. 2. 50—115. 1770—79.

[26] Uo. Regnicolaris Conscriptio 1720, továbbá Conscriptio Comitatus Simeghiensis 1728. 217—218. l.

[27] Uo. Conscriptio animarum . . . 1725. évi dicalis összeírás.

[28] KÁL Conscriptio animarum . . . Processus Kaposiensis 1712—1773. II. 1751. évi összeírás.

[29] KÁL Tabellae Urbariales Comitatus Simeghiensis. Jád.

[30] Uo. Conscriptio Comitatus Simeghiensis, 1728.

2 ökör, 1 tehén, 10 juh, 6 sertés, 20 kereszt búza, 6 kereszt zab és 4 akó bor után adózott.[31]

Az 1763. évi Orci és Taszár közti határperben kihallgatott tanúk közül Bali Benedek 60 éves jobbágy mondta el, hogy 44 évvel előbb a taszári Kelemen Mihály juhait őrizte. E pernek nyolcadik tanúja az 52 esztendős Kovács Benedek pedig 30 esztendővel előbb a taszári Kelemen Pálnál volt juhász. Kovács István (40 éves) Taszáron 9 esztendőn át kanászként, juhászként, vagy béresként szolgálta Szabó Istvánt és egyéb gazdákat. A 39 éves Faragó István Végh János taszári lakosnak volt 2 éven át „béres szolgája", míg Biró János Végh Bencét és Végh Istvánt szolgálta, majd később Taszár helységnek lett közel 20 esztendőn át csordása. A tanúk közt szerepel egyébként a szolgatartó gazdaként említett Vég Benedek is (akkor 54 éves), aki a tanúkihallgatás alkalmával *Mocsoládon* volt colonus, előzőleg azonban Taszáron „szántóvető ember, marhával is kijárt, több taszárival kiadta az uraságnak járó dézsmát, fajézott, legeltetett" — vagyis Taszáron is telkes jobbágy volt.[32]

Az 1728 évi megyei összeírásban Kelemen Mihály és Vid(!) Benedek nevét sikerült megtalálni, mind a kettő egész telkes, 10, ill. 15 hold szántóföld, 4, ill. 3 kapás rét van birtokukban.[33] — Az 1726 évi megyei összeírásban a felsorolt nevek közül csak Michael Kelemen szerepel mint hospes, akinek 2 ökre, 2 tehene, 2 lova, 2 borjúja, 7 sertése volt. Ezenkívül 8 kila búza[34], 4 kila rozs, 3 kila árpa és 13 kila zab után adózott. Szőleje is lehetett, mert 10 akó bort jegyeztek fel neve mellé, továbbá 6 kaptár méhet. A község gazdagjai közé tartozott, mert ez az összeírás mindössze 9 hospest tartott nyilván, kiknek összesen pl. 12 ökre, 18 tehene, ill. 56 kila búzája volt![35]

1755-ben *Mesztegnyőn* történt határvillongás alkalmával kihallgatott tanúk között szerepel a 40 éves Horváth György, aki 15 éve ment el *Szenyér*ből, ahol Csoszó Jánosnál szolgált 2 éven át mint béres. A per egy másik tanúja ugyancsak Szenyérben őrizte 2 esztendőn keresztül 1745-ben Magda György sertéseit.[36]

Szenyérben 1712-ben a megyei összeírásban találtunk rá Magda György nevére, aki mint hospes 4 ökörrel, 2 tehénnel, 5 sertéssel, 2 kölcsönvett ökörrel, 12 kereszt búzával, 4 kereszt rozzsal, 3 kereszt zabbal és 8 akó borral szerepel ott. Ugyanakkor Csoszó János nevét zsellérként jegyezték fel, 2 ökör, 1 tehén, 1 meddő tehén, 6 sertés, 12 kereszt búza, 4 kereszt rozs, 4 kereszt zab és 20 akó bor után adózott.[37]

Az 1769-ben *Balatonújlak* és *Oszlár* határkérdésében tartott tanúkihallgatás alkalmával az egyik tanú elmondotta, hogy 1750-ben Balatonújlakon Sziva János és Szaka Györgynél volt 5 esztendőn át béres, majd csordás, végül két évig a helység csordása lett. — A felsorolt gazdák neve már 1712-ben szerepelt az adóösszeírásokban, de ekkor csak mint zselléreket írták őket össze igen kevés állattal és néhány kereszt zabbal.[38] Az 1725 évi megyei összeírás-

[31] Uo. Conscriptio animarum ... Conscriptio individualis Processus Canisiensis, 1752.
[32] Uo. Metalia. 1455—1820. Nr. 49.
[33] Uo. Conscriptio Comitatus Simeghiensis, 1728. 165—166. l.
[34] 1 kila = 2 mérő = 96 kilogramm. Kiss Géza i. m. 303. l.
[35] KÁL Conscriptio animarum ... Processus Kaposiensis 1712—1773. II. ö. 49.
[36] SAN Kéthely oppidi juridica Nr. 128. (1715—1795). Nr. 32.
[37] KÁL Conscriptio animarum ... 1712. Conscriptio Comitatus Simeghiensis. Districtus Canisiensis.
[38] SAN gr. Hunyady lt. Lad. 20. Processy Knigy II. köt. 172—180. l. — KÁL Conscriptio animarum ... Process. Igaliensis et Canisiensis (1712).

ban mindketten szerepelnek Balatonújlakon mint jobbágygazdák (hospites). Szilvának (Joannes Szilva) ökre, Szaka Jánosnak pedig 2 tehene volt. Ezen kívül mind a ketten tartottak sertést, 3, illetve 6 darabot. Szilva Jánosnak 10 kila búza, 6 kila zab, 3 kila kukorica és 6 akó bor, Szakának pedig 6 kila zab, 1 kila kukorica és 7 akó bor szerepel a neve mellett.[39]

1749-ben tartott tanúkihallgatás alkalmával gróf Hunyady birtokának határperében az egyik tanú Faragó János tapsonyi 90 éves colonus elmondotta, hogy 1710 körül Holládon Zsitvai Ferenc, Bocskor Marci, Péter János, Bocskor György és Baté István szolgálatában állt két éven át és innen ment el *Tikos puszta* földesurához Bakó Farkashoz, akinél 15 éven át volt kanász.[40] Nyilvánvaló, hogy a község módosabb gazdáinak szolgálatában állhatott. Az 1729. évi megyei összeírás szerint *Holládon* az említett nevű jobbágyok mint fél, illetve negyed telkes gazdák szerepeltek, akiknek 2 pozsonyi mérős szántóföldjük, 5—2 kaszás rétjük, 2—12 kapás szőlőjük volt. Ez az összeírás sajnos nem tüntette fel az állatállományt.[41] Az 1752 évi megyei összeírásban azonban megtaláltuk nevüket. Mindegyiknek fejenként általában 2 ökör, 1—1 tehén, 3—4 sertés s az egyik gazdának (Péter Mihálynak) 15 juh volt a birtokában.[42]

Balatonkeresztúr és Fáncsberény határa körüli vitában tartott tanúkihallgatás során az egyik 70 év körüli Zala megyei colonus elmondotta, hogy két vagy három éven át Balatonberénybe járt el aratni Takács Istvánhoz.[43] Ez a jobbágy negyed telkes gazda volt és az 1728 évi megyei összeírás szerint mindössze 4 hold földdel, 4 szekér szénát termő réttel és 3 kapás szőlővel rendelkezett.[44]

Györgynépe és *Várad* közt 1763-ben felmerült vitás határkérdésben felfektetett jegyzőkönyv egyik tanúja elmondotta, hogy 47 évvel azelőtt *Magyarújfaluban* szolgált „béres képpen" 18 esztendőn át több gazdát ,akik közül kettőt, Kovács Jánost és Bos Petit név szerint is megemlített.[45] Joannes Kovács és Petrus Boós nevét valóban megleltük az 1725. évi megyei adóösszeírásban. Mindketten telkes jobbágyok voltak, akiknek telkén egy-egy fiú is dolgozott. 4—2 ökör, 2—2 tehén, egy-egy ló, 11—8 sertés s ezenkívül 16—16 köböl búza, 4—4 köböl rozs, 8—8 köböl zab és köles, 8—5 köböl kukorica és 6—4 akó bor után adóztak.[46]

Ha mindezek után összegezni akarnók eredményeinket, akkor meg kell állapítanunk, hogy azok a jobbágygazdák, akiknél a szolgálatba szegődöttek foglalkozást és kenyeret találtak, megyénk területén általában nem voltak olyan jómódúak, illetve nem rendelkeztek olyan sok földdel és állattal, ami a rendszeres cselédtartást, idegen munkaerő igénybevételét indokolta volna. Úgy látszik azonban — éppen ezeknek a szolgálatba állóknak sokszori helyváltoztatásából, — hogy ez a réteg nem is kívánt egy-egy jobbágygazdánál véglegesen megtelepedni, hanem mihelyt alkalom nyílt rá, uradalmakhoz szegődtek, ahol huzamosabb időt töltöttek el. A jobbágygazdaság kicsi és éppen ezért egy-egy rossz termés vagy állatvész már létében fenyegette, nem nyújtott

[39] Uo. Process. Kaposiensis (1725).
[40] SAN gr. Hunyady lt. Lad. 20. Processy Knigy II. köt. 197. l.
[41] KÁL Conscriptio Comitatus Simeghiensis 1728. 191—192. l.
[42] Uo. Conscriptio animarum . . . Conscriptio Individualis Process. Canisiensis 1752.
[43] SAN Hunyady lt. Lad. 20. Process. Knigy II. 5. 288. l.
[44] KAL Conscriptio Comitatus Simeghiensis 1728. 180—181. p.
[45] KÁL Metalia Fasc. 1. 1454—1820.
[46] Uo. Conscriptio animarum . . . Processus Koposiensis 1712—1773. II. ö. 49. (1725. évi conscriptio).

megfelelő létalapot a cselédek vagy a zsellérek számára. (Itt kell megjegyeznünk, hogy azokban az összeírásokban, ahol a gazdák nevét a megfelelő időpontokban megtaláltuk, hasztalanul kerestük a szolgáikként szereplő tanúk neveit a házas és házatlan zsellérek sorában).

Valószínű, hogy az a réteg, amelyet — a korabeli források alapján — szolgák néven tartunk számon, egyáltalán nem volt egységes. A foglalkozást kereső nincsteleneken kívül tehetős jobbágygazdák gyermekei is elszegődtek (utóbb colonusként találjuk meg nevüket). A gyakori foglalkozás és helységváltoztatás okait elsősorban a néprajztudomány módszerével lehet majd megállapítani.[47]

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben szereplő ún. „szolgarendűek" vagyis éveken át jobbágygazdáknál vagy uradalomban pásztorként, béresként stb. dolgozók nem mindig maradtak a jobbágytársadalom ismeretlenjei. Többen közülük colonusokká váltak. Egy kisebb csoport mesterséget tanult, pintér, molnár, kovács lett. Az egyik tanú elmondta, hogy „megunván a béresi sort" pintér mesterséget tanult és uradalmi mesterember lett. Az egyik jobbágyfiú molnár sógora révén tanulta ki a molnár mesterséget. A paraszti osztály tagjainak élete — e jegyzőkönyvek tanúvallomásai alapján — meglehetős hullámzást mutat. Volt olyan tanú, aki mint koldus állt a bíróság előtt, noha még kihallgatása előtt 20 esztendővel jobbágygazda volt. Többen hivatkoznak arra vallomásukban, hogy apjuk állatait őrizték s később lettek „szántó-vető" emberek. Nyilván az apa haláláig egyszerű munkásként élt annak telkén s utána örökölte azt. Akadt azonban a tanúk közt olyan molnár is, aki idővel abbahagyta a mesterségét és jobbágytelket vállalt.

A határperek aktái azt is elárulják, hogy a jobbágyok gyermekei milyen korán kezdték el a komoly munkát. Az egyik tanú elmondotta, hogy 12 éves korában már kanászként szolgált az egyik *gyöngyösmelléki* nemesi közbirtokosnál. Egy másik ugyancsak 12 éves korától 6 éven át állott egy jobbágygazda szolgálatában.[48] A Zichy birtok határpereinek egyik *tótszerdahelyi* tanúja elmondotta, hogy 8 esztendős korától kezdte őrizni a sertéseket, melyekkel két éven át járt ki az erdőre. — De ez lehetett Somogy megyében másutt is a gyermekek munkába lépésének esztendeje, mert az egyik *vörsi* tanú ugyancsak azt vallotta, hogy 8 éves korától kezdve 9 esztendőn át hol egyik, hol másik gazdánál volt kanász.[49]

Az átnézett XVIII. századi tanúvallomási jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy e század elején a nemesi birtokosok fiai is kivették részüket a gazdasági munkából. Az egyik 59 éves *rádi* földbirtokos (compossessor) 1767-ben elmondotta, hogy 14 éves korában, tehát 1723-ban apjánál lakott Orciban és ott 3 éven át apja sertéseit őrizte. Bátyja pedig — ugyancsak ennek a pernek

[47] Itt kell utalnom ANDRÁSFALVY Bertalan kutatásaira, aki a XIX. század első feléből származó olyan hagyományra bukkant, amely szerint egy-egy jobbágygazda gyermekei más falvakba mentek el, néha otthonuktól távol, hogy ott szolgálatba állva, sajátítsák el annak a vidéknek termelési szokásait. — Utalhatunk még NAGY Lajos: *Csere gazdalegények* (Ethn. 1965. LXXVII. 610—612.) közleményére, amely szerint a XIX. század második felében Bihar megyében az volt a szokás egyes községekben, hogy a gazdalegények más falvakba jártak át dolgozni, illetve hosszasan tartózkodtak ott, hogy a román, illetve magyar nyelvet vagy pedig az illető községben dívó jószágnevelést megtanulják.

[48] KAL Metalia. Fasc. 1. Nr. 49. Györgynép és Várad közti határper.

[49] Uo. Zichy lt. Fasc. 23. Nr. 5. — SAN gr. Hunyady lt. Lad. 20. II. köt. 401. l. Martinus Tekenyős vallomása.

egyik tanúja — azt vallotta, hogy Orciban apjával együtt szántott és vetett. Orci és Taszár közötti vetésekben „lovagló legény lévén" lovász társaival és a kocsisokkal egyetértve szánt-szándékkal kárt tettek és a gabonát orozva etették.[50]

A tanúk között szerepelnek halászok és révészek is, akik „gyalog hálóval és nagy hálóval" halásztak a Balaton sík vizén. Azoktól akik tilos vízen halásztak, elkobozták a köteleiket.

A tanúk közt találunk uradalmakban alkalmazott pintéreket, molnárokat, vincelléreket, hamuzsirégető legényeket stb. Ezeknek életkörülményeiről keveset árulnak el a jegyzőkönyvek. A halászok mellett béres sorban élő legényekből olykor jobbágygazdák cselédei lettek, és szántásnál, vetésnél, tehát szántóföldi munkákban segédkeztek. — E jegyzőkönyvek hozzák életközelbe az eddig csak statisztikailag áttekinthető Somogy megyei nagy erdőirtásokat is. Megtudjuk, hogy már a XVIII. század 20-as éveiben égettették Somogy megyében a cserfákat s a hamuzsírégető legények a kiégetett hamuzsír kilaja után 25 pénzt kaptak a vállalkozótól. (A pénz a dénár megjelölése volt). Megtudjuk azonban azt is, hogy Balatonkeresztúr mellett az erdőkben több mészégető kemence volt ekkor. A falu kovácsa 1770 előtt látta ezeknek nyomait, amikor az erdőben szenet égetett.[51]

Ezek a jegyzőkönyvek is hírt adnak arról, amit már egyéb forrásokból is tudtunk, hogy egyes községek lakói a század elején gyakran béreltek a földesuraktól állataik számára mezei és erdei legelőt. Állatállományuk számszerű nyomait nem találtuk meg az adóösszeírási íveken. Kérdés, hogy itt adóeltagadásról van-e szó, vagy pedig az adóösszeírók nem vették figyelembe a nagyrészt ridegen legeltetett, tehát külső legelőn tartott állatokat. Ez megmagyarázná azt is, hogy miként lehetett az, amire az előbb láttunk példát, hogy egy-két sertéssel rendelkező jobbágygazda kanászt alkalmazott a sertések őrzésére.

Mindaz amiről statisztikai számítások, és különböző egyéb történeti forrásokból levonható következtetések révén már tudtunk, e tanúkihallgatási jegyzőkönyvek olvasásával életközelbe kerülnek hozzánk. S nemcsak elősegítik, hogy a század embereinek szavain keresztül ismerjük meg problémáikat, hanem tanulmányozásuk újabb és újabb kérdéseket vet fel, melyeknek megoldása néprajzi és történeti kutatásra vár. S noha e jegyzőkönyvek forrásértéke — célzatos és ezért helyenként egyoldalú voltánál fogva — a történeti adatok hitelessége szempontjából nem válhatik perdöntővé, anyaga sokat elárul a hajdani kizsákmányoltak életéről és segíti a néprajztudomány és a történettudomány művelőit is abban, hogy megismerjék a XVIII. század munkásainak mindennapjait.

T. Mérey Klára

Клара Мереи:

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ СУДЕБНЫХ РАЗБИРАТЕЛЬСТВ, СВЯЗАННЫХ С НАДЕЛАМИ ЗЕМЛИ, КАК ИСТОЧНИКОВ

(Резюме)

В Венгрии, освободившейся от турецкого владычества, в XVIII веке совсем своеобразно складывалась жизнь народа. Это относится прежде всего к южным частям страны, совершенно разорившимся экономически в ходе долгого периода войн. В этой статье

[50] KÁL Metalia Fasc. 1. Nr. 49. Taszár, Zimány és Orci közti határper.
[51] SAN gr. Hunyady lt. Lad. 20. Somogy megye II. köt. 243. l.

приводится материал комитата Шомодь, растянувшейся от оз. Балатона вплоть до самой р. Дравы и прежде всех подвергшейся военным опустошениям. Автор с этнографической и исторической точки зрения исследует важнейшую группу первостепенных источников — так называемые земельные судебные процессы, в ходе которых опрашиваемые свидетели-крестьяне непосредственно рассказывают о своей тяжелой судьбе, об условиях их жизни.

На территории области Шомодь после освобождения от турецкого владычества земли, как правило, перешли в руки новых владельцев, ибо представители старого класса венгерских землевладельцев отчасти умерли, часть же их не могла выплачивать колоссальных военных контрибуций или утеряла документы, подтверждающие их право на владение землей. Новые землевладельцы насилием, судом защищали границы своих владений от соседей. Преобладающая часть этих судебных разбирательств приходится на 1730—1740 годы. Из материала их мы получаем сведения о том, насколько тщательно сохраняла память крепостных в течение многих поколений сведения о границах отдельных земельных владений, поместий.

И с исторической и этнографической точки зрения наиболее важной частью этого материала являются рассказы о жизни свидетелей-крестьян, объяснение, подтверждающее их ответы, данные на поставленный вопрос.

Историческая наука этнографическими и статистическими методами уже выявила, что в переформировавшемся после турецкого владычества в венгерском крепостном хозяйстве были и слуги. В земельных судебных процессах большинство свидетелей и было представлено крестьянами из среды этих слуг. В статье разрабатывается материал 170 свидетельских показаний, 28% всех свидетелей составляли бывшие пастухи или свинопасы (20% их были слуги в отдельных деревнях или не названных хозяев, 8% были слугами конкретно названных хозяев), 9% свидетелей были арендаторами крепостников (1% их не назвал своих хозяев), 6% свидетелей пасли когда-то скот своих отцов, 20% были слугами помещиков, 12% — рыбаки, паромщики, и т. д., то есть более свободные люди, а 1% составляли управляющие имениями и приказчики. Точно определить занятие оставшихся 24% свидетелей не удалось, незначительный процент их составляли крепостные хозяева. Прежде всего на основании положения крепостных слуг и данных описи налогов, скота и земель по области исследовалось имущественное положение тех хозяев, на которых эти слуги работали. На основе этих данных следовало установить, что, как правило, эти хозяева не были настолько богатыми, что могли держать постоянно слуг, чем и объясняется постоянное странствование последних с места на место, выявляющееся на основе их рассказов о своей жизни. Здесь уже слуги, кажется, отрываются от семьи крепостного.

Тогда еще существовала возможность подняться из среды слуг, о чем и свидетельствует судьба нескольких свидетелей из свинопасов, пастухов ставших крепостным хозяевам или ремесленниками (мельниками, кузнецами, бондарями). Но попадал и такой крепостный хозяин, который через несколько лет предстал перед судом будучи нищим. На основе материала этих земельных процессов стали известны нам и условия жизни и имущественное положение первых наемных работников золоварщиков.

Эта группа первоисточников — тенденциозна и иногда односторонняя, поэтому с точки зрения достоверности исторических данных не может играть решающей роли в ходе судебного разбирательства, но именно вследствие ее народного характера может многое сообщить нам о буднях угнетенных трудящихся людей XVIII века.

Klára Mérey:

DIE GRENZPROZESSE DES 18. JH. ALS ETHNOGRAPHISCHE UND GESCHICHTLICHE QUELLEN

(Zusammenfassung)

Im von der Türkenherrschaft befreiten Ungarn im 18. Jh. gestaltete sich das Leben des Volkes ganz eigenartig. Dies bezieht sich in erster Linie auf die während der langen Kriegsperiode wirtschaftlich zugrunde gegangenen südlichen Landesteile. Verf. untersucht in diesem Aufsatz eine für die Ethnographie und die Geschichte erstrangige Quellengruppe, die sog. Grenzprozesse aus dem Kriegsereignissen stark ausgesetzten Komitats Somogy (zwischen dem Plattensee und der Drau). In deren Schriftmateriel legen die als Zeugen verhörten Bauern über ihre Lebensverhältnisse und ihr Schicksal unmittelbare Zeugenschaft legen.

Im Komitat Somogy haben nach den Türkenkriegen im allgemeinen neue Großgrundbesitzer den Boden in Besitz genommen, da die Klasse der alten ungarischen Grundherren teilweise ausgestorben ist, teilweise war sie aber nicht imstande, die riesenhohe Waffenablösung zu bezahlen, oder sind die Dokumente ihres Besitzrechtes verlorengegangen. Die neuen Grundbesitzer haben die Grenze ihres Besitztumes mit Prozessen und mit Gewalt verteidigt. Die Mehrzahl dieser Prozesse fällt auf die Zeitspanne von 1730 bis 1740. Aus diesen werden wir unterrichtet, wie zäh die Grenzen der Besitztümer im Gedächtnis der Fronbauern viele Generationen hindurch aufbewahrt waren.

Den vom geschichtlichen sowie vom ethnographischen Gesichtspunkt aus wichtigsten Teil dieses Materials bilden die Zeugenaussagen, die viele Angaben über die Lebensgeschichte der Zeugen bzw. die Erklärungen ihrer Antworten auf die gestellten Fragen enthalten.

In der Geschichtswissenschaft wurde mit ethnographischen und statistischen Methoden bereits erwiesen, daß in den nach der Türkenherrschaft neugebildeten Fronbauernwirtschaften auch Knechte angestellt waren. Die Mehrzahl der Zeugen in den Grenzprozessen stammte gerade aus der Reihe dieser Knechte. Verf. bearbeitet in diesem Aufsatz die Aussagen von 170 Zeugen. 28% der Zeugen waren Schweinehirten oder Hirten (davon dienten 20% einzelnen Gemeinden oder nicht genannten Fronbauerwirten und 8% genau genannten Fronbauernwirten); 9% der Zeugen waren Ackerknechte von Fronbauerwirten (davon hat 1%—seinen Herrn nicht genannt); 6%ließen das Vieh ihres Vaters weiden; 20% waren Knechte der Grundherrschaft; 12% Fischer, Fährmänner, Pottaschenbrenner, also eine freiere Schicht; 1% bildeten Gustverwalter oder Gespane. Der genaue Beruf der übrigen 24% läßt sich nicht bestimmen. Eine kleinere Zahl derselben war Frongutswirt.

Zuerst wurde die Lage der Knechte und auf Grund der Steuerkonskriptionen der Komitate, der Konskriptionen des Viehbestandes und des Bodens sowie der Landeskonskriptionen die materielle Situation jener Fronbauernwirte untersucht, bei denen diese Knechte gearbeitet hatten. Aus den Daten kann festgestellt werden, daß die Fronbauernwirte im allgemeinen nicht so reich waren, daß sie ständig Knechte hätten halten können. Dies erklärt die ständige Wanderung dieser Knechte, über die wir aus ihren Lebensbeschreibungen unterrichtet werden. Hier haben sich wohl die Knechte schon von den Fronbauernfamilien getrennt.

Damals bestand noch die Möglichkeit, aus der Reihe der Knechte emporzusteigen. Hierauf deutet das Schicksal einiger Zeugen, die aus Schweinehirten oder Hirten Fronbauernwirte oder Handwerker (Müller, Faßbinder, Schmied) geworden sind. Es kam aber auch vor, daß ein Fronbauernwirt einige Jahre später als Bettler vor dem Gericht erschien. Aus den »Metalis« wurden die Lebensumstände der ersten Lohnarbeiter, der sog. Pottaschenbrenner-Burschen bekannt.

Diese Quellengruppe ist tendenziös und stellenweise einseitig. Deshalb kann sie in bezug auf die Authentizität der historischen Daten nicht entscheidend sein. Sie verrät aber infolge ihres volkstümlichen Charakters sehr viel über das Alltagsleben der ausgebeuteten und arbeitenden Menschen des 18. Jh.

A kétnyelvű mesemondás problémái

1. Régóta tudott dolog, hogy a mesevándorlásban milyen fontos szerepük van a kétnyelvű mesélőknek, akik az anyanyelvükön hallott mesét megformálják és terjesztik a másik tudott nyelven is. Azonban általános megállapításokon nem jutottak tovább a kutatók, nemcsak magyar és román, hanem nemzetközi viszonylatban sem. A mi viszonylatunkban, tehát magyar és román viszonylatban, nincs olyan tanulmány, amely behatóan vizsgálná, vagy legalább is nyomon követné a mesevándorlás folyamatát pl. a magyar folklórból az együttlakó nemzetiségek nyelvébe. Ugyanígy áll a helyzet a románoknál is. Pedig a kétnyelvű mesemondás problémáinak tanulmányozására rendkívül hálás terület mind a magyar, mind pedig a román folklór. E kérdést érintve helyesen állapítja meg FARAGÓ József[1]: „. . .a múltban egyetlen meseszövegről sem volt felderítve, hogy pontosan mikor, hol és miként jutott át akár a román folklórból a magyarba, akár fordítva".

Gurzău V. általunk lejegyzett teljes tündérmese repertoárjának legfontosabb jelentősége, hogy elősegíti a mesevándorlás folyamatának tanulmányozását magyar és román viszonylatban.

Gurzău V. mind románul, mind magyarul egyformán jól beszél. A magyar nyelvet anyanyelvként használja már gyermekkorától kezdve. Falujában különben általános a kétnyelvűség, jóllehet a falu tiszta román lakosságú. Megfigyelésünk szerint, a méhkerékieknek a magyarban gazdagabb a szókincsük, mint anyanyelvükben, így pl. több terület van (betegségek, eszközök, gépek), melyeknek nevét csak magyarul tudják és így használják román nyelvű társalgásukban is.

A kétnyelvű mesemondás alkotómódszeréről való észrevételeinket *Gurzău V.* kétnyelvű repertoárjának felhasználásával konkretizáljuk; elméleti vita helyett, gyakorlati példákat sorakoztatunk fel.

1. Az első probléma, melyet érinteni szeretnénk, hogyan alkotja meg a kétnyelvű mesemondó az egyik, rendszerint az anyanyelvén hallott mesét, a másik, általa ismert nyelven? Más szóval: „lefordítja-e" az általa egyik nyelven tudott mesét a másik nyelvre, vagy önállóan alkotja meg a másik nyelven is?

Gurzău V. kétnyelven elmondott meséinek összehasonlítása azt mutatja, hogy ő nem „fordította" a meséket egyik nyelvből a másikra, hanem a mesetémák lényeges vonásait megtartva, a másik nyelven szinte újból alkotta meg őket. *Gurzău* legtöbb meséjében megfigyelhető, hogy ugyanannak a mesének a másik nyelven elmondott variánsában csak a mese legfontosabb tartalmi

[1] *Kétnyelvű mesemondóink.* Korunk (Kolozsvár) 1964. 8. sz. 1175. p.

mozzanatai szerepelnek változatlanul; a különböző kisebb epizódokban, leírásokban viszont eltéréseket találunk, sőt az is előfordul, hogy a másik nyelvű variánsban nem is találhatók bizonyos részletek.

Állításunk bizonyítására *Gurzău* anyagából számos példát hozhatunk fel. Vessük össze pl. *A szegény ember*[2] és az *Omul sărac*[3] című magyarul és románul elmondott meséjének kezdő részeit. A román mesében csak az áll, hogy a szegény ember a messzi uradalomba járt dolgozni, szegény volt és nem volt órája. A magyar variáns e részéből lényegesen többet tudunk meg: a szegényembernek hét gyermeke volt. *Gurzău* a szegények helyzetének jellemzésére betoldotta a következőket: „Hát akkor még régen, a reakciós világban, akkor vótak grófok, bárók, oda mentek a szegény emberek napszámba."

A román mesében *Gurzău* csak leszögezi, hogy régen a szegény embereknek nem volt órájuk. A magyar variánsban ehhez a következő magyarázatot fűzte: „Dehát akkor nem is igen vót, még talán a bírónak se vót órája. Nem mind máma, még akármijen kis suttyónak, lánynak karórája van. Máma Amerikában van mindenki itten!"

Ha e két variáns összevetését tovább folytatnánk kiderülne, hogy *Gurzău* magyar variánsa jobban kidolgozott; több olyan részlet és betoldás szerepel benne, amely hiányzik a román nyelvűből. Ez a mese különben valószínű magyar eredetű, mert nem szerepel SCHULLERUSnál.

Ha a hivatkozásban említett kis kötetünk meséit a fentiek szerint összevetnénk, világosan kitűnne, hogy *Gurzău V.* nem „fordította" meséit egyik nyelvből a másikra, hanem lényeges tartalmi mozzanataik megtartásával újból megalkotta azokat. Ezért fogadjuk kissé kétkedve FARAGÓ József idézett cikkének[4] azt a részét, melyben idézi egy kétnyelvű Vatra—Dorne-i mesemondó kijelentését, hogy a románul hallott mesét „lefordította" magyarra. Bizonyára a mesemondó pontatlanul fogalmazott, s azt szerette volna mondani hogy ugyanúgy, vagyis ugyanazon tartalommal mondta el a románul hallott mesét magyar nyelven is.

A magnetofon felvétel jó alkalmat nyújt a spontán alkotó folyamat megfigyelésére. S ez különösen fontos kétnyelvű mesemondó esetében.

Megyfigyeltük, hogy *Gurzău* mind a románul, mind a magyarul való mesélés közben szinte gondolkodás nélkül mondta el a meséket, folyékonyan, minden megakadás nélkül. A folyamatos mesélés arra enged következtetni, hogy *Gurzău* mesélés közben mindig azon a nyelven gondolkodik, amelyen a meséjét mondja, tehát nem „fordít" mesélés közben; erre nem is lenne sem ideje, sem módja, hiszen nem kész szövegről, hanem improvizált és orális szövegről van szó. Ha memoriájában fordítana mesélés közben, akkor léptennyomon szüneteket tartana, helyesbítéseket iktatna be meséjébe, vagy keresné a szavakat, kifejezéseket, vagyis: teljesen élvezhetetlenné tenné a mesét hallgatósága előtt, s persze a gyűjtés részére is.

Amikor megkérdeztük *Gurzău*-t, hogy milyen nyelven gondolkozik mesemondás közben, így válaszolt; „Milyen nyelven gondolkodom? Hát, amilyen nyelven mondom a mesét, ezt másképp nemlehet csinálni". Ebből következik, hogy ugyanazon témájú román és magyar meséi között bizonyos eltérések keletkeznek, melyek jól nyomon követhetők a mesék összevetésénél, amint erre

[2] DOMOKOS Sámuel: *Méhkeréki néphagyományok. Vasile Gurzău meséi.* Néprajzi Múzeum. 1963. 81. p.
[3] I. m. 83. p.
[4] I. m. 1179. p.

fentebb hoztunk fel példát. De a mesék összevetése nélkül is megállapítható, hogy a variánsok terjedelme nem egyforma. Az a feltevésünk, hogy a hosszabb terjedelmű mese arról árulkodik, hogy *Gurzău* azon a nyelven hallotta és tanulta meg a mesét; ezért tudta jobban megőrizni emlékezetében, minden apró részletével együtt, amelyek a másik nyelven való elmondáskor kimaradtak. Ilyen a már példaként felhozott *A szegény ember* című mesén kívül, a *Ţigana* magyar variánsa a *Cigányasszony*, a *Găsîtu* magyar variánsa a *Talált fijú* stb.

Kevésbé valószínű, hogy a kétféle — a magyar és a román — variáns közti eltérés oka az lenne, hogy *Gurzău* jobban tud magyarul, mint románul. Ez már csak azért sem hozható fel, mert a mesemondónak jobban gördül a nyelve románul, mint magyarul, s ez érthető is, hiszen a családban románul beszél. Különben a magnetofon felvételek is bizonyítják, hogy románul valamivel gyorsabban beszél, míg magyarul lassabban, megfontoltabban, a mondanivalón egy kicsit gondolkozva. Ez a beszéd közbeni gondolkodás távolról sem a román szöveg közbeni „fordítása" hanem — bizonyára — az egyes ritkábban használt, s már feledésbe merült kifejezések keresése. Ez a folyamat azonban elég gyors, úgyhogy a mese semmit sem veszít folyamatosságából, csupán az elmondás tempója válik lassúbbá a románhoz viszonyítva. Ezt azonban csak az veszi észre, aki megfigyeli a kétféle mesélési módot.

Hogy magyar nyelvi tudása milyen jó, szókincse milyen gazdag kitűnik abból is, hogy románul való mesélés közben többször használ magyar szavakat, kifejezéseket. Pl. *vitrină* helyett: *kirakat; sul* helyett: *henger; biciletă* helyett: *bicikli: medic veterinar* helyett: *állatorvos* stb.

2. A kétnyelvű mesemondás másik fontos problémája: mennyiben sikerül a kétnyelvű mesemondónak megőriznie a román, illetve a magyar mesék nemzeti sajátosságát, stílusát?

Tudott dolog, hogy az egyes népek meséi mennyire eltérnek egymástól stílusban, a kifejezés formájában. Magyar és román viszonylatban azonban e fontos kérdés kevésbé vonta magára a kutatók figyelmét.

Az alábbiakban, a részletek érintése nélkül, néhány általános megjegyzést teszünk. *Gurzău* magyar és román nyelvű meséinek már felületes szemlélése folytán is kiderül, hogy román meséiben általában több a dialógus, mint a magyarban. Bizonyára nem véletlen ez, s a mesemondó ezzel román forrásaihoz kívánt alkalmazkodni.

Állításunk bizonyítására jó például szolgálhat a *Vasorrú bába*, románul: *Baba cloanță* című mese. Összehasonlításunk alapjául a mesék kezdő részeit választottuk, melyben arról van szó, hogy egy szegény asszony mindig veri lusta lányát, akit a hintón arra haladó király védelmébe vesz. Ez a rész a mese román variánsában párbeszédben van előadva, a magyar mesében viszont nincs párbeszéd.

A román meserészlet magyar fordításban a következő: „Hát mit csinál néni? — mondja [a király].

— Ó, felséges császár — mondja — hagyjon — mondja — mert nem bírok ezzel a lánnyal — mondja — mer annyit dolgozik, hogy többet már nem tud — mondja. S aztán mondja: — Mind fon és sző, s csinál ezt is, azt is — mondja.

— Hát — mondja — ezért veri maga a lányát? — mondja. Hagyja — mondja — ne verje, mert elviszem magammal. Ha elviszem magammal — mondja — ott adok én neki munkát, mert nekem kell — mondja — hogy fonjanak, s hogy mindent csináljanak".

Ez a részlet *Gurzău* magyar variánsában így hangzik:[5] „— És a kocsis megállott és a kirájfi (itt nem császár szerepel) leszállott az udvarba és odament az asszonyhoz és aszt monta neki, hogy mér bántya a lányt. Akkor az asszony aszt felelte a kirájfinak, hogy nem bír vele, mer annyira dolgozik, hogy tönkre teszi magát a fonásba és a szövésbe. Dehát az asszony nem mondott igazat, mer szégyelte megmondani a kirájfinak, hogy ő lusta, csak dicsérte a fonással és a szövéssel. De akkor a kirájnak (itt már királyról beszél) nagy szüksége vót a fonó meg a szövő lányra, mer még akkor régen, ezelőtt — nem tudom megállapítani, hogy két- vagy háromszáz éve, hogy vót ez — a kirájnak nem vótak ojan gyárai, mint ma, hogy készíccsenek ruhát a katonáknak. Csak az ijen lányok csinálták akkor fonalból a katonaruhát. Azér vót a kirájfinak (újra kirájfiról beszél) ojan nagy szüksége erre az ügyes lányra. És akkor aszt monta a kirájfi az asszonynak, hogy Ilonát elviszi magával a kiráji palotába, mer ott van mit fonni, csak győzze."

A magyar variáns-részlet nemcsak azt bizonyítja, hogy *Gurzău* nem sző dialógusokat a mesébe, hanem azt is, hogy a magyar variánsban több kommentárt ad, mint a románban. Úgy hisszük, hogy ez azzal áll összefüggésben, hogy a mesét magyaroktól hallotta.

Hasonló a feltevésünk *A boldogtalan király* című mesével kapcsolatban, melynek *Dă fericire* című variánsa sokkal rövidebb és kevésbé kidolgozottabb, mint a magyar mese.

A magyar variáns kezdő részéből idézünk egy részt: „Hát vót, hol nem vót, vót eccer egy kiráj. De az a kiráj is ojan vót, mind a többi, annak is vót nagy birodalma. Nahát mindig rosszul éreszte magát, nem éreszte jól magát sehogyse, mer neki mindig több kelletett vóna, nagyra vágyó vót. Hiába vót neki mindene, ami kelletett: enni, inni valója, ruhája, de csak nem éreszte magát jól. Hát gondolta, hogy ő kiráj, hát akkor legyen egészséges. Dehát csak nem éreszte magát jól. Hát persze, ha ő kiráj vót, akkor vót orvos! Akkor asztán hitta az orvosokat, hogy vizsgájják meg ütet, hogy mi a baja neki.

Hát oszt vizsgájja az orvos, hát aszongya, hogy nincsen semmi baja. Mondott neki valamit, hamár megvizsgálta. De ez nem teccet, megin mást orvost hívott, hogy vizsgájja meg, hátha az jobban tud vizsgálni. Hát az se nagyon tanálta a bajt, merhát nem vót neki semmi baja, csak az vót a baja, hogy őneki több kelletett vóna, mind amennyi vót neki. Na asztán megin hítt egy orvost. De mán úgy gondolta, hogy ez a főorvos majd megvizsgájja őtet. Nahát oszt megvizsgálta a főorvos, hát a főorvos meg is állapította, hogy mi a baja neki. Hát látta, hogy elégedetlen, vagy nem tudom, hogy mi a baja neki. Hát látta, hogy elégedetlen, mer neki több kelletett vóna, mind amennyije van, hogyhát hiába kiráj, ő boldogtalan, pedig ő szeretne boldog lenni. Dehát ő nem tud boldog lenni. Na akkor asztán aszonta az izé, az orvos, a főorvos: — Tuggya mit felséges kirájom? Maga csak akkor tud meggyógyulni, hogyha boldognak érzi magát.

— Hát — aszongya — hogy érezzem magamat boldognak, hát én mindig boldogtalan vagyok!

— Hát tuggya mit? Ha találna felséges kirájom egy ojan embert, aki boldog

[5] „— O, Înălțaťe împăraťe — zîče-lasă-mă — zîče-că nu biruiesc cu fata ačeasta — zîče-că atîta lucră că nu mai poaťe — zîče.

Ș-apu zîče: — Tăt dînt-asta bați dumn'etale fata? — zîče. Lasă — zîčen-o baťe c-o duc io cu min'e. Dacă duc cu min'e — zîče-acolo-i dau io lucru ii — zîče-că mie îmi trabă — zîče-și tăt toarcă și facă dă tăťe — zîče".

és inge van és elkérné az inget és magára venné aszt az inget, akkor maga meggyógyulna és boldog vóna!"

Íme a román variáns megfelelő része magyar fordításban:[6] „Volt egyszer egy nagy kiráj és neki nagy birodalma volt. De bármennyije volt, csak nem volt elégedett, nem volt elégedett, mer mind több kelletett neki és nem éreszte jól magát. Mind betegnek éreszte magát, és mind hívta a doktorokat, hogy megvizsgálják, mi baja van. És a doktor megvizsgálta őt, de nem talált nála semmi bajt, csak azt találta, hogy ő nem volt nyugodt. Mind mohó volt ő. Hát asztán mondta a doktor: — Felséges kirájom, nem beteg — mondja — csak maga nincsen megelégedve azzal, amennyije van, aszt szeretné, ha még volna annyija — mondja — hogy sok földje legyen — mondja — hogy ojan szokást kap, hogy nem boldog — mondja.

— Hát hogy tudnák meggyógyulni?

— Hát maga csak úgy tudna meggyógyulni, ha találna egy boldog embert, hogy az magának adja az ő ingét. Maga akkor meggyógyulna! — mondja."

Gurzău meséiben természetesen idézni lehetne olyan részeket is, amelyekben a dialógusok majdnem megegyeznek mindkét nyelvben, vagy pedig kevés eltérést találunk közöttük. *Gurzău* repertoárja kevés ahhoz, hogy túlságosan általános jellegű megállapításokat vonjunk le a dialógusok gyakoriságával kapcsolatban a román mesékben, de a problémát felveti, s ennél többet mi sem kívántunk tenni.

Gurzău mesemondó művészetével kapcsolatban említettük, hogy meséit sokszor, főleg a bajvívások leírásánál, a román betyárballadákból ismert stereotip verses fordulatokkal színezi, teszi változatossá az előadást. Ezeket a részeket, mivel tudja, hogy a magyar mesékben nincsenek hasonlók, a magyar variánsba nem ülteti át, nem fordítja le, hanem csupán prózában említi tartalmukat.

Egy ilyen részt hozunk fel a *Cranovite Marc*[7] című meséből, az egyik bajvívási jelenetéből: „Hé, Márk kirájfi! Hát mán keresztül jöttél a határon, hát mér nem fizettél vámot? Gyerünk csak azzal a pénzzel! — Jól van vámosúr, majd mikor visszatérek, én megfogom fizetni a vámot!

Akkor kirántotta a kargyát, odacsapott neki: Süpp! Itt a fizetés! Ő tovább ment, fütyürészett. De bizony mán jöttek a török hadak, megtámatták. De Márk kirájfi mikor a kargyát jobb kezébe vette, úgy nyírta őket, mint a mezőt! Mikor a balkarjába vette, akkor úgy hulltak, mint a falevél!"

Mivel az ilyen verses részek a betyárballadákban a bajvívás leírására használatosak, *Gurzău* is megtartotta e részeknek a betyárballadákból ismert funkcióját: ő is a hadakozás leírására használja őket, mégpedig úgy, hogy csak a román mesében tartja meg a verses részeket, a mesék magyar variánsaiban prózában referálja a verses betétek tartalmát.

[6] A román eredeti: „A fost odată on împărat mare şî avę biruinţă mare şî ieł. Sî acarcît avę, tăt nu iera mulţămit, că tăt nu iera mulţămit, că tăt mai trebuię şî nu se simťe bin'e, tăt se simťe bolnav, şî tăt ťema doctorii şî-l vijgăleascâ că če boală are. Şî doctoru îl vijgălę, da nu i-o aflat n'iči-on bai, numa o aflat ieł că nu iera lin'iştit. Tăt lăcomos iera şî iera aşę scump ieł. Ş-apu zîče doctoru: — Înălţaťe împăraťe nu ieşţi bolnav-zîče-numa dumn'etale nu ieşţi mulţămit cu cît ai, ai vrę şî mai ai atîta-zîče-şî ai pămînturi mare-zîče-şî până če capeţi aşę nărava ačiię-zîče-dă nu ieşţi lin'iştit-zîče.

—D-apu cum aş puťę să mă tămăďesc?

—D-apu dumn'etale numa aşę ťe-ai, puťę tămăďi, dacă ai afla un uom care-i feričit şî-ţi dęie chimęşę luį dupâ ieł, dumn'etale ťę-ai tămăďi! — ţzîče. (Domokos Sámuel kéziratából.)

[7] Domokos Sámuel kézirata.

Hasonlóképpen jár el a *Gruia* című mesében is, mely a XVI. századi törökellenes küzdelmeket tárgyaló hasonló című és tartalmú balladából merítette tárgyát. Itt azonban nemcsak a bajvívást mondja el versben, hanem meséjének elejét is. E mese magyar variánsában egyáltalán nem találunk verses részeket; ezek tartalmát dialógusokban mondja el. E meséjéről is biztosan állítható, hogy nem magyar közvetítéssel került repertoárjába, hiszen témája egészében a román történelemhez kapcsolódik; *Gurzău* előadásában híven megtartotta a román mesék fentebb említett nemzeti sajátosságát, meséje magyar variánsába azonban nem ültette át ezeket a részeket.

Álljon előttünk előbb a román mese kezdő verses része nyersfordításban:[8] „Zöld cikória levél, / Egyik ünnepnapon, / Egy halcsont asztalnál, / Ült Gruia étlen, szomjan, / Kalapját szemére húzva. / Apja így szól hozzá: / Ó, gruia, gyermekem, / Miért ülsz oly szomorún / Kalapod szemedre húzva? /, Talán házasodni akarnál? / — Hej, apám — mondja — nem akarok házasodni, / Mert a lányok megvernek s ágyukból ledobnak, / hanem vágyom Sztambulba menni! — Te, Gruia, gyermekem, hadd Sztambult, mert nagy, / körül van véve törökökkel, gyere haza, / Van két ökrünk, s karddal szerzünk még kettőt, / S szekerünk lesz négy ökörrel! — Ohó, kutya egye meg ökreidet! — mondja — / Menj haza és készítsd el lovamat! / Novac ment lovát elkészítette, / Könnycsepjeivel bekönnyezte, / Könnyeivel puhította. / Gruia ment, lábát létrának tette, / Szikla karjával kötőfékét tartotta, / S éppen Sztambulba ment!

És ment a törökök közt s elért Korcsmárosné Annuskához, ahol a legjobb a bor. Ablakai keletre néznek. — Hé, Korcsmárosné Annuska, adj bort vederrel, / Mert adom a pénzt rakással/ / Add a bort méretlenül, / Mert számolatlanul adom a pénzt!"[9]

A magyar variáns e része így hangzik:[10] „Hát vót hun nem vót, valamiko régen vót ez a Gruja féle vitéz, Nováknak monták, mer az édesapját úgy hítták, hogy Novák. Hát osztán ez a Gruja eccer egy szép ünnepnapon odaült az asztalhoz, zöld ág és zöld csokor vót a kalapján s aszt a szemére húszta és lehajolt a asztalra. Az édesapja odajött és aszt monta: — Gruja fijam! — aszongya — mér vagy ojan szomorún lehajolva az asztalra és a kalap mér van a szemedre nyomva? Talán meg akarsz nősülni?

— Édesapám! Én nem akarok megnősülni, mer a lányok engemet az ágyról ledobnak — aszongya. Nekem az az óhajom — aszongya — hogy én el akarok menni a török Sztambul várába. Én oda akarok menni!

— Ó, fijam — aszongya Novák — te még genge vagy ahhoz! Mer Sztambul vára erős vár és — aszongya — török vitézekkel van körülvéve. Na, jó lesz fijam, ha haza jössz, mer nekünk van két ökrünk és így gazdálkodni fogunk!

[8] Domokos Sámuel kézirata.

[9] A román szöveg: „Frunză verde dă cicoară, /Înt-o zi dă sărbătoare,/ La o masă dă cjont dă pește, /Năbăut, nămîncat, /Cu clopu pă uăți lăsat./ Tată-său în grai grăiește: /O, Gruje, fătu mn'eu, /Ce șezi așe supărat,/ Cu clpou pă uăți lăsat? /Ori ți dor dă-nsurat? /-Hăi, taică -zîče-că nu mi-i dor dă-nsurat, /Că fețele mă bat sî mă țipă jos dîn pat, /Či mi dor dă întrat în Țarigrad!/—Măi, Gruje, fătu mn'eu, lasă Țarigrad că-i mare,/ Șî-i încunjurat cu turčj, și vină acasă, / Că noi doi boi mai avem, și-om mai da paloșu pă doi,/ Șî om ave on car cu patru boi!/ — Ahăi, să mînče cîn'ii boii tăi! — zîče,/ Meri acasă și gată calu mn'eu!/ Novac mere calu-l gată, / Cu picuri îl picura cu lacrămi îl moie. /Gruia mere picioru scara-l pune, / Cu brinca da stinca da friu tîn'e, / Și tocma în Țarigrad o mărs!/ Șî mere acolo între turčj și ajunge acolo la Anuta Crîmărîța, / Inde-i vinu mai bun. Cu ferestrele pă răsărit: — Hoi, An'uță Crîșmărîță, dă vinu cu vadră,/ Căči dau baiii cu grămădă! / Dă vinu nămăsurat, / Că-ți dau banii nănumărat!"

[10] Domokos Sámuel kézirata.

— Hej, édesapám! Kutya egye a te ökrödet, hát nem akarok gazdálkodni, mikor én vitéz vagyok! Mennyél haza, édesapám, nyergeld fel az én deres lovamat — aszongya — mer én mos már megyek és útra kelek!

Akkor Novák vitéz elment, kivitte a deres lovat az istálóból, felnyergelte, könnyhullással simogatta a lovát, hogy mi lesz vele meg a fijával Sztambul várában.

Gruja vitéz felvette a kardot, meg a buzogányt, meg a fegyverét. A lábát a kengyelbe tette és felpattant a hátára és elbúcsúzott az édesapjától. Ment, ment. Hát amikor megyen, arra támatták a törökök, de kivette a kargyát. Mikor ő kivette a kargyát, úgy nyírta a török vitézeket, úgy hullottak, mint a mező! Mikor balkarjába vette, úgy hullottak, mint a falevél!

Addig hadakozott, míg eccer elért az asszony csárdájához. Ott így beszélt a csárdában: — Hej, kocsmárosné, hogy híjják magát?

— Én Annus vagyok, aki fogságba ejtem a vitézeket!

— Hej, kocsmárosné, ha én magával egy ágyban lehetnék holnap kilenc-tíz órájig, nem félnék a börtöntől! Csak aggyál nekem bort — aszongya — méretlenül, mer én aprópénzzel kifizetem olvasatlanul, Aggyál nekem bort veder számra, mer én adom a pénszt csomóba! Hej, kocsmárosné!"

A verses román résztől a magyar variáns több részletében különbözik, így pl. leírja hogyan fegyverkezett fel Gruja mielőtt lovára szállt, hogy Sztambulba menjen. A legszembetűnőbb különbséget az a rész képezi, melyben Grujának a törökökkel való harcát írja le, felhasználva a román betyárballadákból ismert sztereotip formát a bajvívás leírásánál. A román részben egyáltalán nincs szó Grujának a törökökkel való bajvívásáról! Nem található meg a román részben Gruja szerelmi ajánlata sem a szép korcsmárosnéhoz.

A fenti példák igazolják állításunkat, hogy *Gurzău* nem „fordít" mesemondás közben, hanem újból alkotja meg magyarul román meséinek témáit, mégpedig úgy, hogy magyar variánsainak stílusa, előadásmódja a magyar népmesékéhez hasonlítson.

Hogy mennyire tudja megközelíteni a kétnyelvű mesemondó az általa tudott másik nyelven mondott meséjével az illető nép meséinek nemzeti sajátosságait és stílusát — úgy hisszük — mindig a mesélő tehetségétől és megfigyelő képességétől függ.

Bármennyire is tanulságosak felhozott példáink, ahhoz, hogy a kétnyelvű mese-alkotás bonyolult folyamatát minden részletével együtt tisztázni lehessen, elengedhetetlenül szükséges kiváló képességű kétnyelven mesélők repertoárjának lejegyzése és közlése. A kutatás csak így juthat előbbre ezen az eddig kevésbé kimunkált területen. Ezért tartottuk szükségesnek *Gurzău V.* kétnyelvű meseanyagának összegyűjtését.

DOMOKOS SÁMUEL

Шамуэль Домокош:

ПРОБЛЕМЫ СКАЗОЧНИЧЕСТВА НА ДВУХ ЯЗЫКАХ

(Резюме)

Автор в своей статье указывает на то, что наряду с теоретическими статьями, занимающимися проблемами, связанными со сказочничеством на двух языках, очень незначительно число работ, занимающихся анализом конкретного материала, конкретных примеров. Поэтому он ставит своей целью проиллюстрировать проблемы сложения сказок на двух языках конкретным материалом творчества сказочника — крестьянина *Vasile Gurzău* села Мехкерек области Бекеш. Именно поэтому автор и не углубляется в анализ

принципиальных вопросов, связанных с сочинением сказок на двух языках, а пытается подойти к решению вопроса путем анализа конкретного материала.

В центре статьи стоит вопрос о том, что вновь ли слагает сказочник известную ему на одном языке сказку на другом языке, которым он владеет подобно родному языку, или же в ходе рассказывания сказки он просто «переводит» известную ему сказку на другой язык. (В нашем случае: с румынского на венгерский или с венгерского на румынский.) В связи с этим вопросом автор приходит к следующему выводу: *Vasile Gurzău* не переводит сказки с родного ему румынского языка на венгерский (или же наоборот: с венгерского на румынский), а заново складывает сказку на втором языке.

В подтверждение того, что сказочник *Vasile Gurzăn* не переводит сказки с одного языка на другой, автор приводит примеры из его творчества: множество цитат из записанных на магнетофон сказок *Omul sărac — A szegény ember; — Ţîgana — Cigányasszony; Găsitu — A Talált fijú.* (Бедный человек, Цыганка, Найденный сын), показывая, что в цитатах на двух языках наблюдаются существенные различия: сказочник использует новые элементы, вставляет интересные диалоги и т. д., которые в варианте, рассказанном на другом языке, не фигурируют.

Вторым доказательством того, что *Vasile Gurzău* в процессе рассказывания сказки не переводит ее с одного языка на другой, служит факт бесперестанного рассказывания сказки: сказочник не останавливается в процессе рассказывания, не подыскивает слов и выражений. Автор думает, что в процессе рассказывания сказки *Vasile Gurzău* мыслит на том языке, на котором в данный момент говорит, рассказывает сказку. Этот факт подтвержден и заявлением самого сказочника.

Автор поднимает и вопрос о том, насколько сказочник в процессе рассказывания сохраняет национальные особенности, стиль сказок. В связи с этим автор приходит к следующему выводу: рассказывая известную сказку на другом языке, сказочник так видоизменяет ее, чтобы она приблизилась к национальным особенностям, характерным для данного языка. Конкретные примеры автор приводит из румынских и венгерских вариантов сказок *Cranovite Marc, Gruia* подтверждая, что фигурирующие в румынских вариантах заимствованные из разбойничьих баллад стереотипные стихотвореные части, отсутствуют в стихотворной форме в венгерских вариантах: рассказывая сказки на венгерском языке, сказочник передает их содержание в прозе.

В заключение автор указывает на необходимость наиболее быстрого сбора и публикации материала творчества сказочников, складывающих и передающих свои произведения на двух языках.

Sámuel Domokos:

PROBLEMELE POVESTIRII BILINGVE

Autorul ridică în studiul său problema povestirii bilingve — puțin studiată pînă acum în mod concret — pe baza culegerilor sale de basme populare bilingve — — române și maghiare — notate de la țăranul Vasile Gurzău din comuna Méhkerék (județul Békés). Autorul evită să discute în principiu problema povestirii bilingve pe care — în lipsa textelor — le socotește sterile, ci studiază chestiunea ridicată, folosind textele basmelor ale lui Vasile Gurzău, descrise de pe bandă de magnetofon. Autorul își concentrează constatările în jurul problemelor: își creiază din nou povestitorul basmul cunoscut dîntr-o limbă în ceealaltă limbă, știută tot așa de bine ca și limba lui materna; său își traduce basmele sale în cursul povestirii din limba în care și-a învățat basmul, în limba ceealaltă. (În cazul nostru: din românește în ungurește sau invers.)

În legătură cu aceste probleme, autorul ajunge la concluzia că Vasile Gurzău nu-și traduce basmele sale din limba lui maternă română în ungurește (sau invers: din ungurește în românește), ci își creiază din nou basmul într-una din limbile cunoscute.

Pentru a dovedi că V. Gurzău nu-și traduce poveștile dintr-o limbă în ceealaltă limbă, autorul aduce citațiuni din basmele bilingve: *Omul sărac — A szegény ember; Ţîgana — A cigányasszony; Găsîtu — A talált fijú* — arătînd că în părțile citate în două limba, găsim deosebiri (povestitorul introduce elemente noi, dialoguri etc. care nu există în versiunea ceealaltă) interesante, care în cazul traducerii ale basmelor, n-ar exista în ceealaltă versiune. Un alt argument pentru aratărea faptului că V. Gurzău nu-și traduce basmele dintr-o limbă în ceealaltă este că povestitorul povestește fără întrerupere, fără căutarea unor cuvinte sau expresii; autorul susține că V. Gurzău în cursul povestirii se

gîndește în limba în care își spune basmul; faptul acesta este atestat și cu o citațiune din declarația povestitorului.

În legătura cu problema: într-ucît își păstrează V. Gurzău specificul național al basmelor povestite în două limbi, autorul dovedește follsindu-se de citatiuni luate din varinatele basmelor românești: *Cranovite Marc* și *Gruia;* părțile stereotipe aflate aici, au fost împrumutate din baladele haiducești (de ex. descrierea luptei dintre cei doi eroi, și alte părți în versuri), dar i-au fost transpuse în variantele maghiare ale basmelor amintite mai sus, ci aceste părți au fost povestite în proză.

În încheiere autorul urgentează publicarea mai frecventă a basmelor bilingve din tezaurul povestitorilor români și maghiari.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Körmend város 1649. évi összeírása

A Vas megyei Körmend már a középkorban oppidum, mezőváros, különféle privilégiumokkal. Vára a XV. század végén szerepel a forrásokban. Nevezetesebb birtokosai voltak az Erdődy-család a XVI. században, majd a Batthyány, amelynek részére 1604-ben szerezte meg Batthyány Ferenc a hozzája tartozó, ebben az időben 15 helységet számláló uradalommal együtt. Ez után megszakítatlanul a Batthyányak bírják és csakhamar ide kerül udvartartásuk, majd összes dunántúli uradalmaik igazgatási központja. Igen előnyös a fekvése, mert a Bécsújhely—Sopron—Körmend—Muraszombat főkereskedelmi útvonal mellett feküdt, amely gazdasági központ jellegével párosulva jelentősebb fejlődését biztosította. Tárgyalt korszakunkban ugyan — a XVII. században —, a városi polgárok úrbéri viszonyai még alig különböztek valamit a jobbágyokétól, a paraszt falvak kolónusaitól, a jogi státusban azonban lényeges eltérések mutatkoztak. A város széke a saját hatáskörében ítélkezhetett polgárai minden ügyes-bajos pereiben, ez elé a bírói fórum elé tartoztak a városi céhek, sőt a városban lakó nemesek is, ha polgárral pereskedtek. A polgárok házaikat szabadon adhatták vehették, szabadon költözködhettek. Megvoltak a városnak a maga külön örökösödési szokásai. Mindenesetre, amint közlendő összeírásunk is bizonyítja, túltengett benne ekkor még a földesúr telkein épült házakban lakó, földműveléssel foglalkozó polgári elem és a kézművesek ezekénél lényegesen kisebb szerepet játszottak.

A Batthyány család a birtokbavétel után éreztetni kezdte földesúri hatalmát a polgársággal és annak terheit, különösen a robotot erősen emelte, tehát a várost igyekezett a robotoló és kilencedet fizető jobbágyfalvak színvonalára süllyeszteni. Szokatlan és meg nem engedett robot végzésére kényszerítette a lakosságot. Ez urai ellen fordult és 1609-ben tanúvallomásokat gyűjtött a vasvári káptalan hites személye jelenlétében az uraság túlkapásai és a szokás ellenére felemelt robotszolgáltatás tárgyában. Panaszaikat a polgárok az uralkodó elé terjesztették, tiltakoztak a tisztartó magaviselete ellen, aki sorra börtönbe vetette őket. Habár a felfolyamodás a kor viszonyai közepette semmi eredménnyel nem járt, sőt ezért az uraság mint engedetleneket úriszéke elé állította, amely 600 forint bírsággal sújtotta a „rebelliseket", a polgárság növekvő öntudata tükröződik belőle, amely minden lehetőt megtesz, hogy lazítsa a földesúri kötelékeket, vagy legalább is „háborítsa" az úr „nyugalmát".

Körmend társadalma ebben az időben, a XVII. század első felében, mint mondottuk, három rétegből állott. A legnépesebb és egyben az úrtól leginkább függő elem a földműveléssel foglalkozó városi polgárság. Ez az úr földjén lakott, az úr telkén épült házakban és az úrtól kapott földet művelt. Ennek volt a legnagyobb urasági függése, s az ő terhei állandó emelésével igyekszik a földesúr jövedelmét gyarapítani. A kézművesek társadalma céhekbe tömörült és a céhek tagjai kisebb részben laktak külön házakban, nagyobbrészt pedig a földművelő polgárok telkein ezek engedelmével épült házakban. Ezek megélhetési forrása a kézművesség, iparuk és egyedül ez után fizettek az úrnak adót. Mind ezek az iparosok, ezek a „míves", mind pedig az „árus" emberek, azaz a kereskedők, boltosok stb. már csak laza függésben állottak az úrral, ez utóbbiak csupán az úrtól bérelt üzletük után fizettek taksát, tehát ennélfogva könnyen és szabadon mozoghattak. Ehhez a három társadalmi összetevőhöz járult a negyedik, a katona és hajdú elem. Ez a század első felében viszonylag kis számú, az összeírások együtt írják össze a polgársággal, legfeljebb az egyes nevek viselőinél a „katona", „hajdú" szóval jelzik a státust. Nagy fordulatot hozott azonban mind ebben a kérdésben, mind a város életében az 1649/1650. év.

Batthyány Ádám dunántúli főkapitány 1650-ben kelt rendelkezésével elhatározta, hogy Körmendet végvárrá szervezi, a polgári telkeken élők szabad hajdú státust nyernek és a körmendi védelem magatartásával más végbelieknek is példát mutasson. „Körmendi városunkat vitézlő renddel, ti. katonákkal és hajdúkkal akarjuk megszállítani" — mondja szó szerint intézkedésében Batthyány Ádám. Egyrészt a város telken ülő polgárai lesznek szabad paraszti hajdúk, ha ezt a sorsot vállalják, ellenkező esetben szabadon kiköltözködhetnek a városból, házaikat és földjüket szabadon eladhatják, de csak katonának vagy hajdúnak. A városi házakat és helyföldeket a hajdúk úgy bírhassák, amint eddig bírták. A földművelő polgári elemet kitelepíti a városból folyamatosan, amint helyére katonák és hajdúk érkeznek. Ezeknek azonban a házakat és földeket magától az úrtól kell felkérni. A házakat és földeket szabadon bírják, mentesülnek azonban mindenfajta úrbéri szolgáltatás alól, egyetlen kötelezettségük kardjukkal szolgálni az urat és a hazát az ellenséggel szemben és a hűség az úr iránt. Az úrtól való függésük bizonyítékaként továbbra is megmaradnak ennek teljes iurisdikciója alatt. Legfőbb bírói fórumuk továbbra is az úr széke, a város saját bíráskodásának ítéletei is ide fellebbezhetők. Az úr széke dönt végső fokon és megfellebbezhetetlenül a katonák és hajdúk pereiben is. Szabadságuk tehát valójában egyoldalú, mert míg mentesek az úrbér alól, semmiféle jobbágyterhük nincs, a másik oldalon az úr teljes joghatóságának vannak alávetve, mint a robotoló és kilencedet fizető jobbágyok.

Mielőtt azonban az ismertetett határozatát közzé teszi, összeiratja Körmend polgári, telken ülő (colonus és inquilinus) lakosságát abból a célból, hogy a hajdú telepítéshez adatokat kapjon és ezek segítségével a végrehajtást tökéletesebben meg tudja oldani. 1649. január 22-én kelt az összeírást elrendelő parancs, melynek főbb pontjai a következők:

1. A város házait és a hozzájuk tartozó telkek nagyságát (egész, fél stb. hely) a házak sorrendjében össze kell írni. Ha valamely telekhez több föld van a hozzá jog és „levél" szerint tartozónál, azt külön kell jelezni és szomszédait is megmondani, hogy a földet, amikor valakinek deputálni akarják, meg lehessen találni.

2. Meg kell állapítani, hány házban laknak még Körmenden polgárok, kik a lakók név szerint, melyik ház milyen állapotban van, milyen részekből, melléképületekből áll, mennyi a kályhás és füstös szobák száma, hány lóra való istálló áll a telken. Mindez azért szükséges, hogy ha az úr a házakat katonának vagy hajdúknak akarja feladni, ennek alapján tudjon disponálni.

3. E pont azokról a „pajta helyekről" szól, amelyeket az úriszék az uraságnak ítélt. Meg kell határozni ezek mennyiségét, nagyságát, azt hogy hol lehetne itt házakat építeni, mert ha a városban levő házak nem mutatkoznának elégnek, ott kint egy vagy két utcát csinálhatnának a hajdúk.

E rendelkezés végrehajtásaképpen készült néhány hónappal később az alább teljes szövegében közölt összeírás. A cél tehát a város hajdú státusba átteendő polgári státusának, elsősorban az uraságí telkeken lakó, s úrbéres földet művelő polgároknak, zselléreknek, házaiknak, telkeiknek és postfunduális földjeiknek, rétjeiknek összeírása. A tényleges helyzetet rögzíti tehát, mert a helyszínen közvetlen megtekintés, megállapítás és tapasztalat alapján készült. Azt talán nem is kell mondanunk, hogy a fentebbiekből világosan kitűnik, nem a város teljes egyetemét vették fel az összeírók, hiányzanak belőle a már a városban lakó, zsoldért, fizetésért katonáskodó hajdúk, a „míves" és „árus" emberek és az üzlettel rendelkezők. Ezeknek ti. rendszerint nem volt külön házuk és postfunduáliájuk, így a hajdú telepítésre nem voltak számításba vehetők. Viszont a földművelő polgárság és zsellérek számát teljesnek mondhatjuk annyival is inkább, mert az összeíró bizottságban ott volt a körmendi uradalom provizora, a németújvári tiszttartó s Körmend város megbízottai. Az is kétségtelen, hogy a néprajzi szempontból legfontosabb része a konskripciónak, a házak és azok részei és mellékhelységei felsorolása és jellemzése teljességre tarthat igényt, és itt az 1649. évi tényleges helyzet maradt ránk. A telepítés szempontjából nagy jelentősége volt az istállóknak. Itt azért adták meg a benne elhelyezhető lovak számát, mert nem volt minden polgárnak annyi lova az istállójában, mint ahányra az készült, vagy amennyit be tudott volna fogadni. Azt persze nehéz lenne megállapítani, hogy mennyi lovat bírt ténylegesen 1649-ben a körmendi polgárság, ennek ellenére a polgárok gazdasági helyzete megítélésére az istállókra vonatkozó adatok megbízható számokat jelentenek, mert az aligha tehető fel, hogy a polgár minden cél és számítás nélkül épített volna istállót vagy istállókat, hiszen

Anno 1649 die 5. Maii.

Mi Mankobűki Horuáth János, Francsics Gáspár, Jobbagy Daniel, Keczer János, Jobbagy Jeremias, Tooth Istuán, Thomassics János, Nemsem Istuán: jűttűnk Keőrmendre . . . az gróff Battyani Adam urunk eő nagha parancsolattyabul az it ualo hazoknak, helihez ualó feőldeknek, rétheknek, irtás feőldeknek szeréuel ualó megh lattassára, feől irássára, kinek uagion hazahoz t[artozó] feőlde, réthe s á kinek nincs issmegh, az mint egiebarant kéuantatnék: az mely feőldek, réthek teőb holdnak talaltatnak, az mint az producta leuellek continealnak, annakis feől irássára, az mint urunk eő nagha instructioia tartya, die 22. Januarii emanata.[1]

A ház állapota és részei							A házban lakó polgár neve	A telek nagysága, ill. minősége	A telekhez tartozó	
Kályhás szoba	Füstös szoba	Kamara	Istálló	Kapuszín	Pajta	Pince			szántó, hold	rét, szekér szénát termő
Keőrmendi Belseő Város Kapitány uczaya.								—	Semmi szanto feőld sem réth nincs hozzá.	
Ezen ualami puszta kertek uoltak. az melyeken eő kglme hazot épéttet Kapitány Francsics Gaspar uram										
Rosz hazocska uan rayta.							Eőrdeőgh Gergely	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	1	—	6 lóra	—	—	1	Feyer András[2]	3/4	20 1/2	—
1	—	1	4 lóra	—	—	—	Meszáros János	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	—	1	—	1	1/2	—	Csizmazia Mihály	1/2	8 1/2	3
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Vaspőri Ferencz	1/2	8	2
Ezen az épűlet őszue romloth, puszta.				—	—	—	Hidassi János	1	16	1
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Haias Petterné	3/4	15	2
Ezen semmi ép haz nincsen.				—	—	1	Tarnocz András helye[3]	Ezt uram eő nagha Hidassi Andras uramnak inscriptioban atta uolt, senki sem tudgia, fel hellé, egész hellé, auagy fertályé, s feöldeit sem tudgiak, hun uannak. Refferaliak azt, hogy az várhoz foglaltattanak.		
Ezen semmi épűlet nincsen.							Szombatheli Geőrgy	1/2	8	4
Ezen semmi épűlet nincsen hanem kert uagion az ház hellén.							Babarczi János	1/4, deserta.	Ennek feőldeit ki biria, nem tudgiák.	
Semmi épűlet nincs rayta.							Kun András	1	16	3
1	1	—	—	—	—	—	Eőtues Mihaly	Söllyer hely	Ehez semmi feőld nincsen.	
2	2	1	7 lóra	—	—	—	Fallussi Geőrgi aruay[4]	1	19 1/2	Egy réthie, sambékos, nem élik.
1	1	1[5]	6 lóra	—	—	—	Tekeniős Marthon	3/4	12	15, az Pinkuan
1	1	1	6 lóra	1	—	—	Uy Istuán	1	13	5

1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Variu Ballas	1	11	6
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Geczeő Andrássné	1	16	6
—	1	—	—	—	—	—	Pénzes Peter	Seőlyér hel	Ehez seminemő szantó feőld sem réth nincsen.	
1	1	1	—	—	—	—	Katona János	1/2	6	4
1	1	1	—	—	—	—	Sülle Pálne	1/2	8	1
Ez nemes curia. Retkes Ballas biria arendában.						—	Bocskai Istuán hele	—	46	5
1	1	—	—	—	—	—	Csizmazia János	1/4	5	2
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Kattafaluai Andras	3/4	11	4
1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Macsoladi Mihok	1	21	3
1	1	1	—	—	—	—	Miháka János	1	14 1/2	10
—	—	—	—	—	—	—	Miháka János telkénél[6]	1/4 deserta	Földeit az szomszedi biryak	
1	1	2	10 lóra	—	1/2	—	Borz Benedekné	1	18	8
1	1	—	—	—	1/2	—	Csizmazia Miklos	1/2	8	—
1	1	—	—	1	1/2	—	Hodászi Ferencz	1	14 1/2	4
—	1	1	2 lóra	—	—	—	Horuáth Miklos	1/2	9	6
1	1	2	6 lóra	—	—	—	Hidassi Andras aruay	1/2	8	—
1	1	1	6 lóra[7]	—	—	—	Szabo Miklos	1	17	—
1	1	1	8 lóra	—	—	—	Ratki Geőrgy és Kaldi Peter	1	16 1/2	6
Ezen Retkes Ballasnak uagion 12 lora ualo istaloia.						—	Név hiányzik[8]	1/2, des.	15	2
—	—	—	—	—	—	—	Francsics Gaspar	1 des.	16	3
—	—	—	—	—	—	—	Keőrmendi Balassné	1 des.	20	3
—	—	—	—	—	—	—	Barbely Mihaly	1 des.	11	2
		Ballas Deak uczaya.								
1	1	2	—	1[9]	—	—	Retkes Ballas	1/2	8	2
1	1	1	romlot	1	1/2	—	Csány Geőrgy	1	13 1/2	4
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Babos Benedek	1/2	15	3
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Mihaly Kouacs	3/4[10]	13	—
Semmi épűlet nincs rayta.			—	—	—	—	Somogy Imrené	1 1/2 des.	18 1/2	4
—	1	—	—	—	—	—	Francsics Gaspar ur[11]	1	12	3
1	1	2	10 lóra[12]	—	—	2	Kelemen Thamás	1	18	10
1	1	2	10 lóra	—	—	2	Taba János	1	16	4
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Sz. Mihaly Bertha	3/4	11 1/2	4
1	1	1	—	1	—	—	Varga Jurkó	1/2	11 1/4	—
Ezen semmi épűlet nincsen.			—	—	—	—	Geőruári László Lőrénez, Horuáth Geőrgi	1	15	2
Ezen uagion	1 rosz füstes szoba		—	—	—	—	Németh Marthoné	Sőllier hel	—	—
—	1[13]	1	—	—	—	—	Sibrik Miklos	Seőlyér hel	—	—
1	1	—	—	—	—	—	Deak Mihalyné	1/2	10	4

A ház állapota és részei							A házban lakó polgár neve	A telek nagysága, ill. minősége	A telekhez tartozó	
Kályhás szoba	Füstös szoba	Kamara	Istálló	Kapuszín	Pajta	Pince			szántó, hold	rét, szekér szénát termő
—	1	—	—	—	—	—	Szabo Pethi	2/4	5	1
—	1	1	4 lóra	1	—	—	Pénzes Istuán	1/2	7	2
1	1	1	5 lóra	1	—	—	Konya Janos	1	14	6
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Balogh Istuanné	1	18	6
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Darnai Szabo Lukacs	1/2	11 1/2	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Hettiei János	1	14	—
1	1	1	4 lóra	—	—	1	Nagy Peter	1	16	5
Nemes hel	—	—	—	—	—	—	Vaspőri Gergely	1/3	6 1/2	1 1/2
Nemes hel	—	—	—	—	—	—	Vaspőri Ferencz	2/3	Ez a rész üres.	—
Ezen romlot épűlet uagion			—	—	—	—	Vaspőri Ferencz	1	16 1/2	5
—	—	—	—	—	—	—	Hidassi Andras aruay[14]	1/2, des.	12	5
1	1	1	—	—	1/2	—	Tarrod Geőrgy	1/2	6 1/2	1 1/2
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Gombkőttő Geőrgy	1/2	12	4
—	1[15]	1	—	—	—	—	Holtai Mihaly	3/4[16]	10	4
1	1	—	2 lóra	—	—	—	Csizmazia Simon	1	15	—
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Teőreők Geőrgy	1	12	2
2	1	1	—[17]	1	—	2	Nemsem Istuán	1	8	2
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Barbely Istuán	1/2	10	2
2[18]	—	1	—	—	—	2	Az ur eő nagha korcsma háza	—	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	1	—	2 lóra	—	—	—	Büki János	1/2[19]	11	2
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Szabó János	1/4	Sem szántó sem rét nincsen.	
1	1	1	3 lóra	—	1/2	—	Barbely Andras	1/2	6	1
1	—	1	istálló	—	—	1	Hidassi Istuán[20]	1	17	4
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Varga Matthené	1	14	3
1	1	1	öszue dült	—	—	—	Szemenyei Mihaly	1/2	12 1/2	—
Ezen uolt épűlet, de mind őszue romlot.				—	—	—	Murakőzi Szabo Istuan	1/2, des.	8	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Ugyan az	1/2	8	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Csik János	1/2	8	—
1	1	—	10 lóra[21]	—	—	—	Kiraly Mihaly	1/2[22]	8	—
1	1	1	—	—	—	—	Kouacs Ballas és Denes János[23]	seőllyér hel	Ehez semmi szantó feőld sem réth nincsen.	
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Kelemen Marthon	sőllyér hel	Ugyan az.	
—	—	—	—	—	—	—	Lakattiartó Balint[24]	1/2	—	—

1	1	1	3 lóra	—	1	—	Varga Mattyasné	1/4	4	—
1	1	1	3 lóra	1	—	—	Horuáth Moyses	1	12	—
1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Szabo Peter	1	12	—
1	1	1	—	1	—	—	Matthe Deakné	1/2	7	—
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Matthe Istuán	1	13	—
1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Laszlo Geőrgi	1	12	—
1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Kalamar Adnras és Janos	1	10	—
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Csizmazia Geőrgy	1/4	6	—
1	1	1	3 lóra	1	—	—	Godi Gergely kalamar	1/2	9	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Bűki Peterné	1/2	8	1
1	1	1	—	1	1/2	—	Nagy Szabo Mihaly	3/4	15	2
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Meszáros János	3/4	13	1
Ezen semmi épűlet nincsen.			—	—	—	—	Kouacs Peter	1, deserta	15	3
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Kalamar Istuan	1/2	7	3
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Sáli András	1/2	8	2
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Kincses Szabo Benedek	1/4	5	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Teőreők Bodisár	1/4	5	3
—	1	—	1 lóra	—	—	—	Horuáth Geőrgyné	1/2	5	5
Ezen semmi épűlet nincsen.			—	—	—	—	Kalamar János	1/2	6	2
1	1	1	6 lóra	1	1	—	Horuath Marko	1	14	6
1	1	1	6 lóra	—	1	—	Molnar Adamné	1/2	7	3
Semmi épűlet nincs rayta.			—	—	—	—	Nemsen Istuán	1/2	8	3
Ugyan az	—	—	—	—	—	—	Ibidem	1/2 des.	Földeit Tőtőssi Mathene az külső várossi istalohoz birya.	
1	1	1	6 lóra	1	—	—	Lakattiartó Ferencz	3/4	11	2
—	1	1	4 lóra	—	—	—	Cser Geczi	1/2	8	2
—	1	1	4 lóra	—	—	—	Bogár Ádám	1/2	9 1/2	3
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Kouacs Istuán	1	13	2
1	1	1	6 lóra	1	—	—	Kozári Istuán	1/2	6	1 1/2
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Csizmazia Balint	3/4	12	2
1	1	—	1 lóra	—	—	—	Takacs Mihaly	seőlyér hel	Ehez semmi főld nincsen.	
1	1	1	8 lóra	1	—	1	Francsics Gaspar[25]	1/2	16	3
Ezen semmi épűlet nincsen.			—	—	—	—	Palotai Miklos	1 1/4. des.	23	6
—	1	—	—	—	—	—	Francsics Gáspár biria	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	1	—	4 lóra	1	1/2	1	Kelemen Balint	1	16	—
Az Egyház uczaya.										
—	1	1	istalo	1	1/2	—	God Péter	1/2	8	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Szűcs Mihalyné	1/2	8	3
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Sáli Adám	1	16	4
1	1	1	6 lóra	—	1/2	—	Szabó Ballas	1/2	7	3
1	1	1	8 lóra	1	1	—	Molnár János	1	22	3

A ház állapota és részei							A házban lakó polgár neve	A telek nagysága, ill. minősége	A telekhez tartozó	
Kályhás szoba	Füstös szoba	Kamara	Istálló	Kapuszín	Pajta	Pince			szántó, hold	rét szekér szénát termő
1	1	1	2 lóra	—	1/2	—	Ferencz Deak	1/2	8	5
Ezen semmi épület nincsen.			—	—	—	—	Bagodi Jancsi	1	13	8
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Szabo Mihály	1/2	8	2
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Molnar Mihaly	1/4	5	3
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Miháka Mihaly	1/2	8	4
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Szombat Jánosné	1/4	5	3
1	1	1	3 lóra	1	1/2	—	Czipó Jancsi	1/2	7	2
1	1	1	3 lóra	1	—	—	Bisik Miklosné	1/2	8	1
1	1	1	4 lóra	—	1	—	Szabo János	1/2	8	3
—	1	1	6 lóra	—	1	—	Horuáth Geőrgy	1/2	8	3
1	1	1	5 lóra	—	1	—	Kouács Peter	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	1	1	—	—	1	1	Konkolios Szabó Mihalyné	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
		Praedikátor háza.								
Praedikátor seőlyéri. Ezek mind az egiház feőldén laknak.										
—	1[26]	—	3 lóra	—	1	—	Németh Ferenczné	—	—	—
—	1	1	3 lóra	1	1/2	—	Barabas Istok	—	—	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Szabo Peter	—	—	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Kalamar János	—	—	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Farago Jurkoné	—	—	—
1	1	1	—	1	—	—	Takacs Gergely	—	—	—
1	1	1	—	1	—	—	Füleőp Takácsné	—	—	—
1	1	1	—	—	—	—	Kalamar Jancsi	—	—	—
—	1	1	4 lóra	—	1	—	Osualt Mihály	—	—	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Gerencsér Jancsi	—	—	—
—	1	1	2 lóra	—	1	—	Supmeczeő János	—	—	—
—	1	1	3 lóra	—	—	—	Nagy András	—	—	—
		Külseő Város.								
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Kelemen Geőrgy	1/2	20	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Mihaly Kouács	1/2	10	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Lakattyartó Peter	3/4	11	—
1	1	1	3 lóra	1	—	—	Szűcs Thamás	1/2	9	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Varasdi Szabó Mattyas	1/4	Ehez sem szantó feőld sem réth nincsen.	
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Szászi János	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	
1	—	1	—	—	—	—	Gombköttő Geőrgy	seőlyér hel	Ehez semmi feőld nincsen.	

1	1	—	—	—	1/2	—	Takács Istuán[27]	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
—	1	—	—	—	—	—	Szászi Geőrginé[27]	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Csizmazia Gergelyné	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	—	4 lóra	—	1	—	Nagyagi Adam	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	—	—	—	—	—	Padó Miklós	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
—	1	—	—	—	—	—	Veőreős János	seőlyér hel	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Vassaliai Szabó Geőrgy	3/4	12 1/2	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	László János	3/4	11	—
Ennek az ház romladoz			—	—	—	—	Kozári Peterné	1/2	10	—
1	1	—	—	—	—	—	Varga Miklós	1/2	8	—
1	1	1	3 lóra	1	—	—	Varga Istuán	sellyer hel	—	—
1	1	—	—	1	1/2	—	Tőttőssi Matthené	sellyer hel[28]	8	4
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Csizmazia János	sellyer hel	—	—
1	1	1	4 lóra	—	1	—	Mosonyi Istuané	sellyer hel	—	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Szyartho Thamás	sellyer hely	—	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Szűcs Mattyas	sellyer hel	—	—
—	1	1	—	—	—	—	Draskouics Geőrgy	sellyer hel	—	—
—	1	1	—	—	—	—	Csizmazia Mihály	sellyer hel	—	—
1	1	1	—	1	—	—	Csizmazia János	sellyer hel	—	—
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Nagy Istók	sellyer hel	—	—
1	1	1	—	—	1/2	—	Sz. Iuany Gergely	sellyer hel	—	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Varga János	sellyer hel	—	—
—	1	—	—	—	—	—	Cserkuti Thamás	sellyer hel	—	—
—	1	—	—	—	—	—	Tóth Simon	sellyer hel	—	—
1	1	1	2 lóra	1	—	—	Varga János	sellyer hel	—	—
—	1	1	—	—	—	—	Hirba Ballassné	sellyer hel	—	—
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Geőrbei Geőrgy	1/2	7 1/2	—
1	1	—	—	—	—	—	Koós Marthon	1/4	5	—
1	1	1	6 lóra	—	1/2	—	Balogh János	3/4	12	—
1	1	—	6 lóra	—	1/2	—	Szabó Mihaly	seőlyer hel	—	—
1	1	1	—	—	—	—	Tooth Istuán	seőlyér hel	—	—
—	1	—	—	—	—	—	Keőreős Ballassné	1/2	8	—
—	1	—	—	—	—	—	Igalli Istuanné	seőlyér hel	—	—
1	1	—	—	—	—	—	Bodis Mihalyné	seőlyér hel	—	—
—	1	—	—	—	—	—	Bodis Istuanné	1/2	10	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Horuáth János	1/2	6	—
1	1	1	3 lóra	—	1/2	—	Bertok János	1/2	11	—
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Takács János	1/2	10	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Roka Mihaly	1/2	7 1/2	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Mansei Mattyas	1/2	7 1/4	—
		Nagy	Ucza.							
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Jakab Deakné	1/2[29]	10 1/2	—

A ház állapota és részei							A házban lakó polgár neve	A telek nagysága, ill. minősége	A telekhez tartozó	
Kályhás szoba	Füstös szoba	Kamara	Istálló	Kapuszn	Pajta	Pince			szántó, hold	rét, szekér szénát termő
—	1	—	4 lóra	—	—	—	Toóth Jancsi	1/2[30]	6	—
1	1	—	4 lóra	1	1/2	—	Kárászi Jurkó	1	19 1/4	—
1	1	—	2 lóra	—	—	—	Szabo Miklossné	1/4	4 1/2	—
1	1	—	4 lóra	1	1/2	—	Szabó Ferencz	1/2	8 1/2	—
1	1	1	3 lóra	1	--	—	Esze Bencze	1/4	5 1/2	—
1	1	1	—	—	—	—	Kouács Thamás	sellyér hel	—	—
Ezen uan romladozot ház.			—	—	—	—	Sáli János	sellyér hel	—	—
—	1	1	—	—	—	—	Pinter Mihaly	sellyér hel	—	—
1	1	—	3 lóra	—	1	—	Varga Gergely	Maga őrők feőldin lakik.	—	—
1	1	2	16 lóra[31]	—	2	—	Feőld Ispan Peter	Maga őrők feőldin lakik.	—	—
—	—	—	—	—	—	—	Variu Szabo Marthoné	deserta, ez megh holt.	—	—
—	1	1	—	—	—	—	Uduari Mihaly	Az paita szeren lakik.	Ehez semmi	feőld nincsen.
—	1	1	—	—	—	—	Fűsteős Marthoné	Az paita szeren lakik.	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	1	3 lóra	—	1	—	Szabó János	Az paita szeren lakik.	Ehez semmi	feőld nincsen.
—	1	—	istalo	—	—	—	Takacs Geőrgy	Az paita szeren lakik.	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Kustaton János	Az paita szeren lakik.	Ehez semmi	feőld nincsen.
—	1	1	—	—	—	—	Saffar Miklós	1/2	10	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Budai Benedek	seőlyér hel	—	—
Semmi épűlet nincs rayta.			—	—	—	—	Podar Gergely	1/2[32]	10 3/4	—
1	1	1	4 lóra	—	1/2	—	Biró Jancsi	3/4	9 1/4	—
—	1	1	—	1	—	—	Füller Mihaly	1/2	5	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Taba Ferenczné	1	20	—
1	1	1	4 lóra	—	1	—	Szabo Geőrgy	1/4	7	—
1	1	1	8 lóra	1	1	—	Nemsem Istuán[33]	1[34]	20	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Tanczos Geőrgy	1/2	9 1/2	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Babos Szabo Gergely	1/2	9 1/2	—

1	1	1	3 lóra	—	—	—	Nagiagi Imre	3/4	13 1/2	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Szabó Balint	3/4	14 1/2	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Pap Geczi	1/2	7 1/2	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Milicsics Gergely	1/4	3 1/2	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Sülle Thamassné	1/2	10 1/2	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Szaboti Jánosné	3/4	Jó Ballas jobbagya.	
1	1	1	8 lóra	1	—	—	Csorba János	1/2	6 3/4	—
1	1	Az tőbi romlot allapatal ualo.					Paál Kouacs	1/2	Jó Ballas jobbagya.	
—	1, de senki sem lakik rayta.						Nagy Istuán[35]	1	13	—
—	1	1	4 lóra	1	—	—	Varga Miklosné	1/2	10	—
1	1	1	istalo	—	—	—	Meszáros Mihaly	1/2[36]	12	—
1	1	1	4 lóra	—	—	1	Iuanczi Szabó Istuán	3/4	11	—
Ez puzta, semmi épűlet nincs rayta							Orosztony János és Kalamár Geczi	1/2	12	—
Ez puzta, semmi épűlet nincs rayta							Vadas Istuan	1/2	8	—
1	1	—	3 lóra	1	—	—	Tekessi Andrasné	1/4	4	—
Ezen semmi épűlet nincsen							Szabó Mattyas	1/4	5	—
—	1	1	3 lóra	1	—	—	Somogy Geőrgyné	sellyér hel	—	—
1	1	1	6 lóra	1	—	—	Sipos Andras	sellyér hel	—	—
1	1	1	—	—	—	—	Szászi Jánosné	1/2	7	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Kis Mihaly	1/4	6	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Fotos Mihaly	1	14	—
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Babos Szabó Geőrgy	1	10	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Leőcs Geőrgy	1	16	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Francsics Gaspar	1/2[37]	10 1/2	—
Ezen semmi haz nincsen							Igari András	1/2	7 1/2	—
1	1	—	—	—	—	—	Csizmazia Istuán	1/2	7 1/2	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Boncsó Istuané	1/2	7 3/4	—
1	1	1	—	—	—	—	Németh Simon	1/2	9 1/4	—
1	1	1	—	—	1/2	—	Joó Lukács	seőlyér hel	—	—
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Baki János kouacs	3/4	11	—
1	1	1	6 lóra	1	1/2	—	Bagó Szabó János	1/2	10	—
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Szabó Thamasné	1/4	Ehez semmi főld nincsen	
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Kapronczai Istuan	1/2[38]	9	—
—	—	—	—	—	—	—	Miháka János telkénél[6]	1/4 des.	Földeit az szomszedi biryak.	
1	1	2	10 lóra	—	1/2	—	Borz Benedekné	1	18	8
1	1	—	—	—	1/2	—	Csizmazia Miklos	1/2	8	—
1	1	—	—	1	1/2	—	Hodászi Ferencz	1	14 1/2	4
—	1	1	2 lóra	—	—	—	Horuáth Miklos	1/2	9	6
1	1	2	6 lóra[7]				Hidassi Andras aruay	1/2	8	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Szabo Miklos	1	17	—

A ház állapota és részei							A házban lakó polgár neve	A telek nagysága, ill. minősége	A telekhez tartozó	
Kályhás szoba	Füstös szoba	Kamara	Istálló	Kapuszín	Pajta	Pince			szántó, hold	rét, szekér szénát termő
1	1	1	8 lóra	—	—	—	Ratki Geőrgy és Kaldi Peter	1	16 1/2	6
Ezen Retkes Ballasnak uagion 12 lora ualo istaloia						—	Név hiányzik[8]	1/2 des.	15	2
—	—	—	—	—	—	—	Francsics Gaspar	1, des.	16	3
—	—	—	—	—	—	—	Keőrmendi Ballassné	1, deserta	20	3
—	—	—	—	—	—	—	Barbely Mihaly	1, deserta	11	2
			Ballas Deak uczaya.							
1	1	2	—	1[9]	—	—	Retkes Ballas	1/2	8	2
1	1	1	romlot	1	1/2	—	Csány Geőrgy	1	13 1/2	4
1	1	1	2 lóra	—	—	—	Babos Benedek	1/2	15	3
1	1	1	4 lóra	1	—	1	Mihaly Kouacs	3/4[10]	13	—
Semmi épűlet nincs rayta.				—	—	—	Somogy Imrené	1 1/2, des.	18 1/2	4
—	1	—	—	—	—	—	Francsics Gaspar ur[11]	1	12	3
1	1	2	10 lóra[12]	—	—	—	Kelemen Thamás	1	18	10
1	1	2	10 lóra	—	—	—	Taba János	1	16	4
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Sz. Mihaly Bertha	3/4	11 1/2	4
1	1	1	—	1	—	—	Varga Jurkó	1/2	11 1/4	—
Ezen semmi épűlet nincsen			—	—	—	—	Geőruári László Lőréncz Horuáth Geőrgi	1	15	2
Ezen uagion 1 rosz füstes szoba					—	—	Németh Marthoné	sőllier hel	—	—
—	1[13]	1	—	—	—	—	Sibrik Miklos	seőlyér hel	—	—
1	1	—	—	—	—	—	Deak Mihalyné	1/2	10	4
—	1	—	—	—	—	—	Szabo Pethi	2/4	5	1
—	1	1	4 lóra	1	—	—	Pénzes Istuán	1/2	7	2
1	1	1	5 lóra	1	—	—	Konya Janos	1	14	6
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Balogh Istuanné	1	18	6
1	1	—	4 lóra	1	—	—	Darnai Szabo Lukacs	1/2	11 1/2	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Hettiei János	1	14	—
1	1	1	4 lóra	—	—	1	Nagy Peter	1	16	5
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Geőrgy Kouácsné	1/2	6	—
1	1	1	4 lóra	1	1/2	—	Farkas János	1/2	8 1/2	—
Ezen semmi épűlet nincsen							Szup János	1/2	18	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Szabo Ballas	1	12	—
1	1	—	6 lóra	1	—	—	Váraliai Mihaly	1/2	12	—
1	1	1	4 lóra	1	—	—	Koczó Mihaly	1/2	12	—

1	1	1	6 lóra	—	1	1	Szeőke Szabó Miklos	1/2	8	—
1	1	—	4 lóra	1	1	—	Szűcs Andras	1/2	8	—
1	1	—	2 lóra	—	—	—	Noypauer Peter	1/4	Ehez semmi	feőld nincsen.
1	1	—	4 lóra	1	—	1	Bedeők Istuan	3/4	16	—
1	1	1	4 lóra	—	—	—	Sz. Geőrgy Geőrgy	1/2	11 1/2	—
1	1	1	3 lóra	—	—	—	Ercsenyei Ferenczné	1/2	8	—
1	1	1	6 lóra	—	—	—	Kalamar János	1/2[38]	10	—
1	1	1	—	—	—	—	Geőrgy Kouacsné	1/2[38]	—[39]	—[39]
1	1	1	8 lóra	1	1	—	Szabó Janosné	seőlyér, az paita szeren lakik		
1 ép paita, az tőb épület el pusztult.							Babos Szabó Geőrgy és Vassalliai Geőrgy	seőlyér hel, deserta		
—	—	—	—	—	—	—	Csiszár Ballas	seőlyér, az Egy haz feőlden lakik.		

[1] Az összeírás a Batthyány-család már hivatkozott levéltárában őriztetik. Jelzete Majoratus Lad. l. nr. 38. B. Körmend. Címét szó szerint közöltük. A címében hivatkozott utasítás ismertetését lásd e közlemény bevezetésében.

A konskripció eredeti tisztázat, aláírás és pecsételés nélkül. Beosztása rovatos. A középső rovat tartalmazza a polgár nevét, telkének nagyságát, esetleges megjegyzéseket a telek jogi viszonyaira, földjei deputálására stb. Mellette baloldalt a telken álló ház, annak részei és olykor állapota, valamint a melléképületek vannak feljegyezve, jobb oldalon pedig a telekhez tartozó földek és rétek nagysága van megadva holdban (itt jegyezzük meg, hogy az ekkor használt un. királyi hold mai értéke a legújabb kutatások szerint: 1,955 magyar, illetve 1,564 kataszteri hold, — Bogdán István — Maksay Ferenc: *Királyi öl és királyi hold.* Agrártört. Szemle IX. évf. 1967. 1—2. sz. 106—10 l.), illetve a réten termett széna kocsival számított mennyiségében. Az összeírást teljes szövegében, rovatosan teszszük közzé és ahol ez a közlés lényeges eltérést tartalmaz az eredetitől, ott ezt a tényt jegyzetben közöljük. Ugyancsak jegyzetben közöljük néhány olyan épület feljegyzését is (vigne, góré stb.), melyek ritkán fordulnak elő és így ezekre rovatot adni nem lett volna indokolt. Különben is ezek az épületek a háznak ebben az időben még nem jellegzetes és állandó tartozékai.

Némileg megtörik a közlést, annak rovatait a házak állapotára vonatkozó és más szöveges megjegyzések, ezek azonban annyira lényegesek, annyira a szerves részei az összeírásnak, hogy csak így, a rovatokban lehetett közölni, kár lett volna e szöveges megjegyzéseket az összefüggésből kiszakítva jegyzetben adni.

Végül megjegyezzük, hogy a közlés betűhív, ettől eltérést csak néhány, lényegtelen esetben engedtünk meg.

[2] Házához van még egy „Bót".

[3] Egy ép „bothaitass" áll még a telken.

[4] Az eredetiben külön van felsorolva az árvák és Falusi György részesedése, amit mi a rovatban összevontan közlünk. Egy-egy részé egyformán 1-1 kályhás és 1-1 füstös szoba, az árváké egy „kamarácska", Falusi Györgyé a 7 lóra való istálló.

[5] Eredetiben „1 kis kamarácska" áll.

[6] Eredetiben így: Ibidem sess. 1/4 deserta.

[7] Eredetiben így: „De ezek — ti. az épületek — el romladoztak."

[8] Eredetiben így: Ibidem sess. 1/2 des.

[9] Fel van jegyezve még „szekérszín".

[10] A telken áll még egy „vinye".

[11] „Ezt annak előtte Mathe Lórinczné bírta. Ezen 1 kis füstes szoba uagion."

[12] Két istálló.

[13] A forrásban így: „1 kis szoba".

[14] „Ezt az előt Ötues Istuan birta."

[15] A forrásban így: „1 füstes ház."

[16] Az eredetiben a telek megjelölése után ez áll: „Ezen uagion 3 ház."

[17] Az eredeti feltüntet egy istállót, de a beléje kötnek lovak számát nem adja meg.

[18] Eredetiben így: „1 öregh és 1 kis szoba".

[19] Szántóját és rétjét, amint mondják, az úr más helyhez konferálta Lakattiartó Bálintnak.

[20] „Épületei mind összedöltek."

[21] „Istállója romlandó félben vagyon."

[22] „Szabo Mattias aruay birták. Ezt nem referaltak az előt."

[23] „Rabok mind a ketten."

[24] L. a 19. sz. jegyzetet.

[25] Az eredetiben az épületek között „gore" is fel van jegyezve.

[26] Eredetiben így: „1 füstes haz."

[27] Épületei között van egy „pitvar" is.

[28] „Ehez bir az mallom mellet ualo puszta földeit."

[29] „Ezt Francsics uram—Szép Marthonak kötötte az varosban léuő hazaért."

[30] Eredetiben „pituar" is össze van írva.

[31] Az istállók száma négy.

[32] „Nemsem Istuan biria."

[33] A telek épületeihez tartozik még egy „nyari haz".

[34] „Csanadi János lakik benne."

[35] „Jó Ballas jobbagya."

[36] „Senki sem lakik rayta."

[37] „Lakattyato Istuan lakik bene."

[38] Eredetiben a telken még egy „uinye (vinye)" is össze van írva.

[39] A lapnak az a része, ahol a szántó és rét mennyisége volt feljegyezve, leszakadt, hiányzik.

egyes házaknál több istállót is feljegyeznek, mégis csak vagyoni helyzetéhez és gazdasági erejéhez mérte annak nagyságát.*

Úgy gondolom, hogy a fent elmondottak elégségesek a forrás létrejöttének megvilágítására és segítséget adnak adatai kiértékelésére. Ha valaki összevetni kívánná más évek úrbéri vagy egyéb természetű összeírásaival, az Országos Levéltár Batthyány család körmendi levéltárában az összehasonlításra hatalmas mennyiségű forrás áll rendelkezésre. Jó leltár van hozzá, nem nehéz a kutatás. Sajnos azonban, éppen ennek az összeírás-anyagnak egyes részei a háborús események idején elégtek és bár jó része ezeknek is megmaradt filmen, vannak olyanok, amelyekről ma már film sincsen.

ILA BÁLINT

Levéltári adat a tirpák lakodalmi szokásokhoz 1846-ból

Az 1830—1840-es években két évtizeden keresztül POSONYI János volt Szabolcs vármegye főorvosa. Mint jó orvos, nem elégedett meg a kor színvonalán álló gyógyítással, igyekezett a betegségeket előidéző okokat is felismerni. A betegségek okait részben a természetben, részben a társadalomban, illetve a szokásokban látta. Ilyen okokat sorolt fel az 1846. dec. 11-én a megyéhez beadott javaslatában, amely a „nyíregyházi nép között divatozó, némely egészségre és életre károsan ható lakodalmi szokásokról és azoknak eltörléséről" szól.

A jelentés szerint az őszi idővel az egész éven át dühöngő váltóláz megszűnt ugyan, de a száraz, hideg-szeles, majd esős-nedves téleleji időjárás következtében fellépett tüdőgyulladás és légcsőhurut még a váltóláznál is nagyobb pusztítást végzett a nép között. Különösen sok volt a megbetegedés Nyíregyházán az evangélikus lakosok közt, akiknél „a lakadalmaknál bevett rossz szokásoknál fogva évek óta számtalan, jobbára legszebb korú és legerőteljesebb élet" lett e betegségek áldozata.[1]

Az irat jellemző leírást ad — orvosi szempontból értékelve — a nyíregyházi tirpákoknál gyakorolt lakodalmi szokásokról.

„A nyíregyházi evangelicusok közt a legszegényebb is szégyennek tartaná, házassági ünnepét ünnepélyes lakodalom nélkül bevégezni. És ebben némi vetélkedés uralkodik, mely szerint minden ember igyekeszik másnál hosszabb és pazarabb lakodalmat adhatni. És az ilyen vigalom eltart néha négy napig is, mert miután a vendégek többnyire több évi szorgalom által gyűjtött vagy kenyérnek szánt gabona, néha ingatlan jók eladásából vagy éppen kölcsönvett pénzen szerzett eledeleket és italokat megemésztették és így az örömapát mindenéből kipusztították, a lakoma elemeit magok hordják össze és folytatják új erővel a vigalmat.

És ezt ugyan ki fogná a pórnak roszra magyarázni? Hiszen ő nem oka annak, hogy a sanyarú létének egy pillanatát kilesi, melyben érzéki gyönyörök éldeletében, öntudatát elaltathatja. Ennek, valamint sok erkölcstelenségnek célszerűtlen vagy éppen hiányzó népnevelés az oka s néha a dulce desipere = (az édes bolondozás) a legneveltebbet, a legerényesebbet is meghódítja.

Nem is célom a nép vigalmait akár kárhoztatni, akár eltöröltetni, csak amennyiben némely körülménynél fogva az emberek egészségére és életére káros hatást eszközölnek, a T. Ns. vármegyének a végett hivatalosan bejelenteni, hogy bölcs belátásánál a veszélyes elemektől megtisztítva, hagyja meg azokat a népnél.

Az első káros szokás az, mely szerint a mennyegzőt megelőző estén a menyasszony ágyát és ládáját viszik a vőlegény lakába. Felkendőzött lovakon magas póznára tűzött virág- és szalagkoszorút közbevéve, palack kezükben; nem egyenes úton, hanem a város minden utcáit össze-vissza, nem járva hanem vágtatva, sivít, kurjongat és teli torokkal dalol, minden illedelemből és szeméremből kivetkezve bacchans nőként a nyoszolyó asszonyok és leányok botrányos koszorúja. És mely gyakran történik, hogy ily alkalommal emberek elgázoltatnak vagy a szekér felfordulván, kezeklábak törnek!

* A Bevezetés elkészítésénél használt irodalom. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. köt. Bp. 1894. 723. l. Körmend.; *Úriszék*. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. VARGA Endre. Bp. 1958. 205—255. l. Körmendi uradalom. Különös figyelmet érdemel az 50. és 115. számú per; ZIMÁNYI Vera: *Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez*. Századok. 1960. 286—296. l. A 295—296. lapokon közli teljes szövegében az 1650. évi rendeletet; ZIMÁNYI, Vera: *Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Eisenstadt 1962. Különösen 74—75., 80—83. lapok. A 91—92. lapon ismerteti röviden az alább teljes szövegében közölt összeírást. — Az összeírást elrendelő instrukció az Országos Levéltár Batthyány cs. lt.-ban P 1322. Instructiók 251. sz. a 36. rsz. csomóban. Eredeti fogalmazvány, aláírás nélkül.

[1] NYÁL: Szabolcs megye közgyűlése közegészségre ügyelő küldöttségének iratai. 1846: 1831 sz.

De a fő ártalma ezen rossz szokásnak abban áll, hogy ünnepi könnyű ruhában, neki hevült vérrel, felingerelt tüdőkkel teszik magokat ki a meghűlés veszedelmének, ahonnan halálos mellbetegséget és tüdővészt számtalanszor láttam származni a legszebb, legvirágzóbb leányoknál, melyek mind ezen népszokásnak áldozatai lettek.

A másik és amennyiben többen részesülnek benne, az emberek egészségének és életének még ártalmasabb népszokás a lakodalom maga, részint a módjára nézve melylyel végrehajtatik, részint azon időre nézve, ameddig tart. A lakodalom ideje az advent előtti idő és a farsang, tehát a hűvös, nedves vagy hideg száraz, többnyire szeles idő. A vendégek ünnepi, azaz könnyű nyári ruhába öltözvék. Esznek csömörig és isznak rá részegségig bort és pálinkát, az asszonyok nem különben, mint a férfiak. Táncolnak izzadásig, összeszorulva egy kis szobába, melynek ajtaja és ablaka kifeszíttetett, kemencéje rendszerint beüttetett. Mindenünnen léghuzam, kívül olykor a legcsikorgóbb tél, a lakodalmas nép vére és kedélye izzó tűz. Mely természetes és mely elkerülhetetlen következése az ily összeszövetkezett ártalmaknak a *csorvától*, vagy meghűléstől és jobbára mind a kettőtől eredett betegségek, az epe- és ideglázak, forró ízületi csúzok, légutak bántalmai, kivált a mellhártya és tüdőlob és tüdővész, — és mindezeknél fogva a halál.[2]

Szomorú, de igaz tapasztalás az, és legkitűnőbb volt e folyó év november hónapjában, midőn a mindennapi négy—tíz halott közül, legalább egy alighanem a lakodalomnak lett az áldozata.

Amiért is igen szükséges, hogy a T. Ns. vármegye határozást kegyeskedjék hozni, mely szerint az egészségre és életre ártalmas lakodalmi befolyások nagy részben elháríttassanak. Én részemről a következő három pontot vagyok bátor javaslatba hozni:

1. tiltassanak meg, mint erkölcsileg is botrányos, az egészségre is többszerűleg károsan ható menyasszonyi ágy és ládával való lármás, ünnepélyes járás,

2. a szegényeknek, ti. olyanoknak, akik ki nem tudják mutatni, hogy a szükséges élelmiszerekkel egy egész évre ellátva vannak, ne engedtessék meg a muzsikás lakodalom,

3. senkinek sem engedtessék meg a lakodalom egy napnál tovább.

És így, ha a rendőrség közvetlen felügyelete alá veszi a lakodalmakat, reménylem, hogy azokból inkább szívderítő és ártatlan, mint erkölcs- és életrontó népmulatság váland."«

Az előterjesztés megjárta a szokott utat, az alispán áttette a közgyűlés közegészségre ügyelő bizottságához, de a további sorsát nem tudjuk.

Annyi azonban bizonyos, hogy határozat nem született benne; de még ha lett volna is ilyen, annak is kétséges a sikere. A nyíregyházi egyháztanács ugyanis már 1798-ban hozott olyan határozatot, hogy a „lakodalmi ünnepség hétfőn este kezdődhetik és azután szerda este tisztességes módon be kell fejeződnie, mikor a násznagy . . . a szerdai vacsora után a násznépnek az örömapa nevében tisztességesen köszönetet mond."[3]

Posonyi főorvos szerint a menyasszony ládájának vivése megelőzte a tényleges lakodalmat. Úgy látszik, mintha az eltelt évszázad alatt ebben változás állott volna be. Márkus István szerint az ágyat, a ládát és a menyasszony holmiját a *lakodalom utánni* napokban vitték át az új házasok otthonába. Márkus említi azt is — nyilván adatközlői emlékezetére támaszkodva: „régen az volt a szokás, az esküvővel egyidejűleg a szekérre felpakolták a tulipános ládát, ágyat, ruhákat és párnákat. Az átvitelnek az esküvő alatt kellett megtörténnie. Voltak akik nem tartották meg ezt a szabályt, hanem *éjszaka vagy este duhajkodással és csendháborítással vitték a menyasszony holmi*ját. Ezek ellen szigorú eljárást indítottak."[4]

A közlésből látható, hogy az élő hagyomány a ládavivés néhány mozzanatát megőrizte, de egyes pontokon a száz év előttitől már bizonyos eltéréseket lehet megállapítani. Az eltérések okául két feltevésünk lehet, az egyik a szokás száz év alatt bekövetkezett módosulása, másik a népi emlékezet megbízhatatlansága. Mivel nincs okunk kételkedni az egykorú — ha bizonyos szempontból elfogult — tanú közlésének pontosságában, igen valószínű az, hogy a szokás is változott — ha nem is tilalmak hatására —, de a harmincas évek adatközlői is egy már változóban levő szokás töredékes mozzanatait idézték fel emlékezetük mélyéből.

Balogh István

[2] Az iratban említett *csorva* „összegyűlt tisztátalanság a bélhuzamban, amilyen az emésztetlen ital, étel, rosz epe, takony stb." Czuczor—Fogarasi I. 1060.

[3] Márkus Mihály: *A bokortanyák népe.* Bp. 1943. 189.

[4] Uo. 195.

Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyéből

Ritka, hogy levéltárakban nem csupán néprajzi adatokat, hanem néprajzi *gyűjtést* találunk az iratok között. Még ritkább, ha ez a gyűjtés nem a feljegyző saját kezdeményezésére, hanem valamely hatóság elrendelésére történik.[1] Ilyen gyűjtést őriz az Evangélikus Központi Levéltár *Egyházközségek monográfiái 1833—1847.* címen. A feljegyzéseket a Tolna—Somogy—Baranya megyei evangélikus egyházkerület lelkészei küldték be. Mivel Tolna megye levéltárában nem találunk sem hasonló gyűjtést, sem a gyűjtést elrendelő aktát, egyházi kezdeményezésnek kell gondolnunk.[1/a] Tekintve, hogy nemcsak nagyobb horderejű, hanem nagyobb területet is érintő ügyről van szó, inkább superintendentális, mint esperesi rendeletet tételezhetünk fel, bár nyomára nem sikerült akadnunk. A központilag kiadott kérdések, illetve a rájuk beküldött válaszok *Statistikai adatok*, máshol *Ethnographiai vagy Statistikai adatok* címet viselnek. Feleleteket nem minden lelkész küldött a kérdésekre, a történeti kérdéseket mindannyian megválaszolták, a néprajzi kérdésekre Tolna megyéből mindössze öten válaszoltak: Apáti (és filiája Alsónána), Mucsfa, Felsőnána, Hidegkút és Izmény. Baranya és Somogy megyék lelkészeinek válaszait nem sikerült megtalálnunk, vagy elkallódtak vagy lappanganak valahol, mert hogy két megyéből egyetlen válasz sem érkezett volna, azt nehéz elképzelnünk.

Az adatok a néprajznak több ágát ölelik fel, különösen értékesek az építkezés és bútorzatra, viseletre, házasságra vonatkozó feljegyzések. Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük az Apátiból való gyűjtést — azért ezt, mert a kérdéseket csak ennek lelkésze másolta le —, minden pont után feltüntetjük a többi falunál az esetleges eltéréseket. Ezt akkor is feltüntetjük, ha értelmi eltérés nincsen, de részletesebb adatokkal találkozunk. A nem teljes egészében néprajzi anyagot pedig összefoglalva adjuk.[2]

A közölt adatok jelentőségére nem szükséges rámutatni, hiszen a reformkorból alig rendelkezünk közvetlen adatokkal, mint pl. Csaplovics vagy Prónay művei, vagy a népviseletben Bikkessy, Jaschke, Valerio munkái, melyek néprajzi céllal íródtak, közvetett adatokra vagyunk utalva. Ezért fontos számunkra a Tolna megyei evangélikus lelkészek másfél évszázad előtti állapotokat rögzítő feljegyzése, eddigi kevés adatunkat egy megye 6 községéről való gyűjtéssel egészíti ki.

Apáti: 25 telkes falu, Apponyi birtok, lakói németek, Mária Terézia alatt települtek Würtembergből és Badenből, az akkori földesúr Mercy generális volt. Számuk 954, vannak köztük telkesek, kis *házasok* és zsellérek, ezek többnyire mesteremberek, esztergályosok, székfaragók, de egyszersmind föld- és szőlőművelők is; mindannyian evangélikusok.

Más falvaknál mondákat is találunk a helység településére vonatkozólag. *Alsónána:* „Nép monda szerint a letelepedés mostantól visszafelé számítván az ötödik nemzedék idejében Börzsönyből ide költözött hét Rátz házi család által meg alapíttatott, a németek pedig mintegy hetven esztendő előtt ide települtek."

Hidegkút: „A nép monda szerint . . . nevét alkalmasint vévén a falu közepében található bő vízű hideg forrásától, melly még most is ember állatnak egyaránt egészséges italul szolgál."

Izmény: „Népmonda szerint volt az Izményi határban, a mostani lakosok megtelepedésök előtt már egy falu, rátz lakosokkal, délfelé egy fertálórányira a mostani falutul. A gyülekezet Vénjei még most is megmutatják a rátz templom helyét, és számtalan alatta elszórt kő és tégla darabok igazolják mondáikat."

A második kérdés a hitéletről, templomépítésről kér adatokat, majd várak, erősségek, sáncok iránt kér felvilágosítást, melyre az apáti lelkész így válaszol: „a nép monda szerint ott, a hol most a templom áll, egy régi kath. klastrom állott, mellynek történetéről azonban mi sem ismeretes." Alsó Nánai nép monda szerint, „ott, a hol most a falu áll, ezelőtt semmi féle házak nem voltak; hanem a határban az előtt egy falu igenis állott, mellynek nyomát még most láthatni, nevéről és történetéről azonban a nép mit sem tud".

Apáti: „Minő a nép lakhelye, háza, udvara, szobái, konyhája, ezekben uralkodik e tisztaság, minők bútorai, ágya, tüzelője, világítója stb.? *Apáti:* Egy kis keskeny völgyben fekvő körös körül hegyekkel és dombokkal bézárt 140 házból álló falu, a régi házak fából vannak készítve, az újabbak kemény kövekből és sártéglából; többnyire szalmával vagy náddal, imitt amott tserép sindellel fedve; mindenik ház

[1] Balogh István: *Egy országos jellegű hatósági néprajzi „gyűjtés"-ről.* Ethn. LXVI. 603—607, vagy az OSzK Kézirattárában: *Descriptio Baranyensis.* Fol. Lat. 289.

[1/a] A szekszárdi Áll. Levéltárban őrzött Egyedféle kérdőívekkel rokonságot mutat anyagunk, de nem azonos vele.

[2] Itt is köszönetet kell mondanom Sólyom Jenő professzor, levéltáros úrnak a kéziratnak felhasználásra való átengedéséért.

két szobából és egy konyhából áll, a tehetősbbek házaiban ezeken kívül egy különös mosó és sütő konyha is találtatik. Az udvarok bé vannak kerítve. A telkesek udvarai az istállók mögött hegyre felterjeszkednek és ott többnyire burgonyával és szőlővesszőkkel be vannak ültetve. Tisztaság a házakban csak nem mindenhol uralkodik. A szobák bútorai ezek: az utzára nyíló szobályában egy vagy két puha fából készített feltett pad, egy diófából készített ládás asztal, egy puha fából készített ágy, mellyen vagyon egy szalmazsák, egy derekal, egy mouselin lepedő, négy, hat, nyolcz és több fosztatlan tollal töltött dunnyha, egy ágy terétő paplan vagy ágy kárpit. Továbbá találtatik e szobában egy vagy két festett a ruháknak való láda, ezek helyett némellyeknél egy puha fából vagy egy fényesített kemény fából készített szekrény, két darab fa vagy szalma szék, és egy mázolt kálha; a kinek czintányéra van, azt is szépen fényesítettve tartja fel; az ajtón egy tiszta kendő találtatik. A hátulsó szobában vagyon egy nagy puha fából való ágy, szalmazsákkal, kender lepedővel két fosztatlan tollal töltött vánkossal és egy dunnyhával; egy nehány szalma szék, egy puha asztal és egy vörös kálha; elég erdő lévén Apáthi körül, mind a kálhában, mind a tűz helyen fával tüzelnek; olajjal pedig világítnak."

Mucsfán cserépzsindellyel vannak a házak fedve, többeknek még pajtái és pincéi is. „Udvaraikat inkább árkos gödröknek mondhatnók el, mivel a hegyről lefolyó víz mind untalan ki vájja azokból az agyagos földet. Szobáik rendszerint téresek és helyes bútorokkal el vannak látva. Van benne asztal, mellynek két oldalát helyes pad környezi, vannak szalmából font, vagy fából készített székek, úgy nevezett 'Comod' szekrények, melylyekben ruhájokat s vásznokat tartják, helyes ágyak gazdag ágyruházattal, fogasok, mellyekről tarkán festett cserép kancsók sorban lógnak, s imitt amott szép tálak s tányérok is díszeskednek azokon." Saját termesztésű s olajos malomban kiütött repceolajjal világítanak. „Mi a tisztaságot illeti, fájdalom, nem igen lehet abban gyönyörködni, mi onnét van, hogy a nép inkább csak külső munkákkal egészen elfoglalva, kénytelen hanvagon odahagyni lakját, kevés időt fordíthatván a takarékos tisztaságra."

Hidegkút: „... Bútorai a nélkülözhetetlenek: szék, nyoszolya, asztal, láda és itt ott kétfelé nyíló ajtajú szekrény, vagy pedig betolható fiókokkal."

Izmény: „... Nem ritkaság a pollitérozott asztal és szekrény szobáikban."

Apáti: „Leírni a nép ruházatját, és pedig egy új szülöttét, iskolási és leány gyermekét, megnőtt férfi és némberét, nyári és téli öltönyeit fehér neműit? s. a. t. Egy új szülöttnek a ruházatja a következő: egy kender ümög egy fejkötő, egy néhány pelenka és egy vánkos; egy iskolás fiú gyermeké: egy ködmön sipka vagy egy széles gyapjú kalap, egy fekete nyakra való, egy német dolmány, egy posztós mellény, egy csepű vagy kender ümeg, egy térdig nyíló csepű vagy kender nadrág, kaptza, néha csizma, sáros időben fa paputs. Télen ugyan ezen ruha viseltetik, csak hogy némellyek a posztó dolmány helyett egy ködmönös mentével élnek. — Egy leány gyermeké: pántlikával át fűzött czoff, vagy festett keszkenyővel bé takart fej, egy nyakra való gyöngyékesség, egy posztó vagy perkál mente, egy ümög, egy kékre festett, vasárnapokon egy perkál szoknya, kaptza, sáros időben fa czipő, vasárnapon bőr czipő. Télen is ugyan ezen ruha viseltetik, csak hogy posztó mente helyett némellyek ködmönös mentével élnek. Egy megnőtt férjé: Ugyan az mi a figyermeké, csak hogy a házas férffiak vasárnapon posztós nadrágos és posztós köpönyeget viselnek. Egy megnőtt némberé ugyan az mi a leány gyermeké, csak hogy a házas asszonyok a hátulsó fejet befödő és széles, hátul lelógó kék vagy vörös pántlikával kiékesített főkötőt, némellykor a főkötőn felül egy kékre festett, vasárnapon pedig egy csinos fejér fejkendőt viselnek."

„A Mucsfaiak ruházatja csak némileg különböz a többi Német szomszéd falubeliek ruházatjától. Az újszülöttet csupán gyolcsból varatott ingbe öltöztetik s egyszerűen vánkosba kötik, főkötőt is adnak fejébe, később mikor megerősbedik szoknyácskát varnak a gyermeknek, legyen akár férfi akár leánygyermek. Ötödik hatodik esztendőben ruházatban már megkülömböztetik a nemet, a leány megtartván szoknyáját, melly hét köz napon magokfont kender vászonból készült, meg lévén előbb festve a vászon festőtől. Hajukat a leányok ocsmány módon úgy viselik, hogy fejük hegyén csomóra kötvén osztottan szétlógatják azt. Főkötőt is viselnek a leányok főkép ünnepnapokon és télen, melly némüleg csinosítja borzhajú fejöket. A figyermekek 6 éves koroktól fogva bugyogót viselnek, hosszú vagy rövid kaptzát, melly gyapjúból kötve van, világos kék posztós mentét s többnyire ugyan azon kelmi mellényt is. Fejöket hétköznapon sapka, ünnepeken pedig kalap fedi. A megnőtt férj hasonlag bugyogóban jár s hétköznap kapczában, de vasárnap csizmában világos kék posztós mentében. Télen szinte olly nemű posztóból köpönyeget viselnek a

házas férfiak. A némberek pedig nyáron télen is egyformán viselik magokat, hétköznap fökötőt hordván, vasárnapokon pedig s kivált ünnepélykor fehér keszkenőt kötve fejökbe, ezek is mellényt s mentét viselnek nyáron finomabb kelméből, télen posztóból. A fehérneműeiket az asszonyok magok fonyák olly szorgalommal hogy bőségben vannak véle."

Hidegkút: „Ruházatja a férjfiaknál térdig érő bugyogó, varga lábbeli, czipő réz kapocscsal, harisnya szíjjal szorítva (az utóbbi viselet fogytán van) világos vagy setét kék posztóból készült, lapos vagy domború réz gombokkal felczifrázott, teveszőrrel kivarrott dolmán, mellény, hason szövetű köpönyeg; — munka napokban szűr, sáros időben vagy télen fa czipő. Többen már kezdik a magyar nadrágot is viselni, díszét és czélszerűségét elismervén; egy és fél év olta a karton melledzőt kezdik viselni. Szűcs ruhaneműk is divatban vannak.

A némberek viselete munka napokban: önkészített kékre festetett, derékig nyúló szoknya, kötény, kendő, ünnepekkor: különféle mintájú karton, előlről kivágott mellényke, különbféle nyakkendő, nagy kék vagy fehér főruha, melly a csúcsosan felálló fecske fészek idomú — 5-6 váltó forintokba kerülő — ég színű és fekete szalaggal fel ékesített fökötőt takarja. A gyermek hasonló."

Izmény: „A férfiak rövid, térdig érő vászony nadrágot viselnek, a melyhez nem csak szokásbul, de ezen okbul is erősen ragaszkodnak, mivel a dohány műveléshez, melyet szorgalmatosan űznek, leg alkalmasabbnak mondják. A Nőneműek ruházatja nem igen külömbözik a többi magyarországi népfajokéitól, azon kivétellel azomban, hogy a leányok is kivált ünnep napokon fökötőt viselnek, különös szabásút, tsak a fej tsutsát betakarót, selyem szövetkékbül állót, és három ujni széles pántlikával az áll alatt összeköttendőt. Egyéberánt rendszerint a férjfiak tisztábbak és tsinosabbak az asszonyoknál."

„Millyen a nép életmódja, eledele a növény- és állat országból, készítés módja, edényei, — minők az italok, minő a vize és kuta, bora, söre, pálinkája s másféle — mennyit használ egy család évenként a feljebb elő számláltakból, különösen mennyi só szükséges egy családnak évenként?"

Apáti: „A nép egy nap alatt rendesen négyszer ül a terített asztalhoz, reggel, délben, uzsonnára és estve. Reggel a szegényebbek sokszor burgonyával, a tehetősbek kenyérrel és sajttal vagy túróval, vöröshagymával, füstölt disznó hússal, kalbászszal élnek, a kinek bora van, vagy a tehetősb gazdáknak dolgozó napszámosok, borra is tesznek igényt, uzsonnára ugyan ezek ismételtetnek. Közönségessen ebédre csak nyári időben igen nehéz és fáradozó munkák alkalmával p. o. szőlők kapálás alkalmával, aratáskor s. a. t. használtatnak főtt eledelek. Ezeknek készítésére használtatnak a növény országból: mindenféle főzelékek u. m. kelkáposzta, koloráb, paraj, fehér répa, saláta, káposzta, burgonya, bab, lencse, továbbá külömbféle zöldségek, petrezselem, sárga répa vörös és fog hagyma, olaj, liszt. — Állat országábul: téj, vaj, zsír, disznó hús, marha hús, borjú hús, birka hús, hal. A főzelékek szokás szerént nem rántatnak bé, hanem ha káposztát főznek, azt lemosák, a hússal együtt lefőzik, később meg hámozott burgonyával keverik, és ha tálalják, egy kis zsírt reá öntenek. Mikor az embernek se disznó se egyéb húsa nincsen, akkor a főzeléket ugyan csak bérántja. A burgonyát csaknem minden főzelékkel keveri. A salátát szalonnával és forró eczettel le forrasztják; a salátával többnyire metéltet esznek. A leves vagy marha vagy rántott, vagy tejből készített. Egy közönséges ebéd ezekbül áll: leves és főzelék hússal, vagy leves és metélt salátával, rendkívüli esetekben még téjjel és fehér lisztbül sütött kenyér, vagy tiszta olajba sütött fánk. Marha hússal csak vasárnapon él a köznép, és ekkor is egy, legfelyebb 1½ fontott főznek az egész — sokszor tíz fejből álló család számára, de aratáskor mindennap vagyon birka husa. Télen és a nyárnak azon honapjain, mellyekben nehéz is igen fárasztó munka nem fordul elő, csak kenyérbül, sajtbul, vagy túróbúl és borbúl áll a köznép ebédje, de akkor estve újra készített meleg vacsorával él. Edényei ezek: fazék, kondér, lábos, tál, tányér, pléh vagy czin kalán, kés villa, kazán, sajtár, nyújtó deszka, nyujtó fa. A víz Apathiban igen jo és egességes; a kutak mélyek, téglából és kövekkel ki épitettve; a bor is jó és erős, a miért is azt, a mi a háznál kell, már a hordóban vízzel mérsékelik. Sör helyben nem főzetik; palinkával is némellyek élnek. Egy szegényebb 5 fejből álló család esztendőnként el használ 2 akó kaposztát, 2 nyolczados babot vagy lencsét, 20 zsák burgonyát, 7 itze olajt, 10 font sajtot vagy túrót, 35 itze zsírt, 20 font szalonnát, 20 merő lisztet és 30 font sót, 5 akó bort, 3 öll fát, 50 font marha hust, 15 font birkahust, 60 font diszno hust. Egy gazdagabb ugyan annyi fejbül álló családnak mivelhogy sok napszámosokra szüksége vagyon, kétszer annyit elhasznál; bora pedig némellyiknek 25 akója is kell."

Mucsfa: „... különösen szeretik a veres hagymát, mit is nagy bőségben ter-

mesztenek. Állatországból a szalonán kívül leginkább divatos nálok a túróvali vagy sajttali élés. Ételeiket meglehetősen jól készítik, lisztből gyakrabban sütnek kalácsot, fánkot, de kenyerök ízetlen, mivel hogy felette sótalan. Főedényök üstből készült bográcsés vasból öntött háromlábas, mellyben főznek is, sütnek is. »Boruk jó, a gyerekeket is itatják vele.« »Pálinkát, szlivoviczát is főznek, de ezzel mértékletesen élnek.« Vizük jó, de kevés kút van, 15 az egész faluban."

Felsőnána: „Edénye cserép és öntött vas lábos, melly több helyen lánczon lóg le a kéményből a tűz felett. Itala jó víz, bor, törköny pálinka (az utóbbit többnyire csak télen reggel iszszák) . . ."

Izmény: „Kenyerök rozslisztből készül, ritkán, tsak igen rosz termés alkalmával vegyíttenek közibe kukoricza lisztet . . . Rendes főzelékjeik: káposzta, bab, ritkább a lencse és borsó. Ünnep és vasárnapokon marha hússal élnek."

„Minő a nép életrendje és foglalatoskodása, hogy osztja fel a nép embere idejét, családokban kik a dolgozók, mint dolgoznak a férjfiak, asszonyok vagy gyermekek?"

Apáti: „A nép munkás és szorgalmatos. Mikor a szántó földeken vagy a szőlőkben meg szűnik a munka, oda haza valami mesterséget űznek. A ki csak erővel bír a családban, az dolgozik is. A férjfiak szántanak és mesterséget űznek, fapaputsot, szalmaszéket, rokkat készítenek; némellyek olajbogáccsal, borral s. a. t. effélével kereskednek; a szőlőben az asszonyok szinte úgy valamint a férjfiak dolgoznak, azonkívül főznek, mosnak, a teheneknek gazt hordanak, a kertet művelik és télen fonnak; a férjfi gyermekek nyáron legelőre hajtják a marhát, a leányok, a legkisebbek is gazt hordanak, télen pedig oskolába járnak. A férjfi gyermekek életüknek 13dik esztendőjében, a leányok 12dik esztendőben elhagyják az oskolát, és akkor erejökhez képest mindenféle hasznos munkára fordíttattnak. A hol két vagy több házas asszony vagyon egy házban, ott a leg idősebbik a házi gazdaságot ellátja, főz, var a gyermekeknek gondot visel — míg a többiek a mezei gazdaság után járnak."

Mucsfa: „Nyáron keveset alusznak, közmondás a nőkről, »hogy ezek szakajtó kosárba csücsülve alusznak«. A földeken minden előforduló kapálási s aratási munkákban a nők egyaránt osztoznak a férfiakkal. Télen pedig a férfiak a dohánnyal, az asszonyok fonással foglalatoskodnak. A gyermekek nyáron a barmot legeltetik, télen oskolába járnak. Sok házban a férfiak takácsok s télen szőnek."

„A nép vagyonosságát meg határozni, körülmennyei szerint kit lehet gazdag, kit szegénynek mondani a nép fogalmai szerint, sok é a koldús, az arányt ezek közt meg határozni?"

Apáti: „Egy 4/8 telkes jószág, házzal, szántó földel, marhával, kocsival és egyébb szerszámokkal együtt 1000 pengő forintra becsültetik. Vannak ollyanok, a kik illyen telkes jószágon kívül 400—600 pengő forintot érő szőlő hegyekkel is bírnak, úgy hogy az ő egész vagyonosságát 1600 p. forintra lehet becsülni, és az ollyan ember a nép fogalmai szerint gazdagnak mondatik.

Egy házatlan zsellér, a kinek 80 vagy 100 pengő forintot érő szőlője vagyon, szegénynek mondatik. Koldús egyetlen egy özvegy asszonyon kívül, az egész faluban nincsen."

Hidegkút: „Vagyonosnak már az tartatik, a ki a mindennapi eledelben szükséget nem szenved."

Izmény: „. . . Gazdagnak közülök azok szoktak mondattni, kiknek gazdaságok jó rendben van és értéke 2000 pftt meghalad."

„Mi mulattatja a népet, nép ünnepet, tánczot, játékot leírni, népénekeket gyűjteni, kártyás é a nép embere pénzért, pipás-é, pinczés-é, kortsmás-é?"

Apáti: „A búcsú (Kirchenfest) az egyetlen egy szép ünnep a németeknél. Ezen ünnepek közönségesen Ádvent előtt tartatnak, a sz. egyház bészenteltetése emlékezetére. A miért-is egy áhítatos isteni tisztelettel kezdődik meg az egész. Ennek bevégeztével a búcsú-legények és leányok hangászat kíséretében a templom pinczéjén megjelenvén ott a főlegény a sz. egyházat, a királlyt, a papot, a mestert illető mindenféle szép hálálkodások elmondása közben egy rozsmarint és vörös pántlikával átfűzött poharat üríttvén a kornyül állók minden egyes hálálkodást hangos éljenzésekkel megkísérik; a butsu-legények és leányok ez ünnep alkalmával főszerepet játszanak. Ők tudniillik a nyilvános tánczot és egyéb mulatságokat elrendezik, és a muzsikusokat eltartják. Ők különössen ünnepélyes ruházatban és ezüst virágokkal és széles selyem pántlikával megékesetett kalapot viselnek. A dolmányt pedig rozsmarin szállal és selyem pántlikával felékesítik. A leányok majdnem úgy mint a magyar leányok egy hátul lelógó vörös pántlikával átfűzött czoffot, egy vörös mellényt, rövid perkál ümeg ujjakat, vörös nyakra valót és többnyire fehér perkál szoknyát, fehér kapczát és vörös bőr czipőt, kezükben pedig rozsmarint szált viselnek. Minden bucsu-legény (Kirchweihbursch, Kerbelbursch) választ magának bucsu

leányt (Kirchweihmensch, Kerbelmensch), a kivel aztán kizárólag tánczolni köteles. A bucsu-legény fizeti a muzsikusokat, a leány szülői pedig a legényeknek és muzsikusoknak három napok által enni és inni adnak; az egyik házban fölöstökömöt és vacsorát, a másikban ebédet kapnak. — A legények egy fel czifrázott kalapot vagy nagy tarka keszkenyőt vesznek, mellyet azutan, hogy költségüket meg bírják, kijátszanak olly formán, hogy számokkal meg írott sorsjegyeket egy egy darabot egy garasért eladnak; az eladott számokat egy karikára felírják, azután egy golyóval töltött puskát ezen karikára el sütenek, és a melly számot a golyó megérte — az a nyertes. A megnyert darabot nagy pompával zene hangzatjával a nyerő házához elviszik, és ott átadják. — Ezen ünnepek alkalmával csaknem mindenik ház egy mulató ház; még a legszegényebb embernek is vagy egy pár vidéki vendége, kiknek marhalevessel, marhahússal, káposztával és disznó hússal, lúdpecsenyével, kalácsal és jó borral szívesen szolgál, és mindezeknek felette az ünnepnek második napján a fölöstököm után haza ballagnak; az ifiúság csak harmadik napján estve felé haza bocsátja a muzsikát. — Vannak ollyanok-is, a kik némellykor pénzért kártyáznak, de sohasem hazárdíroznak; pipás is van, de több ollyan, ki nem pipás, pinczés, korcsmás is van, de aránylag kevés."

Mucsfa: „... vasár- és ünnep napokon az isteni tisztelet elvégeztével a férfiak pinczékbe összeülnek barátságos beszélgetésre jó bor mellett; az asszonyok is csoportosan összegyűlnek és a házi gátorra lecsücsülve kisdedjökkel csevegnek, így tesznek a fiatalok is magok közt. Néha, de igen ritkán tánczvigalmak esnek, a midőn a nagyobb fiatalság topogva megjárja a keringőt, sőt magyar tánczot is ..."

Felsőnána: „Bor, musika, táncz, a melly keringő s csárdás. A német fajnak nincsenek népdalai." Nem iszik, nem kártyázik „ha csak az országos vásárokon a csaló zsidók, kik nyilvánosan felütik sátoraikat, gyűsző, kártyavetési, madzag huzosdi játékaikkal a tapasztalatlan együgyűt kelepztébe nem kerítik s ki nem zsebelik."

Izmény: „... nem tsak a keringőset, de a nemzetit, nyalkát is megjárják."

„A gyermekek nevelését leírni, physicait, táplálás, gyámolás és apolás módját. b) lelki és erkölcsi nevelését, mennyire hatnak erre tanodák, mennyire terjesztetik el a vallásosság, mennyire uralkodnak babona, előítéletek, házi gyógyszerei, — kuruzsolók?"

Apáti: „A gyermekek sokszor két esztendeig is szopnak, de rendesen 1½ esztendeig. Ezen idő alatt ritkán kapnak más táplálékot, mint az anyatejet. Mikor az anya az gyermek ágyat elhagyta — sokszor történik, hogy míg az anya a mezei dolga után jár — a kisdedje egyedül maga — senkinek mint tsak a jó Istennek felvigyázata alatt, néha 3, 4 óráig is fekszik a bölcsőben. Ha siránkozik is sokszor, ismét elaluszik. Ha az egy egész napra p. o. szőlő kapálásra el kell mennie, akkor a kis gyermeket magával viszi, azt egy — mint a négy szárnyán öszve kötött lepedőbe bele teszi, és a lepedőt öszve kötött szárnyakon valami élőfának egy ágára felakasztja olly formán, hogy a lepedőben fekvő gyermek szabadon a levegőben lebeg. A három négy esztendős gyermekek, ha öreg anya nintsen a házban, sokszor egész nap magokra vannak hagyatva; és a ki a jó Istennek specialissime gondviselésén kételkedik, — az jöjjön ide, győzze meg magát szemlátomára, miként az illyen gyermekek sokszor a legnagyobb veszedelmek között épek, életben és egésségesek maradnak, és valójára fel fog hagyni hitetlenségével. A négy öt esztendős gyermek már atyától, anyától tanul egy két rövid imádságot vagy verset, mi atvánkot, a tíz parantsolatokat, az A, B, Cét is kezdi. Az öt, hat éves gyermekek felküldetnek az oskolába, mellyet a téleken által 5, 6, 7 esztendeig meg látogatnak. ... Hogy a nép általjában igen buzgó és vallásos volna, azt mondani nem lehet. A többség, igaz még most is rendesen a templomot meg látogatja, de tsak a többség; a népnek egy része sokszor elmarad, van egy két ollyan is, a ki a nyilvános isteni tiszteletről magát egészen félre húzza. Vannak ugyan ollyanok-is kik a nvilvános isteni tisztelet után oda haza a bibliában, énekes vagy más ima könyvben olvasgatnak, de azt igen kevesen cselekszik; ama jámbor szokás pedig, melly szerint régiebb időkben vasárnaponként az egész házi család a házi atya vezérlete alatt öszvegyűlvén közössen oda haza imádkoztak, énekeltek egy épületes vagy más erkölcsi tanokból álló hasznos könyvet olvasgattak, — melly jámbor szokásnak a nép vigasztalásra, belső megnyugtatására és erköltsiségére olly igen jótékony befolyása volt, a mostani nemzetségnél végképen meg szűnt. A mi a babona és előítéletek uralkodását illeti, annyi bizonyos, hogy azoknak száma napról napra szaporodik, kik a rémekbeni és boszorkányokbani hittel felhagytak, a betegségek meggyógyításában pedig némellyek ugyan még botrányos előítéleteknek meg adják magukat, mellyek bébizonyításául az ugy nevezett hideglelés czédulákat említgetni elég legyen. Ezekkel még is tsak a szegények,

kik orvost nem hozathatnak, vagy a fösvények, kik a gyógyszertártól félnek, leginkább vesződnek. Házi gyógyszerek gyanánt szolgál a zsír, lúdzsír, nyúlzsír, borzzsír, disznózsír, szarvaszsír, vaj, olaj, pálinka; só, timsó, kámfor, borkő, keserang, rebarbara gyökér, torma, s más füvek, egy közönséges flastrom, melly sárga viaszból, szarvaszsírból fejér szurokból és len mag olajból készítetik s. a. t. ef. a kuruzslók nálunk nem igen boldogulni látszanak."

Mucsfa: A csecsemő „sokszor két évig is szophatja anyja tejét, de másrészt egyszer s mind a nehéz ételekhez is hozzá kell szoknia, mert alig lett egy pár holnap folytával lisztes kásával etetve, már is mindenféléből, mit a nagyok esznek, részesül, s kivált kenyérből, disznóhúsból, mellyre erősen megszomjúhozván a gyermek, bort is, a mennyit kap, iszik."Ennek tulajdonítja a sokféle nyavalyát, gilisztát, hideglelést."

Felsőnána: „... A babona, előítéletek a haladással lassanként kiküszöböltetve reményljük. Házi gyogyszerei: kenés és laxativa; néha néha a liptói olajos Quackszalberek drága pénzért ámítgatják a népet."

„A nép emberének házassági viszonyait leírni, az esküvés külső ünnepélye, és ami azt előzi (gyűrű változás). Micsoda körülmények folynak be a házasulók számára, minő évszakban köttetnek legtöbb házasságok, mikor legkevesebbek?"

Apáti: „Ha valamelly legény házasságra lépni szándékozik, akkor édes atya, vagy ha ez meg halt volna, az egvik kereszt atya vagy más közellevő rokona azon hajadon leánynak, kivel a legény házasságra lépni kíván — szüleihez elmenvén, és ezeket ünnepélyesen meg kéri, mikép kedves leányul drága kezével az N. N. vőlegényt megszerentsésítetni ne sajnáljanak. A kérők nyájasan fogatatnak, ha egyébbel nem-is, legalább borral kínáltatnak; és azon ürügy alatt, miszerint a leány véleményét elébb ki halgatni, és az egész dolgot még gondolóra venni szükséges volna, meg kéretnek, hogy más vagy harmadik napon kedves látogatásukat ismételjék. Eljövén másodszor a kérő határozottan kedvező vagy tagadó választ nyer. Ritka az az eset, hogy a házasulandó ugyan azon leányt, kitől kosarat kapott, másodszor is meg kérje. Ha a kérő kedvező választ nyert, akkor a vőlegény meg az apa csinosan felöltözve a tőle meg kéretett leányt és ennek szüleit meglátogatja, ezeknek a kívánságának beleegyezésükért köszönetet mond, és magát szívességükbe ajánlja. A mátkájának pedig egy ezüst talért ad (gyűrű változásnak nálunk helye nintsen) mellyet ez, ha ne talám vissza lépne és a legénnyel házasságra lépni nem akarna, a legénynek duplán vissza adni köteles. Az erre következő leg közelebbi szombaton az úgy nevezett kézfogás (Handtreich) tartatik a mátka házában. Ezen kézfogásra meg hivatnak mind a két házasulandó egyén, ezeknek szülei és kereszt szülei, melly alkalommal a házasulandók azon szándékot miszerint egymással házasságra lépni kívánnak, a jelenlevők előtt ünnepélyesen kijelentik, és a házassági szerződést kötik. A nőteleneknél a házassági szerződések fő pontjai ezek: a vőlegény azon esetre, ha ő házassági kötéstül számítva három esztendő alatt minden ezen házasságban születendő magzat nélkül meg halna, a menyasszonynak 25 vagy 30, vagy legfeljebb 50 vft ígér, oda ajánlja néki minden ruházatját; a meny asszony ellenben a felyebb érintett feltételek alatt minden ruházatját, ágyát az ágyiruhával együtt oda ígéri a vőlegénynek. A vacsora, mellyel az ünnepélyes kézfogási ceremónia dicsőségesen meg koronáztatik, a meny asszony költségén szokott készítetni. Az erre következő vasárnapon, a mikor a házasulandók leg először kihirdetetnek, a vőlegény-kalapját egy rozsmarin szállal ki ékesítvén, a meny asszonyát, ki kezében szinte egy rozsmarin szált tart, elkíséri a sz. egy házba; délután pedig egymást rokoniknál bémutatják. A lakodalomra a násznagyok betsületesen meg hívják a vendégeket. A háromszoros kihirdetés utáni kedden tartatik az esküvés. Az ezt megelőző estvén az ifiúság a lakodalom házánál öszvegyülvén ott az időt estvéli tíz vagy 11 óráig tánczal tölti, melly tántzot szarvasugrásnak (Hirschentanzf) neveznek. Az esküvés napján reggel a vendégek jó korán a lakodalom házánál meg jelennek, a hol is tüsténT egy gulyásos hús, fejér kenyér, és borbúl álló fölöstökömmel meg vendégeltetnek; a fölöstököm után mintegy tíz óra tájban, a vőlegény, körül adatva a násznagyokkal, és a vőfényekkel és egyébb tisztességes vendégekkel, a zenészek kíséretében elmegy a meny asszony házához, őtet megkérni, hogy már most az Isten Sz. oltára előtt keljen vele egybe. Majd az egész vendégi sereg kíséretében a harangok megkondulása alatt ünnepélyesen eljárnak a templomba. Előre a zenészek, az után a vőfények felczifráztatván mindenféle bokrétával és pántlikával és a zene perczenye szerint ugrálván, tántzolván, rekedésig kiáltozván, kurjongatván; a vidámság ezen képviselői után következik a szomorú meny asszony, ki a közönség izlése szerint, nem szép, ha nem zokog és nem siránkozik. A menyasszony az öltözetre nézve az

által külömböztetti meg magát az őt elkísérő nyoszló leányoktól, hogy ezek, még a leghidegebb időben-is csak rövid perkál ümg ujjakban járnak, és fejükön semmi virág vagy más czifraság nincsen, míg amaz vagy posztós vagy perkál vagy selyem mentét, a nyakán többnyire fejér gyöngy ékességet visel, és a haját egy egyszerű vörös rózsabimbókkal fűzött koszorúval ékesíti. Néhány lépetekkel a menyasszony után, jőnek a násznagvok a vőlegénnyel. Az életében ma legelőször egy posztós nadrágban és legelőszer egy posztós köppönyegel jelenik meg, melly azután vasárnaponként holtáig díszruhája marad, a kalapját egy rozsmarin szál és egy széles selyem vagy bársony szálag ékesíti, a dolmányát pedig egy selyem pántlika rozsmarin szállal és egy nagy czifra keszkenyő, melly az egyik gomblyukán kikötve lefelé lóg. Azután következnek a többi vendégek, először a férjfiak és végtére az asszonyok. Az egyházi szertartás után azon rendben, mellyel jöttek, a lakodalom házához vissza mennek. Most terítetnek az asztalok. Két szobában három, négy asztalhoz le ül 60—80 vendég, minden asztalon két tállal tálalnak. Elérkezvén a leves — a mester, ha jelen vagyon, praeoral, a leves közönségesen egy igen jó ízű csík leves egy főzött tyúkkal. A marhahús eczetes tormával-is többnyire jó szokott lenni, ezután következik a káposzta vagy édes fejér répa disznóhússal, melly után egy kis becsinálttat tálalnak, azután pedig ürüczombot vagy borjú pecsenyét; következik még egy kis tejes kása és végtére lefőzött szárított gyümölts. Bor, jo fehér kenyér elég van. Ezen lakoma mindenhol egvenlő a gazdagnál, valamint a szegénynél. Egy kis külömbség a gazdagabbiknál olly nagy ritkaság, mint a fejér holló. A közönséges e tekintetbeni külömbség a kettő között csak az, hogy a szegény ember lakodalma csak egy napi, míg a gazdagabbiké két, néha három napig is eltart (drei Tag drauf und drauf). Egy ember asszonyi ruhába öltözve a vendégeknél egy merítő kanálban a szakátsné számára pénzt koledál. Egy egy vendég se többet se kevesebbet nem ád, mint egy garast. Minden egyes tálalás utáni játék köz legalább is egy fertály oráig eltart, úgy hogy az egész lakoma jó formán belételik két orába. A bevégzett ebéd és asztali zene után tánczra készül az ifjúság; többnyire a keringőt, de a nemzeti hármas tánczot és csárdást-is eljárja. Estvéli nyolcz óra tájban ismét terítik az asztalt, és e vacsora mindenben hasonló az ebédhez. A vacsora után egy új jelenés előfordul: a menyasszonyi meg ajándékoztatás (die Braut-Geschenk Austheilung). Minden vendég tudnillik a menyasszonyt valamivel meg ajándékozza; p. o. egy nyakra valóval, sebkendővel, fejkendővel, mellényel, vánkossal, szoknyával, kapczával, fejkötővel, kötényel, készpénzzel-is, egy p. forinttól egészen 6—5—4 váltó garasig; az ajándékokat mindenik nyilványosan átadja, és ez alkalommal a menyasszonyal egyet tánczol. A menyasszony minden megajándékozott ruha darabba mindjárd bele öltözik, és tsak akkor levetkőzi, ha az ajándékozásnak vége van. Ezen ajándékok a menyasszonynak a szegénynek valamint a gazdagnak egyetlen egy hozományát képezik, kivévén az ágyot és ágyi ruhát, mellyet szüleitől kap, és melly egy szalmazsákból, egy két lepedőbül, egy duntyhából és két három vánkosbul áll. Egy tíz évi tapasztalás azt tanítja, hogy igen drága időkben és a katona állítása alkalmával leg kevesebb a házasulók száma. Külömben 7 Januartól fogva fársáng utolsó napjáig a legtöbb; az aratási hetekben leg kevesebb házasságok kötetnek."

Mucsfa: „... midőn a házasulandó személyek eljegyzik egymást, azon eljegyzés ünnepélyes kézfogás által megy végbe, melly rendszerint 3 héttel megelőzi az esküvést, s melly alkalommal a szülék, nászatyák valamint a helység előljárói jelenlétében megiratik a házassági szerződés. Három héttel utánna — melly idő alatt a háromszori tisztességes kihirdetés elvégeztetik — beáll az ünnepélyes lakoma. Az esküvést megelőző estvét már zenével s tánczczal vígan töltik. Más nap mintegy délfelé templomban a derült ábrázatú násznép muzsika szóval, és harangszó közt járul. A vőlegény elől megy mind a két felől kísértetve, a menyasszony utánna, mind a két felől legényvezetőktől kisérve. ... kalácsot sütnek kenyér helyett ... Ez előtt sokszor egész hétig eltartott a vagyonosabbaknál illyen lakoma, de most ritkán tart el két napnál tovább. Ezen lakodalmak rendesen télen farsáng idején szoktak tartani, és csak különös esetben tesznek kivételt. A házassági kötésekre legnagyobb befolyást gyakorolnak a szülék. Ezek határozzák meg először is az időt, mikor házasodjanak gyermekeik, ők választják is ki leginkább számukra házos társokat." Fiatalon házasodnak össze. A születések fele ősszel történik, 5—6 hét alatt. Ügyetlen bábája van a helységnek, sok nő meghal a szülésben, vagy nem lehet több gyermeke.

Felsónána: Itt is igen fiatalon házasodnak, nem ritka, hogy 38 éves férfi már nagyapa. Szülők határoznak a házasság kérdésében, szerelemből kötött házasság ritka. „A közelgető katona sorshúzás dúsan szaporítja a házasulandók számát, mivel a

katonai élettől szörnyen retteg." Legtöbb születés az év utolsó négy hónapjában történik.

Hidegkút: A templomból kijövet „a lakodalmas házhoz rendszerint nagyobb tapssal s zajjal takarodnak, a hol is ollykor három napon által mulatnak. Minden vendég a menyasszonynak valamit ajándékoz. A segédkezek szaporítása oka a korai házasságoknak."

Izmény: A házasságokat farsangkor és húsvét után, az ún. zöld farsangkor kötik. A szülőknek van a kötendő házasságra nagy befolyásuk, csak anyagi szempontokat mérlegelnek; „el mennek a kiszemelt leány vagy ifjú szüleihez és így szólnak: Mit gondolnak, gyermekeik egymást elvehetnék? És ha itt jó választ nyertek, ekkor mennek fiok vagy leányokhoz imégy szólván: no fiam, ideje hogy házasodjál, tudod a gazdaságod! magunk már meg nem bírjuk, gondoskodtunk is már házos párodrul, azt vagy amazt a betsületes személyt fogod elvenni. Ezen atyai gondviselésök ellen kifogást fel nem tévén tüstent elmennek a lelki pásztorhoz az így öszve párosított gyermekeiket háromszori kihirdetés végett bejelenteni. Ez ekkor jóllehet kérdőre veszi a házasulandókat, szeretik e egymást, szabadon kötötték e ezen fontos és fölbonthatatlan köteléket; de tagadó választ ritkán kap, és ha néha vállat von is egyike vagy másika a házasulandóknak, a lelkész ritkán másíthatja meg a dolgot, mert — a kézfogási költségek ekkor már meg vannak téve, és a szerelem, mely eddig még nintsen, minden bizonnyal a lakodalom után beváratik." A lakodalom három napig tart, mindenki „tartozik a menyasszonyt az utolsó tánczná, midőn a főkötő fejében tétetik, a koszorú arról levétetvén, megajándékozni. Mind a mellett nem az új házaspár, vagy annak családjaik részén van a nyereség." A lakodalomban ugyanis elfogy egy tehén, három—hat borjú, ugyanannyi disznó, hatvan—hetven fehér cipó, ugyanannyi kenyér. A házasságokat általában húsz éves kor körül kötik.

Az utolsó kérdések statisztikai természetűek: „Mitsoda be folyással vannak a nemzésre a vallás, életkor és a hold (a hold fogytában, vagy töltében születik e több), ezen körülményt az egyházi anyakönyvekből kivenni." Apátiban táblázatot is közöl 5 évre visszamenőleg, a holdtöltekor és fogytakor születettek számáról, a kettő azonosnak mondható. Mivel mindnyájan evangélikusok, a vallás szerepét nem lehet kimutatni.

Halálozás okai, szaporulat csökkenésének okai, utóbbira válasz Apátinál: „a szántóföldeknek terméketlensége miatt majd nem évenként egy két család termékenyebb vidékekbe kiköltözik."

Kérdéseket tesz fel „a nép emberének" elmebeli tehetségére, erkölcsi állapotára, bűntettekre, öngyilkosságra való hajlamra, lelkész, tanítónak a nép által való értékelésére, végül régiségekre, könyv, ásvány stb. gyűjteményekre a község területén.

SCHRAM FERENC

Crane Walter kalotaszegi rajzai

A magyar népművészet külföldi barátai között is kivételes hely illeti meg CRANE Walter-t, MORRIS és RUSKIN nagy kor- és pályatársát.[1] CRANE Walter nemcsak Londonba került magyar néprajzi tárgyak alapján nyilatkozott elragadtatással a magyar népművészetről, hanem Magyarországra is eljött, ellátogatott több néprajzi csoportunkhoz; Kalotaszegen pedig vázlatokat is készített az ottani népviseletről. Néprajztudományunk ezeket a mind magyar, mind nemzetközi viszonylatban is jelentős műveket eddig nem tartotta számon.

*

CRANE Walter (1845—1915)[2] az angol képzőművészet és iparművészet népművészetből való megújhodásának prófétája, RUSKIN és MORRIS legnagyobb tanítványa és iránvuk továbbfejlesztője, illetve betetőzője. RUSKIN az ember mindennapi környezetének, a hajléknak és a műhelynek esztétikummal való átitatását tűzte ki céljául, MORRIS pedig kézműves műhelyekben való patriarchális együttműködésként képzelte el az új társadalmat; CRANE azonban felismerte a modern ipar sokszorosító eljárásaival járó nagy előnyöket, és a ház, a műhely, az ember mindennapi használati tárgyainak művészi rangra emelt

[1] Együtt róluk: NAGY Sándor: *Morris, Crane, Ruskin.* Magyar Iparművészet. 1919. 48—49.

[2] KONODY, P. G.: *The art of Walter Crane,* London, 1902. — SCHLEINITZ, Otto von: *Walter Crane.* Bielefeld und Leipzig, 1909. — Encyclopaedia Britannica, 1964. Vol. IV. 969. — Chamber's Encyclopaedia, 1967. Vol. IV. 212. — Everyman's Encyclopaedia, 1944. Vol. IV. 354—355. — Who Was Who, 1897—1916. A companion to Who's Who certaining the biographies of those who died during the period 1897—1915. London, 1962. 965—966. — Magyar kapcsolatairól: GÁL István: *Walter Crane in Hungary,* The New Hungarian Quarterly 1965, Nr./9, 219—221. — Uő.: *Walter Crane és a magyar irodalom.* Nagyvilág, 1965. szept. 1437—1439.

1. kép. Kovács Zsófi

2. kép. Veres István

darabjaival akarta ellátni és a szépségre nevelni az egyszerű embereket is.

Tizenkét éves korában ismerkedett meg az akkor már világhírű RUSKIN-nel LINTON W. J. műhelyében. LINTON *chartista* és *garibaldista* volt, sőt a *Kossuth-emigráció* egyik pártfogója. CRANE-t legjobb fiatalkori barátja, FROUDE J. A., MILL John Stuart és SPENCER Herbert követője, a szabadgondolkodás fontosságáról győzte meg. KOSSUTH titkárának, NEWMAN Francis W.-nek híres műve, „A hit fokozatai" a londoni pozitivista társasághoz vezette el, ahol ELIOT George-al és DILKE Charles-el ismerkedett meg. MORRIS William-mal való barátsága az angol munkásmozgalom különböző szervezeteibe is bevezette. London nagy külföldi vendégei közül KROPOTKINnal, ZOLÁval és DORÉval van gyakran együtt. Amikor MICHEL Louis, a francia szocialista megnyitja Londonban a Nemzetközi Szocialista Főiskolát, ennek tanára lesz. MARX lánnyával, MARX Eleanor ADELINGgel közös hetilapot szerkeszt. A munkásmozgalommal való együttműködését HYNDMANN H. M., a Szocialista Liga szervezője biztosította évtizedeken át. CRANE ötlete volt az első május elsején, 1890-ben a londoni utcák pannókkal és jelszavakkal való feldíszítése („A munka diadala", „Földet a népnek", „Szabadság, egyenlőség, testvériség", „Minden ország bérmunkásai egyesüljetek", „A munka nemzetközi szolidaritása", „Munka a világ tőkéje"). A MORRIS elnöklete alatt 1885-ben szervezett *Art and Crafts Exhibition Society* irányítója. A világirodalom és az angol költészet számos klaszszikusának (Aischylos, Aesopus, Homeros, Spenser, Keats, Tennyson stb.) illusztrátora.

CRANE Walter Magyarország iránti

érdeklődése még ifjúkorára vezethető vissza. A Kossuth-emigráció példátlan tekintélye, a régi magyar történelem és az akkori magyar nép iránt őszinte vonzalmat ébresztett benne is. MILNES Richard Monckton, PULSZKY Ferenc fő tanácsadója, 1848 őszén adta ki KEATS életrajzát és az első gyűjteményes Keats-kiadást, ennek második kötetében vezető helyen a költő magyar vonatkozású *Nagy Ottó drámája* áll.[3] KEATS CRANE kedvenc költője volt. LELAND Charles G. 1886-ban három hetet töltött Budapesten, ahol PULSZKY Ferenc és VÁMBÉRY Ármin kalauzolta és ahonnan elragadtatott levelet írt CRANE-nek. Az 1896-i milleniumi kiállítás katalógusai és emlékkönyvei eljutottak hozzá és a magyar népművészet és iparművészet iránt valósággal felcsigázták érdeklődését. ZSOLNAY Vilmos majolika-edényei otthonának díszei voltak, és amikor ZSOLNAY Londonba látogatott, az ő vendége volt. Ösztönző hatással lehetett rá két nagy művésztársának, MORRIS-nak és RUSKIN-nek nagyrabecsülése is a magyarság értékei iránt. Az ötvenes években Moszkvában és Berlinben újra megjelent MORRIS William Mátyás királyról szóló novellája, az „Egy király leckéje".[4] RUSKIN pedig éppen CRANE házában és magyar barátja révén ismerkedett meg a magyar népművészettel s el volt ragadtatva tőle.[5]

CRANE-nek ez az ismerőse, ROZSNYAY Kálmán, a századforduló éveiben Londonban a magyar sajtó tudósítója, a magyar és különösen az erdélyi népművészet rajongója és Angliában terjesztője, a korabeli londoni nemzetközi művészélet elismert tagja volt az, aki CRANE nemzetközi szerepét és befolyását fölismerve, őt kitartóan és alaposan megismertette a magyar népművészettel és általában a magyar művészettel. ROZSNYAY Kálmán (1872—1943) *Sydney Carton* néven szerepelt az angol és a nyugati irodalmi életben,[6] Mary angol anyakirálynő rokona volt és így a tehetős legfölső angol körökkel drága pénzen meg tudta vásároltatni a magyar népművészet értékes alkotásait. GYARMATHY Zsigánénak ő volt angliai megbízottja. KORBAY Ferenc és MUNKÁCSY Mihály ismeretsége révén a nemzetközi művészvilág érdeklődését is fel

3. kép. Bokor Marci

tudta kelteni a magyar népművészet iránt. (Ezek a következők voltak: ZOLA, NORDAU Max, PADEREWSKY, DUSE, BERNHARDT Sarah, DUNCAN Isadora, JACCO Sada; az angolok közül TADEMA Alma, KIPLING, ROSSETTI, RUSKIN, SARGENT, SULLIVAN Arthur, WHISTLER és WILDE.)[7] ROZSNYAY interjút készített CRANE-nel a magyar népművészetről. Ebben CRANE a következőket mondta: „A magyar nép sajátos jelleg-

[3] Vö. GÁL István: *Meredith és Magyarország.* Filológiai Közlöny, 1962. 153—166. Uő.: *Keats magyar vonatkozású drámája.* Uo. 1965. 70—92.

[4] Róla magyarul: KRIESCH, Aladár: *Ruskinról s az angol prerafaelitákról.* Bp. 1904. — DÖMÖTÖR István: *Ruskin nálunk.* Magyar Iparművészet, 1904. 33—37. — GÁL István: *Ruskin a magyar népművészetről.* Filológiai Közlöny, 1963. 265—266.

[5] NÁDAI Pál: *Az angol szociális művészetről.* Bp. 1910. — NAGY Elemér: *William Morris műhelye.* Magyar Építőművészet 1962. 4. sz. 47—49. — WATKINSON, Ray: *William Morris, a szocialista művész.* Uo. 44—47. — Mátyás-novellája: *Selections from William Morris.* Moscow 1959. 95—101, 497—498. Magyarul: *A király leckéje.* KÉRY László fordítása. *Világirodalmi Antológia. A XIX. század irodalma.* Szerk. KARDOS László. Bp. 1956. 592—596.

[6] Róla: Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1926. 607. — Angol neve Dickens Két város legendája c. regényéből való: FREEMAN, William: *Dictionary of fictionary characters.* London, 1963. 75. — Ady-relikvia-gyűjteménye a törzsanyaga a váradi Ady-Múzeumnak, l. HLATKY Endre: *Ady Endre s a Holnap múzeuma Nagyváradon.* Magyar Csillag, 1943. 302—305.

[7] Carton Sydney: *Emlékek.* Bp. 1904. — ROZSNYAY Kálmán: *Öreg diák emlékei.* Bp. 1943.

4. kép. Tamás Kata és Tamás Ilona

zetessége, a virágdíszítményekben való gazdag és kimeríthetetlen fantáziája, romantikus és gyakorlati érzéke és a kivitelben való nagy ügyessége mindvégig érvényesül a magyar népművészetben. Semmi sem múlhatja felül a hímzések és hímzésrajzok némelyikének és a hagyományos paraszthímzéseknek a viselet színhatását emelő báját. Ezek közül igen sok emlékezteti az embert típus és forma tekintetében a gyönyörű perzsa és indus hímzésekre. A csipkék és a szövött munkák (= szőttesek) általában nagy szépségnek a benyomását teszik . . . A vasmunkákat, valamint a faragásokat a leleményességnek rendkívüli gazdagsága jellemzi. Feltűnő az extravagáns vonalak iránt való hajlandóság a bútor-rajzok egynémelyikében, míg mások viszont egyszerűek és nyugodtak. Egészben véve azonban éles és gyors felfogást, kísérletezést, eredeti alkotást, átformálást, kézi ügyességet és szabatosságot észlelhetni . . . A karakterisztikus magyar érzés ott van mindenben, és uralkodik, elhatalmasodik az összes befolyásokon."[8]

Rozsnyay készítette elő Crane Walter valaha is tartott legnagyobb szabású kiállítását Budapesten. Ez 1900. október 10-től november 5-ig. tartott Crane feleségével és két fiával, oldalán Rozsnyay-val mint titkárával és sajtófőnökével érkezett Magyarországra, ahol a kormány és a művészvilág vezető alakjai magyar viszonylatban is páratlan, neki pedig élete végéig felejthetetlen fogadtatásban részesítették. Megérkezése estéjén a Royal Szállóban adtak díszlakomát tiszteletére. Ezen a nyolcvan vendég között a kor nagy magyar művészei közül Alpár Ignác, Kézdi-Kovács László, Ligeti Miklós, Lotz Károly, Morelli Gusztáv, Vaszary János és Zala György is megjelentek. A politikai és a tudományos élet képviselői közül a kiállításon megjelent Fraknói Vilmos, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, Hegedüs Sándor közlekedésügyi miniszter, Matlekovics Sándor, a Nemzeti Bank elnöke és Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke. Wlassics Gyula kultuszminiszter köszöntötte.[9] Ez az egész hivatalos ünneplés azért érdekes, mert Crane felszólalásaiban és előadásaiban egyáltalán nem csinált titkot belőle, hogy öntudatos szocialista és az igazi művészet érvényesülését a jövő szocialista társadalmától várja. Jókai Mór fejezte ki legjobban, mit vár a magyar művészeti nevelés Crane-től és miért becsüli annyira:

„A mi kedves vendégünkre, a világhírű művészre emelem poharamat, Walter Crane-re, ki genialis munkában eltöltött életén át nagyobb hódítást szerzett az angol nemzetnek, ecsettel, vésővel, himzőtűvel, mint hadvezérek romboló fegyvereikkel; aki most a mi szerény hazánkat megtisztelte azzal, hogy lángeszű alkotásainak óriási tömegét kitárta előttünk. A nagy mester kettős iskolát nyitott meg számunkra, az egyiknek tana a művészi szépet, a népies munka minden műhelyében meghonosítani, a másiké a népies művészetet odáig nemesíteni, hogy az teremtő erejével meghódítsa az Olympot és a szalont. Walter Crane mindkettőt teljes sikerrel vitte keresztül s diadalt aratott vele nemcsak saját nagy hazájában, de az egész művelt világban. Senkinek nincs oly igazi oka a nagy mestert szív és ész szerint üdvözölni, mint nekünk magyaroknak. Nálunk is vannak tanítványai, sőt

[8] Magyar Iparművészet 1900. 151—154.

[9] Bp.-i kiállítása egész életművét átfogta. Kiállított művei között voltak: dekoratív frízek és panelek, szobrok, bútorok, hímzések, könyvek, tapéták, jelmezrajzok, illusztrációk exlibrisek, legyezők, szövetek, selymek, damasztok, agyag- és üvegtárgyak, ablakok; mind az ő tervezése.

[10] Jókai beszéde angolul: Crane Walter: *An artist's reminiscences.* London, 1907. 469—479

mesterei is az igaz művészettel párosult ipariskoláknak, s megvan azokban is a törekvés fölfelé és lefelé érvényesülni. Csak a nagy mester hiányzott hozzá, akit most színről-színre látunk és alkotásaiban csodálunk. Míly emberfeletti munkaerő, míly gazdagsága a fantáziának és ismeretnek kellett hogy egyesüljön egy szívben és egy agyban, melyet egy merész eszme lángolt át s míly vasakarat, szorgalom és sokoldalú tehetség kellett hozzá, hogy az eszme valósuljon! Előttünk látjuk és nagyot sóhajtunk utána. Kinek van száz karja, hogy ezt utána csinálja? Pedig követnünk kell a példát. El kell tanulnunk, hogyan támadjon a magyar szűrgallérból, a tulipános ládából, a cseréptálból szalonok, paloták, oltárok ékessége; ki kell tanulnunk, hogyan kell népünk szépérzékét, művészi hajlamát teremtő erővé nemesíteni. Ha egy ember nem képes végrehajtani azt a feladatot, amit Walter Crane sikerre vezetett, osztozzanak meg rajta tízen, százan s áldás lesz munkájuk eredményén."[10]

Mint az angol művészeti nevelés irányítóját, Budapesten is elsősorban a magyar művészeti és különösen az iparművészeti nevelés érdekelte. Az akkori Mintarajziskolában, az Iparművészeti Főiskola elődjében nagyon tetszett neki, hogy a paraszthímzések, parasztbútorok és parasztcserepek mint modellek szerepelnek a növendékek előtt. A magyar múzeumok anyaga is nagyon izgatta, különösen megragadta a Magyar Nemzeti Múzeumban a régi magyar ékszer, főként a sodronyzománc. A pesti utcán a vidéki parasztok festői ruháiban is el-elgyönyörködött, sőt még a népszínmű, a benne előforduló népviselet és a csárdás is lekötötte. A millenniumi emlékműből Mátyás király Nagy Alfrédhoz való hasonlatosságát állapította meg; el is zarándokolt Vajdahunyadra. BENCZUR Gyula és ZALA György műtermébe is ellátogatott, a Kerepesi temetőben pedig MUNKÁCSY sírját kereste fel. A magyar városok elhalmozták meghívásaikkal, de rövid egy hónapos magyarországi tartózkodását ROZSNYAY rendkívül ügyesen osztotta be. Pécsre, Szegedre és Kolozsvárra, illetve onnan Kalotaszegre vitte el. Pécsről és környékéről CRANE ennyit jegyzett föl emlékirataiban: „Láttunk valamit a környékből is, láttuk a

5. kép. Lukács Ilona

parasztokat és életmódjukat és csodálatraméltó hímzéses ruháikat." Szegedről kirándultak a város pusztájára, ahol a kukoricatörés és az őszi szántás folyt éppen: „A paraszthízak barna oromzatukkal, fehérre meszelt falaikkal, a házakon zöld zsalukkal, keskeny tornácukkal az őszi tájképben kellemes színfoltok voltak, s mindezt csak fokozták a piros paprikafüzérek, melyek sokszor egymás mellett függtek a fehér falakon." Kolozsvárott a hetipiac napjára érkezett.[11] KOVÁCS János, az unitárius kollégium Angliában végzett igazgatója volt itt a kalauza, akit torockói viseletében meg is örökített.[12] KOVÁCS magyarázta el a vásár tömkelegében kavargó különböző népviseletű parasztok és pásztorok nemzetiségi hovatartozását. Másnap Bánffyhunyadra mentek ki. Ezt a látogatást ROZSNYAY régi ismerősével, GYAR-

[11] MIKÓ Imre: *Walter Crane Kolozsvárt.* Utunk 1966. márc. 18. 9. Cikkének első 95 sora Nagyvilágbeli cikkem átvétele hivatkozás nélkül. Cikkem nyomán értékes gyűjtést végzett Kolozsvárt. Leírja, hogy a vásárban néhány román fáta, székely legény és kalotaszegi menyecske subájában gyönyörködött és zsinóros hóstáti szűrt vásárolt. Az akkor készülő Mátyás-szobornak még csak a talapzatát láthatta, de megnézte Szentgyörgyi Istvánt a Sárga csikóban. A Magyar Polgár okt. 29-i száma közli *Művészet és szocializmus* c. cikkét.

[12] Fiátfalusi KOVÁCS János (1846—1905), KRIZA János veje, lányai ma is élnek Kolozsvárott. A kolozsvári unitárius kollégium modern épületének költségeit amerikai körúton gyűjtötte össze. Szerkesztette a *Keresztény Magvetőt.* Megírta PAGET John életrajzát (1893).

6—7. kép. Az 1—2. kép változata az angol nyelvű tankönyvből

MATHY Zsigánéval[13] valósággal forgószínpadszerű felejthetetlen élménnyé varázsolta.

ROZSNYAY Kálmán 1904-ben és 1943-ban két különböző visszaemlékezésében írja le a nevezetes kalotaszegi látogatás történetét. Ezekből a következőképpen rekonstruálhatjuk a bánffyhunyadi Gyarmathy-kúria akkori állapotát és a CRANE-féle látogatás részleteit:

„Bánffyhunyad! A fő utca végén, túl a nagy kőhídon, egy hosszú cottage-szerű épület. Előtte kert, szakadásig tele rózsafával, színpompás krizantémok. A ház falát befutja a félig érett fürtökkel teli szőlőinda. Egyik sarokban egy csoport orgonabokor. Belépek a címeres kapun. A hosszú, üveges tornác egy kiállítás. Itt van fölhalmozva a tüméntelen sok „varrottas", melyet munkásai, akiknek Gyarmathyné kenyeret, életet ad, hordanak össze. Sárvár, Kőrösfő, Nyárszó, Monostor, Dámos, Zsobok, Bikal, minden házában az ő nevét áldják . . . Éjet-napot eggyé tett az energikus asszony. Kutatott a régi mustrák után. Nem átallotta a nagytemplom plafonjához felmászni, hogy annak egy érdekes, jó motívumát, a „szőllős"-t lerajzolja. Végre együtt volt a csodálatos szépségű „szarufás", „fonott", „nagyág", „küllős", „tányéros", „makkos", „könyökös", „kiscsillagos" minták egész kollekciója. Lakása berendezésénél is ezerféle módon van érvényre juttatva a varrottas, szinte lehetetlen kombinációkban a modern bútorok selymes brokátjával, plüssével. Sok szép lakást láttam már életemben, de olyan meseszerűt, mint a nagyasszony magyaros ebédlője, többet aligha. Káprázatóan szép színes varrottasok, szőttesek ragyogó pompában, bíborszínű csergék és a falakon köröskörül a bokályok mind külön-külön is múzeumi ritkaság. Innen nyílik az írószoba. Egyszerű, ízléses, mint maga a nagyasszony. Nyoma sincs a hangulatot csináló excentrikus holminak. Egy kis kézikönyvtár a magyar remekírókból, tetején sok-sok fénykép, elismerő, hódoló sorokkal. Ott van Kossuth, Jókai, Munkácsy, Brassai bácsi . . .

Mikor Walter Crane-t és familiáját hoztam el szép Magyarországra, volt része

[13] A kalotaszegi varrottas története GYARMATHYNÉ előadásában: JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 1892. 100—104. JANKÓ János könyvének szigorú bírálata: HERMAN Ottó: *Kalotaszeg magyar népe.* Budapesti Szemle, 1892. 70. k. 131—148. — PERSIÁN Kálmán: *Kalotaszeg nagyasszonyáról, Gyarmathy Zsigánéről.* Kolozsvár 1911. — GYARMATHY Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából.* Bp. 1896.

a Mesternek bankettekben, toastokban, jó és rossz képekben, díszelőadásban, négyesfogatban, bandériumban, nagy virágcsokrokban, de legkedvesebb volt a bánffyhunyadi nap. Korán reggel misztikus ködön át szürkellett az öreg Vlegyásza finom rajza a kékes háttéren. Bivalyszekerek állták el az utat, meg a sok vásáros kocsi, amely Kolozsvárnak tartott. Csodálatos őszi délben értünk oda. A völgyet koszorúba fogó hegyek a zöld, sárga, piros, barna színek orgiájában tobzódtak. Az állomáson nem batár várt, hanem két csetenvés szekér, ünnepre való felkészüléssel. Elébük fogva pedig négy-négy hatalmas bivaly. Mér ezen a csudán is álmélkodtak az angoljaim. A Gyarmathy-ház székelykapuja vendégszeretően tárva várt. A lakás múzeumos termei is. Lucullusi asztal kínálkozott előttünk, megrakodva speciális erdélyi ételekkel. Különösen nagy sikere lett —az utolsó morzsáig elfogvott — a kürtőskalácsnak és a levelensültnek.

Ebéd után rendezett lakodalmi menetben felvonult teljes díszében a falu népe. Öregje, fiatalja, gyerekek. Játszottak, nótáztak, táncoltak, daloltak. Lányok jöttek, meg legények. Tamás Kata, Tamás Ilona, Lukács Ilona, Kovács Zsófi, Bokor Marci és Veres István, Gyarmathyné dolgos népe, édes gyerekei. Sokat jártam már ott, sokat láttam őket, de ilyen intenzíven sohase hatottak rám. Csillogott a gyöngyös párták üvegdísze, a sokszínű szalagot megmeglobogtatta a szél, ragyogó aranydísze volt a sárga muszujnak, vakító volt a fehér pendely ránca. Crane-ék oda voltak a gyönyörűségtől. Bejártuk a székely bokállyal, győri sárgamázos tállal teleaggatott falusi parasztházak festői szobáit meg a kertekalját. Azután nótáztak a leányok is, a legények is, együtt is. Tamás Kata ezt dalolta:

A szeretőm rezet lopott az este,
Rézsarkantyút csináltatott belőle,
Jaj be szépen csengett-pengett szombaton este,
Mikor a babáját beeresztette.

Majd pedig Bokor Marci gyújtott nótára:

Ha meghalok, majd elásnak,
Mi köze van ahhoz másnak?
Majd meglátják a pajtások,
Hol nyugszik egy boros társuk . . .

Olyan jó volt ott, olyan otthon voltunk a varrottas házban, hogy igazán fájt a búcsúzkodás. Útunk legszebb emléke lett Kalotaszeg. És boldogan cipeltük a sok kedves holmit, amit kaptunk."[14]

Crane Walter egy egész vázlatkönyvet rajzolt tele; először a falu teljes képét vázolta fel, majd a fent elsőrolt legényeket és leányokat örökítette meg. Rajzainak az az úttörő érdeme is megvan, hogy mindegyik alá odaírta az illető nevét. Az addig csak típusként lerajzolt magyar parasztok népviseletük miatt voltak érdekesek, nevük és személyük eddig nem érdekelte a művészeket.[15] Rozsnyay visszaemlékezéséből így könnyű azonosítani a Crane által megörökített kalotaszegi fiatalságot. Az angol művész kalotaszegi rajzaiból nemcsak angol művészeti folyóiratokban tett közzé, hanem az egész világon használt iparművészeti tankönyveiben is, mint a népművészetnek a görög és a cseh népművészet mellett még a huszadik század elején is feltalálható dokumentumait és mintáit.[16] A Kalotaszegen látottak még évek múltán is elgondolkoztatták, hogy az ilyesfajta régi népművészet újjáéleszthető-e és szériában gyártható-e? „Egy öregasszony ült egy kis ablaknál, elmerülve a varrottas aprólékos munkájába, amely, ahogy nekem elmondta, hat hónapját fogja igénybe venni. A városi gazdag nép mostanában lázasan gyűjtögeti ezeket a parasztvarrottasokat és a gyönyörű régi darabok egyre ritkábbak lesznek. A városokban hímzőiskolák nyílnak, hogy másoknak is tanítsák azt, amit eddig a parasztság csak saját fiataljainak adott tovább, és az ősi minták minden újabb változatnál magától értetődően egyre lazábbak lesznek. Úgy látszik, lehetetlen az öntudatlan, spontán művészetet tudatos, tanítható művészetté változtatni, akárcsak vadvirágokat sem lehet műkertben virágoztatni."[17]

Crane Walter kalotaszegi látogatása az egész magyar művészvilágot megmozgatta. Munkácsy Mihály volt az egyetlen nagy magyar művész, aki őelőtte eljutott Bánffyhunyadra, de az a látogatás is inkább csak Gyarmathynénak szólt. Crane látogatása után Edvi Illés Aladár hosszabb időt tölt a kalotaszegi falvakban és a népviseletet olyan méltó szépségű akvarellekben örökíti meg, hogy Erdődi Mihály 1940-ben készült színes fényképeiig[18]

[14] Carton, Sydney: Emlékek. Bp. 1904. 83—85. — Rozsnyay Kálmán: *Öreg diák emlékei.* Bp. 1943. 111—112.

[15] A rajzok lelőhelye: *Új idők*, 1900. II. k. nov. 9. 421, 424, 429, 430, 436.

[16] Crane, Walter: *Ideals in art.* Papers theoretical, practical, critical. London 1909. Hungarian peasant costume. 182—183.

[17] Crane, Walter: *An artist's reminiscences.* London 1907. Magyarországi élményei: 469—479. Bánffyhunyadon 1900, okt. 31-én járt.

[18] *Siebenbürgen, ein Bilderbuch.* Einleitung von L. Cs. Szabó. Aufnahmen von Michael Erdődi. Budapest—Leipzig 1943. Kalotaszegi fényképek: 31, 33, 35, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 57, 61, 63, 65.

ezek Kalotaszeg népének és viseletének legjobb ábrázolásai. Kőrösfői Kriesch Aladár, akkor még Kriesch Aladár néven járja be a vidéket és rajzokat készít. Korongi Lippich Elek a *Magyar Iparművészet* c. folyóiratban 1903-ban kalotaszegi különszámot ad ki, ennek legnagyobb értéke Edvi Illés és Kriesch vízfestmény- és rajzsorozata.[19] K. Lippich sürgeti a művészeket a kincseket őrző magyar népi közösségek fölfedezésére: „Van ebben az országban még több oly népi közösség, mely a mai napig őrzi fajunk művészeti ős sajátságait. De talán egyik népi közösség sem olyan tömör, érdekes, érdekességben oly dús, testben-lélekben olyan szép, s a művészet dekoratív összhatásában oly fejlett, mint a kalotaszegi. Minden, amit egy kalotaszegi magyar házban látsz, amit ott a kezedbe fogsz, magán viseli a művészi szépség becsét."[20] A Magyar Iparművészet hasábjain még 1907-ben is visszaemlékeznek Crane látogatására Malonyay nagy művének első kötetét ismertetve: „Emlékezem arra, hogy Walter Crane ujjongva élt ezen a vidéken néhány boldog órát."[21]

De Crane Walter erdélyi látogatásának legmaradandóbb hatása arra a művészre volt, aki mint fiatal diák látta budapesti kiállítását és vette tudomásul szűkebb hazájának, Kalotaszegnek fölfedezését. Kós Károly maga beszélte nekem, hogy élete döntő művészi élményét Crane Waltertől és nagy művésztársaitól Ruskintól és Morristól kapta. „A hatvanas években Ruskin, a modern angol művészet apostola már hirdeti a világnak: a művészet mindenkié, adjatok művészetet a népnek, mert joga van hozzá. Tanítványai: a praerafaeliták és Morrisék diadalra vitték tanítását. Érdekes az a dologban, hogy sem Ruskin, sem közvetlen követői nemzeti művészetről sohsem beszélnek, ők a művészet szocialistái és nem veszik észre, hogy egyúttal, egyszerre, ösztönszerűen népi művészetet csinálnak. Az angol gyakorlati nép. Még művészeti kérdésben is az. Ruskin tulajdonképpen azt is mondhatta volna: Nézzetek körül, ti művészek, látni fogjátok azt, hogy nekünk van élő, még ma is élő művészetünk, ne keressetek ti idegen földön idegen művészetet, hanem fejlesszétek tovább a magunkét. Prédikálta a modern művészetet és közben megcsinálták az angol nemzeti művészetet. Morrisék aztán ezen elvek alapján dolgoznak: a népért, a népnek. Összegyűjtik hazájuk minden felhasználható régi alkotását, a katedrálisoktól kezdve a paraszt művészi alkotásáig . . . Anglia ezen a téren bámulatraméltó eredményeket is ért el és mintául szolgál az egész világnak."[22]

Az Erdélyben járt angol utazók, akárcsak a többi magyar területen megfordult angolok, könyveikben a magyar népművészetet általánosító, sőt nemegyszer a nemzetiségekéivel összekeverő vagy magyar parasztokat budapesti háttérrel lerajzoló, lefestő illusztrációkat közölnek.[23] Még a legjobb művek, mint Brown, Bright, Townson, Paget, Bovil Forster művei is ilyenek, és ilyen, sajnos, még olvan kiváló magyar szerző, mint Vámbéry Ármin magyar története is.[24] Az egyetlen Patterson az, aki tájanként konkrét leírást tud adni a magyar népviseletről, így a kalotaszegiről is. Crane Walter vázlatai a maguk nemében egyedülállóak, mert világszerte ismert, külföldi, angol művész alkotásai, és egy konkrétan megnevezett magyar vidék ismert központjának általa névvel feltüntetett népi alakjait örökítik meg.[25] Ezzel a magyar néprajzi irodalom illusztrációival ellentétben épp olyan újdonságot jelentenek, mint amikor Bartók és Kodály elkezdte a lejegyzett népdal éneklőinek a nevét följegyezni.

Crane Walter több magyar vonatkozású műve, főként iparművészeti alkotása, közül ezek a kalotaszegi rajzai a legértékesebbek.[26]

Gál István

[19] *Edvi Illés Aladár vizfestményei:* Magyar Iparművészet, 1903, 257, 258, 260, 261, 268, rajzai: uo. 266, 267, 270, 284, *Kriesch Aladár rajzai:* uo. 259, 262, 263, 264, 266.

[20] *K. Lippich* Elek cikke uo.

[21] Margitay Ernő, Magyar Iparművészet, 1907. 218.

[22] Kós Károly: *Nemzeti művészet.* Magyar Iparművészet 1910. 141—157. Kós első kalotaszegi rajza (még mint „Kosch Károly építészhallgató"-é uo. 1906. 329. — Kalotaszegi rajz-sorozata: uo. 1908. 98—105. 106—114. — *Régi Kalotaszeg* c. műve: uo. 1911. 157—216, 276.

[23] Az angol útleíró irodalom magyar néprajzi vonatkozásaira visszatérek.

[24] Patterson, Arthur J.: *The Magyars; their country, and their institutions.* London 1869. Vol. I. 173—206. A kalotaszegi női viselet leírása, de kép nélkül. A csizmát az angol wellingtonhoz hasonlítja, a pártát pedig a skót snoodhoz.

[25] A magyar néprajzi irodalom kalotaszegi illusztrációi, különös módon, elég gyérek, sőt Malonyayt kivéve, gyatrák is: Jankó id. m. I. II. tábla; Malonyay: *A magyar nép művészete.* I. k. *A kalotaszegi magyar nép művészete.* Bp. 1907. Mindössze négy tábla innen: az I., IV., V., VI., VII.; rajzok: 48 — *A magyarság néprajza* I. k. egyetlen képet közöl: LXV. tábla.

[26] Általános hatására: Gál István: *Magyar—angol kapcsolatok az építőművészetben.* Magyar Építőművészet 1963. 4. sz. 58—59. — A magyar könyvművészet terén Herman Lipót: *Falus Elek.* Magyar Művészet 1933. 232—234. — B. Soó Rezső: *Modern magyar kisgrafika.* Uo. 1938. 348. — Nem említi nevét: Kovács Ilona: *A Nyugat és a magyar könyvművészet megújhodása.* Magyar Könyvszemle 1962. 131—147.

A „Karnyóné" dallamai

Csokonai dalos hajlama közismert. Összeírta Arany Jánoshoz hasonlóan, ám 3/4 évszázaddal azelőtt már az emlékezetében élő ötödfélszáz éneket,[1] akárcsak Pálóczi Horváth Ádám 15 év múltán. Csokonai teljes dalgyűjteménye a tudomány pótolhatatlan veszteségére máig sem került elő, de dallamlajstromának csekély címtöredékét ismerjük a Harsányi—Gulyás által gondozott Csokonai kiadásból.[2] Kiss József dallam nélkülinek, pusztán szövegesnek véli Csokonai dalgyűjteményét,[3a] de feltevését adatok nem támogatják. Hiszen a hangjegyeket ismerte költőnk, s ha még francia chansonok lemásolásától sem idegenkedett,[3b] akkor feltételezhető, hogy dalgyűjteményében sem elégedett meg a melódia nélküli szövegközléssel. Költőnk akkor sem hagyta abba irodalmi munkásságát, amikor 1799-ben elkerült a délnyugat-magyarországi, Dráva folyó közelében fekvő, Csurgó községbe, helvettesítvén a helybeli Református Gimnázium egyik tanárát. Versein kívül drámán is dolgozott, s ekkor fejezte be *Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak* című színművét, melyet ugyanott szept. 1-én előadatott tanítványaival is. Ez a darab, Arany János kifejezését használva, nem pusztán „szavalati dráma", mert helyenként zenés betéteket is kívánt előadása. Hat betétdala fennmaradt, s értéküket az sem csorbítja, ha feljegyzéseik későbbi időszakból származnak. A kis nóták közül ötöt tartalmazott az akadémiai kézirat is,[4] így elsősorban és első ízben ezekkel foglalkozunk. Nyugodtan megkérdőjelezhetjük, vajon a költő egyéni leleményű dalai-e a megbeszélésre kerülő melódiái? Csokonairól feltételezhető dallam komponálása. Ám az emlékezetébe beivódó népdal, népies magyar műdal, s a Nyugatról beszivárgó kedvelt melódia is megnyerte tetszését, melyeket szívesen adaptált szövegére.

A Karnyóné szóban forgó hat betétdala közül öt éneket 1824-ben, tehát Csokonai halála után 21 esztendei késéssel, írt le ismeretlen feljegyzője ötvonalas kottarendszerben, altkulcsban. A Magyar Tudományos Akadémián levő kéziratának hasonmását megtaláljuk Harsányi—Gulyásnak már említett nagyértékű Csokonai-összkiadásában. A betétdalok, melyeknek szövegeit külön is közölte a kiadás a drámában, bizonyára hozzájárult a diákelőadás színesebbé tételéhez. A betétdalok a költő halála után több mint két évtizeddel kerültek ugyan írásbeli megrögzítésre, ám feltételezhetjük, hogy a lejegyzést megelőzhette már sok éves gyakorlat is.

Az alábbiakban tekintsük át a kis nótákat. Tipikusan ereszkedő dallamcsoportba tartozik *Szeme nem sír, mégis nedves* kezdetű melódia, mely sorrendben első a kéziratos kottalapon. A felső oktávon induló dallamíve fokozatosan ereszkedik le záróhangjára, mely egyúttal a legmélyebb hang. Lehajló dallamíve frígjellegű. Záróhangjai: 7, 4, 3 (1). Lépcsőzetesen leereszkedő melódiája motivikusan ismétlődik. Népdalaink közt számos ilyen ereszkedő jellegű típusra akadunk, tehát szervesen kapcsolódik ez néphagyományainkhoz. Párhuzamosíthatjuk könnyen az egyik, számos utókával ékesített moldvai csángó dallal, *Besütött a nap sugara* kezdetű énekkel.[5] Bár eltér ennek a második sora, mégis némi rokonvonás legalább típusában kimutatható. Ám míg a Csokonai-dalban jól szemlélhető a kvintváltó jelleg, addig a csángó melódia csupán a negyedik sor végén érezteti a kvintelő mozzanatot. (1. dallampélda).

Semmiesetre sem akarnók antedatálni a fennmaradt anyagot, ám feltehető, hogy igen régi énekre vették a költő egyikmásik versét. Így pl. *Semmi csak rá tudjak ülni a banyára* kezdetű tréfás dal, amelyet vidám duettben énekel Borissal, a szobalánnyal Tipp-Topp, befejezve az első felvonást, lényegében azonos Verseghy Ferencnek *Őrzsike* című énekével, mely népszerű volt korában.[6] De csalódnánk, ha azt hinnők, hogy az *Őrzsike* eredeti dallama Verseghynek. Az Aglája függelékében található énekek közül egyik sem Verseghy egyéni szerzeménye. Ezek részben Haydn, Stefáni darabjai, részben pedig ismert népdalok. „Verseghy zeneszerzőnek épp oly kevésső eredeti, mint regényírónak."[7] Egyébként az Őrzsike című dalt már Mátray Gábor azonosította a *Hol lakik kend komámasszony? Keresztúrban*

[1] Perényi József: *Aranka György magyar nyelvművelő társaság.* ITK. 1918. I. f. 48.

[2] Harsányi—Gulyás: *Csokonai összes művei.* Bp. Génius k. 1922. II. köt. 612.

[3a] Bartha Dénes: *Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz Énekek.* Bp. 1953. 70.

[3b] Kodály Zoltán—Gyulai Ágost *Arany János népdalgyűjt.* Bp. 1952. 78.

[4] Harsányi—Gulyás i. m. III. köt. 369.

[5] Faragó—Jagamas: *Moldvai csángó népdalok.* Szépirod. könyvek Bp., Bukarest 1953. 119 sz.

[6] Szabolcsi Bence: *A kurucz világ dalairól.* Énekszó IV. (1937) 6 sz. 422.

[7] Major Ervin: *Újabb adatok Verseghy költői és zeneszerzői működéséhez.* ITK. XXXV. (1924) 46—49.

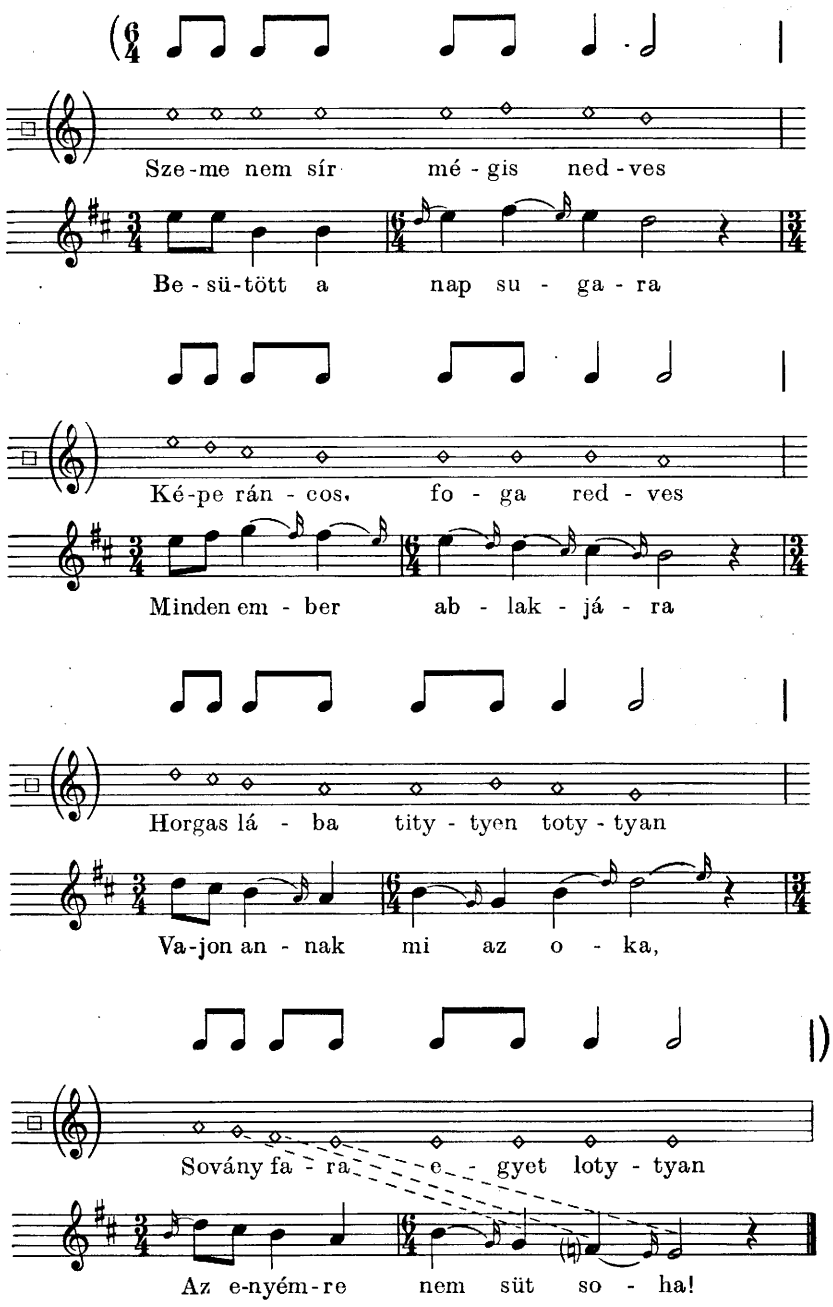
Sze-me nem sír mé-gis ned-ves
Be-sü-tött a nap su-ga-ra
Ké-pe rán-cos, fo-ga red-ves
Minden em-ber ab-lak-já-ra
Horgas lá-ba tity-tyen toty-tyan
Va-jon an-nak mi az o-ka,
Sovány fa-ra e-gyet loty-tyan
Az e-nyém-re nem süt so-ha!

című dallal.[8] SZABOLCSI említette a dallamát,[9] továbbá külön is publikálta mint Mária Terézia-kori leletet *Nekem bizony . . .* kezdetű szöveggel.[10], [11a] Hangterjedelme a regősénekekhez hasonlóan egészen kicsiny, mindössze négy, illetve öt hang terjedelmű. Dúr-tetrachordális karaktere sajátságos: a záróhang alatti „vezérhang"-tól csupán a szubdominánsig terjed. Az első — igaz — tökéletlen feljegyzését „Dávidné Soltári" című jobbára tréfás szövegű dallamgyűjteményben leljük meg. (Sárospatak. Ref. Főiskola kézirattára. 1790—91-ből.) Az alábbiakban a vidám duett nótáját analogizáljuk az egyik névnapi köszöntővel.[11/b] A két dallam jóformán analogizálható egymással, sor végi zárlataik is egyeznek, ám VERSEGHY dallamában, főleg annak második sorában több aprózott mozgásra, még daktilikus ritmizálásra is akadunk (2. dallampélda).

Csurgó várost, ahol CSOKONAI hónapokon át tanított, örömmel megénekelte: *Csurgói kincsem, hallod-é?* kezdetű nótájában. Ez sem ismeretlen, kedvelte PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám is, s közölte nagyértékű kéziratos dallamtárában *Beborula már elmula* textussal, melynek 2. és 3. része lényegében azonos a CSOKONAI-dallal. Később sem vesztett ez népszerűségéből, és számos, XIX. századbeli, népdalgyűjteményben megtalálhatjuk. BARTHA Dénes összegezte is az ALMÁSI, BARTALUS és más gyűjteményekben található szöveg- és dallamváltozatait.[12] Dallamsorai három ütemesek s ezeknek ismétlődéséből alakult ki a négysoros formája. Kétszer felcsendülő háromütemes frázisa terasszerűen ismétlődött alsó tercváltásban. Az $A\ A\ A_3\ A_3$ szerkezete ritkaság népzenei flóránkban. Dallamát publikálta már SZABOLCSI[13] a *Magyar Zenetörténet Kézikönyve* c. alapvető összefoglaló munkája példatárában, összevetve P. HORVÁTH: 253 sz. ének második felével és a *Csicseri borsó* c. népies dallal. Mi SZABOLCSI javasolt ritmizálásával közöljük ezt, összevetve KAZINCZY *Fekete szemű szép hölgyecske* versének dallamával, melyet lejegyzett ARANY János is a sokat emlegetett kéziratos énekgyűjteményében (3. dallampélda).

Igazi népies intonációjú a következő: *Óh dugába dőlt remények*, melyet Karnyóné dúdol, bánatosan monologizálva a II. felvonás végső jelenetében. Változatát megtaláljuk ugyancsak P. HORVÁTHnál, *Duna vize lementében* cím alatt.[14] Kezdeti frázisa megegyezik *Kecskemét is kiállítja . . .* című szabadságharcos dallal, s a befejező frázisa pedig számos kuruckori énekben megtalálható (4. dallampélda).

Követi az előbbit az *Óh irtóztató nagy kétség* kezdetű nóta, melynek változatát 1911-ben LAJTHA Lászlónak sikerült meglelnie Csíkménaságban. Közölte ezt BARTÓK is, nagyszabású, összefoglaló munkája példatárában.[15] Harmadik zárlatát kivéve ennek is egyeznek sorvégzői. Míg a CSOKONAI-dal zárlatai: 4, 1, 3. addig a csíki dallamé 4, 1, 5. Az utóbbi mintha a kolorált változata lenne a Karnyóné betétdalának. Bővelkedik ez daktilikus ritmizálásban, ennélfogva feltehető, hogy ez eredetileg hangszeres darab lehetett, s csak később szövegesítették. Elég sűrűn találunk erre példát. A CSOKONAI színmű betétdala — ha eltekintünk a mindössze egy ízben előforduló *h* pien — hangjától - - - pentatonnak mondható. Hangterjedelme nem nagy, nem éri el még az oktávot sem, s A B C D formai felépítésével ismert szerkezeti típust mutat (5. dallampélda).

Az öt betétdal közös sajátsága az, hogy egyik melódia utolsó sorában sem ismétlődik meg az első dallamsor. Bár nem szerepel az 1824-es kéziratban, mégis legismertebb a betétdalok közt Kuruzs fűzfapoéta nótája, mely *Hármat tojt már a fürjecske*, vagy más címmel: *Hármat ellett a fürjecske* néven nyugati intonációjú dallamnak tekinthető. Dúr-hármashangzat felbontással kezdődve a bécsi klasszicizmus hangvételére rezonál. Dallamlejtése idegen a magyar népzenétől, beletartozik a nyugati dallamtípusok meghonosodásának, elterjedésének vizsgálatába. Bár szöveg- és dallamváltozatait bőségesen megtaláljuk dallamgyűjteményeinkben, mégsem tekinthetjük magyar jellegűnek. CSOKONAI közölte ezt Kuruzs fűzfapoéta rigmusaként színműve II. felvonásának 7. jelenetében az alábbi módosított szöveggel:

Hármat ellett a fürjecske, fű rendesen csipke,
Óh te csók gyere re, nyenye, nye, retye, tye stb.

Második versszakának szövegét, még pedig: *A kit adtam jegygyűrűcskét . . .* kis szöveg-

[8] MÁTRAY Gábor: *A magyar népdalok kitűnőbb sajátságairól.* Akad. Ért. 1852. 224—225.

[9] SZABOLCSI Bence: *Bartók Béla A magyar népdal c. könyvének kritikai ism.* Budapesti Szemle 1925. 577 sz. 316.

[10] Uő. A Magyar Zenetörténet kézikönyvében kottapéldákkal közli. Zeneműkiadó 1955. II. kiad. 74.

[11a] Uő.: *A kurucvilág dalairól.* Énekszó IV. 6 sz. 422. 15 sz.

[11b] KERÉNYI György: *Jeles napok.* M. N. T. II. köt. Bp. 1953. 889 sz.

[12] BARTHA Dénes: *Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz Énekek.* Bp. 1953. 633—634.

[13] SZABOLCSI Bence: *A Magyar Zenetört. kézikönyve* 78.*

[14] BARTHA Dénes: *Pálóczi Horváth.* 254 sz. 722.

[15] BARTÓK Béla: *A magyar népdal.* Bp. 1924. 11b. sz. dal.

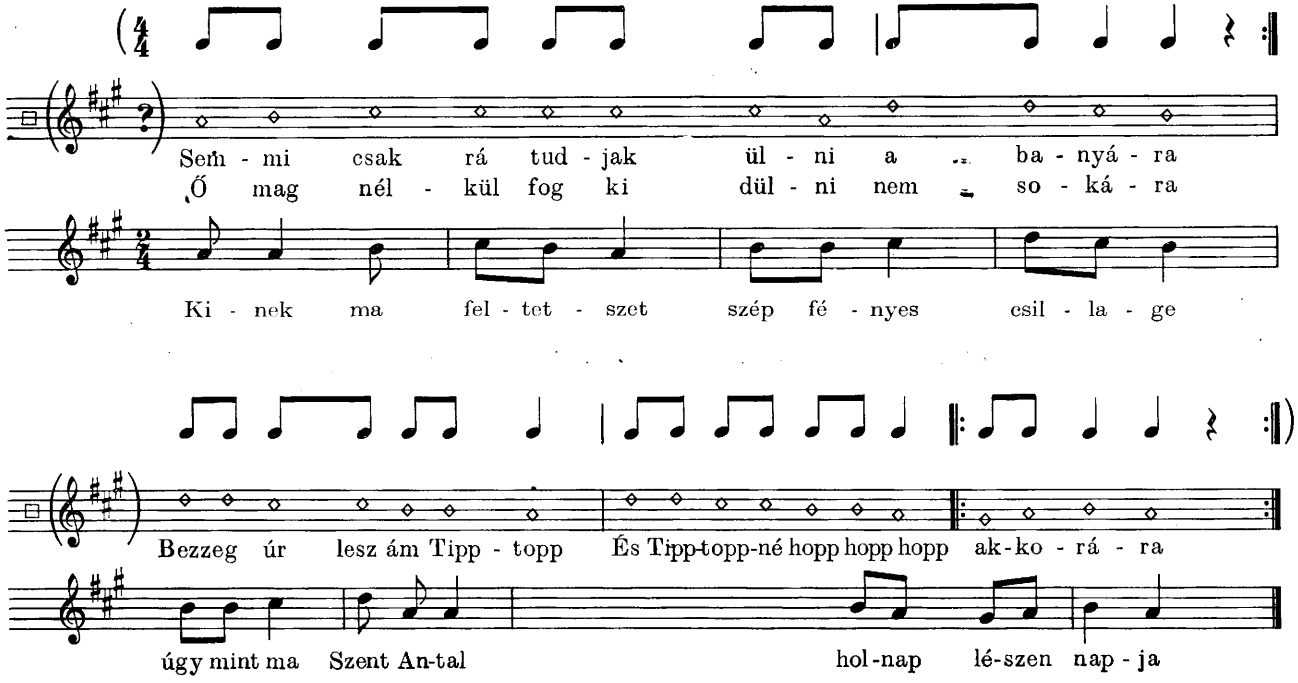
Sem - mi csak rá tud - jak ül - ni a ba - nyá - ra
Ő mag nél - kül fog ki dül - ni nem so - ká - ra
Ki - nek ma fel - tet - szet szép fé - nyes csil - la - ge
Bezzeg úr lesz ám Tipp - topp És Tipp-topp-né hopp hopp hopp ak-ko - rá - ra
úgy mint ma Szent An-tal hol-nap lé-szen nap - ja

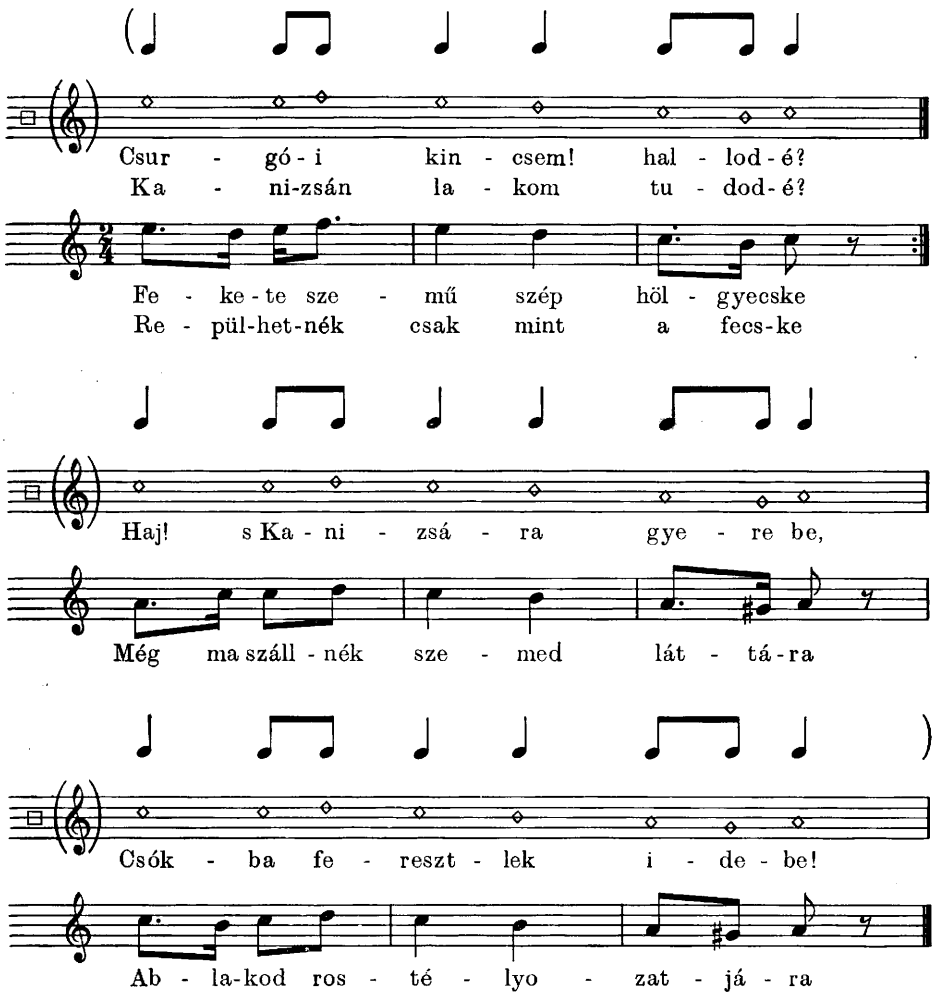

változattal *(Amit adtam jegygyűrűmet)* tartalmazza PÁLÓCZI HORVÁTH említett kézirata is. Ennek 402. sz. éneke kissé hasonlít az ARANY János által feljegyzett nóta utótagjához.[16] Részletes tárgyalást igényel a betétdalok hangjelzése. Azonban az utoljára említett nóta elmarad megbeszélésünkből, mert ezt nem tartalmazta az 1824-es kézirat. KODÁLY kimerítően felsorolta mindazokat a hangjegyes kiadványokat ARANY népdalgyűjteményének kritikai kiadásában, melyekben megtalálhatjuk a *Hármat állott* . . . dallamát.[17]

Az 1824-es kézirat öt énekének hangjelzése még korához képest is elég primitív. Szó sincs benne ritmusjelzésről, pedig PÁLÓCZI HORVÁTH már 11 évvel azelőtt kétféle módon megjelölte a hangok időméretét, mégpedig üres rombusszal a hosszú s köralakú hangjeggyel a rövid időértékű hangokat. Ennek a módszernek nyoma sincs itt, csupán a hangmagasság változását jelezte a kézirat elég tisztán, olvashatóan. Mindössze egyetlen hangáthúzást találtunk benne, mégpedig az *Óh dugába dőlt* kezdetű ének 3. dallamsorának 4. hangja előtt. Az ismeretlen feljegyző ötvonalas kottarendszerben dolgozott, mindössze az utolsó dal lejegyzésében húzott két alsó segédvonalat. Ám ezeket nem használta

[16] BARTHA uo. 402 sz. 582—583.

[17] KODÁLY—GYULAI: *Arany János népdalgyűjt.* Bp. 1952. 55.

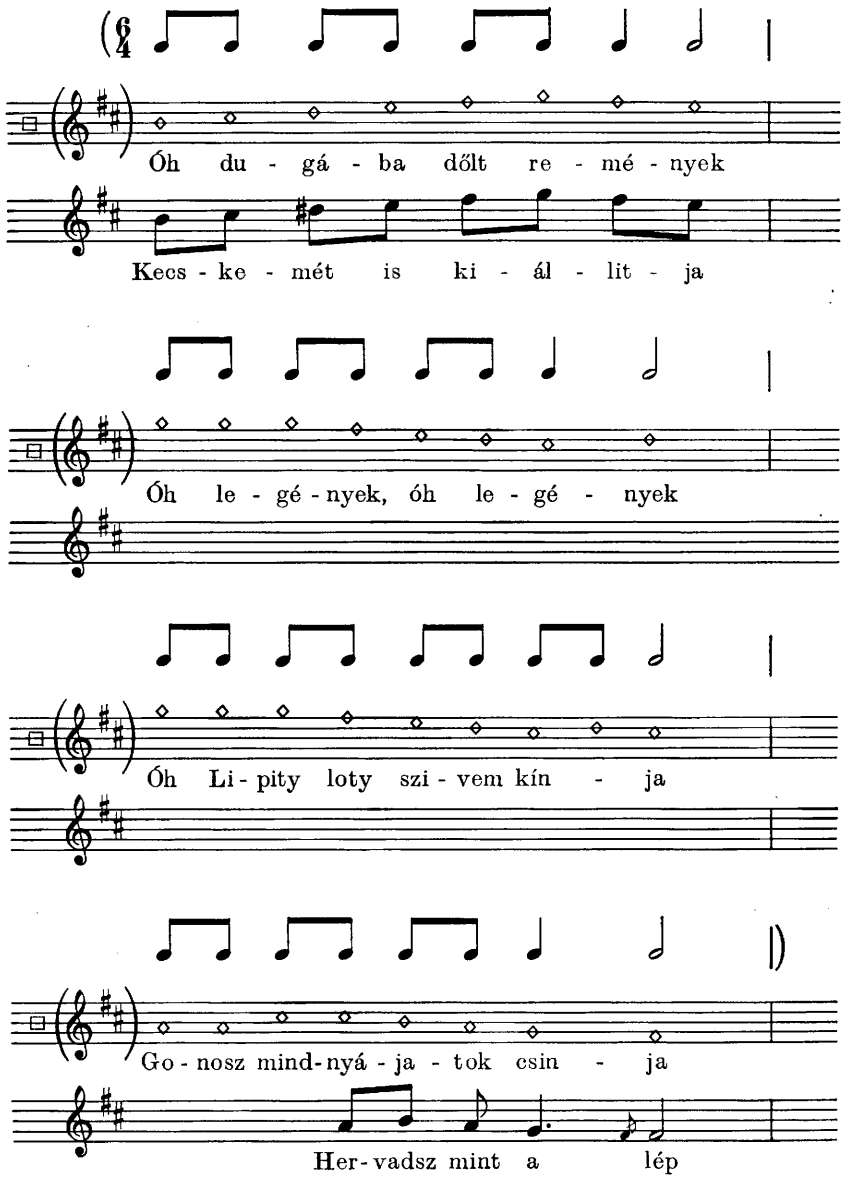

fel, miután egyik nótának sem volt nagyobb hangterjedelme. Aránylag legnagyobb ambitusú a *Szeme nem sír* . . . és *Óh dugába dölt* . . ., mindkettő kilenc hang terjedelmű. Legkisebb a tréfás duett ambitusa, mert az mindössze tetrachord. Ezért leírásukhoz elegendő az öt kottavonal is.

Módosítójel, tempójelzés, ütembeosztás — itt ismeretlen, hiányzik a kéziratból. Az ütemeket még rövid, egy-két vonal közt átmetsző merőleges vonallal sem választotta el, csupán a dallamsorokat zárta le úgynevezett distinctio-vonallal. Viszont olvasását megkönnyíti, a valamennyi dal elején a harmadik vonalon nyugvó alt-kulcs. Végül ismétlőjelet is alkalmazott két ízben a lejegyző.

A tárgyalt öt betétdal közül hármat izometrikus, nyolcszótagú verssorokban gördített Csokonai. A hangsúlyos ütemű,

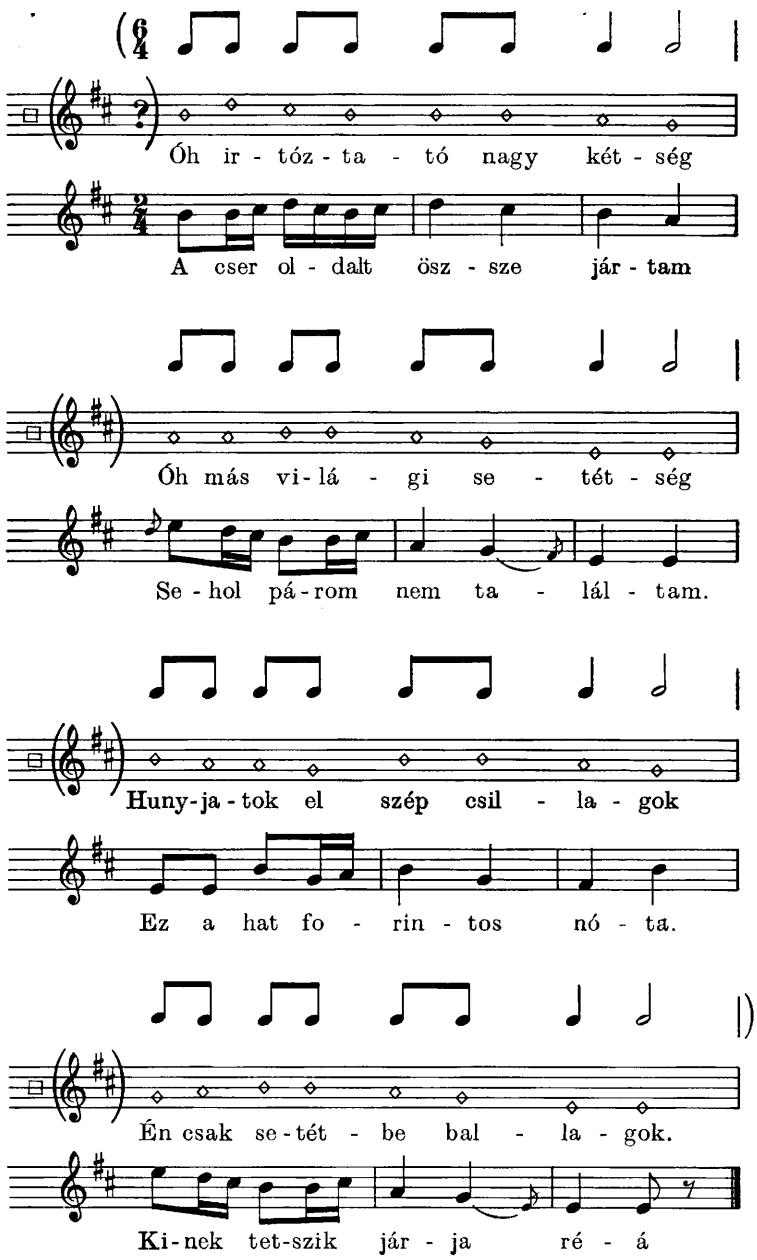
Óh ir - tóz - ta - tó nagy két - ség
A cser ol - dalt ösz - sze jár - tam
Óh más vi - lá - gi se - tét - ség
Se - hol pá - rom nem ta - lál - tam.
Huny - ja - tok el szép csil - la - gok
Ez a hat fo - rin - tos nó - ta.
Én csak se - tét - be bal - la - gok.
Ki - nek tet - szik jár - ja ré - á

népdalszerű strófáiban rímeltek az egymást követő sorvégek, s ez nagymértékben megkönnyítette a zenei ritmizálást. Az izometrikus sorok kívánták az izoritmikus zenei sorokat. Könnyen érthető, ha egyezik az 1, 4 és 5 dallampélda ütembeosztása, mivel 6/4-es vagy 3/2-es taktusbeosztásban virul legszebben a három dalocska. Ám a tréfás duettnek, mely kétsoros versszakokra tagolódik 8, 4, 8, 4, 7, 7, 4 szótagú sorai aszimmetrikus formájú éneket sugalltak, melyben rövidült a negyedik dallamsor, miután ez közvetlen toldaléka lett a harmadik sornak. Az utóbbi négynegyedes ütembeosztásba sorolható, s az A B A B CC B rímelésű sorai népies hangvételűek. Ugyanaz a szótagszáma pl. a következő népdalnak is, mint a tréfás duett három utolsó sorának: „Korcsmárosné azt hiszi, hogy a lányát elveszi, egy valaki." A dallamanyag átírását, helyes ritmikai értelmezését, Szabolcsi Bencének köszönhetjük, aki tudományos hitelű transcriptióban először publikált néhány sárospataki kóruspartitúrát.[18]

Hangjegyes példáinkban az 1824-es kézirat valamennyi dalát bemutattuk, az előírt alt-kulcsban, ám feltüntetve az alt-kulcs után a javasolt violin-kulcsot, s az esetleges módosító jeleket is, a sor elején és a sorközben is zárjelben, kérdőjellel. Továbbá jeleztük, ugyancsak a kottasorok felett, ritmizálási javaslatunkat is, mely az átíró egyéni véleménye.

A *Karnyónét* a változó idők új hangja nem szorította ki a színpadról. Felújításaihoz többen is írtak kísérő zenét, így Dávid Gyula ének és zenekarra, Turay Mihály énekszólóra zenekari kísérettel, végül Baross Gábor énekkarra, az egyetemi színpad előadására. Az elemzett öt betétdal más-más típusú. Eléggé népdalszerű az 1, 4, 5, s nyugatias jellegű a 2. sz. Többféleképpen értelmezhető a 3. sz. Harsányi—Gulyás nagyértékű, 1922-es, Csokonai-összkiadásának említett kottalapja (III. köt. 369 l.) még két betétdalt publikál facsimilében a *Kultúra* című színműből. A Kultúra két betétdalának ismertetését azonban nyugodtan mellőzhetjük, mert ezek tudományos alaposságú feldolgozást nyertek. A *Halovány hold bús világa* c. dallam változatait részletesen ismertette Bartha Dénes a Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz Énekek* c. kritikai kiadványában, mint a 139/a számú dallam változatát.[19]

Továbbá az *Avagy mágnes keménységét* c. kezdetű kis visszatérő szerkezetű dal változatait is bőségesen felsorolta uo. Bartha, mint a *Hiszed-e már kínjaimból*[20] c. dal variánsát. Ezenkívül foglalkozott vele Bartha a XVIII. század magyar dallamai c. forráskiadványában is.[21] A dallamot részletesen elemezte még Szabolcsi Bence.[22]

Ne aggasszon minket, hogy Beethoven IX. szimfóniájának bemutatása évében még ilyen primitív, kezdetleges írástechnikával rögzítette meg a színmű betétdallamait az ismeretlen feljegyző. Inkább azt sajnáljuk, hogy Csokonai ötödfélszáz népdalát tartalmazó gyűjteményének nyoma se maradt.

Sonkoly István

A „játszó" a konyári fiatalság múltjában

Népünk ősi múltra visszatekintő, színes hagyományai az egykori hajdútelepülésekben találhatók a leggyérebben. Ennek jelentős mértékben történelmi oka és háttere van. A hajdúság hányt-vetett, zaklatott élete nem volt alkalmas talaj a népi hagyományok ápolására, őrzésére. Hazánkon a XVI. századtól kezdve több irányból átvonuló háborús veszedelmek igen jelentős mértékben éppen a hajdúvárosokat érintették. Lakói, ha el nem menekültek, néha egy szálig elvesztek, ha máshelyt kerestek menedéket, majd egy emberöltő múlva településhettek vissza feldúlt otthonaikba. Még a XVIII. század viszonylag békességes idejében is a bihari hajdúvárosok elkeseredett harcot, s majd egy évszázados pert folytattak szabadságukért.

A fentiek indokolják, hogy megpróbáljuk a hajdúság soraiban még megmaradt népi jellegű szokásokat összegyűjteni és megőrizni. Jelen tanulmányban a Hajdú-Bihar megyében fekvő Konyár község múltjából idézzük a 70—80 éves lakosok visszaemlékezései alapján az egykor oly kedves helyi szokás és szórakozás, a *játszó* emlékét. Ma is megfényesedik a szó és a tekintet, amikor a fiatalságnak egykori szép napjait idézik.

Még a legöregebbek sem emlékeznek

[18] Szabolcsi, B.: *Ung. Chorpartituren des 18 Jahrhunderts.* Zeitschrift für Musikwiss. XI (1929) S. 306—312.

[19] Bartha Dénes: *Pálóczi Horváth.* 582—583.

[20] Uo. 567—568.

[21] Uő. A XVIII. század magyar dallamai. Bp. M. Tud. Ak. k. 1935. 212—213.

[22] Szabolcsi Bence: *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje.* Zenei Szemle. XIII. II köt. (1929) 160.

arra, hogy ez a szokás mikor kezdődött. Írásos nyoma sincs. Ameddig csak az élők emlékezete a múltba visszanyúlik, mindig mentek a játszóra a legények és a lányok, még a dédapák korában is.

Nagyon valószínű, hogy az 1800-as évek elején kezdődött. Addig ugyanis — a hajdújogok megvonása után — a falu, mint Eszterházy uradalom, a derecskei központhoz tartozott a többi 20 helységgel együtt. Lakói mint árendátorok, nem robottal szolgáltak a földesúrnak, hanem határukért évi árendát fizettek a használt terület és vagyoni helyzet arányában. Ekkor még a paraszti társadalmi differenciálódás nem olyan éles, mint később, az egyéni birtokok kialakulása idején. A XIX. század első felében megkezdődik az Eszterházy család derecskei uradalmának lassú felszámolása, melynek folyamán az egyes helységek megvásárolták saját határaikat s ezen belül kialakultak az egyes osztálykategóriák.

A *játszó* helyi szerepében ez a széttagolódás élesen kiütközik. Ugyanakkor nyomát sem találjuk abban a községi peres jegyzőkönyvben, mely 1764-től 1767-ig bőséges adatokat tartalmaz a falu legényeinek szórakozásairól, duhajkodásokról, verekedésekről. Sehol nincs szó ezekben az iratokban a játszón elkövetett sérelmekről.[1] Pedig a későbbi idők folyamán szinte egyetlen alkalom sem múlott el anélkül, hogy kisebb-nagyobb összetűzések ne lettek volna. Erről így emlékezik egyik adatközlő: „Hát, szíp dolog vót az a jáccó, de csúnya verekedísek is történtek, merhát ugyi nem nízhettík a hídvígesiek a szigetieket, vagy a koccegit, osztán míg egymás fejit is bevertík . . .” *(id. Szoboszlai Károly, 75 éves, adatközlése).*

A község a múlt század végén három részre oszlott. Ez a három rész, bár a település folyamatát jelzi, tulajdonképpen az egyes paraszti osztálykategóriák határát szabta meg a falu lakossága között.

Az első a Hídvég vagy amint itt mondják: *hidvígesi*. Ez a legrégibb település, mert a falu a tőle keleti irányban kanyargó Kálló patak mellé épült. Itt a telekkel, házzal, földdel bíró gazdák, hajdúk laktak. Ekkor még kertes település volt. A faluban csupán a gazda lakott és a család. A nagyjószág, cselédek, legények pedig a kertekben levő istállókban, itteni nevén *ólakban* éltek. Hétszám sem jöttek haza. Hét végén élelmet, tiszta ruhát kivitték, a legények hazamentek és otthon tisztálkodtak. Az istállók nemcsak gazdasági épületek voltak, hanem szórakozóhelyek is, mert esténként itt jöttek össze beszélgetni, szórakozni, *tanyázni* a fiatalok éppen úgy, mint az öregek. Az istállóknak nem volt padlása, hanem a nádtető belülről tapaszos volt. Középen tüzelő, ahol nád vagy szalmatűz égett. Az a középkori kereskedelmi út, mely Debrecenből Várad felé ment, itt haladt át. A Kállón fahíd, majd a múlt század második felétől kőhíd ívelt át, amire igen büszkék voltak Konyár lakói, kik maguk is igen tevékenyen részt vettek ennek a vidéknek gazdasági és kereskedelmi életében. Innen vette nevét is — mai napig — ez a rész: *Hídvég*.

A XIX. század kezdetén megindul a Kálló szabályozása s ezzel egyidőben az árterek kiszárítása. Az így nyert területeket zsellérek, szolgalegények, betelepülők között osztották ki házhelynek, kertnek. A falu délkeleti oldalán addig gazdaságilag használt *Borjúsziget* és *Kendersziget* megszűnt ebben a minőségében. Helyette zsellérházak hosszú sora épült, de a neve mai napig is megmaradt *Szigetnek*. Ezek az új családok szorgalmukkal, munkaszeretetükkel hamarosan egyenlő anyagi szintre küzdötték magukat a régi hajdúlakossággal.

A *Kocceg* nevének eredete ismeretlen. Az adatközlő *(id. Szoboszlai Károly)* sem tud mást mondani, mint csak annyit, hogy „így hallottam az öregektől . . .” Tény az, hogy a falunak ez a nyugati fele még a múlt század első felében közlegelő volt és csak akkor kezdett benépesedni, amikor a növekvő lakosság egyre sürgetőbben igénvelte a házépítésre alkalmas telkeket. Itt már nem szűk udvarok és zegzúgos utcák vannak, hanem szabályos, tágas porták. Az egykor lekicsinylő, szinte becsmérlő *Kocceg* nevet is felváltotta a máig használt *Csillagváros* elnevezés. Azonban a régi időkben még ez a település társadalmi szinten azonos volt a *Szigettel*, vagyis az új családok, kezdő emberek rangját jelentette.

A vagyoni és rangkülönbség főként a falu fiatalságának a kapcsolatában jelentkezett a legszembetűnőbben. A büszke *hídvígesiek* nem jártak egy *bandában* a *szigetiekkel* vagy a *koccegiekkel*. A már idézett, régi jegyzőkönyv szerint a mai tanácsháza mellett, a híres *belsőcsárdában* történtek a nagy mulatozások és verekedések. Mert, ha valamelyik legény kiállott a csárda közepére és elkiáltotta: „Ki a legény?”, máris előkerültek a szűr ujjából az ólmos botok vagy bicskák.

A múlt század végén már csak két *banda* legény volt, mert az egy társadalmi és vagyoni szinten levő szigeti és koccegi

[1] Debreceni Állami Levéltár. Inquisitionum et Sententiarum Protocollum Konyariense ab Anno 1764. erectum. Konyár A/2. sz.

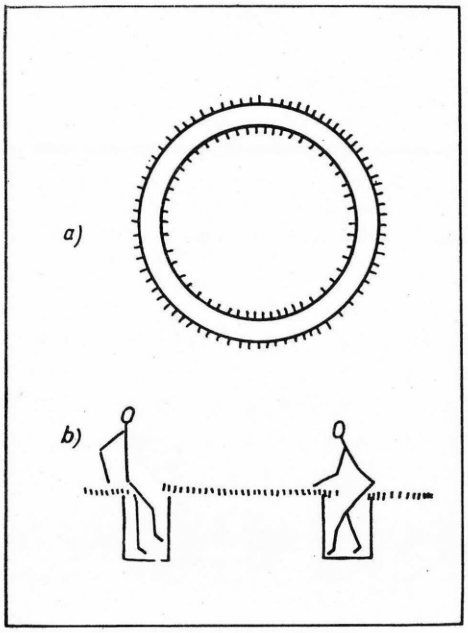

1. kép. A konyári játszó, *a)* felülnézetben, *b)* oldalnézetben

legények együtt kezdtek járni, míg a hídvégesiek külön tartottak ezután is. De az együttjáró legénytársaságon belül is voltak ellentétek, rang- és korkülönbség alapján. Ugyanis a bandán belüli baráti társaságot úgy nevezték, hogy *egy cimboraságba járók.* Ők aztán valóban testi-lelki jó barátok, *komások* voltak egymással. A szigeti legény nem udvarolhatott hídvégesi lánynak, mert akkor a legények *rálestek* és megverték, de még haláleset is történt.

Ezeket az ellentéteket nem szüntette meg, sőt inkább kiélezte a *játszó,* ahol a falu fiatalsága mintegy száz éven át a vasárnap délutánjait eltöltötte.

Az adatközlőm, a 90 éves Budai Gyula, konvári lakos így emlékezik vissza: „Nem is jártak össze a legínyek. Nem udvaroltak együtt, hanem külön. Ha meg egymáshó mentek, megvertík egymást. Rígen nem így vót, mint ma. A falu csak a külső csárdáig tartott. Attú kezdve legelő vót köröskörű. Az Ígett ríten, meg itt a jáccón. Nem vót még vonat se, hanem egybe vót minden az Öregszőlőskertig. Itt vót a jáccó is. Szíp, egyenes füves hely vót akkor ez."

Ennek a területnek a faluhoz közelebb eső részét a hídvégesiek, a távolabbit pedig a szigeti fiatalság vette birtokába. Mindegyik *banda* legény itt készítette el a maga játszóját. Ennek is meg volt a hagyományos ideje és módja. Mert a játszót mindig ugyanabban az időben, ugyanolyan módon készítették el. A játszó befejezésének is évről évre állandó rendje és ideje volt. Virágvasárnapot megelőző szombaton, a délutáni időben összegyülekeztek a legények. A hídvégesiek a belső csárdában, a szigetiek pedig a külső csárdában. Ez utóbbi akkor még a faluvégen volt, a mai Gáborjáni utca és a Vásártér utca találkozási pontján. Ma a falu közepe. Itt mulattak a legények, mielőtt hozzákezdtek volna a játszó elkészítéséhez. Ezután megindultak: „Összeölelkőztünk, oszt teljes utcaszílessígibe mentünk kifelí. Mindenki, aki csak legínynek számított, ott vót. Hoztak ásót, lapátot, ponyvát. Vótak sokan, de csak azok mentek együtt, akik egy cimboraságba vótak. Mi tizenhatan vótunk cimborák. A belsőben múlattunk eggyet, oszt gyerünk ki a jáccóra. Úgy danótunk, majd leszakatt a főd ! . . ." (Adatközlő: Budai Gyula, 90 éves konyári lakos.)

Amint kiérkeztek a terepre, szemügyre vették, hogy hol a legalkalmasabb a hely. A legszebb fű, egyenes föld jelentette a feltételeket. Adatközlőm így mondja tovább: „Leszúrtunk egy hegyes fát. Erre sinórt vetettünk, oszt úgy mentünk körbe a sinórral, hogy szíp kör legyík . . ." A kimérés után a legények egymást váltva ásták a játszót. Míg az egyik csapat ásott, a másik kinézett egy régi gödröt, vízmosást vagy egyéb olyan mélyedést, amibe a játszóból kiásott földet belehordhatták, hogy sehol ne legyen sem domb, sem olyan mélyedés, mely akadályozná a játszást s egyébként is a legények szégvene volt, ha a játszó szemetes, gazos vagy gödrös maradt. „Úgy vót, hogy vittünk ponyvát, abba vittük el a fődet. De vót, aki nem hozott. Akkó még szíp fehír szűrbe jártunk, hát letette a szűrit. Egyik a ponyvába, másik a szűrbe vitte. Megfogta kettő, oszt úgy vitte." Így készült el a játszó. Szabályos, mintegy 4 méter átméretű, kör alakú árok. Mélysége 50—60 cm, szélessége ugyanennyi. Úgy méretezték, hogy kényelmes ülés éssék a partján. Aki leül, még az alacsonyabb lányok talpa is elérje az alját, de a magasabb legényeknek sem legyen kényelmetlen. A közepe, mint egy kerek asztal érintetlenül megmaradt (1. kép). Ezt ülték körül a legények, leányok. Az így elkészült játszót legelőször virágvasárnap délután vették használatba a fiatalok. S ettől kezdve minden vasárnap délután ott szórakoztak a templomi harangozás idejéig. Virágvasárnaptól pünkösd vasárnapig tartott a játszón a legények és eladó

lányok szórakozása, akkor befejeződött egy évre. Úgy mondják, ezután már előjött a nyári dologidő és nem volt alkalom a szórakozásra. Bár nem lehetetlen, hogy ez a hagyomány valamikor vallási tartalommal is bírt, ami már idők folyamán feledésbe ment.

Vasárnap délután, mielőtt a játszóra mentek volna, előbb mulattak egyet a legények. A hídvégesiek a belsőcsárdában, a szigetiek és koccegiek a külsőcsárdában. Amikor a jókedv már nem fért bennük, összekapaszkodva, az utca teljes szélességét elfoglalva mentek a játszóra, ahol már a lányok várták őket. „Mer a lyányok is cimboraságba vótak egymással. Ott is vót elkülönülés, dehát azír azok nem veszekedtek úgy egymással, mint a fattyúk" — mondja Budai Gyula.

Vasárnaponként a legények zeneszó mellett mulattak. Volt a faluban egy zenészbanda. Tagjai szegényebb parasztemberek voltak, akiknek jól jött egypár forint, de szerették is csinálni. Az egyik ma még élő zenész, Koncz Lajos 78 éves konyári lakos mondja: „Mink meg ott vártuk a hídvígesi legínyeket a belsőben. Ha megjöttek, húztuk nekik. Ük megmúlattak, azután a játszóig zeneszóval kísértük ki a legínyeket. Hej, sokat muzsikáltunk a lakodalmakban, meg a névnapokon is! Vót a bandában két hegedűs, egy bőgős, két kontrás, meg egy cimbalmos. Ha mentünk, a cimbalmos hátára vette, úgy hozta a cimbalmot. Kinn a jáccón már ott voltak a lyányok. Benn ültek, oszt dalolgattak. Ha megírkeztek a legínyek, felálltak. Egy darab ideig páros játék járta. Meg lapdázás, fogócska, tréfáltak, *bolondoztak*, má ahogy a fiatalok szokták."

Azután leültek párosával a játszóba. Mindegyik legény azt a lányt választotta párjának, akit kiszemelt és gondolta, hogy az udvarlását elfogadja. Ha a lány szívesen látta a legényt, megmaradt mellette, ha nem tetszett neki, felkelt és átült valamelyik lánycimborája mellé. Ebből a legény megtudta, hogy ennél a lányos háznál nincs keresnivalója. A játszó így a párkeresés alkalma is volt. „Innen nősültek a legínyek. Így nősültem en is, mer a felesíg is cimboraságba vót a jánycimboráival" (Koncz Lajos közl.).

A játszón gyorsan telt az idő. Itt ha valamelyik legény vagy leány unatkozott, *az nem volt evilágra való*. Vagyis gyámoltalan, élhetetlen ember volt, a tréfák céltáblája. Ezeket a régi, szép időket így idézi vissza id. Szoboszlai Károly, 79 éves, konyári lakos: „Amíg benn ültünk a jáccóba, valamék jó beszídű legíny mesít mondott, tréfált, meg mindenfíle huncutságot kitanát. Menné jobban múlattunk

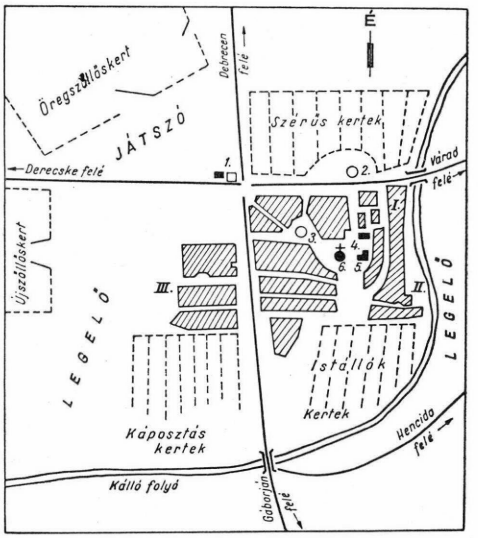

2. kép. Konyár települése a XIX. század végén

rajta, antú jobban mondta. Neki is meggyütt a kedve. Aztán meg tanálós kérdéseket tett fel. Aki nem tudta, zálogot adott. Ha meguntuk, kijöttünk a játszóból és úgy játszottunk, hogy egyik a párját a másikhoz futtatta. Ha az egyik fiú kiállt közípre, oszt megcsapta a csizmaszárat, akkor jöhetett a tánc! — Mer akkor míg ráncos bőgatyában jártunk. Fekete mellíny vót, bőujjú ing. Úgy híttuk: bornyúszájú ing. Szíp fekete, darútollas kalapunk vót. A tövibe virág. Simaszárú csizma. Evvót a szíp legínyviselet! Akinek pendelygatyája vót, az nadrágot viselt alatta. A pendelygatya olyan vót, hogy nem vót feneke, csak úgy egybe vót. Amék gatyának feneke vót, az alá nem vettek nadrágot. Mer mikor a táncra forogtunk körbe, csak úgy repűt körbe a bőgatya! Majd elverte a jányokat."

Ez a legénydivat a századunk elejére már kezd múlttá válni. Sok bajjal járt, nehéz volt készítése, tisztántartása. Erről így szól id. Szoboszlai Károlyné 72. éves konyári adatközlő: „Má a mi időnkbe, a nagyobb jánykorunkra kiment itt a bőgatya a divatbó. Merhogy nagyon nehíz vót azt mosni, meg azután ráncba szedni. Azelőtt amék menyecske nem tudott gatyát ráncolni, azt megszólták. Aki nem tudta, elvitte máshó, mer vótak itt öregasszonyok, akik evvel foglalkoztak. Némelyik híres vót a szép munkájáról . . ."

Ha megcsapták a csizmaszárat, kezdődött a *szíp mulatás*. Minden legény, aki

mulatni akart, kifizette a raeső zenedíjat. Nem igen akadt olyan legény, aki ezt ki ne fizette volna, mert az nagy szégyen volt rá és a leányok is lenézték. Az adatközlőktől nyert értesülés szerint itt nem volt jellegzetesen helyi népdalköltészet. Ameddig emlékezetünk terjed, a nagyobbrészt ma is ismert műdalok, megzenésített versek voltak a divatosak, mint ,,Ki tanyája ez a nyárfás", ,,Befordultam a konyhára", ,,A nagyutcán végestelen végig" stb. A zenészek is ezt tudták. ,,Nem vót olyan különleges nóta, csakúgy mint ma. Mindegyik legíny, aki táncóni akart, fizetett 10 krajcárt, mék mennyit, de ennyit mindegyik. Akkor oszthúztuk nekik. Míg a háború alatt Debrecenben vótam, onnét is hazagyüttem vasárnap, hogy a jáccón ekkis pízt keressek" (Koncz Lajos közlése).

Több népi jelleget mutatott a pásztorok mulatása. Kivált a kanászoké. Ők nem jártak a játszóra, hanem csak egyes alkalmakkor, *hajtáskor*, *veréskor*, a juhászok a *birkahányáskor* mulattak igazán. (Az itteni szóhasználatban a *birkahányás* a jószág szétválogatását jelenti, amikor a gazdák a sajátjukat visszakapják, pl. őszszel, a *szoruláskor*, nyáron *nyírás*ra, *fürösztés*re stb. Ezek mind ünnepnapot jelentettek a pásztoroknak, mert a szép jószágért a béren felül is adtak a gazdák s ebből tellett a mulatásra is.) Adatközlőm, Budai Gyula 90 év távolából emlékszik még a kanászok mulatozásaira. ,,Ük csak a külsőbe jártak, a belsőbe nem (ti.: *a csárdába)*. Jáccóra se jártak, merhogy egísz íven át ott vótak a nyáj mellett. Ha bejöttek egyet múlatni, dalótak, vertík a mestergerendát. A legínyek ide nem mentek, mert a kanászok a fejit is bevertík annak, aki közibük ment, mikó múlattak. Még a falu közepíig is béhallatszott, ahogy múlattak, dalótak, muzsikáltattak maguknak. Én még kis fattyú vótam, amikó így vót. Ott a csárda mellett az állás alatt hallgatóztunk, de ha kigyüttek az állásba is múlatni, szalattunk hazafelí."

A kanászok kedves nótáját egy dalárdatag feljegyzése őrizte meg számunkra.[2]

,,A kondásnak zsíros inge
tarka kötős felesége
gricci szőke, gricci barna
majd levág a kondás balta!

Aki kondás akar lenni
Bajontára menjen lakni
ott tanulja meg a lakást
a mangalica levágást
gricci szőke, gricci barna!

Levágták a szép kanomat
a legszebbik ártányomat
gricci szőke, gricci barna
majd levág a kondás balta!"

Sajnos, csak a szöveg maradt meg, de a dallam senki emlékezetében sem él. Valószínű, hogy az ismert kanásznóták gyors üteme és dallama élt ebben is.

Így mulatott a falu ifjúsága a játszón, de egymástól elkülönülve. ,,A lyányok is tudták, mék hova tartozik, oda ment." Ha valamelyik a másik fél játszójára átment, ebből legtöbbször baj lett, mert a csárdai mulatozáskor alkalmat adott a verekedésre. De nemcsak a fiatalok, hanem az öregek is kimentek vasárnap délutánonként a játszóra. Ők persze már nem játszani, hanem a fiatalokat nézni, egymással beszélgetni. ,,Az öregek is kigyüttek, oszt níztík a fiatalokat. Körbe ültek. Érdekes vót a sok bőgatyás öreg. Ott pipáltak, beszílgettek. Mondták egymásnak, héj komám, mikó még így jáccottunk mi is, avvót a szíp világ! Mire a komja aszonta, abíza komám! Hát ezír vót érdekes a jáccó" (id. Szoboszlai Károly közl.).

Alkonyattájban, ha egy lány felkelt a játszón, a többi is tudta az illendőséget. Egyszerre félbemaradt a szórakozás és megindultak hazafelé. Ekkorra már az öregek hazamentek. A lányok párosával, szép rendben mentek hazafelé. A legények egy része még maradt a játszón, daloltak, összefogózva táncoltak. Többen elindultak a lányok után és amikor a külső csárdához értek, itt felkérték őket még egy táncra. Ha jó idő volt, be sem mentek, hanem a csárda melletti *állásban* mulattak. Ez egy nagy, négyszögletes, nádtetős, fából készült félszer volt, amit körülkerítettek hasított ákácfa dorongokkal. Ide beállhattak a messziről érkező szekerek, akik akár Várad felé, akár Gáborjánba igyekeztek, de itt érte őket az este, vagy ha *feljött az idő*. A jószág abrakot, a gazda enni, innivalót kaphatott a csárdában. Hát itt szórakoztak a fiatalok. Ha a lányok hazamentek, a legények még sokáig daloltak, mulattak. Néha hajnalig. Akkor mindegyik a cimboráival összefogózva végigdalolta a falut, úgy ment haza. Otthon nem a szobába ment, mert ,,a legínyeknek az ólban volt a helye, nem a szobába, nagyházba az öregekkel, mint ma". Az istállóban vagy a *tüzelőben* vagy a *dikón* vagy egyszerűen a szalmán aludtak, de kora hajnalban már talpon kellett lenni, mert az öregek *rálestek* a legényre, ha késő jött haza és még alig virradt, már az ólajtót verték, hogy *ébren van-e a fattyú?* Nagy szégyen volt, ha az apja hajnalban *rugdosta a talpát*.

A játszó, a konyári legények, lányok

[2] Füzesi Ferenc lejegyzése 1909-ből. Kéziratos **dalárdakönyv** a konyári Helytörténeti Gyűjteményben.

hagyományos szórakozása az első világháború kitörésével megszűnt. A legények bevonultak katonának. Az első transzport Váradra ment. Most már vonat vitte őket, mert a Debrecen—Nagyvárad-felé menő vasút 1911—12-es években épült meg itt is. Ez a vasút éppen az Öregszőllőskert előtt halad el és kettészelte az egykori játszót. Ez időben a vasúttal párhuzamosan kezd kiépülni a Derecskére vezető kövesút is, a népszerű nevén, *a gát*. Ez újra több darabra szelte a játszónak használt területet.

Ha a legények nem voltak itthon, a lányoknak sem volt kedvük. Néha kimentek ugyan a játszóra, „de mán nem vót kedvük, mer oda vótak a legínyek". Aki meg nem volt alkalmas katonának, vagy valahogy kimentették, arra eleinte rá sem néztek a lányok. Azt dalolták nekik:

„Elvittík mán a legínyek elejít
maratt ittonn kettő, három nyomorút
rátok jányok még az íg is béborút!"

A világháború után már más legények tértek haza. A front veszedelmei, fogság megpróbáltatásai közt megszűntek az itteni s általában a falusi osztályellentétek. Mindegyik kivette a részét a rosszból. Ha földivel találkozott valaki, egyszerre elfeledte a bajokat. „Úgy örűltünk egymásnak, hogy megcsókolgattuk egymást, akárki vót is az, ha valahol összekerűltünk . . ." — mondja visszaemlékezésében id. Szoboszlai Károly. Egyébként is, az országot, világot látott legények látóköre kitágult. Már sok olyan hagyományt nem őrzött meg, mely még a régi idők öröksége volt. A keleti frontot, hadifogságot megjárt legények pedig sok, eddig számukra ismeretlen társadalomszemlélettel gazdagodtak. Otthon a szolgalegények is eljártak a játszóra, mert a takarékosabbak szép ruhát vettek, s általában *ők is kitartották magukat*, de az osztályellentétek csak a közös nyomorúságban szűntek meg igazán. Főleg azok közt, akik az oroszországi forradalom harcaiban is részt vettek.

A hazatérők új eszméket hoztak magukkal. A házhelyigénylések is egyre sürgetőbben jelentkeztek és a községi vezetők ekkor már nem térhettek ki ennek kielégítése elől. Így kerültek kiosztásra a szérűskerti, majd a legelői területek.

Így parcellázták ki házhelyeknek a mai Felszabadulás útja elejét, mintegy a 22. házszámig. Ez az a terület, amelyen az egykori játszó feküdt. Ma gondozott szőllős, gyümölcsöskertek, de mindenekfelett modern családi házak sorakoznak. A mai TSz. Géptelep is ezen a részen van.

Bár egy szokás feledésbe merült, de társadalmi hatása tovább élt egy nemzedék életében. Azok, akik egy cimboraságba jártak, már ott *komának* szólították egymást. A lányok is. Amikor családot alapítottak, gyermekek születtek, egymást hívták komának. De még akkor is, ha nem váltak ténylegesen keresztszülőkké, tehát nem volt komaság, a megszólítás megmaradt. Magyarázatul azt mondják „komások nem vagyunk, de csak így szólítjuk egymást, mer együtt jártunk a jáccóra fiatal korunkban". Az egykor bántóan éles ellentétek is megszűntek, de az ifjúság édes emléke tovább él.

Már a második világháború után a gazdasági és társadalmi reformok viszont olyan életstílust teremtettek még falusi viszonylatban is, melyek már a mai fiatalokat sokkal igényesebbé tették, semhogy ezt a szórakozási formát felújítanák. Az egykori csárdák is megszűntek. Még az első világháború alatt lebontották az állást és a külsőcsárdát. Helyette megnyílt a *Stájner-korcsma*. Ebből lett az 1950-es években a mozi, de az elavult épületet azóta már lebontották, és helyén megkezdték egy családi ház építését.

A községi tanácsháza mellett még az 1730-as években, az egykori *Füredi János főbíró uram* bírósága alatt épült az oszlopos tornácos belsőcsárda, ami a világháború után tejcsarnok lett, mígnem 1947-ben lebontásra ítélték. Ez az intézkedés megfosztotta a községet egy értékes, szép népi építészeti emlékétől, mely mind helvénél, mind építészeti formáinál fogva igen alkalmas lett volna pl. egy falumúzeum céljára is. A mai fiatalság részben a Művelődési Otthonban levő moziban szórakozik, vagy a szövetkezeti italboltban tölti idejét. Újabban cukrászda épült.

A falu körül, az egykori legelőkön új lakótelepek épültek fel, szép, kényelmes házakkal. A tetőkön televíziós antennák sorakoznak. A régi idők szokásait lassan belepi a feledés pora.

MOLNÁR GYULA

NÉPRAJZI HÍREK

Bartucz Lajos
1885—1966

A Magyar Tudományos Akadémia termeiben összegyülekezett antropológusok alig egy esztendővel ezelőtt köszöntötték mesterüket és tanítójukat, a 80 éves BARTUCZ Lajost. Senki sem gondolta, az erejének teljében levő, jó egészségnek örvendő tudós láttán, hogy immáron végtisztesség adásra kelljen összeseregleniük az ország minden részéből.

Könnyű dolog lenne — a méltatások megszokott sémáit követve — évszámokat, életrajzi adatokat rendbe gyűjtve felsorakoztatni, amelyekből a hosszú és gazdag életpálya *kronologikus rendje* ki-

bontakoznék. Csak éppen emberi magatartása és az ezzel szorosan összefonódó *életmű* maradna félhomályban. Éppen ezért az évszámok mögött megkíséreljük megláttatni azokat a körülményeket, tényezőket, feltételeket, amelyek megszabták és kialakították BARTUCZ Lajos tudományos munkásságát és egyéniségét.

Szegváron (Csongrád m.) született 1885. április 1-én. Kecskeméti középiskolás korában kezdett hajlamot érezni a természettudományok iránt. 1904-ben került a budapesti egyetemre, ahol egy év múlva az akkoriban már világhírű TÖRÖK Aurél asszisztense lett. Itt jegyezte el magát egyszer s mindenkorra az antropológiával. Hét évet töltött mestere mellett s annak halálával adjunktussá léptették elő. Húsz éves, amikor első dolgozata a Földrajzi Közleményekben megjelenik.[1] Ez és az ezt követőek[2] inkább exotikus témát érintenek, ám 1910-ben több íves tanulmányt írt az Alföld népi építkezéséről[3] s aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a gyűjtés során kialakult szemlélete, párosulva a már meglevő nép- és tájszeretettel, a hazai problémák felé terelte érdeklődését. 1908-ban felkészült az élő magyarság vizsgálatára és megtalálta az utat az etnográfus kollégák felé. 1909 júliusában már a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának támogatásával végez antropológiai méréseket Csongrád megyében. A Társaság folyóiratában összefoglalja eredményeit, de a cikk inkább ürügy a megszólalásra. Lényegében az antropológia és néprajz egymásrautaltságát, az ebben rejlő lehetőségeket vázolja. Hitvallás is ez a tudományos beköszöntő: „Fajunk anthropológiai felkutatása ma már oly égető tudományos szükségletté vált, mely elől semmiképpen sem térhetünk ki, ha csak nem akarunk szégyenszemre a külföld tudományosságától teljesen elmaradni" — írja.[4] 1909-ben a Matyókat vizsgálta,[5] 1910-ben pedig Arad megye népét. E 150 oldal terjedelmű, számos melléklettel ellátott munka máig is legnagyobb magyar antropológiai monográfiánk.[6] Az Arad megyei vizsgálatokkal egyidejűleg (részben a következő évekre áthúzódóan) kisebb kutatásokat folytatott a Jászság,[7] Csongrád megye[8] és a Kunság területén.[9] Részletesebben a Balaton környékének és Göcsej-Hetés vidékének lakosságát vizsgálta. Eredményeiről rendszeresen tart beszámolókat a Néprajzi Társaság felolvasó ülésein.[10] Félévszázaddal régebben megfogalmazott cikkein elevenen érződik emberi humánuma, átsüt a szakterülete iránt érzett szeretete.[11] A mérésekből leszűrhető eredményeket nem kendőzi, nem szépíti és torzítja el valamilyen vélt igazság bizonyítása céljából. Megállapítja, hogy Göcsejben megtalálható ugyan egy ősi típus, de igen csekély számban.[12] Vizsgálatának eredményeit részletesen átvette GÖNCZI Ferenc — aki e munkával megbízta és költségeit viselte[13] — Göcsejről írott monográfiájában.[14]

Az első világháború alatt és az azt közvetlenül követő időben élő ember vizsgálatainak intenzitása csökkent. A húszas évek legelején állás nélkül marad. Nappal az Erzsébet-város egyik kis utcája bérházának pincéjében végez termelő munkát, ám éjszakái a tudományoké.[15] 1921-ben véget ért a küzdelmes korszak: a Néprajzi Múzeumba került, ahol az embertani gyűjtemény kezelését vette át. A mai néprajzos nemzedék zöme elképzelni sem tudja, hogy az 1885. évi országos kiállításra készült Iparcsarnok barakk épületében a megóvás és tudományos munka milyen nehézségekkel járt.[16] A mai épületbe költözés 13 hónapot vett igénybe, de 1925 őszén

[1] BARTUCZ Lajos: *Az emberiség faji felosztásáról.* Földrajzi Közlemények XXXIII. (1905) 22—24.

[2] BARTUCZ Lajos: *Kihalófélben levő népek Német-Új-Guinea körül.* Földr. Közl. XXXIV. (1906) 24—27. — Uő.: *Törpe népekről.* Természettudományi Közlemények XXXVIII. (1908) 680—686.

[3] BARTUCZ Lajos: *Adatok a magyar Alföld népi építkezéséhez.* NÉ XI. (1910) 32—55.

[4] BARTUCZ Lajos: *Pár szó az alföldi magyarság anthropológiájáról.* NÉ XI. (1910) 246—253.

[5] BARTUCZ Lajos: *A matyók anthropológiájáról.* Termtud. Közl. XLII. (1910) 823. — Uő.: *A matyók anthropológiájáról.* A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 35. vándorgyűlésének Munkálatai. Bp. 1911. 193—195.

[6] BARTUCZ Lajos: *Arad megye népének anthropológiai vázlata.* Magyar Vármegyék Monográfiája. Budapest 1912. 104—254.

[7] BARTUCZ Lajos: *A mai magyarság termetéről.* NÉ XII. (1911) 278—292.

[8] BARTUCZ Lajos: *A mai magyarság „cephalindex"-éről.* NÉ XIII. (1912) 246—268.

[9] BARTUCZ Lajos: *Anthropológiai vizsgálatok az Alföldön.* Földr. Közl. XL. (1912) 173—178. — Uő.: *A mai magyarság termete.* Természettud. Közl. XLIV. (1912) 845—849.

[10] Ethn. XXI. (1910) 384.

[11] BARTUCZ Lajos: *A jászdósai honfoglaláskori koponyákról.* NÉ XIV. (1913) 334—358., XV. (1914) 167—176. — Uő.: *A család anthropológiai vizsgálata.* Természettud. Közl. VLI. (1914) 665—666. — Uő.: *Az ősember újonnan felfedezett művészi alkotása.* Természettud. Közl. XXXV. (1913) 782—783.

[12] BARTUCZ Lajos: *Göcsej és Hetés népének anthropológiájáról.* Ethn. XXIV. (1913) 9—19.

[13] Sajnálatos módon szinte semmit sem tudunk a legkorábbi antropológus-néprajzos összefogás szervezeti feltételeiről, módszereiről. Ezen csak GÖNCZI Ferenc tudományos munkásságának feldolgozása segítene. Támpontot nyújt DRAVECZKY Balázs: *A Somogy megyei múzeológiai kutatás története.* Kaposvár 1966.

[14] GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár 1914. 104—115.

[15] NEMESKÉRI János: Bartucz Lajos (1885—1966). Anthropológiai Közlemények X. (1966) 3—5.

[16] „. . . az osztály odaköltözésekor már meglehetősen elhanyagolt állapotban volt. Csakhamar felmerültek

fokozott ütemben már megindulhatott az élet.[17] A hihetetlen nehézségek ellenére BARTUCZ Lajos ontja magából a dolgozatokat. Érdeklődése egyre inkább a történeti embertan felé fordul.[18] A gáncsoskodás, a megnemértés fékezte ugyan munkájának lendületét, de megakasztani soha sem tudta. A legválságosabb időben, TÖRÖK Aurél halála után, a két testvér tudományhoz, a néprajzhoz és régészethez fordult anyagi és erkölcsi támogatásért.[19] És a segítség nem maradt el! A nagy agilitással, hozzáértéssel és kitűnő szervezőkészséggel gyarapított embertani gyűjtemény sorsában fordulópontot jelentett a kecskeméti vándorgyűlés. BARTUCZ Lajos előadása nyomán ömlött a régészeti ásatások során előkerült antropológiai anyag a Néprajzi Múzeumba.[20] A gyűjtéssel egyidejűleg, a lassan európai hírűvé vált együttes, módszeres feldolgozását is megkezdte.[21] A legnagyobb pénzügyi nehézségek közepette teremtette meg az *Antropológiai Füzetek*et és széles körű, nemzetközi kapcsolatokat épített ki. Kitűnő morfológiai szemlélete és taxanomiai ítélete alapján a mosonszentjánosi avar temető népességéről írott közleménye a nemzetközi szakirodalom egyik kulcstanulmányává vált.[22] A régészekkel továbbra is szoros kapcsolatot tartva jelentette meg alapvető közleményeit a germánokra,[23] a magyarországi avarokra,[24] a honfoglaló[25] és az Árpád-kori magyarságra vonatkozóan.[26] S mindezt egyedül, még szerénynek sem mondható anyagi eszközökkel, ezernyi gáncsvetéssel súlyosbítva.

1936-ban a Néprajzi Múzeum igazgatójának nevezték ki és a szerteágazó múzeumi munka ezernyi feladata mellett a budapesti Tudomány Egyetem, TÖRÖK Aurél óta megárvult tanszékén, megbízott egyetemi előadóként az ifjúság nevelésével és az antropológus gárda utánpótlásával foglalkozott.[27] Erre az időre esik az a nagy munka is, amelyet a Néprajzi Társaságban előbb főtitkári, majd ügyvezető elnöki minőségben végzett.[28] Szélesre tárta egyfelől az antropológusoknak az etnográfia, másfelől az etnográfusoknak az antropológia irányában, e hite és meggyőződése szerinti két szorosan egymásra utalt tudományág perspektíváit. Nemcsak elméletben, de gyakorlatban is vallotta, hogy az ember és kultúrája, valamint a környezeti feltételek nem választhatóak el egymástól. Korán felismerte a közös gyűjtőutak fontosságát. Ezért szervezte meg 1938-ban a szokolyai terepmunkát, melynek eredményeként a népi építkezésről,[29] gazdálkodásról,[30] viseletről,[31] népszokásokról,[32] népzenéről[33] és antropológiájáról[34] *egyszerre*

---

a gyűjtemény gondozásának, megóvásának és tudományos feldolgozásának természetadta nehézségei (télen az elviselhetetlen hideg, nyáron a hőség; hólé, eső, jégverés; rozsda, szú, penészgomba; patkány, egér, bagoly stb.) ..." *A Néprajzi Múzeum új otthona.* Ethn. XXXIV—XXXV. (1923—1924) 184—185.

[17] BALASSA Iván: *A Magyar Néprajzi Múzeum (1872—1952).* Múzeumi Híradó VI. (1952) 6. szám 6—11. — BÁTKY Zsigmond: *Néprajzi múzeumunk 1917-től 1926-ig.* NÉ XVIII. (1926) 45—47.

[18] BARTUCZ Lajos: *A moustieri ősember koponyájának új összeállítása.* Természettud. Közl. pótfüzet XXXV. 110—111. — THOMA Andor: *Bartucz Lajos ősemberkutatói munkássága.* Antr. Közl. IX. (1965) 15.

[19] BARTUCZ Lajos: *Embertan és régészet.* Archeológiai Értesítő XXXV. (1915) 1—10.

[20] BARTUCZ Lajos: *A magyar antropológia múltja és szakosztályunk jövő feladatai.* Antr. Közl. IV. (1957) 3—13.

[21] BARTUCZ Lajos: *Az anthropológiai kutatások jövőjének biztosítása hazánkban.* Antropológiai Füzetek II. (1926) 41—51. — Uő.: *Egy régi kún telep embertani feltárása.* Antr. Füz. I. (1926) 81—86. — Uő.: *A tököli bronzkori sírmező embertani szempontból.* Antr. Füz. III. (1928) 1—16.

[22] BARTUCZ Lajos: *Über die anthropologische Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn.* Skythica II. (1929) 83—86.

[23] BARTUCZ Lajos: *A kiszombori temető gepida koponyái.* Dolgozatok XII. (1936) 1—2., 178—203.

[24] BARTUCZ Lajos: *Die anthropologischen Ergebnisse von Jutas und Öskü.* Seminarium Kondakovianum, Praha 1929. — Uő.: *A magyarországi avarok faji összetétele és etnikai jelentősége.* Ethn. XXXXV. (1934) 101—110. — Uő.: *A Fehér megyei avar leletek csontvázai.* Archeologia Hungarica XVIII. (1937) 100—105. — Uő.: *A magyarországi avarok termete.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve II. (1948) 312—328.

[25] BARTUCZ Lajos: *A jászdósai honfoglaláskori koponyákról.* Bp. 1926. — Uő.: *Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához.* Arch. Ért. XXXV. (1931) 113—119. — Uő.: *Antropológia és a magyar őstörténetkutatás.* Ethn. XXXIII. (1932) 69—79. — Uő.: *A tiszaburai honfoglaláskori csontvázak embertani vizsgálatainak előzetes eredményei.* Arch. Ért. XXXVII. (1934) 148—149.

[26] BARTUCZ Lajos: *Zur Rassengeschichte Ungarns mit besonderer Berücksichtigung der finnisch—ungarischen Verwandschaft.* — Verhandlungen des IV. Finnisch—Ugrischen Kultur-Kongress zu Helsinki. 1931. 54—73. — Uő.: *A székesfehérvári bazilika csontvázainak embertani jelentősége.* Székesfehérvári Szemle I—II. (1935) 24—29.

[27] NEMESKÉRI János: Bartucz Lajos munkásságának méltatása. Antr. Közl. IX. (1965) 7—9.

[28] A Társaság ügyeit igen nehéz anyagi körülmények között vette át, de főtitkárságának idején annyira rendbe hozta annak pénzügyeit, hogy az Ethnographia és Értesítő visszumenőleg is megjelenhetett, sőt olyan nagy terjedelemben, melyet csak a legutóbbi években sikerült elérni. BARTUCZ Lajos: *Főtitkári és ügyvezető alelnöki jelentése.* Ethn. XLVII. (1936) 122—124. — Uő.: *A Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek gyarapodása az 1938. évben.* NÉ XXX. (1938) 134—135. — Uő.: *Jelentés a Néprajzi Múzeum 1938. évi állapotáról és működéséről.* NÉ XXXI. (1939) 92—96. — 1939-ben a magyar néprajzi kutatás szempontjából nagyjelentőségű kezdeményezés történt: felállították az Ethnológiai Adattárat. — BARTUCZ Lajos: *Jelentés a Néprajzi Múzeum 1939. évi állapotáról és működéséről.* NÉ XXXII. (1940) 220—223.

[29] GÖNYEY Sándor: *Szokolya népi építkezése és háztartása.* NÉ XXX. (1938) 276—282.

[30] MORVAY Péter: *Szokolya gazdálkodása.* NÉ XXX. (1938) 282—287.

[31] HERKELY Károly: *A szokolyai viselet.* NÉ XXX. (1938) 287—296.

[32] SZENDREY Ákos: *Szokolyai népszokások.* NÉ XXX. (1938) 297—305.

[33] DINCSÉR Oszkár: *Jelentés a Szokolyán végzett népzenei gyűjtésről.* NÉ XXX. (1939) 305—309.

[34] NEMESKÉRI János: *Adatok Szokolya antropológiájához.* NÉ XXX. (1938) 310—317.

számoltak be a résztvevők. Az út tapasztalatai közül külön kiemeli BARTUCZ, hogy az esti megbeszélések alkalmával mód nyílott a különböző tárgykörökben és a falu különböző részein dolgozó kartársak közötti tapasztalatok kicserélésére. A következő napok gyűjtését az esetleges hiányok pótlására, a kétes adatok újbóli rögzítésére lehetett fordítani s így a munka minőségét megsokszorozni.[35]

A sokrétű múzeumi munka mellett módot talált arra, hogy a bécsi Naturhistorisches Museum meghívására magyar antropológiai kiállítást rendezzen. Az 1930-as évek végén a budapesti Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének keretében sok fiatal kutatónak teremtett anyagi feltételt ahhoz, hogy módszeres nyelvészeti, néprajzi, antropológiai kutatást kezdhessen. A számában is tiszteletet parancsoló részlettanulmányok[36] után 1938—40-ben nagyobb összefoglaló munkák születtek meg, melyek azért is nagyjelentőségűek, mert az akkori idők tudománytalan, sőt tendenciózus fajbiológiai irányzatával szemben a tudományos igazságnak megfelelően az emberfajták egyenértékűsége mellett foglalt állást.[37] Élvezetes, választékos stílusa, következetes és érdekes érvelése a nagyközönség számára is élvezhetővé tették alapvető műveit.

1940-ben már Szegeden találjuk[38] mint a szegedi Tudományegyetem professzorát, ahol széles körű Alföld-kutatásoknak lesz szervezője és vezetője.[39] A háború nehéz éveiben s utána is szinte megszakítás nélkül folytatta csendes alkotómunkáját az egyetemi Tanszéken, majd a Kar dékáni tisztét töltötte be éveken keresztül.[40] Öt évtizedes tudományos munkával a háta mögött, fáradságot nem kímélve, a budapesti egyetem oktató munkáját is ellátta, majd 1959-ben véglegesen Budapestre költözött. Az itteni egyetemen nevelte a tudományok megbecsülésére a fiatal generációt nyugdíjbavonulásáig.[41]

A természet örök rendje szerint szüntelenül folydogáló idő múlását alig akarta észrevenni, ám a mindannyiunkkal közös emberi sors: a halál őt is elragadta körünkből. Szakma iránti szeretete, fáradhatatlan munkakedve, emberi magatartása azonban még hosszú ideig irányt fog szabni az elgondolásait lassan-lassan megvalósító mai nemzedéknek.

KŐHEGYI MIHÁLY

[35] BARTUCZ Lajos: *A szokolyai közös gyűjtőút.* NÉ XXX. (1938) 273—274.

[36] Munkásságának bibliográfiája EIBEN Ottó: *Dr. Bartucz Lajos professzor szakirodalmi munkásságának jegyzéke.* Antr. Közl. IX. (1965) 21—27. — FARKAS Gyula: *Veröffentlichungen von L. Bartucz.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Biologica XII. (1966) 6—16. Mindkettő további kiegészítésre szorul.

[37] BARTUCZ Lajos: *A magyar ember. A magyarság antropológiája.* Budapest 1938. — Uő.: *Fajkérdés, fajkutatás.* Budapest 1940.

[38] DOMANOVSZKY György: *Jelentés a Néprajzi Múzeum 1940. évi állapotáról és működéséről.* NÉ XXXIII. (1940) 115—119.

[39] BARTUCZ Lajos: *Beköszöntő. Pár szó az alföldkutatásról.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. I. (1944—1945) 7—16.

[40] FARKAS Gyula: *In memoriam prof. Dr. Lajos Bartucz.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Biologica XII. (1966) 1—5.

[41] FEHÉR Miklós: *Bartucz Lajos és az ethnikai embertani kutatások.* Antr. Közl. IX. (1965) 17—19. — TÖRŐ Imre: *Üdvözlő beszéd.* Antr. Közl. IX. (1965) 5.

Kóris Kálmán
1878—1967

Nevét a századeleji szakfolyóiratokból a fiatalabb nemzedék is ismeri. Személyesen közülünk nagyon kevesen ismerték, pedig igen magas kort ért meg, 89 esztendőt. Egykori pályatársai (Györffy, Seemayer) már évtizedekkel ezelőtt eltávoztak közülünk, nevük, munkásságuk már tudománytörténet.

Kóris Kálmán 1878. augusztus 5-én született Miskolcon. Szülővárosában érettségizik, 1897-ben műegyetemi hallgató, majd a következő évben átiratkozik a Képzőművészeti Főiskola tanári szakára. Közben 1900—1901-ben leszolgálja önkéntesi évét a miskolci 10-es honvédeknél. 1904-ben befejezi tanulmányait és megkapja rajz, ábrázolómértan és művészettörténeti tanári oklevelét.

Már hallgató korában bekapcsolódik a munkásmozgalomba, az egyik szabadkőműves páholy tagja, majd egyik alapítója a Galilei Körnek. Tagja a szocialista diákok szövetségének, szoros barátságban van Szabó Ervinékkel is. Tevékeny részt vállal a munkások nevelésében, szaktanfolyamokat tart az építőmunkás és vasas fiataloknak. Negyedéves korában megismerkedik a népi ornamentikával s fellángol benne a kutatási szenvedély s apja anyagi támogatásával kezdi meg a matyók között kutatásait. 1904—1905-ben összesen 14 hónapot tölt Tardon, Szentistvánon és Mezőkövesden. Állástalan tanár, s közben 1906-ig a Néprajzi Múzeum önkéntes gyakornoka. A matyó falvakon kívül ekkor Cserépfalu, Cserépváralja, Mezőkövesd, Szomolya és még néhány környező község néprajzi anyagát gyűjti össze a Néprajzi Múzeum és a Borsod—Miskolczi Múzeum számára. 1905-ben jelennek meg a *Matyóföldi tüzelők és szénatartók* (NE VI. (1905) 249—263], 1907-ben *Matyó kendermegmunkáló szerszámok* [NE VIII. (1907) 1—34] című dolgozatai. Begyűjtött tárgyi anyaga, fényképei, leírókartonjai teremtik meg az alapját a Borsod—Miskolczi Múzeum néprajzi gyűjteményének, s ezek a múzeum legrégibb, s máig is legértékesebb darabjai. Kutatásait a palóc területre is ki akarta terjeszteni, ezt azonban a város és a megye vezetőinek közömbössége miatt megvalósítani nem tudta. 1906-ban egyik jóbarátja közbenjárására a fővárosba kerül, polgári iskolai tanári állást kap a Wesselényi utcai iskolában. A néprajzi gyűjtést azonban tovább folytatja, ezzel tölti minden szabadidejét. Ez időtől kezdve állandó előadója a munkás szemináriumoknak, a szakoktatás-

nak és a VII. kerületi munkásgimnáziumoknak.

1908-ban jelenik meg *Adatok a magyar parasztság etnográfiájához* című cikke [Szocializmus III. (1908) 282—287]. Ebben a művében a korabeli parasztság szociális szintjét is vizsgálja és megállapítja: „... hogy a parasztság mint osztály — valamennyi fajtánál közösen — gazdaságilag primitív, elnyomott. Kultúrája nincsen, testileg fokozatosan elsatnyul, lakása — a kiváltságos kisebbséget leszámítva — az állattal közös, vagy legalábbis egészségtelen, túlzsúfolt, tisztátalan, élete: örökös küzdelem az éhséget alig csillapító kenyérért, a fokozatosan növekvő pauperizmus vár reá további útján, amely útnak építője az agrárfeudális nagybirtokpolitika."

1910-ben *a matyók építkezéséről* írt cikket (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 35. vándorgyűlésének történeti vázlatai és munkálatai. 1912. 203.), később pedig a „Huszadik Század"-ban jelenik meg *Az alföldi parasztság építkezésének szociológiai jelentősége* című dolgozata (H. Sz. Próbakötet, é. n. 537—554). Ugyanebben a számban *A filológiai néprajz* címen beszámol a Néprajzi Társaság és a szaktudomány akkori állapotáról (778—790.). Gyűjtő- és feldolgozó munkája mellett tevékenyen vesz részt a Társadalomtudományi Társaság munkájában, s előadást tart Mezőkövesd agrárhelyzetéről.

Az első világháború alatt egyre erősebb lesz kapcsolata a munkásmozgalom akkori vezetőivel. Az 1918-as polgári forradalom után a Nemzeti Tanács tagja, majd a Tanácsköztársaság kikiáltása alatt a Néprajzi Múzeum igazgatójává nevezik ki. Kóris Kálmán és helyettesei, Róheim és Seemayer megszervezik a múzeum anyagának védelmét, látogatásokat és előadásokat szerveznek a dolgozók részére. Kóris Kálmán Miskolcon az Iparkamara (direktórium) helyiségében két alkalommal tart előadást *A társadalomtudomány gyakorlati jelentősége a tömegnevelésben* címmel, s a Huszadik Században cikke jelenik meg a gyermeknevelés szociológiai jelentőségéről. Ezt a számot azonban augusztus elsején a tanácskormány bukásakor az ellenforradalom elkobozza.

A Tanácsköztársaság bukásakor fegyvemivel azonnal elbocsátják állásából. Segít külföldre szöktetni üldözött elvtársait, barátait. Később, 1925-ben Bécsbe emigrál, 1926-ban pedig a Szovjetunióba utazik. Itt a Moszkvai Néprajzi Múzeumban, a Forradalmi Múzeumban és a CIK múzeumi központjában dolgozik. Ez idő alatt különösen a magyarság őstörténetére gyűjt értékes adatokat Dzsungáriában, s munkájáról sok értékes tanulmányt ír.

1934-ben tér haza, de sem etnográfusként, sem tanárként nem tud elhelyezkedni. A Pesti Naplóban beszámol őstörténeti kutatásairól, kisebb cikkeket ír nagynevű kutatókkal való kapcsolatairól, élményeiről, s beszámol a szovjet irodalom és a Szovjetunióban élő magyar írók helyzetéről [Literatúra X. (1935) 52—54, 67—90, 114—117.].

1941-ben Györffy István és Tamás András segítségével ösztöndíjat kap egy törökországi tanulmányútra. Itt Szamusna, Izmir őstürk lakosságát tanulmányozza. 1942-ben visszajön és megkezdi a magyarság eredetéről szóló tanulmányának megírását. Sajnos, mereven ragaszkodik a magyar—török rokonsághoz, de elméletét már régen meghaladta az idő. Bár szorgalmasan kutatott, hogy ezt a rokonságot bebizonyítsa, munkája mellékvágányra került. Sok személyes ok is hozzájárult, hogy ezután már nem tudott a néprajzzal szorosabb kapcsolatba kerülni.

1944-ben egy bombázáskor bútorainak, jegyzeteinek nagy része elpusztul. 1947-ig a Péti Nitrogénművekben dolgozik, ezután nyugdíjba vonul. Közben részt vesz a tiszalöki ásatásokban, tanulmányokat ír a magyar népművészet továbbfejlesztéséről, s tovább dolgozik a magyarság eredetéről szóló kéziratos munkáján.

Kóris Kálmán fiatal korában elévülhetetlen érdemeket szerzett a Borsod—Miskolczi Múzeum néprajzi gyűjteményének létrehozásával, a matyókról írott tanulmányaival. A Tanácsköztársaság alatt a rábízott intézményt a legjobb tudásával és felelősséggel vezette, s mindent megtett a gyűjtemény gyarapítása, megvédése s a dolgozók műveltségének emelése érdekében. Munkásmozgalmi tevékenysége, forradalmi helytállása példamutató. Az üldözés, az emigráció s a magas korával járó betegségek sem törték meg, s az utóbbi években is melegen érdeklődött a szakmai problémák iránt. Munkásmozgalmi tevékenységéért kormányunk 1959-ben a Tanácsköztársaságért Emlékéremmel tüntette ki.

1967. január 14-én hunyt el Kóris Kálmán, 89 éves korában. Halálával a miskolci múzeum alapító tagját, a munkásmozgalom egyik jelentős egyéniségét, tudományunk jól képzett szakemberét és ismeretterjesztőét veszítettük el.

Kóris Kálmán hamvait 1967. március 11-én a Farkasréti temetőben helyezték nyugalomra. Az elhunytat a ravatalnál Bodgál Ferenc a miskolci Herman Ottó Múzeum nevében, a sírnál K. Kovács Péter a Néprajzi Múzeum és a Néprajzi Társaság nevében búcsúztatta.

B. F.

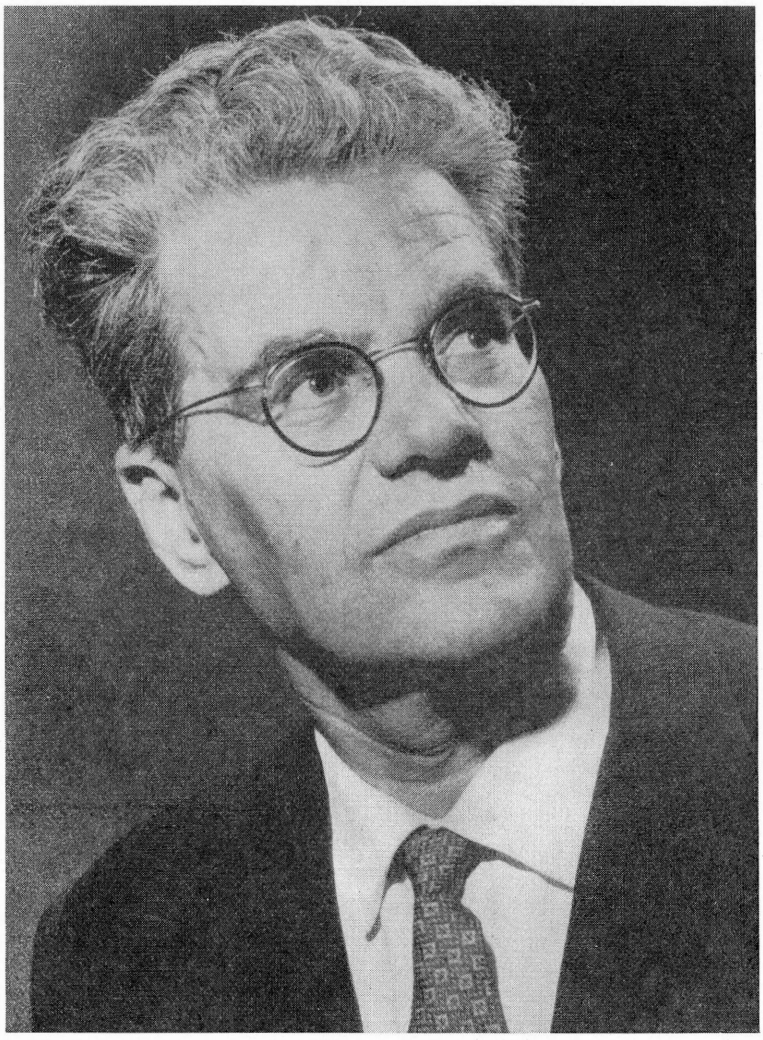

Wolfgang Steinitz
1905—1967

Ellenségei a tudományban nem voltak, csupán ellenfelei. Barátainak és tisztelőinek sora mérhetetlen. Alkotó tehetségével tudományok dandárját szolgálta. Nemcsak elméletileg munkálkodott, hanem sokra becsülte a gyakorlati, a mindennapi életben hasznot hozó tudományt és oktatást is. Mindezek tetejébe egy olyan erkölcsi tulajdonság ékesítette jellemét, amely bőséges tiszteletet hozott neki: a tisztesség. Gyűlöletet nem ismert. A vitában az érv volt a fegyvere, a személyes érintkezésben a kedvesség meg a segítésre készség.

Korán távozott, maga után azonban nemcsak torzókat hagyott, hanem egy teljes életművet is, ezt alkotva égett és fogyott el.

*

Életútja sokszor viharos, mindig munkától telt, gyakran nehéz volt.

STEINITZ Wolfgang 1905. február 28-án született Wroclawban, az akkori Breslauban. Érettségi vizsgájának letétele után a berlini egyetemen tanult, amelyet egyetemi tanulmányainak befejeztével sem hagyott el, mert az akkori Egyetemi Magyar Intézet (ebből nőtt ki a Humboldt Egyetem mai Finnugor Intézete) tanársegédévé fogadta. Noha az Intézet a „magyar" jelzőt viselte, tevékenységi területe szélesebbre tágult, így az új tanársegéd a finn—észt részlegben dolgozott.

Asszisztensi működésre széles körű olvasottsága és alapos ismeretei tették méltóvá (ne feledjük, hogy abban az időben a tanársegédi megbízatás csak komoly tudományos ígéretű embernek juthatott osztályrészül). Mielőtt a berlini Magyar Intézetbe jutott, már néhány ismertetés alá odakerült a neve; tanársegédi pályájának idején számuk majd 80-ra szaporodott! Ezeken kívül ő készített szójegyzéket PELLISSIER R. moksa-mordvin szövegeihez (l. Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wissenschaften, Phil-hist. Kl. 1925, Nr. 6. 19—28. l.), lefordította észtből I. MANNINENnek Észtország anyagi műveltségéről szóló vaskos könyvét (Tartu, I. rész, 1931, II. rész 1933). Tehát nemcsak recenzióival tett sokat a finn-ugor néptudomány megismertetéséért, hanem fordításaival, szerkesztő-kiadó tevékenységével is. Ennek a fentinél is ékesebb igazolója SIRELIUS U. T. finn etnografus monumentális munkájának németül való publikálása: *Die Volkskultur Finnlands* I. kötete *Jagd und Fischerei in Finnland* meg is jelent 1935-ben (Berlin, Walter de Gruyter kiadónál, SCHMIDT G. fordításában). A további részek kiadására azonban már nem kerülhetett sor: a II. kötet kéziratát egy repülőtámadáskor tűzvész emésztette el, a III. köteté megőrződött (ma a berlini egyetem Finnugor Intézetének könyvtárában őrzik). Megmutatkozik már politikai-szociális érdeklődése is, hiszen a német ifjúsági mozgalomról ír a finn közönség számára (*Yhdysside*, Helsinki 1930, 75—76. l.).

Ezek a fent említett recenziók, fordítások és kisebb munkák megmutatják érdeklődésének óriási területét (néprajz, nyelvészet, irodalom) és hatalmas nyelvi ismeretét (finn, észt, udmurt, mari). De ez a periódus még két szempontból nevezetes: ekkor készül el doktori disszertációja, s ekkor érik be politikailag.

Doktori disszertációja a karjalai-finn népköltészet egyik formai elemével, a párhuzamossággal foglalkozik. STEINITZ vizsgálatát a karjalai népénekes, *Arhippa Perttunen* dalain végzi el. Munkáját 1932-ben védi meg, annak előbb csak egy része jelenik meg: *Der Parallelismus in der finnisch-karelischen Volksdichtung, untersucht an den Liedern des karelischen Sängers Arhippa Perttunen*, Tartu 1934 (73 lap), majd teljességében (Helsinki FFC XIII., 219 lap). Méltatói sorában nemzetközi hírű tudósok találhatók: BUSSENIUS A. (UJb. XV: 96) és JAKOBSON Roman (Prager Presse 1936. IV. 26.). Ez utóbbi a későbbiekben ekként méltatja STEINITZ W. érdemét: „Die Grammatik des Parallelismus, eine kühne Fragestellung, hat in diesem Werk zum ersten Mal eine wissenschaftliche Lösung erfahren. Der Grammatische Parallelismus dient als kanonisches Mittel in der von Steinitz sorgfältig untersuchten finnisch-karelischen Tradition und ganz allgemein in der uralischen und altaischen Folklore... Die programmatischen Thesen des Forschers bleiben für alle poetischen Formen in Kraft" (Beitr. Z. Sprachwiss., Volkskunde u. Literaturforsch. Berlin 1965, 176). A mű megjelenése után három évtizeddel is a teljes elismerés, a kutató tételeinek feltétlen elfogadása árad JAKOBSON tollából, bizonyítva, hogy időálló megállapítások koronázták STEINITZ W. szorgos vizsgálatait.

Mint említettük, nemcsak a tudományos beérés ideje ez a korszak, hanem a politikaié is. STEINITZ W. már 1923-ban a munkásság és mozgalma oldalára áll, 1927-től pedig a Német Kommunista Párt tagja, annak élte végéig elvekben hűséges harcosa, különféle funkciókban működő híve. Amikor a hitlerizmus gyilkos dühöngése Németország elhagyására kényszeríti, a Szovjetunióban talál emberi és tudományos menedéket.

A Szovjetunióban való tartózkodás gazdagítja ismereteinek amúgy is széles horizontú terét. A chanti népköltészet kutatására, szöveganyag gyűjtésére, szótár készítésére és nyelvtan felvázolására adódik módja, mivel az északi népek leningrádi intézetének a támogatásával alkalmat kap arra, hogy e kis finnugor népet fölkeresse. Ez a huzamos kutatóút rendkívül jelentős. Elmondhatjuk, hogy — a finn KARJALAINEN K. F. és PAASONEN H., a magyar PÁPAY József után — évtizedek óta nem jutott el európai nyelvész és etnográfus ezekhez a népekhez. STEINITZnak viszont lehetővé tették, hogy északnyugati Szibériában a chantik területét bejárhassa, hogy olyan alaposan megismerje a chanti nyelvet, mint talán előtte senki más. A szovjet hatóságok rendkívüli módon támogatták ezt az utat, hiszen abban az időben az *Északi Népek Bizottsága* nagy súlyt vetett a sarkkör táján lakó kis népek helyzetének a megismerésére.

A kutatóút és a leningrádi tanulmányok egyik gyümölcse egy csomó szöveg-

gyűjtemény: *Chanty aryt* (osztják népdalok, az eredeti nyelven és oroszul, Leningrád 1937, 40 lap), *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten*, 1. Teil (Tartu 1939, 460 lap), 2. Teil (ebből előbb csak 32 lapnyi jelent meg: Tartu 1940), majd a háború kitörése miatt Stockholmban folytatódott a publikálása: 2. Teil, 208 lap, de ennek van egy olyan változata, amely további 6 lapon dallamokat is közöl. Igen fontos segédeszköz a chanti nyelv és irodalom megismerésében STEINITZnak *Ostjakische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis* c. munkája (Stockholm—Uppsala 1942, 102 lap; 2. jav. kiadása Leipzig 1950, 169 lap), végül a most füzetenként megjelenő *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache* Berlin, 1. (1966), 2. (1967). Nem ismerjük, milyen elkészültségi állapotban maradt fenn e szótár további füzeteinek kézirata; gondoljuk, a halál az élet fonalát elszakította, de nem a kiadásra előkészített monumentumét. STEINITZnak LAKÓ Györgyhöz intézett leveléből azonban tudjuk: „... bei Lief 3. wird im Februar der Satz begonnen". A chanti földön tett utazásoknak néprajzi lecsapódásuk is megmutatkozott dolgozatok formájában, hiszen STEINITZ W. sohasem volt egyoldalú nyelvész. Elegendő megemlítenünk a következőket: *Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien* (Ethnos, 1938, 125—40), *Totemismus bei den Ostjaken und Herkunft der Ostjaken und Wogulen*, Congrès Intern. des Sciences Anthropol. et Ethnolog., Compte rendu de la 2e Session, Copenhague 1938, 303—4, valamint *Über das Levirat bei den Ostjaken*, FUF 26: 110.

Sajnos, ennek a munkának véget vetett a háború. STEINITZ tevékenységét Stockholmban folytatta a II. világháború idején; a stockholmi egyetemen dolgozott. (Rövid időt, egy nyarat, Tartuban töltött 1940-ben.) Ezen évek során emelkedett fel munkái érdeméből a finnugor nyelvészet nemzetközileg elismert tekintélyévé. Nyelvészeti szempontból hangtani kutatások publikálása jellemzi STEINITZ működésének stockholmi periódusát, és az ilyen irányú kutatások aztán átnyúlnak a tudós berlini korszakába is. Előadások és tézisek formájában indul meg a hangtani kutatások eredményeinek bemutatására *(Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus.* Thesen. Stockholm 1942; ugyanezen a címen, de bővítve Uppsala 1943, majd 144 lapon a stockholmi egyetem magyar intézetének a kiadványaként, 1944-ben, ugyanennek a II. bővített kiadása Berlin 1964).

A finnugor magánhangzórendszer korszerű kutatását egészítette ki természetes módon a mássalhangzó rendszeré *(Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus*, Stockholm 1952). Az obi-ugor nyelvek kiváló ismerője lévén még két alapos és hatalmas monográfiával gazdagította a finnugor hangtant: *Der Vokalismus des Ostjakischen*, Stockholm 1945, majd átdolgozva Berlin 1950 (138 lap), ill. *Geschichte des wogulischen Vokalismus*, Berlin 1955 (366 lap). Noha STEINITZ nem oldotta meg véglegesen a finnugor alapnyelv hangzórendszerének a kérdését, fonológiai alapra épített munkái azonban döntő lökést adtak a kutatásnak, és a vitából várható némely probléma eldöntése. Ámde STEINITZ munkája nélkül ezekre a vitákra nem került volna sor. A finnugor magánhangzó-rendszer kutatását STEINITZ akkor ragadta fel, amikor ezen a területen negyedévszázada elapadt a munka. A formális vizsgálatok módját STEINITZ felfrissíti, a fonematikus szempontot vezeti be, az általános merevség helyébe a rugalmasságot, a rendszer perspektívájáit iktatja. Hibáztathatjuk, hogy vizsgálatainak pilléréül a chanti és a mari nyelvet — magánhangzórendszerében két eléggé „megrozzant" nyelvet — választott, ámde hozzányult a vokalizmus kérdéséhez, új pezsgést hozott a finnugor hangtan kutatásába, vitára ösztönzött; STEINITZ kegyetlen, VOLTAIRE-től kölcsönzött megállapítással vezette be tanulmányát. „L'étymologie est une science, dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun" — ám ő a nihilből akarta kiemelni ezt a tudományágat, amely finn és magyar kutatók vallomása szerint a kezdés küszöbén toporgott a harmincas években. STEINITZ könyve az eredménytelen vizsgálatok után új módszer alapján sok tételt megoldott.

*

Tagadhatatlan, hogy STEINITZ W. stockholmi tartózkodásának politikai mozzanata is volt. Noha némely, ebbe az időszakba vágó cikke név nélkül vagy álnéven jelent meg, ma már ismeretes STEINITZ szerzősége és ezzel nyilvánvaló, hogy ezen írásaival a nácizmus legyűrését és egy új, haladó Németország megteremtését kívánta szolgálni. Ilyen cikkei: *Der Freiheitskampf der baltischen Völker* (P. Balticus néven, Die Welt-ben 1941. X. 17.); *Schrifte des Nationalkomitees Freies Deutschland* (anonime, tkp. STEINITZ W. és PETERS H. J. munkája, 6 füzetben, Stockholm 1943—44); *Das Nationalkomitee — die einzige repräsentative Vertretung der antinazistischen Kräfte* (Politische Information 1944, 16. szám) stb. Ugyanakkor STEINITZ fel-

világosítást is adott a Szovjetunióról, annak nemzetiségi politikájáról, a fában-szénben dús Szibériáról (Sovjetnytt, Stockholm 1944 és 1945), lefordította Sztálinnak a háború idején mondott beszédeit (1945). Ennek a gyakorlati felvilágosító munkának nem vágta át a gyökerét az 1945. év, a II. világháború befejezte sem. Nagy érdeme STEINITZnak, hogy sohasem volt pusztán elméleti ember: az íróasztal számára munkapadnak is beillett, kitartóan küzdött szellemi eszközökkel a német és orosz nép közti közeledésért, a történelmi merevgörcs feloldásáért. Ennek egyik elemét változatlanul a népszerűsítő, felvilágosító irodalomban lelte meg, ezért áraszt tollából ilyen tanulmányokat. *Russland und Westeuropa* (Die Aussprache, Berlin 1947), *Venäjä kuuluu Eurooppaan* [Oroszország Európához tartozik] (Helsinki 1947), *Über den Versuch eines eisernen Vorhangs vor der Geschichte Russlands* (Berlin 1947), *Kulturelle Verständigung* (Berlin 1948), *Studium der Sowjetunion — ein Beitrag im Kampf um den Frieden* (Berlin 1949) stb., stb. A felvilágosítást és összebarátkoztatást akarja szolgálni STEINITZ, amikor KUCZYNSKI J. társaságában szerkeszti 1948-tól a *Sowjetwissenschaft* c. folyóiratot.

Az orosz nyelv stúdiuma újfajta — immáron nemcsak tudományos — fontosságot kapott a II. világháború után. Ennek a nyelvnek a tanulmányozásához új segédeszközökre volt szükség: tartalomban és módszerben korszerű könyvekre. STEINITZ W. vállára vette ezt a nehéz terhet is a többi teher mellé. Németek számára írott orosz nyelvkönyve *(Russisches Lehrbuch,* 200 lap) előbb Stockholmban jelenik meg (1945 és 1946), csak azután következnek a berlini kiadások. Ennek a könyvnek svédek részére készült változata is van: *Lärobok i ryska* (I svensk bearbetning av Inga Tegen. Stockholm 1945, 180 lap). Ezt követi a dán kiadás: *Laerebog i Russisk* (Bearbejdet for danske laesere af A. Schiøttz-Christensen, Koppenhága 1946, 204 lap). Szinte felsorolhatatlanul tornyosodnak elénk az orosz nyelvnek a megismertetésére és oktatására hivatott tanulmányok, könyvek: *Russisch für Fortgeschrittene* (3 füzet, 1946, 48 lap); *Zur Lage des russischen Unterrichts* (a Pädagogik c. folyóiratban, 1946. 3. füzet); *Die russische Konjugation* (Berlin—Leipzig I. kiad. 1948, II. kiad. 1951); *Russische Chrestomathie* I. része 1950., II. része 1952. (STANGE R. készítette, STEINITZ W. szerkesztette); kiváló és újszerű orosz hangtana: *Russische Lautlehre* (Berlin 1953, 89 lap); *Russisch in 26 Lektionen* (München 1959, 207 lap). Ilyen tárgyú munkáinak fontosságát legékesebben az bizonyítja, hogy Nyugat-Németországban a *Russisch in 26 Lektionen* három, a *Russische Lautlehre* Berlinben öt, a *Russisches Lehrbuch* pedig tíz kiadást ért meg.

Nemcsak az orosz nyelv oktatása került STEINITZ érdeklődésének az előterébe, hanem a néprajz is. Az orosz nyelvvel való foglalkozás a kor diktálta követelmény volt, a néprajzi kutatás doktori disszertációja óta tudományos szolgálat. Az emigrációból hazatérve ismét feléje fordulhatott figyelme, neki áldozhatta hatalmas energiájának egy részét. A chanti énekek publikálása, chanti szövegek kiadása is néprajzi munkaszámba sorolható, ehhez csatlakozik a háború okozta cezúra után a német népköltészet tanulmányozása. Ennek a nyomtatásban való lecsapódását látjuk ilyen dolgozataiban: *Die deutsche Volksdichtung — ein wichtiger Teil des nationalen Kulturerbes* (Neues Deutschland, 1951. XI. 16. és 17.); *Zur Erforschung der deutschen Volksdichtung* (Deutsche Volkskunst, Dresden 1952, 19—24); *Der Kampf des werktätigen Volkes in der Volksdichtung* (Heute und Morgen, 1952, 6. füzet, 370—72, ennek egy változata a Deutschunterricht c. folyóiratban, 1953, 6. füzet, 65—73); *Ein deutsches Volkslied gegen den Söldnerdienst und seine Geschichte* (Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft I, 1953, 552—65). — STEINITZnak világszerte méltatott nagy kiadványa egy gyűjtemény: *Deutsche Volkslieder demokratischen Charakters aus sechs Jahrhunderten.* I. Berlin, 1954, 499 lap, 2. kiad. 1955, II. kötete 1962, 630 lap.

Szinte megfejthetetlen, hogy STEINITZ miképpen merített erőt újabb és újabb kiadványok publikálásának a megszervezésére. Kiváló tudása, hatalmas anyagismerete mellé odailleszthetjük organizáló tehetségét. Ennek bizonyítéka — többek között — két szótári munkálata: *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache,* melynek kiadója STEINITZ W. és KLAPPENBACH R. (eddig az I. kötet jelent meg, 1964), valamint *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache* (eddig két füzete, 1966., ill. 1967.).

STEINITZ publikációinak a száma megközelíti a félezret, ebből az önálló kötetek egy híján negyven. Nehéz ezt a sok irányú publikációs munkát jellemezni és méltatni. Két szótári munkája töredékben maradt hátra, de bízunk abban, hogy a töredékség csak annyit jelent, hogy éltében nem hagyta el e két mű a sajtót, ám a szervezés, az anyaggyűjtés már annyira előre haladt, hogy a töredékből egész lesz tanítványai és munkatársai kezében, hiszen nevelő munkájának eredményeként módszerének követői, tevékenységeinek folytatói akadtak, tehát nem apad el a sívó

homokban az általa fakasztott tudományos folyam.

*

Intézetében és környezetében mindenkor műhelyhangulat honolt. Éppen ebben fedezhető fel alkotó egyéniségének leghasznosabb vonása: nemcsak önmaga tudott írni, hanem személyiségének egy részét be tudta olvasztani a közösségbe, ahol fermentumként óriási „team"-munkára ösztökélt és hajtott. Nincs egyetlen nyelv- vagy néptudományi dolgozó közösségünk, ahol a kollektív munkáknak ilyen tömege haladt előre párhuzamosan az eredményes megvalósításba. Említettük két nagy szótári vállalkozását (a jelenkor német nyelvének szótárát, ill. a chanti nyelv nyelvjárási és etimológiai szótárát), de ehhez hozzáfűzhetjük még a harmadikat: a *Marx—Engels szótárt*, és a később induló negyedik közös művet is: a Német Tudományos Akadémián készülő *strukturális német nyelvtant*. Ennyi közös és egyéni munka végbeviteléhez fegyelmezettségre és pompás időérzékre volt szükség. Személyes tapasztalatból tudjuk, hogy Steinitz tudott élni idejével: a hét napjait különféle helyen végzett, különböző irányú munkáknak szentelte, volt nyelvészeti, oktatási, hivatali napja, de a nap óráit is egzakt beosztással használta fel. Ugyancsak személyes tapasztalatból tudjuk azt is, hogy tanulmányútjai során idejének egy részét fogadóórákra, azaz mások meghallgatására és segítésére szentelte, de az erre áldozott intervallum határait udvariasan és keményen megőrizte, hogy fő célját: a tanulmányt soha ne tévessze el szeme elől. A vele való megbeszélések sohasem fulladtak ígérgető irrealitásba, hanem a megvalósíthatóság jegyében folytak: ezt megtesszük, annak nincs értelme. Az ebből az időekonómiából fakadt tervezgetések magja aztán csírát hajtott, növénnyé serdült. — Ennek a határozott időbeosztásnak a segítségével aztán sok mindenre talált alkalmat. Említettük, hogy fiatal éveiben számos finnugor nyelv tanulásába fogott, idős éveiben még a magyar nyelv gyakorlati elsajátítására is szakított magának egy kis szabadságot. Ez is illusztrálja az idővel gazdálkodni tudását.

*

Az emigráció hányatottsága véget ért 1945-ben. Steinitz hazatért a megosztott Berlinbe. Nemcsak tudományos ismereteivel építette a Német Demokratikus Köztársaság és ezen át egy új Németország humánus rendjét, hanem társadalmi és hivatali felelősségvállalásával is. Őszinte meggyőződéssel szorgalmazza, hogy mennél több mű jelenjék meg a Szovjetunióról, magára vállalja a „Gesellschaft zum Studium der Kultur der Sowjetunion" berlini körzetének elnöki tisztét, részt kap Kelet-Németország egyre terebélyesedő tudományos életének a szervezésében. Magától értetődik, hogy őt hívja meg a Humboldt Egyetem professzorul a Finnugor Intézet vezetésére. 1950-ben ezen egyetem bölcsészeti karának a dékánja, 1951-től 54-ig a tudományos aspirantúra ügyeit intézi prorektori minőségben, 1954—63 a Deutsche Akademie der Wissenschaften alelnöke. Politikai téren is felelős helyre szólítják: több esztendeig a Sozialistische Einheitspartei központi bizottságának a tagja.

És a halál munka közben sújt le rá: éppen a finn népi eposz, a Kalevala új német kiadásán dolgozott, be is fejezve a magának mért pensumot, és két napra rá már nem volt az élők között.

*

Steinitz Wolfgangot nem tekinthetjük szorosan véve sem nyelvésznek, sem néptudományi kutatónak. Nála e két diszciplína szoros antropológiai egységbe fogózik. Vallja, hogy a nyelv az ember társadalmi érintkezésének az eszköze a maga bonyolult, sokrétű megvalósulásában, de nem kutatandó önnön magáért, mégha szigorú zárt rendszert alkot is, hanem azok kedvéért, akikért a nyelv létezik: az ember kedvéért. Steinitz szójegyzékeiben a soron következő szóhoz nem csupán jelentés tapad; a szó terhes a használatához fűződő egyéb mozzanatoktól: lehet alkalmi, ritka, titkos (sacralis), tabuszó, jövevényszó. A chanti nyelvi szöveg lejegyzése nem arra szolgál, hogy néhány nyelvész gyakorlatozásának, néhány komparatista (nyelvész vagy néprajzos) így-úgy szabható „nyersanyaga" legyen, vagy csak egy motívumszámot kapva beleilleszkedjék a nagy mesemotívum-katalógusba, hanem több annál, egy nép szellemi életének a híradója. Steinitz magasabbra értékelte a nyelvet, semminthogy csupán képzők ábécébe szedett tárát zsigerelje ki belőle.

Bizonyíthatjuk tételünk szöveggyűjteményének példájával: az általa feljegyzett chanti mesék, dalok, elbeszélés 460 lapnyi szöveganyagát (Tartu 1939) kétszáz oldal terjedelmű kommentár egészíti ki (Stockholm 1941). Ebben tanulmányt írt a chanti (és manysi) poetikáról, a versek szerkezetéről, a parallelizmusról, a figura etymologicáról, a költői eszközökről, majd nyelvészeti—költészeti kérdést érint (töltelékszótagok). Aztán minden egyes momentumhoz alapos vallástörténeti, helyi, nyelvészeti,

tárgyi néprajzi magyarázatokat ad — tehát nála a nyelvi-költői anyag sohasem nélkülözi az általánosabb, a felsőbb szintre emelést. Az anyag fölé tudott emelkedni: felhasználta, de nem veszett el benne. Magasra értékelte a nyelvtudományt, magasra a néptudományt. Okkal-joggal írhatta tehát róla két éve a szinte azonos életkorban sírba hanyatlott WISSMANN W. a müncheni egyetem általános nyelvészeti tanszékének a vezetője, a Deutsche Akademie der Wissenschaften tagja, amikor STEINITZot 60. születése napján ünnepelte: „Weltweit wie die Sprachwissenschaft, die nach dem Worte eines unseren Grossen nur die einzige ist, die bald hier, bald dort schürft, und wie die Völkerkunde, von der nach Ihrer Auffassung dasselbe gilt, ist der Kreis der Forscher, der sich zusammengefunden hat, um Ihnen zu huldigen." Igen, STEINITZ W. egyformán nagyra értékelte, széles téren művelte e két tudományt: ezt bizonyítja tanulmányainak, cikkeinek, recenziói tömegének a változatossága, melyet azonban a cél harmóniába fog.

STEINITZ Wolfgang a tudományt tisztelte: a kutatók pedig személyében a nagy tudóst.

*

Amikor barátai és tisztelői 1965. február 28-án átnyújtották neki születése-hatvanadik fordulóján a *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung* című vaskos kötetben észt, francia, magyar, német, finn, orosz, komi, lengyel, svéd, amerikai, román, cseh és még számtalan más nemzetiségű tudós írta cikkekből kötött ünnepi gyűjteményt, amelyhez óhajban számos más társuk írása, jókívánsága csatlakozott, nem tudhatták, hogy két év elteltével, az 1967. esztendő április huszadikájának huszonegyedikére hajló éjjelén a betegség váratlan elsodorja körünkből STEINITZ Wolfgangot. Megszámlálhatatlan tudományos érdemtől koszorúzottan, a keletnémet nemzeti díj kitüntetésétől ékítve, sok nyelvészeti, oktatási vállalkozás munkáját hordva, tettek közben roskadt össze. Nemes emberségének, humános tisztaságának, gyűlölködést megvető szellemének, segítő készségének az emléke mindnyájunkban megőrződik; alkotó tevékenységének papirosra vetett, oktató munkásságának agyakba vésett eredménye a miénk marad. Gyászunkat súlyosbítja, hogy korán, nagyon korán távozott.

ERDŐDI JÓZSEF

A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák

Az utóbbi években a különböző országokban, többnyire egymástól függetlenül kísérelték meg a múzeumokban és más intézményekben található mezőgazdasági munkaeszközök, illetve ezek ábrázolásainak felmérését, összegyűjtését és a kutatás szolgálatába való állítását. Így lehetővé válik a következtetések és összehasonlítások biztosabb alapokra való helyezése. Ezzel egyidejűleg az ilyen jellegű munkálatok nemzetközi koordinálásának igénye is felmerült és ez számos olyan megbeszélést, konferenciát eredményezett, melyek a kérdés egészével vagy részleteivel foglalkoztak. Ezek között határozott kapcsolat fedezhető fel.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1962. év végén megindította az egész országra kiterjedő Munkaeszköztörténeti Archívumának kiépítését. Az ezzel kapcsolatban felmerült kérdések tisztázására a nemzetközi együttműködés elősegítésére és a moszkvai „VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus Agráretnográfiai Szimpózion"-jának előkészítésére 1964. április 24—25-én kilenc ország küldötteinek részvételével a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Budapesten munkaértekezletet tartott.[1] Ezen a résztvevők az alábbi határozatokat fogadták el:

„1. Kívánatos az, hogy az egyes országokban munkaeszköztörténeti archívumok jöjjenek létre, melyek hozzáférhetővé teszik a múzeumokban és egyéb intézményekben levő anyagot. Ezek létrehozásakor figyelemmel kell lenni az egyes országok speciális helyzetére. Kívánatos azonban, hogy az alapkartonok ugyanazokat az adatokat tartalmazzák mindenütt, mert a nemzetközi felhasználás csak így válik lehetségessé. Az archívumok rendszere, legalábbis, ami a fő csoportokat illeti azonos legyen.

2. A múzeumi anyagon kívül fontos a terepen található tárgyak felkutatása is. Itt kapcsolódhatik az atlaszfelvételek kérdése is a munkaeszköztörténeti archívumokhoz. Figyelemmel kell kísérni a mezőgazdaság fejlődését egészen napjainkig. A terepen végzett kutatásoknak egyöntetű alapelvek szerint kell történniök.

[1] BALASSA Iván—REGIUS János: *Europäische Zusammenarbeit der Archive landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte.* Agrártörténeti Szemle. Supplementum 1964.

3. Az egységes szempontokat csakúgy lehet érvényesíteni, ha a kérdés szakemberei legalább két évenként összejönnek és tapasztalataikat kicserélik. A közbeneső időszakban kívánatos, hogy a Koppenhágában székelő Mezőgazdasági Munkaeszközöket Kutató Nemzetközi Titkárság körlevelekben tájékoztassa az érdekelteket az egyes országokban folyó kutatómunka állásáról. Ezért az egyes országok szakemberei a Titkárságot megfelelő híranyaggal lássák el."[2]

Ezeket a határozati pontokat, a terjedelmes indokolással együtt a Moszkvai Kongresszus Agráretnográfiai Szimpozionján Bratanić B. professzor a Koppenhágai Titkárság elnökségének tagja terjesztette elő.[3] A kialakult vita eredményeképpen a jelenlevők az alábbi, jegyzőkönyvben rögzített határozatokat fogadták el és terjesztették a Moszkvai Kongresszus elnöksége elé:

„A VII. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus Agráretnográfiai Szimpozionja. Moszkva 1964.[4]

Az Agráretnográfiai Szimpozion résztvevői örömmel üdvözlik és elfogadják Erixon Sigurd professzor (Stockholm) javaslatát, hogy 1965. év folyamán a paraszti munkáról és gazdálkodásról Dániában vagy Svédországban munkaértekezletet tartsanak.[5]

A Szimpozion résztvevői az alábbi határozatokat fogadták el:

1. A koppenhágai Mezőgazdasági Munkaeszközöket Kutató Titkárság egy tagját a Szimpozion felkéri arra, hogy a jelen határozatokat és az azokat magyarázó budapesti megállapodásokat a mezőgazdasági munkaeszközök nemzetközi európai számbavételével kapcsolatban a Kongresszus elnökségének megfelelő magyarázatokkal nyújtsa át.

2. Azon kérdések és problémák megbeszélése során, melyek megoldását a közös munkát végző európai kutatók tervbevettek dr. Bentzin Ulrich (Rostock, Német Demokratikus Köztársaság) egy *eke bibliográfia* elkészítését javasolta. Késznek mutatkozott arra, hogy ennek irányelveit kidolgozza és azokat a Koppenhágai Titkárságon keresztül Európa érdekelt kutatóihoz bírálatra eljuttassa. A Szimpozion elfogadta Bentzin U. javaslatát és felkérte az európai kutatókat e nagyfontosságú munka támogatására.

3. Balassa Iván (Budapest) javasolta, hogy Bratanić B. professzor vezetésével az eke terminológia kidolgozására alakítsanak egy bizottságot. Bratanić B. elfogadta a megbízást és amennyiben az európai kutatók részéről megfelelő támogatást kap, úgy az 1965-ben tervezett megbeszélésre javaslatát elkészíti. A Szimpozion elfogadta Bratanić B. előterjesztését.

4. Weinhold Rudolf (Drezda, Német Demokratikus Köztársaság) javasolta, hogy a Koppenhágai Titkárságot még egy európai Szőlészeti és Borászati Néprajzi Bizottsággal egészítsék ki. Ez a javaslat élénk érdeklődést keltett. Dias Jorge prof. (Lisszabon), Parain Charles prof. (Párizs), akit Riviére Georges Henry prof. (Párizs) ajánlott, Csitaja G. prof. (Tbiliszi), Vincze István (Budapest) és Weinhold Rudolf (Drezda) még a Kongresszus ideje alatt összeültek annak megbeszélésére, hogy ennek a bizottságnak mi legyen a feladata és minél több érdeklődő kutatót vonjanak be a munkába. Elhatározták, hogy kidolgozzák a legfontosabb kutatási kérdéseket és ezeket a Koppenhágai Titkárságon keresztül állásfoglalásra megküldik Európa néprajzi szőlészeti kutatóinak. A Szimpozion a Szőlészeti és Borászati Néprajzi Bizottság munkáját szükségesnek tartja és ajánlja annak a Koppenhágai Titkárságon belül való megalakítását.

5. A francia delegáció nevében (Haudricourt prof., dr. Jest G.) Riviére Georges Henry prof. a nemzeti múzeumok és az ICOM igazgatója pontosan meghatározott írásbeli előterjesztés alapján javasolta egy európai Állattartási és Állattenyésztési Néprajzi Bizottság létrehozását a Koppenhágai Titkárság kebelében. A javaslat az előbbihez hasonló nagy érdeklődést keltett, és a Szimpozion résztvevői elhatározták megfelelő gondos előkészítés után az Állattartási és Állattenyésztési Néprajzi Bizottság létrehozását, melynek tagjai az 1965. évre tervezett munkaértékezleten jönnének össze. Dr. Jacobeit Wolfgang (Berlin) és dr. Jest Corneille (Párizs) vállalták, hogy az európai kutatók figyelmét felhívják erre a bizottságra és felkérik őket az abban való közreműködésre.

[2] Balassa Iván: *Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archívumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1964. 267—272.

[3] Az International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements Koppenhágában székel. A Nemzetközi Bizottság tagjai: Erixon Sigurd Prof., Stockholm, Svédország (elnök), prof. Bratanić Branimir Zágráb, Jugoszlávia, Dias Jorge prof. Lisszabon, Portugália, Kothe Heinz prof. Berlin, Németország, Leser W. Paul prof. Hartford Conn., USA, Payne F. G. Cardiff, Nagybritannia, Steensberg Axel prof. Koppenhága, Dánia (titkár). A Titkárság vezetője: Steensberg Axel prof., titkár: Nellemann Georg, aki 1966 végén megbízatásáról lemondott, a jelenlegi titkár: Lerche Grith.

[4] A Szimpozion tiszteletbeli elnökségét Erixon Sigurd, elnökségét Balassa Iván látta el.

[5] Ez valósult meg Stockholm-Julitában 1966-ban. Részletesen l. lentebb.

6. JACOBEIT Wolfgang dr. (Berlin) egy olyan bizottság alakítását ajánlotta, mely a Koppenhágai Titkárságot a paraszti munka és gazdálkodás területén végzett kutatásokról szóló hírekkel támogatná. Az alábbi hölgyek és urak vállalták az országukkal kapcsolatos hírek közlését:

Franciaország (Mme. BRUNHES-DELAMARRE); Magyarország (dr. BALASSA I.), Csehszlovákia (dr. TEMPIR); Svédország (dr. JIRLOW); Norvégia (dr. STIGUM); Portugália (dr. OLIVEIRA); Szovjetunió (prof. TOKARJEV, prof. CSITAJA, dr. VIIRES, dr. STRODS, dr. FILIMONOVA), Német Szövetségi Köztársaság (dr. WEBER-KELLERMANN, prof. FRANZ); Német Demokratikus Köztársaság (dr. JACOBEIT).

Moszkva 1964. augusztus 10.

A Szimpozion felkérésére a határozatokat az alábbiak írták alá: S. ERIXON sk. Svédország — J. DIAS sk. Portugália — A. G. HAUNDRICOURT sk. Franciaország — G. I. CSITAJA sk. Szovjetunió — B. BRATANIĆ sk. Jugoszlávia — I. BALASSA sk. Magyarország — T. D. FILIMONOVA sk. Szovjetunió — J. MATOLCSI sk. Magyarország — W. JACOBEIT sk. NDK. — S. A. TOKARJEV sk. Szovjetunió."[6]

A Határozatokból világosan kitetszik, hogy a Moszkvai Kongresszus Agráretnográfiai Szimpozionja a különböző kutató munkálatok összehangolását a Koppenhágai Titkárság szervezetén belül kívánta megoldani. Különböző nehézségek miatt azonban a Határozatok megvalósítása nem haladt előre. A Societe Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) elnöksége 1965 áprilisában Marburgban (NSzK) tartott ülésén elhatározta, hogy egy ún. „Munkaeszköz Bizottság"-ot hoz létre, melyet később az „Európai Mezőgazdaság Történetét és Fejlődését Vizsgáló Etnológiai Bizottság"-nak neveztek el. Ennek elnöke JACOBEIT Wolfgang (Berlin, NDK) és de OLIVEIRA Ernesto Veiga (Lisszabon, Portugália) lett. Nem sikerült azonban tisztázni az új szervezetnek és a Koppenhágai Titkárságnak egymáshoz való viszonyát. Részben a függőben levő kérdések, részben a Moszkvában hozott határozatok érvényesítésére és megbeszélésére újabb nemzetközi összejövetelre volt szükség.

Julitában (Svédország) 1966. augusztus 29—31 között ülésezett a Szántóeszközök Kutatásának II. Nemzetközi Munka Konferenciája, melyen a terület más függőben levő kérdései is felmerültek.[7] Ezen a megbeszélésen magyar részről K. KOVÁCS László, BALASSA Iván és VINCZE István vett részt. A munkaértekezleten csehszlovák, jugoszláv, olasz, izraeli, skót, dán, amerikai, svéd, finn, német kutatók jelentek meg. A Konferenciát ERIXON Sigurd (Svédország) nyitotta meg, majd STEENSBERG Axel számolt be a Koppenhágai Titkárság 1954—1966. között végzett munkájáról. Ezek után került sor azokra az előadásokra, melyek az eke kutatással kapcsolatban az egyes eredményeket, illetve feladatokat vázolták.

BRATANIĆ B. (Klassifikation der Pfluggeräte als Forschungsmittel. Formeigenheiten und Nomenklatur in ethnologischer Forschung) az ekék osztályozásának alapelveiről és az egységes terminológia kialakításának szükségéről értekezett. Az osztályozást elsősorban formai alapon kívánta elvégezni, olyan módon, mint azt már korábbi munkáiban kifejtette. Rámutatott arra, hogy a nyelvenként megállapított egységes tudományos terminológia nélkül az összehasonlító eke kutatás nem haladhat előre, mert a megjelölések következetlen használata miatt a legtöbb esetben nem állapítható meg, hogy a tanulmány szerzője mit ért azon. Az előadáshoz BALASSA Iván A Magyarországi ekék néhány kérdése című korreferátummal csatlakozott.

ŠACH Fr. (Csehszlovákia) az iparosítás előtt szántóeszközök osztályozására tett kísérletet (Proposal for the Classification of Pre-industrial Tilling Impliments). Abból indult ki, hogy az eke legfontosabb része az, mely a szántóhegyet (ekevas) tartja. Ennek elhelyezkedése alapján és néhány segédkritérium segítségével osztotta be csoportokba az ekéket. A javaslatot élénk vita követte.

STEENSBERG A. a legrégibb ekeformák osztályozására tett javaslatát ismertette (Classification of Prehistoric Ploughing Implements. A Functional Outline). Kilenc csoportba sorolta a legrégibb szántóeszközöket az elsőrendű (szántóeszközök, ekevasak, csoroszlyák) és másodrendű (ekeábrázolások és modellek, szántóföld formák, barázdanyomok, művelési módszer típusai) források anyagának gondos mérlegelése alapján. Az áttekintést egy jól szerkesztett és nyomtatásban is közreadott táblázat könnyítette meg.

JIRLOW R. (Svédország) a svéd ekék történeti fejlődését mutatta be (Zur Geschichte des schwedischen Pfluges) hosszú évtizedek eredményes kutatómunkája alap-

[6] A Határozatok eredeti német példánya a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattárában 5166. sz. alatt található meg.

[7] Julita Stockholmtól nyugatra kb. 120 km-re fekvő község, ahol a Nordiska Museet jelentős birtokkal, kastéllyal, néprajzi és szabadtéri múzeummal rendelkezik. Hazai és nemzetközi megbeszéléseket gyakran tartanak itt.

ján. Rámutatott a svéd eke történeti kapcsolataira is.

BENTZIN U. (NDK) beszámolt (Bibliographie der Pflugforschung) a Moszkvai Kongresszustól kapott megbízása alapján az ekebibliográfia területén végzett munkásságáról.

VINCZE István ismertette az európai Szőlészeti és Borászati Bizottság eddigi működését és felvetette, hogy a jövőben ez a SIEF-hez vagy a Koppenhágai Titkársághoz tartozzék-e?

JACOBEIT W. (NDK) beszámolt (Zur Situation der internationalen Zusammenarbeit in der europäischen Agrarethnographie) a SIEF tevékenységéről és terveiről. Felvetette a SIEF és a Koppenhágai Titkárság egymáshoz való viszonyának rendezését is. Hosszabb vita után STEENSBERG A., mint a Koppenhágai Titkárság vezetője kifejtette, hogy a jövőben elsősorban ekekutatással kívánnak foglalkozni és ezért más munkaközösségeket nem kívánnak irányítani.

A továbbiak során felvetődött a gyakoribb találkozások, a kiadványok problémái, a kölcsönös tájékoztatás jobb megszervezésének kérdése, melyre annál is inkább lehetőség nyílik, mivel a Koppenhágai Titkárság a jövőben jelentősebb anyagi támogatásra számíthat.

1966. szeptember 6-án a SIEF elnöksége Prágában ült össze és többek között megállapította az Ethnologische Komission für Geschichte und Entwicklung der Europäischen Landwirtschaft[8] szervezetét és legfontosabb feladatait. Így leszögezték, hogy a Moszkvában alapított Állattartási és Állattenyésztési Néprajzi Bizottság, valamint a Szőlészeti és Borászati Néprajzi Bizottság, mint önálló szekciók csatlakoznak a fenti Komisszió munkájához. De ez nem foglalkozik az eke kutatás kérdéseivel és az a jövőben teljes egészében a Koppenhágai Titkárság feladata. A két intézmény igyekszik egymás munkáját elősegíteni.

A mezőgazdasági munkaeszközök kutatása egyik központi kérdése volt a Mezőgazdasági Múzeumok I. Nemzetközi Kongresszusának Prágában 1966. október 11—14 között. Magyar részről ezen MATOLCSI János, WELLMANN Imre, TAKÁCS Imre, HOFFMANN Tamás, BALASSA Iván vett részt. A Kongresszuson nemcsak a mezőgazdasági múzeum szakemberei, hanem más intézményekben dolgozó agráretnográfusok, gazdaságtörténészek is megjelentek. Ennek megfelelően az elhangzott és megvitatott 67 előadás közül számos olyan található, mely az agráretnográfia kérdéseivel foglalkozott vagy azzal szoros kapcsolatban állott.[9] Ezek közül többek között meg lehet említeni az alábbiakat: KUNZ L.: Die systematische Klassifizierung der Erscheinungen auf dem Gebiet der Agrarethnographie; BRATANIĆ B.: Ethnographische Atlanten und die Geschichte der Landwirtschaft; KOTHE H.: Zur Klassifikation einschariger Pfluggeräte; BALASSA I.: Die Landwirtschaftliche arbeitsgeräthistorischen Archive; HOFFMANN Tamás: Das ung. Einzelhofsystem und die Auflösung der traditionellen Betriebsorganisation der europäischen Landwirtschaft stb., stb. A Kongresszus résztvevői megállapodtak abban, hogy a következő összejövetelre 1969-ben valamelyik nyugati államban (NSzK, Dánia, Hollandia) kerül sor, míg a III. Kongresszus színhelye 1971-ben Budapest lenne a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapításának 75. évfordulóján.

A munkaeszközök kutatása területén a nemzetközi nagy összejöveteleken kívül számos kisebb konferenciára is sor került, ahol egy-egy ország ilyen jellegű kutató munkájának eredményeit és feladatait vitatták meg. Erre a legtöbb esetben külföldi szakembereket is meghívtak, akik saját országuk kutatásának eredményeiről adtak számot. Ezek közül jelentős volt az a munkaértekezlet, melyet 1967. április 5—7 között a Komission für Arbeit und Gerät der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde a nyugat-németországi Schleswigben rendezett. A konferencia feladata a munkaeszközök kutatásával kapcsolatos dokumentáció módszerének megállapítása volt. Bár a megbeszélés elsősorban nyugatnémet kérdéseket érintett, de a norvég, dán, svéd, holland, magyar (BALASSA Iván), csehszlovák, román, osztrák, svájci kutatók is beszámoltak az e téren elért eredményeikről. A megbeszélések során az is világossá vált, hogy a nyugatnémetek egy központi archívumot nehezen tudnának megvalósítani, így a köztársaságonként való szervezés látszik célravezetőbbnek.

A fenti kongresszusok, konferenciák, megbeszélések kétségtelenül mutatják, hogy az utóbbi időben fokozódik az érdeklődés a munkaeszközök, különösen a mezőgazdasági munkaeszközök kutatása iránt.

[8] Részletesen l. Societe Internationale D'Ethnologie et de Folklore (SIEF). Ethnologische Komission für Geschichte und Entwicklung der europäischen Landwirtschaft. Informationen Nr. 1. Év és hely nélkül (Berlin 1967).

[9] Az előadások a Csehszlovák Mezőgazdasági Múzeum által kiadott *Acta Musaeorum Agriculturae* c. kiadványban jelentek meg, melyet mint a mezőgazdasági múzeumok orgánumát a jövőben rendszeresen meg kívánnak jelentetni.

Ez egyben ahhoz is vezet, hogy sok oldalról felmerül a nemzetközi együttműködés igénye és ha ez még csak itt-ott jutott túl az óhajtás fokán, de remélni lehet, hogy a nemzetközi szervezetek megerősödése és kikristályosodása nyomán, mind több és több lehetőség kínálkozik majd a közösen megállapított feladatok tervszerű megvalósítására.

BALASSA IVÁN

Az európai népballadák típuskatalógusának kérdéseiről rendezett freiburgi értekezlet

(1966. szept. 28—30.)

A *Kommission für Lied-, Musik- und Tanzforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde* rendezésében került sor a címben föltüntetett nemzetközi értekezletre a freiburgi *Deutsches Volksliederarchiv* székházában, ahol a nemzetközi folklórkutatás egyik fontos központja alakult ki. Tíz európai (Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Hollandia, Jugoszlávia, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország és Norvégia) és két tengerentúli (Egyesült Államok, India) ország 30 szakembere jelent meg, kb. fele-fele arányban l., ill. 2 vagy több kiküldöttel képviseltetve magát. Előzetesen 36-an jelentkeztek; mongóliai tanulmányútja miatt maradt távol a magyar Vargyas Lajos is. Mindnyájan sajnáltuk Franciaország, Lengyelország, Románia, a Szovjetunió és más államok képviselőinek távolmaradását; a záróülésen elnöklő PINON R. professzor kifejezte azt a reményét, hogy a nemzetközi munkálatokba később ezek az országok, ill. szakemberek is bekapcsolódnak.

A példásan szervezett értekezlet fő célja egy európai balladakatalógus kérdéseinek tisztázása volt, emellett más, nemzetközi fontosságú kérdések is napirendre kerültek. Így többek között 11 beszámoló hangzott el azoknak az intézményeknek munkájáról, amelyek küldötteik által képviselve voltak. Bennünket FARAGÓ József írásban benyújtott referátuma érdekel legjobban, amely azóta nyomtatásban is megjelent az *Ethnographia* hasábjain. (Magyar népballadagyűjtés Romániában, 1966: 566—568.) Magam pedig a VOIGT Vilmos segítségével kidolgozott nemzetközi népdalszöveg-rendszerezési kísérletet ismertettem; mivel azonban e konferencia a ballada műfajára korlátozódott, egy közeljövőben összehívandó, ugyancsak nemzetközi értekezlet feladata lesz a lírai szövegek rendszerezésének kérdéseit megvitatni. Végül szerencsés „ráadás" volt az indiai UPADHYAYA K. D. professzor előadása is az indiai népköltészet verses műfajainak struktúrájáról; amelyből többek között világosan kiderült, hogy a népballada műfaja Indiában hiányzik.

A viták szüneteiben láthattunk két színes filmet is: egyiket az *elzachi* farsangi népszokásokról, a másikat az *indiai* ünnepi népszokásokról és rituális táncokról; tanulmányi kirándulásunkon később meg is látogattuk az egyik, filmen látott elzachi álarc-faragó műhelyét. (Kár, hogy nem írhatom le ugyanezt indiai vonatkozásban is!) Egyébként a második nap délutánján került sor erre az említett kirándulásra; kitűnően megszervezték, programja változatos volt, és egyáltalán nem véletlen, hogy konferenciánk épp ez után jutott túl a holtponton. E tanulmányutunkon meglátogattuk a KÜNZIG J. professzor által alapított és vezetett *Institut für Ostdeutsche Volkskunde*-t, amelynek archívumában a Magyarországról visszatelepült németség költészeti-néprajzi anyaga is megtalálható. (Az interetnikus kutatások szempontjából részünkről sem hagyható figyelmen kívül.) Megtekintettük a három népi építkezési terület reprezentatív objektumait bemutató schwarzwaldi szabadtéri múzeumot *Gutach*-ban, majd az eléggé érdektelen *Heimat- und Hansjakobmuseum*-ot is *Haslach*-ban. Útközben még világossal láthattuk a regényesen szép, lírai költők által is megénekelt schwarzwaldi patakmalmot és az egész környező gyönyörű tájat. Szinte sajnálkozással vettük tudomásul az est beköszöntét, amikor a rajnai borvidékhez tartozó *Kaiserstuhl*-ra futottunk be, ahol egy állami borpincében hangulatos borkóstolón vettünk részt. „Német alaposság"-gal minden fontosabb helyi borfajtát megkóstoltattak, melynek eredményeképpen eddigi vitáinkról rögtönzött szóló- és kórusdalok hangzottak el; költői eszközül nemegyszer balladai közhelyeket is felhasználtunk. Vidám hangulatban tért vissza Freiburgba a kis, éppen egy autóbuszt megtöltő társaság.

A vitaülések külső keretéhez tartozik még két megrendezett ismerkedési alkalom is. A városi magisztrátus a *Münsterplatz*on levő *Hotel Rappen*-ben rendezett

fogadást még az első napon, így a gomblyukba tűzött szokásos névjegytáblácskákon túl személyesen is megismerkedhettünk egymással. Az „önkiszolgáló" hideg büfé mellett meleg, baráti volt a hangulat, sok kölcsönös szakmai segítség realizálódott. (Részben ennek eredményeképpen jutottam holland, olasz, francia és más bölcsődalokhoz; freiburgi tartózkodásom meghosszabbításának eredményeképpen pedig sikerült a számomra eddig hozzáférhetetlen kéziratos német bölcsődaloknak is szinte teljes anyagát megszereznem.) Az utolsó napon SEEMANN Erich özvegye látott bennünket vendégül kertvárosi villájában, s így Freiburgtól, a német vendéglátóktól és egymástól is meghitt, baráti környezetben búcsúzhattunk.

Mindez bármilyen kellemes körítés volt is, Freiburgba munkaértekezletre jöttünk össze. A formaságok elintézése után a sajtó, a rádió, valamint a televízió jelenlétében zajlott le az ünnepélyes megnyitó, s azonnal meg is kezdődött a tulajdonképpeni munka: egy lehetőség szerint egységes európai népballadakatalógus megvitatása. A megbeszélések alapjául BREDNICH R. W. vitaindító előadása és az általa kidolgozott, sokszorosított formában már előzetesen kézhez kapott német népballadakatalógustervezet szolgált. Előbb a vitaindító referátumot, ill. a balladakatalógus általános elvi kérdéseit beszéltük meg, de nem jutottunk közös megegyezésre, majd konkréten az említett katalógustervet. Mivel a lényeges kérdések az általános és a konkrét vita során megismétlődtek, sűrűn előfordultak ún. átfedések, helyesebb a vitáról összefoglalóan beszámolni.

BREDNICH R. W. vitaindító előadása és keretterve is kitért a ballada fogalmának, műfaji sajátosságainak tisztázása elől, ezt többen (HORALKOVÁ Z., KUMER Z., STROBACH H és WILGUS D. K.) kifogásolták és megpróbálkoztak a fogalom körülhatárolásával. BREDNICH R. W. javaslatára lényegében GEROULD G. H. új könyve (The Ballad of Tradition) meghatározásait fogadtuk el, habár — nézetem szerint — ezek semmivel sem pontosabbak a magyar GREGUSS Ágost múlt századi definícióinál. (Érdemes a GREGUSS-féle megállapításokat újra idéznünk: „A ballada tragédia dalban elbeszélve", ill. „drámai dal".) A további terminológiai vitákat mellőzendő, az értekezlet arra az álláspontra helyezkedett, hogy a ballada fogalmát a lehető legtágabb értelemben vesszük; BREDNICH R. W. azt javasolta, hogy legfeljebb az angol *broadside* típusú, nem folklorizálódott ponyvaballadákat lehetne kirekeszteni.

Még több vitára adott alkalmat, de végül sem tisztázódott a ballada kialakulásának, fejlődésének, ill. történeti rétegződésének sok-sok kérdése. BREDNICH R.W., SIROVÁTKA O., WILGUS D. K. és mások is hangoztatták a balladakatalógus *gyakorlati* célját, a meglevő állapotok rendszerező rögzítését, tekintet nélkül az eredet, a kölcsönhatás kérdéseire stb. Így eleve elvérzésre volt ítélve egyik javaslatom, amely megkülönböztetést ajánlott a ballada előtti epikus formák, a drámai konfliktust tartalmazó klasszikus népballadák és a kései epikus-lírai dalok között. Így nem tisztázódtak a ballada műfaji struktúrájának kérdései sem.

A mese- és mondakatalógusok példájára készítendő nemzeti-nemzetközi balladakatalógusok szükségességét valamenynyi résztvevő elfogadta, erre egyébként már történtek is csehszlovák, norvég, svéd kísérletek, sőt az *IFMC* keretén belül is szerepelt már napirenden ez a kérdés. De abban már meglehetős volt a véleményeltérés, hogy milyen szempontok szerint történjék a balladák katalogizálása. BREDNICH R. W. tapasztalati alapon hangsúlyozta, hogy a mondákhoz hasonlóan, a balladák főbb csoportjainak kialakítása is tartalmi-tematikai lehet, a nemzeti katalógusok készítésekor viszont — tekintettel a feltűnően nagy eltérésekre — figyelembe kell venni a cselekmény főbb motívumait is. A benyújtott német keretterv készítésekor is a balladai cselekmény domináns motívuma volt a rendszerezés alapja.

Természetesen több ülésszakon áthúzódó vita folyt e központi kérdésről: a rendszerezés alapelveiről; míg végül a következő kompromisszum született: a főbb csoportok kialakításában tanácsos megmaradni a már bevált, hagyományos tartalmi-tematikai felosztás mellett, az alcsoportokat viszont — a fő csoportok jellegétől is függően — a drámai alaphelyzetek, a konfliktustípusok, a domináns motívumok, ill. a szereplők stb. szerint lehet kialakítani vagy tovább bontani. Míg ez az elképzelés így kialakult — mint említettem — hosszadalmas viták zajlottak le, mert e központi kérdéshez, fontosságának megfelelően, úgyszólván mindenki hozzászólt; olykor már-már úgy látszott, hogy nincs kivezető út, a vitázó felek a *Kőmives Kelemen* ballada cselekményéhez hasonlóan újra és újra lerombolták azt, amit előzőleg mások nagy fáradsággal felépítettek; ahogyan KLUSEN E. professzor tréfásan mondotta: drámai helyzet alakult ki. Szerencsére a közbeiktatott sikeres kirándulás sokat segített a holtponton való túljutásban, amikor is a konferencia vezetőségének kérésére SIROVÁTKA O. kollégával

együtt egy egyszerűsített csehszlovák—magyar javaslatot dolgoztunk ki; rövid vita után némi kiegészítéssel elfogadták és a továbbiakban ezt tekintettük vitaalapnak, az alcsoportok kialakításában viszont részben továbbra is megmaradtunk Brednich R. W. beosztása mellett.

A létrejött megegyezésről többen hangoztatták, hogy senkinek nem kötheti meg a kezét. Mielőtt ezt ismertetném, érdemes futó pillantást vetnünk a rendszerezési alapelvekről lezajlott vitára.

Sirovátka O. pl. elsők között hangoztatta, hogy a rendszerezés alapja az elsődleges cselekmény legyen, az általános emberi szituáció, a változó történelmi-társadalmi háttér figyelembevétele viszont csak másodlagos szempont lehet; mégis éppen a csehszlovák csoportosítási kísérletek (Erben, Horák, Šušil) során az azonos vagy hasonló tartalmi csoportokat is más-más elnevezéssel illették; a másodlagosnak deklarált történelmi-társadalmi háttér pedig Közép- és Kelet-Európa népei egy részénél önálló balladatípusokat, ill. fő csoportot (pl. a török tárgyú népballadák) eredményezhet. Szerinte a tematikus felosztás mellett elképzelhető egy történeti-műfaji csoportosítás is, erre példa is van. (A lengyel Černi, ill. az orosz Balasov és Andrejev munkája.) Strobach H. is kívánatosnak tart egy esztétikai-műfaji kategorizálást, de gyakorlati okokból célravezetőbb a cselekmény, ill. a drámai konfliktus szerinti elrendezés mellett megmaradni.

Klusen E. és Roth K. helyesli a történetiség elvének a balladakatalógusból való kirekesztését, nem tartanák szerencsésnek a balladákban szereplő személyek szerinti osztályozást sem. Ez utóbbival kapcsolatban Dal E. egyetlen kivételt ajánl: a cselekvő személyekként fellépő természet feletti lények esetét; Wilgus D. K. azonban épp a mágikus-mitikus témájú balladák csoportosítása terén int a legnagyobb óvatosságra. Szerinte különben a balladák tematikus elrendezését illetően megvan az egyetértés, de a típusok megkülönböztető jegyeit illetően már eléggé eltérnek a vélemények. Felkérésre tartott külön előadásában hangoztatta: az elbeszélés központi magvát kell megkeresni, mintegy absztrahálva az alaptémát, ill. az alaphelyzeteket; példaképpen ki is dolgozta az emberi életciklus (születés, gyermekkor, udvarlás, házasság, halál stb.) balladai csoportosítását.

Wilgus D. K. javaslata többünknél is tetszésre talált, így a későbbiek folyamán az *alcsoportokra* vonatkozólag Pinon R. professzorral egy konfliktus-típusokra épülő tervet dolgoztunk ki, amelyben pl. a családi témájú balladákat két nagy (tragikus, komikus) azon belül több kisebb (pl. pozitív érzelem, negatív érzelem; konfliktus testvér–testvér, testvér–szülő, anyós–meny stb. között) csoportba osztottuk. E túlzottan logikai meggondolásokra támaszkodó tervet sem fogadták el. Pl. Greverus I. M. az alaphelyzetekre korlátozódó elgondolást túl általánosnak, katalogizálásra alkalmatlan elvnek tartotta és Oinas F. J. professzorral együtt hangsúlyozta a drámai konfliktus figyelembe vételének fontosságát; az utóbbi — Sirovátka O. mellett — többször is kitért a balkáni és a kelet-európai népballadáknak az európai átlagénál epikusabb, hősiesebb, olykor drámaibb jellegére. Siuts H. sem helyeselte a merev, logikai kategóriákat, ő is szilárdan az anyagra épülő, nemzeti jellegű balladakatalógusokat tud indulásul elképzelni.

A Sirovátka O. kollégával együtt készített áthidaló kerettervünkről elöljáróban is hangoztattuk, hogy a balladakatalógus készítésének feladata gyakorlati, de a rendszerezés alapelveinek tisztázása elméleti természetű. Mivel a megvalósítandó cél egy balladakatalógus, a rendszerezés alapja csak a szöveg lehet; meg kell tehát találni az azonos vagy rokon balladatípusokat és egyidejűleg külön kell választani az eltérőket. Kívánatosnak tartottuk a főbb hagyományos csoportok megtartását, ennek megfelelően került kidolgozásra az eredetileg 8 nagy tematikus csoportot tartalmazó katalógustervünk. Mint már utaltam rá, az előzőknél lényegesen rövidebb vita után némi módosítással kiegészítették 10 fő ballada-csoportra, ezek a következők:

1. mágikus-mitikus balladák,
2. vallásos tartalmú balladák,
3. szerelmi balladák,
4. családi balladák,
5. társadalmi konfliktust tartalmazó balladák,
6. történeti témájú balladák,
7. hősballadák,
8. különféle sorscsapásokról, katasztrófákról szóló balladák,
9. motiválatlan emberi kegyetlenségekről szóló balladák,
10. tréfás balladák.

E tíz főcsoport összefoglalóbb jellegű, mint Brednich R. W. kerettervének hasonló kategóriái, és ebbe az eddigi nemzeti katalógusok, ill. felosztások is aránylag könnyen beilleszthetők. Az alcsoportokra bontást csak a családi témájú balladáknál végeztük el, s nagyjából Brednich R. W. felosztása mellett maradtunk. (Előzőleg viszont nem jött létre megegyezés a Brednich R. W.-féle keretterv két másik

fő csoportja, a mágikus-mitikus és a történelmi témájú balladák csoportjait illetően.)

Jóval simább volt az egységes álláspont kialakítása a balladakatalógus *technikai* természetű kérdései tekintetében; az elfogadott közlési szempontok azóta — a vita anyagával együtt — a *Staatliches Institut für Musikforschung* (Berlin) kiadásában sokszorosítva meg is jelentek.

A balladakatalogizálási munkálatok a konferencia előtt már megkezdődtek, azóta is minden jelentősebb területen még intenzívebben folynak; zárószavában Pinon R. professzor ehhez kívánt mindenkinek eredményes munkát, és kifejezte azt a reményét, hogy a freiburgi találkozó újabb lendületet ad, egyszersmint helyes irányt mutat a balladakutatásnak.

A balladakonferencia alkalmát felhasználtuk nemzetközi vonatkozású szervezeti kérdések megtárgyalására is, Pinon R. professzor javaslatára kimondtuk az eddig lényegében zenei profilú IFMC keretében működő textológiai csoport feloszlatását, és a tagoknak a SIEF-be való átlépését. (Ennek keretén belül már a prágai SIEF-konferencián alakult egy népdaltextológiai csoport.) E csoport most Freiburgban kibővült — magyar részről engem is tagnak választottak —, és a következő SIEF-ülésen valószínűleg a népköltészeti műfajok szerint fogunk tovább szakosodni ill. az érdemi munkát megosztani.

A freiburgi balladakonferencia egészében véve jól szervezett és feltétlenül eredményes is volt, zökkenő nélküli együttműködés jellemezte, élénk volt a vitaszellem; talán annyi eltéréssel, hogy a mindkét oldalon megmutatkozó alapos szakmai felkészültség mellett a szocialista országok küldöttei valamivel elméletibb érdeklődésűek voltak, mint nyugati kollégáik, akik viszont imponáló anyagismeretről, konkrét szemléletről tettek tanúbizonyságot. Kölcsönös barátság, segítőkészség, kellemes légkör és jó hangulat jellemezte a konferenciát, annak egész menetét, melynek során az alapozás munkálatai megtörténtek, bátran folyhat tehát az építkezés.

Katona Imre

Társaságunk soproni vándorgyűlése
A soproni múzeum százéves jubileuma

A soproni *Liszt Ferenc Múzeum* május 25—27 között a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat vándorgyűléseivel egybekötve ünnepelte meg fennállásának századik évfordulóját. Május 25-én a Városi Tanács dísztermében ünnepi ülésen vette kezdetét az ünnepségsorozat. A vendégeket dr. Erdély Sándor, a városi vb. elnöke üdvözölte. Ünnepi beszédet dr. Orbán László, a művelődésügyi miniszter első helyettese mondott, kiemelve, hogy „itt is, ott is a kiművelt emberfők kis társasága alapított múzeumokat, köztük elsőként a sopronit. Hihetetlen lelkesedés jellemezte ezeket az embereket, akik nem hátráltak meg a nehézségek elől." Hangsúlyozta a magyar múzeumok s közte a sopróni múzeum jelentőségét a magyar nemzeti művelődés kibontakozása, a közműveltség emelése területén. A jelenről szólva megállapította, hogy múzeumaink mai fejlődése egybeesik népünk tanulnivágyásával; múzeumaink hathatósan szolgálják részint közvetlenül, részint pedig közvetve azokat a nagy kultúrpolitikai célkitűzéseket, melyeket népünk felemelése érdekében magunk elé tűztünk. Beszéde végén dr. Orbán László a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának megbízásából dr. Csatkai Endre ny. Kossuth-díjas múzeumigazgatónak átnyújtotta a Munka Érdemrend Arany fokozatát; dr. Domonkos Ottó múzeumigazgatónak és Környei Attila múzeológusnak pedig a művelődésügyi miniszter elismerését adta át.

Ezután az ünnepi ülésen résztvevő Szaló Lajos, a Győr—Sopron megyei Tanács vb. elnökhelyettese beszélt. Kiemelte a soproni múzeum nagyszerű munkáját, amellyel többek között az általános- és középiskolai történelemtanárok továbbképzését elősegíti. Végigtekintve a múzeum történetén, kiemelte Csatkai Endre munkásságát, aki a soproni múzeumot nemcsak országos, hanem világhírűvé tette. Szólt a múzeum jelenlegi munkatársainak tevékenységéről is és elismeréseképpen a múzeum dolgozóinak átnyújtotta a Megyei Tanács pénzjutalmát.

Ezt követően dr. Oroszlán Zoltán egyetemi tanár, a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat elnöke emlékezett meg a soproni múzeumról és azokról a kapcsolatokról, amelyek a múzeumot a Társulathoz fűzték. Dr. Katona Imre docens, a Magvar Néprajzi Társaság főtitkára pedig a Magyar Néprajzi Társaság részéről üdvözölte a centenáriumát ünneplő múzeumot. Köszöntésében, akárcsak Oroszlán Zoltán a régészeti, művészettörténeti és numizmatikai tevékenységéről, megemlékezett a soproni múzeum néprajzi munkájáról s azokról,

akik a múzeum keretén belül a múltban néprajzzal foglalkoztak. A két vándorgyűlést tartó társaság képviselőinek felszólalása után SIMON Janco a pozsonyi *Városi Múzeum* igazgatója, köszöntötte a *Liszt Ferenc Múzeumot*, megemlékezve arról a sok-sok kapcsolatról, azonos történetről, rokon célkitűzésekről, melyek a két várost, Sopront és Pozsonyt, illetőleg a két múzeumot kezdettől fogva összekötötték. Beszéde végén SIMON Janco átadta dr. DOMONKOS Ottó múzeumigazgatónak Pozsony város emlékplakettjét. Majd dr. LAKATOS László, *a Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum* főigazgatója, az *Országos Múzeumi Tanács* elnöke méltatta a soproni múzeum munkásságát. Végezetre pedig dr. DOMONKOS Ottó, *a Liszt Ferenc Múzeum* igazgatója ismertette a százéves múzeum történetét. Szépen kifejtette, hogy a soproni múzeum létesítése szorosan összefügg a gyarmatosító, abszolutista politika elleni tiltakozással, a nemzeti ébredéssel, népünk felemelkedésével, a társadalmi fejlődés szolgálatával, a nemzeti függetlenség biztosításával.

Az ünnepi ülés után a múzeum főépületében ZÁRAI Károly, a városi pártbizottság titkára megnyitotta a soproni múzeum történetét bemutató emlékkiállítást. Ezzel a tulajdonképpeni jubileumi ünnepség véget is ért és a két vándorgyűlést tartó társulat előadásai, kirándulásai következtek.

Társaságunk a Soproni Járási Tanács dísztermében tartotta üléseit. Az első 25-én délután, amikoris BÁRDOSI János, a szombathelyi *Savaria Múzeum* munkatársa, filmbemutatóval egybekötött előadást tartott a Fertő halászatáról. BOROSS Marietta, a MNB — Néprajzi Múzeum munkatársa, a Fertő környékének zöldségtermeléséről nyújtott összefoglaló képet, majd pedig TIMAFFY László tanár, a Kisalföld népi állattartásának sajátosságait ismertette. FILEP Antal, a sárospataki *Rákóczi Múzeum* igazgatója, a Kisalföld népi építészetéről, DOMONKOS Ottó pedig a népi kisipar kutatásáról tartott előadást. Az előadások közül különösen TIMAFFY László és FILEP Antal előadását emeljük ki. Az előbbi igen széles körű anyagra támaszkodva, állattenyésztési szakszempontból is vizsgálta a kérdést és az ismereteket rendszerezni igyekezett. FILEP Antal előadását ugyancsak a nagy tárgyismeret, a pontos felmérések jellemezték és az a célkitűzés, hogy a magyar ház leszármazását a felnémet házból ezen a területen nyomon kövesse, felderítse.

Társaságunk vándorgyűlése másnap, 26-án délelőtt folytatódott, amikoris BARSI Ernő tanár hangfelvételekkel, majd feleségével együtt előadott zeneszámokkal Győr—Sopron megye alkalomhoz kötött dallamairól beszélt. HORVÁTH Terézia A Rábaköz népviseletét, MARTIN György a Kisalföld magyar néptánchagyományait ismertette; NÉMETH Imre pedig, a győri *Xantus János Múzeum* munkatársa, *Néprajzi és szociológiai módszerek a népszokáskutatásban* címmel tartott előadást. Ez az előadás — mely igen nagy visszhangot keltett — új szempontjaival, terminológiai és fogalmi tisztázásra való törekvéseivel a néprajz és a szociológia egy bizonyos jól körülhatárolt területen való kapcsolatba állításával keltett nagy figyelmet.

Délután a Társaság tagjai autóbuszkiránduláson vettek részt. Megtekintették *Felsőrákost, Balfot, Hidegséget, Fertőhomokot, Hegyköt, Fertőszéplakot* és *Fertődöt*. Útközben a látnivalókat, de főleg a népi építkezés igen szép megnyilvánulásait, FILEP Antal ismertette.

Vándorgyűlésünk május 27-én délelőtt folytatódott, az önkéntes gyűjtők, honismereti szakkörvezetők szabad fórumával. Ezt az ülést KATONA Imre főtitkár vezette. MORVAY Péter rövid bevezetése után, mely a megyei néprajzi feladatokat ismertette, több hozzászólásban a megye eredményeket elért és már szép gyűjtőmunkára visszatekintő önkéntes gyűjtői szólaltak fel. Ismertették módszereiket, lehetőségeiket és körvonalazták célkitűzéseiket. Ezt a megbeszélést a hasonlóktól eltérően a magas fokú szakmaiság, a következetes tudományosság jellemezte. Sajnos, viszonylag kevesen vettek rajta részt.

Társaságunk vándorgyűlésével egyidőben a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat vándorgyűlése is folyt. Ők vándorgyűlésüket kirándulással kezdték, melynek keretében a *Bécsidombon* dr. BÓNA István docens, leleplezte a távollevő dr. BANNER János egyetemi tanár helyett, PAUR Iván soproni régész emlékművét. A 26-án és 27-én elhangzott előadások — akárcsak a néprajziak — Sopron és környéke, Győr—Sopron megye, Nyugat-Magyarország műemléki, őskori, római kori, népvándorláskori, középkori történetével, kérdéseivel foglalkoztak. Részletesen ismertették azokat az ásatásokat és leleteket, amelyek a környék korai történetének megismerése szempontjából döntő jelentőségűek (a hegykői longobárd temető, a sopronkőhidai avar temető, a szakonyi honfoglaláskori temető és a gyepü kérdése).

A jól szervezett és mindvégig nagy érdeklődést kiváltó vándorgyűlésnek mindössze két hiányosságát említhetjük meg. Az egyik az volt, hogy különböző okok következtében sem a régészet, sem a művészettörténet, de a néprajztudomány

reprezentáns képviselői közül többen nem jelentek meg rajta. A másik pedig az, hogy a két vándorgyűlés teljes elkülönülésben folytatta munkáját; holott nemcsak a személyes kapcsolatok erősítése, hanem az esetleges közös problémák megbeszélése végett is jobb lett volna, ha a két vándorgyűlés együttes, közös munkát folytat. Ez esetben szerepelhettek volna a műsoron olyan nagy közös kérdések is, mint például a középkori népi építkezés, a magyar ház régészeti előzményei stb. Ezek ellenére is eredményes volt a jubileumi ünnepség, illetőleg a kettős vándorgyűlés. Mind régészeti, művészettörténeti, éremtani és néprajzi vonatkozásban nagymértékben felkeltette az érdeklődést Sopron városa és környéke tudományos problémái felé, és kiindulópontját, alapját képezheti a további, kiterjedtebb kutatásoknak.

Ez a jubileumi ünnepség és a hozzátartozó vándorgyűlések is szépen kifejezték azt a sokrétű törekvést és munkát, amellyel egyrészt hivatásos és társadalmi kutatóink, másrészt a hivatalos, a párt- és tanácsszervek ilyen jellegű munkájukat végzik, és a munka eredményeitől a jelen problémáinak jobb és gyorsabb megoldását is várják.

DANKÓ IMRE

Elektronikus adatfeldolgozógép bevezetése az Északi Múzeumba

Egy kisebb múzeumban, gyűjteményben nem okoz különösebb nehézséget a tárgyak áttekintése és az ezekre vonatkozó adatok előteremtése. Ez a munka egyszerű manuális módszerekkel rövid idő alatt elvégezhető. Ugyanez vonatkozott egykor a mai monumentális központi gyűjteményekre is. Sok múzeumban azonban ma már ez a gyűjteménybeli „ideális állapot" a múltté. A múzeumi tárgyakra vonatkozó adattengerben való tájékozódás hatalmas munkát és rengeteg pénzt igényel. Egy gyűjtemény raktárában elhelyezett tárgyakról szerzett információ közvetítési technikája hasonlít egy nagy áruházban folyó munkához: mindkettő számára fontos a raktározott anyagra vonatkozó adatok előteremtésének egyszerűsége és gyorsasága. Szinte fölösleges rámutatni, hogy ebben az összehasonlításban a munka ésszerűsége szempontjából a múzeumok messze alulmaradnak. Ez az állapot pedig nemcsak helytelen, hanem tarthatatlan!

Alighanem Európa valamennyi ún. központi múzeumára jellemző állapot, hogy a személyzet összetétele helytelen, és munka specializálódása szempontjából nem racionális. A gyűjteményekkel kapcsolatos manuális munka (a kartoték lapokkal töltött töméntelen munkaidő) elvonja a muzeológust kvalifikáltabb feladatoktól. A stockholmi Északi Múzeum közel 270 000 katalógus száma kb. 1 millió tárgyat képvisel. Minden tárgyról 3 mutató cédula készült, amelyek különböző információkat tartalmaznak. A kultúrtörténeti kutatás mai követelményeinek megfelelően — legalábbis elvileg — ezeket az adatokat a teljesség igényével kell megszólaltatni. Ennek az adathalmaznak az előteremtése, ma, amikor *elsősorban* a feldolgozás a múzeum egyik leglényegesebb feladata, nem történhet konvencionális módszerekkel. A munkát gépekkel kell végezni. Az Északi Múzeum már több éve foglalkozik elektronikus adatfeldolgozógépek, elektronagyak bevezetésének a tervével. A munka élén BERGENGREN Göran áll, aki jelenleg a tárgyi anyag adatait készíti elő gép alá. Hosszadalmas lenne beszámolni itt, milyen géptípusokkal kell számolni és azok hogyan végzik el az egyes feladatokat. Az e kérdésekkel foglalkozó múzeológusnak részben műszaki specialistává kell magát kiképezni. Lényegesebb itt arra kitérni, hogy elsősorban a tárgyakról való információkat kell előkészíteni: részben hiányzó adatokat pótolni a lehetőségek szerint, részben ezeket az adatokat kell egységesíteni. Az utóbbi részben egy szignál-rendszer szerint történik, hogy a gépi adatkezelés miatt az összetartozó tárgyak azonnal csoportosíthatók legyenek. A jövőre való tekintettel fontos kívánalom a szignál-rendszer nemzetközi jellege. Az Északi Múzeum előzetes tervei szerint egy tárgyról 21 adatot táplálnak majd be a gépbe. Az adatok nagyobb része magáról a tárgyról egyszerűen leolvasható, tehát bármikor beszerezhető. Maga az „adattermelés" tehát alapos előkészületet kíván. Minekutána a gép az információkat rögzítette (ami formailag többféleképpen történhet, szalag vagy kartoték szisztéma szerint), kerül sor a „gépesítés" tulajdonképpeni hasznára. A „programoztatás", azaz a kérdések feltevése műszaki szakember segítségével történik, miután a kutató pontosan definiálta problémáit és kívánságait. Az elektronagy természetesen nem termelhet új adatokat, csupán a kapottakat dolgozza fel. De ez önmagában forradalmi jelentőségű lehet a tárgyfeldolgozó múzeumi tudományokban: az adatok száma ugyanis mindig korlátozott, de ezek kombinációival, valamint a statisztikai módszeresség kihasználásával

olyan kérdésekre kaphatunk feleletet, amelyeket a mai körülmények között lehetetlen a gyakorlatban feltenni.

Az előkészítési munka tehát javában halad az Északi Múzeumban. A föntiekben említett előmunkálatokkal párhuzamosan halad a tárgyak nevének átdolgozása egy egységes nomenklatúra megteremtéséért, amely jelentős mértékben növeli az elektronagy adatregiszterét.

Irodalom: Göran BERGENGREN: *IR genom ADB på Nordiska Museet.* Svenska museer 1966. 8—18. Megemlítendő, hogy az említett szignál-rendszer kialakításánál kitűnően használható a következő munka: *Outline of Cultural Materials.* New Haven 1961 (4. kiadás). Decimálrendszer, amelyet a Human Relations Area Files számára dolgoztak ki.

Stockholm.

SZABÓ MÁTYÁS

Scripta Instituti Donneriani Aboensis I—II

Studies in Shamanism. Based on Papers read at the Symposium on Shamaism held at Åbo on the 6th—8th September, 1962. Edited by ; Carl-Martin Edsman.

Fatalistic Beliefs in Religion, Folklore, and Literature. Papers read at the Symposium on Fatalistic Beliefs held at Åbo on the 7th—9th of September, 1964. Edited by : Helmer Ringgren.

Stockholm, 1967. Almqvist & Wiksell. p. 185., resp. 186. Price : 30.— Sw. Kr. each.

A finnországi Turku régi svéd egyetemének *(Åbo Akademi)* egyik legnevezetesebb, bár fiatal intézménye a *The Donner Institut for Research in Religious and Cultural History.* 1957-ben, nem sokkal halála előtt alapította a mérnök és gyáros DONNER Uno, feleségével együtt. A művelt házaspár 1913-ban ismerkedett meg STEINER Rudolf antropozófiai nézeteivel, majd 1922-ben DONNER lett az első finnországi antropozófiai társaság elnöke. Végrendeletében jelentős összeget hagyott a „misztikus jelenségek" tudományos tanulmányozására, és a végrendelet végrehajtói — némi fejtörés után — ezt úgy valósították meg, hogy megalapították a Donner Intézetet. Az intézet ösztöndíjakat ad a vallástudomány kutatóinak, és kiváló szakkönyvtárral rendelkezik. A *Steiner Memorial Library* több mint 13 000 kötet vallástudományi munkával büszkélkedhet, és e nemben nem csupán Észak-Európa leggazdagabb gyűjteménye, hanem tágabb körzetben is párját ritkítja. A könyvtár külön részlege STEINER műveit és az antropozófiai irodalmat tárolja, szinte hiánytalan teljességgel. Az intézet alapítványából nyílt lehetőség arra, hogy az *Åbo Akademi* összehasonlító vallástudományi tanszéket állítson fel. Ugyancsak az alapítvány tette lehetővé időszakonkénti szimpóziumok rendezését, ezek anyagának publikálását. A jelen két kötet az első két megbeszélés anyagát tartalmazza, és a tervek szerint folytatódni fog.

Az 1962-es sámánizmus-szimpóziumon mintegy 40 kutató vett részt. Részben a késedelmes publikáció, részben más okok miatt, ebből csupán 9 dolgozatot olvashatunk a kiadott kötetben. A bevezető a szimpózium lefolyásáról tájékoztat, utal a sámánizmus kutatásának néhány fontosabb problémájára. A legelső tanulmány röviden elbeszéli az intézet létrejöttének történetét. A tanulmányok közül 7 lokális kérdésekkel foglalkozik (az eszkimók, az észak-amerikai indiánok, az afganisztáni kafirok, a nepáliak, svédek, magyarok és az Ótestamentum sámánizmusa), a kezdő és záró tanulmány pedig elméleti problémákat érint. RÄNK professzor metodológiai irányú dolgozatában a történeti és funkcionalista sámánizmus-kutatás egymásrautaltságát hangsúlyozta, a norvég NORDLAND a sámánizmus jelenségeit megvilágító személyiségpatológiai és pszichológiai tényezőket elemezte. A lokális kérdésekkel foglalkozó dolgozatok közül HULTKRANTZ professzor tanulmánya *(Spirit Lodge, a North American Shamanistic Séance)* a legtöbb összehasonlító tanulságú. A magyar olvasó számára különös érdekű a jelenleg az uppsalai egyetemi könyvtárban dolgozó FAZEKAS Jenő tanulmánya a magyar sámánizmus kutatástörténetéről *(Hungarian Shamanism — material and history of research),* amelyet mintegy 150 tételes bibliográfia egészít ki. A könyvjegyzék a külföldi kutatók számára készült, és néprajzi, nyelvészeti sámánizmus-kutatásunk legfontosabb műveit tartalmazza. A kutatástörténeti beszámoló egyébként jól áttekinthető, megbízható. Talán egy kissé szkeptikusabb lehetett volna a szerző, de a sámánizmus kutatásához a *bona fides* amúgy is szükséges kellék.

Igen érdekes kérdéssel foglalkozott az 1964 őszén tartott fatalizmus-szimpózium. Az újabb kutatások egyre több figyelmet fordítanak a „sors"-képzetekre, és az ezzel összefüggő elképzelésekre (végzet, elevelrendelés, emberi életpálya stb.). Az igen változatos tematikájú és módszerű 15 tanulmány e témát sokoldalúan mutatja be. Helmer RINGGREN professzor nagy áttekintésű bevezetője *(The Problem of Fatalism)* után Aiskhylos, az egyiptomi Izisz-kultusz, az iszlám, a skandinávok, Dél-India népei, a kínaiak, a lepcsák, a Ruanda-urundi-beliek sors-elképzeléseiről olvashatunk. Az ilyen tárgyú dolgozatok közül a számunkra a legközelebb tárgyú az 1966 tavaszán időközben elhunyt PAULSON Ivar tanulmánya *(Die Schicksalsseele: Seele und Schicksal mit besonderer Berücksichtigung der finnisch-ugrischen Volksreligionen)*. Más kutatók egyes népköltészeti műfajok keretében foglalkoztak a fatalizmussal. Ezek közül a finn KUUSI előadása a finn szólások sors-fogalmáról, valamint BREDNICH dolgozata Kelet-európai sors-mondákról érdemel a legtöbb figyelmet.

Sz.

Új könyvek és kiadványok

1967. I. negyedév

O. NAGY Gábor: *Magyar szólások és közmondások.* (Ill. Szántó Piroska.) Bp. 1966, Gondolat. 860. l. 78,— Ft.

SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon.* (X—XV. század.) Bp. 1966, Akad. Kiadó. 215 l. 44,— Ft. Bibliogr. 205—215. l. /A Magyar Tudományos Akadémia, Agrártörténeti Bizottságának kiadványai./

CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma.* Bp. 1967, Akad. Kiadó. 187 l. 18,— Ft. /Irodalomtörténeti füzetek 52./

Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. [Székesfehérvár], István Király Múzeum évkönyve. 6—7. 1965—1966. (Szerk. FITZ Jenő.) Székesfehérvár, Fejér M. Múz. Ig. 1966. F[ejér] m. ny. — Révai ny. Bp. 221 l., 32 t. /[Székesfehérvár], István Király Múzeum közleményei C. 6—7./ Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Summaries in English.

PESOVÁR Ferenc: *Néprajzi gyűjtőutak.*

[Budapest], Rákospalotai Múzeum évkönyve. 2. évf. (Szerk. biz.): BÁCSKAI Vera, BOROSS Marietta stb. Bp. [1966], Révai ny. 160 l., illusztr.

BOROSS Marietta: *Rákospalotai férfi népviseletek.* — BOROSS Marietta: *Figurális mintájú szőttestörülköző a Rákospalotai Múzeumban.* — GECSÉNYI Lajos: *A munkásmozgalom története Rákospalotán és Pestújhelyen az 1918—1919-es forradalmak időszakában.*

K. KOVÁCS Péter: *Szendrey Ákos élete és irodalmi munkássága.* Bp. 1966 [Akad. Kiadó.] 237—253. l. /Klny.: Néprajzi Értesítő./ /[Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum füzetei 22./

Néprajz és nyelvtudomány. Szeged. 10. (Szerk. FERENCZI Imre, HAJDÚ Péter, NYÍRI Antal.) 1966, Szegedi ny. 95 l., illusztr. /[Szeged, Egyetem]. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./ Deutschsprachige Zusammenfassungen.

FERENCZI Imre: *Mondaterminológiák és műfajkritériumok.* — VÉGH József Mihály: *A népköltészet prózaritmusáról.* — KOVÁCS János: *Újabb adatok a vásárosdombói regölés szokásához.*

BARTÓK Béla: *Ethnomusikologische Schriften.* Faks. Nach. dr. Hrsg.: D[enijse Dille. Bp. Ed. Musica. 2. Volksmusik der Rumänen von Maramures. 1966, Zeneműny. 10, XXXVII., 286 l., illusztr. 60,— Ft. 1923. évi müncheni kiad. hasonmása.

BÉKEFI Antal: *A bakonyi szegényember dalai.* Bp. 1966, Zeneműkiadó. 139 l., 8 t. 16,50 Ft.

BALÁZS Árpád: *Két leánykar népi versekre.* 1. Búcsú. — 2. Táncnóta. Bp. [1966], Népműv. Int. 8 l. Kriza János Vadrózsák c. gyűjteményéből.

Könyvismeret. (Utánny.) Bp. OSZK KMK. HORVÁTH Tibor: *Néprajz.* 1962 [1966], NPI soksz. 40 l., illuszt. 2,40 Ft. /A könyvtárosképzés füzetei. Középfok./

MITFORD, Jessica: *Ravatalbárók.* (The American way death.) (Ford. VÁRKONYI Péter.) Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 228 l. 12,— Ft.

Modern temetkezési szokások az Egyesült Államokban.

GÁRDONYI Zoltán: *Jere bé, violám.* Férfi vagy női karra. Szövege KRIZA [János] erdélyi gyűjtéséből. [2. kiad.] (Bp. [1966], Zeneműkiadó 1551.) 4 l. 1,— Ft.

Esztétikai nevelés, kulturált életmód. Segédkönyv a középisk. tanárok számára. (Szerk. GÁBOR István.) Bp. 1967, Tankönyvkiadó. 219 l., illusztr. 32,— Ft.

BERZE NAGY János: *Szőlőszem királyfi.* Magyar népmesék. (Vál., az ifjúságnak átd. ifj. BERZE NAGY János, PÁKOLITZ István, SZŐLŐSY Kálmán. [Ill.] Róna Emmy. 2. kiad.) Bp. 1967, Móra Kiadó. 241 l., 4 t. 22,— Ft.

A Veszprém megyei múzeumok közleményei. (Kiad.: Veszprém [megye], Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém. 4. (Szerk. ÉRI István.) 1965 (1966), Bp. 376 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok végén. Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Résumés en langue française.

(SZENTLÉLEKY Tihamér): *Az örvényesi bronzmécses.* — (KATONA Imre): *Egy habán tál Veszprém megyei vonatkozása.* — (KŐHEGYI Mihály): *Két XVIII. századi vers a veszprémi református templom elvételéről.* — (NAGYBÁKAY Péter): *Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók.* — (PÉTERDI Ottó): *Gazdasági életkép Bakonypéterdről 1800 körül.* — (MIHALIK Sándor): *Dunántúli keramikus családok.*

(KOVÁCS Ágnes): *A rátótiádák típusmutatója.* A magyar falucsúfolók típusai. (AaTh 1200—1349.) (Szerk. — —. [Közrem.] MARÓTI Lajosné.) [Kiad. a] Néprajzi Múzeum, M[agyar] T[udományos] A[kadémia], Néprajzi Kutatócsoport. Bp. 1966, Múz. soksz. 385 l., 1 térk. /A magyar népmesekatalógus füzetei 3./ Deutschsprachige Zusammenfassung.

Összeállította: SZÉL KATALIN

KÖNYVSZEMLE

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1965—66.

Zrínyi Nyomda, Budapest 1966. 206 l. Ill.

Az utóbbi időben megszaporodott a múzeumaink történetével foglalkozó közlemények száma, s feldolgozásra került a Magyar Mezőgazdasági Múzeum sajátos vonásokat mutató históriája is (S. Szabó Ferenc: *A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum 1896—1956.* Bp. 1956. — Takács Imre: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története.* Bp. 1961.). Ennek ellenére sem felesleges Matolcsy János összefoglalója, mert egyrészt az utolsó tíz év változásait, kiállítás-rendezéseit ebből ismerhetjük meg, másrészt pedig olyan kitekintést ad a jövőre vonatkozóan, ami példaképül szolgálhat a hasonló feldolgozásoknál. A múzeumtörténet művelésének legfontosabb nyeresége az kellene legyen, hogy az általános törvényszerűségek ismeretében a jövő feladatait egyértelműbben és tisztábban láttassa. Ebből a feldolgozásból éppen ez a legfőbb tanulság. A múzeum jelenlegi személyi állománya alkalmas annak a sokrétű agrártörténeti munkásságnak elvégzésére, mely az utóbbi években meghonosodott a Mezőgazdasági Múzeumban. Külön ki kell emelnünk, hogy az agrártörténeti kutatást két régész is segíti. Jó lenne, ha a múzeum gondolna arra, hogy az ásatások során előkerült növényi leleteket szakszerűen tárolná, illetve ezt a feladatot — a feldolgozást is természetesen — országosan is ellátná, hiszen (az egyetlen keszthelyit kivéve) nincs múzeumainkban ezzel foglalkozó szakember. Jóval lazább a néprajzi kutatással való kapcsolat, bár ezen a téren is vannak biztató kezdeményezések. A szorosabb együttműködés számos területen hasznára válna mindkét tudományágnak.

Gunst Péter: *Az agrártörténet Magyarországon 1945 után* c. feldolgozása még inkább aláhúzza ezt a felfogást. Az igen sokoldalú, szétszórtan megjelent anyag elemzése, értékelése nem lehetett könnyű feladat, de hasznáról mindenki meggyőződhet eme összefoglalás elolvasása után. A szerző az 1956-ig megjelent agrártörténeti tanulmányokról megállapítja, hogy a kutatás a történettudomány falain belül még nem lépte túl a társadalomtörténet problematikáját, homlokterébe az osztályharc kérdései, illetve az agrártársadalom struktúra alakulásának, változásainak feltárása került. Következett ez főleg abból, hogy a marxista agrártörténetírás ebben a korszakban erősen polemikus jelleget öltött, a polgári történetírással vitatkozott, néha egy-egy mellékes kérdésre, súlyához mérten, túlságosan is sok energiát pazarolt. A mezőgazdaság termelőerőinek, illetve azok fejlődésének vizsgálata ki is szorult a történettudomány területéről. Elsősorban a néprajzi kutatások igyekeztek pótolni az így támadt hiányt. A termelőerők és a termelési eszközök vizsgálata szinte hétköznapi feladatát jelentette néprajzosainknak, hiszen gyűjtőútjaik során alapvető tevékenységük a tárgygyűjtés is. Akarva-akaratlan beleütköztek tehát ebbe a problémába s évtizedek óta kidolgozott, finomított — természetesen nem végleges — metodikájuk képessé is tette őket a feladatok megoldására. Aránylag kevesen foglalkoztak néprajzosaink közül ún. „divat-témával", s azóta talminak bizonyult elméletek befogadására is kevés nyomot találunk. Az eredmények lassabban születtek ugyan, de feltétlenül maradandóbbak lettek. Súlyosbította a helyzetet — a konkrét példánál maradván —, hogy a mezőgazdaság termelőerőinek vizsgálata során a néprajz által elért eredmények nem váltak a történettudomány szerves részeivé, a két tudományág egymástól függetlenül végezte kutatásait. A néprajzi kutatók a történettudomány által figyelembe nem véve dolgozták ki sokban alapvető tanulmányaikat a mezőgazdaság termelőerői történetére vonatkozólag. Nem kis része volt ebben annak, hogy az 1945 után induló új etnográfus nemzedék egyes tagjait erős történeti érzék és a történeti források kezelésének ismerete jellemezte. Ez természetesen a néprajzi kutatások egészére is termékenyítően hatott ki. Az utolsó 20 esztendő agrártörténetírásának mérlegét megvonva bízvást megállapíthatjuk, hogy a kutatás jelentősen kiszélesedett, olyan időszakok feltárása kezdődött meg, amelyek korábban teljesen érintetlenek voltak, és olyan módszerekkel ismerkedtünk meg, melyek megújították az egész kutatást. Az igazság kedvéért

hozzá kell tennünk, hogy ezek a módszerek ugyan nem teljesen újak, a századforduló körül nem egyszer kiemelték jelentőségüket, gyakorlati érvényesítésükre azonban csak most került sor.

A kötet szerkezetén már érezhető az a jótékony hatás, mely két régész múzeumhoz kerülésével indult meg. NOVÁKI Gyula: *Koravaskori sarlólelet Kőszegről* c. dolgozat egy 41 darabból álló együttes feldolgozását nyújtja. A párhuzamok felsorakoztatása után megadja a lelet korát. A koravaskor (és részben a bronzkor második fele) nagy mennyiségű sarlólelete megerősíti azt a tényt, hogy ebben az időszakban már fejlett mezőgazdasággal számolhatunk hazánk területén. Ennél az egyszerű megállapításnál azonban nem jutott még tovább régészeti kutatásunk, mert hiányzik a bronzsarlók összefoglaló feldolgozása, nemcsak tipológiai, történelmi, hanem agrártörténeti szempontból is.

PETŐ Mária: *A nyereg formái Pannóniában az i. sz. I—IV. században* címen az eddig előkerült kőemlékek tanúságait vette vizsgálat alá, s mintegy 50 ide vonatkozó emlék alapján igyekszik a nyeregformák és fajták típusait elkülöníteni s legfontosabb szerkezeti elemeit megállapítani. A földből előkerült és hitelesen feltárt leletek bevonásával sikerült a nyerget rekonstruálni: a nyereg bőrből készült, amelyet hevederrel, szügyelővel és farmatringgal erősítettek a ló testére.

A paraszti árutermelés — néprajzi szempontból is igen lényeges — viszonyaira derít fényt WELLMANN Imre: *Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt paraszti termelvények körül az 1730-as években* c., gazdag levéltári anyag feltárásán alapuló tanulmánya. A megye és a város háborúsága a két fő élelmezési cikk: a hús és kenyér körül zajlott. A viszály során olyan forrás-csoport keletkezett, amely népi eredetű és az uralkodó osztály torzító beavatkozása nélkül, közvetlen hitelességgel tükrözi a falubeliek piacra járását. Ezúttal ama ritka esetek egyikéről van szó, amikor a parasztnak nem volt érdeke a tényekből bármit is eltagadni, hiszen a fő kérdés, melyre válaszolnia kellett, arra vonatkozott: mit vettek meg rajta mértéken felül vagy éppen illetéktelenül. S míg egyébként a panasztevő jobbágyoknak általában tekintettel kellett lenniük földesúrra, vármegyére, tehát a rájuk közvetlenül nehezedő hatalmasságokra: a város (Pest) irányában ilyen függőség nem állott fenn, sőt ezúttal egyenes biztatást kaptak panaszaik kendőzetlen feltárására. Túlzásokról nem lehet szó, mert az áruk után szedett kövezetvámról cédulát kellett felmutatni. A forrás az esetek túlnyomó többségében egyenként nevezi meg a piacra járó jobbágyokat, s elsorolja, hogy mit kínáltak megvételre. Gyakran az alkalmatosságot is körülírja, melyen a portékát piacra vitték, sőt nemegyszer a szállított mennyiséget is megjelöli. 574 névvel szereplő parasztról 1023 alkalommal tudjuk meg, hogy milyen termelvényt vitt eladni, s 324 esetben azok mennyiségéről is értesülünk. Már ezekből a számokból is kitűnik, hogy a maga idejében páratlanul álló kútfőről van szó, mely a Pestet körülvevő falvak népének áru—piac kapcsolataiba több irányú bepillantást enged. Leggyakrabban: 209 alkalommal tavaszi gabonát kínált megvételre a falvak lakossága, azután káposztát (197-szer), baromfit (195), kenyérgabonát (83), szarvasmarhát (82), gyümölcsöt (70), dinnyét (68), sertést (52), kenyeret (38), konyhakerti terményt (32). A mezőgazdaság fejlődése szempontjából rendkívül fontos a mutatkozó minőségi hatás, amely a termelésnek városi igényekhez igazodó differenciálásában nyilvánul meg. Tudjuk, a töröktől szabadult vidék újjátelepülésének első idejében a külterjes állattartáson volt a hangsúly, s csak a legszükségesebb mértékben társult hozzá a földművelés. Idővel az arány valamelyest eltolódott az utóbbi javára. Pest környékén a kép — kétségtelenül a városi kereslet hatása alatt — két vonatkozásban módosul: a túlnyomó részben szilaj vagy félszilaj állattartás mellett nagyobb hangsúlyt kap a baromfitenyésztés, az uralkodó extenzív gabonatermesztés mellé pedig fokozott mértékben felzárkózik a kertművelés.

A rendkívül árnyalt, sokoldalú feldolgozás legnagyobb eredménye, hogy az eltelt 230 esztendő alatt a fejlődés ugyan nem haladt mindenütt egyenes vonalban, időközben újabb települések is keletkeztek (Vecsés), melyek mások rovására vezető szerephez jutottak, s új növények (burgonya, paradicsom, paprika) terjedtek el, melyek termesztése ugyancsak eltolódásokat okozott a kerti művelés súlypontjaiban. Megmaradt azonban, sőt azóta még erőteljesebben érezhető a pesti piac vonzásának a belterjes gazdálkodást serkentő hatása a várost körülölelő területeken. A kertkultúra néhány 1730-as évekbeli csomópontjának jelentősége azonban mindmáig megmaradt, így a Galga menti falvakban a káposzta, Mogyoródon a különböző zöldségfélék; Szadán, Veresegyházán a gyümölcsök termesztése erőteljes, a tájtermelésben kifejlődött sajátos készségük tehát évszázadokat átívelve hagyományozódott tovább napjainkig. Ahol a múlt század hatvanas éveiben, sőt nagyrészt ott is, hol mai napság kerti termények szokott mértéket meghaladó és minőségben is kiemelkedő művelésével találkozunk, a gyökerek többnyire a XVIII. század harmincas éveiig nyúlnak vissza.

A *Somorjai halászcéh* megmaradt, igen gyér emlékanyagát, Khin Antal dolgozta fel. A Csallóközben két halászcéh volt: a somorjai és a komáromi. Az iratanyag elkallódott s így lényegében néprajzi gyűjtőmódszerrel készült a cikk, de adatai nem mutatnak helyi sajátosságokat s megállapításai is általánosságban mozognak. Miután a céhtagok, maguk az alapítók is, a Khin család tagjai voltak, szinte az az ember érzése, hogy családjának óhajtott emléket állítani a szerző. Ha ez ebben az esetben érthető is emberileg, példaképül aligha szolgálhat a jövőben, hiszen amíg komoly írásos anyaggal rendelkező halászcéhek (pl. a mohácsi) nem nyertek feldolgozást, illetve közlést, addig másod-, sőt harmadrangú forrásanyag publikálása aligha indokolt.

Az ekével és szántással foglalkozó magyar néprajzi irodalom nagyon egyenetlen, így az összefoglalások és az apró részletekre kiterjedő szakmunkák alig szólanak az ekevas mellett a csoroszlyáról, foglalkoznak az ekével, de csak futólag érintik a taligát, a szántás módjairól is csak keveset közölnek. Az eke szántóföldre történő kiszállításáról pedig a hazai és külföldi nagyobb lélegzetű összefoglalókban csak félmondatokat, utalásokat találunk, melyek nem teszik lehetővé, hogy a kérdést valamennyire is át lehessen tekinteni. Ezért vállalalkozott Balassa Iván: *Az eke szántóföldre történő kiszállításának módjairól* írott tanulmányában a kérdés összefoglaló feldolgozására. Megállapította, hogy az ekének szekéren vagy ekelovon történő szállítása nem etnikai csoporthoz köthető sajátosság, hanem a gazdasági körülményekkel a legszorosabban összefüggő jelenség. A kisbirtokokon az ekelovat inkább használták, mint a nagybirtokon. A felgyűjtött nyelvészeti adatok — ez egyik erőssége a cikknek — azt bizonyítják, hogy az ekeló valamilyen formája az egész magyar nyelvterületen ismeretes volt. Az ekeló legegyszerűbb és egyben legelterjedtebb változata a V alakú fa, melyet ritkábban természetes ágból készítettek, de gyakrabban két fából rótták vagy csapolták egybe. A múlt század második felétől kezdve már kerekes ekelovakat használtak és a csúsztatással működő lassan kiszorult paraszti gazdaságainkból.

A múlt század második felében megindult kataszteri felvételekből a korabeli mezőgazdaság fejlődésének számos összefüggése rajzolódik elénk. Für Lajos: *Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén* címmel most egyetlen uradalom ilyen jellegű felmérését elemzi. Az általános rendezés rövid történeti áttekintése után foglalkozik a tisztajövedelem kiszámításával és az adminisztrációs lebonyolítás módjaival. Mindebből a meglehetősen sokrétű és bonyolult forrásanyagból a paraszti föld megcsonkításának folyamatát a legizgalmasabb nyomon követni. A földmérés nyomán felparázslott vitákban a parasztság létalapjának kérdései szinte teljes számban tódulnak elénk s jó bepillantást nyújtanak a korabeli agrárviszonyokba.

A magyar mezőgazdasági szakoktatás intézményeinek történetét kevéssé ismerjük. Sorukat Valkó Arisztid: *A Balatonfüredi Szőlőműves Felsőnépiskola és Szeretetház működése 1870—1882 között* c. cikke gyarapítja. Érdekes lenne az itt végzett vincellérek működésének nyomonkísérése s a bevezetett új művelési ágak későbbi helyzetének vizsgálása. Kétségtelen ugyanis, hogy egy-egy kiemelkedő tudású szőlősgazda alapvetően megváltoztathatja egy közösség szőlőkultúráját (összetétel, borkezelés stb.).

Donáth Ferenc: *A magyar mezőgazdaság háborús kárai 1944—1945-ben és azok hatása a mezőgazdasági területre* c. statisztikai összeállítása már bizonyos fokig a mát is formáló kérdéseket vet fel. Az anyagból levonható következtetések sokoldalú és szépítés nélküli bemutatása a legrokonszenvesebb vonása a dolgozatnak. Az 1944 végén és 1945 elején ténylegesen meglevő termelési bizonytalanság tényezőjét is felveti. Kissé érthetetlen számunkra, hogy csak levéltári anyagra támaszkodik, s az eddig megjelent hasonló témájú közleményeket nem veszi figyelembe.

A kötet egészén jól érződik az a határozott törekvés, hogy az agrártörténet minél több oldalát mutassa be a rokontudományoknak. Gondos kivitele, meglepően alacsony ára pedig a szélesebb körben történő elterjedését — s nyilván hasznát is — biztosítja. Kétévenkénti megjelenését azonban keveseljük és kissé vontatottnak tartjuk.

Kőhegyi Mihály

Az Egri Múzeum Évkönyve III. 1965.

Eger, 1965. Globus Nyomda, Budapest, 256 l. Ill.

Fellendülő kulturális életünk tevékeny részesei múzeumaink is. Legtöbbje ma már nem csupán kiállításokon mutatja be értékeit, nemcsak előadásokkal terjeszti a műveltséget, hanem rendszeresen megjelenő Évkönyvvel tartja a kapcsolatot a kiállítások láto-

gatóival, a múzeum barátaival. Az egri múzeum immár harmadik ízben szolgálja ezt a célt most megjelent Évkönyvével.

Nincs itt terünk, s nem is lehet célunk, hogy a botanikai, művészettörténeti és a legújabb korral foglalkozó cikkeket ismertessük, ám a néprajzi vagy néprajzi szempontból is figyelemre méltó írások mellett nem mehetünk el szótlanul.

Szabó János Győző az egri múzeum avarkori emlékanyagának rendszeres közlését kezdte meg a Tarnaméráról előkerült leletek bemutatásával. Ismeretes, hogy az e korral foglalkozó régészek összefogásával születőben van az egész ország valamennyi avar leletének feldolgozása, illetve közlésre való előkészítése. Sok, ezideig homályos kérdés oldható meg ezzel végérvényesen. Nem közömbös ez a magyar nép története szempontjából sem, mert az utóbbi évtizedben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nagy avar tömegek olvadtak bele a honfoglaló magyarságba s hatásuk anyagi és szellemi kultúránkon egyaránt nyomon követhető.

Kovács Béla cikke már Eger középkori történetéhez vezet át bennünket, amikor a város topográfiáját igyekszik megrajzolni. Adatainak legnagyobb részét a káptalani magánlevéltár jórészt még közöletlen okleveleiből, az egri káptalan és püspökség birtokviszonyait magában foglaló, a XV. század végén keletkezett *Liber Sancti Johannis* és Bakócz Tamás egri püspök 1493—1496 közötti *számadásai*ból merítette. Rendkívül aprólékos és gondos elemzéssel igyekszik elhelyezni e forrásokból megismerhető utcaneveket, házakat, telkeket, templomokat, malmokat. A dolgozat eredményeképpen világos, hogy Eger esetében a terep adottságai döntő hatással voltak a város kialakulására. A város lényegében több kisebb részből állt össze. Ezek külön-külön is városias települések voltak. A városrészek e térszíni elemekhez: a várdombhoz, a patak futásához és a környező dombokhoz igazodtak és a lakosság szaporodásával fokozatosan növekedtek. Ha a város történetében találunk is tudatos telepítésre utaló adatokat, mégis azt állíthatjuk, hogy a város nem tervszerűen fejlődött és ez a jelenlegi városalaprajzon is érezhető. Az egyházi központ körül kialakuló települést a városok közé kellene sorolnunk, hiszen lakosai között szép számmal találunk kézműveseket és kereskedőket, tehát a városi fejlődés elsődleges mozgatóit. A kialakuló árucsere-forgalom már a korai időben létrehozta az állandó piacot is. Az ipar azonban inkább csak szolgáltató jellegű volt, és a természeti adottságok miatt a gazdasági alap elsősorban a szőlőtermelés. A kereskedelem is főképp a borértékesítésre szorítkozott. Hiányzott lényegében az a két tényező, ami a várost igazán várossá teszi: a polgárság és a városi autonómia. A város birtokosa az egész középkor folyamán a püspök és a káptalan volt. A város minden vonatkozásban a földesúrtól függött. Az önkormányzat és az egységes városi magisztrátus kialakulása tulajdonképpen csak a XVII. század végére tehető, és a polgárosodás alakítja ki az igazi várost a XVIII. században.

Néhány zöldmázas, griffes kályhacsempetöredék alapján eddig is tudtuk, hogy az egri várban is állt egy olyan lovagalakos kályha, amely a budai királyi palota részére dolgozó műhely eredeti negatívjaival készült (Holl Imre: *Középkori kályhacsempék Magyarországon*. Budapest Régiségei, 1958. 211—300.). Az egri várban folytatott régészeti feltárás most újabb, e kályhához tartozó töredékeket hozott felszínre a Tömlöc-bástyából, ezek megerősítik a lovagalakos kályhára vonatkozó feltevéseket. Lehetséges, hogy a budai várpalota részére dolgozó műhely egyes tagjai Egerbe kerültek formáikkal, s itt dolgoztak egy ideig 1457 után. Feltételezhető, hogy az eredetileg budai palota részére dolgozó műhely az egri püspöki palota építkezésének befejezése után más városok, várak számára is készített kályhákat. Az egri és a füleki anyagban mutatkozó jelentős egyezések a gazdasági kapcsolatokon túl műhelykapcsolatokat is sejtetnek (Kalmár János: *A füleki [Filakovo] vár XV—XVII. századi emlékei*. Bp. 1959.). Kozák Károly cikke a magyar kályhásipar megíratlan történetéhez nyújt jó és használható adatokat. Érdemes lenne összehasonlítási kísérleteket végezni más, kevésbé rangos, vékonypénzűbbek számára is hozzáférhető tucatáruval. Népi fazekasiparunk XV—XVII. századi körzeteinek, vonzási-értékesítési területének kirajzolódásához ezek talán még közelebb vinnének.

Sugár István az egri melegvízű fürdők történetének feldolgozására vállalkozott, megteremtve ezzel egy város fürdőkultúrájának monografikus feldolgozását. A fürdőkről már 1495-ből van adatunk, s ettől kezdve, ha szórványosan is, de működésüket folyamatosan nyomon tudjuk követni. Különösen érdekesek a fürdő használatára vonatkozó „szabályozások", s az, hogy állatok (elsősorban juhok) fürösztésére is állottak bizonyos területek rendelkezésre.

A noszvaji templom festett famennyezetéről már esett szó a szakirodalomban (Tóth János: *A magyar falu építőművészete*. Szombathely, 1945. — Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. Bp. 1912. V. 297.), de a most helyreállított és régi szépségében pompázó mennyezet megérdemli a részletesebb leírást. Kovács Béla, éppen a jól restaurált táblák feliratainak tanulmányozása alapján kiderítette, hogy nem 1734-ben készültek

azok. Ez a dátum csak a javítást, átfestést jelöli, a táblák valójában már a XVII. század második felében elkészültek. Bár a kazettás mennyezetek alkalmazása a reneszánsz óta rendszeresnek mondható, XVII—XVIII. századi tömeges alkalmazásuk mégis inkább szükségmegoldásnak tekinthető. A török hódoltság alatt a templomok tekintélyes része elpusztult, illetve alaposan megrongálódott. Elsősorban a gyülekonyabb tetőszerkezet pusztulására gondolhatunk, a főfalak jobban ellenálltak, s ezeket kisebb-nagyobb javítás után használható állapotba lehetett hozni. A boltozatokat azonban már nehezebb lett volna helyreállítani, ezért a legegyszerűbb megoldást, a sík lefedést alkalmazták. Az így adódó táblákat azután bibliai jelenetekkel festették tele, melyeknek jelképrendszere mélyen a középkori egyházi szimbolikában gyökerezik, virágos mintakincse, járulékos díszítőelemei azonban alighanem népi eredetűek. Állatalakjainak egyike-másika akár későbbi pásztori faragásokon is feltűnhetne. Ezeknek az összetevőknek kibogozása, szálainak felfejtése megérte volna a fáradságot.

A kötet egyetlen kimondottan néprajzi jellegű írása Bakó Ferenc Mikófalváról írott tanulmánya, melyben a magyar csűröskertes település Heves megyei példáit dolgozza fel, széles körű anyaggyűjtés alapján. Falvaink ólaskertes településformájának ma már kiterjedt irodalma van (Györffy István: *Az alföldi kertes városok*. NÉ. 1926. 105—136. — Uő. *Hajdúböszörmény települése*. Föld és Ember, 1926. — Hofer Tamás: *Dél-dunántúl településformáinak történetéhez*. Ethn. 1955. 125—186. — Füzes Endre: *Adatok a mecseki megosztott településekhez*. A Janus Pannónius Múzeum Évkönyve, 1956. 82—103. — Hoffmann Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Bp. 1963. — Hofer Tamás: *A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez*. Műveltség és Hagyomány. I—II. Bp. 1960. 331—350.), ám hogy ezen a téren is van még tennivaló, azt éppen Bakó Ferenc cikke bizonyítja. A dolgozat, módszerét tekintve, földrajzi és néprajzi bemutatással indul, azoknak a leíró jellegű ismereteknek a közlésével, melyek saját helyszíni megfigyelésein és a néphagyományból nyert adatok alapján rögzíthetők voltak. A benépesedés, a társadalmi szerkezet és a településmód hármas egységének összefüggéseit levéltári — tegyük hozzá: imponáló tömegű — forrásanyag segítségével mutatja be, hozza szinte életközelségbe.

Mikófalva településszerkezetére jellemzően a beltelkek nagy része kettős volt, a gazdasági udvarok szerepét betöltő szérűskertek a falu szélein helyezkedtek el négy csoportban. A kertek nagyobb részében nem volt csűr, ilyenkor csak *szérűről*, *rakodóról* beszéltek. Ezek a rakodók mindig belteleknek számítottak és legtöbbjük körül is volt kerítve. A kertek eredeti rendeltetésére a szűrű megnevezés utal, ezek lényegében a szemnyerés színhelyei voltak. A XX. század elején a csűrt istállónak nevezték és egyik végében állatot is tartottak. A csűrök fából voltak, nyeregtetejüket zsuppal fedték, oldalukat fűzfával fonták be, de többnyire be sem tapasztották.

Bakó Ferenc állította össze a Heves megyei múzeumok 1964. évi munkájáról szóló beszámolót. Ebből kitűnik, hogy a legnagyobb intenzitással a régészek dolgoztak. A néprajzi gyűjteményt gyarapító tárgyak csoportjából ki kell emelnünk egy egri asztalosműhely szerszámanyagának és egy hatvani mézeskalácsos felszerelésének teljes begyűjtését. Ebben az évben került sor egy XVIII. századi kovácsműhely bemutatására. A verpeléti műhely a Heves megyei szabadtéri múzeumi hálózat — a parádi palóc ház után — második megvalósult egysége.

Az egri Múzeum Évkönyve áttekinthető tipográfiájával, tiszta fényképeivel — térképeivel, tanulmányainak színvonalával méltán sorakozik az ország többi múzeumi Évkönyve mellé.

Kőhegyi Mihály

Közgazdasági bibliográfia 1959—1963

Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1965. 630 l.

Az utóbbi időkben visszaesett az a komoly érdeklődés, amely a magyar falu átalakulásának ütemét, minkéntjét, a születő újat vette vizsgálat alá, pedig e témából néhány biztató tanulmány született (Balassa Iván: *A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése*. Ethn. 1952. 434—446. — Kardos László: *A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban*. Ethn. 1953. 366—380. — Molnár Balázs: *Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához*. Ethn. 1952. 371—407. — Szolnoky Lajos: *Néprajzi megfigyelések egy új, szocialista község kialakulásával kapcsolatban*. Ethn. 1953. 104—147. — Janó Ákos: *Hajdúvid. Egy szocialista falu átalakulása*. Debrecen, 1963.).

A legnagyobb változást hozó 1959—63-as esztendőket pedig néprajzi szempontból még senki sem vizsgálta. A bibliográfia jelen kötete — három előző, az 1945—59. évek anyagát felölelőek *Tervgazdasági, statisztikai és számviteli bibliográfia* címen jelentek meg — elsősorban gyakorlati szakembereknek készült, s így beosztásából, alfejezeteiből nem tűnik ki első pillanatra, hogy majd tízezer tétele közül számosban néprajzi szempontból is lényeges anyag található. Az általános közgazdaságtani, mezőgazdasági, építőipari, egészségügyi, kereskedelmi, statisztikai, demográfiai, települési fejezetek mellett bennünket a szociológiai munkákat felölelő VIII., valamint a közlekedés — posta — hírközlésre vonatkozó cikkeket tartalmazó III. fejezet érdekel közelebbről, hiszen ezekben sok történeti visszapillantást tartalmazó közlemény, tanulmány, feldolgozás is van.

A kötetet név- és tárgymutató, valamint a feldolgozott folyóiratok jegyzéke egészíti ki. A tárgymutató címszavai közül mutatóba néhány: állategészségügy, borászat, bőripar, cipőipar, dohányipar, erdőgazdaság, faipar, fuvarozás, gyümölcstermelés, hajózás, halászat, jövedelem stb. Talán ennyi is elegendő, hogy a szakbibliográfia néprajzosok számára is használható voltát bizonyítsuk.

KŐHEGYI MIHÁLY

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások

Bp. 1966. Gondolat Kiadó. 862 l.

Bár már a huszadik század idejéből kétharmadnyi is eltelt, közmondásgyűjteményt nem mutathatunk fel. Annál feltűnőbb ez, mert az előző századok — különösen a tizenkilencedik — nagy súlyt helyeztek a népi bölcsességet, szemléletet is bőven tükröző szólások-közmondások összeszedésére, mint SZIRMAY Antal, DUGONICS András, BALLAGI Mór, ERDÉLYI János, MARGALITS Ede gyűjteményei bizonyítják, hogy csak a múlt század nagyobb gyűjteményeit említsük. Már pusztán ezért is nagyjelentőségű O. NAGY Gábor munkája, mely mintegy húszezernyi szólást és közmondást dolgoz fel. Feldolgoz, és nem tartalmaz, mert bár fentebb felsorolt gyűjteményeink is adnak hellyel-közzel magyarázatot anyagukhoz, de ez korántsem ilyen többszempontú, sokrétű (és természetesen: korszerű), mint ez a korpusz. A könyv a szólásokat és közmondásokat együttesen közli, kurzív szedéssel különböztetve meg előbbit az utóbbitól, alfabetikus rendben. Ezen nem mechanikus beosztást ért a szerző, hanem ún. *vezérszavak* szerinti beosztást. tehát pl. a *cigány* főnevet tartalmazó 76 kifejezés, mint: Alkuszik, mint cigány a lóra; Búsul, mint a kárvallott cigány; Él-hal érte, mint a cigány a veres nadrágért stb., mind itt szerepelnek, nem pedig az *a*, *b*, illetve *é* betűknél. A vezérszót mindig megtaláljuk a margón, ami által a keresés könnyebbé válik. A keresést és tájékozódást mutató is megkönnyíti, fenti példák *alku*, *búsul* fogalmak alatt szerepelnek a mutatóban. Minden szólás és közmondás mellett megtaláljuk, hogy a nyelvnek melyik stílusrétegébe tartozik: argóba, irodalmi nyelvbe, régi nyelvbe, melyre csak száz évnél régebbi adat van, sorolható-e vagy tájnyelvi, népnyelvi-e az illető kifejezés. Természetesen a népnyelv rétegébe tartozókból van a legtöbb adat. Nemcsak ez a tény mutat arra, hogy a folkloristáknak mennyire nélkülözhetetlen ez a gyűjtemény, hanem a szerzőnek korábban megjelent munkája, a *Mi fán terem* című szólásmagyarázat itt hivatkozott eredményei is, melyben a feldolgozott szólások jelentős részénél találunk néprajzi kutatásokon alapuló megállapításokat.

A legszükségesebb tudnivalókat tárgyaló bevezető és forrás-felsorolás áll a kötet élén, s ha valamit számon kérhetünk a szerzőtől, legfeljebb csak az, hogy ennek stílusa csak szakembereknek szól, nem olyan élvezetes, mint fent hivatkozott szólásmagyarázatának előadásmódja, mely alkalmas arra, hogy a nyelvészettől távolabb állókkal is megkedveltesse kutatásának eredményeit.

A könyv igen nagy nyeresége a tudománynak, folklór szempontból az utolsó két évtized legjelentősebb munkájának tarthatjuk.

SCHRAM FERENC

Steensberg, Axel: A Bronze Age Ard Type from Hama in Syria Intended for Rope Traction

Berytus XV, 111—139, + 8 ábra, + 7 tábla. Különlenyomat. — Koppenhága 1964.

STEENSBERG, A. kiemelkedő eszköztörténeti munkáiban nemcsak a régészeti, néprajzi, nyelvészeti eredményekre támaszkodik, hanem az eszközök pontos másait a gyakorlatban is kipróbálja. Ezzel a módszerrel a legtöbb esetben sikerül tisztázni a használat

módját, külső körülményeit, de teljesítőképességét is. Így az adatok hiányában eddig halott tárgyak megelevenednek, minden eddiginél többet vallanak a tudós szerző avatott keze alatt. Módszerével megvilágosodnak a kopások okai, összefüggést nyernek eddig függetlennek vélt jelenségek. Mindezek segítségével jobban meg lehet világítani a gazdasági élet, és azon túl a társadalom szervezetét.

Ebben a munkájában hat olyan bazalt kőpengét szólaltat meg, melyet 1933-ban Ingeholt A. a szíriai Hama közelében ásott ki. Az i. e. 2400—2150 körül készült szerszámok a koppenhágai Nemzeti Múzeumban találhatók. Alakjuk háromszögű hegyes vagy lekerekített heggyel, a felső részén kiugró füllel. Szélességük 30,2—23,5 cm, magasságuk 20,8—16,7 cm között váltakozik. Ezenkívül az irodalom, rajzok és fényképek alapján megvizsgál még kilenc pengét az Aleppo-i Múzeumból, tizenhármat pedig Mishrifé-Qatna-ból, melyek nagysága már nagyobb kilengést mutat, eredetük pedig i. e. 2400—1900 körüli évekre tehető. Anyaguk mészkő, olyan is akadt köztük, melyen két lyuk található (XXIX. tábla). Ezeket az eszközöket többször publikálták, részben ásó pengének, részben eke szántóhegynek mondva őket, de az álláspontok részletesebb megvilágításával nem foglalkozott senki.

Steensberg, A. ezeket a kőpengéket kötél segítségével emberi erővel vontatott egyszerű eke alkatrészeinek tartja. Ilyeneket ismerünk a történeti időkből Kínából (vö. Kothe, H. Ethnograph. — archeolog. Forschungen I(1953), 11. ábra, uo. IV(1958, 3. ábra), ahol az egyik ember húzza, a másik pedig irányítja a kezdetleges szerszámot. Hasonlók etruriai és szicíliai római érméken is előfordulnak, ezeket azonban nem mindig lehet a vontatott ásótól pontosan megkülönböztetni. Megtaláljuk az ilyen jellegű eszközöket, igaz kötél nélkül, a babilóniai, szíriai pecséthengereken, előfordul Indiában is, sőt talán valami hasonló szerszám látható a krétai agyagtáblákon.

Így eleve fel lehetett tételezni annak lehetőségét, hogy a kőpengék valamilyen hasonló szerszám részei lehettek. Gondos vizsgálat után a kopásnyomokból Steensberg, A. arra a megállapításra jutott, hogy a kőpengék a talajjal általában 31—40°-os szöget zártak be. Miután a szíriai Hama közeléből sikerült megismernie a mai kötéllel vontatott ásó munkáját (XXVIII. tábla c.), hozzákezdhetett a rekonstrukció végrehajtásához. Kemény mészkőből elkészíttette az egyik kő pontos másolatát, amit egy tölgyfa darabba foglaltak bele. Ezt egy hosszú, kőrisfából készült nyél villás kiképzésébe illesztették, melyen egymással szemben a kötél részére rovátkát vágtak be. Mivel a nyél villája a kőpenge közepéig ért, ez jól rögzítette azt. A kötél hátul a bevágásba illeszkedett, és a tölgyfa darab alatt haladt mindkét oldalon előre. Az első kísérletet 1962 nyarán homokos, nem régen szántott, némileg gyomos talajon végezték, olyanformán, hogy egy ember tartotta a nyelet, míg a másik hátrafelé haladva a kötél segítségével húzta azt (XVII. tábla). A szerszám a kampós ekééhez hasonlóan 10—12 cm mély barázdát húzott. A későbbi kísérletek sovány, kavicsos, egy év óta nem szántott, gyom nélküli talajon jobb eredménnyel jártak. Ennek alapján meg lehetett állapítani, hogy egy hektár ilyen módon való felszántásához két személynek kb. 30 órára van szüksége, ami már semmiképpen sem mondható rossz eredménynek, és utal a korszak viszonylag fejlett földművelésére.

A szántás után megvizsgálták a kopásnyomokat, és azok hasonlónak mutatkoztak, mint az eredeti darabokon. Felvetődik azonban a kérdés, hogy vajon ezt az eszközt rendes szántáshoz vagy vízvezető árok húzásához használták-e? A talaj- és az időjárási viszonyok a máshonnan vett analógiákkal együtt azt bizonyítják, hogy mindkét munka elvégzéséhez alkalmas lehetett, az ilyen eszközökkel végzett munka ma is ismeretes Afganisztánban és Kisázsiában egyaránt.

A szerzőt azonban nem elégítette ki a biztosnak látszó rekonstruálás, hanem tovább folytatta ilyen irányú kutatásait, amit az „Ekekutatás II. Nemzetközi Munka Konferenciáján" 1966 augusztusában fejtett ki *(A Classification of Ploughing Implements before c. 1000* A. D. A functional Outlinie). Itt bemutatja a schleswigi Satrup-mocsárból előkerült szerszámot, amit i. e. 3000-ből származónak állapít meg Schwabedissen, H. professzor [Offa XVI (1957/58) 5—28], az ásatás vezetője, beszámolójában. Vontatott ásónak mondja a szerző azt az eszközt, melynek nyelét és pengéjét egyetlen kőrisfából faragták, pengéjének formája éppen úgy háromszögletű, mint a középkeleti kőből készült példányoké. Ezekből összesen négy példány került felszínre, a fa pengén, ami kb. 15 cm szélességű, két lyuk található, ezen vonták keresztül a kötelet. A kb. 150 cm hosszú nyélen a markolat kiképzése úgy helyezkedik el, hogy az az ásó mozdulatot eleve kizárja, viszont a kötéllel való vontatás esetén ezzel lehetett az eke ingadozását kiegyensúlyozni. A Satrup-mocsárból előkerült eszközök pontos másolatát kőrisfából elkészítették a Dán Nemzeti Múzeum számára. A példányok kétségtelenül megmutatták, hogy a kőrisfa a penge és a nyél találkozásánál kialakult nagy nyomást elviseli. A hosszabb ideig tartó kipróbálásról még nem kaptunk híreket.

Az előbbihez hasonló kőrisfa töredéket találtak Sealandban (Dánia) az Åmosen-mocsárban, nagyjából az előbbihez hasonló korból. A valószínűleg letörött nyél csak 18 cm hosszú. A töredéken levő egyetlen lyuk a középvonaltól elcsúszott, a nyomok azt mutatják, hogy a készítő abbahagyta a fúrást, mert a körülmények miatt a két lyukat nem lehetett volna szimmetrikusan elhelyezni. Itt is tehát az előbbihez hasonló szerszámmal lehet dolgunk.

Sajnos, mind ez ideig nem találtak olyan barázdanyomokat, melyek a kötéllel vontatott ekéhez volnának kapcsolhatók. Mindenesetre a vizsgálatot ilyen irányban is ki lehet terjeszteni. A további szorgos kutatás pedig minden bizonnyal a földből, de a fentiek ismeretében a múzeumok raktáraiból is hozhat elő újabb adatokat.

Már az eddigiek is azt bizonyítják, hogy a kötél segítségével, emberi erővel vontatott eke Kelettől egészen Skandináviáig nagy területen meg lehetett. Ha ilyen szempontból az ásó és más szerszámok korai ábrázolásait újra áttekintjük, itt is találunk olyanokat, melyeket a fent ismertetett szerszámokkal lehet összevetni. Kétségtelenül az ilyen irányban kiszélesedő kutatás előtt még nagy lehetőségek állnak.

A kötéllel vontatott ekét, különösen Közel-Keleten, Steensberg, A. nem tekinti a legrégibb szántóeszköznek, hiszen azzal egyidőben itt már régen gerendelyes ekék működtek. Kétségtelenül mutatják azonban az ásásról a szántásra való áttérés technikai útját, és ezzel együtt minden bizonnyal az eke keletkezésének legalább is egyik lehetőségét.

Nagy érdeklődéssel várjuk e területen az újabb adatokat, az irodalomban pedig a minden bizonnyal kialakuló vitát. Sajnálattal állapítjuk meg azonban, hogy ez a probléma egyáltalában nem érinti a Közép-Európában oly nagy port felvert kaptafa alakú kövek (Schuhleistenkeile) kérdését, mely egész más természetű lévén az itt elért eredményekkel nem hozható kapcsolatba.

Balassa Iván

Современный Русский Фольклор

Издательство «Наука». Москва 1966. 254 стр. Ответственный редактор Э. В. Померанцева

(A mai orosz folklór. Nauka Kiadó. Moszkva 1966. 254 l. Szerkesztette Pomeranceva, Erna Vasziljevna)

A népi költészet mai helyzetének, fejlődése tendenciáinak, elhalásának és megújulásának kérdéseivel talán sehol a világon nem foglalkoznak annyira intenzíven, mint a szovjet folklorisztikában. Ennek nem csupán az a tudományelméleti hagyomány az alapja, amely a szovjet népköltészet kutatást közvetlenül az orosz forradalmi demokraták és a marxizmus klasszikusainak szemléleti örökségе indítja, hanem az a meggyőződésük is, hogy a folklór „a mai nemzeti kultúra elszakíthatatlan része", hogy a nép művészi alkotó készsége távolról sem merítette ki valamennyi lehetőségét, hogy a népi tömegek művészi alkotásaiban nyilatkozó pszichikai és tudati jelenségek, esztétikai ízlés egyáltalán nem közömbös a modern emberi kultúra, a mi társadalmunk felépítésének, irányításának szempontjából. Praktikus felelősségérzet motorja tehát azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a szovjet folklorisztikát, voltaképpen történetének kezdetétől már, de egyre hangsúlyosabban napjainkban — a népi művészet mai helyzetének kutatására sarkallják.

Ezeknek a törekvéseknek jegyében keletkezett a moszkvai néprajzi intézet új tanulmánykötete is, amely áttekintést hivatott nyújtani — a szerkesztő Pomeranceva szerint — az orosz folklór mai állapotáról, melynek világában egyre inkább elhal a régi szóbeli-költői hagyomány, és olyan, minőségileg új népi művészet születik, amely határozottan halad a hivatásos művészettel való közeledés útján. Ezt a célkitűzést a kötet tanulmányainak szerzői nem spekulatív szemlélődéssel, hanem folklorisztikai terepmunka eredményeként felhalmozódott népköltészeti anyagra, valóságban megfigyelt alkotó folyamatok megfigyelésére támaszkodva közelítik meg. Az általános tanulságot Pomeranceva így körvonalazza: „A mai orosz folklór — régi és új repertoárnak, individuális és kollektív alkotó folyamatnak, hagyománynak és megújulásnak bonyolult konglomerátuma." A valóságnak e bonyolult volta magyarázza — teheti hozzá a recenzens —, hogy az egyes szerzők formulázásai között vagy az anyagelemzések és Guszev V. E. általánosításra törekvő tanulmányának tételei között könnyen kimutathatnánk ellentmondásokat. Helyesebbnek véljük mégis, hogy a rendelkezésünkre álló teret Guszev, V. E.: A mai népművészet folklór kritériumairól c. írásának (7—23. l.) ismertetésére fordítsuk, amelyik a nem-orosz folklór kutatói számára kétségtelenül a legjelentősebb e kötetben.

Guszev elméleti alapállása szerint a folklórt, történeti fejlődésének egyetlen periódusában sem jellemezhette egy valamely kritérium (pl. kollektivitás, szóbeliség, anonimitás, variábilitás stb.), bármilyen jelentős legyen önmagában — hanem csak is a kritériumoknak meghatározott, belső összefüggésben levő, egymást feltételező együttese. Ennek az együttesnek összetevői továbbá, a folklórtörténet különböző szakaszaiban (sőt a népi művészet más-más területein sem) különböző fajsúllyal rendelkeznek, nem állandó mennyiségek. E tételből kiindulva Guszev úgy találja, hogy „... a mai folklór természetét ugyanazok a jegyek határozzák meg, mint a korábbit, csakhogy — egyik kisebb, másik nagyobb mértékben — modifikálja, azaz megváltoztatja megjelenési formáját" (12. l.). A definíciót az egyes kritériumoknak a mai folklórra vonatkoztatott analízise követi (ennek során a szerző nem mondja meg, vajon a tárgyalt kritériumokkal kimerítettnek véli-e a folklór karakterisztikáját, vagy csupán a legfontosabb jellegzetességek megvilágítására törekedett?): a *művészi értéké* („... objektív mértéke nem az egyik vagy másik kutató ízlése, hanem a folklór birtokában levő azon ábrázoló eszközök rendszere, amelyik emocionális hatással van elsősorban azokra, akik létrehozták és éltetik." 15. l.); a *tradicionalitásé* (amely „... nem az ismert stilisztikai eszközök mechanikus kiaknázásában áll, hanem a hagyományok alkotó átalakításában; arra való képességben, hogy új tradícióelemeket teremtsenek, melynek során nemcsak a paraszti-népköltészeti hagyományt aknázzák ki, hanem a városi folklórét, és eredet szerint nem folklór hagyományokat is ..." 17. l.); a *szóbeliségé* (amelynek „... létét nem a tömegek írástudatlanságával kell értelmeznünk, nem az elterjedés technikai feltételeinek hiányával, hanem az embernek kollektív, öntevékeny alkotó folyamatban való közvetlen érintkezésre irányuló pszichikai igényével". 20. l.); és végül a *variábilitásé* (amelyben „... minden esetre érzékletesen megnyilatkoznak a folklór további jegyei ... jelenléte gyakorlatilag elegendő arra, hogy valamely alkotás folklór-voltát megalapozottan tételezzük, függetlenül annak genezisétől". 21. l.).

Istvánovits Márton

Орочские сказки и мифы

Составители: В. А. Аврорин и Е. П. Лебедева. Издательство «Наука». Сибирское отделение. Новосибирск 1966 г. 234 стр.

(Orocs mesék és mítoszok. Összeállította: Avrorin, V. A. és Lebegyeva, E. P. „Nauka" Kiadó Szibériai Osztálya. Novoszibirszk 1966. 234 l.)

Az orocsok a szovjet Távol-Kelet egyik legkisebb lélekszámú etnikai egysége, alig közelítik meg a félezer főt. Anyagi kultúrájukra, életmódjukra, még etnikai történetükre (etnogenezisükre) nézve is, viszonylag teljes tájékoztatást nyerhetünk a néprajzi irodalomból; nyelvük, szellemi kultúrájuk, ebben folklórjuk — csaknem teljesen ismeretlen maradt mind ez ideig. Egy bilingvis (orocs—orosz) folklór-gyűjteménynek, mint amilyen előttünk fekszik, tudományos jelentőségét ezzel a ténnyel már kellően jellemeztük is.

A kötet a Szovjetunió Tud. Akad. Nyelvtudományi Intézete Amúri expedíciójának során rögzített anyag egy részét tartalmazza; és mint az előszóból értesülünk, a további szövegek, valamint (orocs—orosz) szótár, egy következő kötetben fognak megjelenni. Az expedíció 1959-ben vette fel a közzé tett nyelvi- és folklóranyagot; a rögzítés részben kézírással, részben hangszalagra történt a terepen.

A jelen kötet előszót, bevezetést, az orocs nyelvű szövegeket, ezek orosz fordítását (127—210. l., No. No. 1—58), jegyzeteket tartalmaz. A terjedelmes bevezetésben (5—32. l.) tájékoztatást kapunk a lakosság lélekszámáról s ennek időbeli változásairól, elterjedésükről, etnogenezisükről, társadalmi szerkezetükről; elsősorban azonban áttekintést folklórjukról, ennek „műfaji" struktúrájáról. Ez a „műfaji" szerkezet elsősorban vonja magára figyelmünket általános folklórtörténeti szempontból, hiszen olyan társadalomról van szó, amelyik még a legközelebbi múltban is a szociális fejlődés igen alacsony fokán állott. A szerző(k) kétféle osztályozást javasolnak, ill. írnak le: az „eredetit", tehát az adatközlők információja szerinti felosztást és a tudományos tagolást. Az első szerint az orocs folklór „műfaji" egységei: 1. nimanu ((nima)) nimajnu = mese + mítosz; 2. soxori = heroikus mese (kölcsönzött és saját + kölcsönzött ötvözése); 3. telumu = realisként felfogott mondák, „tanítások"; 4. xoimbua = humoros elbeszélések, anekdoták; 5. djari = dal; 6. gangaju = találós kérdés.

A tudományos klasszifikáció szerint: 1. mítosz; 2. mese; 3. monda; 4. megtörtént események; 5. dal; 6. találós kérdés. És továbbá, mese-válfajok: *a)* állatmese; *b)* 'reális' (бытовый) mese; *c)* hősmese. Mítosz-válfajok: *a)* nemzetiségiek; *b)* totemisztikusak; *c)* kozmogóniaiak; *d)* „állatok urairól" szólók; *e)* sámán-mítoszok. Figyelemre méltó, hogy a „belső" osztályzásnak van egy mese-válfaj csoportosítása is, amennyiben a vonatkozó szövegeket az adatközlők férfi-, nő-, ill. gyerekmesékként klasszifikálják: férfi mesének tartván a hősmeséket, gyerekmesének az állatmeséket és nő-mesének a „pudi" = női hősideálról szóló szövegeket.

Az előszóban valamennyi „műfaj" és „válfaj" **karakterisztikáját is olvashatjuk**, azoknak a princípiumoknak felvázolását, amelyek okot adtak erre a klasszifikációra (lényegében az elhívés, fantasztikum és — akár etnográfiai, akár religiózus — „realitás" viszonya, dominanciája a meghatározó mindkét esetben). Ennek a karakterisztikának hangvétele dicséretesen szerény és nagyon is indokoltan: mert akár a logikai kifejtést olvassuk, akár a publikált szövegeket — a műfaji klasszifikáció alig látszik keresztülvihetőnek. Az olyan kategóriáknak, mint formula, motívum, epizód, szüzsé-típus (s így: változat) jelenléte kétségtelen; érvényesül a folklórban annyira döntő jelentőségű — s még kielégítően nem vizsgált — szervező elv, a ciklizáció (meghatározott hős-típus körül lineáris akkumulációval, mert a genealogikus ciklizálásnak, legalábbis a rendelkezésünkre álló szövegekben, nem látjuk nyomát); kitapinthatunk többé-kevésbé feszes kompozíciót is — *műfaj-kategória azonban, úgy látszik még nem került kimunkálásra az orocs folklórban.* Természetesen, nagy mértékben nehezíti az állásfoglalást ebben a kérdésben az, hogy csupán prózaszövegekkel rendelkezünk, s itt csak olyanokkal, amelyek meghatározott válogatási elvnek megfeleltek. Nehezíti az, hogy nem rendelkezünk kielégítő ismeretekkel a folklór-alkalmakra, az alkotáscsoportok funkciójára vonatkozóan. (Annál figyelemre méltóbb az egyetlen ilyen adat. Kitűnik, hogy a „mesével" vadászok élnek; minthogy, felfogásuk szerint az állatok szívesen hallgatják ezeket, megfeledkeznek az óvatosságról, a vadásztanya köré gyülekeznek, könnyű zsákmányául a vadászoknak.) A kötetben közölt szövegek mindenesetre, műfaji csoportosításra nem adnak támpontot. Csupán a nemzetségi eredetmondákat tekinthetjük zárt egységnek, kétségtelenül önálló szövegcsoportnak; ezek viszont aligha sorolhatók a folklór-művészethez: a valóság *művészi* megismerésének még elemeivel sem rendelkeznek. (Nem jelenti ez természetesen azt, hogy a nem-művészetből a művészi tükrözésbe történő átmenet tanulmányozásának szempontjából ne rendelkeznének eminens jelentőséggel.)

Ami a további szövegcsoportokat illeti, ezek lényegében azonos formai és tartalmi elemekből épültek; úgyszólván egyetlen témát fejlesztenek ki: küzdelmet a családalapításért vagy a megbomlott családi egység helyreállításáért, számos ismert és eredeti (amelyek mindazonáltal széltében ismertek Kelet-Szibéria népeinek folklórjában) motívum, ill. motívumlánc felhasználásával. A kompozíció még igen archaikus, bár, mint mondottuk, kikristályosodott szüzsék felismerhetők (pl. AaTh 56, 400, 403, 514, 552, 554, 620, 676, 706 stb.). Rendkívül eredetien megformált változatát olvashatjuk a valamennyi szibériai nép körében ismert Emberevő nővér-szüzsének (a kötetben No. 56 — a sámán-mítoszok közé soroltan); konstatálhatjuk a legidősebb testvér idealizációját — a legkisebb helyén. Feltűnő, hogy a világszerte annyira népszerű Sárkányölő meséknek itt nyomát sem találjuk; vagy a kultúrhérosz-tetteket reprodukáló történetek, a kultúrhérosz mint hőstípus kifejlesztése lényegesen elhalványultabb, mint az archaikus folklórban általában, a szibériai népek körében részben. Tükröződik e szövegekben természetesen az is, hogy az orocsok egykor magas kultúrák közvetlen szomszédságában éltek; könnyen kimutatható a történeti és a mai etnikai környezet elbeszélés-anyagának hatása stb. Ismert motívumok-formulák („fejben keresés"; hálás állatok; a segítő állat tetemében palota keletkezik a hős számára; hattyúlányok; útkereszteződés a hős előtt; buzogánypárbaj; külső lélek; küzdő felek egymást bokáig, térdig, övig vágják a földbe; Symplegádok; Griff-epizód stb., stb.) mellett eredetiek sora tűnik fel, hol teljesen a fantázia, máskor a néprajzi valóság világából kölcsönözve.

Mindent összevetve, folklór, néprajz és nyelv kutatói egyaránt páratlan értékű forrásanyagot kaptak kézbe az Amuri-expedíció jóvoltából.

István**o**vics Márton

Sten Rentzhog: Stad i trä. Panelarkitekturen. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria

Nordiska museets Handlingar 67. Berlingska Boktryckeriet. Lund 1967. 331 oldal. Angol kivonattal

„Egy korszak a svéd kisvárosok építéstörténetében" alcímmel a szerző munkájával hazája városépítészetének egy elhanyagolt területére irányította a figyelmet. A svéd városok nagyobb része az elmúlt század végéig túlnyomó részben faépületekből állt. Kőépítkezés az elmúlt két évszázad alatt csupán Stockholmot és Göteborgot, a két európai értelemben vett nagyvárost, jellemezte. Az itt ismertetett munka célja annak bemutatása, hogy a faépítkezés döntő szerepet játszott az ország építkezésének történetében, és hogy ez a kisvárosokat jellemző építkezési stílus — amit RENTZHOG vitathatóan „panelarchitektúrának" nevez — milyen tényezők hatására alakult ki az 1700-as évek elejétől. Egy általános, az egész országot átfogó, faépítkezéstörténeti összefoglalás után a középsvéd Hudiksvall kerül bemutatásra, amely város nagymértékben megőrzött impozáns faépületeket. A szerző az itt szerzett részletekbe menő építkezéstechnikai tapasztalatokat és stílusanalizáló párhuzamokat nagymértékben érvényesítette más városok panelépítkezésének megvilágítására.

A faburkolatú építkezés elterjedése Svédországban egybeesik a boronafalkonstrukció elterjedésének területével. A későközépkortól a kőépítkezés stílusait átviszik a faépítkezésre. A svéd panelépítészet a nemzetközi városi faépítkezésben különálló helyet foglal el: az európai faházak típusa vízszintes faburkolatú, a svéd azonban túlnyomó részben függőleges. Ez a körülmény mind technikai, mind stílusbeli sajátosságokat vont magával. A tárgyalt építészeti technikát kialakító tényezők közül mindenekelőtt a fűrészipar fejlődését kell megemlíteni, ami a finom fogazatú fűrészek általános használata olcsó, panelépítkezésre alkalmas, megfelelő vastagságú deszkaanyagot termelt. A faburkolatnak kifejezett célja volt, hogy magát a gerendakonstrukciót védje az idő vasfoga ellen. A XVIII. század elejétől jelentős szerepet játszottak ebben a fejlődésben az erdővédő intézkedések: a faházakat tartósítani kellett faanyag megtakarító céllal, és erre a faburkolat kiválóan alkalmas volt. A panel ugyanakkor egy fajta olcsó köpeny szerepét is játszotta azzal, hogy a szorgalmas asztalosok által előállított tetszetős burkolat takarta a silány minőségű és sokszor másodrangú ácsmunkát. A faburkolatot festették (gyakran be is vakolták, hogy az utánzott kőépületet még jobban megközelítsék) az uralkodó kőépületek színe szerint sárgára vagy pirosra. A faépületeken a színnek is elsősorban gyakorlati és nem esztétikai célja volt: a faanyag konzerválása. Hudiksvall város analizálása mindenekelőtt azt kívánja bemutatni, hogy a faépítkezésben mi volt az esztétikai igény, és mi a gyakorlati szükségszerűség. Nagyjában önálló fejlődés jellemzi a város építkezését, ahol a megrendelők, a jómódú városi polgárság vitte a főszerepet. Az igényesebb dekorációra való törekvés egyfajta versengés eredménye volt a polgárok között: az egyes jelentősebb épületkomplexumok bemutatásánál világosan látszik, hogy a legtöbb építő meg akarta előzni elődeit.

Mindez természetesen az uralkodó kőépítészet nyomában haladt, ahol a fa-konstrukció megkövetelte a maga kivitelezési módját. A helyi hagyománynak jelentős szerep jutott az adott minták átformálásában. Itt mindenekelőtt az asztalosok szerepét kell megemlíteni, akik sokszor-iskolát alakítottak ki. A kisvárosokban kvalifikált építőmestereket és kőműveseket ritkán lehetett találni: ezek helyét vette át az asztalosság. A homlokzat díszes, cikornyás kiképzésében az asztalosoknak korlátlan szabadságuk volt: hogy az erősen dekoratív homlokzat kiformálható legyen nem ritkán magán a konstrukción is változtatni kellett.

A panelépítészetnek ezek szerint a gyökerei a következők lennének. Először is az uralkodó kőépítészeti stílus. Jelentős, hogy a kőépítészetből a könnyű szerkezeteket, és azok közül az impozánsabbakat választották. A homlokzati motívumok — főleg a múlt században — mintakönyvekből kerültek ki. Meglepő sokat vettek át a bútorstílusokból! Hogy az épület mint egység, hogyan formálódott ki, az elsősorban a megrendelőtől és a kivitelező asztalostól függött és nem az uralkodó építészeti stílusoktól. A leglényegesebb azonban az, hogy az általános stílusérzék berendezésművészeti és iparművészeti stílusokból tevődött össze egy önálló építőművészeti stílussá.

SZABÓ MÁTYÁS

Aulis J. Joki: Maailman kielet

(A világ nyelvei.): Tietolipas 45. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1966. 108 p. + 2 térkép

1. Joki professzor egyetemi segédkönyvnek szánta könyvét, ezért nem lehetett célja új tudományos eredmények közlése, hanem csupán az, hogy az eddigi kutatások alapján áttekintést adjon a világ nyelveiről. Feladatát azonban több szempontból igen tanulságosan oldotta meg, ezért érdemes könyvével megismerkednünk.

A könyv műfaja nem éppen könnyű. A nehézségek rögtön ott kezdődnek, hogy az egyes nyelvekre vonatkozó statisztikák nem egységes elvi meggondolások alapján készültek, sokszor egymásnak ellentmondók, sőt egyenesen megbízhatatlanok. Ez némiképpen még a vezető szerepet játszó világnyelvekre s számos jól ismert, jelentős kultúrát hordozó nyelvre is vonatkozik. Gyakran nehéz annak eldöntése is, hogy valamely adott konkrét esetben egy önálló nyelvvel, vagy pedig csupán egy másik nyelv dialektusával állunk-e szemben. Különleges problémákat vet fel a nyelvek tipológiai osztályozása is, mert egyrészt mind a mai napig nincsenek egyetemes érvényű, egzakt tipológiai kritériumok, másrészt pedig — miként ezt mindnyájan jól tudjuk — a nyelvek között nem találunk tiszta típusokat. De nem problémátlan a nyelvek genetikus csoportosítása sem. Hogy csak egy közismert példára utaljak: még mindig nyílt kérdés, van-e rokoni kapcsolat az uráli és az altaji nyelvek között. Továbbá szép számmal akadnak olyan nyelvek is, amelyeknek rokoni kapcsolatait mindeddig nem sikerült felderíteni.

Ezek s más hozzájuk hasonló kérdések azok, amelyek egy ilyen munkában szükségképpen felvetődnek. Joki nem kerüli meg őket, de nem is ismétel jól ismert közhelyeket. Tájékozottsága is imponálóan sokrétű és széles körű, egyben korszerű is. Állásfoglalásai a vitás és a problematikus kérdésekben világosak és iránymutatók.

2. Lássuk először is a könyv körvonalait.

Az „Előszó"-ban (Alkulause; 5. l.) a szerző könyvének céljáról s a könyv tárgykörével kapcsolatos nehézségekről beszél. — A „Bevezetés"-ben (Johdanto; 7—11. l.) néhány alapvető elméleti problémát tárgyal meg (hány nyelvet beszélnek a Földön; mi a különbség nyelv és nyelvjárás között; a kihalt nyelvek problémája; a nyelv keletkezésének kérdése; a nyelv előtörténetével kapcsolatos kérdések; a nyelv és a kultúra viszonya). — Ezt követően a nyelvek osztályozásának problémáival foglalkozik (Kielten luokittelu = A nyelvek osztályozása; 12—4. l.). — A következő két fejezet a tipológiai, illetve a genetikus osztályozás rövid történetével s problematikájával ismertet meg bennünket (Typologinen luokittelu = A tipológiai osztályozás; 15—22. l.; Genealoginen luokittelu = A genetikus osztályozás; 23—5. l.). — Ezután sorra veszi a nyelvek egyes csoportjait (Indoeurooppalaiset kielet = Indoeurópai nyelvek; 26—52. l.; Uralilaiset kielet = Uráli nyelvek; 53—65. l.; Altailaiset kielet = Altaji nyelvek; 66—73. l.; Paleoaasialaiset kielet = Paleoázsiai nyelvek; 74—5. l.; Seemiläis-haamilaiset kielet = Sémi-hámi nyelvek; 76—9. l.; Kaukasialaiset kielet = Kaukázusi nyelvek; 80—2. l.; Sinotiibetiläiset kielet = Szino-tibeti nyelvek; 83—5. l.; Austroaasialaiset kielet = Ausztroázsiai nyelvek; 86. l.; Dravidakielet = Dravida nyelvek; 87—8. l.; Austronesialainen kieliryhmä = Az ausztronéziai nyelvcsoport; 89—91. l.; Negroafrikkalaiset kielet = Fekete-Afrika nyelvei; 92—4. l.; Intiaanikielet = Indián nyelvek; 95—96. l.). — Külön szól a mesterséges nyelvekről (Kansainväliset apukielet = Nemzetközi segédnyelvek; 97—8. l.). — A rövid ajánló bibliográfia (Kirjallisuutta = Irodalom; 99. l.), után következik a tárgymutató (Hakemisto; 100—8. l.). — Két térképmelléklet egészíti ki a könyv anyagát. Az egyik az egyes nyelvcsaládok elterjedését szemlélteti (Kielikunnat ja -haarat = Az egyes nyelvcsaládok s tagjaik), a másik pedig azt mutatja be, hogy mely területeken milyen nyelvek használatosak közigazgatási (hivatalos) nyelvekként (Viralliset kielet = Hivatalos nyelvek).

3. S most vegyünk sorra néhány általános vonatkozású kérdést.

Nézzük meg legelőször, hogy végül is hány nyelvet beszélnek a Földön. — A szerző a Francia Akadémia idevonatkozó megállapításait veszi alapul, s 2796-ban jelöli meg a nyelvek számát. Megemlít egyéb felfogásokat is, amelyek szerint 3500, illetve több mint 4000 nyelv van. A szó igazi értelmében vett irodalmi nyelvek száma azonban aligha haladja meg a százat. Úgynevezett „nagy nyelv" is mindössze tízegynéhány van. Ez utóbbiakon hozzávetőlegesen két milliárd ember beszél, vagyis az emberiség kétharmada. Más szóval: az összes nyelveknek kb. 0,3%-nyi elenyésző kisebbsége jutott uralkodó helyzetbe a Földön. — (Vö. 7—8. l.)

A nyelvek genetikus osztályozásával kapcsolatban szóba kerül Hervás Lorenzo jezsuita (1735—1809), aki ilyen vonatkozásban valóban nagyjelentőségű úttörő munkát

végzett: 1785 és 1805 között soknyelvű szótárakat adott ki, amelyekben 300 nyelvet vet össze egymással; több mint 40 nyelvtant írt stb. Egyesek szerint ugyancsak ő fedezte fel a finn, a lapp és a magyar rokonságát is. — Joki rámutat azonban, hogy ez tévedés: itt nem Hervás saját felfedezéséről van szó, hanem arról, hogy a tudós jezsuita nyilvánvalóan ismerte egyebek között Sajnovics és Gyarmathi idevonatkozó munkáit. — (Vö. 13. l.)

A hagyományos tipológiai osztályozáson kívül ismerteti a szerző egyrészt Lewy Ernst, másrészt pedig Sapir E., Greenberg J. E. és Kroeber A. L. tipológiai nézeteit is. — (Vö. 20—2. l.) — Sem Lewy, sem pedig az amerikai tudósok nem tudták megnyugtatóan megoldani a nyelvtipológia alapvető problémáit. A nyelvek világában — mint már fentebb is szó esett róla — igen kevés a tiszta típus. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy a tipológiai osztályozás gyakran keresztezi a genetikus osztályozást. Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó angol és az „afrikaans" (a holland eredetű dél-afrikaiak nyelve) például igen különbözik tipológiai szempontból a jellegzetesen flektáló indoeurópai nyelvektől s erősen izoláló jellegű. A hindiben viszont az óind esetrendszert posztpozíciós konstrukciók váltották fel, s így a hindi inkább agglutináló nyelvnek tekinthető. A franciában vannak olyan képződmények, amelyek a poliszintetikus nyelvekre jellemzők (pl. *štɔfrẽbɔk = Je t'offre un bock).* A finnségi lív nyelvben a finn *tammi* 'tölgy' megfelelője *täm;* a finn *tammen* gen.-nak viszont *tam* felel meg a lívben. A lív *täm-tam* viszony erősen emlékeztet a germán nyelvek „*i*-Umlaut"-jára (a lívben ugyanis az első szótagban levő veláris magánhangzók a nekik megfelelő palatális magánhangzóvá váltak, ha a következő szótagban *i* vagy *j* volt). — (Vö. 18—20. l.)

Az indoeurópai nyelvek tárgyalása során foglalkozik a szerző a *kentum-* és a *satem*-nyelvek egymáshoz való viszonyának a kérdésével. — A század elején még általános volt az a nézet, hogy az indoeurópai nyelveknek ez a két fő csoportja lényegesen különbözik egymástól; másrészt pedig úgy vélték, hogy a *kentum*-csoport alkotja az indoeurópai nyelvek nyugati, a *satem*-csoport pedig a keleti ágát. Kiderült azonban, hogy az indoeurópai alapnyelv palatális zárhangjai nem minden esetben váltak szibilánsokká a *satem*-nyelvekben (vö. például indoeurópai **kleu-* 'hallani' — óind *śrnóti* 'ő hall' — szláv *slušati* 'hallgatni', de: — litván *klausýti* 'hallani'). Másrészt a tokhár és a hettita felfedezése is — ezek nyilvánvalóan *kentum*-nyelvek — szükségképpen módosította a korábbi nézeteket. Ma egyes tudósok úgy vélik, hogy az indoeurópai palatális zárhangok asszibilációja hozzávetőlegesen 3500 évvel ezelőtt ment végbe a *satem*-nyelvek csoportjában. Másrészt ez utóbbiak — úgy látszik — az indoeurópai nyelvterületen központi helyet foglaltak el, s a körülöttük csoportosuló *kentum*-nyelvek négy fő ágra különülnek:

1. a görög (ezt bizonyos sajátosságok a *satem*-nyelvekhez kapcsolják);
2. a nyugati ág (az itáliai, a kelta és a germán nyelvek);
3. a keleti ág (a tokhár);
4. a hettita s Kis-Ázsia egyéb ősi indoeurópai nyelvei (nyilvánvalóan ezek váltak ki legelőbb az indoeurópai nyelvközösségből). — (Vö. 35—6. l.)

Érinti Joki az etruszk nyelv rejtélyét is. — Az a kevés, amit ebből a nyelvből eddig ismerünk, továbbá az etruszk névanyag — úgy látszik — Kis-Ázsia felé mutat, s egyes indoeuropeisták (így pl. Georgiev V.) bizonyosra veszik, hogy az etruszk is indoeurópai nyelv (legközelebbi rokona a hettitának és a lúvinak). — (Vö. 52. l.)

Az altaji nyelvekkel kapcsolatban utal Joki azokra az újabb nézetekre, amelyek szerint aligha beszélhetünk altaji nyelvcsaládról, mivel egyebek között a török és a mongol nyelvek alapszókincse igen jelentős mértékben eltér egymástól. A két nyelvcsoport szókincsében meglevő egyezések — ennek a felfogásnak a hívei szerint — adsztrátumjelenségként értékelhetők. — Joki elhibázottnak tartja ezt az álláspontot. Véleménye szerint az altaji nyelvek számos morfológiai egyezése s a nyilvánvalóan hasonló névmási rendszer feltétlenül az altaji nyelvek rokonsága mellett szól. — (Vö. 66. l.)

A koreai nyelv hovatartozását illetően Joki — Ramstedt G. J. és Poppe N. nyomán — úgy vélekedik, hogy a koreai az altaji nyelvek legkülsőbb csoportjának tekinthető (a koreai szókincsben és morfológiában számos olyan elem van, melynek a tungúz, a mongol és a török nyelvekben kimutathatók a megfelelései). — (Vö. 72—3. l.)

Figyelemre méltó Joki állásfoglalása az uráli—jukagir kérdésben is. — Nem veti el valamiféle kapcsolat lehetőségét, hiszen az uráli nyelvek s a jukagir szókincsében és morfológiájában kétségkívül vannak egyezések. Ezek — szerinte — oly módon magyarázhatók, hogy a szamojédság egyik csoportja ősi időkben messze keletre húzódott s ott előbb a helvi őslakosok erős nyelvi hatása alá került, később pedig beolvadt az őslakosságba. — (Vö. 74. l.)

A könyv utolsó fejezetében (97—8. l.) szóba kerül a nemzetközi segédnyelv problémája is. — A szerző úgy véli, hogy az angol aligha válik igazi világnyelvvé. Ennek nem

csupán politikai okai vannak. Az angol — a közhittel ellentétben — nem tartozik a könnyen megtanulható nyelvek közé: történeti helyesírása, óriási és jelentéstani szempontból elmosódó kontúrú szókincse, példátlan gazdagságú frazeológiája egyaránt megnehezíti elsajátítását. Ezért egy mesterséges nyelvnek nagyobb esélyei vannak, mint az angolnak. Joki nagy elismeréssel nyilatkozik az *idó*ról (1908.; de Beaufront Louis), a *„Latino sine flexione"*-ról (1903.; Peano G.) s a *novial*ról (1928.; Jespersen O.), mégis nyilvánvalóan az eszperantót (1887.; Zamenhof L. L.) tartja a legéletképesebb műnyelvnek.

4. S ezek után néhány megjegyzés és kiegészítés.

Joki — úgy vélem — túlságosan kategorikusan minősíti a csehet és a szlovákot ugyanazon nyelv két különböző nyelvjárásának. Kétségtelen, hogy nyelvészeti szempontból a cseh és a szlovák igen közel áll egymáshoz, s nyelvtörténetileg a szerzőnek lényegében véve igaza is van. Mégis valójában a cseh és a szlovák ma már két önálló nyelv, hiszen a fonetikai, morfológiai, szintaktikai, szókészleti és frazeológiai különbségeken kívül mindkét nyelv önálló, sajátos irodalom és kultúra hordozója. — (Vö. 34. l.)

Hasonlóképpen kategorikus a szerző akkor, amikor Közép- és Észak-Skócia s Észak-Írország őslakóinak, a pikteknek a nyelvét a kelta nyelvek közé sorozza (42. l.). Nem tudom, milyen meggondolások alapján jár el így, hiszen — de lehet, hogy ebben én tévedek — a piktek nyelvi hovatartozásáról semmi bizonyosat nem tudunk, illetve a kérdés ma még vitás.

A hivatalos nyelvek használati területét bemutató második számú térképmellékleten a *46.* számjelzés a szingaléz nyelvre vonatkozik. Ez rendjén is van, hiszen a szingaléz valóban Ceylon hivatalos nyelve. Sajnálatos azonban, hogy sem a könyvben magában nem esik szó a szingalézról, sem pedig a tárgymutatóban nem találjuk. Néhány mondatot szívesen olvastunk volna pedig róla, hiszen egyrészt szingalézul mintegy ötmillió ember beszél, azonkívül nyelvészeti szempontból az egyik legérdekesebb indoeurópai nyelv.

5. Ismertetésemben eltértem a szokványos sablontól, mert nem fejezetről fejezetre haladva számoltam be Joki professzor könyvéről. Szándékosan jártam így el, hiszen különben rengeteg közismert dolgot kellett volna — teljesen szükségtelenül — elismételnem. Arra szorítkoztam csupán, hogy néhány fontosabb, általános jellegű problémát emeljek ki a mű korpuszából s egyszersmind felhívjam a nyelvtudomány és a néprajz hazai művelőinek a figyelmét erre az igen hasznos munkára.

Fabricius-Kovács Ferenc

Markovič Pavol: Ukrajinské ľudové krížikové výšivky východného Slovenska

(Kelet-szlovákiai ukrán népi keresztszemes hímzések)

Prešov (Eperjes), 1964. 23 l. 309 színes rajz, 13 fkp.

A különböző hímzési technikák közül a keresztszemes hímzésről már régóta tudjuk, hogy az az ősibb eredetű technikához tartozik. Annak ellenére, hogy igen sokféle változatukat ismerjük, szintetikus összefoglalásukra ezideig nem került sor. A változatok száma tájak, népek szerint igazodik. Ahhoz, hogy fejlődésvonalukat, változataikat, elterjedésüket jobban ismerjük még igen sok gyűjtőmunkára volna szükség. Ismernünk kellene az egyes formákat, a technikák változatait, anyagát és a hozzátartozó terminológiát is.

E gondolatnak a szolgálatában dolgozta fel Markovič P. is a kelet-szlovákiai maroknyi ukrán etnikumnak a keresztszemes hímzéseit. A szerzőről nagyjában elmondhatjuk azt, hogy a fiatalabb (már a háború után nevelődött) etnografus nemzedék soraiba tartozik. Mint pedagógus, amikor Prešovra került — már az ötvenes évek elejétől — elkezdett a népművészet problémáival intenzívebben foglalkozni. Kezdetben csak sajátmaga gyűjtött, később a munkába belekapcsolta a tanítványait is. Eleinte érdeklődési köre elég széles volt, de 1953 óta ezt a témakört a legszűkebbre szorította, s azóta rendszeresen gyűjtötte a kelet-szlovákiai ukrán keresztszemes hímzéseket. A terepen gyűjtött anyagot (legalább is a nagyobb részét) a prešovi múzeumba hozta be, melynek napjainkig is igen aktív külső munkatársa maradt. Körülbelül nyolc éven át tartó szorgalmas gyűjtőmunkával igen nagy mennyiségű hímzésanyagot gyűjtött össze. — Ez a gyűjtőmunka nem volt könnyű, mert a legszebb példányok legtöbbjétől az öregebb asszonyok nem igen szívesen váltak meg. Meg kell vallani, hogy igen sok lerajzolt régi minta időközben az

idősebb tulajdonos bekövetkezett halálával — a halottal együtt — a koporsóba került, s ezzel örökre elveszett a tudomány számára.

E körülményeket ismerve annál hálásabbak vagyunk a szerzőnek, hogy ezeket a régi keresztszemes mintákat még idejében megörökítette, és így legalább rajzban megmentette a további összehasonlító kutatás számára.

Mint a szerző is megállapítja — a kelet-szlovákiai ukrán keresztszemes hímzések igen változatosak. A gyűjtött minták elég széles területről, az északkeleti (Erdős-)Kárpátokban szétszórt *lemák* és *bojk* lakosság falvaiból származnak. Mint a szövegrészből, valamint a bemutatott illusztrációkból is láthatjuk, az itteni hímzéstechnika folyton alakult és fejlődött, újabb motívumokkal, technikával bővült. Míg a legrégebbi keresztszemes hímzések igen egyszerűek (mondhatni szegényesek) — az újabbak már sokkal színesebbek, s újabb öltéstechnikával kombinálódnak. Ezek a változások igen szorosan összefüggtek az itteni ukrán paraszttársadalom egykori szerkezetével — élet- és termelésiformájának fejlődésével. Igen figyelemre méltó a szövegrészben szóvá tett terminológiai rész (18. o.), valamint a hímzési technikánál leírt színválasztás (szín-esztétika) módja. Az ukrán keresztszemes hímzésben felhasznált színharmóniában az itteni lakosság egyik specifikumát kell látni. — Sajnos a szövegrészben minderről csak igen rövid tájékoztatást kapunk. Annak ellenére — hogy a szerző munkája nem csupán a tudományos igényeket —, de a tudományos-népszerűsítő munka céljait is szolgálja, mi mégis kívánatosnak tartottuk volna ezeknek a népi specifikumoknak s magának a fejlődéstechnikának minél szemléltetőbb leírását és ismertetését. Meg vagyunk róla győződve, hogy a szerzőnek ezek az adatok birtokában vannak.

Igen figyelemre méltó az, hogy a szerző egyik-másik ornamentummal kapcsolatban megjegyzi, hogy azok alkalmazása rendszerint előre meg van határozva. Egyes motívumok pl. csak a házbelső (pl. törülköző, abrosz, tarisznya, párnahuzat, ágyterítő stb.) dekorációját szolgálják — míg más motívumok kizárólag csak viseletdarabon (pl. ingvállon, pruszlikon, pártán, köténye vagy régi fejkötőn — s itt is legtöbbször csak női ruhadarabon) fordulnak elő. — Mindezek mind igen fontos etnográfiai kritériumok, amiket azonban egy ilyen anyag publikálásakor nem tanácsos elhallgatni. Tudomásunk szerint a szerző eredeti kéziratában ez az anyag elég részletesen fel is volt dolgozva. Sajnálatos, hogy a kiadás során ezek a részek kimaradtak a kéziratból.

Az ukrán keresztszemes hímzésekről szóló szöveganyag két nyelvű: szlovák és ukrán. Ezáltal hozzáférhető nemcsak egy, de két nyelv számára is. Záradékul egy igen rövidre szabott angol, német és francia nyelvű kivonat is kíséri a munkát. A szöveganyagot kiegészítő színes illusztrációk (ezeknek a száma meghaladja a 300-at) elég szemléltetően vannak összeválogatva s ezek mind a szerző hozzáértését tanúsítják. Kár, hogy a szöveganyagban a szerző egyetlenegyszer sem hivatkozik ezekre a színes illusztrációkra. A kiadványt a dokumentációhoz szükséges adatok, pl. az illusztrációk és fényképek lokalizációja a tulajdonos (informátor) neve és a tárgy funkciója — zárják le. Nézetünk szerint kívánatos volna, ha a szerző továbbfolytatná gyűjtő- és publikációs tervét, s Kelet-Szlovákia területéről több hasonló, összehasonlító munkára alkalmas kiadvány látna napvilágot.

MARKUŠ M.

Humaniora Norvegica

Vol. I—VI. 1950—1959/60. Oslo, 1954—62. Editor: Harald L. TVETERAS

1950-ben kezdte meg a norvég társadalomtudományi kutatótanács *(Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd) Humaniora Norvegica* címmel, éves nemzeti társadalomtudományi bibliográfiák kiadását. Az első kötet *(The Year's Work in Norwegian Humanities 1950.* Oslo. 1954. Akademisk Forlag. p. xxx, 252.) után csakhamar áttértek az anyag kétévenkénti összeállítására (Vol. 2: *1951—52.* Oslo. 1958. Oslo University Press. p. (iv), 385. — Vol. 3: *1953—54.* Oslo. 1958. Oslo University Press. p. (iv), 409. — Vol. 4: *1955—56.* Bergen. 1959. Oslo University Press. p. (iv), 340. — Vol. 5: *1957—58. Two Year's Work in Norwegian Humanities and Social Sciences.* Bergen. 1961. Oslo University Press. p. (iv), 451. — Vol. 6: *1959—60. Two Year's Work in Norwegian Humanities and Social Sciences.* Bergen. 1962. Universitetsforlaget. p. (iv), 405. — az 1961—62-es kötet most van nyomdában.] Már a legelső kötet elején röviden bemutatták a társadalomtudományokkal foglalkozó alapítványok, társaságok, egyetemi intézetek, múzeumok, gyűjtemények, kutatóintézetek, archívumok, folyóiratok és tudományos publikációsorozatokat, majd ezt a listát a 6. kötet bevezetéseképpen az 1962. év végén levő helyzet alapján kiegészítették. Minden kötet mintegy 15 nagyobb tudományszak szerint csopor-

tosítva (olykor ezen belül alcsoportokra bontva, a szerzők neve szerint ábécérendben) közli a Norvégia területén norvég vagy idegen nyelven bárkitől publikált norvég társadalomtudományi irodalmat, ezen kívül a norvég szerzők által idegenben kiadott munkák, néha pedig a csupán norvég társadalomtudományi érdekű, de külföldiek által írott alkotások jegyzékét. Maguk a szakcsoportok kisebb változtatásoktól eltekintve állandóak (filozófia — pszichológia — nevelés — vallás — gazdaságtan — szociológia — politika — jog — népköltészet, etnológia és etnográfia — nyelvtudomány — irodalomtudomány — művészetek és iparművészetek — régészet — történelem — helytörténet — genealógia). A rövid ismertetéseket mindig szakemberek írják, olykor maga a szerző. A néhány sortól 1—2 lapig terjedhető annotáció félúton áll a kivonat és a bírálat között: objektív eligazítást ad a munkák tartalmáról, de igen gyakran kritikai, illetve bibliográfiai adalékokat, megjegyzéseket is tartalmaz. Sok esetben felsorolják a szerző korábbi, ide vágó műveit, az említett munka máshol megjelent ismertetéseit, vagy hasonló munkákra hívják fel a figyelmet. Az egyes kötetek végén megtalálható a szerzők, illetve az ismertetők különkülön névmutatója.

A kötetenként több mint száz ismertető által írott, eddig összesen több ezernyire rúgó referátum megbízható adatai, igényes következtetései, nem csupán a szerkesztőbizottság gondos és nagy munkáját tükrözik, hanem eligazítanak a recens norvég társadalomtudományok egészében. Segítségükkel nem csupán az egyes részletkérdések norvég szakirodalma felől tájékozódunk (ezt jobban elősegítené egy közölt fogalommutató, amely kiküszöbölné az átfedésekből származó nehézségeket is), hanem az egyes kutatási diszciplínák főbb területeiről, csomópontjairól, irányairól és módszereiről is képet alkothatunk. Különösen figyelemre méltó az eddig közölt időszakban a kutatási területek nemzetközivé válása, bizonyos modern irányzatok megjelenése (strukturalizmus, matematikai és kibernetikai módszerek alkalmazása), ugyanakkor a politikai tudományokban egy nemzetközi kérdésekkel foglalkozó polgári radikalizmus előtérbe kerülése. A kötetek angol nyelve az egész világ számára minden nemzeti bibliográfiánál jobban közismertté teszi a különben bizonyos homályban maradó norvég publikációkat. Amint ez közismert, Norvégiában az anyanyelvi kultúra kérdései ma is igen sokat vitatottak, lényegesek. Ugyanekkor angolszász kulturális és tudományos kapcsolataik igen élénkek. Ha mindezek mellett mégis szükségesnek mutatkozott ott a *Humaniora Norvegica* kiadása, nem lenne megfontolandó egy hasonló felépítésű *Humaniora Hungarica* kiadása minálunk?

VOIGT VILMOS

Folktales of the World. 3—7

The University of Chicago Press. Chicago—London. General Editor: Richard M. DORSON.

Folktales of Norway. Edited by: Reidar Thorwald CHRISTIANSEN. 1964. 1, 284. — *Folktales of Hungary*. Edited by: Linda DÉGH. 1965. xlvi, 381. — *Folktales of England*. Edited by: Katharine M. BRIGGS and Ruth L. TONGUE. 1965. xxxiv, 174. — *Folktales of China*. Edited by: Wolfram EBERHARD. 1965. xlii, 267. — *Folktales of Ireland*. Edited by: Sean O'SULLIVAN. 1966. xliii, 321.

Az 1963-ban megindult sorozat 1966 végéig öt újabb kötettel gyarapodott. A korábbi terveknek megfelelően elkészült a magyar és norvég kötet, és az 1965 februárjában kiadott újabb jegyzékből is megjelent három kötet: az angol, a kínai és az ír népmesék gyűjteménye. Az először bejelentett 10 kötet most már legalább 17-re nőtt, és a szerkesztő, DORSON professzor agilitásának ismeretében ez a szám bizonyára még továbbra is nőni fog. A most megjelent kötetek követik a már kialakult kötetbeosztást (DORSON előszava után a kötetszerkesztő bevezetője következik, az egyes mesékhez fűzött jegyzetek, típusmutatók hátul találhatók), és az egyes kötetek között csak kisebb eltérések vannak. (Például: a norvég kötetben külön helynévmutató van, a magyar, a kínai és az ír meseválogatásban pedig nem az egyes mesék, hanem külön fejezetként a kötet végén olvashatók a közvetlenül a szövegekre vonatkozó megjegyzések.) A sorozat színvonala a megszokottan magas. Szerencsés volt a népek kiválasztása is, főként olyan anyag került így a nemzetközi folklorisztika vérkeringésébe, amely máshonnan szinte elérhetetlen lett volna.

A *norvég* gyűjtemény előszavában DORSON utal arra a tényre, hogy a skandináviai mesekutatás első nagyjai, még a múlt század elején éppen a norvég ASBJÖRNSEN és MOE voltak. Őtőlük a jelen kötet nagynevű összeállítójáig, CHRISTIANSEN professzorig egyenes

tradíció vezet. Ma több mint 4500 hiteles feljegyzés áll a kutatók rendelkezésére. Ebből a gazdag anyagból először készült önálló kötetben válogatás a nemzetközi folklorisztika számára. A bevezetőben CHRISTIANSEN éppen ezért megrajzolja a norvég prózai epika legfőbb történeti korszakainak, műfajainak a képét. Ezután következik a nyolc fejezetbe csoportosított majdnem száz szöveg. Ennek zöme — némi meglepetésként — nem mese, hanem történeti monda *(historical legend)* és különböző hiedelemmondák *(legends about magic, witchcraft, ghosts, spirits)*. Mindössze 20 olyan szöveg van a kötetben, amelyet AaTh-típusszámmal láthatunk el, a többiek a nemzetközi kutatás előtt eddig csak a kitűnő norvég monda-katalógusokból voltak ismeretesek. Különösen örülhetünk a norvégok első szent királyára *(Heilag Olav*, uralkodott 995—1030) vonatkozó történeteknek, valamint a *„genius loci"* típusú hiedelemlényekről szóló mondáknak *(huldre*-történetek). Mindkét tradícióval kapcsolatban a szerkesztő elhihetően állítja, hogy kereszténység előtti folklór elemek is megrögződtek kereteik között. A gondos apparátussal ellátott kötettel kapcsolatban külön hangsúlyoznunk kell a pontos és szép angol fordítást. Néhány esetben azonban az eredetihez képest változtattak a kötet összeállítói. Talán az egyik leghíresebb norvég mese, a MOE Moltke gyűjtötte *„Aalsvart og Aalkvit"* — amelynek stílusáról egyébként a jelen kötet is megjegyzi, hogy összefüggésbe hozható az izlandi *saga*-formálásmóddal — versbetétjei például az angolban (itt pp. 179, 180, 182) más metrikájúak, mint a norvégban (a legközismertebb kiadásban: *Norsk folkedikting*. I. *Eventyr* I. Oslo. 1960. 223, 226), és a fordító érthetetlen módon mind a négy alkalommal egyforma angol szöveget közöl, holott az eredetiben az alkalomhoz illő változások vannak a mesében. Általában egy mese fordítása e sorozatban sosem lehet elég pontos, hiszen a nemzetközi kutatás számára ritkán adott az a lehetőség, hogy kézben legyen az összes közölt szöveg anyanyelvű eredetije is.

A magyar mesekötet ezideig a legterjedelmesebb a sorozatban — ezt természetesen nagy örömmel konstatálja a recenzáló. Mivel 73 történetet tartalmaz a kötet (ez nem több mint a többi kötet szövegeinek száma), a terjedelmi különbség nyilvánvalóan abból ered, hogy a magyar mesék hosszabbak, a válogatásban pedig ilyen alkotások is szóhoz jutottak. A közölt anyag több mint fele itt is monda, nem mese. Ez a nemzetközi kutatás számára valóságos ajándék, mivel angol nyelven magyar mesék jelentek már meg (a kötetben közölt bibliográfiában is említett JONES—KROPF és ORTUTAY művek), mondák viszont soha. A válogatás egyébként messzemenően a legutóbbi évtizedek gyűjtésén alapul, és ilyen módon nem csupán modern, hiteles anyagot ad, hanem egy nagyjából egységes korszakot reprezentál. (A kötet részletes bírálatát lásd ORTUTAY Gyula).

Ebben az évszázadban most jelenik meg először tudományosan reprezentatív angol mesekötet. E furcsa tényt eléggé magyarázza az a körülmény, hogy az 1890-es évek után csak 1960 táján kezdődött meg újból az angol mesekutatás, amelynek eddig legjelentősebb terméke e kötet. A 72 mese zöme modern forrásokból származik, hiteles (közülük néhányat angliai cigányok, más néhányat a kötet egyik szerkesztője mesélt el a kötet szerkesztőjének, miközben ismét másokat ő gyűjtött: *Curiosity, thy name is folklore!)*, amit olykor az a tény is bizonyít, hogy több mese nyomait már SHAKESPEARE és más reneszánsz szerzőknél megtaláljuk. A kötet műfajilag legérdekesebb részei a híres angol tréfás mesék, a mondák, és köztük is talán a „modern mondák" *(modern legends)* címen közölt négy történet (pp. 98—102). Ebből a műfajból a mesekutatás igazán keveset publikált eddig, és mint a mostani mesekísérő szöveg mutatja, egyelőre összehasonlító vizsgálatuk is nehéz, mivel hihetetlenül távolról ismerünk váratlanul felbukkanó változatokat. (Természetesen, magyar változatok ismertek, jóllehet ezek publikálatlanok és csak a szájhagyományban fordultak eddig elő. Ismert a No. 48. és a No. 50. típusa.)

Egyáltalán nem túlzás, amit a kötet reklámszövege állít, hogy a kínai népmesék legkiválóbb ismerője EBERHARD Wolfram professzor, aki a jelen sorozat számára is kiemelkedő értékű válogatást állított össze. 79 története egytől egyig mese (ha ugyan szabad ezt a terminust a kínai próza-elbeszélésekre alkalmazni), amelyeket EBERHARD a maga kínai mesekatalógusa számozásával ellátott. A jegyzetekben ezen kívül tájékozódhatunk arról is, hány változatot ismerünk az egyes mesékből, végül pedig AaTh-konkordancia is található. Már ez is a kínai mesekincs kézikönyvévé tenné a könyvet, azonban ezen túl is számos erényét sorolhatjuk fel. Ilyen a gazdag bibliográfia, DORSON sinológusok segítségével írott bő bevezetője a legutóbbi harminc esztendő kínai folklórjának a sorsáról. Ha valaki még a meséket is átolvassa mindezek után, tartalmilag és stilisztikailag is jó képet szerez a tradicionális kínai narratív prózáról.

Ami az egyes szövegeket, illetve műfajokat illeti: a kötetben mindent nagy érdeklődéssel olvashatunk. Ha egyeznek a vonások az európai mesével, ha nem, egy kínai folklór adat mindig perdöntő lehet az összehasonlító folklorisztikai kutatásban. Eredet-

mondák, emberáldozat, szellemek, természet feletti lények (akikkel a hősök és hősnők házasságra lépnek), vagy akár a buddhista, konfuciánista rétegek a mesékben, mind-mind külön kutatási területet ígérnek. A legérdekesebb történetek azonban kétségkívül a szerelmi mesék *(tales of love)* címen közölt csoport 5 története. Ezeket EBERHARD kínai mesekatalógusa *(Typen chinesischer Volksmärchen.* Helsinki. 1937. FFC 120). három különböző csoportban közölte, és nem volt felismerhető az, hogy ezek milyen szorosan együvé tartoznak. Az ide tartozó mesék *(Tale* No. 19 = *Typen* 144; No. 20 = Typ 195; No. 17 = Typ 197; No. 16 = Typ 210; No. 15 = Typ 212) legalább harminc változatban ismertek, Kína egész területéről. Mind régi történet, legkésőbbről a *Ming*-korszakból (1368—1644) tudjuk őket datálni, de a szüzsék eredetét egyes esetekben egészen a hihetetlenségig régre visszavezetni tudjuk. [No. 15: az i. sz. 4. század, sőt No. 16: i. e. (!) 550 körül.] Mindez együttvéve azt eredményezi, hogy a kifejezetten szerelmes mese világirodalmi eredetét illetően is döntően esnek a latba a kínai adatok. (Ugyanerre a következtetésre jut más oldalról végzett kutatásai summázásaképpen RIFTIN B. L.: *Problems of the Development of the Chinese Historical Narrative.* Moscow. 1964. VIIth ICAES.) Ilyen és ehhez hasonló kérdésekben külön örömmel olvassuk EBERHARD professzor szolid megjegyzéseit, amelyekkel utal arra, hogy véleménye szerint az idézett kínai alkotás hogyan függ össze más ázsiai hagyománnyal (buddhista, hátsó-indiai, koreai, japán mesék és más műfajok példáival). Ha lassan is, ily módon mégis egyre többet tudunk meg az ázsiai narratív folklór egészéről. [Sajnálhatjuk viszont azt, hogy EBERHARD még nem idézhette munkája jegyzeteiben SEKI Keigo időközben megjelent japán mesekatalógusát *(Types of Japanese Folktales.* In: *Asian Folklore Studies* XXV (1966) 1—220.), amely mintegy tízezer szöveget 470 típusba csoportosít, és ilyen módon a jelen pillanatban a legteljesebb kelet-ázsiai nemzeti folklór áttekintésnek vehető.]

Az európai népmesekutatás számára régóta várt és rendkívül jelentős hozzájárulás az ír meseantológia publikálása. Folklorisztikai közhely, hogy az ír (és általában a kelta) folklór az európai népköltészet egyik legfontosabb, alapozó, jóllehet igen nehezen megismerhető összetevője. Éppen ezért mindig is nagy volt a kelta népmesék iránti érdeklődés, különösen a külföldi kutatók részéről, akik számára nem volt lehető a tüzetesebb kutatás. DORSON bevezetője az ír mesék kutatásának hovatovább másfélszázados múltját tekinti át. Igazán hálásak lehetünk azért, hogy ráirányítja a figyelmet a múlt század érdemes kutatóira is. Az európai közvélemény gyakran megfeledkezik ugyanis arról, hogy az ír meséknek már a múlt századtól kezdve számos jelentős tudósa akadt (KENNEDY Patrick, CURTIN Jeremiah, a filológiai munkáiról jobban ismert NUTT Alfred vagy századunk első évtizedeiben is HYDE Douglas, az írók közül YEATS, SYNGE, LADY GREGORY és mások), és gyakran elhangzik az a vélemény, hogy az ír mesekutatás csak századunk harmincas éveiben kezdődött. Ez a terminus valóban rendkívül fontos határkő az ír folklorisztika történetében. 1926-ban szerveződik meg az *Írországi Folklór Társaság (An Cumann le Béaloideas Éireann),* a következő évben indul meg az ír folklorisztikai folyóirat, a *Béaloideas* (a szó maga 'száj-hagyomány' jelentésű), 1929-ben indul első gramofonnal végzett modern jellegű gyűjtőútjára az ír folklór későbbi professzora, DELARGY Jame (ír nevén Ó DUILEARGA Séamus), 1934-ben találkozott egyik gyűjtőútja során az ír folklór archívum későbbi vezetőjével, a jelen kötet összeállítójával O'SULLIVAN Sean-nal (ír nevén Ó SÚILLEABHÁIN Seán), 1935-ben szervezte meg a fiatal ír szabadállam az *Írországi Folklór Kommissziót (Coimisiún Béaloideasa Éireann).* Ettől kezdve hivatásos gyűjtők és önkéntes munkatársak segítségével a szó szoros értelmében eddig elképzelhetetlen mértékben gyűlt össze folklór feljegyzés. Ó SÚILLEABHÁN Svédországban tanulta a folklór gyűjtés és archiválás módszerét (ez leginkább kitűnő kérdőívéből, az először írül *Láimhleabhar Béaloideasa* címmel 1937-ben, majd angolul *A Handbook of Irish Folklore* címmel először 1942-ben, új lenyomatban 1966-ban kiadott vastag könyvéből ismerhető meg). Ó DUILEARGA is éveket töltött Svédországban, VON SYDOW Carl-Wilhelm tanítványaként. Az ő érdeklődését elsősorban a mesélés körülményei, a mesemondó személye vonta magára. E tárgyról szól neves könyve *(The Gaelic Storyteller* London. 1945.), amelyet már ma is az európai mesekutatás egyik klasszikus alkotásának tekinthetünk. Az ír folkloristák később is szoros kapcsolatban álltak a skandináv folkloristákkal. VON SYDOW majd CAMPBELL Åke mellett elsősorban a norvég CHRISTIANSEN Reidar Th. nevét kell megemlítenünk. Ő több éves dublini segítség („konzultáció") után Ó SÚILLEABHÁIN-nal együtt elkészítette az ír mesekatalógust *(The Types of the Irish Folktale.* Helsinki. 1963. FFC 188.), amely több mint 43 000 meseszöveg típusokba osztását tartalmazza, és feltehetőleg még hosszú ideig a legtartalmasabb publikált nemzeti mesekatalógus marad. A folklór arhívum dublini adattárában 1964-ben több mint másfélmillió lapnyi feljegyzés volt, és a gyűjtőmunka intenzivitásának növekedésével ez a szám egyre nagyobb mértékben (!) növekedik. Aránylag megalapozott becslés szerint

hovatovább kétmillió lapnyi szöveg, legalább 60 000 meseváltozat áll a kutatók rendelkezésére. Ez a hatalmas mennyiségű anyag csakugyan az utóbbi negyven esztendő lankadatlan gyűjtőmunkájának az eredménye. Ez idő alatt a feldolgozás is folyt, jóllehet sokkal kisebb mértékben, mivel a folkloristák minden energiájukat az anyag összegyűjtésére és tárolására fordították. Az összegező munkák már idézett sorába illeszkedik a jelen kötet, amely voltaképpen a legelső áttekintést adja az ír mesekincs egészéről. Jelentősége éppen ezért rendkívül nagy az összehasonlító kutatás számára.

A gyűjtemény hét — többé-kevésbé műfajinak nevezhető — csoportban 55 mesét közöl. Az első csoport állatokról szóló történeteket tartalmaz. Közülük több mese nem fordul elő a nemzetközi katalógusokban, mégsem tekinthető ír leleménynek (pl. 2., 4., 6. számú mesék). Egyelőre ilyennek tarthatjuk viszont a „*Nagyon hideg éjszaka*" meséjét (11. számú szöveg), amely csak Írországból ismert, és itt 43 változatát jegyezték fel. Hasonló a helyzet a kötet végén található néhány humoros és tréfás mesével. Jobbára ezek is nemzetközi elterjedettségűek. A legérdekesebb csoport a kötet zöme: a második fejezetben közölt hősmesék, a harmadik fejezet vallásos meséi, valamint a következő két fejezet hiedelem-meséi. A hősmesék sajátos ír levegőt árasztanak, központi szereplői nemegyszer az óír irodalom ismert hősei (*Cúchulainn, Conall, Oscar* és társaik). A gazdag ír vallásos irodalomból látszólag kevesebb szál vezet az ír népmeséhez, legalábbis a közölt néhány vallásos mese erre vall. Rendkívül gazdag viszont az ír tündérvilág meseanyaga, és a közölt szövegek megerősíteni látszanak azt a feltevést, hogy az európai tündérmesék tündérei alighanem kelta eredetűek. A közölt 4 történet alapján nem formálhatunk viszont véleményt a mágikus, varázslatos, boszorkányos témákról az ír folklórban. Ezt a tárgykört egyszer külön monográfiában lenne célszerű feldolgozni. Dorson szerkesztő külön kívánságára került a kötetbe a hatodik fejezet 7 meséje. Ezek tárgyuk szerint történeti mondák, előadásmódjukat tekintve inkább anekdotikus mesék. A szereplő történetek legismertebb hősei az ír Kossuth, O'Connell Daniel, ellenszenves figuraként pedig az írfaló Cromwell. Őszintén sajnálhatjuk, hogy a kötet csak előszavában említi a Swift dékánról szóló történeteket. Ezek közül legalább egy közlése hasznos lett volna.

Az egész kötetről általános benyomásunk a jó értelemben vett elégedetlenség. A megbízható és intim anyagismeretről tanúskodó kommentárok, a kitűnő szövegek elolvasása után még többet szeretnénk ismerni az ír népmesekincsből. Hiányzik a bevezetőből a nem írországi kutatók működésének felsorolása is. Alighanem csak a magyarországi folklorisztika tartja ugyan számon Honti János keltológiai mesedolgozatait, Szövérffy József nevét azonban a kötet irodalomjegyzéke is említi — a bevezető viszont nem. Következetlen az ír nevek írásmódja is. Dorson anglicizált formát ad, az ír szerkesztő viszont ragaszkodik a (jelenlegi) ír ortográfiához. A mesekutatás thompsoni hagyományának velejárójaként a kötet jegyzeteiben itt is többször előfordul, hogy a típus vagy motívum megnevezéseként hiányzik az annak jól ismert, irodalmi „stoff"-jára való utalás. (A 45. mese például az „étel szagáért pénz csengése a fizetség" motívumra épül, és alighanem több köze van az itt nem idézett európai vándor-anekdotákhoz, mint a jegyzetben felhozott amerikai néger meséhez; a 47. mese az „árnyék nélküli ember" jól ismert története stb.)

Az öt mesegyűjteményt még egy percre kézbevéve, megállapíthatjuk, hogy a mesekutatás napjainkban is változik, fejlődik. Előtérbe kerül a mondahagyomány, a mindennapi történetek, ugyanakkor a pontosabb történeti analízis is lehetővé válik. Mindez együttvéve az összehasonlító kutatást igen megkönnyíti. Ehhez viszont minél több olyan kötetre volna szükségünk, mint amilyeneket a „*Folktales of the World*" sorozat eddig publikált.

Voigt Vilmos

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1967. X. 11. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív.

67.64546 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, VILMOS DIÓSZEGI, TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, MÁRTON ISTVÁNOVITS, IMRE KATONA, GYULA ORTUTAY, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXVIII 1967 4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ Бп. 54 Культура 024/2 или на заграница: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB. Bp. 54 Kultura 024/2 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXVIII **1967** **4**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Sándor, István: Über den Ursprung des Liedes von Arader Märtyrern — О происхождении песни арадских мучеников.. 507—522

Láng, János: Collektive inheritance of the Land-utilizing right on the female line at primitive agricultural peoples — Коллективное наследование права пользования землей по женской линии у примитивных земледельческих народов .... 523—532

T. Mérey, Klára: Die Grenzprozesse des 18. Jh. als ethnographische und geschichtliche Quellen — Этнографическая и историческая ценность судебных разбирательств, связанных с наделами земли, как источников ..... 533—546

Domokos, Sámuel: Problemele povestirii bilingve — Проблемы сказочества на двух языках ..... 547—555

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения 556—597

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 598—621

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия .... 622—640